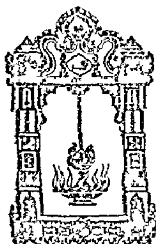
ગાંધીજીનું નવજીવન

ભાગ બીજો

[કલકત્તા કૉંગ્રેસથી બેઝવાડા કાર્યક્રમના અંત સુધી]

૨૬૨૭

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૧૯–૯–૧૯૨૦

૬ કલકત્તા કૉંગ્રેસ

લાલા લજપતરાયના પ્રમુખપણા હેઠળ કલકત્તામાં મળેલી ખાસ કૉંગ્રેસને જેટલો મહત્ત્વનો નિર્ણય કરવા કૉંગ્રેસને અગાઉ કદી મળવું નહિ પડયું હોય. અસહકારના ઠરાવને થયો તેવો કડો વિરોધ પણ કૉંગ્રેસે અગાઉ કદી જોયો નહિ હોય. આટલા માન અને ધ્યાનપૂર્વક ચોખ્ખી બહુમતીએ ઓછા મતવાળાઓને અગાઉ કદી સાંભળ્યા હોય એ પણ મેં નથી જોયું. વિષયનિયામક કમિટીમાં આવેલા ઠરાવનો પણ પ્રજાના જાણીતા આગેવાનો તરફથી આવો સામનો અને આટલો પ્રબળ વિરોધ અગાઉ કદી નહિ થયો હોય.

મિસિસ બેસંટની હિન્દસેવા જગજાહેર છે. પં. માલવીયાજીનું નામ તો દરેકના મ્હોડામાં માનનો અને માનીતો શબ્દ છે. એમના નામની પાછળ અનેક વર્ષોની ઉજ્જ્વળ દેશસેવા અને નિર્મળ ચારિત્ર્ય પડયાં છે. મિ. દાસ દિનપ્રતિદિન વધતા અને બળવાન બનતા જતા પક્ષના આગેવાન છે. આ અણીને પ્રસંગે લોકમાન્યની ગેરહાજરી મને અત્યંત રસમી લાગી. મિ. બપટિસ્ટા દક્ષિણના મુખી હતા. 'હિન્દુ'ના પ્રતિભાવાન અધિપતિ શ્રીયુત કસ્તુરીરંગ આયંગાર મદ્રાસ નૅશનલિસ્ટ પક્ષના આગેવાન હતા. આ બધા અને બીજા અનેક આગેવાનોએ અસહકારના ઠરાવનો ભારે પ્રયત્નપૂર્વક

વિરોધ કર્યો. મેં મંડપમાંના એ મોટા જનસમુદાયને ખૂબ ચેતવણીઓ આપી. આપભોગની તૈયારી ન હોય, અને મેં બતાવેલા અસહકારના કાર્યક્રમ વિના શુદ્ધ અસહકાર નથી થઇ શકવાનો એ વિષે ખાત્રી ન થઇ ચુકી હોય, તો મારો ઠરાવ મંજુર કરવામાં કંઇ જ સાર નથી એ ખૂબ સમજાવ્યું. પણ પ્રજાને તો કામ જોઇતું હતું, આપભોગ જોઇતો હતો. છ કલાક સુધી ખૂબ કાળજીપૂર્વક ખુદ લાલાજીની દેખરેખ હેઠળ મત લેવાનું કામ ચાલ્યું. પરિણામ જાહેર થઇ ચુક્યું છે. મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ સિવાય બીજા બધા પ્રાંતોએ અસહકારની તરફેણમાં મત આપ્યો. મધ્ય પ્રાંતમાં પણ અસહકાર વિરુદ્ધ ત્રણ જ મત વધુ પડયા.

મેં રજુ કરેલા ઠરાવમા ખિલાફત કમિટીનો આખો કાર્યક્રમ—કરો ન આપવા સુદ્ધાત—આવી જતો હતો અને તુરત અમલમા મુકવા માટે ચાદખિતાબ અને માનના હોદ્દાનો ત્યાગ, અદાલતો, શાળાકાલેજો અને નવી ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર, એટલી બાબતો હતી. બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલની ઉપસૂચનામા આપણી માગણીઓ સારૂ વિલાયત ખાતે એક મીશન મોકલવું અને દરમિયાન રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તથા લવાદકોર્ટો સ્થાપવી અને ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર ન કરવો, એટલી બાબતો હતી. એમના ઠરાવની રૂએ ધારાસભાઓમા જવાતુ અને ત્યા જઇને હરકત કરવાતુ આવત અને એનો અર્થ એ જ થાત કે ખરી લડત બીજી ચુંટણી સુધી મુલતવી રહેત. આમ ખરો વિરોધ ધારાસભાઓના બહિષ્કારની બાબતમા જ રહ્યો હતો, અને કૉંગ્રેસે જબરદસ્ત બહુમતીએ ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર મંજુર કર્યો છે. મને ઉમેદ છે કે જેઓ ધારાસભાના બહિષ્કારથી સ્વરાજ્ય વહેલું ન મળતા મુલતવી રહેશે એમ નથી માનતા તેઓ કૉંગ્રેસનો હેતુ સફળ કરવા હવે પૂરી મહેનતથી કામ કરશે.

કૉંગ્રેસમા પડેલા પ્રાતવાર મત તપાસનાર જોઇ શકશે કે પ્રજાને અસહકાર જોઇયે છે મિસિસ બેસંટ જેમણે હરપગથીએ, નિર્ભયપણે અને ખુલ્લા દિલથી તેનો વિરોધ કર્યો તેમને કૉંગ્રેસમાં ઘણા જ થોડા અનુયાયીઓ મળ્યા આ બાબતના ગુણદોષ હું અહીંઆં તપાસવા નથી બેસતો. ધારાસભાઓ, કોર્ટો અને શાળાઓના ત્યાગ વિષેની દલીલ અત્યારે પ્રજા સામે રજુ છે. કૉંગ્રેસમાં સાંભળેલી દલીલોથી આ ઉપાયોની અકસીરતા અગર અગત્ય વિષેના મારા વિચારો બિલકુલ નથી બદલાયા. પણ હાલ તો અત્યારે આ બાબતમાં દેશમાંના બહુમતી અને અલ્પમતી વર્ગને થોડુંક કહી લેવા ઇચ્છું છું.

તા. ૧૯–૯–૧૯૨૦

બહુમતીવાળા વર્ગને હું કહીશ કે મોટામાં મોટી ફતેહની પળ ભારેમાં ભારે વિનય અને નિરભિમાનની હોવી જોઈયે. બહુમતી વર્ગે ભારેમાં ભારે જોખમદારી ઉઠાવી છે. મારા ઠરાવની તરફેણમાં મત આપનાર દરેક જણ, જો તે છોકરાંવાળો હોય તો તે છોકરાંઓને નિશાળ કે કૉલેજમાંથી ઉઠાવી લેવા, વકીલ હોય તો વકીલાત બંધ કરવા તથા ખાનગી લવાદ મારફત કજીઆ પતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા બંધાયેલો છે. જો તે ધારાસભાનો ઉમેદવાર હોય તો પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવા તે બંધાયેલો છે. હાથકંતામણ અને હાથવણાટને ઉત્તેજન આપવા અને જાતે હાથે કાંતેલા સૂતરનું હાથે વણેલું કાપડ વાપરવાને તે બંધાયેલો છે. કૉંગ્રેસના ઠરાવને ટેકો આપીને અસહકારને વિષે તેણે અહિંસા, આપભોગ અને તાલીમનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું હોવાથી અલ્પમતીવાળા વર્ગની જોડે માન અને ન્યાયની નજરથી વર્તવાને તે બંધાયેલો છે. કડવા શુકનથી પણ તેમની હિંસા કરવી આપણને ન ઘટે. આપણાં જ્વલંત આચરણ અને શુદ્ધ સાધનોની મદદથી આપણે તેમને આપણા મતના કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇયે. અલ્પમતીવાળા કાં તો કંઇક દુર્બળતાભર્યા અગર તો તૈયારીમાં અધૂરા હતા એટલું જ. દાખલા તરીકે છોકરાં ઉઠાડી લેવાની તદ્દન સામે તો કોઈક જ હતા. પણ જ્યારે તેઓ નિશાળોને ખાલી થતી અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થપાતી, વકીલોને વકીલાત છોડી દેતા અને છતા ભૂખે ન મરતા, અને નામાંકિત નૅશનાલિસ્ટ આગેવાનોને ધારાસભાઓનો ત્યાગ કરતા જોશે ત્યારે તેઓ અસહકારના કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધાવાળા બનશે, દુર્બળતા ત્યાગશે અને જાતે અસહકાર અખત્યાર કરવા તૈયાર થશે. માટે ઓછા મતવાળાઓ આપણી જોડે આજ મળતા ન થઇ શકે તે સારુ આપણે તેમની સામે આકળા ન થવું જોઇયે.

ઓછા મતવાળાઓને હું કહીશ કે ધર્મયુદ્ધમાં તમારી હાર થઇ છે. આથી જો તમારા અંતઃકરણનો અવાજ આડે ન આવતો હોય તો હવે તમારે અસહકારનો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા ખરા દિલથી કમ્મર કસવી જોઇયે. જેમને એમ જ લાગતું હોય કે બહુમતીવાળાઓએ ગંભીર ભૂલ કરી છે તેમને પોતાના મત તરફ લોકોને વાળવાનો અધિકાર છે. પણ ઓછા મતવાળાઓમાં પણ ઘણાખરાઓએ તો ખાનગી લવાદો અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવાની વાત તો સ્વીકારી જ છે. તેમને માત્ર ધારાસભાનો બહિષ્કાર જ મુલતવી રખાવવો હતો. હું તેમને સૂચવું છું કે હવે જો બહુમતીએ વધુ ઝડપે ચાલવાનું ઠર્યું છે તો તેમણે પણ બહુમતીનો નિર્ણય મંજુર રાખી અસહકારનો કાર્યક્રમ સફળ કરી બતાવવામાં મદદ કરવી જોઇયે.

પરદેશી માલના બહિષ્કારે પણ મારા ઠરાવમાં સ્થાન મેળવ્યું છે તે માટે હું દિલગીર છું. એ કેવી રીતે આવ્યું તે અહીં નહિ કહેવા બેસું; પણ મારા અંતઃકરણના અવાજની આડે એ ન આવતું હોવાથી અને મારી સરળતા પૂરવાર કરી આપવાની ખાતર આ વસ્તુથી ઠરાવ બેસૂરો બનતો હોવા છતાં તે રજુ કરવા મેં હા પાડી. સ્વદેશીમા પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર તો આવી જ જાય છે. બીજા પરદેશી માલના બહિષ્કારની વાત અર્થવગરની છે કારણ તે અશક્યવત્ છે. પણ આટલી પૂરવણી જોડવાથી આપણે શોખની અને બીનજરૂરી ચીજો ત્યાગવા પ્રેરાતા હોઇયે તો એ વસ્તુનો પણ ઉપયોગ છે એ કબૂલ કરવામાં મને વાધો નથી. જે પરદેશી ચીજ બીનજરૂરી છે તેનો ત્યાગ કરવો એ તો આપણામાના દરેકનો હક અને ફરજ છે જ; પરંતુ જે પરદેશી ચીજ જરૂરી છે તે પણ આપણા જ દેશમાં પેદા કરી લેવી અગર બનાવી લેવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

શુદ્ધ સ્વદેશી

સ્વદેશી એક જ વસ્તુ હોય એમ દિવસે દિવસે મારી ખાત્રી થતી જાય છે. સ્વદેશી ભંડારો મેં ખોલ્યા, સ્વદેશી વ્રતો ઘડ્યા; તેથી કેટલોક અર્થ ભલે સર્યો હોય, સ્વદેશી ભાવના ભલે વધી હોય, પણ હિન્દુસ્તાનને તેથી કંઇ અર્થલાભ નથી થયો એમ હું માનું છું. સ્વદેશી પ્રવૃત્તિથી જેટલે દરજ્જે હાથેથી કંતાયેલુ સુતર હાથે વણાયુ હોય ને તે કાપડનો પ્રચાર થયો હોય તેટલો જ લાભ થયો છે.

મીલોને ઉત્તેજનની જરૂર નથી. મીલો પોતાનો બધો માલ વેચી શકે છે. મીલો પોતાને જોઇતું સુતર પણ ભાગ્યે કાતી શકે છે. તેવી સ્થિતિમાં મીલોના સુતરમાંથી હાથે કપડાં વણાવવામાં દેશને લાભ નથી, પણ ગરીબોની ઉપર બોજો વધે છે. આમ થવાથી સુતરનું ને કાપડનું દામ વધે તે એક ગેરલાભ, ને બીજો ગેરલાભ એ કે ગરીબો જે હાલ આપણી મીલનો માલ પહેરી સંતોષ પામે છે તેઓ પરદેશી માલ વાપરતા થઇ જાય. આ ગેરલાભ વધારે હાનિકારક નીવડે, કેમકે ગરીબોને એક વખત પરદેશી કાપડ વાપરવાની ટેવ પડી જાય તો તેઓને પાછા સ્વદેશી કાપડ વાપરતા કરી મુકવા મુશ્કેલ પડશે. તેથી સ્વદેશી ચળવળના કેટલાક નિયમો ને તત્ત્વો નોંધી નાંખું છું.

૧. હાથે કાંતેલા સૂતરનો ને હાથે વણેલા કાપડનો જ ઉપયોગ કરવો.

૨. તેવું સૂતર કંતાવવાનો અને તે સૂતર વણાવવાનો મહાપ્રયત્ન કરવો.

૩. સૂતર કાંતવાના ને હાથવણાટની સાળના યંત્રોમાં જેટલા બની શકે તેટલા સુધારા કરાવવા.

૪. હાથે કાંતેલું સૂતર હાલ કયાં બને છે, તેવું સૂતર કયાં વણાય છે, તેની તપાસ કરવી.

૫. તેવું કાપડ હાલ તો મુખ્ય ભાગે ખાદી છે; તેનો પ્રચાર કરવો.

૬. લોકોમાં સાદાઇનો શોખ વધે તેવા ઉપાયો યોજવા.

૭. અને હાથે કાંતેલું સૂતર તથા તેવા સૂતરનાં વણેલાં કાપડ વેચવાના ભંડાર ખોલવા.

મારા પ્રવાસમાં મને માલમ પડ્યાં કરે છે કે શાન્તિથી પણ દૃઢતાપૂર્વક આવા પ્રકારના સ્વદેશીનો પ્રચાર ઘણી જગ્યાએ થયાં કરે છે. મદ્રાસમાં એક ગામડામાં સરવન્ટ્સ આફ ઇન્ડિયા સોસાઇટી વાળા રા. હનુમંતરાવ મિત્રોની મદદ લઈ ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એક વિધવા બાઇ તેમને પૈસાથી ને મહેનતથી મદદ કરી રહેલ છે. તેમની પત્ની પણ એ પ્રયાસમાં જોડાયેલ છે. મછલીપટ્ટણમાં કળાશાળા છે ત્યાં પણ પ્રયાસ ચાલુ છે. કેટલુંક સૂતર મેં જોયું, તે ગુજરાતમાં થાય છે તેના કરતાં ઘણું વધારે બારીક ને વળદાર જોવામાં આવ્યું. બારીક સૂતર કેવળ ધનિક સ્ત્રીઓએ શોખથી કાંતેલું હતું. તેનાં વણેલાં ધોતીયાં પણ મેં જોયાં. સ્વદેશી રંગ પણ ઠીક કરવામાં આવે છે. આમ ખૂણેખાંચરે વગરમૂડીએ પણ આ સાહસ ચાલી રહેલું છે.

ખાદી ભંડાર ખોલવામાં પાંચસેં રૂપીયા ભાગ્યે જ જોઇયે. તેમાં એક જ માણસ મહેનતુ હોય તો કામ ચલાવી શકે. પોતે જેટલો માલ રાખી શકે તેટલી જ નાની દુકાન રાખે. ખાદીની ઘરાકી દુકાનમાં જામે નહિ ત્યાં સુધી પોતે ફેરી કરી ખાદી વેચે. આ પ્રમાણે થોડી મૂડીથી ઘણા માણસો નભી શકે અને શુદ્ધ સ્વદેશીનો પ્રચાર થાય. પણ આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો મીલોનું કાપડ પહેરવાનું વ્રત લેનારને અને તેવા કાપડના ભંડાર કાઢનારને ચેતવવાનો છે. નીકળેલા ભંડાર બધે કરવાની જરૂર ભલે ન હો, પણ તેઓએ ધીમે ધીમે પોતાના ભંડારમાં ખાદી ભરી રાખવાની જરૂર છે. કાપડ ઉપરાંતની બીજી સ્વદેશી ચીજો રાખી મૂડી રોકવી હોય તો તેઓ ભલે રોકે, પણ મીલોનું કે મીલોના સૂતરનું હાથે વણેલું કાપડ એકઠું કરવામાં દેશને કશો લાભ નથી થતો એ ચોખ્ખું છે.

નોંધ

રેલમાં થતી ચોરીઓ

મારી ઉપર ગરીબ માણસની ગવો ચાલી આવે છે કે રેલમાં માલ મોકલનારાઓના માલની ચોરી પુષ્કળ થાય છે. કોઈ સૂતર મોકલે છે તો તે ચોરાય છે. ફળની ચોરીનો ભાગ નથી. આમાં કોનો દોષ? સરકારનો તો નહિ જ. આપણામાં પ્રામાણિકપણાનો શોખ નથી, અપ્રામાણિકપણાનો તિરસ્કાર નથી. મને ખબર નથી કે રેલવેના નોકરોમાં 'નવજીવન'નો પ્રચાર કેટલો છે. છતાં જેઓ વાંચે છે તેમને મારી વિનંતિ છે કે તેઓએ બીજાઓને આ લેખ વંચાવવો. રેલવેના કામદારો પ્રજાના નોકર છે એમ તેઓએ સમજવું જોઇયે. તેઓથી ચોરી કરાય જ નહિ. જો તેઓને પેટપૂરતો પગાર ન મળે તો તેમણે પગારના વધારાનો પ્રયત્ન કરવો. જોકે પણ ચોરી તો ન જ કરાય.

રેલવેના યુનિયનો થયા છે. તેના નેતાઓને હું સૂચવું છું કે જેટલી ફરજ તેઓની પગારના વિષે હક મેળવવાની છે તેટલી જ માણસોનો સુધારો કરવાની છે. આપણે હક જ માગશું ને આપણી ફરજ નહિ બજાવીએ તો મળેલા હકો ગુમાવશું. અહીં સૂક્ષ્મ પ્રમાણિકતાનો સવાલ નથી. સામાન્ય વ્યાવહારિક પ્રામાણિકતાથી પણ જો આપણે વંચિત રહીયે તો પ્રજાનો કારભાર જ ન ચાલે. રેલવેના કારભારીઓ પાસે એક સાદો વિચાર રજુ કરું છું. તમે પણ દેશની ચળવળમાં રસ લો છો, તમે પણ અંગ્રેજી રાજ્યના અન્યાયની સામે પોકાર કરો છો. તમે પ્રજાની ચોરી કરો તે અન્યાયની સામે પોકાર કોણ કરે? અન્યાયીને ન્યાય માગવાનો હક હોય? જેટલે દરજ્જે તમે અપ્રામાણિક રહો તેટલે દરજ્જે તમે અંગ્રેજી સત્તા વધારે બેસાડો છો, કેમકે લોકોને તમારો વિશ્વાસ નહિ રહે. ગમે તેવી તોપણ અંગ્રેજી વ્યવસ્થા સારી એમ તમે કહેવડાવશો. બીજાને તાબે રહેલી પ્રજા જ્યાં સુધી નીતિબળમાં તાબે રાખનારી પ્રજા કરતાં ન ચડે ત્યાં સુધી તાબામાંથી છૂટતી જ નથી. તેથી જો રેલવેના કારભારી પ્રજાનું ને પોતાનું ભલું ઇચ્છે તો તેમણે ચોરીરૂપી અનીતિમાંથી તો તુરત નીકળી જવાનો નિશ્ચય કરી લેવો જોઇયે.

કલકત્તા કૉંગ્રેસનાં ભાષણ *

હું સારી પેઠે સમજું છું કે આ મહાન મેળાવડા સમક્ષ આ ઠરાવ મુકવાથી મારે માથે કેટલી બધી ગંભીર જવાબદારી આવી પડે છે. જો તમે આ ઠરાવ મંજુર કરશો તો મારી પોતાની તેમજ તમારી મુશ્કેલીઓમાં કેટલો બધો વધારો થવાનો છે એ પણ હું સમજું

* કૉંગ્રેસમાં અસહકારનો ઠરાવ રજુ કરતાં આપેલું ભાષણ

છું. મારો ઠરાવ તમે મંજુર કરો તો એનો અર્થ એ જ થવાનો છે કે આજ સુધી પ્રજા પોતાના હક અને ઇજ્જતને જાળવવા સારૂ જે નીતિ અખત્યાર કરતી આવી તેને આપણે સાફ બદલી રહ્યા છીયે. હું પૂરેપૂરૂં જાણું છું કે આપણા ઘણા આગેવાનો આની વિરુદ્ધ છે. આપણી માતૃભૂમિની સેવામાં હું આપી નથી શક્યો તેટલાં વખત અને શક્તિ તેમણે આપ્યાં છે. ચાહે તે આપભોગે પણ સરકારની રાજ્યનીતિમાં ક્રાંતિ કરી મુકવા કહેનારી આ નીતિનો વિરોધ કરવો એ તેમને પોતાની ફરજ લાગે છે. આ બધું પૂરેપૂરૂં સમજીને હું તમારી સમક્ષ ઉભો છું. પરમેશ્વરથી ડરતો અને સ્વદેશ પ્રત્યેના ધર્મભાનથી પ્રેરાઇને હું આ ઠરાવ રજુ કરૂં છું, તેને તમે વધાવી લેશો એમ હું ઈચ્છું છું.

હું માગી લઉં છું કે હું ગાંધી છું એ ખ્યાલ પડીને માટે તમે છોડી દેજો હું મોટા 'મહાત્મા' છું અને જોહુકમી અમલ કરવો મને ગમે છે એવો મારા ઉપર આરોપ છે. હું હિંમતપૂર્વક કહું છું કે હું તમારી પાસે 'મહાત્મા' તરીકે નથી આવ્યો, તેમ જોહુકમી અમલ ચલાવવાની ઉમેદથી પણ નથી આવ્યો; હું તો મારા અનેક વર્ષોના આચરણમાં અસહકારનો મને જે અનુભવ થયો તે રજુ કરવા સારૂ તમારી આગળ ખડો થયો છું હજારોની મેદનીવાળી સેંકડો સભાઓએ અસહકારનો સ્વીકાર કરેલો છે અને મુસલમાનોએ તો ૧લી ઑગસ્ટથી એને આચારમાં મુકવા લાયક સ્વરૂપ પણ આપી દીધું છે ઠરાવેલા કાર્યક્રમમાંની ઘણીખરી બાબતો ઓછા કે વત્તા જોરા સાથે અમલમાં પણ મુકાતી જાય છે. હુ ફરીથી તમારી પાસેથી માગી લઉં છું કે તમે આ મહત્ત્વના પ્રશ્નમાં માણસ કોણ છે તે સામું ન જોશો, અને ધીરજ અને શાન્તિથી તેના ઉપર તમારો નિર્ણય બાંધજો.'

'વળી આ ઠરાવ મંજુર કર્યો એટલે તમે છૂટયા એમ નથી. દરેક જણે ઠરાવની જે જે કલમ પોતાને લાગુ પડતી હોય તેટલા પ્રમાણમાં લાગલો જ તેનો અમલ શરૂ કરી દેવો પડવાનો મારી વિનંતિ છે કે તમે ધીરજ રાખીને મારૂં બોલવું સાંભળજો તાળીઓ પણ પાડશો નહિ કે હુરીયોયે કરશો નહિ.'મારે પોતાને માટે તો એમ કરો તોયે મને બહુ લાગવાનું નથી. પણ તાળીઆથી વિચારનો પ્રવાહ અટકે છે અને તાળીઓ અને હુરીયાથી બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે બંધાયેલો તાર તૂટે છે. માટે તમારૂં પોતાનું વલણ ગમે તે હોય, છતાં એકે વક્તાને તમે હુરીયો કરીને બેસાડી નહિ દેજો. અસહકાર એ તો તાલીમ અને આપભોગની સાધના રૂપે કલ્પાયેલો છે, અને વિરુદ્ધ પક્ષના મત ધીરજ અને શાન્તિથી સમજી લેવા એ અસહકારનું લક્ષણ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ જેટલા વિરુદ્ધ વિચારો પણ અરસપરસ નભાવી લેવાની વૃત્તિ જ્યાં સુધી આપણે કેળવશું નહિ ત્યાં સુધી અસહકાર અસંભવિત છે. ક્રોધની વરાળો નીકળતાં વાતાવરણમાં અસહકાર ન જ નભી શકે ક્રોધને દાબી દેવો એટલી એક અગત્યની વાત હું કડવા અનુભવોથી ૩૦ વરસમાં શીખ્યો છું. દાબી રાખેલી ઉષ્ણતામાંથી જેમ શક્તિ પેદા થાય છે તેમ સંયમમાં રાખેલ ક્રોધમાંથી પણ એવું બળ પેદા કરી શકાય કે જે સારા જગતને હચમચાવી નાખે. કૉંગ્રેસમાં આવનારાઓને એક જ સેનાના સૈનિક મિત્ર તરીકે હું પૂછું છું કે આપણી વચ્ચે પરસ્પર સહનશક્તિ કેળવીએ અને એકબીજાના

મત ગમે તેટલા વિરોધી હોય તોપણ તે નભાવી લેતાં શીખીએ તેના કરતાં વધુ સારી તાલીમ બીજી કઈ હોઇ શકે ?

મને કહેવામાં આવે છે કે મારો ઠરાવ રજુ કરીને હું મોટું ભંગાણ પાડવા બેઠો છું, મારા ઠરાવથી હું દેશના રાજ્યપ્રકરણી જીવનમાં ફાડ પાડી રહ્યો છુ. કૅાંગ્રેસ એ કંઇ અમુક પક્ષની સંસ્થા નથી. દરેક મતમતાંતરને માટે કૅાંગ્રેસનો માચડો ખુલ્લો હોવો જોઇયે. પોતાના પક્ષની સંખ્યા નાની છે એટલા માટે કોઇએ કૅાંગ્રેસ છોડી જ ાની જરૂર નથી. તેમણે વખત જતાં દેશને પોતાનો મત રુચતો કરાવીને પોતાની જ બહુમતી કરી લેવાની આશા રાખવી જોઇયે. કૅાંગ્રેસે વખોડી કાઢેલી કોઈ પણ નીતિને કૅાંગ્રેસને નામે કોઇ અખત્યાર કરી ન શકે. તમે મારી પોતાની રીતને નાપસંદ કરશો તો હું કંઇ કૅાંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યો નથી જવાનો. આજ મારા વિચારોની અલ્પમતી હશે તો તે બદલાઇ બહુમતી થાય ત્યા સુધી હું કૅાંગ્રેસને સમજાવતો જ રહેવાનો.

ખિલાફતને અન્યાય થયો છે એ વિષે તો બે મત છે જ નહિ. ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તે આપીને પણ જો મુસલમાનો પોતાની લાજ આજે જાળવશે નહિ તો તેઓ માનઆબરૂ સાથે રહી શકવાના નથી અને પોતાના હજરત પયગમ્બરનો ધર્મ પાળી શકવાના નથી.

પંજાબ ઉપર સીતમ ગુજર્યો છે; અને જે દહાડે એક પણ પંજાબીને પેટે ચાલવું પડ્યું તે દહાડે આખું હિન્દુસ્તાન પેટે ચાલ્યું એમ માનજો. જો આપણે હિન્દના નામને લજવવા ન માગતા હોઇયે તો આ નામોશીને ધોઈ કાઢયે જ આપણો છૂટકો રહ્યો. આ બે સીતમોની દાદ મેળવવા મહિનાઓ થયાં આપણે મથી રહ્યાં છીયે, પણ હજુ બ્રિટિશ સરકારને આપણે વાળી શક્યા નથી. પ્રજા અત્યાર સુધી આટઆટલું કર્યાં પછી—આટઆટલો જુસ્સો અને લાગણી બતાવ્યા પછી માત્ર પોતાની ક્રોધની લાગણીઓનું પોકળ પ્રદર્શન કરીને જ બેસી રહેવાનું પસંદ કરશે ? પ્રમુખ સાહેબે પોતાના પ્રારંભિક ભાષણમાં પંજાબના સીતમોનું જે દિગ્દર્શન કરાવ્યું એનાથી વધુ તાદૃશ વિવેચન તમે કદી સાંભળેલું ? આવી હાલતમાં નાખુશ અધિકારીઓને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડયા વિના, ખુનથી ખરડાયેલા તેમના હાથોની ગમે તેવી ભારે મહેરબાની પણ સ્વીકારવા પહેલાં તેમના દિલનો પશ્ચાત્તાપ જોયા વિના, કૅાંગ્રેસને આ બાબતમાં દાદ મેળવવાનો, પોતાનું નામ અને પોતાની ઈજ્જત જાળવવાનો બીજો રસ્તો જ કયો છે ?

કેવળ આ જ કારણથી હું મારી અસહકારની યોજના તમારી સમક્ષ મુકી રહ્યો છું અને તમને આગ્રહ કરી રહ્યો છું કે બીજી કોઈ પણ યોજનાને એની અવેજીમાં તમે સ્વીકારતા ના. મારી યોજનાનો મને આગ્રહ છે એટલા માટે હું તમને આમ નથી કહેતો. મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે ખૂબ વિચાર કરી જોતાં મારી યોજનાના કરતાં બીજી યોજના તમને ચડીયાતી ન લાગે તો તમે એને નામંજુર કરજો. આ યોજનાને પ્રજા તરફથી

પૂરતા પ્રમાણમાં ટેકો મળ્યો છે એવો હું દાવો કરું છું અને તેનો અમલ કરો તો તમે એક જ વરસમાં સ્વરાજ્ય મેળવી શકો એ તમને ફરીથી કહેવાની હું હિમ્મત કરું છું. આ ગંજાવર સમાજ આ ઠરાવને માત્ર પસાર કરે એટલું બસ નથી, પણ દિનપ્રતિદિન વધુ વધુ જોસપૂર્વક પ્રજા તેને અમલમાં મુકે ત્યારે જ એ ફળદાયી નીવડે તેમ છે. આ અમલી કાર્યક્રમ દેશની અત્યારની સ્થિતિને પૂરેપૂરી લક્ષમાં લઇને જ ગોઠવવામાં આવ્યો છે.

અસહકાર સિવાય બીજો એક માર્ગ પ્રજા સમક્ષ હતો, અને તે તલવાર ખેંચવાનો. પણ હિન્દની પાસે અત્યારે તલવાર નથી. જો તેની પાસે તલવાર હોત તો હું જાણું છું કે તેણે અસહકારની આ સલાહને કાન સરખોયે ન દીધો હોત. પણ હું તો તમને એ જણાવી દેવા ઇચ્છું છું કે ખુનામરકીને રસ્તે નાખુશ રાજ્યકર્તાઓના હાથથી ન્યાય પડાવવા ઇચ્છતા હશો તો તે માર્ગે પણ આ અસહકારના કાર્યક્રમમાં જરૂરી એવી તાલીમ અને આપભોગ એ બે વસ્તુઓ વગર તમારું ચાલવાનું નથી. બેતાલ બેન્ડવાળા બહારવટીઆઓએ લડાઇ જીતેલી મેં આજ લગી નથી સાંભળી; પણ પોતપોતાનું નાકું સાચવી રહીને માથું હાથમાં લઇને મરવાવાળા કવાયતી લશ્કરે લડાઇઓ જીતેલી મેં તેમ તમે પણ જોઇ છે. તમારે બ્રિટિશ સરકારને, અંગ્રેજી પ્રજાને કે યૂરોપની સામટી પ્રજાઓને એક વખતનો પૂરો ફેંસલો કરી નાખનારી લડાઈ આપવી હોય તો આપણે તાલીમ અને આપભોગને કેળવવાં જ પડવાનાં. એ તાલીમ અને આપભોગની સ્થિતિએ પ્રજાને ચડેલી જોવા હું ઉત્સુક છું, એ સ્થિતિ જોવા હું ઉતાવળો થયો છું. બુદ્ધિબળમાં આપણે પછાત નથી. પણ હું જોઉં છું કે રાષ્ટ્રીય પાયા પર હજુ આપણામાં આપભોગ અને તાલીમ નથી આવ્યાં. કૌટુમ્બિક ક્ષેત્રમાં તો દુનિયાની બીજી કોઇ પ્રજાએ નથી કેળવ્યાં એટલાં તાલીમ અને આપભોગ આપણે કેળવ્યાં છે. એ જ વૃત્તિને રાષ્ટ્રીય વહેવારમાં પણ દાખવવાને અત્યારે હું તમને વીનવી રહ્યો છું.

હું હિન્દના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એ વાતનો પત્તો મેળવવા ફરી રહ્યો છું કે પ્રજામાં ખરો પ્રજાકીય જુસ્સો આવ્યો છે કે નહિ, પ્રજા રાષ્ટ્રની વેદી ઉપર પોતાના ધન, પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર અને પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપવા તૈયાર છે કે નહિ. અને જો પ્રજા કશું બાકી રાખ્યા વગર પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા આજે તૈયાર હોય તો આ જ ક્ષણે સ્વરાજ હું તમારા હાથમાં મુકાવી દેવડાવવા તૈયાર છું. આટલો આપભોગ આપવા પ્રજા તૈયાર છે? ખુશી છે? શક્તિમાન છે? માનચાંદવાળા પોતાના ખિતાબો અને માનના હોદ્દાઓ છોડી દેવા તૈયાર છે? માબાપો દેશની લડત લડવા ખાતર પોતાના છોકરાઓની પુસ્તકી કેળવણી છોડાવવા તૈયાર છે? હું તો કહું છું કે જે શાળાઓ અને કૉલેજો સરકાર માટે કારકુનો કાઢવાનાં કારખાનાં માત્ર છે તેમાં છોકરાઓ ન મોકલવાથી આપણે છોકરાઓની કેળવણી ડુબાવીયે છીયે એમ જ્યાં સુધી આપણે માનતા હોઇશું ત્યાં સુધી સ્વરાજ આપણાથી સેંકડો ગાઉ દૂર છે. બીજી પ્રજાના હાથ હેઠળ પડેલી કોઇ પણ પ્રજા એક હાથે એની મહેરબાનીનો સ્વીકાર કરતી જાય અને બીજી બાજુ રાજ્યકર્તા પ્રજા તેને માથે જે બોજ અને જોખમદારી નાખે તેને ફગાવતી જાય એ ન બની શકે. વિજેતાઓના તરફથી

આવતી કોઇ પણ મહેરબાની જીતાયેલી પ્રજાના કલ્યાણની ખાતર નહિ પણ રાજ્યકર્તાઓના જ લાભની ખાતર હોય છે, એ વાત જે ક્ષણે કોઇ પણ પરાધીન પ્રજાને સૂઝી આવે છે તે જ ક્ષણથી એ પ્રજા રાજ્યકર્તાઓને દરેક જાતની મરજીયાત મદદ આપવી બંધ કરે છે અને તેવી મદદ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતની ફતેહના આ મૂળાક્ષર છે. પછી તે સ્વાતંત્ર્ય સામ્રાજ્યની અંદરનું હોય કે બહારનું.

મારા દેશબન્ધુઓ મારી આ વાત બરાબર સમજી લે એમ હું ઇચ્છું છું; અને આ વાત તેમને ગળે જો ન ઉતરતી હોય તો મારા ઠરાવને નામંજુર કરવો એ જ તેમની ફરજ થશે. હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેની ખરી એકતાને હું બ્રિટિશ જોડેના સબંધના કરતાં હજારો દરજ્જે વધુ કિંમતી ગણું છું અને એ સંબંધ તથા હિન્દુમુસલમાન એકતા એ બે વચ્ચેથી કોઇ પણ એક જ પસંદ કરવાનું મારે ભાગ આવે તો હું હિન્દુમુસલમાન એકતાને જ પસંદ કરૂં અને બ્રિટિશ સંબંધને જતો કરૂં. તે જ પ્રમાણે એક બાજુ પંજાબની અને તેથી આખા હિન્દની ઇજ્જત, અને બીજી બાજુ હિન્દમાં અમુક વખત પૂરતી અંધાધુંધી, છોકરાઓની કેળવણીની ધૂળધાણ, અદાલતોની અને ધારાસભાઓની બંધી, બ્રિટિશ સંબંધનો ત્યાગ, એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાનું આવે તોપણ હું પંજાબ અને હિન્દનું માન અને તેની સાથે આવનારાં અંધાધુંધી, શાળાઓ, અદાલતો વગેરેની બંધી અને એ જોડે આવનારી બધી અવ્યવસ્થાને જ રજ પણ આનાકાની કર્યા વગર વધુ વ્હાલાં કરૂં. તમારાં અંતર પણ તેટલાં જ બળતાં હોય, તમે પણ ઇસ્લામી ઇજ્જત અક્ષત રાખવા મારા જેટલા જ ઉત્સુક હો, પંજાબની આબરૂ નિષ્કલંક કરવા તડફડતા હો, તો વગરસંકોચે આ ઠરાવ તમારે મંજુર કરવો ઘટે.

૫ પણ આટલુંયે બસ નથી. મૂળ મુદ્દાની વાત ઉપર તો હજુ હું નથી આવ્યો. તે વાત એ જ કે ધારાસભાઓનો ઉમેદવારોએ તથા મત આપનારાઓએ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવો. આ જ અત્યારે મુદ્દાનો પ્રશ્ન થઇ પડયો છે, અને બીજી નાનીમોટી બાબતોમાં માંડવાળ થશે તોપણ આ સભાના મતમાં જો તડો પડવાનાં હશે તો તે આ જ પ્રશ્નની બાબતમાં પડશે એ હું જાણું છું. ધારાસભાઓ મારફત સ્વરાજ મેળવાશે કે ધારાસભાનો ત્યાગ કરીને? ધારાસભાઓ દ્વારા સ્વરાજ મેળવવાની વાતમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા છે ખરી? આ બાબતમાં અત્યારે હું વધુ દલીલ નહિ કરૂં. ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર ન કરવાની તરફેણમાં જે જે દલીલો રજુ થશે તેનો જવાબ હું પાછળથી આપીશ. હાલ તો એટલું જ કહીશ કે જો બ્રિટિશ સરકાર અને તેના અત્યારના અમલદારો ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ તદ્દન ઉઠી ગયો હોય, જો આપણે માનતા હોઇએ કે બ્રિટિશ સરકારને તેના દુષ્કૃત્યોને માટે કોઇ પણ જાતનો પશ્ચાત્તાપ નથી થયો, તો આ સુધારાઓ મારફત અંતે સ્વરાજ્ય મળશે એમ તમે માની શકો જ કેમ?

. પ્રજા વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરે એમ હું અવશ્ય ઇચ્છું છું, પણ અત્યારે તે ન બની શકે તેવી વાત છે એ પણ હું જાણું છું. જ્યાં સુધી સોયોટાંકણીઓને સારૂ પણ આપણે પરદેશના મ્હોં સામું જોવું પડે છે ત્યાં સુધી વિદેશી માલનો બહિષ્કાર અશક્ય છે. પણ જો

તમે મુકામે પહોંચવાને અધીરા થયા હો અને ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર હો, તો હું કબુલ કરું છું કે પરદેશી માલનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી બતાવીને આંખ મીંચીને ઉઘાડો એટલી વારમાં હિન્દ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવી લઇ શકે તેમ છે. આથી આ ઠરાવમાં ઉમેરેલો સુધારો વગરઆનાકાનીએ મેં સ્વીકાર્યો. એ મારા મૂળ ઠરાવની સુંદરતાને જરા બગાડે છે એટલું જ. મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ ઠરાવમાના 'બહિષ્કારને લગતા એ શબ્દો કાર્યક્રમના સમતોલપણાને જરૂર બગાડે છે. પણ અહીં હું સંપાડે ઉતારેલા કાર્યક્રમની વકીલાત કરવા નથી ઉભો. મારે તો પ્રજાની આગળ વહેવારૂ કાર્યક્રમ મુકવો છે. અને હું સ્હેજે કબુલ કરું છું કે વિદેશી માલનો બહિષ્કાર જો આપણથી થઈ શકે તો એ જોરાવર વસ્તુ છે. આવો બહિષ્કાર અને સ્વરાજ બન્ને તમને પસંદ હોય તો તે ઠરાવના છેલ્લા પૅરેગ્રાફમાં છે.

અંતમાં હું તમને આ બાબત ખૂબ ઉંડો વિચાર કરીને મત આપવા અને મારા તરફનો અંગત ખ્યાલ તદ્દન છોડી દેવા વીનવું છું. મેં દેશની સેવાઓ બજાવી હોય તેના ખ્યાલને પણ તમે વચ્ચે આવવા દેશો નહિ એની કિંમત અહીં ન હોય. હું પ્રજા આગળ મુકું તે કાર્યક્રમ ભૂલ વગરનો જ હોય એવો મારો લેશ દાવો નથી. હું એટલો જ દાવો કરું છું કે મેં આ કાર્યક્રમ તૈયાર કરવા પાછળ ઘણી જ મહેનત ઉઠાવી છે, અત્યંત વિચાર કર્યો છે અને વહેવારૂ હોય તેવો જ તે કાર્યક્રમ ઘડવાનો નિશ્ચય મેં કાયમ રાખ્યો છે. આ બે વાતો તો તમે ગણતરીમાં જરૂર લેજો. તમારી પાસે કામ કરનારૂ મંડળ પણ તૈયાર છે. અત્યારે આ ધોરણ ઠરાવની વેળાએ જ હાલ ભલે વિચાર પૂરતા જ હોય, પણ મારા કાર્યક્રમને પ્રત્યક્ષ કબૂલ કરનારા હજારો અનુયાયીઓ તમારી જોડે ઉભા છે.

ઉપલા ઠરાવ સામે રજુ કરવામાં આવેલા વાંધાઓનો જવાબ

ઠરાવ સામે રજુ કરવામાં આવેલા વાધાઓનો જવાબ આપવાનો મારો ધર્મ છે. ભાઇ જમનાદાસને તમે ન સાંભળી લીધા એ જોઇ હું બહુ દિલગીર થયો છુ.

બધા વાધા મેં ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા, પણ તે મારે ગળે નથી ઉતરી શક્યા. મિ. ઝીણા અને દાસ કહે છે કે મારો કાર્યક્રમ અવહેવારૂ છે. હું તો કહું છું કે એમાંનો કોઇ પણ ભાગ આ જ આ ઘડીએ અમલમાં મુકી શકાય તેમ છે. વળી નિશાળો અને વકીલાતો બંધ કરવાની બાબતમાં 'ક્રમે ક્રમે' શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે એ કંઇ આ યોજનાનું અવહેવારૂપણું પુરવાર નથી કરતો. એ આપણી દુર્બળતાનો અવશ્ય સૂચક છે. પ્રજામાં જેટલી ઘનશ આવી હશે અને કામ કરનારાઓ જેટલે અંશે આ કાર્યક્રમ સફળ કરવા લોહીનું પાણી કરશે તેટલે દરજ્જે એ દીપી આવશે બાકી અસહકાર–સમિતિ જ્યાં સુધી હયાત છે ત્યાં સુધી તો એ આવી અને બીજી અનેક કલમોવાળો કાર્યક્રમ પ્રજા આગળ મુક્યાં જ કરશે. મારા દોઢ જ મહિનાના અનુભવથી મારી ખાત્રી થઇ છે કે પ્રજામા પૂરતી લાગણી છે અને આ કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા લોકો તૈયાર છે.

એથી ઉલટું પરદેશી માલનો બહિષ્કાર ખરેખર અશક્ય છે એ કલ્પનામાં બરાબર હોય તોપણ પ્રજા ચાહે તો આજે જ અમલમાં મુકી શકે એવો વહેવાર કાર્યક્રમ જ પ્રજા સમક્ષ મુકવા હું ઉત્સુક છું.

એક વાત ચોખ્ખી કરવા હું ખાસ ઉત્સુક છું. જો તમે અસહકારનો કાર્યક્રમ મંજુર કરો તો આવતી કાલથી જ છોકરાંઓને નિશાળમાંથી ઉઠાડી લેવાનું અને વકીલાત બંધ કરવાનું તમારે માથે.છે એ ધ્યાનમાં રાખજો. જો તુરત તેમ કરવા તૈયાર ન હો તો જ 'રફતે રફતે' વિશેષણ તમને વિચાર કરવાનો વખત લેવા પૂરતી છૂટ આપે છે. આ તો પાયા વગર ઘર બાંધવા વાળી વાત છે. છોકરાંઓને કેળવણી આપ્યા વગર સુંદર મકાન તો શું પણ ઘાસનું ઝુંપડું પણ હું ન ઉભું કરી શકું. પણ પ્રજા એકવાર લડાઇમાં ઉતરી—પછી તે લોહીવાળી હોય કે વગરલોહીની—એટલે તત્કાળ એની નિશાળો અને અદાલતો બંધ જ પડવી જોઇયે મેં બે લડાઇઓ જાતે નિહાળી છે. ત્યાં તો લાગલી જ અદાલતો બંધ પડેલી મેં જોઇ, કારણ લોકોને પોતાના ખાનગી કજીઆનો વિચાર કરવા ફુરસદ ન રહી; અને નિશાળો બંધ પડી, કારણ માબાપોએ જોયુ કે એવા આપત્કાળની વખતે તેમનાં છોકરાઓને માટે ઉંચામા ઉંચી કેળવણી એ જ હતી કે તેમણે નિશાળે જતું અટક્યું. આ બે બાબતો જ આપણી લાગણી અને ધગશની કસોટી છે.

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રને અગાઉ નોટીસ આપ્યા વગર અસહકારમાં સ્વરાજની માગણી મેળવ્યા સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે; પણ મારા ઠરાવમાં સ્વરાજની સ્વતંત્ર માગણી નથી કરવામાં આવી. દયા તેવા જુલમો ફરી ન થવા પામે તે માટે સ્વરાજ સાધનરૂપે જરૂરી છે એમ કહેવામા આવ્યુ છે; અને પાલબાબુની સૂચનામાં પણ મીશન વિલાયત રહ્યું કામ કરે તે દરમિયાન અમુક બાબતોનો આવતી કાલથી જ અમલ અને બીજીની તૈયારી કરવાનું તો છે જ તો પછી એને જ નોટીસની મુદત માની લેવામાં શો વાંધો ?

ધારાસભાઓના બહિષ્કારની બાબતમાં તો આટઆટલી ચર્ચા વચ્ચે એક પણ વજુદવાળી દલીલ મેં ન સાંભળી. ૩૫ વર્ષમાં ધારાસભાઓ મારફત આપણે કંઈક કરી શકયા છીયે એટલો એક જ મુદ્દો સૌને મ્હોડે મેં સાંભળ્યો, જે મને કબૂલ છે; અને આપણી બહુમતી થાય એટલે ત્યાં રહીને આપણે વધુ ત્રાસ આપી શકીયે અને સરકારને ઉભી પણ રાખી દઇ શકીયે એ પણ મને માન્ય છે. પણ ઇંગ્લંડના ઈતિહાસના અભ્યાસી તરીકે હું જોઇ શકયો છું અને વિલાયતમાં એ વાત અત્યારે સિદ્ધાન્ત રૂપે મનાય છે કે હરકોઇ સંસ્થા વિરોધમાંથી ઉલટું પોષણ મેળવે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે.

સરકાર આજે નૅશનાલિસ્ટોને ધારાસભા બહાર રહેલા જોવા નથી માગતી. હું ચોક્કસ માનું છું કે ધારાસભામાં જવા કરતાં ધારાસભાની બહાર રહીને જ વધુ દેશસેવા થઇ શકે છે. હિન્દના એકપુરા લોકમાન્ય ધારાસભાની બહાર રહ્યા તેથી જ આવડી અલૌકિક લોકસેવા કરી શકયા. એ ધારાસભામાં ગયા હોત તો કરોડો હિન્દીઓ ઉપર આવી જાદુઇ અસર ચલાવી શકત ખરા ? અસહકાર વિષે તેમનો મત તમારી આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો છે; પણ તેની સાથેની બીજી વાત તમને.નથી કહેવામાં આવી, તે મારે કહેવી રહી. તેમના મરણ અગાઉ પંદર દિવસ પર હું તથા ભાઇ શૌકતઅલી તેમને મળવા ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે ' હું પોતે એવા મતનો છું કે ધારાસભામાં જઇને જરૂર પડે ત્યાં 'સરકારને દુરસ્ત

કરવી અને જરૂર પડે ત્યાં સહકાર કરવો એ બહેતર છે,' પણ ભાઇ શૌકતઅલીએ તેમને પૂછયું કે 'આપે દિલ્હીમાં મુસલમાનોને વચન આપેલું તેનું શું?' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો કે 'અલબત્ત, જો મુસલમાનો કરશે'—અને આ શબ્દો કેવળ ધારાસભાના બહિષ્કાર પૂરતા જ નહોતા—'તો હું તમને મારો કોલ આપું છું કે મારો પક્ષ તમારી જોડે જ રહેશે.'

અને આ ધારાસભાઓ શું છે? શું તમે એમ માનો છો કે ત્યાં જવાથી અને જઇને ચર્ચા કરવાથી તમે બ્રિટિશ પ્રધાનો ઉપર અસર કરી તુર્કી જોડેની શરતો ફેરવાવી શકવાના છો અથવા પંજાબને માટે પશ્ચાત્તાપ કરાવી શકવાના છો? માલવીયાજી કહે છે કે કૉંગ્રેસ કમિટીની ઘણીખરી માગણીઓ હવે જલદી જ પૂરી પડશે, કારણ જુલમમાં ભાગ લેનારા ઘણાખરા વડા અમલદારો ચાલ્યા ગયા છે અગર જવાના છે, અને ખુદ વાઇસરાય પણ ઉનાળો આવતાં જશે. હું માનપૂર્વક જણાવું છું કે મેં પોતે તો આટલું જ કરાવવા રિપોર્ટમાં કલમ નથી વાપરી. મેં તો આ વિષે ચર્ચા થઇ ત્યારે એ જ વાત પર ભાર મુક્યો હતો કે અમલદારોને તેમની નાલાયકી અને જુલમાની દૃષ્ટિએ જ બરતરફ કરવામાં આવે, તેમની મુદત પૂરી થયે નહિ; અને વાઇસરાયને પણ તે તેની મુદત પૂરી થયા અગાઉ રાજીનામું ન આપે તો રિટાયર થવાની ફરજ પાડવામાં આવે. મુદત પૂરી થયે તો વાઇસરાય શું કે બીજા અમલદારો શું, ક્યારે જાય છે એ લઇને મારે શું કરવું છે? મારે તેમની પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવો છે, તેમનાં અંતઃકરણ બદલવાં છે; અને તેમાંનું કશું તો હું નથી જ જોતો. એવી સ્થિતિની અમૃતસર કૉંગ્રેસ વેળાએ મેં ઉમેદ રાખી હતી તેથી જ સરકાર જોડે સહકાર કરવાની તરફેણમાં મેં કૉંગ્રેસને તે વેળાએ એટલો બધો આગ્રહ કર્યો હતો પણ પાછળથી મારી આંખો ઉઘડી અને દુઃખી અંતઃકરણે મેં જોયું કે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે કે હિન્દી સરકારે કોઇએ મૂળથી જ કદી હિન્દનું ભલું ઇચ્છયું નથી. પશ્ચાત્તાપ કરવાને બદલે તમને ઉલટું દેખાડી દેવામાં આવ્યું કે બ્રિટિશ રાજ્ય હેઠળ જો તમારે રહેવું હશે તો જુલમ અને ત્રાસની આણ તમારે માની લેવી પડશે. આટલા માટે જ હું આ જલીમોની ટોળીને અત્યારની અદાલતોની અને રાષ્ટ્રીય ગાળાઓ ન સ્થાપી શકું તો મારાં છોકરાઓના શિક્ષણની સુદ્ધાં ભેટ ચડાવવા ઇચ્છું છું.

પણ એવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પ્રથમ સ્થપાય અને પછી આપણાં છોકરાંઓને આપણે શાળામાંથી ઉઠાડીયે એવી રાહ જોવાની હું ચોખ્ખી ના પાડું છું. જરૂર ઉભી થશે એટલે સાધનો એની મેળે ઉભાં થશે. આપણાં છોકરાંઓ શાળા બહાર નીકળશે એટલે આપણા માલવીયાજી જ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ માટે ફંડ ઉઘરાવવા ફરતા થઇ જશે. હું હિન્દીઓને જ્ઞાનવગરના રાખવા નથી માગતો. દરેક હિન્દી રીતસર કેળવાય, પોતાના રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા સમજતો થાય અને પોતાને ગુલામ બનાવનારી કેળવણી લેવા ઇનકાર કરે એમ હું ઇચ્છું છું.

બે જ બાબતો છેડી દઇ લઇશ. પ્રજા ઝીણા ભેદ નથી સમજી શકતી. એને તો એમ જ લાગે છે કે પ્રજા સરકારની જોડે સહકાર કરવા ઇનકાર કરતી હોય ત્યાં નવી ધારાસભા રૂપે ભૂલથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ મનાતા મંડળમાં તો અસહકાર સૌ પહેલાં દેખાઇ આવવો

જોઈએ. અને તેમ થતાં સરકારની આંખો જરૂર ઉઘડી જશે. વાત તો એમ છે કે ધારાસભામાં જવાની ના પાડનારા ધારાસભ્યોનો બહિષ્કાર કરીને કંઇ બેસી રહેશે નહિ, પણ દેશના એકથી બીજા છેડા સુધી ફરીને સરકારની નહિ પણ લોકોની નજરે એકેએક પ્રજાકીય દુઃખ લાવશે અને કૉંગ્રેસ પણ દર વર્ષે એ દુઃખોને જાહેર કર્યા કરશે; જેથી એ બધાં દુઃખોનું જોર આ મહાપ્રજામાં તે દૂર કરવાની અસાધારણ ધગશ આણે અને તેના મહાક્રોધનો સંયમ કરી તેને અદમ્ય કાર્યશક્તિના રૂપમાં ફેરવી નાંખે.

ધ્યાન રાખજો કે મુસ્લીમ લીગ તો ધારાસભાઓનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર પોકારી ચુકી છે. આપણો ચોથો ભાગ એકમેર ખેંચે અને ત્રણ ભાગ એથી તદ્દન ઉલટી દિશાએ ખેંચે એ શું સારું છે ? બન્ને સ્વતંત્ર છતાં એક જ દિશાએ ખેંચતા હોત તો જુદી વાત હતી. દરેક મુસલમાન ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરે તો હિન્દુઓ ધારાસભામાં રહીને અડચણ કરવાની નીતિ અખત્યાર કરીને કશો લાભ ઉઠાવી શકે ખરા ? મુસલમાનો તો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ધારાસભામાં જઇ વફાદારીના સોગંદ લેવાને પાપ માને છે. અહીં વહેવારુ મનાતી રાજનીતિના હિમાયતી આગેવાનોનું આ વાત તરફ હું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. જો તમે એમ માનતા હો કે મુસલમાનોના ઠરાવ નામના જ છે તો મારી દલીલ અલબત્ત ભાંગી પડે છે. પણ જો તમે માનતા હો કે મુસલમાનો ઉંઘમાં વાત નથી કરતા, તેઓ થયેલા અન્યાયથી ઉકળી રહ્યા છે અને દિવસ જતા જાય છે તેમ તેમ એ અન્યાયની લાગણીઓ મોળી પડવાને કે ભૂલાઈ જવાને બદલે વધુ ને વધુ તીવ્ર થતી જવાની—તો તમે જોશો કે હિન્દુ મદદ કરે કે ન કરે તોપણ મુસલમાનો તો આગળ વધે જ જવાના. એ જ બાબતનો નિર્ણય આ કૉંગ્રેસે કરવાનો છે. તેથી હું માનપૂર્વક જણાવું છું કે મેં વગરવિચાર્યે આ રસ્તો નથી પકડ્યો, વગરવિચાર્યે મારા જેવા એક સામાન્ય, એકાકી, ભૂલ કરનારા માણસે દેશના સારામાં સારા આગેવાનો સામે ઉભા રહેવાનું માથે નથી લીધું. એમાં જ હું તો ધર્મ જોઇ રહ્યો છું. હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે એકતા કરવી હોય, અને તે કાયમની કરવી હોય તો અત્યારે જ્યાં સુધી મુસલમાનો ખાનદાન રસ્તે, ખુનામરકી વગર, ગેરવ્યાજબી માગણીઓ ન કરતાં ન્યાયની માગણી કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી હિન્દુઓએ સંપૂર્ણ રીતે તેમની પડખે ઉભા રહ્યા વિના છૂટકો નથી.

હું તમારો વધુ વખત નહિ રોકું. મેં વકીલ ન બનતાં નિષ્પક્ષપાતપણે દરેક દલીલ તમારી સમક્ષ મુકી છે. મેં તો પંચ તરીકે આ વસ્તુ તમારી પાસે મુકવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જે માટે હું માલવીયાજીનો આભારી છું. એમને હું એટલા માનું છું કે એમને રીઝવવાની ખાતર હું પ્રાણ આપતાં પણ ન અચકાઉં. પણ ફરજ અને અંતઃકરણના અવાજની વાત આવી પડે ત્યારે તો એમના પ્રત્યેની મારી ફરજમાંથી પણ હું મુક્ત થાઉં છું અને એઓ પણ મને મુક્ત કરે છે; અને જો હું એમને માન આપતો છતો એમના મતથી જુદો એવો મારા અંતઃકરણને શુદ્ધ લાગે છે તે માર્ગ લઈ શકું છું, તો આ મંડપમાં મળેલાં સર્વ ભાઇબહેનોની પાસેથી પણ હું એ જ માગી લઉં છું કે મારા પોતાના વિચેનો કોઈ પણ

તા. ૨૬-૯-૧૯૨૦

જાતનો ખ્યાલ તમારો મત બાંધવામાં બિલકુલ વચ્ચે ન આવવા દેતાં તમે આ ઠરાવ ઉપર તમારો મત આપજો. અંતે, જો તમે આ ઠરાવ મંજુર કરો તો તે ઉઘાડી આંખે કરજો. જો તમારામાંથી દરેક જણ દેશને માટે અને કાયમની હિન્દુમુસલમાન એકતાને માટે ઠરાવમાં સૂચવેલો આપભોગ આપવા તૈયાર અને શક્તિમાન હો, તો વગરઆનાકાનીએ આ ઠરાવ પસાર કરજો; ન હો તો તેટલી જ દૃઢતાપૂર્વક તેને નામંજૂર કરવાનું બળ બતાવજો.

તા. ૨૬-૯-૧૯૨૦

ગુજરાતની ફરજ

ગુજરાત હવે શું કરશે એ સવાલ સ્હેજે ઉભો થાય છે. ગુજરાતે કૉંગ્રેસ થઈ તે પહેલા જ ધારાસભાનો, નિશાળોનો અને અદાલતોનો બહિષ્કાર કરવાનો વિચાર કરી નાંખ્યો, તેને કૉંગ્રેસે બહાલ રાખ્યો; એટલે ગુજરાતની બેવડી ફરજ થઇ પડી.

છતાં ગુજરાતે હજુ કંઈ ભારે કામ કરી તો નથી નાખ્યુ જોવામા આવતું.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર મોટે ભાગે થશે એમ ભાસે છે, પણ એટલેથી બસ તો નહિ જ ગણાય.

આપણે કેટલી નિશાળો ખાલી કરી? કેટલા વકીલોએ પોતાની વકીલાત બંધ કરી? કેટલાએ પરદેશી કાપડનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો? કેટલાએ હાથેથી કાંતવાનું ને હાથેથી વણવાનું શરૂ કર્યું અને કરાવ્યું?

આ સવાલ કંઇ જેવા તેવા નથી. એના જવાબ ઉપરથી આપણી કસોટી થવાની છે. આપણે પરિષદોમાં જઇને હાથ ઉંચા કરીયે તેથી સ્વરાજ મળવાનું નથી; તેથી પંજાબને ન્યાય મળવાનો નથી; તેથી ઇસ્લામનો માનભંગ અટકવાનો નથી.

વાઇસરાય સાહેબે પોતાના કાર્યથી વળી જણાવી આપ્યું છે કે ઇન્સાફની આશા આપણે રાખવાની નથી. અમલદારને ઠપકા અપાયા છે. હિન્દુસ્તાને ગુન્હેગાર અમલદારોને ઠપકા આપવાની જ માગણી નથી કરી, પણ તેઓને બરતરફી અને તેઓને યોગ્ય દંડ મળવાની માગણી કરી છે. આમાંનું કશું નથી થયું.

ફીજીમાં અમૃતસરના જેવો ત્રાસ નિર્દોષ અને અપંગ હિન્દીઓ પર ગુજર્યો. ન્યુઝીલંડમાં જે ઉદ્ધતાઇ ચાલી રહી છે તેનો કિસ્સો ગુજરાતીઓએ વાંચ્યો હોવો જોઇયે. આફ્રિકામા રહેલા હિન્દીઓના હકો ઉપર હુમલો ચાલી રહ્યો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં છેતરીને હિન્દીઓને નસાડવામાં આવે છે. આવી રાજ્યનીતિ જ્યા ચાલી રહી છે ત્યાં સહકાર શો?

* આ રાજ્યનીતિ બદલવી, આપણે અંગ્રેજોના બરોબરીઆ થવું, સ્વમાન જાળવવું, દેશને કંગાલ થતો બચાવવો, આપણી સભ્યતા (જો કંઈ હોય તો) પ્રગટ કરવી, એ કર્તવ્ય આપણે વહોરી લીધું છે.

આ બધું આપણે મેળાવડાઓથી કે યાચનાથી કરી શકવાના નથી એવો કોંગ્રેસે નિશ્ચય કર્યો. ગુજરાતીઓએ તે પહેલાં જ કર્યો.

ત્યારે આપણે આ કામ કઇ રીતે કરી શકીયે? 'અસહકારથી' એવો આપણે જવાબ આપ્યો. અંગ્રેજી રાજ્યનો અસહકાર એટલે આપણો સહકાર. આ કાર્ય સ્વાર્થત્યાગ, દૃઢતા, કાર્યદક્ષતા, યોજના, તાલીમ વગેરે વિના ન જ બની શકે.

આપણી કેળવણીને સારૂ, આપણા કજીઆ પતાવવા સારૂ, આપણા કાયદા સારૂ, આપણા પોષાક સારૂ, જો આપણે અંગ્રેજ સરકાર સામુ જોઇને બેસી રહેવું પડે તો આપણે કઇ રીતે અસહકાર કરી શકીયે ?

અનીતિમાં ગુલતાન થયેલો બાપ તેનાં છોકરાંને કેળવણી આપતો હોય, તેમના કજીઆ પતાવતો હોય, તેઓને સારૂ ભવિષ્યના વર્તનનાં ધોરણો રચતો હોય, તે બાપનો અસહકાર ત્રણે વસ્તુઓ લેતાં છતાં છોકરાંઓ કરી શકે? અસહકારનું પહેલું જ પગથીઉં એ ત્રણે વસ્તુના ત્યાગથી જ શરૂ નથી થતું ? અને જ્યારે છોકરાં એકાએક આ બધી મહેરબાનીઓનો ત્યાગ કરે ત્યારે બાપના મન ઉપર કેવી અસર થાય ? બાપ તુરત પોતાનું આચરણ બદલી છોકરાઓને મનાવવા નહિ જાય ?

પણ જો છોકરા માને કે કેળવણીથી થતો લાભ ન જવા દેવાય, પોતાના કજીઆ બાપ પતાવે છે એ તો સરસ જ ગણાય, વળી ભવિષ્યને સારૂ ધારા તો એનાથી જ ઘડાય, આ બધી સગવડો છોડવામા શો અસહકાર? તો છોકરાંઓ બાપની અનીતિ દૂર ન કરી શકે, એટલું જ નહિ, પણ તેના ભાગીદાર બની છેવટે પોતે જ અનીતિ કરતા થઇ જાય.

તેમ જ સરકાર અને આપણા સંબંધને વિષે છે. નિશાળો ઇત્યાદિ સ્થૂળ લાભોની મધલાળે આપણે તણનામા કરીયે તો આપણાથી સ્વારાજ દૂર-દૂર જતું જશે; કેમકે આપણને એમ જ લાગશે કે નિશાળો, અદાલતો વગેરે તો સરકાર જ ચલાવી દે. જેમ હમેશા ગાડીએ બેસનાર પોતાની ચાલવાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે તેમ પરાધીનપણે કેળવણી ઇત્યાદિ લેનારો કદી સ્વાવલંબી ન થઈ શકે.

આપણે આપણા બાળકોને કેળવી શકીશુ, આપણે આપણી તકરારો પતાવી શકીશું ત્યારે આપણામા નવુ જોર આવશે, ત્યારે આપણામા સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ આવશે.

આગ્રામા હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે તકરાર થઇ. અગ્રેજ અધિકારીઓએ કહ્યુ, 'હવે તમારા મૌલાના શૌકતઅલી અને ગાંધીને બોલાવો.' એઓએ એમ કહી ઉપકાર કર્યો મૌલાના કે ગાંધીને ત્યા જવું જ ન પડયુ; પણ દિલ્હીથી પ્રખ્યાત હકીમજી અજમલખાન અને બીજાઓ પહોચી ગયા ને બન્ને કોમો વચ્ચે સુલેહ કરી આપી. સિપાહી અને અમલદારો વિના ચાલી શકે એમ પ્રજાને ખાત્રી થઈ. એટલે દરજ્જે પ્રજા ચડી, સ્વતંત્ર થઇ, સ્વરાજને સારૂ લાયક થઇ.

આમ જેમ જેમ પ્રજા પોતાના કારભાર પોતે ઉપાડતી જશે તેમ તેમ તે સ્વતન્ત્ર બનશે.

અસહકારનું રહસ્ય જ એ છે કે પ્રજાને પોતાની શક્તિનુ જ્ઞાન કરાવવું. પ્રજાએ જાણવુ કે તેની સમ્મતિ વિના, તેના સહકાર વિના રાજ્યતંત્ર ચાલતું જ નથી. એ સમજમાં સ્વરાજનુ મૂળ રહેલું છે. લાલચથી, અજ્ઞાનથી કે ડરથી પ્રજા સહકાર કરી રહી છે ત્યા લગી જ પ્રજા પરતન્ત્ર છે. માનઅકરામ ઇત્યાદિની લાલચથી પ્રજા છૂટે, સરકારે બનાવેલી શાળાઓમાથી જ જ્ઞાન મળી શકે છે એવી જાતના અજ્ઞાનમાથી છૂટે, અને સરકારના પશુબળના ભયમાથી છૂટે, એટલે પ્રજા સ્વતંત્ર છે.

આવી સ્પષ્ટ વાત ગુજરાતીઓએ તુરત સમજી લેવી જોઇયે ને સૌએ પોતાનું કર્તવ્ય જાણી લેવુ જોઇયે.

મુખ્ય ખોટ કામદારની છે જો પ્રામાણિક, વિશુદ્ધ, જાગૃત અને અસહકારના દરેક પગલાને વિષે અચલિત શ્રદ્ધાવાળા કામદારો મળી આવે તો પ્રજાને તયાર થતા જરાયે વાર લાગે એમ નથી તેથી અસહકારનો વિજય થવાને સારૂ પ્રથમ કાર્ય કામદારો શોધવાનુ છે. તેવા કામદારોની ખામી હોવી ન જોઇયે. મારી ઉમેદ છે કે દરેક ગામમા એવા કામદારો મળી આવશે.

એક વિચિત્ર સરક્યુલર

કેળવણી ખાતા તરફથી એક યાદી નીકળી છે. તેનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે છે-

" શિક્ષકો અને આ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના અમલદારોને કહેવુ જોઇયે કે સામ્રાજ્યનો હેતુ ખરેખર સમજાવવામા અને સામ્રાજ્ય પશુબળ અને સિપાહીસત્તા ઉપર નથી છે એવો

ખ્યાલ દૂર કરવામાં તેઓએ મદદ કરવી જોઇયે. ઉદાર ભાવના અને એકબીજા વચ્ચે મિત્રતા અને લાગણી વધારવામાં, બધા એકબીજાના ભાઇઓ છે એમ માનવામાં પ્રત્યેકને ઉત્તેજન આપીને તેઓ ઉપર પ્રમાણે મદદ કરી શકે છે. આવી ભાવના મુખ્યત્વે કરીને હિન્દુસ્તાનમા પેદા કરવાની જરૂર છે, કેમકે હિન્દુસ્તાનમા વિરોધી લાગણીનો વધારો થતો જાય છે."

આ યાદી કાઢનારનો હેતુ સમજવો મુશ્કેલીની વાત નથી: આ સરક્યુલરની તારીખ પહેલી સપ્ટેમ્બર છે. જ્યા અસહકારની વાત ચાલે ત્યા પશુબળ કામ ન જ આવે, બદુકડી નકામી જાય, એ બંદુકવાળાને પણ કબૂલ કરવું જ જોઇયે. જ્યારે આપણે અસહકાર કરી શકશું ત્યારે બદુકો કટાશે; તેની ઉપર ઘાસ ઉગશે ને આપણા બાળકો તેની ઉપર રમશે.

જો અસહકારની વાત ચાલે તો સામી સહકારની વાત ચલાવ્યે જ છૂટકો— સામ્રાજ્યનો આધાર પરસ્પર મૈત્રી—સહકાર ઉપર છે એમા શક જ નથી. એ મૈત્રી જ્યારે મને ખોટી લાગી—લાખા ને ટુકા વચ્ચેની દોસ્તી લાગી—ત્યારે જ મેં અસહકાર સૂચવ્યો. મિત્રતા બરોબરીઆ વચ્ચે જ હોય, અને આપણે આખા જગતની સાથે મિત્રતા રાખવા માગીયે છીયે તેથી તેઓના બરોબરીઆ થવા ઇચ્છીયે છીયે; તેઓનો ડર ભૂલી જવા માગીયે છીયે, તેઓના પશુબળને આપણે નીતિબળથી જીતી લેવા માગીયે છીયે.

આપણો અસહકાર એ જ મિત્રતાનો પાયો છે. ઉપલી યાદી એ કેવળ દંભ છે, ડોળ છે. એ રેતીની દોરી બનાવવા જેવો ફોકટ પ્રયત્ન છે. જો સરકારની દાનત ખરેખર આપણને મિત્ર ગણવાની હોય તો અન્યાયો દૂર કરવા જોઇયે, તેમની વર્તણુકમા ફેર પડવો જોઇયે, તેમનુ હૃદય પીગળવું જોઇયે. હૃદય પીગળે તો અનેક પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરે, પંજાબને ન્યાય આપે, મુસલમાનોનો જખમ રૂઝવે, તિલક મહારાજને તેઓ દુશ્મન ગણે છે તેને બદલે તેમના નામને સલ્તનતના સ્તંભરૂપે માને, વાઇસરાયે તેમનું નામ સુદ્ધા નાહ લેવાનો જે ગુન્હો કર્યો છે તે ગુન્હાની માફી માગે. તિલક મહારાજનો મોટામા મોટો ગુન્હો તો એ જ હતો કે તેમણે દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોયું કે જ્યા સુધી આપણને અંગ્રેજ અમલદાર હલકા ગણે ત્યા લગી તેમનો સંસર્ગ આપણને હાનિકારક છે. તેથી જ અંગ્રેજ અમલદારો તેમનુ નામ લેતાં પણ અભડાતા જોવામા આવે છે.

જ્યા સુધી તેમના મનમા આપણી અવગણના છે ત્યા લગી મિત્રતા વધારવાની યાદીઓ આળપંપાળ છે. પણ અમલદારોના હૃદય બદલાવાની આશા રાખવાનો આપણને અધિકાર ત્યારે જ પ્રાપ્ત થશે કે જ્યારે આપણે પોતે આપણા ચારિત્ર્યબળથી

તેઓના વેરભાવને જીતી લઇશું: આપણે જ તેઓને આપણા કરતાં બળવાન માનીયે છીયે. આપણે તેઓના જેવા થવાને ઇચ્છીયે છીયે. હકીકત તો એવી છે કે સામ્રાજ્ય મેળવવામાં ચઢિયાતાપણું નથી. સામ્રાજ્ય મેળવવામા પશુબળ, સામ, દામ, દંડ, ભેદાદિ શક્તિઓનો પ્રયોગ હોય છે. એમાં કંઈ નીતિનું માપ નથી. ઉત્તમતાનું માપ તો નીતિ જ છે, અને નીતિની પાછળ રહેલું સામ્રાજ્ય એ જ ખરૂં સામ્રાજ્ય છે. એવું સામ્રાજ્ય મેળવવાનો રસ્તો હિન્દુસ્તાને અસહકારથી સ્વીકાર્યો છે. ઉપરની યાદી આપણને તો એટલું જ શીખવે છે કે આપણો માર્ગ ખરો છે એમ આપણો પ્રતિપક્ષ પણ સ્વીકારે છે.

ઓરિસ્સાનો દુષ્કાળ

ઓરિસ્સાનો દુષ્કાળ વધે છે પણ ઘટતો નથી. તેમા 'નવજીવન' વાચનારાઓએ ખુબ મદદ કરી છે, પણ એટલી બસ નથી. ભાઇ અમૃતલાલ ઠક્કર રૂ ૫૦,૦૦૦ની માગણી કરે છે. જો તે ન મળે તો કેટલાકને તો ભૂખે જ મરવું રહ્યું.

ભૂખે મરતાને જે ત્યાં જાય તે જોઇ શકે છે. એક ગૃહસ્થ ત્યા થોડી મુદત પહેલાં જ ગયેલ. તેમણે ભૂખથી પીડાતા એક જણને મરતો પોતાની નજરે જોયો. તે માણસ જ્યા દુકાળીઆંને આપવામા આવતું હતું ત્યાં અનાજદાન લેવા આવ્યો હતો. પણ લેવાને ઉગર્યો નહિ!

આવો એક બીજો દુકાળીઓ દુઃખનો માર્યો આપઘાત કરવા નીકળી પડ્યો. આપઘાત એ ગુન્હો છે તેથી પોલીસે તેને પકડ્યો. મજીસ્ટ્રેટે તેને નામની સજા કરી છોડી મુક્યો: ગરીબોની પેટીમાંથી તેને રૂ. ૨૦ આપ્યા.

હવે પુરીમાં સ્વયંસેવકોની ખોટ છે. તેઓ થાક્યા છે. તેથી પગારદાર નોકર રાખવા પડ્યા છે. એટલે આ ખર્ચ વધ્યું. આપણે તે ખર્ચ પૂરૂં પાડવું એ આપણો ધર્મ છે.

જ્યા લગી હિન્દુસ્તાનમાં કરોડો ભૂખે મરે ત્યા લગી આપણને 'પાર્ટીઓ' આપવાનો, જમણ કરવાનો, આડંબરયુક્ત વિવાદ કરવાનો, એશઆરામમા ખર્ચ કરવાનો અધિકાર જ નથી. આપણે ઉત્તમ પકવાનો પણ ન ખાઈ શકીયે.

આ તો મેં હિન્દુસ્તાનની ઘણા કાળથી ચાલતી આવતી કંગાલિયતનો કાયદો કર્યો. તેનો સ્વીકાર કરો યા ન કરો. પણ અત્યારે પુરીમાં જે વિશેષ ભૂખમરો

ચાલી રહ્યો છે તેનું નિવારણ તો આપણે કર્યે જ છૂટકો છે ને મારી ઉમેદ છે કે આ ફાળામાં સહુ યથાશક્તિ પોતાનો ભાગ આપશે.

વળી ભાઇ અમૃતલાલ ઠક્કર એક બીજી હકીકત લખે છે તે તરફ પણ વાચનારનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તે લખે છે કે એક યુવક નામે કૃષ્ણચંદ્ર નાયક હતા. તે પોતાનું કાર્ય કરતા સર્પદંશથી મરણ પામ્યા. આ ભાઇના કુંટુંબને આપણે દિલસોજી આપીયે. પણ મારૂં મન તો મુબારકબાદી આપે છે.

મને મરડો થાય ને હું મરણ પામું તેના કરતાં કોઇ ભૂખે મરતાની ભૂખ કાપવા જતાં સર્પદંશથી મૃત્યુ થાય તે વધારે પસંદ કરૂં. મરડો મારા પાપથી થયો હોય. સર્પદંશ પણ પાપથી હોય તોયે સારૂં કામ કરવા જતાં અનાયાસે એવું મૃત્યુ થાય તેથી મારી સદ્‌ગતિ જ સંભવે. એથી હું મને ભાગ્યશાળી જ સમજું.

ભાઇ નાયકના મરણથી કોઇને પણ ત્રાસ છૂટવાના કરતાં હર્ષ ઉપજે અને કોઇ તેવા કામને જોખમનું માની ન અટકે એમ ઇચ્છું છું.

હિન્દુસ્તાનમા મરણભય ઓછામાં ઓછો હોવો જોઇયે ત્યાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. આપણે આત્માને અમર માનીયે છીયે. શરીરને તો ક્ષણભંગુર જાણીયે છીયે. આત્મા પોતાના કર્મને અનુસરીને નવા દેહો ધારણ કરતો જાય છે. ત્યાં મરણનો ભય કે શોચ જ શો? બાળક મરે તોપણ તેનું કરજ આપીને મરે છે એમ માની આપણે તેથીયે કમકમાટી ન પામીયે એવું કેમ ન હોય? બાળકનું મૃત્યુ અકાળ મૃત્યુ મનાય છે એ ભ્રમણા નથી? બધા મૃત્યુ ટાળસર જ થાય છે એમ માનવું એ આપણો ધર્મ નથી? મૃત્યુની પાછળ રહેલા ભ્રમોમાંથી મુક્તિ મેળવવાની આપણને ખરેખરી જરૂર છે.

આનો અર્થ એવો તો નથી જ કે પુરુષપ્રયત્નને અવકાશ નથી. મૃત્યુ આજ આવો કે કાલ, તેનો ભય રાખ્યા વિના આપણે આપણો ધર્મ પાળવો, કરજ બજાવવી એ શુદ્ધ પુરુષાર્થ છે, કેમકે તેમ કરજ બજાવતાં આપણે અધીરાઇના દોષથી મુક્ત રહી અનેક પાપોથી બચીયે છીયે. છતાં ધર્મ પાળવામા આળસ હોય જ નહિ એમ સમજી મૃત્યુનો છેદ ઉડાડી આપણે સતત કામ કર્યે જ જઇયે.

તા. ૨૬-૯-૧૯૨૦

ધારાસભાનો બહિષ્કાર

મતદારોની ફરજ

કૉંગ્રેસની ખાસ બેઠકે મોટી બહુમતીથી નવી ધારાસભાનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તેથી નવી ધારાસભાની ચૂંટણી માટે કોઇ પણ ઉમેદવારને મત નહિ આપવાની તમારી ફરજ છે. વળી તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભા રહેનાર ઉમેદવારને તમારે જણાવવાની જરૂર છે કે તમે એમને કે બીજા કોઇને પણ તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા ઇચ્છતા નથી. તેટલા માટે તમારે તમારી સહી માટે તૈયાર કરેલાં ફારમ ઉપર સહી આપવી જોઈયે અને તમારી સાથેના બીજા મતદારોને પણ આ સંબંધમાં શું કરવાની જરૂર છે તે તેમને જણાવવાની તમારી ફરજ છે.

ધારાસભામાં જવું એ શાથી દોષરૂપ છે તે તમે જાણો છો. સરકારે પંજાબના સંબંધમાં ન્યાય આપવાની ના પાડી છે, બ્રિટિશ પ્રધાનોએ ખિલાફતના સંબંધમાં મુસલમાન ભાઇઓને આપેલું વચન તોડ્યું છે, અને બીજી રીતે તેમની ઉંડામાં ઉંડી ધાર્મિક લાગણીઓની અવગણના કરી છે. આ અન્યાયો આપણે દૂર કરાવવા જ જોઈયે; અને આવા અન્યાય કે વચનભંગ ફરીથી ન થવા પામે તે માટે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવું જોઈયે અને ગુલામીની દશા દૂર કરવી જોઇયે.

આપણે ધારાસભામાં જઇને આ નથી કરી શકતા, તેમજ ત્યાં જઇને સ્વરાજ્ય પણ મેળવી નથી શકતા. ઉલટું સરકારનાં અન્યાયી કાર્યો સામે મત આપે તોપણ આપણા પ્રતિનિધિઓ તે કાર્યોના ભાગીદાર ગણાશે, અને એ રીતે મરજી વિરુદ્ધ તેઓ સરકારના અન્યાયનાં હથિયાર બનશે. તેથી આપણું સ્વમાન જાળવવા માટે, સ્વરાજ્ય વહેલું સ્થાપવા માટે અને થયેલો અન્યાય દૂર કરાવવા માટે ધારાસભામાં કોઈ પણ પ્રતિનિધિ ન મોકલવો એ જ એક ઉત્તમ માર્ગ છે.

ઑલ-ઇન્ડિયા હોમરૂલ લીગ,
માંડવી, મુંબઇ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

મતદારોનું જાહેરનામું

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તથા ઑલ-ઇન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની ખાસ બેઠકના ઠરાવ અનુસાર અમે નવી ધારાસભામાં ચુંટણી માટેના........વિભાગના મતદારો આથી જાહેર કરીયે છીયે કે નવી ધારાસભામાં (પ્રાંતિક, વડી કે રાજસભામાં) અમે પ્રતિનિધિ મોકલવા ઈચ્છતા નથી, અને આથી અમે ઉમેદવારોને ખબર આપીયે છીયે કે જો તેઓ અમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઉમેદવાર તરીકે ઉભા રહેશે તો તેઓ અમારા પ્રતિનિધિ ગણાશે નહિ. જ્યાં સુધી ખિલાફત તથા પંજાબના સંબંધમાં ન્યાય ન મળે અને હિન્દમાં સ્વરાજ્ય ન સ્થપાય ત્યાં સુધી અમે નવી ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવા ઇચ્છતા નથી.

ચુંટણીનો વિભાગ —
નં. સહી (પૂરૂ નામ) -
સરનામું તા

મતદારોમાં કામ કરનારા સ્વયંસેવકને સૂચનાઓ

૧. સ્વયંસેવકોએ મતદારોને કોંગ્રેસનો અસહકારનો આખો ઠરાવ અને ખાસ કરીને તેમાંનો ધારાસભાના બહિષ્કાર સંબંધી ભાગ બરાબર સમજાવવો.

૨ મતદારોએ સહી કરવાનું જાહેરનામું પણ તેમને બરાબર સમજાવવું.

૩. ફારમ ઉપર સહી આપવાની ના પાડનાર કોઈ પણ મતદાર ઉપર સ્વયંસેવકોએ કોઇ પણ પ્રકારે દબાણ કરવું નહિ, તેમજ તેમને કોઈ પણ પ્રકારની ધમકી આપવી નહિ.

૪. કોંગ્રેસનો ઠરાવ અને ધારાસભાના બહિષ્કાર માટેના કારણો સંપૂર્ણ રીતે ન સમજ્યા હોય તેવા મતદારોની સહી કોઇ પણ કારણે લેવી નહિ.

૫ મતદારો તરફના વર્તનમાં સ્વયંસેવકોએ સંપૂર્ણ સભ્યતા જાળવવી.

નિગ્રહ અને સંયમ*

'આપણે ન્યાય માગવા માટે અહીં ભેગા થયા છીયે તો તમારે ન્યાય જોઈતો હોય તો ન્યાય આપવાને માટે તમારે તૈયાર હોવું જોઇએ. મિસિસ બેસંટ તમારાં શત્રુ નથી. અસહકારની લડતનો આરંભ આવી અમંગળ રીતે ન થાય. તેઓ તેમની વયને લીધે જ નહિ, પણ દેશને માટે કરેલી તેમની ભારે સેવાને લીધે પણ પૂજ્ય છે. તેમનો વિરોધ કરવામા જેમ હું કોઇથી ઉતરૂ એમ નથી, તેવી જ રીતે તેમની ભક્તિમાં પણ હું કોઈથી ઉતરૂ એમ નથી. આજે જે આત્મનિગ્રહ અને સંયમની લડતમાં ઉતરવાની તમે અણી ઉપર છો, તેવે સમયે આ નિગ્રહ અને સંયમ વિનાના આચરણથી તમે દૂર રહો એમ હું અતિશય નમ્રભાવે, અને પ્રભુપ્રાર્થના સાથે તમારી પાસે યાચું છુ '

---

૧ શાન્તિનિકેતનમાં એક સપ્તાહ

કલકત્તા કોંગ્રેસ વખતે ગાંધીજીની તબીયત ખૂબ લથડી હતી અને તેઓ દાર્જીલીંગ જવાના વિચારમા હતા, તેવામા પ્રેમળ મિ ઍન્ડ્રુઝનો તાર આવ્યો કે ' શાન્તિનિકેતનમા તમને જેવી શાન્તિ અને આરામ મળશે તેવા કોઇ દાર્જીલીંગ નહિ આપી શકે, અહીં જ આવો.'

* કલકત્તા કોંગ્રેસમાં મિસિસ બેસંટને લોકોએ બોલવા ન દીધા તે વખતે કાઢેલા ઉદ્ગારોનો સાર

તા. ૨૬-૯-૧૯૨૦

એટલે ગાંધીજી દાર્જીલીંગનો વિચાર છોડી શાન્તિનિકેતન ગયા. શાન્તિનિકેતન કલકત્તાથી ઉત્તરે સો માઇલ ઉપર આવેલા બોલપુર ગામની નજીકમાં આવેલું છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની થોડી જૂની મિલકત હતી તેની આસપાસ બીજી વધારે જમીન લઇ આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવામાં આવેલું છે. અનેક કોશો સુધી વિસ્તરેલા વેરાન મેદાનમાં સુંદર વૃક્ષોથી ભરેલું આ સ્થાન મોટા રણ માંહે એક લીલાછમ ટાપુ જેવું વિરાજી રહેલું છે. જમીનની ખૂબ મોકળાશને લીધે વિદ્યાર્થીઓનાં અભ્યાસગૃહો અને આવાસગૃહો અને શિક્ષકોનાં આવાસગૃહો એ બધાં એકબીજાથી ઠીક ઠીક અંતરે બાંધવામાં આવ્યાં છે. સૌ ગૃહો કલાની દૃષ્ટિથી જોતાં કોઈ તપસ્વીના આશ્રમને શોભે એવી ઠાવકાઇથી બાંધવામાં આવેલાં છે. વિદ્યાર્થીઓનાં ગૃહો સુંદર આમ્ર, બકુલ અને આમલકીની વૃક્ષરાજીઓથી વીંટળાયલાં છે, અને એ ગૃહો અને વૃક્ષો કવિવર રવીન્દ્રનાથના, બાળકોને માટે રચેલા 'આમાદેર શાન્તિનિકેતન' વાળા કાવ્યમાં અમર થયાં છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની સ્મૃતિ સૂક્ષ્મ રીતે તો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે; સ્થૂલ રીતે જાળવી રાખવા માટે તેઓ સમાધિસ્થ થયા તે સ્થાને એક બકુલવૃક્ષ તળે આરસના ચોતરા ઉપર ઉભી કરેલી આરસની શિલા ઉપર અલ્પ પણ અર્થઘન અને પ્રેમઘન શબ્દોમાં આ પ્રમાણે લેખ છે:

તેઓ અમારા પ્રાણના આરામ
મનના આનંદ
આત્માની શાંતિ

આ રમ્ય વાતાવરણમાં વૃક્ષો તળે બેસી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, અને અભ્યાસ વિનાના સમયમાં રવિબાબુનાં ગીતો લલકારતા ફરે છે. હું એટલે સુધી તો ન જ કહું કે ત્યાંનું જીવન સંગીતમય છે, પણ એટલું તો ખરૂં કે કોઇ પણ ઘડીક માટે ત્યાં જનારને લાગ્યા વિના ન રહે કે સંગીત એ જ જાણે તેમનું જીવન છે.

રવિબાબુનું રહેવાનું ઘર આ રચનાથી બે'ક ફર્લાંગ દૂર બાંધવામાં આવ્યું છે. મૂળ તો શાન્તિનિકેતનની શાન્તિ જ ભારે અને તેમાં આ તો બધાં ગૃહોથી દૂર આવેલું એટલે ત્યાં અપાર શાન્તિ છે. આ ઘરમાં ગાંધીજીને રાખ્યા હતા. અમે રહ્યા તે દરમિયાન વરસાદ આખો દિવસ પડતો હતો એટલે ગાંધીજીને જે સૂકી હવા જોઇતી હતી તે તો ન મળી, પણ શાન્તિ અને આરામથી જે લાભ થાય તેટલો તો થયો જ.

પણ આ શાન્તિના કરતાં મોટી શાન્તિ દેનારો તો ત્યાંનો સત્સમાગમ થઇ પડયો. મોહનમૂર્તિ ઍન્ડ્રુઝ તો ત્યાં હતા જ. તેમણે અને વિદ્યાર્થીઓએ અમને પ્રેમમાં નહવરાવ્યા. પણ બીજી એક પૂજ્ય મૂર્તિ વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ બાબુ દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર પણ ત્યાં જ રહે છે. બડાદાદા—આ તેમનું વ્હાલનું નામ છે—નું વય એંશી ઉપર છતાં અભ્યાસ અને તત્વચિંતનમાં તેઓ નિરંતર નિમગ્ન રહે છે, અને તેમના અભ્યાસમાં 'અસહકાર'ની પ્રવૃત્તિને પણ આજકાલ તેમણે અગ્રગણ્ય સ્થાન આપ્યું છે એ જાણીને કોઇને આનંદ થયા વિના રહેશે નહિ. પણ એઓ અસહકાર ઉપર આશક છે એ તો એઓ ગાંધીજીને

મળવા આવ્યા ત્યારે જ જોયું. બહુ ઉમંગથી વાતો કરતાં એમણે કહ્યું, 'જે વસ્તુનો મારો રૉબી—રવીન્દ્રબાબુ—લેખો દ્વારા, કાવ્યો દ્વારા, પત્રો દ્વારા ઉપદેશ અને પ્રચાર કરી રહ્યો છે તેને તમે આચરી રહ્યા છો અને દેશની સમક્ષ આચારને માટે મુકી રહ્યા છો એથી મારા હર્ષની સીમા નથી રહેતી. તમે દેશની આગળ જે એક જ સિદ્ધાન્ત મુકવા જેવો છે તે મુકયો છે. અસહકાર વિના આપણી આ રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે બીજી કોઇ વૃત્તિ હોઇ શકે જ નહિ. સહકાર સરખેસરખા વચ્ચે હોય, ગુલામ અને ગુલામના માલિક વચ્ચે ન હોઇ શકે. અંગ્રેજો આપણને બરોબરીઆ માનતા નથી; તેમની સાથે બરોબરીઆપણું આપણે ન અનુભવી શકીયે ત્યાં સુધી સહકારની વાત મારે મન ભ્રમણા છે. અને આ વિષમતા જ્યાં સુધી પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી સહકારમાં હું આપણો નાશ જ જોઉં છું. પૃથ્વી બિચારી સૂર્ય સાથે સહકાર કરવા જાય તો ભસ્મ ન થઈ જાય?' પછી તો એમણે 'અસહકાર' વિષે એક લેખ લખી આપવાની માગણી કરી. આ લેખ આજના 'નવજીવન'માં પ્રગટ થાય છે.

એક અઠવાડિયાના ત્યાંના અમારા વસવાટ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓએ 'વાલ્મીકિપ્રતિભા' નામનું રવિબાબુનું એક નાનકડું નાટક બે વખત ભજવી બતાવ્યું. પણ ગાંધીજીને તો સૌએ બધાયે દિવસ શાન્તિ જ આપી હતી. છેલ્લો દિવસ બધાને મળવાનો રાખ્યો હતો. સવારે વિદ્યાર્થીઓ પ્રાર્થનામંદિરમાં મળ્યા, પછી શિક્ષકો મળ્યા, પછી બપોરે સ્ત્રીઓ મળી. આ બધાંની સાથે થયેલી વાતચીત આપવાનો લોભ તો હું નહિ કરું, પણ પ્રાર્થનામંદિરમાં થયેલી વાતચીત ખાસ વિશેષતાવાળી હોવાથી તેનો ટુંકો સાર 'નવજીવન'ના વાચકોને આપી દેવો મને ઇષ્ટ લાગે છે.

પ્રાર્થનામંદિર એક સાદું આરસની પરશાળનું મકાન છે. નિત્યપ્રાર્થના તો વિદ્યાર્થીઓ બહાર કરે છે, પણ અઠવાડિયે કવિશ્રી હોય તો તેઓ અથવા બીજા કોઇ અધ્યાપક ધર્મ—નીતિ સંબંધી બોધના વચનો કહે છે; તે આ સ્થાને કહેવામાં આવે છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની સાથે મેળાપ થવાનું મેં ઉપર જણાવ્યું છે તે આ મંદિરમાં થયો હતો. એક નાના આસન ઉપર ગાંધીજી વિરાજ્યા હતા, સામે ગંધપુષ્પ રાખેલાં હતાં, અને સામે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ભેળા બેઠા હતા અને એક બાજુએ બહેનો બેઠી હતી. આ મેળાપનો આરંભ અને ઉપસંહાર બહુ સમુચિત રીતે થયો. આરંભ રવિબાબુના નીચેના પ્રસિદ્ધ ગીતથી થયો:

*અંતરમમ વિકસિત કરો
અંતરતર હે!
નિર્મળ કરો ઉજ્જ્વળ કરો,
સુંદર કરો હે! અંતર૦

* આ ગીત એટલું તો સરળ છે કે આપોઆપ સમજાશે. કેટલાક શબ્દોનો અર્થ માત્ર અહીં આપીશ.

તા. ૨૬-૯-૧૯૨૦

જાગ્રત કરો, ઉદ્યત કરો,
નિર્ભય કરો હે,
મંગલ કરો, નિરલસ નિઃસંશય કરો હે! અંતર૦
યુક્ત કરો હે સબાર[1] સંગે,
મુક્ત કરો હે બંધ,
સંચાર કરો સકલ કર્મે
શાંત તોમાર છંદ[2]!
ચરણપદ્મે મમ ચિત્ત નિષ્પંદિત[3] કરો હે!
નન્દિત કરો, નન્દિત કરો, નન્દિત કરો હે!
અંતર મમ વિકસિત કરો
અંતરતર હે!

અંતરને નિર્મળ નિર્ભય કરવાની આ ગંભીર પ્રાર્થના પછી ગાંધીજી શ્રોતાઓને સંબોધીને જે અંગ્રેજીમાં બોલ્યા તેનો ટૂંકો સાર આ હતો:

ભાઇઓ અને બહેનો,

તમારી સાથે થોડા દિવસના આનંદનો સહવાસ મળ્યો એ તો અવર્ણનીય છે. હું મારી કથળેલી પ્રકૃતિ સુધારવા અહીં આવેલો, અને તમને આનંદ થશે કે હું તદ્દન સાજો થઇને નહિ તોપણ સારી રીતે સુધરીને તો અહીંથી જઇશ જ.

બંગાળીમાં તમારી સાથે હું વાત કરી ન શકું એ મને વસમું લાગે છે. મને લાગે છે કે કોઈ દિવસ તમારી સાથે બંગાળીમાં વાત કરવાની મારી આશા બરાબર ન હોય તોપણ મારું હિન્દુસ્તાની તમે સમજી શકશો એવી મારી આશા તો અયોગ્ય નથી જ. હિન્દુસ્તાની તમારી શાળામાં ફરજિયાત વિષય ન થાય અને તમે ન શીખી લો ત્યાં સુધી તમારી કેળવણી સંપૂર્ણ નહિ કહેવાય. વળી એક બીજી વાત હું તમારાથી છાની નથી રાખતો કે તમારી શાળાને જતે દહાડે અતિશય ઉદ્યમી મધમાખોથી ભરેલો રૂડો મધપૂડો થઈ રહેલી જોવાની હું આશા રાખું છું. આપણા હૃદયની સાથે આપણા હસ્તોનો સુંદર સહકાર નહિ જામે ત્યાં સુધી આપણું જીવન ખરું જીવન નહિ બને.

મને લાગે છે કે હું હાલ જે કામમાં ગિરફતાર થઇ રહ્યો છું તેનું રહસ્ય નાના બાળકો આગળ પણ મૂકી શકાય એમ છે. છતાં હું જે કહેવાનો છું તે સઘળું બાળકોને જ માટે નથી. મારા પોતાના બાળકો પાસેથી, મારાં પોતાનાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારાં પોતાના માનેલાં બાળકો પાસેથી મેં કશી વાત છાની નથી રાખી.

મારે માટે તો માત્ર એક ધર્મ છે, તે હિન્દુ ધર્મ—અને હું મને હિન્દુ કહેવડાવીને અભિમાન લઉં છું. પણ હું કાંઇ કટ્ટો કર્મઠ હિન્દુ નથી. હું હિન્દુ ધર્મને જે રીતે સમજું છું તે પ્રમાણે એ

---

૧. સૌની સાથે ૨. સર્વ કર્મોમાં તારા શાંત સંગીતનો સંચાર કર. ૩. નિશ્ચલ

અતિશય વ્યાપક છે. એમાં બીજા બધા ધર્મો માટે સહિષ્ણુતા રહેલી છે, માન રહેલું છે. એટલે જ હું મારા ધર્મના સંરક્ષણ માટે જેટલા ઉત્સાહ અને વેગથી પ્રયત્ન કરું તેટલા જ ઉત્સાહ અને વેગથી ઇસ્લામનું સંરક્ષણ કરતો તમે મને જુઓ છો. ઇસ્લામનો બચાવ કરવામાં તો મને હર્ષના ઘુંટડા આવે છે, કારણ મને લાગે છે કે તેમ કરતાં હું મારા પોતાના ધર્મનો બચાવ કરવાને માટે લાયકાત મેળવી રહ્યો છું. યૂરોપની પાશવી સત્તાઓનું જોખમ ઇસ્લામ ઉપર જેટલું ઝઝૂમે છે તેટલું જ હિન્દુ ધર્મ ઉપર ઝઝૂમે છે. આજે ઇસ્લામનો વારો છે, કાલે હિન્દુ ધર્મનો વારો આવે. મને લાગે છે કે હિન્દુ ધર્મની ઉપર જોખમ તો જ્યારથી બ્રિટિશ સત્તા આ દેશમાં આવી ત્યારથી છે; અને એ જોખમ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે રહ્યું છે. મેં જોયું છે કે આપણા વિચારના પાયા પાશ્ચાત્ય અસરે કરીને હાલી ઉઠયા છે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતા શયતાનની પ્રવૃત્તિરૂપ છે. અનેક વર્ષો થયાં આપણે કોઈ અજબ માયાથી ભોળવાઈ રહેલા છીએ.

મારી આંખો ખરેખરી તો ગયે વર્ષે જ ઉઘડી. મિત્રરાજ્યો યુદ્ધમાં જોડાયાં ત્યારે તેમનો પ્રગટ હેતુ તો નબળાં રાષ્ટ્રોનું સંરક્ષણ હતો, પણ એ હેતુની પીઠાડી નીચે તેઓએ અનેક કૂડકપટોનો પ્રયોગ કર્યો. છતાં ગઇ અમૃતસર કૉંગ્રેસ વખતે સરકાર સાથે સહકાર કરવા માટે મેં દેશને અતિશય આગ્રહપૂર્વક અને ખરા દિલથી વિનંતિ કરી, કારણ મને ત્યાર સુધી ભરોસો હતો કે બ્રિટિશ પ્રજા પોતાનાં પાપો માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે, બ્રિટિશ પ્રધાન પોતાનાં વચનો પાળશે. પણ પંજાબના પ્રકરણનો નીકાલ થતાં અને તુર્કી સુલેહની શરતો પ્રગટ થતા મારો એ બધો વિશ્વાસ નાબુદ થયો. હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે મનુષ્યને જીવનમાં એકવાર એવો પ્રસંગ જરૂર આવે છે કે જ્યારે ખુદા કે શયતાન એ બેમાંથી એકનો પંથ તેણે ગ્રહણ કરી લેવો જોઈએ. બ્રિટિશ રાજસત્તાની સાથે આટલાં વર્ષના સહકારના પરિણામે મેં એ જોયુ કે એ સત્તાધીશો સાથે જે પ્રસંગ પાડે છે તેની અવનતિ થાય છે. મને ચોક્કસ લાગી ગયું કે જ્યાં સુધી હિન્દ પોતાનો આદેશ સમજી ન જાય અને ઇંગ્લંડની પ્રજાની સાથે પોતાના સરખાપણાનું આખી પ્રજાને ભાન જાગૃત ન થાય ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સંબંધ ચાલુ રહેવાથી આપણો અધઃપાત ચાલુ જ રહેવાનો. મેં એ પણ જોયુ કે મુસલમાનોની સાથેનું આપણું ઐક્ય જાળવવું એ બ્રિટિશ સંબંધ જાળવવા કરતાં અનેકગણું વધારે કિંમતી છે, અને મુસલમાનોની સાથેનું ઐક્ય આપણે તેમને અણીને ટાંકણે મદદ ન કરીયે તો ટકાવવું મુશ્કેલ છે. વળી રાષ્ટ્રશરીરને ચોથો ભાગ રહી ગયેલો હોય તો આપણા દેશાભિમાનનો વિકાસ થવો અશક્ય છે.

આથી મેં શૌકતઅલીની સાથે મૈત્રી બાંધી, એમને મારા ભાઇ કર્યા. એમની સાથેનો મારો સમાગમ એ મારે મન એક આનંદ અને અભિમાનની વાત છે. કેટલીક બાબતોમાં તેમની ને મારી વચ્ચે મતભેદ છે. હું અહિંસાધર્મને માનનારો છું. એ હિંસાધર્મને માનતા દેખાય છે. એઓ એમ માને છે કે અમુક સંજોગોમાં મનુષ્ય મનુષ્યનો દુશ્મન હોઇ શકે, અને દુશ્મનોને રેંસી શકાય. પણ હું તેમની સાથે કામ કરી રહ્યો છું એનું કારણ

કે એમનામાં મેં કેટલાક ભવ્ય ગુણો જોયા. એઓ એકવચની છે, એઓ અતિશય વફાદાર મિત્ર છે, અત્યંત શૂરવીર છે. એમને ઇશ્વર પ્રત્યે ભારે શ્રદ્ધા છે. મને તરત લાગી ગયું કે આટલા ગુણો તો ધર્મિષ્ઠ માણસમાં જ હોઈ શકે, અને એમના ધર્મિષ્ઠપણા ઉપર મોહિત થઈને જ મેં એમનો સંગ કીધો, અને મેં તો સદાય વિશ્વાસ રાખ્યો છે કે મારા અહિંસાના સફળ પ્રયોગથી એઓ અહિંસાની ખૂબી સમજી શકશે.

અંગ્રેજી શબ્દ 'Innocence' માં જેટલા અહિંસાના ભાવો આવે છે તેટલા બીજા કોઇ શબ્દમાં આણવા મુશ્કેલ છે. તેથી અહિંસા અને 'Innocence' શબ્દ લગભગ સરખા કહી શકાય. મારો વિશ્વાસ છે કે અહિંસામાર્ગે ચાલનારને બધી વાતે કુશળ જ છે. અહિંસાના પંથીને જે શસ્ત્રો મળી શકે છે તે શસ્ત્રો હિંસાના પંથીને મળી શકે તેના કરતાં વધારે જોરાવર છે. હિંસાની યોજના એ એક જંગલી યોજના હું કહી શકું. એમાં પસ્તાવતા રહેલી જ છે. અહિંસાધર્મનો સંપૂર્ણ પાળનારો જ સંપૂર્ણ સરદારી બતાવી શકે. એક માણસ પણ અહિંસાજીવન સંપૂર્ણપણે ગાળવાને તૈયાર હશે તો દુનિયાને વશ કરી શકશે. હું નમ્રતાથી કહીશ કે આજે મારા આ જર્જરિત દેહે પણ આટલી ભારે લડત ઉઠાવવાની મારી કંઇક શક્તિ છે, તેનું કારણ મારું અહિંસાધર્મનું પાલન જ છે. અને હિન્દુ પોતાના ધર્મને ઓળખી તેને પાળશે તો પોતાની છાપ જગતમાં પાડશે જ. હિન્દુસ્તાન જે દિવસે હિંસાધર્મને પ્રાધાન્ય આપશે તે દિવસે મારૂં જીવન શૂન્યરૂપ થઇ પડશે.

પણ મારો વિશ્વાસ હજી અચલિત છે. અને તમે હિન્દુ માબાપોનાં સંતાનો હિન્દુ તરીકે તમારૂં જગતમાં કર્તવ્ય શું છે એ સમજશો તો તમે કદી અન્યાયી અને દુર્જનની સાથે સહકાર કરશો નહિ. દુર્જનની સાથે કામ ન પાડવા વિષે તુલસીદાસજીએ જે અમર દુહાઓ લખ્યા છે તેના સૌંદર્યની ક્યાંય સરખામણી થાય એમ નથી. અને હિન્દુસ્તાને આજે બ્રિટિશ રાજ્ય જેવા પ્રકારનું છે તેવાની પાસેથી કાંઇ પણ શુભની આશા રાખવી એ આભમાં બાથ ભરવા જેવું છે. મેં તો એ રાજ્યની સાથે અનેક વર્ષો સુધી ગાઢ સહકાર કર્યો છે અને એ સહકારને અંતે મને કેટલાક ભારે અનુભવો થયા છે. એ અનુભવોના પરિણામે જ આ ભયંકર છતાં ઉદાત્ત અને યશસ્વી યુદ્ધ મેં ઉઠાવ્યું છે અને તમોને બધાને તેમાં શામીલ કરવા મથી રહ્યો છું. આ ધર્મમંદિરમાં હું તમારી પાસે એટલું જ માગું છું કે આત્મવિકાસના આ યુદ્ધમાં મને ઈશ્વર આરોગ્ય અને સન્મતિ આપે, રોષ અને કાતરતાથી મને સદાય વેગળો રાખે એવી તમે પ્રાર્થના કરો.

ગાંધીજીના અંતિમ શબ્દોમાં કરેલી વિનંતિનો શાન્તિનિકેતનના બંધુઓએ રવિબાબુના નીચેના ગીતથી અનુપમ ઔચિત્યવાળો ઉત્તર વાળ્યોઃ

આમાદેર જાત્રા હલો શુરુ, એખન ઓ ગો કર્ણધાર !
તોમારે કરિ નમસ્કાર,
એખન બાતાસ છુટુક, તુફાન ઉઠુક, ફિરબો ના ગો આર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.

આમરા દિયે તોમાર જયધ્વનિ, વિપદ બાધા નાહિ ગણિ,
ઓ ગો કર્ણધાર !
એખન 'મા ભૈ:' બોલી, ભાસાઇ તરી, દાઓ ગો હરિ પાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
એખન રઇલો જારા આપન ઘરે, ચાબો ના પથ તાદેર તરે,
ઓ ગો કર્ણધાર !
જખન તોમાર સમય એલો કાછે, તખન કેવા કાર ?
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમાર કેવા આપન કેવા અપર, કોથાય બાહિર, કોથા વા ઘર ?
ઓ ગો કર્ણધાર !
ચેયે તોમાર મુખે, મનેર સુખે, નેબો સકલ ભાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમરા નિયેછિ દાંડ, તુલેછિ પાલ, તુમિ એખન ધર ગો હાલ,
ઓ ગો કર્ણધાર !
મોદેર મરણબાંચન ઢેઉયેર નાચન, ભાવના કિવા તાર ?
તોમારે કરિ નમસ્કાર
આમરા સહાય ખૂંજે દ્વારે દ્વારે, ફિરબો ના આર બારે બારે,
ઓ ગો કર્ણધાર !
કેવલ તુમિઈ આછો, આમરા આછિ, એઇ જેનોછિ સાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.*

---

* આ સુપ્રસિદ્ધ ગીત બંગાળામાં સ્વદેશીનો વાયુ પ્રથમ વાયો તે અરસામાં કવિવર રવીન્દ્રનાથે રચ્યું હતું. વાંચીને પણ એનું સંગીત અનુભવી શકાય એવું છે એટલે એ એમનું એમ અહીં આપ્યું છે. શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે:

અમારી જાત્રા હવે શરૂ થઈ છે, હવે હે કર્ણધાર, (સુકાનવી) તને અમારા નમસ્કાર હો; હવે ભલે પવન ફુંકાઓ, તુફાન ઉઠો, તોપણ અમે પાછા કરીશું નહિ. તને અમાર નમસ્કાર હો.

અમે તારો 'જયકાર' કરીયે છીયે. કાંઇ કષ્ટ કે અડચણને હવે અમે ગણતા નથી, હવે તો 'મા ભૈ:' (ડરો નહિ) બોલી કિસ્તી હંકાવીને અમને પાર ઉતારી દે; હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.

અત્યારે જેઓ પોતાના ઘરમાં સંતાઈ રહ્યા છે તેમના તરફ પાછા ફરીને જોઇશું નહિ; જ્યારે તારો સમય આવ્યો છે, ત્યારે કોણ કોનું? હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.

તા. ૩-૧૦-૧૯૨૦

એ જ દિવસે સાંજે અમે સાંપીં વદાય લીધી. બધાય વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વદાય દેવા ભેગા થયા હતા. સૌના મુખ ઉપર વિયોગદુઃખની છાયા સ્પષ્ટ હતી 'આમાદેર શાન્તિનિકેતન' તેઓ ગાતા હતા, અમારી ગાડી ઉપડી, અને તેમના રુદ્ધ કંઠમાંથી ગીતનો રહેલો ભાગ ન નીકળી શક્યો. અમારી સ્મૃતિમાં તો 'આમાદેર શા...તિ નિ...કે...તૉન'ના ભણકારા હજી વાગી રહ્યા છે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

તા. ૩-૧૦-૧૯૨૦

દૃઢતા તથા વીરતાની આવશ્યકતા

જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના મહત્ત્વનો ખ્યાલ થોડાને જ હશે. એક ગૃહસ્થે સવાલ પૂછ્યો કે આપણે જે કાર્ય કરી રહ્યા છીયે તે યુદ્ધ કહેવાય ખરૂં? મેં તો તુરત જવાબ આપ્યો, 'આપણી લડતમા યુદ્ધના બધા લક્ષણ છે. જે આપણને જોઈયે છીયે,—સ્વરાજ—તે યુદ્ધ વિના ન જ મળે. તેથી સાધનો પણ યુદ્ધનાં જ હોવાં જોઈયે. એટલે કે આપણો સામાન્ય વ્યવહાર બંધ કરી આપણે આપદ્ધર્મ આચરવો જોઈયે. યુદ્ધમાં અને આમાં ફરક માત્ર અથવા મોટો ફરક એ છે કે આપણા યુદ્ધમા પશુબળ—શસ્ત્રબળને અવકાશ નથી; એટલું જ નહિ પણ શરીરબળમા આપણી હાર છે. બીજાં લક્ષણ આ યુદ્ધમા સામાન્ય યુદ્ધના જેવાં જ છે. જેમ સામાન્યમા તેમ આમા આપભોગની, તાલીમની, યોજના ઇત્યાદિની આવશ્યકતા છે. સામાન્ય યુદ્ધને વખતે પ્રજા પોતાની ચાલુ પ્રવૃત્તિનો ઘણે મોટે ભાગે ત્યાગ કરે છે. પ્રજા સાર્વજનિક સંકટને સમયે વ્યક્તિગત ખાનગી દુઃખ વિસરી જાય છે. અનીતિમાન નીતિનો રસ્તો ગ્રહણ કરે છે; બીજાને લૂટતો હોય તો લૂંટવાનો ધંધો છોડી દે છે. દારૂડીઆ દારૂ છોડે છે; વ્યભિચારી વ્યભિચાર છોડે છે; ચોર ચોરી છોડે છે. સૌ પ્રજાના છુટકારાનો મંત્ર જપે છે. આવે સમયે અદાલતોમા જવાનો વખત પ્રજાને હોતો નથી; વિદ્યાર્થી દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવામા ભાગ લેતા થઈ જાય તે પ્રવૃત્તિને જ વિદ્યાભ્યાસ માને છે.

અમને અમારૂં કોણ અને પારકું વળી કોણ? ઘર શું અને બહાર શું? માત્ર તારા મુખ તરફ દૃષ્ટિ રાખી, સંપૂર્ણ સંતોષથી, સઘળો ભાર વહીશું. હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.

અમે હલેસાં લીધાં છે અને સઢ ખોલ્યા છે તુ હવે સુકાન પકડ, હે કર્ણધાર; અમારે મરવું કે જીવવું તો ઉછળતા મોજાં સમાન છે તેની તું ચિંતા શી?—તને અમારા નમસ્કાર હો.

પણ આવે સમયે સર્વથી વધારે શોભતા ગુણો દૃઢતા અને વીરતા હોય છે. તેની જરૂર સહુથી વધારે જોવામાં આવે છે. નિશ્ચય કરેલો ન ફેરવવો એ દૃઢતા. આજે સરકારી નિશાળ છોડી કાલે પસ્તાવો કરવો ને ત્રીજે દહાડે પાછા તે જ નિશાળમાં જવા પ્રયત્ન કરવો એ કંઈ દૃઢતા નથી. એવી નબળાઈથી દેશ પડે, કદી ચડે નહિ. આજે મહેતાજી રાજીનામુ આપી કાલે તેને પાછું ખેંચે ને તે વડે પ્રજાને જેટલું નુકસાન કરે તેટલું રાજીનામું નહિ આપનાર ન કરે. આપત્તિ હોય, જોખમો હોય તે ખેડવાં ને પોતાનું કામ કરવું એ વીરતાની નિશાની છે. વણિક્‌વૃત્તિ કરતા વીરતાનો ભાવ યુદ્ધમા વધારે હોય છે. શાન્તિને સમયે વણિક્‌વૃત્તિનો ખપ પડે છે, અશાંતિને સમય વીરતાનો. ગુજરાત વણિક્‌વૃત્તિને સારૂ પ્રખ્યાત છે; અને એ યોગ્ય જ લાગે છે કે વણિક્‌વૃત્તિવાળામાં વીરતા આવે જ નહિ. આ ખ્યાલ બરોબર નથી. જેમ પ્રજાનું પોષણ એક જ વૃત્તિથી થાય નહિ તેમ વ્યક્તિનું પોષણ પણ એક જ વૃત્તિથી નથી થતું. તેથી દરેક વ્યક્તિમાં વીરતાનો ગુણ તો હોય છે જ. માત્ર તેનો ઉપયોગ નથી કરવાનો હોતો ત્યારે આપણામાં તે ન હોય એવું આપણને લાગી આવે છે. ગુજરાતનો સમય — આખા ભારતવર્ષનો સમય અત્યારે વીરતા બતાવવાનો આવ્યો છે.

જ્યા પશુબળ વાપરવાનું નથી ત્યાં વીરતા કેવી, એવી મિથ્યા શંકા કોઈ નહિ કરે એવી હું ઉમેદ રાખું છું. ખરું જોતાં પશુબળ વાપરવામાં વીરતા નથી. હાથી કીડીઓને કચરતો ચાલ્યો જાય છે તે કંઈ વીરતા બતાવતો નથી. પણ સિંહની સામે ઝૂઝતો હાથી વીરતા બતાવે છે, કેમકે એમાં તે પોતાની જાનને જોખમમાં નાખે છે. ગધેડીના કાન ઉમેળતો કુંભાર વીરતા નથી બતાવતો; પણ લૂંટારાના ધાડાની સામે ઝૂઝતો નરકેસરી વીરતા બતાવે છે, કેમકે તે પોતાની જાનને ચોખ્ખી રીતે જોખમમાં નાખે છે. જે પશુબળ ન વાપરતો છતો વશ થતો નથી પણ ઝૂઝે છે તે પૂરેપૂરી વીરતા બતાવે છે. વીરતા એટલે શું ? હિન્દુસ્તાનને સારૂ આ નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધમાં પૂરી વીરતા બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. મારી કેળવણીનું કાલે શું થશે એ વિચાર કર્યા વિના નિશાળ છોડનાર વિદ્યાર્થી વીરતા બતાવે છે; જે બીજી નિશાળની સગવડ થયે જ છોડે છે તે વણિક્‌વૃત્તિ બતાવે છે. રોજી મળો યા ન મળો છતાં સરકારની અદાલતમાં ન જનારો વકીલ વીરતા બતાવે છે; રોજીનો બંદોબસ્ત કરાવ્યાં પછી જ છોડનાર ભલે દુન્યવી ડહાપણ બતાવતો હોય, તે વીરતા નથી બતાવતો. પરિણામની બીક રાખ્યા વિના વિશ્વાસ રાખી ઝંપલાવવું એ વીરતા છે. જ્યાં બીરુતા છે ત્યાં વીરતા હોય જ નહિ. આ પ્રજામાં બીરુતા છે. સ્વતંત્રતા મેળવવી ને બીરુતાને સંઘરવી

એ પરસ્પર વિરોધી વાત છે, ડગલે ડગલે સાહસની જરૂર પડશે. ડગલે ડગલે જોખમો ઉઠાવવાં પડશે. રણમાં જોખમો ખેડવાં પડે છે તે કેટલાંક બળાત્કારે ખેડાય છે. અહીં આપણે ઇરાદાપૂર્વક જોખમ ખેડીયે છીયે, તેમજ થોડું જોખમ ખેડીને મોટું પરિણામ લાવી શકીયે છીયે.

અસહકારનાં જે પગલાં આપણે આજે ભરવાનાં છે તેમાં જોખમ ઘણું થોડું રહ્યું છે. છતાં પ્રજા તરફથી તેમાં પૂરો જવાબ મળે તો મારી ખાત્રી છે કે આપણે થોડી જ મુદતમાં સ્વરાજ ભોગવતા થઇ જઇયે. પણ તે પગલાં ભરવામાં શિક્ષિતવર્ગ તરફથી દઢતા અને વીરતાની પ્રજા જરૂર આશા રાખે.

સત્ય અને ખિલાફત

સત્યમાં સર્વ ધર્મની સીમા છે. સત્ય એ પરમેશ્વર છે. સત્ય કરતા પર એવો કોઇ ધર્મ નથી. એ સત્યનું પાલન બહુ કઠિન છે એમાં શક નથી. મનથી, વચનથી સત્ય જ પળાય તો મનુષ્યને બીજું કંઇ જ ન જોઇયે. તેમાંથી તેને બધું મળી રહે છે. સત્યનો માર્ગ શૂરાનો જ છે. સત્ય હળવો શબ્દ છે. તેનો વ્યવહાર ન કરી શકાય તો માણસ ખાનદાની ખૂએ, તેની શાખ જાય જેમ દૂધમાં કચરો પડે તો દૂધ પણ મેલું કહેવાય તેમ નિર્દોષ વચનો સાથે અસત્ય ભળે તો નિર્દોષ વચનની પણ કિંમત ઘટે છે. એટલે દોષિત વચનને જ સારૂ સજા ભોગવવી પડે છે એટલું જ નહિ પણ નિર્દોષ વસ્તુ પણ દોષિતના ભેળસેળથી દોષિતમાં ખપે છે.

આનો દાખલો મૌલાના ઝફરઅલીખાનનો કેસ છે. તેમને વિષે કહેવાયેલાં વચનો તેમણે કહ્યાં છે કે નહિ એ આપણે જાણતા નથી. મારો હેતુ તો માત્ર એટલું જ બતાવવાનો છે કે તેમની ઉપર મુકેલા તહોમતમાં સફાઇ વાપરવામાં આવી છે. જે વસ્તુને કેસની સાથે સીધો સંબંધ નથી, જેના હોવાથી કેસ કદાચ સાબીત નથી થઇ શકતો, તેવી હકીકત દાખલ કરી મૌ. ઝફરઅલીખાનની સામે કેસ મજબૂત કરવામાં આવ્યો છે.

આખા તહોમતનો કાયદેસર અર્થ ગમે તે હોય, મને તો તેની રાજ્યપ્રકરણી અસર સાથે સંબંધ છે.

એ તહોમતનામામાં બે વિભાગ છે. તેમાં જે દોષિત ભાગ છે તે ખરો હોય તોપણ તહોમત સિદ્ધ થતું નથી. નિર્દોષ ભાગથી તહોમત સિદ્ધ થતું હોય તો એ

માનપ્રદ છે. મૌ. ઝફરઅલીખાન ઉપર તહોમત છે કે તેમણે પોતાના ભાષણમાં એમ કહ્યુ કે ' જો સરકાર શાહજાદાને રૈયત તરફથી માન અપાવવા ઇચ્છતી હોય તો તેણે અમુક શરતો પાળવી જ જોઇયે, જેવી કે તુર્કીની સલ્તનત આબાદ રાખવી, મુસલમાનોને સંતોષવા, રૌલેટ ઍક્ટ રદ કરવો અને સરકારે એવું વચન આપવું કે હવે પછી માર્શલ લૉ ન કરે. જો સરકાર આટલુ નહિ કરે તો સલ્તનત નાશ પામશે. ' આવું કથન જોરાવર છે, પણ તદ્દન નિર્દોષ છે. જો તેમા ગુન્હો હોય તો એવો ગુન્હો હું તો લગભગ હમેશા કરૂ છુ. એ વાત સાચી છે ને સાચુ કહેવામા ગુન્હો હોય નહિ.

પણ સરકાર કહે છે કે એવા કથનથી સરકાર તરફની મહોબત કમી થાય છે. એ તો ખરૂ છે. પણ સરકાર બૂરા કામ કરે તેનુ વર્ણન કરતા મહોબત ઘટે તો દોષ સરકારનો છે, બૂરા કામ સચ્ચાઇથી વર્ણવનારનો નથી; અને જો તેમ કરતા કાયદાનો ગુન્હો ગણાય તો ગુન્હો એ પુણ્યકર્મ થવા જાય.

તહોમતનો બીજો ભાગ આ છે એમ કહેવાય છે કે પોતાના એ જ ભાષણમા મૌ ઝફરઅલીખાને મુસલમાનોને, ઉદ્દેશીને કહ્યુ કે અગ્રેજોએ મક્કા શરીફ પર ગોળા ચલાવ્યો. એક મુસલમાને પોતાનો દીકરો જે સરકારની સાથે તે આરબોની સામે લડતા મૂઓ તેનો ચહેરો ડુક્કર જેવો થયેલો જોયો અને બગદાદમા કુમારિકાની લાજ બ્રિટિશ લશ્કરે લૂંટી. હવે આ વાતોમાની પહેલી ને છેલ્લી પૂરાવા વિનાની છે; અને બીજી અસભવિત છે, તેથી લોકોની વહેમી લાગણીને ઉશ્કેરનારી છે. હું તો હજુ એવી ઉમેદ રાખુ કે મૌં ઝફરઅલીખાને એવી વાતો નહિ કરી હોય, અને જો કરી હોય તો એ દિલગીરીભરેલુ ગણાય. અતિશયોક્તિથી આપણા કામને ધક્કો પહોચે છે. કામદારોએ એવી અતિશયોક્તિથી અળગા રહેવાની ઘણી જરૂર છે એમ બતાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે. સલ્તનતની સામેનો કેસ સરકાર તરફથી મળતા પૂરાવાથી જ સિદ્ધ થાય છે ત્યા તો અતિશયોક્તિથી કેસ નબળો જ થાય

સભવ છે કે મૌ. ઝફરઅલીખાન ઉપર જો અતિશયોક્તિ ઉચ્ચારવાનુ તહોમત ન હોત તો બીજાં વચનો સાઠે કેસ ન થાત અથવા કરવો મુશ્કેલ પડત.

આમાથી દરેક ખિલાફત અને સાર્વજનિક કામદારે સાર તો એ જ લેવાનો છે કે તેમણે સત્યનો પથ કદી ન છોડવો.

તા. ૩-૧૦-૧૯૨૦

સ્ત્રીઓનો હિસ્સો

'અસહકારમા અમે શી મદદ કરી શકીયે ?' એ પ્રશ્ન શાન્તિનિકેતનમા વસતી બહેનોએ મને અતિ ગભીરાઇથી પૂછ્યો હતો. એ જ સવાલ બહેનો વતી એક ભાઇએ કર્યો છે જે જવાબ મે શાન્તિનિકેતનમા બહેનોને આપ્યો હતો, તેનો જ મતલબ થોડા ફેરફાર સાથે અહી આપવા ધારુ છુ. સ્ત્રીઓનો પૂરો હિસ્સો આ કાર્યમા ન મળે ત્યા સુધી સ્વરાજ્યની આશા રાખવી ફોકટ છે. તેનુ સૂક્ષ્મ પાલન જેટલુ સ્ત્રીઓ કરે છે તેટલુ પુરુષો નથી કરતા. પ્રજાની સ્વતત્રતા જાળવવી, ગઇ હોય તો એ મેળવવી એ ધર્મ છે એમ સ્ત્રીઓ ન જાણે, ન કબૂલે તો પ્રજાની રક્ષા અસભવિત છે.

દેવદર્શન કરવા એ હુ આસ્થા વધારવા સારૂ અગત્યની વસ્તુ સમજુ છુ, પણ જો સ્ત્રીઓ એમ માને કે તેમા બધો ધર્મ આવી જાય છે તો એ વહેમનુ સ્વરૂપ પકડી પ્રજાને હાનિ કરે છે દેવદર્શન એ આત્મજ્ઞાનનુ એક સાધન છે એમ જાણનારી સ્ત્રી સમજશે કે મદિરોમા પણ પ્રજાની સ્વતત્રતાનો ધ્વનિ સભળાવો જોઇયે, કેમકે સ્વતત્રતા વિના ધર્મની રક્ષા અશક્ય છે અમૃતસરમા જ્યારે ડાયર સાહેબે કેર વર્તાવ્યો ત્યારે લોકો ધર્મની શી રક્ષા કરી શક્યા હતા? ત્યારે પણ મદિરોમા સ્ત્રીઓ જતી, થોડા પુરુષો પણ જતા ત્યા જવુ તેમને કઇ રીતે ફળ્યુ?

પણ જો સ્ત્રીઓ જાણતી હોત કે એના જુલમમાથી છૂટવુ એ પ્રજાની પ્રથમ ફરજ હતી, તો સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીઓને ને દીકરાઓને શૂરાતન ચડાવતે અને તેમની ભીરુતા છોડાવી સ્વમાનની રક્ષા કરાવત પણ આ દેશમા અત્યાર સ્ત્રીવર્ગ પ્રજાના કલ્યાણની ખરી વાતોથી વચિત રહે છે, તેથી તેની મદદ થોડી જ મળે છે.

અગાઉ એમ ન હતુ. સીતાજી રામચદ્ર સાથે વનવાસમા નીકળ્યા ને તેમનાથી રામચદ્રની પ્રવૃત્તિની એકે વાત અજાણી ન હતી દ્રૌપદી પાડવોની સહચરી થઇ ને તેની સાથે રખડી, અને જ્યારે તેની લાજ લૂટવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તે પોતાના આત્મબળથી રક્ષા કરવાની શક્તિ ધરાવતી હતી એવુ તેણે જગતની પાસે સિદ્ધ કર્યુ દમયતી નળને પડખે તેની બધી પ્રવૃત્તિમા ઊભી રહી, એટલુ જ નહિ પણ ઉલટી એ નળની મૂર્છિત દશામા તેની પાલક બની હતી.

આજે સામાન્ય રીતે આપણે કહી શકીયે કે સ્ત્રીપુરુષ વિરોધી દશામા જતા ભાસે છે સ્ત્રીને જેમ કરવુ હોય તેમા પુરુષ વચમા પડતો નથી. તેના કેટલાક

વહેમો દૃઢ થતા જાય છે, જોકે તેની આસ્થા હજુ અચળ રહી છે. પુરુષ પોતાને ફાવે તેમ વર્તે છે, તેમાં સ્ત્રી વચ્ચે પડતી નથી.

એટલે પ્રથમ સુધારો તો એ થવો જોઇયે કે સ્ત્રીએ સ્વતંત્રતાનો મહામંત્ર જાણી લઇ તેને ધર્મ જાણી સેવવો, અને જે સ્ત્રીને એ જ્ઞાન થયું છે તેણે તે બીજી બહેનોને આપવું. સ્ત્રીજાતિમાં મોટું કાર્ય તો સ્ત્રી જ કરશે. પુરુષની શક્તિને હદ છે, તેનાથી સ્ત્રીના ઉંડામાં ઉંડા ભાવો ન જ વરતી શકાય.

સ્ત્રી પોતાનાં બાળકોનાં શરીરને પોષે છે તે જ પ્રમાણે તેમના મનમાં સ્વતંત્રતા, નિર્ભયતા દૃઢતા વગેરે ગુણો ઉતારે. આજીવિકાનું શું થશે એવા વિચારમાં ન પડતાં સમજે કે જો પોતે અને પોતાની પ્રજા કામ કરનાર હશે તો આજીવિકા સહેલી વસ્તુ છે.

પોતાનાં છોકરાં સરકારી નિશાળમાં જતાં હોય તો તેને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાં એ સ્ત્રીઓનો તાત્કાલિક ધર્મ છે.

પણ સર્વથી મહાન કાર્ય—હમેશાંને સારુ કરવાનું કાર્ય—તો સ્વદેશી છે. સ્વદેશી વિના પ્રજાનું શરીર નભી જ ન શકે. પ્રજા અન્નવસ્ત્રની ભૂખે પીડાય છે તેનું કારણ મુખ્યપણે એ છે કે પ્રજાની પાસે દ્રવ્ય નથી. પ્રજા પોતાનાં વસ્ત્રાદિ બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે તે છતાં બનાવવાને બદલે બહારથી મંગાવી પહેરે છે, તેથી પ્રજાનું લોહી પ્રતિવર્ષ ચૂસાતું જાય છે. આ ખોડ સ્ત્રીઓના સાહસ વિના દૂર થવાની નથી. સ્ત્રીઓ આ મુલકમાં અનાદિકાળથી કાંતવાનું કામ કરતી જ આવી છે. તે ક્રિયા છોડી ત્યારથી હિન્દુસ્તાનની આર્થિક અને આત્મિક સ્થિતિમાં સડો પેઠો. હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા સૂતરના તાંતણા પર નિર્ભર છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. જો હિન્દુસ્તાન પોતાનું બધું સૂતર પોતે જ ઝૂંપડીઓમાં બનાવી શકે અને તેનાં કપડાં વણી શકે તો એટલી શક્તિ મેળવી લે કે એ જ શક્તિથી હિન્દુસ્તાન પોતાની પૂરી સ્વતંત્રતા લઇ લે અને સ્વતંત્ર હિન્દુસ્તાન ખિલાફતનો તેમજ પંજાબનો ન્યાય મેળવે જ.

વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી

પંજાબમાં વિદ્યાર્થીઓને ૧૬–૧૮ માઇલ ચલાવ્યા, કેટલાંક બાળકોને ચાબુક મારવામાં આવ્યા, એટલું જ અપમાન થયું હતું એમ નથી; પણ વિદ્યાર્થીઓને યુનિયન જૅકને સલામ કરવા ઓલાદવામાં આવતા. એમ બળાત્કારે યુનિયન જૅકને અને ખુદ પરમેશ્વરને પણ સલામ

* અમદાવાદમાં એલિસબ્રિજ હેઠળ વિદ્યાર્થીઓની એક જાહેરસભા આગળ આપેલું ભાષણ; તા. ૨૮–૯–૨૦

ભરાવવામાં આવે એની જેના પર બળાત્કાર કરવામાં આવ્યો હોય તેના પર અને ખુદ પરમેશ્વર પર શી અસર થાય એ વિચારવાનું હું વિદ્યાર્થીઓને સોંપું છું. વળી કેટલાકને કૉલેજમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા હતા. આવા વિદ્યાર્થીઓના મારા પર પત્રો આવતા. તેઓને તો એમ જ લાગતું કે પોતે બેહાલ થઈ ગયા અને સર્વસ્વ ગુમાવી દીધું

વિદ્યાર્થીઓને પંજાબના પ્રકરણમાંથી કાંઇ શીખવાનું હોય તો તે એ છે કે કૉલેજો પર જે મોહ છે એ કાઢી નાંખવો; અને જો ત્યાં ન જઇયે તો આપણે રોટી વિનાના થઇ જવાના છીએ એ માન્યતામાંથી નીકળી જવું.

જ્યારે હું લાહોર ગયો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા પર જે ઉલ્લાસ હતો એથી મેં જોયું કે કૉલેજનો એમનો મોહ કંઈ ઓછો થયો હતો. જો હું વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગાભરો બન્યો હોત અને ખોટી લાગણી બતાવી હોત કે કૅલેજમાં જો આપણે નહિ જઈયે તો આપણે માણસ જ મટી જવાના છીયે તો એમનો મોહ વધત. જો વિદ્યાર્થીઓ સરકારી કૉલેજમાં ન હોત તો સરકાર એમને શું કરી શકત? હું કહું છું કે જો એ વિદ્યાર્થીઓ સરકારની કૉલેજોમાં ન હોત તો સરકાર એમનો વાંકો વાળ પણ ન કરી શકત; એમને સલામ ભરવાની ફરજ ન પાડી શકત. વિદ્યાર્થીઓને જે મોટામાં મોટો ડર હતો તે એ હતો કે આપણે યુનિયન જૅકને સલામ ભરવા નહિ જઇયે તો આપણે ભૂખા જ પડયા છીયે જો એ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર—સરકારને જેની સાથે કંઇ પણ સંબંધ ન હોય એવી—શાળાઓમાં ભણતા હોત તો તેમને કંઈ થાત નહિ. પણ વિદ્યાર્થી સરકારી જ શાળામાં હોવાથી સરકાર વિશેષ અંકુશ રાખી શકી અને પ્રજાનું નાક કાપી લીધું. વિદ્યાર્થીઓને લીધે જ આપણે સ્વતંત્રતા મેળવી શકીયે અને વિદ્યાર્થીઓની નબળાઈથી જ આપણે પરતંત્રતામાં પડી રહીયે. મેં ધારાસભાના બહિષ્કાર ઉપર ખૂબ ભાર મુકયો છે એ ખરૂં છે. માણસ માત્ર પ્રતિમા-પૂજક છે; માટે જ્યારે પ્રતિનિધિ થવાને લાયક હોય એવા નાયકો ધારાસભામાં જવાનું માંડી વાળશે ત્યારે એની ક્ષણિક અસર બહુ મોટી થશે એ હું જાણું છું એ કામ અત્યારે ને અત્યારે કરી શકાય એવું છે, એટલે તુરત થવું જોઇયે. તેની અસર પણ મોટી થવાની. છતાં હું એમ પણ વચન આપવા ઈચ્છું છું કે જો સરકારના તાબાની બધી નિશાળો ખાલી થાય તો એક માસની અંદર હિન્દુસ્તાનનો ચહેરો બદલાઈ ગયેલો તમે જોશો. દરેક વિદ્યાર્થી એકાએક આવતી કાલે જ નીકળી જાય તો એની જે અસર પ્રજાની અને રાજ્યકર્તાઓની ઉપર પડવાની તે બીજા કશાથી નહિ પડે. જેટલી અસર વિદ્યાર્થીઓના છોડવાથી પડવાની છે એટલી અસર વકીલોના છોડવાથી પણ નહિ પડે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સરકારની નિશાળમાંથી નીકળી જશે ત્યારે સરકાર સમજી જશે કે આપણું ટાન્સા વૉટર વર્કસ—એટલે દૂર શા માટે જઇયે ? દૂધેશ્વર વૉટર વર્કસ બંધ થયું. વિદ્યાર્થીઓની ઉપર જ હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા નિર્ભર છે, કારણકે વિદ્યાર્થીઓ એ જુવાનીઆવર્ગ છે. વકીલો બુઝુર્ગ ગણાય, કારણ એમને વ્યવસાયો રહ્યા. પણ વિદ્યાર્થીઓ નિર્દોષ જીવન ગાળે છે. વકીલોને સ્વાર્થ (ભરણપોષણનો) રહ્યો છે તેથી વકીલો પાસે વકીલાત છોડાવવી મુશ્કેલ છે; પણ વિદ્યાર્થીઓને

એ સ્વાર્થ નહિ હોવાથી માત્ર સરકારી નિશાળોની માયા છોડાય તો વિદ્યાર્થીઓને નિશાળો છોડવી સહેલી છે

કોઈ કહેશે કે વિદ્યાર્થીવર્ગે એમ શા સારુ કરવુ? નિશાળો શા માટે છોડવી? એ દલીલની સામે આપણા મહાન ધર્મધુરંધર, પ્રજાની સેવામા અત્યંત ઉત્સાહી એવા પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી, હિન્દુસ્તાનમા અત્યંત વિચાર કરવાની શકિત ધરાવે એવા શાસ્ત્રીઆર અને બીજા આપણા નેતાઓ—લાલા લજપતરાય સુદ્ધા—એમ કહી રહ્યા છે કે વિદ્યાર્થીઓની પાસે શાળાઓ છોડાવવી એ ઘણુ જોખમભરેલુ પગલુ છે એમના વિચારોની તમારા પર અસર ન થાય એ મારાથી નહિ ઇચ્છી શકાય માટે વિદ્યાર્થીઓને હુ એ જ વાત સૂચવી રહ્યો છુ કે આવા આપણા દેશદાઝવાળા આગેવાનોના કહેવા ઉપર તમે પૂરેપૂરો વિચાર કરજો અને એમ વિચાર કરતા છતા જો તમને એમ લાગે કે હુ જે કહી રહ્યો છુ એ જ બરાબર છે તો જ નિશાળો છોડજો

કોઈ સવાલ કરશે કે આપણે જે કેળવણી લઈ રહ્યા છીએ એ શુ આજ જ ઝેર સમાન થઇ પડી? સરકાર ગમે તેટલી ખરાબ હોય પણ જે જે નિશાળોની અંદર આપણે જતા હોઇયે તે નિશાળોની અંદર સારી વ્યવસ્થા હોય સારા પ્રોફેસરો હોય, સારા માસ્તરો હોય તો આપણે શા સારુ છોડવી જોઈએ? એ પ્રશ્ન દરેકને થાય

પંજાબનુ પ્રકરણ થયુ અને ખિલાફતનુ પ્રકરણ થયુ ત્યારે સરકારની રાજ્યનીતિ સહ્ય હતી હુ તમને ખાત્રીપૂર્વક કહેવા ઇચ્છુ છુ કે હુ ત્યા હતો ત્યારે મને એવી પ્રતીતિ હતી કે આપણને ન્યાય મળ્યા વિના રહેવાનો જ નથી મુસલમાન ભાઈઓને પણ હુ એમ જ કહેતો કે તમને જે વચન પ્રધાન લાઈડ જ્યૉર્જે આપેલુ છે એ લાભ તો જરૂર મળશે છતા આપણને પંજાબની બાબતમા સખત ફટકો લાગ્યો અને એ અન્યાય ઢાંકી દેવાને ખોટામા ખોટા કાવતરા કરવામા આવ્યા ખિલાફતની બાબતમા એ છોકરુ પણ સમજી શકે એવો વચનભંગ કરવામા આવ્યો

પંજાબમા જે જે માણસો પર અત્યાચાર થયો એ કોઈ સામાન્ય માણસો ન હતા પણ અત્યારે જેમને કેળવ્યા હતા એવા શિક્ષિતવર્ગ ઉપર જેટલા અત્યાચારો કરવા હતા એટલા કરવામા આવ્યા

લૂટારાની શાળામાં કેમ ભણાય?

સરકાર હિન્દુસ્તાનના સત્યાનાશ કર્યું છે કોઈ લૂટારો આપણુ ઘરબાર લૂટી જાય અને આપણને આવીને કહે કે હુ તમારુ ધન લૂટી ગયો છુ એમાથી ચલાવી આ શાળામા તમે ભણો તો મારી ખાત્રી છે કે આપણે તો એ લૂટારાને એવો જ જવાબ આપીશુ કે 'અમારે તમારી કેળવણી નહિ જોઇયે મારુ ઘર કોઇ લૂટારો લૂટી જાય તો એ હુ સહન કરી શકુ છુ પણ મારુ માનભંગ થઇ જાય, મારુ પુરુષત્વ સ્ત્રીત્વ લૂટવામા આવે તો હુ એ પાછુ કેમ મેળવી શકુ? મારુ નાક કાપવામા આવે એ હુ કેમ સાંખી શકુ?

તા. ૩-૧૦-૧૯૨૦

કાઠીયાવાડના લૂંટારાઓ મુસાફરોના નાક કાપતા, અને એક દાક્તર એવો નીકળ્યો હતો કે એ કપાઈ ગયેલા નાકને આખા કરતો. પણ હિન્દુસ્તાનનુ નાક જે કપાઈ ગયુ, જે ચીબુ થઈ ગયુ એને અણીયાળુ કરનાર કોઈ દાક્તર છે જ નહિ એ નાકને અણીયાળુ કરવુ હોય તો તે આપણે જ કરી શકીયે તેમ છીયે સારામા સારા દૂધમા ઝેર પડવાથી જેમ આપણે ત્યાગ કરીશુ, તે જ પ્રમાણે સારામા સારી કેળવણીમા ઝેર પડવાથી એ ત્યાજ્ય છે એમ આપણે માનવુ જ જોઇયે મને જરૂર એવી શંકા થાય છે કે જેટલુ દરદ આ બે પ્રકરણોથી મને થયુ છે એટલુ જ દરદ પંડિત માલવીયાજી અને શાસ્ત્રીઆરને ન જ થઈ શકે સરકારે જે રાજ્યનીતિ બતાવી છે તેથી દૂધ જેવી એમણે આપેલી ચીજો ઝેર જેવી થઇ પડી છે, એવુ જો તેમને લાગતુ હોય તો તેઓએ કહ્યુ છે એમ જ કહેશે સરકારની કેળવણીમા દાખલ થઈ ગયેલા છોકરાઓ આપણા આ મહાન પુરુષો નથી ઓળખી શકતા એમ મારે કહેવુ જોઇયે.

જો આપણે આ સ્થિતિમા કાંઇ પણ નહિ કરીયે તો આપણુ નાક સદાને માટે કપાઇ જવાનુ છે, કેટલાક જમાના સુધી પ્રજા પોતાનુ સ્વત્વ આ જગત આગળ બતાવવાને નાલાયક બનવાની છે તમે વિદ્યાર્થીઓ બાળક વયના છો એમ તો ન જ કહી શકાય માટે તમે માબાપો વગેરે વડીલોને માનપૂર્વક કહી મજબૂતી કાને જ નિશાળોનો ત્યાગ કરો પણ જે સ્વતંત્રતા સોળ વરસની ઉપરના બાળકો અને બાળકીઓ વાપરી શકે છે એ સ્વતંત્રતા વાપરવાની જે શરત છે એ તમે પૂરેપૂરી સમજશો એમ હુ ઇચ્છુ છુ

જેમને તાવ આવી ગયો છે—માનસિક અને હાર્દિક—અને જેઓ માને છે કે આ સરકારની સલ્તનત એક મિનિટ પણ મારાથી સહન થઈ શકતી નથી, જે સલ્તનત અન્યાયના ઝેરથી વ્યાપી ગઇ છે એ સલ્તનમા રહેવુ મારે માટે નામોશીભરેલુ છે, તેમને જ નિશાળ છોડવાનો અધિકાર છે જે લૂંટારો આપણુ સર્વસ્વ હરણ કરી જાય એના હાથનું દાન આપણે ન લઇ શકીયે, તેમ સરકારના હાથની કેળવણી આપણે ન લઇયે એમા જ માતા પ્રત્યે, પિતા પ્રત્યે અને નેતા પ્રત્યે આપણો વિનય રહેલો છે, એમા જ આપણી આધીનતા રહેલી છે જે માણસને અંદરથી હૃદયનો અવાજ આવે છે કે 'મારે આ કામ કરવુ જ જોઇયે' એ માણસને એમ કરવાનો હક છે એ ચીજોની પ્રતીતિ તમને પડતી હોય તો તમે આવતી કાલે જ નિશાળો ને કૉલેજો છોડો એમ હુ ઇચ્છુ છુ

બીજી નિશાળો ક્યા છે? એમ પૂછનાર વિદ્યાર્થીને મારો એ જવાબ છે કે તમારે હજી રાહ જોવાની જરૂર છે, માબાપોની સાથે સલાહ કરવાની જરૂર છે, કારણકે તમે શંકિત છો જે ઓરડીમા સરપ વસતો હોય એ ઓરડીમાથી નીકળી જવા માટે મને શંકા શાની જ હોઇ શકે? રાષ્ટ્રીય કૉન્ગ્રેસે જે ઠરાવ કરેલો છે એનો અર્થ, શું છે એ તમે વિચારવા ધારતા હો તો હુ કહુ છું કે એ ઠરાવમા આપણને નવી નિશાળ મળવાની શરત નથી આપણને નવી નિશાળો મળો યા ન મળો, પણ જે નિશાળ આપણને ઝેરરૂપ થઇ ગઇ છે એ નિશાળનો તો ત્યાગ કરવો આવશ્યક જ છે

આપણને આ યુદ્ધનો સમય આવ્યો છે

આથી કોઈએ એમ નહિ સમજી લેવું કે હું કેળવણીની વિરુદ્ધ છું અથવા તો મારા કેળવણી વિષે જે વિચારો છે એનો હું પ્રચાર કરવા ધારું છું. એ વિચારોનો પ્રચાર હું રાષ્ટ્રીય શાળા મારફત કરી રહ્યો છું; અને જે વખતે એવી કેળવણીનો પ્રચાર મારે વધારે કરવો હશે ત્યારે હું મારું સાધન શોધી લઈશ. પણ અત્યારે જે દૃષ્ટિએ હું નિશાળોનો ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છું છું એ દૃષ્ટિ સિપાહીની છે. જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થાય છે ત્યારે નિશાળીઆઓ નિશાળ છોડે છે, અદાલતો ખાલી થાય છે અને જેલો પણ ખાલી પડે છે. જેલમાં રહેનાર જેલીઓ પણ પોતાનો સ્વભાવ છોડી દે છે અને લડાઈમાં ઝૂમે છે. તે જ પ્રમાણે આપણને આ યુદ્ધનો સમય આવ્યો છે. જો આ પ્રજા શસ્ત્ર ઉગામનારી હોત તો હિન્દુસ્તાનમાં ક્યારનીયે અસંખ્ય તલવારો નંગી થઈ હોત; પણ હિન્દુસ્તાનમાં એ તત્ત્વ હાલ અશક્ય છે. અત્યારે તો સામાન્ય દૃષ્ટિએ, લૌકિક દૃષ્ટિએ જ આ પ્રશ્ન હું પ્રજા આગળ મુકી રહ્યો છું કે જે સરકાર તરફથી આપણું આટલું માનભંગ થયેલું છે તે સરકાર પાસેથી આપણે દાન લઈ શકતા નથી, મદદ લઈ શકતા નથી. માટે જો એ તત્ત્વ માન્ય થાય તો નિશાળો હો કે ન હો એનો સવાલ રહેતો જ નથી. એટલે તમારે તો એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે કે અત્યારે વિદ્યાર્થીઓની તાત્કાલિક ફરજ નિશાળ છોડવાની થઈ છે કે નહિ. નિશાળો છોડીને વિદ્યાર્થીઓ શું કરે? સંધિકાળને વખતે જે વિદ્યાર્થીઓ નવરા થઈ બેસે તેઓ શું કરે? એ બધા પ્રશ્નો તમે પૂછી શકો છો. સિદ્ધાન્ત મેં જે મુકેલો છે તે જ છે. એમાંથી જે ઉપસિદ્ધાન્તો નીકળે છે એ તમારી આગળ હું મુકતો જ નથી. મુખ્ય સિદ્ધાન્તને અનુસરીને આપણા દિલમાં જે ફેંસલો થાય તે પ્રમાણે અટળપણે વર્તવું. પણ શંકાનું સમાધાન થઈ ગયા પછી નબળાઈને લીધે એક પણ વિદ્યાર્થીને કૉલેજમાં કે નિશાળમાં રહેવાનો અધિકાર નથી એ પણ કહેવાની મારી ફરજ છે. અત્યારે પ્રજાએ નબળાઈ બતાવવાનો સમય નથી.

[ત્યારબાદ કૉલેજ છોડનાર વિદ્યાર્થીઓનાં નામ વંચાયાં અને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી સવાલો પૂછવામાં આવ્યા તેના ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે જવાબો આપ્યાઃ]

પ્ર૦—મહાત્માજી, નાગપુરમાં મળનારી કૅાંગ્રેસ આ ઠરાવ મુલતવી રાખે તો અમારે શું કરવું?

ઉ૦—નાગપુરમાં મળનારી કૅાંગ્રેસથી આ ઠરાવ મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ ન થઈ શકે એમ હું માનું છું. જે માણસ અત્રે કલ્પેલા સિદ્ધાન્તને સમજી ગયો હોય તેને નાગપુરમાં ભરાનારી કૅાંગ્રેસ શું કરશે કે શું નહિ કરે એ લાગુ જ નથી પડતું. ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓની જાગૃતિ કૅાંગ્રેસને સારુ એવો ઠરાવ કરવાનું અશક્ય કરી શકે છે.

પ્ર૦—મહાત્માજી, આપ વિદ્યાર્થીઓ પાસે આત્મઘાત કરાવવા માગો છો કે સ્વાર્થત્યાગ કરાવવા માગો છો?

ઉ૦—હું વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્વાર્થત્યાગ કરાવવા ઇચ્છું છું, અને સ્વાર્થત્યાગથી આત્મરક્ષા કરાવવા ઇચ્છું છું.

તા. ૩-૧૦-૧૯૨૦

પ્ર૦—ગુજરાત કૉલેજ ગુજરાતને પૈસે થયેલી છે ને સરકારે મફતમાં કારભાર લીધો છે, તો આપણે આપણી જ મિલકત છોડવી કે કારભાર પાછો મેળવવો ?

ઉ૦—જે વસ્તુ વિશ્વાસથી આપણે કોઇ માણસને સોંપેલી હોય એનો બીજે જ રસ્તે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કાયદામાં પણ એ માણસને વિશ્વાસઘાતી કહે છે. એક ધોબીને આપણે કપડું ધોવા આપ્યું હોય અને એનો બીજો ઉપયોગ કરે તો એની ઉપર ચોરીનું તહોમત મુકાય છે. એવી રીતે હું સરકાર ઉપર ચોરીનું—વિશ્વાસઘાતનું—તહોમત મુકી રહ્યો છું: 'તમને જ્યારે કૉલેજ સોંપી ત્યારે તમે પંજાબનો અન્યાય કરશો, ખિલાફતનો અન્યાય કરશો એ ખબર ન હતી.' બીજું પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું તે પ્રમાણે ગુજરાત કૉલેજમાં કાંઇ જનવર ભરવાનાં નથી. એ કૉલેજ છેવટે તો આપણી જ છે. આપણી મિલકત જે અત્યારે આ સલ્તનત લઇને બેઠેલી છે એ મિલકતનો પૂરેપૂરો, ખરો કબજો લેવાને સારુ જે ખોટો ઉપયોગ છે એ પણ આપણે છોડી દેવો ઘટે છે. આપણા પોતાના ઘરમાં મરકી થઇ હોય તો એ ઘરને મુકી દઇયે છીયે એમ આ કૉલેજ પરથી આપણી ખરેખરી માલીકી ચાલી ગઇ છે માટે એનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. જે માણસનો હાથ સડી ગયો હોય એ માણસનો હાથ ડૉ કાનુગા કાપી નાંખે છે, કારણ એ હાથમાં સડાએ ઘર કરેલું છે. વહાણવાળા પોતાના માલને તોફાન વખતે દરીઆમાં હોમી દે છે તેથી કાંઇ તેઓ આત્મઘાત કરતા નથી. તે જ રીતે આપણને અત્યારે આપણી માલીકીની હતી એવી નિશાળનો પણ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, અને એવા ત્યાગથી જ આપણે માલીકી પાછી મેળવશું.

પ્ર૦—મહાત્માજી! જે નિશાળો સરકારી ન હોય પણ ખાનગી હોય તે પણ છોડી દેવી કે?

ઉ૦—જે ખાનગી નિશાળો સરકાર સાથે (યુનિવર્સિટી સાથે) સંબંધ ધરાવતી હોય એ નિશાળો છોડી દેવી જોઇયે, કારણકે એ નિશાળો પર સરકારની સત્તા છે, moral government છે. મારા મત મુજબ તો સરકારની અસરરૂપી ગંધ પણ રહેલી હોય એ નિશાળો સુધ્ધાં છોડી દેવી જોઇયે.

પ્ર૦—થોડા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળ છોડી દે તેથી સરકાર પર શી અસર થવાની ?

ઉ૦—આમાં અસરની વાત નથી પણ અન્યાયરૂપી દ્રવ્ય લેવું કે નહિ તે સવાલ છે. આપણે પોતાનું માન જાળવવું એ આપણો ધર્મ છે. જે ભાઇએ કે બહેને નિશાળ છોડી એટલે દરજ્જે એણે પોતાની ફરજ અદા કરી અને દુનિયાની પણ સેવા કરી. એકના ત્યાગથી પણ અસર થઇ શકશે.

પ્ર૦—મારા ધારવા મુજબ સરકારની દાનત જ આપણને કેળવણી આપવાની હતી નહિ. તો કૉલેજો છોડવાથી આપણે સરકારને મદદ નથી કરતા ?

ઉ૦—હું એમ માનતો જ નથી કે સરકાર આપણે કૉલેજો છોડીએ એમ ઇચ્છે છે. સરકારે તો એ બાબતમાં સરક્યુલર પણ કાઢ્યો છે. સરકાર તો મુઝાઇ રહી છે કે 'જો

હૉસ્ટેલો અને નિશાળો ખાલી થઇ જશે તો પ્રજા ઉપરનો જે કબજો છે તે આપણે ગુમાવી બેસવાના ' સરકાર ઇચ્છો યા ના ઇચ્છો પણ આપણે યોગ્ય કામ કરવુ જોઇયે

પ્ર૦—જે નિશાળો રાષ્ટ્રીય બનવાની છે એ નિશાળો પણ છોડવી કે ?

ઉ૦—એ શાળાના વ્યવસ્થાપકોને પત્ર લખી મોકલો કે ' તમે આપણી નિશાળને રાષ્ટ્રીય શાળા બનાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે એ સારૂ તમને મુબારકબાદી આપીયે છીયે અને વિનતિ કરીયે છીયે કે તમે સરકારને સત્વર નોટીસ લખી મોકલો જેથી અમે નિર્ભય બનીયે '

પ્ર૦—માબાપો અમારી વાત કબૂલ ન રાખે તો શુ કરવુ ?

ઉ૦—માતપિતાને સમજાવવા આપણે માતપિતાની સાથે અદબ જાળવવાની છે, વિનય રાખવાનો છે આપણે એમના આજ્ઞા કરી છીયે એ નહિ ભૂલવુ જોઇયે જે ઠેકાણે આપણને એમની આજ્ઞા અયોગ્ય લાગે ત્યારે વિનયથી એનો અનાદર કરી શકીયે

પ્ર૦—જો રાષ્ટ્રીય શાળાઓને સિડીશ્યસ-ફીતૂરી ગણવામા આવે તો ?

ઉ૦—તો દરેક સરકારી સ્કૂલનો છોકરો નીકળી પડે જો પ્રજા એ સમયે સરકારની નિશાળોમા રહેશે તો એ પ્રજા ગુનામીને જ લાયક રહેશે પ્રજાની રાષ્ટ્રીય કેળવણીને સરકાર નહિ રોકી શકે ઘરમા જતા મહેતાજીઓને, સ્વયસેવકોને, નહિ રોકી શકે

પ્ર૦—મહાત્મા ગાધીજી ! આપે કહ્યુ કે નિશાળો છોડી દેવાથી સરકારનુ દૂર્વેશ્વરનુ વૉટર વર્ક્સ બધ થશે તે કેવી રીતે ?

ઉ૦—સરકારને આપણે નોકરોરૂપી પાણી પાઇયે છીયે અને એ નોકરથી જ સરકારની તૃષા છીપી શકે છે માટે જો એ નળ બધ થઈ જાય તો સરકારને તરસે મરવુ પડે મૅકૉલે સાહેબે પણ કહ્યુ છે કે નિશાળોની મારફતે જ સરકારને નોકરો મળી શકે

પ્ર૦—બગભગના પરપોટાની માફક આ ચળવળ પણ ફૂટી જશે એમ કેટલા માને છે એને માટે શો ખુલાસો છે ?

ઉ૦—હમેશા પ્રજાની અદર એવા પરપોટા ઉભા થાય છે અને ફૂટી જાય છે ના જાગે છે એટલા જીવતા જ રહેતા હોય તો દુનિયાને જોઇતુ જ શું હતુ ? આપણે ત્રુટીઓનો વિચાર કરીને જ આ કાર્ય કરવુ જોઇયે બગભગની ચળવળમા બે ત્રુટીઓ હતી (૧) સરકારી નિશાળોમાથી છોકરા નહિ ઉઠાડી લેવાની અને (૨) આગેવાનોએ પોતાના છોકરા સરકારી નિશાળે રાખવાની આ બન્ને ત્રુટીઓને જેટલે દરજ્જે રોકી રખાય તેટલે દરજ્જે રોકી રાખવામા આવે છે મને વિદ્યાર્થીઓ શાપ આપે તે માટે હુ તો તેયાર જ છુ જે માણસને પ્રજાની સેવા કરવી હોય એણે તો શાપ પહેલેથી જ વહોરી લેવો જોઇયે આના જે પરિણામ આવે તે મારે અને પ્રજાએ સહન કરવા જ જોઇયે તેથી જ ભવિષ્યની પ્રજા ઉચે ચડે

પ્ર૦—આ ચળવળમા યુદ્ધની બધી શરતો આવી જાય છે કે ?

ઉ૦— યુદ્ધની બધી શરતો આ ચળવળની અદર પળાયા જ કરે છે, અને આ યુદ્ધ જ છે

તા. ૩-૧૦-૧૯૨૦

શિક્ષકવર્ગમાં ગાંધીજી*

એક વાર હું પોતે શિક્ષકવર્ગનો જ હતો; હજી પણ હું શિક્ષક છું એવો દાવો કરી શકાય. મને શિક્ષણનો અનુભવ છે. મેં તેના અખતરાઓ કરી જોયા છે. એ કામ કરતાં કરતાં મને એમ લાગ્યું કે જે પ્રજાના શિક્ષકોએ પોતાનું પુરુષત્વ ગુમાવી દીધું છે તેવી પ્રજા કોઇ દિવસ ન ચડે.

'આપણા શિક્ષકો પોતાનું પુરુષત્વ જરૂર ખોઈ બેઠા છે. જે વસ્તુ કરવાને તેઓ ઇચ્છતા નથી તેવી વસ્તુ તેઓ બળાત્કારે કરે છે તેમની પાસે મારીને કોઈ કાઇ નથી કરાવતું, પણ તેમના ઉપર સૂક્ષ્મ બળાત્કાર થાય છે જ. એમના મોટેરાઓની ધમકી, પગારમાં નુકસાની કે પગાર વધી ન શકે એવી ધમકી કે સૂચનાઓથી શિક્ષકો ગાભરા બને છે.

હવે એવો પ્રસંગ આપણી સામે આવીને ઉભો છે કે શિક્ષકો તેમજ શિક્ષિકાઓ પોતાના જાન, પોતાના માલ અને પોતાના પગાર જોખમમાં મુકી દે અને છે તેવી વસ્તુ હિંમતથી વિદ્યાર્થીઓ પાસે મુકે. તેઓ તેમ મુકી ન શકે તો તેમણે ઉદરપોષણના સાધનનો ત્યાગ કરવો જોઈયે આટલું હું આજે શિક્ષકોને બતાવી લઉં એટલે મારૂ આજનુ કામ સમાપ્ત થશે. મારી સામેના પક્ષમાં શાસ્ત્રીઆર જેવા મહાન શિક્ષક છે. પંડિત માલવીયાજી, જેમણે હિન્દુ યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થા સ્થાપી છે, તે પણ માને છે કે હું પ્રજાને આડે રસ્તે દોરી રહ્યો છું. જે નેશનાલિસ્ટ પક્ષના છે તેમને પણ શંકા છે. છતાં મને લાગે છે કે હું સાચો છું.

બગદાદથી આવેલા એક ગૃહસ્થે મને આજે તેમનો ત્યાંનો અનુભવ સંભળાવ્યો તેથી હું તો ચકિત થઇ ગયો છું. હું કહું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં રહેવું મારે સારૂ વસમું થઇ પડયું છે ને હું અસહકારનો વિચાર ચોવીસે કલાક કરતો ન હોઉં—સૂતી વખતે પણ મારૂ મન એ જ વિચારથી શાન્ત થાય છે—તો હિન્દુસ્તાનમાં મારે સારૂ રહેવું અશક્ય થઈ પડયું હોત. હું માનું છું કે બગદાદના નિરક્ષર આરબો આપણા કરતાં અનંતકોટિગણા આગળ વધેલા છે. આ ગૃહસ્થ કોઈ નાંખી દીધા જેવા માણસ નથી. એ બગદાદમાં સરકારી નોકરીમાં મોટા હોદ્દેદાર હતા. તેઓ અંગ્રેજ સરકારના દુશ્મન નથી. તેમણે જેવા હતા તેવા જ અનુભવ મને કહ્યા છે. ગંગાબહેને તેમને પૂછયું, 'ત્યાં અંગ્રેજનું રાજ્ય ટકશે ખરૂ?' તેમણે કહ્યું, 'એ કંઈ હિન્દુસ્તાન છે?' જ્યાં સુધી એક પણ અંગ્રેજ મેસોપોટેમિયામાં હશે ત્યાં સુધી આરબો શાન્ત થઇને બેસશે નહિ. આરબોની પાસે દારૂગોળા કે તલવાર, એવી સામગ્રી નથી —હશે તોપણ ધૂળ જેવાં હશે—પણ એક સામગ્રી માત્ર તેમની પાસે જરૂર છે. 'આ દેશ અમારો છે. આ અમારા દેશમાં જેમને અમે રજા નહિ દઇયે તે એક પળ પણ ન રહી શકે.'

અંગ્રેજ સરકારે ત્યાં જેટલા શીખોને મોકલ્યા તે બધાને તેમણે કાપી નાંખ્યા. હું હિન્દુસ્તાનને એ શીખામણ નથી આપતો. હું તો એ તરફની ગતિ ઉલટી રોકી રહ્યો છું.

---

* એ જ જગાએ શિક્ષકવર્ગને ઉદ્દેશીને આપેલું ભાષણ; તા. ૨૯-૯-૨૦

આરબોને કંઈ શાખોનો વિરોધ ન હતો. આપણે તો આરબોનો હેતુ શું હતો તે જ જોવાનું છે. અંગ્રેજોએ તેમને બહુ બહુ આશાઓ આપી. બગદાદમાં એટલો તાપ હોય છે કે તમે બધા અહીંઆં બેઠા છો તેમ ત્યાંની રેતીમાં કોઈ બેસી નહિ શકે. ત્યાંની રેતી એટલી તપેલી હોય છે કે તેની ઉપર રાંધી શકાય અંગ્રેજ સરકારે કહ્યું કે અહીં તમારા માટે પાકા રસ્તા બાંધશું, રેલવે લાવશું; તમને જે રીતે સુખ થાય એવી બધી સગવડ કરી આપશું. તમને શિક્ષણ આપશું. મોટર પણ આરબોએ હમણા જ પહેલી જોઈ. પણ આરબોને તો એક જ વાત ખબર હતી. તેમણે કહ્યું, 'તમે અમારો મુલક લેવા આવ્યા છો. અહીંઆંના મુસલમાનોના પહેલાં જ મેસોપોટેમિયાના મુસલમાનો અંગ્રેજોને પોતાના દેશમાંથી કાઢી રહ્યા છે.

બ્રિટિશોનાં હવાઇ જહાજ એમને ડરાવી નથી શકતાં. હવાઈ જહાજ હો કે ગમે તે હો, આરબોને શું? તેઓ તો મોતને હથેળીમાં લઇને ફરે છે. એમની પાસે હોય શું કે લઈ જાય? તેઓ પોતાની જાત માટે નથી લડતા. તેમના કપડાં છે તે ચામડાનાં. તેઓ તંબુમાં રહેનાર રહ્યા. પોતાનો દેશ–ભલે તે રેતાળ રહ્યો–તેને બચાવવો, બગદાદ શરીફ જે પાકભૂમિ છે, જ્યાં અનેક પીર થઇ ગયા છે ત્યાં પરવાનગી વિના કોણ જઈ શકે? ત્યાં અંગ્રેજ, શીખ કે તેમના ભાઇબંધ કોઈ નહિ રહી શકે.

આરબો આપણા કરતાં અગણિત દરજ્જે ચડેલા છે.' આ અમારો દેશ છે; તેના ઉપર આગળી ચીંધે તેની આંગળી કાપી નાંખીયે, ત્રીજાને અહીંઆં રહેવા નહિ દઇયે,' એ જુસ્સો જેનામાં છે તે ખરા સુખી છે. જો આપણે માનીયે કે આરબો જંગલી અને આપણે સુધરેલા તો આપણે તેમને અને આપણને પોતાને ગેરઇન્સાફ કરીયે છીયે. આપણે પોતે ગુલામની દશામાં રહેતા છતાં થોડાઘણાં સુખ અને ભોગ આપણને મળે છે. આવા ભોગો અને વિલાસોની જ્યાં સુધી આપણે ઇચ્છા રાખીયે છીયે ત્યાં સુધી આરબો કરતાં આપણે ઉતરતા જ છીયે

સુખ આપણા બાપદાદા કહી ગયા છે, વેદોમાં, ઉપનિષદોમાં કહેલું છે કે પવિત્ર ભૂમિને અપવિત્ર થવા ન દો. બીજાઓ તમારી ભૂમિમાં પેસે તે અતિથિ થઇને જ પેસી શકે છે. જેણે સ્વતંત્રતા ખોઇ તેણે સર્વસ્વ ખોયું, ધર્મ ખોયો

બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણે આપણો ધર્મ સુખેથી પાળી શકીયે છીયે અને મુસલમાની રાજ્યમાં ઓછો પાળી શકતા એ હું નથી માનતો. મુસલમાની રાજ્ય પ્રાણપીડક હતું એ હું જાણું છું; તેનામાં અભિમાન હતું. અત્યારે તો અંગ્રેજી રાજ્ય નાસ્તિક છે, ધર્મથી વિમુખ છે. એ રાજ્યમાં આપણો ધર્મ જોખમમાં આવી પડેલો છે.

આપણી આસપાસના મુલકમાં પઠાણ, ઇરાની અને આરબોની સ્થિતિ આપણા કરતાં સારી છે. આપણા જેવું શિક્ષણ તેમને મળતું નથી છતાં આપણાથી તેઓ ચડતા છે.

તા. ૩-૧૦-૧૯૨૦

આ પ્રમાણે આપણી દીન દશાનું ચિત્ર આપ્યા પછી શિક્ષકોની પાસે હું મારો કેસ મુકું છું. જ્યા સુધી આપણે આપણા શિક્ષણની આહુતિ આપવાને તૈયાર નથી ત્યાં સુધી દેશને સ્વતંત્ર કરી નહિ શકાય

આજકાલ મારી પાસે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવીને પોતાની વાતો હૃદયભેદક રીતે કહે છે, છતાં તેઓ બેબાકળા છે એમ હું જોઉં છું. અમે શાળા છોડી દઇયે તો કાલે જ બીજી શાળા મળે કે નહિ એવા સવાલ કરે છે. એ શિક્ષણનો મોહ છે. હુ પોતે શિક્ષણનો વિરોધી છું એમ કોઇયે નહિ કહે. હુ થાસ્તુ પણ વિચાર કે વાચન વિના નથી રહેતો. પણ ચોપાસ દાવાનળ સળગતો હોય ત્યારે આપણે ડિકન્સ કે બાઇબલ લઇને વાચવા બેસી નથી ગમ્તા. અત્યારે દાવાનળ સળગે છે. અત્યારે શિક્ષણનો મોહ ન જ રાખવો જોઇયે.

તમને જો મનમાં સિદ્ધ થઈ ગયું હોય કે અંગ્રેજોએ પંજાબમા ને ખિલાફતમાં હિન્દુસ્તાન ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે, દગો દીધો છે, તો તે અત્યાચારનું તેઓ પૂરૂ પ્રાયશ્ચિત ન કરે, પોતાનું મલિન અંતઃકરણ પૂરૂ સ્વચ્છ ન કરે ત્યા સુધી કોઇ પણ જાતનુ દાન કે પગાર કે શિક્ષણ તેમની પાસેથી સ્વીકારવું એમાં મહાપાપ છે. રાક્ષસ પાસેથી આપણે શિક્ષણ નહિ લઇયે. મેલા હાથથી અપાતુ શુદ્ધમા શુદ્ધ શિક્ષણ પણ મેલુ જ છે. અ ચેન્તે તો પોતાના મેલને પણ સ્વચ્છતા કહીને બતાવે છે.

અત્યારે આપણામા જે દીનતા છે, પામરતા છે, આપણે જે ભ્રમણામા પડેલા છીયે તે અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે જ છે અંગ્રેજી કેળવણી મળી ન હોત તો આપણે અત્યારે કંઇ હીલચાલ કરતા ન હોત એ મિથ્યા છે.

દેશને માટે મરવું એ વૃત્તિ આરબોમાં છે તે આપણામાં નથી. આવી પતિત દશામાથી જ્યાં સુધી આપણે નથી નીકળ્યા ત્યાં સુધી હું ભવિષ્ય કહું છું કે હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર થઇ શકશે નહિ.

શિક્ષકો અને પ્રોફેસરોને હું હિંમતથી કહું છું કે પ્રજાને જો ઉછળતી ઉત્સાહિત કરવી હોય તો આવતી કાલે જ રાજીનામુ આપજો રાજીનામું આપનાર શિક્ષક વિદ્યાર્થીને બારેમાં બારે પાઠ શીખવશે.

જો શિક્ષકોને શરાતન ચડી જાય, તેમને લાગી જાય કે જે સલ્તનત ઇન્સાફ' નથી આપતી, પોતાના અન્યાયને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કરતી, તેની પાસેથી પગાર ન લેવાય, તો ગુજરાતમા આજે જ સ્વરાજ્ય છે શિક્ષકો જો હિંમત ધરીને કહેશે કે અમે ભીખ માગીનેયે સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ આપીશું તો આકાશમાં દેવતાઓ પણ જોવા આવશે અને તેઓ પૈસાના વરસાદ વરસાવશે.

તા. ૧૦-૧૦-૧૯૨૦

રોજનિશી

જે વેપારી હમેશનો હિસાબ કાઢ્યા વિના સૂએ તે કોઇ દહાડો દેવાળું કાઢે; જે પ્રભુપ્રાર્થના વિના, સંધ્યાસ્નાનાદિ વિના દહાડો ગાળે. તે પ્રભુનો ચોર બને અને આત્માને ઓળખતાં ન જ શીખે; તેમ જે સ્વરાજ્યવાદી સ્વરાજ્ય લેવાનો રસ્તો અસહકાર છે એમ સમજે છે તે હમેશાં હિસાબ કરે ને પોતાના મનને પૂછે:

આજે મેં કેટલા ખિતાબવાળાને ખિતાબ છોડવા વીનવ્યા?

મેં મારાં છોકરાંને કૉલેજ કે નિશાળમાંથી ન ઉઠાડી લીધાં હોય તો કેમ ઢીલ કરી છે?

મેં બીજા કેટલાને તેમ કરવા વીનવ્યા?

મેં હજુ વકીલાત કેમ નથી છોડી? અથવા કેટલા વકીલોને વકીલાત છોડવા વિનંતિ કરી?

મેં કેટલાને ભરતીમાં જતા અટકવાની ભલામણ કરી?

મેં કેટલાને ધારાસભામાં નહિ જવા વીનવ્યા? કેટલાને મત નહિ આપવા સમજાવ્યા?

મેં પોતે કેટલા પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કર્યો? કેટલાની પાસે કરાવ્યો?

મેં પોતે કેટલું સૂતર કાંત્યું? કેટલાની પાસે કંતાવ્યું? કેટલા વણકરોને ઉત્તેજન આપ્યું?

આપભોગ વિના, સ્વાર્થત્યાગ વિના તાલીમ વિના. સ્વરાજ્ય અસંભવિત છે એમ માનું છું તેથી મેં બીજો શો સ્વાર્થત્યાગ કર્યો? મેં આ ચળવળ ચલાવવા સારુ મારા જ ગામમાં, મારા લત્તામાં કેટલાને પ્રેર્યા? તેમાં મેં મારો 'કેટલો' વખત, કેટલું દ્રવ્ય આપ્યું?

આ પ્રમાણે સવાલ પોતાના મનને દરેક સ્વરાજ્યવાદી પૂછે ને. સંતોષકારક જવાબ ન મળે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી બીજે દહાડે વધારે પ્રયત્ન કરે. આમ કરતાં કરતાં નિરંતર જાગૃત રહેતાં રહેતાં જ આપણે આગળ વધશું ને સ્વરાજ્ય સ્થાપશું. કરોડો માણસો જો આ પ્રવૃત્તિમાં આજે જોડાય તો છૂટકારો આજે છે. એક વર્ષ

તો બહુ વધારે વખત ગણાય. સ્વરાજ્યનો સંદેશો માત્ર કરોડોને પહોંચાડતાં આપણને હજારો સ્વયંસેવકો જોઇયે. તે પોતાનું કામ અદૃશ્ય રહીને પણ ઘણું કરી શકે છે. તેને કોઇની શીખામણની જરૂર નથી. પોતાથી શરૂ કરી પોતાના પડોશમાં કામ કરવું શરૂ કરે. કોઇ સ્ત્રીપુરુષ હિન્દુસ્તાનમાં આ પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાત ન રહેવું જોઇયે, પછી તેની બુદ્ધિ કબૂલ ન કરે તો ભલે તેમાં ન જોડાય. આપણે એ સંદેશો આખા ભારતવર્ષને પહોચાડીયે એટલે આપણું પચાસ ટકા કામ પૂરૂં થયું.

નિશાળો

ગુજરાતની સરકારી નિશાળો ખાલી થતી જાય છે. ગુજરાત કાલેજના પ્રોફેસરોમાંના બે પોતાનો હોદ્દો છોડી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવામા જોડાયા છે. તેમને હું મુબારકબાદી આપુ છું. બીજા અધ્યાપકો તેમનો દાખલો લઇ આ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાશે એવી ઉમેદ રાખું છું.

પણ વિદ્યાર્થીવર્ગની આશા હું વધારે રાખુ છુ. તેઓ નિશાળો અને વિદ્યાપીઠો ખાલી કરશે ત્યારે અધ્યાપકો ને શિક્ષકો પોતાની મેળે નીકળવાનો સંભવ છે. અત્યારે તેઓને રોજીનો પ્રશ્ન છે. વિદ્યાર્થીને માત્ર મોહ છોડવાનો રહ્યો છે.

ગ્રાંટ મેડિકલ કૉલેજના બે વિદ્યાર્થી છેલ્લી પરીક્ષામા બેસવાના હતા તેઓ ન બેસતાં ઉઠી ગયા. બીજા બે વિદ્યાર્થી ગ્રેજ્યુએટ થયા પછીનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમને રૂ. ૫૦ ની શિષ્યવૃત્તિ મળતી હતી, તેનો ત્યાગ કરી તેઓ મુક્ત થયા છે ને કેળવણીના કામમા રોકાઇ ગયા છે. આ વિદ્યાર્થીઓની મને દયા નથી આવતી, પણ તેઓએ યોગ્ય જ કર્યું છે એમ માનું છું ને તેઓને પણ ધન્યવાદ આપું છું. બીજું ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ગુજરાત કૉલેજ છોડી છે; તે કૉલેજ તદ્દન ખાલી થાય એવું ઇચ્છું છું. મનુષ્ય થવું એને હું પહેલી કેળવણી માનું છું. અત્યારે તો પુરુષ પુરુષપણું અને સ્ત્રી સ્ત્રીપણું ખોઇ બેઠાં છે. આખી પ્રજા એક અવાજે કહે કે અમારે પરાધીનતા નથી જોઇતી તો એમા સ્વરાજ્ય રહ્યુ છે. આ કેળવણી ધીમે ધીમે નહિ આવે; જેને આવશે તેને તુરત આવશે. એ તો એક નવો જન્મ છે. આપણી ગુલામગીરી ઓળખવી ને તેનાથી મુક્ત થવા આપણે આજે જ લાયક છીયે એમ માનવું એમાં સ્વતંત્રતા રહેલી છે. કૌટુમ્બિક સ્વરાજ્ય આપણને આવડે છે. રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્યની ભાવના થાય તો તે આજે આપણા ખોળામાં છે.

એ ભાવના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પેદા થાય ત્યારે જ દેશ છૂટે. અત્યારે તો વિદ્યાર્થીનો પ્રથમ પાઠ જ સામ્રાજ્યની શક્તિની ઓળખ કરવાનો, અને સામ્રાજ્યથી જ આપણે નભીયે એવું શીખવાનો હોય છે. એમ જ હોય. સામ્રાજ્ય પોતાની શાળામાં બીજું કંઈ કેમ શીખવે?

વિદ્યાર્થીઓને નિશાળોનો ત્યાગ કરવાનું કહી હું તેમને આમાંથી ઉગારવાનો પ્રથમ પાઠ શીખવું છું, અને માબાપોને તેમાં મદદ કરવા વીનવું છું. ભલે જુવાનીઆ કેળવણી વિનાના અથવા ઓછી કેળવણીવાળા રહે. તેઓમાં પોતાપણું આવશે તો બાકી બધું મળી રહેશે. હકીકત તો એવી છે કે જ્યારે બે ચાર વિદ્યાર્થી નીકળી જાય ત્યારે વિચાર કરવાપણું ભલે હો, પણ જ્યારે સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ છોડશે ત્યારે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રબંધ એની મેળે જ થઈ જશે.

સુરતનો અનુભવ

સુરત, નડિયાદ અને અમદાવાદ વચ્ચે હારશાઇ ચાલી રહી છે. તેમા આગળ કોણ જશે એ તો ભવિષ્ય જ બતાવશે. સુરતમાં જ્યારે ભાઇ શૌકતઅલી, ભાઈ મહમદઅલી અને હું ગયા ત્યારે જુસ્સાનો પાર ન હતો. સેંકડો માણસો ગામડાઓમાંથી પણ આવ્યા હતા. રાષ્ટ્રીય શાળા ખોલવી એ મુખ્ય હેતુ હતો. સુરતમાં અનેક સંસ્થાઓ ચાલે છે, તેમાં અનાવિલ છાત્રાલય અને પાટીદાર છાત્રાલય એ પણ પ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓ છે. બન્નેમાં વિદ્યાર્થીઓ સારી સંખ્યામાં રહે છે. એ વિદ્યાર્થીઓમાના જેમણે સરકારની નિશાળ છોડી તે વિદ્યાર્થીઓનુ શું કરવું એ પ્રશ્ન હતો. એ વિદ્યાર્થીઓ અને એવા બીજાઓને ખાતર શાળા ખોલવી જોઈયે એમ લાગવાથી અગ્રેસર કાર્યવાહકોએ તુરત બંદોબસ્ત કર્યો. એક મુસલમાન મિ. નરમાવાળાએ પોતાનું વિશાળ મકાન ભાડા વિના આપ્યું. કેટલાક શિક્ષકોએ મફત કામ કરવાનું ઠરાવ્યું. બીજા કેટલાક પગાર લઇ કામ કરશે. કાર્યવાહકો ઉદ્યમી ને પ્રામાણિક હશે તો સંસ્થા સુન્દર સ્વરૂપ પકડશે. તેમનાં ઉદ્યમ અને પ્રામાણિકતા વિષે મને શંકા જ નથી. તેથી એ સંસ્થા ચાલશે જ.

તેને નભાવવા સારૂ પણ બંદોબસ્ત સુન્દર થયો છે. રૂના વેપારીઓએ ખાંડી દીઠ ચાર આના આપવાનું ઠરાવ્યું છે ને બીજા વેપારીઓ પણ આપશે. આમ સુરતનું કેળવણીખાતું સ્વાશ્રયી બની જવા સંભવ છે.

તા: ૧૦-૧૦-૧૯૨૦

ચાલુ નિશાળો, કૉલેજ વગેરે ખાલી કરવાની હીલચાલ ચાલી રહી છે. તેમાં પણ સફળતા મળવા સંભવ છે.

પણ આમ સંતોષકારક પ્રવૃત્તિ ચાલતાં છતા મને પોતાને બે નિરાશા થઈ. એક તો સભામાં થોડા સમય સુધી રહેલો ઘોંઘાટ. ગમે તેની ગંજાવર સભા, પણ શાન્તિથી ચલાવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી જ જોઇયે. એ તાલીમની, સભ્યતાની, સમજની, એકતાની નિશાની છે. શાન્તિ ન જળવાઇ એમાં કોઇનો ખાસ દોષ નથી, પણ એ સૂચવે છે કે આપણે હજુ એ દિશામાં ઠીક કામ કરવાનું બાકી છે.

બીજો બનાવ એથી પણ દુઃખદ હતો. અમે સુરતથી દિલ્હીની ટ્રેન લીધી ત્યારે માણસો પ્લૅટફૉર્મ પર ઠીક હતા. તેમાંના કેટલાકે જ્યારે કોઇ ગોરા ઉતારૂ કંઇ અટકચાળાં કર્યા વિના પસાર થતા હતા ત્યારે 'ખડઉ' કરીને તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. આમાં જ ખુનામરકીનો ભય રહ્યો છે. સલ્તનતની સાથે ગમે તેટલો વિરોધ હોય છતાં માણસોનો વિરોધ આપણાથી ન જ થાય. આવી વસ્તુઓ ઉપર કાબુ મેળવવો એમાં જ આપણી જીત રહી છે.

પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને

મને તો ખાત્રી છે કે પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો પગાર ઘણો ઓછો છે. પણ અત્યારે વધારે પગારની હીલચાલની સલાહ હું શિક્ષકોને આપી શકતો નથી. પૂરેપૂરો પગાર-મળે તોપણ સરકારની સત્તા નીચે ચાલતી બધી શાળાઓને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીવર્ગને સારૂ હું ઝેરની જેમ ત્યાજ્ય ગણું છું. તેથી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોમાં જો જાગૃતિ અને બળ હોય તો ગમે તેટલું સહન કરીને પણ જેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગુલામીમાં વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા આપવામાં આવે છે એવી શાળાનો ત્યાગ કરી તેઓ પુરાતન કાળમાં જેમ ભિક્ષા માગીને પણ શિક્ષણ આપતા હતા તેમ આજે પણ તેઓ પ્રજાને શિક્ષણ આપે. પણ મારી તો ખાત્રી છે કે જો શિક્ષકો આસ્થાપૂર્વક અને પ્રામાણિકપણે સરકારી નોકરી છોડી દે તો પ્રજા તેઓનું ભરણપોષણ અવશ્ય કરે.

તા. ૧૭-૧૦-૧૯૨૦

'મારા અનુયાયી'

"તમોએ જે ધારાસભાનું ઉમેદવારી બહાર પાડી છે તે પાછી ખેંચી લેવામાં નહિ આવે તો તમોને પુરથવીમા હતા ન હતા થઈ જશો. તમોએ ગઇ સાલ જોયુ હશે કે તમારા જેવા દેશદ્રોહી જે માણસોના હાલ વીરમગામ અમદાવાદમાં કેવા હાલ થયા હતા તમારા મગજમા પાવર હશે કે બ્રીટીશ સલતન આગળ કોન હીસાબમા. પણ તમારે નક્કી સમજવુ કે તમારા એકને માટે બ્રીટીશ સલતન જેવાને અમો પાયમાલ કરી શકશું અમો બીહીતા નથી. તમારી બુરી હાલત કરી ઘરબાર વનાના કરી નાખીશું તે ચોકસ જાણવું. વધુમાં રીચીરોડ પર એક અંગ્રેજનું કેવું ખુન કરેલું તે તમે ગઇ સાલ જોયુ હશે. તો મોને તો અમારે મારવા તે એક માખીને મસરવી તેમ છે. માટે ખુબ વીચાર કરી જોજો

લી. બોલસેવીજમ."

આ કાગળ એક ધારાસભામા જનાર ઉમેદવારને મળ્યો છે. તે જેવોને તેવો તેમણે ઉતારીને મને મોકલ્યો છે. લખનારની ભાષા દોષિત છે. તે કાં તો પોતે જાણીજોઇને તેવી કરી છે અથવા લખનાર સાદો માણસ હોવો જોઇયે. તેણે પોતાનુ નામ મોકલ્યુ નથી. આવા લખનારામા પોતાનુ નામ આપવાની હિમ્મત હોતી નથી.

ગુજરાતમા હજીયે આવા માણસો પડયા છે ત્યા લગી આપણે શરમાવાનું રહ્યું જ છે. પોતે 'બોલસેવીજમ'નુ ઉપનામ ધારણ કરી બોલશેવિકને વગોવે છે. બોલશેવિઝમને મે જેવું જાણ્યુ છે તેવા બોલશેવિઝમ પર મને મોહ નથી. પણ બોલશેવિક લોક નામર્દ તો નથી જ. ઉપરનો કાગળ નામર્દી સૂચવે છે. જો ઉમેદવાર શુદ્ધ દાનતથી ધારાસભામા જાય તેનો દ્વેષ શો? તેનો દોષ શો? આપણે જો લોકોના દિલને રોકવા માગશું તો જેવું સરકાર કરે છે તેવુ આપણે કરશું, એટલે આપણે પણ સરકારના જેવી જ શેતાનિયત કરી કહેવાશે.

ધારાસભામા જનાર ઉમેદવારને આપણે દલીલથી હરાવી રોકીયે, લોકમતની પ્રબળતાથી રોકીયે, પ્રેમથી મનાવીયે. બળાત્કાર કરીને રોકીયે તો આપણને કશો ફાયદો થવાનો નથી એવી મારી ખાત્રી છે. એથી નુકસાન જ છે.

ઉપરનો કાગળ લખનાર અમદાવાદમા ને વીરમગામમાં થયેલ ખુનની યાદ આપે છે. હજારો માણસોએ મળી એક ગોરાને માર્યો, એક હિન્દી અમલદારને માર્યો

તા. ૧૭-૧૦-૧૯૨૦

ને તેની લાશને બાળી તેમાં મર્દાની શી હતી? શરા એમ લડતા નથી. આજ લગી મારનાર પકડાયા નથી. એમ છૂપી રીતે મારીને ભાગી જવું એ તો ખુનીપણું થયું. તેમાં નથી હિમ્મત, નથી મર્દાનગી, નથી દેશદાઝ, નથી આપભોગ કે નથી કોઇ અનુકરણ કરવા યોગ્ય દૃષ્ટાન્ત. આવાં અઘોર કૃત્ય કરનારા માણસો દેશને નુકસાન જ કરે છે. તેવા માણસો હજુ ગુજરાતમાં વસે છે. ત્યાં લગી અસહકાર પૂરે વેગે ચાલી શકતો નથી, ચલાવવા માગીયે તોયે ન ચાલે. જેમ અંધારું અજવાળાને રોકે છે તેમ ઉપર પ્રમાણે બતાવેલા આદર્શો પણ સ્વાર્થત્યાગમય અસહકારને જરૂર રોકે છે, અસહકારની તાલીમને રોકે છે. અસહકારીઓની ફરજ છે કે તેમણે 'બોલસેવીજમ' ના વિચારવાળાને પ્રેમથી રોકવા, તેઓને દલીલથી સમજાવવા ને તેમની નામર્દી છોડવવી.

જે ગૃહસ્થને ઉપરનો કાગળ મળ્યો છે તે મને લખે છે, "હું માનું છું કે આ ઉતારો વાંચી આપનું મન દૂભાયા વગર રહેશે નહિ. આપ શાંત અને બીનબળાત્કારી અસહકારની ભલામણ કરો છો અને દરેકની અંતઃકરણની માન્યતાને માન આપવા માગો છો, છતાં આપના અનુયાયીઓ બળાત્કારની બીક બતાવી અસહકારનું ધોરણ ગ્રહણ કરાવવા સારૂ કેટલી હદે પહોંચે છે તેનું દર્શન આ કાગળથી થશે. અને આ તો હજી શરૂઆત છે. અસહકારને પરિણામે બળાત્કારી અનર્થો થશે એવી જેમની માન્યના છે તેઓ એ ધોરણથી દૂર રહેવા માગે તો તેમાં નવાઇ નથી." લેખકનો કાગળ આથી લાંબો છે. મેં તેના જરૂરી ફકરાઓ જ આપ્યા છે. બોલસેવીજમ'ને મારા અનુયાયી તરીકે ગણવામાં મને લેખકે અન્યાય કર્યો છે. મને જ અન્યાય થયો હોત તો હું દલીલમાં ન પડત, પણ લેખકે અસહકારને અન્યાય આપ્યો છે. હું તો કોઇને મારા અનુયાયી ગણતો નથી. મારા વિચાર જેને પસંદ પડે તે તેના અનુયાયી. એ વિચારની વિરુદ્ધ વર્તન કરનારા ન મારા કે ન મારા વિચારના અનુયાયી ગણાય.

સારી પ્રવૃત્તિનો કોઇ અનર્થ કરે તેથી એ પ્રવૃત્તિ જેમ ન રોકી શકાય તેમ અસહકાર જેવી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ તેના દુરુપયોગની દહેશતે ન રોકી શકાય. ગીતાજીનો અનર્થ ઘણાએક કરે છે તેથી ગીતાજીને નથી વગોવાતી, નથી તજાતી. ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે ખ્રિસ્તી કહેવાતા લોકો ધાડ પાડે છે તેમાં તે ધર્મનો કે તેના પ્રવર્તકનો દોષ નથી.

સરકારના દોષનું દર્શન કરાવતાં સરકાર પ્રત્યે દ્વેષ વધે તેથી કંઈ દોષને છૂપાવાય નહિ. નિર્દોષનો દ્વેષ ન કરવો એ અદ્વેષનો ગુણ સૂચવતું નથી. દોષિતનો

પણ દ્વેષ ન કરે તે જ અદ્વેષતાનો ગુણુ શોભાવે છે; તેથી હું અંગ્રેજી સલ્તનતનાં મહાદોષો બતાવતો છતાં તેમના પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતા દ્વેષને રોકી, ખુનને રોકી, તેઓનો અસહકાર કરીને તેઓનાં હૃદયને બદલાવવાનો અથવા તેઓની પાસે હિન્દુસ્તાન ખાલી કરાવવાનો ધોરી માર્ગ બતાવી રહ્યો છું.

તેમ કરતાં લોકોમાં ઘડીભર દ્વેષ વધશે. 'બોલસેવીઝમ' જેવા ગાંડાઓનો ઉપદ્રવ પણ થશે; તો તેને અટકાવવા હું પ્રયત્ન પણ કરીશ. પણ અંગ્રેજી સલ્તનત જેવી છે તેવી રહે તેના કરતાં ઉપલા ઉપદ્રવોને હું સહ્ય માનીશ. અંગ્રેજી પ્રતિષ્ઠિત બોલશેવિઝમના કરતાં દેખાઇ રહે તેવું ગાંડું બોલશેવિઝમ દૂર કરવું વધારે સહેલું છે એમ હું માનું છું. લોકમત 'બોલસેવીઝમ' જેવા ગાંડાનો અસહકાર કરશે એટલે એ ગાંડપણ તો પોતાના બંગલાની જેમ ફુંકથી ગબડી પડશે.

લેખકે પોતાના કાગળમાં કેટલાંક ગુસ્સાનાં વાક્યો લખ્યાં છે, તે ગુસ્સાનો ત્યાગ કરવા હું તેમને વીનવું છું. ધારાસભામાં જવું એ તેઓ ધર્મ સમજે તો ભલે જાય, પણ જો 'બોલસેવીઝમ'ના કાગળથી આવેશમાં આવી જઇ તે ખાતર જ ધારાસભામાં જાય તો એ પણ એક જાતનું બોલશેવિઝમ જ ગણાશે. ક્રોધથી કંઇ દેશનું હિત બગાડાય?

લોકમતની વિરુદ્ધ થઈ ધારાસભામાં જવા જેવું હવે તો છે જ નહિ. જે મતદારોના મનથી ઉમેદવારો જવા માગે તે જ મતદારો જો ઉમેદવારને મનાઈ કરે છતાં ઉમેદવાર જાય તો એ સ્થિતિનું વર્ણન ક્યા વિશેષણથી કરી શકાય?

એટલે આપણી પાસે એક જ સુવર્ણમાર્ગ છે. જેઓ ધારાસભાને સ્વતંત્રતાનું દ્વાર માને છે તેઓ અને મારા જેવા જેઓ તે સભાઓને હિન્દુસ્તાનને સારૂ મૃત્યુજાળ માને છે તેવાઓએ ધીરજથી મતદારોને ગુણદોષો સમજાવવા અને તેઓ જે કહે તે પ્રમાણે કરવું. તેઓ કોઇને ધારાસભામાં મોકલવા માગે તો મારા જેવા તેને રોકે નહિ; અને ઉમેદવારોને મતદારો ચોખ્ખી રીતે પોતાનો વિરોધ બતાવે તો તેઓએ પણ ન જવું એ તેઓનો ધર્મ છે. જો ધારાસભાના વિરોધી બળાત્કાર કરે તો તેઓ પાપ કરશે; જો ઉમેદવારો બળાત્કારે જશે તો તેઓ મહાપાપ કરશે. આમાં ઉમેદવારોને ધર્મસંકટ છે જ નહિ, કેમકે તેઓનો ધર્મ જ એ છે કે તેમના-લત્તાના મતદારોની ઇચ્છા હોય તો જ તેઓ ધારાસભામાં દાખલ થઇ શકે.

મુરાદાબાદ રાજકીય પરિષદ્

મુરાદાબાદમાં સંયુક્ત પ્રાન્તની રાજકીય પરિષદ્ ભારે કહેવાય. મુસલમાન ભાઇઓ ખિલાફતનો પ્રશ્ન ઉઠયો ત્યારથી રાજદ્વારી બાબતોમાં ભાગ લેતા થયા છે; તોપણ આવા જલસામાં ઝાઝા મુસલમાનો જણાતા નથી. આ પરિષદ્‌માં તો મુસલમાનો અને હિન્દુઓ એકખીજાની સાથે ભેળાભેળ બેઠેલા જ્યાં ત્યાં નજરે પડતા હતા. સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષ પણ મુસલમાન જ હતા. આ પરિષદ્‌ના અધ્યક્ષ કાશીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાબુ ભગવાનદાસ હતા. તેમનું ભાષણ હિન્દીમાં આપવામાં આવ્યું હતું. ભાષણ ગૌરવયુક્ત વાણીમાં લખાયલા વિચારો અને વિદ્વત્તાથી ભરપૂર હતું. એનો સાર માત્ર જ બાબુ ભગવાનદાસના શબ્દોમાં આપી શકાય એમ છે.

ભાંગગાંજાના જેવાં સુખ

બાબુ ભગવાનદાસે બ્રિટિશ રાજ્યનાં બે મૂળ દુઃખ બતાવ્યાં. (૧) મનનું—એટલે તિરસ્કાર અને અપમાનનું દુઃખ, (૨) તનનું—એટલે રોજગાર અને ખાવા પીવા પહેરવાના નાશનું દુઃખ. બ્રિટિશ રાજ્યથી કેટલાંક સુખો પણ મળ્યાં છે—શાંતિના, પોસ્ટ, પોલીસ, રેલવે, વિજળી, ગેસની બત્તી વગેરેનાં; પણ તે સુખો એવાં સુખ છે કે જે ભાંગ, ગાંજા, શરાબ અને અફીણથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી અંતરમાં પ્રાણ ક્ષીણ થતો જાય છે, ત્યારે બહારથી દેખીતી સ્ફુર્તિ દેખાય છે; જેથી સ્વાધીનતા પ્રત્યેક રીતે ઓછી થતી જાય છે, પરવશતા વધતી જાય છે; અને જેમ પરાધીનતા વધતી જાય છે તેમ આપણો તિરસ્કાર વધતો જાય છે, અને ભાગ શરાબ, અફીણ પાઇને આપણી બધી દોલત બરબાદ કરવામાં આવે છે.

દૂઝણી ગાય અને હળ ખેંચનારા બળદ

દોષ રાજનીતિનાં ધોરણનો છે. સરકારનો સિદ્ધાન્ત એ નથી કે હિન્દીઓ સુખ મેળવે; સિદ્ધાન્ત એ છે કે રાજ્યની ઇજ્જત વધે. એ રાજ્યની નીયત એ નથી કે હિન્દીઓ અને અંગ્રેજોની વચ્ચે બરાબરી, ભાઇચારા અને મનુષ્યત્વભર્યું વર્તન રહે; બલ્કે એ છે કે હિન્દીઓ હમેશાં શાસિત રહે—દૂઝણી ગાય અને હળ ખેંચનારા બળદ રહે.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ રાજા

બાબુ ભગવાનદાસે રાજાપ્રજાનો સંબંધ બહુ સરસ રીતે બતાવ્યો.

આ દેશના પુરાતન સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે તો રાજા ક્ષત્રિયવૃત્તિનો હોવો જોઇયે. પ્રજાની રક્ષા કરીને તેની પાસે કર લઇ રાજ્યનો વહીવટ ચલાવે તે જ પ્રજા ઉત્તમ કહેવાય. જે રાજા વેપાર કરીને પોતાની આમદાની વધારે તે વૈશ્યવૃત્તિ રાજા મધ્યમ કહેવાય; કારણ પ્રજાનો વેપારરોજગાર તેથી નષ્ટ થાય છે. પણ જે નીચ રોજગાર કરે અને કરાવે—જેવા કે આબકારી અને અફીણનો પ્રચાર અને વેચાણ—તે રાજા અધમ છે. આ નવા રાજ્યમાં શરાબ અને અફીણનો રોજગાર ચલાવવામાં આવે છે. + + + જે શીખવવાની રીત

રાજ્યે આપણા દેશમાં દાખલ કરી છે તેથી નવું ધન પેદા કરવાનો ઉપાય આપણે નથી શીખતા. કેવળ એકના મ્હોંમાંથી રોટી અને ગજવામાંથી પૈસા લઈને બીજાના મ્હોંમાં અને ખીસામાં મુકવાની ચતુરાઇ શીખવવામાં આવે છે. એ આ જ રાજનો દોષ છે કે આ દેશમાં લોકોને લુચ્ચાઈના ધંધા શીખવવા અને કરવા પડે છે, કારણ અસલના બધા રોજગારો તો વિલાયતી રોજગારે ચૂરી નાંખ્યા, અને અહીંની નીતિનું વાતાવરણ દુષિત કર્યું.

ટુંકામાં અત્યાર સુધીની આ દુઃખો મટાડવાની પ્રણાલિકાનું વર્ણન કરીને બાબુ ભગવાનદાસે તે પ્રણાલિકામાંથી મળેલા સુધારાઓનું માયાવી સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું. પંજાબ અને ખિલાફત એ ભયંકર અપમાનો છે એમ થોડાં જ વાક્યોમાં કહી દીધું, અને તેને માટે જે જલદ ઉપાય લેવામાં આવ્યો છે તેની ચર્ચામાં ઉતર્યા.

અસહકાર 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' નથી?

અસહકાર 'રાજ્યમાન્ય' (Constitutional) નથી એ ભ્રમને ભગવાનદાસજીએ પહેલો ફોડયો. તેમણે જણાવ્યું કે આ રાજ્યમા ફલાણું 'રાજ્યમાન્ય' અને ફલાણું રાજ્યમાન્ય નહિ એમ ઠરાવવું મુશ્કેલ છે. અમૃતસરમાં કૉંગ્રેસ ભરવાની એક વાર મનાઇ થઇ ચુકી હતી, પછી પરવાનગી મળી. જો મનાઈ હોત તો કૉંગ્રેસ 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' ન હતી, પરવાનગી મળી એટલે તે 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' થઇ. ૧૯૧૭ની મિસિસ બેસંટની નજરબંધી વિરુદ્ધ ભરાયલી કલકત્તાની સભા ભરી એટલે લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ મનાઇ ઉઠાવી લીધી અને સભા 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' થઇ ગઇ! 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' અને 'અનકૉન્સ્ટીટયૂશનલ' ઠરાવવું એ તો અંગ્રેજ અમલદારોની હાથચાલાકીના ખેલ છે. રોલેટ ઍક્ટ, સિડિશ્યસ મીટિંગ્ઝ ઍક્ટ, ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઍક્ટ, પ્રેસ ઍક્ટ, ગવર્નર-જનરલના ઑર્ડિનન્સ, માર્શલ લૉ, આ બધી વાતો જો 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' હોય તો પ્રજાના પ્રાણ લેવા એ પણ 'કૉન્સ્ટીટયૂશનલ' છે.

આપણો ધર્મ શું કહે છે

પશ્ચિમના વિલાયતી કાનૂનો ગમે તેમ કહે, પણ આ દેશના હજારો વર્ષના પુરાણા ધર્મના કાનૂન જે આદિરાજ મનુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે, તથા તેમની પછી લખાયલી શુક્ર અને વ્યાસાદિ ઋષિઓની નીતિ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જો રાજા અને રાજાના નોકરો અધર્મ કરે, અન્યાય કરે અને સાચો પન્થ છોડીને વિપન્થે ચાલે અને પ્રજાને પીડે તો પ્રજાની તરફથી તેનો નિગ્રહ થવો જોઇયે, દંડ થવો જોઇયે. પુરાણા કાળમાં તો રાજાને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી હતી, અને રાજાને ચેતવણી આપવામાં આવતી હતી કે તેણે કર લઇને પોતે પ્રજાના પગારદાર નોકર તરીકે અને ગુલામ તરીકે રહેવું, અને પોતાનો આરામ છોડી, પ્રજાના આરામને સાધવો, એટલું જ નહિ પણ જો પોતાની આપખુદીથી તે પ્રજાને દુઃખ દેશે તો જે દંડથી પ્રજામાંના દુષ્ટ જનનું દમન કરવાનું ઠરાવ્યું છે તે જ દંડથી રાજાનું દમન થશે.

આ સિદ્ધાન્તોનાં પ્રતિપાદન માટે ભગવાનદાસજીએ ટાંકેલાં અવતરણો જેમનાં તેમ અહીં આપી દઉં છું:

यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥
वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्तिना ।
स्वं प्रियं तु परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥
(મ. ભા. શાં. અ. ૫૫)

प्रजा सुद्विजते यस्मात्कर्म परिनिन्दते ।
त्यज्यते धनिकैर्यस्तु गुणिभिः स नृपाधमः ॥
नश्येत्कृषिर्गोरक्ष्यं वाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।
संशयं लभते किंचित्तेन राजा विगर्हते ॥
अधर्मशीलो नृपतिर्यथा त भीषयेज्जनः ।
बहूनामैकमत्यं हि नृपतेर्बलवत्तरम् ॥
बहुमूर्तो रज्जुः सिंहाद्याकर्षणक्षमः ।

એ રાજા આટલાથી પણ ન સમજે તો

नवोनकरशुल्कादेर्लोक उद्विजते यतः ।
गुणनीतिबलद्वेषी कुलभूतोऽप्यधार्मिकः ॥
नृपो यदि भवेत् तु त्यजेद्राष्ट्रविनाशकम् ।
तत्पदे तस्य कुलजं गुणयुक्तं पुरोहितः ॥
प्रकृत्यनुमतिं कृत्वा स्थापयेद्राज्यगुप्तये ।
(શુક્રનીતિ અ. ૨૭૪–૨૭૫)

અંતિમ દંડ મનુ ભગવાન આ પ્રમાણે જણાવે છે :

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ।
दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥
वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥

આ પ્રમાણે આપણા દેશના પુરાતન 'કૉન્સ્ટીટ્યૂશન'ની અનુસાર રાજાની નીતિ અનીતિની તપાસ થઇ શકતી હતી, અને રાજાની કસુર સાબીત થયે કસુરના પ્રમાણમાં સજા પણ થતી હતી. માત્ર આ પ્રમાણે તપાસ કરવાનો અને સજા કરવાનો ખરા સાધુ પુરુષોને અખત્યાર હતો.

પણ 'કૉન્સ્ટીટ્યૂશનલ'ના ચાહે તે અર્થો કર્યા છે. આપણા વિલાયતી ભાઈઓએ દેશનું બંધારણ એવું કર્યું છે કે જેથી રાજા માત્ર 'પૂતળું' બની રહ્યો છે. બધું કામ રાજાના પ્રતિનિધિ કરે છે; અને જોવા જેવું છે કે મુખ્ય પ્રધાન ખુદ તો 'અન-કૉન્સ્ટીટ્યૂશનલ' વસ્તુ છે, કારણ તેનું નામ કોઇ વિલાયતી કાનૂનમાં નથી. તે પણ જ્યાં સુધી લોકમતનો ટેકો હોય છે ત્યાં સુધી જ પોતાના પદ પર કાયમ રહી શકે છે.

આ દેશમાં કૉન્સ્ટિટ્યૂશન અંગ્રેજોએ એવું કર્યું છે કે નથી તેમાં રાજા, કે નથી પ્રજા. કુલ અખત્યાર માત્ર નોકરોના હાથમાં રહેલો છે; અને તે નોકરોને પસંદ કરવાનો કે કાઢી મુકવાનો એકે અધિકાર પ્રજાની પાસે નથી.

આ પ્રમાણે 'અસહકાર'ની રાજ્યમાન્યતા નહિ તો ધર્મમાન્યતા સમજાવી બાબુ ભગવાનદાસે અસહકાર વિષેના નરમ ગરમ દળના વિચારોનું વિવેચન કર્યું અને પોતાનો મત બતાવ્યો. ભગવાનદાસજી કૉંગ્રેસના ઠરાવની બધી વિગતોને સ્વીકારતા નથી. ધારાસભામાં સારા સારા માણસો ન જવાથી નઠારા માણસો જશે અને ધારાસભાનું કામ ઠીક નહિ ચાલે, શાળા પાઠશાળાઓ પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા વિના ચાલી નહીં શકવાની, એમ તેમને લાગે છે. અત્યાર સુધીના કામનું કંઈ ફળ નથી આવ્યું તો એક વર્ષની અંદર આપણે શું કરીશું? મહાત્મા ગાંધી, પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ અને રા. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સાહેબે જે કાર્યક્રમ ધર્યો છે તે નહિના કરતાં તો કાંઇક સારો છે; પણ કાંઇ 'ઑર્ગેનિઝેશન' (સંગઠન) નથી, આપણા કાબુના રોજગાર આપણા હાથમાં નથી કે વકીલો પોતાની વકીલાત વગેરે છોડીને ઉપાડી શકે. હા, ઈશ્વરની મદદ ઉતરી પડે તો કાંઇક થાય; પણ ઇશ્વરની મદદ ન મળે અને એક વર્ષમાં કાંઈ કામ ન થાય તો ભારે મોટી મૂર્ખાઇ થશે અને પહેલાં કરતાં વધારે ભારે પરતંત્રતા જામશે.

વળી દેશમાં ક્રોધ, આવેશ, ઇત્યાદિનો પાર નથી, ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓનો પાર નથી, ત્યારે શાંતિથી અને કાર્ય કરનારા યોગ્ય માણસો વિના અસહકાર જેવું શસ્ત્ર શી રીતે ચલાવાશે?

વિદ્યા—તપસ્યા—કુરબાની

ત્યારે ઉપાય શો છે? ઉપાય માત્ર આપણા પુરાણા ગ્રન્થોમાંથી મળતો 'વિદ્યા અને તપસ્યા'નો છે એમ બાબુ ભગવાનદાસજીએ ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું. જે મહાત્મા ગાંધીની વિદ્યા અને તપસ્યાને વશ થઇ ઇંગ્લંડનું મંત્રીમંડળ સુદ્ધાં થરથરી રહ્યું છે તેવા ઘણા ગાંધી થાય—તેવી વિદ્યા અને તપસ્યાવાળા ઘણા ગાંધીઓ થાય—તો જ ઉદ્ધાર છે. આવી વિદ્યા અને તપસ્યાની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરેલું દેશસેવક મંડળ તૈયાર કરો, જેઓ પોતાનો બધો વખત દેશને અર્પણ કરીને કુરબાનીને માટે તૈયાર રહે. આપણે અજીગર્ત અને ઇબ્રાહિમના જેવી કુરબાનીઓ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય કોઇ નથી.

બાબુ ભગવાનદાસના ભાષણના ઉપર આપેલા સાર ઉપરથી જણાશે કે તેઓ તૈયારીની ઉપર ખૂબ ભાર મુકે છે, અને તે વાત બરાબર છે. પણ આપણે તૈયાર નથી એનો અર્થ

તૈયાર નહિ થઈ શકીયે એમ નથી, અને તૈયાર થઈ રહીયે ત્યાં સુધી રાહ જોઈને બેસીયે તો યોગ્ય મુહૂર્ત ખોઇ બેસીયે. વિદ્યા, તપશ્ચર્યા અને કુરબાનીનો ઉપદેશ તો સૌએ સંઘરવા જેવો જ છે.

ઠરાવો

આ સુંદર ભાષણ પછી બીજે દિવસે પરિષદ્‌માં પ્રથમ ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો, તે કૉંગ્રેસના ધ્યેયમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની કૉંગ્રેસને ભલામણ કરવા બાબતનો હતો. ભાઇ સુંદરલાલ, જવાહરલાલ નેહરુ, વગેરે એ ઠરાવના સમર્થનમાં બોલ્યા. આ ઠરાવ વિષે બોલતાં એક ગૃહસ્થે એક રમુજી દાખલો આપ્યો. "એક બાઇ અદાલતમાં ગઈ. તેને ન્યાયાધીશે પૂછ્યું, 'તારી ઉંમર કેટલી છે?' તેણે કહ્યું, '૨૫.' ન્યાયાધીશે પૂછ્યું, 'પાંચ વર્ષ ઉપર તું અહીં આવી હતી ત્યારે પણ તેં ૨૫ વર્ષની ઉંમર કહી હતી અને આજે પણ તું ૨૫ વર્ષની છે?" બાઈએ કહ્યું, 'હા, હું તો છું તેની તે જ છું.' પેલી બાઇની જેમ આપણી કૉંગ્રેસને છે તેની તે જ નથી રહેવું."

આ ઠરાવ પસાર થયા પછી અસહકારનો કૉંગ્રેસે પસાર કરેલો ઠરાવ પરિષદ્ સ્વીકારે છે તથા તેનો અમલ કરવાને પગલાં લેવાની પ્રાન્તિક સમિતિને ભલામણ કરે છે એવો ઠરાવ રજુ થયો. એ રજુ થયા પછી એક ભાઇ તરફથી તેના ઉપર સુધારો રજુ થયો કે 'પરિષદ્ અસહકારનો સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે, પણ શાળાત્યાગ, અદાલતત્યાગ, અને ધારાસભાત્યાગનાં પગલાં યોગ્ય નથી માટે નાગપુર કૉંગ્રેસને ભલામણ કરે છે કે કોઈ બીજાં યોગ્ય પગલાં આદરે.' આ ગૃહસ્થે રજુ કરેલી દલીલોમાં એક આ હતી. તેમનું ભાષણ એક જ પ્રશ્નમાં મુકી દઇ શકાયઃ 'અત્યાર સુધીમાં શું કામ થયું? કેટલી શાળાઓ ખાલી થઈ? કેટલા વકીલોએ વકીલાત છોડી?'—'કેટલા જણ ધારાસભામાં જતા અટક્યા?' એ પ્રશ્ન તો સુભાગ્યે ન પૂછાયો.

અહીં પરિષદ્‌નું કામ બંધ થયું. બીજે દિવસે એ જ ઠરાવ ઉપર બોલનારા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી, અલી ભાઇઓ, માનનીય પંડિત માલવીયાજી, પંડિત મોતીલાલજી, ગાંધીજી ઇત્યાદિનાં નામ અગાઉથી જાહેર થયાં હતાં એટલે સભામાં એકે જગ્યા ખાલી રહી ન હતી.

પંડિત મોતીલાલજી

પંડિતજીએ પેલા પ્રશ્નોનો જે એક જ જવાબ હોઇ શકે તે આપ્યો: 'Circumspice' યાને તમારી આસપાસ આંખ ઉઘાડીને જુઓ. અત્યાર સુધીના ટુંકા વખતમાં કેટલું કામ થયું છે તે સંભળાવ્યું, 'ક્રમશઃ' શબ્દ જે પોતાને લીધે જ ગાંધીજીએ ઠરાવમાં દાખલ કર્યો હતો તેનો અર્થ સમજાવ્યો, અને પોતાનો જ દાખલો આપી બીજા વકીલોને તેમનો ધંધો છોડવાની વીનવણી કરી. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે 'ક્રમશઃ' શબ્દનો કદી એવો અર્થ નથી થતો કે માણસ ધીમે ધીમે પોતાની કમાણી ઓછી કરતો જાય અને આખરે ઘણે વર્ષે ધોળા વાળ થવાનો વખત આવે ત્યારે છોડે. એ શબ્દ તો જેઓ અગાઉથી પોતાના

વચનવાયદાથી બંધાઇ ગયા છે તે વચનવાયદા જેમ બને તેમ જલદી પુરા કરી નાંખી શકે તેટલા પૂરતા રક્ષણ માટે રાખવામાં આવ્યો હતો.

માલવીયાજી

માલવીયાજીનું ભાષણ તેમનાં ગયા બે મહિનાનાં બધાં ભાષણોથી વિલક્ષણ હતું. પોતાની સ્થિતિનું સમર્થન કરવા માટે આ સમયે પંડિતજીએ વાપરેલી દલીલો પંડિતજીના મ્હોંમાં શોભે એવી ન હતી એમ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.

તેમણે કહ્યું, "સરકારની સાથે સંબંધ છોડો તેની સાથે મને તકરાર નથી, બાળકો શાળામાંથી ઉઠાવી લો તેની સાથે મને તકરાર નથી, વકીલાત છોડો તેની સાથે મને તકરાર નથી, પણ જ્યારે કૉંગ્રેસ કોન્ફરન્સ દ્વારા તમે લોકોને તેમ કરવાની ભલામણ કરો છો ત્યારે મને લાગે છે કે તમે દેશનું નુકસાન કરો છો."

દેશમાં અપાતી કેળવણી ખરાબ નથી, તેમાં ધર્મનું તત્ત્વ નથી, માટે નવું વિદ્યાપીઠ સ્થાપવું જોઇયે એવી જબરદસ્ત દલીલથી કરોડ રૂપીયા દેશમાંથી એકઠા કરી હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય ઉભું કરનાર પંડિતજીનાં મ્હોંમાંથી, આ પછી જે દલીલ નીકળી તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી હતી. તેમણે પુછ્યું, "હમણાં શિક્ષણ મળે છે તે ગુલામ બનાવે છે માટે તે તજવું જોઇયે એમ તમે કહો છો, તો હું પૂછું છું કે તમારામાંના મોટેરાઓએ કયું શિક્ષણ લીધું હતું? તમારા ગાંધી, શ્રદ્ધાનંદજી, મહમદઅલી, મોતીલાલજી, શું શીખ્યા હતા? એજ તાલીમ મેળવીને તેઓ દેશાભિમાન શીખ્યા, દેશપ્રેમી થયા."

"અંગ્રેજોએ તાલીમ ન આપી હોત તો ગાંધીજી, શ્રદ્ધાનંદજી જેવા સંન્યાસીઓ શી રીતે રાજકાજમાં ભાગ લેવા નીકળી પડત?"

"હાલની કેળવણીમાં ખામી છે, પણ તે ખામી સુધારો; વિદ્યાલયોમાં ધર્મનું અને સ્વદેશભક્તિનું શિક્ષણ આપો; તેવું શિક્ષણ સરકાર ન આપવા દે તો તે શાળાઓ—વિદ્યાલયો બંધ કરો." તેમણે હાલની પદ્ધતિને ચાલતી રેલગાડીની ઉપમા આપી: "આ રેલગાડી ચાલી રહી છે. ખામી માત્ર એટલી જ છે કે સ્ટેશન ઉપર પાણી નથી મળતું. તો સ્ટેશને સ્ટેશને પાણી રખાવો, પણ તેમ ન કરતાં, રેલવે ગાડી જ બંધ કરો, પુરાણાં બળદગાડાંઓથી કામ લેવાનો વિચાર કરો, એમ કહેવામાં શું ડહાપણ?"

"આ તાલીમમાં રોગ શું છે? કશો રોગ નથી. જેમાંથી ગોખલે, રાનડે, દાદાભાઈ પેદા થયા તે તાલીમથી આપણે તો અંગ્રેજોથી નારાજ થયા છીયે. શાળાઓ આપણી, તેમાં શીખનારા આપણા જ લોકો, અને તેને ચલાવવાને આપણો જ પૈસો—શા માટે તેનો ઈનકાર કરીયે? સરકાર અને આપણો સંબંધ વાલી અને સગીરનો છે, પૈસો આપણો છે, સરકાર ન આપે તો આપણે લડીને લઈયે છીયે. સરકારની મદદ લેવાની બે રીત છે. એક ગુલામની રીત, અને બીજી માલીકની રીત. આપણે માલીકની રીતે મદદ લેવા માગીયે છીયે."

તા. ૧૭-૧૦-૧૯૨૦

ધારાસભામાં જવા વિષે બોલતાં તેઓએ કહ્યું, "જે લોકો સ્વરાજ્ય મેળવવાના કસમ ખાઇને જવાના છે તેમને પણ તમે રોકશો? ધારાસભામાં જઇને ઠરાવ કરીયે કે લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ અમને નથી જોઇતા, અને છતાં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ ન જાય તો ધારાસભામાંથી ઉઠી જઈયે તેમાં વધારે ગૌરવ કે ધારાસભામાં પહેલેથી જ ન જવામાં વધારે ગૌરવ? અને છેવટે ચુંટાયા છતાં પણ તમે જવાને બંધાયલા નથી. તમારી જગ્યા તમે ખાલી રાખી શકો છો. નહિ જાઓ તો કેટલાક જમીનદારો જેમણે ઝેરી તાલીમ નથી લીધી તેઓ જવાના, અને તેઓ ત્યાં જઇને શું ઘોળશે? મેદાનમાં પડીને લડવાને બદલે મેદાનમાંથી ખસી શું જાઓ છો?"

આ દલીલો આટલા વિસ્તારપૂર્વક આપી છે તેનું કારણ એ છે કે આમાંની ઘણી દલીલો સામાન્ય છે, ને તરત જ ઉડી શકે એવી છે. 'નવજીવન'નાં પાનામાં તો તેમાંની ઘણીખરી નિરસ્ત થયેલી છે, અને પંડિતજી જેવા પુરુષો તો તે ન જ કરે એમ માનેલું તે હવે ખોટું પડ્યું છે. પંડિતજીએ અંતે નબળામાં નબળાં હથિયારોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી દુઃખ થાય છે.

મહમદઅલી

આ પછી મહમદઅલી ઉઠયા. તેમને ઉપરની દલીલો ઉડાવવામાં શી મુશ્કેલી હતી? તેમણે જણાવ્યું, "આટલે આટલે વર્ષે મોતીલાલજી જેવા ગણ્યાગાંઠયાને દાંત ફૂટયા છે, અને આંખે બાંધેલી અંધારી છૂટી છે, તે દેશના નસીબ કે કમનસીબ? આજે હજારો મોતીલાલજી હોત તેને બદલે એક મોતીલાલજી છે તે હાલની તાલીમને નહિ તો શેને મુબારક? મહાદુઃખની વાત એ છે કે એ તાલીમની મહામાયા આપણને ભોળવી રહી છે; એ ઝેરને આપણે અમૃત સમજી રહ્યા છીયે.

"પંડિતજી અભ્યાસમાં ફેરફાર કરવાની વાત કરે છે! અભ્યાસમાં શા ફેરફાર કરીશું? જ્યાં સુધી પહેલો પાઠ ગુલામીનો છે ત્યાં સુધી બીજા હજારો આઝાદીના પાઠથી શું વળવાનું છે? એ 'પ્રથા'માં ઝેર ભરેલું છે, અને એ પ્રથાની સામે આપણો બળવો છે."

ગાંધીજી

ગાંધીજીને પંડિતજીના ભાષણથી દુઃખ થયું હતું એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેમણે તેમની દલીલોમાંની એકેને સ્પર્શ ન કરતાં એટલું જ જણાવ્યું કે "જે સલ્તનતની અને જેની તાલીમની એવી અસર થઈ રહી છે કે તેની નીચે રહેલા આખા દેશનું ભલું કરવાનો મંત્ર જપનારા મારા ભાઇ માલવીયાજી એમ માની રહ્યા છે કે એ સલ્તનત પાસે અને એ તાલીમમાંથી કાંઈ મેળવી શકાય, તે જ સલ્તનતની સાથે હું આજ ઘડીભર સહકાર કરી શકતો નથી."

અસહકાર વિષે એમના વિચારો અગાઉ જણાવ્યા છે એના એ જ ટૂંકામાં હિન્દુસ્તાનીમાં એમણે જણાવ્યા અને કહ્યું કે પંજાબના જેવા અઘોર અન્યાય કરીને પંજાબને ભૂલી જવાની સલાહ આપવા જેવી બેવફાઇ જે સરકાર કરે છે, મેસોપોટેમિયામાં પારકાને ગળે

પરતંત્રતાનો ફાંસો નાંખવા માટે જે સરકાર સિપાઈઓ મોકલી રહી છે, જે સરકારની નિશાળોમાં આવા પાપાચારો છતાં યુનિયન જૅકને સલામી માગવામાં આવે છે, તે સરકારની ધારાસભામાં, અદાલતમાં, નિશાળોમાં જવું હરામ છે.

શૌકતઅલીનાં માતાજી

અલીભાઇઓનાં માતાજી બુરખો નાખી પ્લૅટફૉર્મ આવતાંની સાથે આખી સભાએ ઉભી થઇને તેમને વધાવી લીધાં. પ્રથમ તો તેમનો અવાજ ધીમો હોઇ તેમનું જ કહેલું મોટે અવાજે સંભળાવવા માટે શૌકતઅલી ઉભા હતા. પ્રથમનું વાક્ય શૌકતઅલીએ કહી સંભળાવ્યું: " આવી મિજલસમાં આવવાનો પર્દેનશીન ઓરતોનો રિવાજ નથી; પણ હવે સમય એવો આવ્યો છે કે મારા જેવી બુજરગ માત્ર નહિ, પણ જુવાન છોકરીઓ પણ આવી મિજલસોમાં ભાગ લેશે. " આ વાક્યને ભારે હર્ષનાદ સાથે લોકોએ વધાવી લીધું, અને એ હર્ષનાદથી જાણે તેમના અવાજમાં પણ જોર આવ્યુ હોય તેમ તેઓ પોતે જ બોલવા લાગ્યાં. બે ત્રણ મિનિટ બોલ્યાં હશે, પણ તેની ચમત્કારિક અસર થઇ. તેમણે પૂછ્યું, " હું તમને પૂછું છું કે ખુદા જોરાવર છે કે સરકાર ? તમને પેદા કોણે કર્યા ? તમે જાનમાલ બચાવીને શી ઇજ્જત મેળવવાના છો ? હિંમતને મજબૂત કરો, ખુદાને યાદ કરો. મર્દોને ચૂડી પહેરવાની શી જરૂર છે ? મુસલમાનને માટે ઇસ્લામથી વધારે કોઈ વસ્તુ નથી. મારા પોતાના દીકરા મારા નથી, ખુદાના છે. ખુદા તેને મારે કે ઉગારે. મેં તેમને ખુદાને સોંપ્યા છે. ખુદાનો ડર રાખો, ઇન્સાનનો શો ડર કરો છો ? ખુદા તમને તાકાત આપે—એટલું કરવાની કે જેથી તમારા, તમારા દેશની, તમારા ધર્મની, ઇજ્જત કાયમ રહે. હિન્દુમુસલમાન એક થાઓ. પછી સરકાર તમને મારી નથી શકતી; અને મરવાનું એક વખત છે." આની શી અસર થઇ હશે એ તો આ ટૂંકાં ને ટચ હૃદયસોંસરાં પેસી જનારાં વાક્યો વાંચવાથી જ કલ્પી શકાશે. મત લેવાતાં બે કે ત્રણ હાથ ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા. બાબુ ભગવાનદાસે બહુ ઔદાર્યથી એ ઠરાવ પસાર થયેલો જાહેર કરતાં કહ્યું: "અલી ભાઇઓની માતા નહિ, પણ હિંદુ અને મુસલમાન બે કોમરૂપ પુત્રોની માતા—એ દેવીએ આપણને આશીર્વાદ આપ્યો છે. આપણું કુગાળ છે."

યુનિવર્સિટીઓ પાસે અસહકારનો ઠરાવ

પણ એથીયે વધારે અગત્યનો ઠરાવ તો હજી બાકી હતો. એ ઠરાવ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી અલીગઢ, અને કાશીનું હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય સરકારની મદદ લેતાં બંધ થાય અને સરકારનો 'ચાર્ટર' ફાડી નાંખે, તેમ ન થાય તો વિદ્યાર્થીઓ એ સંસ્થાને ખાલી કરે એ મતલબની લાગતાવળગતાઓને ભલામણ કરવાનો હતો; અને એને માટે બોલનારા પસંદ કરવામાં પણ ભારે ઔચિત્ય હતું. અલીગઢ માટે ઉભા થયા શૌકતઅલી, જેમણે અલીગઢ કૉલેજને પોતાની માતાના જેટલી ચાહી છે, જેની આબાદીમાં એમણે અભિમાન લીધું છે. કાશીના વિશ્વવિદ્યાલય માટે

ઉભા થયા પંડિતજીના દિલોજાન દોસ્ત અને વિશ્વવિદ્યાલયને નખથી શિખ સુધી જાણનાર બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્ત.

મૌ. શૌકતઅલીએ જણાવ્યું કે " લાખ રૂપીયાની ગંદી ગ્રાન્ટ સરકારને 'પાછી એનાયત કરીને શિક્ષણમાં અસહકાર કરવાની ભારે પરીક્ષાઓ પાસ થવાનું અલીગઢના નસીબમા છે. ૧૨૦૦ છોકરા ખાલી કરી તેને ખિલાફતની ખિજમતમાં હું મોકલી શકીશ તો તે તાલીમના કરતા હું તેમને બીજી વધારે ચડતી તાલીમ કઇ અપાવી શકીશ ?

બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તે અતિશય વિનય અને નમ્રતાથી પંડિતજીના કેળવણી વિષેના ખ્યાલની વિચિત્રતા ઉઘાડી પાડી. "૧૯૦૬થી તે ૧૯૧૦ સુધી પંડિત માલવીયાજીનાં અમૃત-ભર્યા ભાષણો જેમણે સાંભળ્યાં છે તેમને આજનું ભાષણ સાંભળી અનહદ દુઃખ થયા વિના નહિ રહે" એમ તેમણે જણાવ્યુ. "તેમણે જ એ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા માટે દેશની આગળ જાહેર કરેલું કે 'ચાલુ કેળવણી ત્રણ કારણોથી દુષિત છે, તેને લીધે ચાલુ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ ન ચાલી શકેઃ (૧) તેમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ ન અપાતુ હોવાથી સર્જન-શક્તિનો વિ ધ્વંસ થાય છે; (૨) તેમાંથી કેવળ વકીલ, ડાકટર અને કારકુનો પેદા થાય છે; (૩) તેમાં ખોટો ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે.' પુકાર કરીને ઉપર પ્રમાણે જણાવનારા પંડિતજી એ તાલીમથી માહિત છે ? એ સરકારના લાખ ફેંકી દઇશું તો કરોડો એના કરાવવાની શક્તિ ધરાવનારા પંડિતજીને લાખ રૂપીયા વર્ષે નથી મળી શકવાના ? અને ક્યાં ગઇ પંડિતજીની ધર્મપરાયણતા ? આ જ મુરાદાબાદ શહેરમાં એ જ વિશ્વવિદ્યાલય માટે પૈસા એકઠા કરતાં એક વેશ્યાએ ૩૦૦૦ રૂપીયા આગળ ધર્યા ત્યારે પંડિતજીએ તેને અપવિત્ર દાન કહીને નહિ સ્વીકારેલા. તે પંડિતજી સરકારના દાનને પેલા દાનના કરતાં વધારે પવિત્ર સમજે છે ?

આ રીતે મુરાદાબાદ પરિષદ ભલી અજવી. છેલ્લા દિવસની આગલી રાત્રે ગાંધીજીએ એક નાની ખાનગી મિજલસ ભરી હતી તેમાં પ્રાન્તને માટે કાર્ય કરનારાઓનાં નામ નોંધાયાં. અને ઘડીકમાં તો ૬૦ જણાઓએ નામ નોંધાવ્યાં! આમાંના ચાર જણાએ બીજે દિવસે પોતાની વૅરિસ્ટરી છોડવાનું જાહેર કર્યું, ત્રણ જણાએ પોતાની ઑનરરી મેજીસ્ટ્રેટશિપ છોડવાનું જાહેર કર્યું, એક ગૃહસ્થે પોતાનો ચાંદ અને પોતાનું પેન્શન તજવાનું જાહેર કર્યું. આમ અમલી કામ બજવી મુરાદાબાદ પરિષદે ઘણા વિપક્ષીઓનાં મ્હોં બંધ કીધાં છે. અમલી કામ જેવો ટીકાનો બીજો કોઈ સજ્જડ જવાબ નથી.

અલીગઢ,
તા. ૧૨-૧૦-૨૦

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ક.—આ લખું છું ત્યારે અલીગઢમાં ગાંધીજી સભા ભરી રહ્યા છે, વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે ખળભળાટ થઇ રહ્યો છે. કૉલેજના કેટલાક ટ્રસ્ટીઓને બીજા ટ્રસ્ટીઓએ ગ્રાંટ બંધ કરવાની નોટીસ આપ્યાના, અને ગ્રાંટ બંધ ન થાય તો બધા વિદ્યાર્થીઓએ કૉલેજ છોડવાનો નિશ્ચય કરવાના ખબર આવી રહ્યા છે.

પરતંત્રતાનો ફાંસો નાંખવા માટે જે સરકાર સિપાઈઓ મોકલી રહી છે, જે સરકારની નિશાળોમાં આવા પાપાચારો છતાં યુનિયન જૅકને સલામી માગવામાં આવે છે, તે સરકારની ધારાસભામાં, અદાલતમાં, નિશાળોમાં જવું હરામ છે.

શૌકતઅલીનાં માતાજી

અલીભાઈઓના માતાજી બુરખો નાખી પ્લૅટફૉર્મ આવતાંની સાથે આખી સભાએ ઉભી થઈને તેમને વધાવી લીધાં. પ્રથમ તો તેમનો અવાજ ધીમો હોઇ તેમનું જ કહેલું મોટે અવાજે સંભળાવવા માટે શૌકતઅલી ઉભા હતા. પ્રથમનું વાક્ય શૌકતઅલીએ કહી સંભળાવ્યું: "આવી મિજલસમાં આવવાનો પર્દેનશીન ઓરતોનો રિવાજ નથી; પણ હવે સમય એવો આવ્યો છે કે મારા જેવી બુજરગ માત્ર નહિ, પણ જુવાન છોકરીઓ પણ આવી મિજલસોમાં ભાગ લેશે." આ વાક્યને ભારે હર્ષનાદ સાથે લોકોએ વધાવી લીધું, અને એ હર્ષનાદથી જાણે તેમના અવાજમાં પણ જોર આવ્યું હોય તેમ તેઓ પોતે જ બોલવા લાગ્યાં. બે ત્રણ મિનિટ બોલ્યાં હશે, પણ તેની ચમત્કારિક અસર થઇ. તેમણે પૂછ્યું, "હું તમને પૂછું છું કે ખુદા જોરાવર છે કે સરકાર? તમને પેદા કોણે કર્યા? તમે જાનમાત્ર બચાવીને શી ઈજ્જત મેળવવાના છો? હિંમતને મજબૂત કરો, ખુદાને યાદ કરો. મર્દોને ચૂડી પહેરવાની શી જરૂર છે? મુસલમાનને માટે ઇસ્લામથી વધારે કોઈ વસ્તુ નથી. મારા પોતાના દીકરા મારા નથી, ખુદાના છે. ખુદા તેને મારે કે ઉગારે. મેં તેમને ખુદાને સોંપ્યા છે. ખુદાનો ડર કરો, ઇન્સાનનો શો ડર કરો છો? ખુદા તમને તાકાત આપે—એટલું કરવાની કે જેથી તમારા, તમારા દેશની, તમારા ધર્મની, ઈજ્જત કાયમ રહે. હિન્દુમુસલમાન એક થાઓ. પછી સરકાર તમને મારી નથી શકતી; અને મરવાનું એક વખત છે." આની શી અસર થઇ હશે એ તો આ ટુંકા ને ટચ હૃદયસોંસરાં પેસી જનારાં વાક્યો વાંચવાથી જ કલ્પી શકાશે. મત લેવાતાં બે કે ત્રણ હાથ ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા. બાબુ ભગવાનદાસે બહુ ઔદાર્યથી એ ઠરાવ પસાર થયેલો જાહેર કરતાં કહ્યું: "અલી ભાઈઓની માતા નહિ, પણ હિંદુ અને મુસલમાન બે કોમરૂપ પુત્રોની માતા—એ દેવીએ આપણને આશીર્વાદ આપ્યો છે. આપણું કુશળ છે."

યુનિવર્સિટીઓ પાસે અસહકારનો ઠરાવ

પણ એથીયે વધારે અગત્યનો ઠરાવ તો હજી બાકી હતો. એ ઠરાવ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી અલીગઢ, અને કાશીનું હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય સરકારની મદદ લેતાં બંધ થાય અને સરકારનો 'ચાર્ટર' ફાડી નાંખે, તેમ ન થાય તો વિદ્યાર્થીઓ, એ સંસ્થાને ખાલી કરે એ મતલબની લાગતાવળગતાઓને ભલામણ કરવાનો હતો; અને એને માટે બોલનારા પસંદ કરવામાં પણ ભારે ઔચિત્ય હતું. અલીગઢ માટે ઉભા થયા શૌકતઅલી, જેમણે અલીગઢ કૉલેજને પોતાની માતાના જેટલી ચાહી છે, જેની આબાદીમાં એમણે અભિમાન લીધું છે. કાશીના વિશ્વવિદ્યાલય માટે

ઉભા થયા પંડિતજીના દિલોજાન દોસ્ત અને વિશ્વવિદ્યાલયને નખથી શિખ સુધી જાણનાર બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્ત.

મૌ. શૌકતઅલીએ જણાવ્યું કે "લાખ રૂપીયાની ગંદી ગ્રાન્ટ સરકારને પાછી એનાયત કરીને શિક્ષણમાં અસહકાર કરવાની ભારે પરીક્ષાએ પાસ થવાનું અલીગઢના નસીબમાં છે. ૧૨૦૦ છોકરા ખાલી કરી તેને ખિલાફતની ખિજમતમાં હું મોકલી શકીશ તો તે તાલીમના કરતાં હું તેમને બીજી વધારે ચડતી તાલીમ કઇ અપાવી શકીશ?

બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તે અતિશય વિનય અને નમ્રતાથી પંડિતજીના કેળવણી વિષેના ખ્યાલની વિચિત્રતા ઉઘાડી પાડી. "૧૯૦૬થી તે ૧૯૧૦ સુધી પંડિત માલવીયાજીનાં અમૃત-ભર્યા ભાષણો જેમણે સાંભળ્યાં છે તેમને આજનું ભાષણ સાંભળી અનહદ દુઃખ થયા વિના નહિ રહે" એમ તેમણે જણાવ્યું. "તેમણે જ એ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા માટે દેશની આગળ જાહેર કરેલું કે 'ચાલુ કેળવણી ત્રણ કારણોથી દુષિત છે, તેને લીધે ચાલુ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ ન ચાલી શકે: (૧) તેમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ ન અપાતું હોવાથી સર્જન-શક્તિનો વિધ્વંસ થાય છે; (૨) તેમાંથી કેવળ વકીલ, ડાક્ટર અને કારકુનો પેદા થાય છે; (૩) તેમાં ખોટો ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે.' પુકાર કરીને ઉપર પ્રમાણે જણાવનારા પંડિતજી એ તાલીમથી મોહિત છે? એ સરકારના લાખ ફેંકી દઇશું તો કરોડો ભેગા કરાવવાની શક્તિ ધરાવનારા પંડિતજીને લાખ રૂપીયા વર્ષે નથી મળી શકવાના? અને ક્યાં ગઈ પંડિતજીની ધર્મપરાયણતા? આ જ મુરાદાબાદ શહેરમાં એ જ વિશ્વવિદ્યાલય માટે પૈસા એકઠા કરતાં એક વેશ્યાએ ૩૦૦૦ રૂપીયા આગળ ધર્યાં ત્યારે પંડિતજીએ તેને અપવિત્ર દાન કહીને નહિ સ્વીકારેલા. તે પંડિતજી સરકારના દાનને પેલા દાનના કરતાં વધારે પવિત્ર સમજે છે?

આ રીતે મુરાદાબાદ પરિષદ ભલી બજાવી. છેલ્લા દિવસની આગલી રાત્રે ગાંધીજીએ એક નાની ખાનગી મિજલસ ભરી હતી તેમાં પ્રાન્તને માટે કાર્ય કરનારાઓનાં નામ નોંધાયાં. અને ઘડીકમાં તો ૯૦ જણાઓએ નામ નોંધાવ્યાં! આમાંના ચાર જણાએ બીજે દિવસે પોતાની બૅરિસ્ટરી છોડવાનું જાહેર કર્યું, ત્રણ જણાએ પોતાની ઑનરરી મેજીસ્ટ્રેટશિપ છોડવાનું જાહેર કર્યું, એક ગૃહસ્થે પોતાનો ચાંદ અને પોતાનું પેન્શન તજવાનું જાહેર કર્યું. આમ અમલી કામ બજાવી મુરાદાબાદ પરિષદે ઘણા વિપક્ષીઓનાં મ્હોં બંધ કીધાં છે. અમલી કામ જેવો ટીકાનો બીજો કોઈ સજ્જડ જવાબ નથી.

અલીગઢ,
તા. ૧૨-૧૦-૨૦

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ક.—આ લખું છું ત્યારે અલીગઢમાં ગાંધીજી સભા ભરી રહ્યા છે, વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે ખળભળાટ થઇ રહ્યો છે. કૉલેજના કેટલાક ટ્રસ્ટીઓને બીજા ટ્રસ્ટીઓએ ગ્રાંટ બંધ કરવાની નોટીસ આપ્યાના, અને ગ્રાંટ બંધ ન થાય તો બધા વિદ્યાર્થીઓએ કૉલેજ છોડવાનો નિશ્ચય કર્યાના ખબર આવી રહ્યા છે.

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૨૦

સુરતમાં ગાંધીજી *

અમદાવાદના વિદ્યાર્થી ભાઇઓને આપેલા ભાષણનો સાર તમે વાંચ્યો હશે; તેમાંની કેટલીક વાત તમને કહેવા ઈચ્છુ છું. તમારા વડીલો સાથે સાંજે વાત કરીશ. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો મારો વિશેષ સંબંધ જાળવી રાખવા ઈચ્છું છુ હું પોતે પણ ચાર દીકરાનો બાપ છું, એટલે દીકરાની માબાપ તરફની ફરજ સમજી શકું છું. હું પણ એક વખત ફરજંદ હતો અને જેને વડીલ તરીકે પૂજ્યું તેવા કેટલાક માણસો હજી હયાત છે; તેથી હું બાપ પ્રત્યેની પુત્રોની ફરજ સારી રીતે જાણું છું. ફરજંદને એવી સલાહ આપી શકાય કે પ્રસંગ આવે બાપની સામે પણ થઇ શકાય. એટલે મેં વિરોધી સલાહ આપી કહેવાય. હું જે ઉદ્ગારો કાઢવાનો છુ તે મારાં પોતાનાં ફરજંદને સંભળાવેલા છે. મારે અનેક દીકરા છે, અનેક બાળકો બચપણથી મને સોંપાયા છે અને તેમને મેં ઉછેર્યા છે ગઇ કાલે જ એક ઢેડ માબાપે પોતાની દીકરીને મને સોંપવા ઇચ્છા દર્શાવી. એ છોકરી પહેલાં મારી સાથે રહી ગઈ હતી મેં એના બાપને કહ્યું કે બહેન લક્ષ્મી ઉપરનો તમારો બધો દાવો ઉઠાવી લઇને જ તમે તેને મને સોંપી શકો છો. મને સોપાયલાં બધાં છોકરાંનાં માબાપો સાથે એવી શરત નહોતી, છતા જેમને મેં ઉછેરેલા છે તેમને પણ પોતીકાં ફરજંદ જ સમજું છું. જે સલાહ આજે હું વિદ્યાર્થીઓને આપું છુ તેવી આકરી સલાહ મેં મારા દીકરાને આપેલી છે યોગ્ય પ્રસંગે મારી સામે, માબાપની સામે અને આખા જગતની સામે તમે થઈ શકો છો. હું એમ ન કહું તો જે ધર્મ હું સમજું છું તેનો લોપ થાય ધર્મને ખીલવવો હોય તો જે વખતે ખરેખરી લાગણી થાય ત્યારે એ યજ્ઞમા મા, બાપ, સગાંસંબંધી સૌનું બલિદાન આપવું ઘટે તો આપવું જોઇયે, જેમ પ્રહ્લાદે પોતાના બાપનું બલિદાન આપ્યું હતુ પ્રહ્લાદે પોતાના બાપની સામે લાકડી પણ નહિ ઉગામી છતાં હિરણ્યકશિપુના અંતઃકરણ વિરુદ્ધના હુકમને—વિષ્ણુનું ભજન નહિ કરવાના હુકમને—ન માન્યો ને કહ્યુ, 'આ વખતે જે તમારા પણ પિતા છે અને તેના પ્રપિતાના પણ પ્રપિતા છે તેનો હુકમ હું માથે ચડાવીશ'

તમારા માબાપ કહે કે તમારે નિશાળ ન છોડવી અને હું છોડવાની કહું છું. હું કહું છું તે તમે ધર્મ તરીકે ઓળખી શકયા હો તો તમે વિનયપૂર્વક કહેજો કે અમે એ નિશાળમાં જઇ શકતા નથી તમારી લાગણી ઉશ્કેરાઇ હોય તો આ ફરજ તમને પ્રાપ્ત થાય છે. હું આવી સલાહ શા માટે આપી રહ્યો છું ? હું જે કહું છું તે દસ બાર વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીને નથી લાગુ પડતું. તેમને સ્વતંત્ર વિચારનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી

---

* સુરત પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમની આંબાવાડીમાં સાર્વજનિક કૉલેજ અને હાઇસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો સમક્ષ આપેલું ભાષણ. તા ૯-૧૦-૧૯૨૦

થઈ શકતો. તેમણે તો માબાપ કહે તેમ જ કરવું. આપણા શાસ્ત્રમાં છે કે બાળકનું પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરવું, ૧૦ વર્ષ સુધી તાડન કરવું—તાડન એટલે લાકડીથી મારવું એમ નહિ પણ બોધ કરી તેને સમજાવવું—અને ૧૬ વર્ષે પુત્રને પોતાનો મિત્ર માનવો. હું જુવાન છોકરાઓને આવી સલાહ કેમ આપું છું? ઘણાં વર્ષો થયાં સરકાર સાથે, બ્રિટિશ સલ્તનત સાથે હું સહકાર કરતો આવ્યો છું. મારાથી વધુ સારો સહકાર કોઈએ કર્યો નહિ હોય, કારણકે એથી વધુ સહકાર લગભગ અસંભવિત હતો. મારા એ સહકારમાં કાંઇ જ સ્વાર્થ નહોતો. મારે મારા ભાઈ કે દીકરાને સરકારી નોકરી અપાવવી ન હતી. મને ઇલકાબની આશા નહોતી. એટલે મારો સંબંધ કેવળ સ્વચ્છ હતો. હું સહકાર ધર્મ—ફરજ સમજીને કરતો હતો. એના શાસનને હું માન આપતો આવેલો છું તે એ શાસનમાં દંડ રહેલો છે તેથી નહિ, પણ એને માન આપવું જોઇયે એમ સમજીને. એનો એક દાખલો આપીશ.

મને ત્રીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ ત્યારે શીતળા કઢાવવાનો સવાલ ઉભો થયો. હું માનું છું કે ગૌશીતળા કઢાવીને હું સારું નથી કરતો. છતા ૧૮૯૭ મા મેં એ બાળકને ગૌશીતળા કઢાવ્યા. અમુક દિવસમાં ગૌશીતળા ન કઢાવાય તો દંડ થાય. આ કાયદો ચોપડીમાં જ છે. પ્રજા એને જોઇતું માન નથી આપતી. મને લાગ્યું કે મારે કા તો એને માન આપવું કે કાં તો સરકાર સાથે ચોખવટ કરી લેવી એટલે કે સાદર નિરાદર કરવો ઘટે; કારણ આ કાયદો જે લોકમતનો સ્વીકાર કરે છે તે મને માન્ય નથી. પણ એને ફેરવું નહિ ત્યાં સુધી એને તાબે રહેવું મને ઠીક લાગ્યું ને તેથી મેં છોકરાને શીતળા કઢાવ્યા. પણ એ જ ગૌશીતળાની સામે થવાનો પ્રસંગ આગળ ઉપર આવ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અમે જેલમાં ગયા. જેલના કાયદા મુજબ શીતળા કઢાવવા જ જોઇયે ત્યારે અમે અસહકાર કર્યો—સાદર નિરાદર કર્યો. સરકાર ચાહે તો જેલમાં વધુ વખત રાખે પણ અમે શીતળા નહિ કઢાવીયે એમ અમે કહ્યું. સરકારે આખરે હુકમ કાઢવો પડયો કે એમાં ધર્મની વાત હોય તો ભલે કોઇ ન કઢાવે.

સહકાર કેવો હોવો જોઇયે ?

સહકારને મેં કેટલે દરજ્જે ખીલવ્યો છે ? સરકાર તરફની નાની નાની ઉપાધિઓને ગળી જવી અને તેની સાથે ચલાવી લેવું એ સુંદર ધર્મ છે એમ હું માનું છું. આપણે સ્વરાજ લઈશું ત્યારે પણ પાખંડ, ચોરી અને ડાયરિઝમ ચાલશે. હું એવો ભોળો નથી કે એવો પાખંડી નથી કે એમ કહું કે સ્વરાજ્યથી સત્યયુગ થશે. આ સ્વરાજ સત્યયુગનું નહિ પણ કળિયુગનું જ હશે; એ અંગ્રેજ અને આરબોના જેવું હશે; પણ એ વર્ણતનું ડાયરિઝમ સહ્ય હશે. સત્તા આપણા હાથમાં હશે; એટલે બહુ તો એ સત્તાનો આપણે પોતે દુરુપયોગ કર્યો હશે કે કરવા દીધો હશે. પણ આજે જે થયું છે તે એવું નથી; એ આપણી મરજી વિરુદ્ધનું છે. વાઇસરાય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને કે લૉર્ડ સિંહને આપણે નીમ્યા હોત તો જુદી વાત હતી. આપણો વિરોધ ચામડીનો નથી, પણ રીતનો છે. મારા સાથી દયાળજી કે કલ્યાણજી અન્યાય કરે તો હું

તેમનો વિરોધ કરે, કે તેમનું આપેલું દૂધ પણ ન લઉં. ભાઈ એંડ્રુઝ, મહમદઅલી અને શોકતઅલી સહોદર છે, પણ સરકાર એમને વાઇસરાય નીમે તો તે પણ મને કબૂલ ન થાય; કેમકે એ સરકારી ધોરણે નીમાયેલા હશે. આપણા પોતાના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે અને આપણને વિશ્વાસ પડે તો લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને પણ આપણે વાઇસરાય નીમીયે, અને વિશ્વાસ ઉઠી જતાં ઉતારી પણ મુકીયે. આજે આખું હિન્દ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને કહે છે કે તમે ઉતરો, છતાં એ બેઠા જ છે. હું તો અહીં કહો તેવી જ જાતનો સહકાર કરવા ઇચ્છું છું. એમ અત્યારે નથી માટે અસહકાર ઇચ્છું છું.

સલ્તનતનો સરવાળો

મેં સરકારની સલ્તનતનો સરવાળો કાઢયો, તો તે સરવાળો નહિ પણ બાદબાકી જણાઈ. રિફૉર્મ્સમાં સુધારા આપવાનું નહિ, પણ લઇ લેવાનું જણાયું. સરકારની સત્તા મશીનગનથી નહિ, પણ એનામાં રહેલા આપણા મોહથી ટકે છે. એ મોહ ત્રણ પ્રકારના છે. દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુરે જેને માયામૃગ કહેલો છે એ ધારાસભાનો મોહ, અદાલતોનો મોહ અને કેળવણીનો મોહ. માનઅકરામ ને ઇલકાબનો તો હું છેદ જ ઉડાવી દઉં છું, કારણ એ ધરાવનારા બહુ જ થોડા છે. પણ આ ત્રણ મોહમાં તો આપણે ઘણા ફસાયેલા છીયે. આપણા અગ્રેસર વિદ્વાન વકીલ લાલા લજપતરાય પણ એમાં ફસાયેલા છે. મને સદા પૂજનીય મદનમોહન માલવીયા પણ એમ માને છે કે મારી મતિ ફરી ગઈ છે અને હું સૌને આડે રસ્તે દોરી રહ્યો છું. એઓ માને છે કે ધારાસભામા જવું એ ધર્મ છે, નિશાળમાં જવું એ ધર્મ છે. મારે મન ધારાસભામા જવું એ પાપ છે, અદાલતમાં જવું એ પાપ છે, નિશાળમાં જવું એ મહાપાપ છે.

હું સલ્તનતની જડ કાઢવા માગું છું

હું વકીલોને નહિ સમજાવી શકું એનું કારણ છે. એમનામાં કેટલી માયા રહેલી છે તે હું જાણું છું. બચ્ચાકચ્ચા, આરામખુરશી ને મોટરકારનો ત્યાગ મુશ્કેલ છે. પણ વિદ્યાર્થીને એવું કશું જ નથી. એને જેમ વાળો તેમ વળી શકે છે. જે ગુલામીની તાલીમ લે ને નોકરીને માટે શાળામાં ગયા જ કરે એને નહિ રોકું તો સલ્તનતની જડ નહિ નીકળે. હું એ જડ કાઢવા માગું છું. વિદ્યાર્થી મારફત સલ્તનતને ખાતરપાણી મળે છે; એ જળ નાયગરા ફૉલ્સ જેવાં—ગંગા, જમના, બ્રહ્મપુત્રાના એકત્ર ધોધ જેવાં છે. તમે સાનમાં સમજી શકશો કે એ વહેમી વિદ્યા—ગુલામગીરીની વિદ્યા—આપણને નથી જોઈતી. હું ગુલામી છોડવાના અલેફ બેને—કક્કાને શીખવું નહિ ત્યાં સુધી બીજું બધુ નકામું છે. મેલા પાત્રમાં દૂધ રેડયા કરશો તો પાત્ર નહિ સુધરે પણ દૂધ મેલું થશે. આપણે ગુલામીના પાત્રથી ખરડાયેલા હોઈશું ત્યાં સુધી કેળવણી ધૂળધાણી છે. ઉપર દેવતાઓ હોય ને તે જુએ કે હિન્દુસ્તાન મેલું પાત્ર છે, તો કેળવણીનો વર્ષાદ ફોકટ છે. માટે પ્રથમ સાફ થાઓ. કાયદા, વૈદકનું જ્ઞાન નહિ મળે તો હિન્દુસ્તાન રસાતાળ નથી જવાનું; પણ ગુલામીથી રસાતાળ જશે. ત્યારે હિન્દ મનુષ્યના નહિ પણ જાનવરોનો દેશ

તરીકે ઓળખાશો. માણસ કોઇથી—મોટી સલ્તનતથી પણ—દબાઇને પોતાના શુદ્ધ ઉદ્‌ગાર ન બોલી બતાવે એનું નામ ગુલામી. એમાંથી નીકળવું એ આપણો પ્રથમ પાઠ. જે ધગશ મને લાગી છે તે જલિયાંવાલાના દૃષ્ટાન્ત તથા ઇસ્લામના અપમાનથી સૌને લાગો.

ઇસ્લામને ઘેરો એ હિન્દને નોટીસ છે

હિન્દુઓને બેવડો માર છે. ઇસ્લામીઓ ગુલામો બનશે ત્યારે એ ઇસ્લામી ગુલામો મારફત હિન્દુઓને ગુલામ બનાવવામાં આવશે. એ ત્રિરાશીનો દાખલો છે. મારે હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ કરવું હોય, છાંયા તળે બેસીને વિષ્ણુને ભજવો હોય તો મુસલમાનોને મદદ કરવી એ મારી ફરજ છે. મુસલમાનો કદાચ ભવિષ્યમાં જુલમ કરે તો હું તેમને કહું, 'ભાઈ, પેલા દિવસ યાદ કરો!' તમે પણ કહી શકો કે અમારામાંનો એક ગાંધી—એ ગમે તેવો હતો પણ—અમારે માટે કાંઈક કરી ગયો છે. છતાં ન ચાલે તો તમે લડી લેજો. હું તો મરદ થવાનું કહું છું. લાકડી ઉગામીને મરવા તૈયાર હોય તેના કરતા લાકડી છોડીને મરે તે વધારે મરદ છે. હિમાલય ઉપર લાકડી લઇને કે ડોળીમાં બેસીને જે ચડે તેના કરતાં લાકડી કે ડોળી વગર જાય તેનો શ્વાસ કેટલો મજબૂત હોવો જોઇયે! ઉપર ચડીને એ આખા હિન્દની સામે ખડખડ હસશે. મારી પાસે બેઠેલા મારા ભાઈ (મહમદઅલી) એને નબળાઈનું હથિયાર ગણે છે. એ ખરું હો કે ન હો પણ તલવારનો ન્યાય પણ એમાંથી જ શીખી શકાય એમ છે. મેં ભાઇ શૌકતઅલીને કહ્યું કે મુસલમાનોમા કુરબાનીની તાકાત નથી. મરવાની તાકાત આવશે ત્યારે તો તેઓ જોશે કે તલવારની જરૂર જ નથી. છતા જ્યારે જરૂર લાગે ત્યારે સુખે તલવાર કાઢજો. જે સલ્તનતે ઇસ્લામને દગો દીધો, જેણે હિન્દને પેટે ચલાવ્યું—કારણ એક પણ માણસ પેટે ચાલ્યો છે—જેણે હિન્દની સ્ત્રીઓના બુરખા ખેંચ્યા—કારણ પંજાબમા એ થયું છે—એ સરકારની સાથે સહકાર હોય જ કેમ? ગમે એટલા પાકા રસ્તા મળે, દેશમાં ગમે એટલી સુલેહ વર્તે, તે કરતા લોહીની નદીઓ વહે એ કબૂલ. અરે, રેલવે જાય, સ્ટીમર જાય, વ્યવસ્થા તૂટી પડે, એ બધુંયે એ સ્થિતિના કરતાં મારે મન બહેતર છે. મારા જેટલી જ ધગશ તમને થઈ હોય તો જે વિદ્યાર્થીને માબાપે ના કહી હોય તે પણ શાળાનો ત્યાગ કરી શકે છે. એક વિદ્યાર્થીના બાપે કહ્યું કે રાષ્ટ્રીય શાળા નીકળી છે તે કેવી ચ્ચાલે છે તે જોયા પછી થઇ રહેશે. રાષ્ટ્રીય શાળાની આવી પરીક્ષા કરીને બાળકને સરકારી નિશાળેથી ઉઠાડી લેનારથી હિન્દ સર નથી થવાનું. વિદ્યા મળે કે ન મળે તેની પરવા ન હોવી જોઈયે. ગુલામી સ્થિતિમાં રહ્યાં આઝાદીની વાત શીખવી શકાતી હોય તોપણ તેથી સ્વતંત્રતા કેળવી શકાય જ નહિ. આ હું કહું છું તે બરાબર સૂઝી જાય તો બધું છોડી દેવું. પછી સૌ મળી રહેશે ઇશ્વરી કાયદો છે કે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ કરે તો તેને સર્વ કંઇ મળે.

મધુકરી માગો, પણ શાળામાં જઇ મનુષ્યત્વ ન ગુમાવો

સુરતની શાળાઓમાંથી બધા વિદ્યાર્થી નીકળી જાય તો કેવું શુભ પરિણામ આવે? તે વખતે તો પ્રોફેસરો અને શિક્ષકો તમને પૂછવા આવશે કે તમે કેવી રીતે રહેવા માગો

છો? તમે કહેજો કે સરકારની સાથેનો સંબંધ અને મદદ છોડીને અમે ભિક્ષા માગીને પણ શાળાના ખર્ચની જોગવાઈ કરીશું. એ અસલી ન્યાય છે. પહેલાંના વખતમાં વિદ્યાર્થી ગુરુની પાસે સમિત્પાણી થઈને જતો. ગુરુને કહેતો કે હું તમારું બળતણ લાવીશ, ઢોરઢાંખરની સંભાળ રાખીશ; તમે મને ભણાવજો. પૂનામાં આવું એક અનાથ વિદ્યાર્થી આશ્રમ વિદ્યાર્થીઓ મધુકરી માગી લાવીને ચલાવે છે. તમે એમ કરજો, પણ અત્યારની તમારી શાળામાં જઈ તમારું મનુષ્યત્વ ખોઈ ન દેશો. તમારી ઉપર તો ભારે આશા છે.

અહીં સુરતમાં આ બે સંસ્થાઓ ભારે પડેલી છે. તેના વિદ્યાર્થીઓ 'બહુ સુંદર' કામ કરી શકે. સુરત અત્યારે બેસુરત બની ગયું છે. હું સુરતમાં એટલી આશા રાખું છું 'અમે વિદ્યા વિનાના રહીશું અથવા તો અમારી શરતે જ ભણીશું.' બધા વિદ્યાર્થીઓ એટલું બળ બતાવે તો એક મહિનામાં ધારેલું થાય. છતાં બે ચાર વિદ્યાર્થીઓને જ વસી જાય તોપણ તેઓએ તો આજે જ શાળામાંથી નીકળી જવું રહ્યું. તેવાને હું કહીશ કે તમે સ્વરાજને સારુ એક પગલું ભર્યું છે, હિન્દને માટે મોટું ભાષણ કર્યું છે. તમને ઘેરથી મદદ ન મળે તો મજૂરી કરજો, હાથપગ વાળતાં નથી શીખતા તે શીખજો, પણ ગુલામીમાં ન પડશો. વિદ્યાર્થીઓ! જરૂર માનજો કે હિન્દને સારુ સ્વરાજ જોઈતું હોય તો શાળાનો, અદાલતોનો અને ધારાસભાનો મોહ ત્યાગવો જોઈએ. સ્વરાજનું સૌથી પહેલું અને છેલ્લું પગથીઉં પોતે સ્વચ્છ બનવું એ છે. જેને દાંત આપેલા છે તેને ચાવણું આપનાર સરકાર નહિ પણ સરકારનીયે સરકાર છે આ આપણો પહેલો પાઠ છે. એ આ આપણે ભૂલી ગયા છીએ. હું તો શેઠ કે સરકારના ચાવણાનો સ્વીકાર નથી કરતો સરકારની હયાતી છતાં ઓરિસ્સામાં હજારો દુકાળીઆ મુઆ હિન્દમાં અનેક શેઠીઆઓ છતાં હજારો દુકાળીઆ હરિશરણ થયા તમે ઈશ્વરનું નામ લઈને, હિંમત રાખીને, કંઈ પણ ગણત્રી વગર—કશો પણ હિસાબ કર્યાં વગર—ગુરુને અને માબાપને નોટીસ મોકલજો કે ગારાથી શાળામાં નહિ જવાય. મેં કહ્યું છે તેથી ઉશ્કેરાઈને નહિ. હું તમારાં હૃદય અને બુદ્ધિને સતેજ કરી રહ્યો છું. એ બુદ્ધિ અને હૃદય કબૂલ ન કરતાં હોય તો કોઈ બાળકને અધિકાર નથી કે વડીલની સામે થવું. એ તો એક જ બાળકને અધિકાર છે કે જેનું હૃદય મારા જેટલું જ ઘણી રહ્યું હોય દારૂડીઆ માબાપને દારૂના વ્યસનમાંથી છોડવવા સારૂ, છોકરાએ તેના વારસાનો, ઘરનો, તેની છાયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તમને લાગે કે જે શિક્ષણ મળે છે તે ગુલામીના છાયામાં છે તો માબાપની આજ્ઞા સામે થઈને પણ આવતી કાલે જ યાહોમ કરજો.

સવાલજવાબો

સવાલ—મહાત્માજી ' આપ માનો છો કે આપને પકડવામાં કે દેશપાર કરવામાં આવે ત્યારે દેશમાં શાંતિ રહેશે?

જવાબ—હા. અને શાન્તિ નહિ રહે તો માનીશ કે આપણે નાલાયક. મેં તલવાર છોડી તે વાપરતાં ન આવડી યા તો કમતાકાત છું તેથી નહિ. આજે પણ હું એક રિવોલ્વર ફોડવાની

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૨૦

તાકાત તો ધરાવું છું. અણીવાળો જમૈયો પેટમાં સોંસરો હોય તેને હું ભોંકી શકું એમ છું. છતાં મેં એનો ત્યાગ કર્યો છે, કારણ એથી ફાયદો નથી. મને, ભાઈ શૌકતઅલીને કે ભાઈ મહમદઅલીને પકડે ને દેશમાં શાંતિ ન રહે, તો હિન્દુસ્તાન હજી નથી સમજ્યું એમ મને લાગે. એવી અશાંતિ આયર્લૅંડમાં થઇ શકે, અરબસ્તાનમાં થઇ શકે. ત્યાં સૌને તલવાર રાખવાનો હક છે, ને સૌ તે વાપરી જાણે છે. તેમની વચ્ચે હું હોઉં ને સરકારે મને પકડ્યો હોય તો તેઓ સરકારને કહે 'કે લડીને લઇ જાઓ. પણ અહીં એવું નથી. અહીં શાન્તિ ન રહે તો મારે હિમાલય જવું પડે, કારણકે મારે માટે ખુનામરકી ન થવા દેવાય. પણ આવી તાકાત હિન્દુઓમાં નથી. મુસલમાનોમાં પણ નથી. મેં અલાહાબાદમાં મુસલમાન ભાઇઓને કહેલું કે મેં આજે જે વાત મુકી છે તે નવી નથી. બધાં શાસ્ત્રોમાં તે સૂચવાઇ છે. પણ આજ સુધી આપણે તેને ભૂલી ગયા હતા તમને લાગે કે આજે જ તલવારથી મુકાબલો કરી ઈસ્લામનો બચાવ કરી શકીયે તો તલવાર ખેંચો શકો છો. ધારો કે વાઇસરાયને ચૂપકીથી મારી નકીયે કે મરાવી શકીયે, પણ એથી ઈસ્લામનો બચાવ ન થાય. એથી માર્શલ લૉ થાય. તેનીયે દરકાર નહિ પણ હિન્દુસ્તાન એથી દબાઈ જાય હિન્દુસ્તાનને મારો આ માર્ગ અત્યારે જબરાનું નહિ પણ નબળાનું શસ્ત્ર છે. જો મુસલમાનોમાં તેવું જોર હોત તો તેઓ મને કહેત કે તું અમને તલવાર ખેંચતાં અટકવાનું કહેનારો કોણ? કુરાને શરીફનું ફરમાન છે. હિન્દુઓમાં પણ મારું ન માનનારા પડયા છે છતાં હિન્દુસ્તાનને આ ધુંટડો હતયો છે એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈયે. જલિયાવાલામાં મર્યા એ કંઈ શહીદ—વીર ન હતા. વીર હોત તો ડાયર ઉદ્ધતાઇથી આવ્યો ત્યારે કા તો તલવાર ખેંચત કે લાકડી ઉગામત કે કાં તો સામી છાતીએ ઉભા રહીને મરત; નાસત નહિ. જેમ ઇમામ હઝરત કરી ગયા હતા તેમ કરનારા હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે શીખ નથી; ગુરખા નથી; વાણીઆ તો નથી જ; ને રજપૂતો તો કેવળ વાણીઆ બની ગયા છે. એટલે જો હિન્દુસ્તાનમાં મારા પકડાવાથી અશાન્તિ થાય તો હું કહું, કે તમે હારી ગયા; કારણ તેવી તાકાત તમારામાં નથી. હું પકડાઉં તે દિવસે તો તમારાથી આજે નિશાળ ન છૂટતી હોય તો તે દિવસે છોડો. વકીલો વકીલાત છોડે. સિપાઇ સિપાઇગીરી છોડે ને લશ્કર હથિયાર છોડે વળી હું ખેડૂત છું; ખેડૂતો તે દિવસે કહે કે અમે કર નથી આપવાના. આમ થશે તે જ દિવસે આપણો ઉદ્ધાર છે.

કદાચ અમને ત્રણેને એકસાથે ઘસડે. પહેલાં હું બેને સાથે પકડે તે માટે બંદગી કરતો હતો. હવે ત્રણને માટે કરું છું. આથી જ શૌકતઅલી એકલા દિલ્હી જતા હતા ત્યારે મેં ના પાડેલી, કેમકે મારી મુરાદ પકડાઇયે તો બન્ને સાથે પકડાઈયે એવી છે. સરકારને પાગલપણું આવ્યું હશે ત્યારે અમને ત્રણેને કે ત્રણમાં જે વધુ ગુન્હેગાર જણાશે તેને પકડશે.

સરકાર આપણને તલવારથી દબાવી ન શકે. 'તમારી સલ્તનત ગેરકાયદે હશે તો તમોને તગડીને કાઢી મુકશું' એ કહેવાનો મને હક હોવો જોઇયે. આજ સુધી મનમાં કંઇ અને પ્લૅટફૉર્મ ઉપર કહેવાનું કંઈ, શાંતિનો અર્થ અશાંતિ, એમ કરવાની નીતિ હતી. એ હવે ગયું છે. આ બે ભાઇઓ ઉપર મને એટલી શ્રદ્ધા છે જ કે જે દિવસે એમને અશાંતિ કરવી

હશે તે દિવસે અગાઉથી નોટીસ આપી દેશે કે આજથી એક પણ અંગ્રેજની જાન સલામત નથી. આ વિષે તમે એ બન્ને ભાઇને પૂછજો. છૂટાં છૂટા પૂછી જોજો. મને પૂછજો. ત્રણેનો એક જ જવાબ નીકળે તો માનજો ને અમે પકડાઇયે ત્યારે તમે બધા વોલંટીઅર બની શાંતિ જાળવવા નીકળી પડજો. નહિ તો માર્શલ લૉ થશે. માર્શલ લૉ થાય તેની હરકત નથી; પણ તે સરકારને ચાલુ જ રાખવા પડે એટલી લડત ટકાવવાનું આપણામાં જોર નથી તેની હરકત છે.

સ૦—મહાત્માજી ! આપ અંગ્રેજી નિશાળમાંથી છોકરાને ઉઠાવી લેવાનું કહો છો ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રાથમિક શાળાઓ છોડવાનું શા માટે નથી કહેતા ?

જ૦—મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ સરકારની મદદ અને સંબંધ ફગાવી દઇને સ્વતંત્ર થઇ શકે છે. નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટી આવું પગલું ભરવાની તૈયારીમાં છે.*

સ૦—આપ નિશાળ વગેરે છોડવાનું કહો છો ત્યારે સરકારની બીજી મદદ કે આગગાડીનો ઉપયોગ, પાણીના નળનો લાભ વગેરે છોડવાનું કેમ કહેતા નથી ?

જ૦—હું 'પ્રૅક્ટિકલ આઇડીઆલિસ્ટ' છું, એટલે જે વાત બની શકે એવી છે તે જ પ્રજા પાસે મુકું છું. છતાં કોઈ એનો ત્યાગ કરે તો એને હું ધન્યવાદ આપું. મારા અસહકારની સામે મિસિસ બેસન્ટે જ્યારે એવી સૂચના કરી કે સરકારે ગાંધી અને શૌકતઅલીની ટપાલ બંધ કરવી, એમને આગગાડીની ટિકિટ ન આપવી વગેરે, ત્યારે મારા ભાઇને મેં મુબારકબાદી આપેલી. મારી આસપાસ જે ભાઇઓ બેઠા હતા તેમને મેં કહેલું કે એવો પ્રસંગ આવે તો તે દિવસ સુંદર હશે. એથી ખિલાફત કે અસહકારનું કામ અટકશે નહિ.

સ૦—મહાત્માજી ! અમારે ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત છે તો નિશાળ છોડવાનું કેમ કહેવાય ?

જ૦—કેળવણી ફરજીયાત છે, કંઈ નિશાળ ફરજીયાત નથી.

સ૦—અસહકારની બાબતમાં દેશી રાજ્યમાં શું કરવું?

જ૦—દેશી રાજ્યમાં રહેનારા તો ગુલામોના ગુલામ છે. હાલ તો સીધા ગુલામોની જ વાત કરોને. છતાં ત્યાંથી કોઇ આપોઆપ શાળા કે કૉલેજ છોડે તે વાત જુદી. પણ ત્યાં હીલચાલ કરવા હું ન જાઉં. એમાં દેશી રાજાઓની કફોડી સ્થિતિ થાય. પણ વડોદરાના ગાયકવાડને જ એમ લાગે કે મારી મુસલમાન રૈયતના ધર્મનું રક્ષણ કરવા રાજપાટ છોડવું પણ બહેતર છે એ વાત જુદી.

મૌલાના મહમદઅલી—એ પ્રશ્ન તો ન્યૂટનની બિલાડી અને તેનાં બચ્ચાંને ઓરડામાં દાખલ થવાનાં કાણાંઓ જેવો છે. એટલે કે મોટી બિલાડીનો રસ્તો થયો કે આપોઆપ બચ્ચું દાખલ થઇ જ જવાનું. બ્રિટિશ હિન્દનો નિકાલ થયો કે તરત જ દેશી રાજ્યોનો પણ થયો જ સમજવો.

---

* વાર્ષિક રૂ. ૨૧૦૦૦ ની ગ્રાંટ છોડી દીધાનું જાહેર થઇ ચુક્યું છે. મ. ન. જી.

સ૦—સરકાર રાષ્ટ્રીય શાળાઓ બંધ કરાવે તો શું ?

જ૦—આ સરકાર શાણી સરકાર છે એટલે એવું પગલું ન ભરે, અને જો ભરે તો તેથી કંઇ રાષ્ટ્રીય કેળવણી અટકશે નહિ. ઊલટું જે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો આજે શાળા કે કૉલેજ નથી છોડતા તેઓ તે દિવસે છોડીને બેસશે અને શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને ઘેર ઘેર જઇને ભણાવતા થઈ જશે. એનો અટકાવ કોઇ પણ સરકાર ન કરી શકે. કરે તો એનો અર્થ એમ થાય કે હિન્દુએ ગીતા ન વાંચવી, કારણકે તેમાં યુદ્ધની વાત છે, અને મુસલમાનોએ કુરાન ન વાંચવું એવું પગલું સરકાર ભરી શકે જ નહિ.

તા. ૨૪-૧૦-૧૯૨૦

સ્વરાજસભા

'ઑલ ઇંડિયા હોમરૂલ લીગ' હવે 'સ્વરાજસભા'ને નામે ઓળખાશે. તેનું બંધારણ બદલાયું છે. મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે 'હોમરૂલ' નામ મને હમેશાં અળખામણું લાગતું હતું. જો આપણે આપણા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શને પણ પરદેશી નામે ઓળખવો રહ્યો હોય તો આપણે પોતે પરદેશી બનવું એ જ કાં આપણો આદર્શ ન ગણીયે ? કેટલાક સાક્ષર હિન્દીઓને હું જાણું છું કે જેઓ માને છે કે હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર પાશ્ચાત્ય ધોરણનું ને પાશ્ચાત્ય આદર્શોનું અનુકરણ કરવાથી જ સંભવે છે. એવામાંના એક મિ. ચિંતામણી છે. તેમના પ્રત્યે મને આદર છે. તેમને હિન્દુસ્તાન કંઈ દવલું નથી. તે સ્વાર્થબુદ્ધિથી ઘણું અંગ્રેજી જ પસંદ કરે છે એમ નથી. પણ તેમને એમ જ લાગે છે કે આપણે અંગ્રેજ બનશું તો જ અંગ્રેજોની સાથે મુકાબલો કરી શકીશું. કેટલાક હિન્દી જે ખ્રિસ્તી બન્યા છે તે એમ જ માને છે કે હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર હિન્દુમુસલમાન બન્ને ખ્રિસ્તી ન બને ત્યાં સુધી અસંભવિત છે.

પણ જેમ આપણને અંગ્રેજ કે ખ્રિસ્તી બનવા રૂપી આદર્શ પસંદ ન હોય તેમ મને 'હોમરૂલ' શબ્દનો પ્રયોગ જ પસંદ ન હતો. 'સ્વરાજ'માં જે અર્થ છે, જે જોર છે, તે 'હોમરૂલ'માં નથી. સ્વરાજ શબ્દનો અર્થ હિન્દુ, મુસલમાન, અભણ પણ સમજી લે; હોમરૂલનો ન સમજે. તેથી હોમરૂલ શબ્દનો આપણે ત્યાગ કરી સ્વરાજ શબ્દને તેનું યોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે.

આ ઉપરાંત બીજા મહત્ત્વના ફેરફારો કર્યા છે તે પણ જાણવા—વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રથમ આદર્શ એ હતો કે બ્રિટિશ સલ્તનત નીચે રહીને કૉલોનીના જેવું હોમરૂલ મેળવવું. આ આદર્શને બદલીને હિન્દની પ્રજા જેવું ઇચ્છે તેવું સ્વરાજ મેળવવું એમ ફેરફાર

રવામાં આવ્યો છે. મેળવવાનાં સાધનોને, વિષે ,,આજ લગી તકરાર રહ્યાં કરી છે, તેથી સાધનોમાં જે અસરકારક ને નિઃશસ્ત્ર—શાંત, હોય તેવાં બધાં પ્રામાણિક સાધનોને જ સ્થાન આપ્યું છે. એટલે આપણો આજનો આદર્શ એ ઠર્યો કે આપણે તલવારનો ઉપયોગ કર્યા વિના આપણું સ્વરાજ મેળવવું છે.

કૉંગ્રેસ એ પ્રજાનું વાજીંત્ર છે. હોમરૂલ લીગ હમેશાં કૉંગ્રેસને સહાયકારક સંસ્થા રહેલ છે ને સ્વરાજ્સભા પણ તેમ જ રહેવા માગે છે. તેથી સ્વરાજનો અર્થ જે કૉંગ્રેસના બંધારણમાં છે તે હાલ રાખ્યો છે. આનું રહસ્ય એ છે કે સ્વરાજસભા કૉંગ્રેસનું બંધારણ ફેરવવા સારૂ પણ સતત પ્રયત્ન કરશે.

આ સુધારાને હું નિર્દોષ અને આવશ્યક ગણું છું. તેનો હેતુ ચોખ્ખો છે. એ સુધારા ઘણા વિચારો—ઘણી ચર્ચા થયા બાદ કરવામાં આવ્યા છે. યોગ્ય બંધારણ મુકરર કરવા સારૂ શ. જવાહરલાલ નેહરૂ, શ. રાજગોપાલાચારી, શ. ઉમર સોબાની તથા મુંબઈની શાખાના પ્રમુખ શ. ઝીણા અને શ. જયકરની કમિટી નીમવામાં આવી હતી. બંધારણની ચર્ચા ભરી સભામાં એક વાર કલકત્તામાં ને એક વાર મુંબઈમાં થયા પછી ઘણા વધારે મતે તે પસાર થયેલ છે.

છતાં વકીલવર્ગે અને બીજા કેટલાક ભાઈઓએ સ્વરાજ સભામાંથી રાજીનામું આપ્યું છે. તેમાં આજ લગી ગણાયેલા નામાંકિત પુરૂષોની સહી છે. હું આ રાજી-નામાથી દિલગીર થયો છું. રાજીનામાના કાગળમાં જે કારણો દર્શાવ્યાં છે તેથી વળી વધારે દિલગીર થયો છું. આ ભાઈઓની સહાય સ્વરાજ્સભાને કિંમતી હતી. છતાં જ્યાં આદર્શોની વાત આવે છે ત્યાં વ્હાલામાં વ્હાલાનો વિયોગ પણ સહન કરી લેવો પડે છે ને તેમાં આનંદ માનવો પડે છે.

હવે જરા રાજીનામાનો કાગળ તપાસીયે.

મારા ઉપરનો આરોપ પહેલો તપાસીયે. શ. ઝીણાએ એવી દલીલ કરી હતી કે જ્યાં સુધી ત્રણ ચતુર્થાંશ મતથી કંઇ ફેરફાર મંજૂર ન થાય ત્યાં લગી તે ફેરફાર કાયદેસર ન ગણાય. આનું કારણ તેમણે એમ જણાવ્યું કે હોમરૂલ લીગની કાઉન્સિલ જે ફેરફાર કરે તે ફેરફાર ત્રણ ચતુર્થાંશ મતથી જ થઈ શકે એવો ધારો જૂના બંધારણમાં હતો. મેં મારો ઠરાવ એવો આપ્યો કે કાઉન્સિલની ઉપર આખી સભાએ મુકેલો અંકુશ સભાને પોતાને લાગુ ન પડે. આખી સભાને કેવળ વધુમતે જે કરવું હોય તે કરવાનો સામાન્ય હક છે. તે કાઉન્સિલ ઉપર મુકાયેલા અંકુશથી રદ થતો નથી. આ મારા ઠરાવને હું હજુ પણ વળગી રહું છું. મારા ઠરાવને વિષે

રા. ઝીણાએ ને તેમના સાથીઓએ જે વિશેષણો વાપર્યાં છે તેની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી જોતો.

પણ રા. ઝીણા જેવાએ જે અભિપ્રાય બતાવ્યો તે જેને રા. જયકર જેવાએ ટેકો આપ્યો, તે અભિપ્રાય ઉપર મારે ખૂબ વિચાર કરવો જોઇએ એમ જાણી મેં બીજા વકીલોની સલાહ લીધી. તેમણે પણ મારા અભિપ્રાયને અનુમોદન આપ્યું ને કહ્યું કે હું બીજો ઠરાવ આપી જ ન શકું. જો બીજો ઠરાવ આપત તો તે આપખુદી ગણાત.

રાજીનામું આપવાનું બીજું કારણ તેમણે એ બતાવ્યું છે કે કૉંગ્રેસના બંધારણને સ્વરાજસભાએ તરછોડયું છે. આ તો ખરેખર નથી જ; કેમકે હું આગળ જણાવી ગયો છું તે પ્રમાણે કૉંગ્રેસનું બંધારણ ન ફરે ત્યાં સુધી સ્વરાજનો અર્થ કૉંગ્રેસ કરે તે જ આપણે માન્ય રાખ્યો છે.

ત્રીજો અપવાદ કંઇક ગંભીર ગણાય. રા. ઝીણા અને તેમના સાથીઓ લખે છે કે સ્વરાજ મેળવવાના ઉપાયોની કલમમાથી એવો અર્થ નીકળે છે કે કાયદા વિરુદ્ધની હીલચાલો પણ સ્વરાજસભા ચલાવી શકે. આ અર્થ કંઇક દરજ્જે ખરો છે, કેમકે ઉપાયોમાં કાયદાનો સવિનયભંગ આવી શકે છે એવી મારી માન્યતા છે. એટલો અવકાશ રાખવો હું યોગ્ય ગણું છું. બંધારણની કે કાયદાની અંદર શું ગણાય એ કહેવું હમેશાં સહેલું નથી હોતું. કોઇ કહે છે કે અસહકાર કાયદા વિરુદ્ધ છે. કોઇ કહેતું કે કાયદાનો સવિનય ભંગ કાયદા વિરુદ્ધ છે. આવાં ધર્મસંકટોમાં ન પડવાના કારણે ઉપાયોની કલમમાં છૂટ રાખી છે. પણ તેનો અર્થ એવો છે જ નહિ કે કાયદાના ગમે તે પ્રકારના ભંગને સ્વરાજસભા ઉત્તેજન આપશે. શાંતિમય ઉપાયો જ લઇ શકાય એ નિર્બંધમાં સર્વ અવિનયનો પ્રતિબંધ આવી જાય છે. સભ્યતાનો આપણે ત્યાગ ન કરીને જે જે ઉપાયો યોગ્ય લાગે તે લેવામાં કંઇ હરકત ન આવે એ ઉદ્દેશ મજકુર કલમનો છે.

સ્વરાજસભાના બંધારણમાં કશી અયોગ્યતા નથી એમ હું બતાવી ચુકયો છું. છતાં આ બધા નેતાઓએ સભાનો કેમ ત્યાગ કર્યો છે ? સીધો જવાબ તો એ છે કે દેશનો પ્રવાહ અત્યારે એટલા વેગથી ચાલે છે કે તેને આપણા નેતાઓ સહન કરી શકતા નથી. એવે સમયે આપણને દુઃખ થાય છતાં આપણે આગળ વધ્યે જ છૂટકો છે. હિન્દુસ્તાન પાસે આવો સમય પાછો સૈકાંમાંફરી નથી આવવાનો. એ અવસરને આપણે છોડી ન શકીયે. એટલી જ ઉમેદ રાખીયે કે નેતાવર્ગ

જ્યારે પ્રજાના વેગનું મહત્ત્વ સમજશે ત્યારે તેઓ તે વેગમાં જોડાયા વિના નહિ રહે. દરમિયાન આપણી ફરજ એ છે કે આપણે વિનયપૂર્વક આપણો માર્ગ સાધવો, નેતાઓના મતભેદને સહન કરવો, તેમની અદબ રાખવી, પણ તેમના મતભેદથી ગભરાયા વિના દઢતા, શાંતિ ને નીતિપૂર્વક આગળ વધ્યે જવું, સાચને આંચ આવવાની જ નથી.

---

૬ સરકારનાં શસ્ત્રો

અસહકારની હીલચાલ હાંસીની સરહદ વટાવી ચુકી છે એ તો હવે દેખીતી વાત છે. હવે એને દાબી દેવાને દબાણની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવશે કે દુરાગ્રહ છોડી આદરપૂર્વક એને સરકાર નમશે એ જોવાનું રહ્યું છે. પોતાના વિરોધીની વાતને હસી કાઢીને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરવાની હાલની સુધરેલી રીત શરીરબળ વાપરીને કે ડોકું ઉડાવી દઇને શત્રુને જીતવાની જંગલી પુરાણી રીતને મુકાબલે સુધારણા સૂચવનારી પદ્ધતિ છે. અને છેલ્લી ધારાસભા વેળાએ ના. વાઇસરાયે પોતાના ભાષણમાં અસહકારની જે હાંસી કરી તેમાં વિનયમર્યાદાનો અકારણ અભાવ છતાં ઉપલી દૃષ્ટિએ તેમનું વર્તન વાંધા વગરનું બલ્કે સુધારણાની દિશામાં એક પગલારૂપ જ ગણી શકાય.

પણ હવે કસોટીનો વખત આવ્યો છે. સુધરેલા દેશોમાં જ્યારે કોઈ પણ હીલચાલ હાસી કર્યે નથી મરતી ત્યારે લોકો તેના તરફ માનની નજરથી જોવાનો આરંભ કરે છે. વિરોધી મત ધરાવનારાઓ માનપૂર્વક અને સંગીન દલીલોથી તેની સામે થાય છે અને સામસામા પક્ષનું પરસ્પર વર્તન એકબીજા પ્રત્યે કદી ઝનુન પર આવી જતું નથી. દરેક પક્ષ સામાવાળાઓને જીતી લેવા અગર કેવળ દલીલ અને તર્કવાદથી પોતાની બાજુ મજબૂત કરી બતાવી સામાને મ્હાત કરવા મથે છે.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર સંપૂર્ણ નહિ તોપણ ઘણા મોટા પાયા ઉપર થશે એ તો હવે ચોક્સ વાત છે. વિદ્યાર્થીઓમાં પણ ખળભળાટ થઇ ચુક્યો છે. મોટમોટી શિક્ષણસંસ્થાઓ કઇ ક્ષણે અસહકાર પોકારી સરકારી સત્તા ફગાવી દેશે અને રાષ્ટ્રીય બનશે એ કંઇ કહેવાય નહિ. પં. મોતીલાલ નેહરુનો વકીલાતના ધંધાનો ત્યાગ એ બનાવ એકલો પણ કોઇની હાંસીને આનમાં ફેરવી નાંખવાને સારૂ બસ ગણાય એ મોટો છે. પં. માલવીયાજીએ પણ અંતે ધારાસભાનો બહિષ્કાર સ્વીકાર્યો છે

આનાથી લોકો ગભીર બનશે; પોતાના વલણ વિષે વિચારમાં પડશે. એમને થશે કે પંડિત મોતીલાલે કે માલવીયાજીએ 'લીધું એટલું ભારે પગલું લેવાને સારૂ આપણી સરકારને વિષે કંઇક ભારે અનુચિત બાબત બની' હોવી જોઇયે. ઉંચી કેળવણી પૂરી કરેલા વિદ્યાથીઓએ પોતાને યુનિવર્સિટી તરફથી મળતી ફેલોશિપો (છાત્રવૃત્તિ)ને ત્યાગ કર્યો છે. વૈદક કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ વૈદકની છેલ્લી પરીક્ષામાં બેસવાની ના પાડી છે. આ સ્થિતિમાં અસહકારની હીલચાલને પોકળ હીલચાલ કહી શકાય નહિ.

આમ આમા એક તો જે લોકમત અસહકાર દ્વારા આજે ચોમેરથી સ્પષ્ટ રૂપે પ્રગટ થઇ રહ્યો છે તેને સરકારે નમવું રહ્યું અથવા તો જુલમની નીતિ અખત્યાર કરી તેમણે આ હીલચાલને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો.

ગમે તેવા સંજોગોમાં સરકારને હાથે વપરાતા હરકોઇ જાતના બળને જુલમ નહિ કહી શકાય. ખુનામરકીની હિમાયત કર્યાના આરોપવાળા કોઇ માણસની ખુલ્લી અદાલતમાં તપાસ ચલાવીને તેને સજા કરવી" એને જુલમ નહિ કહી શકાય. ખુનામરકીને શરીરબળ વાપરીને પણ દાબી દેવાનો દરેક ગંજ્યતંત્રને હક છે. પણ પંજાબવાળા ભાઇ ઝફરઅલીખાન અને પાણીપતના બે મોલવીઓ પર કરવામા આવેલા મુકર્દમાઓ બતાવી આપે છે કે સરકાર ખુનામરકીના તત્ત્વોને દાબી દેવા કે અટકાવવા જ નથી ઇચ્છતી, પણ લોકોના વિચારોને દાબી દેવા, લોકોને બોલતા બંધ કરવા, પ્રજામા અપ્રીતિ ફેલાતી અટકાવવા, મથી રહી છે. આનું જ નામ દબાણની રાજનીતિ. ઉપલા મુકર્દમાઓ એ નીતિનો આરંભ સૂચવે છે. એ હજુ ચોમેર ફાટી નથી નીકળી; પણ આ મુકર્દમાઓથી સરકારે ધારેલું પરિણામ ઉતરીને અસહકારની હીલચાલ નહિ દબાઇ જાય તો સરકાર પૂરજોસમા દબાણ અને જુલમની નીતિ અખત્યાર કરશે એવો મોટે ભાગે સંભવ છે.

આ અપ્રીતિ ફેલાતી અટકાવવાનો બીજો એકમાત્ર રસ્તો એ જ છે કે એ અપ્રીતિનું મૂળ જ દૂર કરવું. આનો અર્થ એ જ થયો કે લોકોની અસહકારમા ભળવા તરફ દિવસે દિવસે વધુ વધુ વળતી જતી વૃત્તિને માન આપવું. પણ હાલના જેટલી વિજય અને સત્તાના મદમા આંધળી બનેલી સરકાર તરફથી પશ્ચાત્તાપ અને નમ્રતાની આશા રાખવી એ સ્વપ્નવત્ છે.

આથી આપણે માની લેવું જોઇયે કે હવે જેમ જેમ પ્રજા અસહકારના માર્ગમાં પ્રગતિ કરતી જાય તેમ તેમ તેટલે દરજ્જે દબાણ અને જુલમ વધુ વધુ

આકરાં કરતા જવાનું સરકારી કાયક્રમનું બીજું પગથીઉં હવે જલદી જ શરૂ થશે. અને આ હીલચાલ એ જુલમના કાળને વટાવી શકશે તો પછી જીત દૂર નથી. આટલા માટે પકડાવા, અદાલતોમાં ઘસડાવા, જેલ જવા અને દેશપાર થવા સુદ્ધાં હવે આપણે હરઘડી તૈયાર રહેવું રહ્યું. આપણા આગેવાનોને આપણી વચ્ચેથી ઉઠાવી જવામાં આવે તો આગેવાનો વગર પણ આપણે આપણો કાર્યક્રમ ચલાવ્યે રાખવાની શક્તિ કેળવવી જોઇયે. એ જ સ્વરાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ છે. અને દુનિયામાંની કોઇ સરકાર એક આખી પ્રજાને જેલમાં પૂરી શકે તેવું ન હોવાથી અંતે એણે એ પ્રજાની માગણી આગળ માથું નમાવવું જ રહ્યું, અગર તો પ્રજાને રુચે તેવી સરકારને માટે જગા કરી આપી પોતે રૂખસત લેવી રહી.

આ ઉપરથી જણાશે કે ખુનામરકીથી દૂર રહેવું અને આપણા કાર્યક્રમમાં લાગ્યા રહીને આગળ ધપ્યે જવું, એમા જ આપણી ફતેહની ચાવી રહેલી છે.

સરકારની સામે બે માર્ગ ખુલ્લા છે. રુચે તે ગ્રહણ કરે. એક તો આ હીલચાલને નમવું અથવા તો જંગલી રીતો અખત્યાર કરીને તેને દાબી દેવા પ્રયત્ન કરવો. આપણે પણ કાં તો એ જુલમ આગળ મ્હાત થવું યા તો એ જુલમને આપણી જાત ઉપર ભાગી જવા દઇને પણ નીચા ન નમતા આપણી લડત લડ્યે જવું રહ્યું.

---

§ અદાલતોની ઈન્દ્રજાળ

આપણને જો વકીલો અને અદાલતોની મોહની ન હત અને આપણા હલકા મનોવિકારને ઉશ્કેરી અદાલતની ચુંગાલમાં ફસાવવા માટે કજીઆદલાલો ન હત તો આજે આપણે જે જીવન ગાળીયે છીયે તેના કરતા ઘણું જ વધારે સુંદર જીવન ગાળતા હત. અદાલતોમાં વારંવાર જતા લોકો—તેમનામાંના ઉત્તમ લોકો પણ—સાક્ષી પૂરશે કે તેમની આસપાસનુ વાતાવરણ કેવળ સૂગ ઉપજાવનારૂં હોય છે. બન્ને બાજુએ ખોટા સાક્ષીઓ ઉભા કરવામાં આવે છે, જેઓ પૈસા માટે કે મિત્રાચારી માટે પોતાનો આત્મા પણ વેચવા તત્પર હોય છે. આથી વધુ હલકું તો એ છે કે અદાલતો સરકારની સત્તાને નભાવે છે. તેઓ ન્યાય આપવા માટે છે, એમ લાગે છે અને તેટલા જ માટે તેને પ્રજાની સ્વતંત્રતાની સંરક્ષણભૂમિકા કહેવામાં આવે છે. પણ જ્યારે તેઓ કોઈ અનીતિમાન સરકારની સત્તાને ટેકો આપે છે ત્યારે પ્રજાની સ્વતંત્રતાની સંરક્ષણભૂમિકા કહેવડાવવાનો તેનો હક નષ્ટ થાય છે, અને પછી તે

તા. ૨૪-૧૦-૧૯૨૦

પ્રજાકીય જુસ્સાને દાબી દેવા વ્યક્તિ પર પ્રહાર કરે છે. પંજાબની માર્શલ લૉ અદાલતો તથા સમરી કોર્ટો આ જ પ્રકારની હતી. એ અદાલતોનું આપણે ઉગ્રમાં ઉગ્ર સ્વરૂપ જોયું. સાધારણ સમયમાં પણ જ્યારે ઉંચી જાતિના લોક અને તેમના ગુલામ વચ્ચે ન્યાય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે પણ તે એટલી જ ઉગ્ર હોય છે. આખા જગતમાં આમ જ છે. નૈરોબી (પૂર્વ આફ્રિકા) માં એક નિર્દોષ હબશી પર જાણીજોઈને ઘાતકીપણું ગુજારવા માટે એક અંગ્રેજ અમલદાર પર ચલાવવામા આવેલો મુકદ્દમો અને તેમાં તેને થયેલી નજીવી સજાનો જ દાખલો લો. હિંદુસ્તાનમાં ઘાતકીમાં ઘાતકી ખુન કર્યાના ગુન્હાને સારૂ કોઈ પણ અંગ્રેજને કાયદામાં જણાવવામાં આવેલી ભારેમાં ભારે સજા કદી ભોગવવી પડી છે ?

અંગ્રેજોને બદલે હિન્દીઓ ન્યાયાધીશો તથા સરકારી વકીલો બનશે ત્યારે આ સ્થિતિમાં કશો ખાસ ફેરફાર થશે એમ માનવાનું કારણ નથી. અંગ્રેજો કાંઇ સ્વભાવે કરીને જ નીચ નથી, તેમ હિન્દીઓ કાંઈ દેવના ઘરના ફિરસ્તા નથી. બને પર આસપાસના સંજોગો અસર કરી શકે છે. માર્શલ લૉના અમલ દરમિયાન એવા હિન્દી ન્યાયાધીશો તથા હિન્દી વકીલો પણ હતા જેઓએ અંગ્રેજોના જેટલું જ અધમ વર્તન કર્યું હતું. મનિયનવાલામાં જે બૉસવર્થ સ્મિથે સ્ત્રીઓનુ અપમાન કર્યું તો અમૃતસરમાં હિન્દીઓ નિર્દોષ સ્ત્રીઓ પર જુલમ ગુજારનાર હતા. મારો આક્ષેપ રાજ્યપદ્ધતિ પર છે, વ્યક્તિગત અંગ્રેજો પ્રત્યે નથી. અંગ્રેજો જોડે મારે કશો અંગત કજીઓ નથી. ચાલુ પદ્ધતિમાં સુધારો કરવાની નિરર્થકતાની ખાત્રી મને થઇ તે પહેલા પણ જેમ કેટલાક અંગ્રેજોને હું પૂજતો, તેમ હજી પણ એ લોકોમાના કેટલાયને હું પૂજું છું. મિ. અન્ડ્રુઝ અને બીજા કેટલાક અંગ્રેજો તો મને અગાઉના કરતાયે વધુ વધુ માન્ય બનતા જાય છે. પણ મારા સગા ભાઇ કરતાં પણ મને વધુ વ્હાલો હોય એવો કોઇ આવતી કાલે જો હિન્દનો વાઇસરાય બને તો તેનું પણ હું માન નહિ કરૂં. કારણકે એવડી મોટી પદવી પર રહીને તે પોતાની પવિત્રતા જાળવી શકશે એ વિષે આજે મને ખાત્રી નથી, કારણ આપણા વિષેની અપાત્રતાની કલ્પના ઉપર ખડી થયેલી અને જે મૂળથી જ દૂષિત છે એવી પદ્ધતિ પર તેને કામ કરવું પડે. સેતાન સુદ્ધાં પોતાના હેતુઓને ખાનદાનીનો ઢોળ ચડાવવા અને તે પ્રત્યે માન ઉત્પન્ન કરાવવા માટે ઘણે ભાગે નીતિનાં સાધનો તેમજ નીતિની ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે.

આ સરકારમાં ભલે બધા દેશી લોકો જ હોય પણ હાલ જે પદ્ધતિ પર તેનું કામ ચાલે છે તે જ ઢબે કામ લેવાનું ચાલુ રહે તો હાલની સરકારના જેટલી જ

એ પણ અસહ્ય થઇ પડે—એટલું જ બતાવી આપવા આટલું વિષયાંતર થયું. આ જ કારણને લીધે લૉર્ડ સિંહને ગળેથી મોટી જગ્યાથી મને તો લેશ પણ સંતોષ નથી થયો. આપણામાં વિચાર અને વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ એકતા હોવી જોઇયે તથા આપણને જોઇતું હોય તો અંગ્રેજો જોડેનો સંબંધ છોડી દેવાની શક્તિ પણ આપણામાં હોવી જોઇયે.

પણ પાછા આપણે અદાલતો પર આવીયે, જ્યાં સુધી પેલાં કહેવાતાં ન્યાય-મંદિરો તરફ લગભગ ધાર્મિક માનવૃત્તિ અને વિસ્મયની નજરથી જોવાનું આપણે નહિ છોડી દઇયે ત્યાં સુધી ઉપર કહેલી માનભરી ઇષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા આપણે શક્તિમાન નહિ બનીયે.

જેઓની લોભવૃત્તિ, વેર અગર ન્યાયી માગણીઓ અદાલતો મારફત સંતોષાય છે તેમણે પણ સરકારની સત્તાને સ્થાયી બનાવવાનો જે અંતિમ ઉદ્દેશ આ અદાલતોના મૂળમાં રહેલો છે તે તરફ દુર્લક્ષ ન કરવું જોઇયે. અદાલતો વગર સરકાર એક દિવસ પણ નભી શકે નહિ. મારી યોજના મુજબ દરેક દેશી વકીલ અદાલતમાંથી નીકળી જાય અને અદાલતોમા દીવાની મુકર્દમા નહિ રહે તોપણ અદાલતો મારફત પ્રજા પરનો સરકારી અંકુશ ચાલુ રહેશે એ હું કબૂલ કરૂં છું. પણ અદાલતો આપણને છેતરતી તો મટશે જ. અને આજે જે નૈતિક પ્રતિષ્ઠા અને માનની લાગણીથી અદાલતો તરફ જોવાય છે તે મટી અદાલતો તેના યથાર્થ રૂપમાં પ્રજા સમક્ષ રહેશે. આ વાત નવાઇ ઉપજાવનારી છતાં તેટલી જ ખરી છે કે જ્યાં સુધી અંગ્રેજો ધીરે ધીરે દેશીઓને રાજ્યસત્તા સોંપશે એમ આપણે માનતા હતા ત્યાં સુધી અદાલતોમાં ઉંચા હોદ્દાઓ પર દેશીઓની નીમણુકો થતાં તેને આપણે આનંદથી વધાવી લેતા. હવે જ્યારે આપણી માન્યતા એવી થઇ છે કે ચાલુ રાજ્યનીતિમાં ધીરે ધીરે સુધારો કોઇ રીતે થઇ શકે તેવું છે જ નહિ ત્યારે આવી દરેક નીમણુકને તેના માયાવીપણાને કારણે આપણે અનિષ્ટ લેખવી જોઇયે. આટલા માટે જ જે વકીલ પોતાની વકીલાત છોડી દે છે તે અદાલતની પ્રતિષ્ઠા પર ઘા કરે છે અને તેટલે દરજ્જે તેવો ત્યાગ જેટલો વ્યક્તિના લાભમાં છે તેટલો જ પ્રજાના લાભમાં પણ છે.

અદાલતોને પરિણામે થતી પૈસાની ખુવારી તો આમાં આપણે ગણી જ નથી, તે છતાં એ કંઇ જેવી તેવી નથી. ચાલુ રાજ્યનીતિને અંગે સ્થપાયલી દરેક સંસ્થા ઘણા જ ખરચાળ ધોરણ પર ચલાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ અદાલતોનું ધોરણ તો

તા. ૨૪-૧૦-૧૯૨૦

સૌથી વિશેષ ખરચાળ છે. ઇંગ્લંડની અદાલતોના ધોરણથી હું વાકેફ છું. હિન્દી અદાલતોનું સાધારણ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની અદાલતોનું ગાઢું જ્ઞાન મને છે. અને હું લેશ પણ અચકાયા વગર કહી શકું છું કે હિન્દી અદાલતો આ ત્રણેમાં સૌથી વધુ ખરચાળ છે. લોકોની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ જોડે તેનો બિલકુલ મેળ જ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના મોટામાં મોટા વકીલો—અને તે પણ ઘણા જ બાહોશ હોય છે—હિન્દુસ્તાનના વકીલો જે મહેનતાણું લે છે તેટલું લેવાની હિંમત કરી શકતા નથી. કાયદાની સલાહ માટે પંદર સોનામહોર તો ત્યાં બહુ જ થઇ ગઇ. હિન્દમાં હજારો રૂપીયા લેવાય છે. જે પદ્ધતિની રૂએ એક વકીલ માસિક પચાસ હજારથી એક લાખ રૂપીયા કમાઈ શકે તે પદ્ધતિના મૂળમાં કાંઈ પાપી તત્ત્વ હોવું જ જોઇયે. કાયદાનો ધંધો એ કંઇ સટ્ટાબાજી નથી; ન હોવી જોઇયે. કાબેલમાં કાબેલ વકીલની મદદ ગરીબમાં ગરીબ રૈયતને વાજબી મહેનતાણે મળવી જોઇયે. પણ આપણે તો વિલાયતની રૂઢિની નકલ કરીને તેના પર પાછો સુધારો કર્યો છે. અંગ્રેજ વકીલોને હિન્દુસ્તાનની હવા ભારે પડે છે. ઠંડી અને આકરી હવામા પડેલી ટેવો તેઓ હિન્દમાં ચાલુ રાખે છે, તેની સાથે વખતોવખત હવા ખાવા શીતળ ટેકરીઓ પર તથા પોતાને દેશ જવા માટે તેમજ પોતાનાં છોકરાંઓને માટે ઉત્તમ તથા શ્રીમંતને છાજે એવી કેળવણી માટે પૂરેપૂરી સામગ્રી રાખે છે. આ કારણોને લીધે તેમના મહેનતાણાનો દર ઘણો જ ઉંચો હોય છે. પણ હિન્દુસ્તાન આ ખરચ સહન કરી શકતું નથી. આપણે એમ માની બેઠીયે છીયે કે આવા અંગ્રેજોના સમોવડીયા તરીકે ખપવા માટે પણ આપણે પણ આવું હદ બહારનું મહેનતાણું લેવું જોઇયે. અહીંની પોતાની પરિસ્થિતિને તદ્દન પ્રતિકૂળ એવાં અંગ્રેજી ધોરણ તથા રીતભાત હિન્દુસ્તાન જે દિવસે અખત્યાર કરશે તે દિવસ હિન્દુસ્તાનના કમભાગ્યનો હશે. મેં જે દષ્ટિબિન્દુથી અદાલતો તથા વકીલોના ધંધા પ્રત્યે વિચાર કરવાનું સૂચવ્યું છે તે દષ્ટિએ કોઇ વકીલ જોવા પ્રયત્ન કરશે તો તેને જરૂર સૂઝી જશે કે જો તેને પ્રજાની સેવા કરવી હોય તો એક ક્ષણની પણ ઢીલ કર્યા વગર તેણે પોતાની વકીલાત છોડવી જોઇયે. મેં ઉપર બતાવેલી હકીકતો જ્યાં લગી એ ખોટી પાડી શકે નહિ ત્યાં સુધી એમાંથી એનાથી બીજો એકે નિર્ણય કાઢી શકાય નહિ.

કતાલીમની જરૂર

આપણામા તાલીમની અગત્ય કેટલી છે એ વિષે મદ્રાસ ઇલાકાના મારા અનુભવો વર્ણવતા હુ અગાઉ કેટલુક લખી ચુક્યો છુ. રોહીલખડની મુસાફરી દરમિયાન પણ એ જ તાલીમનો અભાવ હુ જોયા કરુ છુ

દરેક જગાએ માણસની ખોટને લીધે નહિ પણ સ્વયસેવકોમા તાલીમના અભાવને કારણે હુ અવ્યવસ્થા અને અધાધુધી જોઉ છુ. દરેક જગાએ સ્વયસેવકો ઉપર અગાઉ કદી ન રાખવો પડયો હોય એવડી મોટી સભાઓ, જલસાઓ કે સરઘસોના બદોબસ્ત રાખવાનો બોજો પડે છે. કામના કરતા દરેક જગાએ ઘોઘાટ અને હો હો જ વધુ હોય છે.

ભાઇસાહેબ શૌકતઅલી દરેક જગાના અવિશ્રાત યોજક હોય છે જ્યા જાય ત્યા બધાનુ મન રાખવાની એમને વિશેષ ઉત્કઠા રહે છે તેથી 'રાત થોડી ને વેશ ઘણા' એટલી બાબતો ઘણીવાર એમના કાર્યક્રમમા ગોઠવાય છે દાખલા તરીકે એમણે એક જ દિવસે મોટરમા મુસાફરી કરીને અલીગઢથી હાથરસ, હાથરસથી એટા અને એટાથી કાસગજ એમ ત્રણ શહેરના કાર્યક્રમો ઉકેલીને રાત્રે રેલરસ્તે કાનપુર જવાનુ માથે લીધુ। મોટરની મુસાફરી બધી મળીને ૮૦ માઇલની હતી અલીગઢમા કામ કરનારાઓની એક સખત સભા સવારના પહોરમા જ પૂરી કરીને પોણા દસ વાગે અમે મોટરમા નીકળ્યા અને ૧૧ વગે હાથરસ પહોચ્યા. તાપ તો કહે મારુ કામ હાથરસમા ઘોઘાટ કરતા હજારો લોકોના ટોળા, અને સરઘસ તો ત્યા વાટ જોઈ રહ્યુ હતુ. પાછળથી તાબડતોબ જાહેરસભા પણ એવડી તો જબ્બર હતી કે મજબૂતમા મજબૂત માણસનો અવાજ પણ કશુ કામ ન કરે આવી દશામા થાકને તો પાર જ શેનો હોય? બાકી અમારા મહેનતના બદલામા ત્રણ ઑનરરી મૅજિસ્ટ્રેટોએ પોતાના હોદ્દા છોડયા ત્યાથી પાછા ઉપડયા તે એટા પહોચ્યા અહી હાથરસના કરતા કઇક વધુ વ્યવસ્થા હતી. અહીનુ પતાવીને અમારી મોટરો તાબડતોબ કાસગજ જવા ઉપડી. રસ્તામા અકસ્માતો નડયા અને મોટરો અટકી પડી. જેમ તેમ કરીને અમે કાસગજ પહોચ્યા. મૌલાના શૌકતઅલી અને તેમના સોબતીઓ વખતસર પહોચી ન શક્યાથી ટ્રેન પકડી શક્યા નહિ એટામા સખ્યાબધ લોકોએ રાજીનામા આપ્યા. કાસગજની સભામા એનુ વિરાટ સ્વરૂપ જોતા ઠીક બદોબસ્ત જળવાયો કહેવાય, જોકે તે જાળવવાને ખૂબ

જહેમત ઉઠાવવી પડેલી. પગે લાગતાં ચરણસ્પર્શ કરવાની બાબત આ તરફ એટલી તો આનવાય થઈ પડી છે કે વ્યવસ્થાપકો પરોણાઓને એમાંથી કેમે કર્યે ઉગારી શકતા નથી. આ ઉપરાંત આમાં જે વખતની બરબાદી થાય છે અને મોટાં ટોળાંઓ આવું વન્દન કરવા ધસે છે ત્યારે એ ધક્કામુક્કીમાં જે જોખમ રહેલું છે તે જુદું.

પણ સૌથી ત્રાસદાયક અનુભવ તો કાસગંજથી કાનપુરની રાતની રેલવે મુસાફરીનો હતો. દરેક સ્ટેશને લોકોનાં ટોળેટોળાં બૂમરાણ કરી મુકે અને અમને ઘડીવાર જંપવા ન દે. ટોળાંઓ દર સ્ટેશને મને જગાડવા અને દર્શન કરવા ધાધલ મચાવી મુકે. એ બધું કેવળ અસહ્ય હતું. મારા થાકને પાર નહોતો રહ્યો; મારું માથું સખત ફરતું હતું અને વિશ્રાંતિની અતિશય જરૂર હતી. મારી સ્ત્રી તેમજ બીજાઓ તેમને પોતાની લાગણીઓને રોકવા અને ચૂપ રહેવા ગમે તેટલી વિનંતિઓ કરે પણ કશી દાદ મળે નહિ. તેઓ વધુ આજીજીઓ કરે તેમ તેમ લોકો વધારે જ દલીલો કરે અને ઘોંઘાટ મચાવી મુકે. આવી રસાકસી ચાલ્યા જ કરે. મારી સ્ત્રી ડબામાની બત્તી જેટલી વાર બુઝાવી નાંખે તેટલી વાર તેઓ તેને ફરી સળગાવે. બારી બંધ કરે તો તેને પણ લોકો પાછી ઉઘાડી નાખે. 'આખા દિવસની તકલીફ પછી થોડીક વિશ્રાંતિ લેવા સૂતા છે, એટલું પણ શું તમારાથી સહન નથી થઇ શકતું? શું તમારે એમને અકાળે મારી નાંખવા છે?' એનો તેઓ જવાબ આપે કે 'અમે કોસના કોસ ચાલીને દર્શન કરવા આવ્યા છીયે. અમને દર્શન કરવા દો!' મેં કઠણ કાળજું કરીને મળસકું થતાં સુધી ન જ ઉઠવાનો નિશ્ચય પાળ્યો, પણ આખી રાત દરમિયાન અમારામાંના કોઈની આંખ પળવાર મળી નહિ હોય. ગાંડાતૂર પ્રેમનું આ એક વિલક્ષણ ઉદાહરણ હતું. દુઃખ, દારિદ્ય અને અપમાન હેઠળ રગદોળાતી આતુર અને શ્રદ્ધાળુ પ્રજા માને છે કે મારી પાસે એમને માટે આશાનો સંદેશો છે. ચોમેરથી તેઓ હું જાઉં છું ત્યાં એકઠાં થાય છે.

હું માનું છું કે મારી પાસે તેમને માટે આશા અને નિશ્ચિત છુટકારાનો સંદેશ છે. પણ......હા, અહીંઆં જ મોટો પહાડ જેવડો પણ આડો પડેલો છે. આપભોગ વગર, તાલીમ વગર, સંયમ વગર છુટકારો નથી, આશા નથી. તાલીમ વગરનો એકલો આપભોગ પણ ફોગટ જશે. હાડમાં ઘર કરી બેઠેલી આ અવ્યવસ્થિતપણાની ટેવમાંથી તાલીમ કેવી રીતે કેળવવી? બ્રિટિશ લશ્કરીઓનાં સંગીનો અગર બ્રિટિશ દંભ અને છેતરપીંડીથી શું? બ્રિટિશ અમલદારોને આ પ્રેમઘેલી શાંતિપ્રિય નિર્દોષ

પ્રજા માટે કશીયે લાગણી નથી. તેઓ તો તેમનુ ચાલે તો, જગલી પદ્ધતિઓથી માખીઓની પેરે તેમને મારી નાખે સર માઇકિલ ઓડવાયરે એમ કરવાનો પ્રયત્ન કરી જોઇ નિષ્ફળતા મેળવી અને સદાની નામોશીને પોતાની કરી !

પણ આ પ્રેમનુ પ્રદર્શન પશુબળથી ન દબાતુ હોય તોપણ તેને દેશકાર્ય માટે તાલીમ આપી કેળવ્યા વિના હિન્દુસ્તાનને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનુ સામર્થ્ય એનામા થોડુ જ આવી જવાનુ હતુ ? પ્રજા એના ગાડા આગનુ પ્રદર્શન કરવા પાછળ જો એના સેવકોને અત્યત જરૂરી આરામ પણ લેવા ન દેતા મારી નાખે, તો એ કેવી રીતે પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી શકશે ? આથી આપણે આવા રાત્રિના પ્રદર્શનો વગેરે બધ કરવા જોઇયે. આપણામાના સૌથી નાનામા નાના માણસની લાગણીનો પણ આપણને વિચાર હોવો જોઇયે. એક આખી ગાડીના મુસાફરોની વિશ્રાંતિને બરબાદ કરી મુકતા પહેલા આપણે વિચાર કરવો જોઇયે. આપણા આગેવાનો પ્રત્યેના આપણા પ્રેમને દેશના ઉપયોગી કામ કરવાની શક્તિમા આપણે ફેરવી નાખતા શીખવુ જોઇયે આગેવાનના ચરણસ્પર્શ કરીને અને એની 'જે' બોલાવીને સતોષાનારો પ્રેમ વાઝીઓ નીવડવાનો ઘણો જ સભવ રહે છે. આવો પ્રેમ ધીમે ધીમે સદ્ગુણ ગણાતો અટકે છે, અને આગળ જતા તો તે સ્વચ્છદ અને તેથી દુર્ગુણ થઈ પડવાનો પણ સભવ રહે છે પ્રજાની સામે આજ સૌથી મહાભારત કાર્ય તો એ છે કે તેણે પોતાના જંગી પ્રજામય મેળાવડાઓમા તાલીમ દાખલ કરી તેની ઉપયોગિતા ટકાવવી અસહકારનો હેતુ દ્વેષ શીખવવાનો ન હોય પણ પ્રજાને અદરના કે બહારના કોઇ પણ શત્રુની સામે પોતાનું રક્ષણ કરતા શીખવવાનો હોય. અસહકારને સફળ કરવાની ખાતર આજે આ પ્રાચીન પ્રજાના એકેએક અગ વચ્ચે નમૂનેદાર સહકાર અને એકતા જરૂરી છે. એ સહકારનો પાઠ જેઓ આપણા વ્હાલા છે તેમની જોડે સહકાર કરતા શીખીને જ, આપણે આરભીયે

---

§ એકાંતની વાત

બ્રહ્મચર્યના પાલનને વિષે સવાલ કે સલાહ પૂછનારા મારા ઉપર એટલા બધા કાગળો આવે છે અને આ વિષયમા હુ એવા આગ્રહી વિચાર ધરાવું છું કે મને લાગે છે કે આપણા પ્રજાજીવનની હાલની અત્યત કટોકટીની ઘડીએ મારા અનુભવોથી વાચકવર્ગને મારે અજ્ઞાત ન રાખવો ઘટે.

'બ્રહ્મચર્ય' એ સંસ્કૃત શબ્દ શાસ્ત્રોમાંથી આપણને મળેલો છે, અને તેનો મહિમા આપણે બ્રહ્મચર્યનો જે સામાન્ય અર્થ કરીયે તેથી અનેકગણો વધારે ગવાયેલો છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે સર્વ ઇંદ્રિયો ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ. જે પૂર્ણ બ્રહ્મચારી છે તેને માટે આ સંસારમાં કશું જ અસાધ્ય નથી. પણ આ આદર્શ સ્થિતિ હોઇ તેટલે સુધી પહોંચેલાં માણસે જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે. એને ભૂમિતિમાંની સરળ રેખાની ઉપમા આપી શકાય, જે માત્ર કલ્પનામાં જ રહે છે; પ્રત્યક્ષ કદી નથી દોરી શકાતી. અને આમ છતાં એ એક મહત્ત્વની વ્યાખ્યા છે જે ભૂમિતિમાં ભારે ભાગ ભજવે છે. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારી ભલે કલ્પનામાં જ રહી શકતો હોય છતાં એને આપણે જો રાતદિવસ આપણી આંખ સામે ન રાખીયે તો આપણી સ્થિતિ સુકાન વગરના વહાણના જેવી થઇ પડે. એ કાલ્પનિક સ્થિતિને જેમ વધુ વધુ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીશું તેમ તેમ આપણે સંપૂર્ણ થઇશું.

પણ આ વિશાળ અર્થને છોડી અત્યારે તો 'વીર્યરક્ષા'ના અર્થમાં જ બ્રહ્મચર્યની વાત કરવા ઇચ્છું છું. હું માનું છું કે મન, વાણી ને કર્મથી સંપૂર્ણ સંયમ પાળ્યા વિના આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન જ થઇ શકે, અને જે પ્રજામાં આવાં સ્ત્રીપુરુષો નથી એની અધોગતિ ચોક્કસ છે.

પણ એ સિદ્ધાંતને પણ જવા દઇને અહીં આ તો હું આપણા રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની આ ઘડીની સ્થિતિએ એક અલ્પકાળના અનુષ્ઠાન તરીકે જ એની સર્વોપરી અગત્ય પ્રજાને ઠસાવવા મથી રહ્યો છું. દેશમાં આજે રોગ, દુકાળ, દારિદ્રય અને પ્રત્યક્ષ ભૂખમરો લાખો લોકને ભરખી રહ્યો છે. ગુલામીના ચક્રમાં આપણે એવા તો સૂક્ષ્મ રીતે દબાઇ રહ્યા છીયે કે આપણામાંના ઘણાને તો એની ઓળખ સરખી નથી રહી; ઉલટા આપણી અત્યારની આર્થિક, માનસિક અને નૈતિક અવનતિની સ્થિતિને તેઓ ઉન્નતિની સીડી માની રહ્યા છે! હિન્દુસ્તાનને માથે લદાયેલા રાક્ષસી લશ્કરી ખરચો, લૅન્કેશાયરના અને બીજા બ્રિટિશ વેપારીઓના લાભની જ દૃષ્ટિ રાખીને ઇરાદાપૂર્વક બાંધવામાં આવેલું આ દેશનું આર્થિક ધોરણ અને જુદાં જુદાં સરકારી ખાતાંઓ ચલાવવાની ઉડાઉ પદ્ધતિ — આ બધાથી હિન્દુસ્તાન એટલું નીચોવાય છે કે રોગાદિ સામે બાથ ભીડવા તેનામાં જોઇતી તાકાત નથી રહી. ગોખલેજીના શબ્દોમાં હાલની રાજ્યપદ્ધતિએ પ્રજાની પ્રગતિને એટલે દરજ્જે રોકી નાંખી છે કે આપણામાંના ઉંચામાં ઉંચાને પણ નીચા નમવું પડ્યું છે.

અમૃતસરમાં તો હિન્દને પેટે ચલાવવામાં આવ્યું! ઇરાદાપૂર્વક કરેલામાં આવેલું પંજાબનું પ્રજાઅપમાન અને હિન્દી મુસલમાનોને આપવામાં આવેલાં વચનોનો

બેશરમી અને ઉદ્ધતાઇભર્યો ભંગ, પ્રજાનાં નૈતિક દારિદ્ર્યનાં તાજાં ઉદાહરણ છે. એ આપણા અંતરાત્મા પર જ કાપ મુકે છે. આ બે જુલમોને મૂંગે મ્હોડે આપણે સાંખી લીધા કે પ્રજાને હતવીર્ય અને બાયલી કરી મુકવાની ક્રિયા સંપૂર્ણ થઇ એમ સમજવું.

જેઓ આ બધું સમજે છે તેમને આવી અધોગતિના વાતાવરણની વચ્ચે આજે સંતાનની ઉત્પત્તિ કરવી એ શું લાજમ છે? જ્યાં સુધી આપણે લાચાર અને દીનહીન છીયે, રોગ અને દુષ્કાળથી ઘેરાયેલા છીયે, ત્યાં સુધી સંતાન ઉત્પન્ન કરીને આપણે દેશમાં કેવળ ગુલામો અને અલ્પપ્રાણ માઇકાંકલાઓની જ સંખ્યા વધારશું. જ્યાં સુધી હિન્દ સ્વતંત્ર ન થાય, ભૂખમરાથી ઉગરી ન જાય અને દુષ્કાળ, કૉલેરા, ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા—ચેપી રોગો, ઇત્યાદિથી બચવાનાં જ્ઞાન તથા સાધન ન સંઘરી લે ત્યા સુધી સંતાન પેદા કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. જન્મસંખ્યાની યાદીઓ મારા વાંચવામાં આવે છે ત્યારે મને જે દિલગીરી થાય છે તે હું વાચકવર્ગ આગળ છૂપાવી શકતો નથી. મરજીયાત સંયમ અખત્યાર કરીને પ્રજોત્પત્તિ મુલતવી રાખવાની પ્રજાને સલાહ આપવા બાબત મેં વરસોનાં વરસ સુધી ચિંતન કર્યું છે, અને હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે એવી સલાહ આજે પ્રજાને આપવામાં લેશમાત્ર તુકસાન નથી; ઉલટું એ જ અત્યારે ધર્મ છે. હિન્દુસ્તાન અત્યારે તેની હાલની પ્રજાનું પણ ઘટતું પાલનપોષણ કરવા પૂરતાં સાધન વગરનું થઇ પડયું છે. અને એનું કારણ એ નથી કે એની પ્રજા વધી પડી છે; પણ એ છે કે હિન્દુસ્તાન આજે વિદેશીઓની ઝૂંસરી તળે છે, અને એ વિદેશીઓનાં અંતરમાં એને દિવસે દિવસે વધુ અને વધુ ફોલી ખાવાની દાનત વિના બીજું કશું નથી.

આ પ્રજોત્પત્તિ રોકવી કેમ કરીને? યૂરોપની ઢબે અનીતિના કે કૃત્રિમ ઉપાયો દ્વારા નહિ, પણ આપણા જીવનને કેળવીને અને સંયમ પાળીને. માબાપોએ છોકરાંઓને બ્રહ્મચર્યપાલનના પાઠ આપવા ઘટે. હિન્દુ શાસ્ત્રાનુસાર છોકરાને વહેલામાં વહેલો ૨૫મે વરસે પરણાવી શકાય. જો હિન્દુસ્તાનની માતાઓને સૂઝી જાય કે છોકરાંઓને છોકરાછોકરીઓની ઉમ્મરમાં પરણાવવાં એ મહાપાપ છે તો આપણાં અરધાં લગ્નો આપોઆપ જ બંધ થઇ જાય તેમ છે. વળી આપણે ત્યાંની છોકરીઓ હિન્દુસ્તાન ઉષ્ણ દેશ હોવાથી વહેલી વયમાં આવે છે એ વહેમમાંથી પણ આપણે એકદમ ઉગરી જવું જોઇયે. આથી વધારે ખોટો બીજો કોઇ વહેમ મેં જોયો નથી. હું હિમ્મતથી કહું છું કે હવાપાણીને યુવાવસ્થાની જોડે કશી લેવાદેવા નથી. અકાળે જુવાની આવી

-જાય છે તે આપણાં કુટુમ્બોમાં આજે જે માનસિક અને નૈતિક વાતાવરણ પ્રવર્તે છે તેને કારણે છે. માતાઓ અને ઘરનાં વડીલો નિર્દોષ છોકરાંઓનાં મન ઉપર બચપણથી જ અમુક વરસની ઉમ્મરે પહોંચતાં જ પરણવા અગર સાસરે જવું પડવાની વાત ઠસાવવાને પોતાનો ધર્મ સમજે છે. બચપણથી જ—ક્યાંક ક્યાંક તો પારણામાંથી જ—એમનાં સગાઇ વેવિશાળ કરી દેવામાં આવે છે! એમને જે રીતે તૈયાર કરેલો ખોરાક ખવડાવવા પીવડાવવામાં આવે છે, જે રીતે એમને પહેરાવવા ઓઢાડવામાં આવે છે, એ બધું એમનામાં વિકારોને વહેલા જાગૃત કરવામાં મદદ કરનારૂં હોય છે. આપણી પોતાની લ્હાવા લેવાની બળતરા તૃપ્ત કરવા અગર આપણાં મિથ્યાભિમાનને સંતોષવાની ખાતર આપણે છોકરાંઓને પૂતળાં પૂતળીઓની જેમ શણગારીયે છીયે. મેં સંખ્યાબંધ છોકરાંઓને ઉછેર્યાં છે અને જોયું છે કે છોકરાં તો તેમને ગમે તે જાતનાં કપડાંલત્તાં આપો તોપણ વગરહરકતે લઇ શકે છે અને પહેરીને રાજી થાય છે. આપણે એમને ખોરાકમાં અનેક જાતના મસાલા અને વસાણાં વાળી ગરમ ચીજો ખવડાવીયે છીયે. તે પચાવવાની એમની શક્તિ તરફ આંધળાં રહીયે છીયે. આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એક જ આવી શકે. અકાળ યૌવન, અકાળ સંતતિ, અકાળ મૃત્યુ. માબાપના વર્તનનો વસ્તુપાઠ શીખવામા છોકરાં વાર લગાડતાં નથી. તેમનો સ્વચ્છંદ છોકરાંઓને પૂરેપૂરા નિરંકુશ બનાવાને દાખલાની ગરજ સારે છે. અકાળે થતા દરેક સંતાનજન્મની વેળાએ કુટુમ્બમાં વધામણીઓ ખવાય છે, સાકરો વહેંચાય છે અને ખુશાલી ફેલાય છે! આવા વાતાવરણ વચ્ચે આપણામાનો આજનો સ્વચ્છંદ પણ ઓછો જ છે એમ કોઇ કહે તો ખોટું નથી.

આપણને દેશના હિતની જોડે કશી નસબત હોય, હિન્દુસ્તાન મજબૂત બાંધાનાં સુંદર અને કદાવર સ્ત્રીપુરુષોની પ્રજા બને એવી આપણી ઇચ્છા હોય, તો આપણે આજ સંપૂર્ણ સંયમ અખત્યાર કરી હાલ તુરતને માટે પ્રજોત્પત્તિ કરવી તદ્દન બંધ કરી દેવી જ જોઇયે એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી. આ સલાહ હું નવાં પરણેલાં જોડાંઓને પણ આપું છું. એકાદ કામમાં ન જ પડવું એ તેમાં પડીને અટકવા કરતાં વધુ સહેલું છે. મદ્યમાંસમાં આજ સુધીની જીંદગી ગાળનારને સારૂ એ વસ્તુઓનો ત્યાગ જેટલો કઠણ છે તેટલો જેણે એનું સેવન કર્યું જ નથી એવાને માટે નથી. પડીને ઉભા થવું એના કરતાં ઉભા જ રહેવું એ અનંતગણું વધુ સહેલું છે. જેની વાસનાઓ નાશ થઈ ચુકી છે એને જ સંયમનો ઉપદેશ કરનો ઘટે એ દલીલ ભૂલભરેલી છે. તેવી જ રીતે જે શરીરે જ દુર્બળ અને તવાઈ ગયેલો છે તેને પણ સંયમનો ઉપદેશ કરવામાં કશો અર્થ નથી. મારો તો આગ્રહ જ એ છે કે આપણે જુવાન હોઇયે કે વૃદ્ધ,

તૃપ્ત હોઇયે કે અતૃપ્ત, ગમે તે ભૂમિકા ઉપર હોઇયે તોપણ, આપણી ગુલામીનાં વારસ પેદા કરતા આજે આપણે એકદમ અટકી જવું જોઇયે.

બીજો એક મુદ્દો વાચકોને અહીં જ કહી લઉં. મિલકત ને ભોગવટો ને વારસો ને વંશ ને એ બધી ભ્રમણાઓની જાળમાં પ્રભુની ખાતર અત્યારે ફસાતા ના. પાપ કરતાં, સ્વચ્છંદમાં પડતાં પહેલાં મુહૂર્ત જોવાં, જોશ જોવડાવવા, ઢીલ કરવી, અને અંતે ઉગરી જવું; પણ સંયમનો નિશ્ચય કરવામાં, તેનું પાલન શરૂ કરી દેવામાં કોઇની ઘડી રાહ જોવી નહિ—આ સત્સિદ્ધાંત છે.

પ્રજા જે વખતે એક જબરદસ્ત સરકાર જોડે જીવલેણ લડતમાં ઉતરી છે તે વેળાએ તેની સામે મુકવા આપણે આપણું શારીરિક, ભૌતિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક બધું જ બળ એકત્રિત કર્યે છૂટકો છે.

ઇષ્ટસિદ્ધિની ખાતર, જેને આપણે અત્યારે સૌથી વધુ કિંમતી ગણી તે સાધ્ય વસ્તુ મેળવવાની ખાતર, બીજી બધી વસ્તુઓને હોમી દીધા સિવાય ચાલવાનું નથી. આપણા ખાનગી જીવનને આમ શુદ્ધ કરી નિષ્પાપ અને પવિત્ર બનાવ્યા વિના ગુલામગીરી કોઈ કાળે આપણાં કપાળમાંથી ભૂંસાવાની નથી. આજની સરકારને આપણે પાપી ગણીયે છીયે તેટલા ઉપરથી ખાનગી સદ્ગુણની બરાબરીમાં અંગ્રેજોને આપણા પ્રતિસ્પર્ધી માનવાનું જો આપણે છોડી દઇશું, એમને તિરસ્કારીશું, તો ભારેમાં ભારે ભૂલ કરીશું. સ્વભાવસિદ્ધ સદ્ગુણોનો કશોયે ધાર્મિક આડંબર કર્યા વગર તેઓ બીજા નહિ તો શારીરિક ગુણો મોટા પ્રમાણમાં પાળે છે જ. આ દેશના રાજકાજમાં ગુંથાયેલા અંગ્રેજોમાં બ્રહ્મચર્ય પાળનારાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા આપણા કરતાં વધારે છે. આપણામા થોડીક જૈન સાધ્વીઓ કે જોગણો છે; તેમની કશી જ અસર આપણા રાજદ્વારી જીવન પર નથી. આ સિવાયની બ્રહ્મચારિણીઓ તો આપણામાં છે જ નહિ કહીયે તો ચાલે; જ્યારે યુરોપમાં હજારો સ્ત્રીઓ આ સદ્ગુણ એક સામાન્ય વસ્તુ તરીકે પાળતી મળી આવશે.

છેવટે થોડાક સાદા નિયમો વાચકોને માટે અહીંઆં આપીશ. આ નિયમો મારા એકલાના જ નહિ પણ મારા અનેક સોબતીઓના જાતિઅનુભવ ઉપર બંધાયલા છે.

(૧) છોકરા તેમજ છોકરીઓને સાદી અને કુદરતી ઢબે તેઓ જીવનભર નિર્મળ રહેવાનાં છે એવી જ માન્યતામાં ઉછેરવાં.

(૨) સૌ કોઇએ વસાણાં, મરચાં અને ગરમ વસાણુનો ત્યાગ કરવો. ચરબીવાળા અને ભારે ખોરાક, ભારે મિષ્ટાન્ન, મીઠાઈ અને તળેલા પદાર્થો ખાવા છોડી દેવા.

(૩) પતિપત્નીએ જુદા જુદા ઓરડામા સૂવુ અને એકાંત ટાળવી.

(૪) શરીર અને મન બન્નેને સતત અને સારા કાર્યમા રોકેલા રાખવા.

(૫) 'રાતે વહેલા જે સૂઇ વહેલા ઉઠે વીર' એ નિયમનુ કડક રીતે પાલન કરવું.

(૬) કોઈ પણ જાતનું બીભત્સ અને હલકું સાહિત્ય ન વાચવુ. મલિન વિચારોનું ઓસડ નિર્મળ વિચારો છે.

(૭) નાટકો, સીનેમાઓ અને એવા મનોવિકારોને જાગૃત કરનારા તમાશાઓ જોવા નહિ.

(૮) સ્વપ્નાવસ્થા થાય તો તેથી ગભરાઇ ન જવું. આવું થાય તે તે વેળાએ તદુરસ્ત માણસે ટાઢે પાણીથી ન્હાઈ લેવુ એ સૌથી સુંદરમા સુંદર ઇલાજ છે. પ્રસંગોપાત્ત સ્ત્રીસંગ એ સ્વપ્નાવસ્થાની સ્થિતિ સામે ઉપાય છે એ માન્યતા ખોટી છે.

(૯) સૌથી મહત્ત્વનુ એ છે કે કોઇ પણ વ્યક્તિએ—પતિપત્ની વચ્ચે સુદ્ધા—સયમ અત્યંત અઘરો છે એમ માનવુ નહિ ઉલટુ સૌ કોઇએ સયમને જીવનની સામાન્ય અને સ્વાભાવિક સ્થિતિ તરીકે માનીને ચાલવુ જોઇયે

(૧૦) રોજ ઉઠીને પવિત્રતા અને નિર્મળતાને માટે એકાગ્ર મનથી પ્રભુપ્રાર્થના કરવી એથી આપણે દિનપ્રતિદિન નિર્મળ અને પવિત્ર બનતા જઇશુ

---

૧ સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મુસાફરી

સંયુક્ત પ્રાન્તમા તો ગયાની માફક મુસાફરી કરી છે, એમ નીચેની રોજનિશી જોવાથી જણાશે

૮મી રોહતક	૧૩મી હાથરસ, એટા, કાસગજ
૯-૧૦-૧૧મી મુરાદાબાદ	૧૪મી કાનપુર
૧૧મી રાત્રે ચદૌસી	૧૫મી લખનૌ
૧૨મી અલીગઢ	૧૬મી શાહજહાનપુર, ૧૭મી બરેલી

આમાથી મુરાદાબાદના અમારા ત્રણ દિવસનું વર્ણન તો હુ આપી ચુક્યો છુ બીજી જગ્યાઓએ જે જે બન્યુ તે ટુકામા જણાવીશ

રોહતકમાં સ્વર્ગવાસી લાલા શ્યામલાલ—અને સુફી ઈમ્બાલને રાજદ્રોહી ભાષણો કરવા માટે પકડવામા આવ્યા હતા એમાંના પહેલા ભાઇને કલકત્તામા ગાધીજી મળ્યા હતા તેમની સાથે

વાતો કરતાં ગાંધીજીએ મજાકમાં કહેલું કે 'તમે કાંઈ કામ કરી બતાવો તો હું રોહતક આવું.' તેમણે કહેલું કે ' હું જેલમાં જઉં ! આવો નહિ ? ' અને ગાંધીજીએ વચન આપેલું કે ' તો હું જરૂર આવીશ. ' મોલવી લાકાઉલ્લાએ તો વચન પાળ્યું એટલે ગાંધીજીને પણ વચનપાળવાંની ફરજ પડી. રોહતક દિલ્હીથી ૪૫ માઇલ ઉપર નાનકડો કસ્બો છે, અને આખી વસ્તી જાટ લોકોની છે. લોકો બહુ સાદા, ભોળા દિલના અને સાચાબોલા છે. મોલવી લાકાઉલ્લાના ઉપરનું તહોમતપત્ર ગાંધીજીને રોહતકમાં સુભાગ્યે મળી ગયુ. તહોમત એ હતું કે મોલવી સાહેબે એક ભાષણમાં અંગ્રેજોને 'હરામજાદા', 'બેઇમાન' અને 'ધોકાખોર' કહ્યા. મોલવી સાહેબે મક્કામદીના ઉપર ગોળી ચલાવવામાં આવી છે એમ કહ્યું હતું, અને સલ્તનત મિટ્ટીમાં મળનારી છે એમ કહ્યું હતું. ગાંધીજીએ ભાષણમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યુ કે 'હરામજાદા' એ ગાળ છે, એ ગાળ પોતાના મ્હોંમાંથી કદી ન નીકળે, પણ જરૂર તેઓ સરકારને 'બેઇમાન' અને 'ધોકાખોર' એટલે દગાખોર કહે, અને તે કહેવા માટે સરકાર પકડતી હોય તો તેમને જરૂર પકડે. મક્કામદીના ઉપર ગોળી ચાલી હતા એમ કહેવામાં મોલવી સાહેબનું અજ્ઞાન હતુ એમ ગાંધીજીએ કહ્યું, પણ સાથે સાથે જણાવ્યું કે "જે સલ્તનતે બેઇમાની કરી છે, જે સલ્તનત ૩૦ કરોડ પ્રજા તરફ જાલીમ બની છે, જે સલ્તનત ૩૦ કરોડ પ્રજાને ઠગી રહી છે તે સલ્તનત, આ દુનિયામાં કોઇ ખુદા હોય તો જરૂર માટીમા મળવી જ જોઇયે." મહમદઅલીએ મક્કામદીના વિષેના મોલવી સાહેબનાં વચન માટે કહ્યું કે ખુદ એક અંગ્રેજ પ્રોફેસરે ઑક્સફર્ડમાં જાહેર કર્યું હતુ કે મક્કામદીના ઉપર હવાઇ જહાજે ઉડયાં હતા, એટલે મોલવી લાકાઉલ્લાનાં વચનમાં કાઇક વિગતની જ ખામી હોઇ શકે. આ બન્ને મોલવીઓએ વકીલો મારફત કાંઈ બચાવ રજુ કર્યો નથી.

રોહતક છોડીને બીજે દિવસે મુરાદાબાદ ગયા. મુરાદાબાદની પરિષદ્‌ને છેલ્લે દિવસે અલીગઢ નીકળવાનું હતું. અલીગઢને રસ્તે જ ચંદોસી આવે છે. ચંદોસી સુધી મોટરમાં જઇ ગાંધીજી, સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી અને સ્વામી સત્યદેવજીએ ટુંકાં ટુંકાં ભાષણો આપ્યાં હતાં.

અલીગઢ તો ખાસ મૌલાના શૌકતઅલીના આગ્રહથી જ ગાંધીજી ગયેલા. "પ્રથમ અલીગઢ કૉલેજ ખાલી કરીશું તો હિન્દુસ્તાનની ઉપર ભારે અસર પણુ થશે અને તો જ ગુજરાતે જે કામ કરેલું છે તેવું કામ મુસલમાનો બતાવી શકશે" એમ શૌકતઅલી જ્યાં ત્યાં કહેતા હતા. બપોરે અલીગઢના વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજના ક્ષેત્રમાં જ આવેલા તેમના 'યુનિયન'ના મકાનમાં ગાંધીજી, મૌલાના શૌકતઅલી અને મહમદઅલી મળ્યા. શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ અસહકારનો સિદ્ધાન્ત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવ્યો. પોતાની અનેક વર્ષની સલ્તનતની સેવા—નિઃસ્વાર્થ સેવા—સલ્તનતની સાથેનો અનેક વર્ષો સુધીનો સહકાર—બોઅર અને ઝુલુ લડાઈ, તથા આ લડાઇ વખતે પોતે કરેલો સરકારનો સહકાર, અને ગયા ૭ મહિનામાં રાજ્ય પરનો ઉડી ગયેલો પોતાનો ઈતબાર—એ સઘળું ખૂબ વિગતથી તેમણે કહી સંભળાવ્યું, અને ખૂબ અદબથી ટ્રસ્ટીઓને સરકારની મદદ છોડી દેવાની નોટીસ આપવાની, તથા તેમ ન થાય તો પોતાનાં માબાપોને કૉલેજ છોડી દેવાની પરવાનગી આપવાની માગણી કરવાની તેમણે

વિદ્યાર્થીઓની પાસે માગણી કરી. વિદ્યાર્થીઓમાં તો ઘણા દિવસથી ખળભળાટ પેદા થઇ જ રહેલો હતો. તેઓમાંથી ઘણાએ ઉઠીને સવાલો કર્યા. એક બૅરિસ્ટર જેઓ અગાઉ અલીગઢના વિદ્યાર્થી હતા તેમણે ખૂબ દલીલો કરી. "તમારૂં કામ (Destructive) ખંડનાત્મક છે, (Constructive) મંડનાત્મક નથી, જેટલો વખત સુધી નવી કૉલેજ નહિ બનાવી શકો ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ શું કરશે, સરકારની પાસેથી જે ગ્રાંટ મળે છે તે ગલી આપો, પછી કૉલેજ બંધ થઇ શકે. તાલીમ બહુ ઉત્તમ નહિ મળતી હોય તોપણ સ્વાભ્ય તાલીમ તો નથી જ મળતી." એવી એવી દલીલો કરી. ગાંધીજીએ કબૂલ કર્યું, "આ કામ Destruction—ખંડનનું જરૂર છે, પણ હાલ જે ખરાબ ઘાસ ઉગી નીકળ્યું છે તેને જડમૂળથી ઉખેડવાની જ જરૂર છે કે જેથી તેમાં સારૂં અનાજ વાવી શકાય" તાલીમના સારામાઠાપણા વિષે ગાંધીજીએ એટલું જ જણાવ્યું કે "જ્યા તમારે ઘડીભર પણ યુનિયન જૅકના વાવટાને કબૂલ કરવો પડે છે, જ્યાં કોઈ પણ ગવર્નર અગર બીજો મોટો અમલદાર આવે તેને તમારે કહેવું પડે છે કે તમે વફાદાર છો, અને હકીકતમાં તમે વફાદાર નથી, ત્યાં ઘડીભર પણ તમે કેમ રોકાઈ શકો?" પૈસા વિષેની દલીલની સામે ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે "સ્વતંત્ર થયેલી કૉલેજને માટે તો નાણાં વધારે આવી પડશે, અને જ્યાં શૌકતઅલી અને મહમદઅલી જેવા ભડ પડયા છે ત્યા પૈસાનો શો ભય હોય?" મૌ. શૌકતઅલીએ પણ આ સવાલજવાબમાં બહુ આવેશપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે "ખિલાફતને માટે તમારી પ્યારામાં પ્યારી કૉલેજ છોડવાને તમે તૈયાર થાઓ છો એ જ કાંઇ નાનીસૂની તાલીમ નથી. ઇસ્લામના દુશ્મનોની સેવા કરે, ખુશામત કરે, તે ટ્રસ્ટીઓની કૉલેજ મુસ્લીમ કહેવાય નહિ." મૌ. મહમદઅલીએ સવાલ કરનારા ભાઇને પૂછ્યું, "તમે કૉલેજને વધારે ચાહો છો કે મુસલમાન ધર્મને વધારે ચાહો છો? તમારે અંગ્રેજોની સાથે દુશ્મનાઈ જાહેર થઇ છે કે નહિ? જઝીરત-ઉલ-અરબમાં ખ્રિસ્તિયાનો કબજો છે કે નહિ? આ સવાલોના તમે 'હા'માં જવાબ આપી શકો તો તમને અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી મળતી મદદ હરામ છે. તમે કહો છો કે તમારે પૈસે કૉલેજ બની, મકાન તમારાં છે, બધું તમારૂં છે, તો હું તમને પૂછું છું કે તમે 'સ્ટ્રૅચી હૉલ' શા માટે બનાવ્યો? 'લિટન લાઇબ્રેરી' શું કરવા બનાવી અને સ્ટ્રેચી અને લિટનને અમર રાખ્યા? અલીગઢનો પાયો તો સર સૈયદ અહમદે ચાલુ કેળવણીની સામે બળવા ઉપર નાંખેલો હતો. એ પાયો ખસી ગયો છે. એ પાયાને તમે પાછો મજબૂત કરો."

અલીગ વિદ્યાર્થી ની નો

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ભારે અસર થયેલી જણાઈ આખી રાત તેઓ જાગ્યા. પ્રોફેસરોની સાથે મળ્યા, કેટલાક ટ્રસ્ટીઓને તેઓ મળ્યા. બીજે દિવસે કેટલાક ટ્રસ્ટીઓએ બીજા ટ્રસ્ટીઓને ગ્રાંટ છોડવાની નોટીસ આપી. તેની સાથે જ વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રાંટ ન છોડાય તો કૉલેજ છોડવાની પંદર દિવસની નોટીસ આપી. તા. ૨૯મીએ આ નોટીસની મુદત પૂરી થાય છે. આખી મુસલમાન આલમ ૨૯મીએ શું થાય છે તેની રાહ જોઇને બેઠી છે. વિદ્યાર્થીઓ પૂરજોસમાં છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનાં ખર્ચ કમી કરવાનાં અને ગ્રાંટના

પૈસાને પેટે દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ ૫ રૂપીયા ભરવાનાં મત લીધાં છે. કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ ઘણાખરા વર્ગમાં બેસતા નથી. એક પ્રોફેસરે તો વર્ગમાં જણાવ્યું કે "જ્યાં બારેમાં ભારે ઠરાવો થઈ રહ્યા છે ત્યાં હું તમને વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર ટાલકું શું સંભળાવું ?" આપણે પણ રહમીએ શુભ થશે એવી આશા રાખીશું.

૧૩મીની મુસાફરી તો ઉડતાં ઉડતાં કરી એમ કહેવાય. અલીગઢથી ૨૦ માઈલ મોટરમાં હાથરસ ગયા. ત્યાંની સભા ઠીક થઈ કહેવાય. ત્યાંથી ૨૦ માઈલ મોટરમાં કાસગંજ ગયા, કારણ કાસગંજથી કાનપુર માટે ટ્રેન લેવાની હતી. કાસગંજની સભા બહુ વ્યવસ્થિત હતી, એટલે ગાંધીજીને કાંઇક કાસગંજથી શાન્તિ મળી; પણ એ જ શાન્તિનો રાત્રે ભંગ થવાનો હતો એ કોને ખબર? એ રાત્રિની દુઃખદાયક મુસાફરીનું ધ્યાન ગાંધીજીએ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં આપ્યું છે. તેનું ભાષાન્તર 'નવજીવન'માં આવ્યું છે એટલે હું નથી આપતો. લોકોએ સ્ટેશને સ્ટેશને ધમાલ કરી આખી રાત એક ઘડીનો જંપ નથી આપ્યો. લોકોએ કદી ગાંધીજીનાં દર્શન ન કરેલાં એટલે ઘેલા હતા. એ ઘેલાઈની અમૃતસરના લોકોને ભારે કિંમત આપવી પડી કારણ એ ઘેલાઇની સરકારને કાંઇ કદર નથી. એ જ ઘેલાઇમાં આપણે કાયમ રહીયે તો સરકાર તેનો દુરુપયોગ ભવિષ્યમાં પણ કરવા ન ચૂકે. એટલે આ અસહકારની લડતમાં પ્રજાએ એકબીજા વચ્ચે સહકાર અને આરંભમાં પોતાના નેતાઓની સાથે સહકાર કરીને એટલે તેઓ કહે તેમ કરીને જ લડતમાં જીત મેળવવી જોઇયે એમ ગાંધીજીએ ઉપદેશ આપ્યો છે. આ જ ઉપદેશ સવારના જે સ્ટેશનો અમારે રસ્તે આવ્યાં ત્યાંના લોકોને આપતા ગાંધીજી ૧૪મી તારીખે કાનપુર આવી પહોંચ્યા. પણ કાનપુર અને બીજી જગ્યાઓની મુસાફરીનું વર્ણન તો આવતામાં.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૦

દીવાળી કેમ ઉજવાય ?

આ કળિયુગમાં આપણને રંગરાગ કરી દીવાળી ઉજવવાનો હક જ નથી એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય. દીવાળી ઉજવવી એટલે રામરાજ અનુભવવું. આજ હિંદુસ્તાનમાં રામરાજ છે ?

જે રાજા પ્રજાનું સાંભળવા તૈયાર જ નથી, જે રાજાની પ્રજાને પીવાને દૂધ નથી, ખાવાને ખોરાક નથી, પહેરવાને વસ્ત્ર નથી; જે રાજા વગરવાંકે પ્રજાની કતલ કરે છે, જે રાજા દારનો, અફીણનો, ગાંજાનો વેપાર કરે છે, જે રાજા સુવરનું માંસ ખાઇ મુસલમાનોનાં અને ગાયનું માંસ ખાઇ હિંદુનાં મન દુખાવે છે, જે રાજા

ઇસ્લામને જોખમમાં નાંખે છે, જે રાજા ઘોડાઓની શરતોના જુગાર ખેલે છે, તે રાજાની પ્રજા દીવાળી કેમ ઉજવે ? ..

આ વર્ણનમાં અતિશયોક્તિનો ભ્રમ કોઇયે રાખવાનો નથી; અથવા જેને એ ભય હોય તેને હું નમ્રતાપૂર્વક સમજાવવા આતુર છું. જો હું અગ્રેજોને જરાયે અન્યાય કરતો હોઉં તો મારી ભૂલ સમજવા તૈયાર છું, ને સમજ્યે તેમની માફી માગવી મારો ધર્મ સમજીશ.

જે ધોરણ હું અગ્રેજી રાજ્યને લાગુ પાડું છું તે જ ધોરણ હું હિન્દુસ્તાનના અમે તે રાજાને લાગુ પાડના ઇચ્છું છું. એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનના રાજાને હું વધારે કઠિન ધોરણ લાગુ પાડું છું. હળવામાં હળવું ધોરણ લાગુ પાડતાંયે અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા મને અળખામણી લાગે છે. એ રાજ્યસત્તા પરનો મારો બધો મોહ નાશ પામ્યો છે.

અંગ્રેજી પ્રજાની બહાદુરીને સારૂ મને સંપૂર્ણ માન છે. તેમની સંઘશક્તિ—યોજનાશક્તિ સરસ છે. તેમના સાહિત્યનો કેટલોક ભાગ વખાણવાલાયક છે. તેમનું બાઇબલ વાંચીને હું આત્મતૃપ્તિ પામી શકું છું. પણ તેમની સ્વાર્થવૃત્તિ તેમના ગુણોને ઢાંકી દે છે. તેમની પ્રવૃત્તિથી હિન્દુસ્તાનને નુકસાન જ થયું છે. હિન્દુસ્તાન પાયમાલ ને નામર્દ બન્યું છે. જે નામર્દી હિન્દુસ્તાનમાં આજે વર્તે છે તેવી મુગલાઇને સમયે કે બીજે કોઈ પણ સમયે ન હતી એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. અને એ નામર્દી અનાયાસે નથી આવી પણ ઇરાદાપૂર્વક પેદા કરવામાં આવેલી છે, તેથી આ રાજ્યને હું રાવણરાજ્ય માનું છું. જે આપણને જોઇયે છે તેને હું રામરાજ્ય કહું છું. એવું રામરાજ્ય તે સ્વરાજ્યજ હોઈ શકે.

એ રાજ્ય કેમ સ્થાપી શકાય ?

પૂર્વે જ્યારે પ્રજા પીડાતી ત્યારે તપશ્ચર્યા કરતી. પ્રજા માનતી કે પોતાના પાપે પોતાને પાપી રાજા મળે છે; તેથી પોતે પવિત્ર થવા પ્રયત્ન કરતી. પહેલો પ્રયત્ન એ કે રાક્ષસને ઓળખી તેનાથી દૂર રહેવું, તેનો અસહકાર કરવો. અસહકાર કરવાનીયે હિંમત જોઇયે. તે હિંમત મેળવવા અને સુખ ઉપભોગનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. રાક્ષસરાજ્યને હાથે કેળવણી લેવી, તેને હાથે પહેરામણી લેવી, તેને હાથે પોતાના કજીઆનો ચુકાદો મેળવવો, તેને કાયદાઓ ઘડવામાં મદદ કરવી, તેને સિપાહીઓ આપવા, તેનાં બનાવેલાં કપડાં પહેરવાં અને તેની સાથે

સાથે જ તે રાજ્યનો નાશ પણ ઇચ્છિવો 'એ તો જે ડાળ ઉપર બેઠા હોઇયે તેને જ કાપવા બરોબર થયું. તે તો પાપ જ ગણાય. અને એમ રાજ્યનો નાશ પણ ન થાય. ત્યારે આપણે કઈ રીતે દીવાળી ઉજવીયે?

૧. આપણા છોકરા સરકારની નિશાળમા ભણતા હોય તો તેને ઉઠાડી લઇયે.

૨. તેને બદલે બીજી નિશાળો સ્થાપીયે.

૩. આપણા કજીઆ આપણે ખાનગી પચમેળે પતાવીયે.

૪. વકીલ હોઇયે તો વકીલાત છોડીયે.

૫. મતદાર હોઇયે તો કોઈ પણ ઉમેદવારને મત નહિ આપવાનો નિશ્ચય કરીયે ને બીજાને તેમ કરવા વીનવીયે. આપણા જ લત્તામા કોઇ ઉમેદવાર થયેલ હોય તો તેને ઉમેદવારી ખેચી લેવાનો 'કાર્ડ' મોકલીયે.

૬. આપણે ઘરમા પવિત્ર રેટીયો દાખલ કરીયે

૭. હાથે જ કાંતેલા સૂતરનુ કાપડ વણાવીયે ને તેવુ કાપડ પહેરી દેશને ખાતર વધારે ભાર ઉપાડીયે.

આ બધા કામોને સારૂ પૈસાની તો જરૂર હોય જ. તેથી આપણે યથાશક્તિ દાન કરીયે, બીજાઓની પાસે તે ઉઘરાવીયે. જો પ્રજા મારી સલાહ માને તો આ દીવાળીના દિવસોમા પ્રજાની પાસેથી કેવળ સ્વરાજને સારૂ જ કામ કરાવું.

દીવાળીમા આટલું તો ન જ કરીયે:

૧. એશઆરામ ન કરીયે.

૨. જુગાર ન ખેલીયે.

૩. અનેક જાતના પકવાનો ન કરીયે.

૪. ફટાકડા ન ફોડીયે. આ બધા ત્યાગથી બચતા પૈસા આપણે સ્વરાજને સારૂ આપીયે.

આ આપદ્ધર્મ છે જ્યારે આપણે મનમાનતું રાજ્ય સ્થાપીયે ત્યારે જરૂર કેટલાક નિર્દોષ આનદો લઇયે. પણ અત્યારે તો પ્રજા શોકમા છે, પ્રજાને વૈધવ્ય છે. તે વેળા તો પ્રજાથી રગરાગ ખેલાય જ નહિ.

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૦

§ હિન્દુમુસલમાનનું ઐકય

અસહકારને વિજયી બનાવવાનો આધાર જેટલો અહિંસા પર છે તેટલો જ હિન્દુમુસલમાનની એકતા પર છે. અસહકારની લડત દરમિયાન આ બન્ને બાબતોને ખૂબ કટાકટીના પ્રસંગો આવશે, અને તેમ છતાં ન તૂટતાં જો એ અક્ષત રહેશે તો વિજય નક્કી છે.

હિન્દુમુસલમાનની એકતા પર હમણાં જ આગ્રામા જબરદસ્ત ફટકો પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. અને એમ કહેવાય છે કે જ્યારે દરેક પક્ષ અધિકારીઓ પાસે મદદ માટે ગયો ત્યારે તેમને 'ગાંધી–શૌકતઅલી પાસે જાઓ' એવો જવાબ મળેલો. સદ્ભાગ્યે અમારા કરતાં અનેક રીતે વધુ યોગ્ય ગૃહસ્થ ત્યા હાજર હતા. હકીમ સાહેબ અજમલખાનજી બન્ને કોમનો વિશ્વાસ અને આદર ભોગવતા એક ચુસ્ત મુસલમાન છે. પોતાના માણસોની ટુકડી સાથે પોતે આગ્રે પધારી કજીઆનો નીવેડો આણ્યો અને બન્ને કોમ વચ્ચે પાછી મિત્રાચારી સાધી દીધી. દિલ્હી નજીક પણ આવો જ એક પ્રસંગ બનેલો અને તેનો પણ જો આવો જ સુંદર રીતે નીવેડો લાવવામાં આવ્યો ન હત તો કદાચ તેમાથી એક જબરદસ્ત ધડાકો થાત.

પરંતુ દરેક ઠેકાણે હકીમ સાહેબ અજમલખાનજી શાંતિના ફિરસ્તાની જેમ બરોબર અણીને વખતે પહોંચી જાય એમ કાંઇ હમેશાં જ ન બની શકે. તેમજ હું કે મૌલાના શૌકતઅલી પણ કાંઇ દરેક જગાએ પહોંચીયે નહિ. અને છતાંયે બન્ને કોમો વચ્ચે અણબનાવ કરાવી એકબીજા જોડે લડાવી મારવાના પ્રયત્નની સામે એકત્રિત થઇ બન્ને કોમોમાં સંપૂર્ણ શાંતિ જળવાવી જોઇયે.

આગ્રાના અધિકારીઓને મદદ માટે અરજ પણ શા માટે કરવામાં આવી ? અસહકારના કાર્યક્રમને આપણે સરળ કરી બતાવવો હોય તો જ્યારે જ્યારે આપણે માંહોમાંહે કજીઆ થાય ત્યારે સરકારની મદદ વિના ચલાવી લેતાં આપણને આવડવું જોઇયે. ગુન્હેગારોને સજા કરવા માટે અથવા માંહોમાંહેના ટંટા પતાવવા માટે અંગ્રેજો ઉપર જ આપણે છેવટનો આધાર રાખવો પડે તો આપણી અસહકારની આખી યોજના જ નિષ્ફળ સિદ્ધ થાય. દરેક ગામમાં ઓછામા ઓછો એક હિન્દુ અને એક મુસલમાન એવો હોવો જ જોઇયે કે જેનું કર્તવ્ય બન્ને કોમ વચ્ચેના કજીઆનો નીવેડો આણવાનું જ હોય. કેટલીક વાર તો સગા ભાઇઓ પણ મારામારી પર આવી જાય છે. હું માની લઉં છું કે શરૂઆતમાં તો કોઇ કોઇ વાર આવાં છમકલાં થવા

વગર રહેવાનાં નથી. કમનસીબે આપણે એટલે જાહેરમાં કામ કરનારાઓએ પ્રજાને અને ખાસ કરીને તેમાંના તોફાની વર્ગને સમજવાનો તથા સમજાવવાનો ઘણો જ ઓછો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ પ્રજાના આદરને આપણે પાત્ર થઈએ અને તેનાં તોફાની તત્ત્વો પર અંકુશ મેળવીએ તે દરમિયાન્ લોકો મીજાજ ખોઇ બેસીને ક્યાંક ક્યાંક દગાફિસાદ કરી દેશે પણ ખરા. પણ એવે પ્રસંગે સરકારની મદદ માગ્યા વગર ચલાવી લેતાં આપણને આવડવું જોઇયે. હકીમ સાહેબ અજમલખાનજીએ આપણને એનો પાઠ શીખવ્યો છે.

આપણે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે જે ઐક્ય ઇચ્છીયે છીયે તે કાંઇ ઉપરચોટીઉં કે થીગડા દીધેલું નથી; સાચી દિલસફાઇ ઉપર ખડું થયેલું પરસ્પર હૃદયનું ગંઠન છે. હિન્દુમુસલમાનની એકતા સિવાય હિન્દુસ્તાન માટે સ્વરાજ્યની આશા સ્વપ્નવત્ છે. એ વાત જે દિવસે આપણા ખરા જીગરમાં વસી જશે તે દિવસે એ એકતા કાયમની સ્થપાશે. માત્ર કામચલાઉ સંધિ ન ચાલે. એકબીજાના ભય ઉપર તેનો આધાર ન હોઇ શકે. એ તો જેને એકબીજાના. ધર્મને માટે માન છે એવા બરોબરીઆ વચ્ચેની ભાગીદારી જ હોઈ શકે. જો કુરાને શરીફમાં હિન્દુઓને પોતાના નૈસર્ગિક શત્રુઓ ગણવાની મુસલમાનો પર ફરજ નાખવામાં આવી હોત, અગર તો હિન્દુ ધર્મમાં પણ બન્ને કોમો વચ્ચે દુશ્મનાવટ જ હોવી જોઇયે એવી કશી આજ્ઞા કે આધાર હોત, તો બન્ને કોમ વચ્ચેનાં ઐક્ય વિષે હું નિરાશ થાત.

બન્ને કોમો વચ્ચે ભૂતકાળમાં જે દ્વેષ હતો તેવો જ દ્વેષ, જો અંગ્રેજો આજે આપણી વચ્ચે રહી બન્ને કોમને ન ઝાલી રાખે તો ચાલુ રહે એમ હજુ આપણે માન્યા કરીયે તો આપણે ઇતિહાસ બરાબર શીખ્યા ન કહેવાઇયે. પરંતુ મને પૂરેપૂરી ખાત્રી છે કે હિન્દુ ધર્મ કે ઇસ્લામી ધર્મમાં આવી માન્યતા રાખવા કોઇ જાતનો આદેશ નથી. એ ખરૂં છે કે બન્ને ધર્મોના સ્વાર્થી અને ઝનુની ઉપાસકો બન્ને કોમોને એકબીજાની સામે ઉશ્કેરે છે. એ વાત પણ સિદ્ધ છે કે ખ્રિસ્તી રાજ્યકર્તાઓની માફક મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ પણ પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે તલવારનો ઉપયોગ કર્યો છે; પણ આજની દુનિયા તેના અનેક આધુનિક દોષો છતાં, ગુલામીની પ્રથાની પેઠે જ જબરદસ્તીથી બીજા ધર્મનો વટાળ પણ સાંખી શકે નહિ. ચાલુ યુગનો વૈજ્ઞાનિક જુસ્સો એ જ કદાચ આજના જમાનાનો એક કિંમતીમાં કિંમતી ફાળો છે. એ જુસ્સાએ ઇસ્લામી તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મને વિષેની કેટલીયે માન્યતાઓને પલટાવી નાંખી છે. ઇસ્લામી ધર્મ વિષે લખનારો એક પણ એવો માણસ આજે મારી જાણમાં

નથી જે ધર્મપ્રચારને ખાતર બળનો ઉપયોગ કરવાની હિમાયતનો બચાવ કરતો હોય. આપણા જમાનાની ઉપર અસર કરનારા ઘટનાપ્રવાહો તરવારની ધારના કરતાં પણ વધુ સૂક્ષ્મ છે.

મારી તો માન્યતા છે કે પશ્ચિમમાં મહાભારત પાયા પર ચાલી રહેલ ખુનામરકી, કુટિલતા અને છેતરપીંડીની વચ્ચે પણ મનુષ્યજાતિ ચૂપકીથી અવશ્ય એક વધુ સારા યુગ તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે. અને કાયમની હિન્દુમુસલમાન એકતા સ્થાપીને તથા અહિંસક સાધનો એટલે કે નિર્ભેળ આત્મયજ્ઞ દ્વારા પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મપ્રકટન પ્રાપ્ત કરી લઇને આજના અંધકારમાંથી દુનિયાને મોક્ષનો માર્ગ દેખાડી શકે તેમ છે.

ચ્હાની દુકાનો

ગુજરાતમાં ચ્હાની દુકાનો બંધ થઇ છે એ ફેરફાર જેવો તેવો નથી. જેણે તે કાર્ય હાથમાં લીધું ને પાર ઉતાર્યું તેને હું ધન્યવાદ આપું છું. મારી ઉમેદ છે કે આ ત્યાગ ટકી રહેશે.

એક જમાનો એવો હતો કે આપણે આપણું ખાવાપીવાનું ઘરમાં કરી લેતા; પછી બહાર ખાવાપણું ન રહેતું. હવે તો બહાર જ ખાવાનું ઘણું રાખીયે છીયે. તેથી ખોરાક સારો નથી મળતો; મોંઘો મળે છે. એ રીતે ગરીબોને સારૂ આપણે મોંઘવારી કરીયે છીયે.

ચ્હામાં કંઈ ખાસ ગુણ મેં તો જાણ્યો નથી. વળી બજારમાં થયેલી ચ્હા ઉકાળેલી હોવાથી હાનિકારક હોય છે. પણ આ હીલચાલનું સારામા સારૂં પરિણામ એ છે કે દૂધનો બચાવ થયો છે ને તેનો ભાવ ઘટયો છે. પ્રજા બરોબર ધ્યાન રાખશે તો દૂધનો કાબુ મેળવી દૂધ, ઘી વગેરે વસ્તુઓ જે ગરીબોને સ્વપ્નવત્ થઇ પડી હતી તે હવે તેઓ લઇ શકે એવો સંભવ છે.

પણ ચ્હાખાનાં પ્રજામતના બળથી બંધ કરવાં એ એક વાત અને પશુબળથી સુધારે
બંધ કરવાં એ જુદી જ વાત છે. મુંબઇમાં પશુબળથી ચ્હાખાનાં બંધ કરવાનો બગાડ
પ્રયત્ન ચાલ્યો છે એ મને તો ભયંકર લાગ્યો છે. તે બાબત ત્યાંના છાપાવાળાને મેં કાગળ પણ લખ્યો છે. તે તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચું છું. જોરાવરીથી ચ્હાખાનાં

બંધ થાય તેના કરતા તે ખુલ્લા રહે એ હુ વધારે પ્રસંદ કરૂં. મ્હાખાના બંધ કરાવવાનો રસ્તો મ્હાવાળાઓની ઉપર જુલમ કરવો એ નથી, પણ ત્યા જનારાને સમજાવવા એ છે. વળી તેવી પ્રવૃત્તિમા મારૂ નામ વપરાયુ જોઇ હુ વધારે દુઃખી થયો છું કોઈ પણ બળાત્કારમાં હુ ન જ હોઉ. બળાત્કારને હુ અધર્મ માનું છુ. સારામા સારૂ કાર્ય પણ હુ બળાત્કારે કરાવવા નથી ઇચ્છતો. સ્વરાજ સુદ્ધા હુ બળાત્કારે લેવા નથી માગતો. ત્યારે મ્હાખાના બળાત્કારે બંધ કરવા હુ કેમ જ ઇચ્છુ ?

પણ ઘણા મહત્ત્વનો ફેરફાર તો પ્રજા મદ્યપાન મુકાવીને કરાવી શકે છે. જો પ્રજા આ કાર્ય પોતાના હાથમા લે તો દારૂના પીઠા બંધ કરાવી શકે છે. પીઠાના માલીકને સમજાવીને નહિ. માલીકોને સમજાવવા એ હુ લગભગ અશક્ય માનુ છુ. પણ દારૂ પીનારને તેના દુર્ગુણો સમજાવી તેના મન ઉપર અસર પાડવી હું મુશ્કેલ ગણતો નથી. મ્હાથી માણસની હોજરી બગડે છે, દારૂથી આત્માનો વિનાશ થાય છે. દારૂની પાછળ દિવાનાપણું, વ્યભિચાર, જુગાર વગેરે આવે છે. દારૂથી મન મલિન થાય છે, હૃદય ઘાતકી બને છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે પશ્ચિમના લોકો દારૂના વ્યસનથી મલિનતાને પામ્યા છે. એ જ કારણથી તેઓ દુષ્કૃત્યોથી ડરતા નથી ને પાપને પુણ્ય માને છે. સેથી જો આપણે ગુજરાતમા દારૂ પીવાની બૂરી ટેવમાથી પ્રજાને છોડવી શકીયે તો તેને એક જેલમાથી છોડવ્યા સમાન છે. દારૂની માણસને જરાયે જરૂર નથી એ તો જગત્પ્રસિદ્ધ વાત છે. દારૂડીઆથી સયમ ન જ જાળવી શકાય એ કોનાથી અજાણ્યુ છે ? એટલે મારી ઉમેદ છે કે વિવેકથી, પશુબળ વાપર્યા વિના ને સમજણથી દારૂના વ્યસનમાથી દારૂ પીનારાને છોડાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થશે.

તેમા મુશ્કેલીઓ છે જ. મ્હા પીનારાને સમજાવવા એ સહેલું હતું. દારૂ પીનારને સમજાવવાનુ કામ વધારે મુશ્કેલ છે. છતા પ્રજામતની પાસે સહુ રંક બની જાય છે. પ્રજામતથી લજ્જિત થઇને પણ દારૂ પીનારા પોતાનું વ્યસન છોડી દેશે.

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૦

પ્રત્યેક અંગ્રેજને—

પ્રિય મિત્ર !

હું ઇચ્છું છું કે હિન્દમાંનો પ્રત્યેક અંગ્રેજ આ પત્રને જુએ અને એની ઉપર વિચાર કરે

સૌ પહેલા તો હું તમને મારી ઓળખ કરાવી દઉં. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે મે બ્રિટિશ સરકાર જોડે આજ સુધીમા જેટલો સહકાર કર્યો છે તેટલો બીજા કોઇ હિન્દીએ નહિ કર્યો હોય. બીજા હરકોઇ માણસને બળવો કે બહારવટુ કરવાનુ મન થઈ જાય એવા કઠણ સંજોગો વચ્ચે રહીને મેં ૨૮ વરસ સુધી તમારા સામ્રાજ્યમા અખંડ જાહેરસેવા કરી છે અને એ સેવા તમારા કાયદાઓએ યોજેલી સજાઓની બીકથી અગર બીજા કોઇ પણ સ્વાર્થી હેતુથી કરી નથી એ ખાત્રીથી માનજો એ સહકાર સ્વતંત્ર, મરજિયાત અને બ્રિટિશ સરકારની એકંદર વૃત્તિ અંતે હિન્દુસ્તાનના લાભમા છે એ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઇને જ કરેલો હતો. એ શ્રદ્ધાથી સામ્રાજ્યની ખાતર ચાર વેળા મે મારી જાતને જોખમમા નાખી: ૧) બોઅર યુદ્ધ વેળાએ, તે વેળા મારા હાથ હેઠળ એક ઍમ્બ્યુલન્સ (જખમી થયેલાઓને મદદ પહોંચાડનારી) ટુકડી હતી જેની સેવા વિષે જનરલ

મુલરે પોતાના ખરીતાઓમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો; (૨) નાતાલમાં ઉઠેલા ઝુલુ બળવાની વેળાએ; તે વખતે પણ મારી પાસે તેવી જ ઍમ્બ્યુલન્સ ટુકડી હતી; (૩) છેલ્લા મહાયુદ્ધની શરૂઆતમાં; તે વખતે પણ મેં એવી જ ટુકડી ઊભી કરેલી, જેની અતિપરિશ્રમભરી તાલીમને પરિણામે મને સખત પ્લુરસીનો રોગ થયેલો; અને છેલ્લે (૪) દિલ્હીમાં મળેલી યુદ્ધ પરિષદ્ વખતે મેં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને લશ્કરભરતીમાં મદદ કરવા વિષે આપેલા વચનનો જીવતોડ અમલ કરીને. આ કામને સારુ ખેડા જીલ્લામાં રહીને અને લાંબી લાંબી મજલો કરીને મેં એટલી મહેનત ઉઠાવેલી કે એમાંથી મને જીવલેણ મરડો લાગુ પડ્યો અને હું માંડ માંડ મરતો બચ્યો.

આ બધી સેવાઓ મેં એવી જ શ્રદ્ધાના બળ ઉપર કરેલી કે મારાં એ કામોથી સામ્રાજ્યમાં મારા દેશને સમાન દરજ્જો મળશે. હજુ છેક ગયા ડિસેમ્બર સુધી સરકાર ઉપર ભરૂસો રાખી સહકાર કરવા મેં મારા દેશબંધુઓને વીનવ્યા અને ત્યાં સુધીયે આશા હતી કે મિ. લૉઇડ જ્યૉર્જ પોતે મુસલમાનોને આપેલાં વચનોને પાળશે અને પંજાબના અત્યાચારોની અંતે બહાર આવેલી હકીકતો ઉપરથી પંજાબીઓ પર ગુજરેલ સિતમની પૂરી ભરપાઇ કરવામાં આવશે. પણ મિ. લૉઇડ જ્યૉર્જે કરેલા વિશ્વાસઘાતથી, તમે તેના વર્તનને જે રીતે વખાણ્યું તે ઉપરથી, અને પંજાબના અપરાધીના તમે કરેલા ઢાંકપીછોડા ઉપરથી સરકારના શુભ હેતુઓ ઉપરનો તેમજ જે પ્રજા એવી સરકારને ટેકો આપી રહી છે એ પ્રજા ઉપરનો મારો બધો ઇતબાર ઉડી ગયો છે.

પણ તમારા શુભ હેતુઓ વિષેનો મારો વિશ્વાસ ઉડી ગયો હોય તોપણ તમારી બહાદુરીને હું ઓળખું છું અને હું જાણું છું કે ન્યાય અને દલીલને વશ થઈ તમે જે આપવા તૈયાર નહિ થાઓ તે શરાતનને નમીને આપવા રાજી થઈને તૈયાર થશો.

સામ્રાજ્યનો અર્થ હિન્દને માટે શું છે તે તો જુઓ :

૧. ગ્રેટબ્રિટનના લાભની ખાતર હિન્દનાં દ્રવ્યોનું શોષણ.

૨. રોજ વધતાં જતાં લશ્કરી ખરચ, અને દુનિયાના કોઈ પણ દેશના કરતા વધુ ખરચાળ મુલ્કી અમલદારોનું ખાતું.

૩. હિન્દની ગરીબાઇનો છાંટાબાર ખ્યાલ ન કરતાં ઉડાઉપણે ચલાવવામાં આવતાં સઘળાં સરકારી ખાતાં.

૪. અમારી વચ્ચે વસતા તમારા મૂઠીભર અંગ્રેજોની જાન જોખમમાં આવે એ બીકે આખી પ્રજાની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવેલાં હથિયાર, અને તેને પરિણામે પ્રજામાં આવી ગયેલું નપુંસકત્વ.

૫. આવી અતિ ખરચાળ સરકારને નભાવવા દારૂ, અફીણ અને એવા જ બીજા માદક પદાર્થોનો ચલાવવામાં આવતો વેપાર.

૬. પ્રજાના ઉદ્વેગને જાહેર કરવા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પ્રવૃત્તિને દાબી દેવાની ખાતર નિત્ય નવા ઘડાતા દબાણ અને સખ્તીના કાનૂનો.

૭. તમારી વસાહતોમાં વસતા હિન્દીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું શરમ ભર્યું વર્તન; પંજાબના કારોબારને આપેલું સાબાશીનું પ્રમાણપત્ર અને મુસલમાન લાગણીને તુચ્છકારી કાઢી, તમે અમારી લાગણીઓની કરેલી અવગણના.

હું જાણું છું કે જો અમે લડીને તમારા હાથમાથી અમારૂ રાજ્ય ખૂંચવી લઇ શકીયે તો તે સામે તમે વાંધો ન ઉઠાવો. તમે જાણો છો કે તેમ કરવાની અમારામા તાકાત નથી; કારણકે તમે એવી ખુલ્લી અને ખાનદાનીભરી લડાઈ કરવા જેવી અમારી સ્થિતિ રહેવા દીધી નથી. આમ લડાઈના મેદાનમાં અમારૂ શૂરાતન સિદ્ધ કરવાના બારણા અમારે માટે બંધ છે. આત્માનુ શૂરાતન બતાવવાનો રસ્તો હજુ અમારે માટે ખુલ્લો છે. એ શૂરાતનને પણ તમે નમશો એ હું જાણું છું. એ શૂરાતન મારી પ્રજામા જગાવવાનુ કાર્ય હું અત્યારે કરી રહ્યો છું. અસહકાર એટલે આપભોગની તાલીમ. જ્યારે અમે જોઈ ચુકયા કે આ દેશના તમારા ગર્જ્યકારોબાર હેઠળ અમે રોજ વધારે ને વધારે ગુલામીમા ખૂંચતા જઇયે છીયે ત્યારે અમે હવે શા સારૂ તમારી જોડે સહકાર કરીયે ?

મારી સલાહને પ્રજા આજ જે આટલી ઝીલી રહી છે તે મારા નામને લીધે નથી. મારા નામને અગર અલી બિરાદરોનાં નામને આ બાબતનો વિચાર કરતી વેળાએ તમે બાજુએ મુકજો. હું પોતે જો આજે પ્રજાને મુસલમાનોની સામે થવાની સલાહ આપવાની મૂર્ખાઈ કરૂ, અગર અલી ભાઈઓ તેની રીતે મુસલમાનોને હિન્દુઓ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા પોતાનુ જાદુઇ બળ વાપરે તો મને તેમજ તેઓને બન્નેને પ્રજા તત્કાળ ફેંકી દે. લોકોનાં ટોળેટોળાં આજે અમારા બોલ સાંભળવા ધસે છે, કારણકે તમારાં જુલમ નીચે કકળતી પ્રજાના અંતરની લાગણીઓ અમે બોલી બતાવીયે છીયે. અલી બિરાદરો પણ કાલ સુધી તમારા મિત્ર હતા; જેવો હું હતો અને હજી છું. મારો ધર્મ તમારા પ્રત્યે મારા અંતરમા કોઈ પણ પ્રકારની કડવાશ સંઘરવાની મને મનાઇ કરે છે. મારા કાંડામાં જોર હોય તોપણ હું મારો

હાથ તમારી સામે ન ઉગામું. મારા દુ:ખભોગથી જ તમને જીતવાની હું ઉમેદ ધરાવું છું. અલી ભાઈઓ તેમનાથી બને તો તેમના દીનની ખાતર અને દેશની ખાતર અવશ્ય તલવાર ખેંચે પણ પ્રજાની લાગણીઓ જાહેર કરવાના અને તેમના દુ:ખનો ઇલાજ શોધવાના કામમાં એમણે અને મેં પ્રજાની જોડે સહીયારૂં કર્યું છે.

લોકલાગણીના આ ચડતા ઉભરાને દાબી દેવાના ઉપાયની તમે શોધમાં છો. હું તમને સૂચવીશ કે એનો ઉપાય એક જ છે, અને તે એ જ કે રોગના કારણો જ શોધીને દૂર કરવા. હજુ બાજી તમારા હાથમાં છે. હિન્દને કરેલા ઘોર અન્યાયો માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકો છો. મિ. લૉઇડ જ્યૉર્જ પાસે તમે તેમનું વચન પળાવી શકો છો. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે એમણે જે કર્યું છે તેમાથી છટકવાની કેટલીયે બારીઓ એમણે જાતે જ રાખેલી છે. ના૦ વાઇસરાયને પાછા જવાની તમે ફરજ પાડી શકો છો લાયક માણસને એ જગ્યા આપી શકાય. સર માઇકલ ઓડવાયર તેમજ જનરલ ડાયરને વિષેના તમારા વિચારો પણ તમે ફેરવી શકો છો પ્રજાના જાણીતા, તેમણે ચુટી કાઢેલા અને સર્વ મતના આગેવાનોની એક પરિષદ્ બોલાવીને હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની ઇચ્છાઓને અનુસરતું સ્વરાજ્ય બક્ષવાનો રસ્તો કાઢવા તમે સરકારને ફરજ પાડી શકો છો

પણ પ્રત્યેક હિન્દી ખરેખર તમારો બરોબરીઓ અને તમારો ભાઇ છે એ તમે ન જુઓ ત્યાં સુધી તમારાથી આ બનવાનું નથી હું તમારા આશ્રયનો યાચક નથી, હું તો મિત્ર તરીકે એક કઠણ પ્રશ્નનો ખાનદાનીભર્યો ઉકેલ તમને દેખાડી રહ્યો છું એટલું જ. બીજો રસ્તો દમાણ અને સખ્તીનો તો તમારી સામે ખુલ્લો છે જ. હું તમને ચેતવું છું કે એ ઇલાજ નિષ્ફળ જશે. એનો આરંભ તો થઇ ચુક્યો છે. સરકારે પાણીપતના બે બહાદુર પુરુષોને સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો ધરાવવા અને તે જાહેર કરવાને સારૂ કેદ કર્યા છે. બીજા પર લાહોરમાં કેસ ચાલી રહ્યો છે. અયોધ્યામાં બીજો એક કેદ થયો છે ત્રીજાનો ચુકાદો હવે થવાનો છે તમારી આજુબાજુ શું ચાલી રહ્યું છે તે તમારે જોવું જોઇએ અમારી પ્રવૃત્તિ તો દમાણ અને સખ્તીની આશા રાખીને જ શરૂ થઇ છે. હું માનપૂર્વક તમને બેમાંથી સારો રસ્તો લેવા અને જે હિન્દુસ્તાનનું લૂણ તમે ખાઓ છો તેની પ્રજાનો પક્ષ લેવા વીનવું છું એની આકાંક્ષાઓને રોકવા પ્રયત્ન કરવો એ આ દેશની બેવફાઇ કરવા

તમારો વફાદાર મિત્ર,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

'અલીગઢ કૉલેજના ટ્રસ્ટીઓને—

ગૃહસ્થો!

હિન્દમાંની આખી મુસલમાન દુનિયાને લગતા એક ભારેમાં ભારે કટોકટીના વિષય ઉપર તમારો નિર્ણય આપવાને ભેગા થવાની તમે તૈયારીમાં છો. હું સાંભળું છું કે તમારી બેઠક મળે તે વખતને માટે તમે સરકાર અને પોલીસની મદદ માગી રહ્યા છો. આ અફવા જો સાચી હોય તો તેમ કરવામાં તમારે હાથે ભારે ભૂલ થશે એ ખચીત માનજો. ઘરમેળે બેસી પતાવવાની વાતમાં સરકારની દખલ અગર પોલીસનું રક્ષણ જોઇયે જ શું કરવા? અલી ભાઇઓ કે હું એમાંથી કોઇયે પશુબળની લડાઇમાં થોડા જ ઉતર્યા છીયે? અમે જગાવેલી લડાઈમાં અમારૂં એકપૂરૂં હથિયાર પ્રજામત છે અને એ પ્રજાને જો અમે અમારી બાજુએ નહિ રાખી શકીયે તો અમારી ચોખ્ખી હાર છે. આપણી વચ્ચેના કજીઆમાં પણ પ્રજામતની પરીક્ષા તમને બહુમતી મળ્યાથી જ થશે. એટલા માટે આ બાબતની સંપૂર્ણ ચર્ચા કર્યા પછી જો બહુમતીથી તમે એવા નિર્ણય ઉપર આવો કે જો કૉલેજ અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાઓને સરકારથી છૂટી પડાવવા અને સરકારી ગ્રાંટ છોડી દેવડાવવા વિષેનો પોતાનો આગ્રહ ન મુકી દે તો વિદ્યાર્થી તરીકે અગર બોર્ડરો તરીકે પણ કૉલેજની સરહદમા ન રહે તો શાંતિપૂર્વક તેઓ કૉલેજ ખાલી કરશે. તેમ થાય તો બનતા લગી અલીગઢમા જ નહિ તો બીજી કોઇ જગાએ તેમને કેળવણી આપવાનું ચાલુ રાખવાનું અમે ધાર્યું છે. એમની દુન્વયી કેળવણી જરૂર વગર એક દિવસ પણ ન અટકે એવી અમારી ઇચ્છા છે; પણ એ કેળવણી ઇસ્લામના કાનૂનને અને હિન્દની ઇજ્જતને અનુસરીને આપવાની અમારા દિલની ખ્વાહિશ છે. નામાંકિત ઉલેમાઓનો આ બાબતમાં મે અભિપ્રાય પૂછી જોયો છે, અને તેમનો મત એવો છે કે જે સરકારે પવિત્ર ખિલાફતને નાબુદ કરવા અગર જઝીરત-ઉલ-અરબ પરના ઇસ્લામી કબજામા હસ્તક્ષેપ કરવા સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે તે સરકારની મદદ કોઇ પણ ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાનથી લઇ શકાય નહિ. હિન્દની ઇજ્જતને આ સરકારે કેવી રીતે ઇરાદાપૂર્વક ધૂળમા રગદોળી છે એથી તો તમે મારા જેટલા જ વાકેફ છો. આ કારણોને લઇને લોકોનો જુસ્સો કાબુમાં રહી શકે એટલી સાવધાનીપૂર્વક પ્રજા સરકાર જોડેનો બધો મરજીયાત નાતો તોડી રહી છે. આવા સંજોગો વચ્ચે મને લાગે છે કે સરકારી ગ્રાંટને હવે

પછી લેવા ઇનકાર કરી તમારી મહાન સંસ્થાને સરકારથી સ્વતંત્ર બનાવવી અને મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી માટે મળેલું ચાર્ટર (સનદપત્ર) પાછું આપી દેવું એટલું તો તમારે ઓછામા ઓછું કરવું જોઇયે. અલીગઢ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ પણ જો તમે ઇસ્લામ અને હિન્દની સામું ન જુઓ તો સરકારનું છત્ર કબૂલ રાખનારી તમારી સંસ્થાનો પડછાયો તજવો જોઇયે. આવી સંસ્થા ઇસ્લામ અને હિન્દ તરફથી માન પામવાનો પોતાનો બધો હક ગુમાવે છે. આ અલીગઢને ઠેકાણે તેમણે વધુ વિશાળ, વધુ ઉદાત્ત અને વધુ નિર્મળ અલીગઢ—તેના મહાન સંસ્થાપક સર સૈયદ અહમદના સચ્ચા જીગરમાંની આકાંક્ષાઓને પૂરી કરનારૂં અલીગઢ—ઉભું કરવું જોઇયે. મારી તો કલ્પનામાં પણ નથી આવી શકતું કે પ્રાતઃસ્મરણીય મર્હુમ સર સૈયદ અહમદ પોતાની મહાન સંસ્થાને હાલની સરકારની સત્તા અગર અસર હેઠળ એક ક્ષણ વાર પણ રહેવા દેવાનો વિચાર સરખો શી રીતે કરી શક્ત!

અલીગઢ સંસ્થાને સરકારી કાબુ અને સરકારી ગ્રાંટમાથી છૂટી પાડવાના ખ્યાલનો હું ઉત્પાદક હોવાથી મને લાગે છે કે તમારી ચર્ચા વેળાએ જો હું તમારી વચ્ચે હોઉં તો તમને કદાચ મદદરૂપ થઇ પડું. આથી જો મને તમારી સભામાં હાજર રહેવા આજ્ઞા કરશો તો હું આનંદથી મારી સેવા અર્પણ કરવા તૈયાર છું. હાલ હું મુંબઇ જાઉં છુ અને ત્યા તમારા જવાબની રાહ જોઇશ.

પણ તમે મને સભામા બોલાવજો અગર ન બોલાવજો પણ આ ચોખ્ખી ઘરગતુ વાતની વચ્ચે કૃપા કરીને સરકારને તો ન જ નોતરતા.

અને સરકારને પણ તમારી મારફત મને થોડુંક કહી લેવા દ્યો. આજકાલ મારે અને અલી બિરાદરોને વિષેના સરકારના ઇરાદાઓ વિષે અનેક અફવાઓ ઉડયાં કરે છે. હું ઉમેદ રાખું છું કે આ લડતને શાંતિમાં વધવા દેવાની ખાતર સરકાર અમારી સ્વતંત્રતા પર અંકુશ ન મુકે. અમે સીધામાં સીધી રીતે અમારી લડત હંકારવા મથી રહ્યા છીયે. અમે સરકારને પ્રજાની ઇચ્છા આગળ નમાવવા અને તેમ કરવા તે તૈયાર ન હોય તો પશુબળનો આશ્રય લઇને નહિ, પણ શુદ્ધ પ્રજામતના જોરથી તેને ઉથલાવી પાડવા મથી રહ્યા છીયે, અમે માનીયે છીયે કે સરકારની શેતાનિયતને ઉઘાડી પાડી પ્રજાને કેળવવી અને લોકોની બુદ્ધિ તથા લાગણીઓને જગાવીને પોતાની અંદરના શારીરિક પશુજુસ્સાને કદી વશ ન થવા, અને મ્હોડાના શબ્દોથી નહિ પણ પ્રત્યક્ષ અમલ કરીને એટલે કે સરકાર જોડેનો બની શકે તેટલો બધો નાતો તોડી બતાવીને અસહકાર કરવા લોકોને કહેવું એ તદ્દન કાયદેસર,

ન્યાય્ય અને ખાનદાન કામ છે. પણ જો સરકારનો ઇરાદો વિચાર સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિભર્યું કાર્ય સુદ્ધાં દાબી દેવાનો હોય તો ઉમેદ રાખીશું કે તેઓ અમારી સામે નજરકેદના અગર અમુક જ પ્રાન્તમાં રહેવું કે અમુક જગાએ ન જવું એવા કશા હુકમ ન કાઢતાં અમને સીધા કેદ જ કરે. કારણકે અમારે પોતાને હાથે સુદ્ધાં આ ઘડીએ કાયદાનો સવિનય ભંગ ન થાય એવી અમારી ખરા અંતઃકરણની ઇચ્છા છે અને છતાં જો અમારી ઉપર અમને છૂટા રહેવા દેવા છતાં અમારી હરવા ફરવાની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકનારો કશો હુકમ બજાવવામાં આવશે તો નિરુપાયે તેનો સવિનય નિરાદર કરવાની અમારા ઉપર ફરજ આવી પડશે. કારણ જ્યાં સુધી અમારાં શરીરોની પ્રત્યક્ષ અટકાયત ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી અમારા કાર્યને માટે જ્યાં જ્યાં જવા આવવાની જરૂર જણાય ત્યા તે શરીરોનો તેવો ઉપયોગ અમારે કરવો જ રહ્યો,

તસ્દીને માટે સવિનય દરગુજર ઇચ્છનાર, તમારો સાચો સેવક,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

---

૧ ચોમેર જાગૃતિ

૧

ગયા પત્રનું મથાળું 'સંયુક્ત પ્રાન્તની મુસાફરી' રાખ્યું હતું. એ જ પત્ર હજી ચાલુ છે છતાં મથાળું બદલ્યું છે, તે સકારણ છે. અમારી મુસાફરી સંયુક્ત પ્રાન્તમાં જ સમાપ્ત થવાની હતી તેને બદલે પંજાબ સુધી પહોંચો અને જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં જાગૃતિ જ જોઇ.

દિલને જલાવો

આપણે કાનપુર આવીને અટક્યા હતા. કાનપુરમાં સ્ત્રીઓની બે સભાઓ આગળ ગાંધીજી બોલ્યા. બપોરે તેમણે સરકાર પાસેથી મદદ ન લેતી એક ગુજરાતી શાળા ખોલી, અને સાંજે જાહેર સભામાં ગયા. સાંજની સભામાં હાજર રહેલા માણસોનો અંદાજ ૩૦ થી ૪૦ હજારનો કહેવાય છે. વ્યવસ્થાની ખામી તો અહીં પણ જણાતી હતી. વ્યાખ્યાનપીઠ સુધી પહોંચતાં જ દસ પંદર મિનિટ ગઇ હશે. પણ સભાનું કામ શરૂ થઇ ગયા પછી ભારે શાંતિ પથરાઇ રહી. ગાંધીજીનુંભાષણ વ્યવસ્થાશક્તિની આવશ્યકતાથી શરૂ થયું. તેમણે જણાવ્યું, "આપણે હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવવા માગીયે છીયે તો આપણામાં અંગ્રેજની વ્યવસ્થા-શક્તિ આવવી જોઇયે. મેં આ જલસાના કરતાં પણ મોટું લશ્કર જોયું છે; તેની સાથે કૂચ કરી છે; પણ તેમાં મેં ભારે તાલીમ જોઇ હતી. સવારના બે વાગે ઉઠી ૧૦૦૦૦ માણસોને

લઇને મેં જાતે કૂચ કરી છે. રાતના અમને હુકમ મળ્યો હતો, અને ગુપચૂપ સવાર સુધીમાં તો અમુક જગ્યાએ પહોંચી જવાનું હતું. સવાર સુધીમાં અમારામાંથી નથી કોઇએ એકબીજા સાથે વાતો કરી કે નથી બીડી પીવાને માટે દીવાસળી સળગાવી. પણ ત્યાં તો તલવારથી મુકાબલો કરવાનો હતો. અહીં તો તલવાર છોડીને મુકાબલો કરવાનો છે, એટલે લશ્કરી તાલીમના કરતાં પણ વધારે ભારે તાલીમ જોઇશે. એ તાલીમ વિના આપણી લડત લડવી બહુ કઠણ થઈ પડશે. લડતમાં ફતેહની બીજી કુંચી હિન્દુમુસલમાન મહબ્બતની છે. ઘોડાની મહબ્બત નહિ, પણ માજણ્યા ભાઇઓની વચ્ચે જે મહબ્બત હોય છે તે મહબ્બત હિન્દુમુસલમાનો વચ્ચે થાય એમ હું ઇચ્છું છું." સરકારની સાથે અસહકાર એટલે આન્તર સહકાર. આન્તર સહકારનું ભાન ન થાય તો અસહકાર ચલાવવો અશકય છે એમ તેમણે જણાવ્યું. "આન્તર સહકાર કરીને જે કુરબાની થશે તેમાં કાંઇ ઔર જ જોર હશે; તેમાં મકાનો બાળવાપણું નહિ રહે; તેમાં દિલને જલાવવાપણું રહેશે અને દિલને જલાવ્યા વિના દિલની કુરબાની નથી થઇ શકવાની."

અસહકારના કાર્યક્રમની ઉપર કેટલુંક વિવેચન કરીને તેમણે ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું, "આપણો પક્ષ સચ્ચાઇનો છે એ વાત ખરી, પણ સચ્ચાઇની સાથે કુરબાની આવે તો જ સચ્ચાઇ જીતી શકે છે. સચ્ચાઇની પરીક્ષા કુરબાની છે."

મૌ. મહમદઅલીએ હમેશની જેમ બે વાતો ઉપર ખાસ ભાર મુકયો: "એક તો એ કે બહાર કોઇના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં કાંઈ સાર નથી; અને બીજી એ કે તમારે પોતાની આઝાદી જાળવવી હોય તો બહારના તમારા પાડોશીઓની પણ આઝાદી જાળવો. આખું યૂરોપ ખુવાર થઇને આજે બેઠું છે. પારકાઓની ગુલામીની સાંકળ વધારે મજબૂત કરવાને સરકારને હિન્દુસ્તાનના જ ગુલામો મળે છે. તમે એ કાર્ય ચાલુ રાખશો તો એમ ખચીત સમજજો કે જેમને તમારા વડે તેઓ ગુલામો બનાવી રહ્યા છે તેમની મદદ વડે તમારી ગુલામી પણ કાયમ રાખવાની એ સલ્તનત પેરવી કરશે. તમને ગુલામોથી ઘેરી લઈને તમે કોઈ દિવસ ચૂં કે ચાં ન કરી શકો એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની અહર્નિશ પેરવીમાં એ સલ્તનત છે."

લખનૌની ભારે સભા

કાનપુર છોડી અમે લખનૌ ગયા. આખા પ્રાન્તમાં ઓછામાં ઓછી જાગૃતિવાળું લખનૌ ગણાય છે. સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી લેવાને બે વર્ષ ઉપર ગાંધીજી જ્યારે લખનૌ ગયા હતા ત્યારે ત્યાં સભા બોલાવવાની પણ ગાંધીજીને મહામુશીબત પડી હતી. જેમ તેમ સભા બોલાવેલી અને તે પણ હમણાં જ ૨ વર્ષ અને ૯ મહિનાની જેલ મેળવીને આઝાદ થયેલા મૌલવી ઝફરૂલમુલ્કે જ્યારે પ્રમુખ થવાનું બીડું ઝડપેલું ત્યારે જ થઈ શકેલી. એ સભામાં હાજરી પણ માંડમાંડ પાંચસો માણસોએ આપેલી. એ જ લખનૌમાં તા. ૧૬મીને દિવસે 'રિફાઈ આમ' નું મોટું મેદાન માણસોથી ઉભરાઇ રહ્યું હતું. વ્યવસ્થા પણ **ભારે હતી**, અને વ્યાખ્યાનોની શરૂઆત થઇ એટલે આખી પચાસ ત્રીસ હજારની સભા ચિત્રવત્ **બની** ગઈ હતી.

આમ આ સભા ભારે હતી, ત્યારે તેની ઉણપ એ હતી કે તેમાં શહેરના આગેવાનોનું નામનિશાન ન હતું. આ દુઃખની વાત છે ખરી, પણ નાઉમેદ કરનારી વાત નથી. પ્રજા જ જાગૃત થઈને ઉંઘતા આગેવાનોને જગાડશે, અને તેઓ નહિ જાગે તો તેઓ આગેવાન થતા પણ મટશે: જમાનો બદલાતો જાય છે, તેમ પ્રજામાંથી નવાં કામ કરનારા—કુરબાની કરનારા આગેવાનો ઉત્પન્ન થશે.

શયતાનિયતની મૂર્તિ

ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરતાં જણાવ્યું કે "આપણે તો મોટું રાષ્ટ્રીય લશ્કર બનાવવાનું છે. ભારે તાલીમ વિના આપણે તેવું લશ્કર નથી બનાવી શકવાના." આગળ એમણે જણાવ્યું કે "બ્રિટિશ સલ્તનત આજે શયતાનિયતની મૂર્તિરૂપ છે, અને જેઓ ખુદાના બંદા છે તેઓ શયતાનિયતની સાથે મહબ્બત રાખી શક્તા નથી."

ખેરીનું ખુન

તાલીમની જરૂર ઉપર બોલતાં ગાંધીજી સ્વાભાવિક રીતે જ મિ. વિલોબીના ખુન વિષે બોલ્યા. તેમણે જણાવ્યું: "તલવાર ન ચલાવવાની તમે ટેક લીધી છે, તો આવી રીતે છૂટાંછવાયાં ખુન થાય એ તાલીમનો ગંભીર ભંગ બતાવે છે. ઇસ્લામ ધર્મમાં પણ આવા તાલીમના ભંગ માટે પરવાનગી છે એમ હું નથી માનતો. જ્યાં સુધી મુસલમાનો હિંસારહિત અસહકારને બંધાયેલા છે ત્યાં સુધી તેમને એવો વિચાર પણ ન આવવો જોઇયે કે તલવાર ઉઠાવવાથી સરસ કામ થશે. આ સલ્તનતે બૂરાઈ કરી છે, પણ બેગુનાહ માણસને મારીને તો આપણે સરકારની દબાણ અને ત્રાસની નીતિને જ ઉત્તેજન આપવાના છીયે. ઈસ્લામમાં તલવારના ઉપયોગની પરવાનગી છે ખરી, પણ આવી રીતે ડોકાં ઉડાવવાનું તો ઇસ્લામમાં પણ ન હોય એમ મારી ખાતરી છે, અને હું માનું છું કે ઉલેમાઓ પણ મારી માન્યતાને ટેકો આપશે. તમે (એટલે મુસલમાનો) જે દિવસે હિંસારહિત અસહકારનો સિદ્ધાન્ત તજી તલવાર ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કરો તે દિવસે જરૂર તમે દરેક યૂરોપીઅન સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળકને ચેતવણી આપી શકો છો કે તેમની જીંદગી જોખમમાં છે. પણ એવો નિશ્ચય કરવાનો તમને વખત ન આવે એવી હું આશા રાખીશ.

સલ્તનતને મીટાવવાની ફરજ છે

આ પછી ગાંધીજીએ જફરૂલમુલ્ક જેઓ તે દિવસે જેલમાં હતા તેઓની ગેરહાજરી માટે દિલગીરી દર્શાવી. "જફરૂલમુલ્ક તો અતિશય પ્રામાણિક અને નીડર માણસ છે, એટલે તેમને તો જેલમાં ગયે જ શાન્તિ મળવાની છે" એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું. "તેઓ શા માટે જેલમાં છે? તેમણે એક ભાષણમાં જણાવેલું કે આ સલ્તનત જમીનદોસ્ત થશે તે માટે, અને સરકારની રંગરૂટીમાં જવું એ દોજખનો રસ્તો લેવા જેવું છે એમ કહેલું તે માટે." ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે "એ સલ્તનતે એટલા ઘોર અત્યાચારો કીધા છે કે તે ખુદા સામે અને હિન્દુસ્તાનની સામે તોબાં નહિ કરે તો

જરૂર એ સલ્તનત માટીમાં મળી જશે. હું તો એ પણ જણાવીશ કે જ્યાં સુધી એ તોબા ન કરે ત્યાં સુધી એને મીટાવવાની દરેક હિન્દીની ફરજ છે. સરકારની રંગરૂટીમાં જવું એ દોઝખમાં જવા બરોબર છે એમ કહેવું એ ગુન્હો હોય તો જરૂર એ ગુન્હો કરીને સાફ થવું એ પ્રત્યેક જણની ફરજ છે."

ગુલામીમાં રહેવા કરતાં દરીઆમાં પડવું સારૂં છે

આગળ જતા ગાંધીજીએ મૌ. જફરૂલમુલ્કનો કેસ જાહેરમાં ચલાવવાની માગણી લોકો તરફથી થઇ એ કેટલું ખોટું છે તે જણાવ્યું: "આપણે એવી માગણી કરી શકતા જ નથી. આવી માગણી કરવી એ જેલમા જવાની આપણી દાનત નથી એમ બતાવે છે. આપણે શા માટે એમ કરીયે છીયે તે સમજાતુ નથી. જફરૂલમુલ્કને પોતાને તો જેલ મહેલ સમાન છે. આપણે તો એવું કામ કરવું કે જેથી સરકાર ત્રાહે ત્રાહે પોકારે અને આપણુ માગ્યુ આપે, અથવા આપણને દરીઆમાં નાંખે. ગુલામીમા રહેવા કરતા દરીઆમા પડવું બહેતર છે."

સરકાર ડાકુના કરતાં બુરી છે

"સરકારને હું ડાકુની સાથે સરખાવતો આવ્યો છુ. કોઇ ડાકુ આપણી મિલકત લૂંટી જાય અને પછી આપણને તેમાથી અરધી પાછી આપવા માગે તો તે શુ આપણે લઇ શકીયે? પણ આ સરકાર તો ડાકુના કરતા પણ બૂરી છે. સરકારે આપણને ખાલી કર્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ તે તો આપણા આત્માનો કબજો લેવા બેઠી છે. સરકાર આપણને ગુલામ બનાવવા બેઠી છે. તો તેને આપણે એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે જ્યાં સુધી અમારૂ વિત્ત માત્ર જ નહિ પણ અમારી આબરૂ, અમારી સ્વતંત્રતા પાછી ન આપો ત્યા સુધી તમારી સાથે મહબ્બત રાખવી હરામ છે."

હું મહમદઅલીના લાંબા ભાષણનો સાર અહીં નહિ આપું. ખેરીના ખુન વિષે મૌલાના શૌકતઅલી અને મૌલાના અબદુલ બારીના ખાસ ઉદ્ગારો આ પ્રસંગે જણાવવા જરૂરના છે.

ખેરીનું ખુન અને શૌકતઅલી

મૌ શૌકતઅલીએ જણાવ્યું કે એ ખુનને ખિલાફત કમિટીની સાથે જોડનારા માણસો બિલકુલ જૂઠા છે. ખિલાફત કમિટીએ હિંસારહિત અસહકારની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેણે તલવાર ઉપાડવાનું ફરમાન કાઢ્યું હોત તો તે એક વિલોબીનુ નહિ પણ એક હજાર વિલોબીના ખુન થાત. [આ ઉદ્ગારોને સભામાના ઘણા જણાએ તાળીના અવાજથી વધાવ્યા હતા એમ અહીં જણાવવાની જરૂર છે.]

ખેરીનું ખુન અને મૌલાના અબદુલ બારી

પછી મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબ ઉઠયા તેઓ નમાજ પઢવાની સ્થિતિમાં ઘુંટણ ઉપર બેસી બોલ્યા; કારણ તેમણે જણાવ્યું કે હું એક આલિમ તરીકે બોલું છું અને ખુદાને હાજર રાખીને બોલું છું.

તેમણે જણાવ્યું: " મને ખેરીના ખુનને વિષે બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું છે એમ સમજું છું; એટલે આલિમ તરીકે મારા વિચાર જણાવીશ. એ ખુનને માટે મને જેટલું દુઃખ થાય છે તેટલું કદાચ બીજા કોઇને નહિ થતું હોય. પણ જ્યારે એ ખુનીને વખોડી કાઢનારા ઠરાવો પસાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ઠરાવ પસાર કરાવવામાં હું ભાગ નથી લઈ શકતો. એ વાત જ એ માણસ અને ખુદા વચ્ચેની છે. એને હું નથી અપરાધી કહી શકતો. એ માણસને એ કામ કરતાં ' હું ખુદાની સેવા કરૂં છું ' એમ લાગે એ સંભવિત છે. મજહબ તો એને શહીદ જ કહેશે. કુરાને શરીફમાં તો જેને કાફર કહ્યા છે તેની ઉપર તલવાર ખેંચવાની પરવાનગી છે. જે માણસ જેહાદ જાહેર થયેલી સમજે છે તેને મન કાફરના કાફલામાંના સૌ કોઈ દુશ્મનરૂપ છે, પછી તે નિર્દોષ હોય યા ગુન્હેગાર. એ શત્રુની ટોળીમાં છે એટલું નક્કી થયું એટલે વાત પતી. હાલની લડાઈમાં પણ શું થાય છે ? એક પક્ષનો સિપાઇ બીજા પક્ષના સિપાઇને હણે છે એમાં કાંઈ કોઇ સિપાઇએ વ્યક્તિ તરીકે સામા સિપાઇનું બગાડેલું નથી હોતું; પણ એ તો લડાઇનો કાયદો જ છે. તેમ જ જેહાદનું પણ છે. જે માણસે ખુન કર્યું તે માણસની ખરીખોટીયે એમ માન્યતા હતી કે પોતાને અંગ્રેજ પ્રજાની સાથે દુશ્મનાઇ છે, એટલે તેમાંના ગમે તેની ઉપર તલવાર ખેંચી શકાય. તેણે ખુન કર્યું તેને માટે તેને જન્નત મળે કે જહન્નમ તે ખુદાને હાથ છે; પણ આપણે તેને વખોડનારા કોણ ? તે તો શહીદ હતો એમ આપણે માનવું જોઇયે. પણ વાત એ છે કે આપણે તો કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતાં પણ ગાંધીજીના ફરમાનને વધારે પસંદ કર્યાં છે; આપણે ગાંધીજીને ખોળે આપણું માથું મુકયું છે; એટલે આપણે તલવાર ખેંચી શકતા નથી.

" આપણી લડત જ આજે જુદા પ્રકારની છે, અને એ લડતમાં આપણે તલવાર ન ઉઠાવવાને બંધાઈ ચુકેલા છીયે. એ ખુનથી ખિલાફતના સવાલને જરા પણ ફાયદો થયો નથી; ઉલટું નુકસાન થયું છે એમ હું માનું છું આ વિચારમાં કદાચ ઘણા ઉલેમાઓ મારાથી જુદા પડશે. હું હિન્દુઓની હમદિલી કરી ગોવધની વિરૂદ્ધ થયો છું તેથી પણ હું તો વગોવાયો છું. પણ મને તો આ લડતમાં પડયો ત્યારથી હિન્દુઓ અને ગાય જેટલાં પ્રિય છે તેટલું કંઈ પ્રિય નથી. "

આ પ્રમાણે મેં મારા શબ્દોમાં મૌલાના સાહેબની દલીલ મુકી છે. એમાં દોષ હોવાનો પણ સંભવ છે. પણ મેં મારી સમજ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે એ મુકી છે. એ પ્રસંગ એટલો બધો ગંભીર હતો અને એના ઉપર વિવેચન એટલું બધું તોળેલા શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હતું કે એ શબ્દેશબ્દ આપ્યા વિના એમાં કંઈક અધુરાપણું રહી જ જાય.

એક મ્યુનિસિપાલીટીએ માનપત્ર આપ્યું

તા. ૧૯મીએ શાહજહાનપુર અને બરેલી ગયા. શાહજહાનપુરની કાંઈ ખાસ જાણવા જેવી હકીકત નથી. બરેલીમાં લોકોનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. ૨૦મીની સવારે અનેક સંસ્થાઓ તરફ ગાંધીજી અને અલી ભાઇઓને માનપત્ર આપવામાં આવ્યાં. આ માનપત્રોમાં—જેની સંખ્યા ૭ હતી—ખાસ નોંધવા જેવું માનપત્ર બરેલીની મ્યુનિસિપાલિટીનું હતું. એ માનપત્ર

મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી સર્વાનુમતે આપવામાં આવેલું હતું. પ્રમુખ અને ઘણા સભ્યો હાજર હતા. એ માનપત્રમાં અસહકાર માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં આવેલી છે. આવી નીડરતા વાપરનારી મ્યુનિસિપાલિટી અમને અમારા પ્રવાસમાં આ પહેલી જ મળી છે. ગાંધીજીએ એ માનપત્રનો ટૂંકો જ ઉત્તર આપ્યો. બહુ આભાર દર્શાવવા ઉપરાંત તેમણે જણાવ્યું કે "તમે આટલા નીડર થયા છો તો નીડર રહેજો એવી હું તમારી પાસેથી આશા રાખીશ. અમૃતસરમાં મ્યુનિસિપાલિટીની પાસે સરકારે જે નીચ કૃત્ય કરાવ્યાં— લોકોને પાણી પૂરું પાડવાનું બંધ કરાવ્યું—એનાથી બીજું ઘાતકી કૃત્ય કયું કહી શકાય ? અમારા ઉપર સિતમ ગુજરે તોપણ તમે તમારું સ્વાતંત્ર્ય જાળવજો; દબાશો નહિ; અમૃતસર મ્યુનિસિપાલિટીની જેમ કરશો નહિ. બીજી વાત એ કહું છું કે તમારામાં જો તાકાત હોય તો તમે તમારી શાળાઓને સ્વતંત્ર બનાવી શકો છો. સરકારના તરફથી મળતી ગ્રાંટ બંધ કરો એટલે તમારી શાળાઓ સ્વતંત્ર થઈ રહેશે. આ બન્ને બાબતમાં તમે ખૂબ વિચાર કરો એમ ઈચ્છું છું."

એરણની ચોરી અને સોયનું દાન

બરેલીથી સંયુક્ત પ્રાન્તની વધુ મુસાફરી કેટલાંક કારણસર તજવી પડી. અમૃતસરમાં શીખોની ભારે જાગૃતિ ગાંધીજીને ત્યાં ખેંચી રહી હતી. તા. ૧૮મીએ અમૃતસર પહોંચ્યા. બપોરે ખાલસા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની સાથે મેળાપ થયો. તેઓને ગાંધીજીએ આરંભમાં સ્થિતિ સમજાવી. તેમને કહ્યું: "મારા ભાઇ મહમદઅલીએ 'Choice of the Turks' નામનો એક લેખ લખ્યો હતો જે જપ્ત થયો હતો. હું તમને આજે કહું છું કે આજે Choice of the Believers of India—હિન્દુસ્તાનના ધર્મનિષ્ઠ લોકોએ શું પસંદ કરવું તેના નિર્ણયનો આજે વખત આવ્યો છે.' શીખ વિદ્યાર્થીઓને હું પૂછવા આવ્યો છું કે તમે સલ્તનતને વફાદાર રહેવા માગો છો કે ગુરુ નાનકને વફાદાર રહેવા માગો છો ? જે અરબોએ આપણું કાંઈ નથી બગાડયું અને જે એક ભારે સ્વતંત્ર પ્રજા છે તેને જેર કરવા માટે તમારા જાતભાઇઓને મોકલવામાં આવે છે તમારી પાસે સરકાર એરણની ચોરી કરીને સોયનું દાન આપી રહી છે. સરદાર ગોહરસિંગની ઉપર જે ત્રાસ ગુજર્યો ત્યાર પછી કોઇ શીખ સહકાર માટે તલવાર ઉપાડી શકે જ કેમ ? જલિયાનવાલામાં ઑસવર્થ સ્મિથે જે સિતમ ગુજાર્યો ત્યારપછી એ સરકાર સાથે કેમ મહોબ્બત રાખી શકીયે ? મને પંજાબને માટે જેટલું દુઃખ થયું છે તેટલું દુઃખ તમને થયું હોય તો ખાલસા કૉલેજની ગ્રાંટ છોડાવીને, મ્યુનિસિપાલિટી સાથેનો તેનો સંબંધ તોડાવીને, તેને તમે ખરેખરી ખાલસા કરી શકો છો. તેમ ન બને તો તેને છોડી દઈને તમે ખાલસા બની શકો છો.

પૈસા આપીને ગુલામી

મહમદઅલીએ આ પછી તેમને અલીગઢની સ્થિતિ સમજાવી. "અલીગઢને માટે પૈસા ભેગા કરતા હતા તે ભેગા કરવાની અટકાયત શૌકતઅલીને થઇ ત્યારે તેમણે પોતાની સરકારી નોકરી છોડેલી; તે જ શૌકતઅલી આજે, તે કૉલેજને ખાલી કરવા કેમ બેઠા, હશે ?

આપણને કહેવામાં આવે છે કે આપણાં પોતાનાં મકાનો છે, આપણા પોતાના પૈસાથી આ કૉલેજ ચાલે છે, તો શા માટે એ કૉલેજ છોડવી ? હું તમને પૂછું છું કે એ મકાન આપણાં હતાં તો શા માટે આપણા મકાનોને 'Macdonald House,' 'Lytton Library' નાં નામ આપ્યાં ? એ આપણા પૈસાએ ચાલતી કૉલેજ હોય તો તો આપણે પૈસા આપીને ગુલામ બનીયે છીયે એમ થયુ. તમને ખરાબ કેળવણી મળે છે એટલે તમારે કૉલેજ છોડવી એમ હું નથી કહેતો; કેળવણી સોના જેવી મળતી હોય તોપણ એ પાક દાનતથી નથી મળતી તે માટે એ છોડવાનું કહું છું. પકવાન કુકરના ગોસ્તનો પટ લગાડીને પીરસવામાં આવે છે માટે તમને એ પકવાન તજવાનું કહું છું." આ પછી વિદ્યાર્થીઓની તરફથી અધ્યાપકો ગાંધીજીને મળ્યા હતા. કેટલોક વાદવિવાદ કર્યા બાદ તેઓએ જણાવ્યું હતું કે ખીજે જ દિવસે મળનાર શીખ સંઘ જે નિશ્ચય કરે તે પ્રમાણે વર્તવાને તેઓ તૈયાર છે. રાત્રે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ જેઓ એક ગોરા છે તેમને તથા અધ્યાપકોને ગાંધીજી મળ્યા. તેમની સાથે ખૂબ વાતચીત થઇ. પ્રિન્સિપાલ બહુ મીઠાબોલા—પણ માત્ર મીઠાબોલા જ—લાગ્યા. ઘણીખરી દલીલો તેઓ કબૂલ કરતા હતા, પણ છેવટના નિર્ણયમાંથી તેઓ છટકી જતા હતા.

રાત્રે અમૃતસરમાં મોટી જાહેરસભા થઇ. એનું વિગતવાર વર્ણન આપી હું પત્રને બહુ લાંબો નથી કરી દેવા ઇચ્છતો. બે મહિના ઉપર જે અમૃતસરના જલસામાં એક પણ શીખ-વક્તા ન હતો તે જ અમૃતસરમાં એક નહિ, બે નહિ, પણ પાંચ શીખ વક્તાઓ એક પછી એક ઊઠીને જુસ્સાદાર ભાષણો કરી ગયા, અને જણાવ્યું કે શીખસંઘ તો અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરશે એમાં તેમને શંકા નહોતી. શીખ શ્રોતાઓમાં પણ ભારે ઉત્સાહ દીસતો હતો; કંઇક વધારેપડતો પણ કહી શકાય, કારણ પોતાની કુહાડી ઊભી કરીને ઘણાક બતાવતા હતા કે જરૂર એ હથિયાર હાથમાં છે એટલે ડરશું નહિ.

લાહોર

લાહોર ત્રણ દિવસ રોકાયા. પ્રથમ દિવસે એટલે ૧૯મી તારીખે રાત્રે જંગી જલસો હતો ત્રીસ ચાળીસ હજાર માણસો હાજર હશે

આરંભ પંજાબના જ વતની સ્વામી સત્યદેવે કર્યો. અતિશય લાગણીભરેલી રીતે તેમણે પૂછ્યું, "મુલકમાં આઝાદીની લહેર ચાલી રહી છે, બીજા બધા પ્રાન્ત જાગ્યા છે, ત્યારે શું પંજાબ જ સૂતું રહેશે?

તલવાર કાતિલોના તરફથી ઉઠશે આપણા તરફથી નહિ

મૌ. મહમદઅલીએ યુરોપમાં તુર્કી સુલેહનામા વિષે શું વલણ છે તે સમજાવ્યું. પોતાની ખાત્રી થયેલી જણાવી કે આ સરકાર દગાબાજ સાથે દાવપેચ રમનારી છે. એટલે હિન્દુસ્તાન તરફથી પોતે ઇંગ્લંડમાં જાહેર કરી આવેલા છે કે જેની વફાદારીને લીધે તમે જગતમાં મોટી સલ્તનત ગણાઓ છો તેની વફાદારી હવે તમને નહિ મળે. આમ કરવાનું

કારણ બધી કસુર અંગ્રેજની તેમણે જોઇ "ફ્રાન્સે આપણી વાત સુણી છે, સુલેહનામાથી ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ છે, અને એમ લાગતું હતું કે સુલેહનામું ફરશે, પણ બ્રિટિશ પ્રધાનના કાવતરાથી ન ફરી શક્યું. પણ આજે શી સ્થિતિ છે? આજે બહાર ગુલામી કેમ કાયમ રહી છે? અંગ્રેજી લશ્કરથી નહિ, ફ્રેન્ચ લશ્કરથી નહિ, ઇટાલીયન લશ્કરથી નહિ, પણ આપણું ગુલામી લશ્કર મોકલાઇ રહ્યું છે માટે ચાલુ છે. આપણે જ પડોશી મુલકોની આઝાદી કાયમ રાખવા કોશીશ કરી રહ્યા છીયે. તો આ બધી સ્થિતિનો ઉપાય 'તર્કે મવાલાત' છે. આજે તલવાર આપણા તરફથી ન ઉઠી શકે. તલવાર કેવળ કાતિલોના તરફથી, જાલીમની તરફથી ઉઠી શકે; આપણા તરફથી ઉઠશે તો આપણને ફતેહ નથી એ ઉચિત માનજો ન કરે ખુદા અને વખત આવ્યો અને હુ તે વેળા જીવતો હોઉં તો ફર્જ થઇ પડેલી જેહાદ હું જ પહેલો પોકારીશ અને પહેલી તલવાર હું જ ચલાવીશ" (આ વચનને તાળીઓ મળી, અને એક ફકીર ઉઠયો ને બોલ્યો 'જે બોલ્યા તે થાઓ' એવો મારો આશીર્વાદ છે)

ફરેબ અને જુલમનું પૂતળું

મૌલાના અબ્દુલકલામ આઝાદે પૂછયુ, "રંજાબનાં મૂર્દા ક્યારે જીવતાં થશે? જ્યારે ઘડીઘડીએ દુનિયાની પ્રજાના નસીબ ફેરવાઇ રહ્યા છે ત્યારે દલીલોનો વખત ક્યાં રહ્યો છે? જે કોમ ફરેબ અને જુલમનું પૂતળું છે, જે કોમ બધા ઇન્સાનની આઝાદીનો નાશ કરનારી છે, જે કોમમાં ઘણીયે વસ્તુ છે પણ ઈન્સાફ નથી, તે કોમની પાસેથી તમે તાલીમ લેશો? તેની કોર્ટમા તમે ઈન્સાફ શોધવા જશો?"

મૌલવી ઝફરઅલીખાન

ગાંધીજીએ તો પોતાના ભાષણનો વિષય ઝફરઅલીખાનના જેલમાં જવાનો બનાવ્યો. આરંભમાં તેમણે જણાવ્યુ કે "સુખની વાત છે કે મૌલવીજી જેલમાં છે, કારણ તેઓ જેલમાં જઇને આઝાદ બન્યા છે, જ્યારે આપણે હજી ગુલામ રહ્યા છીયે." સલ્તનત મરી જશે એવું વચન ઝફરઅલીખાને કાઢ્યુ હતું તે વચન જેમ લખનૌમાં તેમ અહીં પણ ગાંધીજીએ વિશેષ ભાર મૂકીને કહી બતાવ્યુ "આ સલ્તનત પંજાબ અને ખિલાફતના સંબંધમા ઇન્સાફ નહિ આપે તો જરૂર ઉખડી જશે. એ પણ કહું છુ કે પ્રત્યેક હિન્દીની ફરજ છે કે સચ્ચાઇ અને ઇન્સાફને રસ્તે રહીને બધાઓએ સલ્તનતને ઉખેડવા માટે બનતું કરવું. એ જાલીમને નાબુદ કરવી એ ખુદાના હુકમને માનવા બરોબર છે."

"આપણા ભાઇ મહમદઅલીએ કહ્યું કે 'થોડા દિવસમા ઝફરઅલીખાનને આપણે મળી શકશું' હું કહું છુ કે થોડા દિવસમાં મળવું અશક્ય છે. માત્ર એ શરતથી આપણે તેમને મળી શકીયે. ઝફરઅલીખાનને એક ગંદી કોટડી મળી છે, તેમને જેલનું ખાણું મળે છે, તેમને તાવ આવે છે, પણ તેઓ પોતાની હિંમત ઉપર કાયમ છે અને તેઓ માફી માગવાના નથી. એટલે તેમને બહાર મળવાની એક શરત તો બંધ છે. હવે રહી બીજી શરત; તેમને જેલમાં જઇને મળવાની. શીખ, હિન્દુ, મુસલમાન સૌમાંથી કોઈ એવી તાકાત રાખતું હોય કે

તેમના જેવાં કાર્ય કરી જેલમાં જાય તો તેને આજે મળીને છોડાવી શકે છે. જે કોઇ સરકારને બહાર રહ્યાં રહ્યાં કહેશે કે અને છોડો તે પ્રજાનો ગુન્હો કરશે."

શીખોનું કર્તવ્ય

"મેં જાણીજોઇને શીખોને બહાદુર કહ્યા છે. શીખોએ સરકારને માટે પોતાનું લોહી રેડ્યું છે. તેમના લોહીથી બીજી પ્રજાઓ પડતી જાય છે. અરબો અને ઈજીપ્શિયનોનાં ગળાં શીખોને લીધે દબાયાં છે. આજ સુધી સરકારને માટે શીખોએ જે શૌર્ય બતાવ્યું છે તેનું પરિણામ શું આવ્યુ? સરદાર ગોહરસિંગ શેખુપુરાવાળાને પૂછો. હું તો કહું છું કે હિન્દુમુસલમાનો સાથે શીખો પોતાની ફરજ બજાવી શકશે તો ઝફરઅલીને છોડાવી શકશે સ્વરાજ્ય મેળવવું અને ઝફરઅલીને છોડાવવા એ બન્ને કામ સાથે થશે."

એક અંગ્રેજને કાપી હજારો જલિયાંવાલા બનાવશો

"મહમદઅલીએ જ્યારે તલવાર વાપરવાની વાત કરી ત્યારે કોઈ ફકીરે 'જે બોલ્યા તે થાઓ' નો અવાજ કાઢ્યો. તેથી મને દુઃખ થયું છે. તલવારને માટે સામાન તૈયાર નથી ત્યાં સુધી તલવારથી હાનિ જ રહેલી છે. મેં તો મારો વિચાર આખરને માટે બતાવી દીધેલો છે મારે માટે તો હું તલવારનો ઉપયોગ કદી જોતો નથી. મહમદઅલીને માટે આ શસ્ત્રનો મામલો છે. તેમને પણ અંતે તલવારની નિષ્ફળતા જણાય એમ હું ઉમેદ રાખું. આજે તો એક અંગ્રેજને કાપીને હજારો જલિયાંવાલા બનાવશો, પણ સ્વતંત્રતા નહિ મેળવી શકો. તલવારથી મુકાબલો કરવા ચાહતા હો તોપણ કુરબાની અને તાલીમની જરૂર છે."

જિતેન્દ્રિય બનો

"મને અમૃતસરમાં ગઇ કાલે સવારના પહોરમા એક સ્ત્રી મળી. તેણે મારી સામે પુરુષોની વિરુદ્ધ ભારે ફરિયાદ કરી. 'પુરુષો સાચી વાત નથી કરતા. સ્ત્રીઓને ફોસલાવે છે. તેમનામાં ખુદાનો ડર નથી. અમારા ગંદા મરદો અને ગંદી સ્ત્રીઓ પાસેથી શું તમે આ મામલાને જીતી શકશો? તમે પુરુષોને જિતેન્દ્રિય બનાવો તો કંઇક થાય'. આ તે સ્ત્રીના જ શબ્દો છે. મને તે વાત બરોબર લાગે છે. જિતેન્દ્રિય થયા વિના અસહકારની લડત લડવી કઠણ છે. જે માણસ કદી જુઠું બોલતો નથી, ગંદું ખાતો નથી, જે બુરૂ જોતો નથી, જેની નજર સાફ છે, જે માણસને પોતાની સ્ત્રી સિવાય બધી સ્ત્રીઓ માબહેન સમાન છે, જેને પોતાનું મન કાબુમાં છે તે જિતેન્દ્રિય છે. આજે તો તમે નથી ઓરત કે નથી મરદ. તમે તલવાર ખેંચવાની વાત કરતા હો તો તલવાર તમને મુબારક હો. બાકી મને તો સ્વચ્છ ભાસે છે કે તમે જિતેન્દ્રિય થઇ, કોંગ્રેસમાં જે ઠરાવ માટે હાથ ઉંચા કરી આવ્યા છો તે ઠરાવનો અમલ કરીને જ આઝાદ થઈ શકવાના છો. આ જાલીમ સરકારની પાસે ઇન્સાફ લો, ઇન્સાફ ન મળે તો તેની સાથે મહોબ્બત તોડી તેને મિટાવો; અને ઝફરઅલીને છોડાવો, અથવા બધા જેલમાં જઇને બેસો."

આ પછી અમૃતસરની માફક ઘણા શીખ ભાઈઓએ લાહોરમાં પણ જોશભર્યાં ભાષણું આપ્યાં, અને શીખ સંઘ જરૂર અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરશે એમ જણાવ્યું.

ડૉ. કિચલુએ જાહેર કર્યું કે પંજાબમાં સ્વરાજ આશ્રમ સ્થપાયો છે. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે પોતાને અનુભવ એવો થાય છે કે પંજાબમાં ખરો જવાબ તો શીખ લોકો જ દેશે.

પંડિત રામભજદત્ત ચોધરીએ જણાવ્યુ કે પોતામાં તો ખરેખર પરિવર્તન થઇ ગયું છે. પોતાને એક વર્ષ ઉપર બાદશાહની સામે લડાઇ કરવાના આરોપસર જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા ત્યારે તો પોતે લડાઈ નહોતી કરી, બાકી આજે તો જરૂર બાદશાહના ગેરઇન્સાફ સામે પોતે લડત શરૂ કરી છે. તેમણે સ્વરાજ આશ્રમ માટે પોતાનું ઘર તૈયાર છે એમ પણ જાહેર કર્યું.

ગુલામ મોહીઉદ્દીને વકીલાત છોડી

મૌ. શૌકતઅલીએ આ પછી જાહેર કર્યું કે ભાઇ ગુલામ મોહીઉદ્દીને વકીલાત છોડી છે. ગુલામ મોહીઉદ્દીન પંજાબના એક બહુ જાણીતા વકીલ છે. તેમનો ધંધો ધીકતો ચાલે છે. તેઓ અતિશય નમ્રતાથી ઉઠ્યા અને બોલ્યા : 'હું રાતદિન વિચારી રહ્યો હતો; પણ આજે આ ઘડીએ જ ખુદાએ મને ફરમાવ્યું કે વકીલાત છોડ. મારે કેટલી દીકરી છે તે સૌને ખબર છે. ૭ દીકરીઓ છે તે સૌ કાતવાનું કામ કરશે. મારો એક દીકરો છે તે હું ગાંધીજીની સેવામાં અર્પણ કરીશ. મારી જાતને પણ હું નજર કરૂં છું. મારી પાસે જે કામ લેવું હોય તે લેજો. કાંઈ નહિ તો સ્વદેશીના પ્રચારનું તો કામ હું કરીશ જ.'

વિદ્યાર્થીઓમાં ખળભળાટ

વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે જાગૃતિ ફેલાઈ રહી હતી. તેઓનાં ટોળેટોળાં ગાંધીજીના મુકામ રામભજદત્ત ચૌધરીના મકાને બીજે દહાડે ભેગા થયાં. સાડાસાત વાગે ગાંધીજી તેમને મળ્યા. કૉલેજો બંધ થતાં પાંચસો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ હાજર હશે. ગાંધીજીએ પ્રથમ જણાવ્યું કે આ અસહકારનો મામલો ઉત્પન્ન થયો ખિલાફતમાંથી, પણ જ્યારે પંજાબ ભળ્યું ત્યારે આખા દેશને તેઓ તેમાં ભેળવી શક્યા પોતાના ગુજરાતના એક સારામાં સારા કામ કરનાર ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પંજાબનું કારણ જ્યારે આમાં દાખલ થયું ત્યારે જ અસહકારમાં ભાગ લેતા થયા. "જે પંજાબને માટે આખો દેશ આ લડત લડવા તૈયાર થયો છે તે પંજાબ શું સૂતું જ રહેશે? તમે કદાચ ખિલાફત ભૂલો, પણ પંજાબ ન ભૂલી શકો. જલિયાંવાલાથી આપણે બહાદુર થયા, પણ પેટે ચાલવાનું આવ્યું ત્યારે આપણે બાયલા બન્યા; જલિયાંવાલાથી હિન્દ ચડ્યું છે, પણ પેટે ચાલવાથી હિન્દ પડ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે યુનિયન જૅકને સલામ કરાવવી એ તો એથી પણ વધારે ટક્કું હતું. કર્નલ જૉનસને તમારું નાક કાપ્યું અને તમે કપાવ્યું. મારો સત્યાગ્રહ કદી આબરૂ ખોવાનું નહોતો કહેતો. પંજાબમાં મરી ગયેલા છોકરાઓનો આત્મા અહીં આવીને પોકારી રહ્યો છે કે તમે શું કરવા માગો છો? સર માઇકલને તમે ફાંસીએ ચડાવવા માગતા હો તોયે તમારે તો ફાંસી ઉપર ચડવાને લાયક થવું જોઇયે."

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૨૦

બોઅર લોકોની કુરબાનીની શીખો

ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલનો દાખલો લીધો. " ત્યાં જ્યારે બોઅર લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે સ્મટ્સ અને હરટ્ઝોગ જેવા નામીચા વકીલો વકીલાત છોડી લડાઇમાં પડ્યા હતા. બોઅર સ્ત્રીઓ છોકરાંને એ શીખવતી કે એક પણ શબ્દ અંગ્રેજી ન બોલવો. ત્યારે અહીં સ્ત્રીપુરુષ—દાખલા તરીકે પંડિત રામભજદત્ત ચૌધરી અને સરલાદેવી—એકબીજાની સાથે અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર કરે છે એમાં હું નામર્દી જોઉં છું. ટ્રાન્સવાલની બાઇઓ તો ઝાંસીની રાણીઓ હતી. આપણી સ્ત્રીઓમાં એવું ચૂરાતન ક્યારે આવશે ? હું અંગ્રેજી ભાષા ઉપર આફરીન છું. ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ પર હું ફીદા છું. ટૉલ્સ્ટૉય અને કુરાન હું અંગ્રેજી મારફતે જ શીખ્યો છું પણ હિન્દી હિન્દી વચ્ચે અંગ્રેજી ભાષા વપરાય તે હું ન જ સાંખી શકું. હું તો માનું છું કે હિન્દુસ્તાનનો જે પિતા પોતાના પુત્રની સાથે, પતિ પત્નીની સાથે અંગ્રેજીમાં વ્યવહાર રાખે છે તે નામર્દ છે. અંગ્રેજની સાથે હું મુકાબલો કરી શકીશ ત્યારે જ તેનું કાંઇ પણ વાપરી શકીશ. બોઅર લોકોની બીજી કુરબાની ફીનીક્ષની સલાહ થઈ ત્યાર પછીની હતી. સ્મટ્સ-બોથાએ સુધારાને ફેંકી દીધા. તમામ ઠેકાણે અસહકાર થયો, અને તે ત્યારે જ બંધ થયો કે જ્યારે ધારેલું સ્વતંત્રતાનું બંધારણ બોઅર લોકોને મળ્યું."

આ ઉપરાંત બીજી ઘણી વાતો વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવી. ત્યાર પછી લગભગ એક કલાક સુધી વિદ્યાર્થીઓ સાથે સવાલજવાબ ચાલ્યા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ માગણી કરી કે કૉલેજ છોડનારા વિદ્યાર્થીઓનાં નામો લખી લેવામાં આવે. ગાંધીજીએ 'ના' પાડી. સૌને એક દિવસ ખૂબ વિચાર કરી નિશ્ચય ઉપર આવવાનું કહ્યું. બીજે દિવસે તો આગલા દિવસના કરતાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હાજર હતા. ટપાટપ વિદ્યાર્થીઓએ નામ નોંધાવ્યાં. આ નામ નોંધાવનારની સંખ્યા ૬૦ની હતી, પણ હવે તો તે સેંકડો ઉપર ગઇ છે એમ શ્રીમતી સરલાદેવી ચૌધરાણી લખે છે. આને પરિણામે ઍંગ્લો વેદિક કૉલેજ, દયાળસિંગ કૉલેજ, સનાતન ધર્મ કૉલેજ ખાલી થશે, યા તો ગ્રાંટ છોડી, યુનિવર્સિટી સાથેનો સબંધ તોડી સ્વતંત્ર થશે. સ્વામી સત્યદેવજી ત્યાં વિદ્યાર્થીઓમાં કામ કરી રહ્યા છે; સરલાદેવી તો છે જ. અને ડૉ. કિચલુ તથા બીજા કાર્ય કરનારાઓ મળી વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજ છોડવી પડે તો તેમને માટે શિક્ષણના પ્રબંધમાં ગુંથાયા છે. મૌલાના મહમદઅલી અને શૌકતઅલીએ ઇસ્લામિયા કૉલેજ અને સ્કૂલમાં તો ચમત્કાર કર્યો છે. ત્યાંના ટ્રસ્ટીઓ જ માની જશે એવી વકી છે. એટલે ત્યાં તો કૉલેજને ખાલી કરવાપણું નહિ રહે; કૉલેજ જ આઝાદ બનશે અને તેમાં અનાયાસે બીજી કૉલેજમાંથી નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓની પણ જોગવાઈ થઇ શકશે. અલીગઢની આમ ઇસ્લામિયા કૉલેજ ઉપર અસર થઇ છે, ઇસ્લામિયા કૉલેજની અલીગઢ ઉપર અસર થઈ છે. શું પરિણામ આવ્યું તે તો રજમી'એ જણાશે. ગાંધીજીનો ટ્રસ્ટીઓને લખાયેલો પત્ર તો તમે સૌએ વાંચ્યો જ હશે.

શીખ પરિષદ્ અને ખીલાફતની પરિષદ્ માટે તો મારે બીજો જ પત્ર લખવો રહ્યો ચોમેર જાગૃતિનો ખ્યાલ તો આટલાથી જ ઠીક આવશે ઠેકઠેકાણે નવા નવા પ્રજાસમૂહોમા ચેતન આવતુ જાય છે આ ચેતનની સાથે કઇક ઉદ્દામતા તો ચાલુ છે જ. આ લખનૌમા અને લાહોરમા તલવારનુ નામ સાભળી તાળી પાડનારા ઉપરથી સૂચવાય છે. શીખ પરિષદ્નો અને ખીલાફત પરિષદ્નો આવતા પત્રમા હેવાલ આપીશ તેથી આ કથન વધારે સિદ્ધ થશે. આપણે જે બળોને ગતિમા મુક્યા છે તેને અંકુશમા રાખવાની ફરજ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે તે હાથમાથી છટકતા નથી એ પ્રભુનો પાડ છે

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ૩-૧૧-૧૯૨૦

નિર્દોષ ભૂલ

ગયા 'નવજીવન'ના અંકમા લખનૌની ભારે સભાનો હેવાલ એકંદરે બહુ સારી રીતે રા. મહાદેવ દેશાઇએ આપેલો છે. તેમા જ તેમણે મૌ. અબ્દુલ બારી સાહેબના ભાષણનો હેવાલ પણ આપ્યો છે એ ભાષણ સહુએ બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાભળ્યુ હતું એનો અનર્થ મિ. ડગલસ નામના એક ઇસાઇએ તો ત્યા સુધી કર્યો કે અસહકાર અખત્યાર કરીને તેણે વકીલાત છોડી હતી તે પાછી ગ્રહણ કરી છે અને અસહકારનુ કામ છોડી દીધુ છે. બીજાઓની ઉપર પણ એ ભાષણની એકસરખી અસર નથી પડી. રા. મહાદેવ દેશાઇ મૌલાના સાહેબનું ફારસી અને અરબીમય ઉર્દૂ પૂરેપૂરૂ સમજે નહિ એ હુ જાણુ છુ. તેમણે જે રિપોર્ટ આપ્યો છે એમા મારી સમજ પ્રમાણે ભૂલ કરી છે. મૌ૦ સાહેબના ભાષણની મારી ઉપર જુદી જ છાપ પડી છે. એ ભાષણ જે પ્રમાણે મને યાદ છે તેવુ ને તેવું હું આપી જાઉં છું. એ શબ્દો મૌ. સાહેબના ન ગણી શકાય, કારણકે મે કદી એ ભાષણની નોધ નહોતી લીધી. પણ વિચારો તો એમના જ છે એમ મારી તો ચોક્કસ સમજણ છે.

"ગાધીજીએ ખેરીના કિસ્સાને વિષે જે વિવેચન કર્યું ત્યાર પછી મારે બોલવુ એમ મારી હું ફરજ સમજું છું હું રાજ્યપ્રકરણી વિષયો જાણતો નથી હુ ભાષણ કરવા ઇચ્છતો નથી એક આલિમ તરીકે જ બોલવા માગું છુ તેથી બેઠો બેઠો જ બોલીશ એ ખુનને વિષે ઘણા માણસોએ ઘણા ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા છે. તેમાના કેટલાઓ તો કઇ સમજતા જ નથી હું તો માત્ર મારા દીનના ફરમાનોને જે પ્રમાણે જાણું છું તે વિચારીને જ મારો મત આપવા ઇચ્છું છું. કોઇ કહે છે કે ખુન કરનાર માણસ જહન્નમમા જશે. મારાથી એવું કહી

નહિ કહી શકાય. માણસનું દિલ ખુદા જ સમજે છે. એ માણસે શા માટે અને કેવી રીતે ખુન કર્યું એની મને શી ખબર? ઇસ્લામમાં દુશ્મનને મારવાનો હક ચોખ્ખી રીતે આપેલો છે. દુશ્મનમાં નિર્દોષ કોણ અને દોષિત કોણ એવો વિચાર નથી કરી શકાતો. લડાઈમાં દુશ્મન કોમનાં બધાં માણસને મારી શકાય છે એવો પ્રસિદ્ધ કાયદો છે. મિ. વિલોબી એ કાફર હતા, દુશ્મન કોમના હતા; અને જો જેહાદ જાહેર થયેલી હત અને એવા માણસનું પણ કાયદેસર ખુન થયું હત, તો તે માણસ જરૂર શહીદ થાત. પણ આ વખતે આપણે જેહાદ નથી કરતા. આપણને ગાંધીજીએ બીજો રસ્તો બતાવ્યો છે, અને આપણે જોઇ લીધું છે કે આપણે જેહાદ કરીને ઇસ્લામને અત્યારે બચાવી શકતા નથી; આપણી તેવી તાકાત નથી. ગાંધીજીએ આપણને 'તર્કે મવાલાત' કરવાનું બતાવ્યું છે અને તે આપણે પસંદ કર્યું છે. તેને સારૂ કુરાને શરીફમાં ચોખ્ખી રીતે ફરમાનો છે. પેગમ્બર સાહેબે પણ તેર વરસ સુધી 'તર્કે મવાલાત' અખત્યાર કર્યો હતો. ગાંધીજીને ખોળે મેં મારૂં માથું મુકેલું છે તેથી કેટલાક મુસલમાનો મારી ઉપર ચીડાયેલા છે, પણ તેઓ બિલકુલ સમજતા નથી એમ હું કહી શકું છું. જે કાફરોએ ઇસ્લામને ખતરામાં નાંખેલ છે તેની દોસ્તી કરવી તેને મુકાબલે હું હિન્દુઓની દોસ્તી વધારે પસંદ કરૂં છું અને તેઓને ખાતર ગાયને બચાવી લેવાનું પણ હું જરૂર સમજું છું. પેગમ્બર સાહેબે પોતે બુતપરસ્તોની દોસ્તી કરી હતી. જ્યાં સુધી ખિલાફત કમીટીએ અને આલિમ લોકોએ જેહાદનાં ફરમાન કાઢયાં નથી ત્યાં સુધી આપણે તલવાર ખેંચી શકતા નથી. અને તેથી મિ. વિલોબીના ખુનને સારૂ મને દુઃખ થાય છે. મને જો ખબર પડત તો હું એ ખુનને જરૂર અટકાવત, પણ એમ કહેવું તથા ખુનની નાપસંદગી બતાવવી એ એક વાત છે અને ખુન કરનાર જહન્નમમાં જશે એમ કહેવું એ બીજી વાત છે. એ માણસને સારૂ જહન્નમ છે કે જન્નત છે એનો ઠરાવ તો માત્ર ખુદા જ કરી શકે છે. આપણે તો એટલું જ કહી શકીયે કે એ ખુનથી ખિલાફતની લડતને ધક્કો પહોંચ્યો છે અને એવાં કામોને આપણે અટકાવવાં જોઇયે."

આ પ્રમાણે મૌલાના સાહેબના ભાષણની મારી સમજ છે. આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીયે છીયે કે જ્યાં સુધી શૉર્ટ-હૅન્ડ રિપોર્ટ ન લેવાયો હોય ત્યાં સુધી અગત્યનાં ભાષણોના રિપોર્ટ આપવ એ ઘણું જોખમકારક છે. રા. મહાદેવના રિપોર્ટથી અજાણ્યે મૌલાના સાહેબને ગેરઇન્સાફ થઈ ગયો છે. ખુની શહીદ થઇ ગયો એમ મૌ. સાહેબે કહ્યું નથી, અને એમ કહેવાથી ઇસ્લામને પણ નામોશી લાગે એમ હું તો માનું. જ્યારે જેહાદનો પોકાર નથી થયો, તે વખતે કોઇ પણ મુસલમાન સારા હેતુસર અને ખિલાફતની ખાતર પણ પોતાની જવાબદારીથી ખુન કરે તો તે શહીદ ન થઇ શકે એવી મારી અલ્પ મતિ છે. એ જહન્નમને લાયક ન થાય એ જુદી વાત છે અને એ સમજી શકાય તેવું છે; પણ શહીદપણું એ તો સારા કામનું ખાસ ઇનામ છે. જે કાર્યથી ખિલાફતને ધક્કો પહોંચે એમ આપણે કબૂલ કરીયે તો કાર્યથી

શહીદ ન થવાય. એટલે મૌ. સાહેબના ભાષણમાં ખુની શહીદ થઇ ગયો એવું વચન સંભવી શકતું નથી એમ મારી માન્યતા છે.

રા. મહાદેવના રિપોર્ટમાં બીજી ભૂલ હું એ જોઉં છું કે તેમણે મૌ. સાહેબે કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતાં પણ મારાં ફરમાન વધારે પસંદ કર્યાં છે એમ બતાવ્યું છે. કોઇ મુસલમાનથી કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતાં બીજા મુસલમાનના ફરમાનને પણ વધારે પસંદ ન કરી શકાય, તો પછી એક હિન્દુના ફરમાનની તો વાત જ શી કરવી હોય? જેમ હિન્દુને ગીતા અથવા વેદ એ આખરી ફરમાન છે તેમ મુસલમાનને કુરાને શરીફ છે. વળી મૌલાના સાહેબ જેવા આલિમને મારાથી ફરમાન જ ન અપાય. મારાથી તો ખિલાફત કમિટીને પણ ફરમાન ન આપી શકાય. હું કેવળ સલાહકાર જ હોઇ શકું અને છું.

હજુ એક ભૂલ બતાવવાની રહે છે. રા. મહાદેવે મૌ. સાહેબના ભાષણનું છેલ્લું વાક્ય નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

"પણ મને તો આ લડતમાં પડયો ત્યારથી હિન્દુઓ અને ગાય જેટલાં પ્રિય છે તેટલું કંઇ પ્રિય નથી."

આમ મૌલાના સાહેબે કહેલું મને યાદ નથી, અને એઓ એમ ન કહે એમ હું માનું છું. બીજાઓને મુકાબલે હિન્દુઓ તેમને અત્યારે પ્રિય છે એટલું જ એ કહી શકે. છતાં આ ભૂલ ઉપલી બે ભૂલોની સાથે સરખાવી શકાય એવી નથી. પહેલી ભૂલથી અજ્ઞાન લોકોને ખુન કરવામાં ઉત્તેજન મળી જાય છે કે જે આપવાનો મૌલાના સાહેબનો કદી વિચાર ન હતો અને નથી એ મારી દૃઢ માન્યતા છે. બીજી ભૂલથી મૌ. સાહેબને ગેરઇન્સાફ થઇ જાય છે અને મુસલમાનોને દુઃખ માનવાનું પણ કારણ મળે છે. કુરાને શરીફના ફરમાન કરતાં બીજાના ફરમાનને કોઇ મુસલમાન વધારે પસંદ કરે એ ચુસ્ત મુસલમાનને અસહ્ય થઇ પડે.

'નવજીવન' ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને મ્હારે કહેવાની જરૂર નથી કે રા. મહાદેવે પોતાના રિપોર્ટની નીચે જે નોંધ કરેલી તેમાં તેમણે પોતાનો અને મૌલાના સાહેબનો પૂરેપૂરો બચાવ કરી દીધો છે. તેઓ કહે છે:—

"આ પ્રમાણે મેં મારા શબ્દોમાં મૌલાના સાહેબની દલીલ મુકી છે. એમાં દોષ હોવાનો સંભવ છે. પણ મેં મારી સમજ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે એ મુકી છે. એ પ્રસંગ એટલો બધો ગંભીર હતો અને એના ઉપર વિવેચન એટલું બધું તોળેલા શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હતું કે એ શબ્દેશબ્દ આપ્યા વિના એમાં કંઇક અધુરાપણું રહી જ જાય."

તા. ૩-૧૧-૧૯૨૬

રા. મહાદેવે પણ કંઇ શબ્દેશબ્દ રિપોર્ટ તો લીધો જ ન હતો, તેથી જે અધૂરાપણું મેં જોયું તે મેં વાંચનારની આગળ મુકયું છે. મારૂં અધૂરાપણું તો બીજા સાંભળનારાઓ અવશ્ય બતાવી શકે અને બધાનું અધૂરાપણું તો મૌ. સાહેબ જ જોઇ શકે અને ધારે તો બતાવી પણ શકે. મારી એક પત્રકાર તરીકે જવાબદારી શી છે એ મારે આમાંથી શીખી લેવાનું રહ્યું. દરેક તંત્રી પોતાના પત્રની લીટીએ લીટી ઉપર અંકુશ રાખી શકતો નથી. જો મેં રા. મહાદેવનો રિપોર્ટ અગાઉથી જોયો હોત તો હું ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર જરૂર કરત. પણ હું રા. મહાદેવનો દોષ કાઢવાને પણ તૈયાર નથી. રિપોર્ટર પોતે સાંભળેલું અને સમજેલું પ્રામાણિકપણે અને શુદ્ધબુદ્ધિથી આપી દે એટલે તેણે પોતાની ફરજ બજાવી છે. વાંચનારે તંત્રીની અને રિપોર્ટરવર્ગની મુશ્કેલીનો ખ્યાલ કરી હંમેશાં વર્તમાનપત્રોમાં યોગ્ય સુધારા કરીને જ વાંચવાં જોઇયે. એમ ન કરે તો વર્તમાનપત્રો ચલાવનારાને એ મોટો ગેરઇન્સાફ કરે અને જેટલો લાભ તેને ઉઠાવવો શકય છે તેટલો તે હરગીજ ન ઉઠાવી શકે.

હવે રહ્યા મિ. ડગલસ કે જેણે હું ઉપર સૂચવી ગયો તે પ્રમાણે રાજીનામું આપ્યું છે. એ ભાઇએ કેવળ ઉતાવળ કરી છે. મૌ. સાહેબે પ્રસાદને 'વિષે 'કાફર' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો એથી તેમને દુઃખ લાગ્યું. હું એ દુઃખ સમજી શકું છું. 'કાફર' શબ્દનો પ્રયોગ ન થાત તો વધારે સારૂં હતું. પણ મૌ. સાહેબે તો એ શબ્દનો પ્રયોગ શુદ્ધ દિલથી કર્યો હતો, અને જેને અત્યારે તેઓ દુશ્મન તરીકે જોઈ રહ્યા છે તેવા અંગ્રેજોને વિષે એ પ્રયોગ હતો. છતાં મિ. ડગલસે જે પગલું ભર્યું તે ભરતાં પહેલાં એમણે મૌ. સાહેબની પાસેથી, તેમના કહેવાનો અર્થ જાણી લેવો તો જોઇતો જ હતો. તેમ નહિ કરતાં અતિશય ઉતાવળથી પોતાનું રાજીનામું આપ્યું છે તેથી એમના પગલાને હું પોતે તો શકની નજરે જોઉં છું. મૌ. સાહેબનાં વચન તીખાં હતાં, પણ કોઈ નિર્દોષ માણસે ખોટું લગાડવા જેવાં ન હતાં એમ મારી ખાત્રી છે, અને તેની જ મારી ખાત્રી છે કે ખુનને ઉત્તેજન આપવાનો પણ તેમાં જરાયે સાર ન હતો. એમણે તો પોતાના ભાષણમાં શાસ્ત્રાર્થ આપ્યો અને પોતાની ઉપર થયેલા હુમલાના રદીઆ આપ્યાં.

ડાકોરમાં ગાંધીજી

૧*

પાખંડનાં ધામ

તમે બધા અને હું આ યાત્રાને સ્થળે એકઠા થયા છીએ પણ અત્યાર હિન્દુસ્તાનની એવી કફોડી સ્થિતિ છે, એવી દીન દશા છે કે આપણે યાત્રાને સ્થાને આવીને પણ પવિત્રતાને નથી ઓળખી શકતા. અને હું તો આ પવિત્ર સ્થાનમા આવ્યો છું તે રણછોડજીનાં દર્શન માટે નથી આવ્યો અત્યારે રણછોડરાયમાં ઋણ છોડવાની તાકાત રહેલી નથી. એનું કારણ એ છે કે આપણે પૂજારીઓ તે પૂજારીઓ જ નથી રહ્યા, આપણે આપણી શ્રદ્ધાને ખોઈ બેઠા છીએ યાત્રાસ્થાન પવિત્રતાને બદલે પાખંડના ધામ બનેલા છે એ હુ નજરે જોઈ રહ્યો છુ. એ આપદ્‌માથી, એ પાપમાથી ઇશ્વર આપણને ક્યારે છોડાવશે ?

મારા સાંભળવામા ઘણીવાર આવેલું છે કે ડાકોરજીમા આવનારા ઘણા લોકો સારા વર્તનથી નથી રહેતા; આવતા આવતાં કેટલીક જગાએ અત્યાચાર કરે છે. આ વાત સાચી છે કે ખોટી છે તેની મને ખબર નથી. પણ જો આપણો ધર્મ--હિન્દુઓનો ધર્મ અને મુસલમાનોનો ધર્મ—આપણને કંઇ શીખવતો હોય તો પહેલી વસ્તુ તે એ શીખવે છે કે આપણે આપણા વિષયોને, આપણી ઇન્દ્રિયોને, કાબુમા રાખવાં બધા જ ધર્મો આપણને શીખવે છે કે જગતમાં જેટલી સ્ત્રીઓ છે તે બધી, મોટી ઉમરની તેટલી આપણી માતા સરખી છે, સરખી વયની બહેન સમાન અને નાની દીકરી થઇ શકે એવડી હોય તો તે દીકરી સમાન ગણવાની છે. મેં સાભળ્યું છે અને માન્યુ પણ છે કે ડાકોરમા આવનારાઓ આ ધર્મનો પહેલો નિયમ ખંડન કરે છે. છતા એ માને કે ગોમતીજીમા સ્નાન કરી પવિત્ર થઇ જઈશું, એ શા ખપનું ? સ્નાન કરીને પવિત્ર થવાનો એનો ઇરાદો હોય એ પણ હુ તો નથી માનતો. સત્યનું પાલન, બ્રહ્મચર્યનું પાલન એ સામાન્ય ધર્મો છે. ગૃહસ્થોને માટે પણ બ્રહ્મચર્યપાલન એ ધર્મ છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે કાન, આખ, નાક, જીભ અને ચામડી બધી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ આ ધર્મ કેવળ સંન્યાસીને માટે નથી, સદ્‌ગૃહસ્થોને માટે છે. આ સાદા નિયમો ન પાળતો હોય તે સદ્‌ગૃહસ્થ જ નથી. આ સંસારમા, હિન્દુ સંસારમાં તેમજ મુસલમાન સંસારમાં, જો આપણે યોગ્ય રીતે રહેવું હોય, સ્વતંત્રપણે રહેવું હોય, કોઈના ગુલામ ન થવું હોય, તો આ આપણું સૌથી પહેલું કર્તવ્ય છે.

ધારાળાઓને

મને કોઇએ કહ્યુ કે આ મિજલસમાં ઘણા ધારાળાઓ હશે, તેમને બે શબ્દો કહો. તેમને હું શું કહું ? પણ એટલું તો મારે તેમને કહેવુ જ જોઇયે કે જો તમે ધર્મને સમજતા

* સંવત ૧૯૭૬ ની માણેકઠારી પૂનમની રાતે ડાકોરમાં ચાળીસ હજાર યાત્રાળુઓની મેદની સમક્ષ આપેલું ભાષણ; તા ૨૭-૧૦-૨૦.

હો તો એ ધર્મ એવું નથી કહેતો કે બીજાને તમે લૂંટો. લૂંટીને જીવવા કરતાં તો આપઘાત કરવો સારો. બીજાને લૂંટીને ખાવા કરતાં ભૂખે મરવું તે સારૂ. બીજાને લૂંટીને કપડાં પહેરવાં તે કરતાં નગ્નદશામાં ફરવું વધારે સારૂં છે.

ઈસ્લામને ગ્રહણ લાગ્યું છે

આજે હું આખા હિન્દુસ્તાનને આજીજી કરી રહ્યો છું તે એકલા વાણીઆબ્રાહ્મણને નથી કરતો, પણ હિન્દુસ્તાનમાં ઢેડ, ભંગી, ધારાળા છે તે બધાને—મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એ બધાને—હું આજીજી કરૂં છું કે જો તમારી ઇચ્છા હિન્દુસ્તાનને સુખી કરવાની હોય તો તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે તમારે જુદા જુદા ધર્મોની સાથે એકદિલ થઇને રહેવું. એ પડોશીનો ધર્મ છે. ભાઇ શૌકતઅલીને કામ પ્રસંગે મુંબઈ બહાર જવું ન પડયું હોત તો આજે આ હિન્દુઓના યાત્રાસ્થાનમાં તમે તેમને મારે પડખે જોત. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં તેમને—અને હવે તો એ બન્ને ભાઇઓને—મારી સાથે જ ફેરવું છું. હું બધાને કહું છું કે મારા બે સગા ભાઇઓ ગુજરી ગયા છે, પણ આ બે ભાઇઓ પ્રત્યે મને સગા ભાઇ કરતાં જરાયે ઓછો ભાવ નથી. હું સનાતની હિન્દુ હોવાનો દાવો કરૂં છું અને હું આ બે મુસલમાનોની સાથે 'ભાઈચારો રાખીને મારો હિન્દુ ધર્મ સંપૂર્ણપણે પાળી શકું છું. તેમાં મારો સ્વાર્થ રહેલો છે. જો હું એક હિન્દુ તરીકે ઇસ્લામ માટે મરી શકું તો વખત આવ્યે હિન્દુ ધર્મ માટે પણ મરી શકીશ.' આમાં મારી પોતાની અને દેશની કસોટી રહેલી છે.

સાત કરોડ મુસલમાન ભાઇઓ ઉપર મહાન ધર્મસંકટ આવી પડેલું છે. એક વિકરાળ સલ્તનત તેમના ધર્મને છિન્નભિન્ન કરવા બેઠી છે. આકાશમાં આ ચંદ્રમાને જેમ અત્યારે ગ્રહણ લાગ્યું છે તેમ ઇસ્લામને આ સલ્તનતના ગ્રહણે ઘેર્યો છે. તેને તમે છોડાવો. ચંદ્રમાનું ગ્રહણ એ તો સ્થૂલ ગ્રહણ છે. એને છોડાવવું એ આપણા હાથમાં પણ નથી. મને આ ચન્દ્રગ્રહણ જરાયે નથી ડરાવતું, મને ઉપવાસ નથી કરાવી શકતું પણ આપણા આત્માને જે ગ્રહણ લાગ્યું છે, આપણું દિલ જે ગ્રહણમાં ઘેરાયું છે તેનાથી હું ધ્રૂજું છું. તે ગ્રહણને છોડાવવાનો ઈલાજ ઉપવાસ હોય તો હું ઈશ્વર પાસે માગું છું કે મને ઉપવાસ કરવાની શક્તિ આપો. આ ગ્રહણ છોડાવવાનો ઇલાજ આપઘાત હોય તો આપઘાત કરવાની શક્તિ પરમેશ્વર મને આપજો. હિન્દુસ્તાનનો સુંદર ચંદ્ર ઇંગ્લંડના ડાઘથી ઘેરાયેલો છે. તેનું એક કારણ હું બતાવી ગયો. ઇસ્લામ ઉપર સલ્તનતની તલવાર ઝઝૂમે છે. આજ ઈસ્લામ પર તો કાલે હિન્દુ ધર્મ પર. જે સલ્તનતે ઈસ્લામને દગો દીધો છે, જે સલ્તનતે પંજાબ મારફત સારા હિન્દુસ્તાનને પેટે ચલાવ્યું છે, જેણે પંજાબ મારફત નાનાં નાનાં બાળકો પાસે જબરીથી સલામી કરાવી છે ને તેમ કરતાં કરતાં જે સલ્તનત મારફતે છ સાત વર્ષનાં બે બાળકના પ્રાણ ગયા છે, જે સલ્તનત નીચે દોઢ હજાર કે એક હજાર નિર્દોષ માણસોનાં ખુન થયાં છે, તે સલ્તનત કેવી હશે? એ સલ્તનતનું ગ્રહણ આપણી ઉપર કેટલું દારુણ છે તેનો હું તાગ નથી કાઢી શકતો.

અત્યારનું રાજ્ય એ રામરાજ્ય નથી; એ રાવણરાજ્ય છે. એ રાવણરાજ્યમાં આપણે પીડાઈયે છીયે અને પાખંડ શીખીયે છીયે. આવા રાવણના રાજ્યમાંથી મુક્તિ કેવી રીતે મેળવી શકીયે? પાખંડીઓની જોડે પાખંડી બનીને? શઠની જોડે શઠતાથી મુકાબલો કરીને? પાખંડમાં આપણાથી તેમને કેમ પહોંચાશે? એ સલ્તનતના ભેદોને આપણાથી કેમ પહોંચાશે? જે સલ્તનતે પોતાના છળકપટથી પાખંડી યૂરોપને પણ મ્હાત કર્યું છે તેની સામે અહીંના પાખંડીઓ શું કરી શકવાના? હિન્દુમુસલમાનને પાખંડ કરવું હોય તોપણ આપણી પાસે પાખંડ નથી. રાવણને પાખંડથી મારવો હોય તો તેના જેવાં દશ માથાં અને વીશ ભુજા જોઈયે તે ક્યાંથી લાવવાં? એને મારવાનું કામ રામ જેવો પાખંડી જ કરી શકે. રામની પાસે શું પાખંડ હતું? એણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હતું, એને ઈશ્વરનો ડર હતો; એની સેના વાંદરાઓની હતી. વાંદરાંઓએ કોઈ દિવસ હથિયાર ઉપાડ્યાં છે? આજે પણ આપણે દીવાળી ઉજવીયે છીયે તે એ રામનો રાવણ ઉપરનો વિજય ઉજવીયે છીયે. પણ એ વિજય આપણે ત્યારે જ ઉજવી શકીયે કે જ્યારે આપણે આ દસ નહિ પણ હજાર માથાવાળા રાવણને છિન્નભિન્ન કરી શકીયે. તે નથી કરી શક્યા ત્યાં સુધી આપણે માટે વનવાસ જ રહ્યો છે. તમે સીતાજીના જેવી સતીઓની ઉપર કુદૃષ્ટિ ન કરો તો જ આ સલ્તનતને તમે મ્હાત કરી શકશો. શયતાનને કોઈ મ્હાત કરી શક્યો હોય તો તે ઇશ્વર જ છે. તેણે જ શયતાનને પેદા કર્યો અને તે જ તેને મારી શકે છે. આદમીની શક્તિથી તે હારતો નથી. એકલા ઇશ્વરની ગુલામી કરનાર માણસ મારફત ઇશ્વર જ તેને હરાવે છે.

વાંકું બોલવાનું મને એકલાને જ સોંપજો

આવી જબરી સલ્તનત સાથે આપણે મુકાબલો કરવાનો છે. એના તરફથી પડતાં દુઃખો રોવાને હું ઇચ્છતો નથી. હું તો ઉલટો હિન્દુસ્તાન પાસે માગી લઉં છું કે તેનું વાંકું બોલવાનો અધિકાર તમે મને એકલાને જ આપજો. હું જ્યારે સલ્તનત જોડે સહકાર કરતો હતો ત્યારે તમારા મ્હોંમાંથી આ સરકારને વિષે અંગારા ઝરતા મેં જોયેલા છે. સરકારની નિન્દા પણ તમારા મ્હોંમાં શોભતી નથી. મેં પીધા છે તેવા કડવા ઘુંટડા તમે કદી પીધા નથી. એ કડવા ઘુંટડા ઉતારીને મેં જે શક્તિ મેળવી છે તેની સતાંશ પણ તમે નથી મેળવી. તેની તરફ ગુસ્સે થવાનાં મને ઘણાં કારણો મળ્યાં, પણ હું મારો ગુસ્સો પી ગયો છું. આ પ્રસંગે પણ હું ગુસ્સામાં આવીને એકે શબ્દ નથી બોલતો, પણ મારા આત્માના જ શબ્દો ઉચ્ચારું છું. અંગ્રેજી સલ્તનત માટે તમારી પાસેથી હું ગુસ્સાનું વાક્ય સરખું નથી માગતો. અંગ્રેજોમાંનું બૂરું જોવાનાં કરતાં તમે તમારું પોતાનું જ બૂરું જોજો અને તેને કાઢજો; એટલે તમે સ્વતંત્ર—છૂટા થશો. અંગ્રેજી સલ્તનતની હું એબ બતાઉં છું તે સાક્ષીરૂપે બતાઉં છું. એ સલ્તનતને ત્રીસ વર્ષ ખરા દિલથી સેવ્યા પછી મારી ખાત્રી થઈ છે કે એ રામરાજ્ય નથી પણ રાવણરાજ્ય છે. આ સલ્તનત મને અત્યારે ભુંડી લાગે છે તે. મને કંઈ અંગ્રેજોનો તિરસ્કાર નથી; મને તિરસ્કાર સલ્તનતની સાથે છે. જ્યાં સુધી અંગ્રેજી સલ્તનત પશ્ચાત્તાપ-

કરતી નથી, હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની પાસે માફી માગતી નથી, 'અમે તમારા નોકર છીએ અને નોકર તરીકે રાખો તો રહેવા માગીએ છીએ' એમ કહેતી નથી, ત્યાં સુધી હું એ સલ્તનતનાં હવાઈ જહાજો સામે અને મશીનગનો સામે મુકાબલો કરવાને તૈયાર છું. એનાં હવાઈ જહાજ કે મશીનગન મને ડરાવી નહિ શકે.

દિલની સરદારી ઇશ્વરને જ સોંપજો

એ સલ્તનત સાથે મુકાબલો કરવામાં હું ધર્મની હાનિ બીલકુલ જોતો નથી. હું પ્રસંગ આવે તો સગા દીકરા સામે અસહકાર કરી શકું, તેમ સલ્તનત સાથે પણ કરું. એ પણ ધર્મ છે. માણસમાત્ર ભૂલથી ભરેલા છે, પાપી છે. હું કબૂલ કરું છું કે હું પોતે સંયમધર્મ પાળું છું છતાં હું સંપૂર્ણ નથી. મારામાં પાપ અને અપૂર્ણતા ભરેલાં છે, તોયે હું પાપથી ડરું છું. મારામાં ક્ષતીઓ છે અને તેને કાઢવાને હું પ્રયત્ન કરું છું. હું તેમનો ગુલામ નથી. આ સલ્તનત તો પાપને જ ધર્મ માને છે. આ સલ્તનત બીજા દેશોને કચરી નાખીને પોતાના દેશને આબાદ બનાવે છે. તે અત્યાચાર છે. હિન્દુસ્તાનને બીજા દેશોને કચરી—તારાજ કરી—ને આબાદ કરવા હું ઇચ્છતો નથી. બીજાના ધર્મનો લોપ કરીને હું હિન્દુસ્તાનને ચઢાવવા નથી ઇચ્છતો. પણ આ સલ્તનત તો કહે છે કે બાદશાહીને સારુ અમે તેવા અત્યાચાર અમે કરીશું. સલ્તનત બોલતી નથી, કરી બતાવે છે. પંજાબમાં તેણે કરી બતાવ્યું છે. હું કૃષ્ણનો પૂજારી તમને સહુને કહું છું કે એવી સલ્તનતની નિશાળોને, તેમની અદાલતોને તમે ફેંકી દેજો. મારા શરીર માટે મને કોઇનો ડર નથી. મારું શરીર તો હું એ સલ્તનતને સોંપીને જ અહીં બેઠો છું; તમારા દિલની સરદારી તમે ઇશ્વરને જ સોંપજો તે વખતે તમારી બેડી તૂટી જશે

અસંતથી નાસજો

અસહકાર એ સોના જેવું શસ્ત્ર છે, દિવ્ય શસ્ત્ર છે. હિન્દુઓને તે શ્રીકૃષ્ણે આપેલું છે; મુસલમાનોને મહમ્મદ પયગંબરે આપ્યું છે, પારસીઓને ઝંદ અવસ્તામાં મળેલું છે; કે જ્યાં તમે અન્યાય જુઓ, કોઇ માણસમાં અન્યાયને મૂર્તિમંત જુઓ ત્યારે તે માણસનો ત્યાગ કરજો. તુલસીદાસજીએ બહુ જ મૃદુ ભાષામાં કહ્યું છે કે અસંતથી દૂર ભાગો, અસંતો પોતાના સમાગમથી પીડે છે. દાવાનળથી દૂર નાસો તેમ અસંતથી—અન્યાયથી નાસજો. નાસવું એટલે જ અસહકાર. અસહકાર એ દ્વેષ કે વેર નથી. એ તો ધર્મનું ધર્માચરણ છે. અસહકાર એ બાપદીકરા વચ્ચે યોગ્ય છે, સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ફરજરૂપ છે, સગાંસગાં વચ્ચે કર્તવ્ય છે. મારો દીકરો મદ્યમાંસ ખાઈ આવે અને હું તેનો વૈષ્ણવ બાપ તેને મારા ઘરમાં ઘડી પણ સંઘરું તો પછી મારે રૌરવ નરકે જ પડવું પડે. આ અસહકારનું રહસ્ય હું તમને ન સમજાવી શકું તો પછી સ્વરાજ એ એક અગમ્ય વસ્તુ છે. સ્વરાજ મેળવવું હોય તો એક જ ઈલાજ છે અને તે અસહકાર છે.

ખરી ક્ષત્રિવટ

કહેશો, તલવાર એ પણ એક બીજો ઇલાજ છે ખરો, પણ તલવારને સારુ તમે કોઇ દિવસ તપશ્ચર્યા કરી છે? તલવારને સારુ તમે સંયમ કર્યો છે? ઇસ્લામીઓને તો તમારા

કરતાં તલવાર વાપરતાં વધારે આવડે છે. તેમણે પણ જાણી લીધું કે આ કામ તલવારેથી નહિ થાય. બે ચાર માણસ માર્યે આ સલ્તનત ડરી જઈને સ્વરાજ દઇ દેશે ? જે સલ્તનત હજારો અંગ્રેજોનાં મડદાં પર રચાયલી છે, જેણે હજારો અંગ્રેજ, શીખ અને પઠાણોના રુધિરનો દરીઓ ચલાવ્યો, તે સલ્તનત પાંચ પચીસ ખુનથી ડરી જવાની ? હરગીજ નહિ હું અંગ્રેજી સલ્તનતની નિન્દા કરું છું, છતાં એને બહાદુર પણ કહું છું. એને સ્વદેશ વ્હાલો છે. તેમાં રાક્ષસી ભાવના છે તે ત્યાજ્ય છે. હું તો રાવણની પણ બહાદુરી ગાનારો છું. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે દુશ્મન મળો તો રાવણ જેવા મળજો. લક્ષ્મણ સાથે લડનાર તો ઈન્દ્રજિત જેવો હોવો જોઇએ. આવી સલ્તનતની જોડે લડો તો બહાદુરીથી મેદાનમાં પડીને તલવાર કાઢીને લડજો પણ તે વસ્તુ તાકાતની બહારની છે. હું હિન્દુ ધર્મ સમજું છું તે પ્રમાણે હિન્દુએ તલવાર વિના જ લડવું જોઇયે, બીજાનું માથું કાપવા કરતાં પોતાનું જ માથું કપાવી દેવું જોઇયે. હું પોતે હિન્દુસ્તાનનો એક મોટામાં મોટો ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરું છું. મને રિવોલ્વરના પાંચ બાર કરતાં ન આવડે ? મને કોઇને ઝેર પાતાં ન આવડે ? મને એરોપ્લેનમાં કોઈ લઈ જાય તો ત્યાંથી બૉમ્બ ફેંકતાં ન આવડે ? પણ મેં એ વસ્તુનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરેલો છે. મને ઈશ્વરે એક માંકડ સરખાને પણ સરજવાની તાકાત આપી નથી, તો પછી કોઇને મારવાનું કામ પણ મારું નથી. મારૂં કામ મરવાનું છે. હું મરું, મારી સ્ત્રીનું મારા દેશનું રક્ષણ કરવામાં માથું આપું ત્યારે હું શુદ્ધ ક્ષત્રિય છું. અશક્તમાં અશક્ત માણસ—સ્ત્રી પણ—પોતાની અંદર ક્ષત્રિયનો સ્વભાવ પેદા કરી શકે, એટલે કે દુશ્મનને કહી શકે છે કે હું તો અડગ ઉભો રહીશ, તારાથી થાય તે તું કરી લે. નહિ તો ખુની તે જ ક્ષત્રિય ગણાય ! જે પુરુષ સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉપાડે તે પણ ક્ષત્રિયમાં ખપે ! તેથી હું હિન્દુસ્તાનને પોકારી પોકારીને કહું છું કે જે કંઈ કરો તે શુદ્ધ ક્ષત્રિયવૃત્તિથી કરજો. મુસલમાનને ગાળ આપવી, મુસલમાનનો તિરસ્કાર કરવો, એ આપણા ધર્મને લજવે. મુસલમાન તમને દગો દેશે એમ ઘડીભર માની લો, તોયે જે શકિત તમે આ સલ્તનત સાથે અસહકાર કરવામાં વાપરો તે જ શકિત તમે મુસલમાનો સાથે અસહકાર કરવામાં વાપરજો. આજ સુધી તમે મુસલમાન જોડે સહકાર કર્યો છે જ ક્યાં ? એકવાર તમે તેમની જોડે સહકાર કરી જુઓ. તમે સરકાર જોડે તો ખૂબ સહકાર કર્યો છે; અને તેમ છતાં આપણે દુખી છીયે. તેથી હું તમને કહું છું કે તમે સરકાર સાથે અસહકાર કરો અને મુસલમાન ભાઈઓ સાથે સહકાર કરો. અસહકાર કરાવવાને તમારે ખુશામત નથી કરવાની. જેને તેમાં નથી ભળવું તેને તમે મારીને મુસલમાન નથી કરી શકવાના. તેને તમારે નમવું અને વીનવવું. પાટુ મારે તો સહન કરશો ત્યારે તમે અસહકાર કરાવી શકશો. તમારામાં સચ્ચાઈ હશે, નમ્રતા હશે, એકદિલી હશે. તમે બહાદુર થશો, તો તમારો ત્યાગ કરીને સરકારનો સાથ કોણ કરી શકનાર છે? તેવાઓને સમજાવવા માટે તમે પોતે બહાદુર બનો અને ત્યાગ કરો.

એક લાખ ગોરા આટલા તેત્રીસ કરોડ ઉપર કેમ સરદારી ભોગવી શકે છે ? કારણ એ છે કે આપણે ગુલામ બન્યા છીયે. આપણે જો કહીયે કે ભાઈ, 'આજથી અમે ગુલામ નહિ'

રહીયે, તે કાં તો એ ચાલ્યા જાય, નહિ તો આપણા નોકર થઇને રહે. પણ એટલું કહેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગથીઉં એ છે કે આપણે પારસી, શીખ, મુસલમાન સાથે, ઢેડ-ભંગી લોકો સાથે, અઢારે વર્ણો સાથે ભાઇચારો કરવો, તેમને ભાઇઓ ગણવા, તેમનો તિરસ્કાર ન કરવો. મુસલમાન ગાય મારે છે એથી તમે ગુસ્સે થાઓ છો, પણ હિન્દુઓ ક્યાં ગાયોને નથી મારતા ? ગાયનું દૂધ ખૂટી જાય છતાં તેનું લોહી ખેંચી કાઢવું, ગાયના વાછરડાને આર ભોંકવી એ પણ ગોહત્યા બરાબર જ છે. આવી ગૌહત્યા હમેશાં કરનાર હિન્દુ શું મ્હો લઇને મુસલમાન ભાઇની પાસે જઇને કહે કે મારી ગાયને તમે કેમ મારો છો ? ગાયને બચાવવી હોય તો હિન્દુએ પોતાની ખાનદાની બતાવવી જોઇયે અને તો મુસલમાનો પાસે માગતાં જતાં લાજ આવે. અને તમારી ગાયને અંગ્રેજ તો રોજ ખાય છે. અંગ્રેજ સોલ્જરોને બીફ—ગોમાંસ વગર ઘડીભર ચાલતું નથી તમે મુસલમાન ઉપર શા સારૂ તિરસ્કાર કરો છો ? મુસલમાનમાં તો ઇશ્વરનો ડર પણ છે. તમે અલી બિરાદરો સાથે થોડો વખત રહો તો તમને ખબર પડે કે ઈશ્વરથી તેઓ કેટલા ડરે છે. મુસલમાનો સાથે એકદિલ બનો તો સ્વરાજ મળવું એ થોડા કાળની જ વાત છે.

સ્વદેશી

'તમારાં છોકરાંને સરકારી નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લો, ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિ ન મોકલો, રેંટીયા પર સુતર કાંતો અને ખાદીનાં કપડાં પહેરો

છેવટમાં કહેવાનું કે આપણે છોકરાંઓને કેળવણી આપવી છે, નવી અદાલતો ચલાવવી છે, તેમાં પૈસો જોઇશે. તમે યથાશક્તિ પૈસા આપો. તમારી પાસેથી પૈસા લેવા એ મને કઠણ લાગે છે. હું એવા ઘણા જુવાનીઆઓ નથી જોતો કે જેમના હાથમાં તમારા પૈસા સોંપીને હું નિર્ભય રહી શકું. અસહકારને તમારે મદદ કરવી હોય તો અત્યારે સ્વયંસેવકો ફરશે તેમને એક પૈસાથી માંડીને તમારે જેટલું આપવું હોય તેટલું આપજો. અસહકારને અર્થે એકેક પૈસો આપવો એટલું તો ઓછામાં ઓછું દરેક જણ કરી જ શકે તેવું છે. બીજું નહિ તો ઓછામાં ઓછું દરેક જણ કાંતવું વણવું તો કરી શકે જ. મીલનું કપડું પહેરીને સ્વદેશી પળાય છે એવું માનતા હો તો તે ભૂલ છે મીલો હિન્દુસ્તાન માટે પૂરતું કાપડ બનાવી નથી શકતી. ખાદીમાં જ સૌંદર્ય રહેલું છે. ઝીણી મલમલની અંદર ગુલામીની નિશાની રહેલી છે, તેથી મને ખાદી હલકીફુલ લાગે છે અને પાતળી મલમલ ભારે લાગે છે. તમે તમારાં છોકરાઓને ઘેર બેસાડી જ દેજો. તેઓ થોડો વખત નહિ ભણે તો હરકત નથી. ઘેર બેઠાં તેમને વિષ્ણુનું ભજન કરવા દો.

ઉપસંહાર

તમે જો અસહકારને પસંદ કરતા હો, આ રાક્ષસી સલ્તનતની ધૂંસરીમાંથી છૂટવા માગતા હો, તો સ્વયંસેવકો આવે ત્યારે તમે ઉઠી નહિ જતા, પણ કંઇક યથાશક્તિ આપતા જજો. મારૂં નામ લઇને કે વલ્લભભાઇનું નામ લઇને કે સ્વરાજસભાનું નામ લઇને

તમારી પાસે કોઈ કંઈ માગે તો તમે એકદમ આપી નહિ દેશો. તમે એમને ઓળખતો હો તો તેમના હાથમાં પૈસા મુકજો. અત્યારે જેની પાસે પૈસા ન હોય તે અમદાવાદ મોકલી શકે છે. આજથી ઈશ્વર તમને હિંમતવાન બનાવો, બલિદાનની તાકાત આપો, ઇશ્વર તમને સચ્ચાઈ અને નમ્રતા આપો અને તમે માત્ર ઈશ્વરનો ડર રાખો, અને માણસમાત્રનો ડર ઈશ્વર તમારામાંથી કાઢી નાંખો.

૨

સ્ત્રીઓની સભા*

બહેનો,

તમે સહુ મારું શાન્તિથી સાંભળજો; હું થોડા શબ્દોમાં જ બધું પૂરું કરીશ. તમારામાંથી કેટલીક બહેનો ડાકોરની જ હશો અને કેટલીક બહારની આ યાત્રાસ્થળમાં આવી હશો. મને ખાત્રી છે કે આટલી બધી બહેનોમાંથી ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હશે કે આજે હિન્દુસ્તાનની શું સ્થિતિ છે? આજે હિન્દુસ્તાનની જે સ્થિતિ છે તેવી સ્થિતિમાં આપણું કર્તવ્ય શું છે, આપણો ધર્મ શું છે? તમે સહુ આ યાત્રાસ્થળમાં પવિત્ર ભાવથી આવેલાં છો. તમને લાગતું હશે કે ઠાકોરજીનાં દર્શન કર્યાં એટલે બધાં પાપ નાસી ગયાં; ગોમતીમાં સ્નાન કર્યું એટલે સર્વસ્વ મળી ગયું. કેટલીક બહેનોને એમ પણ લાગતું હશે કે ગાંધી જેવા મહાત્માનાં દર્શન કર્યાં તેથી કૃતાર્થ થઈ ગયાં. આ વાત સાવ ખોટી છે. ગોમતીજીમાં સ્નાન કરો અને મનને પવિત્ર ન કરો તો ઉલટાં તમે ગોમતીજીને ગંદી બનાવો છો. ઠાકોરજીનાં દર્શન કરવા જઈએ અને કેવળ પગનો મેલ જ ત્યાં મેલીને પાછાં આવીએ તો એ દર્શન કશાયે કામ નહિ આવે. મનને પવિત્ર કરીએ, દિલમાં સારા ભાવો ઉત્પન્ન કરીએ, આપણે પોતાના વિષે જ્ઞાન મેળવીએ તો જ ઠાકોરનાથનાં દર્શન ફળે. મારા જેવા અશ્રદ્ધાવાનને કે કોઈ ખ્રિસ્તીને દર્શન શું ફળશે એમ તો તમે પોતે જ કહેશો. હું તમને બતાવી દેવા ઇચ્છું છું કે આપણું મન ત્યાં સુધી સારું નથી થયું, દિલ જ્યાં સુધી સારું નથી થયું, ત્યાં સુધી ગોમતીનું સ્નાન કે રણછોડરાયનાં દર્શન કશું ન ફળી શકે.

સરકારની છાયામાં નથી, તડકામાં સોસાઈએ છીએ

હવે બધી બહેનોને મારી પ્રથમ વિનંતિ એ છે કે તમે ખરો ધર્મ શામાં રહેલો છે એ સમજી લો. જ્યાં સુધી ખરો ધર્મ શેમાં છે તે તમે નહિ સમજો, જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનની શી દશા છે તે નહિ સમજો, સરકાર એ તો માબાપ છે, તેના રાજ્યમાં આપણે શાંતિથી રહીએ છીએ એવું જ્યાં સુધી તમે માનો છો, ત્યાં સુધી તમે ગુલામીમાંથી છૂટી શકવાનાં નથી. હું માનું છું કે સરકારે આપણને ગુલામ બનાવ્યાં છે. ત્રીસ વરસ સુધી મેં

---

* આ જ અવસરે ડાકોરમાં લગભગ ત્રણ હજાર સ્ત્રીઓની સમક્ષ આપેલું ભાષણ

તા. ૩-૧૧-૧૯૨૦

માન્યું કે અંગ્રેજી રાજ્યની છાંયામાં આપણે સુખી છીયે. પણ હવે મારી ખાત્રી થઇ. ગઇ છે કે આપણે આ સરકાર નીચે છાયામાં નથી પણ તડકામાં સોસાઇયે છીયે. આપણે ધર્મ જતા બેઠા છે. મેં રસ્તામાં પાટીઆં લટકાવેલાં જોયાં કે હોટલમાં જવાથી આપણે ધર્મ મેલીને આવીયે છીયે. એ ખરૂં છે; પણ અરધું ખરૂ છે. એ હોટલો ક્યારે થઇ ? આ સરકારના રાજ્યમાં. આને કેમ થઇ ? આ સરકારે આપણને એશઆરામ કરતાં શીખવ્યાં તેથી. હવે આપણે ઘર છોડીને બજારમાંથી સ્વાદ લેતાં શીખ્યાં છીયે, વૈષ્ણવનો મર્યાદાધર્મ આપણે ઓળંગી ગયાં છીયે. આ સરકાર એવી છે કે જે દારૂ અને અફીણનો વેપાર કરીને લાખો રૂપીયા પેદા કરે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે જે રાજા વેપાર કરે તે વચલા વર્ગનો છે; પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકે એટલા સારૂ થોડુંક તેની પાસેથી લે તે પહેલા વર્ગનો; પરંતુ જે પ્રજાને વ્યસની બનાવીને અને મદ્યપાન શીખવીને પૈસા ઉપજાવે છે તે તો અધમ રાજા છે. અત્યારે આપણી ઉપર આવું અધમ રાજ્ય છે એ તમને બહેનોને શીખવવાને હું અહીં આવેલો છું.

દેશની બે આંખો

ભગવદ્ગીતામાં આપણને શીખવવામાં આવ્યું છે કે બધાંને સરખાં ગણીયે. હિન્દુમુસલમાન એ તો દેશની બે આંખો,બરાબર છે. તેમની વચ્ચે વેરભાવ હોય નહિ. પણ આપણે એ મુસલમાનોનો તિરસ્કાર—અસહકાર કરીયે છીયે, તેમની જોડે વેર કરીયે છીયે. આ સરકાર આજે એ મુસલમાનોનો ધર્મ લોપ કરવા બેઠી છે. આજે તેના ધર્મ લોપ કરી શકે છે તે આવતી કાલે આપણો ધર્મ પણ કરી શકે.

રાવણરાજ્યની આણ

બીજું પંજાબ. પંજાબનું નામ પણ તમે નહિ સાંભળ્યું હોય. પણ પંજાબમાંથી જ આપણા ઋષિ હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થયા હતા પંજાબ તે ભૂમિ છે જ્યાં બેઠા ઋષિઓએ બધાં શાસ્ત્રો લખ્યાં હતાં. તે જ પંજાબમાં સરકારે બહેનોનું અને પુરૂષોનું અપમાન કર્યું છે, તે જ પંજાબનાં બચ્ચાંને ચાબુક માર્યા,છે; તે જ પંજાબના માણસોને સરપ ચાલે તેમ પેટે ચલાવ્યાં છે. આવી સરકારની આણ માનવી એ અધર્મ છે. તેથી જ હું કહું છું કે આપણે આ રાવણરાજ્ય બદલીને રામરાજ્ય સ્થાપવું જોઇયે.

ખરી ખૂબસુરતી

મારી બીજી વિનંતિ તમને એ છે કે તમે સ્વદેશીધર્મ પાળતાં થઈ જાઓ. આ સરકારે આપણને પાખંડ શીખવ્યું છે. વિલાયતી કપડાંથી શરીરની ,શોભા વધે છે એમ માનતાં આપણે શીખ્યાં છીયે. અહીં આવેલી બહેનોએ જે કપડાં પહેરેલાં છે તેમાં પણ પરદેશીની બદબો છે. મીલોનું કાપડ પણ સ્વદેશી નથી. મીલોમાં થાય છે તેટલું કાપડ હિન્દુસ્તાનને પૂરતું થતું નથી. તમે પોતે તો ભીખારી નથી. તમારાથીયે વધારે ગરીબ મેં જોયાં છે. પુરૂષોને એકલી લંગોટી જ મળતી હોય અને બહેનોને ફાટેલી તૂટેલી ઘાઘરી જ હોય એવાં મેં જોયાં છે. સ્વદેશીધર્મને હિન્દુસ્તાન આજે અંગીકાર કરે, 'રેંટો રેંટીયો', બધી બહેનો.

દિલથી રામનામ લેશો, રાવણને બદલે રામરાજ્ય મળે એવી પ્રાર્થના કરશો તો હું ખાત્રી આપું છું કે એ રામ નિર્બળનું બળ જરૂર બનશે.' પરમેશ્વર તમારા બધાનાં દિલનો સરદાર થાઓ અને બીજી ગુલામીમાંથી તમને છોડવો

---

૧ અમદાવાદની સ્ત્રીસભા*

"આખા હિન્દમાં હું જ્યાં જ્યાં ફરી રહ્યો છું ત્યાં બધે સ્ત્રીઓના દર્શનથી કૃતાર્થ થાઉં છું. હજારો સ્ત્રીઓ મને દરેક જગ્યાએ મળે છે. આજે હું તમને એક સુંદર વાત કહેવાનો છું. અમૃતસરનું નામ તો હવે તમારામાથી કોઇને અજાણ્યુ નહિ જ હોય એ શહેરમાં જ આપણા હજારો ભાઇઓનાં ખુનની નદી વહી હતી, અને ત્યાં જનરલ ડાયરે હજાર અથવા પંદરસો નિર્દોષ માણસોને કતલ અથવા ઘાયલ કરેલા એ અમૃતસરમાં હું થોડા દિવસ પર ગયો ત્યારે એક દિવસ સવારે સાડાછ વાગે ચાર બહેનો મારી પાસે ચાલી આવી. અમૃતસરમાં તો અહીંના કરતાં ટાઢ ઘણી વધારે હોય છે, પણ એ બહેનોએ જાણ્યુ કે જે ભાઇ આપણી આટલી બધી ચાકરી કરી રહ્યો છે તેને ચેતવણી તો આપી દેવી જ જોઇયે. એમાની એકે મને કહ્યુ, 'ભાઇ, તુ કામ તો સારૂ કરી રહ્યો છે, પણ તને ખબર નથી કે અમારા પુરુષો અને કેટલેક અંશે અમે સ્ત્રીઓ પણ તને છેતરીયે છીયે' હું તો ચોંકી જ ગયો. મે કહ્યુ, 'મને શુ કામ છેતરે ? એમાં એમને શો લાભ હોઇ શકે ?' તેણે કહ્યુ, 'પુરુષો લુચ્ચા છે. તેઓ તારી પાસે જૂઠુ બોલે છે. અમે તો સમજી જ ગયાં છીયે કે તારા કામમાં પવિત્ર સ્ત્રીઓ અને પવિત્ર પુરુષોની જ જરૂર છે, અને તેથી જ તારી ભાવનાઓ અમારામાં પેદા થાય તે માટે અમે સ્ત્રીઓ તારી પાછળ ભમીયે છીયે.' એ બહેને પછી એક સંસ્કૃત શબ્દ વાપર્યો. પંજાબની સ્ત્રીના મ્હોંમાં એવા સંસ્કૃત શબ્દની આશા ન રાખી શકીયે. તમે પણ કદાચ એ શબ્દનો અર્થ નહિ સમજતાં હો એણે કહ્યુ કે અમારા પુરુષો 'જિતેન્દ્રિ' નથી, અને અમો સ્ત્રીઓ પણ તુ માગે છે અને માને છે એટલે દરજ્જે 'જિતેન્દ્રિ' નથી. હું એમનું કહેવું સાનમા સમજી ગયો. જિતેન્દ્રિય એટલે જેની ઇન્દ્રિયો કાબુમાં છે તે; અર્થાત્ જે પુરુષ કે જે સ્ત્રી કાનેથી બૂરૂં સાંભળી શકે છે, જીભેથી બૂરૂ બોલી શકે છે તેને જિતેન્દ્રિય ન કહી શકાય હાલમા એનો ખાસ અર્થ તો એવો છે કે જે પુરુષ એકપત્નીવ્રત પાળતો નથી અથવા જે સ્ત્રી પતિવ્રતાધર્મ પાળતી નથી તે જિતેન્દ્રિય નથી. એ બહેને કહ્યુ, 'તું અમારી પાસે માગે છે કે ગુસ્સાને રોકો, પણ જે વિષયોને રોકી નથી શકતો તે ગુસ્સાને કેમ રોકી શકે ? અને જે ગુસ્સાને રોકી નથી શકતો તે કુરબાની, સ્વાર્થત્યાગ કેમ કરી શકે?'"

ઢાકોરની પેઠે અમદાવાદની સ્ત્રીઓ પાસે પણ ગાંધીજીએ ચાર ભિક્ષા માગી. પહેલી ભિક્ષા તેમણે પવિત્રતાની માગી. પવિત્રતા વિના ઇન્દ્રિયજય ન મળે અને તે જેને ન મળ્યો હોય તેનાથી કુરબાની થઈ જ ન શકે.

---

* અમદાવાદ કડીયાની વાડીમાં સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ આપેલું ભાષણ: તા. ૩૧-૧૦ ૧૯૨૦

તા: ૩-૧૧-૧૯૨૦.

ગાંધીજીની બીજી શિક્ષા માતાઓએ પોતાનાં છોકરા સરકારી શાળાઓમાંથી ઉઠાડી લેવાની હતી. "અસંતનો સંગ ત્યાજ્ય છે એવું તુલસીદાસજીનું અને ગીતાજીનું કહેવું છે. અને આ રાજ્ય પણ અસંતનુ છે, નીચ છે. એ રાજ્યની નિશાળોમા છોકરા ભણે તે કરતાં તેમને ભણતર જ હરામ હોવુ બહેતર છે. દીકરો નહિ ભણે તો કમાઇને કોણ ખવડાવશે એવી બીક રાખવાનું કઈ કારણ નથી. દીકરા નથી હોતા તેઓ કેમ પેટ ભરે છે ? પેટ ભરવાવાળો તો પરમેશ્વર છે."

ગાંધીજીની ત્રીજી શિક્ષા સ્વદેશીધર્મ બધી બહેનો પાળે એ હતી. આપણે સ્વદેશીધર્મ છોડયો તેથી જ દેશ ગુલામ બન્યો એમ જણાવી ગાંધીજીએ ખાદી ભારે લાગે છે એ ફરીઆદનો ડાકોરની પેઠે જ રદીઓ આપ્યો, અને પૂછયુ કે "તમને જાડા રોટલા આવડતા હોય અને બીજીને પાતળા રોટલા આવડતા હોય તો તમે તમારા જાડા રોટલા ખાશો કે પેલીના પાતળા માગીને ખાશો ? મીલનું—દેશી મીલનુ પણ—કપડું પહેરવાથી સ્વદેશીધર્મ પળાતો નથી તેથી તો ઉલટું ગરીબોમા વપરાતો માલ મોંઘો બનાવશો" ગાંધીજીએ કહ્યું કે "દુઃખ ખમ્યા વગર તો સુખ નથી રામે ૧૪ વરસ વનવાસ ભોગવ્યો ત્યારે સીતાજીને છોડવ્યાં; નળે એટલા દુઃખ સહન કર્યા ત્યારે એ અમર થઇ ગયો, હરિશ્ચંદ્ર, રાણી તારામતી અને રોહિતે એટએટલા દુઃખ સહન કર્યા ત્યારે તેમના સત્યનો સૂર્ય બન્યો અને તેનો પ્રકાશ દુનિયામા પ્રસર્યો. તેથી દુઃખથી ન ડરતા અને જાડી સાડીથી ન શરમાતા, પોતાને હાથે કાંતીને વણાવેલુ કાપડ વાપરો" એમ ગાંધીજીએ માગી લીધુ "વળી ઈશ્વરનુ નામ ભજવું જરૂરનું છે, પણ પોપટની પેરે રામનામ લેવાથી મોક્ષ નથી મેળવી શકાતો. હૃદયમાં રામ હોય તો દયાધર્મ રહે અને દયાધર્મ દિલમા હોય તો બીજા લોકોને દુઃખ થાય તેવું વર્તન આપણે કરીએ નહિ હું કહુ છું કે તમે હાથે કાંતેલા વણેલા કપડા નહિ પહેરો તો હજારો સ્ત્રીઓને નગ્ન રહેવું પડશે, ચીંથરાં પહેરવા પડશે. આજે પણ હું તમને દેશમા હજારો દમયંતીઓ દેખાડું. મેં એક બાઇને ન્હાવાનુ કહ્યું તો એ કહે, 'મને બીજું કપડું પહેરવાને આપો તો ન્હાઉં !' દેશની આજ એવી કઠણ દશા છે."

ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓનો ચોથો ધર્મ અને પોતાની ચોથી શિક્ષા ત્યારપછી બતાવી સ્વરાજ્ય સ્થાપવું, નવી શાળાઓ સ્થાપવી તે માટે પૈસા જોઇએ એ હું ડાકોરથી ઉતારીને નહિ કરી શકું. ડાકોરમાં મેં આ શિક્ષા પહેલી શરૂ કરી ત્યા એક દળનારી બાઇએ પોતાની વીંટી કાઢી આપી. બીજી બે ત્રણ બાઇઓએ વીંટીઓ, કંઠી વગેરે આપ્યુ એક બાઇએ સોનાની પોચી ઉતારી આપી. તેમણે જણાવ્યું કે એક પૈસો આપનારને બે પૈસા પાછા મળશે એવી મારી ઉમેદ છે. ગાંધીજી એવું વચન આપવાને તૈયાર ન હતા, પણ તેમણે કહ્યું, "આ કળિયુગ છે જ્યા ત્યા પાખંડ છે. પૈસા માગ્યા વગર ચલાવી શકું તો હુ બહુ ખુશી થાઉં અને કદાપિ ન માગું મારાથી કે મારા સાથીઓથી બનતા સુધી પૈસા ખોટે રસ્તે નહિ વપરાય. છતાં તમે મારૂં કહેવુ માનતા હો તો જ આપજો" પછી દીવાળી કે એવા ઉત્સવને પ્રસંગે મિષ્ટાન્ન ન કરતાં, ફટાકડા ન ફોડતા તે પૈસો દેશને અર્થે આપવાની ગાંધીજીએ વિનંતિ

કરી. દીવાળી એ રામ સીતાજીને છોડવી લાવ્યા તેની ખુશાલીનો ઉત્સવ છે. રામે રાવણ પર મેળવ્યો તેવો જય આપણે ફરીથી મેળવી ન શકીયે ત્યાં સુધી આપણને એશઆરામ કરવાનો કે શણગાર સજવાનો, સ્વાદ કરવાનો કે ફટાકડા ફોડવાનો અધિકાર નથી."

આ પછી જે ઉધરાણું ચાલ્યું તે વખતનો દેખાવ તો કેવળ અવર્ણનીય હતો. થોડીક છોકરીઓ અને આશ્રમમાની કેટલીક બહેનોએ સ્ત્રીઓ વચ્ચે ફરવા માંડ્યું અને સભાનો દેખાવ દેવમંદિરને મળતો થઇ ગયો. જેણે તેણે, નાની મોટી તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ પણ, પૈસા, આનીઓ, ચવલીપાવલીઓ અને રૂપીયાઓનો પણ વરસાદ વરસાવ્યો. કેટલીક બહેનોએ અને વૃદ્ધ ડોશીઓએ પોતાની સાથે કશું અગર ઓછું આપવાનું ન હોવાને કારણે જીવ બાળ્યો. કેટલીએ બહેનોએ સ્વયંસેવકો તેમજ સેવિકાઓને પોતાનાં ઘરઠેકાણાં લખાવી પોતાને ઘેર આવી અમુક પૈસા લઇ જવાની આગ્રહભરી વીનવણીઓ કરી. જોતજોતામાં લગભગ સવાસો રૂપીયા જેટલા ચિલ્લરનો ઢગલો થયો. આ પરચુરણમાં તાંબાનાણું, પૈસા, ઢબુ, એટલું જ નહિ પણ અધેલીઓ અને પૈઓ પણ હતી ! ગાંધીજી તો પ્રેમભીની આંખોથી ગળગળા જેવા દેખાતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે "આ પૈસો લાખો રૂ.ની રકમોનાં લક્ષાધિપતિઓનાં દાનો કરતાં વધુ પવિત્ર છે. આ દરેક તાંબાના પૈસાની જોડે અમદાવાદની બહેનોનો આત્મા જડાયેલો છે, એમની દેશભક્તિ રેડાયેલી છે. આ પવિત્ર પૈસાથી હું દેશનાં બાળકોને કેળવીશ આવાં પવિત્ર પૈ પૈસાનાં દાન ઉપર હું સ્વરાજ્યને ઘેર કરીશ." આ ચાલતું હતું તેટલામાં એક છોકરીએ ચટ દઇને પોતાના કાનમાનો દાગીનો ઉતાર્યો. બીજીએ પણ ઉતાર્યો. ત્રીજીએ બંગડી કાઢી. તુરત જ ચોમેરથી અલંકારો ઉતરવા લાગ્યા. જોતજોતામાં તો હાથની વીંટીઓ, કંઠી, લવંગીઆઓ, માળા, પોચીઓ, લૉકેટો અને એવા નાનામોટા દાગીનાઓની પણ એક ઢગલી થઈ ગઈ ! ગાંધીજી કંઇક વિનોદ કરતા જાય, કંઇક સમજાવતા જાય કે જે બહેનો ઘેર જઇને નવા દાગીના માગે કે ઇચ્છે તેમનું ધન મને ન ખપે. તે સાથે જ સંખ્યાબંધ બહેનોએ અને છોકરીઓએ ગાંધીજીને ખાત્રી આપી કે તેઓ બીલકુલ દાગીનાઓ અને અલંકા પહેરવાની નથી. ગાંધીજી તરફથી આનો એક જ જવાબ મળતો હતો કે આવે આપત્કાળે તમને એ જ શોભે—એ જ ધર્મ છે. સભા પૂરી કરી ગાંધીજી આશ્રમમાં પાછા ફર્યા ત્યારે સાંજ પડી હતી. સાંજની આશ્રમની પ્રાર્થનામાં પણ એ જ ઉધરાણું ચાલુ રહ્યું. તેમ કેટલીક બહેનોએ ચૂડી પરની સોનાની ચીપો ઉખેડી અર્પણ કરી હતી.

---

૧ ચોમેર જાગૃતિ

[પૃ. ૫૯૪થી ચાલુ]

૨

કીડા થાપ દેવે પાદશાહી
લશ્કર કરે સ્વાહ,

નદીઆં બીચિ ટીબે દેખાલે
થલી કરે અસગાહ,
નાનક જ્યોં જ્યોં સાચે ભાવે
તીવેં ચલાઈ રાહ.

[કીડી મોટી પાદશાહીને ઉખેડી નાંખી શકે છે, અને આખા લશ્કરને સ્વાહા કરી જઈ શકે છે; નદીની અંદર પહાડ અને મેદાનો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; જળને ઠેકાણે સ્થલ અને સ્થલને ઠેકાણે જળ થઇ જાય છે; નાનક કહે છે પ્રભુ તેની ઇચ્છા હોય તેવાં વાનાં કરી શકે છે.]

ગયા પત્રમાં હું શીખ પરિષદ્ અને ભિવાની પરિષદ્નો ઉલ્લેખ કરી ગયો. એ બન્ને પરિષદોએ મારા ઉપર પાડેલી છાપ હું આ પત્રમાં આપીશ.

શીખ પરિષદ્ તો બહુ જોવા જેવી હતી. બ્રૅડલૉ હૉલમાં શીખ ભાઇઓ—અથવા તેમનું વધારે યોગ્ય નામ ‘ખાલસાજીઓ’—મળ્યા હતા. પ્રમુખપદ એક સિયાળકોટના પ્રતિષ્ઠિત શીખ જમીનદારને આપવામાં આવ્યું હતું.

ભારે શ્રદ્ધા

પ્રમુખ સાહેબ આવ્યા તે પહેલાં તો આખો બ્રૅડલૉ હૉલ સ્ત્રીપુરુષોથી ચિકાર ભરાયો હતો. સ્ત્રીઓ પણ ભારે સંખ્યામાં હાજર હતી. પ્રમુખ સાહેબના આવવા પહેલાં બે બુલન્દ અવાજના શીખ ભાઇઓ ‘ગ્રંથસાહેબ’માંથી ઇશ્વરસ્તુતિ અને ઇશ્વરશ્રદ્ધાનાં વચનો બોલતા હતા. આખો પુરુષવર્ગ એ ઝીલતો હતો અને તે પછી તમામ સ્ત્રીઓ એ ઝીલતી હતી. આ દૃશ્ય હૃદયને હલમલાવનારૂં હતું. બધીયે બહેનોને એ વચનો મ્હોડે જ હોય એમ લાગતું હતું. લગભગ એક કલાક સુધી ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનાં ભજનોની ધુન ચાલી રહી, અને પરિષદ્ના કાર્યને માટે શાંતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. મને લાગે છે કે રાજકાજની ચર્ચા કરનારી કોઇ પણ પરિષદ્માં અગર સંસ્થામાં ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનાં પવિત્ર ભજનોથી ભાગ્યે જ મંગલાચરણ થતું હશે; જે જોશ અને જે ઉલ્લાસથી એ ગવાતાં હતાં તે ઉપરથી કોઇ પણ અપરિચિત શ્રોતાની ઉપર એ કોમની ઉંડી શ્રદ્ધાની છાપ પડયા વિના રહે એમ ન હતું.

સબમેં સચ્ચા એકો સોઈ;
જિસકા કીયા સબકુછ હોઇ.

ગુર ગુર કીના મીઠા પીઆરીઆ
કહત કબીરા મેરી શંકા નાશી
સરવ નિરંજન કીઆ પીઆરીઆ.

આ અને આવાં તો આપણા આખા દેશનાં લોકભજનો છે. પણ એને ભક્તિથી સંઘરી રાખનારો તો આજે શીખસમાજ જ છે એમ લાગ્યું. આ પત્રને મથાળે ટાંકેલાં વચનો આ

જ પરિષદ્‌માં બીજે દિવસે ગવાયેલાંમાંનાં છે. એમાં શીખ સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ છે. એમાં જે નમ્રતા રહેલી છે—આપણામાં કશી શક્તિ નથી, આપણી પાસે ભારે સાધનસંપત્તિ નથી—છતાં ઇશ્વરમાં જે અડગ શ્રદ્ધા રહેલી છે કે શુભ સંકલ્પને પાર પટાવનારો માલીક છે, તેનું ધાર્યું હોય તે દહાડે કીડો પણ મોટી પાદશાહીને હચમચાવી નાંખી શકે—એ નમ્રતા અને અડગ શ્રદ્ધા આપણે સૌ આ મહાભારત યુદ્ધમાં આપણી રગેરગમાં અનુભવી શકીયે તો શું અશક્ય છે?

સ્વરાજ અને નાસિલવર્તનનો એક અવાજ

શીખ પ્રજા તો આજ સુધી અંગ્રેજ સરકારનો જમણો હાથ ગણાતી હતી; તેં જ શીખોને આ પરિષદ્‌માં એકે અવાજે 'સ્વરાજ' પોકારતા સાંભળ્યા, નાસિલવર્તન—અસહકારને માટે સુયોગ્ય પંજાબી શબ્દ—ની વાત આવે કે ઉમંગ અને આશાથી ઉછળતા જોયા, એ શબ્દના નામમાત્રને 'બોલે સો નિહાલ, સત્ શ્રી અકાલ'ના પવિત્ર ઉદ્‌ગારથી વધાવી લેતા સાંભળ્યા, એનું કારણ શું હશે? શીખો સરકાર પાસેથી જે આશા રાખી બેઠા હતા તે નથી મળ્યું, ઉલટું મનિયાનવાલા અને શેખુપુરાના માર્શલ લૉની બક્ષીસ મળી છે, - એ જ પ્રત્યેક વક્તાના વચનનો ધ્વનિ હતો. સરકાર શીખ પ્રજાની જાગૃતિની અવગણના કરી શકતી નથી.

સ્વાગતકારિણી સભાના પ્રમુખ અને પરિષદ્‌ના પ્રમુખ બંનેનાં ભાષણોનો ધ્વનિ નાસિલવર્તન જ હતો. બીજે દિવસે પ્રથમ ઠરાવ નાસિલવર્તનનો જ હતો, કૉંગ્રેસનો આખો કાર્યક્રમ ગ્રહણ કરવા તરફ હતો, અને તે વિષે વિરુદ્ધ મત તો આખા મંડપમાં ગણ્યાગાંઠ્યાના જ હોય એમ જણાતું હતું.

જોશ ખૂબ પણ દોષ પણ ખરો

પણ એ ગણ્યાગાંઠ્યાના વિરુદ્ધ મત પ્રતિ સહિષ્ણુતા નહોતી એમ પણ દુઃખની સાથે જણાવવું પડે છે. એકે વિરુદ્ધ બોલનારાને ખાલસાજીઓ સહન ન કરી શક્યા. સરદાર ગુરબક્ષસિંગ જ્ઞાની અને ગુજરાવાલા ખાલસા કૉલેજના વિદ્વાન પ્રોફેસર જોધસિંગ જેવાની દલીલો સાંભળવાને પણ શ્રોતાઓ તૈયાર ન હતા. પળે પળે ખળભળાટ થતો હતો ખળભળાટ થતો કે તરત જ ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનું સ્મરણ કરવામાં આવતું, અને તુરત શાંતિ પથરાતી. શાંતિ પથરાવવાનો આ ઇલાજ દેશની બીજી રાજકીય સંસ્થાઓએ અનુકરણ કરવા જેવો છે. પણ આખા મંડળને નાસિલવર્તનની વિરુદ્ધ શ્વાસ સરખો સાંભળવાની વૃત્તિ ન હતી એમ જણાતું હતું.

ગાંધીજીએ તો અગાઉથી જ ઠરાવ પસાર થઇ જાય ત્યારપછી જ જવાનું અને બોલવાનું શીખ નેતાઓની સંમતિથી ઠરાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે ગાંધીજી ત્રણ વાગે આવ્યા પણ ઠરાવ પસાર નહોતો થયો; પસાર થવાની તૈયારીમાં હતો. પાંચ વાગ્યાની ગાડીમાં જવાનું હતું એટલે ગાંધીજીને તુરત જ બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું, અને અહીં અસહકારના

ઠરાવને ટેકો આપવાને નહિ, પણ શીખ સમાજને કંઈક સંદેશો આપવાને જ તેઓ ઉઠયા. જ્યાં આખો સમાજ નામિલવર્તનનો ઠરાવ કરી ચુકયો હતો ત્યાં તેમને નામિલવર્તનનો ઠરાવ પસાર કરવા વિષે તો આવું શું કહેવાનું હોય ? નામિલવર્તન ચલાવવામાં શી સામગ્રીઓ જોઇયે તે વિષે જ ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણમાં ભાર મુકયો.

શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે " તમે હિન્દુસ્તાની હોવાનો દાવો કરતા હો, પંજાબી હોવાનો દાવો કરતા હો, તમારા ગુરુ નાનકના ધર્મને આઝાદ રાખતા ચાહતા હો, તો મને લાગે છે કે નામિલવર્તન સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી." નામિલવર્તનના વિજયની કેટલીક શરતો આ પછી ગાંધીજીએ જણાવી. તેમણે કહ્યું, " નામિલવર્તન બહુ ભારે શસ્ત્ર છે. જો તમે એનો ખરો પ્રયોગ કરવા ચાહતા હો તો તમારે બે શરતો પાળવી જોઇયે. એક શરત એ કે તમારે ફિસાદદંગાને વેગળાં મુકવાં જોઇયે. આ લડતમાં તલવારને અવકાશ નથી. તલવારમાં દંડ આવી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ ભાઇને જબરાઇ કરીને બોલતો રોકવો એ પણ ફિસાદ છે. તમે નાનકપંથીઓ 'નામિલવર્તન' બરોબર કરવા ચાહતા હો તો તમારે તલવારને મ્યાનમાં રાખવી જોઈશે. ગુરુ નાનકને જેમ તમે પૂજો છો તેમ હું પણ તેમનો પૂજનારો છું. તે ખુદાના સાચા બંદા હતા ખાલસા સાહેબે, ગુરુ ગોવિંદે તલવારને માટે જગ્યા રાખી છે ખરી, પણ તેને માટે એક શરત પણ રાખી છે; તે એ કે તમને હુકમ નથી મળ્યો ત્યાં સુધી તમે તલવાર નથી ઉપાડી શકતા—તમારા ગુરુ તમને હુકમ ન આપે ત્યાં સુધી તમે તલવાર નથી ઉપાડી શકતા આજે તમારી કોમમાં કોઇ ગુરુ નાનકની સરખામણી કરે એવા ગુરુ છે ?

" શીખોએ તલવાર સરસ રીતે વાપરી છે; મુસલમાનોએ પણ સરસ રીતે વાપરી છે. પણ તલવાર ચલાવવાનો પણ ઢંગ હોય છે. એટલે તમને પ્રાર્થના કરૂં છું કે તમે તમારા ગુસ્સાને રોકજો. પાણી પાયા વિનાની તલવાર પાણીદાર કહી શકાતી નથી. તેમ જે આદમી પોતાના જોશને રોકી શકતો નથી તે પાણીદાર કહેવાતો નથી. ગુસ્સામાં આવીને જે માણસ વખત કવખતે ગુસ્સો બતાવી દે છે તેને માટે આ લડત જ નથી. જો હિન્દુસ્તાનમાં તલવાર ખેંચવાને કોઇ લાયક હોય તો તે મુસલમાન તો છે જ પણ તેમના ધર્મમાં પણ એવું તો છે જ કે તલવાર વિના કામ સાધી શકાય તો તલવાર ઉઠાવવી બરાબર નથી. એટલે તે લોકોએ 'તર્કેમવાલાત' પસંદ કર્યું છે. તમે પણ તલવાર મ્યાનમાં રાખીને જ કામ લઈ શકવાના છો "

નાનકને પેદા કરો

ગુરુના હુકમ વિના તલવાર ન કઢાવી શકાય એ દલીલ પાછી ઉપાડીને ગાંધીજીએ શ્રીઓને ઉદ્દેશ્યને કહ્યું, " તમારે ત્યાં આજે ગુરુનાનક અને ગુરુ ગોવિંદસિંગ જેવા ગુરુઓ છે ? તમે તલવાર ખેંચવા માગતી હો તો ગુરુ ગોવિંદસિંગ અને ગુરુ નાનકને પેદા કરો. કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મત્સરને જીતશો તો જ તમે એવા વીરોની માતા થઇ શકવાની

છો. એ ગુરુઓ વિના તલવારને આજે અવકાશ જ રહ્યો નથી.' આજે તો તમારે તમારા આવેશને દબાવવા કુરબાની કરતાં શીખવું, તમારો પરદેશી પોશાક છોડવો, તમારાં ઘરેણાં તજવાં અને નાનકનાં ભજન ગાતાં ગાતાં નાભિલવર્તન કરવું એ જ તમારી ફરજ છે."

એકબીજામાં સહકાર

નાભિલવર્તનની ફતેહની બીજી શરત ગાંધીજીએ એકબીજા વચ્ચે સહકારની બતાવી. "આપણે અત્યાર સુધી ગુલામ કેમ રહ્યા છીયે? આપણને એકબીજામાં વિશ્વાસ ન હતો, આપણે એકબીજાને શંકાની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા હતા. હિન્દુઓ માનતા હતા કે મુસલમાનોને મારીને ગાયને બચાવી શકાય. પણ તેઓ પોતાની ભૂલ સમજ્યા. તેમને એમ લાગ્યું કે મુસલમાનની સાથે ભાઇચારા વિના ગાયનો વધ અટકાવવો અશક્ય છે. શીખો એમ માનતા કે તેમના શરાતનનો ઇતિહાસ અખંડ તો ત્યારે જ રહે કે જ્યારે તેઓ અંગ્રેજોની સાથે સહકાર ચાલુ રાખે. એ સહકારથી તમે શું મેળવ્યું છે? પંજાબમાં જે બન્યું છે તે. જે સરકારે આપણને નામોશી લગાડી છે અને અપમાન કર્યું છે તેની સાથે સહકાર હરામ છે. આપસ આપસમાં લડાઈ કરવાથી તો આપણે પ્રજા તરીકે મટી જઈશું. પણ જો એકબીજા સાથે ઐક્ય સાધી શકીશું તો તો એક લાખ અંગ્રેજો ૩૦ કરોડની ફૂંકથી પણ ચાલ્યા જશે, અથવા હિન્દુસ્તાનના સેવકો થઇને હિન્દુસ્તાનમાં રહેશે."

છેવટે સ્વરાજ્યમાં શીખોને કોમી પ્રતિનિધિત્વનો હક રહે કે નહિ તે વિષે ગાંધીજીએ ખુલાસો કર્યો કે જેમાં એવો હક નહિ હોય તે સ્વરાજ્ય નહિ હોય. પછી સૌને ગુરુ નાનકની સાદાઈ અને સચ્ચાઈ લેવાની ભલામણ કરીને ગાંધીજીએ પૂરું કર્યું હતું.

'નાભિલવર્તન'નો ઠરાવ તો પસાર થઇ ગયો. ખાલસાજીઓ શું કરે છે તે જોવાનું છે. જે જોશ આજે શીખ પ્રજામાં પ્રગટી રહ્યું છે તેને કાબુમાં રાખી તેનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવાની જવાબદારી પંજાબના આગેવાનો ઉપર રહેલી છે. ખાલસા કૉલેજના ૧૩ પ્રોફેસરોએ કૉલેજનો યુનિવર્સિટીની સાથેનો સંબંધ તોડવાની નોટીસ આપી છે તેથી તો સૌ કોઈ વાકેફ હશે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઇ

તા. ૭–૧૧–૧૯૨૦

જો હું પકડાઉં તો—

જો હું પકડાઉં તો પ્રજા શું કરશે એ વિચારો મને થયાં જ કરે છે. સંબંધીઓ પણ એ જ પ્રશ્ન પૂછે છે. અતિશય પ્રેમાળ લોકો પ્રેમને વશ થઇ ન કરવાનાં કાર્ય કરે તો હિન્દુસ્તાનની શી વલે થાય? મારી પોતાની શી વલે થાય? સરકારે કરેલાં

તા. ૭-૧૧-૧૯૨૦

ખુનની નદીઓ મને ડરાવી નથી શકતી. પણ મારે નામે કે મારે અર્થે દેવાયેલ ગાળ પણ મને કારી ઘા સમાન લાગે. મારા પકડાવાથી ઘેલા બની જવું એ તો મને લાંછન લગાડવા જેવું છે. મારી ઉપર આધાર રાખીને પણ પ્રજા આગળ નહિ વધે. હું જે માર્ગો સૂચવું છું તેને જાણીને, તે પ્રમાણે ચાલીને જ પ્રજાની ઉન્નતિ સંભવે છે. તેથી મને પકડે ત્યારે પણ પ્રજા સ્વસ્થ રહી તે દહાડો આનંદનો માને એમ ઇચ્છું છું. જે નબળાઇ પ્રજામા આજે રહી છે તે પણ તે સમયે જાઓ એ હું ઇચ્છું છું.

'મને પકડવાનો હેતુ શું હોય ? સરકાર મારી શત્રુ નથી, કેમકે મારામાં તલમાત્ર શત્રુતા તેના પ્રત્યે નથી, પણ સરકાર એમ માને છે કે કરતાહરતા હું જ છું. જો હું નાશ પામું અથવા અલોપ થાઉં તો પ્રજા અને સરકાર સુખે બેસે. પ્રજા મારી ભમાવી જ ભમે છે એમ સરકાર માને છે; એટલું જ નથી પણ આપણા કેટલાક આગેવાનો પણ માને છે. ત્યારે પ્રજાની પરીક્ષા સરકાર કઇ રીતે કરી શકે? પ્રજા મારી સલાહ સમજે છે કે કેવળ મારા વાક્યોથી અંજાઇ જાય છે એ સરકારને કેમ ખબર પડે ? મને પકડવો એ જ રસ્તો એમની પાસે રહ્યો, અથવા તો જેને ખાતર હું સલાહ આપું છું તે કારણો દૂર કરવા. સરકાર મદાંધ હોવાથી પોતાનો દોષ જોશે નહિ ને જોશે તો કબૂલ નહિ કરે. ત્યારે પ્રજાની શક્તિનુ તેને માપ જ કરવું રહ્યું. મને પકડીને તે પ્રજાની શક્તિનું માપ કરી શકે છે. પ્રજા હિમ્મતહાઇને બેસી જાય તો પંજાબના ને ખિલાફતના અત્યાચારને લાયક જ હતી એમ કહી શકાય. અથવા તો પ્રજા ખુનખરાબી કરે તો સરકારને ભાવતું હતું તે મળ્યા બરોબર થાય. તેના હવાઈ ઝાઝો આકાશમાથી ગોળા ફેંકે, તેના ડાયરો લોકોને ગોળી દે, ને તેના સ્મિથો ઓરતોના બુરખા ઉચકે. બીજા અમલદારો લોકો પાસે નાક રગડાવે, પેટે ચલાવે, ફટકા મારે. આ બન્ને પરિણામો ખરાબ જ ગણાય. તેથી સ્વરાજ ન જ મળે. બીજા દેશોમાં શસ્ત્રપ્રયોગથી રાજ્યોની ઉથલપાથલ થઈ છે, પણ હિન્દુસ્તાન તે પ્રયોગથી સ્વરાજ મેળવવા શક્તિમાન નથી એ હું ઘણી વેળા સિદ્ધ કરી ચુકયો છું. ત્યારે હું પકડાઉં તો પ્રજાએ શું કરવું ? હવે જવાબ સહેલો છે.

૧. પ્રજાએ શાંત રહેવું.

૨. હડતાળ ન પાડવી.

૩. સભાઓ પણ ન ભરવી.

૪. પણ પ્રજાએ વધારે જાગૃત થવું.

૫. ત્યારે તમામ સરકારી નિશાળો બંધ થવાની હું જરૂર આશા રાખું.

૬. ત્યારે તો વકીલો વધારે સખ્યામાં વકીલાત છોડે.

૭. અદાલતોમા આપણા કજીઆ પડયા હોય તેનો ફેસલો પણ ખાનગી રીતે થાય.

૮. અનેક પ્રજાકીય નિશાળો અને મહાશાળાઓ ખુલે.

૯. પ્રજાના લાખો સ્ત્રીપુરુષો પરદેશી કાપડનો ત્યાગ કરી કેવળ હાથે કાંતેલા ને તે સૂતરના હાથે વણેલા કાપડના જ ઉપયોગ કરે અને પરદેશી કાપડ પડયું હોય તે પણ વેચી દે કે બાળી નાખે.

૧૦. સિપાહીની ભરતીમા કે બીજી સરકારની નોકરીમા કોઇ જાય જ નહિ.

૧૧. જેનામા પોતાની આજીવિકા મેળવવાની શક્તિ હોય તે તો સરકારી નોકરી અને સિપાહીગીરી પણ છોડે.

૧૨. પ્રજાકીય કામો સારૂ પૈસા જેટલા જોઇયે તેટલા પ્રજા આપે.

૧૩. ઇલકાબનો વિશેષ ત્યાગ થાય.

૧૪. ધારાસભામા જેણે જવાનો વિચાર કર્યો હોય તે ત્યાગ કરે અને ગયા હોય તે રાજીનામા આપે.

૧૫. મતદારો જેણે હજુ નિશ્ચય ન કર્યો હોય તે નિશ્ચય કરે કે કોઇને પણ ધારાસભામા મોકલવો તે પાપ છે.

૧૬. આમ કરી પ્રજા નિશ્ચય કરે તો એક વર્ષ સુધી પણ પ્રજાએ સ્વરાજની સારૂ રાહ જોવાપણું ન રહે.

પ્રજા આટલુ જોર બતાવે એટલે સ્વરાજ મળ્યુ જ છે. એવું સ્વરાજ મળે પછી તો પ્રજાના સિક્કાથી હું છૂટુ. એ તો મને ગમે જ. અત્યારે તો મારૂ છૂટા રહેવુ એ મને કેદ સમાન છે.

ધાધલ કરીને પ્રજા મને છોડવે ને સ્વરાજ લેવાને સારૂ મારી મદદનો ઉપયોગ કરે એ તો પ્રજાની અશક્તિ જ ગણાય. સ્વરાજ મારૂ કે કોઇનુ અપાવ્યુ નહિ મળે. પ્રજાની યોગ્યતા સિદ્ધ થયે જ મળવાનુ છે.

અતમા તો સરકારનોયે વાક વ્યર્થ છે. જેવા આપણે છીયે તેવી સરકાર આપણને મળી રહી છે આપણે સુધરીયે એટલે સરકાર સુધરી. ત્યારે આપણે સુધરશુ ત્યારે જ આપણને સ્વરાજ મળશે. અસહકાર એ પ્રજાનો સુધરવાનો નિશ્ચય છે. માગ પકડાયા પછી પ્રજા શુ એ નિશ્ચયને છોડી સહકાર કરશે ? જો પ્રજા ગાડી

તા. ૭-૧૧-૧૯૨૦

બને, પેટે ચાલે, નાકો ઘસે, યુનિયન જૅકની સલામી કરે, સલામી કરવા અઢાર માઇલ ચાલે—તો તે સહકાર નહિ-તો બીજું શું કહેવાય? પેટ ઘસડવું ઇત્યાદિ કરવા કરતા તો મરવું જ સારૂં છે. એટલે જેમ વિચારીયે તેમ મેં સૂચવેલો છે તે જ માર્ગ પ્રજાને સારૂ ખરો છે.

સોળમી નવેમ્બર

મુંબઇ ઇલાકામાં બધી જગ્યાએ ૧૬મી નવેમ્બરે ધારાસભાના પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી થવાની છે. તે દિવસ પ્રજાની કંઇક પરીક્ષાનો છે. તે દિવસે મતદારો શું કરશે? શું કરે?

૧. મારી ઉમેદ છે કે એક પણ મતદાર મત આપવાની જગ્યાએ નહિ જાય;

૨. દરેક મતદારે પોતાને ઘેર જ બેસી રહેવું;

૩. અથવા તો જે મત આપવાની જગ્યાથી દૂર મતદારોની સભા થાય તો ત્યાં જઇ સભામા પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવો કે તે સભા કોઇને પણ પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા નથી માગતી;

૪. પંદરમી તારીખની રાત પછી કોઇને પણ સમજાવવાનું કે મતદારોની સહીઓ લેવાનું કામ ૨૪ કલાક બંધ રાખવું;

૫. સ્વયંસેવકોએ પણ ૧૬મી તારીખે કોઈ પણ મતદારોને સમજાવવા નહિ;

૬. ટુંકામા તે દહાડો જે મતદારો મત આપવા ધારતા હોય તેઓને સાફ તદ્દન છૂટો રહેવા દેવો.

જો આપણે પંદરમી તારીખ સુધી મતદારોને ન સમજાવી શકયા હોઇયે તો પછી સોળમીએ શું સમજાવવાના? આપણે બળાત્કારે તો કોઇને મત દેતાં રોકવા જ નથી. તો પછી આપણે ૧૬મીએ કોઇને સમજાવવાપણું રહેતું નથી.

આપણી લડત પ્રજામત કેળવવાની છે. જ્યારે પ્રજામત કેળવવાનું કાર્ય આપણે પૂરૂં કરીશું ત્યારે અને ત્યારે જ આપણી પાસે સ્વરાજ્ય હસ્તામલકવત્ છે.

કેટલીક હરકતો

સ્વરાજનો માર્ગ જેવો સીધો છે તેવો જ વિકટ છે. તેમાં ટેકરાઓ, ખાઇઓ રહેલાં છે. ટેકરાઓ તોડવા પડશે, ખાઇઓ પૂરવી પડશે. એમ નહિ કરી શકીયે તો ટેકરાઓ આપણો માર્ગ રોકશે, ખાઇઓ નાહ પૂરી શકીયે તોપણ એ જ પરિણામ આવશે.

અમદાવાદમાં જે બનાવો બન્યા છે તેમાંના કેટલાક દુઃખદ બન્યા છે. કાળીમાતાને ચડાવવામાં આવે છે તેમાંના એક બકરાને બચાવીને ઘણાએ સંતોષ માન્યો છે. જો એ બકરો રીતસર બચ્યો હત તો હું ખૂબ રાજી થાત. પણ બકરાને બચાવતા માણસોને દુઃખી કર્યા છે. તેઓની ઉપર જુલમ કરીને બકરાને બચાવ્યો છે. આ હિન્દુ ધર્મ નથી. તે ધર્મમાં જે અહિંસા શીખવી છે તે એવી નથી કે બકરાને બચાવતા માણસને મારવો કે ડરાવવો. ઘણાં સિંહ, વાઘ, વરૂ, અસંખ્ય બકરા ઇત્યાદિને ખાઇ જાય છે, તેને આપણે મારીને રોકતા નથી. ઘણા સર્પો કરડીને જાનવરોને તેમજ માણસોને મારે છે, તેને હિન્દુ મારતા નથી ને તેને મારવામાં પાપ પણ સમજે છે. તો પછી આપણે બકરાને બચાવવામાં બળાત્કાર કેમ વાપરીયે ?

એટલું જ નહિ પણ આ હિન્દુ હિન્દુ વચ્ચેના ધર્મકામમાં હિન્દુઓએ એક મુસલમાન મોલવીની અને તેની મારફતે મજૂરોની મદદ મેળવી. આ એક મોટી ભૂલ થઈ એમ મારૂં માનવું છે. એવા કામમાં મુસલમાનનું બળ આપણે વાપરવું તે એક ગુલામીમાંથી નીકળી બીજી ગુલામીમાં દાખલ થવા જેવું છે. એ મોલવીએ વચ્ચે આવવું જ નહોતું જોઇતું. એમણે સમજવું જોઇતું હતું કે હિંદુના ધર્મના ઝગડામા પડવું તેમનું કામ જ ન હતું. એ મોલવીની વાતો પણ કોમને નુકસાન કરનારી સાંભળવામાં આવી છે. આ અનુભવ એ વસ્તુ સૂચવે છે. આપણે કોઇની પાસે બળાત્કારે કંઇ જ કાર્ય નથી કરાવવું. અને જેઓની ખાસ નીમણૂક ખિલાફત કમિટી, સ્વરાજ સભા કે એવી સંસ્થાઓ જેની ઉપર આપણો વિશ્વાસ હોય તેણે ન કરી હોય તેનાં ભાષણો આપણે સાંભળવાં નહિ, તેની સભામાં આપણે જવું નહિ. આપણે જેને આપણા વિરોધી માનીયે તેની સભામાં તેની દલીલો સમજવા જઇયે એ જુદી વાત છે. પણ આપણે પોતાના વિચારો બાંધ્યાં ન હોય છતાં 'એક મોલવી આવ્યા છે, ચાલો આપણે સાંભળવા જઇયે' એમ સમજી કોઇએ ન જવું જોઇયે એમ હું માનું છું.

તા. ૭-૧૧-૧૯૨૦.

ખરું તો એ છે કે અત્યારે ખિલાફતને કે સ્વરાજસભાને નામે કેટલાક પાખંડીઓ પણ ભાષણો દઈ પોતાનું પોષણ કરી રહ્યા છે. તેઓનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા આપણે ન જ જવું જોઇયે.

મેં સાંભળ્યું છે કે કોઇ એક હિન્દી બાઈ મારી દીકરી હોવાનો દાવો કરી જગ્યા જગ્યાએ માણસોને છેતરી રહેલ છે. આવી ખબર મને દ્વારકાથી મળી હતી. હવે સિંધથી આવી છે. એક માણસે મારે નામે ઉઘરાણું કરેલું ને તે તો જેલમાંયે ગયો. મને દીકરી છે જ નહિ, પણ હોય તોયે મારી સલાહ તો એવી છે કે મારાં સગાં હોય તેને પણ મારાં સગાં હોવાના કારણસર કોઇએ કંઇ મદદ કરવાની કે તેનું માનવાની જરૂર નથી. આ સમય સગાઇને પીછાનવાનો નથી, માણસને જ પીછાનવાનો છે. પોતે જેને જાણીતા નથી તેનો વિશ્વાસ તેની સગાઇને લીધે કરવાની ક્યાંયે જરૂર નથી.

મારી ઉમેદ છે કે થોડા સમયમાં બધી જાણીતી સંસ્થાઓ પોતાના મુકરર થયેલા વક્તાઓનાં નામ બહાર પાડશે કે જેથી હમેશાં વક્તાની ઓળખ આપણે કરી શકીયે જેમ અસહકારની લડત રંગે ચડતી જાય છે તેમ અનેક પ્રકારના પાખંડી અથવા અજ્ઞાની વક્તાઓથી, તેવા સલાહકારોથી, આપણે બચવું જોઇશે. જરા જેટલી ભૂલથી આપણે મોટા વિઘ્નો આણી પડીયે એમ બને.

આપણે અનેક કામો—જૂનાં પાડી નાંખવાનાં, નવા ચણવાનાં કરવાં રહ્યાં છે. નવી નિશાળો ખોલવી છે, પંચો નીમવાં છે, પૈસા એકઠા કરવા છે. આ બધું આપણે માણસોને ઓળખતા નહિ થઇયે ત્યાં સુધી નહિ કરી શકીયે. એક તરફથી આપણે વિશ્વાસ રાખવો પડશે ને બીજી તરફથી આપણે સાવધ પણ રહેવું જોઇશે. આપણા રસ્તામાં મોટી મુસીબત જ એ છે કે આપણે કાંકરાની જેમ રહીયે છીયે; ભેળા રહી કામ કરી શકતા નથી. આપણામાં એકબીજાને ખેંચવાની કે તે તરફ ખેંચાવાની આકર્ષણશક્તિ નથી. જ્યાં ખેંચાઇયે છીયે ત્યાં અંધશ્રદ્ધાથી ખેંચાઇયે છીયે. શ્રદ્ધાની જરૂર છે, પણ તેની સાથે વિવેક—જ્ઞાન જોઇયે જ. ગમે તે માણસોથી ભોળવાઈ જઇ કામ કરવાની મુશ્કેલી એ એક છે.

બીજી એ છે કે આપણે ગુસ્સામાં આવી જઈ આખું કામ બગાડી નાંખીયે એવો ભય છે. અસહકારવાદી અને સહકારવાદી એવા બે પક્ષ છે. અંકલેશ્વરમાં એક સહકારવાદીએ આકરો શબ્દ વાપર્યો તેની સામે એક અસહકારવાદીએ પણ વાપર્યો. તેનાથી જો આગળ વધત તો ખરાબ પરિણામ આવત. આ તો આપણી વચ્ચેની

જ તકરાર કે મતભેદ હતા. પણ સહકારવાદ અત્યારે સરકારને પસંદ છે, તેથી તે સરકારી પક્ષ પણ થઇ પડ્યો છે. સરકારી પક્ષમાનો કોઇ માણસ આવીને તકરાર કરવાના જ ઇરાદાથી કંઇ અપશબ્દ બોલે, સામું આપણે બોલીયે, તેનાથી મારામારી થાય, ખુન પણ થાય, તો બગડે કોનું? સરકારને ખુનામરકી કરવાનો લાગ મળે તો તે ન જ ચૂકે એમ હું માનુ છુ. સ્વરાજ વિષેના ગમે તેવા સ્વતત્ર વિચારો આપણે બતાવીયે તેથી સરકાર ખુન નહિ રેડી શકે. ખુન તો ત્યારે જ કરશે કે જ્યારે આપણે સરકારના માણસોની ઉશ્કેરણીથી પણ ખુન કરશુ. સ્વામી શ્રદ્ધાનદજી માને છે કે દિલ્હીમા એપ્રિલ માસમા કઇ પણ ભૂલો આપણા તરફથી થઈ હોય તો તેનુ કારણ સરકારી માણસોની ઉશ્કેરણી હતું. તેથી આપણે સારુ મહેલો રસ્તો એ જ છે કે આપણે કારણ મળ્યે પણ આપણો ગુસ્સો રોકવો. ગાળની સામે ગાળ ન દેવી, મારની સામે માર ન મારવો. આમા પણ અસહકાર કરી અનેક વિઘ્નોમાથી ઉગરી શકાય. જ્યા આપણાથી સાખી ન શકાય ત્યા આપણે જવું જ નહિ. મિસિસ બેસંટનુ અલાહાબાદમા અપમાન થયુ; મુબઇમા પણ થયુ મે સાભળ્યું છે જો મિસિસ બેસટના વિચારો આપણને પસદ ન જ પડે, તેનાથી આપણને રીસ પણ ચડે તો આપણે તેમની સભામા ન જઇયે એ સભ્યતા છે. જઇને તેમા શરમના અથવા બીજા તિરસ્કારસૂચક પોકારો કરીયે એ અસભ્યતા છે. અસભ્ય પ્રજાથી શુદ્ધ સ્વરાજ તો ન જ લઈ શકાય. અસભ્યતા અને અહિંસા—નિઃશસ્ત્રતા એ વિરોધી વસ્તુઓ છે. અસહકારની સેનામા અસત્યને, અસભ્યતાને, ઉદ્ધતાઇને જગ્યા જ નથી. આ વાત આપણે ખૂબ ધ્યાનમા નહિ રાખીયે તો આ જીતવા જેવી બાજીને હારી બેસીશુ. અસહકારની લડત આપણે ગુસ્સો બતાવવાની નથી પણ આપણા ગુસ્સાને રોકી તેમાથી એવી પ્રચડ શક્તિ પેદા કરવાની છે કે તેની સામે કોઇ પણ ટકી જ ન શકે.

પ્રજાને વિનંતિ

અસહકારની ચળવળ ખૂબ ચાલી રહી છે. પ્રજા તરફથી થોડોઘણો જવાબ મળ્યા કરે છે વિદ્યાર્થીઓ શાળા ખાલી કરતા જાય છે. ઘણાઓએ ધારાસભામા જવાનું છોડ્યુ છે. કોઇ કોઇ વકીલે વકીલાત છોડી છે. સ્વદેશી આગળ વધ્યા જ કરે છે.

તા. ૭-૧૧-૧૯૨૦

પણ ચળવળને જેમ લોકોના ઉત્સાહની જરૂર છે તેમ જ નાણાંની જરૂર છે. મુખ્ય ભાગે પૈસો અત્યારે કેળવણીના પ્રચાર સારૂ જોઈયે છે. પૈસા વિના કેળવણી આપવી મુશ્કેલ જોઉં છું. પણ જો આપણે પૈસા એકઠા કરી શકીયે તો તેનો અવેજ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણરૂપે આપણને પૂરતો મળી રહેશે.

આ ઉપરાંત આપણે અનેક કાર્યો કરવાના રહ્યાં છે, જેને સારૂ પણ પૈસાની જરૂર રહેશે.

અત્યારની ગણતરી પ્રમાણે આપણી હાજત પાચ લાખ રૂપીયાની છે. એટલા રૂપીયા આપણે વાપરી શકીયે તો કેળવણીનું કામ બહુ શોભાવી શકીશું. રાષ્ટ્રીય બનનારી નિશાળોને જ્યા જરૂર જણાય ત્યા મદદ આપી શકીશું ને વિદ્યાપીઠનું કામ આપણે સારી રીતે કરી શકીશું. વિદ્યાપીઠને શોભાવવાને સારૂ આપણે ખર્ચ ઠીક કરવો જ પડશે. ખર્ચનો હિસાબ વખતોવખત બહાર પાડવામા આવશે. કેળવણીમાં-પહેલા વર્ષમાં રૂ. ૪) લાખનું ખર્ચ થવાની ગણતરી છે, અને બાકીના એક લાખનું ખર્ચ પરચુરણ થશે.

મારી ઉમેદ છે કે જે બીજી રીતે ભાગ ન લઈ શકે તે પણ આટલું કામ તો કરશે જ; પોતે કંઈક દાન કરશે ને બીજાની પાસે કરાવશે.

જેઓ આખી અસહકારની યોજનામાં મમત ન હોય તેઓ પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીને તો ઉત્તેજન આપશે જ એવી મારી ઉમેદ છે.

આ દહાડા દીવાળીના છે. દીવાળી એ રાક્ષસી રાજ્યનો અંત અને રામરાજ્યની સ્થાપના સૂચવે છે. જ્યા સુધી આપણો દેશ ગુલામીમાં છે ત્યાં સુધી આપણાથી દીવાળી મોજશોખથી ઉજવી શકાય નહિ એવો મારો નમ્ર મત છે. દીવાળી ઉજવવાનો સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે, દીવાળીના દિવસો આપણે સ્વરાજ વહેલું આવે એવાં કાર્યોમાં ગાળીયે, ઇસ્લામી ભાઇઓનું માન રહે, પંજાબનો ઘા કંઇક રૂઝાય, એવાં કાર્ય કરવામા ગાળીયે.

જો મારી સલાહ માન્ય રખાય તો દીવાળીમાં ખર્ચવાના પૈસામાંથી આપણે પૈસા બચાવીયે. એથી પણ ચળવળને ઘણી મદદ મળે. દરેક સ્ત્રીપુરુષ આ પુણ્યકાર્યમાં ભાગ લેશે એવી મારી ઉમેદ છે. માત્ર ધનવાન જ દાન કરે એવું આમા કોઈએ સમજી નથી લેવાનું. ધનવાન પોતાજોગું અને ગરીબ પોતાજોગું આપે એમ હું માગું

છું. જો પ્રામાણિક માણસો કામ કરનારા મળી રહે તો આપણે જરૂર જેટલું જોઇયે તેટલું સહેલથી ઉઘરાવી શકીયે.

કોઇ પણ પોતે ન જાણતા હોય એવા માણસને પૈસા નહિ આપે એવી મારી ઉમેદ છે.

બધાયે પૈસા સ્વરાજસભાની મુંબઇની શાખામાં જમા થશે.

મહેમદાવાદનું ભાષણ*

મારી ઇચ્છા આજે તમારી સાથે પુષ્કળ વાત કરવાની છે. પરંતુ હું લાંબો વખત ચલાવવા ઇચ્છતો નથી આજકાલ હિન્દુસ્તાનનો કઠણ કાળ છે. દેશની ખરાબ સ્થિતિનું હું વર્ણન નથી કરી શકતો. હું હમણાં જ બહેનોને કહી આવ્યો કે આ દેશમાં જે રાજ્ય વર્તે છે તે રાક્ષસી રાજ્ય છે, રાવણરાજ્ય છે, તેમાં શયતાનિયત રહેલી છે. આની સાબીતીમાં આપણી પાસે બે મોટા દાખલા છેઃ પંજાબનો અને ખિલાફતનો. ખિલાફતની બાબતમાં આપેલાં વચનો નથી પળાયા; દગો થયેલો છે. પંજાબમાં વિનાકારણ ખુનો કરેલાં છે. જેનો સ્વભાવ રાક્ષસી હોય, શયતાની હોય તે જ આવા કામ કરી શકે. આવા રાજ્યને તુલસીદાસજીએ રાક્ષસી રાજ્ય કહેલું છે. તેની સાથે સહકાર કરી ન શકાય; એટલું જ નહિ પણ અસહકાર કરવો એ ધર્મ અને ફરજ છે. એવી સરકાર પાસેથી આપણે મદદ લઇયે અથવા તેની મહેરબાની સ્વીકારીયે તો તેણે કરેલા અન્યાયમાં અને પાપમાં આપણે ભાગીદાર બનીયે. જ્યાં સુધી એના પાપમાં આપણો ભાગ રહે ત્યાં સુધી પ્રજા સુખી ન થઈ શકે.

એકદિલીની જરૂર

એ અસહકાર કેમ થઇ શકે ? એક રસ્તો તો એ છે કે આપણી બધાની વચ્ચે સહકાર થવો જોઇયે. દેશના તમામ માણસો હિન્દુ, મુસલમીન, પારસી, ઇસાઈ, સૌની વચ્ચે પૂરેપૂરો સહકાર થવો જોઇયે. રાક્ષસ સામાને અંદર અંદર લડાવીને જ રાજ્ય ચલાવી શકે છે. આપણી સરકારે તેમ જ કર્યું છે. તેણે હિન્દુમુસલમાનને લડાવ્યા. મદ્રાસ, ઇલાકામા બ્રાહ્મણઅબ્રાહ્મણને લડાવ્યા. એનાથી બની શકે તો અહીં પણ લડાઇ કરાવે. મારી ઉપર તો કાગળો આવી રહ્યા છે. ઢેડ અને ભંગી મને પૂછી રહ્યા છે કે અસહકારમાં અમારૂં સ્થાન ક્યાં છે ? હું એનો અર્થ સમજી ગયો છું; અને તેથી કહું છુ કે જ્યાં સુધી આપણામાં એકદિલી ન થાય ત્યાં સુધી અસહકાર અસંભવિત છે. એકદિલી પાખંડથી નથી થઈ શકતી. આપણે એક બીજાને ન્યાય આપીયે તો જ એકદિલી સંભવે.

---

* મહેમદાવાદમાં આપેલું ભાષણ; તા. ૧-૧૧-૧૯૨૦.

તા. ૭-૧૧-૧૯૨૦

કુરબાની કરો, પવિત્ર બનો

તેને સારૂ આપણામાં કુરબાની કરવાની તાકાત જોઇયે,' સ્વાર્થત્યાગ કરવાની તાકાત જોઇયે; આપણને મરતાં આવડવું જોઇયે. આપણે મારીને, મકાનો બાળીને, રેલના પાટા ઉખેડીને સ્વરાજ્ય નથી મેળવી શકવાના. સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો આપણે પવિત્ર બનવું જોઇશે. પવિત્ર બનવું એટલે જિતેન્દ્રિય થવું.

અમદાવાદના પાખંડી મોલવી

જ્યાં સુધી અસત્ય, દગો આપણામાંથી ન જાય ત્યાં સુધી આપણે કામ નથી કરી શકવાના. અમદાવાદમાં બકરાનો વધ અટકાવવા કરેલ પ્રયત્નનો દાખલો તાજો જ છે. ત્યાં એક પાખંડી મોલવીએ લોકોને ભમાવવાનું શરૂ કર્યું. બાર બાર વાગ્યા સુધી તેમણે સભાઓ ચલાવી. પોતે ગાંધીની વતી આવેલો છે, તેમના કહેવાથી અહીં રોકાયો છે, એવું જાહેર કર્યું. એ માણસે ભાષણોમાં સારીનરસી હકીકતથી લોકોને ઉશ્કેર્યા અને તેની સાથે એક સાધુ ભળ્યા. બકરાને બચાવવાથી પોતાને વિમાન મળી ગયું એમ તેણે માન્યું. સાધુએ તેમાં ભેળવ્યા મોલવીને, અને મોલવીએ એ બકર મારનારને ધમકાવી તેનો વધ ન થવા દીધો. પરંતુ આ બનાવમાંથી હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે તકરારનો પાયો રોપાયો. હિન્દુઓ માને કે માતાને બકરો ચડાવાય. મારા જેવો માને છે કે ન ચડાવાય. ચડાવવું હોય તો મારૂં શરીર ચડાવાય. પરંતુ આ હિન્દુઓની અંદરઅંદરની તકરારમાં હું મૌલાના શૌકતઅલીને તો ન જ બોલાવવા જાઉં. છતાં નામર્દ હિન્દુઓ તો મોલવીને બોલાવી લાવ્યા. મોલવી દાખલ થયા અને તેમની દાંડી પીટનારા માણસોની મદદથી તેમણે બકરો છોડાવ્યો. પેલા સાધુ મને મળ્યા. તેમને મેં કહ્યું કે સાધુનો વેશ ઉતારી નાંખો. મોલવીને મેં કહ્યું કે તમે અમદાવાદમાંથી ચાલ્યા જાઓ. તમે આ રીતે દેશની સેવા નથી કરી શકતા. આપણે જે સરકારને પણ મારીને રાજ્ય ભોગવવા નથી ઇચ્છતા તે શું આપણા ભાઇઓને મારીને રાજ્ય ભોગવી શકીશું ? તેનું પરિણામ શું આવે ? પરિણામ તો જોયા જેવું આવત; પણ અમદાવાદના કલેક્ટર સારા કે તેમણે બકરાને મારવાની ના કહી. નહિ તો એમ બને કે સરકાર પોલીસ મોકલે અને પોતાની મદદથી જ બકરૂં કપાવે. પછી આપણો અસહકાર સૂઇ જાય. મેં મોલવીને બોલાવીને આ કહી દીધું. આવું પાખંડ જો દાખલ થઈ જાય તો આપણું કાંઇ ન ચાલે. મેં તેમને કહ્યું કે તમે તમારો ઉલાળો ન છોડો, તમારૂં કામ ન છોડો. ત્યારે તે કહે કે હિન્દુઓએ મને મજબૂર (તંગ) કર્યો બસો નામર્દો આપણને કેમ તંગ કરી શકે? બસો નામર્દોથી આમ થઈ શકે તો એક ગોરો શું ન કરી શકે? અને થયું પણ તેવું. કલેક્ટરે મોલવીને બોલાવ્યા ત્યારે તે ડરી ગયા ને તેમણે મજૂરોની મદદ માગી કે તેમના તોફાનના ભયથી સરકાર તેને કાંઈ ન કરે. જેલમાં જવાની જેની દાનત હોય તેણે તો ખૂનખરાબો ન કરવાનું શીખવવું જોઇયે.

તોફાન કરશો મા, બાજી હારશો

॥ હું પકડાયો અથવા મૌ શૌકતઅલી પકડાયા તે વખતે તમે તોફાન કરશો, મકાન બાળશો, રેલના પાટા ઉખેડશો તો બાજી હારી જશો. તમે આરબ નથી તેથી હું તમને આ કહું છું. તમને તો લાકડી મારતાં પણ આવડતી નથી. ગધેડાને લાકડી મારી અથવા ઘરમાં સ્ત્રીને લાકડી મારી એ લાકડી મારતાં આવડયું ન કહેવાય. જેને લાકડી મારતાં આવડે છે તે તો હજારની સામે ઝૂઝી શકે છે. પરંતુ એવા તમે નથી તેથી તમને સલાહ આમ આપી શકાય.

આપણે સિંહ બનવાનું છે

આપણે સિંહપણું ભૂલી ઘેટાં બની ગયા છીયે, એટલે આપણે આયર્લેંડ અથવા ઇજીપ્તનો દાખલો લઇને તેવા બનવા જઇશું તો દોઝખમાં પડીશું. જ્યારે સરકાર પોતાનું તેજ બતાવશે—અને તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. હું પોતે સરકાર હોઉં તો લોકોને પકડું. જે સરકારને પોતાની હકુમત ચલાવવી છે તે સામો થનારને પકડે, તે તેનો ધર્મ છે. એટલે જ્યારે સરકાર તેનું તેજ બતાવશે—ત્યારે તમે તોફાન કરશો તો હારશો. તમે આવી રીતે જો તેને ડરાવવા બેસો તો તમે ડરપોક છો. હિન્દુસ્તાનને આપણે છોડાવવું હોય તો આપણે સિંહ બનવાનું છે.

મ્યુનિસિપાલિટીને આટોપી લો

તમે ૬૦૦૦ માણસો અત્યારે બાયમાં છો તમારે તે વળી મ્યુનિસિપાલિટી શી ? એ તો સરકારે તમારી વચમાં હાથી ઉભો કર્યો છે. છ હજાર માણસોની વસતી ઉપર બાર હજારનું ખર્ચ ! તમે એ મ્યુનિસિપાલિટીને આટોપી લેજો એ તમારું કાંઈ કામ નથી કરતી. એ કેળવણી આપે છે, પણ તે કેળવણીનો તો આપણે અસહકાર કરવો છે. આપણે અપાત્ર પાસેથી દાન કેમ લઇશું ? મારે વિદ્યાપીઠ માટે પૈસા જોઇયે છે, પણ તે શું હું વેશ્યા પાસેથી દાન લઇને ચલાવીશ ? દારૂના પીઠામાંથી નફો લઇને ચલાવીશ ?

આપણી કેળવણીના પૈસા દારૂના પીઠામાંથી

હું કહુ છું કે આપણી કેળવણીના પૈસા દારૂના પીઠામાંથી આવે છે. આબકારી ખાતું બંધ કરવાનું આપણે કહીયે તો કહેશે કે તેના પૈસા વિના નિશાળો બંધ કરવી પડશે. દારૂના પૈસામાથી ભણેલા આપણા વકીલો, બૅરિસ્ટરો વિદ્વાનો દેશનું શું ઉકાળવાના છે

હુ અહીંના છોકરાઓને મુબારકબાદી આપુ છું કે તેમણે સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ કર્યો છે. તમે આજથી એ છોકરાઓને અને કન્યાઓને તમારે હિસાબે ભણાવો. તમે શિક્ષકો પાસેથી રાજીનામા અપાવો અને આજે જ મુહૂર્ત કરો. તમારા મકાનમાં તમે મુહૂર્ત કરો અને સરકારી મકાન છોડી દો મ્યુનિસિપાલિટીની કેળવણીનો આ તોડ થયો બીજું કામ પાયખાનાં અને બત્તીઓ છે. તે રેઢિયાળ સ્થિતિમા છે. રક્ષણ તો કશી નથી, કારણ પોલીસ-ખાતુ તેના હાથમા નથી. મ્યુનિસિપાલિટીના રસ્તા; ના ઉપર તો ધૂળ ઉડે છે. એટલે કેળ-

વણી સિવાય બીજું કાંઇ મુદ્દાનું કામ મ્યુનિસિપાલિટી નથી કરતી. દવાખાનું તેનું છે, પણ તેની સામે તો ત્રણ ખાનગી દવાખાનાં ચાલે છે. એટલે તે તેમને મુબારક હો. મતલબ, આપણને મ્યુનિસિપાલિટીનો કાંઇ ખપ નથી. એ તો એક પૂજવાની પ્રતિમા થઈ. માટે તમે નવમો 'રેટ પેઅર' ભેગા થઇને ઠરાવ કરો કે આ મ્યુનિસિપાલિટીને ઉઠાવી લો. કહો કે અમારે તમારૂ 'સૅનિટરી બોર્ડ' નથી જોઈતુ, ગામપંચાયત નથી જોઇતુ. તમે મેમ્બરોને નોટીસ આપો કે તમે મ્યુનિસિપાલિટી ખાલી કરો.

અમે તેનો કર નથી આપવાના

એમ સરકારને જણાવી દો. આમાં કાયદાનો ભંગ નથી, બેઅદબી નથી, તમે એની સેવા નથી લેતા એટલે સરકારને કહેવાપણું હોય નહિ. તમે સામે થઇ શકો છો થોડા વખત સુધી સરકાર તમને ધમકાવશે. તમે સામા થશો એટલે તમારા ઘર ઉપર ટાચ લાવશે. તમે તેમને ઘર વેચવા દેજો. ૭ હજારની વસ્તી ગામ પણ ખાલી કરી શકે છે. પછી મ્યુનિસિપાલિટી કોનું કામ કરશે? પણ એટલે સુધી જાય એવી સરકાર ઘેલી નથી. હુ તેનુ બૂરૂં બોલી રહ્યો છુ. પણ એટલું જાણું છુ કે તે ડાહી છે. જો એમ ન કરે તો તેને આજે જ જવું પડે. પણ સરકાર તેની સલ્તનત છોડી દેવા નથી માગતી.

વિરોધીઓને વીનવો

આ કામ પાર ઉતારવા માટે તમારામા એકદિલી જોઈયે એમા કેટલાક વિરોધીઓ તો નીકળવાના જ. પરંતુ વિરોધીને અદબ સાથે વિનયપૂર્વક કહેવું કે તમે અમારા શિરના તાજ છો મહાજનના મતને વશ થવાનું જ અમે તમને કહીયે છીયે તે ન થઇ શકે તો પણ આપણે તેમને વીનવીયે કે તમે અમારા કામમા પાણો ન નાખો. એમને શું ખાટી જવાનું છે કે એવા ૨૦૦–૫૦૦ માણસ ૬૦૦૦ની સામે થાય? તમે હિન્દુમુસલમાન સંપથી રહો તો તમને આ મારી સલાહ છે

હું કાર્ય કરવા માટે બે શરતો બતાવી ગયો. એક સહિષ્ણુતા અથવા અહિંસાધર્મ. એ નબળાનો ધર્મ છે એમ માની લઇયે તોપણ જ્યાં સુધી તમારામાં તલવારની શક્તિ નથી આવી ત્યાં સુધી બીજું બતાવી શકાય જ નહિ. બીજી શરત એ છે કે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે, દેશની તમામ કોમો વચ્ચે, એકદિલી થવી જોઇયે. આ બે શરતોનું પાલન કરો તો જ તમે અસહકાર કરી શકો. ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ નહિ મોકલવા અને નિશાળેથી છોકરાઓને ઉઠાડી લેવા તે અસહકારનું પહેલું પગથિયુ છે. તમે આટલું કરો એટલે તમે સ્વરાજ લઇને બેઠા. પછી

પોલીસનો ડર ન રાખો

સરકારી નોકરોનો ડર ન રાખો તેમની સાથે આપણે વેર નથી, પણ આપણે તેમને પ્રેમથી, મહોબતથી વશ કરવાના છે. પછી તમારે ડરવાનું નથી.

હવે એ વાત કરવાની રહી છે. તમે અમદાવાદથી કાપડ મંગાવો છો. મહેમદાવાદમાં પહેલાં સુંદર કાપડ વણાતું, પણ આજે એ ધંધો કરનારા કોઈ નથી રહ્યા. તમે ૬૦૦૦ માણસ ધારો તો શું ન કરી શકો? તમારે મીલનું કાપડ શું કામ જોઇયે? તમારાં ઘર તમારી મીલ છે. તમે ખાવાનું હોટલમાંથી નથી મંગાવતા, તો કપડાં શું કામ બહારથી મંગાવો છો?

તમે મીલનું કાપડ નહિ લો તેથી મંગળદાસ શેઠની કે તાતાની મીલો બંધ નથી થવાની. તે માલ તો ગરીબોને માટે છે. તેમના પેટ ઉપર તમારાથી પગ ન દેવાય. પછી રહ્યો વિલાયતી માલ તે તો તમારે હરામ જ ગણવો જોઇયે. પારકાં વસ્ત્ર આપણે નથી પહેરી શકતા. એક પુરુષ પરસ્ત્રી ઉપર નજર કરે તેના જેવો પારકા દેશના કાપડ ઉપર નજર કરવી એ વ્યભિચાર છે. જ્યાં સુધી આપણે કાપડને માટે એ સલ્તનતના ગુલામ છીયે ત્યાં સુધી આપણે તેનાથી સ્વતંત્ર નહિ બનીયે. જાપાનનો માલ વાપરવો એ પણ વિલાયતના માલની બરાબર જ છે. કારણ આ સલ્તનતના જહાજને લીધે એ માલ અહીં આવી શકે છે. સલ્તનતે ચારે તરફથી આપણા દેશને ઘેરો ઘાલ્યો છે માટે મારી સલાહ છે કે તમે ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ખોલો. કરોડો માણસોને માટે મુશ્કેલ હોય, પણ તમારા ગામ પૂરતા તમે સ્વાવલંબી થઇ શકો છો. અનાજ તો તમારે મંગાવવું પડતું નથી. ખેડા જીલ્લામાં અનાજની ખોટ ન હોય, પણ તમે તમારા વસ્ત્ર પણ અહીં પેદા કરો, એટલું જ નહિ પણ વધારે પેદા કરી આજુબાજુ મોકલો. પછી મ્યુનિસિપાલિટીના કામ માટે બાર હજાર રૂપીયા કાઢવા તમને મુશ્કેલ નહિ પડે.

એક પૈસો લાખ બરાબર

હવે હું પૈસાની વાત ઉપર આવું છું. આટલાં બધાં કામ કરવાં રહ્યાં એટલે પૈસા તો જોઇશે જ. પરંતુ સૌથી વધારે મુશ્કેલી મને પૈસા ભેગા કરવામાં આવે છે. ઉઘરાવનારાં માણસો અપ્રામાણિક મળે છે તેથી હું ધ્રુજી રહ્યો છું. પરંતુ પૈસા તો જોઈયે જ. એટલે લાચાર થઇને મેં મારો હાથ લંબાવ્યો છે. હું આ કામ કેવળ કરોડપતિઓ મારફત નથી ચલાવવા ઇચ્છતો. હું તો ભંગી પાસેથી પણ દાન લઇશ. શ્રદ્ધાથી આપેલો એક પૈસો મારે લાખ બરાબર છે. કુમારિકાઓ મને વીંટીઓ અને ઘરેણાં આપે છે તે મને બહુ પ્રિય લાગે છે. કારણ તેઓ ઈશ્વરને દરમિયાન રાખીને તે આપે છે. હું ખુશામત કરવા જાઉં અને મને પૈસા આપે તેના કરતાં આ હજાર દરજ્જે સારૂ છે. અહીં તમે આપો તે મારી સામે નહિ આપો, પણ ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને આપજો.

સ્વયંસેવકોને પ્રજાના પૈસા હરામ છે

પૈસા ઉઘરાવનારા સ્વયંસેવકો પ્રજાના પૈસા હરામ સમજીને કામ લેશે તો જ કામ ચાલી શકશે. પ્રજા તો ભોળી છે. મારે નામે ગમે તે માણસ આવે તેનું માને છે. કોઈ એક ધૂતારી સ્ત્રી ગાંધીજીની દીકરીને નામે દ્વારકામાંથી પૈસા ઉઘરાવતી હતી. હાલ તે હૈદરાબાદ

ગઈ છે. ત્યાં તેની આગતાસ્વાગતા થઇ. આમ મારા નામથી પ્રજા ભોળવાય એ મારે માટે અસહ્ય છે. આપણી પાસે અમદાવાદવાળા મૌલવીનો દાખલો છે. તેણે મારા જ નામનો ઉપયોગ કર્યો. માટે હું દરેક માણસ પાસે સ્વચ્છતા માગું છુ જો તમે પ્રામાણિક બનો તો તમારી ચરણરજ લેવા હું તૈયાર છુ દુનિયામા પાખંડ તો હમેશા રહેશે, પણ એને પ્રજાની પાગે ન જવા દેજો. જો એમ નહિ થઇ શકે તો સરકારની ફાંસીનો મને ડર નથી, પણ આ ફાંસીનો ડર મને ભારે છે. માટે તમે ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને પૈસા ઉઘરાવજો

ધૂતારાથી ચેતતા રહો

પ્રજાને હું કહું છુ કે કોઇનું પણ નામ લઇને મોટા ચમરબંધી આવે તો એને પૈસા ન આપશો. ખિલાફત કમિટી તથા સ્વરાજ્ય સભા તરફથી તે તે સંસ્થાના સીક્કાવાળા પ્રમાણપત્રો કાઢવાનો મારો વિચાર છે. જે માણસ પાસે પ્રમાણપત્ર ન હોય તેનુ સાંભળશો નહિ, તેને કાંઈ આપશો નહિ, તેને ઉભો ન રાખશો. આપણે રાજ્યતંત્ર આપણા હાથમા લેવા માગીયે છીયે, તો તે તંત્ર ચલાવવા આપણે અક્કડ બનવું પડશે.

મારા ગુલામ ન બનો

સરકારની ગુલામી છોડીને તમે મારી ગુલામીમા આવો તો એ સ્વતંત્રતા નથી હું તમારા મન અને હૃદય ચોરવા ઇચ્છુ છુ, પણ તમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતો, કારણ હું પોતે ગુલામ બનવા નથી ઇચ્છતો.

---

૧ ભિવાની પરિષદ્

ભિવાનીને રસ્તે લોકોની ઘેલાઇ

કાસગંજથી લખનૌની મુસાફરીનું જે વર્ણન ગાંધીજીએ આપ્યું છે તે જ વર્ણન લગભગ ભટીંડાથી ભિવાનીની મુસાફરીનું કરી શકાય. લાહોરથી નીકળી ભટીંડા રાત્રે ૧૧।। વાગે પહોંચાય છે. રાત્રે ભટીંડાના સ્ટેશન ઉપર માણસોની એટલી મેદની હતી કે અમને અમારો સામાન કાઢવો મુશ્કેલ પડ્યો ભટીંડા આગળ ગાડીમાથી ઉતરી ભિવાનીને માટે અમારે બીજી ગાડી લેવાની હતી બીજી ગાડી તો પ્લૅટફૉર્મ ઓળંગીને જ લેવાય એવું હતુ. પણ લોકોએ અમારી મુશ્કેલીનો કશો જ ખ્યાલ ન રાખ્યો. અમે કષ્ટે કરીને સામાન ઠેકાણે પાડી શક્યા, અને જુદા જુદા ડબ્બામા તે વહેંચી નાખવો પડ્યો. પણ અમારા કષ્ટમાત્રથી જ આ વાત અટકત તો ઠીક હતું. કેટલીક ગરમભરેલી વાતો પણ બની. ગાંધીજી અને મૌલાનાઓ જે ડબ્બામાં બેઠા હતા તે ડબ્બાની અને તેની પાસેના ડબ્બાની બહાર હજારો માણસ ઘેરો ઘાલી ઉભું હતું. મૌ. મહમદઅલી અને બીજાઓ તેમને ખસી જવાની વિનંતિ કરતા હતા: ' અમારો સામાન તો દાખલ થવા દેવો જ જોઇયે, તમે ગીરદી મટાડો તો અમારો

સામાન આવી શકે, ' એમ વારંવાર કરેલી આજીજી ફોકટ હતી. ' મહાત્મા ગાંધીજી કી જય ' 'મૌલાના મહમદઅલી સૌકતઅલી કી જય ' ના અવાજમાં ગાંધીજી અને મૌલાનાજીની વિનંતિઓ ડૂબી જતી હતી ! રેલવે ઉપરની પોલીસ જે અત્યાર સુધી તટસ્થ હતી તે વચ્ચે પડી તેમને એમ લાગ્યું કે લોકો નાહક પજવણી કરી રહ્યા છે, એટલે તેમણે લાકડી અને ચાબુક વાપરવા માડી ! લોકો ઘડીકવાર ખસીને પાછા ત્યા ને ત્યા એકઠા થતા હતા— તેમને અને અમારે બન્નેને માટે આ શરમભરેલી સ્થિતિ હતી એ તેઓ સમજી શકતા ન હતા !

આખરે અમારે નસીબે ગાડી ચાલી. પણ કમનસીબે એ ગાડી કાસગંજ કાનપુરની ગાડીની માફક બધે સ્ટેશને ઉભી રહેનારી હતી, એટલે સવારે ભિવાની પહોચ્યા ત્યા સુધી અમારામાના જે દૂરના ડબ્બામા સટકી ગયા હતા તેમના સિવાય કોઇને નિદ્રા ન મળી શકી.

બીજું ચિત્ર

ઉપરનું ચિત્ર કમકમાટી ઉપજાવે એવું છે પણ સંતોષ ઉપજાવે એવું ચિત્ર હવે આવે છે, અને તે બતાવી આપે છે કે વ્યવસ્થાપકો જરા મહેનત લે, સ્વયંસેવકોને તાલીમ આપવામા આવી હોય, તો ઘણી સુંદર રીતે ભારે જનસમૂહોની સાથે પણ કામ લઈ શકાય છે ભિવાની એ અંબાલા વિભાગનો એક કસ્બો છે. લશ્કરનું મોટું મથક છે ત્યા આ વર્ષે પ્રથમ જ વાર વિભાગીય પરિષદ્ થઇ. એના સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષ આપણા સુપ્રસિદ્ધ દીવાનબહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલના પુત્ર કૃષ્ણરાવ અંબાલાલ દેસાઇ હતા તેમણે સ્ટેશન ઉપર તેમજ શહેરમા અને ખાસ કરીને મંડપમાં જે વ્યવસ્થા રાખી હતી તે હેરત પમાડે એવી હતી. સ્ટેશન ઉપર વૉલંટીઅરો સિવાય એક પણ માણસ ન હતું. ગામડાઓમાથી ૫૦ હજારથી ઓછા માણસ નહિ આવેલાં હોય છતાં બહાર રસ્તાની બંને બાજુએ માણસોના ભારે ટોળાઓ, વચ્ચે ગાડીઓ માટે મોકળો માર્ગ મુકીને શાંત ઉભા હતા સરઘસ વિના તો લોકોને શી રીતે સંતોષ વળે ? પણ સરઘસ પણ સુખે થોડા વખતમા આટોપી લેવામા આવ્યુ.

મંડપમાં વ્યવસ્થા

મંડપ દસ બાર હજાર માણસો માટે હતો, પણ એટલો અવકાશવાળો હતો કે ભરચક ભરેલો છતાં તેમા માણસની ગરદી લાગતી ન હતી મંડપ વર્તુલાકાર હતો ખુરશી ટેબલનું ક્યાંયે નામનિશાન ન હતુ એટલે કોઇ પ્રાચીન રાજસભા જેવો મંડપ દીપતો હતો મધ્યમા પ્રમુખ અને માનનીય નેતાઓ માટે પણ બેઠક જ હતી એક અમેરિકન ગૃહસ્થ ખાસ પરિષદ્ને માટે આવેલા તેઓ પણ ચપટ બેઠા હતા. પ્રેક્ષકો તથા બીજાઓને જવા આવવા માટે મોકળા રસ્તાઓ હતા. શાંતિ પણ અનુપમ હતી.

અસહકારનો અખંડ સૂર ,

ની પરિષદ્‌નો અસહકારનો અખંડ સૂર નીકળી રહ્યો હતો. ભાઈ કૃષ્ણરાવ દેસાઈનું ભાષણ નાનકડું દસ મિનિટમાં વંચાઈ રહે એવડું, સરસ હિન્દીમાં લખાયલું અને કૉંગ્રેસની

ઠરાવને વધાવી લેનારું હતું. પ્રમુખની ચુંટણીની દરખાસ્ત મુકનારા જુદા જુદા જીલ્લાના સજ્જનોમાં કેટલાએક વકીલો હતા, તેમાંના જે ધારાસભામાં જનારા હતા તેઓએ પોતાની ઉમેદવારી પાછી લીધેલી હતી. વકીલોમાંના વકીલાત છોડનારાઓ પણ હતા. પ્રમુખ વયોવૃદ્ધ લાલા મુરારીલાલ અંબાલાના પુરાણા વકીલ હતા. તેમની ઉમર આસરે એંશી વર્ષની હશે. તેઓની આખી જીંદગી 'મૉડરેટ' તરીકે ગઇ. તેઓ પંજાબના 'ગ્રાન્ડ ઓલ્ડ મૅન' તરીકે ઓળખાય છે. હાલ નિવૃત્ત છે, અને થોડા જ સમય ઉપર અસહકારને અંગે તેમણે પોતાનો રાવસાહેબનો ઇલ્કાબ સરકારને પાછો સ્વાધીન કર્યો હતો.

લાલા મુરારીલાલનું ભાષણ

આટલા વૃદ્ધ છતાં તેઓએ વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર જઇને 'यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः' ના પવિત્ર સ્તોત્રથી મંગળાચરણ કર્યું. ભાષણની હસ્તલિખિત પ્રત પોતાના હાથમાં હતી. મને પાછળથી ખબર પડી કે એ ભાષણ તેમણે આગલે દિવસે જ લખેલું એટલે છપાઈ ન શકેલું. તેઓ શીઘ્ર કવિ છે એટલે તેમના ગદ્યમાં સ્થળે સ્થળે પદ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ ગુંથાઇ રહેલું હતું. અને છતા એ ભાષણ પણ બહુ જ ટુંકું હતું પંદરેક મિનિટમાં એ પૂરૂં થયું હશે ભાષણની શરૂઆતમા ઇશ્વર પ્રત્યેની તેમની ભારે શ્રદ્ધાસૂચક એક પદ્ય હતું:

પંખ પંખીઓં કી કરતા હૈ કોન રક્ષા ?
બિન માંગે ભિક્ષુઓં કો દેતા હૈ કૌન ભિક્ષા ?
ફરિયાદ બેનવા કી સુનતા હૈ કૌન રાજા,
તેરે સિવા બિધાતા હૈ કૌન અન્નદાતા ?
ભારતનિવાસીઓં કી બિનતિ હૈ તુજસે—
કર દે દયા સે અપની ભારતકા પાર બેડા.

અને એક પદ્યમાં મુરલીધરની ખાસ બંદગી હતી. તેમાની છેલ્લી બે કડી નોંધવા જેવી છેઃ

ધર કર ઇધરમેં ફિરસે બજા અસી બંસરી
બેસિદા હસ્તખાં મેં આ જાય જીંદગી.

(હે કૃષ્ણ દીનબંધુ! તું ફેરી અહીંઆં એવી બંસરી બજાવ કે જેથી નિષ્પ્રાણ અસ્થિઓમા પ્રાણ આવે.) આગળ જતાં 'મુલ્ક કા રોશન સિતારા' 'હિન્દ કી આખો કા તારા' બાળ ગંગાધર ટિળકને નિવાપાંજલિ હતી.

ભાષણમાં પંજાબ અને ખિલાફતની આફતના ટુંકા નિરૂપણ અને કૉંગ્રેસના ઠરાવની બધીયે વિગતોના સરસ સમર્થન સિવાય બીજું કાંઇ નહોતુ. 'અસહકાર' વિષેનું તેમનું કવિત રમુજી છેઃ

તર્કે કાઉન્સિલ, તર્કે કૉલેજ તર્કે સરકારી સ્કૂલ
તર્કે અસનાદિ મુદ્દાલત, કૉંગ્રેસકા હૈ ઉસૂલ

અદલ કી ઉમ્મીદ રખના હૈ અદાલતસે'. ફ઼ુઝુલ,
જીન્સ પર ઈન્સાફ કી જો ઠેકસ કરતી હૈ વસુલ.

આટલું જ નહિ પણ કાઉન્સિલ, શાળા, કૉલેજ, અદાલતમાંથી ફાયદાની આશા રાખવી તેને તેમણે

'બેતકી શાખોંમેં' કબ લગતે ખિલતે' હૈ ફૂલ ?'

એમ સવાલ પૂછી નેતરના ઝાડ પરથી ફૂલ તોડવાની આશા કરવા જેવું છે એમ જણાવ્યું હતું.

મા ગાંધીજીએ આ સાદા સીધા ભોળા લોકોની મિજલસ આગળ પોતાનું ભાષણ બહુ જ ટૂંકામાં પતાવ્યું હતું. આરંભમાં તેમણે વ્યવસ્થાપકોને વ્યવસ્થા માટે અને હિન્દની સ્વસ્થતાને પીછાનીને ખુરશીઓને બલિદાન આપવા માટે શાબાશી આપી હતી. 'ખિલાફત અને પંજાબના ઘોર અન્યાય બતાવે છે કે આપણા ઉપરની સલ્તનત શયતાનની છે, અને આપણા ધર્મમાં કહેવાયું છે કે જે ખુદાથી ડરે છે તેણે શયતાનની સાથે મહબ્બત રાખવી હરામ છે' એમ જણાવી કૉંગ્રેસ, મુસ્લીમ લીગ, શીખ લીગે સ્વરાજ લેવાનો ઉપાય'જે અસહકાર ગ્રહણ કીધો છે તે ગ્રહણ કરવાની ભલામણ કરી હતી. ટૂંકામાં અસહકારની શરતો ત્રણ બતાવી: (૧) ખુન અને ગુસ્સો રોકવો, (૨) શુદ્ધ કુરબાની કરવી, (૩) વ્યવસ્થાશક્તિ મેળવવી. કુરબાનીમાં વકીલોનો વકીલાત ત્યાગ, શાળાઓનો ત્યાગ અને રંગરૂટીનો ત્યાગ. ભિવાની તો રંગરૂટીનું મથક છે એટલે ત્યાં તો સૌને રંગરૂટીમાં ન જવાનો આગ્રહ ખાસ કરવો જોઇયે એમ તેમણે જણાવ્યું. " હિસાર જીલ્લામાંથી ઘણાયે રંગરૂટો ચાલ્યા જાય છે. તે સૌને હું કહું છું કે શયતાનિયત જેમનામાં ભરેલી છે તેવી સલ્તનતને માટે રંગરૂટી કરવી હરામ છે."

આખરે સ્વદેશીમાં રહેલા બલિદાનની વિનંતિ કરી, પરદેશી કપડાં પહેરવાને મુકાબલે નાગા ફરવું બહેતર છે એમ જણાવી, નેકી, હિંમત, સ્વચ્છ દિલ અને સચ્ચાઇ સમજી આ શયતાનિયતથી ભરેલી સલ્તનતને ડૂબાડો એમ કહી તેમણે તેમનું ભાષણ પૂરું કર્યું હતું.

આ પછી મૌલાના શૌકતઅલી, મહમદઅલી, અબુલ કલામ આઝાદ, ડૉ. અનસારી આ બધાયે નેતાઓ બબ્બે ત્રણ ત્રણ મિનિટ બોલ્યા હતા.

સાંજે ખેડૂતોની જે આલમ ઉભરાયલી હતી અને જે ટિકિટ લઇને પરિષદ્‌માં નહોતા આવ્યા તેમને માટે એક સભા ભરી હતી, તેમને તેમનું કર્તવ્ય સમજાવી સૌ મોટરમાં રાત્રે દિલ્હી જવા ઉપડી ગયા હતા.

શ્રી કૃષ્ણરાવ દેશાઈ અને પંડિત નેકીરામ શર્મા જેઓ રૈયતની આ ભારે જાગૃતિને માટે જવાબદાર છે તેઓની આગળ હવે વધારે કઠણ કામ ઉભેલું છે. તેઓ આ લોકને બારે તાલીમ આપી શકશે—અને તાલીમ આપવાનું કામ સહેલું નથી—તો એ રૈયત આ લડતમાં બહુ સુંદર ભાગ આપી શકે એવી છે.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઈ

ता. १०-११-१९२०

. ता. १०-११-१९२०

અલીગઢ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપો પ્રત્યે—

ભાઈઓ,

હું અત્યારે જે કરી રહ્યો છું અને તેમાયે ખાસ કરીને દેશના યુવકવર્ગને સલાહ આપી રહ્યો છું તેથી ઘણા ગભરાઈ ગયા છે તે હું જાણું છું. તેમના ગભરાટની મને નવાઈ નથી લાગતી. જે રાજ્યસત્તા નીચે આપણે રહ્યાઈ રહ્યા છીએ તેના પ્રત્યે મારું વલણ તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. આપણા ધર્મમા રાવણ-રાજ્ય વિષે કહેલું છે તેના જેવું જ આ રાજ્ય શયતાનયતથી ભરેલું છે. આ રાજ્યપદ્ધતિમા છેક નવેમરથી માંડીને ફેરફાર ન થાય અને આપણા રાજ્યકર્તાઓએ જે દુષ્કૃત્યો કર્યાં છે તેને માટે તેમને ખરી દિલગીરી ન થાય તો આ રાજ્યની જડ ઉખડી જવી જોઈએ. તે બાબત મને જેવી ખાત્રી થઈ છે તેવી મારા મિત્રોને નથી થઈ લાગતી.

તમારા દીકરાઓ અલીગઢમા ભણે છે તેમના ભવિષ્યની ચિંતા તમને થાય તેવી મને પણ થાય છે. હું તમને ખાત્રી આપુ છું કે હું તમારી લાગણી દુભાવવા નથી ઇચ્છતો. હું પોતે ચાર દીકરાનો બાપ છું અને મારી બુદ્ધિશક્તિ પ્રમાણે મેં તેમને સારી રીતે કેળવ્યા છે. મારા માતાપિતાનો હુ બહુ આજ્ઞાંકિત પુત્ર હતો અને મારા અધ્યાપકોનો આજ્ઞાંકિત શિષ્ય હતો. પિતા પ્રત્યેના ધર્મની કિંમત હું સમજુ છું; પરંતુ પ્રભુ પ્રત્યેના ધર્મને હું સર્વ ધર્મ કરતા શ્રેષ્ઠ ગણું છું. મને લાગે છે કે દેશમા અત્યારે એવો સમય વર્તી રહ્યો છે કે જે વખતે દરેક યુવાન સ્ત્રીપુરુષે પ્રભુ પ્રત્યેના ધર્મ અને બીજા તમામ પ્રત્યેના ધર્મ એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે. દેશના યુવાનોને ઠીક સારી રીતે ઓળખવાનો હુ દાવો કરું છું. હું જાણું છું કે મોટે ભાગે તો આપણા યુવાનોને પોતાના ઉચ્ચ શિક્ષણની બાબતમા પોતે જ નક્કી કરી લેવાનું હોય છે. મેં એવા દાખલા પણ જોયા છે કે માબાપોને એમ લાગે કે છોકરાને ઉચ્ચ શિક્ષણનુ ઘેલું લાગ્યુ છે, છતાં તે લેતા તેને તેઓ અટકાવી શક્યા નથી. મારી પાકી ખાત્રી છે કે આપણા યુવાનોને માબાપની ઇચ્છા ઉપરાંત શાળા અથવા મહાવિદ્યાલય છોડી દેવાનું સમજાવવામાં માબાપોની લાગણી ઉપર હું

જરા પણ બળાત્કાર કરતો નથી. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓએ શાળાઓ અને મહાવિદ્યાલયોનો ત્યાગ કર્યો છે. પરંતુ માત્ર એક જ પિતા, જે સરકારી નોકર છે, તેના તરફથી પોતાના છોકરાઓએ મહાવિદ્યાલયનો ત્યાગ કર્યો તે બાબત વાંધો દર્શાવનારો કાગળ મને મળ્યો છે. વાંધામાં કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે છોકરાઓએ મહાવિદ્યાલયનો ત્યાગ કર્યા પહેલાં તેમને પૂછ્યું પણ નહિ; જોકે મેં તો વિદ્યાર્થીઓને હમેશાં સલાહ આપી છે કે કોઈ પણ જાતનો નિશ્ચય કર્યા પહેલાં માબાપો સાથે મસલત કરી લેવી જોઇયે.

મેં કુડીબંધ જાહેર સભાઓમાં હજારો માબાપોને પણ છોકરાંઓને સરકારી નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાનું કહ્યું છે; તેમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ માબાપે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. આપણને આશ્ચર્ય લાગે તેવી રીતે સર્વાનુમતે નિશાળોના ત્યાગ સાથેનો અસહકારનો ઠરાવ તેમણે પસાર કર્યો છે. તેથી હું માની લઉં છું કે જે સરકારે હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોને દગો દેવામાં ભાગ લીધો છે અને જે સરકારે પંજાબ ઉપર જંગલી અત્યાચારો કરી પોતાની ઉદ્ધતાઇથી પ્રજાને કંલક લગાડયું છે તે સરકારની મદદથી નભતી અથવા તે સરકારના અંકુશ નીચે ચાલતી શાળાઓ અથવા મહાવિદ્યાલયોમાંથી પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લેવાં જોઇયે એવી પ્રતીતિ અલીગઢ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપોને પણ થઇ હોવી જોઇયે.

આટલું તો તમે માનશો કે આપણાં છોકરાંઓની કેળવણીમાં જરા પણ અટકાયત ન થાય તે માટે હું બીજા કોઈ કરતાં ઓછો આતુર નથી, પરંતુ તેના કરતાં તો મને વિશેષ ચિંતા એ છે કે તેમને પાક હાથે કેળવણી મળે. આપણે જે સરકારને જીગરથી નાપસંદ કરીયે તે સરકાર પાસેથી આપણી કેળવણી માટે મદદ લેવી એને હું કાયરતા ગણું છું. મારો નમ્ર મત તો એવો છે કે એમ કરવામાં બેઆબરૂ અને બેવફાઈ રહેલાં છે.

આપણાં બાળકો સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં કેળવાય એ શું વધારે સારૂં નથી? ભલેને તેમને નાની ઝુંપડીઓમાં બેસવાનું હોય કે ઝાડ નીચે બેસવાનું હોય; પણ ત્યાં અધ્યાપકો એવા હશે કે જે પોતે સ્વતંત્ર હોઈ, વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાતંત્ર્યનો પ્રાણ પૂરશે. આપણા વ્હાલા દેશનું ભવિષ્ય માબાપોના હાથમાં નથી, પણ આપણાં સંતાનોના હાથમાં છે.એ તમે સમજી જાઓ એમ હું ઇચ્છું છું. જે ગુલામીવૃત્તિએ આપણને પેટ ચલાવ્યા તે ગુલામીવૃત્તિના સંકટમાંથી આપણે તેમને છોડવીશું નહિ? આપણે પોતે નિર્બળ હોઇ આપણામાં એ ધૂંસરી ફેંકી દેવાનું બળ ન હોય, પરંતુ

આપણામાં એટલું ડહાપણ પણ નહિ હોય કે આપણાં સંતાનોને આપણાં આ કલંકનાં વારસ ન બનાવીએ ?

વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર બનીને ભણશે તેમાં કશું ગુમાવવાના નથી. તેમને સરકારી વિદ્યાપીઠોની પદવીઓની કાંઇ જરૂર નથી. અને સરકારી પદવી(ડીગ્રી)ઓનો મોહ છોડી દઇયે તો આપણાં બાળકોની કેળવણી માટે પૈસા મેળવવાનું તો સાવ સહેલું છે. એક સપ્તાહ આપણી પ્રજા આત્મસંયમ પાળશે તો તેમાંથી આપણાં બાળકોની એક વર્ષની કેળવણીના પૈસા આપણને મળી રહેશે. અત્યારે ચાલતી હિન્દુ મુસ્લીમ અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં નાણાંમાંથી એક સપ્તાહના આત્મસંયમ વિના પણ કેળવણી માટે નાણાં તો નીકળી શકે. આપણું રાજ્ય ચલાવવાની તથા આપણો ધર્મ અને આપણી આબરૂ સાચવવાની આપણામાં કેટલી શકિત છે તેનું માપ કાઢવાનો આ પ્રસંગ છે.

¶ ખેડા જીલ્લામાં ગાંધીજી

મહેમદાવાદથી ૧૧ વાગ્યાની ગાડીમાં નડિયાદ ગયા. નડિયાદમાં આ વખતે ત્યાંના મહારાજ જાનકીદાસજીના ખાસ આગ્રહથી સંતરામના મંદિરમાં ઉતારો રાખ્યો હતો. બે વાગ્યા સુધી આરામ લીધા પછી મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરોને મળ્યા હતા. ત્યાંના મ્યુનિસિપલ બોર્ડે સરકાર તરફથી કેળવણી માટે મળતી રૂ. ૨૧૦૦૦ની મદદનો અસ્વીકાર કર્યો છે તથા શાળાઓ ઉપરથી સરકારી અંકુશ ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી છે. તેના જવાબમાં ખેડા જીલ્લાના કલેકટર તરફથી આ ઠરાવ ઉપર ફરી વિચાર કરવાનું, મ્યુનિસિપાલિટીના આર્થિક સ્થિતિ સરકારી મદદનો અસ્વીકાર ન કરી શકે તેવી હોવાનું તથા મદદનો અસ્વીકાર કર્યે પણ સરકારી અંકુશમાંથી મુક્ત ન થઇ શકાય એમ જણાવવામા આવ્યું હતું. ગાંધીજીએ તો સલાહ આપી કે તમે માત્ર કેળવણીની બાબતમાં જ નહિ, પણ બધી બાબતમાં સરકારથી સ્વતંત્ર થઈ શકો છો. મ્યુનિસિપાલિટી તમારા હાથમા લો અને કર તમે ઉઘરાવો. સરકાર થોડા વખત સુધી દબાણ તો કરશે જ અને પોતે કર ઉઘરાવશે, પણ કર ભરનારાઓએ તેનો વિરોધ કરવો જોઇયે અને જે આવી પડે તે સહન કરવું જોઇયે. આ બધી વ્યવસ્થા એકદમ ઉપાડવી મુશ્કેલ પડે એમ કાઉન્સિલરોએ દલીલ કરી. તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે આપણે આજે સ્વરાજ્ય માગીયે છીયે તો પછી બધું ચલાવવાને પણ આપણે આજે જ તૈયાર હોવું જોઇયે. તમે રેટપેઅરોને આ બધુ સમજાવી શકો છો અને તેઓ કર આપવાની ના પાડવા તૈયાર ન હોય તો તમે જેમ સરકારની સાથે તેમ તેમની સાથે પણ અસહકાર કરી શકો છો. તમે તેમને કહી શકો કે પછી તમે તમારૂં કામ અમારી

હવે સ્વદેશી. સ્વદેશીની અંદર સ્વરાજ્ય રહેલું છે એ મારી શ્રદ્ધા છે. મારે વિષે એક વાર મિ. ચિન્તામણિએ લખ્યું હતું કે ગાંધીને સ્વરાજ્ય અને ખિલાફતના કરતાં સ્વદેશી વ્હાલું છે. મને ખરેખર સ્વદેશી વ્હાલું છે જ. ખિલાફતનો પ્રશ્ન જીત મળ્યા પછી થોડો જ રહેવાનો છે? સ્વદેશી એ તો શાશ્વત છે. સ્વદેશી દેહ સાથે જકડાયેલો ધર્મ છે. એ અચલિત છે. તીવ્ર રૂપે એક દિવસ આપણે સ્વદેશી પાળીએ તો આજે જ સ્વરાજ્ય હાથમાં છે. ડાહ્યા લોકોએ મને કહ્યું છે કે લૅંકેશાયરને આપણે બેસાડી દઈએ. પણ એ કામે અઘરું છે. આપણામાં નથી બૉયકોટની શકિત કે નથી બૉયકોટની ભાવના. શકિત હોય તો હું કંઈ બૉયકોટથી ડરું એમ નથી, જેમ શસ્ત્રથી હું ન ડરું તેમ. બૉયકોટ વિના હિન્દુસ્તાને નીચોવાઈ જાય તો હું તે પણ ઇષ્ટ ગણું છું. હું પોતે જેનો એક વાર ત્યાગ કરું તે ફરીથી ગ્રહણ કરું જ નહિ. દારૂડીઆ અને પાપીની જોડે ક્ષણ પણ સહકાર ન હોય. દારૂ છોડે ત્યારે જ એ સંભવે. એ અચલિત સિદ્ધાન્ત હિન્દુસ્તાન ગ્રહણ કરે તો આજે જ સ્વતંત્રતા મળી જાય. ખિલાફતના સવાલમાં આજે જ ન્યાય મળી જાય. મુસલમાનોને હું હજી ખાદી નથી પહેરાવી શક્યો. ફકીર નથી બનાવી શક્યો. હિન્દુને પણ નથી સમજાવી શક્યો. આથી ખિલાફતના મામલામાં ઇન્સાફ આપણે હજુ નથી મેળવી શક્યા. પંજાબનું પણ આટલા બધા રુદન છતાં હજુ કંઇ નથી થતું. આપણાં મનમાં એટલું થઈ જવું જોઇયે કે પરદેશી કાપડ આપણે માટે હરામ છે. સ્ત્રીઓને તો મારી દીન વચને પ્રાર્થના છે કે સ્વદેશી તો તમારા હાથની વાત છે. કાંતવું એ તો તમારો ધર્મ જ છે. પુરુષો સામે તમારે તમારો પોતાનો દાખલો મુકવો જોઇયે. ખાદીમાં ભાર હોય છે એવી ફરિયાદ માતાઓ તો ન જ કરી શકે. નવ મહિના પ્રજાનો ભાર આનંદથી ઉપાડનાર માતા એક શેર ભાર મને અસહ્ય થાય છે એવું કેમ કહી શકે? તે વાંઝણી રહેવાને તૈયાર હોય તો જ એવું કહી શકશે. પણ એ વાંઝણી રહેવા નથી ઇચ્છતી, પણ વીરોને અને વીરાંગનાઓને જન્મ દેવા ઈચ્છે છે, ત્યાં સુધી એ શબ્દો હું માતાની પાસે સાંભળવા નથી માગતો. તમારો દેશ જે નગ્ન દશામાં છે તો તમે જાપાનની, ચીનની, ઇંગ્લંડની કે ફ્રાન્સના મીલમાં બનેલી સાડીઓને કેમ પહેરી શકો એ મારી સમજ બહારની વાત છે.

ત્યાગવૃત્તિ કેળવો

ઉપાડેલા કામ માટે પૈસો જોઇયે. પૈસો તો પાખંડીઓ પણ મેળવી શકે છે એવો શ્રદ્ધાળુ આ દેશ છેઃ તમારાં મંદિરો, મસીદો અને ધર્મશાળાઓ માટે તમે પૈસો પેદા કરી શકો તો તમારાં વધારે શુદ્ધ મંદિરો—કેળવણીમંદિરો—માટે કેમ પેદા ન કરી શકો? હિન્દુસ્તાનમાં નથી તે પૈસાને અભાવે નહિ. આપણામાં તપશ્ચર્યા જોઇયે, ત્યાગ જોઇયે છે. હિન્દુઓ ત્યાગનો અર્થ બરાબર સમજી જશો. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે અપરિગ્રહ પાળનાર પાસે રત્નો તો નાચે છે. મારો પોતાનો એવો જ અનુભવ છે. આફ્રિકા જેવા ગરીબ દેશમાં

લડત પૈસાને અભાવે કદી બંધ નથી રહી. ઉલટા પૈસા ન મોકલે એમ મારે ગોખલેજીને સમજાવું પડ્યું હતું. ખેડા, ચંપારણ વખતે પણ પ્રજાએ પૈસાના વરસાદ વરસાવ્યા હતા. મેં તે અટકાવેલા. અમદાવાદના મજૂરોએ ૨૩ દિવસ પ્રચંડ અસહકાર કર્યો તે છતાં બહારથી જરાયે મદદ માગી ન હતી. ત્યાગવૃત્તિ હોય તો પૈસાના તો વરસાદ આવે.

વૈષ્ણવનાં, જૈનનાં અને સ્વામીનારાયણનાં મંદિરોમાં કરોડો રૂપીયા કાટ ખાઈ રહ્યા છે, તેમાંથી તમને થોડો ભાગ મળે તોયે તમારૂં આખું કેળવણીનું ખાતું નભે. પણ સરકાર જેમ પૈસા લૂંટાવીને ધનીના છઠ્ઠા ભાગમાં સરકારી ખાતાં ઉઘાડે છે તેમ આપણે ઉઘાડવા નથી માગતા. આપણું કામ હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈના પ્રમાણમાં જ રહેશે. જાદુઈ આંબો ઘડીમાં ઉગાડી શકાય; પરન્તુ તેનો રસ આપણે ચાખી નથી શકતા. ખરા આંબાને ઉગતાં વીસ વરસ લાગે છે. એટલે કોઈ તમને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને માટે કરોડ રૂપીયા આપે તો હું કહું કે એ ફેંકી દેજો. ખાલસા કૉલેજના પ્રોફેસરોને કહેવામાં આવ્યું કે જો ગાંધી એક કરોડની ગ્રાંટ આપે તો પછી અસહકાર કરજો. પ્રોફેસરોએ કહ્યું, 'અમે સરકારના ગુલામ મટી ગાંધીના ગુલામ થવા નથી માગતા. અમે ઝુંપડે ઝુંપડે ફરીને શીખો પાસે ભિક્ષા માગશું.' એ જ પ્રોફેસરોએ ખાલસા કૉલેજને નોટીસ આપી દીધી છે કે સરકારી કબજો નહિ નીકળી જાય તો તેઓ ફકીર બનશે અને દેશનાં બાળકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપશે.

તમારામાં શ્રદ્ધા હોય તો યથાશક્તિ અને ન શરમાતાં બને તેટલું આપજો. આનો ઉપયોગ કેવળ તમારા ગામ માટે જ નહિ થાય. અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપન કર્યું છે તેને અંગે આ પૈસો વપરાશે. ભરૂચના શહેરીઓને હું વસ્તુપાઠ આપવા ઈચ્છું છું.

આ પ્રમાણે અસહકાર કરશો તો એક વરસમાં સ્વરાજ તમે લઈ લેશો.

અંકલેશ્વરનું ભાષણ*

જે પૂજ્ય પુરુષનું નામ તમે તમારી શાળાની સાથે જોડ્યું છે તેના નામને તમે શોભાવજો. સ્વરાજ્ય જેટલું લોકમાન્યને વહાલું હતું તેટલું બીજા કોઈને નહિ હોય. આ રાષ્ટ્રીય શાળાની સાથે સ્વરાજ્યને પાસે લાવવાના ઉદ્દેશથી જ સ્વ૦ લોકમાન્યનું નામ જોડવું ઘટે. માબાપ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને હું સરકારી શાળા છોડવા કહું છું તે એટલાં માટે નહિ કે તેમની કેળવણી ખરાબ છે. જે ભાવના તમારામાં હું પેદા કરવા ઇચ્છું છું તેને સાથે કેળવણીના પ્રશ્નને ઓછો સંબંધ છે. જે કેળવણી સરકારી શાળામાં અપાય છે તેમાં સુધારાની જરૂર છે જ, પણ એ થાય ત્યાં સુધી, જે કરવાનું કાર્ય છે તે રોકી ન શકાય.

* અંકલેશ્વરમાં લોકમાન્ય રાષ્ટ્રીય શાળા ખોલતાં કરેલું ભાષણ

૫૦ વરસથી આપણે સરકારી શાળાઓની બરદાસ કરેલી છે અને તેમાંથી કંઇક લાભ પણ ઉઠાવેલો છે. અત્યારે એ બધી શાળાઓ આપણને હરામ છે. એનું કારણ જુદું છે. અત્યારની શાળાઓ ઉપર જે ધ્વજ ફરકે છે તે રાક્ષસી સલ્તનતની ધ્વજ છે. એ શાળાઓ ઉપર જે સલ્તનતની ધ્વજ ફરકે છે તેણે સાત કોટી મુસલમાનોનાં દિલ જખમી કર્યાં છે, તેણે પંજાબ મારફત હિન્દ પર કાળો કેર વરતાવ્યો છે. બધાં ધર્મશાસ્ત્રો એકે અવાજે કહે છે કે અધર્મી રાજાનો આશ્રય એ પાપ છે, એ અધર્મની ભેટ કર્યા બરોબર છે, અધર્મમાં ભાગ લીધા બરોબર છે. એ સલ્તનતની શાળામાં જવાથી તમને દ્રવ્ય મળતું હોય, એ શાળામાં તમને કુરાને શરીફ, ઝંદઅવસ્તા કે ગીતા પણ ભણાવવામાં આવે તોપણ તમે ત્યાંથી ભાગી જાઓ એ કુરાન કે ગીતા શીખવે તોયે તેમનો હેતુ બૂરો છે. તેથી જે શાળા ઉપર રાક્ષસી ધ્વજ ફરકે છે તેમા આપણાં બાળકોને કેળવણી આપી આપણે તેમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતા. આ વસ્તુ જેઓ સમજી ગયા હોય તેઓ એક દિવસને સારૂ પણ પોતાનાં છોકરાને સરકારી નિશાળોમાં રહેવા નહિ દે. પ્રથમ છોકરાંને ઉઠાડી લેશે અને ત્યારપછી બીજી કેળવણી આપવાનો પ્રબંધ કરશે. આપણું મકાન સળગવા માંડયું હોય તો બીજું સારૂ મકાન મળતાં સુધી આપણે તે સળગતા મકાનમા જ ન રહીયે. આપણે તરત જ નીચે કુદકો મારીયે—પછી ભલે નીચે ખાઇ હોય. આ ભાવ જો આપણી અંદર પેદા નહિ થાય તો આપણે કેળવણીની ચળવળમાં નિષ્ફળ થવાના; કારણકે સરકારી માણસો—જાસુસો તો હમેશા આપણને લલચાવતા રહેશે અને બતાવશે કે 'જુઓ, અમારી શાળાઓની કેળવણી કેવી સરસ છે ! અમારાં મકાનો કેવાં સારાં છે ! અમારે ત્યાં મફત કેળવણી આપીયે છીયે.' એ બધુ હોવા છતાં એમની કેળવણી આપણને ત્યાજ્ય છે—હરામ છે એવી ભાવના પ્રજામાં પેદા ન થાય ત્યાં સુધી ચળવળ આગળ નહિ ચાલે.

માબાપોને મારી પ્રાર્થના છે કે તમે પોતાનાં છોકરાને ગુલામીમાં ન રાખો. તમારે પહેલું કાર્ય એ છે કે છોકરાઓને સરકારી શાળામાંથી ઉઠાડી લેવાં. ઉઠાડી લીધા પછી છોકરાંઓને આપણે શેરીઓમાં રખડવા દેવાના નથી, માટે તમારૂ બીજું કાર્ય એ છે કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાને માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દઇને પ્રબંધ કરવો. જો એટલી શક્તિ આપણામાં નહિ હોય તો આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી શકવાના નથી. સ્વરાજ્ય એટને પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે શક્તિ તો જોઇયે જ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સફળતા માટે બીજી શરત છે સારા ચારિત્ર્યવાન શિક્ષકો. અહીંની હાઇસ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક અને બીજા શિક્ષકો જેમણે ધર્મને અને દેશને અર્થે ત્યાગ કર્યો છે તેમને હું મુબારકબાદી આપુ છુ, અને તેમની પાસે માગી લઉં છું કે જે વૃત્તિથી તમે સ્વાર્થ ત્યાગ કર્યો છે તે જ વૃત્તિ હવેના કાર્યમાં વાપરજો. કાર્યમાં તન્મય થઇ જશો તો પૈસા તો સુલભ થઇ પડશે. તમારૂં વ્યવસ્થાપક મંડળ સહેલાઇથી પૈસા મેળવી શકશે. સ્વચ્છ જમીન ઉપર બેસીને ભણવા છતાં રાષ્ટ્રીય શાળાનાં છોકરા બીજા છોકરાઓ સાથે હરિફાઇ કરી શકશે. અને શિક્ષકો ચારિત્ર્યવાન હશે તો સરકારની બારે નિશાળો કરતાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓના

તા. ૧૦-૧૧-૧૯૨૦

વિદ્યાર્થીઓ વિશેષ પુરૂષાતનવાળા બનશે. અત્યારે પુરુષો પુરુષત્વ ખોઈ બેઠા છે, સ્ત્રીઓ સ્ત્રીત્વ ખોઇ બેઠી છે. મર્દ પ્રજા પેદા કરવાનું તેમનામાં જોર નથી. ગુલામો પેદા કરવાની તેમને હું ના પાડું છું. મર્દ પ્રજા પેદા થાય તો જે શાળાનું શિક્ષણ તેમને ગુલામ બનાવી દે છે ત્યાંનું શિક્ષણ લેવાનો ઇનકાર કરશે. ગુલામીનું શિક્ષણ લેવા માતાપિતા છોકરાને નહિ મોકલે તો બીજી શાળાઓને મુકાબલે રાષ્ટ્રીય શાળા જરૂર શોભશે.

વ્યવસ્થાપક કમિટીને મારી સૂચના છે કે તમે બિલકુલ અધીરા નહિ થતા. માબાપોને તમે વિનંતિ કરજો, પરંતુ કટુ વચન નહિ કહેજો. તેમને સમજાવવાં એ મુશ્કેલ કામ છે. દરેક જણની આંખ ખુલી જાય અને આપણી પેઠે જોઇ શકે એમ ન માની લેવું. આ નવો વાયુ હજુ થોડા વખતથી જ વાયો છે, ત્યારે જો આપણે ધીરજ રાખી નહિ શકીયે તો કંઇ કામ કરી નહિ શકીયે

મેં સાંભળ્યું છે કે અંકલેશ્વરના ધનાઢ્ય પારસીઓ અસહકારની વિરુદ્ધ છે. હિન્દુસ્તાન જેટલો હિન્દુઓનો અને મુસલમાનોનો મુલક છે તેટલો જ તે પારસીઓનો પણ છે. દાદાભાઇ નવરોજી શું હિન્દી ન હતા? સર ફીરોજશા પણ શું હિન્દી ન હતા? પારસીઓને પણ દેશ માટે સોના સરખું જ લાગવું જોઇયે. પારસીઓને સમજાવીને, પગે પડીને તેમની પાસેથી દ્રવ્ય માગશું, તેમનાં છોકરાઓને આપણી શાળામા મોકલશે તો એમને નમન કરશું, નહિ મોકલે તોયે નમન કરશું. એમ કરીને આપણે તેમને બતાવશું કે હિન્દુસ્તાનમાં જે જંગી ચળવળ ચાલી રહી છે તેમા તેમણે પણ પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઇયે. તમે પારસી ભાઇઓને પ્રેમથી વશ કરજો તેમને કહેજો કે તમારી ફરજ તમને સમજાવવી એ અમારો ધર્મ રહ્યો

રાષ્ટ્રીય શાળાને ફતેહમંદપણે ચલાવવાની સારામાં સારી કુંચી એ છે કે બિલકુલ આડંબર નહિ રાખવો, જાહેરનામુ બિલકુલ ન કરવું. તેથી પાછું પડવાપણું નહિ રહે ચણતર સુંદર ઇંટાનું કરવું હોય તો ઉતાવળ નહિ ચાલે. નાશ કરવાના કામમાં ઉતાવળ થઈ શકે. ખેતરને નીંદવાનું કામ એક દિવસમાં દાંતરડું લઇને કરી નાંખી શકાય, પણ વાવણીનું કામ એમ ઉતાવળથી નહિ થઇ શકે. નિશાળોનાં મકાનો ખાલી કરાવવાનું કામ તો એક દિવસમાં જ કરી શકાય, પણ જ્યાં નવી વસ્તુ કરવાની છે ત્યાં પુષ્કળ ધીરજની જરૂર છે. તમને સારા માસ્તર ન મળતા હોય તેથી આકળા થઇને તમે ચારિત્ર્ય વગરનો માસ્તર નહિ લેજો. આપણે જો સત્યને નહિ છોડીયે, ઉતાવળા નહિ થઇયે તો આજે આ શાળામાં ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા છે તેવા તમે ૧૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકશો. સરકારી શાળામાં હોય એટલા તમામ વિદ્યાર્થીઓ તમને મળે એ પણ પૂરતું નથી. ત્યાં કંઈ તમામ બાળક જતાં નથી. ગામમાં એક પણ બાળક કે એક પણ બાલિકા એવી ન રહેવી જોઇયે કે જેને સારામાં સારૂં ચારિત્ર્ય ઘડાય એવી કેળવણી આપણે ન આપી શકીયે.

જે મહાપુરુષને નામે તમે આ કાર્ય આરંભ્યું છે, ખિલાફત અને પંજાબનો ઇન્સાફ મેળવવો, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું એવાં શુભ કાર્યો માટે જેની સ્થાપના થાય છે, જેની યાદગીરી માટે આ શાળા સ્થપાય છે, તેને તમે શોભાવજો. પરમેશ્વર માબાપોને, વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને સદ્બુદ્ધિ આપો.

---

૧ નાશિકમાં ગાંધીજી

જગદ્ગુરુનું આમંત્રણ

ગાંધીજીના મહારાષ્ટ્રના દોરાનો કાર્યક્રમ તા. ૪થીને રોજ નિશ્ચિત થયો તેમાં નાશિક જવાની વાત ન હતી, જોકે નાશિક તરફનાં આમંત્રણો અગાઉ આવી ચુક્યાં હતાં એટલામાં નાશિકથી કરવીરપીઠવાળા જગદ્ગુરુ શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજી તરફથી ખાસ નિમંત્રણ લઇને એક ડેપ્યુટેશન આવી પહોંચ્યું અને ‘જગદ્ગુરુ આપને માટે જ ખાસ નાશિકમાં રોકાયા છે. નાશિકમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની તેમની મનીષા છે તેમાં તેઓ આપની સલાહ ઇચ્છે છે. લોકો તો કામને ડોળે આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે. આપ ગમે તેમ કરીને એક દિવસ આવી જ જાઓ, નહિ તો આખી વસ્તી નિરાશ થશે એવા આગ્રહપૂર્વક પાંચમી તારીખનો એક જ દિવસ ગાંધીજી જે કંઇક વિશ્રાંતિમાં ગાળવાના હતા તે નાશિકવાસીઓએ ઝડપી લીધો.

રાતની ગાડીમાં મુંબઇથી નીકળ્યા. તા. ૫મીની સવારે સાડાછ વાગ્યામાં નાશિક પહોંચી બાર વાગ્યા સુધીમાં ત્યાંનો બધો કાર્યક્રમ આટોપી બપોરના એક વાગે પંજાબ મેલથી પાછા મુંબઇ આવવા નીકળવાનું હતું, કારણકે રાત્રે મહારાષ્ટ્રની મુસાફરીએ નીકળવાનું હતું. મુંબઇથી તો બરાબર નીકળ્યા. પં. મોતીલાલ નેહરૂ તથા સેન્ટ્રલ ખિલાફત કમિટી તરફથી મિ. મોઆઝમઅલી જેઓ બૅરિસ્ટર હોઈ હમણાં જ વકીલાત છોડી મુક્ત થયા છે તેઓ પણ સાથે હતા. કમનસીબે ગાડી ખાસા ત્રણ કલાક મોડી થઇ અને સવારના છને બદલે નવ વાગે અમે નાશિક પહોંચ્યા।

ઓળખીતી અવ્યવસ્થા

સ્ટેશન પરથી જ લોકોની ભીડ, વ્યવસ્થાની ખામી, સ્વયંસેવકોની ધાંધલ એવી ને એવી જ જોવામાં આવી. કોઈનું કોઇ કાને ધરે નહિ; એક હુકમ આપે તેની સામે બીજો આપે. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ ફાવે તે મોટરોમાં ખટકાઇ રવાના થયા. અમારા સામાન જેમ તેમ ફેંકાયા. સ્ટેશનથી શહેર પાંચ માઇલ છે. સાડાત્રણેક માઇલ તો અમે ઠીક ગયા, પણ આમ માઇલ દોઢ માઇલ રહ્યુ ત્યારથી જ લોકોનાં ટોળેટોળાં મોટરોને વીંટી વળ્યા અને આટલું મોડું થયા હોવા છતાં એ સરઘસ ધીરેધીરે,વેગે ચાલવા લાગ્યુ. ગાંધીજીએ આગેવાનોને ખૂબ સમજાવ્યા: કાર્યક્રમ પૂરો નહિ થાય તો બધુ માંડી વાળીને પણ એમ ને એમ પોતે

તા. ૧૦-૧૧-૧૯૨૦

બાર વાગશે એટલે સ્ટેશન પહોંચવા પાછા નીકળશે, દસ તો લગભગ વાગવા આવ્યા હતા, આ બધું હસાવ્યું, પરંતુ આગેવાનો કે સ્વયંસેવકો સૌ કોઈ લોકોના એ સમુદાયોને ખસેડવા અસમર્થ અને નિરુપાય હતા એમ દેખાયું.

ગોદાવરીતટે

આખરે જેમતેમ શહેરની સાંકડી બજારોમાં થઈ ગોદાવરીતીરે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજીના મઠ આગળ આવી પહોંચ્યા અને થોડી મિનિટમાં ગોદાવરીના પાત્રમાં ઉંચાનીચા ખડકો પર એકઠા થયેલા પ્રચંડ જનસમુદાયની સભામાં ગયા. વચમાં એક પથ્થરના ઓટા ઉપર વ્યાખ્યાનકર્તાઓને માટે જગ્યા રાખવામાં આવી હતી. ગાંધીજી, પં. મોતીલાલજી વગેરે જગદ્ગુરુની જોડે ત્યા પહોચ્યા ત્યારે અગિયાર વાગવા આવ્યા હતા અને સૂર્ય ઠીક તપતો હતો. ધક્કાધક્કીને સીમા નહોતી. વ્યાખ્યાતાના માથા ઉપર એક આચ્છાદન બાંધવામાં આવ્યું હતુ, પણ તેના છાંયાનો લાભ તેમને બિલકુલ મળી શકતો ન હતો. સભાના પ્રમુખ શ્રી શંકરાચાર્ય તરફથી તથા ખિલાફત કમિટી તરફથી પરોણાઓનું સ્વાગત થયા પછી ગાંધીજીએ હિન્દીમાં પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું :

"ભાઇઓ, આ વખતે આ પવિત્ર સ્થળમાં હું તમને લાંબી વાત નથી કરવાનો. હું દિલગીર છું કે મારા ભાઇ સમાન મૌ. શૌકતઅલી અત્યારે મારી સાથે નથી. તેઓ તથા તેમના ભાઇ મહમદઅલી અત્યારે અલીગઢમાં ભારે કામ કરી રહ્યા છે, તેથી આ વખતે એમના બનેવી મુરાદાબાદવાસી ભાઈ મોઆઝમઅલી જેમણે હમણા જ પોતાની બારિસ્ટરી છોડી છે તેઓ મારી સાથે અહીં આવ્યા છે.

"આપણી ચાલુ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ પં. મોતીલાલજી નેહરુને તો નામથી તમે સૌ ઓળખતા હશો. પંજાબના મામલામાં તેમણે કેટલી ભારે સેવાઓ બજાવી છે અને કેટલી કુરબાની કરી છે તે જગજાહેર છે. તેમના તથા પં. માલવીયાજીના મહાભારત પ્રયત્નથી જ પંજાબમાં કેટલાયે બેગુનાહ હિન્દુમુસલમાન ભાઇઓની જાન બચી છે આજે પણ તેઓએ લગભગ એક લાખની માસિક આવકની ધીકતી વકીલાત છોડી પોતાની જાતને હિન્દુસ્તાનની સેવામાં સમર્પિત કરી છે.

લાખ અંગ્રેજને હાથે ન દબાઓ

"છેલ્લા દસ મહિનાના બનાવો ઉપરથી મારી ખાત્રી થઇ ચુકી છે કે આજકાલ જે સલ્તનત આપણા ઉપર અમલ કરી રહી છે તે કેવળ રાક્ષસી છે. હું એને રાવણરાજ્ય કહું છું. આની બે મોટી સાબીતીઓ પ્રજાની આગે મોજૂદ છે પંજાબમાં જે કેર વર્ત્યો તેવો કોઇએ કદી નહિ સાંભળ્યો હોય બીજું, ખિલાફતના સવાલમા દગો દઇને હિન્દના સાત કરોડ મુસલમાનોનાં દિલ આ સલ્તનતે જે રીતે જખમી કર્યાં તેવાં કેઇ શત્રુ કરી શકે નહિ. આવી રાક્ષસી સલ્તનતની રૈયતે શું કરવું? તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે જે અસત છે, જે બૂરા છે તેમની અસંગતિ કરવી — તેમનો સંગ છોડવો, તેમની મહબ્બત તોડવી,

તેમનો અસહયોગ કરવો, તેમને મદદ આપવી બંધ કરવી. આ એક યજ્ઞ છે, તેમાં જ્યારે આપણે આપણું બલિદાન દઇશું ત્યારે જ આપણે જાતે વિશુદ્ધ થઈશું, અને રાવણરાજ્યને મિટાવીને રામરાજ્યની સ્થાપના કરી શકીશું. એ રામરાજ્ય તે સ્વરાજ્ય છે. સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યા વિના આપણે આ રાક્ષસી રાજ્યમાંથી છૂટી શકીયે તેમ નથી.

"એ સ્વરાજ્ય કેવી રીતે સ્થાપવું? આપણી વચ્ચે પરસ્પર હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે પ્રેમ અને મહબ્બત વધારીને અને સહકાર કરીને. જ્યાં સુધી આ સલ્તનત પોતે કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ ન કરે, તોબા ન કરે, ત્યાં સુધી એની જોડેનો વહેવાર આપણે હરામ કરવો જોઇયે. અંગ્રેજોને કાપીને, તેમનાં મકાનો બાળીને આપણે સલ્તનતને મિટાવવાની કે નમાવવાની નથી, પણ તેમની મહબ્બત તોડીને આપણે તેમને મિટાવી શકીયે છીયે. એક લાખ લોકો ત્રીસ કરોડ પ્રજાને મજબૂર કરી રહ્યા છે એનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે પોતે એમના ઉપર મોહિત છીયે. આપણે પોતે માની લઇયે છીયે કે અંગ્રેજ અહીંથી જશે તો અમે આપસ આપસમાં લડી મરીશું. આ ભ્રમણાને આપણે એકદમ ફેંકી દેવી જોઇયે આપણે આ એક લાખ અંગ્રેજોને હાથે મજબૂર બનવાનો ઇનકાર કરવો જોઇએ. હિન્દુમુસલમાનોએ મળીને ખુન કરવાને બદલે પોતાનું ખુન રેડીને જ સ્વતંત્ર થવું જોઈયે. એ જ એક રસ્તો છે, બીજો રસ્તો નથી, એ હું તમને સમજાવવા ઇચ્છું છું. સેતાનની સાથે સેતાનીથી નહિ પણ ઇશ્વરની મદદ લઇને જ લડી જીતી શકાય, સેતાનને મજબૂર કરી શકાય; અને ઇશ્વરની મદદ એને જ મળે જેના દિલમાં મહબ્બત છે.

ડાકુના હાથનું દાન

"આમ આપભોગના અને કુરબાનીના પાયા ઉપર ઇમારત ચણવી છે — એ સારુ આજે આપણે આ અસંત સલ્તનતનું સગપણ, એનું દાન, એની મહેરબાની, સર્વ કંઈ છોડવું જોઇયે. એના ઇલકાબો, એની શાળાઓ, એની નોકરીઓ આપણે હરામ માનવાં જોઇયે અને બળતા ઘરને જેમ આપણે છોડી જઈયે તેમ બીજો કશો વિચાર કર્યા વગર સૌ પહેલાં આપણે તેમાંથી નીકળી જવું જોઈયે. એ સરકારના લશ્કરમાં પણ આપણાથી ભરતી ન થઈ શકાય. એમણે આપણા માટે પાથરેલી ધારાસભાની જાળમાં પણ આપણે ન ફસાવુ જોઇયે કેટલાક લોકોને હું એવી દલીલ કરતા જોઉં છું કે સરકાર જે પૈસામાંથી શાળાઓ ચલાવે છે તે પૈસા ક્યાં એમના છે ? એ તો પ્રજાના જ પૈસા છે. તો એ પૈસે ચાલતી શાળાઓ આપણે શા માટે છોડવી ? હું કહું છું કે તમારા પૈસા ડાકુ લૂંટી લે તે પછી પણ એના હાથમાંના પૈસાને તમે તમારા પૈસા શી રીતે કહી શકો ? અને જે મિલકત ડાકુએ તમારી પાસેથી લૂંટી લીધી તેનો ટુકડો પાછળથી એ તમને દાન તરીકે આપવા કાઢે તો એ દાન તમારાથી કેમ લેવાય ? જેણે આપણી ઇજ્જત લીધી, જેણે આપણા મજહબને ખતરામાં નાંખી મોટામાં મોટું ડાકુપણું કીધું તેના હાથનું દાન આપણે કેમ લઈયે ? એમનો તો સંગ ત્યાગવો એ જ આપણો અત્યારે ધર્મ રહ્યો. આપણા આપસના કજીઆ માટે એમની અદાલતોનો આશ્રય ન લેવો જોઇયે, એમણે નવી આપવા કાઢેલી ધારાસભાઓના ઉમેદવારોને એક પણ મતદાર એક પણ મત ન આપે એમ કરવું જોઇયે.

સ્વદેશીધર્મ

"આટલું આપણે કરીયે અને સાથે સ્વદેશીધર્મ સમજી જઇયે તો એક જ વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મળી શકે, પંજાબનો ન્યાય મળી શકે, ખિલાફતમાં દાદ મળી શકે. સ્વદેશીની વાત મામુલી નથી. હિન્દુસ્તાન અત્યારે કંગાલ છે,' પ્રજાને ખાવા અન્ન નથી, પહેરવા વસ્ત્ર નથી. ઘણી સ્ત્રીઓને મેં જોઇ છે જેઓ એકથી બીજું વસ્ત્ર પહેરવા ન હોવાથી ન્હાઈ શકતી નથી. જો આપણે પેટપુર ખાવા પીવા અને અંગભર વસ્ત્ર પહેરી લજ્જા નિવારણ કરવા માગતા હોઇયે તો અત્યારે હિન્દુસ્તાનના પ્રત્યેક માણસે સ્વદેશીધર્મ અંગીકાર કરવો જોઇશે, દરેક બહેને પવિત્ર રેંટીયો ઘરમાં આણી સૂતર કાંતવા લાગી જવું પડશે. મીલોનું કાપડ આપણે ન વાપરવું ઘટે, કારણ મીલોનું કાપડ મોટે ભાગે આપણો સૌથી ગરીબ વર્ગ વાપરે છે. વિલાયતી કાપડ છોડીને આપણે હિન્દુસ્તાનની મીલોનું કાપડ વાપરવા માંડવું એ ગરીબોને માટે કાપડ ઉલટું વધારે મોંઘું કરવા બરોબર છે. આથી આપણે આપણા ઘરોમાં બહેનોને હાથે કાંતેલા સૂતરનાં અને આપણા વણકરોએ વણેલા કાપડનાં જ કપડાં પહેરવાં જોઈયે. હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આવી મેં પહેરી છે તેવી ખાદીથી વધારે પાક અને વધારે સુંદર કપડું બીજું કોઇ નથી. આ જ હિન્દુસ્તાનને કંગાલિયતમાંથી બચાવવાનો એકમાત્ર સરીઆમ રસ્તો છે. હું ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે તે તમને આ ગંગાના પવિત્ર સ્થળમાં હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવા, મુસલમાન ભાઇઓને થયેલા જખમ રૂઝાવવા, પંજાબની દાદ મેળવવા માટે સર્વસ્વનું બલિદાન કરવાની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા કરવાનું બળ આપે."

પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ

ત્યારપછી પંડિત મોતીલાલજી ઉઠયા. તેમણે કહ્યું, "આ દુનિયામાં દરેકને બે વસ્તુઓ 'સબસે પ્યારી' છે; ધર્મ અને ઇજ્જત. એ ધર્મ અને ઇજ્જત પર હુમલો થાય અને જે કોમ એને નીચી મૂંડીએ બરદાસ્ત કરે એના કરતાં વધારે અધઃપાત પામેલી બીજી કોઈ પ્રજા નથી. મુસલમાનોના ધર્મ ઉપર સીધો હુમલો થયો છે અને એ હુમલો કરનારાઓમાં પશ્ચાત્તાપનો છાંટો નજરે પડતો નથી. એ જ લોકો આવતી કાલે એમનો ફાયદો થતો હશે તો તમારા ધર્મ ઉપર હુમલો કરવામાં આચકો ખાશે શું ? આ સલ્તનતના કારોબારનું કોઈ પણ પગલું તપાસી જુઓ. અમલદારવર્ગના લાભ સિવાય બીજો કોઈ પણ હેતુ તેમાં તમને નહિ જડી શકે. રૈયતના લાભને તેઓ ત્યાં સુધી જ બરદાસ કરશે જ્યાં સુધી એમાં એમના પોતાના લાભને કશો ધક્કો નહિ પહોંચતો હોય. પંજાબનો કિસ્સો તો હવે સર્વત્ર જાણીતો છે. જે બેગુનાહો જલિયાંવાલામાં મૂઆ તે તો મૂઆ, પણ બીજાઓ પાસે અંગ્રેજ અમલદારોએ જે નાક રગડાવ્યાં, પેટે ચલાવ્યા, સલામો કરાવી, હજાર રીતે બેઇજ્જતી કરી એ બધું શા સારૂ ? તમને બતાવી આપવા કે તમે ગુલામ છો અને અમે માલીક છીયે; આપણા દિલ પર એવું ઠસાવવા કે આપણે માણસના નામને લાયક નથી, આપણે જાનવરથી બહેતર નથી. આ નોકરશાહી પાસે એનાં કુકર્મોની તોબા કરાવવા આપણે શું કરીશું? એમનો મુકાબલો

કરવાના બધા સાધન એ નોકરશાહીએ આપણી પાસેથી ખૂચવી લીધા છે કોઈ રીતે એમની સામે થવાને એમણે આજ આપણને લાયક રહેવા દીધા નથી છતા ઇશ્વરે એ હથિયાર હજુ આપણા હાથમા રાખ્યુ છે એ આત્મબળ (soul force) છે લોહી નહેવડાવ્યા વગર, ક્રોધ કર્યા વગર, દુશ્મનને નમાવવાનુ આ દૈવી હથિયાર છે આ વસ્તુ મહાત્માજીએ તમને સમજાવી છે તેની પુનરુક્તિ નહિ કરુ, એટલુ જ કહીશ કે આજ સુધી આપણા દેશમા કોઈ મહાન સકટ આવી પડતુ કે સાવના રવી પડતી ત્યારે દેવતાઓની પૂજા આરાધના થતી આજે હિન્દુમુસલમાનની પૂજા કરો આ દેશની પ્રજાને ઉગરવાનો બીજો કોઈ રસ્તો નથી હુ તમને ખાત્રી આપુ છુ કે જે ઘડીએ રાજ્ય કર્તાઓ આખી પ્રજામા આવુ જોશ આવેલુ જોશે તે જ ઘડીએ તેઓ ઢીલા બની જશે અને માગશો તે આપી દેશે એ જુલ્મો જ્યા સુધી પ્રજામા નહિ કેલાય જ્યા સુધી આપણે એમની સ્કૂલો કૉલેજોમા એમની અદાલત કાઉન્સિલોમા જવુ પાપ નહિ માનીયે, હરામ નહિ ગણીયે, ત્યા સુધી આપણા દિલમાથી ગુલામી નથી ગઈ એમ જ હુ માનીશ, ત્યા સુધી આપણે સારૂ બેઇજ્જતીની ખોટ નથી, ત્યા સુધી આપણે માટે માથુ ઉચુ રાખીને ચાલવાને જગા નથી એમ ખાત્રીથી માનજો

મિ મોઆઝમઅલી

પડિતજીના આ જુસ્સાદાર ભાષણ બાદ મિ મોઆઝમઅલી ઉઠયા તેમણે સ્થાનિક મુસલમાનોને ઉદ્દેશીને પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરી તેમણે કહ્યુ કે 'જ્યારે મેં સાભળ્યુ કે નાસિકના મુસલમાનો ખિલાફત કમિટી સ્થાપતા ડરે છે ત્યારે મને ભાર શોક તેમજ અજાયબી થયા મુસલમાનો હમેશા કુરાનની આયત પઢે છે કે 'દુનિયામા ખુદા સિવાય બીજી કોઇ શક્તિ નથી કોઇનો ખોફ ન રાખો ' એ શુ તમે પોપટ પઢો છો? જીદગી તો ચદરોજનુ ચાદરણુ છે, સૌને એક દિવસ માલીકની સામે ખડા રહી આ દુનિયાનો હિસાબ કિતાબ કરવો પડવાનો છે, મજહબના મામલામા, ઇજ્જતની વાતમા તમે કલેકટર-ઇન્સપેકટરથી ડરશો ધૂળ જેવા એશઆરામ અને શારીરિક સુખોને વહાલા રશો તો તમે તમારા ધર્મને, તમારા દેશને તમારી જાતને એબ લગાડશો

આ સરકારની સ્કૂલો, અદાલતો કૉલેજો ધારાસભાઓ—એમના એકેએક તમાશા તમને ફસાવવાની ચોખાની ટટ્ટીઓ (ઇકજાળો) છે એમનાથી ઉગરી જાઓ એમાથી સાફ થઈ જાઓ ભાઇઓ, રોજ પ્રાર્થના કરજો કે ' ખુદા સિવાય બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી—કોઇનો ખૌફ નથી, અને એ પ્રાર્થનામાથી અખૂટ આત્મબળ મેળવજો '

શ્રીમત શકરાચાર્યનો ઉપસહાર

શ્રીમત્ શકરાચાર્યે પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણકર્તાઓનો આભાર માન્યો અને જણાવ્યુ કે 'ગાધીજીએ નાસિકને ભેટ આપી અમને સૌને કૃતાર્થ કર્યા છે જે પુરુષે પોતાના તપાચરણથી અને સત્ય અહિસાદિના પાલનથી પોતાના વિરોધીઓને પણ નિર્વૈર કરી મુક્યા છે તે પુરુષ આપણી વચ્ચે છે. હુ સોગદપૂર્વક તમને ખાત્રી આપુ છું કે જીસસ ક્રાઇસ્ટ આમના

કરતાં કશું વિશેષ નહોતા. એવી જ દયા, અહિંસા, એવો જ પ્રેમ—શત્રુઓની પ્રત્યે પણ પ્રેમ—એ જ 'તમાચો મારનારને સામો તમાચો ન મારો' નો ઉપદેશ આજે આપણે એમનામાં જોઈએ છીએ. હું કહું છું કે એ જ આજે પ્રજાના ખરા ગુરુ છે; એ જ સાચા ધર્મ-સંસ્થાપક છે. એમણે આજે પ્રજાને પ્રાચીન યજ્ઞનું ખરું રહસ્ય નવેસર શીખવ્યું છે. આપણા ધર્મની ખાતર, આપણું ચારિત્ર્ય સિદ્ધ કરી આપવાની ખાતર, આપણા સ્વાભિમાનની ખાતર, અધર્મી, અનીતિમાન અને જુલમી રાજ્યકર્તાઓની જોડે નાતો તોડવાનો તેઓ ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. હું પૂછું છું, તેમની ધારાસભાઓમાં, તેમની શાળાકૉલેજોમાં જઈને તમે ડગલે ને પગલે અપમાન સિવાય બીજું શું મેળવો છો? એવી રીતે નિર્લજ્જ બનવા કરતાં ઘેર રહેવું શું ખોટું? તમે પોતાને માણસ કહેવડાવતા હો, તમારામાં સ્વાભિમાન હોય, તો તમે આ કરી જ કેમ શકો? હું કહું છું કે તમે આ મહાત્માનો પવિત્ર ઉપદેશ અંતરમાં ધરી સરકારી ઇલકાબોનો, શાળાકૉલેજોનો, અદાલતોનો, ધારાસભાઓનો યજ્ઞ કરો. આપણા દેશને આ પવિત્ર પુરુષે આપણી સાચી સંસ્કૃતિને અનુસરીને બતાવેલો માર્ગ અનુસરવાની પ્રજાને સદ્બુદ્ધિ થાઓ અને આ ચળવળ યશસ્વી થાઓ એવો મારો આશીર્વાદ છે."

બાદ સભા વિસર્જન કરી શ્રીમત્શંકરાચાર્ય પરોણાઓને પોતાના મઠમાં લઇ ગયા હતા. નદીપાર પંચવટીમાં સ્ત્રીઓની સભા ગોઠવવામાં આવી હતી, પણ હવે તો વખત જ રહ્યો ન હતો અને મોડું થયાથી એ સભા પણ વિસર્જન થયાના ખબર મળવાથી થોડી જ મિનિટમાં ખાવાપીવાનું આટોપી લઇ બધા સ્ટેશન પર ઉપડી હતા. શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય સ્ટેશન પર ગાંધીજીને વળાવવા આવ્યા હતા અને સ્ટેશન પર તેમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તથા નાશિક વિદ્યાપીઠની સ્થાપના વિષે ગાંધીજી જોડે લંબાણથી ચર્ચા કરી હતી.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૧૪-૧૧-૧૯૨૦

મહારાષ્ટ્રયાત્રા

ગાંધીજી પૂના અને વાઇમાં

साधुसंत येती घरा तोचि दिवाळी दसरा।

—तुकाराम

जिकडे जग तिकडे जगन्नायक।

—श्री समर्थ रामदास

શૂર અને સાધુઓથી પવિત્ર મહારાષ્ટ્રે કરેલું નિમંત્રણ સ્વીકારવાનો ગાંધીજી અને મૌલાના શૌકતઅલીને હમણાં જ પ્રસંગ મળ્યો. તુકારામ, રામદાસ, જ્ઞાનદેવની અમૃતવાણીથી ગાજી રહેલી પવિત્ર ભૂમિમાં દીવાળીના દિવસોમાં પ્રવાસ એ એક અલભ્ય લાભ હતો. શ્રી

શિવાજી, સમર્થ રામદાસ અને તિલક મહારાજના સ્વતંત્રતાના મહામંત્ર ગાતી પ્રજાને પણ ગાંધીજી અને શૌકતઅલીનો સમાગમ એ કલ્યાણકર જ જણાતો હતો.

સાધુસંત આવ્યા

તા. ૫મી નવેમ્બરે આખું પૂના ઉમંગથી ઉછળી રહ્યું હતું. લોકના ચોકેચોક રસ્તા રોકીને ઉભેલા હતા એટલે ઝાઝી વ્યવસ્થા દૃષ્ટિએ નહોતી પડતી, પણ લોકોનો ઉત્સાહ માતો ન હતો એ ચોખ્ખું હતું. સાધુઓ અને સાધુઓનાં વચનોને પૂજનાર મહારાષ્ટ્રે તો આજે તુકારામનો પ્રસિદ્ધ અભંગ યાદ કરી એમ જ માન્યું કે આ વર્ષની તેમની દીવાળી સાર્થક થઈ, કારણ તુકારામ મહારાજ કહી ગયા છે કે સાધુસંત ઘેર આવે તે જ દિવસ ખરી દીવાળીદસરા કહેવાય. ભાવિક સ્ત્રીઓના મુખથી તો આ વચન અનેક ઠેકાણે સાંભળ્યું. આ લડત શુદ્ધ ધાર્મિક લડત સિવાય બીજું કાંઇ નથી એવું ભાન મહારાષ્ટ્રમાં જેટલું જોયું તેટલું ક્યાયે ન જોયું.

ભરપૂર કાર્યક્રમ

અમને મહારાષ્ટ્રમાં હજી ચાર દિવસ થયા છે, પણ ચાર દિવસમાં પારવિનાનું કામ ઉકેલાયું છે. પૂનામાં પહેલે દિવસે દખ્ખણ જીમખાનામાં એક જાહેર સભા, બપોરે પાંચ સાત ઠેકાણે પાનસોપારી કરી કાર્યવાહકોની ખાનગી સભા, ત્યાર પછી સાંજે ભવાનીપેઠની મોટી જાહેર સભા, અને અંતે રાત્રે 'સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટી'માં નરમ દળના આગેવાનો સાથે વાતચીત. બીજે દિવસે સવારે વિદ્યાર્થીઓ અને વેપારીઓની સભા, બપોરે સ્ત્રીઓનો ભવ્ય મેળાવડો, અને પૂનાથી ૫૬ માઇલ દૂરની મોટર મુસાફરી. પછી રાત્રે વાઇમાં સભા અને ત્યાંથી ૨૦ માઇલ મોટર મુસાફરી. પછી રાત્રે સતારામાં મુકામ; બીજે દિવસે સવારે સતારામાં સ્ત્રીઓની સભા, પછી જાહેર સભા. ત્યાંથી ૧૨ વાગે નીકળી ૩૨ માઇલની મુસાફરી; પછી કરાડમાં વ્યાખ્યાન. ત્યાંથી ૭૦ માઇલ દૂર નેપાણી રાત્રે પહોંચ્યા. બીજે દહાડે એટલે ૮મીએ સવારે નેપાણીમાં જાહેર સભા. ત્યાંથી ૧૩ માઇલ ઉપર ચિકોડીમા સ્ત્રીઓની જાહેર સભા, અને ત્યાંથી બેલગામને રસ્તે હુકેરી અને સંકેશ્વરમાં જાહેર સભા. રાત્રે બેલગામ પહોંચીને સ્ત્રીઓની સભા અને જંગી જાહેર જલસો. આ ચાર દહાડાની રોજનિશી જ માત્ર માહીતીની ખાતર આપી દઉં છું. આમ ચાર દિવસમાં કોઇ દિવસ ઓછામા ઓછી ૪ સભા તો કોઇ દિવસ ૭ સુધીયે સભા ભરી પૂના, સતારા અને બેલગામની મુખ્ય જગાઓએ પહોંચી વળાયું છે.

સવિસ્તર હકીકત

દખ્ખણ જીમખાનાના વ્યાખ્યાનમાં ગાંધીજીના ખાસ નોંધવાલાયક ઉદ્‌ગારો થોડા જ દહાડા ઉપર ગવર્નરને હાથે ત્યાં વહેંચવામાં આવેલાં વ્યાયામ અને મલકુસ્તીના ખેલોનાં ઈનામ વિષે હતા. તેમણે કહ્યું:

"આ જીમખાનામાં પરમ દહાડે ગવર્નરને બોલાવ્યા હતા અને તેમની પાસે ઈનામ વહેંચાવ્યાં હતાં તે હકીકત સાંભળી મને શરમ આવી છે. હું ગવર્નર સાહેબને પીછાનું છું.

તે લાયક પુરુષ છે. પંજાબના ગંભીર અત્યાચારો વેળા જ્યારે પંજાબનો હાકેમ ઘેલો બન્યો હતો ત્યારે એમનું માથું ઠેકાણે રહ્યું હતું; તેમણે ત્યારે શાન્તિ જાળવી હતી. જો આપણે આ સલ્તનતને રાખવા માટે કબૂલ હોઇયે તો આ જ હાકેમ જોઇયે. પણ હમણાં હું તેમનો ઇનકાર કરૂં છું તેનું કારણ એ છે કે તેમણે સરકારની નોકરી નથી છોડી.' જે સલ્તનતમાં ખુદાની ફુંક નથી પણ શયતાનિયતની ફુંક છે તે સલ્તનતની નોકરીમાં એમના જેવા પુરુષથી ટકાય જ કેમ? મારા પૂજ્ય ગુરુ ગોખલે હોત અને તેમને ગવર્નર બનાવેલા હોત તોપણ હું કહેત કે જે ગવર્નર આવી સલ્તનતના અત્યાચારો સાંખી રહ્યો છે તેની પાસે હું કદી નહિ જાઉં. સારામાં સારો સજ્જન પણ આ સલ્તનતમાં કાંઈ ન કરી શકે. તિલક મહારાજ જેમણે સ્વરાજ્ય પાછળ સારી જીંદગી બરબાદ કરી તે વાઇસરાય થવાને લાયક હતા; તેઓ પણ આ સલ્તનત જેણે માફી નથી માગી, તોબા નથી કરી તેમાં વાઈસરાય થાત તો તેમને પણ હું સલામ કરવાને તૈયાર ન થાત. મારો ઝગડો અંગ્રેજ કોમની સામે નથી, સલ્તનતની સામે છે. તે સલ્તનત લાંબી વાતો કરે છે, પણ એક પાળતી નથી. કૉબ્ડન બ્રાઈટને વિસરીને આજે તે શયતાનિયતની ગુલામી કરી રહી છે. આવી સ્થિતિ જ્યાં સુધી ચાલુ છે ત્યા સુધી તેમની સાથે કાંઈ પણ લેવાદેવા આપણને હરામ હોવી જોઇયે "

ભવાનીપેંઠની જંગી સભા

રાત્રે જે સભા ભવાનીપેંઠમાં થઈ તેવી સભા પૂનામા અગાઉ ભાગ્યે થઇ હશે. ત્રીસેક હજાર માણસ હાજર હશે. સભામાં બોલનારા ગાધીજી, પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ, શૌકતઅલી, હાજી સિદ્દીક ખત્રી સાહેબ, રા. કેળકર, ખાડિલકર, પરાંજપે વગેરે હતા. આરંભમાં ગાધીજીએ આ રાજ્યનું રાવણરાજ્યપણું સમજાવ્યું, અને રાક્ષસની સામે પ્રેમ તોડવા માટે રાક્ષસીપણાથી નહિ, પણ દેવપણાથી કામ લેવાની સૂચના કરી આ દેવપણું એટલે ઇશ્વરનો ડર અને આવેશનો અભાવ.

અબ્રાહ્મણોનો પ્રશ્ન

મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો વચ્ચે ખટાશ રહી છે આ ઝગડા ત્રણ ચાર વર્ષનો જ જૂનો છે. અર્ધદગ્ધ કેળવણી લીધેલો વર્ગ તેને માટે જવાબદાર છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ મરાઠા અબ્રાહ્મણોનો છે. એમાંના ઘણાએ તો પોતાનું હિત બ્રાહ્મણોની સાથે રહીને જ કામ લેવામાં સમજે છે. પણ મરાઠાઓમાં જ એક સત્યશોધક નામનું મંડળ ઉત્પન્ન થયું છે. તેણે બ્રાહ્મણોની સામે ભારે ઝુંડો ઉઠાવ્યો છે. તેની ઉશ્કેરણીથી બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણેતરના ઘણા ઝગડા થાય છે. બ્રાહ્મણોનાં ઢોરોના અપહરણના, પાક અને ઘાસ સળગાવી મુકવાના અને સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટવાના કિસ્સા પણ બન્યા છે. આ મંડળ બ્રાહ્મણોને પોતાની જુલમી સરકાર કહીને ઓળખાવે છે, તેમના ઉપર ખરા અને કાલ્પનિક અનેક આરોપો મુકે છે અને સરકાર તરફ મદદની નજરથી જુએ છે. છતાં મેં આગળ કહ્યું તેમ મતભેદ એવો નથી કે જે ટાળી ન જ શકાય; અને બ્રાહ્મણ નેતાઓ

તા. ૧૪-૧૧-૧૯૨૦

એ ખટારા મટાડવાના ઉપાય લેતા જ રહ્યા છે. મહારાષ્ટ્રીઓની ખાસ માગણી હતી કે ગાંધીજીએ આ પ્રશ્નનો કોઈ પણ રીતે ઉકેલ કરવો, કારણ તેમણે મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓ આગળ આપેલા એક ભાષણમાંના ઉદ્‌ગારો પકડી લઈ એ ટોળીવાળાઓએ ગાંધીજીએ બ્રાહ્મણોને જ દોષ દીધો છે એવો ભાવાર્થ કાઢ્યો હતો એટલે આ પ્રશ્ન વિષે ગાંધીજીએ દરેક ઠેકાણે ખૂબ વિવેચન કર્યું પૂનાના ભાષણમાં એ વિષે બોલતા તેઓએ કહ્યું

"હિન્દુમુસલમાન બન્નેમાં આજ સુધી દુશ્મનાઈ ચાલી આવી છે, એ દિલીની આપણે વાતો જ કરી છે, કેવળ રાજકીય કામ માટે જ આપણે થોડી મહબ્બત રાખી છે, પણ દિલની નથી રાખી હવે આપણે દિલને સાફ કરી દિલની મહોબત વધારીયે એ હું ઈચ્છું છું પણ હું જોઉં છું કે અહીં તો બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણમાં એવું ચાલી રહ્યું છે કે તેથી મને કંપારી છૂટે છે મદ્રાસમાં બ્રાહ્મણોની સામે હું એકવાર બોલતો હતો પણ ખાનગી હતી ત્યાં અબ્રાહ્મણોનો સવાલ જુદો છે અને અતિશય તીવ્ર છે ત્યાં એ દાખલો આપી મેં કહ્યું હતું કે પંચમ (અસ્પૃશ્ય) પ્રતિ વર્તનમાં તો નોકરશાહી જેટલી શયતાનિયત બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા છે હું બ્રાહ્મણોની આગળ વાત કરી રહ્યો હતો માટે મેં બ્રાહ્મણોનો દોષ બતાવેલો પંચમોને અસ્પૃશ્ય માનવા એ જરૂર શયતાનિયત છે જ્યાં સુધી આપણે આપણી શયતાનિયત નથી મટાડી ત્યાં સુધી આપણામાં બીજાની શયતાનિયત મટાડવાની લાયકાત નથી આવી એમ મેં કહેલું પણ મારો આરોપ તો બ્રાહ્મણો ઉપર નહિ પણ હિન્દુ કોમ ઉપર હતો આજકાલના બ્રાહ્મણો ઉપર ન હતો સ્વ. ગોખલેજી બ્રાહ્મણ હતા, લોકમાન્યજી બ્રાહ્મણ હતા, અને તેઓ પણ અસ્પૃશ્યને સ્પૃશ્ય કહેતા હતા અને હમેશાં કહેતા કે તેમને અસ્પૃશ્ય સમજશું તો સ્વરાજ્ય નહિ ચલાવી શકીયે

"મહારાષ્ટ્રની તો મેં વાત કરી નહોતી મેં મદ્રાસમાં મદ્રાસને માટે જ જે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા હતા તેમાંથી એક શબ્દ કાઢીને અબ્રાહ્મણો તેનો દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે અબ્રાહ્મણો કેટલાક એમ પણ કહે છે કે તેઓ હિન્દુ નથી આવાઓને તો બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણની તકરારમાં પડવાનો કશો જ હક નથી પણ હું અબ્રાહ્મણને કહું છું કે જેમ મુસલમાન ભાઈઓ આપણને ગાળો દેશે તોપણ આપણે રોજદારીમાં નથી દોડવાના તેમ અબ્રાહ્મણોએ પણ તેવા વિચાર તજવા જોઈશે જો હિન્દુને દબાવવા માટે તેઓ આ બૂરી સલ્તનત પાસે જઈને તેની કુમક માગશે તો તેમણે યાદ રાખવું કે તેમણે તેના જ ગુલામ બનવું પડશે અબ્રાહ્મણને મારી અરજ છે કે મારા નામથી તેઓ કાંઈ જૂઠાણું ન ચલાવે સત્યશોધક મંડળ શું છે તેની મને ખબર નથી, પણ તે એમ પ્રગટ કરી રહ્યું છે કે હું વર્ણાશ્રમનું ખંડન કરનારો છું હું કહું છું કે આ જૂઠી વાત છે મારા નામથી ગમે તેવા ગપગોળા ચાલ્યા છે હું ચુસ્ત હિન્દુ — વૈષ્ણવ છું મારી અચલિત શ્રદ્ધા રામાયણ મહાભારત, ઉપનિષદ્‌ની ઉપર છે મારા શાસ્ત્રોની ખામી હું સમજું છું, પણ વર્ણાશ્રમનો હું ચુસ્ત માનનારો છું એ ઉપરથી મારા નામનો ફાયદો લેવા ઇચ્છતા હોય તે ભલે લે જો હિન્દુઓ બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણ એવા ભેદ પાડીને આ શયતાની સરકારને શરણે જશે તો તે

અત્તા ખાશે અને તેમને પાછા ફરવું પડશે એમ મારું કહેવું છે. મુસલમાનોને આનો અનુભવ મળ્યો છે. રાષ્ટ્રીય અન્યાય દૂર કરાવવા માટે બધાઓએ એક થયા વિના છૂટકો જ નથી.”

વાઈમાં એ જ પ્રશ્ન વિષે બોલતાં ગાંધીજી બોલ્યા:

“મદ્રાસમાં મેં જે વાત કહી હતી તેને ઉલટાવીને અબ્રાહ્મણો તેનો દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે. હું તમને નમ્રતાથી કહું છું કે એમાં આ ઝગડાને કશું સ્થાન નથી. અબ્રાહ્મણો એમ પણ કહે છે કે બ્રાહ્મણોને અમે હઠાવી દઈશું. તેમને તેઓ ત્રાસ પણ આપે છે, અનેક પ્રકારની કનડગત કરે છે. પણ આપણી હિન્દુ સંસ્કૃતિ એવી નથી કે કોઈની પણ સાથે એવા પ્રકારનું વર્તન કરવાની પરવાનગી આપે. આ સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલો કોઈ પણ માણસ પોતે હિન્દુ નથી એમ કહે એ વાત જ હું સમજી નથી શકતો. મને એમ પણ ખ્યાલ નથી આવી શકતો કે કોઈ અબ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ માટે દ્વેષ હોય. હું અબ્રાહ્મણ છું; મને કોઈ બ્રાહ્મણ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. હું ભગવદ્‌ગીતાનો અભ્યાસી છું, અને ભગવદ્‌ગીતાના ખરા અભ્યાસીને દ્વેષ અને ઘૃણા તજવાં સહેલ છે એવો મારો દાવો છે. તેમાં એમ પણ છે કે કોઈને જીતવા હોય તો પ્રેમથી જીતવા જોઈએ. અબ્રાહ્મણોને હું કહીશ કે તમે હિન્દુ સંસ્કૃતિને પિછાનતા હો તો ટંટાફિસાદ છોડો. બ્રાહ્મણોએ અન્યાય કર્યો હોય તો તમે તેને બદલે ન્યાય માગી શકો છો. તમારું પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે બ્રાહ્મણોએ તમને શું શું કર્યું છે તે તપાસો અને તેનો કોઈ બ્રાહ્મણ નેતાઓ આગળ નીકાલ માગો. આજકાલ હિન્દુ ધર્મમાં જે અતિશયતા છે, જે ખોડો છે, તે સુધારવાનો પ્રયત્ન બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણના દિલમાં તે વિષે દુઃખ છે. હું જે બ્રાહ્મણો અંધકારમાં પડેલા છે, શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ માત્ર કરે છે, તેમને વિષે નથી બોલતો, પણ હું તો જેની સામે અબ્રાહ્મણો હુમલા કરી રહ્યા છે તે બ્રાહ્મણોને વિષે બોલું છું, કે જો બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરશો તો તમે તમારે પોતાને ગળે છરી મુકશો.” આ પછી સ્વ૦ ગોખલેજી, તિલક મહારાજ, પરાંજપે વગેરે બ્રાહ્મણ નેતાઓની સેવા તેમણે વર્ણવી હતી અને જણાવ્યું હતું કે એવા દેશસેવકો જેણે ઉત્પન્ન કર્યા છે તે કોમનો દ્રોહ કરવો એ આત્મઘાતક છે.

એક વધારે ધર્મ—સ્વરાજધર્મ

સતારામાં અબ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને એ જ દલીલ તેમણે આ પ્રમાણે આગળ ચલાવી હતી:

“તમે તેમને અપૂજ્ય ગણતા હો તોપણ બ્રાહ્મણોની તપશ્ચર્યા, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને પવિત્રતાને લીધે તેમની પૂજા કરવી પડશે; જે બ્રાહ્મણોએ ઉપનિષદ્ વગેરે ગ્રંથો રચેલા છે તેમની ભૂલો કાઢતાં હું ડરું ખરો, છતાં એ બ્રાહ્મણોએ પણ અસ્પૃશ્યતાને મંજૂરી આપીને થોડી શયતાનિયત લઈ લીધી હતી એમ મેં કહેલું અને કહું છું. બ્રાહ્મણોનાં મકાન બાળીને, તેમને ગાળો દઈને, તમારા પોતાના ધર્મનો તમે બચાવ નથી કરી શકવાના. તમે હિન્દુ હોવાનો દાવો કરતા હો તો તમે હિન્દુ ધર્મની વિરુદ્ધ વર્તો છો. તમે હિન્દુ ન હો તો હું તમને કહું છું કે તમારે એક વધારે ધર્મ થયો. તમારું અહિન્દુપણું તમને મુબારક છે. જેમ હું જૈનને કહું કે તમે અહિન્દુ હો તો ભલે, પણ તમે હિન્દુસ્તાનને તમારો દેશ માનતા હો તો તમને બીજો એક ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે—સ્વરાજધર્મ. એ સ્વરાજધર્મ તમને શીખવે છે કે

એ ખરાશ મટાડવા.

ગાંધીજીએ આ પ્રશ્નનો'ઉત્તર દો તો હિન્દુઓ સાથે મેળાપ કરો. તિલક, ગોખલે, રાનડે, આગરકર એ
આગળ આવેલા એક બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણ છતાં અબ્રાહ્મણોને માટે મોટમોટી તપશ્ચર્યા કરી તિલક
બ્રાહ્મણોને જ દોષ દીધો છે એ અબ્રાહ્મણ ઉપર પણ ભારે પ્રીતિ હતી. જે કેમમાં રામદાસ,તુલસી-
દરેક ઠેકાણે ખૂબ વિવેચન કર્યું.' જન્મેલા છે તેની ઘૃણા કરીને તમારો ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે

"હિન્દુમુસલમાન બન્નેમાં આને વધારે ગુલામીમાં ગરક થશો. શૌકતઅલીને તમે પૂછી જુઓ
વાતો જ કરી છે, કેવળ રાજ્કીય કાર્ય શું કાઢશું ?
દિલની નથી રાખી. હવે આપણે દિલ **અસહકારનું પવિત્ર નામ**
છું. પણ હું જોઉં છું કે અહીં તો બ્રાહ્મ
કંપારી છૂટે છે. મદ્રાસમા બ્રાહ્મણોની રૂાર કરવાની વાત કરો છો, પણ અસહકારનું પવિત્ર નામ
હતી. ત્યાં અબ્રાહ્મણોનો સવાલ જુદો છે ' અંગ્રેજ સલ્તનતને શયતાની કહું છું, પણ મારે કંઈ
આપી મેં કહ્યું હતું કે પંચમ (અસ્પૃશ્ય) રાખું છું. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ જેમની સાથે હું આજે કંઈ પણ
બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા છે. હું બ્રાહ્મણોની આગળ પાણી પણ ન હઉં, તેઓ એ બીમાર પડી જાય તો
દોષ બતાવેલો. પંચમોને અસ્પૃશ્ય માનવા એ તેમની ક્રૂર. તમે બ્રાહ્મણોની પાસે ન્યાય
આપણી શયતાનિયત નથી મટાડી ત્યાં સુધી ચર્ચા કરશે. તમે તલવાર ઉપાડશો તો તમે જ સ્વરાજ
લાયકાત નથી આવી એમ મેં કહેલું. પણ મારાં દરદમને તેઓ તલવારથી નથી સ્વતંત્ર કરી
હિન્દુ કોમ ઉપર હતો. આજકાલના બ્રાહ્મણો ઉપર ન ગ્રે એમ હું માનું છું. અબ્રાહ્મણોને હું કહું છું
લોકમાન્યજી બ્રાહ્મણ હતા, અને તેઓ પણ અસ્પૃશ્યનોને પછી બ્રાહ્મણનું જગ કરવું હોય તો
કહેતા કે તેમને અસ્પૃશ્ય સમજશું તો સ્વરાજ્ય નહિ ચલાવા પ્રાપ્ત કરો અને પછી મુસલમાન થઈ

"મહારાષ્ટ્રની તો મેં વાત કરી નહોતી. મેં મદ્રાસમાં તો આ સલ્તનત તમારા ઉપ

કાંઇ શક નથી કે જગતમાં એવા બ્રાહ્મણો પણ પડેલા છે કે જે બીજા પાસે પોતાનું ચરણામૃત લેવરાવે છે, હિન્દુ ધર્મપુસ્તકોમાં છપતાં એવાં પુસ્તકો છે કે જેમાં ધૂર્તવિદ્યા છે. પરંતુ વિવેકબુદ્ધિથી આપણે જોવું જોઇયે કે પાખંડ ક્યાં છે અને સત્ય ક્યા છે. થોડા બ્રાહ્મણોએ અસત્ય કહ્યું, થોડાએ ખોટાં શાસ્ત્ર બતાવ્યાં એટલા સારૂ આખી બ્રાહ્મણ જાતિનો દ્વેષ અને ત્યાગ કરવો એ આત્મઘાતક છે. અબ્રાહ્મણોને હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સુણાવવા ચાહું છું કે મેં કુરાન, ઝંદ અવસ્તા અને બાઇબલનો યથાશક્તિ અભ્યાસ કર્યો છે. મારા દિલમાં આ સર્વ ધર્મ વિષે માન છે, અને હું માનું છુ કે એ પ્રત્યેક ધર્મમાં બહુ સત્ય છે. પણ હું માનું છુ કે હિન્દુ ધર્મમાં જેટલો સ્વાર્થત્યાગ, સંયમધર્મ છે તેટલો બીજા કોઈ ધર્મમાં નથી. હું હિન્દુઓને કહેવા માગું છુ કે એ સઘળા યજ્ઞધર્મ માટે, બલિદાનધર્મ માટે આપણે બ્રાહ્મણોને જ આભારી છીયે. જેટલું બલિદાન બ્રાહ્મણોએ આ જગતમાં કર્યું છે તેટલું બીજા કોઇએ નથી કર્યું. અને આજે પણ આ દારુણ સમયમાં, આ કળિકાળમા જેટલું બલિદાન, જેટલી શુદ્ધતા તેમણે દાખવ્યાં છે તેટલાં કોઈ કોમે નથી દાખવ્યાં. આથી હું મારુતિરાવ અને બીજા અબ્રાહ્મણોને કહેવા માગું છું કે તમે જે દોષ બતાવ્યા છે તે ઠીક છે, પણ તે વિષે મને એક ઉપમા યાદ આવે છે. દૂધમાં મેલ હોય તે તુરત દેખાય છે, પણ મેલી ચીજમાનો મેલ તરત દેખાતો નથી અબ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણો વિષે એવો ઉંચો આદર્શ બાંધી દીધો છે કે તેઓના દોષો તરત તરી આવે છે. હું તો કહું છુ કે બ્રાહ્મણની નાની ભૂલ મોટી કરી બતાવવામાં આવે છે તે જ બ્રાહ્મણની પરીક્ષા છે. બ્રાહ્મણોએ જેટલી તપશ્ચર્યા કરી છે તેટલી કોઈ કોમે કોઇ દેશમા કરી હોય-એવું મેં નથી જોયું એટલે અબ્રાહ્મણ ભાઇઓને કહું છુ કે તમે બ્રાહ્મણોના દોષો તરફ વિવેકબુદ્ધિથી જુઓ બ્રાહ્મણો જોડે અસહકાર કરીને આત્મહત્યા કરો નહિ.

મને ખબર છે કે બ્રાહ્મણોની સંખ્યા બહુ ઓછી છે અને અબ્રાહ્મણોની બહુ મોટી છે. અને તેથી જ કોઇ શયતાન હિન્દીએ કહ્યું છે કે આજની અંગ્રેજ સરકાર પણ એક બ્રાહ્મણ છે; કારણ એક લાખ અંગ્રેજ ૩૦ કરોડ હિન્દુમુસલમાન અને શીખ જેવી શૌર્યવાન, વીર્યવાન પ્રજા ઉપર રાજ ચલાવે છે પણ અંગ્રેજ સરકાર તો તલવારને બળે ૩૦ કરોડને પોતાની સત્તામાં રાખે છે. હિન્દુસ્તાનના બ્રાહ્મણો કરોડો અબ્રાહ્મણોને તલવારથી તાબામાં નથી રાખવા ચાહતા. પણ એ મૂઠીભર બ્રાહ્મણ કેવળ પોતાના સંયમધર્મથી ૩૦ કોટિને દબાવી શકશે. જેમ આ જાલીમ સલ્તનતની સાથે આપણે સંયમધર્મથી લડવા માગીયે છીયે તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પોતાની પવિત્રતાથી પોતાની સ્વતંત્રતા—શુદ્ધિ જાળવી રાખી છે. બ્રાહ્મણોએ આજે પોતાનો ધર્મ છોડયો છે એની મને ખબર છે; આથી હું મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોને વીનવું છું કે તમારામાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પાછી આવશે તો પછી મારે કાંઇ કહેવાનું રહેશે નહિ. હું અબ્રાહ્મણ ભાઇઓને એટલું કહેવા માગું છું કે તેઓ ધૈર્ય અને શાન્તિ ખોઇને બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરતા અટકે. આથી એમ નથી સમજવાનું કે બ્રાહ્મણની ઉપેક્ષા કરવી. કોઈ પણ અન્યાયને સહન કરી લેવાની હું સલાહ નથી આપતો. આ અન્યાયી સલ્તનતને આપણે જે કર્તવ્યશક્તિથી હંફાવવા માગીયે છીયે તે જ કર્તવ્યશક્તિથી કોઇ પણ

કોમની પાસે ન્યાય મેળવી શકાય. બ્રાહ્મણધર્મમાં અંગ્રેજ સરકારની સલ્તનિયત નથી એ તો એક નાનો બાળક પણ કહી શકે. બ્રાહ્મણોના ધર્મમાં એવું છે કે કોઇ નાતનું બાળક પણ પોતાનું મન પવિત્ર રાખીને, સંયમધર્મ પાળીને, બાદશાહનો બાદશાહ થઇ શકે છે. બ્રાહ્મણ ધર્મ એ છે કે અંત્યજોમાંથી જે સાધુસંતો થયા છે તેની તે પૂજા કરે છે. બ્રાહ્મણોના દોષ બહુ છે, તે ભલે તમે જુઓ. પણ તેનો ઇન્સાફ પંચથી કરો. તેમણે જગતની જે સેવા કરી છે તેની કદર કરી આપણે તેમની સાથે સહકાર કરતા રહેવું એ જ આપણો ધર્મ છે. "

આ વિવેચન પછી ભાઈ મારુતિરાવે જણાવ્યું કે પોતાની કોમના આગેવાનો ગાંધીજીને બેલગામ મળશે ને તેમની સાથે મસલત કરી તેઓ સમાધાની ઉપર આવવા તૈયાર છે બેલગામમાં મરાઠાઓમા જે વેપારી પક્ષ છે તે બ્રાહ્મણોની સાથે બહુ પ્રેમથી રહે છે. માત્ર નોકરીયાત મરાઠા વર્ગમાં જ ઝેર રહેલું છે. બ્રાહ્મણો, આ મરાઠાઓ ગાંધીજીને મળીને તેમના જેટલા દોષો બતાવે અને ગાંધીજી નિર્ણય કરે તે પ્રમાણે વર્તવા કબૂલ થયા છે. આજે મરાઠાઓની એક ખાસ સભા છે અને કાંઈ સંતોષકારક નિર્ણય અહીં જ આવી જાય એવો સંભવ છે.

પણ મેં તો અહીં અબ્રાહ્મણોના પ્રશ્ન વિષેના ઉદ્‌ગારો સવિસ્તર આપવામાં જ લગભગ પત્ર પૂરો કર્યો. પૂનાની ભવાનીપેઠની સભામાના વધારે નોંધવાલાયક ઉદ્‌ગાર હજી રહ્યા જ છે.

તમે મારફાડ કરશો તો તેની જ્વાલામાં હું ભસ્મ થઇશ

ઉપસંહાર કરતાં ગાંધીજી બોલ્યા : "મેં સાંભળ્યું છે કે સરકાર અમને પકડવા ચાહે છે. અમને સરકાર પકડવા માગતી હોય તો તેમા આપણે તેને દોષ નથી દઈ શકતા. અમે તે સલ્તનતને ઉખેડવા માગીયે છીયે. તે સલ્તનતને અમને કેદ કરવાનો હક છે. તમને હડતાળ પાડવાનો હક નથી. તેમ તમે કરશો તો તેનો અર્થ એ થશે કે તમે જેલમાં જવા માગતા નથી. તમારામાંથી કોઇ ગાંડા બનશો, મહાન બાળશો, કોઇ કોઈ અંગ્રેજનું ખુન કરશો તો તમે છમ્કડ ખાશો. આપણે ઇજીપ્ત નથી, રશિયા નથી, આયર્લંડ નથી. આપણી લડત શસ્ત્રોની નથી. અસહકાર જ આપણુ શસ્ત્ર છે. અમને પકડશે તો તમે બધા ડરીને બેસી જશો એમ સરકાર માને છે. તમે સરકારને બતાવી શકો છો કે તેઓ આમ વાણીઆનો હિસાબ કરે છે, પણ અમને પકડયા પછી તેમ નહિ થઈ શકે. મારા અસહકારનું કામ તમે સહેલાઇથી ઉપાડીને અમને છૂટા કરી શકશો. સ્વરાજ્યનો સીક્કો મેળવી અમને જેલેને તમે છોડાવી શકશો. અમને છોડાવવાનું તમારા હાથમાં હોવું જોઇયે. હું તેમના હાથે નથી છૂટવા માગતો, તમારા જ હાથે છૂટવા માગું છું. પણ તમારા ખુનથી ખરડાયેલા હાથે પણ નથી છૂટવા માગતો. મારા પકડાયાથી ખુન થશે તો મારે પણ તત્કાળ ખુન થશે એમ સમજજો. હું ખુદાને પ્રાર્થના કરીશ કે તે મને કોઈ એવી તાકાત આપે કે જેથી હુ તમારા કૃત્યોથી થતા જ્વલનની જ્વાળામાં ભસ્મ થઈ જાઉં. મારી કોમ મને દગો ન દે એમ હુ વિશ્વાસ રાખું છું પણ જો દગો દેશે તો હું મરી જઉં એમ માગી લઇશ. "

તા. ૧૮-૧૧-૧૯૨૦

આ પછી ઘણા વક્તાઓનાં ભાષણ થયાં હતાં. તેમાં રા. ખાડિલકરના શબ્દો ભૂલાય એમ નથી :

"ગાંધીજીનાં શરીર, મન અને બુદ્ધિ તેમણે તપશ્ચર્યાથી પવિત્ર કરેલાં છે. તે શરીર કોઈ રાજ્યતાની કેદખાનામા રહેવાનું નથી, ઇશ્વરના જ કબજામાં રહેશે. અને અમે તેમને વિશ્વાસ આપીયે છીયે કે જો કદી તેનો કબજો કેદખાનાનો થશે તો તેમના જ તપના સામર્થ્યથી અમારાં દુબળાં અંગોમાં પણ એવું દૈવી જોર આવશે, એવું સામર્થ્ય પ્રગટશે કે આપણે જ હાથે આપણે તેમને છોડાવી ઘેર આણીશું."

આ પછી અસહકારની પ્રવૃત્તિને માટે સદર બજારમાંથી ૧૦૦૧ રૂપીયાની થેલી, ગુજરાતી વેપારીઓ તરફથી ૧૦૦૧ રૂપીયાની થેલી અને રા. ધનજી રતનજી તરફથી ૧૦૧ રૂપીયાની થેલી ગાંધીજીને અર્પવામાં આવી હતી. બીજે દિવસે ૭૦૦ રૂપીયા જૈન મંડળે, ૧૦૧ રૂપીયા કેસરી ઑફિસે અને બીજી નાની રકમો અન્ય મંડળોએ ભેટ કરી હતી.

અપૂર્ણ]

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ૧૮-૧૧-૧૯૨૦

કુલપતિના આશીર્વાદ*

ભાઇઓ અને બહેનો,

આત્મકથન

મારી જીંદગીની અંદર મેં અનેક કાર્યો કર્યાં છે. તેમાંના ઘણાં કાર્યોને માટે મારા મનમા હું મગરૂરી પણ માનું છું, કેટલાકને સારૂ પશ્ચાતાપ પણ થાય છે. એમાનાં ઘણા મોટી જવાબદારીવાળાં પણ હતાં પણ અત્યારે જરાયે અતિશયોક્તિ વિના હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે મેં એવું એક પણ કાર્ય નથી કર્યું કે જેની સાથે આજે કરવાના કાર્યનો મુકાબલો થાય. આ કાર્યમાં મને ભારે જોખમ લાગે છે, તે એ કારણથી નહિ કે એમાં પ્રજાને નુકશાન રહેલું છે, પણ મને દુઃખ થયા કરે છે અથવા હું મારા મનમા મુકાબલો કરી રહ્યો છું તે એક જ વસ્તુ છે, કે હું જે કાર્ય કરવા બેઠા છું તેને માટે હું લાયકાત ધરાવતો નથી. આમ હું વિવેકદ્રષ્ટિએ નથી કહી રહ્યો, પણ મારો આત્મા જે કહે છે તે હું તમારી સામે આલેખી રહ્યો છું. મને જો ખબર હોત કે અત્યારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે કેળવણીનો જે ખરો અર્થ છે તેને અવલંબીને કરવાનું છે તો મારે આ પ્રસ્તાવના મુકવી ન પડત. આ મહાવિદ્યાલયની

---

*અમદાવાદના ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરતાં કુલપતિસ્થાનેથી કરેલુ ભાષણ; તા. ૧૫-૧૧-૧૯૨૦

પ્રતિષ્ઠા કરવાનો હેતુ કેવળ વિદ્યાદાન આપવાનો નથી, પણ આજીવિકાની પ્રાપ્તિને સારુ સાધન કરી આપવાનો છે, અને તે સારુ આ વિદ્યાલયની સરખામણી ગુજરાત કૉલેજ આદિની સાથે કરું છું ત્યારે મને ક્ષુમરી આવે છે.

ઈંટચુનાની સરખામણી

આમાં પણ અતિશયોક્તિ નથી. ક્યાં ગુજરાત કૉલેજ અને એવી બીજી કૉલેજો અને ક્યાં આપણું આ નાનું મહાવિદ્યાલય? મારા મનમાં તો એ મહાન જ છે. પણ મને ધાસ્તી છે કે તમારા હિન્દુસ્તાનમાં પડેલી કૉલેજોની સામે આ વિદ્યાલયનો વિચાર કરતાં તમારી દૃષ્ટિથી આ મહાવિદ્યાલય અણુવિદ્યાલય લાગતુ હશે; મનમાં ઈંટો અને ચુનાની સરખામણી થતી હશે. ઈંટો અને ચુનો તો હું ગુજરાત કૉલેજમાં વધારે જોઉં છું ટ્રેનમાં આવતો હતો ત્યારે એ જ વિચાર હું કરતો આવતો હતો કે તમારી આગળ આજે હું કયો વિચાર મુકું કે જેથી આવી ઈંટચુનાની સરખામણી તમારા મનમાંથી કાઢી નાંખી શકું. એવો વિચાર મને હજી સુધી નથી સુઝયો એ મને ખૂંચે છે. આવો કઠણ પ્રસંગ મેં મારે વાસ્તે અગાઉ કદી ઉભો નથી કર્યો. અત્યારે અનાયાસે એમા હુ આવી પડયો છુ. મારા હૃદયની અંદર જે વસ્તુ સિદ્ધ છે તે હુ તમારી આગળ તેવી રીતે સિદ્ધ નહિ કરી શકું. જેને તમે ત્રુટીઓ માનશો તેને હું ત્રુટી નથી એમ કઇ રીતે બતાવી શકું? એ ત્રુટીઓ સરળભાવે જણાવીને ભાઇ કિશોરલાલે (મહામાત્રે) મારુ કામ સહેલું કરી મુક્યુ છે એ ત્રુટીઓ હોવા છતા આ કાર્ય મહાન છે એમ તમે માનજો, મારામાં એને વિષે જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી જ શ્રદ્ધા ઇશ્વર તમારામા આરોપે હું પોતે તમારામાં એ શ્રદ્ધાને નહિ આરોપી શકું, મારામાં એટલી તપશ્ચર્યા નથી. મારે મારુ અસમર્થપણુ કબૂલ કરવું જોઇયે. મેં કેળવણીમાં એવું કાર્ય નથી કર્યુ કે હુ તમને બતાવી શકું કે આ કાર્ય મહાનમાં મહાન છે. હિન્દુસ્તાનની આજની પરિસ્થિતિમાં આપણે જે કાર્ય કરી રહ્યા છીયે તે જ શોભે છે. મકાનોની શી સરખામણી?

કસોટીની પથરી

આજે તો ધરતીનો એક ઇંચ પણ આપણો નથી. બધું સરકારી છે. આ જમીન, આ ઝાડ, સૌ કંઇ સરકારી છે, શરીર પણ સરકારી છે, અને આપણો આત્મા પણ પોતાનો છે કે નહિ એ વિષે આજે મને શંકા થઈ રહી છે. આવી દયામણી સ્થિતિમાં આપણે મહાવિદ્યાલયને સારુ સારા સારાં મકાનો કેમ શોધીયે? વિદ્વાનોને શોધવા રહીયે તો કેમ બને? કોઇ અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન અંબુધડ માણસ આવીને કહે અને સમજાવી શકે કે આપણો આત્મા શુષ્ક થઇ ગયો છે, આ દેશ તેજોહીન—જ્ઞાનહીન થઈ ગયો છે, તો તેવા માણસને હું આચાર્યની પદવી આપું. એક ભરવાડને આચાર્યપદ આપવાને તમે તૈયાર હો એવી મારી ખાત્રી નથી. એટલે આપણે ભાઇ ગિદવાનીને શોધવા પડયા છે. એમની પદવી ઉપર હું મોહિત નથી. તમે એમને એમની પદવી સિવાય બીજી રીતે ઓળખતા નહિ હો. પણ આ વિદ્યાલયની કસોટીને માટે તમે જુદો આંક મુકજો, આની પારખ કરવાને સારુ તમે જુદી

પથરી શોધો એમ હું ઇચ્છું છું. સામાન્ય પથરી ઉપર કસોટી કરશો તો આભાસ પીતળનો માલૂમ પડશે, પણ ચારિત્ર્યની કસોટી ઉપર તપાસશો તો તમને પીતળ નહિ પણ સોનું જણાશે.

અહીંઆં આ વિદ્યાના કાર્યને સારુ જે સંગમ થયો છે તે તીર્થરૂપ છે. અહીં ચારિત્ર્યવાન પુરુષો એકઠા થયા છે. સુંદર સિંધી, સુંદર મહારાષ્ટ્રી, સુંદર ગુજરાતીઓનો સંગમ થયેલો છે. આવો સંગમ આપણે ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ?

અહીં જે ભાઇઓ અને બહેનો આવેલાં છે તેમની હું પહેલો પ્રાર્થના કરીશ. આ મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠામાં તમે સાક્ષીભૂત છો. તમારામાંથી કોઇને આ પ્રતિષ્ઠા કરવી એ તમારો લાગતો હોય તો તેવાઓનાં અંતઃકરણોને હું રોકવા માગું છું, અને તેમને હું કહેવા માગું છું કે તમે આ પ્રતિષ્ઠામાં ન બેસશો., તમે અહીં તમારા આશીર્વાદ આપવાને સારુ જ બેસજો. તમારા આશીર્વાદ મળવાથી મહાવિદ્યાલય મહાન તરીકે ઓળખાશે. પણ તે મુખનો જ ન હોવો જોઇએ, હૃદયનો આપજો. હૃદયનો આશીર્વાદ તો તમે તમારાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ મહાવિદ્યાલયને આપીને જ આપી શકશો હિન્દુસ્તાનમા પૈસો આપવાની શક્તિ તો ઘણી છે પૈસાને અભાવે કોઇ પ્રગતિ નથી રોકાતી. પ્રગતિ રોકાય છે તે તો મનુષ્યને અભાવે—અધ્યાપક અથવા મુખીને અભાવે, કે મુખી હોય તો તેના શિષ્યોને એટલે કે સિપાઈઓને અભાવે. હું માનું છું કે જ્યાં આગેવાનો લાયક હોય ત્યાં સિપાઈ મળી જ રહે છે. પોતાનાં ઓજાર ગમે તેટલાં બૂઠાં હોય પણ સુતાર તેની સાથે કજીઓ નહિ કરે. એ તો બૂઠામાં બૂઠાં ઓજારોને પણ પોતાના હાથમાં રમાડશે. તેમ મુખી પણ ખરેખરો કારીગર હશે તો જેવી વસ્તુ મળેલી હશે તેવીમાંથી દેશની માટીમાથી સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરી શકશે. આચાર્ય પ્રતિ મારી એ પ્રાર્થના છે.

ચારિત્રનો ચમત્કાર

આચાર્યની અને અધ્યાપકોની અહીં દાખલ થવામાં એક જ ભાવના છે. વિદ્યાનો નહિ પરંતુ ચારિત્રનો ચમત્કાર બતાવીને તમે સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાના છો. સરકારની તેજસ્વી તલવારની સાથે તલવારનો મુકાબલો કરીને નહિ, પણ સરકારની અશાન્તિકારક રાક્ષસી પ્રવૃત્તિની સાથે આપણી શાન્તિમય દૈવી પ્રવૃત્તિનો—ભલે તે અપૂર્ણ હોય તોપણ—મુકાબલો કરીને. અત્યારે આપણે સ્વતંત્રતાનું બીજ રોપી તેને પાણી પાઇ તેમાંથી સ્વરાજ્યનું સુંદર વૃક્ષ બનાવવું છે. તે ચારિત્રથી, શુદ્ધ દૈવી બળથી જ ઉછરશે. જ્યાં સુધી આચાર્ય અને અધ્યાપકો આ એક જ દૃષ્ટિ રાખીને કાર્ય કર્યે જશે ત્યાં સુધી આપણને જરા પણ ઝાંખપ નથી લાગવાની. જે મારી પોતાની શ્રદ્ધા છે તે આચાર્ય અને અધ્યાપકો, તમારે વિષે ઇશ્વર ખરી પાડો. એ અચલિત શ્રદ્ધા મારામાં નહિ હોત તો હું નિરક્ષર આ કુલપતિનું પવિત્ર સ્થાન કબૂલ ન જ કરત. આ કાર્યની અંદર જ જીવવાને તેમ મરવાને હું તૈયાર છું, તેને માટે મરવું એને જ જેમ હું જીવવું સમજું છું, તેમ તમે પણ સમજો છો એમ જાણીને જ, હું તમારી સાથે વર્તું છું, અને તેથી જ આ મહાન પદ મેં ધારણ કર્યું છે.

પરિસ્થિતિનું આભલું

જો આચાર્ય અને અધ્યાપકો પોતાનો ધર્મ બજાવે તો વિદ્યાર્થીને મારે શું કહેવું ? વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આક્ષેપો મુકવાનું અધમ કામ હું કરવાનો નથી. વિદ્યાર્થીઓ તો પરિસ્થિતિનું આભલું છે. તેમનામાં દંભ નથી, દ્વેષ નથી, ઢોંગ નથી. જેવા છે તેવા ને તેવા તેઓ પોતાને દેખાડે છે. જો તેમની અંદર પુરુષાર્થ નથી, સત્ય નથી, બ્રહ્મચર્ય નથી; અસ્તેય નથી, અપરિગ્રહ નથી, અહિંસા નથી, તો એ દોષ તેમનો નથી દોષ માબાપનો છે; અધ્યાપકોનો છે, આચાર્યનો છે, રાજાનો છે. પણ આમાં રાજાનોયે શું દોષ કાઢું ? કાલે જ મેં મુબઇમા વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું હતું કે યથા રાજા તથા પ્રજા જેમ સાચું છે તેમ જ યથા પ્રજા તથા રાજા પણ સાચું છે; બલ્કે એ જ સાચુ કહેવાય. પ્રજાનો પ્રથમ દોષ છે. પ્રજાના દોષ વિદ્યાર્થીવર્ગમા નીતર્યા છે, અને તેથી તે વિદ્યાર્થીમાં સ્પષ્ટરૂપે જોઇ શકાય છે. તો આપણે, માબાપે, આચાર્યે, અધ્યાપકે તે દોષો કાઢી નાંખવાને માટે જે કરવું ઘટે તે કરવું જોઇયે.

ભાડાની સંસ્કૃતિ

હિન્દુસ્તાનનું દરેક ઘર વિદ્યાપીઠ છે—મહાવિદ્યાલય છે, માતપિતા આચાર્યો છે; માતાપિતાએ એ આચાર્યનું કાર્ય છોડી દઈ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો છે. બહારની સંસ્કૃતિને આપણે નથી ઓળખી શક્યા, એના ગુણ અને દોષોનું આપણે માપ નથી લઇ શક્યા. બહારની સંસ્કૃતિને આપણે ભાડે લીધી છે, પણ ભાડું તો આપણે કશું આપતા નથી એટલે એને આપણે ચોરી લીધી છે એવી ચોરેલી સંસ્કૃતિથી હિન્દુસ્તાન કેમ ઉંચે ચઢી શકે ?

આપણે આ વિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી કરીયે છીયે. વિદ્યાર્થીઓને બળવાન અને ચારિત્રવાન બનાવવાને માટે હું ચોમેર કહી રહ્યો છું કે જેટલી સફળતા વિદ્યાર્થીઓમાં મેળવશું તેટલે, અંશે હિન્દુસ્તાનના સ્વરાજ્ય માટે આપણે લાયક થઇ શકશું. સ્વરાજ્યની સ્થાપના બીજી રીતે થઈ નહિ શકે. આપણે આવાં વિદ્યાલયો સફળ કરવા માટે આપણે પૈસો, આપણું ચારિત્ર, જેટલાં ખરચી શકીયે તેટલાં ઓછાં છે.

આ બોલવાનો સમય નથી, કરવાનો સમય છે. મારા ઉદ્‌ગારો જેવા આવ્યા તેવા હું તમને આપી ગયો છુ. તમારી પાસે માગવાનું મેં માગ્યું. હવે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી પાસે પણ માગું છુ. તેમની પાસે સાહસ છે એમાં તો શંકા નથી. તેમને—જેઓ દાખલ થઇ ચુક્યા છે તેમને હું વિદ્યાર્થી તરીકે નહિ ગણું, એટલે એમને હું જવાબદારીથી મુક્ત નથી ગણવાનો. જે વિદ્યાર્થીઓએ અહીં નામ નોંધાવ્યા છે તેઓ તો અરધા શિક્ષક ગણાય તેમણે જ મહાવિદ્યાલયનો પાયો નાખ્યો છે. તેમના ઉપર જ મહાવિદ્યાલયનું મંડાણ રચાયુ છે. તેઓ દાખલ ન થયા હોત તો આ મહાવિદ્યાલય ઉભું ન થઈ શક્યું હોત. તેથી તેમની

તા. ૧૮-૧૧-૧૯૨૦

પણ પૂરેપૂરી જવાબદારી છે. તમે આમાં પૂરેપૂરા ભાગીદાર છો અને તમે તમારો ભાગ પૂરેપૂરો નહિ આપો તો શિક્ષક ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરે તોપણ ફળીભૂત નહિ થાય, અથવા સંપૂર્ણ ફળીભૂત તો નહિ જ થાય. જે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની શાળા છોડી છે તેઓ શું સમજીને અહીં આવ્યા છે, તેમને અહીં શું મળવાનું છે, એ તેમણે જાણી લેવાનું છે. ગમે તેટલા વખત સુધી આ દારુણ યુદ્ધ ચાલુ રહેશે તે દરમિયાન તેઓ પોતાનું કાર્ય કરતા રહે એવી શક્તિ ઇશ્વર તેમનામાં રેડો. તેમ જો થશે તો મારી ખાત્રી છે કે મૂઠીભર વિદ્યાર્થીઓ હશે તોપણ આ મહાવિદ્યાલય શોભશે અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં આદર્શ વિદ્યાલય થશે.

ઋષિનું કાર્ય

આનું કારણ નથી ગુજરાતનું ધન, નથી ગુજરાતની વિદ્યા, પણ એનું કારણ એ છે કે અસહકારની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ગુજરાત છે; અસહકારનું મૂળ ગુજરાતમાં રોપાયું છે; તેના ઉપર સિંચન ગુજરાતમાં થયું છે; એને માટે તપસ્યા ગુજરાતમાં થઇ છે. આ ઉપરથી એમ નહિ માનશો કે આ મિથ્યાભિમાની માણસ બોલે છે, એમ ન માનશો કે એ બધી તપસ્યા મેં જ કરી છે કે એ મૂળ મેં જ રોપ્યું છે. મેં તો કેવળ મંત્ર આપ્યો છે, એક વણિકપુત્ર જો કરી શકતો હોય તો મેં ઋષિનું કામ કર્યું છે.

શ્રદ્ધાનું બળ

એથી વિશેષ મેં કંઈ નથી કર્યું તેનાં મૂળ તો મારા સાથીઓએ રોપ્યાં છે. એમની શ્રદ્ધા મારા કરતાં પણ વધારે હતી ત્યારે કામ થયું. મને અનુભવજ્ઞાન છે એમ મારો દાવો છે. દેવતાઓ આવીને સમજાવે તોપણ મારી શ્રદ્ધા ચળે એમ નથી. નરી આંખે જેમ સામાં ઝાડ હું જોઉં છું તેમ મને લાગે છે કે હિન્દુસ્તાનની ઉન્નતિ શાન્ત અસહકારથી જ થવાની છે. પણ મારા સાથીઓને વિષે તેવું કહેવામાં તેઓએ તર્કથી, ન્યાયથી, શ્રદ્ધાથી માન્યું છે કે આ શાન્તિમય અસહકારથી જ ઉન્નતિ થઇ શકશે.

હિન્દુસ્તાનમાં કે પૃથ્વીમાં ક્યાયે કોઈ પોતાના જ અનુભવથી કાર્ય નથી કરતું. કેટલાકને અનુભવ મળે છે ત્યારે બીજા તે કાર્ય શ્રદ્ધાથી કરે છે.

મારા સાથીઓએ પાયો રોપ્યો છે. તેમનામાં ઘણા ગુજરાતી છે; મહારાષ્ટ્રીઓ પણ છે. પણ એ મહારાષ્ટ્રીઓ તો ગુજરાતમાં આવીને અરધા કે પોણા અથવા સવા ગુજરાતી જ બની ગયા છે. તેમના વડે આ રાસ ઉજ્જવળ બનેલું છે. એનો પૂરો ચમત્કાર આપણે હજી નથી જોયો. જેને માટે બાલિકાઓએ પોતાની બંગડીઓ મને કાઢી આપી છે તે કાર્યનો ચમત્કાર તમે છ માસની અંદર વિશેષ જોશો. પણ એ બધાનું મૂળ—તેની દશ્ય પ્રતિમા આ મહાવિદ્યાલય છે. હિન્દુઓ પ્રતિમાપૂજક છે; અને તે માટે આપણને અભિમાન છે. આ પ્રતિમાનાં જુદાં જુદાં અંગો છે. તેમાં કુલપતિ તો હું પોતે; અધ્યાપકો, આચાર્ય, વિદ્યાર્થીઓ એ એનાં બીજાં અંગો છે. હું પોતે ભુંડો છું, પાકું પાન છું; બીજાં કામોમાં

રોકાયેલો છું. મારા જેવું પાકું પાન ખરી પડે તો ઝાડને કંઇ આંચ આવે નહિ. આચાર્ય અને અધ્યાપકો પણ પાતરાં જ છે, લેકે એઓ અત્યારે કુમળાં પાતરાં છે. થોડા વખતમાં તેઓ પણ ઘરડાં પાન થઈને કદાચ ખરી જશે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ એ આ સુંદર ઝાડની ડાળીઓ છે, અને આ ડાળીઓમાંથી આચાર્યો અને અધ્યાપકો રૂપી પાતરાં ફુટવાનાં છે.

પ્રલ્હાદના જેવો અગ્નિ પ્રગટાવો

વિદ્યાર્થીઓને મારી વિનંતિ છે કે મારી ઉપર જેટલી તમારી શ્રદ્ધા છે તેટલી જ શ્રદ્ધા તમારા અધ્યાપકોમાં રાખજો. પણ જો તમે તમારા આચાર્યને કે અધ્યાપકોને બલહીન જુઓ તો તે સમયે તમે પ્રલ્હાદના જેવા અગ્નિથી એ આચાર્યને અને એ અધ્યાપકોને ભસ્મ કરી નાખજો અને તમારૂં કામ આગળ ચલાવજો. એ જ મારી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે અને એ જ મારો વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ છે.

અંતમાં હું પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરૂં છું અને એ પ્રાર્થનામાં તમારા સર્વેની સંમતિ માગું છું. મારી પ્રાર્થનામા તમે સહુ નિર્મળ હૃદયથી જોડાજો. હે ઇશ્વર ! આ મહાવિદ્યાલયને એવું બનાવ કે તેની અંદરથી જે સ્વતંત્રતાનો જાપ આપણે રાતદિવસ જપીયે છીયે તે સ્વતંત્રતા મળો, અને એ સ્વતંત્રતાથી એકલું હિન્દુસ્તાન જ નહિ, પણ આખું જગત જેમાં હિન્દુસ્તાન એક બિંદુમાત્ર છે, તે સુખી થાઓ.

વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી*

પ્રમુખ સાહેબ, વિદ્યાર્થીગણ, ભાઇઓ અને બહેનો,

પુરાણી પ્રતિજ્ઞા

આપણને આચાર્ય મહારાજે સ્મરણ આપ્યુ છે કે જે પ્રતિજ્ઞા કૉંગ્રેસે કલકત્તામાં પ્રજાની પાસે કરાવી તેનું પાલન કરવું જોઇયે એ પ્રતિજ્ઞાના સ્મરણ સાથે હું તમને એક બીજુ સ્મરણ કરાવવા માગું છું. અને મને ભાસે છે કે એ પ્રતિજ્ઞા કૉંગ્રેસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાના કરતાં વધારે મહત્ત્વની છે. હું ગઈ સાલ પંજાબમાં ગયો હતો ત્યાં હંટર' કમિટીના બહિષ્કારનો વિચાર અમે સહુએ એકમત થઇને કર્યો હતો. એ ઠરાવ પર આવતા પહેલાં અમે ચર્ચામા ઘણા દિવસ ગાળ્યા હતા પંડિત માલવીયાજીએ ઘણી દલીલો કરી હતી, *આપણામાં કેટલી કચાશ રહેલી છે તેની યાદ આપી હતી, આપણે આરંભશૂરા છીયે એનો* પણ તે વખતે વિચાર થયો હતો, આગેવાનોને જેલમાં નાખવામાં પણ આવે, આ બધો વિચાર થયો હતો. તે છતાં ત્યાં આવેલા સહુએ—જેમાં પહેલો હું, બીજા પં. માલવીયાજી, ત્રીજા પં. મોતીલાલજી અને ચોથા મિ. ઍન્ડ્રુઝ અને બીજા કેટલાક જણ પણ હતા, તે સહુએ મળીને ઠરાવ કર્યો કે હંટર કમિટીનો બહિષ્કાર કરવો. એ પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ પહેલું હું તમને કરાવું છુ એ વખતે-

* અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલું ભાષણ; તા ૧૫-૧૨-૧૯૨

જ મેં ચેતવણી આપી હતી કે આ પ્રતિજ્ઞા કરશો તો તમારે તમારો પોતાનો રિપોર્ટ કાઢવો પડશે, અને તપાસ કરતાં જો બધા જુલમ સિદ્ધ થશે તો ન્યાય મેળવવાને મરવું પણ પડશે; તે માટે દેશનું બલિદાન આપવું પડે તો તે પણ આપ્યે જ આપણો છૂટકો છે. મારી ચેતવણી છતાં એ પ્રતિજ્ઞા એ વખતે તે બધાને પ્યારી હતી. એ સ્મરણ કૉંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞાના સ્મરણના કરતાં પણ વિશેષ છે; કારણકે કૉંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞા ઉપર તો એવો એક આરોપ છે કે તે વખતે લોકોને વિચાર કરવાનો વખત મળ્યો ન હતો, મારી વાણીથી અંજાઇ જઇને સહુએ કબૂલ કરી લીધું હતું. બીજો આરોપ એ છે કે પહેલી જ વખત મુસલમાનો મોટી સંખ્યામાં કૉંગ્રેસમાં ગયા અને તેમના સંખ્યાબળથી ઠરાવને બહુમતી મળી. ખરી વાત તો એ નહોતી જ. ખરી વાત તો એ હતી કે પ્રાંતવાર વોટની ગણતરી થઇ હતી અને તેમાં બે પ્રાંતોને છોડીને બાકીના બધાએ ઝાઝે મતે એક જ ઠરાવ કર્યો હતો. છતાં એ ઠરાવની ઉપર બધાય માણસોએ વિચાર નહિ કર્યો હોય એ ખરૂં છે, અને તે માટે એ પ્રતિજ્ઞાને તમે ભલે વજન ન આપો; જોકે જેને કૉંગ્રેસને માટે માન છે, કૉંગ્રેસના ઠરાવનો અમલ કરવામાં જેને અંતઃકરણના અવાજનો બાધ નથી આવતો, તેણે તો એ પ્રતિજ્ઞાને પણ નિશ્ચયપૂર્વક પાળવી જ જોઇયે પરંતુ પંજાબની પ્રતિજ્ઞા તો ઇરાદાપૂર્વક લેવામાં આવી છે. ઠંડે પેટે, જે વખતે આવેશ જરાયે રહ્યો નહોતો તે વખતે, વિચાર કર્યા પછી લેવામાં આવી છે, સંકટનું પૂરૂં ભાન હતું ત્યારે લેવાયલી છે. જેઓને માટે તમને માન છે, જેઓ તમારા અગ્રેસરો છે તેમણે જે પંજાબને માટે આપણે લડી રહ્યા છીયે તે પંજાબનું નાક રાખવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરેલો છે. એ પ્રતિજ્ઞાનું હું તમને સ્મરણ કરાવવાનો હતો.

સોનાની બેડી

હવે જે વિદ્યાર્થીઓ આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં નથી જોડાયા તેમને હું પૂછું છું કે તમે શું માગો છો? તમે હિન્દુસ્તાનને સારૂ સ્વતંત્રતા—સ્વરાજ્ય ઇચ્છો છો? તમે તમારી પોતાની સંસ્કૃતિ ઇચ્છો છો કે પરાધીનતા ઈચ્છો છો? પરાધીનતાને સહન કરી લેવાને તમે તૈયાર હો તો તો તમને કહેવા સારૂ એક શબ્દ પણ મારી પાસે નથી. ગુજરાત કૉલેજમાં તમારે માટે મોટાં મોટાં વિનોદનાં મેદાનો છે, ત્યાં તમે રમતગમત કરી શકો છો, ત્યાં તમારે માટે મોટા મોટા પ્રોફેસરો છે. ત્યાં જેવી લૅબોરેટરી છે તેવી આ વિદ્યાલય તમને આપી શકે તે પહેલાં ઘણો કાળ જશે. તેવી સગવડો તમને અહીં નહિ મળે. પણ કેદીને સોનાની અને રત્નો જડલી બેડી પહેરાવવાથી તેનું કેદીપણું ઓછું થતું હોય તો તમે ગુજરાત કૉલેજમાં કેદી નથી. પણ જો તમે માનતા હો કે જ્યાં આપણી સ્વતંત્રતા ત્યાં જ આપણું તેજ રહી શકે, તો તમે ગુજરાત કૉલેજનો, ત્યાં ગમે તેટલી સગવડો મળતી હોય તે છતાં, ત્યાગ કરજો, અને આ મહાવિદ્યાલયમાં અગવડો વેઠતાં છતાં તમે દાખલ થજો. હું તમને ઉશ્કેરવા નથી ઇચ્છતો, પણ તમારી બુદ્ધિને જાગ્રત કરવાને ઇચ્છું છું, તમારી ફરજનું તમને ભાન કરાવવા ઇચ્છું છું, તમારી અક્કલનો મારી અક્કલની સાથે વ્યવહાર કરાવી આપવા ઇચ્છું છું. છતાં તમને એવું સૂઝતું હોય કે જ્યાં સુધી સરકારી નિશાળમાં ભણીયે ત્યાં સુધી આપણાથી સ્વતંત્રતાનો

વિચાર જ ન કરી શકાય, એવો વિચાર કરવામાં નિમકહરામપણું રહેલું તમને લાગે તો તમે સરકારી શાળા ભલે ન છોડશો. જ્યાં સુધી સરકાર મારફત શિક્ષા લઇયે ત્યાં સુધી સરકારનું રૂડું બોલવું જોઇયે. પણ આ સરકાર તો ઉદ્ધત બની છે, તેણે આપણા ઉપર અત્યાચાર કર્યા છે, તેણે પ્રજાનું નૂર હર્યું છે, તેણે આપણા ધર્મ ઉપર તરાપ મારી છે, આમ છતાં શું સરકારનું રૂડું ઇચ્છી શકીયે? અને કહી શકીયે કે આ સલ્તનત એવી ન્યાયી છે કે સૂર્ય તેની ઉપરથી કદી આથમી જતો નથી? અને એવું ન ઇચ્છી શકીયે તો તેથી સરકાર પાસેથી નાસી છૂટવું જોઇયે. એકેએક ધર્મ શીખવે છે કે ધર્મને બેવફા થવા સરખું બીજું પાપ નથી. માટે જ મેં લખેલું છે કે આ સરકારના વિદ્યાલયમાં રહીને શિક્ષણ લેવું એ જે ડાળ પર બેઠા હોઇયે તે જ ડાળ કાપવા બરાબર છે. તેથી જે વિદ્યાર્થીઓએ હજી સુધી સરકારી શાળા કે કૉલેજ નથી છોડી તેમને હું કહું છું કે તમે ફરીફરીને તમારા હૃદયને તપાસો. તમને લાગે કે આ સરકારનો અંત લાવવો જ જોઇયે તો આપણું સત્ત્વ, આપણી બહાદુરી એમાં જ રહેલી છે કે એ સરકારની નિશાળોમાંથી તરત નીકળી જવું.

આચાર્ય મહારાજે તમને બતાવ્યું કે કેટલોક સહકાર તો અનિવાર્ય છે, જ્યારે કેટલુંક આપણે તરત ખેંચી લઈ શકીયે તેમ છીયે. કેટલાક પ્રકારની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાને માટે તો આખા દેશનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. એવો દેશનો ત્યાગ કરવાનોયે વખત આવે, ન આવે એમ હું કહેતો નથી. પણ આજે એવો વખત નથી આવ્યો એટલે એ આપણે નહિ તપાસીયે. આપણે જે તપશ્ચર્યા કરીયે તે આપણા પોતાના કામ પૂરતી જ કરવી જોઇયે. આપણે જેટલી ચિત્તશુદ્ધિ કરવી હોય અથવા જેટલા રોગમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તેટલી જો એક દિવસના ઉપવાસથી થઈ શકતી હોય તો બે દિવસ ઉપવાસ કરે તે બેવકૂફ કહેવાય. જે તપશ્ચર્યા આપણે કરવી છે તેટલીથી આપણું કાર્ય થઇ જતું હોય તો વધારે કરવી ન જોઇયે. એ જ જવાબ તાર, રેલવે વગેરેના સહકારને વિષે છે. જે સહકારથી આપણું તેજ હણાય છે, જે સહકારથી સરકારની પાસે આપણે ઇચ્છાપૂર્વક દાન લઇયે તેનો ત્યાગ તરત કરવો જોઇયે. તેવો સહકાર સરકારી નિશાળોમાં જવું એ છે. અત્યારે સારે નસીબે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય થયું છે. આપણા આચાર્ય અને અધ્યાપકો જેવા બધે ઠેકાણે નથી હોતા. હું અહીંની ગુજરાત કૉલેજના પ્રોફેસરો જોડે તેમની સરખામણી કરવા નથી માગતો. એ તો થોડા વખતમાં એની મેળે થઈ જશે. રાષ્ટ્રીય શાળા ન ખુલવાથી હજી સુધી કૉલેજ ન છોડનાર વિદ્યાર્થીઓને હવે પહેલાં હતો તેવો સમય નથી રહ્યો- હવે તેઓ એમ નહિ કહી શકે કે નવું વિદ્યાલય નહિ ખુલે તો શું થશે? તેમણે તો હવે તરત જ આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ જવું જોઇયે.

બંધાયેલા વિદ્યાર્થીઓ

મેડિકલ કૉલેજના એક વિદ્યાર્થીએ મને પૂછ્યું કે અમારે અસહકાર કરવો હોય તો શું કરવું? મેડિકલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં બે પ્રકાર છે. તેમાં જે ફી ભરીને ભણનારા છે તેઓ તો આવતી કાલે જ છુટી જાય. પરંતુ જેઓ સરકાર પાસેથી શિષ્યવૃત્તિ લઇને

ભણતા હોય અને અમુક મુદતમાં એ રકમ પાછી આપી દેવાની કે અમુક વર્ષ સરકારની નોકરી કરવાની જેમણે બંધણી કરી હોય તેવાઓને આજે જ કૉલેજ છોડવાની સલાહ હું આપતો નથી. પ્રજાની પાસેથી જે પૈસા આપણે એકઠા કરીયે છીયે તેમાંથી તેમને હું પૈસો નહિ આપી શકું. તેઓ એટલી રકમ બીજે ક્યાંકથી મેળવી એ સરકારને ભરી દઇને પોતાની મેળે પોતાની મુક્તિ મેળવી શકે તો મેળવવી એ તેમનું કર્તવ્ય છે. પણ પોતાની ગાંઠના પૈસાથી ભણનાર વિદ્યાર્થીઓનો સવાલ મારી પાસે વધારે જોરથી આવી પડેલો છે. આપણને વૈદું શીખવાની બીજી સગવડ મળે કે ન મળે તોપણ જે વિદ્યા લેતાં આપણી સ્વતંત્રતા દૂર જશે એમ લાગે તેવી વિદ્યાનો ત્યાગ કરવો જ જોઇયે, ને એવી સગવડ ન મળે ત્યાં સુધી એ વિદ્યાના મોહનો ત્યાગ કરવો અને બીજા કોઇ ધંધામાં રોકાઇ જવું. આ પ્રજા જો શહુર વિનાની બની જશે તો વિદ્યા મેળવીનેયે શું કરી શકવાની? વિદ્યાના મોહને હું વખોડતો નથી. વિદ્યાનો મોહ હોવો એ જુવાનનો ધર્મ છે; એ મને સ્વીકાર્ય છે. પણ એ મોહની ખાતર આપણા દેશને—આપણા ધર્મને હોમવો નહિ જોઇયે.

सा विद्या या विमुक्तये

જે વિદ્યાથી ધર્મને સાચવી શકીયે તે જ વિદ્યા. આ વિદ્યાપીઠમાં એ જ સૂત્ર સ્વીકારવામાં આવેલું છે. તે સૂત્ર મને બહુ સરસ લાગ્યુ છે. सा विद्या या विमुक्तये જેનાથી મુક્તિ મળે તે વિદ્યા. મુક્તિ બે પ્રકારની છે. એક મુક્તિ દેશને પરાધીનતામાંથી છૂટો કરવાની તે. એ થોડા વખતને માટે હોય. બીજી મુક્તિ સદાને સારૂ છે. મોક્ષ કે જેને પરમધર્મ કહીયે તે મેળવવો હોય તો દુન્યવી મુક્તિ પણ હોવી જોઇયે જ. અનેક ભયમાં રહેલો માણસ નિરંતરનો મોક્ષ નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો. નિરંતરનો મોક્ષ મેળવવો હોય, પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો નજીકનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યે જ છૂટકો છે. જે વિદ્યાથી આપણી મુક્તિ દૂર થાય છે તે વિદ્યા ત્યાજ્ય છે, તે વિદ્યા રાક્ષસી છે, તે વિદ્યા અધર્મ્ય છે. સરકારી વિદ્યાલયમાં મળે છે તે વિદ્યા ગમે તેવી હોય તોયે ત્યાજ્ય અને રાક્ષસી એવી સરકાર મારફત મળતી હોવાથી ત્યાજ્ય છે.

માબાપો અને વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓએ માબાપ પ્રત્યે કેમ વર્તવું, તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું કે નહિ એ વિષે હવે હું વિદ્યાર્થીઓને કહીશ. તમારો પરમ ધર્મ છે કે તેમની આજ્ઞાનું સુંદર રીતે પાલન કરવું. પણ માતાપિતાની આજ્ઞાના કરતા પણ તમારા અંતરનો નાદ વધારે છે. તમારા અંતરનો નાદ જો તમને એમ સંભળાવે કે માબાપનાં વચન કેવળ નબળાઇનાં જ છે, સરકારી શાળા છોડવી એમાં તમારો પુરુષાર્થ રહેલો છે, તો માતપિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ તમે સરકારી શાળાને છોડજો. પણ એવો અંતરનો નાદ કોને હોય? મેં આગળ ઘણીવાર કહેલું છે તે જ ફરીથી કહું છું કે જે માણસની અંદર વિનય ભર્યો હોય, જેણે હમેશાં આજ્ઞાનું પાલન કર્યા કરેલું હોય, જેણે નીતિના કાયદા સમજી લીધા હોય અને પાળ્યા હોય, તે જ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે. જે દયાધર્મને પોતાના જીવનમાં પ્રધાનપદ આપે છે,

જેણે બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરીને પોતાની ઇન્દ્રિયો પર કાબુ મેળવ્યો છે, જેણે નથી પોતાના હાથપગને મેલા કર્યાં કે નથી પોતાના મનને મેલું કર્યું, જેણે અસ્તેયવ્રતને પાળ્યું છે, જેણે અનેક પ્રકારના લોચા લેગા કરીને પરિગ્રહ નથી કર્યો, તે જ કહી શકે કે મારા અંતરનો આ અવાજ છે. તમે ગાંધીનો અવાજ લઇને તમારાં માબાપ પાસે ન જજો. તમારો પોતાનો જ અવાજ લઇને તમે તમારાં માતાપિતા પાસે જજો અને તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરીને કહેજો કે અમારાથી તમારી આજ્ઞા નહિ પળાય.

એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યું કે મેં માબાપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને સરકારી શાળા તો છોડી, પણ હવે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં મારે ન જવું એમ તેઓ કહે છે. મેં તેને સલાહ આપી કે એ આજ્ઞાનું તો તમે જરૂર પાલન કરો. માબાપને લાગતું હોય કે નવા વિદ્યાલયમાં મળશે તે વિદ્યાથી નુકસાન થવાનું છે અને તેથી એ વિદ્યાને રોકવા ઇચ્છે તો તેવું ઇચ્છવાનો તેમનો હક છે, અને એવી આજ્ઞા માનવી એ પુત્રનો ધર્મ છે. માબાપ નવી વસ્તુથી, જો તે તેમને ખોટી લાગે તો, છોકરાંને રોકી શકે છે. મેલ ઉપાડવાની ફરજ તેઓ ન પાડી શકે દરેક વિદ્યાર્થીએ આ બાબતમાં પોતાનો ધર્મ શો છે તે જોઇ લેવો, અને ત્યારપછી જે પોતાનું કર્તવ્ય લાગે તે માબાપ કે સરકાર કોઇ પણ વિરોધ કરે તોપણ કરવું. તેમ કર્યા વિના દેશ ચડી નહિ શકે.

મુંબઇનો બનાવ

હવે હું તમને મુંબઇમાં બનેલા એક બનાવ વિષે કહું છું. ત્યાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ શરમ શરમના પોકાર કર્યો. તેવા અવાજ કરનારાઓમાં ભાઇ નિમકર પણ હતા. મુંબઇની સભામા મેં મિસિસ બેસંટના અપમાન ઉપર ભાર મુકયો હતો. જેમણે અસહકારનો અંગીકાર કર્યો છે તેવા કોઇ વિદ્યાર્થી પાસેથી હું શાન્તિનો ભંગ લેવાને ન ઇચ્છું. અસહકાર કરનારે તેનાં ત્રણ પદનો સ્વીકાર કરવો જોઇયે. તેમા પહેલું પદ છે કે શાન્તિને તમે હ્રદયમાં નોંધી રાખજો કે નથી આપણે શાન્તિનો ભંગ કરવો, નથી કોઇને ગાળ દેવી, નથી ગુસ્સો કરવો, નથી કોઇને તમાચો મારવો કે નથી શરમ શરમના અવાજો કરવા. એમ થાય ત્યાં સુધી કોઇનાથી આ લડતમાં ન જોડાઈ શકાય. મેં ભાઇ નિમકરને કહ્યું કે તમે શાન્તિનો ભંગ કર્યો છે. તમને મિસિસ બેસંટે કે ભાઇ પુરુષોત્તમદાસે કે ભાઈ સેતલવાડે ભલે ગમે તેટલો અઘાત પહોચાડયો હોય, છતાં શેમ શેમ કરવું એ તમારો ધર્મ ન હતો. તમારો ધર્મ તો એ હતો કે શાન્ત રહેવું અથવા શાંતિપૂર્વક સભામાથી ચાલ્યું જવું. ભાઇ નિમકર મારી વાત સમજી ગયા અને તેમણે ભરી સભામાં તે માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી. જે પોતાની ભૂલો કબૂલ કરે ને તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરે તે ખરો બહાદુર છે. એમ કરીને ભાઇ નિમકર આગળ વધ્યા છે.

ત્રણ પદ

તે જ પ્રમાણે તમારી પાસેથી—ગુજરાત કૉલેજમાં જાઓ છો તેમની પાસેથી તેમજ આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થયા છો તેમની પાસેથી—ઇચ્છું છું કે તમે તમારો ધર્મ ન

મુકો. અસહકારની પ્રતિજ્ઞાનાં ત્રણ પદ છે. પહેલું પદ છે શાન્તિ. અસહકાર શાન્તિમય, તલવાર વિનાનો હોવો જોઇયે. જીભ પણ તલવાર છે, હાથ પણ તલવાર છે અને લોખંડનો ધારવાળો ટુકડો પણ તલવાર છે. બીજું પદ તાલીમ કે સંયમ છે, અને ત્રીજું યજ્ઞ છે. આપણે વિશુદ્ધ હોઇયે ત્યારે યજ્ઞ—બલિદાન કરી શકીયે. બલિદાન આપ્યા સિવાય કોઇ પવિત્ર—વિશુદ્ધ બની શકે નહિ અને વિશુદ્ધ ન બનો ત્યાં સુધી તમે તમારી શાળા ન છોડજો અહીં આજ લગભગ ૬૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમનાથી—પાંચ જ વિદ્યાર્થીઓ હોય તો તેટલાથી પણ વિદ્યાપીઠ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. તેનો પાયો પવિત્ર હશે તો એ પાયાની ઉપર સ્વરાજ્યની સ્થાપના થશે જેણે પોતાની વિશુદ્ધિ કરી નથી તે આ પવિત્ર પાયાની વિશુદ્ધતામાં ઉમેરો કરશે નહિ, પણ તેને નામોશી લગાડશે. માટે આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓને હું કહું છું કે તમે આ અસહકારનાં ત્રણે પદોનું પાલન કરવા ન ઇચ્છતા હો તો તમે તેનો ત્યાગ કરજો.

માબાપોને

આ સભામાં આવેલાં માબાપોને હું કહું છુ કે તમે રાષ્ટ્રીય પરિષદ્‌મા હાજર છતાં, તેના ઠરાવો તમે ઉંચા હાથ કરીને પસાર કર્યા છે, તમે કૉંગ્રેસને પણ માનનારાં છો, તમે તમારી જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે સમજો. તમે તમારા છોકરાઓ ઉપર આઘાત ન કરો. તમે હિંન્દુસ્તાન ઉપર આઘાત ન કરો. તમારા દીકરાદીકરી યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છે તો તેમને તેમ કરતા અટકાવશો નહિ, પણ તેમને આશીર્વાદ આપજો અને તેમને આ રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં તમારા આશીર્વાદ સહિત મોકલજો તેમ નહિ કરો તો તમે તમને પોતાને લજવશો, ગુજરાતને લજાવશો, ગુજરાત અને તેથી હિન્દુસ્તાન નબળું છે એમ સિદ્ધ કરશો.

ઉપસંહાર

ગુજરાતે આજ લગી રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં કદાપિ આટલો ભાગ નથી લીધો. આજે ગુજરાતે હવે રાજ્યપ્રકરણમા પડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેનો તે નિશ્ચય ચાલુ રહો અને તેથી ગુજરાત અને સમસ્ત હિન્દુસ્તાન ઉજ્જવળ થાઓ. તમારામા સત્ય કે વીરતા ભલે ન હોય પણ તમારા છોકરાઓમા સત્ય આવ્યુ હોય, વીરતા આવી હોય, તો તમે તેને અવશ્ય પોષજો. એટલી શક્તિ ઇશ્વર તમને આપો એવી પ્રાર્થના કરીને હું વિરમુ છુ.

મહારાષ્ટ્રયાત્રા

[પૃ. ૬૫૫ થી ચાલુ]

પુણ્યતીર્થ

તા. ૫મીએ બપોરે ગાંધીજીને સ્વ. તિલક મહારાજના ગાયકવાડ વાડામાં લઇ જવામા આવ્યા ગાયકવાડ વાડો એ તો એક તીર્થ જ છે. તિલક મહારાજ જે ખંડમાં ઉઠતા બેસતા તે ખંડમાં ગાંધીજીને રા. કેળકર લઇ ગયા એ ખંડ અમે ચાર મહિના ઉપર જોયો

હતો તેવો ને તેવો જ આ વખતે પણ હતો. પણ આ વખતે ત્યાં અમને કોઇ અજબ શૂન્યતા લાગી. મહારાજના પુત્રોએ સૌનું સ્વાગત કર્યું, બધાને તિલક મહારાજની પ્રિય સોપારી આપી, ગાંધીજીને તિલક મહારાજની પ્રતિમાવાળો એક ચાંદીનો ચાંદ પહેરાવ્યો, અને એ સોપારી જે ચાંદીની દાબડીમાં રહેતી તે દાબડી પણ ગાંધીજીને એનાયત કરી. આ બધું ગાંધીજીને બહુ વ્હાલું લાગ્યું. આ ચાંદ અને દાબડી તેઓ તે દિવસથી સદા પોતાની પાસે જ રાખે છે.

નેતાઓની અશ્રદ્ધા

આ પછી બીજા જ ખંડમાં સ્થાનિક નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓની ખાનગી સભા રાખી હતી. રાષ્ટ્રીય પક્ષના ઘણાખરા સ્થાનિક નેતાઓ હાજર હતા. કાર્ય શી રીતે લેવું તે વિષેની વાતો કરતાં વધારે વાતો શંકાઓ અને મુશ્કેલીઓ વિષે ચાલી. કેટલાકને શાળાત્યાગની આવશ્યકતા વિષે શંકા હતી, કેટલાક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાના પક્ષમાં હતા, બધાયને નાણાંની ભીડ એ મોટામાં મોટું નડતર લાગતું હતું. ગાંધીજીની બધી દલીલ તો અહીં નહિ આપું, પણ તેનો સાર આપીશ. તેમણે પ્રથમ જણાવ્યું કે શિક્ષણ સારું હોય યા નરસું હોય તેનો પ્રશ્ન નથી; ચાલુ પ્રથામાં ખામી હોય યા ન હોય તે પ્રશ્ન નથી; જે સરકારે આપણને જખમ કર્યા છે તે સરકારના છત્ર તળે શિક્ષણ લેવું એ પાપ છે એ વાત છે. બીજી વાત તેમણે એ જણાવી કે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ થાય ત્યાં સુધી કેવી સ્થિતિમાં રાહ જોઇ શકાય કે જ્યારે આ સરકાર સહ્ય હોય; આ સરકાર તો સહ્ય રહી નથી અને એ અસહ્ય સરકારના કરતાં કોઈ પણ સ્થિતિ બહેતર છે. નાણાં ન મળી શકે એ વાત તો અશ્રદ્ધાની જ હતી. પ્રખર બુદ્ધિ અને અપ્રતિમ સ્વાર્થત્યાગના ધામ મહારાષ્ટ્રમાં કાંઇ ઉણપ હોય તો તે અશ્રદ્ધાની જ છે એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું. જે વસ્તુને તિલક મહારાજે પોતાનો ધર્મ બનાવ્યો હતો અને જેનું રટણ કરતા તેઓએ દેહ છોડયો તે સ્વરાજ્યને ધર્મ બનાવવાની ગાંધીજીએ માગણી કરી. શ્રદ્ધા વિષે કહેતાં તેઓએ લગભગ એમ કહ્યું કે તમે આંખ મીચીને શ્રદ્ધા રાખો—*I want you to be reckless in faith*. બધા છોકરાઓ એકી વખતે શાળાઓ ખાલી કરે તો પછી તેમને માટે શી રીતે વ્યવસ્થા થાય, ભીખ માગીને કરી શકીશે? — આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ નીકળશે તો તો અધ્યાપકોને નીકળ્યા વિના ચાલવાનું છે? અને બધા અધ્યાપકો નીકળ્યા એટલે તો આખો દેશ હાલી ઉઠશે. આખો દેશ ગામ હાલી ઉઠે તો શું હિન્દુસ્તાનમાં બધી પ્રવૃત્તિને પહોંચી વળવાને માટે નાણાં છે?—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, આટલી જાગૃતિ થશે તે દિવસે રામનાથ કાળી કામળીવાળા પોતાના ખજાનામાં એકે પૈસો દાબી શકશે ખરા કે? રા. કેળકરનું આથી સમાધાન બહુ થયું હોય એમ ન જણાયું. તમારો તો આવો સીધો હિસાબ છે, અમારો નથી, અમને ગમે તે ધર્માદા ખાતાંઓમાંથી પૈસા કાઢવા સહેલા નથી લાગતા, એમ તેમણે જણાવ્યું. આ અશ્રદ્ધા લગભગ બધાયે નેતાઓમાં જણાતી હતી. પણ એ અશ્રદ્ધા નિષ્કારણ છે એ વાતની સાબીતી તો પૂનામાં જ મળી રહી હતી. તે તરફ હવે આપણે વળશું.

તા. ૧૮-૧૧-૧૯૨૦

'પ્રાતઃસ્મરણીય ભગિનીઓ'

તા ૧૬મીએ બપોરે સ્ત્રીઓની સભા કિર્લોસ્કર નાટકશાળામાં રાખેલી હતી. નાટકશાળાની નીચેની બધી જગ્યા તથા ઉપરની બન્ને ગૅલેરીઓ સ્ત્રીઓથી ભરેલી હતી. એક તસુ પણ જગ્યા ભાગ્યે જ ખાલી હશે. ચન્દ્રને જોઈ સાગર ઉછળે તેમ આજે ભરતી ચડી હતી. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી બધા વર્ગોની બધી વયની સ્ત્રીઓ હતી. એક સુંદર પદથી કાર્યનો આરંભ થયો. તેમાંની કેટલીક કડીઓ તેની સાર્થકતા જણાવવા માટે અહીં આપી દઉં:

दिन आले दुर्धर भारत भूला
संकटीं या तारक तुम्हीं जनतला
प्रभु देवो यश या सत्कार्याला ॥ चाल ॥
जाउं दे नशिबाचें हें पारतंत्र्य विलयाला ॥
मान्य असो स्वागत०

जरी आमुचा बाल तिलक आजि गेला
अवचित हा घात जनांचा झाला
तरि आतां भार तुम्हांवर आला ॥ चाल ॥
ठेउनियां विसरं आम्हीं या तिलकनिधनदुःखाला ॥
मान्य असो स्वागत०

ગાંધીજીએ બહેનોને 'પ્રાતઃસ્મરણીય' કહીને સંબોધી અને લગભગ પોણો કલાક સુધી જે ઉદ્‌બોધન કર્યું તેમાંના વિશિષ્ટ ઉદ્‌ગાર માત્ર અહીં આપું છું:

"હું જાણું છું કે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને બીજી બધી કોમોનો ધર્મ આપણી સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે. સ્ત્રીઓ ધર્મ તજશે તે દિવસે આપણો ધર્મ નષ્ટ થઈ જશે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યાં રાજા અને સ્ત્રીઓ ધર્મ છોડે છે ત્યાં દેશ નષ્ટ થાય છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓએ ધર્મ તદ્દન નથી છોડયો, પણ રાજાએ તે છોડયો છે. આપણે ત્યાં જે રાજ્યાધિકાર ચાલે છે તે રાવણરાજ્ય જેવો છે—તે રાક્ષસીરાજ્ય જેવો છે." ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયોનો ઉલ્લેખ કરીને તેઓ બોલ્યા: "આ સલ્તનત મર્દોને નામર્દ બનાવી રહી છે. આપણે નામર્દ ન હોત, સ્ત્રીઓ વીર પુરુષો પેદા કરત તો અત્યાચારો અસંભવિત થાત. પણ મને અફસોસ છે કે આજકાલ આપણા દેશમાં આપણા મર્દો નામર્દ થઈ ગયા છે. હું હિન્દુસ્તાનની માતાઓ પાસે અશ્રુપાત ચાહું છું. તેઓ મર્દો પેદા ન કરે ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર અશક્ય છે. + + + પણ મર્દો પેદા કેમ કરાય? જ્યારે સ્ત્રીઓના દિલમાં હિંમત આવે, ભક્તિ આવે, શ્રદ્ધા આવે, ઇશ્વર તેમના હૃદયનો પતિ બને, તેઓ ઇશ્વરથી જ ડરતી થાય, મનુષ્યથી ડરતી મટે, તો જ હિન્દુસ્તાનમાં મર્દો પેદા

થાય. + + + રાવણરાજ્યને બંધ કરવું હોય તો રામરાજ્ય પેદા કરવું જોઇયે. રામરાજ્ય મેળવવાની તાકાત તો જ્યાં સુધી બહેનોએ પાર્વતી કૌસલ્યાના જેટલાં તપ નથી કર્યા, દ્રૌપદી દમયંતીના જેટલું ધર્મપાલન નથી કર્યું, ત્યાં સુધી કેવું ? ત્યાં સુધી મર્દો પેદા થવા અશક્ય છે" આ પછી અમૃતસરની જે સ્ત્રીએ પ્રભાતમા આવી દેશને 'જીતેન્દ્રિય' બનાવવાની ગાંધીજી પાસે માગણી કરેલી તેનો કિસ્સો કહી સંભળાવ્યો અને પોતાની ભિક્ષા માગવી શરૂ કરી. પ્રથમ ભિક્ષા પવિત્રતાની માગી, બીજી ભિક્ષા મુસલમાનો માટે દ્વેષ કાઢી નાંખવાની કરી, ત્રીજી ભિક્ષા રાવણરાજ્યની શાળામાંથી બાળક બાળકીઓ ઉઠાવવાની માગી, અને ચોથી ભિક્ષા સ્વદેશીધર્મના પાલનની માગી, અને પાંચમી ભિક્ષા ત્યાગ—અલંકાર આભૂષણાદિ તથા દ્રવ્ય—ની માગી.

આ માગણી થતાંની સાથે જ જે દૃશ્ય બની રહ્યું તે વર્ણવવાને કવિની કલમ જોઇયે. અમદાવાદ, ડાકોર, વગેરે સ્થળોની બહેનોએ પોતાના આભૂષણો આપી દીધેલા જોયા છે, પણ પૂનાએ આ સ્થળોને ભૂલાવ્યાં એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી. મંગલારંભ એક પારસી બહેને પોતાની સોનાની બંગડી આપીને કર્યો, અને પછી તો એક બે ત્રણ એમ બંગડીઓ જાદુગરના ખીસ્સામાથી જેટલી ઝડપથી નીકળે છે તેમ નીકળવા માડી. બંગડીની સાથે ગળાની કંઠીઓ, એરિંગો, વાળનાં ફુલો, રૂપીયા ઉમેરાયાં. સ્ત્રીઓ માંહોમાહે નાણાં ભેગાં કરીને આપી રહી હતી. ઉપરની ગૅલરીમાની બહેનોએ કોઇ ભાઇનું ઉપરણું લઇ તેમા ઉઘરાણું કરી તે ઉપરણુ ઉપરથી લટકાવ્યું આમ પૈસા અને દાગીનાની લગભગ અર્ધો કલાક સુધી છોળ ઉડી. ગાંધીજીએ રા. હરિભાઉ ફાટકને કહ્યુ, " હજુ દુઃખણુમાં શ્રદ્ધા નહિ આવે તો ક્યારે આવશે ?" પણ આ દૃશ્ય લાંબો વખત નિરખ્યા કરવાનું ભાગ્યમા ન હતુ. અમારે તો તરત વાઇ અને સતારા જવા માટે મોટર પકડવાની હતી, એટલે રા હરિભાઉ ફાટકને એ છોળ સંકેલવાનું કહી અમે આ 'પ્રાતસ્મરણીય' બહેનોની રજા લીધી. રસ્તે રા. કેળકર ગાધીજીને મળ્યા. ગાધીજીએ તો જે અલૌકિક દૃશ્ય તેઓ જોઇ આવ્યા હતા તેનો તેમને ચિતાર આપ્યો. રા. કેળકર માની નહિ શક્યા. તેમને પણ ગાધીજીએ હસતાં હસતા કહ્યુ કે " સ્ત્રીઓને જોઇને તો તમે શ્રદ્ધાવાન થાઓ. "

અપૂર્ણ]

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ૨૧-૧૧-૧૯૨૦

હિંદુમુસલમાનને—

મારા મહેમદાવાદના ભાષણથી કંઇ ચર્ચા ઉત્પન્ન થયેલી મેં સાંભળી છે. તે ભાષણનો જોઇતો ભાગ મેં તો આ લખતી વેળા જ વાંચ્યો. તેમાં એક જ અગત્યની ભૂલ જોઉં છું. 'સાધુ મને મળ્યા' એમ મારા ભાષણના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે. એ પ્રમાણે બોલ્યાની મને ફ્રામ નથી. પણ બોલવામાં જીભની ભૂલ થઇ ગઇ હોય. મને સાધુ મળ્યા જ નથી. એટલા દોષને સારૂ હું ક્ષમા માગું છું. હકીકત આ છે: મારી પાસે તેમના બે માણસો આવ્યા ને તેમણે મને સાધુનો સન્દેશો આપ્યો કે મને તેઓ બોલાવે છે. મેં આ વેળા બનેલી હકીકત સાંભળી લીધી હતી. મેં કહ્યું કે મને તો જવાનો વખત જ નથી, પણ જો સાધુ પધારશે તો મળીશ. મેં તેમને વધારામાં એમ કહેડાવ્યું કે 'તમે સાધુવેશમાં સાધુને ન શોભે એવું કાર્ય કર્યું છે એવો મને ભય છે. સાધુવેશ છોડીને જ આવશો તો સારૂં છે. સાધુઓની પાસેથી હું નિર્ભયતા ને દયાના પાલનની આશા રાખું છું. સાધુઓની પાસેથી હું એવી આશા નથી રાખતો કે તેઓ હિન્દુ ધર્મના પોતપોતા માહેના ઝગડામાં મુસલમાનોને વચમાં નાખે, કે જેમ સાધુએ આ મોલવીને નાખ્યા જણાય છે. આ સંદેશાથી પણ ખળભળાટ થયેલો જોઉં છું. છતાં આ સંદેશાને અને મારા ભાષણને હું વળગી રહું છું. બકરાને વિષે બનેલો બનાવ હું ગંભીર માનું છું. તેનું પરિણામ ગંભીર નથી આવ્યું એ આપણું સદ્ભાગ્ય સૂચવે છે. અનેક નિર્દોષ જીવોને બચાવવાની સાધુની જરૂર ફરજ છે. પણ સાધુઓથી પોતાની સાધુતાથી—તપશ્ચર્યાથી જ તેમ થઇ શકે. સાધુ શરીરબળથી કે તેવા બળના દેખાવથી જીવોને ન બચાવી શકે. વળી તેઓ ધાર્મિક ઝગડામાં મુસલમાનોના બળનો ઉપયોગ ન કરી શકે. મુસલમાનો એકબીજાની સાથે લડતા હોય તેમાં હિન્દુ કોઇનો પક્ષ લઇને બીજાને કેમ દબાવે? જો દબાવે તો હિન્દુને નામોશી છે, ને મુસલમાનોને તો મરવા જેવું થાય. જેમ આપણે આપણી વચ્ચેના દુનિયાદારી ઝગડાઓમાં અંગ્રેજોને વચ્ચે નાંખીને રાજ્ય ગુમાવ્યું તેમ આપણે જો ધર્મના અંદરઅંદરના ઝગડામાં મુસલમાનને નાંખીએ કે મુસલમાન હિન્દુને નાંખે તો બન્ને પોતાનો ધર્મ ગુમાવે. બકરાનો હોમ કરનાર હિન્દુ, મુસલમાનની મદદ માગી પોતે બીજા હિન્દુઓની સામે થઇને બકરો મારે તો બીજા હિન્દુની શી વલે થાય?

આપણે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે ખરા દિલનો ભાઇચારો કાયમ કરવા માગીયે છીયે; તેમાં અમદાવાદના બનાવથી વિઘ્ન આવ્યું છે એમ મારી માન્યતા છે. એ વિઘ્નની અસર આજે ભલે ન જણાય, પણ તેવાં વિઘ્ન આગળ ઉપર વધે નહિ તેથી મેં હિન્દુમુસલમાન બન્નેને ચેતવ્યા છે.

હવે મોલવી વિષે. તેમને તો મેં પાખંડી જ માન્યા છે. મારી પાસે તેમણે કહ્યું તે એક હતું; જે પત્રિકા કેટલાક મુસલમાન ભાઇઓના નામે બહાર પડી છે તે વળી જુદું જ સૂચવે છે. તેમાં જે વાતો મોલવીની સાથે થયાનું લખ્યું છે તે તો તદ્દન બનાવટી છે. તે મોલવીએ મારા નામનો દુરુપયોગ કર્યો એટલું જ કહેવાની મારી મતલબ હતી. તેમને કે કોઇને અમદાવાદમાંથી કાઢી મુકવાનો મને શો અધિકાર? પણ તે મોલવીએ મને તો પોતાનો મુરબ્બી હોવાનું કહ્યું. તેથી મેં તેમને સલાહ આપી કે તમે મારી સલાહ માનો તો અમદાવાદ છોડી જજો. તેમને કે કોઈ મુસલમાનને ખિલાફત કમિટીને નામે કે મારે નામે અમારી પરવાનગી વિના કામ કરવાનો હક હોય જ નહિ. એ મોલવીની ઉપરે મારો વિશ્વાસ તો જરાયે નથી. તેમની પાસે ખિલાફત કમિટીએ આપેલું કશું અખત્યારપત્ર નથી. એટલે મારી દરેક મુસલમાનને સલાહ છે કે તેમણે તે મોલવીનું કે બીજા કોઇનું જેને ખિલાફત કમિટી તરફથી અધિકાર ન હોય તેનું સાંભળવું ન જોઇયે.

મુસલમાનો ખિલાફતનું ભારે કામ, ને હિન્દુમુસલમાન સ્વરાજ્યનું કામ, જ્યાં સુધી બન્ને નિર્ભય, હિમ્મતવાન, સ્વાર્થત્યાગી ને સાચા નહિ બને ત્યાં લગી નથી કરી શકવાના. તેથી તેઓએ હમેશાં સાવધાનીથી ચાલવાની જરૂર છે. મહાન લડતોને અંગે સદાયે પાખંડો ચાલ્યા કરે છે. તે બધાં પાખંડોમાંથી બચવું એ આપણી ફરજ છે.

સ્વરાજ્યની શરતો અને અસ્પૃશ્યનીતિ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એક નિર્દોષ ઠરાવથી અમદાવાદ, મુંબઇ વગેરે જગ્યાએ ખળભળાટ મચી રહ્યો છે. વિદ્યાપીઠે જે ઠરાવ કર્યો છે તે એ છે કે જે કોઇ શાળા કેવળ અંત્યજોનો બહિષ્કાર કરે તેને માન્ય ગણવામાં નહિ આવે. આ ઠરાવ વિદ્યાપીઠના સિદ્ધાંતને લઇને જ થયો છે. છતાં એ ઠરાવથી ઘણા હિન્દુનાં મન દુખાયાં

છે ને તેઓમાંના કેટલાક મને સલાહ આપી રહ્યા છે કે મારે આ વાત ચર્ચવી નહોતી જોઇતી. કેટલાક કહે છે કે અસ્પૃશ્યતા વિષેના મારા વિચારો માગ હિન્દુપણાને ખટ્ટો પહોંચાડે છે. બીજા કેટલાક એ વિચારોને સારુ મારો ચુસ્ત સનાતની હોવાનો દાવો રદ કરે છે. હું મને ચુસ્ત સનાતની કેમ માનું છું તેનાં કારણો હવે પછી તપાસીશ.

અત્યારે તો હું એટલું જ બતાવવા માગું છું કે વિદ્યાપીઠે પોતાના ઠરાવથી કંઇ નવો નિર્ણય નથી કર્યો. વિદ્યાપીઠ જો બીજો ઠરાવ કરત તો તે નવો નિર્ણય ગણાત. સરકારની શાળાઓમા આજે અંત્યજ જાતિ કેળવણી લે છે. મુંબઇની ઘણી હાઇસ્કૂલોમા તેવા વિદ્યાર્થીઓ છે. ગુજરાતની હાઇસ્કૂલોમા પણ છે.

જો આજ લગી આપણે આની નિશાળોમાં વૈષ્ણવ છોકરાઓને મોકલતા આવ્યા છીયે તો પછી રાષ્ટ્રીય શાળામાં તેમનો બહિષ્કાર કરી નવી રૂઢ દાખલ કરીશું ? અસ્પૃશ્યતાનો પુનરુદ્ધાર કરીને શું આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા રાખીયે છીયે ?

રેલગાડીમા, હોટલોમાં, અદાલતોમા, મીલોમા અસ્પૃશ્યતા નડતી નથી; ત્યારે નિશાળમાં જ્યાં શિક્ષકની દેખરેખ નીચે સુઘડતાના નિયમો જાળવીને જ બેસી શકાય ત્યા જ અસ્પૃશ્યતાને કાયમ રાખવી ?

મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યાહુદીને આપણે અસ્પૃશ્ય નથી ગણતા, અસ્પૃશ્ય ગણીને તેમને ભાઈ નથી બનાવી શકતા; તો પછી હિન્દુ ધર્મનું જ જે એક અંગ છે તેને—અંત્યજને રાષ્ટ્રીય નિશાળોમાં જેમા ઇતર જાતિ આવી શકે તેમાં પણ અસ્પૃશ્ય ગણવા ?

મારી ઉપર એવો આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે કે વિદ્યાપીઠ પાસે ઉપરનો ઠરાવ કરાવીને મેં પણ સરકારના જેવો જ જુલમ હિન્દુ સંસાર પર કરાવ્યો છે. આવો આરોપ મુકનારને નમ્રતાપૂર્વક યાદ દેવા ઇચ્છું છું કે હું તમને તમારા ધોરણ પ્રમાણે નિશાળો ચલાવતાં રોકવા નથી ઇચ્છતો; તમે મને ન રોકો. આમાં જુલમ શો ? ખરૂં તો એ છે કે મને રોકવાનો ઇરાદો કરી તમે જુલમ કરો છો. જેઓ રાષ્ટ્રીય ભાવના પેદા કરવામાં અસ્પૃશ્યતાને હાનિકારક માને છે તેને તેવી ચળવળ કરતાં તમે કેમ રોકી શકો ? બીજા આદર્શવાળી, અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ જાણનારી વિદ્યાપીઠો તમે પેદા કરો તેમાં કોઈ તમને નહિ રોકે. તેની અશક્યતા તમને રોકે એ જુદી વાત.

તા. ૨૧-૧૧-૨૯૨

શ્યતાનુ મ

મારી દૃઢ માન્યતા છે કે અસ્પૃશ્યતા એ અધર્મ છે. હિન્દુ ધર્મની તે અતિશય઼ છે. અતિશયતાને પોષવી એ દુરાગ્રહ છે, તેને તપશ્ચર્યા કરી દૂર કરવી સત્યાગ્રહ છે. સત્યનો આગ્રહ એ જ ધર્મ છે. રૂઢિએ માનેલ દરેક દોષને પકડી રાખવાનો આગ્રહ અધર્મ છે.

અસહકાર એ શુદ્ધિશાસ્ત્ર છે. આપણી વિશુદ્ધિ કર્યા વિના અસહકાર અશક્ય છે. જ્યા લગી આપણે આપણા જ એક અંગને અસ્પૃશ્ય માનીયે છીયે ત્યા લગી આપણે હિન્દુ પોતે અને આપણા પડોશી મુસલમાન ઇત્યાદિ પણ જે આજે અસ્પૃશ્ય બન્યા છીયે તે રહેવાના. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે હિન્દુ સંસારની અધોગતિ અસ્પૃશ્યતાના દોષથી થયેલી છે. આપણા પાપે આપણે જ અસ્પૃશ્ય બન્યા છીયે આપણે ધર્મને બહાને અંત્યજને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા, સરકારે પણ ધર્મ માની આપણને અસ્પૃશ્ય બનાવ્યા છે. અને જેમ અંત્યજો તેમ આપણે પણ આપણા પર વિદેશીએ તરફથી ચોટાડવામા આવતી અસ્પૃશ્યતાને સ્વાભાવિક માની લેવતા થયા છીયે. અને જેમ આપણે કહીયે છીએ કે અંત્યજ પોતે અસ્પૃશ્યતાને કલંક નથી માનતા, તેમ સરકાર પણ કહે છે કે આપણે તો આપણું નીચાપણું આપણો સહજ ધર્મ માનીયે છીયે, માત્ર કેટલાક ગાંધી જેવા વિપ્લવ કરનારા લોકો હિન્દીઓને ભમાવી તેમની સ્વાભાવિક ગતિને અધોગતિ તરીકે ગણાવે છે.

ગુજરાતી હિન્દુ સંસારને હુ વીનવીને કહુ છુ કે તમે અસહકારમા ભારે ભાગ લઇ રહ્યા છો તેને આ ચાલુ ખળભળાટથી અટકાવશો નહિ. અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ ગણીને તમે સ્વરાજ્ય નહિ જ મેળવો. તમે કહેશો કે તો અમને આ રાક્ષસી સરકાર પણ પ્રિય છે. આનો જવાબ એ જ છે કે રાક્ષસી સરકારના અમલમા જેને તમે અસ્પૃશ્ય ગણો છો તેને તમે અસ્પૃશ્ય રાખી નહિ શકો; એટલુ જ નહિ પણ આપણે બધા અંત્યજ બન્યા છીયે તે આપણી દયામણી સ્થિતિ વધારે દૃઢ બનવાની છે. આ સહેજસિદ્ધ વાતને આપણે ભૂલવી ન જોઇયે.

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૨૧-૧૧-૧૯૨૦

તલવારત્યાગની એક જીત

તલવારત્યાગ કહો, દયાધર્મ કહો, શાન્તિ કહો, અમન કહો કે અહિંસા—એ બધાનો એક જ અર્થ છે. આ ગુણની જીત થઈ છે એવું સરકારના છેલ્લા ઠરાવથી સિદ્ધ થયું છે સરકારે હાલ તુરતને સારૂ અલી ભાઈઓને અને મને કેદમા મોકલવાનું માંડી વાળી આ શાન્ત અસહકારને હાલ તો બુદ્ધિબળથી—નરમ દળની મદદથી—જીતી લેવાનું ઠરાવ્યું છે આ નિશ્ચયને સારૂ રાજાપ્રજા બંને એકબીજાને ધન્યવાદ આપી શકે છે હું આ નિશ્ચયને શાન્તિમય યુદ્ધની એટલે અહિંસાની જીત સમજું છું જો આપણે છૂપા કે જાહેર ખુનોથી કે મકાનો બાળીને કે પાટા ઉખેડીને લડત ચલાવવાનો વિચાર રાખ્યો હોત તો આપણે પ્રજામત બિલકુલ ન કેળવી શક્યા હોત, આપણામા હિમ્મતપૂર્વક સત્ય બોલવાની શક્તિ ન આવી હોત, એટલે કે આપણે સ્વરાજ્ય લેવાને તૈયાર કે લાયક ન બન્યા હોત આજે આપણે જેટલી છૂટથી આપણા વિચારો બતાવીયે છીયે તેટલી છૂટથી એક વર્ષ પૂર્વે પણ બતાવી શકતા ન હતા આપણે સરકારને અભયદાન આપીને આપણે પોતે હિમ્મત મેળવી લીધી છે. આપણામા મલિનતા નથી તો આપણને કોણ દંડ કરનાર છે એવો વિશ્વાસ આપણા મનમા આપણને આવી ગયો છે આપણે કોઈને

મારવા નથી ઇચ્છતા ને આપણને કોઇ કેમ મારશે એવી સ્ફુરણા એની મેળે જ આપણને થઈ આવી છે.

આમ વાતાવરણ ચોખ્ખુ થયુ છે. આપણે હૃદયબળથી, બુદ્ધિબળથી, લોકમત ફેરવી સ્વરાજ્ય લેવા ચાહીયે છીયે, તેથી સરકારની ફરજ પણ બુદ્ધિબળ વાપરવાની થઈ પડે છે. સામેના માણસથી ડરી જઇ આપણે તેના મલિન બળનો ઉપયોગ કરીયે છીયે ત્યારે જ આપણે મલિનતા શીખીયે છીયે ને નબળા થઇયે છીયે. આથી બને પક્ષ નબળા પડે છે. જો મલિનતાની સામે આપણે સ્વચ્છતાનો પ્રયોગ કરીયે તો સરવાળે મલિનતા ઓછી થાય છે ને તેથી તેટલે અંશે પ્રજા—જગત્ સુખી થાય છે. આમ શાન્તિનો—અમનનો—અહિંસાનો સર્વ કાળે જય જ છે આ જયનો સરકારનો ઠરાવ એક મોટો દાખલો છે.

હજુ તો આપણામાં સંપૂર્ણ શાન્તિ નથી ફેલાઇ આપણી જીભ ચોખ્ખી નથી થઇ, આપણુ હૃદય ચોખ્ખુ નથી આપણામા રોષ છે, ગુસ્સો છે. તેથી આપણી શાન્તિની પૂરી છાપ પડતી નથી જ્યારે આપણી લડતમાથી કટુતા માત્ર નાશ પામશે, જ્યારે કાર્યવાહકો તદ્દન શુદ્ધ થશે, તે જ દહાડે સ્વરાજ્ય છે. સામાન્ય વર્ગ આપણે કરીયે તેમ કરે છે. શ્રેષ્ઠને પગલે ઇતર વર્ગ ચાલે છે.

સરકારના ઠરાવમા છેવટે ડખ રહ્યો છે કેમકે આપણે પણ છેવટે ડખ રાખ્યો છે. શાન્તિને ધર્મ માની સેવનારા આપણામાના મારા જેવા કેટલા છે? મારા ભાઇ શૌકતઅલી પણ શાન્તિને હમેશાનો ધર્મ નથી માનતા, પણ આ વખત પૂરતો આપત્તિનો ધર્મ માને છે, શાન્તિને એક યુક્તિ—પૉલીસી તરીકે સ્વીકારે છે. જો આપણે બધા શાન્તિને જ સર્વોત્તમ સ્થાન આપીયે, તેને છેવટનુ સાધન ગણીને સ્વીકારીયે તો આજે સ્વરાજ્ય મળે તેમ છે. એવુ આપણે તુરતમા કરીશુ એવી માન્યતાથી હું કહુ છુ કે સ્વરાજ્ય એક વર્ષમાયે આવે. શાન્તિ વિના સ્વરાજ્ય શુ? ધર્મની સ્થાપના એ જ અધર્મનો નાશ છે. આ રાજ્ય અધર્મી છે એવી પ્રતિજ્ઞાની સાથે જ આપણે ધર્મી બનવું પડે છે. અધર્મી કઈ અધર્મીની ઉપર અધર્મનો આરોપ મુકી શકે? કથરોટ કુંડાને શુ હસે? અધર્મનો નાશ ધર્મથી જ થાય. જુલમ સહેનાર ન હોય ત્યા જુલમીનો ઉપદ્રવ હોય જ નહિ.

આપણે હજુ તદ્દન સાચા નથી બન્યા તેથી સરકારના ઠરાવમા જૂઠાણું ને દંભ ભર્યા છે. સરકાર કહે છે કે આપણે શાન્તિમય યુદ્ધ કરીયે છીયે તેથી તેઓએ વર્તમાનપત્રો પરનો અંકુશ જતો કર્યો છે. આ વાક્ય તદ્દન સાચુ નથી. કેટલાક

તા. ૨૧-૧૧-૧૯૨૦

વર્તમાનપત્રોને હજુ કનડે છે. જેઓને કેદ કર્યા છે તેઓને કેદ કરવાનું કારણ એ અપાયું છે કે કેદીઓએ શાન્તિનો ભંગ શીખવ્યો છે. આ વાત પણ ખરોખર નથી. જેઓને કેદમાં મોકલ્યા છે તેઓની ભાષા ભલે સારી ન હોય, પણ તેઓએ કોઇને અશાન્તિની સલાહ તો નથી જ આપી. અને આપી હોય તો સરકારે એ સિદ્ધ નથી કર્યું. પાપ સિદ્ધ કર્યા વિના પાપીને પણ ન દંડાય એવો કાયદો છે. સરકારે અસહકારને નિંદવામાં દંભનો ઉપયોગ પુષ્કળ કર્યો છે. સરકાર કહે છે કે અસહકારથી અંધાધુંધી થશે. પણ સરકાર જાણે છે કે અસહકારની સાથે જ વ્યવસ્થા શરૂ થઇ છે. સરકારની કેળવણીનો ત્યાગ એટલે કેળવણીની અવ્યવસ્થા નહિ, પણ ગુલામીની કેળવણી મટી સ્વતંત્રતાની કેળવણીની સ્થાપના; સરકારની અદાલતનો ત્યાગ એટલે ટંટાફિસાદોનો વધારો નહિ, પણ તેનો પંચોની મારફતે ચુકાદો; ધારાસભાનો ત્યાગ એટલે ધારાઓનો—સંયમનો ત્યાગ નહિ, પણ સ્વચ્છંદી કાયદાઓ મટી પ્રજાને માન્ય એવા સંયમો રૂપી ધારાઓનું સ્વેચ્છાએ પાલન; પરદેશી કાપડનો ત્યાગ એટલે નગ્નાવસ્થા નહિ પણ પ્રજાએ પોતાની હસ્તકળાથી ઉત્પન્ન કરેલા પવિત્ર કાપડનો શરીરરક્ષાર્થે પવિત્ર ઉપયોગ; સરકારની સિપાહીગીરીની ભરતીનો ત્યાગ એટલે પ્રજામાં પોતાની રક્ષા કરવાની શક્તિ; આમ સરકારની સામે અસહકારનો અર્થ પ્રજામાં અંદર અંદર સંપૂર્ણ સહકાર એમ છે.

સરકારના દંભનો પાર નથી તેમ તેની ઉદ્ધતાઇનોયે પાર નથી. જે માણસ નકામો ડર બતાવે છે તે ઉદ્ધત છે. જે ન થઇ શકે એવો દાવો કરે છે તે ઉદ્ધત છે. સરકાર એવો દાવો કરે છે કે હિંદુસ્તાનને બહારના હુમલાના ભયથી તે જ બચાવે છે, અને કહે છે કે જો અસહકારની ફતેહ થાય તો એટલે સરકાર વિદાયગીરી લે તો, હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ નમાયા બાળકના જેવી કેવળ રક્ષારહિત થઇ જાય ને હિન્દુસ્તાનની ઉપર ગમે તે પ્રજા હુમલો કરી શકે; હકીકત એવી છે કે જ્યારે આપણી વચ્ચે સહકાર હોય, જ્યારે આપણે હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, ઇસાઇ, પારસી એક જ છીએ એમ માની નીડરપણે સ્વાશ્રયી બની રહીયે, પ્રજા પોતાની જોઇતી હાજતો—અન્નવસ્ત્રાદિની—હિન્દુસ્તાનમાં જ ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે હિન્દુસ્તાન ઉપર કટાક્ષ કોણ કરી શકનાર છે?

'અહિંસાનો, શાન્તિનો અર્થ નામર્દી નથી. તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાનગી છે. હિન્દુસ્તાન પર એવો હુમલો થાય ત્યારે હિન્દુસ્તાન કાં તો પરમ શાન્તિથી શત્રુનો

પરાજય કરે અથવા તો તેનાથી એ રીતે એવી ઉદ્ધતાઇ સહન ન થાય તો તેની ક્ષત્રિય જાતો—શીખ, મુસલમાન વગેરે હુમલાખોરને દંડ દે. અહિંસા—અમનનો અર્થ પરાધીનતા—દુર્બળતા નથી. શૌર્ય ત્યાં જ ક્ષમા હોઇ શકે. જ્યારે સરકારને છેલ્લી સલામ કરવાનો વખત આવશે ત્યારે હિન્દુસ્તાન આજની જેમ નિસ્તેજ નહિ હોય, પણ તેનું તેજ ચોમેર ઝળહળી રહ્યું હશે. જો કોઇ એમ કહે કે એવો દિવસ કાંઈ એક વર્ષમાં આવે ? તો એવી શંકા કરનારને જવાબ એટલો જ અપાય કે જ્યાં સુધી એવો દિવસ આવે નહિ ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન સ્વરાજ્ય ભોગવવા લાયક ન જ બને. અને જ્યારે એવો શુભ દિવસ આવવાનો હશે ત્યારે તે કેવળ શાન્તિમય અસહકારથી જ આવ્યો હશે. એ દિવસને હું તો નજીક જ આવતો જોઉં છું.

નરમ દળના આપણા વડીલો સરકારનું પોગળ જુઓ અને સરકારે પાથરેલી જાળમા ન ફસાઓ એમ હું દીનપણે તેમને વીનવું છુ.

કેળવણી વિષેના સરકારી આક્ષેપોમાં હું હમણાં નથી ઉતરતો. માબાપોની સહાય ન હોત તો ચળવળ જેટલે સુધી ચાલી છે તેટલે સુધી ન જ ચાલી શકત. જ્યા માબાપો શ્રદ્ધારહિત છે, જ્યાં પુત્રોમાં આત્મબળ છે, ત્યાં જ તેઓને વિનયપૂર્વક પિતાની આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન કરવાની મારી સલાહ છે. એ સલાહમા નથી અનીતિ, નથી અવિચાર, કે નથી અવિવેક. જુવાનોને પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો અધિકાર સર્વ શાસ્ત્રોએ આપ્યો છે.

સરકારના ઠરાવમાથી શીખવાનું એ છે કે તેમના હથિયારબળને હથિયારનો ત્યાગ કરી આપણે જેમ જીતી લેવાની અણી પર આવ્યા છીયે તેમ જ તેમનાં દંભ, છળકપટ ઇત્યાદિની જાળને પણ આપણે આપણા નીડર સચ્ચાઇ રૂપી સુવર્ણ શસ્ત્રથી તોડી પાડીયે, ભૂલ ખાઈ તેમા ફસાઇ ન પડીયે.

મહારાષ્ટ્રયાત્રા

[પૃ. ૬૬૮ થી ચાલુ]

વાઈ

કિર્લોસ્કર નાટકશાળામાનાં હૃદયને હલાવી નાખનારા દશ્યો છોડી અમે વાઈ જવા માટે મોટરમાં બેઠા વાઇ જવાનું ખાસ કારણ ન હતું. માત્ર ત્યાં બ્રાહ્મણોની વસ્તી ઝાઝી છે અને મુસલમાનો પણ છે અને એક પુણ્યક્ષેત્ર ગણાય છે તે ખાતર તથા તેની પાસે જ

આવેલા સતારા શહેરમાં તો અમે જવાના જ હતા એટલે રસ્તે વાઇ પણ ઉતરશું એમ ધારીને વાઈ ગયા હતા. ઘણા કાળથી આ સ્થળ વિદ્યાનું ધામ મનાતું આવેલું છે અને આજે પણ પુરાણી પ્રથા ઉપર ચાલતી 'પ્રાજ્ઞ પાઠશાળા' આજન્મ બ્રહ્મચારી અને સંસ્કૃતના પ્રૌઢ પંડિત પૂજ્ય નારાયણશાસ્ત્રી મરાઠે ચલાવી રહ્યા છે. રેંટીયો ત્યાં પણ પહોંચી ગયા છે. એક યુવકે કૉંગ્રેસમાંથી જ જઇને પોતાની આવડત પ્રમાણે રેંટીયો બનાવ્યો અને તેની ઉપર સૂતર કાંતીને બીજાને શીખવી રહ્યો છે. તેણે તેમાં સુધારાવધારાની સૂચના લેવા માટે રેંટીયો સભામાં આણ્યો હતો.

સભા કૃષ્ણા નદીના વિશાળ ઘાટ ઉપર થઇ હતી. અહીંની પવિત્ર પરિસ્થિતિને લઇને ગાંધીજીના ભાષણે વિશેષ ધાર્મિક સ્વરૂપ પકડયું હતું. આરંભમાં મુસલમાનની ઓછી હાજરી વિષે તથા સરકારની સાથે અસહકાર, માંહોમાંહે સહકારની આવશ્યકતા ઇત્યાદિ વિષે બોલતાં ગાંધીજી બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણના ઝગડા વિષે થોડું બોલ્યા, જે હું મારા મહારાષ્ટ્રની મુસાફરીના પ્રથમ પત્રમાં જ આપી ગયો છું. અહીં તેની પુનરુક્તિ નહિ કરૂં. 'હું અસહકાર કેમ કરૂં છું' એ પ્રશ્ન કરી ગાંધીજી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:

"મેં ૩૦ વર્ષ સહકાર કર્યો છે, પણ આજે અસહકાર કરવા પ્રવૃત્ત થયો છું, તેનું કારણ શું? કારણ એ જ કે આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે જ્યાં સુધી માણસમાં કંઇક પણ સારૂં રહે ત્યાં સુધી તેનો સહકાર કરવો, પણ જ્યારે માણસ પોતાની માણસાઈ તજી દેવાની હઠ લે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવાની મનુષ્યમાત્રની ફરજ થઈ પડે છે. તુલસીદાસ, તુકારામ, રામદાસ બધા એ જ શીખવી ગયા કે દેવ અને દાનવ, રામ અને રાવણ વચ્ચે સહકાર નથી રહી શકતો. રામ અને લક્ષ્મણ તો બાળકો હતા, છતાં દશ મસ્તકના રાવણની સામે ઝૂઝયા. આપણી અંગ્રેજ સરકારે મુસલમાનના દિલમાં કારી ખંજર ભોંકયું છે, અને ઇસ્લામનું અપમાન કર્યું છે. પંજાબમાં સ્ત્રીપુરુષો ને વિદ્યાર્થીઓની ઉપર અત્યાચાર થયા છે. તેને ફરી થતા અટકાવવા સરકારની સામે અસહકાર એ એક જ માર્ગ છે.

અભેદબુદ્ધિ

"ગીતામાં અભેદબુદ્ધિ કહી છે તેનો અર્થ શું? જ્યાં સુધી પંજાબના પુરુષો ઉપર જે મારપીટ થઈ, પેટ અને નાક ઘસાવવામાં આવ્યાં, વિદ્યાર્થીઓની ઉપર અત્યાચાર થયા, તે તમારા ઉપર જ થયા હતા એમ તમને ન થાય ત્યાં સુધી તમે અભેદબુદ્ધિ નથી મેળવી. શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી વિષે કહેવાય છે કે તેમણે કોઈને ચાબુક મરાતી જોઇ હતી ત્યારે તેમને એટલું દુઃખ થયું હતું કે તેમની પોતાની પીઠ ઉપર ચાબુકની સોળો દેખાઇ. રામદાસ સ્વામીએ કેળવેલી આ અભેદદૃષ્ટિને લીધે તેઓ આપણા પૂજ્ય થઇ પડયા છે. પંજાબમાં અને મુસલમાનોને જે ગેરઇન્સાફ થયો છે તે આપણને જ થયો છે એમ આપણને ન લાગે તો આપણે ઇસ્લામનું રક્ષણ શી રીતે કરી શકીશું. હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ શી રીતે કરી શકીશું?

સીતાજીનો અસહકાર

"ભૂલ તો સૌ કોઈ કરે, પણ ભૂલ થઈ જાણીને સૌ કોઈ માફી માગે છે, તોબાહ કરે છે. પણ આ સલ્તનતે તો ભૂલ કરીને હૃદયમાં તોબાહ

કરવાની ના કહી અને આપણને બધાં અત્યાચારો ભૂલી જવાનું કહ્યું માટે એ રાક્ષસી ઘા છે. તુલસીદાસજી કહી ગયા છે કે અસંતોનો ત્યાગ કરવો. તે ઉપદેશને આધારે જ સલ્તનતનો ત્યાગ કરવાની સલાહ હું આપી રહ્યો છું. આ સલ્તનતમાં રહી આપણે તેની મહેરબાની કે મદદ સ્વીકારતા બંધ થઈયે એટલે બસ. સીતાજી રાવણ-રાજ્યમાં જઈ રાવણની પાસેથી આવતાં પકવાન્ન સ્વીકારી શકતાં ન હતાં, રાક્ષસીઓનું દાસત્વ સ્વીકારી શકતાં ન હતાં, એટલે તેમણે ભારે તપશ્ચર્યા કરીને પેતાના સતીત્વનું પાલન કર્યું. આપણે આપણા શીલનું રક્ષણ કરવું હોય તો અસહકાર વિના બીજો ઉપાય નથી. વિદ્યાર્થીઓ શાળાત્યાગ એ કારણથી કરતા અટકે છે કે આજે શાળા છોડીશું તો કાલે આપણા શિક્ષણનું શું થશે ? હું તમને વિશ્વાસ આપું છું કે જે શ્રદ્ધાથી જાનકીજી રાવણનો આહાર તજતાં હતાં—રામચંદ્રજી પાસેથી તેમને આહાર તો પહોંચતો જ હતો—તે શ્રદ્ધાથી તમે આ રાયતાની સલ્તનતનું શિક્ષણ છોડશો તો તમારે માટે રામચંદ્રજી અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન શિક્ષણની ગોઠવણ કરશે.

આપણી સંસ્કૃતિ શું શીખવે છે ?

"મને વિદ્યાર્થી લોકો કહેશે કે તમારા રામચંદ્રજી ક્યાં છે ? અંગ્રેજી પદ્ધતિથી તાલીમ લઇને, તેના ઇતિહાસો શીખીને આપણને આવા પ્રશ્ન થાય છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ પતિત થતા જાય છે, પશ્ચિમની વિદ્યાથી આપણે પશ્ચિમની આદતો શીખ્યા છીયે અને શરમ શરમના પોકારો કરતાં શીખ્યા છીયે. મિસિસ બેસંટને તમે નહિ ચાહતા હો તો ભલે તેમની શાળાઓમાં ન જાઓ, તેમની સભાઓમાં ન જાઓ, પણ તેમની સભામાં જઈને ટંટોફિસાદ કરવાનું તો નથી હિન્દુ ખાનદાનીમાં લખેલું કે નથી ઈસ્લામી સંસ્કૃતિમાં કહેલું. તાળીઓના અવાજથી આપણે પસંદગી નથી બતાવી શકતા; શરમના અવાજથી આપણે ગેરપસંદગી નથી બતાવી શકતા; કેવળ વર્તનથી જ બતાવી શકીયે છીયે. તમારે અસહકાર કરવો હોય તો તમારા શાસ્ત્ર શું કહે છે તે સમજવું જોઈયે. આ ધાર્મિક યુદ્ધ છે. આપણે અધર્મને ધર્મથી હરાવી શકીયે છીયે અને ધર્માચરણથી અધર્માચરણ અટકાવી શકીયે છીયે."

વકીલોને ઉદ્દેશીને ગાંધીજી બોલ્યા "તમે કેવળ હિન્દુસ્તાનના સેવક થશો ત્યારે તમે જે છો તેના કરતા ચોગણી સેવા કરી શકશો. આપણા સંન્યાસીઓ જેમ આહાર મેળવી સંતોષ માનતા તેમ તમે પણ દેશને સારૂ એક વર્ષ માટે પણ સંન્યાસ લો અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરો."

આગળ જતાં અમૃતસરની 'અહેર્ન અને 'જિતેન્દ્રિય' થવાના ઉપદેશનો કિસ્સો ગાંધીજીએ કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું કે જ્યાં સુધી આપણો યજ્ઞ પવિત્ર નહિ હોય ત્યાં સુધી તે યજ્ઞની કિંમત નથી.

તા. ૨૮–૧૧–૧૯૨૦

ઉપસંહાર કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે "હિન્દુધર્મમાં સૌથી બારે સંસ્કૃતિ છે, અને તેમાં કહ્યું છે કે સાચો શુદ્ધ ક્ષત્રિય તે છે કે જે મારી નહિ પણ મરી જાણે છે. ગીતાજીમાં બારેમાં બારે શબ્દ મને 'અપલાયનમ્' મળી ગયો. તલવારથી જે કામ કરે છે તે કોઈ પણ વાર હરી જવાનો સંભવ છે. તે ઇશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા તજીને બાહુ ઉપર શ્રદ્ધા કરે છે એટલે 'અપલાયન'નો ધર્મ પાળતો નથી. પ્રહ્‌લાદાદિ અપલાયનનો ધર્મ પાળી શુદ્ધ ક્ષત્રિય થઈ ગયા એમ જ હું તો કહીશ."

અપૂર્ણ]

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ૨૮–૧૧–૧૯૨૦

ચુંટણીઓની નિષ્ફળતા

ધારાસભાની ચુંટણીઓ થઈ ગઈ. મુંબઇ ઇલાકામાં તેમજ બીજે એનાં પરિણામો બહાર પડી ચુક્યાં. અસહકારની ફતેહ એમા દીવા જેવી દીસી આવી છે એ તો નિર્વિવાદ છે. પ્રજાના જાણીતા આગેવાનોમાંથી ભાગ્યે જ કોઇએ ધારાસભાની ઉમેદવારી સામુ જોયું. પણ ઉમેદવારો કોઇ કોઇ નીકળ્યા હશે તોપણ મતદારોએ મત ન આપવાની બાબતમાં બતાવેલું મક્કમપણું તો અસાધારણ જ કહી શકાય. ઘણી જગાએ તો એકે પણ મતદારે મત ન આપ્યાનું જાહેર થયું છે. આવી સ્થિતિ વચ્ચે દેશને, પ્રજાને કે પોતાને પણ ઓળખવાની ના પાડનારા કેટલાક જણ સર્વ પ્રકારના સ્વાભિમાનને કોરે મુકીને પોતાને પ્રજાના પ્રતિનિધિ કહેવડાવવા આગળ આવ્યા અને ઉજ્જડ નગરીના એરંડાઓની પેઠે અનાયાસે 'પ્રધાન'પદ પામ્યા. સવાલ એ છે કે આવી ચુંટણીઓ વચ્ચે ચુંટાઇને પ્રજાના 'પ્રતિનિધિ' બનેલાઓ હવે શું કરશે? તેઓ પૂરેપૂરૂં સમજે છે કે મતદારો આળસને લીધે મત આપવાથી દૂર નથી રહ્યા, પણ તેઓએ વિચારપૂર્વક તેમ કર્યું છે. હજારો મતદારોએ તો તેમને લેખિતવાર જણાવી દીધું છે કે નવી ધારાસભાઓમા તેઓ કોઈ પણ શખ્સને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નથી મોકલવા માગતા. મત આપનારાઓને સમજાવવાનો અને મત આપવા તેમજ નવી ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની ઉપયોગિતા વિષે મતદારોની ખાત્રી કરી આપવાનો રસ્તો આ ચુંટાયેલા સભાસદોને માટે ખુલ્લો હતો. એમના કાર્યની આડે આવવાના અગર તેમને અટકાવવાના પણ કશા પ્રયત્નો થયાની તેઓ ફરીઆદ કરી શકે તેમ નથી, કારણકે મતદારોને ન અટકાવવા વિષે કામ કરનારાઓને

સૂચનાઓ આપવામાં આવી હતી અને એ સૂચનાઓ અક્ષરશઃ પળાઈ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિની કશી બીક નથી.

ત્યારે જેઓ આવા સંજોગો વચ્ચે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટાયા તેમણે શું કરવું રહ્યું ? ધારાસભાઓને ત્યાગવી એ જ શું એમનો ધર્મ નથી ? મતદારોએ તો ચોખ્ખુ કહી દીધું—બતાવી દીધુ કે તેમને નવી ધારાસભાઓ જોડે કશી જ લેવાદેવા નથી. મતદારોની આવી ચોખ્ખી આજ્ઞાની ઉપરવટ થઈને સભાસદો ધારાસભામાં જવાનો આગ્રહ રાખશે તો પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓ ફારસરૂપ થઇ પડશે.

પણ આ 'પ્રતિનિધિ'ઓ હજુયે પ્રજાના અવાજને—મતદારોની ઇચ્છાને માન ન આપતા ધારાસભામા બેસવાની પોતાની હઠને વળગી રહે તો મતદારોએ શું કરવું? એમની ફરજ સ્પષ્ટ છે તેમણે મતદારોની સમિતિઓ સ્થાપન કરવી અને તે દ્વારા આ પ્રતિનિધિઓમા પોતાને કશો જ વિશ્વાસ ન હોવા વિષેના ઠરાવો પસાર કરવા; તેમણે પોતપોતાના સંઘ તરફથી જાહેર થયેલા સભાસદને લખી મોકલવું કે, સદરહુ સંઘ' તરફથી પોતાને ચૂંટાયેલા જાહેર થવા દેવામા તેઓની બિલકુલ સંમતિ નથી. વળી મતદારસંઘોએ તેમની ઇચ્છાની સામે થઇને ધારાસભાઓમા દાખલ થયેલા આવા સભાસદો મારફત કંઇ પણ પ્રજાકીય કામ ન લેવું જોઇયે એ તો આમા આપોઆપ જ આવી જાય છે. મતદારોએ તો ધારાસભાઓ હસ્તી જ નથી ધરાવતી એમ માનવું ઘટે. એ ધારાસભાઓ મારફત કોઇ પણ પ્રજાકીય દુઃખની દાદ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો અગર તેનો કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપયોગ કરવો એ પ્રજાને હરામ હોવુ જોઇયે. ધારાસભાઓમા સવાલો રજુ કરીને પ્રજાકીય દુઃખોના ખુલાસા માગવા એ એક ભારે લાલચ છે આ લાલચ પ્રજા તરફના આટલા જબરદસ્ત વિરોધ છતાં જો કદી ધારાસભાઓ ઉઘડશે જ તો પ્રજા સન્મુખ ઉભી થશે. પ્રજાએ મક્કમ રહી એને જીતવી જોઇયે.

પણ આપણે તો એટલી જ આશા રાખીશું કે મતદારોએ આટલા ચોક્કા પ્રમાણમા અને આટલા મક્કમપણે ધારાસભાઓ સામે દર્શાવેલા વિરોધને માન આપી ચુંટાયેલા સભાસદો પોતે જ પોતાની જગાઓના રાજીનામા આપવા જેટલી સમજણ તેમજ સ્વદેશાભિમાન બતાવશે.

તા. ૨૮-૧૧-૧૯૨૦

બહેનોને—

ડાકોરજીથી મેં દ્રવ્યની ભિક્ષા શરૂ કરી છે, અને સારે નસીબે બહેનોથી જ ભિક્ષા શરૂ થઈ. બહેનોમાં જે બહેને પોતાનો દાગીનો આપવાનું શરૂ કર્યું એ દળણું દળનારી હતી. તેણે પોતાની વાળી કાઢી આપી ત્યારથી જ મેં તો નિશ્ચય કર્યો કે હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓ શાન્ત અસહકારની પાવનતા સમજી ગઈ છે. પછીના અનુભવો અલૌકિક ગણાય. અમદાવાદની બાળાઓએ પોતાની બંગડી, વીંટી, સાંકળીઓ ઉતારી. પૂનામાં દાગીનાનો વરસાદ વરસ્યો. બેલગામમાં, ધારવાડમાં, હુબળીમાં પણ એ જ દશ્ય જોયું. દિલ્હીમાં મુસલમાન બહેનો જે પડદામાં બેઠી હતી તેમણે પણ દાગીના ઉતાર્યા, નોટો આપી, ગેંડા નાણાં આપ્યાં.

જ્યારે હિન્દુસ્તાનની બહેનો જાગૃત થાય ત્યારે સ્વરાજને કોણ રોકી શકનાર છે? સ્ત્રીઓ ધર્મની રક્ષા કરતી આવી છે. સ્ત્રીઓએ વીર પુરુષોને પેદા કર્યા ત્યારે દેશો સ્વતંત્ર બન્યા છે. સ્ત્રીઓએ પવિત્રતા જાળવી ધર્મને અખંડિત રાખ્યો છે. સ્ત્રીઓએ પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન કરી પ્રજાનું રક્ષણ કર્યું છે એ સ્ત્રીઓ જ્યારે હિન્દુસ્તાનનું દુઃખ સમજે ત્યારે તે દુઃખ કેટલા દહાડા નભી શકે?

જે સ્ત્રીઓમાં હું જાગૃતિ જોઈ ગયો છું એ કંઈ ભણેલી ન ગણાય, છતાં તે જ્ઞાની છે. તે ધર્મકર્મ પૂરેપૂરી રીતે સમજે છે. શિક્ષિતવર્ગને જે ચીજ સમજતાં ઘણો વખત લાગે છે, તે ચીજ સ્ત્રીઓ પોતાની પ્રેરણાશક્તિથી ક્ષણમાં સમજી ગઈ છે. સ્વરાજ્ય એટલે રામરાજ્ય એ વાત તેઓને સમજતાં વાર નથી લાગી.

બહેનોની પાસે બધી બાબતો સ્પષ્ટ રીતે મૂકવામાં આવી છે. દુઃખ શું છે તે સમજાવાયું છે. દુઃખનો ઉપાય અસહકાર છે તે પણ કહેવાયું છે. અસહકાર એટલે શું તે પણ તેઓએ જાણ્યું છે. પોતપોતાનો ધર્મ જાણી તેમાં મક્કમ રહી સ્ત્રીઓએ હિન્દુમુસલમાનની ઐક્યતા જાળવવામાં મદદ કરવાની ફરજ જાણી છે.

જો સ્ત્રીઓ સમજપૂર્વક શરૂ કર્યું છે તે પ્રમાણે જારી રાખે તો મારી ખાત્રી છે કે માત્ર સ્ત્રીઓને જરૂરના ન હોય તેવા દાગીનામાંથી જ આખા હિન્દુસ્તાનના શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઈ શકે. જે બહેનોએ દાગીના આપ્યા છે તે એવી શરતે કે તેમણે સ્વરાજ મળતાં લગી તેવા દાગીનાની ફરી માગણી ન કરવી, પણ તે વિના જ ચલાવવું. એટલે સ્ત્રીઓના શણગારના થોડા ત્યાગમાંથી હિન્દુસ્તાનના, શિક્ષણનો

ને સ્વદેશીના પ્રચારનો બંદોબસ્ત થઈ શકે તેમ છે. તેથી મારી ઉમેદ છે કે જે મહાયજ્ઞ ડાકોરજીથી આરંભાયો છે તે બહેનો કાયમ રાખશે ને તેમના પતિ કે બીજા સગા તેમને આ પવિત્ર કાર્યમા જરાયે રોકશે નહિ

મહારાષ્ટ્રયાત્રા

[પૃ ૬૭૮ થી ચાલુ]

शिपाई बना रे । स्वातन्त्र्यविजय मिळवा रे ।
असहकारिताशस्त्र घेवोनी । अढळधैर्यढाल
करीं धरोनी । देशभक्तिनिलखत चढवोनी । युद्ध करा रे ॥
स्वातन्त्र्य०

स्वार्थ यागविहित हे दान्दीं । राइट लेफ्ट अप वदुनि टाकुनि ।
परसत्कृतिचा हॉल्ट म्हणोना । कूच करा रे ॥ स्वातन्त्र्य०
स्वावलंबनी ट्रॅंच खोदाना । सहनशीलता मर्श ग्नन्
धरूनी । गोळि विदेशीवस्तु भरोनी । वार करा रे
स्वातन्त्र्य०

સતારા અને કરાડ

વાઈમા દાદાસાહેબ કરંદીકર ગાધીજી અને શૌકતઅલીને સતારા તરફથી આમંત્રણ આપવા આવેલા હતા તેમના આગ્રહાનુસાર વાઈથી ગત્રે જ સતારા જવા માટે મોટર લીધેલી સતારામા સવારે સ્ત્રીઓની સભા અને પુરુષોની સભા રાખેલી હતી સતારા છોડવાનો વખત અને ત્યારપછી બીજી જગ્યાએ જવાનો વખત એવો તો ઠગો રાખેલો હતો કે સતારામા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સમક્ષ ભાષણ ઉપરાત બીજું જ થયુ નહિ ગાધીજીને તો ખાસ સ્થાનિક કામ કરનારાઓને મળવુ હતુ, પણ દાદાસાહેબે તે બાબત તજવીજ કીધેલી જણાઈ ન હતી આખરે દાદાસાહેબજો ગાધીજી મળ્યા તેમની સાથેની વાત ઉપરથી તેમનુ અસહકારના સંપૂર્ણ કાર્યક્રમમા મન જણાયુ નહિ ગાધીજીએ તેમને કહ્યુ કે 'ત્યારે તો મને અહી બોલાવવાનુ પ્રયોજન જ ન હતુ દાદાસાહેબે કહ્યુ કે ' હુ તૈયાર ભલે ન હોઉં પણ લોકો તો તૈયાર હોય, અને લોકો આપનો ઉપદેશ સાભળે એ ખાતર આપને બોલાવેલા ' લોકોનો ઉત્સાહ તો સારો હતો સ્ત્રીઓની સભામા પુષ્કળ સ્ત્રીઓ આવી હતી અને દ્રવ્ય અને દાગીનાની ભિક્ષાને સરસ જવાબ મળ્યો હતો પુરુષોની સભામા નગરવાસીઓ તરફથી રૂ ૧૦૦૦ની થેલી સ્વરાજ્યફંડ માટે ગાધીજીને આપવામા આવી હતી ત્યાથી કરાડ ગયા

કરાડમાં સરસ સભા થઈ. આસપાસનાં ગામોના લોકો પુષ્કળ આવેલા હતા. લોકોએ રૂ. ૪૦૦ની થેલી આપી અને જાહેરસભામાં રૂ. ૨૦૦ ને આશરેનું ઉઘરાણું થયું. કરાડ અને આસપાસના વિદ્યાર્થીઓએ નાની નાની રકમો કરીને રૂ. ૨૫ સ્વરાજ્યફંડ માટે ભેગા કર્યાં હતા તે અહીં નોંધવા જેવું છે.

નેપાણી અને ચિકોડી

સતારામાં થયેલી કંઈક નિરાશા બેલગામ જીલ્લામાં આવતાં ઉડી ગઈ. રા. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે જેઓ પોતાની જીંદગીની ક્ષણેક્ષણ આજે અસહકારને માટે વ્યતીત કરે છે તેમની વ્યવસ્થાની છાપ જ્યાં જઈએ ત્યાં દેખાતી હતી. નેપાણીમાં બ્રાહ્મણેતરોની ઝાઝી વસ્તી છે અને વણાટકામનું એ મોટું ક્ષેત્ર છે. ગુજરાતી વેપારીઓની વસ્તી પણ સારી છે. સવારે જે સભા થઈ તેમાં બ્રાહ્મણેતરોને ઉદ્દેશીને ગાંધીજી કેટલુંક બોલ્યા, એટલે ભાઈ મારુતિરાવ સવણ નામના ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણેતરોના તરફથી બોલવા ઉઠયા. ત્યારપછી જે બન્યું તેનો અહેવાલ તો હું પહેલા પત્રમાં જ આપી ચુકયો છું. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વિષે ગાંધીજીએ કાઢેલા ઉદ્ગારો જે હું આપી ચુકયો છું તેની કેટલી અસર થઈ છે તે તો ત્યાં હમણાં થોડા જ દિવસ ઉપર બનેલા એક બનાવ ઉપરથી જણાશે. રા. લઠ્ઠે જેઓ બ્રાહ્મણેતર હીલચાલના ઉત્પાદક અને નેતા છે તેઓ નેપાણીમા થોડા જ દહાડા ઉપર ગયા હતા. ત્યા તેમણે બ્રાહ્મણેતરો આગળ 'મહાત્મા ગાંધી અને બ્રાહ્મણેતરો' એ વિષય ઉપર એક ભાષણ રાખ્યું હતું. સભામાં કેવળ બ્રાહ્મણેતરો જ હતા. તેમણે રા. લઠ્ઠેને વિનંતિ કરી કે એ ભાષણ તેઓ ન કરે, કારણ તેઓ શું કહેવાના છે તે તેમણે કળી લીધું હતું. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે ગાંધીજી પોતે બ્રાહ્મણેતર હોઇ બ્રાહ્મણેતરોનું હિત તેઓ સમજે છે, અને તેઓ કહી રહ્યા છે તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણેતરોએ ધારાસભામાં ન જવું જોઈયે. રા. લઠ્ઠેને પણ તેમણે ધારાસભામાં ન જવાની વિનંતિ કરી રા. લઠ્ઠેએ તેમની એ વિનંતિ સાંભળી કે નહિ તેની મને ખબર નથી; પણ ભાષણ તો તેમણે પડતું મુકયું, એટલું જ નહિ પણ ચિકોડી ગામે એ જ વિષય ઉપર તેઓ બોલવા જવાના હતા તે પણ તેમણે છોડી દીધુ.

નેપાણીમાં રૂ. ૭૦૦ ની થેલી અને, ભરસભામાં ત્રણસો રૂપીયા જેટલું ઉઘરાણું થયુ.

ચિકોડી નેપાણીથી ૧૪ માઇલ થાય છે. એ પણ વણકરોનું મથક છે. આજકાલ તો રા. ગંગાધરરાવના પ્રયત્નોને લીધે નેપાણી અને ચિકોડી બન્ને જગ્યાએ રેંટીયાનું સૂતર ખૂબ કંતાઈ રહ્યુ છે અને તેમાથી સારા પ્રમાણમાં ખાદી તૈયાર થાય છે. ચિકોડીમાં તો બહેનોએ ખાસ સૂતર અને ખાદીનું સંગ્રહસ્થાન ભર્યું હતું. એમાં સંકેશ્વરના સૂતરનો નમૂનો હેરત પમાડે એવો હતો. ઘણી સ્ત્રીઓ સૂતર કાંતતી થઇ ગઇ છે. આવા ગામડા ગામમાં પણ સ્ત્રીઓમાં જે ઉંચી સંસ્કૃતિ જોઈ તે ઉપરથી આખા હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓમાં મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓનું સ્થાન સ્હેજે પ્રથમ આવે એમ લાગ્યું. ચિકોડીની સભામાં પણ પાંચસો રૂપીયાની થેલી ગાંધીજીને આપવામાં આવી અને સભામાં સારું ઉઘરાણું થયું.

બેલગામની સુન્દર વ્યવસ્થા

નેપાણી અને ચિકોડીની સુવ્યવસ્થાએ બેલગામની ભારે સુંદર વ્યવસ્થાની અમને આશા આપી હતી અને તે ફળીભૂત થઇ તા ૮મીની સાંજે અમે બેલગામ પહોચ્યા શુદ્ધ ખાદીના પોશાકવાળા સ્વયંસેવકોની આગેવાની હેઠળ લોકોના ટોળેટોળા બે ગાડીઓ સાથે સાથે ચાલી શકે એટલો માર્ગ વચ્ચે મુકી વ્યવસ્થાસર ઉભા હતા ગાંધીજી અને શૌકતઅલી આવ્યા ત્યારે પણ આ ટોળામા ખળભળાટ નહોતો, અવાજ નહોતો સંપૂર્ણ શાન્તિથી તેઓએ પોતાના નેતાઓનુ સ્વાગત કર્યું તેટલી જ શાન્તિ તેઓએ સભાનુ કામ થવા દીધુ પણ એ સભા વિષે બોલવા પહેલા બેલગામની બહેનો વિષે બે બોલ કહેવા જરૂરના છે

સ્ત્રીઓનો ઉલટભર્યો જવાબ

સાંજે સાત વાગે મારુતિના મંદિરમા સ્ત્રીઓની સભા રાખવામા આવેલી હતી દેવળનો અંદરનો ભાગ અને વિશાળ આગણુ સ્ત્રીઓથી ઉભરાઇ રહ્યા હતા મંદિર જેવી પવિત્ર જગ્યામા બહેનોએ મૌલાના શૌકતઅલીને બોલાવવાનો આગ્રહ ધર્યો હતો, અને તેઓ ગાંધીજી સાથે જોડાજોડ બેઠા હતા એક બહેનના મધુરા ગાન પછી ગાંધીજીને બોલવાની વિનંતિ થઇ ગાંધીજીનુ હિંદુ માનપત્રથી છતાંયુ ઉતરતુ બહેનો આગળ આપેલુ તેમનું ભાષણ મે જેમનુ તેમ જ પત્રને છેડે આપી દીધુ છે દ્રવ્યની ભિક્ષાને સુંદર જવાબ મળ્યો પૂનાના દશ્યો અહીં ફરી જોવાના મળ્યા પણ પૂનામા જે જોવાનુ મુકીને અમે ચાલ્યા હતા તે પણ અહીં તો જોવા મળ્યુ એક મેલાઘેલા કપડાવાળી વિધવા બહેને ગાંધીજીએ બોલવાનુ પૂરૂ કર્યું તે પહેલા 'એક દીન દરિદ્ર વિધવાની ભેટ લો' એમ કહીને ગાંધીજીના પગ આગળ ૧૦ રૂપીયા મુક્યા ગાંધીજીનુ ભાષણ પૂરૂ થયા બાદ દાગીનાનો જેવો વરસાદ પૂનામા વરસ્યો હતો તેવો જ બેલગામમા વરસ્યો આ સભામાથી પુરુષોની જાહેર સભામા જવાનુ હતુ એટલે અમે ત્યા ગયા બીજે દિવસે બેલગામમા રહ્યા તે દરમિયાન બહેનો તો પોતની ભેટ લઇને ગાંધીજીને મુકામે આવ્યા જ કરતી હતી આ ભક્તિમા કેવો વિવેક ભરેલો હતો તેનો કદી ન ભૂલાય એવો એક દાખલો અહીં આપી દઉ ગાંધીજી દાગીનાની માગણી કરતા હમેશા બહેનોને કહે છે કે 'જે વસ્તુ ફરી પછી ન પહેરવાના હો તે જ આપો' એટલે કે જે વસ્તુ આપો તેનો ખરો ત્યાગ કરો' એક બહેને સાંજે આવીને પોતાના અંગ ઉપરની ત્રણ વસ્તુઓ કાઢી આપી ગાંધીજીએ પોતાથી શરત તેમને સમજાવી એક આભૂષણનો સદાને માટે ત્યાગ કરવાને એ બહેન તૈયાર ન હતી તુરત જ તેણે એ એક વસ્તુ પાછી ઉપાડી લીધી કેટલી બધી પ્રામાણિકતા !

પણ બહેનોની વાત પૂરી કરવા બેસુ તો પાનાના પાના ભરાય બે દિવસ પછી બેલગામના સ્ટેશનથી પસાર થઇ મુંબઈ તરફ જવાનુ હતુ બેલગામના સ્ટેશન ઉપર તે દિવસે પણ બહેનો ભેટ લઇને ઉભી જ હતી નિર્મળ વહેતા પ્રેમાશ્રુથી ભીની નિર્મળી ભેટ જે વેળા અપાઇ તે પ્રસંગ સ્મૃતિમાથી કદી ખસે એમ નથી.

તા. ૨૮-૧૧-૧૯૨૦

જાહેર સભા

જાહેર સભા કોઇ પરિષદ્ જેવી લાગતી હતી. પરિષદોમાં જે શાંન્તિ ન મળે તેવી શાન્તિ આ સભામાં પથરાયેલી હતી. આ પત્રને આરંભે ટાંકેલી કડીઓમાંના સ્વરાજ્યના સિપાઇઓ બનવાને બેલગામના સ્વયંસેવકો તો લાયક છે એમ તેમણે પુરવાર કરી આપ્યું. પ્રથમ ગાંધીજીને અને મૌ. શાકતઅલીને ચાંદીની 'કાસ્કેટ'માં માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં. પ્રથમ માનપત્ર અંગ્રેજીમાં હતું એટલે તે ગાંધીજીની થોડી મીઠી ટીકાને પાત્ર થયું અને 'કાસ્કેટ'. નાનીમોટી હતી તે વાત પણ ગાંધીજીની ટીકાને પાત્ર થઇ. શ્રી. ગંગાધરરાવે ખુલાસો કર્યો કે સરખા કદની 'કાસ્કેટ' ન મળી શકી, ત્યારે ગાંધીજીએ સામો ઉત્તર વાળ્યો કે 'શૌકતઅલીને મોટી કાસ્કેટ આપવી હતી !'

વ્યાખ્યાનમાં ગાંધીજીએ બહેનોની જે પ્રશંસા કરી તે નોંધવા જેવી છે :

"મારુતિના દેવળમાં હું જે દૃશ્ય જોઇ આવ્યો છું તેથી મારા ઉપર થયેલી અસર હું વર્ણવી શકું એમ નથી. એની એ જ વસ્તુ પૂનામાં જોઇ. અમારા ઉપર તેમણે પ્રેમ અને આભૂષણો વરસાવ્યાં છે, અને તે સ્વરાજને માટે, રામરાજ્ય મેળવવા માટે, માગવામાં આવ્યાં છે એમ સમજીને. આટલાં દાન આપણા કરોડપતિઓએ નથી આપ્યાં. આપણે તેમની પાસે દાન મેળવવા તેમના પગ ચૂમીયે છીયે, આજીજી કરીયે છીયે ત્યારે તેઓ કાંઇક પલળે છે. બહેનોને મારે કશી આજીજી કરવી પડી નથી. તેમણે તો કેવળ ઉલટથી, ભાવથી જ દેવાનું દીધું. અને તેમણે ભાવથી જે દીધું તે કરોડોથી પણ અદકું છે."

હાલની પરિસ્થિતિ વિષે ઉદ્‌ગારો, બ્રાહ્મણેતરના પ્રશ્ન વિષે ઉદ્‌ગારો, અન્યત્ર થયેલા ઉદ્‌ગારોના જેવા છે એટલે તે અહીં ઉતારતો નથી. સભાની આખરે ૩૨૦૦ રૂપીયાની થેલી સ્વરાજ ફંડ માટે એનાયત કરવામાં આવી; તથા સભા ચાલતી હતી તે દરમિયાન જેમ બીજી જગ્યાએ થાય છે તેમ અહીં પણ ઉઘરાણું થયું, તેની રકમ પણ ઘણી સારી હતી. બીજે દિવસે 'કાસ્કેટો'નું લીલામ થયું. એક 'કાસ્કેટ' ૧૧૦૦ રૂપીયે અને બીજું ૮૦૦ રૂપીયે વેચાયું.

આ પ્રમાણે બેલગામના કાર્યકર્તાઓએ બજાવેલા કામનો કાંઇક ખ્યાલ ઉપર આવી જાય છે. બેલગામના કાર્યકર્તાઓની ઓળખ આપવી બહુ જરૂરની છે, પણ તે આવતા કાગળમાં આપીશ.

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

બેલગામની સ્ત્રીઓ આગળ*

પ્રાતઃસ્મરણીય ભગિનીઓ,

આ પવિત્ર મંદિરમાં આપ સૌ બહેનોના દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો છું. મને વધારે આનંદ તો એથી થાય છે કે તમે મારા ભાઇ શૌકતઅલીને પણ મળવા ઉત્સુકતા

* બેલગામમા મારુતિના મંદિરમાં સ્ત્રીઓ સમક્ષ આપેલું ભાષણ; તા. ૮-૧૧-૧૯૨૦

બતાવી છે. અમે સૌ થાકેલા હતા અને જરા આરામ લેતા હતા, પણ જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે તમારી ઈચ્છા છે કે શૌકતઅલીને પણ લાવવા ત્યારે મેં તેમને બોલાવ્યા. આ સદ્ભાવમાં હું હિન્દુસ્તાનની સિદ્ધિ સમજું છું, કારણ મને ખબર છે કે જ્યાં સુધી આપણી હિન્દુ મહિલાઓ મુસલમાનને ભાઈ સમાન નહિ ગણે ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનના માઠા દિવસ મટવાના નથી. હું આ મંદિરમાં બેસીને તમારી ધાર્મિક કલ્પનાને કશો ધોકો પહોંચાડવા માગતો નથી. હું સનાતની હિન્દુ ધર્મનો છું. પણ મેં હિન્દુ ધર્મમાંથી શાખી લીધું છે કે કોઈ પણ ધર્મની ઘૃણા કે તિરસ્કાર ન કરવો. મેં એમ પણ જોયુ છે કે જ્યા સુધી બધા પરધર્મવાળા સાથે અને પડોશીઓ સાથે આપણે પ્રેમ રાખીશું નહિ ત્યાં સુધી દેશનું કલ્યાણ સાધવું અશક્ય થશે. હું તમને એમ નથી કહેવા આવ્યો કે મુસલમાન અથવા બીજા ધર્મના લોકોની સાથે તમારે ખાવાપીવાનો અને બેટીવ્યવહારનો વ્યવહાર શરૂ કરવો. પણ હું જરૂર એમ કહેવાને આવ્યો છું કે આપણે પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે પ્રેમ રાખવો જોઇયે. હું તમને પ્રાર્થના કરૂ છું કે તમારાં બાળબચ્ચાને પરધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રેમ રાખતાં શીખવો.

હું તમારી પાસે એ પણ માગું છુ કે તમે હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ સમજી લો. એ જ્ઞાન લેવા માટે ભારે શિક્ષણ લેવાની યા મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચવાની જરૂર નથી. હું તમને જણાવવા માગું છું કે આપણી સરકાર રાક્ષસી સરકાર છે. પૂર્વે જેવું રાવણરાજ્ય હતું તેવી સ્થિતિ આજે છે; કારણ આપણી સરકારે મુસલમાન ભાઈઓની લાગણીઓને મોટો ધક્કો પહોંચાડયો છે, પંજાબના સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો ઉપર ભયંકર અત્યાચારો કર્યા છે, અને આટલું કરતાં છતાયે સરકાર પોતાની ભૂલ કબૂલ કરતી નથી, પશ્ચાત્તાપ કરતી નથી; ઉલટું આપણને અત્યાચારો ભૂલી જવાનું કહે છે. આથી હું આ સરકારને રાક્ષસી કહું છું. અને સીતાજીએ જેવો રાવણની સાથે અસહકાર કર્યો, રામચંદ્રજીએ જેવો રાવણની સાથે અસહકાર કર્યો, તેવો અસહકાર આપણાં સ્ત્રીપુરુષોએ સરકાર સામે કરવાનો છે. રાવણે સીતાજીને લાલચો આપી, નાના પ્રકારનાં પકવાન્ન મોકલ્યા, પણ સીતાજીએ તેની અવગણના કરી અને રાવણના પંજામાંથી છૂટવાને તેમણે ભારે તપશ્ચર્યા કરી. જ્યાં સુધી સીતાજી રાવણના હાથમાંથી છૂટયાં ન હતાં ત્યાં સુધી તેમણે કાંઈ વસ્ત્રાભૂષણ યા અલંકારોથી પોતાનું અંગ શણગાર્યું ન હતુ. રામચંદ્રજી અને લક્ષ્મણજીએ ભારે ઇન્દ્રિયદમન કર્યું. ફળફૂલ, કંદમૂળ ખાઇને સંયમમાં દિવસ ગુજાર્યા, બન્ને ભાઇઓએ કઠણ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું. તમને હું કહેવા માગું છુ કે જ્યાં સુધી આ જાલીમ સલ્તનત આપણા ઉપર બેઠી છે ત્યાં સુધી તમે સૌ બહેનો અને આપણા સૌ ભાઈઓને કશો શણગાર કરવાનો અધિકાર નથી. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર નથી, મુસલમાનોના ઘા રૂઝાયા નથી ત્યાં સુધી આપણે માટે ફકીરી જરૂરની છે. આપણે એશઆરામને આપણા શોકાગ્નિમાં બાળીને ભસ્મ કરવા જોઇયે. હું દીન વચનથી તમારી પાસે માગું છું કે એશઆરામ તજી કઠણ તપશ્ચર્યા કરો, હૃદય અને મનને પવિત્ર રાખો.

૫૦ વર્ષ ઉપર આપણી સર્વ બહેનો—હિન્દુમુસલમાન તમામ—સ્ત્રીઓનાં ઘેરમા પવિત્ર રેંટીયા ચાલતો હતો અને પ્રત્યેક સ્ત્રી હાથથી બનેલા સૂતરનું કાપડ વાપરતી હતી. હું તમને

તા. ૫-૧૨-૧૯૨૦

બહેનોને કહેવા માગું છું કે આપણે જ્યારથી સ્વદેશીધર્મ છોડ્યો ત્યારથી આપણું અધઃપતન શરૂ થયું, આપણા ઉપર ગુલામી નં ખાવાનો શરૂ થઈ. આપણા દેશમાં જ્યાએ જ્યાએ લોકો ભૂખે મરી રહ્યા છે, વસ્ત્ર વિના નગ્ન ફરે છે. આ સ્થિતિમાં તમે પ્રત્યેક બહેન ઓછામાં ઓછો એક કલાક પણ હિન્દુસ્તાનના નામથી સૂતર કાંતો અને દેશને એ સૂતર અર્પણ કરો. તમને બારીક કપડું મળવું હાલ મુશ્કેલ છે, પણ બારીક સૂતર તમે કાંતની થશો તો બારીક કાપડ પણ મળશે. પણ દેશ જ્યાં સુધી પરતંત્ર દશામાં છે ત્યાં સુધી બારીક સૂતરનું કાપડ આપણને હરામ થવું ઘટે; કારણ બારીક સૂતર કાંતવામાં બહુ વખત જાય છે, અને હિન્દુસ્તાનમાં આજે એક મિનિટની પણ કિંમત છે

[આ પછી સરકારી શાળામાંથી બાળકો અને બાળિકાઓ ખેંચી લેવાની માગણી કરીને શાળા પાઠશાળા ખોલવા માટે ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે દ્રવ્યની માગણી કરી :]

હું ડાકોર અમદાવાદમાં દ્રવ્યની માગણી કરી ચુક્યો છું. પૂનામાં પણ પરમદહાડે જ માગી આવ્યો. કેટલીક બહેનોએ, નાની નાની છોકરીઓએ વીંટીઓ, બંગડીઓ, નાકની નથનીઓ, ગળચરો ઉતારી આપ્યાં. હું તમારા દિલમાં જે ફકીરી જાગૃત કરવા આવ્યો છું તે જાગૃત કરી શક્યો હોઉં તો તમને તમારા બધાયે આભૂષણો દેશને માટે ઉતારતાં સંકોચ થવો ન જોઈએ. એમાંથી થતા પૈસાનો ઉપયોગ રા. ગંગાધરરાવ શિક્ષણ અને સ્વદેશીને માટે કરશે. તમે બહેનો જો કોઇ રોકડા પૈસા અથવા દ્રવ્ય આપવા માગતી હો તો જે ભાવથી આ મંદિરમાં તમે પૈસા મુકો છો તે જ ભાવથી તે દેશકાર્યને માટે આપશો. હિન્દુસ્તાન અત્યારે કસાઈના હાથમાં ગરીબ ગાયની જેમ છે, અને એ હિન્દુસ્તાનરૂપી ગરીબ ગાયને છોડાવવી એ મારૂં અને તમારૂં કામ છે, અને ગાયને છોડાવવા દાન કરવામાં દેવમંદિરમાં દાન કર્યા જેટલું પુણ્ય રહેલું છે.

છેલ્લી ભિક્ષા તમારી પાસે એ માગું છું કે જે કામ હું, શૌકતઅલી અને ગંગાધરરાવ કરી રહ્યા છીએ તે કામ સફળ થવા માટે આશીર્વાદ આપો. હું એમ પણ કહી દઉં કે કોઇ બહેન શરમની મારી દાગીનો ઉતારી આપે યા પૈસા આપે એવું હું ઇચ્છતો નથી તમારા દિલમાં ઉગી જાય કે આ દાન કરવું એ તમારૂં કર્તવ્ય છે, એ એક પુણ્યકાર્ય છે તો જ દાન આપજો. ઈશ્વર તમને પવિત્રતા, હિંમત અને દેશને માટે યજ્ઞ કરવાની ભાવના આપો.

તા. ૫-૧૨-૧૯૨૦

વૈષ્ણવો પ્રત્યે–

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીયે, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, ઉર અભિમાન ન આણે રે.
સકળ લોકમાં સૌને વંદે, નિંદા ન કરે કેની રે,
વાચ કાછ મન નિશ્ચળ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે

સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે,
જીહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે. વૈ૦
મોહમાયા વ્યાપે નહિ જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે,
રામનામ સું તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે. વૈ૦
વણલોભી ને કપટરહિત છે, કામક્રોધ નિવાર્યા રે,
કહે નરસૈંયો તેનું દર્શન કરતાં, કુળ એકોતેર તાર્યા રે વૈ૦

—નરસિંહ મહેતો

વૈષ્ણવના લક્ષણ નરસિંહ મહેતાએ જણાવ્યા છે તે પરથી આપણે જોઈયે છીયે કે તે

૧. પરદુઃખભંજન હોય,	૧૧. સત્યવ્રત પાળે,
૨. તેમ કરતા નિરભિમાની હોય,	૧૨. અસ્તેય પાળે,
૩. સહુની વંદના કરે,	૧૩. માયાતીત હોય,
૪. કોઇની નિંદા ન કરે,	૧૪. તેથી વીતરાગી હોય,
૫. વાચ દૃઢ રાખે,	૧૫. રામનામમાં તલ્લીન હોય,
૬. કાછ દૃઢ રાખે,	૧૬. તેથી પવિત્ર હોય,
૭. મન દૃઢ રાખે,	૧૭. લોભરહિત હોય,
૮. સમદૃષ્ટિ હોય,	૧૮. કપટરહિત હોય,
૯ તેથી તૃષ્ણારહિત હોય,	૧૯. કામરહિત હોય,
૧૦. એકપત્નીવ્રત પાળે,	૨૦. ક્રોધરહિત હોય.

આમા વૈષ્ણવશિરોમણિ નરસિંહે અહિંસાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યુ છે. એટલે જેનામા પ્રેમ નથી તે વૈષ્ણવ નથી. જે સત્યનું પાલન નથી કરતો, જેણે સર્વ ઇન્દ્રિય ઉપર જય નથી મેળવ્યો એ વૈષ્ણવ નથી. તેના પ્રભાતીઆંમા તેણે શીખવ્યું છે કે વેદ ભણ્યાથી, વર્ણાશ્રમ પાળવાથી, કંઠી બાંધવાથી કે તિલક કરવાથી વૈષ્ણવ થવાતું નથી એ બધા પાપના મૂળ હોઈ શકે. પાખંડી પણ માળા પહેરી શકે, તિલક કરી શકે, વેદ જાણી શકે, રામનો જપ મુખે જપી શકે. પણ પાખંડી રહીને સત્યાચરણી ન થવાય; પાખંડી છતા પરપીડાનુ નિવારણ ન કરી શકાય; પાખંડી છતા વાચકાછમનને નિશ્ચળ ન રાખી શકાય.

આ સિદ્ધાતો તરફ હું ધ્યાન ખેંચી જાઉં છું, કેમકે મારી ઉપર અંત્યજ બાબત કાગળો આવ્યા જ કરે છે. સહુ સલાહ આપી રહ્યા છે કે જો હું અસ્પૃશ્યોને

તા. ૫-૧૨-૧૯૨૦.

રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાંથી બહિષ્કાર નહિ કરૂં તો સ્વરાજની ચળવળ ઉંધી વળી જશે. મારામાં જરાયે વૈષ્ણવપણું હશે તો અન્ત્યજોનો ત્યાગ કરીને મળનારા સ્વરાજનો ત્યાગ કરવાનું બળ પણ મને ઇશ્વર આપશે.

જેમાં બીજા વર્ગો ને વર્ણો આવે તેમાંથી અન્ત્યજોનો બહિષ્કાર ન થાય એ ઠરાવ મારો નથી, પણ સમસ્ત નિયામક સભાનો છે. મને તે ઠરાવ પ્રિય છે. એવો ઠરાવ ન કરત તો સભા અધર્મ કરત.

આવો ઠરાવ નવી વાત નથી. ચાલુ શાળાઓમાં તે ઠરાવ છે જ. જે કૉંગ્રેસને વૈષ્ણવો માન આપે છે તેણે પણ તે ઠરાવ કરી નાખ્યો છે. તેની સામે વૈષ્ણવો નથી થયા. છતા મારો એવા ઠરાવમાં હાથ છે તેથી મારા તરફ કટાક્ષ કરી તેઓ મને માન આપે છે એ હું સમજું છું. ભલે બધા અધર્મ કરે પણ મારે હાથે તો અધર્મ ન જ થવો જોઇયે એવો તેઓની દલીલનો ભાવ છે. એ મને હર્ષદાયક છે.

અન્ત્યજને અસ્પૃશ્ય ન ગણવા એ ધર્મ છે એમ બતાવવા હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. લાંબા કાળનાં આવરણોથી આપણે અંત્યજને અસ્પૃશ્ય ગણવામા અધર્મ કરીયે છીયે એ નથી સમજી શકતા. જેમ લાંબા કાળના આવરણથી અંગ્રેજી રાજ્ય પોતાનું રાક્ષસપણું નથી જોઇ શકતું તેમ તેવા જ કારણોથી આપણામાના કેટલાક પોતાની ગુલામીની સાંકળ નથી જોઇ શકતા. એવાને ધીરજથી સમજાવવા એ મારો ધર્મ સમજું છું.

પણ દંભ અને મિથ્યાવાદ મારાથી સહી શકાતો નથી. મહારાજશ્રીની સાથે મારો સંવાદ થયો એનું વર્ણન મેં 'ગુજરાતી' માં જોયું; તેની ટીકા પણ જોઇ. તે બન્નેથી હું દુઃખી થયો છું. વર્તમાનપત્રોમા આવતા વિચારો ઉપર હું ભાગ્યે જ ટીકા કરૂં છું. ભાગ્યે જ વર્તમાનપત્રો હું વાચું છું. પણ 'ગુજરાતી' પત્ર ઘણા વાંચે છે, તેમા સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવવાનો દાવો કરવામાં આવે છે. તેથી તેમાં જ્યારે કંઇ પણ અસત્યતા જોઉં છું ત્યારે મને દુઃખ થાય છે. મને એક મિત્રે મહારાજશ્રીની સાથે થયેલો સંવાદ અને તેની ઉપર થયેલી ટીકાની કાપલી મોકલી છે. એ બન્નેમા જાણ્યે અજાણ્યે અધર્મને ધર્મ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન જોઉં છું. એ કેમ થયો છે એ બતાવવા હવે પછી પ્રયત્ન કરીશ.

---

૧ કાશીમાં ગાંધીજી

કાશીક્ષેત્રમાં

ગાંધીજીની કાશીની મુલાકાત તરફ સૌનું ધ્યાન ચોંટી રહ્યું હતું. 'હિન્દુ વિદ્યાપીઠમાં શું થશે? પંડિતજીને ગાંધીજીની મુલાકાતથી આઘાત તો ન પહોંચે?—તેમની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિ વધુ નબળી તો ન બને?'—આવા આવા સવાલો ઘણાને થયાં જ કરતા હતા. કેટલાક મિત્રો તરફથી ગાંધીજીને સૂચના પણ કરવામાં આવી કે પંડિતજીની પ્રકૃતિ તરફ જોતાં હાલ તેમણે જવાનું માંડી વાળવું. પણ ગાંધીજીએ તાર કરીને ત્રણ ચાર ઠેકાણેથી ખબર મંગાવી હતી, અને પંડિતજીનો પોતાનો તાર જ્યારે એવો આવ્યો કે 'જ્યારે આવો ત્યારે આવકાર છે,' ત્યારે ગાંધીજીએ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગાંધીજી બનારસમાં જઈને આવ્યા પણ ખરા. બે ભાઈએ ભાઈઓ મળે ભેટે, પોતાના મતભેદ માટે બે આંસુ પાડે અને પ્રેમપૂર્વક જુદા પડે તેમ ગાંધીજી અને પૂજ્ય પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી વચ્ચે થયું. કાશીજીમાં જે શાન્તિ અને પ્રસન્નતાથી કાર્ય આટોપાયું તેનું પૂ. પંડિતજી, પૂ. આનંદશંકરભાઈ અને ગાંધીજી એ ત્રણે વચ્ચે રહેલો અખંડ પ્રેમ એ એક જ કારણ કહેવાય. વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં શું કરશે, કેટલા વિદ્યાર્થીઓ પાઠશાળા છોડશે એ આજે ન કહી શકાય, પણ કાશીજીમાં વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને પંડિતજી વચ્ચે જે ખુલ્લા દિલથી ચર્ચા થઈ તેનું પરિણામ વાતાવરણને વિશેષ સ્વચ્છ કરનારું જ આવ્યું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી.

પણ આ સામાન્ય વિવેચન છોડીને હવે ગાંધીજીનાં વિદ્યાર્થી પ્રત્યે થયેલાં ભાષણો તરફ વળીએ:

એક સૂર

જેમણે ગાંધીજીના બે દિવસનાં ભાષણો સાંભળ્યાં છે તથા પંડિતજીનું ભાષણ સાંભળ્યું છે તેમણે ત્રણે ભાષણોને એક અવાજે અલૌકિક કહ્યાં છે. ગાંધીજીનાં અને પંડિતજીના ભાષણની ખૂબી તો એ કહેવાય કે આ બંને વચ્ચે વિવાદને બદલે ભારે સંવાદ હતો, બે સૂર સંભળાવાને બદલે બંનેથી એક જ સૂર ઉત્પન્ન થતો, એક બીજાનું પૂરક હતું.

પહેલે દિવસે વિદ્યાલયની પાસે આવેલી 'નૉનકોઑપરેશન ઑફિસ' ઉપર ગાંધીજી સવારના પહોરમાં લગભગ સવા કલાક સુધી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે બોલ્યા. એનો આખો હેવાલ આપવો કઠણ છે. ગાંધીજીને એ બતાવવાનો મને વખત નથી રહ્યો. છતાં મેં એની નોંધ લીધેલી છે એટલું જણાવી દઈને એનો આપી શકાય તેવો હેવાલ હું નીચે આપું છું:

તમને બહેકાવવા નથી આવ્યો

"થોડા મહિના ઉપર તમને મેં સંયમ ઉપર કેટલુંક કહેલું. આજે પણ તમારી આગળ, મારા હિસાબે, હું સંયમની જ વાત કરવા આવ્યો છું. આજકાલ એમ કહેવાય છે

કે હું વિદ્યાર્થીઓને બહેકાવી રહ્યો છું. મારી જવાબદારી સમજતો છતાં હું કહું છું કે, કોઈને હું બહેકાવવા નથી માગતો. હું વિદ્યાર્થીઓને બહેકાવી શકું જ નહિ. હું પણ એક વિદ્યાર્થી હતો, અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પણ જે કામ કરતો હતો તે અદબથી કરતો હતો. વળી હું ચાર પુત્રોનો પિતા છું, અને સેંકડો છોકરા મારી પાસે આવી ગયા છે જેમનો પિતારૂપ હોવાનો હું આજે પણ દાવો કરી રહ્યો છું. આવો હું રહ્યો ત્યાં મારા મ્હોમાંથી બહેકાવવાનાં વચનો ન જ નીકળે.

મારાં વચનોમાં અવિવેક નથી

"પણ આજે તો જમાનો એવો છે કે હું જે, કાંઈ કરી રહ્યો છું તેમાં વડીલો માને છે કે હું તેમને અન્યાય કરી રહ્યો છું; તેમને લાગે છે કે જે સત્યના આગ્રહનો હું દાવો કરૂં છું તેમાં પણ હું જરા ચલિત થયો છું; અને જે વિવેકનો દાવો કરતો આવ્યો છું તે વિવેક પણ મારી આજની ભાષામાં રહેલો નથી. આ બધી વાતોનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું, પણ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે હું અવિવેકી ભાષા નથી વાપરતો. હું જે કહું છું તે શાન્તિથી, ખૂબ વિચારપૂર્વક કહું છું. વાત એ છે કે હું ગયા ડિસેમ્બરમાં જે ભ્રમણામાં હતો તે મારી ભ્રમણા ભાગી ગઈ છે અને તેને લીધે આજે અગાઉના કરતાં મારા મ્હોંમાથી બીજી ભાષા નીકળે છે. પણ જે વસ્તુ જેવી છે તેવી જ હું તેને જાણી રહ્યો છું. જે વસ્તુને ગંદી દેખું તેને ગંદી ન કહું તો સત્યનો ભંગ થાય, અવિવેક થાય. જે વસ્તુ જેવી છે તેવી બતાવવામાં વિવેકનો ભંગ નથી, સત્યનું પાલન છે. જોકે એકાન્તિક સત્ય તો મૌનમાં જ રહ્યું છે, છતાં ભાષાનો પ્રયોગ કરવો પડે છે ત્યારે તો તેમાં સંપૂર્ણ સત્ય ત્યારે જ આવે કે જ્યારે હું સ્થિતિને જેવી જોઉં છું તેવી ને તેવી તમારી સામે આળેખું.

પંડિતજી અને હું

"પંડિતજીનું એક વ્યાખ્યાન 'લીડર'માં આવ્યું છે. તે તેમની સંમતિ પછી છપાયું છે એમ જોઉં છું. તેમાં એક વાક્ય વિષે હું તમારૂં ધ્યાન ખેંચવા માગું છું, તે એ કે 'બધું જોઇ વિચારી તમને તમારો અંતરાત્મા કહે તે પ્રમાણે વર્તશો.' હું પણ એ જ વાત કહેવા માગું છું. અને તમને અંતરાત્માના અવાજ વિષે કાંઇ પણ શક હોય, તમારા દિલમાં તમે નિર્ણય ન કરી શકતા હો તો તમે મારૂં ન માનશો, બીજા કોઇનું ન માનશો, કેવળ તમારા પૂજ્ય ભાઈસાહેબ પંડિતજીનું જ માનશો. માલવીયાજીથી વધારે મોટા ધર્માત્મા મેં જોયા નથી; હિન્દુસ્તાનની એમની સેવાનો કરતા વધારે સેવા કરી હોય એવો કોઇ હિન્દી હું આજે બીજો જીવંત જોતો નથી. પંડિતજી અને હું—એ બે વચ્ચે કેવો સંબંધ છે? હું તો દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યો ત્યારથી તેમનો પૂજનારો છું. મારાં દુઃખો મેં અનેકવાર એમની આગળ સુણાવ્યાં છે અને મેં એમની પાસેથી આશ્વાસન મેળવ્યું છે. એઓ તો મારા વડીલ બંધુ સમા છે.

અંદેશો હોય તો પંડિતજી કહે તેમ જ કરજો

"આવો અમારો સંબંધ છે એટલે હું તો તમને એમ કહી શકું કે જો તમારૂં દિલ એવો જ અવાજ કાઢે કે ગાંધી કહે છે તે જ સત્ય વાત છે તો જ હું તમને કહું છું તે કરજો. પણ તમને લાગે કે બંને આપણા આગેવાનો છે, બંનેની વાતોમાંથી એકની પસંદગી કરવાની છે, તો તમે પંડિતજી કહે તેમ જ કરજો. તમને જરા પણ અંદેશો હોય તો મારી વાત તમે ન કરશો, બલ્કે તેમ કરવામાં તમારૂં શ્રેય છે. પંડિતજી એ વિદ્યાપીઠના ગુરૂવર્ય છે; પંડિતજીએ એની સ્થાપના કરી છે; પંડિતજી એના આત્મા છે; અને તેમનો આદર કરવો એ આપણો ધર્મ છે. આ બાબતમાં હું પંડિતજીની ભૂલ જોઇ રહ્યો છું તે વિષે તમને લેશમાત્ર પણ શંકા હોય તો તમે મારી વાત કબૂલ ન કરશો. મારી પાસે એક સજ્જન આવ્યા તેમણે કહ્યું કે 'તમે કાશી જશો પણ પંડિતજીની તબીયત એવી છે કે તમારી મુલાકાતથી તેમને સખત આઘાત પહોંચશે અને પંડિતજીને ખોઇ બેસવાનો વખત આવશે. તમારી મુલાકાત પંડિતજીનો નાશ તો ન કરે ?' પંડિતજીનો નાશ કરવાવાળો હું કોણ ? પંડિતજીના આત્માનું હનન કરવું એ અર્થ હોય તો તે તો અશક્ય છે. પણ પેલા સજ્જનને મારા કાશી જવામા પંડિતજીનું મૃત્યુ રહેલું લાગ્યું. તેઓએ કહ્યું, 'છોકરાઓ તમારૂં કહેલું માનશે, વિદ્યાપીઠમાથી નીકળશે, પંડિતજીને પોતાનું જીંદગી કામ બરબાદ થઇ ગયેલું દેખાશે અને તેથી તેમનો દેહ પડશે.' મને આથી કંઇક હસવું આવ્યું. મને એમ થયુ કે એ સજ્જન પંડિતજીને ઓળખતા નથી. પંડિતજી કાંઈ નામર્દ નથી કે આવી વાતમાં પ્રાણ તજે.

પંડિતજીનો વિદ્યાલયના કરતાં હિંદ વધારે પ્રાણ છે

"પંડિતજીનો પ્રાણ વિદ્યાલય છે એ ખરૂં. પણ મને તો એમનો પ્રાણ હિન્દુસ્તાન વધારે લાગે છે. પંડિતજી આશાવાદી પડયા છે. પંડિતજીનું સાચું મંતવ્ય છે કે હિન્દુસ્તાનનું બૂરૂં કોઇથી નથી થઇ શકવાનું, હિન્દુસ્તાનની લગામ કોઈના હાથમાં નથી પણ ઇશ્વરના હાથમાં છે, અને તેનું ભલું કરનારો ઈશ્વર બેઠો છે. છતાં પંડિતજીને મેં તો તાર કર્યો અને પંડિતજીએ મીઠા શબ્દોમા મને કાશી બોલાવનારો જવાબ વાળ્યો.

"પંડિતજીને એમ લાગી ગયેલું છે કે તમે કેટલાક જાણ્યા વિચાર વિના પગલા લઇ રહ્યા છો, અને વિચાર વિના તમે કાઇ કરશો તો સ્થાનભ્રષ્ટ થશો. પણ તમને એમ લાગે કે આ સંસ્થામા અભ્યાસ કરવો એ પાપ છે તો તમે એને તરત છોડજો, અને પંડિતજી તમને આશીર્વાદ આપશે. પણ તમારો આત્મા પ્રજ્વલિત ન હોય તો તમે પંડિતજીનું જ સાંભળજો.

અંતરાત્માનો અવાજ કોને કહેવો ?

"જ્યારે તમારૂં કાર્ય સ્વચ્છ હોય, તેનો હેતુ સ્વચ્છ હોય, તેનું પરિણામ સ્વચ્છ હોય, ત્યારે જ તે અંતરાત્માથી પ્રેરાયલું હોઇ શકે. પણ તેના ઉપર બીજો નિર્બંધ શાસ્ત્રોએ મુકેલો છે. જે સંયમી છે, જે અહિંસા, સત્ય અને અપરિગ્રહનું પાલન કરનારો

છે તે જ કહી શકે કે મને અંતરાત્માનો આદેશ થયો છે. તમે બ્રહ્મચારી ન હો, તમારા દિલમાં દયા ન હોય, મર્યાદા ન હોય, સત્ય ન હોય તો તમે કોઈ કાર્યને અંતરાત્માના અવાજથી પ્રેરાયલું નથી કહી શકતા. પણ મેં વર્ણવ્યું તેવું તમારું દિલ હોય, તમે પશ્ચિમી ઢંગનો ત્યાગ કરેલો હોય, તમારા સ્વચ્છ હૃદયમંદિરમાં પ્રભુનો વાસો હોય, તો તમે તમારા માબાપનો પણ સવિનય અનાદર કરી શકો છો. તે સ્થિતિમાં તમે સ્વતંત્ર છો એટલે પગલું લઇ શકો છો. પશ્ચિમમાં સ્વેચ્છાચારનો ધોધ ચાલી રહ્યો છે તે મને ખબર છે. પણ હું હિન્દુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓને સ્વેચ્છાચારી નથી બનાવવા માગતો. આ પવિત્ર કાશીક્ષેત્રમાં, આ પવિત્ર સ્થળમાં, હું તમને સ્વેચ્છાચારી બનાવવા માગતો હોઉં તો હું મારા કાર્યને લાયક નથી.

મારી સલાહ અને તેનું કારણ

હું છોકરાઓને કેમ સમજાવી રહ્યો છું કે શાળા છોડવાનો તમારો ધર્મ છે ? હું શું તમારું અભ્યાસી જીવન નષ્ટ કરવા માગું છું ? નહિ. હું આજ સુધી અભ્યાસી જીવન ગાળું છું, વિદ્યાર્થી છું, પણ હું કહેવા માગું છું કે જેને સ્વતંત્રતાની તાલીમ નથી મળી—અને અલબત તે મિલકૃત ' Liberty ' ના અભ્યાસથી નથી મળતી—તે સ્વતંત્ર નથી કહેવાતો. તમારી તાલીમ અરબસ્તાનના છોકરાઓ કરતાં પણ નપાવટ છે. એ તરફથી આવેલા એક માણસે મને કહેલું કે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓની તાલીમના ચોથા ભાગ જેટલી પણ તાલીમ આપણા વિદ્યાર્થીઓની નથી. અરબસ્તાનનો એક પણ વિદ્યાર્થી એવો નથી કે જે આ સલ્તનતને સ્વીકારી શકે. ત્યાં તેમને ટપાલ, તાર અને ટ્રામ આપવા કાઢયાં, એરોપ્લેનો દાખલ કરવાની લાલચ આપવામાં આવી, જે રેતીમાં ખીચડી મુકતાં ઘડીમાં ચડી જાય તે રેતીને ઠંડી કરી આપીશું એવું પણ કહેવામાં આવ્યું, તાલીમ આપવા માટે તાલીમની ભારે શાળાઓ ખોલવાની લાલચ આપવામાં આવી; પણ ત્યાંના છોકરાઓ કહે છે કે અમારે એ નથી જોઇતી. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે ધાર્મિક તાલીમ છે. તમારે એવી ધાર્મિક તાલીમની જરૂર છે. તમે જે સંજોગોમાં ભણો છો તેમાં મનુષ્યનો ડર રાખવો પડે એવી જ તાલીમ મળી શકે છે. પણ હું તો મનુષ્યનો ડર છોડી ઇશ્વરનો ડર રાખતાં શીખ્યો હોય તેને ખરો એમ. એ. કહું. તમારામાં એટલું જોર આવે કે આજીવિકા માટે તમારે કોઈની આગળ હાથ લાંબો કરવાની ખેવના ન રહે, ત્યારે તમારી કેળવણી બરોબર કહેવાય જ્યારે તમને લાગી જાય કે આ દુનિયામાં જ્યાં સુધી મારા હાથપગ સાબુત છે ત્યાં સુધી આજીવિકા મેળવવા મારે ક્યાંયે જીલું મ્હોડું કરવું નથી ત્યારે તમારી કેળવણી બરોબર કહેવાય.

જનકની પુણ્યભૂમિમાં સત્તુ

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ૩ કરોડ લોકોને દિવસમાં પેટપૂર ખાવાનું નથી મળતું. બિહારમાં સત્તુ નામનો નિઃસત્ત્વ ખોરાક ખાઇને પ્રજાનો મોટો ભાગ રહે છે. એ સત્તુ—મકાઇનો લોટ પાણી અને લાલ મરચાં સાથે ગળે ઉતારતા જ્યારે મેં લોકોને જોયા છે તે વેળા મારી આંખમાંથી અગ્નિ વરસ્યો છે.

તમને તેવું ખાવાનું મળે ત્યારે તમે કેટલા દિવસ ગુજારી શકો વારુ ? એ રામચંદ્રજીની ભૂમિમા—જનક રાજાની પુણ્યભૂમિમાં લોકોને આજે ખાવા ની નથી મળતું, દૂધ સરખું નથી મળતું. આવી સ્થિતિમાં તમારાથી નિરાંતે કેમ બેસી શકાય ? દરેક જણ મૅક્સ્વિની થઇ શકીયે એવી તાલીમ આપણને ન હોય તો તે તાલીમમાં કશો અર્થ નથી. તમને આઝાદીથી ખાવાનું ન મળે તો ભૂખ્યા મરી આઝાદ રહેવાની તાકાત આવે

હું સાંભળું છું કે અરેબિયા અને મેસોપોટેમિયાના છોકરાઓમાં એ તાલીમ છે. તે અંગ્રેજો સામે બાથ ભીડવાવાળા છે. ત્યાં તો શસ્ત્રબળ પડેલું છે. આપણે ત્યાં તે નથી. પણ હિન્દુસ્તાનની સત્યવૃત્તિમા ભારે આત્મિક શક્તિ પડેલી છે, તેથી જ આપણે અત્યાચારને હઠાવી શકીયે એમ છીયે. અસંતનો ત્યાગ કરવાનો તુલસીદાસજીનો ઉપદેશ છે. આ સલ્તનત રાક્ષસી છે એમ હું કહું છું, એટલે તેનો ત્યાગ એ આપણો ધર્મ છે. ત્યાગ કરવો એટલે હિજરત કરવી એવું જ થાય. પણ તેટલું કરવાનું હું નથી કહેતો. ત્યાગ કરીને આપણે કયા જઇયે ? હિન્દી મહાસાગર યા બંગાળી ઉપસાગરના પેટ સિવાય તો હું કયાયે આશરો નથી જોતો પણ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે અસંતોનો સદંતર ત્યાગ ન કરી શકો તો તેનાથી થોડા દૂર રહો. રાવણનાં પકવાન્નો તથા દાસીઓનો ત્યાગ કરી અશોકવાટિકાના કેવળ ફળફૂલથી નિર્વાહ કરનારા સીતાજીના જેવો શાન્તિમય અસહકાર કરવાની તાકાત તમારામા ન આવે તો હિન્દુસ્તાન ફના થઇ જાય, ગુલામીમાં સબડ્યાં જ કરે એ વિષે મને લેશ શંકા નથી

સલ્તનત વર્ષો થયાં હિન્દનું નખોદ વાળી રહી છે

આ સલ્તનત રાક્ષસી કેમ છે તેનાં કારણોમા હુ ઉતરવા નથી માગતો. પણ પંજાબના અત્યાચારો કરનારી, છ છ સાત સાત વર્ષના બાળકોને તાપમા ચલાવી મારી નાખનારી, ઓરતોની લાજ લેનારી અને જે અમલદારોએ આ અત્યાચારો કર્યા તેમણે કંઇ ગુન્હા નથી કર્યા, તેમણે તો સલ્તનતને બચાવી, એમ કહેનારી સલ્તનતના તાબાની શાળા-પાઠશાળામા ભણવું મારે મન મહામા મહા અધર્મ છે. મારા વડીલ બંધુ પંડિતજીને એ ધર્મ લાગે છે. મને મારા શાસ્ત્ર એવું નથી ભણાવતાં રાવણના હાથથી હું ગીતા નથી શીખી શકતો, કુરાન નથી શીખી શકતો, બાઇબલ નથી શીખી શકતો. ગીતાજીનું ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અધ્યયન કર્યું હોય, તેની પાસે શીખું. દારૂ પીનારા પાસે કેમ શીખી શકું ? મારો આત્મા કેટલો સળગી રહ્યો છે તેનો તમને હું ખ્યાલ નથી આપી શકતો. આ સલ્તનતની મેં ૩૦ વર્ષ સેવા કરી. તેમા કાંઈ બૂરૂ કર્યું એમ કહેવા હું માગતો નથી. માત્ર હવે હું એને સેવા આપી શકતો નથી; કારણકે હવે પંજાબના અત્યાચારો જોયા છે. એટલુ જ નહિ પણ હું એ પણ જોઇ શકું છું કે આ સલ્તનત કેટલાયે વર્ષો થયાં હિન્દનું એવું નખોદ વાળી રહી છે કે જેની સરખામણીમાં પંજાબના અત્યાચાર કાંઈ વિસાતમાં નથી. તમારા જેવડો હું હતો ત્યારે દાદાભાઇ નવરોજજીનું 'Poverty

and the Un-British Rule in India' મેં વાંચેલું. તેમાં જે Progressive drain —ઉત્તરોત્તર વધતું જતું દ્રવ્યશોષણ સાબીત કરેલું છે તે આજે ઓછું થયું છે ? સરકરી ખર્ચ વધતું ગયું છે કે નહિ ? પેન્શનોમાં તણાતાં નાણાં વધ્યાં છે કે નહિ ? આનો જવાબ જો 'હા' હોય તો હું કહું છું કે લૉર્ડ સિંહ જેવા ભલે ગવર્નર થાઓ—અરે પંડિતજી જેવાને વાઈસરાય બનાવવામાં આવે તોપણ—તેને સલામ કરવા હું ન જ જાઉં. ખરી સ્થિતિ એ છે કે આ રાજ્યપ્રથા નીચે આપણી ગુલામી વધતી જ ગઇ છે. અને ગુલામ જ્યારે ગુલામીની શૃંખલાની ચમક જોઇને મુગ્ધ થાય ત્યારે તેની ગુલામી સંપૂર્ણ થઈ કહેવાય. ૩૫ વર્ષ ઉપર જે ગુલામી હતી તેના કરતાં આજે આપણામાં વધારે ગુલામી છે એમ હું કહું છું. આપણે વધારે હતાશ બનતા ચાલ્યા છીયે. આપણામાં નામર્દાઇ વધતી ગઇ છે; એટલે તાત્વિક દૃષ્ટિએ કહું તો જરૂર કહું કે આપણામાં ગુલામી વધતી જાય છે.

સલ્તનતે હિંદુસ્તાનને નાપાક બનાવી દીધું છે

"બાબુ ભગવાનદાસના વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનનો એક ભાગ મારી સ્મૃતિમાં આવ્યાં જ કરે છે. તેમણે કહ્યું છે કે આપણા રાજ્યધિકારીઓ જ્યારે વણિક બનીને રાજ્ય કરે, અને વણિક બનીને જ નહિ પણ જ્યારે ભાંગગાંજા જેવાં નશાનાં સાધનનો વેપાર કરે ત્યારે તે અધમ બને છે. તેમનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. આ સલ્તનતે હિન્દુસ્તાનને નાપાક બનાવી દીધું છે. આબકારી ખાતું વધતું જ જાય છે. ગોખલેજી જેવાએ શાળાઓ વધારવાનો અવાજ કાઢયો હતો, પણ સ્થિતિ એ છે કે સન ૧૮૫૭માં પંજાબમા જ્યારે ૩૦૦૦૦ શાળાઓ હતી ત્યારે આજે ત્યા ૫૦૦૦ છે. સરકારે એ શાળાઓને હડાવી. સરકારનામાં યોજનાશક્તિ છે આપણામાં યોજનાશક્તિ છે ? પણ આપણને તો તેમણે ભ્રમણામાં રાખ્યા છે. એ લોકો આપણને સ્વરાજનો શો પાઠ શીખવવાના હતા ? ધારાસભામાં જઇને આપણે સ્વરાજનો પાઠ શીખીશું? સ્વરાજશક્તિ શીખવા માગતા હો તો આરબો પાસે જાઓ, બોઅરો પાસે ચાલ્યા જાઓ. હું તો કહું કે આપણામા સ્વરાજશક્તિ આજે પણ છે, પણ આપણે સિંહ છતાં પોતાને બકરાં માની બેઠા છીયે. જેનામાં આત્મા છે તેને કોણ ડરાવી શકે ? આ ભાવના તમારામા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તમને ખરી તાલીમ મળી. એ તાલીમ પ્રથમ લીધા પછી જ તમે બીજી સામાન્ય તાલીમ લઈ શકો. આજે તો તમારી બેડીઓને વધારે જકડે એવી તાલીમ તમે લઈ રહ્યા છો. ડિગ્રીઓ ઉપર મુગ્ધ હોવાને લીધે આપણે આજે કહી રહ્યા છીયે કે અમારે ચાર્ટર જોઇયે છે. આ ચાડો નીચે આપણે નથી ભણતા તેનું કારણ શું ? આવાં ભવ્ય મકાનો આપણને શા સારૂ જોઇયે ? દેશમાં જ્યાં કેટલાયે માણસોને પૂરૂં ખાવા પણ નથી મળતું, જ્યાંની સ્ત્રીઓ બદલવાનું બીજું વસ્ત્ર ન હોવાને લીધે દિવસના દિવસ સ્નાન કરી શકતી નથી, ત્યાં તમને જ્ઞાન મેળવવા માટે મોટી મહેલાતો જોઇયે ? જો તેમ હોય તો તમે અસહકારને ભૂલી જાઓ. તમને દેશને માટે દર્દ હોય, મારામાં જે આગ સળગી રહી છે તે તમારામાં સળગી રહી

હોય તો મકાન બકાનની વાત ભૂલી જાઓ, અને હું કહું છું તેવો અસહકાર કરો. જો તમે તેમ કરશો તો જે પ્રતિજ્ઞા મેં બીજે સ્થળે કરી છે તે હું આ પવિત્ર સ્થળમાં પાછી કરું છું કે એક વર્ષમાં આપણને સ્વરાજ મળશે.

આ ભડકતી આગમાંથી હઠી જાઓ

પણ ફરીફરીને હું કહું છું કે તમે તમારા ધર્મને પીછાનો તો જ એ મળે. હર્ષનાદો કર્યે એ ન મળી શકે હું આ વાતો કેમ કરી રહ્યો છું? મને ધનદોલત નથી જોઇતાં, માનઅકારામ નથી જોઈતાં, હિન્દુસ્તાનનું તાજ નથી જોઇતું; મને તો હિન્દુસ્તાનની આઝાદી જોઇયે છે. મને બધા કહે છે કે તમે બીજાની સાથે મળી જાઓ. પણ હું મળી નથી જઈ શકતો; મારા હૃદયનો મત છોડીને હું એક નથી થઇ શકતો; અંતરાત્માનો અવાજ તરછોડીને હું એક નથી થઇ શકતો; સિદ્ધાન્તની વાતને છોડીને મળવા નથી માગતો. સિદ્ધાન્તની વાત એ છે કે સ્વરાજ મેળવવું હોય તો પ્રત્યેક જણે આઝાદ થવું જોઇયે. તમે જેમ સામેના ઝાડોને જુઓ છો તેમ તમારો અંતરાત્મા પ્રત્યક્ષ અનુભવે કે આ સલ્તનત રાક્ષસી છે, અહીં ભણવું એ પાપ છે, લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ગમે તેટલું કહે કે 'અમારો કાંઈ હકનથી,' પણ ગુપ્ત રીતે તે પોતાની અસર ચલાવી શકે છે, જો તમને એમ લાગી જાય કે આ સલ્તનતની પાસે તાલીમ લેવી એ બેવકાઇ છે, તો તમે એક ક્ષણ પણ આ વિદ્યાલયમાં ન રહેજો, એની ગંધ પણ ન લેજો.

હું તમને કહું છુ કે આ ભડકતી આગમાથી હઠી જાઓ અને બધાંય જોખમો ઉઠાવો. મને બીજો પ્રશ્ન ન પૂછશો. વિદ્યાર્થીઓ શું કરે એમ ન પૂછશો પ્રોફેસરો નથી, મકાનો નથી, ક્યાં શીખશું એમ ન પૂછજો. તમારામા તાકાત હોય તો તમારાં ઘરમા ચાલ્યા જાઓ. ઘર તમારી યુનિવર્સિટી છે. તમે વિનયી થાઓ, તમે સત્યશીલ થાઓ તો તમારૂ ઘર તમારી યુનિવર્સિટી છે. પણ તમે આ મન્દિરો (વિદ્યાલયના મકાનો તરફ આંગળી કરીને) સાથે મુકાબલો કરવા માગશો તો તમે પડશો. આ મન્દિરોની સાથે તમને આસક્તિ થઈહશે તો તમે ભ્રષ્ટ થયા છો. આ મન્દિરો અને આપણાં ઘર વચ્ચે સામ્ય છે? વિલાયતમાં તો તેવું કાંઇક છે, પણ અહીં તે પણ નથી. અહીં તો કેવળ લૂંટના પૈસામાંથી બનેલા છે. જે સ્વતંત્ર નથી તે ઇશ્વરની પ્રાર્થના પણ સુખે નથી કરી શકતો. તમારી શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક સ્વતંત્રતા આજે જ તમે મેળવી શકો એમ છો આ વિદ્યાલયમાંથી નીકળી નારાયણનો મંત્ર જપીશું, રામનું નામ જપીશું, તોપણ તે ભારે તાલીમ છે, એવો જેને વિશ્વાસ આવી જાય તેણે ઉપર કહેલી ત્રણે સ્વતંત્રતા મેળવી છે. હિન્દુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓમાં હું આ વસ્તુ ફુંકી શકું તો હું તેમનામાંથી સ્વરાજનું લશ્કર બનાવી શકું. હું કહું છુ કે આ સલ્તનતની ફુંક જ્યાં સુધી એ પાઠશાળામાં સીધી અથવા આડકતરી રીતે અસર કરી રહી છે ત્યાં સુધી તમારે એ પાઠશાળાઓને છોડયે જ છૂટકો પણ તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ન આવ્યો હોય તો તમે છો ત્યાં જ રહેજો.

તા. ૫-૧૨-૧૯૨૦

બીનશરતે વિદ્યાલય છોડો

"અહીં ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાલય છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેથી મને દર્દ થાય છે. પ્રતિજ્ઞાથી દર્દ નથી થતું, પણ તે વિદ્યાર્થીઓમાં રખેને અવિશ્વાસ હોય એ વાતથી દર્દ થાય છે. તમે જો માનતા હો કે ગાંધી જાદુગર છે, તે આવશે એટલે વિદ્યાલય બનાવી દેશે, તો તે તમારી ભૂલ છે તો તો હું તમને કહું છું કે અવારંભ એ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે. તમે આટલું વિચાર્યા વિના જો વિદ્યાલય છોડશો તો હું પાપી બનીશ. હું તો તમને કહું છું કે તમે વિદ્યાલય છોડીને ઘરમાં બેસો. આ આગમાંથી બચી જાઓ. તમારામાં આત્મવિશ્વાસ હશે તો આજે જ વિદ્યાલય બનાવી શકશો. પણ પંડિત જવાહરલાલે અને અલીગઢમાં મહમદઅલીએ કહ્યું છે તેમ શરત કર્યા વિના છોડો. તમારે છોડવી હોય તો સાત હજાર વાર છોડો નહિ તો પાછા જાઓ. પણ છોડીને પાછા જવાના હો તો છોડશો જ નહિ. આપણા ધર્મનું પાલન ન કરીયે તો આપણો દેશ આપણો નથી. તમને—તમારી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને પવિત્રતાને—હું કહી રહ્યો છું તેનો ખ્યાલ કરજો. ફરીફરીને કહું છું કે તમને જરા પણ અંદેશો હોય તો તમે માલવીયાજીનું જ માનજો. તેમણે આ વિદ્યાપીઠ બનાવવા પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય કર્યો છે. પણ અંતરાત્મા જેમ સામેની વસ્તુ ચોખ્ખી જુએ છે તેમ અહીં રહેવું એ પાપ છે એ વાત તમને સ્પષ્ટ ભાસી જાય તો તમે છોડજો. 'प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्' એ આપણું શાસ્ત્રવચન છે, અને તમે ૧૬ વર્ષ ઉપરના હોઈ તમને મેં આજે કહ્યું તે કહેવાનો મને અખત્યાર છે. આવી જ તાલીમ મેં મારા પુત્રોને આપી છે: અને મેં તેમનું કશું નથી બગાડ્યું અંતે તમને કહું છું કે તમને કાશીવિશ્વનાથ પવિત્રતા આપો, ધૈર્ય આપો, તપશ્ચર્યા આપો અને બીજી જોઈતી સામગ્રી આપો."

આ ભાષણ તો વિદ્યાર્થીઓની જ જમીન ઉપર થયેલું, પણ પંડિતજીની તો ખાસ માગણી હતી કે તેમણે પોતે વિદ્યાર્થીઓને જ્યાં ઉપદેશ આપ્યો છે ત્યાં જ ગાંધીજી પણ તેમને ઉપદેશ આપે; એટલે બીજે દિવસે વિદ્યાલયના વિશાળ ખંડમાં ગાંધીજીએ બોલવાનું સ્વીકાર્યું. પંડિતજી અને અધ્યાપકો પણ સૌ હાજર હતા. એ ભાષણના હેવાલમાં ગયા ભાષણમાં આવી ગયેલી બાબતોની પુનરુક્તિ હું નહિ કરું. આરંભમાં અલીગઢ અને કાશીજીમાં પોતાની સમક્ષ આવી પડેલા કાર્યની ગાંધીજીએ તુલના કરી:

અલીગઢ અને કાશીજી

"અહીં બેસીને જે દૃશ્ય અલીગઢમાં જોયું હતું તેનું સ્મરણ કરી રહ્યો છું. અલીગઢમાં ગયો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતો કરી ત્યારે ત્યાંના હૉલમાં મારે જે તેમને કહેવાનું હતું તે મેં કહેલું. તે પ્રસંગે મારી જવાબદારી ભારે હતી એ મને ખબર હતી. તે સંસ્થા આ સંસ્થાથી વધારે જૂની છે એનું પણ મને ભાન હતું. એ પણ મને ખબર હતી કે તે સંસ્થા માટે તેમની મહબ્બત પણ બહુ ભારે હતી. મને એ પણ ખબર હતી કે એ સંસ્થા એક મહાન મુસલમાને પેદા કરી હતી છતાં નીડર થઈ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને

કહેવાનું હતુ તે મેં કહ્યું મારૂં દિલ રુદન કરી રહ્યું, હતું કે હું આ શું કામ કરી રહ્યો છુ? મારી આસપાસની ઇમારતો જોઇને આજે પણ મારૂં દિલ રોઈ રહ્યું છે આજે વિશેષ રુદન કરી રહ્યું છે, કારણ તેના પ્રાણ મારા પૂજ્ય બન્ધુ છે, જેને હું વડીલ બન્ધુ સમજું છુ તેમની સલાહ લીધા વિના હું કાઇ ન કરતો હિન્દુસ્તાનમાં મારૂ જીવન એમની સાથે રહીને વ્યતીત કરીશ એવી મારી અભિલાષા હતી. આવો મારો તેમની સાથે સબંધ. અલીગઢમાં તેવી સ્થિતિ ન હતી અલીગઢ સંસ્થાનો પ્રાણ કોણ છે તેની મને ખબર નથી. અને આ વિશ્વવિદ્યાલયમા બેસીને મારા મુરબ્બી ભાઇને કાઇ દુ ખ થાય, એવુ રખેને કાઇ કહેવાઈ જવાય એ બીકથી હુ કપી રહ્યો છું. પણ મારો ધર્મ મને સમજાવે છે કે મારા દિલમા જે મને ધર્મ લાગે તે વાત કરવાની આવે, ત્યારે મારે મારી પ્યારામા પ્યારી વસ્તુને પણ છોડવી જોઇયે એ જ વસ્તુ આજે હું કરી રહ્યો છું. પણ તમને કહેવા માગું છુ કે અમારા તીવ્ર મતભેદ છતાં મારા પૂજ્યભાવમા જરા પણ ઉણપ નથી પડવાની તેમ તમે મારૂ કહેલુ કરશો તોપણ પંડિતજી પ્રત્યેનો તમારો પૂજ્યભાવ તમે પ્રથમના જેટલો જ કાયમ રાખશો એવી હુ આશા રાખું છું.

પ્રમાદી થવા માટે પાઠશાળા ન છોડશો

"મારૂં દિલ વિશ્વાસ દે છે કે પંડિતજી જે કામ કરી રહ્યા છે તે તેમનો ધર્મ સમજીને કરી રહ્યા છે, એટલે અમારી મૈત્રીમા કાંઈ ઓછાપણુ થઇ જાન શકે. પંડિતજી અને અધ્યાપકો માટેની તમારી પૂજ્યભાવના એ જ રીતે કાયમ રહે એમ હું માગું-તમારી બુદ્ધિ અથવા દેશભક્તિ તેમના કરતા વધારે છે એમ પણ ન માનશો માત્ર વિચારનો ભેદ છે. આજે આખા હિન્દુસ્તાનના પ્રત્યેક પુરુષ અને સ્ત્રીની એક ભાવના થઇ શકે તો હિન્દુસ્તાન આજે જ સ્વતંત્ર થઈ શકે પણ જે જે મુલકોએ આવી લડત ઉઠાવી છે તેઓમા મતભેદો પણ રહ્યા જ હતા એ બધામાથી ઉગરી જઇને તેઓ સ્વતંત્ર થયેલા. તેમણે જે કષ્ટ સહેલાં તે કષ્ટ સહન કર્યા વિના આપણો દેશ પણ સ્વતંત્ર ન થઇ શકે. તમે તમારી સભ્યતા ન છોડશો, વિનય ન છોડશો. નમ્રતા ન છોડશો તમારી સાથે ન જનારા વિદ્યાર્થીઓ તરફ ઘૃણા ન કરશો તેમને સતાવશો નહિ તમે એવા કામ કરજો કે જેથી તમારે વિષે આપણા માનનીય ભાઇઓમા જે અવિશ્વાસ રહ્યો છે તે નીકળી જાય. તમે વિદ્યાલયની બહાર નીકળી તમારૂં ધર્માચરણ વધારશો તો તેમના આશીર્વાદ મેળવશો તમે અવિચારથી વિદ્યાલય છોડી તમારા સ્વાર્થને સાધશો, દંભી થશો, વ્યસની થશો, સેવાધર્મ છોડશો તો તેમના આત્મા અને મારા આત્માને દુ:ખ થશે તમે કોઇની સલાહ માગતા હો તો પંડિતજીની જ માનજો પણ તમારે કોઇની સલાહની જરૂર ન રહી હોય અને તમે નિશ્ચય કર્યો હોય, તમારૂં દિલ પુકારીને કહેતુ હોય કે અસહકાર એ તમારો ધર્મ છે, તો તમે બેધડક નીકળજો, અને પંડિતજીનો આશીર્વાદ લઈને નીકળજો, તેઓ તમને એક ક્ષણ પણ નહિ રોકે"

તા. ૫-૧૨-૧૯૨૦

હું એકાન્તિક અસહકાર કેમ નથી કરતો ?

આગળ જતાં આજનું શિક્ષણ દોષવાળું છે માટે નહિ પણ 'અધર્મીના હાથનું સુવર્ણનું દાન પણ ન લેવાય, અધર્મીને હાથે વિદ્યાનું પણ દાન ન લેવાય' એ ખાતર વિદ્યાલયનો ત્યાગ કરવાનું પોતે સમજાવી રહ્યા છે એ જણાવીને ગાંધીજી બોલ્યા:

"હું આ સલ્તનતનો જરૂર ત્યાગ કરું, પણ તેમ કરું તો, હિન્દુસ્તાનને હું જે પેગામ આપવા માગું છું તે ન આપી શકું એમ મને લાગે છે. માટે જ હું આ અસહ્ય સ્થિતિમા મારું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યો છું. રાવણરાજ્ય હોત અને તુલસીદાસ સુણાવત તેમ હુ સુણાવી રહ્યો છું કે આ આપણે માટે પણ રાવણરાજ્ય છે. હું કલાકની પ્રત્યેક પળે એ જ જાપ જપી રહ્યો છું કે આ સલ્તનતને હું શી રીતે હઠાવી શકું યા તો સુધારી શકું. એ જ ઇરાદાથી હુ આ દેશમા રહ્યો છુ "

દેશની ખાતર ઉચ્ચ શિક્ષણનુંયે બલિદાન આપો

બીજી વિદ્યા મળો યા ન મળો પણ આ વિદ્યા છોડો એમ કહી પાછુ તેમણે જણાવ્યુ કે "ચાલુ સ્થિતિ માટે ખરો વૈરાગ્ય—પોતાના જેવો વૈરાગ્ય છૂટ્યો હોય તો જ, સ્વતંત્રતા માટે કશો વિચાર કર્યા વિના દેહનો ત્યાગ કરવો એ પણ ધર્મ છે એમ લાગતું હોય તો જ છોડજો આ વિદ્યાલયમા ભારેમાં ભારે કેળવણી મળતી હોય, સગવડો મળતી હોય, તો તેનું પણ હિન્દુસ્તાનના લાભ માટે બલિદાન કરવાની જરૂર છે.

સંયમ અને વિનય

" અસહકાર પરમ સંયમધર્મ છે. તમારામા અસહિષ્ણુતા હોય તો તમે અસહકારી નથી થઈ શક્તા. પિતામાતા પ્રત્યેના ધર્મ વિષે એટલુ જ કહું છુ કે તમે નિશ્ચય કર્યો હોય તો અદબથી ભાર વિનયપૂર્વક તેમની પાસે ચાલ્યા જજો, તેમની સાથે દલીલ કરજો, અને તેમની વાતથી તમારું દિલ હાલે છે એમ તમને લાગે તો જરૂર તેમની આજ્ઞાનુ જ પાલન કરજો. તમારા પ્રત્યેક કાર્યમા વિનય માગું છુ, ધર્મ માગું છુ જે પ્રતિજ્ઞા લઇને તમે પાઠશાળા છોડશો તે જ પ્રતિજ્ઞાનો તમે ધર્મપાલનને તરછોડશો તો ભંગ કરશો માટે તમારે વિનયની તાલીમ પહેલી લેવી પડશે અને તમારે ભારે બલિદાન દેવા પડશે 'ભારે' કહું છુ કારણ આજની દીન દશામા આપણે નામર્દ થઈ ગયા છીયે, અને દોઠીનું સાધન તજવુ એ પણ મોટું બલિદાન છે.

" અંતે ફરી ફરીફરીથી કહું છું કે તમને જેમના ઉપર વિશ્વાસ હોય તેવા અધ્યાપકો અને માલવીયાજીને મળીને નિશ્ચય કરીને પાઠશાળા છોડશો અને તેમનો આશીર્વાદ લેશો."

પંડિતજીનો ઉપદેશ

પછી પંડિતજી ઉઠયા. તેમણે જણાવ્યુ :

" તમે જે ગંભીર ભાવપૂર્ણ ઉપદેશ સુણ્યો છે તે વિષે મને આશા છે કે તમે અક્ષરે અક્ષરનો શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક વિચાર કરીને નિર્ણય કરજો તમારી સામે પ્રશ્ન એ છે કે

તા. ૮-૧૨-૧૯૨૦

ડોગરા શું, શીખ શું, ગુરખા શું, કે હિન્દની બીજી લડાયક જાતો શું, કોઇયે આપણને અકારા થોડા જ છે? સૌ કોઈ આપણને જોઇયે જ છે—બ્રિટિશ સોલ્જરનો મુકાબલો કરવા માટે નાહ પણ એ બ્રિટિશ સોલ્જરોને હાથે આપણા પગમા જકડાતી ગુલામગીરીની બેડીઓમા મદદગાર થતા અટકવા માટે. આપણી લડાયક જાતિઓને ઉગી આવવું જોઇયે કે બ્રિટિશ અમલદારના હુકમસર પોતાની સમશેર ચલાવીને તેઓ પોતાની અને અમારી ગુલામગીરીને કેવળ મજબૂતીનો પટો જ બક્ષે છે. અને એ દિવસ પણ આવશે કે જ્યારે ઉપલા પક્ષના લેખક જેવા વિચારવાળાઓ કોઈ નહિ રહે અને જ્યારે લડાયક જાતિઓ પણ અહિંસાની આવશ્યકતા સમજી ચુકી હશે.

પણ ઉપલા કાગળનો લેખક જ્યારે મને પરદેશી માલ, પોલીસ અને લશ્કર એ ત્રણ ઉપર જ બધું બળ એકત્રિત કરીને અજમાવવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યારે તો મને એના હેતુઓ વિષે ખરેખાત શક જાય છે. આવા આગ્રહમા દરેક પ્રકારનો આપભોગ આપવામાથી બચ્યા રહીને—એટલે કે જે વર્ગ આજદિવસ સુધી પ્રજામતને દોરતો આવ્યો તે જ લોકોના વર્ગને આત્મયજ્ઞ વડે શુદ્ધ અને પાવન થવાની તકમાથી બાતલ કરીને પ્રજાકીય એકતા સ્થાપવાના અટ્ટહાસ વિના બીજા શુ છે? પણ અસહકારની લડત તો એ આમપ્રજાને દોરનાર વર્ગના આપભોગ ઉપર જ લડાઈ રહી છે. ઘડીભરને માટે એણે એ વર્ગમા વિખવાદ કે ખટાશ ઉત્પન્ન કરાવેલા દેખાશે પણ હકીકતમા આત્મશુદ્ધ કરાવીને આ પ્રવૃત્તિ જ ખરી પ્રજાકીય એકતા સ્થાપન કરશે. ઉપરાત, લખનાર આ લડતના પૂરેપૂરા અને છચોક ખુલ્લાપણાથી જે અસાધારણ સુદર પરિણામ અત્યાર સુધીમા જ આવી ચુક્યું છે તે જોઈ શક્યો નથી. મને તો લાગે છે કે પ્રજા આજે જેટલી નિર્ભય બની મનની વાત ખુલ્લા શબ્દોમા કરી નાખતી થઇ ગઈ છે તેટલી નિર્ભય અગાઉ કદી પણ નહોતી. રાજદ્રોહનો મહાકૃત્રિમ કાયદો તો એને લગભગ વિસારે પડી ગયો છે. લેખક છૂપા મડળોની વાત કરે છે ત્યારે તો એ જૂના જમાનાની વાત કરતો હોય એવો જ ભાસ થાય છે. મલિન છૂપી પદ્ધતિઓની મદદ લઇને આ મહાન પ્રજાને તમારાથી ઉન્નતિને શિખરે ચડાવી શકાશે નહિ. ધોળા દહાડાના પૂરા અજવાળામા આપણી લડત બહાદુરીપૂર્વક છચોક ખુલ્લમખુલ્લા ચલાવીને પોલીસના છૂપા અને અનીતિકર ખાતાને આપણે નિઃશસ્ત્ર કરી મુકવું જોઇયે. અસહકાર મૂળમા ઘા કરનાર તો છે જ અને બ્રિટિશ સરકાર જોડે ખુલ્લો અને સપૂર્ણ ખાનદાનીભર્યો અસહકાર કરીને એ વિપક્ષને

પાણી સિંચવાનું બંધ કરવું એ જ ખરેખરો મૂળમાં ઘા છે. સર્જનાર પરમેશ્વરના નામની જોડે જોડે જ શેતાનના છૂપા માર્ગોની હિમાયત કરીને નાહક વાણીક્ષય કરે છે.

---

૧ ગાંધીજીની મુસાફરી

વિદ્યાર્થી જગતમાં સંક્ષોભ

આ વખતની ઉત્તરની મુસાફરી ગાંધીજીએ કેવળ વિદ્યાર્થીઓને માટે રાખેલી કહી શકાય. વિદ્યાર્થી જગત્‌માં કેવો મોટો સંક્ષોભ થઈ રહ્યો છે તે તો ગમે તે વર્તમાનપત્રનો એકાદ અંક જોવાથી જણાશે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, મધ્ય પ્રાંત, બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત, પંજાબ, બધેય વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્ત ખળભળી રહેલાં જણાશે. ગાંધીજી ખાસ કરીને દિલ્હી, આગ્રા, બનારસના વિદ્યાર્થીઓને મળવા આ વખતે નીકળેલા. દિલ્હીના વિદ્યાર્થીઓને મળવાનું થયું તે પહેલાં તો ઠેર ઠેર વિદ્યાર્થીઓ ઉઠી ગયાની વાતો સાંભળવામાં આવી જ હતી. આગ્રામાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ કૉલેજો છોડવાને તત્પર છે એમ જણાતાં જ ગાંધીજી અલીગઢ અને મથુરાથી આગ્રા ગયા. આગ્રામાં અવ્યવસ્થાનો પાર ન હતો. વ્યવસ્થાપકોએ ગાંધીજીને વિદ્યાર્થીઓ માટે બોલાવ્યા હતા, પણ તેમને માટે મોટાં સ્વાગત, અનેક કલાકનું સરઘસ અને હજારો માણસની જાહેર સભાનું ધમસાણ રાખતાં તેમને વિચાર થયો ન હતો. આ બધું અટોપતાં ગાંધીજીને ઘણી હેરાનગતિમાંથી પસાર થવું પડ્યું. આખરે વિદ્યાર્થીઓની સભા થઈ તેમાં પણ શાન્ત થતાં વીસ પચીસ મિનિટ ચાલી ગઈ. આગ્રાની સ્થિતિ વિષે આટલા વિવેચનની જરૂર એ માટે છે કે વિદ્યાર્થીઓને અપાયેલા ઉપદેશમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.

આગ્રાના વિદ્યાર્થીઓને

આરંભમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે "મને અહીં આવીને જેટલું દુ:ખ થયું છે તેટલું દુ:ખ બીજે ક્યાંયે નથી થયું. આવા ધમસાણ વચ્ચે હું જે કામ કરવા આવ્યો છું તે કામ તમે મારી પાસેથી નહિ લઈ શકો. જ્યાં આટલી બૂરી વ્યવસ્થા છે ત્યાં હું વિદ્યાર્થીઓને શી રીતે કૉલેજ છોડવાનું કહી શકું ?" હાલના શિક્ષણને વિષે બોલતાં તેઓએ તેનું એવી બેહૂદું વર્ણવ્યું કે જે બેડી "તેની ચમકને લીધે આપણને આજે રહી છે, અને જેને આપણને આપણી સ્વતંત્રતાની નિશાની જ માની બેસીયે છીએ. આ સ્થિતિ આપણી બારેમાં બારે ગુલામી સૂચવે છે." આગળ જતાં તેમણે પ્રચલિત શિક્ષણથી ડરપોકપણું શીખવાય છે એમ જણાવ્યું. "બ્રિટિશ મહારાજાને માટે ગમે તેટલી ભક્તિ મનમાં હોય પણ તે ભક્તિને આજ કયો વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર રીતે દાખવી શકે છે ?" ડરપોકપણું ગાંધીજીએ વધારેમાં વધારે પંજાબના વિદ્યાર્થીઓમાં જોયું

ડર નહિ છોડી શકો તો તાલીમ શા કામની ?

"ડરપોકપણું આપણી જીંદગી થઇ ગઈ છે. જે તાલીમ ડર ન છોડાવી શકે, ઉલટી ડરને પુષ્ટિ જ આપે તે તાલીમ શા કામની ? જે તાલીમમાં સચ્ચાઇથી ચાલવાનો અવકાશ નથી, દેશને પૂજવાનો અવકાશ નથી, તે તાલીમ શું ?"

"પણ" ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે "તાલીમ બૂરી છે માટે તે તજવી જોઇયે એ જ મારી દલીલ નથી. એ તાલીમ ગુલામોમાં રાખનારાઓ દ્વારા આપણને મળે છે માટે આપણે તે નથી લઈ શકતા એવું મારૂં કહેવું છે ગુલામોના માલીક પાસેથી આપણે સ્વતંત્રતા નથી શીખી શકતા આ સલ્તનત ગંદી બની છે અને એ રાક્ષસી સલ્તનત મને સ્વતંત્રતાની તાલીમ આપવા માગતી હોય તોપણ તે હું નથી લઇ શકતો."

ચોરી કરીને નશાબાજી શીખવે છે

"આ તાલીમ ગમે તેવી હોય પણ તેના મૂળમાં શું છે ? ભારે ભારે પુસ્તકો શીખવવામાં આવે તેથી શા માટે મોહાઓ છો ? એ પુસ્તકો તમને સ્વતંત્રતાની સાચી તાલીમ નથી આપી શકતા, કેવળ ભોળવે છે. ખરૂ જોતા દેશના પૈસાની ચોરી કરીને એવી ભોળવનારી તાલીમ આપવામા આવે છે તે ચોરી કરીને તેમાથી થોડા પૈસા આપી નશાબાજી શીખવવા બરોબર છે."

આજ્ઞાપાલનનું રહસ્ય

માબાપની આજ્ઞા પાળવાને વિષે બોલતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યુ, "હુ માબાપની ભક્તિ કરનારો—શ્રવણના જેવી ભક્તિ કરનારો છોકરો હતો. હું ઇશ્વરને પણ માનનારો રહ્યો એવો હુ માબાપની આજ્ઞા તોડીને કોઇને કાંઇ કરવા કહુ ખરો ? પણ માબાપનો ઉત્પન્ન કરનાર પણ ઇશ્વર છે, અને ઈશ્વરની આજ્ઞા અને માબાપની આજ્ઞા વચ્ચે વિરોધ હોય ત્યાં ઈશ્વરની આજ્ઞાને વધારે માન આપવાનુ હું કહી રહ્યો છુ.

બીનશરતે છોડવું એ સ્વતંત્રતાનો પહેલો પાઠ

"જેને દિલમાથી અવાજ આવે કે મેં વર્ણવી છે તેવી સલ્તનતથી ચાલતી નિશાળોમા આઝાદી ન શીખી શકાય, જેને ખુદાઇ હુકમ થાય કે આઝાદી મેળવવા એ ગુલામીમાથી છૂટવું જોઇયે, તે માબાપને વિનયપૂર્વક સમજાવજો. તમને એમ લાગે છે કે આ બળતું ઘર છે, તેને તત્કાળ તજ્યે જ છૂટકો છે, તો જ તમે છોડજો મારાથી તો આ સલ્તનતમાં ક્ષણ, પણ ન રહી શકાય એમ મને ચોવીસે કલાક ભાન રહે છે, અને તમને એ ભાન થયું હોય તો તમારે માટે બીજી શાળાની વ્યવસ્થા છે કે નહિ તે પૂછવાનું તમને કશું પ્રયોજન જ ન હોય, બીનશરતે શાળા છોડવી એ સ્વતંત્રતાનો પ્રથમ પાઠ છે પણ તમને ધીરજ ન હોય, તમને શાળા છોડીને નવી સ્વતંત્ર શાળા થાય ત્યાં સુધી તેને માટે પૈસા એકઠા કરવાની, ભિક્ષા માગીને રહેવાની ધીરજ ન હોય તો હરગીજ શાળા ન છોડજો.

તા. ૮-૧૨-૧૯૨૦

સરકારના મજૂર થવું હોય તો શાળાને વળગી રહેજો

"તમારામાં મજૂરી કરવાની તાલીમ જોઇયે. અંગ્રેજ છોકરા શાળાપાઠશાળામાંથી નીકળે છે ત્યારે તેનામાં મજૂરી કરવાની તાકાત તો હોય જ છે. પણ તમે ભણીને વકીલ થવાની અથવા સરકારના મજૂરીઆ બનવાની ખાહેશ રાખતા હોય તો તમારે માટે આ જ શાળાપાઠશાળાઓ છે. દક્ષિણમાં મધુકરીની જે પુરાતન પ્રથા આજે પણ મોજુદ છે તેનુ ગૌરવ તમે સમજી શકતા હો તો ભિક્ષા માગીને પણ શિક્ષણ લેશો. ભિક્ષા માગીને શિક્ષણ લેવાની તાકાત ન આવી હોય તો હું તમારી મારફત દેશની સ્વતંત્રતા નથી મેળવવા ચાહતો.

અંતરનો અવાજ ક્યારે ?

"આ તાલીમ નાસ્તિકતાની તાલીમ છે. તે તાલીમ છતાં જેમને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોય, જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવેલો હોય, જેણે અસ્તેય અહિંસાનું પાલન કરેલું હોય, તેને અંતરનો અવાજ હોઇ શકે. માટે સંયમથી ઘડાયલા વિદ્યાર્થીઓને જ હું કહું છું કે તમને ઇશ્વરનો આદેશ હોય તો તમે બેધડક કૉલેજ છોડજો.

મારે નામર્દોથી સ્વતંત્રતા નથી મેળવવી

"જેમનામાં વખત આવ્યે કુરબાની કરવાની શક્તિ હોય, ફાંસી પર ચડવાની તાકાત હોય, ભીખ લેવાની તાકાત હોય તે જ વિદ્યાર્થી મને જોઇયે છે. જો તમારા દિલમાં દેશની ઉપર મુસલમાનના ધર્મ ઉપર, થયેલા અત્યાચારોથી અંગાર જળી રહ્યો હોય તો જ તમે કૉલેજ છોડી શકશો."

ડૉ. લક્ષ્મીદત્ત અને સ્વામી સત્યદેવ આગ્રામા વિદ્યાર્થીઓને સંભાળી રહ્યા છે. તેમણે પોતાની એક કમિટી સ્થાપી છે અને ખૂબ વિચાર કરી રહ્યા છે. ગાંધીજીના આ ઉપદેશ પછી કાંઇ ઉતાવળું પગલું તો ત્યાં ન જ ભરાય એવી આશા છે.

દિલ્હીના વિદ્યાર્થીઓ

દિલ્હીમાં હિન્દુ કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સાથે જે વાતચીત થઇ તેનો સાર હું નથી આપી શકતો, કારણ એમાં બહારના કોઇ પણ જણને જવાની રજા ન હતી. પણ પ્રિન્સિપાલ રુદ્રની સાથે મારે પાછળથી થયેલી વાતચીત ઉપરથી જણાયું છે કે દિલ્હીમાં પણ આ જ પ્રકારનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો. દિલ્હીના વિદ્યાર્થીઓની ઉપર અસર થઈ રહી છે. સેન્ટ સ્ટીવન્સ કૉલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને હિન્દુ કૉલેજના કેટલાક લાલા શંકરલાલે ઉઘાડેલી રાષ્ટ્રીય શાળામાં જવાને તૈયાર થયા છે અને તેમને તેમના આચાર્યો તરફથી આશીર્વાદ પણ મળી ચુક્યો છે.

પ્રયાગ
તા. ૩૦-૧૧-૨૦

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૦

§ દિશાભૂલ

બંગાળાના ગવર્નર નામ૦ લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ મારા 'હિન્દ સ્વરાજ'ની અંગ્રેજી આવૃત્તિ વાંચવાની મહેર કરી છે. થોડા જ દિવસ ઉપર બંગાળીઓના એક મેળાવડા સમક્ષ ભાષણ કરતાં તેઓએ ઉમેદ દર્શાવી કે સ્વરાજનો અર્થ જે મેં મારા પુસ્તકમાં કર્યો છે એવો જ કરવાનો હોય તો બંગાળીઓ તો એવા 'સ્વરાજ'ને દૂરથી જ નમસ્કાર કરશે. કૉંગ્રેસના ઠરાવમાં પ્રજાના ધ્યેયરૂપે મૂકેલું સ્વરાજ મારા પુસ્તકમાં નિરૂપેલું સ્વરાજ નથી એ હું જાણું છું અને એની દિલગીરી છે. કૉંગ્રેસ જે સ્વરાજ માગે છે તે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની માગણીનું સ્વરાજ છે. બ્રિટિશ સરકાર આપવાની મહેર કરે ને સ્વરાજ નહિ માગી કલ્પના મુજબ તો સ્વરાજમાં એક લોકનિયુક્ત પાર્લામેન્ટ થશે જેનો પ્રજાકીય નાણાં, પોલીસ, લશ્કર, આરમાર, અદાલતો અને કેળવણીસંસ્થાઓ ઉપર સંપૂર્ણ અખત્યાર રહેશે.

જો સ્વરાજ પ્રજા સાથ આપે તો એક વરસની અંદર હું લઈ કરવા ઉમેદ રાખું છું તેના અમલ હેઠળ ખિલાફત કે પંજાબ જેવા અન્યાય ફરી બનવા અવશ્ય અશક્ય થઈ પડશે. એ સ્વરાજના અમલ હેઠળ પ્રજા આજની જેમ એક બેજવાબદાર, ઉદ્ધત અને નાસ્તિક અધિકારીવર્ગની જોહુકમીને 'જી' કહી સરકારની નજરે 'સારા' બનવા મથવાનું છોડી પોતાની ઇચ્છા મુજબ સારું કે નઠારું ચાહે તે કરી શકશે. એ સ્વરાજના અમલ હેઠળ હિન્દુસ્તાનમાં તૈયાર થઈ શકે એવા પરદેશી માલ ઉપર પ્રજા જબ્બર જકાત નાખી શકશે; અગર તો પડોશની કે દૂરની પ્રજાઓને ગુલામ બનાવવા માટે એક પણ સિપાઈ દેશની બહાર મોકલવાની ના પાડી શકશે. આદર્શ તરીકે મેં જે સ્વરાજને કલ્પ્યું છે તે સ્વરાજ પ્રજા પ્રથમ જ્યારે આમ સારા કે નઠારા વચ્ચે ચાહે તેની પસંદગી કરવા જેટલી સ્વતંત્ર થશે ત્યારે જ સંભવનીય થશે.

આમ હિન્દ સ્વરાજ'માં કહેલી એકેએક વાત ઉપર હું હજુયે જેવોને તેવો મક્કમ છું અને વાચકને તે વાંચવાની હું અવશ્ય ભલામણ કરું છું. આત્મસ્વાતંત્ર્ય—પોતાની ઉપર સ્વરાજ મેળવવું—એ જ સાચામાં સાચું સ્વરાજ છે. મુક્તિ કહો, મોક્ષ કહો, કંઈ સર્વ એ જ છે. અને ડાક્ટરો, વકીલો કે રેલવે આપણા મોક્ષમાર્ગમાં મદદકર્તા નથી, વિઘ્નરૂપ જ છે—એ મારો મત બદલવાને મને હજુ પણ કશુંયે જડ્યું નથી.

હું એ પણ કહું છું કે સરકાર અત્યારે જે શેતાની કામમાં રોકાયેલી છે તેમાં ભળીને તો એવાં મોક્ષસાધક આત્મસ્વાતંત્ર્યનો પ્રયત્ન સરખો અસંભવિત છે. ઈશ્વર અને શેતાન બન્ને જોડે સામટું સહીઆરું ન થઈ શકે.

ચાલુ રાજ્યતંત્રની શયતાનિયતનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન એ જ છે કે ના૦ લૉર્ડ રેનાલ્ડશે જેવા ખાનદાન અંગ્રેજને સુદ્ધાં આપણી દિશાભૂલ કરાવવાના પ્રયત્નમાં સામેલ થવું પડે છે. વસ્તુસ્થિતિનો ખુલાસો શોધવાની સરળ ચર્ચામાં એઓ નથી ઉતરતા, પંજાબના અત્યાચારો વિષે તેમને મૌન ધારણ કરવું પડે છે, ખિલાફત પ્રકરણનો પોતાના ભાષણમાં ઉલ્લેખ સરખો કરવા તેઓ નાખુશ છે. જેના શરીરમાં રાજરોગે ઘર કર્યું છે તેને બહારથી મુંડ ચોળે શી કળ વળવાની હતી? શું લૉર્ડ રેનાલ્ડશે એટલું પણ નથી જોઈ શકતા કે હિન્દના એકથી બીજા છેડા સુધી આજ જે અસંતોષનો જ્વાળામુખી ભભુકી ઉઠ્યો છે તેનું કારણ સુધારા અગર એના અધૂરાપણામાં નથી, પણ પંજાબ અને ખિલાફતના અન્યાયોમાં અને તે તેમને ભૂલાવી દેવાના સરકારના પ્રયત્નમાં રહેલું છે? બે વચ્ચે સુલેહ અને સમાધાન થાય તે પહેલાં પૂરેપૂરી દિલસફાઈ થવી જોઈએ, અંતરમાં પલટો થવો જોઈએ, એટલું શું તેઓ નથી સમજી શકતા?

પણ આજકાલ તો કમળાના રોગીને બધે પીળું જ દેખાય તેમ જ્યાં અસહકાર ત્યાં દ્વેષ અને અંગ્રેજો પ્રત્યેની વેરવૃત્તિને જ જોવી એ અમુક વર્ગોમાં શિષ્ટાચાર થઈ પડ્યો છે. અને હું દિલગીર છું કે કર્નલ વેજવુડ જેવા ભલા અંગ્રેજ પણ એ જાળમાં ફસાયા છે. હું તો કહું કે દ્વેષ પોષાય છે એ સાચું હોય તોપણ એવા દ્વેષને દૂર કરવાનો રસ્તો એ જ છે કે એ દ્વેષને ધુંધવાવા દઈને આંધળા ઝીનાની હાલતે પહોંચવા ન દેતાં તેને મર્યાદામાં રહીને વહી જવા દેવો. જ્યાં સુધી પ્રજાની લાગણીઓ ફાવે તેમ તરછોડાતી રહે, તેમની પ્રત્યે તિરસ્કાર અને ઘૃણાને પ્રયત્નપૂર્વક પોષવાનું ચાલુ રહે, ત્યાં સુધી હું શું કે બીજો કોઈ શું—કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રજાના અંતરમાં પોષાતા ઝેર અને વેરની વૃત્તિને સર્વથા નિર્મૂળ કરવાની આશા રાખી શકે નહિ. એક બાજુથી હિન્દી પ્રજાની પવિત્રમાં પવિત્ર લાગણીઓને તિરસ્કારપૂર્વક ઠોકરે મારતા જવું અને બીજી બાજુએ ડાહ્યા બનીને દ્વેષ અને વેર ન રાખવાનો હિન્દને ધર્મોપદેશ સંભળાવવો એ કેવળ દિલ્લગી છે. હિન્દુસ્તાન અત્યારે નિર્બળ છે, વિવશ છે; અને તેથી પોતાને ઘૃણાની નજરે જોનાર, પોતાને પેટે ચલાવનાર, પોતાની નિર્દોષ સ્ત્રીઓના બુરખા ઉચકનાર, પોતાનાં કુમળાં બાળકો પાસે એની પશુસત્તાની

આણુ મનાવવા સારૂ દહાડામાં ચાર વાર એના વાવટાને સલામો કરવાની ફરજ પાડનાર, હૈતને ધિક્કારીને એ પોતાની વિવશતા પ્રગટ કરે છે. અસહકાર પ્રજાને આવી વિવશતામાંથી ઉગરી જઈ સબળ અને સ્વાશ્રયી બનાવવા, તેમનામાં વરસી રહેલા ઝેરને દયા અને કરુણામાં ફેરવી નાંખવા મથી રહ્યો છે.

એવું સબળ સ્વાશ્રયી હિન્દુસ્તાન બૉસવર્થ સ્મિથોને અને કર્નલ જાનસનોને ધિક્કારવાની તસ્દી નહિ લે; કારણકે તે વખતે તેવાઓને સજા કરવાનું તેમ તેમની દયા ખાઇ તેમને ક્ષમા કરવાનું પણ તેનામાં બળ હશે. આજે તો તેનામાં નથી સજા આપવાનું બળ કે નથી ક્ષમા કરવાનું; એટલે એ નિરુપાયે ઝેરનું સેવન કરી રહ્યું છે. જો મુસલમાનો આજે સબળ હોત તો અંગ્રેજોને ધિક્કારવાની પરવા ન કરત, પણ હથિયારથી હિસાબ કરી લઇને ઇસ્લામનાં પવિત્ર સ્થળોને તેમની પાસેથી પાછાં ખૂંચવી લેત. હું જાણું છું કે જે અલી બિરાદરો ઇસ્લામના માન અને ઇજ્જતની ખાતર જ જીવે છે અને એ માન અને એ ઇજ્જતની ખાતર કોઇ પણ ક્ષણે પોતાની જાન કુરબાન કરવા તૈયાર છે, તેઓ પોતે પણ અંગ્રેજો ખિલાફતના મામલામાં ન્યાય આપે (જે કરવું તેમના હાથમાં છે) તો આજે જ હવે પછીના અંગ્રેજો જોડે દોસ્તીનો હાથ લંબાવતાં લેશ મનમાં આણશે નહિ.

મારૂં અંતર તો એ જ સાક્ષી પૂરે છે કે આ આખી લડતમાં અંગત તત્ત્વ એવું કશું છે જ નહિ. જો અંગ્રેજો પોતાની ભલમનસાઇ, વફાદારી અને હિન્દ પ્રત્યેની નિષ્ઠા સાબીત કરી આપે તો હિન્દુમુસલમાન બન્ને આજ તેમના ઉપર ઇશ્વરી આશીર્વાદ માગવા તૈયાર થઈ જાય એમ છે. અસહકાર દૈવી શસ્ત્ર છે. હિન્દને શુદ્ધ કરવા, સબળ અને સમર્થ બનાવવા એ સરજાયું છે. અને આજનું નિર્બળ અને નિરાધાર હિન્દ જેમ દુનિયાને રોગ સમાન છે તેમ એવું સબળ હિન્દ આખી દુનિયાને ટેકારૂપ થઇ પડશે. હિન્દી સિપાઇઓ અનિચ્છાએ પણ તુર્કીનો નાશ કરવામાં ભાગીદાર બન્યા છે અને આજે મહાન આરબ પ્રજાના આશાભર્યા જુવાન વર્ગોનો નાશ કરી રહ્યા છે. મને ખરેખર જ એવો એક પણ વિગ્રહ યાદ નથી આવતો જેમાં બ્રિટિશ સરકારે હિન્દી સિપાઇઓનો ઉપયોગ દુનિયાના—મનુષ્યજાતિના કલ્યાણ માટે કર્યો હોય. અને છતાંયે પોતાને ક્ષત્રિય માનનારા આપણાં દેશી રાજાઓ પોતે અંગ્રેજોને વફાદારીપૂર્વક આપેલી કિંમતી મદદોના અભિમાનભર્યા ઉલ્લેખો કરતા કદી થાકતા જ નથી! આથી વધુ શરમની વાત બીજી કઈ હોઇ શકે? આથી વધારે આપણી અધોગતિ બીજી કેવી હોઇ શકે?

તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૦

વૈષ્ણવો અને અન્ત્યજ

વૈષ્ણવના જે ગુણ વૈષ્ણવશિરોમણિ નરસિંહ મહેતાએ ગાયા છે તે હું અતાની ગયો છું. મહારાજશ્રી અને મારી વચ્ચે જે સંવાદ થયો તે વિષે જે લખાયું છે તે ઉપર મારું દુઃખ હું જાહેર કરી ચુકયો છું.

તેમાં મેં ધર્મનિર્ણયને બદલે દુરાગ્રહ અને આક્ષેપો જ જોયા. હું પણ દુરાગ્રહ કરું છું ને આક્ષેપો મુકું છું એમ કાં ન કહેવાય? જરૂર કહેવાય. એનો ન્યાય તો વાંચનાર જ કરી શકે. મહારાજશ્રીની સાથે સંવાદ શરૂ થયો તે જ વેળા તેમણે જણાવી દીધું કે શાસ્ત્રનિર્ણયમા બુદ્ધિને સ્થાન નથી. હું તો એથી જ દુભાયો. જેને બુદ્ધિ સમજે નહિ, જે હૃદયમાં ખૂંચે તે શાસ્ત્ર હોય નહિ એમ હું માનું છું; અને મને લાગે છે કે જેને કેવળ ધર્મ આચરવો છે તેણે તે સિદ્ધાંત કબૂલ કરવો જ જોઇયે. એમ ન હોય તો આપણને ધર્મભ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે. ગીતાજીનો અર્થ મેં એવો સાંભળ્યો છે કે દુષ્ટ સગાં હોય તો તેને પણ આપણે પશુબળથી હઠાવી શકીયે—હઠાવવાં એ ધર્મ છે? રામે રાવણને માર્યો તેથી આપણે જેને રાવણ માનીયે તેનો સંહાર કરવો એ ધર્મ છે? મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે માંસાહાર કરાય; તેથી શું વૈષ્ણવ માંસાહાર કરી શકે છે? રોગ થાય ત્યારે તેનુ નિવારણ કરવા ગોમાંસ પણ ખાઈ શકાય એમ મેં શાસ્ત્રીઓ અને સંન્યાસીનો દાવો કરનારને મુખે સાંભળ્યું છે. આ બધા શાસ્ત્રાર્થોને કબૂલ રાખી મેં સગાઓનો સંહાર રચ્યો હત, મેં અંગ્રેજોને મારી નાંખવાની સલાહ આપી હત, અને માંદગીમા મે ગોમાંસભક્ષણ કર્યું હત તો મારી કેવી દશા થાત? મેં આવે સમયે, મારી બુદ્ધિએ કબુલ રાખ્યો, મારા હૃદયે માન્યો, તેને જ ધર્મ માન્યો, તેથી હું બચી શક્યો છું; અને બધાને તેમ કરવાની સૂચના કરું છું.

તેથી જ નિર્મળ તપસ્વીઓએ આપણને શીખવ્યું છે કે જે વેદાદિ ભણે છે પણ જે ધર્મ આચરતા નથી તે વેદીઆ કહેવાય; તે નથી તરતા, નથી તારતા; તેથી જ વેદાદિને કંઠ કરનારાથી અથવા તેની ટીકાઓ યાદ રાખનારાથી હું અંજાઇ જતો નથી; ને તેઓના જ્ઞાનથી ચકિત ન થતાં મારું અલ્પ જ્ઞાન હું વધારે કિંમતી ગણું છું.

આવા મારા વિચારો હોવાથી જ્યારે મહારાજશ્રીએ શાસ્ત્રનિર્ણયનો સિદ્ધાંત મને સંભળાવ્યો ત્યારે હું દુઃખી થયો. પણ તેમની સરળતાથી હું રાજી થયો. એમ શાસ્ત્રનો અર્થ મારી વિરુદ્ધ કરતાં છતાં તેમણે નિર્ણય એ આપ્યો કે જે વિદ્યા-

લયમાં મુસલમાન, પારસી, ઇસાઈ, યહુદી વગેરે આવી શકે છે, તેમાંથી અન્ત્યજોને દૂર રાખવા એ ન્યાય ન ગણાય. જે વૈષ્ણવો અનેક દાનધારીનાં કામોમાં દ્રવ્ય આપે છે, જેઓ જુગાર ઇત્યાદિમાં પણ દ્રવ્ય નાંખે છે, તેઓને રાષ્ટ્રીય શાળા જેમાં અન્ત્યજોને પણ દાખલ કરવામાં આવતા હોય તેમાં ધર્મના બાધનું બહાનું કાઢીને દાન આપવાની ના પાડવાનો અધિકાર નથી. જે શાળાઓમાં અન્ત્યજો આવે તેમાં વૈષ્ણવો પોતાનાં છોકરાંને ન મોકલવા ઇચ્છે તો તેમને આગ્રહ ન કરી શકાય. આવો મહારાજશ્રીએ વ્યાવહારિક નિર્ણય સંભળાવ્યો.

પણ તેમની આસપાસના શાસ્ત્રીઓએ જે દલીલો ચલાવી તેથી તો હું ગભરાયો. તેમાં મેં સરળતા ન જોતાં કેવળ મતાગ્રહ ભાળ્યો. તેનો નમૂનો શાસ્ત્રીજી વસંતરામે આપણને 'ગુજરાતી'માં આપ્યો છે.

એમને અને 'ગુજરાતી'ના આધિપતિને હું વિનયપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે- જાહેરસેવા કરનારનો ધર્મ પ્રજાના પ્રવાહની જે ગતિ હોય તેમાં તણાવાનો નથી, પણ જો તે ગતિ અવળી હોય તો તેને સવળી કરવાનો છે.

મને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી, મને અનુભવ નથી, હું હઠીલો છું, એમ કહી મને વૈષ્ણવપણામાંથી દૂર કરી શકાય એમ નથી. જ્યાં લગી હું માનું કે વૈષ્ણવપણાની પરીક્ષા સદાચરણમાં જ છે, વાદમાં, વાક્‌ચાતુર્યમા કે શાસ્ત્રાર્થમાં નથી, ત્યાં લગી હું મારો દાવો છોડવા ઇચ્છતો નથી.

અસ્પૃશ્યતાને પાપ માનવું એ પશ્ચિમી વિચાર છે એમ કહેવું પાપને પુણ્ય મનાવવા બરાબર છે. અખો ભગત કંઇ પશ્ચિમની કેળવણી નહોતા પામ્યા; પણ તેમણે જ ગાયું કે 'આભડછેટ અદકેરું અંગ' છે. આપણા દોષો કાઢવાના પ્રયત્નોને ઇતર ધર્મના અંગ ગણી દોષોને સંઘરવા એ ધર્માંધપણું છે અને તેથી ધર્મની અવનતિ થાય છે.

અસ્પૃશ્યતામાં ઘૃણા નથી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે, એવી જ દલીલ અંગ્રેજો આપણે વિષે કરે છે. તેઓ આપણને અલગ રાખે, 'નેટિવ' કહે, તેમાં ઘૃણા નથી, તેઓ આપણને અલગ ડબ્બામાં બેસાડે તે કેવળ 'આરોગ્યની સગવડ' છે, તેમાં દ્વેષ નથી રહેલો—એવો તેઓનો દાવો છે. વૈષ્ણવોને મેં અન્ત્યજોને ગાળો દેતા, મારતા, જોયા છે, કેમકે તેઓ અજાણ્યે તેમને અડી ગયા. આવી વર્તણુકને ધર્મ ગણવો એ પાખંડ જ છે, અથવા પાપ છે. બ્રાહ્મણ નીકળે ત્યારે અન્ત્યજોને દીવાલ તરફ મ્હોં કરવા હુકમ કરવો એ ઉદ્ધતાઇ છે. અન્ત્યજોને એંઠવાડ આપવો, સડેલી વસ્તુઓ આપવી,, એ અધમતા છે, આ વર્તણુકનું મૂળ અસ્પૃશ્યતામાં છે.-

તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૦

અન્ત્યજ ન્હાવાથી, સાફ કપડાં પહેરવાથી શુદ્ધ નથી થતા એ દલીલનો અર્થ જ હું નથી સમજતો. અન્ત્યજનું અંતઃકરણ મેલું છે? શું 'જન્મથી જ અન્ત્યજ મનુષ્ય નથી? શું અન્ત્યજ પશુ કરતાં પણ કનિષ્ટ છે?

મેં અનેક અન્ત્યજોને સરળ ચિત્તના, પ્રામાણિક, જ્ઞાની અને ઈશ્વરના ભક્ત ભાળ્યા છે. તેવાઓને સર્વ પ્રકારે હું વંદનીય ગણું છું.

અન્ત્યજ મેલા હોય, અન્ત્યજે મેલ ઉપાડયો હોય છતાં નાહ્યા ન હોય, તેને ન અડકવું એ હું સમજી શકું છું. પણ તેઓ ગમે તેટલા શુદ્ધ હોય છતાં તેમને ન જ અડકાય એ તો અધર્મની સીમા છે. ઘણા અન્ત્યજ નથી તેવાને બહુ મેલા મેં જોયા છે. ઘણા ખ્રિસ્તી મેલું ઉચકે છે. દાકતરોનો ધર્મ જ મેલ ધોવાનો છે. તે બધાને આપણે અડકવામાં પાપ નથી માનતા; પણ જેઓ ડિગ્રી વિનાના આપણા અભણ દાકતર છે તેમનો અનાદર કરી આપણે પાપમાં પડીયે છીયે ને વૈષ્ણવધર્મને એબ લગાડીયે છીયે.

પણ અસ્પૃશ્યતા અને વર્ણાશ્રમ એ બેને શાસ્ત્રી વસંતરામજી તથા 'ગુજરાતી'ના અધિપતિ એક જ વસ્તુ માનતા જણાય છે. મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ એ ધર્મ છે, શાશ્વત છે, વ્યાપક છે, કુદરતને અનુકૂળ છે અને વ્યવહારવ્યવસ્થા છે; હિન્દુ ધર્મનું એ એક શુદ્ધ બાહ્ય સ્વરૂપ છે.

અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મનું દૂષણ છે; પડતીને વખતે આપદ્ધર્મ તરીકે તત્કાળને માટે દાખલ થયેલી એ એક વ્યવસ્થા હોવાનો સંભવ છે. એ અવ્યાપક છે; તેને શાસ્ત્રોમાં સ્થાન નથી. જે શ્લોકોને એના ટેકામાં ટાંકવામાં આવે છે તે ક્ષેપક છે અથવા તો તેના અર્થ વિષે મતભેદ છે. વૈષ્ણવોએ અસ્પૃશ્યતાને ધર્મરૂપે વર્ણવેલ નથી. અસ્પૃશ્યતાનો દહાડે દહાડે લોપ થતો જાય છે. રેલમાં, સરકારી નિશાળોમાં, તીર્થક્ષેત્રોમાં, અદાલતોમાં તેને સ્થાન નથી. મીલોમાં અને બીજાં મોટાં કારખાનાંઓમાં અન્ત્યજોનો સંપૂર્ણ સ્પર્શ છે. આમ જે સ્પર્શ વૈષ્ણવો પાપ માનતા છતાં કરે છે તેને વિચારપૂર્વક પુણ્ય માનીને તેઓ કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે. ગીતાજી પણ એ જ કહે છે: સમદર્શિને બ્રાહ્મણ, શ્વાન, અન્ત્યજ બધા સરખા છે. 'નરસૈયો' ગાય છે કે વૈષ્ણવમાં સમદૃષ્ટિ હોવી જોઈયે. અન્ત્યજને સર્વથા અસ્પૃશ્ય ગણતાં છતાં તેમના તરફ પણ પોતે સમદર્શી રહી શકે છે એવો દાવો વૈષ્ણવો નહિ કરી શકે.

६ વર્ણવ્યવસ્થા

મારી દક્ષિણની મુસાફરી દરમિયાન વર્ણવ્યવસ્થા અને બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણ વગેરે જાતિભેદોના સંબધમાં મેં કાઢેલા ઉદ્ગારો વિષે મને સંખ્યાબધ ગુસ્સાભર્યા કાગળો મળ્યે જાય છે. આ કાગળો હું છાપતો નથી કારણ તેમાં ગાલિપ્રદાન ઉપરાંત બીજું કશું ભાગ્યે જ હોય છે, અને ગાળો નથી હોતી તેમાં પણ દલીલ કશી જ નથી હોતી. ચીડ કંઇ દલીલ ન કહેવાય.

છતા કેટલાકના કાગળોમાંથી ઉત્પન્ન થતી દલીલોના પ્રત્યુત્તર આપવા ઘટે. કેટલાક કહે છે કે જાતિભેદ ટકાવવાથી હિન્દુસ્તાનનું સત્યાનાશ વળશે કારણ જાતિભેદે જ હિન્દુસ્તાનને ગુલામીમા ડૂબાડ્યું છે. મારી નજરે આપણી આજની અધોગતિના મૂળમાં આપણો જાતિભેદ નથી. આપણા લોભને લીધે, રાષ્ટ્રીય સદ્ગુણો કેળવવા તરફ આપણે બેપરવા રહ્યા તેને લીધે ગુલામી આપણને વરી છે. હું તો ઉલટું એમ માનું છું કે વર્ણવ્યવસ્થાએ તો હિન્દુ સમાજને છિન્નભિન્ન થઈ જવામાંથી કેટલેક અંશે બચાવ્યો જ છે.

પણ બીજી સંસ્થાઓની પેઠે જ આ સંસ્થામા પણ અંતરાયતાએ પેસીને ભારે નુકસાન કર્યું છે. વર્ણવ્યવસ્થામા મૂળ કલ્પેલી સમાજની ચતુર્વિધ રચના જ મને તો સુંદાની, સ્વાભાવિક અને જરૂરી જણાય છે. અસંખ્ય ન્યાતો અને પેટાન્યાતોથી કેટલીક વાર કેટલીક અનુકૂળતા થઈ હશે; પણ મોટે ભાગે તો ન્યાતો વિઘ્નકર્તા જ થઈ પડનારી છે એમા શંકા નથી. એવી પેટાન્યાતો જેમ જલદી એક થઈ જાય તેમ સમાજનું શ્રેય છે. પેટાજાતિઓમાં આવી નજરે ન ચડનારી ઘડભાંગ અને નવેસર રચના મૂળથી જ થતી આવી છે અને થયાં જ કરવાની. પ્રજામત અને પ્રજાના નૈતિક દબાણની અસર એ કામ કરી લેવા સારૂ બસ છે. પણ મૂળ વર્ણવિભાગને જ નાબુદ કરવાના કોઈ પણ પ્રયત્નની હું અવશ્ય સામે છું.

વર્ણવિભાગમાં ભેદદૃષ્ટિ, અસમાનતા અગર ઉંચનીચપણું કશું છે જ નહિ; અને મદ્રાસ અગર દક્ષિણ જેવા પ્રાંતોમા જ્યાં એવા ભેદ ઉભા થવા બેઠા છે ત્યાં અવશ્ય તે અટકાવવા ઘટે. પણ એના એવા પ્રસંગોપાત દુરુપયોગને કારણે આખી વ્યવસ્થાને મોતની સજા ફરમાવી શકાય નહિ. એમાં સહેલાઇથી સુધારણા થઈ શકે તેમ છે. હિન્દુસ્તાનમા તેમ આખી દુનિયામાં આજે જે લોકયુગ જોતજોતામાં પ્રવર્તી રહ્યો છે તેને પરિણામે હિન્દુ જાતિઓમાંથી પણ ઉંચનીચના ખ્યાલ સ્હેજે નીકળી જશે.

કેવળ બાલાંગોને તોડવાથી લોકયુગ નહિ પ્રવર્તે. એ ગણિતનો દાખલો નથી કે છેદ ઉડાવી દીધે બંધ બેસી જાય. એની ગુંચો ઉકેલવાને અંતર બદલાવાં જોઇયે, સમાજની વૃત્તિમાં પલટો થવો જોઇયે. જાતિભેદ એ જો રાષ્ટ્રભાવનાના ફેલાવામાં વિઘ્નરૂપ હોય તો હિન્દુસ્તાનમા હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદી આદિ ધર્મોનું એકી-વારે હોવું એ પણ વિઘ્નરૂપ જ છે. લોકસત્તા અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના તો પરસ્પરના બંધુભાવ ઉપર જ પોષાય છે અને આજે એક ખ્રિસ્તીને કે મુસલમાનને સગા માજણ્યા ભાઇ જેવો જ માનવામાં હું તો કશી જ અડચણ જોતો નથી. આપણે કદી ન ભૂલવું જોઇયે કે જે હિન્દુ ધર્મે વર્ણવ્યવસ્થા ઉપજાવી તે જ હિન્દુ ધર્મે મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યે જ નહિ પણ જીવમાત્ર પ્રત્યે આત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ પણ મનુષ્યના સર્વોપરી કલ્યાણના સાધનરૂપે આપણને આપેલો છે.

એક ભાઈ સૂચવે છે કે આપણી વર્ણવ્યવસ્થા ભાગીને આપણે યૂરોપની વર્ગ-વ્યવસ્થા સ્વીકારવી. એટલે કે મારા ધારવા પ્રમાણે તે એમ કહેવા માગે છે કે આપણી વર્ણવ્યવસ્થામાં રહેલી વંશપરંપરાની ભાવનાને જ માત્ર આજે આપણે નાબુદ કરવી. મને તો લાગે છે કે વંશપરંપરાનો સિદ્ધાંત એ એક સનાતન સિદ્ધાંત છે. તેને બદલવાના પ્રયત્નથી હમેશાં અનવસ્થા ઉત્પન્ન થઇ છે, અને તે થાય જ. એક બ્રાહ્મણને તેની આખી જીંદગી બ્રાહ્મણ જ માનવામાં હું તો ભારે ઉપયોગ જોઇ રહ્યો છું. જો બ્રાહ્મણને છાજે એવી રીતે એ નહિ વર્તે તો સ્વાભાવિકપણે જ સાચા બ્રાહ્મણને મળનારૂં માન તે ખોશે. જો આપણે વ્યક્તિના પ્રત્યેક કૃત્યના સારા-નરસાપણાનો આંક કાઢીને તેની રૂએ દરેક વેળાએ વ્યક્તિઓને સજાઓ કે બક્ષિસો એનાયત કરવા બેસીશું, રોજ રોજ બ્રાહ્મણને શુદ્ર અને શુદ્રને બ્રાહ્મણની પદવીઓ આપવા બેસીશું, તો મુશ્કેલીઓનો પાર જ નહિ રહે, એ દેખીતુ છે. જો હિન્દુઓ પુનર્જન્મને માનનારાં છે—અને દરેક હિન્દુ પુનર્જન્મમા માનનારો હોવો જ જોઇયે—તો તેઓએ તો એમ જ માનવું રહ્યું કે કુદરત કશી પણ ભૂલ કર્યા વગર દુર્વર્તન કરનાર બ્રાહ્મણને ભાવી ઉન્નતિની કોટિમાં નીચલી પાયરીએ નાંખશે અને તે જ રીતે આ જન્મમાં બ્રાહ્મણજીવન ગાળનારને બ્રાહ્મણ કોટિમા ચડાવ્યા વગર પણ નહિ જ રહે.

હવે રોટીબેટીવહેવારની બાબત તપાસીયે. હું માનું છુ કે એકરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પ્રવર્તાવવાને સારૂ એક ભાણે જમવું અગર ગમે તેની જોડે પરણવાની છૂટ એ જરૂરની વસ્તુઓ નથી. ગમે તેવા સ્વતંત્ર જમાનામા, ગમે તેટલા સ્વતંત્ર

રાજ્યબંધારણમાં પણ સમાજના બધા જ લોકોમાં ખાવાપીવા કે પરણવાની બાબતમાં એકસરખો જ આચારવહેવાર પ્રવર્તશે એમ હું માનતો નથી. સમાજના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે આચારવિચારની વિવિધતા હમેશાં રહેવાની જ. એ વિવિધતા વચ્ચે જ આપણે હમેશાં એકતાને શોધવી અને સ્થાપવી પડવાની. અને કોઇ માણસ સૌ કોઇની જોડે ખાવા કે પીવાની બાબતમાં હરકત માનનારો હોય તો તે પાપ કરે છે એમ કહેવાને હું તૈયાર નથી. હિન્દુઓમાં ભાઇભાઇનાં છોકરાં એકબીજા જોડે નથી પરણતાં. એથી કંઇ તેમની વચ્ચેના પ્રેમને ખલેલ નથી પહોંચતી. ઉલટા આ રિવાજ એમની વચ્ચેના સગપણને વધારે વિશુદ્ધ અને નિર્મળ કરે છે. વૈષ્ણવોમાં મેં ઘણી માતાઓને જોઇ છે જેઓ મરજાદ પાળે છે અને ઘરને રસોડે જમતી કે ઘરના સામાન્ય ગોળાનું પાણી પીતી નથી. આથી તેમનામાં એકલવાયાપણું કે ઉદ્ધતાઈ આવી જાય છે અગર તો તેઓ સ્નેહ કે મમતા વગરની બની જાય છે એવું નથી બન્યું જોયું. આ બાબતો કેવળ સંયમ અને તાલીમને લગતી છે. એમનામાં અંગત એવો કશો દોષ નથી રહેલો. એમાં અતિશયતા પેસે તો નુકસાનકર્તા થઇ પડે ખરી. અને તેમાં પણ ઉંચપણાના અભિમાનથી જો તેમ કરવામાં આવે તો તો આવો સંયમ સંયમ મટીને ખરેખર સ્વચ્છંદ જ બની જાય છે અને તેથી ઘાતક નીવડે છે. પણ જમાનો જેમ જેમ આગળ વધે છે અને નવનવી જરૂરીઆતો અને પ્રસંગો ઉભાં થતાં જાય છે તેમ તેમ રોટીબેટીવહેવારની બાબતમાં પણ ઘણી જ સંભાળપૂર્વક આપણે સુધારાવધારા અવશ્ય કરવા પડવાના.

આમ હિન્દુ વર્ણવ્યવસ્થાનો હું પક્ષ લઉં છું, હમેશાં લેતો આવ્યો છું; અને છતાંયે હિન્દુઓમાં ઘર કરી બેઠેલી અસ્પૃશ્યપણાની ભાવનાને હું માનવજાતિની સામે એક ઘોરમાં ઘોર અપમાન રૂપે ઓળખાવું છું. એ ભાવનાના મૂળમાં સંયમ નહિ પણ ઉંચપણાની ઉદ્ધત ભાવના જ રહેલી છે. એ ભાવનાએ પોતાની કોઈ પણ જાતની યોગ્યતા નથી બતાવી આપી; ઉલટા જેઓ કોઈ પણ વાતમાં આપણાથી જુદા નથી અને જેઓ અનેક દિશાઓમાં સમાજની ભારે સેવા બજાવી રહ્યા છે, તેવા મનુષ્યજાતિના એક પ્રચંડ જનસમૂહને આપણે માણસમાંથી કાઢી નાંખ્યાનું ઘોર પાપ કર્યું છે. આ પાપમાંથી હિન્દુ ધર્મ જેટલો સત્વર ઉગરી નીકળે તેટલી તેની મોટપ અને પ્રતિષ્ઠા છે. આ હીન ભાવનાને ટકાવવાની તરફેણમાં એક પણ દલીલ મને હજુ જડી નથી. અને આવી પાપી પ્રથાની હિમાયત કરનારાં શાસ્ત્રવચનો—જેના પ્રામાણ્ય વિષે શંકા છે—ને બાતલ કરતાં હું બિલકુલ અચકાતો નથી. અલબત્ત, ઠરેલ બુદ્ધિ અને

તા. ૧૯-૧૨-૧૯૨૦

અંતરના અવાજની વિરુદ્ધ જનારી કોઇ પણ શાસ્ત્રાજ્ઞાને માથે ચડાવવાની હું ના પાડું. શાસ્ત્રપ્રમાણ જ્યારે બુદ્ધિના પાયા ઉપર રચાયેલું હોય છે ત્યારે તે નબળાઓને મદદરૂપ નીવડે છે અને તેમને ચડાવે છે; પણ જ્યારે તે અંતરના ઉંડાણમાંથી આવતા નાદથી પાવન થયેલી બુદ્ધિની માગણીને સંતોખવાની ના પાડી તેની જગા જ રોકી દેવા માગે છે ત્યારે તે માણસને પાડે છે.

તા. ૧૯-૧૨-૧૯૨૦

જવાબનો જવાબ

મિ. પોપલી અને ફિલિપ્સે મારા 'પ્રત્યેક અંગ્રેજને' લખેલા કાગળનો જવાબ આપ્યો છે, જે આ અંકમાં બીજે છાપું છું. કાગળ મિત્રભાવથી ભરપૂર છે. હું એની પૂરી કદર કરું છું. પણ એની સાથે સાથે જ મારે એ પણ કહેવું રહ્યું કે એમની અને મારી દૃષ્ટિમાં અત્યારે ધરમૂળના ભેદ છે જેને લીધે તેઓ અને હું સામસામે કાંઠે જઈ પડ્યા છીયે. જ્યાં સુધી મારી એ માન્યતા હતી કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પ્રવૃત્તિ તેની અનેક ત્રુટીઓ છતાં દુનિયાના અને હિન્દુસ્તાનના ભલા તરફ હતી ત્યાં સુધી માતાના સ્તનને બાળક વળગી રહે તેમ બ્રિટિશ સલ્તનતને હું વળગી રહ્યો. પણ એ શ્રદ્ધા આજ ચાલી ગઇ છે. બ્રિટિશ પ્રજાએ પંજાબ અને ખિલાફતના અપરાધોને સંમતિ આપી છે. એક નાનો વર્ગ અલબત્ત વિરુદ્ધ રહ્યો છે, પણ જે અલ્પમતવાળાઓ પોતાના વિરોધનું મતપ્રદર્શન માત્ર કરીને બેસી રહે છે અને અધર્મ કરનારને મદદ કરવાનું ચાલુ રાખે છે તે અધર્મમાં પ્રત્યક્ષ જ ભાગ લે છે.

બે અંગ્રેજોનો જવાબ

વહાલા મિ. ગાંધી,

પ્રત્યેક અંગ્રેજને ઉદ્દેશીને લખેલો તમારો પત્ર અમે વાંચ્યો તેના સોંસરા ઉતરી જાય એવા છતાં ઉદાર વચનો માટે તમારો આભાર માનીયે છીયે. તમે ઉઠાવેલા ધ્વનિને ઝીલવા અને તેનો પ્રતિધ્વનિ આપવા અમારા અંતરમાંનું કંઇક અમને પ્રેરે છે. અમે કોઈ કાયદેસર સંસ્થાના પ્રતિનિધિ નથી, પણ અમે માનીયે છીયે કે ઇંગ્લંડમાંના અમારા લાખો દેશબંધુઓની તેમજ હિન્દુસ્તાનમાંના ઘણા અંગ્રેજોની લાગણીઓ અમારા જેવી જ છે. તમારો પત્ર વાંચીને અમારી ખાત્રી થઇ છે કે તમારી અને અમારી વચ્ચે સાચી શત્રુતા હજી ન જ થઈ શકે.

વળી ઓછાવત્તાનો કુલ સરવાળો જ્યારે ઓછામાં જ આવતો હોય ત્યારે તો એકલાં વત્તાની રકમ જ ઉચકી બતાવીને તેનાં વખાણુ માંડવાં અને તેનાં વખાણમાં સામેલ થનારા લોકોને પોતાની મદદમાં લેવા એ વ્યાજબી નથી.

સેતાનની તદબીર જ એ હોય છે કે પાપને પુણ્યનો ઢોળ ચડાવીને રજુ કરવું કે અજાણ્યા મુસાફર અનાયાસે જ એની જાળમા ફસાય. એ સેતાનની જાળમા ન ફસાવાનો એક જ રસ્તો દુનિયાને આજ સુધીમાં જડયો છે અને તે એ કે તેના રાજ્યની હદમા પગ જ ન મુકવો. હું તો જે અંગ્રેજો તેઓ જે આદર્શને કબૂલ રાખે છે તેને અનુસરવા તૈયાર હોય તેમને આજે અસહકારવાદીઓના પક્ષમા ભળવાનું જ કહું. એ સિવાય એમને માટે અધર્મમાંથી ચોખ્ખા થવાનો બીજો રસ્તો નથી. પ્રખ્યાત

અમે આપને આરંભમા જ કહી દઇયે કે જેટલે અંશે બ્રિટિશ સલ્તનત પોતાના લાભની ખાતર બીજી જાતિઓ ઉપર સત્તા જમાવવાની અને તેમને ફોલી ખાવાની હિમાયત કરે છે, તેમની જોડે માણસને ન છાજતી રીતે વર્તન કરવાની, નશો કરનારી માદક ચીજોનો વેપાર કરવાની, જુલમી કાયદાઓ ઘડવાની અને અમૃતસર જેવા કિસ્સાઓ બને એવી ઢબે રાજ્ય કરવાની હિમાયત કરે છે તેટલે અંશે એવી સલ્તનતનો નાશ થયેલો જોવા તમારા જેટલા જ અમે પણ આતુર છીયે અમે એ પણ સ્હેજે સમજી શકીયે છીયે કે અત્યારના કટોકટીને પ્રસંગે બ્રિટિશ કારભારનાં કેટલાક પગલાઓ—જેને અમે તમારી પેઠે જ વખોડી કાઢીયે છીયે—ને લીધે સલ્તનતનું આ કાળું પાસુ જ તમને દેખાય છે. પણ અમારા દેશબંધુઓના અંગત અનુભવથી અમે જાણીયે છીયે કે આ બધી મનોવૃત્તિઓ—જેને માટે તમે અને અમે સરખા જ દિલગીર છીયે—ની વચ્ચે રહ્યાં રહ્યાં પણ આજ સ્વતંત્ર પ્રજાઓના એક મહારાજ્યના આદર્શ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા રોટીમાં ખમીર પ્રસરે તેમ લોકોના અંતરમા પ્રસરી રહી છે. આ પ્રજાઓ ભૂતકાળના સામાન અનુભવો અને ભાવિકાળની સમાન આશાઓની સાંકળે સ્વેચ્છાપૂર્વક પરસ્પર સંકળાયેલી રહેશે; એવું મહારાજ્ય આખી દુનિયામાં સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિ ફેલાવવા મથશે. અમારા દેશબંધુઓમા મોટી સંખ્યાને લીધે આવો આદર્શ સિદ્ધ કરવાની સંભવિતતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ખસુસ કરીને ધરાવે છે, અને તેથી જ તેની આણુ માની તે પ્રત્યે વફાદાર રહેવાને અમે અમારો ધર્મ માનીયે છીયે.

દરમિયાન હિન્દીઓ પ્રત્યે વર્તવામાં જે તુમાખીભર્યુ વર્તન અમારા દેશબંધુઓમા સામાન્ય થઈ પડેલું છે તેને સારૂ અમે પશ્ચાત્તાપ કરીયે છીયે. અમે હિન્દીઓને અમારા ભાઈ તરીકે, બરોબરીઆ તરીકે, ઘણાને અમારા કરતાં ચડિયાતા તરીકે ગણીયે છીયે; અને હિન્દુસ્તાનના રાજકર્તા બનવા કરતા તેના સેવક થવું અમને વધુ પસંદ છે. રાજ્યતંત્ર પણ અમે એવું જ જોવા ઈચ્છીયે છીયે કે જે સ્વાર્થી ઍંગ્લો ઇન્ડિયનો અગર બીજી કોઇ ખાસ કોમથી ડરે નહિ, અને જે લોકસત્તાના ઉદારમાં ઉદાર સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જ અમલ ચલાવે. આ સાર

કબ્લ્યુ. ટી. સ્ટેડ બોઅર લડાઇ વેળા બ્રિટિશ લશ્કરોની હાર માટે ઇશ્વરપ્રાર્થના કરતા. સાચી ધાર્મિક અગ્રેજ બાઈ મિસ હૉબહાઉસ હરભોગે અગ્રેજો સામે લડવે જવા અને લડાઇ ટકાવી રાખવા બોઅરોને શૂર ચડાવતી. હિન્દુસ્તાનને બ્રિટિશ પ્રજાએ દીધેલો દગો તો તેણે બોઅરોને કરેલા અન્યાયના કરતા અનેકગણો મોટો છે. બોઅરો પણ પોતાના હકો માટે લડયા અને પોતાના લોહી રેડયા, આપણે પણ જ્યારે આપભોગની વેદી ઉપર હોમાશુ, આપણા લોહી આપવાને તૈયાર થઇશું ત્યારે ન્યાય મૂર્તિમત થશે અને મૂર્તિને જ ઓળખનારી દુનિયા ત્યારે જ એને જોઇ શકશે અને નમશે.

પણ મિ. પોપલી અને ફિલિપ્સે મે તલવારના ન્યાયમા માનનારાઓનો સગ કર્યો છે તે માટે વાધો ઉઠાવે છે. મને તો એમા કઇ જ અજુગતું નથી લાગ્યુ. હુ અહિંસામા માનવામા સાચો છુ તેવા જ તેઓ પણ તલવારમા માનવામા સાચા છે. અને લોહી વહેવડાવ્યા વગર લડાઇ જીતવામા ભળવાનો માર્ગ બતાવી સમશેર ખેચાતી અટકાવવી એ શું પ્રયત્ન કરી જોવા જેવુ નથી ? જેઓ હિન્દુસ્તાને ઉઠાવેલી આ લડતનુ રહસ્ય સમજે છે તેમને માટે તો આ અહિસાત્મક લડતમા મદદગાર થવુ એ ઇશ્વરનુ કાર્ય બજાવ્યા બરોબર છે.

સ્વરાજનુ બધારણ નક્કી કરવાને પ્રજાના—એકેએક રાજદ્વારી પક્ષના, એકેએક જાતિ અને પંથના—જાણીતા આગેવાનોની એક રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ ભરાય એમ અમે તો ઇચ્છીયે મુદ્દાની એકે એક બાબતમા અમે તમારી જોડે સહમત છીયે હિન્દની સેવામા—દાખલા તરીકે શિક્ષણના કાર્યમા—તમે અને અમે અવશ્ય સાથે મળીને કામ કરી શકીયે આવી શ્રદ્ધા અને સહકારના નૂતન યુગનો આરંભ તમે બધાને એક કરનારા મત્રને બદલે જુદા પાડનારો મત્ર હિન્દના દરેક સ્વદેશાભિમાની સતાનના કાનમા ફૂકીને કરો એ અમારી દૃષ્ટિએ તો કરુણરસની સીમા છે।

આપણી વચ્ચે તમે અને અમે એક સાથે ઉભા રહી શકીએ એવું કેટલુ બધુ છે તે અમે જણાવી ચુકયા પણ સરળતાને અનુસરીને તમારા કાર્યક્રમમાના જે ભાગને માટે અમારા મનમા વસવસો રહ્યા કરે છે તે પણ અમારે સ્પષ્ટપણે કહી દેવો ઘટે. જે બીજી કેટલીક નાની બાબતોને વિષે તમે તમારા પત્રમા બ્રિટિશ બાજુને પૂરતો ન્યાય નથી આપી શકયા તે બાજુએ મુકીયે તોપણ ત્રણ મુખ્ય બાબતો અહીં રજૂ કરવાની અમે રજા લઇયે છીયે એકલા આધ્યાત્મિક બળ ઉપર જ આધાર રાખવાનો તમારો આગ્રહ અમારામા તમારા પ્રત્યે ઉડું માન અને તેનુ અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે; પણ તેની સાથે સાથે જ જેઓ છડેચોક અને ખુલ્લી રીતે તલવારના ન્યાયને માનનારા છે અને બની શકે તે જ ઘડીએ

આ ભલા અંગ્રેજ મિત્રોએ ઉઠાવેલો બીજો વાંધો વધારે મુદ્દાસર છે. જો મુસલમાનોનો પ્રશ્ન ન્યાયનો ન હોય તો હું પોતે અધર્મમાં ભળ્યાનો અપરાધી થાઉં કે નહિ ? અલબત્ત થાઉં. પણ વાત તો એ છે કે ગેરમુસલમાન અગર ગેરતુર્ક કોમો ઉપર વિદેશી ધુંસરી કાયમ કરવાની મુસલમાનોની માગણી છે જ નહિ. હિન્દી મુસલમાનો આત્મનિર્ણયની સામે છે જ નહિ; પણ આત્મનિર્ણયના બહાના હેઠળ મેસોપોટેમિયા જેવા દેશને કોલી ખાવાની નીચ તદબીરોનો તેઓ અલબત્ત અંત લગી વિરોધ કરશે; આર્મિનિયાની સ્વતંત્રતાને સુરક્ષિત બનાવવાનું જૂઠું બહાનું આગળ ધરીને તુર્કીનો અને તે દ્વારા ઇસ્લામનો ઉચ્છેદ કરવાના નિશ્ચિત પ્રયત્ન સામે તો તેમણે થવું જ રહ્યું.

આ મિત્રોનો ત્રીજો વાંધો મીશનરી નિશાળો બાબતે છે. મીશનરી અને એવી જ બીજી નિશાળો સરકારી પૈસે ચાલે તેની હું અવશ્ય સામે છું. સરકારી પૈસો તે એક કાળે આપણો પૈસો હતો એ માન્યું; પણ આ ભલા પાદરીઓ મારું ધન, ધર્મ

સમશેર ખેંચવા તૈયાર છે, તેઓની જોડે તમે જાની દોસ્તી કરી રહ્યા છો; આ બે વસ્તુઓનો તમે શી રીતે મેળ બેસાડો છો તે અમારી કલ્પનામાં નથી આવી શકતું.

તમારી સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય ઢબના શિક્ષણની ઇચ્છામાં અમે ખરા દિલથી પૂરેપૂરા સહમત છીએ; પણ તે સારુ આવતા જ વરસથી શિક્ષણપદ્ધતિને સંપૂર્ણ હિન્દી બનાવી દેવાનું કરવાને બદલે અગર તો બોલપુર જેવી સેંકડો નવી સંસ્થાઓ દેશમાં ખડી કરી દઈ હિન્દના યુવકવર્ગના બુદ્ધિપ્રવાહને તેમાં વાળી દેવાને બદલે એ પ્રવાહને તમે તેની અત્યારની નીકમાંથી કાઢી લઈને ખુલ્લા રેગિસ્તાનમાં મૂકી દેવા માગતા જણાઓ છો, જ્યાં તે જોતજોતામાં સુકાઈ જાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કદાચ થોડા વખતને માટે તમે દેશની આખી કેળવણીની અટકાયતનું જોખમ પણ ખેડવા હા પાડો છો—આમ કેળવણી વગરના થઈ પડનારા હજારો લાખો યુવાનોને માટે વધુ સારી કેળવણીની વ્યવસ્થા થાય ત્યાં સુધી પણ હાલની જેવીતેવી પણ કેળવણી સદંતર અટકી પડે તે શું સારું છે ?

હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે એકતા સ્થાપવાની અને તમારા મુસલમાન ભાઈઓની જોડે તેમની ઉમેદો બર લાવવામાં મદદગાર બનવાની તમારી ઇચ્છાને અમે સમજી શકીએ છીએ, અને તે તરફ અમારી સહાનુભૂતિ છે; પણ તમારા પક્ષના કેટલાકોએ માગણી કરી છે તેમ જૂના તુર્કી અમલ નીચેની કેટલીક કોમોને તમે બ્રિટિશ ધૂંસરીને વર્ણવો છો તેના કરતાં પણ બદતર વિદેશી ધૂંસરી હેઠળ મૂકવાની હિમાયત શું જોખમભરેલી નથી ? પશ્ચિમ એશિયાનાં રાજ્યોને ગુલામીમાં સાંકળીને તો હિન્દુસ્તાનની આઝાદી મેળવવાની ઇચ્છા તમારાથી ન જ રાખી શકાય.

અને ઇજ્જત લૂંટી ગયેલો કોઈ લૂંટારો તેમને પૈસા આપે તો એ પૈસા મૂળ મારા હતા એટલા માટે એ પૈસા રાખી લઇને તેમાંથી મને કેળવણી આપવામાં વ્યાજબી માનશે કે ?

મેં પોતે આટલા દિવસ હિન્દના પૈસાની લૂંટ બરદાસ કરી, પણ પંજાબના અત્યાચારના રૂપમાં હિન્દની ઇજ્જતની અને ખિલાફતના રૂપમાં તેના દીનની લૂંટ મેં બરદાસ કરી હોત તો હું નરકનો જ અધિકારી થાત. આ આકરા શબ્દો છે, પણ મારા અંતરને ખુલ્લું કરી બતાવવાને એથી હળવા શબ્દો મને જડે તેમ નથી, બાકી સરકારી કે અધમસરકારી શાળાઓ ખાલી કરાવ્યાથી દેશનો યુવકવર્ગ રખડી મરશે એમ માનવાનું કશું જ કારણ નથી. ચાલુ શાળાઓ ખાલી થતી જશે તેમ તેમ નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પણ તેની સાથે જ ખુલતી જશે એ વિષે મારા મનમાં કશી જ શંકા નથી.

હિંદમાં તમારા પત્રમાં દેખાઈ આવતી તમારી ઉદારવૃત્તિને માટે અમે તમારો આભાર માનીયે છીયે. એવા જ ઉદારભાવથી તેનો જવાબ આપવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. પોતાની ઉંચામાં ઉંચી શક્તિઓને ખીલવી શકે એવી ખરી સ્વતંત્રતા ભોગવતા હિન્દને જોવાની તમારી ઇચ્છામાં અને હિન્દની એ ઉંચામાં ઉંચી શક્તિઓ ગરીબાઈની દુનિયાના દુઃખને માટે એક રામબાણ ઇલાજ હશે એ તમારી માન્યતામાં અમે તમને મળતા થઇયે છીયે.

હિન્દુસ્તાનને તેનું ઉંચામાં ઉંચું ભાવિ સિદ્ધ કરવાની દિશાએ મદદ કરવામાં તમારી જોડે અગર બીજી કોઈ પણ જાતિ કે કોમની જોડે સહકાર કરવાને અમે તૈયાર છીયે. તમારો એવો પણ આગ્રહ છે શું કે અમે અમારી એકાદ હિન્દી નિશાળને સારૂ સરકારી આટ (એટલે હિન્દી પ્રજાનો જ પૈસો) લઇયે તો તે સારૂ પણ તમે અમારો સહકાર ત્યાગો ? ખરેખર, 'અસહકાર' ના કરતાં તો કંઇક વધુ સ્ફુર્તિદાયક મંત્ર અવશ્ય શોધી કાઢી શકાય. અમે ખુલ્લા દિલથી તમારા કાર્યક્રમમાંની ત્રણ બાબતો તમારી નજરે આણી છે, જે અમારા અભિપ્રાય મુજબ હિન્દની મહત્તાના તમારા ખરા આદર્શો પ્રાપ્ત કરવામાં તમને આડે આવે તેમ છે. બાકી એ આદર્શો પ્રત્યે તો અમારી ખરા દિલની સહાનુભૂતિ છે અને અમે અમારાથી જેટલે સુધી બની શકે તેમ છે તેટલે સુધી એ આદર્શોને પહોંચવાનું કામ કરવા ઇચ્છીયે છીયે. એ જ રીતે અમારા બ્રિટિશ શહેરીપણાની અમે ઓળખ કરાવી શકીયે.

તમારા સાચા,

(સહી) એચ. એ. પોપલી
(સહી) જી. ઇ. ફિલિપ્સ

બૅંગલોર,
તા. ૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૨૦

મિ. પોપલી અને શિલિપ્સને લાગે છે કે પંજાબ અને ખિલાફતના અન્યાયોને લીધે મારી ન્યાયદષ્ટિ પર મોતીઆં વળી ગયાં છે. મને તો એવું કશું જ નથી થયું લાગતું. મેં તો કેંદહાડાનુયે મિત્રોને કહી દીધું છે કે હિન્દુસ્તાન ઉપર રાજ્ય સ્થાપીને બ્રિટિશોએ ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને આ દેશનું એક પણ ભલું કર્યું હોય એવું તેમણે બતાવી આપવું. આજે પણ એ જ વિનતિ હું ફરીથી કરું છું; અને સાથે તેમને એ પણ ખાત્રી આપવા ઇચ્છું છું કે ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયોની બાબતમાં મર્યાદા બહાર વહી જઇને જો મેં ભૂલ કરી છે એવું તેઓ મને સાબીત કરી આપશે તો મારી ભૂલની મ્હોંમાગી ભરપાઈ કરી આપવાને હું રજ આનાકાની કરનાર નથી.

---

§ કેટલીક શંકાઓ

બાબુ જનકધારીપ્રસાદે મારી જોડે ચંપારણમાં કામ કરેલું છે. તેમણે અસહકારની તરફેણમા અને દૈવી શસ્ત્રની મદદથી જ હિન્દુસ્તાન પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી તે વડે દુનિયામાંનું પોતાનુ દૈવી કાર્ય પાર પાડવા કેવી રીતે સમર્થ નીવડશે એ વિષે એક લાંબો કાગળ મને લખી મોકલ્યો છે. પણ તેની સાથેસાથે જ તેમને અસહકારની બાબતમા કેટલીક શંકાઓ રહેલી છે. જેનો માગે જાહેર જવાબ આપવો એવી તેમની ઇચ્છા છે. તેમનો કાગળ લાંબો હોવાથી હું નહિ આપું. પણ તેમની શંકાઓ વિચારવા જેવી છે અને તેનો જવાબ આપવા પણ મારે પ્રયત્ન કરવો જોઇયે. તેમની શંકાઓ નીચે મુજબ છે:

(ક) અસહકારની હીલચાલ અંગ્રેજો અને હિન્દીઓ વચ્ચે એક જાતનો જાતિદ્વેષ પેદા નથી કરતી? અને એવો દ્વેષ અગર કદ્વાશ વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વબંધુત્વની ઈશ્વરી યોજનાને અનુસરીને છે શું?

(ખ) 'રાક્ષસી' 'સેતાની' શબ્દોનો અને એવો ઉપયોગ બંધુભાવના વિરોધી અને દ્વેષઝેરની લાગણીને ઉશ્કેરનારો નથી શું?

(ગ) અસહકારની હીલચાલને ભાષણોમાં અગર કાર્યમાં પૂરેપૂરી અહિંસાત્મક માર્ગે અને લાગણીઓ ઉશ્કેર્યા વગર ચલાવવાની બાબતમાં વધારે કડક થવું અત્યંત જરૂરનું નથી શું?

(ઘ) આ હીલચાલ હાથ બ્હાર જતી રહેવાની અને ખુનામરકીમાં ઉતરી પડવાની ધાસ્તી નથી શું?

હવે (ક) ના જવાબમાં હું કહીશ કે આ હીલચાલ જાતિદ્વેષ અને અંગ્રેજો પ્રત્યે ઝેર નથી વધારી રહી. હું અગાઉ કહી ગયો છું કે અસહકાર તો પ્રજાના મનમાં ધૂંધવાતા ઝેરવેરને નજોખમી રીતે વહી જવાનો માર્ગ કરી આપે છે. અધર્મ તરફ આંખ બંધ કર્યાથી અધર્મનો નાશ નથી થતો. મારે વિશ્વબંધુત્વની સ્થાપના જોવાની ઇચ્છા છે તેથી જ મેં અસહકારની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે કે જેથી આત્મશુદ્ધિ કરીને હિન્દુસ્તાન દુનિયાને ચડાવે.

(ખ) નો જવાબ એ છે કે 'સેતાની' અને 'રાક્ષસી' એ શબ્દો અવશ્ય સખત છે, પણ સત્યને બારોબાર સૂચવે છે. એ તંત્રને વર્ણવે છે, વ્યક્તિઓને નહિ. અધર્મથી બચવું હોય તો અધર્મને આપણે ધિક્કાર્યે જ છૂટકો. અસહકારથી તો આપણે અધર્મ અને અધર્મી વચ્ચેનો ભેદ ઓળખતા શીખીએ છીએ. મારા ભાઈની એકાદ પ્રવૃત્તિને રાક્ષસી કહેતાં હું નહિ અચકાયો હોઉં; પણ તેની જાત સામે ધિક્કારની વૃત્તિ મારામાં કદી નહિ ડોકાઇ હોય. અસહકાર આપણને મનુષ્યના દોષ તરફ આંખ મીંચીને અગર દુર્લક્ષ કરીને નહિ પણ તે તરફ જાગતા રહીને પણ તેની જાત તરફ પ્રેમવૃત્તિને પોષતાં શીખવે છે.

(ગ) નો જવાબ એ છે કે અસહકારની પ્રવૃત્તિ અહિંસાત્મક માર્ગે જ ચલાવવાનું જારી છે. એકેએક અસહકારવાદીએ એ અહિંસાતત્ત્વ હજુ પોતાનામાં પૂરેપૂરું નથી ઉતાર્યું એ સાચું છે. પણ એ વાત એટલું જ સિદ્ધ કરે છે કે આપણા આજ સુધીના સંસ્કાર ભૂરા છે. આ હીલચાલમાં ભાવનાને તો સ્થાન છે જ અને તે રહેવાનું પણ ખરૂં. ભાવના વિનાનો મનુષ્ય તે લાગણી વિનાનું પ્રાણી છે.

(ઘ) નો જવાબ એ છે કે આ હીલચાલ ખુનામરકી તરફ વળી જવાનું જોખમ અવશ્ય છે, પણ એ જોખમથી ડરીને અસહકારની હીલચાલને જ પડતી મુકવાનો વિચાર કરશો તો પછી સ્વતંત્રતા મેળવવાનો પ્રયત્ન પણ એ સ્વતંત્રતાનો ભવિષ્યમાં કોઇ દુરુપયોગ કરી શકશે 'એ બીકે કાં ન પડતો મુકશો ?

અન્ત્યજો વિષે વધુ વિચાર

અન્ત્યજોને વિષે જે ચર્ચા હાલ ચાલી રહી છે તેમાં 'નવજીવન'ને રોકાવું પડે છે તેથી મને દુઃખ થાય છે. છતાં એમાં અસહકારની સફળતાની એક ચાવી રહેલી છે, તેથી 'નવજીવન'ની જગ્યા રોકવા માટે 'નવજીવન'ના

વાચનારાઓ મને ક્ષમા કરશે. ' નવજીવન ' નું કર્તવ્ય પ્રજાની આગળ શુદ્ધ સત્ય જે તેના કાર્યવાહકો માને છે તે મુકવાનુ છે.

અસહકારનો માર્ગ સહેલો તેમજ વિકટ છે. સમજી જાય તેને સારૂ સહેલો છે. બીજાઓને સારૂ વિકટ છે; કેમકે ન સમજવાથી વખતોવખત તે ગુંચવાયા કરે છે.

મુશ્કેલીઓ ઢાકવાથી દૂર થવાની નથી. આવી પડેલી મુશ્કેલીઓ તે જ ક્ષણે દૂર કરવાથી અસહકારનો માર્ગ સહેલો થશે. એકબીજા વચ્ચે સહકાર કર્યા વિના આપણે સરકાર સામે અસહકાર કરવાની શકિત મેળવવાના નથી. છ કરોડ અન્ત્યજોને 'ઢેડા' ગણી તેમનો તિરસ્કાર કરી આપણે સફળ થવાના નથી. જે સલ્તનતે હિન્દુમુસલમાનને લડાવ્યા તે સલ્તનત અન્ત્યજ અને બીજા હિન્દુની વચ્ચે લડાઇ કરાવવામા ચૂકે તેમ નથી.

નિર્ણય કરતાં આપણે ખોટી વાતોથી ન દોરવાઇયે એ ઇચ્છવા જેવું છે. અન્ત્યજોને પણ વિદ્યાપીઠે માન્ય કરેલી શાળાઓમા દાખલ કરાય એ નવો નિયમ નથી. પણ વિદ્યાપીઠના બંધારણનો એ અર્થ છે. મિ. એન્ડ્રુઝની પ્રેરણાથી થયેલો એ અર્થ નથી પણ મિ એન્ડ્રુઝે પ્રશ્ન પૂછયો તેનો એ ઠરાવ જવાબ છે. બીજા કોઇએ પૂછ્યો હત તોપણ એ જ જવાબ મળત.

એ ઠરાવ મારો કે કોઈ એક વ્યકિતનો નથી પણ વિદ્યાપીઠના નિયામકમંડળનો છે એ તો હું અત્યાર અગાઉ કહી ચુકયો છું.

એ ઠરાવ આપદ્ધર્મ સમજી સ્વીકારાયો નથી પણ આવશ્યક ધર્મ છે એમ માની સ્વીકારાયો છે.

એના સ્વીકારમા પશ્ચિમનો વાયુ નથી, પણ કેવળ હિન્દુ ધર્મનો અંગીકાર છે. હું પોતે દુન્યાની સ્વરાજના યજ્ઞમા ધર્મને હોમવા ઇચ્છતો નથી, સ્વરાજને હું ધર્મનું આવશ્યક અંગ ગણું છુ તેથી તેને સારૂ મથી રહ્યો છું.

હુ ધર્મમાત્રમા દેશને પણ હોમવા તૈયાર થાઉં એવી મારી ભાવના છે. મારૂ સ્વદેશાભિમાન ધર્માભિમાનથી મર્યાદિત છે, તેથી જો દેશહિત ધર્મહિતનું વિરોધી હોય તો દેશહિતને જતું કરવા હું તૈયાર થાઉ. અન્ત્યજને અસ્પૃશ્ય ગણવામા હું અધર્મ માનું છું. ને અધર્મ આચરીને દેશહિત કરવાની મારી લેશ ઇચ્છા નથી. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે દેશમા જ્યારે ખરી ધર્મજાગૃતિ થશે ત્યારે જ સ્વરાજ મળશે. એવી જાગૃતિનો સમય આવ્યો જણાય છે, તેથી જ મેં એક વર્ષમા સ્વરાજપ્રાપ્તિ સંભવિત માની

છે. મારા આટલા લખાણ પરથી સમજાયું હશે કે હું અસ્પૃશ્યતાને અધર્મ માનું છું તેથી જ અસ્પૃશ્યતાના દોષને દૂર કરવા મથી રહ્યો છું.

કોઇ પણ જીવ જન્મથી જ અસ્પૃશ્ય છે ને તેને અસ્પૃશ્ય દશામાં જ મરવું પડે છે એવો હિન્દુ ધર્મ નથી જ એમ મારી ખાત્રી છે. આવા અધર્મને ધર્મનું નામ આપવું એ વધારે અધર્મ કરવા બરોબર છે. જે અસ્પૃશ્યતા આજે વ્યવહારમાં નથી રહી તે અસ્પૃશ્યતાનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરવા ગુજરાતના હિન્દુઓને હું વીનવી રહ્યો છું. જો તે ધર્મ હોત અને વ્યવહારમાં આજ તેનો લોપ થયો હોત તો હું વિદ્યાપીઠમાં પુનરુદ્ધાર ઇચ્છત. પણ તે અધર્મ છે એમ માનીને જ મેં વિદ્યાપીઠના ઠરાવને વધાવી લીધો છે ને દરેક ગુજરાતીને તેમ કરવા વીનવું છું.

ઘણાં વર્ષો થયાં પડેલી કુટેવો કાઢવી મુશ્કેલ છે એ હું સમજું છું. જેઓ અસ્પૃશ્યતાને કુટેવ માની એકાએક નથી કાઢી શકતા તેઓની તરફ મારી લાગણી છે. પણ જેઓ તેને ધર્મ માની પોષે છે તેઓની તો હું દયા જ ખાઉં છું.

હિન્દુ ધર્મને નામે કે શાસ્ત્રને નામે જેટલું કહેવાતું હોય તે બધું સત્ય જ છે એવું માનવું એ ભયંકર છે. તેથી શંકરાચાર્યના પ્રમુખપણા નીચે થયેલા ઠરાવથી ન ભમાવા મારી ગુજરાતી હિન્દુઓને પ્રાર્થના છે.

પણ બધા નિર્ણયો કરવામાં આપણે શાન્તિ જાળવવાની પૂરી જરૂર છે. તેમાયે અસહકારીએ તો વળી વિશેષે. શાસ્ત્રી વસંતરામજીની ઉપર હુમલો કરવાની કોઇએ ધમકી આપેલી હોય એમ તેમના એક લેખમાં મેં જોયું. આપણે ધર્મના નિર્ણય કે બીજા કશા શુદ્ધ નિર્ણયો મારામારીથી નથી કરી શકવાના. વિનયપૂર્વક દલીલો કરીને જ આપણે સત્યાસત્યનો વિચાર કરી શકશું. બધાં ધર્મસંકટોનો નીવેડો સહુ પોતપોતાના વિચારોને અમલમાં મુકીને જ કરી શકશે. અમલમાં મુકવા જતાં સત્ય તરી આવવાનું જ. આભને ધૂળ ઉડાડવાથી તે આપણી જ આંખમાં પડે છે. એની દલીલ શી? જેને એમ ધૂળ ઉડાડવામાં રસ આવે તે ઉડાડીને જ સારાસારનો અનુભવ લેશે. અસ્પૃશ્યતાના પાપનો મેલ સંઘરીને સ્વરાજ મેળવવાનો પ્રયત્ન આકાશમાં ધૂળ ઉડાડ્યા સમાન છે.

૧ વિદ્યાર્થી જગતમાં સંક્ષોભ

અલાહાબાદ

કાશી છોડીને ગાંધીજી અલાહાબાદ આવ્યા. ઠેરઠેર વિદ્યાર્થીઓએ શાળાઓ છોડયાની ખબર આવતી હતી એટલે ગાંધીજીએ આગ્રા, દિલ્હી અને કાશીમાં સાવધાનતા અને દૃઢતાના ઉપર ભાર મુકયો હતો એ આપણે જોઇ ગયા. અલાહાબાદમાં આવતાં વેંત જ પંડિત મોતીલાલ નેહરૂએ ઝાંસીથી તેમના ઉપર આવેલો એક પત્ર ગાંધીજીની આગળ મુકયો, જેમાં ગાંધીજીના ગયા પછી અનેક વિદ્યાર્થીઓ શાળાત્યાગ કરવાના, ગીતાજી અને કુરાને શરીફને નામે કસમ લીધા પછી બે કે ત્રણ જ દહાડામાં પાછા શાળામાં ગયાના ખબર આપવામાં આવ્યા હતા. એટલે તા. ૩૦મીએ અલાહાબાદમાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ તેમણે જે ભાષણ આપ્યું તે ભાષણ મોટે ભાગે પ્રતિજ્ઞાના મહત્ત્વ વિષે જ હતું એમ કહીયે તો ચાલે. એમાંના વિચારો નવા નથી; એ જ વિચારો અમદાવાદમાં ૧૯૧૭ માં મજૂરોના તરફથી મોટી લડત લડતા ગાંધીજી અનેકવાર દર્શાવી ચુકયા છે. છતાં તેના તે જ વિચારો જુદા રૂપમાં મુકાયલા હોઇ આજે માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જ નહિ પણ સૌ કોઇને પ્રિયકર તેમજ હિતકર થઇ પડે તેવા છે, અને કોઇ પણ વિદ્યામંદિરમાં નીતિના પ્રથમ પાઠ તરીકે સદાને માટે કાયમ રહે એવા છે.

પ્રતિજ્ઞાધર્મ

ઝાંસીનો કિસ્સો સંભળાવીને તેમણે કહ્યું: " મને આ સમાચાર સાંભળીને અતિશય દુઃખ થયું અહીં પણ ભાઈ જવાહરલાલની સાથે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મુલાકાત થઇ હતી. તેમને જવાહરલાલે સાફ સાફ કહેલું કે તમને શાળાપાઠશાળા છોડવી એ ધર્મરૂપ લાગતું હોય તો જ છોડજો; અમે કાંઇ વ્યવસ્થા કરીશું તેવી આશાથી ન છોડતા. તેઓ ગમે તેવી વ્યવસ્થા સ્વીકારવાને કબૂલ થયેલા; ભાઈ જવાહરલાલે તેમને માટે મકાન પણ લીધું, પણ તે એક અઠવાડિયાથી ખાલી પડયું છે. આ બધા સમાચારોથી મને કેટલું દુઃખ થયું છે તે હું દર્શાવી શકતો નથી. આ બનાવો મને આપણી ગુલામીની સ્પષ્ટ નિશાની લાગે છે. પ્રતિજ્ઞા લઇને જે તોડે છે તે હેવાન બની જાય છે, નામર્દ બની જાય છે. લૉર્ડ, વિલિંગ્ડન વિલાયતથી આવ્યા ત્યારપછી મુંબઇમાં પ્હેલી વખત ગાજ્યા પછી તેમને થયેલો અનુભવ જણાવતા તેમણે કહેલું કે હિન્દુસ્તાનમાં આવીને મેં કોઇ હિન્દુમુસલમાનને 'ના' કહેવાની હિંમતવાળો ન દીઠો. આ આક્ષેપ હજી પણ સાચો છે. આપણા દિલમાં ના હોય છતાં આપણે 'ના' નથી કહી શકતા; સામાનું મ્હોં જોઇને તેને 'હા' જોઇયે છે કે 'ના' એ વિચારી લઇને આપણે તે પ્રમાણે વાત કરીયે છીયે. અહીં આ મકાનમાં ત્રણ ચાર વર્ષની છોકરીને હું તેની મરજી વિરૂદ્ધ નથી કરાવી શકતો. હું તેને કહું છું કે મારા ખોળામાં બેસ, તે કહે છે 'ના.' તેને કહું છું કે તું ખાદીના કપડાં પહેરશે? તો કહે છે 'ના' આ બાળકીની તાકાત પણ આપણામાં નથી. એક મહાપુરૂષે કહ્યુ છે કે આપણે સ્વર્ગમાં જવું હોય તે

તા. ૧૯-૧૨-૧૯૨૦

બાળકના જેવું થવું જોઇશે. બાળકના જેવું થવું જોઇશે એનો અર્થ એ કે બાળકની નિર્દોષતા અને હિંમત જોઇશે. એડવિન આર્નોલ્ડે બાળકની નિર્દોષતા સરસ રીતે વર્ણવી છે. બાળક વીંછીને પકડે છે, સાપને પણ પકડી શકે છે, આગમાં હાથ નાંખી શકે છે, તેને ડરનું જરાયે ભાન નથી હોતું. તમે એ જાતની બેફિકરાઈ કેળવો. તમને ઇશ્વરની ઉપર ભરોંસો રહ્યો નથી એટલે તમે ડરને વશ થાઓ છો..

"મને ઘણીવાર એમ થાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાંથી હું ક્યારે નાસી છૂટું યા તો હિન્દુસ્તાનને હું ક્યારે સ્વતંત્ર કરૂં? સ્વતંત્રતાનો એટલો જ અર્થ કે આપણે કોઇનાથી ન ડરી આપણાં દિલમાં હોય તે કહી શકીયે, કરી શકીયે. કરોડો માણસ સામે ટટાર ઉભા રહીને પોતાની વાત કહી શકે તે ખરો હિંમતવાન છોકરો છે. માટે તમારે માટે પહેલો પાઠ તો 'ના' કહેવાનું શીખવાનો છે. પ્રતિજ્ઞા તમે લો જ નહિ એ બહેતર છે; પ્રતિજ્ઞા લઇને તોડવી એ ભારે ગુન્હો કર્યા બરાબર છે એમ હું કહીશ. તમે ભારે કેળવણી લીધી હશે, મોટી ડિગ્રી મેળવી હશે, તોપણ જો તમે ટપટપ પ્રતિજ્ઞા તોડો એવા હશો તો તમને જરૂર કહીશ કે તમે જમનામાં જઇને ડૂબી કેમ નથી મરતા? તમારૂં દિલ એક વખત અમુક કહે એટલે તે પ્રમાણે તમે વર્તો અને પછી જુદું કહે તેથી જુદી રીતે તમે વર્તી શકો છો, એવો બચાવ તને કદાચ કરશો. પણ તેનો જવાબ એ છે કે તમારે કસમ લેવા જ ન જોઇયે. શાસ્ત્રોમા કહ્યું છે કે પ્રતિજ્ઞા લો તો તેને માટે મરો. અને એ વચનોને સાચાં પાડનારા હતા આપણા હરિશ્ચન્દ્ર અને રોહીદાસ કે જેણે ભંગીને ત્યાં સેવા કરેલી; એ ધર્મવીરોની આપણે ઓલાદ છીયે એ તમે કેમ ભૂલી જશો? હા; વ્યભિચાર કરવાની, જૂઠું બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો તે જરૂર તોડી શકાય, કારણ તે કરવામાં માણસ પોતાની ઉન્નતિ સાધે છે. ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કદી ફેરવી શકાય નહિ. હિન્દુ ગોમાંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા અથવા મુસલમાન દારૂ અને ડુક્કરનું માંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરે તો તે બીમાર હોય, મરવાની તૈયારી ઉપર હોય, અને ડાક્ટરો આગ્રહ કરતા હોય કે સ્હેજ અભક્ષ્ય લઇ લો, તો તેનો પણ તેણે ઇનકાર કરવો લાજમ છે. આવી રીતે જીંદગીના ભોગે અભક્ષ્ય તજી પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં કાયમ રહેલ શખ્સને જ તે જ્યારે જગતમાં જશે ત્યારે ખુદા કહેશે 'તું શેરનો બચ્ચો છે.'

"દુનિયાના તમામ ધર્મમાં પ્રતિજ્ઞા વિષે એવી કઠણ સખ્તાઇ છે. સત્યની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો ગામ બચાવવાની ખાતર કે કોઇ મનુષ્ય બચાવવાની ખાતર તમે અસત્ય નથી બોલી શકતા. પ્રતિજ્ઞાભંગથી થયેલું દુઃખ મારે કોઈ પણ રીતે કહી દેવું જ રહ્યું. કોઇ ઘરડો ખખ આદમી પ્રતિજ્ઞા તોડે તે મારાથી કંઇક સમજી શકાય; હું પોતે બુઢ્ઢો રહ્યો એટલે કોઇ ભૂલચૂક કરૂં; પણ તમે તો જુવાનજોધ રહ્યા, તમારામાં તાજું લોહી વહે છે, તમને હું કેમ માફી આપું? આ પ્રસંગે કાંઇ વિષયાંતરને ભયે પણ મારો અનુભવ સુણાવ્યા વિના મારાથી રહેવાતું નથી. અમદાવાદમાં બે વર્ષ ઉપર હજારો મજુરોએ સાબરમતીને

તીરે આવેલા એક વૃક્ષની નીચે ખુદાને હાજર રાખીને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પોતાની માગણી કબૂલ ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ કામે ચડશે નહિ. ૨૦ દહાડા સુધી તેઓ ટકી રહ્યા, પણ પછી મને લાગ્યું કે તેઓ પડવાની તૈયારી ઉપર હતા; એટલે મેં તેમને કહ્યું કે 'તમે પડશો તો હું પણ અન્ન ન લઇને દેહ પાડીશ. તમે પ્રતિજ્ઞા ન લીધી હોત તો ચાલત, પણ લઈને તોડો એ તો મને અસહ્ય છે. મજૂરો રોવા લાગ્યા, પગે પડવા લાગ્યા, 'મજૂરી કરીને પેટ ભરશું પણ કામે નહિ ચડીયે' એમ કહીને મારી પ્રતિજ્ઞા મુકી દેવાનું મને કહેવા લાગ્યા. આમ તેમને પડતા અટકાવતાં મારે માટે નિરાહારવ્રત લેવું પડ્યું હતું. તમે મજૂરો કરતાં તો બેતાલીમ ન બનો; તેનાથી વધારે નાસ્તિક તો તમે ન બનો. તમે ઈન્સાનની ગુલામી તજી ખુદાની ગુલામી લો.' આ સલ્તનતને મિટાવવી હોય તો ગુલામી તજવી પડશે. તમે કસમ ન લો તો સ્વરાજ ન મળે એમ નથી, પણ તમે કસમ તોડશો તો સ્વરાજ જરૂર પાછુ હઠશે. આવા કસમ તોડનારા વિદ્યાર્થીઓની મદદથી મુસલમાનો મુસલમાનોને મદદ નથી કરી શકવાના. એટલે હું તમને વીનવીને કહું છું કે તમે કસમ ન લો, અને કસમ લો તો તે પૃથ્વી રસાતળ જાય તોપણ ન છોડશો. તમારામાંના ગણ્યાગાંઠયા કસમ લેશે તો તેઓનાથી પણ સ્વરાજ મળવાનું છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓની આગળ ઈમામ હસન અને હુસેનના દાખલા મોજૂદ છે. ઇસ્લામને ટકાવનાર તલવાર નથી, પણ આવા અડગ ટેકવાળા ભારે ફકીરો થઇ ગયા તેમને લીધે તે ટકી રહ્યો છે. એમ. એ થવાથી કે સેવા-સમિતિના વોલંટીયર થવાથી, કે કૉંગ્રેસમાં જઇને ભાષણ આપવાની તાકાત મેળવ્યથી તમે દેશને સ્વતંત્ર નહિ કરી શકો—જેટલા તમે પ્રતિજ્ઞાનું માન જાળવતાં શીખીને અને તેનું પાલન કરીને કરી શકશો."

આ સરકાર અને રાવણ

આમ પ્રતિજ્ઞાધર્મ ઉપર આટલું લંબાણથી બોલીને ગાંધીજી પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવ્યા. તેમ કરતા તેમણે સરકારની રાવણરાજ્ય સાથેની ઉપમામાં સ્હેજ સુધારો કર્યો: "આ રાજ્ય અને રાવણરાજ્યમાં ફરક નથી. જો કાંઇ ફેરક હોય તો તે એટલો જ કે રાવણના દિલમા કાંઇક દયા હશે, કાંઇક ઓછો દગો હશે. તેણે તો મંદોદરીને કહ્યું કે 'દસ મસ્તકવાળો હું શું રામનો મુકાબલો ન કરી શકું? તું તો દિવાની થઇ ગઇ છે. હું જાણું છું કે તે અવતારી પુરુષ છે. મને તો ખબર છે કે હું એવો તો બૂરો થઇ ગયો છું કે તેના હાથથી હું મરી જાઉં તોપણ કાંઇ ખોટું નહિ.' પણ આપણી સલ્તનતને તો ખુદાનો ડર રહ્યો જ નથી. ખુદાને હાથે મરીશું એવો ખ્યાલ નથી. તે તો ખુદાને ઘોળીને પી ગઇ છે. તેનો ખુદા તે તેની તકબ્બરી, તેની દોલત, તેનો દગો છે. યૂરોપીઅન સંસ્કૃતિ શયતાનિયતથી ભરેલી છે; પણ અંગ્રેજ સલ્તનત સૌથી વધારે શયતાનિયતથી ભરેલી છે. આજ સુધી હું યૂરોપમાં અંગ્રેજ સલ્તનતને ઓછામાં ઓછી ખરાબ માનતો હતો; હવે તો મારી ખાત્રી થઈ છે કે એના જેવી ખુદાને ભૂલી ગએલી સલ્તનત બીજી કોઇ નથી. એ સલ્તનતની સેવા હું નથી કરવા માગતો. એના આશ્રય તળે મારાથી એક ક્ષણ પણ ન રહેવાય.

તા. ૧૯-૧૨-૧૯૨૦

વધારે ગુલામ ન બનો

"તમને મારાં વચનો વિષે શક હોય, તમને મારા જેટલી એની બૂરાઈ ન લાગતી હોય તો તમે બેલાશક તમારી શાળામાં ભણ્યા કરજો પણ જો તમે મારા વિચારના હો તો આ સલ્તનતની શાળામાં ગીતા શીખશો તે પણ નકામી છે. આપણને ગુલામ કરીને રાખનારી સરકાર આપણને મહેલો બાંધી આપી તેમાં ગીતાજી ભણાવશે, ડાકતરી, સાયન્સ, ઈજનેરી ભણાવશે, તે શું શીખી શકાય કે ? હું ના કહું છું, કારણ કે બધી તાલીમમાં ઝેર છે, એ બધી તાલીમ આપણને વધારે ગુલામ બનાવવા માટે છે. આપણી લડાઇ ધર્મની છે, સરકારની અધર્મની છે. જે સરકાર માઈકલ ઓડવાયર જેવા અમલદારના ગુન્હા જાણે છે છતાં તેનો બચાવ કરે છે, ડાયરની હેવાનિયત જાણ્યા છતાં તેને ગભીર વિચારદોષ માત્ર ગણે છે, તે સરકારની મદદ કેમ લેવાય કે તેની સાથે સંબંધ કેમ રખાય ? તેની સાથે સંબંધ રાખવો એ વધારે હેવાન બનવા બરાબર, વધારે ગુલામ બનવા બરાબર છે.

'અમારે માટે શું કરશો ?'

"આ પ્રશ્ન મને કરશો જ નહિ. હું તમને સરકારની ગુલામી છોડીને મારા ગુલામ થવાનું કહેતો નથી. મારા ગુલામ થવા માગતા હો તો મારે તમારૂં કાંઈ કામ નથી. તમારામાં એટલી તાકાત ન હોય કે ગમે તેમ કરીને મારૂં પેટ ભરીશ, ગમે તે મહેનત કરીને મારા માતપિતાનું પોષણ કરીશ તો તમે શાળાપાઠશાળા ન જ છોડશો. અમારૂં તમારે માટે વ્યવસ્થા કરવાનું કામ છે, અને અમે વ્યવસ્થા થઈ શકે તેટલી જરૂર કરવાના. હિન્દુસ્તાનની આબોહવા એટલી બગડેલી છે કે શિક્ષકો અધ્યાપકો મને દિવાનો પણ માનતા હોય, અને તેમની મદદ નહિ મળે. આવાઓની હું મદદ નથી ચાહતો. પણ શિક્ષક અધ્યાપક ન મળે તો તમે તમારા અધ્યાપકો બનજો અને તમે તમારા જ પગ ઉપર ઉભા રહેજો. મારી, મોતીલાલજીની કે શૌકતઅલીની તાકાત ઉપર ઉભા રહેવાની આશાએ આવતા હો તો છો ત્યાં જ ઉભા રહેજો."

'આજે પ્રહ્લાદો ક્યાંથી લાવવા' એ પ્રશ્ન કલ્પીને તેમણે 'પ્રહ્લાદો આ જમાનામાં પણ છે' એમ કહી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. કોઇકે કહ્યું કે તમે યુદ્ધની સ્થિતિ બતાવીને તેને યોગ્ય કામ લેવા ચાહતા હો તો કાંઇ excitement—કાંઈ નશો આપવો જોઇએ. ગાંધીજીએ કહ્યું, "હું કાંઈ નશો આપવા માગતો નથી તમારી તાલીમનો નશો તમારે માટે પૂરતો છે. હું તો તમને ઠંડી હિંમત આપવા માગું છું. કુરબાની માટે—તપશ્ચર્યા માટે તમારાં દિલ પાક હોય એમ ચાહું છું" 'માબાપોની રજા નથી મળી શકતી' એ ફરીઆદના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે ખરી હકીકત તો એ છે કે માબાપો બાળકોને નથી અટકાવી રહ્યાં, બાળકો જ માબાપ શાળા છોડવાનું કહે તોપણ છોડવા તૈયાર નથી. હિન્દ

યુનિવર્સિટીમાં સો દોઢસો છોકરાઓને મેં પૂછ્યું હતું. તેમણે કહેલું કે અમારાં માબાપની અમને પરવાનગી છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ ખર્ચ આપવાને માટે પણ તૈયાર છે; પણ ગમે તેમ હોય, કોઈ ગમે તેમ કહે, સરકારથી ચાલતી શાળાપાઠશાળામાં ભણ્યે જવું એ પાપ છે એમ તમારો આત્મા કહેતો હોય તો જ તમે તે છોડજો; કાંઈ પણ અંદેશો હોય તો તમે માલવીયાજીની સલાહ માનજો. હું તો હિન્દુસ્તાનમાં પાંચ વર્ષ ઉપર આવ્યો; માલવીયાજીએ તો આખી જીંદગી દેશની સેવામાં અર્પી છે. માટે કહું છું કે મારો અવાજ તે જ તમારા આત્માનો ન અવાજ હોય તો માલવીયાજીનું માનો. મારો અવાજ તે જ તમારો અવાજ હોય તો માલવીયાજીની સલાહને પણ ન જ માનો. "

મૌલાના આઝાદ સાહેબે પોતાના ટૂંકા પણ સુંદર ભાષણમાં બે વાત એ જણાવી કે પોતે કેળવણીના ઉપર તો ભારે આશક છે. રાંચીમાં પરહેજ રહ્યાં રહ્યાં પણ તેમણે કેળવણી ફેલાવવાના પ્રયત્ન કરેલા અને એક સ્વતંત્ર શાળા ચલાવવા માટે ફંડ ઉભું કરેલું એટલે કેળવણીની પોતે વિરુદ્ધ હોય એવું તો કોઇ ન જ માને. બીજી વાત એ જણાવી કે કોઇના હાથમાં દેશનું ભલું વધારેમાં વધારે હોય તો તે વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં છે, અને વિદ્યાર્થીઓ આજની અમૂલ્ય ઘડીએ પોતાનો ભાગ ન ભજવે તો દેશ પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાથી નીકળવાનો નથી.

આ પછી નિશ્ચયપૂર્વક જે વિદ્યાર્થીઓ છોડવા ચાહતા હોય તેમને અલગ થઇ જવાનું કહેવામાં આવ્યું. ૭૫ વિદ્યાર્થીઓ કૉલેજના અને ૩૫ વિદ્યાર્થિઓ હાઇસ્કૂલનાએ પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. કોસ્થ્વેટ ગર્લ્સ'સ્કૂલની કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓએ પણ પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો આ બધાં ભાઇબહેનો સાથે આ મીટિંગ બાદ બીજે દહાડે ગાધીજીએ ખૂબ વાતચીત કરી; જેને પોતાના ભરણપોષણનું સાધન ન હોય તેવાઓનાં ભરણપોષણના સાધનની વ્યવસ્થા માટે નામ લખી લેવામાં આવ્યા. બીજે દિવસે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે 'તિલક વિદ્યાલય' ગાધીજીએ ખોલ્યુ જે વિદ્યાર્થીઓએ શાળા છોડી છે એઓથી આ વિદ્યાલય શરૂ થઇ જશે પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે હાલ તો ધૈર્યની, દરરોજ વિદ્યાર્થી આશ્રમમાં નિયત સમયે હાજરી ભરવાની અને કાંતવાનું સરસ શીખી લેવાની તાલીમ જરૂરની છે એમ તેમણે તેમને સમજાવ્યુ. આ વિદ્યાર્થીઓને માટે મકાન ભાઇ જવાહરલાલ નેહરૂ લેવાની તજવીજમા હતા; તે લેવાઈ ગયુ હશે. તેમને સલાહ આપવાનું અને તેમને માટે બીજી વ્યવસ્થા કરવાનું પણ ભાઇ જવાહરલાલે માથે લીધેલું છે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

તા. ૨૨-૧૨-૧૯૨૦

તા. ૨૨-૧૨-૧૯૨૦

૬ વળી પાછું ચંપારણ !

હિન્દુસ્તાનમાં આજે કરુણરસને ક્યાંયે ઓટ નથી. પણ તેમાંયે ચંપારણમાં તો જાણે તેના અખંડ જુવાળ ચડયા રહે છે. 'આ દીન ભૂમિમાંના તાજામાં તાજા કરુણ કિસ્સાનું બ્યાન રા. મહાદેવ દેશાઈએ આજે બીજી મેર આપેલું છે;* તેથી એના હેવાલના બ્યાનમાં હું અહીં નહિ ઉતરું. આ ગામડાઓમાં થયેલા અત્યાચારો પાછળ હવે આરોપીઓ ઉપર અદાલતો સમક્ષ જે કામો ચાલશે તેના ચુકાદાઓનું પણ મને એટલું નથી લાગતું. પોલીસે પકડેલા લોકોમાંના કેટલાકને ઉભા કરેલા પૂરાવાઓ પર સજાઓ થશે એ પણ નિઃસંશય છે. આખા હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પણ ઠેકાણે બન્ને બાજુએ સૌથી વધારેમાં વધારે ખોટા સાક્ષીપૂરાવા જો ક્યાય ચાલતા હોય તો તે ચંપારણમાં. અહીં જે કિસ્સો બ્યાન કરેલો છે તે ન મનાય એવો છતાં ચંપારણમા તે નવો નથી. ચંપારણના દેહાતીઓ જેવા અનાથ અને બીકણ લોકો બીજા કોઈ પણ પ્રદેશનાં ગામડાંઓમાં મેં જોયા નથી. પોલીસના નામથી જ તેઓ ફડકી ઉઠે છે અને તેમને દેખતાંની સાથે તો ગામ છોડી ભાગવા માડે છે ! પોલીસ પણ ત્યા એટલી જ નીતિભ્રષ્ટ બની ગઈ છે. લાચરૂશ્વતનો તેમનામાં પાર નથી; અને આ કિસ્સામાં બન્યું તેમ જ્યારે જ્યારે લોકોએ પોલીસના જુલમની સામે થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે ત્યારે ડાયરના નામને રાખે એવા સ્થાનિક અમલદારો—જેમા ન્યાય આપનાર માજીસ્ટ્રેટોનો વર્ગ ઓછો સામેલ નથી હોતો—ને હાથે જુલમ અને અત્યાચારના મારા હેઠળ તેમને પહેલાં કરતા પણ વધારે જ ખુંદાવું પડ્યું છે, વધારે અનાથ અને નિરાધાર થવું પડ્યું છે.

કોઈ કોઈ વાર માજીસ્ટ્રેટોએ અગર સરકારે પોલીસને ધમકાવી છે. પણ એવી ધમકીઓને કોણ ગાડે ? નીચેના અમલદારોને તો એવા સરકારી ઠપકાની જાણુ સરખી નથી થતી; અને થાય તોપણ તેમને મન એનું કશું જ નથી હોતું. જુલમ અને અત્યાચાર જેવા ને તેવાં ચાલુ રહે છે; ઉલટી એમને બરતી આવે છે.

આવી સ્થિતિમા લોકરક્ષણનો ઈલાજ શું ? આ બગાડો, આ અધોગતિ ખસેડવી કેમ કરીને? સરકાર પાસે તપાસ કરવાની માગણી કરીને નહિ જ નહિ ?

---

* 'આ તે શું ડાયરશાહી ?' —પૃ. ૭૩૬

એથી તો પોલીસ જ વધુ જોરાવર બનશે. પોલીસ તો અગાઉથી જ પાણી પહેલી પાળ બાંધી રહી છે. ત્યારે શું દેહાતીઓએ અદાલતોનો આશ્રય લઈને ? કદાપી નહિ. મારી તો ખાત્રી થઈ ચુકી છે—અને વરસોના વરસ સુધીના આવા કેસોનો અભ્યાસ કર્યા પછી મેં મારો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે—કે આવા ઝગડાઓમા નવાણું ટકા લોક અને પૈસામાં તેમજ બળમા બન્નેમા ખુવાર જ થયા છે. વકીલો અને રૂશવતખોરોનાં ઘર ભરી ભરીને બહુ બહુ તો કોઇ રડયાખડયા દાખલામા એકાદ નિર્દોષ માણસને તેઓ છોડવી લાવી શકયા હશે.

એટલે આ ઇલાજો આ બાબતમાં નિરર્થક છે. ખરો ઇલાજ તો એ છે કે આ પોલીસ જે મુખ્યત્વે કરીને આપણા જ લોકોની બનેલી છે તેમને સુધારવી; તેમને અપ્રતિકારથી જીતવી. એમની દયા ખાવી છોડીને નાહક આપણે આટલા દિવસ એમની નાલેશી કરી છે. એઓ તો એક નીતિભ્રષ્ટ અને કલંકરૂપ પ્રથાના ભોગ થઈ પડેલાં જંતુ માત્ર છે. હિન્દી પોલીસ સ્વભાવે કરીને જ દુષ્ટ છે અને સરકાર તેમને સુધારવાને અસમર્થ છે એમ માનવાની હું ના પાડુ છું. ઉલટું સરકારની અત્યારની પ્રથા જ એવી છે કે એની હેઠળ પ્રામાણિકમાં પ્રામાણિક માણસ પણ અપ્રામાણિક બન્યા વગર ન રહે. દોષ અને અપજશ ગમે તેમ થઇ જાય તોપણ પોતાને માથે ન લેવા એ તરફ જ રાતદિવસ એના બધા પ્રયત્નોનો ઓઘ રહે છે. પ્રતિષ્ઠા અને મોભાને એણે સાતમે આસમાન ચડાવી બેસાડયા છે અને પોતાની જાતને તે ઇશ્વરના જેટલી અભ્રાન્ત અને દોષરહિત માને છે.

મતલબ કે પ્રજાની સ્થિતિનો ઇલાજ એ જ રહ્યો કે દરેક સ્થળે વસ્તીના લોકોએ પોલીસ જોડે ભાઇચારો કરવો અને એવો ભાઇચારો પેદા કરવાનો સારામા સારો રસ્તો એ જ છે કે તેમનાથી અગર તેમના હાથમાની સત્તાથી ડરવાનું છોડી દેવું.

અહીં બનેલા બનાવની બાબતમા હું એવી જ સલાહ આપું કે ગામના લોકોએ થયેલો જુલમ ગળી જવો. જો મિત્રોની મારફત પ્રયત્ન કરીને ગયેલો માલ પાછો મળે તેવું હોય તો તેટલું અવશ્ય મેળવવા મથવું. સજાઓ વગેરે જે કંઈ થાય તે ધીરજથી ભોગવી લેવી, તહોમતદારોએ પોતાના બચાવમા વકીલો આપવા સારૂ ના પાડવી. પોતાના હેવાલ અદાલત આગળ અડગ રહીને કશું આઘુ પાછું કર્યા વગર મુકવા. સામાવાળાઓ અર્થના અનર્થ કરે, ચીડવે, 'આરોપીની પાસે કશો બચાવ જ નથી' એમ કહે, ગમે તેમ કહે તોપણ ખામોશ રહી જે પરિણામ આવે તે બધું સહન કરી લેવું ઘટે.

અને ભવિષ્યમાં ? ભવિષ્યમાં જો આવા બનાવ ફરી બનવા પામે તો અને જ્યારે બનવા પામે ત્યારે લોકોએ પોતાનો બચાવ પોતે કરી લેવો જ જોઇયે. જો તેઓ મર્દાઈપૂર્વક જુલમ સહન કરી 'લેવા જેટલું અને કોઈ જાનમાલ લૂંટી જાય' તો લૂંટાઇ પણ જવા જેટલું શૂરાતન બતાવી શકે તો તો સરસ જ. એ તો એમની મોટામાં મોટી જીત ગણાશે; પણ એવી સહનશક્તિ બળીઆ જ બતાવી શકે; નબળાથી તેમાં નહિ પડી શકાય. તેથી તેટલું બળ આવે ત્યાં સુધી તો જુલમ વર્તાવવા આવનારને લોકોએ પશુબળથી પણ હઠાવ્યે જ છૂટકો રહ્યો. જ્યારે કોઇ પોલીસનો માણસ પ્રરહેજ કરવા નહિ પણ કોઇને રંજાડવાનો જ નિરધાર કરીને આવે ત્યારે એ પોતાની સત્તાની હદ ઓળંગીને આગળ ચાલ્યો જાય છે. એવા શખ્સને ચોખ્ખા લૂંટારા તરીકે ગણીને તે મુજબ તેની સાથે વર્તવાનો ગામના હરકોઇ માણસને સંપૂર્ણ હક છે. તેણે તેને લૂંટતો અટકાવવાને જોઇતું શરીરબળ બેલાશક વાપરવું. એટલું જ નહિ પણ પોતાના સ્રીવર્ગની લાજનું રક્ષણ કરવાની સ્થિતિ ઉભી થઇ હોય ત્યાં તો તેણે શરીરબળ વાપરતા બિલકુલ આચકો ખાવો નહ. અહિંસાધર્મ કંઇ નામર્દ અને બાયલાઓને માટે નથી. શૂરવીર અને સમરથને માટે જ એ ધર્મ છે, જે વીરશિરોમણિ છે તે જ આપબળે કરીને પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપશે, સામાના પ્રાણ લેશે નહિ; એ ઘા ઝીલશે, ઘા કરશે નહિ. કારણ એ જાણે છે કે ઇશ્વરની સૃષ્ટિને ઇજા કરવી એ અધર્મ છે. ચંપારણના દેહાતીઓને માટે તો આ ધર્મ નથી એ ખુલ્લું છે. તેઓ તો કાળો ડગલો દેખે છે ત્યાંથી નાસવા માંડે છે. તેઓ તો જો કાયદાથી ન ધ્રૂજતા હોય તો આજે પોલીસને મારે કે તેની જાન પણ લે. તેઓ પોલીસની સામા ન થવામાં કશું જ પુણ્ય નથી કમાતા; ઉલટું નામર્દાઈ અને બાયલાપણાની નામોશી તેમને વરે છે. સરકારની નજરમાં અને દુનિયાની નજરમાં તેઓ સરખા જ હડધૂત થાય છે.

પણ આટલી અધોગતિએ પહોંચેલા પ્રાંતમાં કામ કરનારાઓને તો મારે એથીયે આકરી ચેતવણી આપી મુકવી ઘટે. નાનામાં નાની અને નજીવીમાં નજીવી બાબતમાં પણ લોકોને ચડાવવાની દિશાએ તેઓ જે કંઈ કરે, જે કંઇ પગલું લે, જે કંઈ સલાહ લોકોને આપે, તેમાં તેમણે ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઇશે. જો તેઓ પોલીસને તેમની કાયદેસર ફરજ બજાવવામાં સામે થશે તો તેમનું કામ બગડશે. પોલીસ ગેરકાયદે કામ કરી રહી છે એવું પણ તેમને કેટલીક વાર ઘડીભરને માટે લાગશે, છતાં તેમણે અવિચાર ન જ કરવો જોઇયે. દાખલા તરીકે પોલીસ વગરવારંટ

કોઇને પકડે; તો તેવા દાખલાઓમા પણ લોકોએ પોલીસની સામે ન થવું જોઇયે. તેમણે કાયદો પોતાના હાથમા ન લેતાં તેનો જે કઈ અમલ કરવામા આવે તેને વતકાળને માટે તાબે થવું જોઇયે. તેમણે યાદ રાખવુ જોઇયે કે ગમે તેવા કારણસર પણ અદાલતનો આશ્રય ન લેવાના નિશ્ચયમા જ્યા સુધી આપણે મક્કમ રહીશું ત્યા સુધી કાયદાની ધાર આપણને વાગી શકવાની નથી. ચાલુ બનાવમા પોલીસે પકડેલ બ્રહ્મચારી દેહાતીઓની નજરમા સાવ નિર્દોષ હોય છતાં તેને પોલીસના હાથમાથી જબરાઈ કરીને છોડાવી લાવવામા લોકોએ ભૂલ જ કરી વળી પોલીસ પાછી આવે ત્યારે તો પોલીસને જોતાની સાથે માણસો જે રીતે નાઠા એ તો શુદ્ધ નામર્દાઇ જ હતી તેમણે તો પોતાની સ્રીઓ અને પોતાના ઘરબારનું રક્ષણ કરવા ત્યા મારવુ કે મરવું જોઇતુ હતું અલબત્ત જરૂર કરતા વધારે શરીરબળ વાપરવુ એ તો ચોખ્ખી નામર્દાઈ છે. બહાદુર માણસ ચોરને મારી નથી નાખતો, પકડીને માત્ર પોલીસને સોપી દે છે. એના કરતા પણ શૂરો હશે તે માત્ર એને પકડીને ઘર બહાર મુકી આવશે અને એની વાત સરખી ભૂલી જશે સૌથી શૂરો છે તે તો ચોરની દયા ખાશે, તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેના ગાળતમાચો ખાઈ લેશે, એને હાથે મરી પણ લેશે, પણ સામો નહિ મારે. ગમે તેમ થઇ જાય તોપણ આપણે આજની બાયલા અને નામર્દની સ્થિતિમાથી તો ઉગરી જ જવુ ઘટે

---

૧ બિહારમાં ગાંધીજી

રાતના નવ વાગ્યા છે ભાગલપુરથી કલકત્તા જતી ગાડીમા બેસીને આ પત્ર લખી રહ્યો છુ. આજ વખત કાઈક શાન્તિનો છે દિવસના અનેક સભાઓ, અનેક માણસોની આવજા રાત્રે દરેક સ્ટેશને સેકડો—હજારો માણસો દર્શનાતુર ઉભા જ હોય. એટલે આગલી રાત તો પરાણે જાગવુ જ પડે રાત્રે બે, ત્રણ અને ચાર વાગે માણસો આવતા નથી એમ નહિ, પણ આખરે થાકીને ડોલા તો આવવા માડે જ, એટલે માણસોના હુમલા છતા અર્ધ સુષુપ્ત દશામા રહીયે પણ અમારી આગલી રાત તો જાગરણની જ—ગાડી ચાલતી હોય તે દરમિયાન શાન્તિની એટલે કામને માટે ઉપયોગની

આજે અમારી બિહારની મુસાફરી પૂરી થાય છે બિહાર—ગાંધીજીનુ માનીતુ બિહાર કેટલાયે મહિના થયા ગાંધીજીના દર્શન માટે તલસી રહ્યુ હતુ મઝહર અલ હક સાહેબના તો બે મહિના થયા તારો શરૂ થયેલા અને ગયા મહિનાની આખરે કંટાળીને તેમણે છેલ્લો તાર કરેલો કે 'તમારૂ વચન પાછું તૂટ્યુ છે હવે નહિ આવો તો લોકજીવન

તજીને અમારે ક્યાંક ભાગવુ પડશે ' ગાંધીજી કાશીમા હતા ત્યારે જ હક સાહેબ બરોબર ૧૧ દિવસનો પ્રવાસક્રમ તૈયાર કરીને ત્યા લાવેલા તે પ્રવાસક્રમ તેમણે ગોઠવેલો હતો તે પ્રમાણે આજે પૂરો થયો છે પ્રથમ આરા, પટના, છપરા અને દક્ષિણમા ગયા કરીને ઉત્તરે ચડયા, ત્યા મુઝફ્ફરપુર, તેથી ઉત્તરે ગાધીજીને જે ચપારણને લીધે દેશે પીછાન્યા તે ચંપારણ—એટલે બેતીઆ અને મોતીહારી, ત્યાથી પૂર્વમા દરભગા અને સમસ્તીપુર કરીને પાછા દક્ષિણમા ગગાકિનારે ઉતરી પડયા મોઘીર, જમાલપુર ભાગલપુર આમ ૧૧ દિવસમા બિહાર પૂરૂ થયુ ૧૧ દિવસમા તો કોઇ ઇલાકો ન પૂરો થાય પણ કામ કેટલી ત્વરાથી લેવાયુ છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે લોકો પણ એ સમજી ગયેલા છે અને દરેક મથકે ચાળીસ ચાળીસ પચાસ પચાસ કોસથી માણસો આવી પડતા હતા

નિરવધિ પ્રેમ

બિહારમા ગાધીજી અને મૌ શૌકતઅલીને જે પ્રેમના દર્શન થયા તેનુ વર્ણન આપ્યુ જાય એમ નથી દરેક ઠેકાણે ઉભી રહેતી ગાડીવાળુ બી એન ડબલ્યુ રેલવેનું એક પણ સ્ટેશન સેકડો માણસથી ભરેલુ ન હોય એમ અમારી મુસાફરીને દિવસે બન્યુ નથી કદી ઘરમાથી બહાર ન નીકળતી બહેનો ગાધીજીને સાભળવા માટે જ્યા ને ત્યા આવ્યા વિના રહી નથી વિદ્યાર્થીઓના ટોળેટોળાએ દરે- ઠેકાણે ગાધીજીને પોતાના ઉત્સાહથી ગુગળાવી દીધા છે કોઇ ઠેકાણે કોઇ બહેન પોતાનો પરવાળાનો હાર કાઢીને ગાધીજીને કહે કે 'તમારા ગળામા પહેરવા માટે જ એ આપુ છુ તો કોઇ ઠેકાણે સાધુ બાવાઓ પોતાની માળા ખોળામા મુકી જાય કોઈ ઠેકાણે સુદર હાથકતામણ અને હાથવણાટના તાકા ધરવામા આવે તો કોઇ ઠેકાણે દૂર જગલમાથી 'મહારાજ, મારા બાહુબળ વડે, અમારી વસ્તીને ત્રાસ આપનાર વાઘને મારીને આ ચામડુ તમારે માટે લઇ આવ્યો છુ.' એમ કહેનાર પ્રેમી ગામડીઆ મળી આવે કોઈ ઠેકાણે 'ફોગ સિગ્નલો'થી તોપનુ માન આપતા, ક્યાક પોતાની હકુમતની અ ફ્રગની સિગ્નલ ન આપી દર્શન માટે ગાડી અટકાવતા રેલવેના નોકરો મળે અનેક સ્ટેશનો છોડી ચાની જનાગી 'સ્પેશ્યલ' ને ન ગણકારી "કદાચ સ્હેજ તો દર્શન મળી જશે, અને દર્શન નહિ મળે તો ગાધી શૌકતઅલી કી જય નો અવાજ તો છેવટ પહોચાડીશુ એવી શ્રદ્ધાથી ઉભેલા ટોળાઓ જણાય ક્યાક હિમતથી સલામ કરતા અથવા હાથનો સ્પર્શ કરવા આવતા પોલીસના માણસો મળે, તો ક્યાક ક્યાક 'આ પાપી પેટની ખાતર આમા પડયા છીયે, સ્વમાનનો જેને ખ્યાલ નથી એવા હિન્દીઓમાના અમે છીયે, છતાં સ્વરાજ માટે આટલા પાચ રૂપીયા તો લઈ જાઓ' એવુ દીન વચન કહેનારા ગુપ્તચર ખાતાના નોકરો પણ મળ્યા છે !

ફકીર સાથીઓ

બિહારના અનુભવોમા બીજો નોધવાલાયક અનુભવ ગાધીજી અને મૌલાના શૌકતઅલી ના ફકીર સાથીઓનો બિહારના ઉબરામા પગ દેતા દર્શન થાય છે ઇસ્લામ અને સ્વરાજ ને માટે ફકીર બનેલા મઝહર અલ હક સાહેબના ક્યા તેમની એકાદ બે વર્ષ ઉપરની

નવાબી અને જાહોજલાલી, અને કયાં તેમની આજની કોઈ ઓલિયાને શોભતી સાદાઇ ! બિહારમાં સરસમાં સરસ બૅરિસ્ટરોમાં ગણાતા એઓ આજે પોતાનાં કાયદાનાં પુસ્તકો દરાજ કરીને, 'એ જહર આ જીંદગીમાં તો હવે ન જ જોઇયે' એમ નિશ્ચય કરીને બેઠા છે; પટનાની સુંદરમાં સુંદર મોટર વાપરનારા આજે કોઇ મિત્રની ગાડી મંગાવી લે છે અથવા પગે જાય છે; દબદબા ભરેલા પોશાકમાં કરચલીની પણ ખામી ન આવે એવી કાળજી રાખનારા હક સાહેબ આજે નખથી તે શિખ સુધી હાથકંતામણ અને હાથવણાટના લેબાસમાં, અનેક દિવસ અચકના પાયજામા બદલ્યા વિના ફરે છે; દરરોજ દાઢીમૂછ તદ્દન સાફ મુંડયા વિના જેને નિદ્રા ન આવતી તે આજે 'દાઢી વિના મુસલમાન શાનો ?' એમ કહી ચાંદી જેવી ચળકતી દાઢી વધારી રહ્યા છે; મશરૂની તળાઇએ પોઢતા અને મોડે સુધી સવારે તેમાં જ રહેતા હક સાહેબ આજે જમીન ઉપર ગોદડી પાથરી સૂએ છે, અને બડી ખામદાદમાં ઉઠીને બંદગી કરે છે; આવતી પહેલી તારીખથી મોટા આલેશાન 'સિકંદર મંઝિલ' તેમના વિના સુનો પડશે; ગંગાકિનારે સ્થાપેલા 'સદાકત આશ્રમ'માં પોતે ચુંટી કાઢેલા વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપશે, અને તેમનાં પત્ની (જેઓ અબ્બાસ તૈયબજી સાહેબના કુટુંબનાં છે) મહિનાના ૭૦ રૂપીયાના ખર્ચથી સંતોષ માની તેમના બે પુત્રો સાથે ગામડામાં આવેલા પોતાના એક ઘરમાં રહેવા જશે !

અસહકારને પરિણામે આટલા એક જ ફકીર થયા હોય તોયે અસહકાર નિષ્ફળ કહેવાય નહિ. પણ ફકીરોની ભૂમિ હિન્દને તો ઘણાયે ફકીરો યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો પવિત્ર રાખનારા હશે. આગળચાલતાં મુઝફરપુર જઇયે છીયે તો ત્યા પણ મોલવી મહમદ શફી સાહેબ પોતાની ધીકતી કમાણી છોડી બૅરિસ્ટર મટી ફકીર થયા છે. તેમનો 'મોતી મંઝિલ' સાર્વજનિક કાર્યને માટે સોંપ્યો છે, અને પોતે એક નાનકડા ઘરમાં રહી ગુજરો કરશે. મોંઘીરમાં ગયા તો ત્યાં પણ બૅરિસ્ટર સાહેબ ઝુબેર ગઇ તા. ૧લી ઑગસ્ટથી જ પોતાની દુકાન ઉલાળી મુકીને બેઠા છે ! હિન્દુ ભાઈઓમાં તો પટનાવાળા બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, દરભંગાવાળા બ્રજકિશોરપ્રસાદ અને સમસ્તીપુરવાળા બાબુ ધરણીધરપ્રસાદ વગેરે જાણીતા છે જ.

બહેનોની હિંમત

ત્રીજી નોંધવાલાયક વાત દરેક સ્થળે થયેલી સ્ત્રીઓની સભાઓ. હક સાહેબ કહેતા હતા કે પટનામાં સ્ત્રીઓની સભા કેટલાયે વર્ષોમાં કદી ન થયેલી તે આજે થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હક સાહેબના ઘરમાં જ બધી બહેનો આવી હતી. ઘરમાંયે પર્દા તો રાખેલા હતા, પણ ગાંધીજીનાં અને શૌકતઅલીનાં તો દર્શન થઈ શકે જ માટે પર્દામાંથી પણ એ બે ભાઇઓનાં દર્શન બહેનો કરતી હતી ! અને દ્રવ્યની માગણીને કેવો જવાબ મળ્યો ? હક સાહેબનાં પત્નીએ પોતાની ભારેમાં ભારે મોતી અને માણેકજડિત ચાર બંગડીઓ ઉતારી આપી. હક સાહેબને આ વાતની ખબર પડતાં તેમના હરખનો પાર ન રહ્યો. તેમણે કહ્યું, 'આના કરતાં વધારે કિંમતી બંગડી એની પાસે નથી.' કોઇકે કહ્યું, 'આ હજાર હોટ.

તા. ૨૨-૧૨-૧૯૨૦

હજારની બંગડી ઉતારતાં એમને સંકોચ ન થયો ? તરત શૌકતઅલી સાહેબે ઉત્તર વાળ્યો, 'એણે એના માલીકને આપી દીધી છે તો એ બંગડી તો શી વિસાતમાં ?' ભાગ્યે જ સોએક સ્ત્રીઓ હશે, છતાં પહેલે જ દિવસે ૧૫૦ ઉપર રૂપીયાનું ત્યાં ને ત્યાં જ ઉઘરાણું થયું, અને પછી તો બેલગામની માફક ત્રણ દહાડા સુધી સ્ત્રીઓ તરફથી ઘરેણાં આવ્યાં જ કીધાં. સ્વ. બાબુ પરમેશ્વરલાલનું ગયે વર્ષ અવસાન થયું ત્યારપછી ગાંધીજી પહેલી વાર પટનામાં આવેલા, એટલે તેમનાં વિધવાને મળવા ગયા. કેવળ બેસવા અને દિલાસો આપવા ગયેલા; ત્યાં તો ઘરમાંથી દીકરી અને વહુઓના હારો ગાંધીજી આગળ આવીને પડયા ! બીજે બધેય ઠેકાણે બહેનોએ ઠીકઠીક જવાબ આપ્યો જ છે. પણ આજે ભાગલપુરમાં તો હદ વળી. ઉત્સાહી અને દેશભક્ત ગર્ભશ્રીમંત બાબુ દીપનારાયણ સિંહ અને તેમનાં વિદુષી પત્નીએ દરસંગામાં જે વ્યવસ્થા કરી હતી તેમાં તો કશી મણા રાખી ન હતી. તેમાં સ્ત્રીઓની સભાનું તો વર્ણન કર્યું જાય એમ નથી. પાર વિનાનાં જવાહીર વરસ્યાં ! હીરાની વીંટીઓ, હીરાની અને માણેકની વીંટીઓ, મોતી અને માણેકની બંગડીઓ, સોનાના હાર, અને ચાંદીના દાગીનાનો ઢગલો હજારો સ્ત્રીઓ હાજર હશે. રોકડું ઉઘરાણું સાડાછસો રૂપીયાનું થયું. દિલ્હી, અલાહાબાદ, પટના, ભાગલપુરની બહેનો શ્રદ્ધાહીનોમાં શ્રદ્ધા નહિ પૂરે ?

વિદ્યાર્થીઓનું પ્રેમ

લગભગ દરેક ઠેકાણે વિદ્યાર્થીઓની પણ સભા તો થઈ જ છે. પ્રેમઘેલા, વિદ્યાર્થીઓના ટોળાં જોઇને ગાંધીજી—પોતાની વખતની ગણતરી કદી ન ભૂલનારા ગાંધીજી વખત ભૂલી જાય છે, ખાવાપીવાનું ભૂલી જાય છે, અને કેવળ વિદ્યાર્થીમય થઈ જાય છે, અને વિદ્યાર્થીઓ જન્મારામાં કોઇ શિક્ષકને ધ્યાન ન આપ્યું હોય તેટલું ધ્યાન આ મહાશિક્ષકને આપે છે. તડ ને ફડ વાતો જ હજેનાં ભાષણમાં થાય છે. 'મેં બહુ ભાષણો કીધાં; ગુલામના માલીક કદી સ્વતંત્રતાનું શિક્ષણ આપી શકે, તેની શાળામાં સ્વતંત્રતા તમે શીખી શકો, એમ માનતા હો તો શાળા છોડશો નહિ', 'તમારા બિછાનામાં સાપ હોય તો તમને બીજું બિછાનું મળે યા ન મળે તોપણ તે બિછાનું તો તમારે છોડયે જ છૂટકો;' હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કર્યા પછી ઇજનેર, ડાકતર અને વૈજ્ઞાનિક બનજો,' 'જો વર્ષ નહિ ભણવાનું મળે તો ખેતર અણવવાયલું રહી વધારે પાકને માટે તૈયાર થશે, અને વચગાળામાં હાથકંતામણ અને હાથવણાટ તો શીખવાનાં છે જ,' 'કાંઈ શીખવાનું ન મળે તો રામાયણ—અસહકારનો ભારેમાં ભારે ગ્રંથ—શીખો, તેનું રટણ કરો', 'તમે ફૂટબોલનો મોહ મુકીને તમારાં ખેતરોમાં માટીનાં ઢેફાં સાથે ખેલો,' આવી આવી અનેક હૃદયંગમ ગોષ્ઠિથી વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્ત તેમણે હરી લીધેલાં છે. તેનાં પરિણામો આજે જણાઇ રહ્યાં છે. પટનામાં ઇજનેરી કૉલેજના ૧૩૦ વિદ્યાર્થીઓ—બાકી પાંચ સાત રહ્યા છે તે માતપિતાની પરવાનગી માટે રોકાઇ રહ્યા છે—ઉઠી ગયા. વિદ્યાર્થીભવનમાંથી પોતાના સરસામાનથી આઠ દસ ગાડી ભરીને સામાન કાઢી તેનું સરઘસ કાઢયું, અને 'સરકારી પાઠશાળાને સલામ' એવો વાવટા

ફરકાવતા બીજી કૉલેજ આમળથી પસાર થયાં ! હક સાહેબ તેમને સલાહ વગેરે આપવાને તૈયાર છે જ. અનેક 'ઇન્ટર્ન' થયેલ વિદ્યાર્થીઓનો કિલ્લો—મુઝફ્ફરપુર કૉલેજ પણ ખાલી થઈ રહી છે. ગાંધીજીના ગયા પછી ૮૫ વિદ્યાર્થીઓ નવમીએ નીકળ્યા. તે અગાઉ દસ પંદર વિદ્યાર્થીઓ નીકળેલા. અગાઉ જે દસ પંદર વિદ્યાર્થીઓ નીકળ્યા હતા તેઓ સરસ સાર્વજનિક કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમાંના એક ભાઇ મનરંજનપ્રસાદનાં ગીતો—કૉલેજ છોડયા પછી બનાવેલાં ગીતો અનેકને ગળગળા કરે છે ! અહીંની સ્થિતિ રાફી સાહેબ, બાબુ વ્રજકિશોર અને ધરણીધરપ્રસાદ સંભાળી રહ્યા છે. ધૈર્યથી વિદ્યાર્થીઓ કામ કર્યે જાય તો તેઓ બિહારના બીજા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ સરસ અસર પાડશે.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઈ

¶ આ તે શું ડાયરશાહી ?

સારૂં સારૂં કહી દીધું. હવે વળીએ પેલી, દુઃખ અને અત્યાચાર જ્યાં ઘણાં વર્ષો થયાં વાસો કરી રહેલાં છે તે ભૂમિ, ચંપારણની તરફ ! દોઢ વર્ષ નીલવરો (પ્લૅંટર્સ) ની સાથે લડતાં લડતાં તેમના પંજામાંથી રૈયતને ગાંધીજીએ ઘણા વર્ષના અત્યાચાર પછી મુક્તિ અપાવી. તેમનામા તે લડતને પરિણામે કાંઈક જોર પણ આવેલું જણાતું હતું. પણ હજી ચંપારણના કેટલાક ભાગમાં તો કાળા કેર વર્તી શકે છે એ નજરોનજર પેલે જ દહાડે બેતીઆથી ૧૪ માઈલ દૂર આવેલા ગામડામાં જોઈ આવ્યા. એક ધૂળ જેવી ગોલાલડાઇમાંથી આ એક કેર ઉત્પન્ન થઈ શક્યો છે ! એક સોનીને ત્યાં એક માણસે જણસ ઘડવા આપેલી; તે સોનીએ ઘણા મહિના વાયદો ન પૂરો કર્યો એટલે માણસે જઇને અડંગો ઘાલ્યો. બન્ને વચ્ચે લાકડી ઉછળી અને કંઇક લોહીની છાંટ ઉડી. એકે કરી ફરીઆદ. પોલીસે ફરીઆદીમાં બીજાનું નામ ઉમેર્યું; એ માણસને પકડાવા આવ્યા, તેને ગામડાંવાળાઓએ ભગાડ્યો, અને બીજા કેટલાક કૉન્સ્ટેબલોની આસપાસ ફરી વળ્યા. પોલીસનો મીજાજ ગયો એટલે હાથીઘોડેસવાર થઈ ગામડાંઓ ઉપર કરી ચડાઇ. ગામડીઆઓ બિચારા તેમને જોઇને જીવ લઇને ભાગ્યા બચ્ચાંછોકરાને પણ ઘરમાં મુકીને ભાગ્યા. પોલીસે અને તેમની સાથે આવેલા પરગામના ભાડુતીઆઓએ ગરીબ ગામડીઆઓના કોઠાર તોડ્યા, પેટીપટારા તોડ્યા, જે કાઇ દીઠું તે લીધુ, ભાંગ્યું, તોડ્યું, વેર્યું અને સરવાળે નિકંદન કરી ગામડાંમાથી જીવ લઇને નાસતી સ્રીઓ પાછળ પણ પડ્યા. તેમનામાંની એકનું લૂગડું ઉતારી લીધુ, તેના ઉપર ધૂળ નાંખી; બીજી શૌચ ગઇ હતી ત્યાં તેને મારી, હેરાન કરી ! રાવણસેનાનાં કૃત્યોનો આ ટૂંકો હેવાલ તો ગાધીજી અને શૌકતઅલીની સાથે ફુલવરીઆ, સીસવનીઆ અને ગેઢા ત્રણ ગામ જોવા હું ગયો હતો ત્યારે તેમની ખૂબ ઉલટતપાસ કરીને લેવાયલી જુબાનીમાંથી આપું છું. હક સાહેબ નોખી તપાસનો રિપોર્ટ તૈયાર કરી રહ્યા છે. સરકાર

પણ આ હકીકત જૂઠી છે એમ પૂરવાર કરવાની તૈયારી કરી રહી છે. આ સત્યાનાશ વળેલા ગામડીઆઓનાં ચોધારાં આંસુઓ જેમણે જોયાં હોય તે, મનુષ્ય હોઈ, એમ કેમ કહી શકે કે આ બધી લૂંટની નિશાની જે આજે મોજૂદ છે તે કૃત્રિમ છે ? પણ ડાયર પણ માનવજાતિમાં જ અવતરેલો હતો ને ! .

આ લોકોને આશ્વાસન આપી આવીને ગાંધીજીએ તે જ સાંજે બેતીઆમાં જે ભાષણ કર્યું તે અક્ષરેઅક્ષર લેવા જેવું હોઇ અહીં આપી દઉં છું. (કેટલાક ભાગ તો મેં ટુંકાવ્યા જ છે; પણ આખું ગાંધીજીને બતાવ્યું છે.)

બેતીઆનું ભાષણ

" ચંપારણ મારે માટે નવું નથી. ચંપારણમાં હું આવું છું ત્યારે ત્યારે મને એમ જ લાગે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ચંપારણ મારી જન્મભૂમિ છે. અને હું ચંપારણના ભાઈઓનાં દુઃખથી દુઃખી રહું છું આજે હું બે વર્ષે અહીં પાછો આવું છુ તોપણ તમને ખાત્રી આપું છું કે તમારાં દુઃખને હું કદી નથી ભૂલ્યો. ચંપારણ જીલ્લાને થતું એટલે મને થતું દુઃખ હું હમેશાં યાદ કરતો જ રહ્યો છું, અને તેને માટે કાંઈક કાંઇક કરતો પણ રહ્યો છું. પણ તમે તેને માટે જેટલું કરી શકો તેથી તો તે ઓછું જ હોય. એટલે આજે તો તમને તમે શી રીતે બચાવી શકો તે કહેવા માગું છું.

ગામડાંઓમાં આજે હું જઈ આવ્યો. તે વિષે જે સાંભળ્યુ હતું તેથી હું દુઃખી તો થઇ રહેલો જ હતો, પણ ત્યાં બનેલુ નજરે જોઇને તો મારા દુઃખનો પાર નથી રહ્યો. જે અત્યાચાર ત્યા થયો છે તેમાં સરકારની ભૂલ આ વખતે હું નથી જોઇ શકતો. હું જે જોઉં છું તેમાં પ્લૅંટરોની ભૂલ પણ નથી જોઈ શકાતી. આપણા પોલીસ અમલદારો, તેમના હાથ નીચેના માણસો અને દેહાતીઓ (ગામડીઆઓ) ની જ ભૂલ જોઇ રહ્યો છું. પણ આપણે આ લોકોની સામે ઇન્સાફ અદાલતમાંથી નથી મેળવવો. આપણે એ લોકો પાસે જ તેનો ઇન્સાફ લેવા માગીયે છીયે. પોલીસ આપણા ભાઈ છે, તે લોકો રૈયતનું રક્ષણ કરે, ભક્ષણ ન કરે એ તેમની ફરજ છે. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે અહીંનો દરોગા અને બીજા પોલીસ ભાઇઓ ત્યાં જઇને અત્યાચાર કરી આવ્યા ત્યારે મને અત્યંત દુઃખ થયું. તેઓએ આ કર્યું છે એમ તેઓ કદાચ કબૂલ ન કરે, પણ મને લાગે છે કે દેહાતીઓએ મને જે સંભળાવ્યું છે તે બધું ખોટું ન હોય આપણામાના મોટામોટાની ફરજ છે કે તે પોલીસને સમજાવે. હું અહીં આવેલા બધા પોલીસને કહેવા માગું છું કે તમે મારા ભાઇ છો, તમે ગામડીઆઓના પણ ભાઈ છો, તો તમને કહું છું કે સરકાર તમને ગંદું કામ સોંપે તો તે તમારાથી ન જ થઈ શકે. અમને પણ તમે તમારા ભાઇ સમજો તો અમારૂં કામ તમે કરો, પણ રંજાડો નહિ. સરકારના તમે નોકર છો તો સરકાર અમારી નોકર છે, અને તેથી તમારી ફરજ નથી કે સરકાર તમને કાંઇ ગંદું કામ કરાવવાનું કહે તે કરાવો. પણ આજના મામલામાં તો સરકારનો પોલીસને ઘર લૂંટવાનો કાંઇ હુકમ ન હતો,

બીજા દેહાતીઓ પાસે લૂંટ કરાવવી એવો હુકમ ન હતો, સ્ત્રી ઉપર જુલમ કરે એવો હુકમ ન હતો. આથી પોલીસે જે કર્યું તેમાં સરકારની કાંઈ તકસીર નથી, પણ પોલીસે પોતાની મરજીથી જ શિરજોરી કરી છે. આનો રસ્તો એ છે કે સારા સારા માણસો પોલીસને જઈને સમજાવે કે તમારી લાલ પાઘડી રૈયતના રક્ષણ માટે છે, ભક્ષણ માટે નથી. તમે જે લૂંટ્યું હોય તે પાછું આપો, અને ગામડાનાં માણસો પણ તમારાં છે એમ સમજી તમે તેમને તમારાં કરો.

"પણ આ અત્યાચારો અટકાવવાનો રસ્તો સૂચવતાં પોલીસને સમજાવવા ઉપરાંત બીજો રસ્તો પણ છે. હું બધાં દુઃખોનું નિવારણ સત્યાગ્રહ છે એમ કહી રહ્યો છું. આ સલ્તનત મિટાવવાનો છતાં શાન્તિનો ઇલાજ બતાવી રહ્યો છું. પણ શાન્તિનો ઇલાજ કરતો છતાં હું એમ નથી ઇચ્છતો કે હિન્દુસ્તાનની રૈયત નામર્દ બની જાય, પરાધીન બની જાય અને સ્ત્રીઓની રક્ષા માટે પણ નાતાકાત રહે. મને દેહાતીઓએ શું બતાવ્યું, શું સંભળાવ્યું ? [અહીં ત્યાં જે ભોગવેલું તેનું બ્યાન આપી જાય છે, જે હું ઉપર આપી ગયો છું.] તેમણે લૂંટારાઓ સામે શું બતાવ્યું ? કેવળ નાસભાગ. મને એમ થયું કે શું હિન્દુસ્તાનના લોક એટલા નામર્દ બની ગયા છે કે પોતાના માલ અને સ્ત્રીઓનું પણ રક્ષણ ન કરી શકે ? શું ચોરની સામે રક્ષણ કરવાની પણ આપણામાં તાકાત નથી ? ચોર લૂંટી જાય અને આપણે ભાગી જવું એ શું સત્યાગ્રહ છે ? તમે તમારું ધન ચોરને લૂંટાવી દો તે જુદી વાત છે. તમારે ન આપવું હોય તો તેને સમજાવી શકો છો, ન સમજે તો તમે તેને મારી પણ શકો છો. પોલીસ અત્યાચાર કરવાને તૈયાર થાય, તેની સામે મરવાને તૈયાર થાઓ તો તમે સત્યાગ્રહી છો, બહાદુર છો એમ કહું. પણ તમે ઉભા ઉભા બેઇજ્જતી થવા દો તેના કરતાં તેને મારીને હઠાવો એ સારું. સત્યાગ્રહનો અર્થ એ નથી કે સ્ત્રીઓને મુકીને ભાગી જવું, સ્ત્રીઓને પોતાની સમક્ષ નાગી કરાતી જોવી. તમે લાંબી લાંબી ડાંગો લઇને અહીં આવ્યા છો તેમને પૂછું છું કે શું તમે એને સત્યાગ્રહ સમજો છો ? આપણો ધર્મ નથી શીખવતો કે નામર્દ બનવું, અત્યાચાર સહન કર્યા કરવા. ધર્મ શીખવે છે કે અત્યાચારીનું ખુન લેવા કરતાં તેને ખુન આપવા તૈયાર થવું એ સરસ છે. આપણે એવી રીતે ખુન આપવા તૈયાર થઇએ તો તો આપણે દેવ બની ગયા; પણ અન્યાય જોઇને પલાયન કરીએ તો તો આપણે પશુથી પણ નપાવટ થયા. આપણે પશુમાંથી મનુષ્ય થયા છીએ. પશુના ધર્મો તો મનુષ્ય કરતો જ જન્મે છે; સમજ આવે છે એટલે તેનામાં મનુષ્યત્વ આવતું જાય છે. મનુષ્યત્વ આવતું જાય છે એટલે પશુબળનો આશ્રય તજી આત્મબળ પર આધાર રાખતાં આપણે શીખીએ છીએ. પણ કોઇ આપણી સામે પશુબળ વાપરવા આવ્યો તેની સામે આત્મબળથી ઉભા રહેવાયું તો ઘેર ગયું, પણ તેનાથી ભાગી ગયા તો તો આપણે નથી રહ્યા પશુ કે નથી રહ્યા મનુષ્ય. આપણે બાયલા-નામર્દ બની ગયા. કુતરો જુઓને, તે પણ સત્યાગ્રહ નથી કરતો, છતાં ભાગતોયે નથી; હેરાન કરનાર સામે ભસે છે, લડી લે છે. હિન્દુસ્તાન મનુષ્યત્વ ન બતાવી શકે તો પોતાનું પશુબળ તો જરૂર બતાવી શકે છે. હવે પછી કદી હું એવું

સાંભળવા નથી માગતો કે ૧૦૦ માણસો જુવાનજોધ જેવા ઉભા હતા, ને સિપાઇ આવતા જોયા કે ભાગ્યા! તમે તેમની સામે ઉભા રહીને મરી ગયા એમ સાંભળીને હું તમને સાબાશી આપીશ. તમે તેમની સામે સારી પેઠે લડ્યા એમ સાંભળીને પણ હું તમને સાબાશી આપીશ. પણ મને કોઇ કહેશે કે 'અમે શું કરીયે; અમને પોલીસ પકડીને લઇ જાય તો?' હું કહું છું કે તેવી રીતે બચીને જીવો તે કરતાં મરણ ભલું. સરકારે પણ તમને તમારાં જાન અને માલના રક્ષણ માટે લડી લેવાની રજા આપી છે. કાયદામાં ચોખ્ખી છૂટ છે. કોઈ પણ ચંપારણી હવે આવે પ્રસંગે યુદ્ધ કરશે અને મારશે અથવા મરશે. મારાથી આજે સાંભળી તેવી ફરીઆદ સાંભળી નથી શકાતી.

"પણ તમે મને બરાબર સમજી લો. બધીયે વેળા મારવા તૈયાર થવાનું હું તમને નથી શીખવતો. પોલીસ વૉરંટ લઈને આવે ત્યારે તમે લડવા નીકળો એ તો તમારી નામર્દાઇ સૂચવે. આપણે ૫૦ માણસ ઉભા હોઇયે અને એક સિપાઇ હુકમ આપવા આવ્યો હોય તેને આપણે મારી શકીયે એમાં નવાઈ શી? તોપણ તે હુકમને ગમે તેટલા એમાં જ આપણી મર્દાનગી છે. પોલીસનું તો પકડવાનું કામ છે. તેનું વૉરંટ અયોગ્ય હોય તોપણ પોલીસના હાથમાં જ આપણે કોઇને છોડાવી નથી શકતા. પોલીસ પકડતાં તમને મારે, ગાળો દે, તો તે પણ તમારે સહી લેવું જોઇયે. પણ તમારા ઘરમાં પોલીસ આવે, તમારાં ઢોરઢાંખર લૂંટવા આવે, તમારૂં ધન લૂંટવા આવે, તો તમે જરૂર તેની સામે થજો અને લાઠી વાપરજો—જો તમે તમારો પ્રાણ આપવા તૈયાર ન હો તો. પણ વળી બીજી શરત કરૂં. તમને આવે પ્રસંગે મારવાનું કહું છું તેથી કાંઈ એમ નથી કહેતો કે તમે કોઇ ચોર આવે તેને જાનથી મારી નાખજો. લડાઇનો પણ કાંઇ કાયદો હોય છે ના? લાઠીની સામે તલવાર ખેંચવી એ ધર્મ નથી, લાઠીની સામે મુક્કો મારવો એ ધર્મ છે. એક માણસની સામે ૫૦ નું સૈન્ય લઇને જવું એ ધર્મ નથી, નામર્દાઇ છે. લાઠીની સામે તલવાર ખેંચવાથી, એકની સામે ૫૦ જવાથી, આપણે નામર્દ બન્યા છીયે.

"આ મારી શીખામણનો તમે કદાચ દુરુપયોગ પણ કરો એવી મને ભીતિ રહે છે. પણ અહીં બેઠેલા સમજુ ભાઈઓ તમને તે વારંવાર સમજાવશે એમ ઇચ્છું છું. મને આજે હું જે જોઈ આવ્યો ત્યારપછી જે લાગ્યું તે તમને ન સુણાવું તો હું અધર્મ કરૂં, મારૂં કર્તવ્ય કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો ગણાઉં, એમ મને લાગ્યું. તમે ડરપોક ન બનો; નામર્દ કદી ન થાઓ; છતાં કોઇનું ખુન ન કરો એ હું ઈચ્છું છું.

"સરકારે એક ભૂલ કરી ખરી. સ્વયંસેવકો ત્યાં તપાસ માટે ગયા, તેને ધર્મશાળાવાળાઓએ પ્રપન્ન કર્યો, ફોસલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ આમ ધમકાવ્યા તમે ડરશો નહિ. સ્વયંસેવકોને માથે પણ ભારે ફરજ આવી પડી છે. તેઓએ નીડર થઈ શાન્તિ રાખી કામ કર્યે જવું પડશે."

આ ભાગનું અસહકાર વિષેના વિવેચનના ભાગ સાથેનું સાંધણ હું હવે નહિ આપું. અસહકાર કરતાં તો જરાયે બળજોરી નથી વાપરવાની એ ત્રીજી શરત ગાંધીજીએ બળ વાપરવા વિષે કહેતાં મુકી એટલું જ અહીં કહી દઉં.

રાત મોડી થવા આવી. બિહારમાં થયેલાં જાણવા જેવાં બીજાં વ્યાખ્યાનોનો સાર આવતા પત્રમાં.

કલકત્તે જતાં ટ્રેનમાં
તા. ૧૩-૧૨-૨૦

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૨૬-૧૨-૧૯૨૦

૬ જાહેરાતની બીક

ર૭ હિન્દુસ્તાનને વળગેલા અતિ દુષ્ટ રોગોમાંનો એક આપણામાંની જાહેરપણાની બીક છે. 'ભીંતને પણ કાન છે' કહી કોઇ કાલ્પનિક ભાવિ સંકટથી ડર્યા કરીને આપણે બધી વાતો એક બીજાના કાનમાં મ્હોં ઘાલીને કરીયે છીયે. આ હીન વસ્તુને બંગાળમાં મેં જેટલા દુઃખદાયી પ્રમાણમાં અનુભવી તેટલી બીજે ક્યાંયે નથી જોઇ. ત્યાં દરેક માણસ તમારી જોડે 'ખાનગી'માં જ વાત કરવા ઇચ્છે છે. નિર્દોષ નૌજવાનોને વાતચીત શરૂ કરતા પહેલા પોતાની વાત કોઇ ત્રીજું તો નથી સાંભળતું એ આશંકાએ આજુબાજુ નિહાળીને જોઇ લેતા ભાળીને મને અત્યંત ખેદ થયો છે. ત્યાં દરેક અજાણ્યો માણસ છૂપી પોલીસનો મનાય છે. અજાણ્યા માણસોથી સાવધાન રહેવા મને ચેતવણી ઉપર ચેતવણીઓ મળી છે; અને શહેર (કલકત્તા)મા મળેલી વિદ્યાર્થીઓની સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેનાર વિદ્યાર્થી પણ છૂપી પોલીસ ખાતાનો જ માણસ હતો એમ મેં સાભળ્યું ત્યારે તો મારા દુઃખનો પાર જ રહ્યો નહિ. વળી ઓછામાં ઓછા બે આગેવાન લોકનેતાઓનાં નામ તેઓ સરકારના છૂપા જાસૂસ હોવા તરીકે લેવાયાનું તો મને બરાબર સાંભરે છે.

ઇશ્વરનો ઉપકાર છે કે હું તો આજ વરસો થયાં મારા વ્યવહારમા—અને
૨ તેમાયે રાજ્યપ્રકરણી બાબતોમાં ખાસ—છૂપાપણાને અને ખાનગીને ચોખ્ખું પાપ માનતા શીખ્યો છું. જો આપણે પરમેશ્વરને આપણા એકેએક વ્યવહારનો સાક્ષી સમજ્યે છીયે તો આ પૃથ્વીતલ ઉપર આપણે કોઇથી કોઈ પણ વાતમાં ડરવાનું પ્રયોજન છે જ નહિ; કારણકે આપણા કિરતારની હાજરીમા આપણે મેલા વિચાર બોલવા તો દૂર રહ્યા પણ કરી પણ કેમ શકીયે ?

મેલી વાત જ અંધારૂં અને ગોપન શોધે છે. મનુષ્યસ્વભાવ મેલને જ ઢાંકવા-છૂપાવવા તરફ છે. આપણે મેલી ચીજને અડકવા કે જોવા નથી ઇચ્છતા; આપણે એને

આંખઆમળી કરવા ઉત્સુક રહીયે છીયે. એ જ નિયમ આપણી વાણીમાં હોવો જોઇયે. હું તો કહું છું કે આપણે જે વિચારોને દુનિયાની નજરથી છૂપાવવા માગીયે એવા વિચારો કરવા પણ ન જોઇયે.

આ જાહેરપણાની બીકે આપણામા નામર્દાઈ આણી છે અને આપણી વાણીને ભાંગીને દ્વિઅર્થી બનાવી દીધી છે. પ્રજાના શરીરમાં દુષ્ટમાં દુષ્ટ ક્ષયરોગની પેરે ઘર કરી બેઠેલા આ છૂપી પોલીસ ખાતાને દફનાવવાનો ટુંકામાં ટુંકો રસ્તો એ જ છે કે આપણે મનના વિચાર પણ મોટેથી કરતાં શીખવું, આપણો એકેએક વિચાર બોલતા થઈ જવું, કોઇની પણ જોડે ખાનગીમા વાત કરવા ના પાડવી અને છૂપી પોલીસની બધી બીક છોડી દેવી. એ જાણે છે જ નહિ એમ જ માનીને ચાલવું, અને હરકોઇને આપણા બધા જ વિચારો અને બધા જ કાર્યક્રમો જાણવાના અધિકારી માનવા. મને અનુભવ છે કે મારા ભારેમાં ભારે વિચારો અને કાર્યો મેં જાહેર રીતે—ખુલ્લા અજવાળામા ઘડીને સુંદરમાં સુંદર પરિણામે નીપજાવ્યાં છે. મારી બાજુએ ડિટેક્ટિવોને બેઠેલા જોઇને હું કદી એક ક્ષણ પણ ગભરાયો નથી. પ્રજા કદાચ નહિ પણ જાણતી હોય કે મારા હિન્દુસ્તાનમાંના આખા વસવાટ દરમિયાન છૂપી પોલીસ હમેશાં મારી પઠવાડે રહેતી આવી છે. પણ એથી મારા મને કદી ત્રાસ નથી માન્યો; એટલું જ નહિ પણ એવા માણસો પાસેથી વગરસંકોચે મેં મિત્રભાવે આપેલાં કામકાજ પણ લીધાં છે. કેટલાઓએ પોતાને મારી પાછળ રહેવું પડવા માટે મારી માફી માગી હશે. સામાન્ય રીતે આવા લોકોની હાજરીમાં આજ સુધીમાં હું જે જે કાંઈ બોલ્યો હોઇશ તે બધું જ દુનિયાને જાહેર થઇ ચુકયું છે. પરિણામે આજે એવી સ્થિતિ આવી ગઇ છે કે એ લોકો મારી આસપાસ છે કે નહિ એ પણ મારા ધ્યાનમાં નથી હોતું. આમ મારી હીલચાલ ઉપર દેખરેખ કરવા આવું છૂપું ખાતું રોકવામાં આજ સરકાર કેટલું ડહાપણ વાપરી રહી છે એ હું નથી કહી શકતો. મને લાગે છે કે આ લોકો માત્ર શિરસ્તાની રૂએ મારી જોડે ફરે છે. મને પોતાને તો એમનો છાંટાભાર ત્રાસ નથી થતો.

આ મારા અનુભવની હું બંગાળના તેમજ આખા હિન્દુસ્તાનના પ્રત્યેક નૌજવાનોને ભેટ કરૂં છું. આમાં કોઇએ એમ માનવાનું કારણ નથી કે મારી સ્પષ્ટતા નહિ પણ મારો દેશમાનો દરજ્જો મને પોલીસના ત્રાસમાંથી બચાવે છે. જે ઘડીએ તમે છૂપી પોલીસથી ગભરાવાનું છોડીને અને એ રીતે છૂપા જાસૂસ તરીકે ગણવાની જ ના પાડશો તે જ ક્ષણેથી તેની હાજરીનો તમને ત્રાસ લાગવો બંધ થશે એ સમજવું

કારણ નથી. આમ કાં તો થોડા જ વખતમાં સરકારને જ પોતાના છૂપા જાસૂસ ખાતાની શરમ આવશે અથવા તો તેમ નહિ થાય તો એ છૂપી પોલીસના માણસો જ એવા નાહકના અને રિથર્નક ધંધાથી કંટાળશે.

અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ છે. રોગના ઇલાજ કરતા રોગનાં મૂળ તરફ એ વધારે લક્ષ આપે છે. છૂપી પોલીસ ખાતાની નીપજ આપણી ગોપનપ્રિયતામાથી થયેલી છે. એ છૂપાપણાનો વાળીચોળીને ત્યાગ કરી દેવાથી જાસૂસ ખાતું એની મેળે જ બંધ પડશે. છાપાનો કાયદો આપણામાંની આ નામર્દાઇના રોગની જ એક નિશાની છે. જો આપણે આપણા ઇરાદાઓ જાહેરપણે બેધડક બોલી બતાવતા થઇ જઇશું તો છાપાનો કાયદો એમનો એમ સુકાઇ જશે. પહેલ કરનારાઓએ અલબત્ત સાહસ ખેડ્યુ લેખાશે અને સહન કરવું પડશે. મેં સાભળ્યું કે કલકત્તાના 'સર્વંટ' પત્રની ઉપર 'યંગ ઇન્ડિયા'માથી શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ મતદારોને ઉદ્દેશીને લખેલી સુંદર સૂચનાઓવાળો લેખ પોતાનાં કાગમમા છાપ્યાના ગુન્હાને સારુ પ્રેસ અક્ટની રૂએ નોટિસ બજાવાઇ છે. મેં એ પણ જોયું કે મારા કલકત્તાના ભાષણમાંના સૌથી મુદ્દાના ભાગો ત્યાના ઘણાંખરાં છાપાઓએ—અલબત્ત સેન્સરની બીકે જ—છાપવા છોડી દીધા છે.* હું તો જો કોઇ પત્રનો તંત્રી પોતે જે વિચારો પસંદ કરતો હોય અગર પ્રગટ કરવા ઇચ્છતો હોય તે છૂટથી—પરિણામની કશી બીક રાખ્યા વગર—છાપી ન શકતો હોય તો એવા વર્તમાનપત્રને સાફ બંધ કરી દેવું જ હજાર દરજ્જે વધુ પસંદ કરું.

અસહકારની પ્રવૃત્તિ વર્તમાનપત્રો તરફથી તેને મળનારી મદદનો ભલે ખુશીથી ઉપયોગ કરી લેતી હોય, છતા વસ્તુતઃ તે વર્તમાનપત્રોથી સ્વતંત્ર છે, સ્વતંત્ર રહેવી જોઇયે. આજે આપણે જે વિચારો છાપી રહ્યા છીએ તે ના છૂટકે જ છાપવા દેવામા આવે છે એમાં તો જાણે શંકા જ નથી. અને એ વિચારોનો પ્રચાર પરિણામકારક નીવડવા લાગ્યો છે એમ જે ઘડીએ સરકાર જોશે તે જ ઘડીએ પોતાના જીવની ખાતર તેને અટકાવવાને તે અકરોવિકટ પ્રયત્ન કરશે, એ દેખીતું છે. આ સરકાર શું કે કોઇ પણ સરકાર શું આપઘાત કરવા તૈયાર થાય એવી અપેક્ષા તો આપણે કેવી જ રીતે રાખીએ? એણે કાં તો સુધરવું રહ્યું, નહિ તો પોતાની આણ ન માનનારાઓને એણે દાબી દેવા રહ્યા.

સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાંના જેવી આપખુદ જુલમી સરકારના અમલ હેઠળ તેનામાં સુધારણા થવાની અપેક્ષા રાખવા કરતા તેના તરફથી દબાણ અને

* 'કલકત્તાનું ભાષણ'—પૃ. ૭૪૬

ઝુલમની અપેક્ષા જ આપણે પહેલી રાખવી ઘટે. સરકારને પશ્ચાત્તાપ કરાવવા નહિ તો તેની જડ ઉખેડવા માગનારા વિચારોનો પ્રચાર અટકાવવાનું પગલું તો સરકારના શસ્ત્રાગારમાંનું એક સામાન્યમાં સામાન્ય શસ્ત્ર ગણાય. એ વાપરતાં તો સરકાર સ્હેજ પણ આચકો નથી ખાવાની એમ માનીને આપણે ચાલવું ઘટે. આ સ્થિતિ વચ્ચે જો એકેએક છાપાવાળો નિર્ભય બની જઈ પરિણામની છાટાભાર દરકાર ન કરતાં આવા વિચારોને પ્રગટ કરવાનો — કોઇ વાર આવા વિચારોની પોતે વિરુદ્ધ હોય તોપણ છાપાના જાપતાના કાયદાને ન ગણકારીને કેવળ છાપાનું છૂટાપણું સિદ્ધ કરવાની ખાતર પણ—નિર્ધાર ન કરે તો અને ત્યા સુધી આપણા વિચારોનો પ્રચાર ચાલુ રાખવાના અને તે અટકવા ન દેવાના માર્ગ આપણે શોધવા જોઇયે. પ્રજાને આપવા સારુ જેની પાસે નવા વિચાર છે અગર તો હિન્દુસ્તાનના રોગને માટે જેને કોઈ પણ અકસીર ઇલાજ કે બૂટી જડી છે એવો કોઇ પણ તંત્રી પોતાના એ વિચારને સ્હેજે લખી કાઢી શકે, બીજા બે માણસો તેની નકલો કરી શકે; અને બીજા અનેક લોકો હજારો લોકોને તે વાચી સંભળાવી શકે. આમ ઓછામાં ઓછું અસહકારવાદી છાપાંવાળાઓ તરફથી તો હું એટલી આશા રાખી જ રહ્યો છું કે તેઓ પ્રેસ અક્ટની બધી બીક છોડીને—પ્રેસ ઍક્ટ જાણે છે જ નહિ એમ જ માનતા રહીને—પોતાના સર્વ વિચારો છૂટથી અને પૂરેપૂરી સ્વતન્ત્રતાપૂર્વક પ્રગટ કરવામાં બિલકુલ નહિ અચકાય અને પોતાના વિચારોને છૂપાવી રાખવાને મહાપાપ સમજશે. એ રીતે પોતાના વિચારોને રુગળાવનારૂં છાપું ચલાવવું એ પોતાની શક્તિઓની કેવળ બરબાદી કર્યા સમાન છે. વર્તમાનપત્રના સંપાદકે પોતાના સારામાં સારા વિચારો ઉપર એવો દાબ કબૂલ રાખવો એ સંપાદકના ધંધા ઉપર પાણી ફેરવવા સમાન છે.

મારી નોંધ

'નવજીવન'ની ભાષા

મારી દોડાદોડની મુસાફરીમાં મારા બધા અનુભવો ને વિચારો હું ઇચ્છું તેટલા બહોળા સ્વરૂપમાં નથી મૂકી શકતો, તેથી ટૂંકી નોંધોથી હાલ તુરત સંતોષ માની કેટલાક જરૂરના વિચારો ને અનુભવો વાચકવર્ગ આગળ મૂકવાની રજા લઉં છું.

'નવજીવન' ભાઈઓનો અને મજૂરવર્ગ વાંચે છે એ મને પ્રિય છે. તેમાંના બે વાંચનારાઓએ મને લખ્યું છે કે મારે 'નવજીવન'મા 'અસ્પૃશ્યતા,' 'મહારાષ્ટ્રયાત્રા' વગેરે કઠિન શબ્દો

વાપરવા ન દેવા જોઈયે. આવા વાંચનારને હું સંતોષવા માગું છું, પણ તેની સાથે ભાષાને બગાડવી એ પણ ઠીક નહિ ગણાય. વળી મજૂરવર્ગે પણ સભ્ય ભાષા સમજવા થોડી મહેનત કરી લેવી જોઇયે. જે શબ્દનો અર્થ ન સમજાય તે શબ્દનો અર્થ બીજાની પાસેથી સમજી લેવો જોઇયે.

આપણી ગુજરાતી ભાષા ત્રણ વર્ગ વાપરે છે: હિન્દુ, મુસલમાન અને પારસી. ત્રણેએ ભાષાને નોખું સ્વરૂપ આપ્યું છે. અને આપણે એટલી અતડાઇથી વર્તીયે છીયે કે ત્રણે એકબીજાની ભાષાથી પરિચિત રહેતા નથી. પારસીઓનાં લખેલાં પુસ્તકો હિન્દુ ભાગ્યે વાંચે છે. તેમાં ખબરદાર જેવાનાં લખાણો અપવાદરૂપે છે એ ખરૂં, પણ સાધારણ રીતે પારસી પારસીને સારૂ, મુસલમાન મુસલમાનને સારૂ ને હિન્દુ હિન્દુને સારૂ લખે છે. જ્યારે આપણામાં એક ભાવના પેદા થશે અને મુખ્યત્વે આપણી શાળાઓમાં આપણે ગુજરાતી મારફતે બધું શિક્ષણ લેતા થઇશું ને ગુજરાતી ભાષાનું માન ગુજરાતીમાં અંકાશે, ત્યારે આપણે એક ભાષા લખતા થઈશું. દરમિયાન 'નવજીવન'માં બને તેટલી સાદાઇ રાખવા પ્રયત્ન થાય છે; પણ કેટલાક શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યા વિના ન જ ચાલે કે જેનો અર્થ મુસલમાન વાંચનારા તુરત ન સમજે એ સંભવે છે. તેમણે તેવા શબ્દો જાણી લેવા થોડી મહેનત લેવી ઘટે છે.

રાષ્ટ્રીય ભાષા

ભાષાનો વિચાર કરતાં મને હિન્દુસ્તાનીના અનુભવો યાદ આવે છે. મારૂં હિન્દુસ્તાની વ્યાકરણદોષોથી ભરપૂર છે. છતાં લોકો મારૂં હિન્દુસ્તાની પ્રેમપૂર્વક સાંભળે છે. ઘણી જગ્યાએ વિદ્યાર્થીઓને હું અંગ્રેજી બોલવા તૈયાર છું એવું જણાવું છું; ત્યાં પણ તેઓ હિન્દુસ્તાની જ પસંદ કરે છે. આવો પ્રસંગ ત્રણ જગ્યાએ—અલાહાબાદમાં, પટનામાં ને નાગપુરમાં ખાસ આવ્યો, છતાં વિદ્યાર્થીઓએ હિન્દુસ્તાનીમાં જ બોલવાની માગણી કરી. ઢાકામાં મારે અંગ્રેજી બોલ્યે જ છૂટકો છે એમ સહુ માનતા હતા, છતાં લોકોએ હિન્દુસ્તાનીની જ માગણી કરી ને મારૂં બોલ્યું તેઓએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું. હું જોઉં છું કે જાહેર કામ કરનારાઓમાં મારા જેવા જેઓ હિન્દુસ્તાની છૂટથી બોલે છે તેઓને આખા હિન્દુસ્તાનમાં રસ્તો ઘણો સરળ થઇ જાય છે. માત્ર બંગાળમાં ને મદ્રાસ ઇલાકામાં જ થોડી મુશ્કેલી છે. જેમ જેમ સામાન્યવર્ગમાં જાગૃતિ આવતી જાય છે તેમ તેમ જાહેર વક્તાઓને પોતાનો પ્રાંત છોડયા પછી હિન્દુસ્તાની બોલ્યા સિવાય છૂટકો નથી એમ અનુભવસિદ્ધ થતુ જાય છે. ગુજરાતના વક્તાઓ જેઓ આખા હિન્દુસ્તાનમાં કામ કરવા માગતા હોય તેમણે હિન્દુસ્તાની જાણી લેવાની પૂરી જરૂર છે.

સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ

જેમ ભાષાને વિષે તેમજ સ્ત્રીઓને વિષે. આપણી માતૃભાષાને અને રાષ્ટ્રભાષાને તરછોડીને આપણા પ્રજાવર્ગથી શિક્ષિતવર્ગ જેમ વિખૂટા પડયો છે તેમ જ

તા. ૨૬-૧૨-૧૯૨૦

આપણે સ્ત્રીસમાજને પણ તરછોડેલ છે. તેમનો રાષ્ટ્રીય જીવનમાં કંઈ હિસ્સો જ નથી એમ આપણે માની લીધું છે. તેથી તેઓએ જાહેરજીવનમાં આજ લગી કશો ભાગ નથી લીધો. આમાં તેમ બાપામાં આપણે માન્યું છે કે અંગ્રેજી કેળવણી પામ્યા વિના અને હાઈસ્કૂલોમાં અથવા કૉલેજમાં ભણ્યા વિના આપણને દેશસેવા કરતાં જ ન આવડે. આ માન્યતા સરકારે આપણા મનમાં ઠસાવી દીધી છે ને હવે કાઢતાં અડચણ આવે છે. જ્યાં લગી બી. એ. ન થવાય ત્યાં લગી સરકારી નોકરી ન મળે, તે નોકરી ન મળે ત્યાં લગી અમલ ન મળે, અને અમલ ન મળે ત્યાં સુધી આપણને ચેન ન પડે, તેથી આપણે માન્યું કે અંગ્રેજી કેળવણી વિના આપણાથી લોકસેવા ન થાય એટલી કેળવણી પામ્યા એટલે આપણે સાહેબ બન્યા ને જેમ 'સાહેબ' આમવર્ગને લગભગ અસ્પૃશ્ય ગણે છે તેમ આપણે દેશી સાહેબોએ પણ ગણ્યા. આથી જ જનસમાજે રાષ્ટ્રીય જીવનની ઉન્નતિમાં ભાગ ઓછો લીધો.

હું હજારો બહેનોને મળી ચુક્યો છું. તેમની પાસે મેં સ્વરાજની વાર્તા કરી, પંજાબની વાર્તા કરી, સ્વદેશીનો પ્રચાર કર્યો, સ્વરાજ મેળવવા સારુ અસહકાર એ જ આજે એક ધર્મ કેમ છે એ સમજાવ્યું આ બધું તે બહેનો સમજી છે. આ કંઇ અંગ્રેજી ભણેલી બહેનો નથી. ધનિક અને નિર્ધન .પણ મુખ્યત્વે અભણ એ બહેનોએ આશીર્વાદ આપ્યો ને પોતાનાં જવાહીર આપ્યાં. કોઈએ હીરામોતીની બંગડી, કોઈએ મોતીની માળા, કોઇએ હીરાની વીંટી, કોઇએ સોનાની સાંકળી. સોનાની વીંટીવાળીનો તો પાર નથી. ગરીબ બહેનોએ પોતાનાં રૂપાનાં ઝાંઝર ઈત્યાદિ આપ્યાં છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, યુક્ત પ્રાંત બિહાર, બંગાળ ને મધ્ય પ્રાંતમાંથી મજી રમત વાતમાં મેં બહેનોની પાસેથી લગભગ અધલાખ રૂપીયાના દાગીના અને દ્રવ્ય મેળવ્યાં છે ! આ કોઇએ શરમાઇને નથી આપ્યાં, પણ ઈરાદાપૂર્વક ને તેવા દાગીના સ્વરાજ મળતાં સુધી નવા ન કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને આપ્યાં છે. હું કેમ ન માનું કે જ્યાં સ્ત્રીઓમાં આવી જાગૃતિ થઈ છે ત્યાં સ્વરાજ એક વર્ષમાં મળે જ ? અને આ તો શરૂઆત છે. સ્ત્રીઓ દ્રવ્ય આપવા તૈયાર થઇને પણ નહિ આવેલી; પોતાના પતિ સાથે મસલત કરીને પણ ઘણી નહિ આવેલી; એમ છતાં જ્યારે આટલા પૈસા મળ્યા છે તો હું કેમ વિશ્વાસ ન રાખું કે સ્ત્રીઓના શણગારના થોડા ત્યાગમાંથી હિંદુસ્તાનમાં નવી નિશાળો થઈ શકે અને ચાલે ?

પારસી રુસ્તમજીની સખાવત

નાતાલના પ્રસિદ્ધ શેઠ રૂસ્તમજી જીવણજીએ મને પત્ર લખ્યો છે. તેનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે છે:

"તમારી મહાન ચળવળ હું અહીં રહ્યો રહ્યો નિહાળી રહ્યો છું અને તેમાં તમને ફતેહ ઇચ્છું છું. જો તમે સરકારી નિશાળો ખાલી કરો તો ગામડાંઓમાં ગરીબ બાળકો માટે તમારે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ખોલવી જોઈયે. આમ હોય તો મારી વતી એવી નવી શાળાઓ દરેક રૂા. ૧૦ હજાર કે એથી ઓછેવધુ ખરચે ખોલજો. એટલી જ શરત કરજો

તે ગામના લોકો એ શાળાને કાયમને માટે નભાવવા તૈયાર થાય એ મતલબનું લખત પણ કરજો.'

" મને લાગ્યાં કરે છે કે જીંદગી 'ચાર દિવસનું ચાદગણું' છે અને તેથી મારે તમારી મારફત મારી માતૃભૂમિને માટે એવી વિપત્તના આ કાળમા માગથી જે કંઈ બને તે કરવુ જોઈયે શાળાઓની બાબતમા કંઇક કરવા હુ ઉત્સુક છુ અને તેથી લોકો નભાવે એવી ૪ નિશાળોનાં મકાનો માટે રૂ ૪૦ હજારની રકમ આપુ છુ. એનો તમે તમને યોગ્ય લાગે તે ઢબે ઉપયોગ કરજો એથી અરધી અરધી રકમ ખરચીને ચારને બદલે આઠ નિશાળો બાધવી તમને યોગ્ય લાગે તો તેમ કરજો. પૈસાની જરૂર પડે એટલે તાર કરજો કે હુ રકમ પહોચતી કરવાની ગોઠવણ કરીશ"

શેઠ રૂસ્તમજીને દક્ષિણ આફ્રિકામા સૌ કોઇ જાણે છે તેમણે જાહેરજીવનમાં હમેશાં પૂર્ણ ભાગ લીધો છે. તેમણે સખાવતો પણ પુષ્કળ કરી છે. સત્યાગ્રહને સમયે એક વર્ષની સખત જેલ એમણે ભોગવેલી તેમણે હિન્દુમુસલમાનને એક કરવામા પણ પુષ્કળ ભાગ લીધેલો હવે તેઓ અહીંની જાહેર પ્રવૃત્તિમા પોતાનો ભાગ આપી રહ્યા છે. આ સખાવતનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો એ હું મિત્રોની સાથે મસલત કરી થોડા સમયમા જાહેર કરીશ દરમિયાન એટલું કહી જાઉં કે પારસીઓ અસહકારમાં ભાગ નથી લેતા એ આરોપ શેઠ રૂસ્તમજીએ મોળો પાડયો છે ને મુંબઈના જાણીતા ધનિક શેઠ બમનજી પણ તેમ જ કરી રહ્યા છે એ નોધ લેવા યોગ્ય છે. મારી ખાત્રી છે કે અસહકારની પ્રવૃત્તિ એવી સ્વચ્છ છે કે તેમાથી પારસી, ખ્રિસ્તી કે યહુદી કોઇ પણ જેમણે આ દેશને પોતાનો કર્યો છે તે અળગા નહિ જ રહી શકે.

કલકત્તાનું ભાષણ

તમારામાના આટલા બધા હિન્દી ભાષા કે જે હિન્દની રાષ્ટ્રભાષા થવાને નિર્માયેલી છે અને તેથી જે ભાષામા હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોની બનેલી કોઇ પણ સભા કે પરિષદ્ ભવિષ્યમા પોતાનું કામકાજ ચલાવવાને બધાયેલી છે તેનાથી અજ્ઞાત છો એ જ બતાવી આપે છે કે આપણી અધોગતિ કેટલી હદ સુધી પહોચેલી છે. આ એક જ વાત એ અધોગતિમાથી આપણને ઉગારીને બહાર આણનાર અસહકારની પ્રવૃત્તિની સર્વોપરી જરૂર સિદ્ધ કરવાને સારૂ પૂરતી છે આ સરકાર હિન્દુસ્તાનની આ મહાપ્રજાને અનેક રસ્તે એ અધોગતિએ પહોચાડવાનુ કારણ બની છે અને આજ આપસમા એક થયા વગર અને તેવા થવા રાષ્ટ્રીય ભાષારૂપે પરસ્પર વચ્ચે વિચારવિનિમયનું એક સામાન્ય વાહન પ્રાપ્ત કર્યા વગર એ અધોગતિમાંથી ઉગરવાનો આપણે માટે બીજો રસ્તો નથી

---

* કલકત્તામાં આપેલું ભાષણ

અહિંસામય અસહકાર

પણ એવા રાષ્ટ્રીય ભાષાવાદની હિમાયત કરવા આજે અહીં હું તમારી સામે નથી ઊભો રહ્યો. હું તો આજે રાષ્ટ્રને 'અહિંસાત્મક અને ક્રમે ક્રમે આગળ વધનારો અસહકાર' અખત્યાર કરવા વીનવવા ઊભો છું. આમાં મેં જેટલા શબ્દોની યોજના કરી છે તે સઘળા સરખા જ મહત્ત્વના અને જરૂરી છે, અને 'અહિંસાત્મક' તેમજ 'ક્રમે ક્રમે આગળ વધનારો' એ બન્ને વિશેષણો પણ આખી વસ્તુના હાથપગ સમાન છે. મારે મન તો અહિંસા એ ધર્મનું જ એક અંગ છે—સ્વધર્મ છે. પણ સંખ્યાબંધ મુસલમાનોને મન એ માત્ર એક સાધન છે. પણ સ્વધર્મ હોય કે સાધન માત્ર હોય, ગમે તે હોય, તોપણ અહિંસા અને ખુનામરકીના અભાવની સર્વોપરી આવશ્યકતાને ઓળખ્યા સિવાય કરોડો હિન્દીઓના ક્રમનો કાર્યક્રમ પાર પાડવાની વાત સર્વથા અસંભવિત છે. ખુનામરકી કદાચ ઘડીભરને માટે સફળતા મેળવવામાં ઉપયોગી થતી જણાય તોપણ લાંબે ગાળે અને તે એ પોતાની બાજુએ કદી જ લાભ દાખવી શકે એમ નથી. ઊલટું એવી ખુનામરકીથી રાષ્ટ્રના સ્વમાનને તેમજ રાષ્ટ્રની ખાનદાનીને ભારે ધક્કો પહોંચે છે. સરકારી હેવાલો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે આપણે ખુનામરકી બતાવી છે ત્યારે ત્યારે આપણા ઉપરના લશ્કરી ખરચોના બોજા બેગણા નહિ પણ દસગણા વધ્યા છે. આપણી તકસીરને માટે આપણી ગુલામીની બેડીઓ વધારે સજ્જડ કરવામાં આવી છે અને હિન્દમાંના બ્રિટિશ અમલનો ઇતિહાસ જ એ વાતનો પુરાવો છે કે આપણે ખુનામરકીમાં કોઈ દિવસ સફળતા નથી મેળવી શક્યા. તેથી જ્યારે હું આપણને આટલે દરજ્જે નામર્દ બનાવી મૂકનાર સરકારની ઝૂંસરી ગરદન ઉપર રહે તેના કરતાં ઘડીભર ખુનામરકી ચાલે તે પણ બરદાસ કરી લેવા રાજી છું એમ કહું છું ત્યારે સાથે સાથ તેટલા જ આગ્રહપૂર્વક હું એ પણ પ્રજાના મન ઉપર ઠસાવવા માગું છું કે ખુનામરકીથી હિન્દુસ્તાન કદી પણ પોતાનો વારસો પાછો મેળવી શકનાર નથી.

મારું આદર્શ સ્વરાજ્ય

લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ મારું 'હિન્દ સ્વરાજ' વાંચીને મારા દેશબંધુઓને ચેતવણી આપવા માંડી છે કે મારા આદર્શ મુજબના સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ માટેની લડતમાં ઝંપલાવતા પહેલાં વિચાર કરજો. જોકે એ પુસ્તકમાંનો એક પણ શબ્દ આજની ઘડીએ પણ પાછો ખેંચી લેવા હું તૈયાર નથી તોપણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ પુસ્તકમાં નિરૂપેલું સ્વરાજ્ય મેળવવા ખાતર હું હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને આજે નથી દોરી રહ્યો, તેમાં બતાવેલી પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવા હું અત્યારે પ્રજાને નથી સમજાવી રહ્યો. એ માર્ગ પકડી શકે તો તો પ્રજા એક વરસમાં નહિ પણ એક જ દિવસમાં સ્વરાજ્ય ઘેર કરે એ વિષે મને તલમાત્ર શંકા નથી. એટલું જ નહિ પણ એ આદર્શ પ્રાપ્ત કરીને તો હિન્દુસ્તાન આખી દુનિયામાં સર્વોપરી બને. પણ હાલ તુરતને માટે તો એ આદર્શની વાત એક મનોરાજ્ય માત્ર છે. આજે તો હું આમ લોકોને પચે, લોકોને ગળે ઊતરે એવો જ કાર્યક્રમ લોકોની આગળ અમલ કરવા

માટે મુકી રહ્યો છું; અદાલતો, ટપાલ, તાર અને રેલવેના માંસવાળું નહિ પણ માત્ર પાર્લામેન્ટની ઢબનું સ્વરાજ્ય જ મેળવવા લોકોને સમજાવી રહ્યો છું. જ્યાં સુધી આપણે આ સરકારની જોડેનો બધો સંબંધ તોડી નાંખવા તૈયાર નથી થયા, જ્યાં સુધી આપણે શાળાઓ દ્વારા, અદાલતો મારફત, ધારાસભાઓ મારફત, મુલકી અને લશ્કરી ખાતાંઓમાં તેમની નોકરી કરીને, કરો આપીને અને પરદેશી માલ લઇ દઈને તેમની જોડે સહકાર કરી રહ્યા છીયે, ત્યાં સુધી હું તમને એટલું જ સ્વરાજ્ય મેળવવા મથવાનું કહી રહ્યો છું.

'ચડતા ક્રમનો' શા માટે ?

જે ક્ષણે પ્રજાને આ વાત વસી જશે અને અસહકાર જામશે તે જ ઘડીએ આ સરકાર તૂટી પડવાની એ સિદ્ધ વાત છે. જો આમપ્રજા એવા અસહકારના આખા કાર્યક્રમને માટે તૈયાર છે એમ મેં જોયું હોત તો હું તેને તત્કાળ અમલમાં મુકવાનું દેશને કહેતાં અચકાત નહિ પણ હજુ અત્યારે કાયદાનો અમલ કરવા આવનાર સરકારી કર્મચારીઓ ઉપર આમપ્રજાને ગુસ્સાની મારી તૂટી પડતી અટકાવી શકાય એવું નથી; હજુ અત્યારે લશ્કરમાં આપણા ભાઈઓ કોઇ પણ જાતનો દગોફિસાદ કર્યા વગર પોતાનાં હથિયાર હેઠાં મુકી દઇ ઉભા રહે એવું નથી. જો સંભવતુ હોય તો આજે જ—આ જ ઘડીએ હું અસહકારનો આખો કાર્યક્રમ એકીવારે અમલમાં મુકવાની પ્રજાને સલાહ આપત પણ હજુ આપણે આમવર્ગ ઉપર એટલો કાબુ નથી મેળવ્યો આપણે રાષ્ટ્રના જીવનનાં કિંમતી વરસો નાહક અંગ્રેજી ભાષા ભણવા પાછળ બરબાદ કર્યાં છે, જે ભાષાના જ્ઞાનની આપણી સ્વતંત્રતા મેળવવાનાં કામમાં આપણને છાંટાભાર જરૂર નથી. એ બધા વરસો આપણે શેક્સપીઅર અને મિલ્ટનમાંથી સ્વતંત્રતાને ઓળખતા શીખવામાં, મિલનાં પુસ્તકોમાંથી સ્ફુર્તિ મેળવવામાં વીતાવ્યાં, જે વસ્તુ આપણે ઘરમાં બેસીને પણ શીખી શકતા હતા. આમ આપણે પ્રજાવર્ગથી નોખા પડી આપણી જુદી જાત બનાવી બેઠા છીયે આપણે પશ્ચિમના પૂજારી બન્યા છીએ. આપણે છેલ્લાં ૩૫ વરસ કેળવણી લીધાં છતાં તે કેળવણીનો ઉપયોગ જનસમાજમાં ભળવામાં કરતા શીખ્યા નથી. ઉંચી પાટે બેસીને તેઓ ન સમજી શકે એવી ભાષામાં માત્ર ડહાપણ ડોળ્યાં કીધાં છે, અને આજે આપણે જોઇયે છીયે કે મોટા જનસમૂહોને અને મેળાવડાઓને આપણે વ્યવસ્થા જાળવીને હાથ નથી રાખી શકતા. વ્યવસ્થા અને તાલીમ તો સફળતાનો પ્રાણ છે. હવે તમે જોઈ શકશો કે શા કારણોથી મેં અસહકારના ઠરાવમાં આગળ 'ક્રમે ક્રમે વધનારો' એવા શબ્દો દાખલ કર્યા છે. કશો અવિનય ન કરતાં હું તમારી આગળ કહેવા ઈચ્છું છું કે હાલના કોઇ પણ કેળવાયેલા હિન્દીના કરતાં આમપ્રજાની નાડને હું વધારે ઓળખું છું પ્રજા હજુ કર આપવાનું બંધ કરવાની હદ સુધી જવા તૈયાર નથી થઇ. તેમનામાં હજુ તે સ્થિતિને પૂરતો થાય એટલો સંયમ નથી આવ્યો. જો તેમને હાથે કશો ખુનખરાબો નહિ થાય એવી મારી ખાત્રી થાય તો હું આજે જ તેમને કર આપતા બંધ થવાની સલાહ આપું અને પ્રજાના વખતની એક ઘડી પણ નકામી જવા ન દઉં. મારે મન તો હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા એ આજે સર્વ કાંઇ થઇ પડી છે; ઇસ્લામની આઝાદી

મને તેટલી જ પ્યારી છે. તેથી આખો કાર્યક્રમ આજે જ અમલમાં મુકાવામાં અડચણ નથી એમ જો હું જોઉં તો એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરું.

'અહિંસાત્મક' શા માટે ?

આ સભામાં મ્હારા અને પૂજ્ય એવા કેટલાયે આગેવાનોને ગેરહાજર જોઈને મને દુઃખ થાય છે. અહીં અત્યારે દેશની અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવનાર સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજી ગાજી રહ્યા નથી. અને આજે જોકે આપણે એકબીજાથી ઉત્તર અને દક્ષિણ જેટલા દૂર છીયે, આપણી વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ વર્તી રહ્યો છે, તોપણ આપણે આપણા મતભેદોને ઘટતા સંયમપૂર્વક જ પ્રગટ કરવા ઘટે. હું તમને સિદ્ધાંતની બાબતમાં એક રતિભાર પણ નથી કહેતો; હું તો માત્ર વાણીમાં તેમજ વર્તનમાં સંપૂર્ણ અહિંસાનું પાલન કરવા કહી રહ્યો છું. જો સરકારની જોડેના આપણા વર્તનમાં અહિંસા આવશ્યક છે, તો તે આપણા આગેવાનોની જોડેના આપણા વહેવારમાં તો અવશ્ય અનેકગણી વધુ જરૂરી છે. અને તેથી જ થોડા રોજ ઉપર પૂર્વ બંગાળમાં આપણા જ લોકોને કેટલાકોએ સતાવ્યા એની હકીકત સાંભળીને મને પારાવાર દુઃખ થયુ છે. ચુંટણીઓ વખતે મત આપવા ગયેલા એક માણસના ત્યાં કાન કાપી લેવામાં આવ્યા અને બીજા એક ચુંટણી માટે ઉભા રહેનારની પથારીમાં મેલું નાંખવામાં આવ્યું! આ રીતે અસહકારનો કોઇ કાળે વિજય નથી થવાનો. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ આપણે સર્વત્ર પેદા નહિ કરીયે, આપણી સ્વતંત્રતાના જેટલી જ આપણા વિરોધીઓની સ્વતંત્રતાને પણ કિંમતી માનતાં નહિ શીખીયે ત્યાં સુધી એ વિજય નહિ જ નીવડે. શ્રદ્ધાની, અંતરના નાદની, વિચારની અને વર્તનની જે સ્વતંત્રતા આપણે માગીયે છીયે તે આપણે આપણા સામાવાળાઓને પણ આપવા તૈયાર રહેવું જોઇયે. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ છે; અને આપણે આપણાથી જુદા પડનારાઓનાં અંતઃકરણ અને લાગણીઓને જગાડવા સતત પ્રયત્નવાન રહેવા છતાં તેમનો વાળ વાંકો ન કરવો જોઈયે. તાલીમ અને સંયમ આપણા વર્તનના પાયાના સિદ્ધાંતો છે, અને તેથી કોઇ સામે કોઈ પણ પ્રકારના જુલમી, સામાજિક બહિષ્કાર કરવા તરફ પણ ન પ્રેરાવા હું તમને વીનવું છું. આ જ કારણથી દિલ્હીમાં એક મૈયતની પાયદસ્ત વિષે પણ અપમાન થયેલું સાંભળી મને અતિશય દુઃખ થયું અને મને એમ જ લાગ્યું કે એવું અપમાન કરનારા જો અસહકારીઓ હોય તો તેમણે પોતાના વર્તનથી પોતાને અને પોતાના પંથને કલંક લગાડયું છે. હું ફરી ફરી કહું છું કે જુલમ કે ખુનખરાબાથી આપણે દેશની મુક્તિ નથી જ સાધી શકવાના.*

એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય

પ્રજા તરફથી પૂરતો જવાબ મળે તો એક જ વર્ષમાં સ્વરાજ્ય ઘેર કરી શકાય એ કૉંગ્રેસની વ્યાસપીઠ ઉપરથી મેં મશ્કરીમાં નહોતું કહ્યું. એ વરસમાંથી ત્રણ મહિના વીતી

*ચુકયા છે. જો આપણે સાચ ઉપર કુરબાન હોઇયે, વટના કટકા હોઇયે, રાષ્ટ્રને વફાદાર

હોઇયે, રોજ દેશભક્તિનાં જે ભજનો ગાઇયે છીયે તે સાચા દિલથી ગાતા હોઇયે, ગીતાજી અને કુરાને શરીફને પ્રાણથી પ્યારાં ગણતા હોઇયે, તો બાકીના નવ મહિનામા આપણો કાર્યક્રમ પૂરો કરી બતાવીશું અને ઇસ્લામને, પંજાબને અને હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરીશું.

કેળવાયલા વર્ગની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઇને જ મેં એક વરસમાં પૂરો કરી શકાય એવો મર્યાદિત કાર્યક્રમ પ્રજા સમક્ષ મુકેલો છે. આપણે કંઇક એવી જ ભ્રમણામાં પડેલા દેખાઈયે છીયે કે જાણે ધારાસભાઓ વગર આપણું ચાલી જ ન શકે. જે ક્ષણે આ ભ્રમણાનાંથી આપણે ઉગરી જઇશું તેજ ક્ષણે આપણને સ્વરાજ મળ્યું સમજજો. એક લાખ પ્રવાસી અંગ્રેજો ત્રીશ કરોડ પ્રજા જસ્સે પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકે એ સરકાર અને પ્રજા બન્નેને સરખું જ પાડનારૂં છે. અને તેઓ આમ પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકે છે એનું રહસ્ય એ જ છે કે આપણામાં અંદર અંદર ભેદ અને કુસંપ પાથરીને તેમણે રાજ્ય કર્યું છે. 'ભેદ કરો અને રાજ્ય કરો' એ ભેદનીતિના પાયા ઉપર આ દેશમાં બ્રિટિશ સત્તા નભી રહી છે એ હ્યુમનું નિખાલસ કબૂલાતવચન હું કોઇ દિવસ ભૂલી શકયો નથી.

એથી જ આજ અસહકારથી સફળતાને સારૂ હિન્દુમુસલમાન એકતાને મેં સૌથી વધારેમા વધારે મહત્વની વસ્તુ ગણી છે. એ પણ યાદ રાખવું જોઇયે કે એ એકતા કેવળ મ્હોટાની કે કેવળ વાણીઆશાઈ જમેઉધાર ઉપર ખડી થયેલી ન જ હોવી જોઇયે. એ તો હૃદયની વિશાળતા ઉપર, એકદિલીની ઓળખાણ ઉપર ખડી થયેલી હોવી જોઇયે. જો હિન્દુ ધર્મનું આપણે રક્ષણ ઇચ્છતા હોઇયે તો ખુદાને ખાતર મુસલમાનોની જોડે આવા વાણીઆશાઇ હિસાબ કરવાના ખ્યાલને અંતરમાં સ્થાન આપના ના. આટલા મહિના થયાં મૌ. શૌકતઅલીની સાથે હું ફરૂં છું, પણ ગૌરક્ષા માટે એક શબ્દ સરખો હું તેમની આગળ નહિ બોલ્યો હોઉં. અલી બિરાદરો જોડે મારો માત્ર ખાનદાનીનો સંબંધ છે. મારી ખાનદાની સામું હું જોઉં. હિન્દુ ધર્મની ખાનદાની સામું હિન્દુ ધર્મ જુએ, અને જો એની ખાનદાની એને કહે તો મુસલમાનો તરફ એ પોતાની ફરજ નિષ્કામ ભાવે બજાવે એમાં કોઇ પણ જાતનું સાટું કરવા તાકવું એ આપણને પાડનારૂં છે. શ્રદ્ધા રાખજો કે અજવાળું પોતાની પાછળ અજવાળાને જ લાવશે, અંધારાને નહિ; ઉચ્ચ અને નિર્મળ હેતુથી પ્રેરાઇને બતાવેલી ખાનદાની બમણું ઉમદા ફળ આપશે. ગાયનું રક્ષણ કરનારો તો એક પરમેશ્વર જ છે. આજે 'ગાયની રક્ષાનું શું' એમ મને ન પૂછો. હિન્દના આત્મબળથી ઇસ્લામનું એકવાર રક્ષણ થવા દો; પછી એ સવાલ પૂછજો. આપણા દેશી રાજાઓને પૂછો કે પોતાના અંગ્રેજ પરોણાઓની પરોણાગત કરવા તેઓ શું કરે છે ? તેઓ તેમને ગોમાંસ અને દારૂ લાવીને નથી ધરાવતા ? પહેલાં તેમને ગોવધ કરતા અટકાવો; પછી મુસલમાનો જોડે સાટું કરવાનો વિચાર કરજો. અને આપણું પોતાનું ગાય અને તેના વંશ તરફ કેવું વર્તન છે ? આપણું પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત ન કરીયે અને અંગ્રેજોને હાથેથી ગાયને ન બચાવીયે ત્યાં સુધી મુસલમાનો આગળ ગાયની વકીલાત કરવાનો આપણને હક નથી પ્રાપ્ત થતો. એમને

હાથેથી ગાયને બચાવવાનો રાજમાર્ગ એ જ છે કે આજ એમના સંકટને કાળે એમને વગરશરતે મદદ આપવી.

પંજાબ

એ જ પ્રમાણે પંજાબના કિસ્સાથી આપણે શું શીખ્યા? આપણા એક પંજાબી ભાઈને જે દિવસે અમૃતસરની પેલી ગંદી ગલીમાં પેટે ચાલવું પડ્યું તે દિવસે આખું હિન્દુસ્તાન પેટે ચાલ્યું; જે દિવસે મનિયનવાલાની એક નિર્દોષ ઓરતનો ઘુંઘટ એક ઉદ્ધત અંગ્રેજ અમલદારને હાથે ખેંચાયો તે જ દિવસે હિન્દના આખા સ્ત્રીવર્ગની ઇજ્જત ઉપર હાથ નંખાયો; અને નાજુક વયના કુમળાં બાળકોને પંજાબમાં માર્શલ લૉ હેઠળ જ્યારે દિવસના ચાર ચાર વેળા ખરા બપોરના તડકામાં યુનિયન જૅકને સલામ કરવા પગે ચાલતા જવા ફરજ પાડવામાં આવી અને એને પરિણામે બે સાત સાત વરસનાં બાળકોએ પ્રાણ તજ્યા, તે જ દિવસે આખા હિન્દુસ્તાનના બાળકો પર સીતમ ગુજર્યો. મારે મન તો સરકાર આ બધા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી તેના આશ્રય હેઠળ ચાલતી શાળા કૉલેજોમાં ભણવું એ નરકયાતનાઓ ભોગવવા સમાન છે. ત્યાં સુધી આપણામાં સ્વમાન જેવી કોઇ વસ્તુ હોય તો જે સરકારની અદાલતોમાં પંજાબમાં સેંકડો નિર્દોષ માણસોને કેદની અને ફાંસીઓની સજા થઈ તેની અદાલતોનું આપણે મ્હોં ન જોઇયે. એવી સરકારને સ્વેચ્છાએ મદદ કરવામાં અગર તેના તરફની મદદ સ્વીકારવામાં આપણે તેના ગુન્હાઓ અને પાપોના ભાગીદાર બનીયે છીયે.

હિંદની સ્ત્રીઓ આ લડતનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આંતર દૃષ્ટિથી જ ઓળખી ગઇ છે. હજારો બહેનો ઠેકઠેકાણે અહિંસાત્મક અસહકારનો સંદેશો સાંભળવા ચાલી આવી છે અને સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે પોતાના શરીર પરનાં જરઝવેરાત મને સોપતી ગઇ છે. આ બધાં અલૌકિક દૃશ્યો જોયા પછી પણ એક વરસમાં સ્વરાજ્ય મળવાની સંભવિતતા હું જોઇ શકું એ શું આશ્ચર્ય છે? હિન્દની સ્ત્રીઓ તરફથી મળેલા આ અલૌકિક જવાબની હું ઓછી કિંમત આંકું તો ઇશ્વરનો ચોર બનું, શ્રદ્ધાહીન પામર કહેવાઉં. વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવશે એ વિષે પણ મને પૂરી શ્રદ્ધા છે. અને આજ સુધી જાહેરજીવનને મોખરે રહેનાર આપણો વકીલવર્ગ પણ આ નવી જાગૃતિને ઓળખી ઘટતો જવાબ આપશે એવી પ્રજા આશા રાખે જ.

ઉપસંહાર

મેં કડવા શબ્દો કહ્યા છે, પણ તે મેં બહુ વિચારપૂર્વક જ ઉચ્ચાર્યાં છે. વેર કે વેરની લાગણીથી હું નથી ઉકળ્યો. અંગ્રેજોને હું મારા દુશ્મન નથી માનતો. ઘણા અંગ્રેજો મારા પરમ મિત્રો છે. પણ હું અત્યારે જે રીતે અંગ્રેજી સલ્તનત રચાયેલી છે તેનો કટ્ટો દુશ્મન છું ખરો. અને જો એક માણસની શક્તિ, એક મનુષ્યની તપસ્યા એ સલ્તનતનો નાશ કરવાને સમર્થ હોય તો હું જરૂર એનો એ ન સુધરે તો, નાશ કરવા ઇચ્છું છું.

જે સલ્તનત અન્યાય અને દગાને ધર્મ માની રહી છે તે તેના રખેપાઓ તોબા ન કરે તો દુનિયામાં રહેવાને લાયક નથી અને એવી સલ્તનતને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડવાનું પ્રજાને સામર્થ્ય મેળવી આપનારા દિવ્ય અસ્ત્ર તરીકે જ અસહકારની ઉત્પત્તિ થઇ છે.

મને તો પૂરી ઉમેદ છે કે બંગાળ આત્મશુદ્ધિની હીલચાલમાં પૂરેપૂરો ભાગ ભજવશે. જ્યારે આખું હિન્દ ઊંઘતું હતું ત્યારે બંગાળે સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો શંખનાદ કરેલો. આજે આત્મશુદ્ધિ અને આત્મબલિદાન આપીને સ્વરાજ્ય ઘેર કરવાની અને ખિલાફત તેમજ પંજાબની બાબતમાં ન્યાય મેળવવાની આ લડતમાં પણ મને પૂરેપૂરી ઉમેદ છે કે એ જ બંગાળ પોતાનો મોખરો નહિ છોડે.

તા. ૨૯-૧૨-૧૯૨૦

સાક્ષર નરસિંહરાવ પ્રત્યે—

ગુજરાતના સાક્ષરરત્ન નરસિંહરાવે પ્રગટ પત્ર લખ્યો છે તે મેં અનાયાસે વાંચ્યો. હું છાપાંઓ વાંચવાનો વખત ભાગ્યે જ મેળવી શકું છું. પ્રવાસમાં છાપાં જવલ્લે જ મળી શકે છે, તેથી આવાં લખાણો વાંચ્યા વિના પણ હું રહી જતો હોઇશ.

ઉપરનો કાગળ જો હું ન વાંચત તો મને દુઃખ થાત. રા. નરસિંહરાવે અતિ પ્રેમભાવે ને નિર્મળ હૃદયે તે પત્ર લખ્યો છે. મારી આજની પ્રવૃત્તિથી તેમને દુઃખ થયું છે એ હું જોઇ શકું છું. તેમનો પત્ર વાંચી બીજાને પણ દુઃખ થયું હોવું જોઇયે. કંઇ ખુલાસાથી એ દુઃખનું હું નિવારણ કરી શકું તો મને કૃતાર્થ થયો સમજું. તેથી હું તે પત્રનો જવાબ દેવા પ્રયત્ન કરૂં છું.

નરસિંહરાવજીનો લેખ કેવળ એક માન્યતા ઉપર રચાયેલો જોઉં છું. જે સાત્વિક અને ધાર્મિક ભાવના તેમણે મારામાં સને ૧૯૧૫ માં ને ત્યારબાદ જોયેલી એ તેઓ આજે નથી જોતા. તેઓ એમ માને છે કે આજે હું રાજકીય સમુદ્રમાં પડી ગોથાં ખાઉં છું, મને મોહ ઉપજ્યો છે.

મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે હું જે ૧૯૧૫ માં હતો તે જ છું. મારી ધર્મવૃત્તિ અને ન્યાયવૃત્તિ આજે વધારે જાગ્રત છે.

મને ધાસ્તી છે કે મારા આગલા જીવનથી નરસિંહરાવજી અપરિચિત છે. મેં મારૂં બધું જીવન રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જ વ્યતીત કર્યું છે. મેં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને રાજકીયથી

ભિન્ન નથી ગણી. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ધર્મવૃત્તિ દાખલ કરવાનો ગોખલેનો મંત્ર મેં હમેશાં માન્યો છે ને તેનો યથાશક્તિ અમલ કર્યો છે.

સરકારને વિષે જે વિશેષણોનો હું પ્રયોગ કરું છું તેવાં વિશેષણોનો પ્રયોગ મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાંના સત્યાગ્રહના યુદ્ધને સમયે કર્યો હતો. પણ મારી મતિ તે વખતે મોલન થયેલી એમ મેં માન્યું નથી. કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રો માનતા ખરા. તેમણે તેવી માન્યતાને સારુ અંતે પશ્ચાત્તાપ કરેલો. તેમાંના એક નાતાલના મરહુમ પ્રધાન એસ્કમ્બ હતા ને બીજા દક્ષિણ આફ્રિકાના આજના પ્રધાન જનરલ સ્મટ્સ છે.

'પ્રેમલ જ્યોતિ'ના ભજનનો ભણકાર મારા કાનમાં આજે પણ ગુંજે છે; આજે પણ તેનો આદેશ મારું નિશાન છે. આજે પણ હું ઇશ્વરની પ્રેરણા પ્રતિક્ષણ યાચી રહ્યો છું.

છતાં 'પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ભૂલી જાઓ' એવી સલાહ મેં તે વેળા પણ આપેલી. એ સંસ્કૃતિના અનુકરણમાં હિન્દુસ્તાનનો નાશ મેં ચોખ્ખી રીતે સને ૧૯૦૮ માં જોયો. મારી માન્યતા મેં પ્રથમ એક અંગ્રેજ ઉમરાવને જાહેર કરી ને વિલાયતથી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછો ફર્યો ત્યારે તે જ સાલમાં (૧૯૦૮ મા) 'ઇંડિયન ઓપીનિયન'માં પણ પ્રસિદ્ધ કરીને છેવટે તે લેખોને 'હિન્દ સ્વરાજ' રૂપે પ્રગટ કર્યા. તે અથવા તેનો તરજુમો વાંચી જવા રા. નરસિંહરાવને હું વીનવું ? તેમાથી તેમને મારી આધુનિક પ્રવૃત્તિ વિષે વધારે માહીતી મળશે.

પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ત્યાગ એટલે અંગ્રેજી એટલા બધાનો ત્યાગ અથવા તો અંગ્રેજ પ્રજાનો દ્વેષ એવું તો મેં કોઈ કાળે માન્યું નથી, ને આજે પણ માનતો નથી. હું બાઇબલનો પૂજારી છું. જીસસનો પર્વત ઉપરનો ઉપદેશ મને આજે પણ મંગળમય છે. તેમાંનાં મધુર વાકયો આજે પણ મારા અગ્નિને શમાવી શકે છે. રસ્કિન કાર્લાઇલનાં કેટલાંક લખાણો આજે પણ હું પ્રેમપૂર્વક વાંચું. ઘણાં અંગ્રેજી ભજનોનો સૂર ને તેની કડીઓ આજે પણ મને અમૃત સમાન લાગે છે. એમ છતાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો ત્યાગ હું ઇષ્ટ સમજું છું, ધર્મ સમજું છું.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એટલે પશ્ચિમમાં મનાયેલા આજના આદર્શો અને તે ઉપર રચાયેલી પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિઓ. પશુબળને પ્રધાનપદ, પૈસાને પરમેશ્વરનું પદ, ઐહિક સુખ મેળવવામાં કાળનો મુખ્ય ભાગ ક્ષેપ, અનેક પ્રકારના દુન્યવી ભોગો મેળવવા કાળજાતુર સાહસો, યાન્ત્રિક શક્તિના વધારા પાછળ માનસિક શક્તિનો પારાવાર

ધ્યેય, નાશ કરવાની યુક્તિઓ શોધવામાં કરોડો રૂપીયાનો ખર્ચ, યૂરોપ બહારની પ્રજાને હલકી ગણવાનો ધર્મ—આ સંસ્કૃતિને હું સર્વથા ત્યાજ્ય સમજું છું.

આમ છતાં હું અંગ્રેજી રાજ્યને વળગી રહ્યો હતો, કેમકે તેમા મેં ભૂલથી ઉપરની સંસ્કૃતિને તોડવાના સાહસની શક્તિનું આરોપણ કરેલું. હવે હું માનું છું કે અંગ્રેજી રાજ્યતંત્રમા જેટલી શેતાનિયત છે તેટલી જર્મનમાં કદાચ નાહ હોય. પણ તે ગણતરીમાં ભૂલ હોય તો બન્ને સરખા તો છે જ.

જે જે ચિહ્નો તુલસીદાસે રાવણરાજ્યનાં વર્ણવ્યાં છે તે તે અંગ્રેજી રાજ્યમા ખરાં પડે છે, તેથી હું તેને રાવણરાજ્ય કહું છું. આમા રોષ નથી; 'પુણ્યપ્રકોપ' પણ નથી. એ શાન્ત ચિત્તે મને સ્ફુરેલી માન્યતા છે. તેથી પ્રત્યેક અંગ્રેજ કે અંગ્રેજ અમલદાર રાક્ષસ છે એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ પ્રત્યેક અમલદાર રાક્ષસી તંત્રનો ચલાવનાર હોઇ અન્યાયનું, દગાનું, અત્યાચારનું સાધન જાણ્યે અજાણ્યે બને છે. આવી મારી માન્યતા છતા હું જો તેને છૂપાવું તો મેં સત્યનો અનાદર કર્યો કહેવાય. ચોરને ચોર કહેવો, પાપીને પાપી કહેવો એમાં અવિવેક નથી, તે કોસ હાંકનારની ગાળ નથી. ઉલટું જો તે ઉચ્ચાર નિખાલસભાવે નીકળેલ હોય તો તે પ્રેમની નિશાની હોઇ શકે.

મેં જો કંઇ પણ વસ્તુનું આ જગતમા અનન્ય દૃઢતાથી સેવન કર્યું હોય તો તે અહિંસાનું, સત્યનું ને બ્રહ્મચર્યનું. તે ત્રણેનું પાલન કેટલું કઠિન છે એ મારો આત્મા જ જાણે છે. ત્રણેનું કાયિક વાચિક પાલન મે સારી રીતે કર્યું છે એમ મારી માન્યતા છે. મનમા ક્રોધ નથી આવ્યો એમ કહું તો અસત્ય ભાષણ થાય, મનમા વિષયવાસના નથી જાગેલી એમ કહું તો પાપી બનું. છતાં, આ ત્રણે વ્રતનું સર્વાંશે પાલન કરવાની પૂર્ણ શક્તિ મારામા આવી ગઇ હોય તો જે સંશય ગ. નરસિંહરાવને ઉદ્‌ભવ્યો છે તે ન જ ઉદ્‌ભવત, એવો એ ત્રણ વ્રતના કાયિક, વાચિક ને માનસિક પાલનનો પ્રભાવ છે એમ માનુ છું. આટલું કહીને હું પ્રતિજ્ઞા કરી શકું છું કે જનરલ ડાયરનું બૂરૂં હું લેશમાત્ર ઇચ્છતો નથી. તેને શિક્ષા આપવાની મને જરાયે ઇચ્છા નથી. તે માંદો પડે તો હું તેની સારવાર પ્રેમપૂર્વક કરૂં. પણ તેને મારા પૈસામાથી પેન્શન આપીને તેના પાપમાં હું ભાગીદાર તો ન જ બનું; તેના કૃત્યની અઘોરતાને હું કંઇ મોળું સ્વરૂપ ન આપું. તેનું કૃત્ય રાક્ષસી હતું તે વિષે મને શંકા નથી. તેના કૃત્યને અંગ્રેજ પ્રજાએ 'વિચારદોષ' માની તેનું પાપ જાતે વહોરી લીધું છે.

તા. ૨૯-૧૨-૧૯૨૦

જીસસે તેના જમાનાને 'સરપોનો જમાનો' કહ્યો હતો, તે કંઇ ક્રોધમાં નહિ. જ્યાં સાચું બોલતાં બધા ડરતા હતા ત્યાં જીસસે પોતાનું માથું કોરે મુકી સ્પષ્ટ ભાષામાં બધા દંભ, દર્પ તથા જુઠાઇને વર્ણવીને નિર્દોષ અને સાદાં માણસોને સાવધાન કર્યાં ને બચાવ્યાં. બુદ્ધ જ્યારે પેલા ઘેટાને પોતાની ખાંધ ઉપર મુકી અત્યાચારી બ્રાહ્મણો પશુવધ કરી રહ્યા હતા ત્યાં જઇ પહોચીને જે ભાષા વાપરી તે સુંવાળી ભાષા ન હતી. પણ તેનો આત્મા પ્રેમથી ધોળાયેલો હતો. તેઓની સરખામણીમાં હું કોણ ? એમ છતાં તેઓની અહિંસાનો—પ્રેમનો મુકાબલો આ જ જીવનમાં કરવાની અભિલાષા હું રાખું છું. તેને સારૂ વાંચનારે મને ઉદ્ધતન ગણવો. મારો પરમ આદર્શ એક રા. નરસિંહરાવનો જ નામેરી ગુજરાતનો મહેતો છે. તેનો પ્રેમ કંઇ બુદ્ધના કરતાં ઉતરે તેમ ન હતો.

હું ભૂલ કરતો હોઉં, હું અંગ્રેજોને અન્યાય કરતો હોઉં, મે ઇતિહાસને ખોટી રીતે જાણ્યો હોય, આ બધું સંભવે છે; પણ મારી પ્રવૃત્તિ આજે વેરથી ભરેલી છે અથવા તો તે ઓછી ધાર્મિક છે એમ તો નથી જ. જે મિત્રો મને ભૂલથી બચાવવા ઇચ્છે તેમને મારી વિનંતિ છે કે તેમણે પ્રથમ મને જાણી લેવો. હું નિર્મળ થવા અને રહેવા પ્રયત્ન કરૂં છું; ભૂલથી ભરેલો છું, ભૂલ સુધારવા તત્પર છું. આ જગતમાં એવું મારૂં કંઇ જ નથી કે જે હું છૂપાવવા ઇચ્છું છું. જે વિચારો મને સૂઝે છે તે હું તુરત જાહેર કરૂં છું. પણ હું અતિશય વિચારપૂર્વક કામ કરનારો હોવાથી મારો મત એકાએક છોડી શકતો નથી. આથી મને મારા સાથીઓ પણ 'આપખુદી' માનતા હોય તો નવાઇ નથી. હું 'ઑટૉક્રૅટ' નથી એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે. આપખુદ માણસ બીજાનું સાભળવા જ ઇચ્છતો નથી. મને તો એવાં જ સ્મરણ છે કે હું બાળકોનું પણ સાભળું છું, અને તેમની પાસેથી ઘણુંયે શીખ્યો છું. મેં ભરવાડો, ખેડૂતો પાસેથી ઘણુંયે જ્ઞાન મેળવ્યું છે.

મે ઉપર 'સાથી' શબ્દ વાપર્યો છે. 'મારા અનુયાયી કોઇ નથી, મારા વિચારોના અનુયાયી ભલે હોય' એ મારૂં કહેવું રા. નરસિંહરાવે 'શબ્દખેલ' માની મને અજાણ્યે અન્યાય કર્યો છે. મેં કોઇને ધર્મગુરુનું પદ આપ્યું નથી. મને પોતાને હું તે પદને સારૂ લાયક ગણતો નથી. જ્યાં સુધી મનથી, વાચાથી ને કાયાથી હું યમનિયમાદિનું વ્રત સંપૂર્ણપણે પાળવાની શક્તિ નથી મેળવી શક્યો ત્યાં સુધી અનેક ભૂલોને પાત્ર છું. તેવા માણસથી કોઇને શિષ્ય બનાવાય જ નહિ. એક જ મિત્રને તેના આગ્રહને

વશ થઈ શિષ્ય ગણવાની થોડાં વર્ષો પહેલાં મેં ભૂલ કરેલી; તેમાં હું ડંખાયો. મારું ગુરુપણું ચાલી જ ન શક્યું. મારી પરીક્ષા ખોટી હતી.

આ યુગમાં કોઈને ગુરુ બનાવવા અથવા કોઈએ ગુરુ બનવું એ બહુ જોખમકારક ગણું છું. ગુરુમાં આપણે પૂર્ણતા કલ્પીયે છીયે. અપૂર્ણ મનુષ્યોને ગુરુ બનાવી આપણે અનેક ભૂલોમાં પડીયે છીયે. તેથી જ મેં ઇરાદાપૂર્વક કહ્યું છે કે મારા વિચારના અનુયાયી મને પસંદ છે; અનુયાયી હું ઇચ્છતો નથી. વિચારોને અનુસરવામાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે; મનુષ્યને અનુસરવામાં શ્રદ્ધા પ્રધાન છે. હું મારી શ્રદ્ધાભક્તિ માગતો નથી; મારા વિચારોની ભક્તિ અવશ્ય માગું છું. તે તો જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય. એમ છતાં હું જાણું છું કે અત્યારે અનેક માણસો મારી ઉપર મોહિત હોવાથી મારા વિચારોને અનુસરે છે. તેમનું પાપ હું નહિ વહોરું, કેમકે તેઓને હું મારા અનુયાયી નથી ગણતો. મારા અનુયાયી ને મારા વિચારના અનુયાયી વચ્ચે એટલો તફાવત છે જેટલો ગ્લૅડસ્ટને એક માણસને મૂર્ખ કહેવો ને તેના વિચારોને મૂર્ખ કહેવામાં બતાવ્યો હતો.

પણ રા. નરસિંહરાવ માગમાં કંઇક બીજો દોષ પણ જોઈ રહ્યા છે, જે 'ગુરુ-ઓ'મા વિશેષ હોય છે. હું ચરણસ્પર્શની સામે સત્યાગ્રહ ન કરતાં—તેને વખોડતો છતાં—કરવા દઉં છું એ શું? હું વિનયપૂર્વક એ ભાઈને સૂચવું છું કે એ સત્યાગ્રહનો વિષય નથી. ચરણસ્પર્શ એ મૂળે દોષ કે પાપ નથી કે તેની સામે સત્યાગ્રહ થાય. વળી અગણિત સાદા ભાવિક ખેડૂતો જેમને સદાય ચરણસ્પર્શની આદત પડી ગઈ છે તેમને એકાએક કોણ સમજાવી શકે? હું રા. નરસિંહરાવને ખાત્રી આપુ છું કે ચરણસ્પર્શથી ને જયઘોષોથી હુ બહું અકળાયેલો છું. ભાઈ શૌકતઅલી તે ચરણસ્પર્શરૂપી પ્રહારથી મને બચાવવા હમેશા ભારે પ્રયત્નો કરે છે, ઘણા સ્વયંસેવકો પણ તેમા રોકાયેલા રહે છે; પણ તેમાથી હું સાવ બચી શક્યો નથી. તેની સામે અપવાસ કરીને અગર લોકોની સામે અબોલાનું વ્રત લઈ સત્યાગ્રહ કરવાની મારામાં હિમ્મત નથી, મને ઇચ્છા નથી. જયઘોષથી હું એટલો અકળાઉં છું કે મારા કાનમાં હું ઘણી વેળા ખરે જ રૂનાં પુમડાં મુકું છું. પૂજાથી ભૂલાવામાં ન પડવાની, ને તિરસ્કારથી મારૂ કર્તવ્ય ન છોડવાની હું રા. નરસિંહરાવને ખાત્રી આપું છું.

વાંદરા પૉઇન્ટ પર જવાને સારૂ મને રા નરસિંહરાવ આમન્ત્રે છે. મારો
૪૯૧ ત્યાં જવાનો ઉદ્દેશ કેવળ સાધુપુરુષ દયારામ ગિદુમલને મળવા જવાનો હતો. તેમને
વિષે તેમનાં કુટુંબીઓ તરફથી મેં હૈદરાબાદમાં સાંભળેલું. રા. નરસિંહરાવે તેમને

પોતાના ઘરમાં માનીતાં પરોણા તરીકે રાખી બહાદુરી બતાવી છે, તેને સારુ ત્યાં જઈ ધન્યવાદ આપવો એ પણ મારો ઉદ્દેશ હતો. વ્યવસાયોને લઈને તે પાર નથી પડ્યો.

વાંદરા પૉઇન્ટ પર મને આશ્વાસન મળે અથવા તો ત્યાં હું 'પ્રેમલ જ્યોતિ'નાં વિશેષ દર્શન કરું એવી મને આશા નથી. વાંદરામાં મારે રહેવા જવું એવો ઘણાં વર્ષો પહેલાં પ્રસંગ આવેલો છતાં મેં તેનો ઇરાદાપૂર્વક ત્યાગ કરેલો. વાંદરાને લગતું મુંબઈનું કતલખાનું છે. તે કતલખાનું જ્યારે જ્યારે વાંદરા થઈને નીકળું છું ત્યારે ત્યારે મારું હૃદય ચીરે છે. વાંદરામાં ગમે તેવાં સુંદર દશ્યો હોય તોપણ તે બધાં જ મને નિર્દોષ પશુઓના લોહીથી ખરડાયેલાં લાગે છે ને તેથી ત્યાં જતાં મારો આત્મા દુભાય છે. એવું બીજું સ્થાન કલકત્તા છે કે જ્યાં રહેવું મને વિષમ લાગે છે, ત્યાં હિન્દુ ધર્મને નામે અસંખ્ય બકરાંઓની કતલ થાય છે તે મારાથી સાંખી શકાતી નથી. એટલે હું વાંદરા જવા પ્રયત્ન તો કરીશ, પણ ઉદ્દેશ તો હજુ પહેલો જ રહેશે. બાકી 'પ્રેમલ જ્યોતિ'ની ઝાંખી તો હૃદયમંદિરમાં જ્યારે તે નિર્મળ સંયમથી કોઈ વેળા સુશોભિત બની રહે છે ત્યારે થઈ જાય છે ને તે મને પરમ શાંતિ આપ્યાં કરે છે.

---

† નવ મહિનામાં સ્વરાજ*

ત્રણ માસના અનુભવ પછી મને લાગે છે કે હવે અસહકારની ચળવળ બંધ પડવાની નથી. કોઈ કોઈ સ્થળે લોકોએ પોતાનું સમતોલપણું ખોયાનો મને અનુભવ થયો છે, તોપણ એ ચળવળથી એકંદર લોકોનાં હૃદય વિશુદ્ધ બનશે એ નિ:સંશય છે. દિવસે દિવસે લોકોનાં હૃદયમાં અસહકાર વધારે વસતો જાય છે. તેને માત્ર એક સિદ્ધાન્ત તરીકે જ નહિ, પરન્તુ એક અનિવાર્ય નીતિ તરીકે તેઓ સ્વીકારે છે. શાન્તિમય અસહકારમાં હું જગદીશચંદ્ર બોઝની શોધો કરતાં પણ વધારે ચમકાવનારાં પરિણામો જોઈ રહ્યો છું. અમારા તરફથી કોઈ પણ રીતે શાંતિનો ભંગ નહિ થાય એવી સરકારને ખાત્રી થાય અને અશાન્તિ થશે એવી શકાને સ્થાન જ ન રહે તો તે જ ક્ષણથી સરકાર જાણ્યે અજાણ્યે કે ઇચ્છા અનિચ્છાએ પણ જરૂર પોતાનું સ્વરૂપ બદલશે.

[કઈ દિશામાં સ્વરૂપ બદલશે એ પ્રશ્નના જવાબમાં :]

* નાગપુરની મહાસભા વખતે 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિયા'ના પ્રતિનિધિએ લીધેલી મુલાકાત દરમિયાન દર્શાવેલા વિચારો

અમે માગીયે છીયે તે જ દિશામા—એટલે તેને પ્રજાના અવાજને માન આપવાની ફરજ પડશે. લોકો ખિલાફત અને પંજાબના સંબધમાં ન્યાય મેળવવા ખાતર દૃઢનિશ્ચયી રહી, આત્મભોગ આપી પોતાનુ પુરુષાર્થ દાખવશે એટલે તેમને એની મેળે પોતાની ઇચ્છા મુજબનુ સ્વરાજ મળશે.

આધુનિક જમાનાના સંપૂર્ણ હકવાળી પાર્લામેંટથી હિન્દુસ્તાનનુ રાજ્યતંત્ર ચાલે એને હું સ્વરાજ કહું છુ. પછી તે અંગ્રેજોના કૃપાપ્રસાદથી મળે કે તે સિવાય મળે. પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમા પ્રતીત થતી સ્વાર્થ અને લોભરૂપી મલિનતામાથી સરકારને વિશુદ્ધ કરવાનો આ ચળવળનો હેતુ છે. સોમાલીલૅંડની માફક તેઓ હિન્દુસ્તાન પણ છોડીને ચાલ્યા જાય. સોમાલીલૅંડના રાજ્યતંત્રમાથી તેમને નફો મળતો બંધ થયો એટલે ત્યાથી તેઓ નીકળી ગયા.

આ તો છેક છેવટની વાત મેં કરી નાખી. હિન્દુસ્તાનમા એવું કાંઈ બનશે એમ હું ધારતો નથી. મને તો લાગે છે કે અંગ્રેજો અનિવાર્ય બળ આગળ નમશે. જ્યારે લોકમતનુ ખરૂં સ્વરૂપ અને શક્તિ પ્રગટ થશે ત્યારે તેઓ તેને માન આપશે. ત્યારે જ શહેનશાહતના પ્રધાનો અને તેમના હિન્દ ખાતેના પ્રતિનિધિઓએ તેમને નામે ગુજારેલા ભયંકર કેરનુ તેમને ભાન થશે. એટલે તેઓ આ બે અન્યાયો પણ લોકોની ઇચ્છા મુજબ દૂર કરશે અને તેમની ઇચ્છા મુજબનું સ્વરાજ પણ આપશે.

ગયા થોડા મહિનાના અનુભવ ઉપરથી મને એવી આશા બંધાઇ છે કે હવે બાકી રહેલા નવ મહિનામા અમે આ બન્ને અન્યાયો દૂર કરી શકીશુ અને અમારી ઇચ્છા પ્રમાણેનુ સ્વરાજ સ્થપાયલુ જોઈશુ.

[તો પછી હાલની સરકાર ક્યા જશે? એના જવાબમા:]

પછી વાઘ અને બકરી એક આરે પાણી પીશે.

¶ 'ગુરખા' ઉપર વાતચીત

હમેશ જ કાંઈ મારે મુસાફરીના કષ્ટો વર્ણવવાનુ હોય એવુ નથી ઢાકા જતા ગોઆલન્દોથી નારાયણગંજ અને નારાયણગંજથી ગોઆલન્દો સુધીના પદ્મા નદીના પ્રવાસે અમારા આખા પ્રવાસના શ્રમને ભૂલાવ્યો સાત કલાકની મુસાફરીમા માત્ર બે ત્રણ ઠેકાણે સ્ટીમર અટકે એટલે ઘણીક વાર તો કલાકમાં સાત આઠ વખત ઉભી રહેનારી અને કોઇકવાર અધામા અોછી કલાકમાં એક વખત ઉભી રહેનારી રેલગાડીની સરખામણીમાં

તા. ૨૯-૧૨-૧૯૨૦

સ્ટીમર ઉપરની શાન્તિનો પાર જ શો ? રેલ મુસાફરીની અશાન્તિ નહિ, ઊંસરો, ધડધડાટ નહિ, અકળાટ નહિ. સ્ટીમરની મુસાફરી છતાં સ્ટીમરને ઉંચે નીચે ઉછાળતાં મોજાં પણ નહિ. સાગર જેવી વિશાળ છતાં સરોવર જેવી શાન્ત પદ્મા ઉપર સ્ટીમર રેશમની દોરી ઉપર મોતી સરી જાય તેમ સરી જતી હતી. અને આસપાસનાં દૃશ્યો—જેમાં પ્રભાતનો અવર્ણનીય સૂર્યોદય કાંઈક ઔર ખૂબી પૂરતો હતો—તે તો રેલવેની મુસાફરીમાં ક્યાં મળે ?

પણ હું આ પ્રવાસની મિજલત વર્ણવવા નથી બેઠો. સ્ટીમર 'ગુરખા' ઉપર થયેલી એક સુન્દર વાતચીતનો સાર આપવાનો જ આ પત્રનો હેતુ છે. સુમારે સાતેક વાગે સાંજે નારાયણગંજથી અમે પાછા ફરતા હતા તે સ્ટીમરમાં ગાંધીજીની શાન્તિનો બે અપરિચિત મિત્રોએ ભંગ—મધુરો, મનોનુકૂલ ભંગ—કર્યો. બન્ને સજ્જનો બૅરિસ્ટરો હતા; એક અંગ્રેજ હતા, અને બન્નેનો ધંધો ધીકતો ચાલતો હશે એમ તેમની વાતચીત ઉપરથી લાગતું હતું. બન્નેની વાતોમાં વિનયની મણા ન હતી, અને કેવળ જિજ્ઞાસાથી જ પ્રેરાઇને તેઓ ગાંધીજીની સાથે વાતો કરવાને આવ્યા હતા. અસહકાર વિષે કેટલીક વાતો પછી,

અંગ્રેજ પાસે શું માગું છું ?

હિન્દી ભાઈએ પૂછ્યું:—ત્યારે અસહકારનો તાત્કાલિક હેતુ તો અન્યાયની સામે વિરોધ કરવો એ જ છે ને ?

ગાંધીજી—ના, વિરોધ નહિ, શુદ્ધીકરણ. અમારા પોતાના શુદ્ધીકરણ વડે સામાનું શુદ્ધીકરણ.

અંગ્રેજ ભાઇ—અને પાપનો સંગત્યાગ ?

ગાંધીજી—બરોબર, પાપનો સંગત્યાગ.

અંગ્રેજ ભાઇ—ત્યારે શું તમે આવું શુદ્ધીકરણ કાંઈ ઉપજાવી શક્યા છો એમ તમને લાગે છે ?

ગાંધીજી—હું આજે દેશનું પર્યટન કરી રહ્યો છું તેમાં લોકોને નિગ્રહ, સ્વાશ્રય શીખતા જોઇને હું તો આશ્ચર્યચકિત થઇ રહ્યો છું ખેડૂતવર્ગમાં પણ આ બન્ને વસ્તુ ખીલી રહી છે, અને બ્રિટિશ અમલદારો પણ આની અસરથી અસ્પૃષ્ટ છે એમ મને નથી લાગતું. તેઓનાં મન પણ સ્વચ્છ થતાં જાય છે.

અંગ્રેજ ભાઇ—આ શુદ્ધીકરણ ઉત્પન્ન કરી અંગ્રેજ પાસે તમે શું કરાવવા માગો છો ? અંગ્રેજના વર્તનમાં શો ફેર ઇચ્છો છો ?

ગાંધીજી—હું દરેક અંગ્રેજ દરેક હિન્દીને પોતાના સરખો સમજતો થાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છું છું. અંગ્રેજ અભિમાનના શિખરે ચડીને વાતો કરે છે તેને હું નીચે ઉતારી હિન્દના સામાન્યમાં સામાન્ય મજૂરને પણ પોતાના સરખો માનતો

રાખવા માગું છું. કોઇ પણ વ્યવહારમાં તે હિન્દીની અવગણના ન કરે, સર્વ વ્યવહારમાં તેને તે પોતાનો સરખો ભાગીદાર સમજે, એવી સ્થિતિ હું ઉપજાવવા માગું છું. બીજી કોઈપણ શરતે હિન્દમાં તેને સ્થાન નથી. અંગ્રેજ અને હિન્દી બન્નેમાં આ સરખાપણાના ભાવનો અનુભવ થાય, સાક્ષાત્કાર થાય એટલે લાગવું જ મારા દેશને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું એમ સમજવું. અને આ પરિણામ લાવવા માટે પ્રતિષ્ઠા અને ઇજ્જતની જે જૂઠી પ્રતિમાપૂજા ચાલુ છે તેનો નાશ થયો એટલે બસ છે. આજે જ્યાં જોઇયે ત્યાં શું જોવાનું મળે છે? અંગ્રેજથી ડરતા હિન્દીઓ—પોતાના વિચારને બીજાથી સંતાડતા હિન્દીઓ. આના કરતા વધારે અવનતિજનક દૃશ્ય બીજું શું હોઇ શકે?

અંગ્રેજ ભાઇ—તમે કહો છો કે દરેક અંગ્રેજ હિન્દી મજૂરને પણ પોતાના સરખો સમજે એ વધારા પડતું નથી? દરેક હિન્દી ગૃહસ્થ શું મજૂરને પોતાના સરખો સમજે છે? તમે એટલું માગો તો તે વાજબી છે કે દરેક અંગ્રેજ બીજા અંગ્રેજ તરફ વર્તે છે તેવી રીતે હિન્દી તરફ વર્તે. કોઈ અંગ્રેજ 'સ્કવાયર' પોતાના ખેડૂતો તરફ વર્તે તે રીતે અંગ્રેજ હિન્દી મજૂર તરફ પણ વર્તે.

ગાંધીજી—વાહ, એ તો તમે મારા કરતાં પણ સુંદર ભાષા વાપરી દીધી. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે.

ગુન્હેગારો માટે શું માગીયે છીયે?

હિન્દી ભાઈ—ત્યારે અત્યાચારી સરકાર સાથે અસહકારનો તાત્કાલિક હેતુ પણ આપ શુદ્ધીકરણ જ કહો છો? પછી શુદ્ધીકરણથી બીજા ઐહિક લાભો પ્રાપ્ત થાય યા ન થાય તેની ચિંતા નહિ?

ગાંધીજી—અમારી શુદ્ધ તપસ્યા પૂરી થશે એટલે ઐહિક લાભો તો એની મેળે જ અંદરથી ફલિત થવાના દાખલા તરીકે પંજાબના અત્યાચાર વિષે કશું કરવાપણું રહેશે નહિ, પંજાબના એક પણ ગુન્હેગારને પછી હિન્દુસ્તાનમાં ઉભા રહેવાનું સ્થાન નહિ હોય, એટલું જ નહિ પણ કોઇ પણ ગુન્હેગારનો પગાર કે પેન્શન તો આપણી તીજોરીમાંથી આપી શકાશે જ નહિ.

અંગ્રેજ ભાઇ—ત્યારે સજા શું અંગ્રેજને માટે જ તમે રાખી છે? હિન્દીઓ—સામાન્ય વર્ગમાંના હિન્દીઓએ પણ ગુન્હા તો કર્યા હતા; તેમનું શું?

ગાંધીજી—આ સવાલ આશ્ચર્યકારક છે. અમારા ગુન્હા કરતાં અમને હજાર દરજ્જે વધારે સજા મળી ચુકી છે. હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે જેણે ગુન્હા કર્યા હતા તે તો સજા પામ્યા, એટલું જ નહિ પણ બીનગુન્હેગાર પણ સેંકડો માર્યા ગયા છે. નિર્દોષ માણસોને જેલ જવું પડયું છે. બચ્ચાંઓને પણ સહન કરવું પડયું છે. નિર્દોષ ઓરતોનું અપમાન થયું છે. જલિયાંવાલાની કતલ પણ બીનગુન્હેગારોની હતી. આથી

તા. ૨૯-૧૨-૧૯૨૦

વધારે સજા કઈ હોઇ શકે ? પણ મેં અંગ્રેજી અમલદારોની સજાની તો વાતે નથી કરી. તેઓને હજુ હિન્દુસ્તાનના પૈસા ન મળ્યાં કરે, ઇલકાબ તેઓ ન રાખે, હોદ્દા ન રાખે, એટલી જ વાત કરી છે. તેઓની સજા તો તેમાંના કેટલાકને તો ફાંસીની જ હોય. એને મારા ધર્મમાં સ્થાન નથી. હિન્દુસ્તાન શું માગે તે હું જાણતો નથી.

આ જ પ્રસંગે મને એક વાત યાદ આવે છે. મિ. ઍન્ડ્રુઝે જલિયાંવાલા બાગની કતલની 'ગ્લૅંકોની કતલ'ની સાથે સરખાવી ત્યારે તરત જ મેં તો 'યંગ ઇંડિયા'માં ગ્લૅંકોની કતલનું વર્ણન પણ પ્રગટ કર્યું. મિ. ઍન્ડ્રુઝના મનમાં જલિયાંવાલાના ઘાતકીપણા વિષે કેટલી ઘૃણા હશે તે દર્શાવવા માટે જ મેં એ છાપ્યું. પણ મને ફરી વાંચી ગયા પછી લાગ્યું કે ઍન્ડ્રુઝે કાંઇક અન્યાય કર્યો છે, અને મને તે વિષે બહુ દુ:ખ થયું. હું પ્રિન્સિપાલ રુદ્રને મળ્યો, તેમની સાથે વાતચીત થઇ; અને તેમનો વિચાર પણ મારા જેવો જ હતો. પણ આજે મને મિ. ઍન્ડ્રુઝની સરખામણીની યથાર્થતાનો ખ્યાલ આવે છે. ગ્લૅંકોની કતલના કરતાં પણ 'જલિયાંવાલાની કતલ વધારે બૂરી, વધારે નિંદ્ય હતી એમ મને હવે લાગે છે, કારણ ગ્લૅંકોના કાળના ને આજના કાળના સુધારામાં તો આસમાન જમીનનું અંતર છે.

હિન્દી ભાઇ—સરકારે ધર્મની ઉપર હુમલો કર્યો છે એમ તમે કેમ કહો છો ? સરકાર તો વિજયી મિત્રરાજ્યોના મોટા મંડળમાં એક હિસ્સેદાર જ છે.

ગાંધીજી—તમારા જેવાના મ્હોંમાંથી છેક આજની ઘડીએ આવો સવાલ નીકળે છે તે જોઇને હું ચકિત થાઉં છું. તુર્કીનો નાશ યોજવામાં ઇંગ્લંડનો મુખ્ય ભાગ છે. મુખ્ય પ્રધાનને હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગે છે. તેણે નૉનકનફૉર્મિસ્ટ કૉન્સ્યન્સને છાડી હવે તેને સંતોષવા ખાતર તેને વચનભંગ કરવો પડ્યો છે ને તેથી તેણે મુસલમાનોનાં દિલને જખમ કર્યો છે.

હિન્દી ભાઇ—વારુ, બીજી તરફ વળીયે. તમે શાળાઓ ખાલી કરાવી રહ્યા છો, પણ કેળવણીની કાંઇ બીજી વ્યવસ્થા કરો છો ખરા ?

[ગાંધીજીએ આના ઉત્તરમાં ગુજરાતમાં ચાલી રહેલી શિક્ષણપ્રવૃત્તિનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું.]

ચાલુ શિક્ષણપ્રથા

હિન્દી ભાઈ—ત્યારે શું પ્રચલિત શિક્ષણપ્રથા ખોટી છે ?

ગાંધીજી—આ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. છતાં તેનો જવાબ આપવાને મને અડચણ નથી. હું કહું છું કે 'હા તે ખોટી છે.' કેળવણીનું વાહન અંગ્રેજી હોવાથી વિદ્યાર્થીનાં મગજ ઉપર ખોટો બોજો મુકાયો છે. હું તો મારા વિચારો તમને શું કહું ? પ્રોફેસર જદુનાથ સરકાર જેવા કહે છે કે આ પરદેશી વાહનની પ્રથાથી કેળવાયેલા વર્ગનાં મગજ

નિર્વીર્ય થઈ ગયા છે કલ્પકશક્તિ કે સર્જનશક્તિ જ આપણાથી કેવળ નષ્ટ થઇ છે આપણો સમય બધો પારકી ભાષાના ઉચ્ચારો અને રૂઢિપ્રયોગો યાદ રાખવમા વ્યતીત થાય છે એ તેમ જ એક વેઠ જેવુ છે, અને પરિણામ એ આવ્યુ છે કે આપણે યૂરોપીય સુધારાના શાહીચૂસ બન્યા છીયે તેમાથી સરસ વસ્તુ લેવાને બદલે તેના ક્ષુલ્લક અનુકરણરૂપ બન્યા છીયે બીજુ પરિણામ એ આવ્યુ છે કે આપણી અને સામાન્ય વર્ગની વચ્ચે મોટુ દરીઆ જેવડુ અતર પડી ગયુ છે આપણે તેઓ સમજે તેવી ભાષામા તેમને રાજકીય વિષય તો શુ પણ શરીર સ્વાસ્થ્ય અને જનસુખાકારીના તત્ત્વો પણ નથી સમજાવી શકતા આ જમાનામા અસલના બ્રાહ્મણો જેવા બૂરા આપણે બની ગયા છીયે બલ્કે તેમના કરતા વધારે ખરાબ કારણ તેમના અતર મલિન ન હતા તેઓ રાષ્ટ્રની સભ્યતના ટ્રસ્ટી રૂપ હતા આપણે તો તેયે નથી રહ્યા. આપણે તો આપણી કેળવણીનો અયોગ્ય ઉપયોગ કરી રહ્યા છીયે અને સામાન્ય વર્ગના તો જાણે મુરબ્બીઓ હોઇયે એવુ વર્તન રાખી રહ્યા છીયે તમે મારી સામે આ બાબતમા મારી ઉલટતપાસ કરો એમ ઇચ્છુ છુ પણ એટલુ કહી લઉ કે આ વિચારો મારા આજના નથી પણ અનેક વર્ષના અનુભવના ફળરૂપ છે

અધ્યેજ ભાઇ—આ દિશામા અમે વિચાર જ નથી કર્યો, એટલે તો આના ઉપર અમે વિચાર કરીશું એટલુ જ કહી શકીયે

ગાધીજી—એ બરોબર છે એક વાત કહેવી ભૂલી ગયો આ પ્રથાથી અમારો આત્મા હણાયો છે એ તો મે કહ્યુ નહિ તમે અધાર્મિક કેળવણીની જ પૂજા કરતા આવ્યા છો એટલે હિન્દુઓને ધાર્મિક કેળવણી કશી મળી શકી નથી ઇગ્લડમા તો આ દુષ્પરિણામ છેક નથી આવ્યુ ત્યા તો ધર્મગુરુઓ કાઇક ધર્મશિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કરી લે છે

હિન્દી ભાઇ—ખરી વાત તો એ છે કે લૂટેલા ધનથી તમે તમારા બાળકોને કેળવણી નથી આપવા માગતા' નહિ ?

'God Save the King' કેમ ગાઉં?

ગાધીજી—હા, લૂટેલા ધનમાથી જ નહિ, પણ લૂટ કરનારાઓના વાવટા નીચે પણ નહિ મે કહ્યુ કે જે સરકારના તરફ અમને બિલકુલ નિષ્ઠા રહી નથી, પ્રેમ રહ્યો નથી તે સરકારના હાથ નીચે ચાલતી શાળાની સાથે આપણે લેવાદેવા ન હોવી જોઇયે હુ તમને એક સાદી વાત કહુ એક વખત એવો હતો કે હુ પોતે 'God Save the King' (જુવો બઇ વર્ષ મહાગજ) અતિશય ઉમળકાથી લલકારતો, એટલુ જ નહિ પણ મારા અગ્રેજી ન જાણનારા છોકરાઓને પણ એ ગીત મે મોઢે કરાવ્યુ હતુ હુ આફ્રિકાથી ગુજરાત આવ્યો ત્યારે ટ્રેનિંગ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ મે આ ગીત શીખવાડ્યુ, કારણ હુ એમ માનતો કે સાચા રાજનિષ્ઠ માણસને તો એ ગીત આવડવુ જ જોઇયે પણ આજે શી સ્થિતિ છે? હુ એ ગીત મારા હૃદય ઉપર હાથ મુકી આજે ન જ ગાઇ શકુ તેમ કોઇને ગાવાનુ ન કહી શકુ પચમ જ્યોર્જ એક સજ્જન તરીકે ભલે જીવો એમ હુ કહુ પણ મનુષ્ય અને દેવની આગળ અધમ બનેલુ સામ્રાજ્ય તો ક્ષણમાત્ર પણ જીવે એમ હુ નથી ગાઇ શકતો

તા. ૨૮-૧૨-૧૯૨૦

હિન્દી ભાઈ—તમે કહી ગયા કે શીખવવાની પ્રથા કેવી છે તેની તમને દરકાર નથી.

ગાંધીજી—હા, સાચું.

યુનિવર્સિટીઓ પાસે શું માગું છું ?

હિન્દી ભાઈ—આપણી યુનિવર્સિટીઓ તો હિન્દીઓ ચલાવે છે; તેની policy ઘડનારા પણ હિન્દીઓ હોય છે.

ગાંધીજી—હા, સાચી વાત. યુનિવર્સિટીવાળાઓ મારું સાંભળે તો તેમને હું એમ જ કહું કે તમે તમારા 'ચાર્ટર' ફાડી નાંખો; અને પછી તે મારી જ છે એમ હું કહું. સરકારની પાસેથી મળતા પૈસા બંધ થશે એમ તેઓ કહે તો હું તેને બાંહેધરી આપવાને તૈયાર છું કે પૈસા હું લાવી આપીશ. માત્ર તમારી યુનિવર્સિટીઓને રાષ્ટ્રીય બનાવો એટલું જ કહી રહ્યો છું. પંડિતજીને પણ મેં શું કહ્યું ? 'વાઈસરાયને ચાર્ટર પાછા આપી દો, અને મહારાજાઓને પૈસા પાછા જોઈતા હોય તો તેમના પૈસા પણ પાછા આપી દો. પૈસા ખૂટશે તેની ભિક્ષા માગીશું. તમે મહારાજાઓની પાસે ભીખ માગવાની અનનુકરણીય શક્તિ ધરાવો છો, તો હું સામાન્ય વર્ગ પાસે ભીખ માગવાની થોડી શક્તિ ધરાવું છું.'

હિન્દી ભાઈ—પણ 'ચાર્ટરે' શું બગાડ્યું ?

"Evolutionary Revolution"

ગાંધીજી—અરે 'ચાર્ટર' આવ્યો તેની સાથે સરકારનું બધું આવ્યું. 'ચાર્ટર' છે માટે જ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ ડ્યૂક ઑફ કૅનોટને માન આપશે. હું તે કેમ સાંખી શકું ? નહિ, હું તો ખરું કહું છું કે મિસિસ બેસંટ એકવાર કહેતાં હતાં કે 'હું તો રાજ્યવિપ્લવ—બળવો કરવા માગે છે, તે વાત સાચી છે. માત્ર તે વિપ્લવ કેવળ revolution નહિ પણ વિકાસક્રમને અનુસરી થતો (evolutionary revolution) વિપ્લવ હોવો જોઈએ. બાકી વિપ્લવ તો થવો જ જોઈએ એમ મને લાગે છે. તે વિના છૂટકો નથી. જુઓને સરકારનાં તો ભવાં ફરી ગયાં છે. પેલી છેલ્લી નિર્લજ્જ જાહેર ઘોષણા બહાર પાડી તે જુઓ. તેમાં મોટા મોટાં વાક્યજાળ રચી કહે છે કે હાલ તો અમે છાપાંઓને છૂટ આપી છે, અમે કોઈની જીભ બંધ નથી કરવાના. છતાં તેઓ શું કરી રહ્યા છે ? પંજાબના શાંત કામ કરનાર આગા સફદરને કેડીઓ શું કામ તાળા માર્યાં ? તેમનામાં ધર્માંધતા જેવી વસ્તુ નથી; તેઓના જેવા શાંત કામ કરનારા મેં પંજાબમાં જોયા નથી. વળી ચોથે જ દહાડે 'સર્વન્ટ' પત્રના બાબુ શ્યામસુંદર ચક્રવર્તીએ મને કહ્યું કે તેમને એક 'ચેતવણી' સરકાર તરફથી મળી છે; શા માટે ? તો રા. રાજગોપાલાચાર્યનો 'મતદારોને સૂચના' નામનો એક લેખ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં આવેલો તે તેમણે છાપ્યો તે માટે ! આ સ્થિતિ અસહ્ય છે.

અદાલતો અને કજીઆ કેમ ઓછા કરશું ?

હિન્દી ભાઈ—હવે અદાલતો તરફ વળીએ. અદાલતો છોડાવી, વકીલોની વકીલાત બંધ કરાવી, તમે શું કરવા માગો છો ?

ગાંધીજી—સરકારની પ્રતિષ્ઠા તોડવા માગું છું. આ અદાલતો અને શાળાઓ સરકારની પ્રતિષ્ઠાનો પાયો મજબુત કરનારી વસ્તુઓ છે. લોકોને આ વડે જ સરકારે મોહજાળમાં ફસાવી રાખ્યા છે.

હિન્દી ભાઇ—ત્યારે કજીઆઓ શી રીતે પતશે ?

ગાંધીજી—મારો અનુભવ તમને કહું ? મારી વકીલાત દરમિયાન ૭૫ ટકા કેસો મેં ઘરમેળે પતાવેલા. અને ઘરમેળે પતાવવામાં હું તો એક 'એક્સપર્ટ' ગણાતો હતો. નિષ્પક્ષતા માટે ત્યાં હું પ્રખ્યાત થયો હતો. એટલે મારા તરફથી કોઇ સામા પક્ષવાળાને નોટિસ મળે કે તરત જ તે મારી પાસે આવતો અને પતાવટ કરવાને માગણી કરતો. એટલે ઘણા જણાઓને બે સોલિસિટરો રાખવા પડતા. મારી પાસે ન ફાવે એટલે તેઓ લડવા માટે બીજા સોલિસિટર પાસે જતા. હું તો માત્ર સ્વચ્છ કેસો જ લેતો.

અંગ્રેજ ભાઇ—આવી રીતે વિશ્વાસથી કામ કરનારા પક્ષકારો ઘણા આવે એમ તમને લાગે છે ?

ગાંધીજી—૫૦ ટકા પક્ષકારો અદાલતો છોડશે એટલે ૫૦ ટકા કેસો ઓછા થવાના ૫૦ ટકા કેસો તો કજીઆદલાલો જ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. કલકત્તામાં એમ નથી એવું મિ. દાસ કહેતા હતા, પણ બીજાઓએ કહ્યું કે મિ. દાસને તે વિષે અનુભવ નથી.

એક કલકત્તાના વકીલ બારીમાંથી આ વાત સાંભળ્યાં કરતા હતા તે બોલી પડયા; 'મુફસ્સિલ' તો 'ટાઉટ' (કજીઆદલાલો)થી ભરેલી છે. ત્યાંના ૫૦ ટકા કેસો તેમના જ બનાવેલા હોય છે એમ હું સાક્ષી પૂરૂં છું.

હિન્દી ભાઇ—હશે, પણ હું શહેરની વાત કરૂં છું. બંગાળ ચેંબર ઑફ કૉમર્સે એક 'આર્બિટ્રેશન ટ્રિબ્યુનલ' સ્થાપી છે; ચેમ્બર પ્રતિષ્ઠાવાન કહેવાય છે, છતાં વેપારીઓના કજીઆ અદાલતમાં જતા ઓછા નથી થયા.

ગાંધીજી—હોય, કારણ વકીલો ઓછા નથી થયા.

હિન્દી ભાઇ—એકાદ જણ વકીલાત છોડશે તેની શી અસર થવાની?

ગાંધીજી—પ્રમાણમાં તો અસર થવાની જ. પંડિત મોતીલાલ નેહરૂએ વકીલાત છોડવાથી સરકારના પ્રતિષ્ઠાની તૂટી પડતી ઈમારતને એક વધારે ધક્કો લાગ્યો છે એમ હું જરૂર કહીશ. સર હારકોર્ટ બટલરને પૂછો.

અંગ્રેજ ભાઇ—તમે પક્ષકારોને પણ અદાલતોમાં જતા અટકાવી રહ્યા છો ખરા ને ?

ગાંધીજી—હા.

અંગ્રેજ ભાઇ—પણ એમ કેમ થશે ? તમારામાં તો તેમને વિશ્વાસ હતો. તમે તો જેઓ સાફ દિલ અને પાક હાથે તમારી પાસે આવતા તેમનું જ કામ કરી આપી શકતા હતા. નાપાક હાથે જેઓ આવે તેનો તો તમે ભાવ પણ ન પૂછતા. આવા નાપાક હાથવાળાઓનું તમે શું કરશો ? એવા કેસો તો ભાગ્યે જ આવવાના કે જેમાં બન્ને પક્ષકારો સાફ દિલ અને પાક હાથવાળા હોય.

ગાંધીજી—નાપાકોની બધાની હું બેધડક સરકારને ભેટ કરીશ.

બન્ને જણા તરફથી હિંદી ભાઇ—અમે તમારી સાથે લડવા નથી આવ્યા, સમજવા જ આવ્યા છીયે એમ તો આપ જાણોછોને ? હવે એક જ સવાલ પૂછીયે. તમારા અનુયાયીઓ છે તેમનો અસહકાર તો વેર અને તિરસ્કાર ઉપર ખરો થયેલો છે એ ખરૂં કે નહિ ?

ગાંધીજી—હા, મને મદ્રાસથી એક અંગ્રેજ ભાઇએ પણ આ બાબતમાં લખ્યું છે.

બીજા સાથી કયાંથી કાઢું ?

અંગ્રેજ ભાઇ—હું તમારો સિદ્ધાન્ત સમજું છું, પણ તમારા અનુયાયીઓની જબાનમાં તો નર્યું ઝેર વર્ષે છે.

ગાંધીજી—હા, હા, પણ મારૂં કહેવું તો એ છે કે કોઇ ઉદાત્ત કામ પ્રીતિથી કે અપ્રીતિથી કરો,—તેનું ફળ આવ્યા વિના રહેતું નથી. સત્ય બીકથી બોલાય કે સમજપૂર્વક બોલાય તોપણ તેથી સત્યનું ફળ આવ્યા વિના રહે ?

હિંદી ભાઇ—તમારો સિદ્ધાન્ત 'પાપને તિરસ્કારો, પણ પાપીને તિરસ્કારો નહિ' એ છે. ત્યારે તમારા અનુયાયીઓનો સિદ્ધાન્ત ઉંધો લાગે છે—'પાપીને તિરસ્કારો, પાપને તિરસ્કારવાની જરૂર નથી' એવો.

ગાંધીજી—તમે અન્યાય નથી કરતા ? કેટલાક પાપ અને પાપી બન્નેને તિરસ્કારે છે. પાપને તિરસ્કારે છે એટલે જ તો તેઓ આટલો ત્યાગ કરી રહ્યા છે. ભારે ભારે ભોગો આપવાને તૈયાર થયા છે. કેવળ પાપીને તિરસ્કાર કરનારથી આટલો ભોગો અપાય ? કોઇ કાળે નહિ.

અંગ્રેજ ભાઇ—તમારો મૂળ સિદ્ધાન્ત તો પાપીઓની સાથે ન ભળવાનો છે. તો પછી તમે નાપાક સાથીઓ સાથે કેમ કામ કરી શકો ? તમારા જેવી ઉંચી કક્ષાએ ઉભા રહીને કાર્ય કરનાર પુરૂષ મલિન હથિયારો વડે કામ કેમ લે ?

ગાંધીજી—તમે સરકારની નાપાકતા અને સાથીઓની અપૂર્ણતાની સરખામણી કરશો ? તમે જરા વધારે વિચાર કરી જુઓ તો સમજશો. કોઈ પણ સુધારક—હું સુધારક છું—પોતાને મળે તેવાં હથિયારોથી કામ લેવાને બંધાયલો છે—મલિન હથિયારો નહિ, પણ અપૂરાં હથિયારો કહો.

હિંદી ભાઇ (ઉઠતાં ઉઠતાં)—આપને આજે બહુ તસ્દી આપી; માફ કરશો. હું અત્યાર સુધી 'અસહકાર' સાથે લડતો આવ્યો છું, પણ આજે જ સમજું છું કે જે 'અસહકાર' સાથે હું લડી રહ્યો હતો તે તમારી પાસે આજે સમજ્યો તે 'અસહકાર' નહિ. અમે બન્ને તમારા આભારી છીયે.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઈ

તા. ૨-૧-૧૯૨૧

નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ

૧*

મહાસભાનું ધ્યેય

મારા જાણવા પ્રમાણે આજે વ્યાસપીઠ પરથી મારા ઠરાવ સામે બે પ્રકારના વાંધા રજુ થશે એમાંનો એક એ છે કે બ્રિટિશ સંબન્ધ તોડવાનો વિચાર આપણે આજે જ ન કરીયે હું જે નોંધી રહ્યો છું તે તો એ છે કે ગમે તે ભોગે પણ બ્રિટિશ સંબન્ધ કાયમને માટે સાચવી રાખવો એ પ્રજાના સ્વાભિમાનને હીણપદ લગાડનાર છે આપણે જે અસહ્ય દુઃખ ભોગવી રહ્યા છીયે તે દૂર કરાવવા દરેક હિન્દીની અંગત ફરજ છે બ્રિટિશ સરકાર ગેરઇન્સાફ દૂર કરવાની ના પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ તે પોતાની ભૂલ કબૂલ પણ કરવાની ના પાડે છે, અને જ્યાં સુધી તેનું આ વલણ કાયમ રહે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સંબન્ધ જાળવી રાખવો એટલું જ આપણે જોઇયે છીયે એમ આપણે કહી શકીયે નહિ આપણા માર્ગમાં ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ હોય છતાં આપણે આખા હિન્દને અને દુનિયાને જાહેર કરી દેવું જોઇયે કે બ્રિટિશ પ્રજા આટલો સાદો ન્યાય પણ નહિ આપે તો કદાચ આપણે બ્રિટન સાથેનો સંબંધ જાળવી ન પણ રાખીયે એક ક્ષણવાર પણ હું એવી સૂચના કરવા નથી માગતો કે આપણે કોઇ પણ ભોગે બ્રિટિશ સંબંધ તોડી જ નાખવો છે જો બ્રિટિશ સંબન્ધથી હિન્દુસ્તાનની પ્રગતિ થતી હોય તો આપણે તેનો નાશ કરવો નથી, પણ જો તે આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની આડે આવતો હોય તો તે તોડી નાખવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે બ્રિટિશ સંબંધ કાયમ રાખવાથી આપણે પોતે પણ વિશુદ્ધ થઇ શકીશું અને બ્રિટિશ પ્રજાને પણ વિશુદ્ધ બનાવી શકીશું એમ જે પક્ષ માને છે તે, અને જે પક્ષની એવી જરાયે શ્રદ્ધા નથી તે બન્ને પક્ષને માટે આ ઠરાવમાં સ્થાન છે દાખલા તરીકે મિ. ઍંડ્રુઝનું દૃષ્ટાન્ત લો તે કહે છે કે બ્રિટિશ સંબંધ જાળવી રાખવામાં હિન્દ માટે જરા પણ શુભ આશા નથી તેમનું કહેવું એ છે કે હિન્દે ઇંગ્લંડથી જુદા પડી તદ્દન સ્વતંત્ર થવું જોઇયે મિ. ઍંડ્રુઝ જેવાને માટે પણ આ સુધરેલા કૉંગ્રેસધર્મમાં સ્થાન છે બીજું દૃષ્ટાન્ત હું પોતે અને શૌકતઅલી આપણાં દુઃખો દૂર થાય કે નહિ, છતાંયે આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જ આપણો વિકાસ કરવો પડશે એવો સિદ્ધાંત હમેશને માટે સ્વીકારવામાં આવતો હોય તો તેમાં અમારે માટે સ્થાન નથી એવા ધ્યેયમાં મારું સ્થાન ન હોઇ શકે આ નવા ધ્યેયમાં બન્ને મતને

*મહાસભાના ધ્યેય વિષેના ઠરાવ પર મસલત સમિતિમાં આપેલું ભાષણ

અનુયાયીઓને ભેળા કરવાનું બળ રહેલું છે, અને સાથે સાથે બ્રિટિશ પ્રજા પણ ચેતશે કે તે ન્યાય આપવા ન માગતી હોય તો આ સામ્રાજ્યનો નાશ કરવો એ દરેક હિન્દીની પવિત્ર ફરજ થઇ પડશે.

હવે આપણે સાધનો વિષેની દલીલોનો વિચાર કરવો રહ્યો. છેલ્લો જવાબ આપવાનો મને હક છે તેથી એ પ્રશ્નમાં હું અત્યારે ઉતરવા નથી માગતો. હમણાં તો હું ફક્ત બંગાળ પ્રાન્તની છાવણીમાં બનેલા ગઈ કાલના બનાવે જે બોધપાઠ આપ્યો છે તે તરફ તમારૂં ધ્યાન ખેંચવા માગું છું તમારે સ્વરાજ જોઇતું હોય તો તે કેમ મેળવાય તેનું એક દિગ્દર્શન કાલે થયું. કાલે બંગાળની છાવણીમાં થોડી રકઝક અને ઝપાઝપી થઇ, થોડો મતભેદ પણ ઉભો થયો મતભેદ તો દુનિયા ચાલે ત્યાં સુધી રહેવાના જ હું પતિપત્ની વચ્ચેના મતભેદથી માહીતગાર છું, કારણકે હું હજુ પણ પતિ છું. ભાંડુભાઇ વચ્ચેના કજીઆ મેં જોયા છે, કારણકે હું ચાર દીકરાનો બાપ છું, અને એ બધાયમાં શારીરિક યુદ્ધમાં તો મને પૂરો કરી નાંખવાની શક્તિ છે. પતિ અને પિતા તરીકેનો વિવિધ અનુભવ મને થઇ ચુકેલો છે. હું જાણું છું કે આપણામાં હંમેશાં રકઝક થતી જ રહેશે. પણ જે બોધપાઠ તરફ હું તમારૂં લક્ષ ખેંચવા માગું છું તે તો એ છે કે મને બન્ને પક્ષ આગળ બોલવાનું માન મળ્યું છે, તેમણે મારી હકીકત પૂર્ણ ધ્યાનથી સાંભળી છે, અને એથી વધારે તો એ છે કે મેં તેમના આગળ જે બોધ નમ્રભાવે મુકેલો તે ગ્રહણ કરીને તેમણે મારા માટેની લાગણી, મારા પ્રતિનો પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવ પ્રદર્શિત કર્યા છે. જો તમે દૃઢ હો, તમે બહાદુર હો, જો સ્વરાજ મેળવવાનો તમારો નિશ્ચય હોય અને જો તમારે ખરેખર કૉંગ્રેસના ધ્યેયમાં ફેરફાર કરવો હોય તો તમારે તમારો ગુસ્સો શમાવી દેવો પડશે. ગેરઇન્સાફની કંઇ પણ લાગણી તમારા હૃદયને કોતરી ખાતી હોય તો તેને તમારે દબાવી દેવી પડશે અને આ બધુ ભૂલી જવું પડશે. બંગાળી ભાઇઓ અને બીજા બધા જે આ મહાન પરિષદ્‌માં દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવેલા છે તેમની પાસે હું એ જ માગી લઉં છું કે તમારા દેશને સ્વતંત્ર બનાવવા સિવાયની બીજી કોઇ પણ બાબત પાછળ પ્રયત્ન ન કરતા, તમારા પોતપોતાના હક આગળ વધારવા વિનાની કોઇ વાતની ચિંતા ન કરતા, તમારા દેશના સ્વમાનની રક્ષા સિવાયની કોઇ બાબત પર ધ્યાન ન આપતા. જેમનાં મન ગઈ કાલે દુખાયાં અને જેમને કાલે પોતાનાં માથાં ફુટી ગયેલાં લાગ્યાં તેવાઓના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવાની હું તમારામાંના દરેકને સલાહ આપું છું. (હર્ષના પોકાર) કૉંગ્રેસની ખાસ બેઠકમાં આપણે જે મહાન યુદ્ધમાં ઉતર્યા છીએ તે વિગ્રહ પૂરો થઈ રહે તે પહેલાં આપણને કદાચ લોહીનો સમુદ્ર તરવો પડશે. આ વાતનું મને ભાન છે; પણ આપણા પર કે આપણામાંના કોઇના પર ખુન રેડયાનો આરોપ ન આવવો જોઇયે. ભવિષ્યની પ્રજા પાસે આપણે કહેવડાવવું જોઇયે કે આપણે સહન કર્યું છે, આપણે પારકાના નાહક પણ પોતાના જાનની કુરબાની કરી છે. અને તેથી હું જરાયે આંચકા ખાધા વગર કહું છું કે જેમનાં માથા ફુટ્યાં અને જેમની જીંદગીઓ જોખમમાં આવી પડી કહેવાઇ છે તેવાને માટે હું બહુ સહાનુભૂતિ

દર્શાવવા માગતો નથી. આમ થવાથી મર્યું શું ? પોતાના દેશી ભાઇઓને જ હાથે મરવું એ તો બહેતર છે. આપણે શાને માટે અને કોના પર વેર લેવાનું રહ્યું ?

તમારામાંના દરેક પાસે માગી લઉં છું કે કોઈ પણ પ્રસંગે તમારા દેશી ભાઈ વિરુદ્ધ તમારૂં લોહી ઉકળી રહ્યું હોય (પછી ભલે તે સરકારી નોકરીમાં હોય, છૂપી પોલીસમાં હોય કે ડિટેક્ટિવ હોય) તો તમારે ગુસ્સાને દાબી રાખવાની અને ઘાનો બદલો ઘાથી વાળતાં અટકવાની સંભાળ લેવી જોઇશે. એમ સમજજો કે જે ક્ષણે તમે સામો ઘા કરશો તે જ ક્ષણે તમારૂં કામ ધૂળમાં મળી જશે. એ તમારો અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ છે. પ્રમુખ સાહેબ પાસે દોડી જઇને તેમની સમક્ષ કજીઓ રજુ કરતાં જે અટક્યા તેમને હું અભિનંદન આપું છું. આ ઠરાવ કેવળ હર્ષનાદથી જ પસાર કરશો નહિ, જોકે આ ઠરાવને માટે મારે તમારા હર્ષનાદની જરૂર તો પડશે જ. આ ઠરાવ પસાર કરવાની સાથે સાથે જ હું તમારી પાસેથી દુનિયામાં કશાથી ન ચળી શકે એવી શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયની આશા રાખું છું. હું જાણું છું કે તમારો નિશ્ચય જેમ બને તેમ વહેલું સ્વરાજ મેળવવાનો છે. અને તમારી ઇચ્છા એ સ્વરાજ કાયદેસર, માનભર્યાં, અહિંસાત્મક અને શાન્ત સાધનોથી જ મેળવવાની છે. હથિયારથી આપણે સરકારનો મુકાબલો કરી શકીયે એમ નથી, પણ જેને હું આત્મબળ કહી રહ્યો છું તેનાથી આપણે સરકાર સામે ઝૂઝી શકીયે એમ છીયે. આ આત્મબળ કોઇ એક જ માણસના—પછી તે સંન્યાસી હોય કે કહેવાતો મહાત્મા હોય—અધિકારની વાત નથી. આત્મબળ સ્ત્રી કે પુરુષ સર્વ મનુષ્યના અધિકારની વાત છે; અને તેથી મારા દેશબંધુઓ જો આ ઠરાવને સ્વીકારવા માગતા હોય તો તેમને હું કહું છું કે તેઓ તેને દૃઢ નિશ્ચયથી સ્વીકારે, અને સમજી લે કે મેં ઉપર વર્ણવી તેવી શુભ પળમાં તે સ્વીકારાયો છે. પ્રભુ તમારી પાસે આ ઠરાવ સર્વાનુમતે સ્વીકારાવે અને તમારામાં એક વર્ષની અંદર આ ઠરાવને પાર પાડવા માટેનાં ધૈર્ય અને બળ પણ પ્રેરે.

તા. ૨-૧-૧૯૨૧

નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ

૨*

મારી આગળ મૂળ ઠરાવ, સામ્રાજ્યમાં રહેવાવાળી બાબત, પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર અને શબ્દો કાઢી નાંખવાની સૂચના, એ બધી વિવિધ પ્રકારની સૂચનાઓ પડેલી છે. આપણાં દુઃખો દૂર ન થાય તો હું હજુયે કહું છું કે બ્રિટિશ સંબંધ તોડી નાંખવો જોઇયે. બંધારણમાં ફેરફાર કરવાનું કારણ આ છે અને જો દુઃખો દૂર થશે તો પરસ્પર ચર્ચા થયા પછી સ્વરાજ માટેનું સમાધાન આવવાનો સંભવ રહે છે જ. આમાં પ્રપંચ જરાયે નથી. રજુ કર્યા પ્રમાણેના મહાસભાના ધ્યેયથી તો બંને પક્ષને આવવા માટેનો માર્ગ ખુલ્લો રહે છે. જો આવું નામ પ્રપંચ હોય તો એને આપણે આવકાર દઇયે. કાયદેસર અને શાન્ત સાધનો તો મહાસભાધર્મના પાયા રૂપ છે. યૂરોપીઅનોને આપણે જાહેર કરવું જોઇયે કે અમારા દેશમાં તમારી જીંદગી સહીસલામતીમાં છે અને તમારી તોપો વગેરે તો વિનાશનાં સાધનો નહિ પણ કેવળ રમકડાં છે. આ સમે તો હિંસાનો જરાયે સંભવ નથી. અત્યાર સુધી આપણે ફક્ત શિક્ષિત વર્ગ સાથે જ કામ લેવાનું હતું; હવે આપણે લોકસમુદાય સાથે કામ લેવાનું છે. સ્વરાજ જો નામોશીભર્યાં સાધનોથી મળવાનું હોય તો તે સ્વરાજ પણ નામોશીભર્યું છે. ઇસ્લામને અપમાનથી મુક્ત કરવા માગતા હોઇયે તો આપણે શાન્તિ જાળવવી જોઇયે; નહિ તો આ

* મસલત સમિતિમાં આપેલું; મહાસભાના વધારાઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું.

જેમના દિલમાં એવો સંશય હશે કે આ સલ્તનત કેમ નહિ સમજી જાય, આવી સલ્તનત પણ છેવટે સમજી જશે અને ન્યાય આપશે, ધારાસભાઓમાં જઈને તેમને સમજાવી શકશું, એવા મતના લોકોને માટે પણ આ ઠરાવથી મહાસભામાં સ્થાન રાખેલું છે.

આપણે સલ્તનતને દંડ દેવા નથી માગતા. અંગ્રેજી સલ્તનતને મિટાવીને જ સ્વરાજ મેળવવું એમ આમાં નથી. એ જ સલ્તનત જો આપણને ન્યાય દેવા તૈયાર હોય, અધિકાર દેવા તૈયાર હોય તો આપણે તેની અંદર રહેવાને તૈયાર છીયે. આને હું ન્યાયપંથ કહું છું. એ પંથે જતાં આપણને બાધા કે વિઘ્ન નથી.

માટે હું તમને કહું છું કે જો તમને આ ઠરાવ કબૂલ હોય, આપણે સ્વરાજ લેવું છે અને તે આ ઠરાવમાં કહ્યું છે તેવા ઢંગથી લેવું છે એ તમને કબૂલ હોય તો તમે દિલમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરો. કેવળ ઠરાવ પસાર કરી દીધો એટલે કામ ખતમ નથી થતું. તમે પ્રતિજ્ઞા કરશો તો સ્વરાજ જરૂર મેળવશો, પંજાબના જુલમોને અને ખિલાફતના અન્યાયને દુરસ્ત કરી શકશો.

તમને એમ કહેનારા વક્તા પણ આવશે કે આપણા ઉદ્દેશને હાંસલ કરવાને ફાવે તેવાં સાધનો વાપરી શકીયે આનો જવાબ પ્રસંગ આવશે તે વખતે હું આપીશ. અત્યારે તો હું એટલું જ કહીશ કે મહાસભાનો આપણે આદર્શ ઠરાવીયે તો તે આજનો સમો જોઈને જ ઠરાવવો જોઈયે. મારે પોતાને માટે તો એ જ ધર્મ છે કે હિંસા કરીને મારે સ્વરાજ મળતુ હોય તો તે નથી જોઇતું, મોક્ષ મળતો હોય તો તે પણ નથી જોઈતો; ઇશ્વરની ભક્તિ પણ હિંસા કરીને થતી હોય તો મારે તેવી ભક્તિ નથી જોઇતી. તમારે માટે આજે આ ઠરાવમા બતાવ્યાં છે તેવાં શાન્તિનાં અને અને સચ્ચાઈનાં સાધનો જ યોગ્ય છે. તેવા સાધનોથી જ તમારી પર થયેલા અન્યાયોને તમે દુરસ્ત કરી શકશો.

હું તમને હવે વધારે કંઇ નથી કહેવા ઇચ્છતો. આજ હિન્દુસ્તાનમાં ચોમેર કેટલી જાગૃતિ થયેલી છે તે હું પીછાનું છું અને તેથી માનું છું કે તમને કંઇ વધારે સંભળાવવાની જરૂર નથી.

મારે વિવેચન પૂરૂં કરતાં પહેલાં હું તમારી સમક્ષ એક આદર્શ પાઠ વર્ણવવા ઇચ્છું છું. કાલે બંગાળ કૅંપમાં થોડો ઝગડો થયો હતો. તે સાંભળીને મને દુઃખ થયું—સ્વતંત્રતા કઇ રીતે મેળવાય તે બતાવું એમ જાણીને હું ત્યાં ગયો. અદબની સાથે મારે કહેવું હતું તે એ ભાઇઓને કહ્યું. મેં તેમને કહ્યુ કે તમારામાંથી કયો પક્ષ ન્યાયી છે અને કયા પક્ષની ભૂલ છે એ હું નહિ કહી સકું, પણ જો તમે તમારા અણબનાવને દુરસ્ત કરાવી લેવા ઇચ્છતા હો, હિન્દુસ્તાનને માટે સ્વરાજ લેવા માગતા હો, દિલ સાફ અને નિર્મળ કરવા માગતા હો તો તમે બધી વાત ભૂલી જાઓ. તમારી બધી તકરાર તમે અહીંની અહીં દફનાવીને હો. અને એ બન્ને પક્ષો સમજી ગયા. સ્વરાજ જોઇતું હોય

તો પોતાના ભાઈએ ઇજા કરી હોય કે માથું ફોડયું હોય તોયે આપણે સરકાર પાસે ન જવું; અધ્યક્ષ પાસે પણ શું કામ જવું પડે ? મને કોઇ લાકડી મારે તો હું દ સામો નમન કરું. તેને જીતવાનો એ જ અવસર છે. તેમ ન વર્તીયે .તો આપણાથી ક નહિ બને. જો તમે દૃઢ હો, બહાદુર હો, જો સ્વરાજ મેળવવાનો તમારો નિશ્ચ જ હોય, અને જો તમારે ખરેખર મહાસભાના ધ્યેયમાં ફેરફાર કરવો હોય, તમારે તમારો ગુસ્સો સમાવી દેવો પડશે ગેરઈન્સાફની કંઈ પણ લાગણી તમારા હૃદય કોતરી ખાતી હોય તો તેને તમારે દબાવી દેવી પડશે અને આ બધું ભૂલી જવું પડશે. (બંગાળી ભાઈઓ અને અન્ય સર્વ જે આ મહાન પરિષદમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવેલા તેમની પાસેથી હું એજ માગી લઉં છું કે તમારા દેશને સુદૃઢ બનાવવા સિવાયની બીજી કો બાબત પાછળ પ્રયત્ન ન કરતા; તમારા પોતપોતાના હક આગળ વધારવા વિનાની કે વાતની ચિંતા ન કરતા; તમારા દેશના સ્વમાનની રક્ષા સિવાયની કોઇ બાબત પર ધ્યા ન આપતા. જેમનાં મન ગઈ કાલે દુખાયા અને જેમને પોતાનાં માથા ફૂટી ગયેલાં લાગ નેતાઓના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવાની હું તમારામાંના દરેકને સલાહ આપું છું. (હર્ષ- પોકાર) મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં આપણે જે મહાન યુદ્ધમા ઉતર્યા છીયે તે વિગ્રહ પૂ થઈ રહે તે પહેલા આપણને કદાચ લોહીનો સમુદ્ર તરવો પડશે. આ વાતનું મને ભાન છે. પ આપણા પર કે આપણામાના કોઇના પર ખુન રેડયાનો આરોપ ન આવવો જોઇયે. ભવિષ્ય પ્રજા પાસે આપણે કહેવડાવવું જોઇયે કે આપણે સહન કર્યું છે, આપણે પારકાના નહિ પા પોતાના જાનની કુરબાની કરી છે. અને તેથી હું જરાયે આંચકો ખાધા વગર કહું છું જેમના માથાં ફૂટેયા અને જેમની જીંદગીઓ જોખમમા આવી પડી કહેવાઈ છે તેવાને માટે બહુ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માગતો નથી આમ થવાથી ગયુ શું? પોતાના દેશી ભાઇઓને હાથે મરવું એ તો બહેતર છે. આપણે શાને માટે અને કોના પર વેર લેવાનું રહ્યું ડિટેક્ટિવ કે સરકારનો કોઈ પણ અમલદાર મને મારી લે તોયે હું તેની સામે સરકારન પાસે ફરીઆદ નહિ કરું, પણ ઇશ્વર પાસે ફરીઆદ કરુ અંદર અંદર આપણે સહકાર પૂરે નહિ કરીયે ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા નહિ મળે. બંગાળી ભાઈઓએ દંગો કર્યો, પણ તેઓ સમજી ગયા કે તરત સાવધાન થઈ ગયા જેઓ હિંસાને ધર્મ સમજે છે તેમને હું કંઇ નથ કહેવા માગતો, પણ જેઓ પોતાને અસહકારવાદી ગણાવે છે તેમને હું જરૂર દબાવીને કહ શકું. તેમણે ગુસ્સો નહિ કરવા એકરાર કર્યો છે હુ બંગાળના પ્રતિનિધિ ભાઈઓને આ પ્રસંગે મુબારકબાદી આપું છું. તમે સહુ તેમની પેઠે જ વર્તશો તો મને રજ માત્ર શંક નથી કે તમે સ્વરાજ મેળવી શકશો. તમને મારનારને તમે માફી આપો તે નામર્દીથી નહિ આપો. મને કોઈ મારે તો હું તેને નામર્દીથી બરદાસ્ત નહિ કરી લઉં. હું જાણુ કે તે ખરેખરો નામર્દ છે. તેની દયા ખાઇને મારા પર અત્યાચાર કરનારને પણ હું માફી દઉં એમ બહાદુરી છે. આ ઠરાવ તમારી પાસે મુકતી વેળાએ આ પદાર્થપાઠ હું તમારીસામે મુકું છું

સાથે સાથેજ હું તમારી પાસેથી દુનિયામાં કશાથી ન ચળી શકે એવા શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયન પણ આશા રાખું છું. હું જાણું છુ કે તમારો નિશ્ચય જેમ બને તેમ વહેલું સ્વરાજ મેળવવાનો છે

અને તમારી ઇચ્છા એ સ્વરાજ કાયદેસર, ખાનદાનીભર્યાં, અહિંસાત્મક અને શાન્ત સાધનોથી જ મેળવવાની છે. હથિયારથી આપણે સરકારનો મુકાબલો કરી શકીયે એમ નથી, પણ જેને હું આત્મબળ કહી રહ્યો છું તેનાથી આપણે સરકારની સામે ઝૂઝી શકીયે એમ છીયે. આ આત્મબળ કોઇ એક જ માણસના—પછી તે સંન્યાસી હોય કે કહેવાતો મહાત્મા હોય—અધિકારની વાત નથી. આત્મબળ સ્ત્રી કે પુરુષ સર્વ મનુષ્યના અધિકારની વાત છે. તેથી મારા દેશબંધુઓ જો આ ઠરાવને સ્વીકારવા માગતા હોય તો તેમને હું કહું છું કે તેઓ દૃઢ નિશ્ચયથી સ્વીકારે અને સમજી લે કે મેં ઉપર વર્ણવી તેવી શુભ પળમાં તે સ્વીકારાયો છે. પ્રભુ તમારી પાસે આ ઠરાવ સર્વાનુમતે સ્વીકારાવે અને તમારામાં એક વર્ષની અંદર આ ઠરાવને પાર પાડવા જેટલાં ધૈર્ય અને બળ પ્રેરે.

૪*

અસહકારનો ઠરાવ

મહાસભાનો ઠરાવ કોઈ વ્યક્તિના 'અંતરના નાદ'ની આડે આવી શકે નહિ. એનો એવો અર્થ કરવો એ ભૂલ છે. મહાસભાના ઠરાવને એ રીતે બંધનકારક ગણવાનો મેં કદી આગ્રહ નથી બતાવ્યો. હજરત મોહાની સાહેબ વિદ્યાર્થીઓની બાબતમાં મુકેલી ૧૬ વર્ષની વયમર્યાદાની સામે છે. હું કહીશ કે સોળ વર્ષની અંદરનો કોઇ વિદ્યાર્થી શાળા છોડવાનો નિશ્ચયી હશે તો આ દુનિયામાં તેને કોણ અટકાવી શકનાર છે ? પણ કુમળી વયનાં બાળકોને આપણે અસહકારનો ઉપદેશ ન કરવો ઘટે. એમના અંતઃકરણને જાગ્રત કરવાનું કામ આપણું નથી, પણ એમના માબાપનું છે. 'અંતરના નાદ'ને માન ન આપતાં મહાસભાની આજ્ઞાને માથે ચડાવવાની સૂચનાને હું મળતો નથી થઇ શકતો. માનવીના અંતરમાંથી નીકળતો નાદ એ પવિત્ર દૈવી વસ્તુ છે. મારા પોતાના અંતરના નાદની વિરુદ્ધ હું મહાસભાની ભલામણ થયેલી જોઉં તો શું કરૂં? મારે તો હજારોની મેદનીએ કરેલી આજ્ઞાની વિરુદ્ધ જઇને પણ મારા 'અંતરના નાદ'ને માન આપવું રહ્યું. આથી જ મેં અલીગઢ અને કાશીના વિદ્યાર્થીઓને 'અંતરના નાદ'ની પવિત્રતા ફરી ફરીને સમજાવવા પાછળ એટલી તસ્દી લીધી. પોલીસ અને લશ્કરી લોકોના સંબન્ધમાં પણ સાહેબ લોકોના નોકરોને ફોડવાનો ઠરાવમાં આશય નથી. એમાં તેમને એટલું જ સમજાવવાનો આશય છે કે આ સેતાની સરકારની સેવા બજાવીને તેઓ સ્વદેશનું અકલ્યાણ કરે છે. આ તેમને સૂઝી જાય એટલે તેઓ નોકરીઓ છોડે. આપણે તેમની વફાદારીને કે નોકરીને અંગે રહેલી તેમની ફરજ વિરુદ્ધ તેમને નથી ઉશ્કેરતા. આપણે તો માત્ર એમનાં અંતઃકરણમાં બળતી આત્મજ્યોત હોલવી ન નાંખવાને જ એમને સમજાવીયે છીયે. આ વાતને કહો, તો–

---

* શ્રી. દાસે રજુ કરેલા અસહકારના ઠરાવને ટેકો આપતાં કરેલું ભાષણ તા. ૩૦-૧૨-૧૯૨૦ તા. ૬-૧-૧૯૨૧ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અહીં લીધું છે.

હજી વધારે સ્પષ્ટ કરું. જો હું પોતે જનરલ ડાયરની હાથ નીચેનો કોઈ સિપાઈ હોત અને જલિયાંવાલામાં મને નિર્દોષ માણસો પર ગોળી ચલાવવાનો હુકમ મળ્યો હોત તો હું જીવને જોખમે પણ એ હુકમનો અનાદર કરવાનો મારો ધર્મ ગણત. સિપાઈની જીંદગીની સખ્તાઈથી હું વાકેફ છું, છતાં કહું છું કે જો કોઈ સિપાઈને એના અમલદાર તરફથી એના પોતાના 'સ્વધર્મ'ની વિરુદ્ધ જનારો હુકમ મળે તો પોતાની જીંદગી આપીને પણ એ હુકમનો અનાદર કર્યે જ એને છૂટકો રહ્યો. મને ઉમેદ છે કે આ ઠરાવને પાસ કરીને તમે છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં સરકાર જોડે અગર તો આપણી વચ્ચે મચેલાં વિખવાદ અને ક્લેશ કડવાશ સર્વ કંઇ ભૂલી જશો અને કેવળ એકચિત્ત થઈને ઠરાવમાં દોરેલો કાર્યક્રમ પાર પાડવાના કામમાં લાગી જશો. આટલું કરશો તો હું ફરી એકવાર તમને યાદ આપું છું કે સ્વરાજ મેળવવાને એક વરસ તો નહિ, પણ નવ મહિના પણ તમને લાગવાના નથી.

---

૧ નાગપુરના અન્ત્યજો આગળ

ગાંધીજીને આ પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લેવાની સૂચના બે સુધારક ગૃહસ્થોએ કરી. તેમણે કહ્યું કે 'મહાત્મા ગાંધીના રાજકીય મતો સાથે અમને મેળ નથી. મહાત્માજીએ ભલે તેટલું મોટું કાર્ય કર્યું હોય તોપણ જ્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાને તેઓ નાબૂદ કરાવી શક્યા નથી ત્યાં સુધી તેઓ મહાત્માપદને લાયક નથી. આજ સુધી આપણે માટે મહાત્માજીએ કશું જ કર્યું નથી. તેમને આપણા પ્રયત્નોને માટે સહાનુભૂતિ છે. આપણી ઉન્નતિને અર્થે આપણને ગાંધીજીની ગરજ નથી. રાજ્યમાં સારા કાયદાઓ ઘડાવીને પણ આપણે આપણી ઉન્નતિ કરાવી શકશું, પણ અસ્પૃશ્યતાને આપણે કાયદાની મદદથી કાઢી શકાયે તેમ નથી.'

આવા ઉદ્‌ગારોથી જ્યારે સભાનો આરંભ થયો ત્યારે ગાંધીજીને અસ્પૃશ્યતા વિષે અને અન્ત્યજોની ઉન્નતિ વિષેના પોતાના વિચારો ખૂબ સ્પષ્ટતાથી બોલવાની જરૂર પડી. પહેલાં તો આખા દિવસના થાકેલા હોવાથી તેમનો વિચાર ટુંકામાં પતાવી દેવાનો હતો. ગાંધીજી હિન્દીમાં બોલ્યા:

" આ સભાનું અધ્યક્ષસ્થાન લેતાં મને ઘણો આનંદ થયો છે. "

શરૂ કરતા પહેલાં ગાંધીજીએ ત્રણ સવાલ કર્યા. હું બોલું છું તે સહુ સમજો છો ? જવાબ 'હા' મળ્યો. અંત્યજો હોય તેમને હાથ ઉંચા કરવાનું કહેતાં ઘણા હાથ ઉંચા થયા. લગભગ પોણો ભાગ અંત્યજો હતા.

" આટલા બધા અંત્યજેતર લોકો આ સભામાં આવેલા જોઈ હું બહુ ખુશ થયો છું.

સુધારક અને મારી વચ્ચે ફરક

" અન્ત્યજવર્ગની હાલતનો અભ્યાસ હું કેટલાયે વર્ષોથી કરી રહ્યો છુ આ વિષયમા આપણા મોટા મોટા સુધારકોના જેવો હું નથી સુધારકો જે રીતે કામ કરે છે તે રીતે હું કામ કરતો નથી જ્યારથી હુ હિન્દુસ્તાનમા આવ્યો છુ ત્યારથી સુધારકો જે ઢબથી કામ કરી રહ્યા છે તેની ઉપર મેં વિચાર કર્યો છે પણ હુ જે કામ કરૂ છુ તેમા ત્રૂટી છે અગર તો બીજાઓ કરે છે તે વધુ સારૂ છે એવુ મને નથી લાગ્યુ મારામા ત્રૂટી હોય એ સંભવિત છે, પણ ત્રૂટી નથી એવો જ મારો વિશ્વાસ છે

મારૂં કામ

" હુ કામ કરૂ છુ તે આ પ્રમાણે છે. અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે, તેથી એ પાપને હઠાવવુ જોઇયે અસ્પૃશ્યતાને હઠાવવી એ હુ મારૂ કર્તવ્ય સમજુ છુ, પણ તે અન્ત્યજોની અંદરથી નહિ પણ ઇતર હિન્દુઓમાથી હઠાવવી જોઇયે અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મની અતિશયતા છે મદ્રાસમા એક સ્થળે હુ બોલ્યો હતો કે જેવી "આપણી સલ્તનતમા બની ભારી શયતાનિયત હું જોઉ છુ અને જેમ એ દુરસ્ત કરી ન શકુ તો તેને મિટાવવા હું ઇચ્છુ છુ, તેમ હું માનુ છુ કે હિન્દુ ધર્મમા અસ્પૃશ્યતા એ ભારે શયતાનિયત છે

આપણી હાલત બૂરી કેમ ન હોય ?

" સ્વ ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામા ત્યાનો બધો મામલો જાણ્યા બાદ કહ્યુ હતુ કે 'આપણી હાલત આવી બૂરી કેમ ન હોય ?' જેમ આપણે અન્ત્યજોને અસ્પૃશ્ય સમજીયે છીયે તેમ યૂરોપની પ્રજા પણ આપણને, હિન્દમુસલમાન બધાને, અસ્પૃશ્ય સમજે છે. તેમની સાથે રહેવા આપણને પરવાનગી નહિ, તેમના જેટલા આપણને હક પણ નહિ જેટલા બેહાલ હિન્દુ સમાજે અન્ત્યજોને કર્યાં છે તેટલા દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓએ હિન્દીઓને કર્યા છે હિન્દ બહારના સલ્તનતના જેટલા સસ્થાનો છે તેમા પણ ગોરાઓનુ વર્તન તેવુ જ છે, જેવું હિન્દુ સમાજનું વર્તન અન્ત્યજો સાથે છે માટે જ ગોખલેજીએ કહેલુ કે 'આપણે હિન્દુ સમાજે બતાવેલી શયતાનિયતનુ ફળ મળી રહ્યું છે સમાજે મોટુ પાપ કર્યુ છે, ભારે શયતાનિયત દેખાડી છે, એને પરિણામે જ આપણી બૂરી હાલત દક્ષિણ આફ્રિકામા થયેલી છે ' મે તરત તેનો સ્વીકાર કરી લીધો એ વાત સાવ સાચી હતી ત્યારપછીનો મારો અનુભવ પણ તેવો જ છે.

ચુસ્ત હિન્દુ

"હું પોતે હિન્દુ છુ, હુ દાવો કરૂ છુ કે હુ ચુસ્ત હિન્દુ છુ મારો વિશેષ દાવો છે કે હું સનાતની હિન્દુ છુ આજે ગુજરાતમા હિન્દુ સમાજની સાથે મારે મોટો ઝગડો ચાલી રહ્યો છે હિન્દુ સમાજ—ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સમાજ મારો સનાતની હિન્દુ હોવાનો દાવો ઇનકાર કરે છે, છતા હુ મારો દાવો કાયમ રાખું છુ અને કહું છુ કે હું સનાતની હિન્દુ છુ.

હિન્દુ સમાજની મોટી ખામી

હિન્દુ સમાજની આ ભારે મોટી ખામી છે બીજી ખામીઓ પણ બહુ છે પણ એ તો આજે દૂર કરો કે હજાર વરસ પછી કરો તોયે ક્ષંતવ્ય હશે, પણ હુ અન્ત્યજની અસ્પૃશ્યતાને સાખી શકતો નથી અસ્પૃશ્યતાની હુ બરદાસ કરી શકતો નથી હિન્દુ સમાજનુ કર્તવ્ય છે કે અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે ભારે તપશ્ચર્યા કરે મેં કહેલુ છે ને આજે પાછો હિન્દુ સમાજને કહુ છુ કે જ્યા સુધી અસ્પૃશ્યતાના પાપમાથી હિન્દુ સમાજ મુક્ત નહિ થાય ત્યા સુધી સ્વરાજ્યસ્થાપના અસભવિત છે મારા ઉપર તમે ઈતબાર રાખતા હો તો તમને કહુ છુ કે જેટલુ દર્દ અન્ત્યજને અસ્પૃશ્ય રહેવામાં છે તેથી વધારે દર્દ મને અસ્પૃશ્યતા હિન્દુ ધર્મમા હોવાથી છે અસ્પૃશ્યતા હિન્દુ સમાજમા કાયમ છે ત્યા સુધી મને લાજ આવે છે અને હિન્દુ છુ એવો દાવો કરતા પણ મને સંકોચ થાય છે આજે મરાઠીમા જેઓ મારી આગળ બોલી ગયા તેઓએ આક્ષેપ કર્યો છે જે પદ હિન્દુસ્તાને મને આપ્યુ છે પણ જે મે સ્વીકાર્યું નથી, તેને માટે હું લાયક ત્યારે જ થાઉ કે જ્યારે હિન્દુ ધર્મમાથી અસ્પૃશ્યતા નીકળી જાય (ગાધીજીના ભાષણ દરમિયાન બે વાર તાળીઓના અવાજ થઇ ગયા હતા અહીં વળી ત્રીજી વાર અવાજ થયો એટલે ગાધીજીને કહેવુ પડયુ કે 'હુ જ્યા હ્રદયના ઉદ્દગારો આપવા માગું છું ત્યા તમે અવાજથી મને ન રોકો ') હુ તમને પૂછુ છુ કે તમે મને કહી શકતા હો તો કહો કે એક આદમી શી રીતે કામ લેવાથી કેટલાયે વરસના રિવાજને એક દિવસમા મટાડી શકે મને કોઈ બતાવી શકે કે આમ કરવાથી આજ એને હઠાવી શકાય તો હુ આજ હઠાવુ પણ હિન્દુ સમાજ પાસે દોષનો સ્વીકાર કરાવવો અને તે દોષ સુધરાવવો એ કઠણ છે

મુશ્કેલીઓ

હુ જે કહુ છુ તે જ કરુ છુ હુ જે કામ કરી રહ્યો છુ તેમા મારી ધર્મપત્નીને સામેલ કરવામા મને કષ્ટ પડયુ છે, મને જે તપશ્ચર્યા કરવી પડી છે તે પરથી હુ તમને અન્ત્યજોને અને હિન્દુ સમાજને બતાવવા માગુ છુ કે આ કામમા ભારે મુશ્કેલીઓ રહી છે તેથી હુ એમ નથી કહેવા માગતો કે આ કામને બધ પાડવુ પણ કામ શી રીતે લેવુ તેની પદ્ધતિ વિચારી લેવી જોઇયે માટે જ તમારા ઠરાવો મને પસદ નથી પડતા

તમે ઠરાવ કરવા માગો છો કે અન્ત્યજોને જેટલા દેવાલયો છે તેમાં જવાનો હક હોવો જોઇયે એ કેમ બની શકે ? હિન્દુ ધર્મમા જ્યા સુધી વર્ણાશ્રમધર્મને પ્રધાનપદ આપવામા આવ્યુ છે ત્યા સુધી એમ કહેવુ કે દરેક દેવાલયમા પ્રત્યેક હિન્દુ જઇ શકે એ આજ નહિ અને આજે એ સમાજમા દાખલ કરવુ અસભવિત છે હિન્દુ સમાજ આને માટે તૈયાર નથી મારો અનુભવ છે કે ઘણા દેવાલયોમા અન્ત્યજો સિવાયની બીજી કેટલીક જાતિઓથી પણ નથી જઇ શકાતુ મદ્રાસમા કેટલાક દેવાલયોમા તો હુયે નથી જઇ શકતો મને એ વિષે દુ ખ નથી હુ એમ પણ કહેવા તૈયાર નથી કે આમા હિન્દુ સમાજની સકુચિત

દૃષ્ટિ છે યા તો તેનો દોષ છે. દોષ હોય પણ, પરંતુ કઈ દૃષ્ટિથી એ દોષ કરાયેલો છે તેનો ખ્યાલ કરવો જોઇયે. એ કાર્ય જો સંયમની દૃષ્ટિથી કરવામા આવતું હોય તો હું નહિ કહું કે સહુને દેવાલયોમા જવાનો અધિકાર હોવો જોઇયે. હિન્દુસ્તાનમા પૃથક્ પૃથક્ સંપ્રદાયો છે, તેને હું નષ્ટ કરવા નથી માગતો. હિન્દુ સમાજનુ પતન સંપ્રદાયોથી કે વર્ણાશ્રમથી નથી થયુ પતન થયુ છે તે તો વર્ણાશ્રમમા રહેલા સૌન્દર્યના અને સંયમના ત્યાગથી થયેલું છે તમારે એ સમજી લેવું જોઇયે કે વર્ણાશ્રમધર્મ એક ચીજ છે અને અસ્પૃશ્યતા એ બીજી ચીજ છે. વર્ણાશ્રમધર્મ દોષિત છે, તેમાં પાપ છે, એમ કહેવામાં પશ્ચિમની પદ્ધતિનો પ્રયોગ છે. હું એ પદ્ધતિનો પ્રયોગ નથી કરતો. એના સ્વીકારે હિન્દુસ્તાનને પાડયુ છે અન્ત્યજોના આશીર્વાદ અને અંત્યજોની પ્રસન્નતા હું મફતમાં લેવા નથી ચાહતો તેથી હું આજે સાફ કહી દેવા ઇચ્છું છું કે આ કામમા હું બહુ કષ્ટથી ભળ્યો છુ, કારણ હું અસ્પૃશ્યતાનો દોષ મટાડવામાં અન્ત્યજોની અને સુધારકોની સાથે છુ બીજી બાબતોમાં તમે ને એ જે કરવા માગો છો તેમા હું સામેલ નથી. હું કોઇ પણ હિન્દુને નથી કહી શકતો—કારણ હું તે માનતો નથી—કે દરેક હિન્દુએ એકબીજાની સાથે ખાવું, પીવુ કે બેટીવ્યવહાર કરવો તેની આવશ્યકતા નથી હું કહું છુ કે જે માણસ આ ત્રણે વ્યવહારનો ત્યાગ કરે તે સંયમી હોઇ શકે છે અને સ્વચ્છંદી પણ થઇ શકે છે. હું માનું છું કે એ ત્યાગ સંયમવૃત્તિથી જ થયેલો છે.

હું પોતે અન્ત્યજોની સાથે ખાઉં છું પીઉં છું. એક અન્ત્યજ છોકરીને મેં દત્તક લીધી છે. એ છોકરી મને પ્રાણથી પ્યારી છે. છતા હિન્દુ સમાજને હું નહિ કહું કે તમારી ત્યાગવૃત્તિને તમે હઠાવી દો. હું માનુ છું કે મારા જેવાને માટે પણ હિન્દુ સમાજમાં સ્થાન છે સન્યાસી ન હોવા છતા હું કરી રહ્યો છું તેમ કરનારને માટે હિન્દુ સમાજની અંદર સ્થાન છે. મુસલમાનો મને કંઇ ખાદ્ય વસ્તુ આપે અને તેમની પાસેથી હુ તે ખાઈ લઉં તેમ અન્ત્યજો પાસેથી પણ હુ ખાદ્ય વસ્તુ લઇ શકું છું. પણ એમ કરવાને હું હિન્દુને ફરજ પાડવા નથી ઇચ્છતો, કારણકે આમ કરવામા સંયમ તૂટે છે. એ સંયમમા હિન્દુ સંસારની રક્ષા રહેલી છે વર્ણાશ્રમને કે ખાવાપીવાના વ્યવહારને મટાડવો અને અસ્પૃશ્યતાને મટાડવી એ એક વસ્તુ નથી. એક વસ્તુ સંયમ છે, જ્યારે બીજી વસ્તુ શયતાનિયત છે. હું અભ્યાસી છુ અને અધ્યયન કરી રહ્યો છુ, એટલે મને જ્યારે લાગશે કે મારી સમજમા ભૂલ હતી તે જ દિવસે હું મારી ભૂલ કબૂલ કરી લઇશ પણ અત્યારે તો હું કહેવાને તૈયાર છુ કે જેઓ અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરી રહ્યા છે તેઓનામા હું પાખંડ જ જોઉં છુ, શયતાનિયત જોઉં છું જેનો તેઓ બચાવ કરી રહ્યા છે તે શયતાનિયત છે.

પ્તા- મેં મારી મર્યાદા, મારૂ શું કામ છે તે કહી દીધુ છે, તેની પદ્ધતિ પણ મેં જણાવી
પુનો દીધી છે. હું નથી માનતો કે સુધારકો અન્ત્યજોમા કામ કરીને, તેમને કેળવણી આપીને અસ્પૃશ્યતાનો દોષ મટાડી શકે હુ એવા ઘણાઓને જાણું છું કે જેઓ પ્લૅટફૉર્મ પર ખૂબ

બોલે છે, પણ જ્યારે સ્પર્શ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ડરી જાય છે. આવી દલીલ સાથે મારી ભિન્નતા છે, અને હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે આ રીતે સુધારો નહિ થાય ! પણ બીજી તરફ હિન્દુ સમાજ સમજશે ત્યારે કરશું એમ કહેનારનો પણ મને કંટાળો છે. હું તો અન્ત્યજોને કહી રહ્યો છું કે આવા પાપ સામે હું પોતે તો અસહકાર જ કરૂં. અહીં આવેલા અન્ત્યજેતર લોકોને હું કહીશ કે સમાજના આ પાપની સામે—આખા હિન્દુ સમાજ સામે હું એકલો અસહકાર કરૂં એવો પ્રસંગ પણ જો એ પાપ કોઇ રીતે દૂર ન થાય તો આવે. સલ્તનતની શયતાનિયત મટાડવી મને એટલી બધી મુશ્કેલ નથી લાગતી. સલ્તનતની શયતાનિયત દુન્યવી છે. અસ્પૃશ્યતાની શયતાનિયતે ધાર્મિક રંગ લીધો છે. હિન્દુઓ તો એમ જ સમજે છે કે અન્ત્યજોને અડવોમાં પાપ છે. તેમને મનાવવાનું કામ કઠણ છે. આપણામાં એટલી મંદતા, આળસ આવી ગયાં છે, આપણે એટલા બધા દુઃખમાં ડૂબેલા છીયે કે આપણે વિચાર પણ કરી શકતા નથી. આપણા ધર્માધિકારીઓ પણ અજ્ઞાનમાં એટલા બધા ડૂબેલા છે કે તેમને સમજાવી જ ન શકાય. અસ્પૃશ્યતાદોષના નિવારણનો અર્થ જ એ છે કે એનો હિન્દુ સમાજ પાસે સ્વીકાર કરાવવો. અન્ત્યજો કરોડો હિન્દુઓનો નાશ કરીને અસ્પૃશ્યતાના દોષને મટાડી શકે એ અસંભવિત છે. વેદમાં કે મનુસ્મૃતિમાં જો એવું ફરમાન હોય તો વેદને બદલવા જોઇયે. પણ બીજા ધર્મગ્રંથો કોણ રચી શકે ? હું સંસારી છું, ધર્માધિકારી હોવાનો દાવો નથી કરતો. હું પોતે અનેક ખામીઓથી ભરેલો; હિન્દુ સમાજને હું ધર્મનીતિ શી રીતે આપી શકું ? હું તો મને પોતાને તેમની દયાને પાત્ર બનાવીને કામ કરાવી શકું તે કરી લઉં.

કામમાં મુશ્કેલીઓ ભારે રહેલી છે. પણ આપણા સુધારકો જો એટલું સમજી લેશે કે હિન્દુ સમાજને મિટાવીને આ દોષ કાઢવો અસંભવિત છે, તો તેમને ખાતરી થશે કે તેમની સહિષ્ણુતાથી જ તે મટાડી શકાશે. તમને અન્ત્યજ ભાઇઓને હું કહું છું કે તમે મારા જેટલા જ હિન્દુ છો. મારા જેટલા જ તમને પણ હિન્દુપણાના અધિકાર છે. તમે હિન્દુ ધર્મને બરાબર સમજશો તો તમારાં હથિયાર તમારા હાથમાં જ છે, જેમ સલ્તનતને મટાડવાનું હથિયાર આપણા જ હાથમા છે. ભીખ માગીને તેનો ઉપાય થઇ શકવાનો નથી; તેમ અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ અન્ત્યજોના જ હાથમાં છે.

અન્ત્યજો કહેશે કે અમને અસહકાર શીખવો, તો હું તેમને જરૂર આજ રાત્રે જ અસહકાર શીખવવા ઇચ્છું છું. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે. હિન્દુસ્તાન બીજા મુલકોથી જુદો મુલક છે. તેથી આપણે જે કરવાનું છે તે અંગ્રેજોને તંગ કરીને નથી કરી લેતા પણ આપણાથી શુદ્ધ શી રીતે થવાય ? હિન્દુ સમાજ કહે છે કે જુઓ અન્ત્યજો દારૂ પીયે છે, અમે લે ખાય છે, શૌચના નિયમો પાળતા નથી, અન્ત્યજો ગાયોની કતલ કરે છે. આ વાત હું નથી માનતો. જે હિન્દુ હોવાનો દાવો કરતો હોય તે ગોમાંસ નથી ખાઇ શકતો. અન્ત્યજો અસહકાર કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓ મદ્યપાન છોડે, માંસ છોડે, એટલું નહિ તો ગોહત્યા તો છોડે જ. ચમારોને હું ચમારકામ છોડવાનું કહેતો નથી.

અત્યજો એ કામ કરે છે તોપણ આપણે તેમને સલામ કરતા જઇયે છીયે. અત્યારે તો બ્રાહ્મણો પણ એ કામ કરે છે. પાયખાનાં સાફ કરવામાં હું મલિનતા નથી જોતો. એ કામ મેં પોતે બહુ કર્યું છે અને મને એ ગમે છે. મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે એ કામ પવિત્ર છે. મેલાની જોડે કામ છે છતાં કામ તો પવિત્ર છે. એ કામને એવું પવિત્ર સમજીને જે કરે છે તે સ્વર્ગ પામે છે. એ કામને ન છોડતાં તમે હિન્દુ ધર્મમાં રહી શકો છો. તમને એઠું અન્ન કે રાંધેલું અન્ન કોઈ આપે તો તમે તેનો અસ્વીકાર કરો અને કાચું અનાજ માગો. તમે સ્વચ્છતાથી રહો. પાયખાનાં સાફ કરી લીધા પછી તમે તમારો પોષાક બદલી નાંખો. મેલું સાફ કરતાં છતાં પણ તમે મારી માતા રહેતી હતી તેટલા સ્વચ્છ રહો. કપડાં બદલવાને અમને ક્યાંથી મળે એમ તમે પૂછશો; તો તમારે કહેવું જોઇયે કે અમને પંદર, વીસ, ત્રીસ કે જેટલાને માટે અ લાયક હઇયે તેટલા પૈસા ન મળે ત્યાં સુધી અમે કામ નહિ કરીયે. એમ તમે હિન્દુ સમાજને કહી શકો છો. જેમ સુતાર લુહાર તમારૂં કામ કરે છે તેમ અમે પણ સમાજનું આવશ્યક કામ કરીયે છીયે એમ તમે કહી શકો છો. તમે નીડર બની જાઓ. હું ગુજરાતના અન્ત્યજોને પીછાનું છું, તેમના સ્વભાવથી વાકેફ છું. તેમને હું એ જ શીખવી રહ્યો છું કે તમે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ તમારી જ તાકાતથી દૂર કરો; તમે કટ્ટા હિન્દુ બનો કે જેથી હિન્દુ સમાજ તમારી ઘૃણા ન કરે પણ પૂજા કરે.

હું આ કામ તમારી જ મારફત અથવા હિન્દુ સમાજની જ મારફત કરાવી લેવા માગું છું. તમને હું કહું છું કે તમે જે હક માગી રહ્યા છો તેને માટે તમે લાયક થાઓ. આમ કહીને હું એ નથી કહેવા માગતો કે તમે લાયક નથી. હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજને માટે યોગ્ય થવાનું કહું છું ત્યારે હું હિન્દુસ્તાનને નાલાયક નથી માનતો; હું હિન્દુસ્તાનને વધારે લાયક થવા કહું છું. તેમ અન્ત્યજોને કહું છું કે તમારો અધિકાર સ્વતંત્ર બનવાનો છે, દરેક હિન્દુની સાથે સરખાપણું પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પણ આજે તપશ્ચર્યા કરીને તેને માટે વધુ લાયક બનો એમ હું કહું છું.

તપશ્ચર્યા વિષે ઓલત i મારી જીંદગીના બે પ્રસંગો વિષે હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું. અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહાશ્રમ ખોલ્યા પછી મેં ત્યાં દૂધાભાઈ નામના એક અન્ત્યજ ભાઈને ને તેમનાં પત્નીને આશ્રમમાં રાખ્યાં. અને મેં તેમને રાખ્યાં ત્યારે હિન્દુ સમાજે શું કર્યું? અમે જે કૂવે પાણી ભરતાં તે કૂવાનું પાણી દૂધાભાઇની પત્નીને ન ભરવા દીધું. મેં કહ્યું દૂધાભાઇને પાણી ન ભરવા દો તો હું પણ એ કૂવાનું પાણી નહિ ભરૂં.' એ કૂવામાં પાણી ભરવાનો તો મારો હિસ્સો હતો, પણ એ હિસ્સો મેં તજી દીધો. દૂધાભાઇએ શું કર્યું હતું? દૂધાભાઈ તો સ્વચ્છ હતા. તેઓ તો જેટલી ગાળો પડતી તેટલી સાંભળી લેતા હતા. આ તપશ્ચર્યાથી ત્રણ દિવસની અંદર કષ્ટ દૂર થયું, અને લોકો સમજી ગયા કે એ કૂવે દૂધાભાઈ પણ પાણી ભરી શકે છે. એ જ દૂધાભાઈની છોકરી લક્ષ્મી આજે મારા ઘરમાં લક્ષ્મી સમી ફરે છે. તમે બધા જો દૂધાભાઈની તપશ્ચર્યા શીખો તો તમારાં દુઃખ આજે મટે.

તા. ૯-૧-૧૯૨૧

હવે અન્ત્યજેતર હિન્દુઓને હું કહું છું કે તમે પણ બહાદુર બનો અને તમારાં પાપને હઠાવો. હું ધાર્મિક છું એમ માનું છું. તમે મને વહેમી પણ કહી શકો. હું માનું છું કે આ પાપમાંથી તમે મુક્ત નહિ થાઓ, અન્ત્યજોની તમે ક્ષમા નહિ માગો ત્યાં સુધી ખીજાં અનેક કષ્ટો તમારે માથે આવ્યાં કરશે. અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે એમ સમજજો. તમે જ્ઞાનપૂર્વક તમારી મલિનતાને હઠાવી શકો તો સ્વતંત્રતાને તમે આજે હાથ કરી શકો.

હવે બીજું દૃષ્ટાંત આપીને હું તમને હિન્દુ ધર્મની સરળતા દર્શાવવા ઇચ્છું છું. હું દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યો ત્યારે મારી સાથે નાયડુ નામનો એક પંચમ (અન્ત્યજ) જાતનો છોકરો હતો. ભાઇ નટેશન અન્ત્યજોનું ભારે કામ કરનાર ગૃહસ્થ છે. તેમના ઘરમાં મારે અમદાવાદ જતાં મદ્રાસમાં ઉતરવાનું થયું. મને ઘણા મિત્રોએ કહ્યું કે તું આ શું કરે છે? નટેશનની માતા એટલા બધા જૂના વિચારનાં છે કે તું એના ઘરમાં અન્ત્યજને લઇને જઇશ એ જાણશે તો ડોશીનું મોત જ થશે. મેં કહ્યું હું એ છોકરાનો ત્યાગ કરું એના કરતાં તો બહેતર છે કે હું નટેશનના ઘરનો જ ત્યાગ કરૂં. પણ નટેશન તો સરલચિત્ત માણસ છે. તેમણે જઇને માતુશ્રીને ખરી હકીકત જણાવી. માતાજીએ કહ્યું ભલે આવવા દો તેઓ સમજી ગયાં કે મારી સાથે આવનારો અન્ત્યજ મલિન નહિ જ હોય; અને મેં પણ એ છોકરામાંથી બધી મલિનતા કાઢી નાંખી હતી. અમે તેમના ઘરમાં ઉતર્યાં અને જે કૂવેથી એ બાઈ પાણી કાઢતાં તે જ કૂવેથી અમે પણ પાણી કાઢયું. આ કિસ્સામાથી શું ફલિત થાય છે? અન્ત્યજેતરો પોતાની માતાઓને અને બહેનોને બાઈ નટેશનની જેમ પવિત્રતાથી, સરળતાથી સમજાવી શકે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રશ્નનો નીવડો અન્યજેતરોની સરળતા અને અન્ત્યજોની તપશ્ચર્યાથી જ આવશે.

પરમેશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે અન્ત્યજ ભાઈઓને સન્મતિ અને ધૈર્ય આપજે કે જેથી તેઓ ધર્મને ન છોડે. હિન્દુઓને માટે મારી પ્રાર્થના છે કે આ પાપમાંથી—આ શયતાનિયતમાંથી—હિન્દુ સમાજને પરમેશ્વર મુક્ત કર.

તા. ૯-૧-૧૯૨૧

નાગપુર મહાસભા

મહાસભાએ શું કર્યું? આપણે શું કરવું જોઇએ? અમદાવાદે શું કરવું જોઇએ? આ ત્રણ પ્રશ્નો દરેક જણના મનમાં ઉઠવા જોઇએ. મહાસભાએ આપણને નવું બંધારણ આપ્યું, શાંતિમય અસહકારનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો. આવડી જંગી મહાસભા કદી થઇ નથી. આટલી દક્ષતાથી મહાસભાએ કદી વિચાર કર્યો નથી. બંધારણમાં મહત્ત્વના ફેરફાર કર્યા છે. મહાસભાના ઉદ્દેશ ઉપર ખૂબ ચર્ચા ચાલી ને છેવટે બે રાત અને એક દિવસ લગી વિચારો ચાલ્યા બાદ પ્રાંતપ્રાંતના મતો લેવાયા ને લગભગ સર્વાનુમતે ઉદ્દેશમાં થયેલો ફેરફાર મંજૂર થયો.

નવો ઉદ્દેશ એ છે કે આપણે આપણા વિચાર પ્રમાણે સ્વરાજ મેળવવું. એ સ્વરાજ બ્રિટિશ સબંધ રહે તો રાખીને અને જો સંતોષકારક ન હોય તો, તોડીને પણ મેળવવું એવો છે. જો સંબધ રહે તો તે મહાસભાનો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ રીતે ફળે એ રીતે જ રહી શકે. એટલે કે અગ્રેજોએ પોતાનું ઉપરીપણું ભૂલી જવુ જોઇયે જ્યા લગી મૂઠીમા સાય તેટલા અગ્રેજ આપણી ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકે છે એમ માનીયે ત્યા લગી અંગ્રેજી સબધ અસહ્ય જ હોવો જોઇયે. આવુ સ્વરાજ મેળવવાના સાધનો પણ મહાસભાએ સૂચવ્યા છે શાતિથી અને શુદ્ધતાથી આપણે સ્વરાજ મેળવવુ છે એવો નિશ્ચય મહાસભાએ કર્યો છે. જૂઠ, યુક્તિ, દભ, ડોળ, ઇત્યાદિને અહી જગા જ નથી સાચો રસ્તો લેવો ને તે રસ્તે ચાલતા મારવુ નહિ પણ મરવુ 'મરીને જીવવાનો મત્ર' શીખવો છે. એ મત્રને અનુસરીને જગત જીવે છે. બીજ મરે છે ત્યારે જ ધાન્ય પાકે છે મા મરતા લગી કષ્ટ ભોગવે છે ત્યારે જ બચ્ચુ જીવે છે. યજ્ઞ વિના ખાવુ તે ચોરીનુ ધન છે બલિદાનથી જ સ્વરાજ મળે, અને એ બલિદાન, એ કુરબાની પવિત્ર—પાક હોય તો જ ઈશ્વરને ભાવે.

બીજો મહત્ત્વનો ફેરફાર એ છે કે આજ સુધી ગમે તે ને ગમે તેટલા માણસો મહાસભાના પ્રતિનિધિ બની શકતા હતા તે હવે નહિ બની શકે, પણ માત્ર હિન્દુસ્તાનની વસ્તીના દર એક લાખે બે જણ પ્રતિનિધિ બની શકશે, એટલે કે આખા દેશમાથી લગભગ છ હજારથી વધારે પ્રતિનિધિ નહિ બની શકે મારા વિચાર પ્રમાણે તો આ સખ્યા પણ વધારે પડતી છે. આમાથી ખરાબ પરિણામ તો એ અવશ્ય આવવાનું કે જ્યા મહાસભા ભરાય ત્યાની તો પૂરી સંખ્યા આવી શકે, પણ દૂરના પ્રાંતોવાળાને ઘણા પ્રતિનિધિઓ મોકલવા એ મુશ્કેલીની વાત છે. આમ છતા હદ બધાઈ છે એટલી સગવડ તો છે જ. ચુટણી કરવાની ઢબમા પણ ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે. હવેથી લાખો માણસોની પસદગીથી જ પ્રતિનિધિઓ ચુટાશે ને તેમા મુસલમાન, સ્ત્રીઓ, અન્ત્યજો ઇત્યાદિ આજ લગી ભાગ નથી લેતા આવ્યા તેઓને ભાગ લેતા કરવાને સારૂ જે ઉપાયો યોજવા જોઇયે તે યોજવા એ બધન પણ મુકવામા આવ્યુ છે મહાસભાના કોઇ પણ મડળમા જોડાવા ઇચ્છનાર માણસને ચાર આનાની ફી આપીને અને મહાસભાના ધ્યેયને કબૂલ કરીને દાખલ થવાનો હક આપવામા આવ્યો છે દરેક પક્ષના માણસો દાખલ થઇ શકે એવા હેતુથી પ્રત્યેકને એક જ મત આપવાનો અને તે મત એકને જરૂર ન હોય તો બીજાને મળી શકે એવી ગોઠવણ વાળી રીતથી આપવાનું ઠરાવવામા આવ્યુ છે પ્રાંતોમા વિભાગ પણ ભાષા પ્રમાણે પાડવામા આવ્યા છે. આ બધારણ પ્રમાણે વર્તી દરેક પ્રાતમા કામ

લેવામાં આવે તો તેટલાથી જ આપણે બહુ-આગળ વધી શકીયે તેમ છે; કેમકે આપણામા સંઘશક્તિ અને યોજનાશક્તિ ખીલે એટલે સ્વરાજ મળ્યું જ જાણવું. તેને સારૂ પ્રજાના એકેએક વર્ગમા રાષ્ટ્રીય ભાવના પેદા કરવાની મુખ્ય જરૂર છે.

હવે શાંતિમય અસહકારના ઠરાવથી કલકત્તાની ખાસ મહાસભાનો ઠરાવ કાયમ રહ્યો છે અને તેમા કેટલાક વધારા કરવામાં આવ્યા છે. એ ઠરાવને પસંદ કરનારની નીચે પ્રમાણે કરવાની ફરજ થઇ ચુકી છે.

૧. ખિતાબવાળાએ ખિતાબ છોડવા.

૨. માબાપે પોતાના છોકરાને સરકારની સત્તા તળે ચાલતી નિશાળોમાથી ઉઠાડી લેવા ને તેઓને સારૂ કંઇક પણ ગોઠવણ પોતાના ઘરમા જ કે રાષ્ટ્રીય શાળામા કરી લેવી.

૩. સોળ વર્ષની ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીને જો ખાત્રી થઇ હોય કે જે સત્તાને સુધારવાનો અથવા નાશ તેનો કરવાનો પ્રજાએ નિશ્ચય કર્યો છે તે સત્તાની અસર નીચે ભણવું એ પાપ છે, તો તેણે તુરત નિશાળ છોડી પોતાનો બંદોબસ્ત ગમે તે રીતે કરી લેવો.

૪. વકીલે વકીલાત બનતી ઉતાવળે છોડી દેવી ને પ્રજાની સેવામા ગુંથાઇ જવું.

૫. વેપારીએ પરદેશી વેપાર ને પરદેશી સંબંધ જેમ બને તેમ વેળાસર છોડવા ને હાથે કાતવા તથા વણવાના કામને ઉત્તેજન આપવું.

૬. ધારાસભાના સભ્યો જેઓ મતદારોના વિરોધ છતા ચુંટાયા છે તેઓએ રાજીનામું આપવું ને જેઓ પ્રજામત વિરુદ્ધ છતા રાજીનામું ન આપે તેઓની પાસેથી મતદારોએ કંઇ પણ રાજ્યપ્રકરણી કામ ન લેવું.

૭. સિપાહીઓએ અને બીજા સરકારી નોકરોએ કોમની તરફ નમ્રતા, માયા ને સચ્ચાઇ વાપરવા; રાજકીય સભાઓમા જવું પણ તેમા ભાષણો વગેરે ન કરવા, ને સ્વરાજની ચળવળમા જાહેર રીતે નાણા ભરવા.

૮. સિપાહીઓએ પોતાની નોકરીને પોતાના ધર્મ અથવા દેશ કરતા વધારે ન ગણવી ને પોતે કોમ તરફની લાગણી વિનાના ભાડુતી નોકર છે એ આરોપને પોતાના સદ્વર્તનથી કાઢવો.

૯. દરેક સ્ત્રીપુરુષે પોતાથી જેટલો બને તેટલો સ્વાર્થત્યાગ કરવો.

૧૦ સૌએ સમજવું કે શાંતિમા જ આપણી જીત રહેલી છે અને તે શાંતિ માત્ર સરકારની સાથે જાળવવી, એટલુ જ નહિ પણ આપણે એકબીજાની વચ્ચે પણ જાળવવી. શાંતિ જાળવવી એટલે મારપીટ ન કરવી એટલુ જ નહિ પણ ગાળો પણ ન દેવી.

૧૧. સૌએ હિન્દુમુસલમાન એક્તામા વધારો કરવો ને તે જ પ્રમાણે હિન્દમા એકબીજાની વચ્ચેની ફડવાશ દૂર કરવી. બ્રાહ્મણ ને બ્રાહ્મણેતરનો ઝગડો મટાડવો ને અસ્પૃશ્યતાના પાપનો નાશ કરવો

આટલુ આપણે એક વર્ષની અદર કરી શકીયે તો એક વર્ષની અદર સ્વરાજ મળે, ને મોડુ કરીયે તો મોડુ મળે.

આપણુ કર્તવ્ય ચોખ્ખુ છે આપણે દરેકે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બલિદાન આપી જ દેવુ ને બીજા આપે તેમ કરવા સારૂ તુરત નવા ધોરણ પ્રમાણે સભાઓ કરવી હવે પછીની મહાસભામા એવો એક પણ પ્રતિનિધિ ન હોવો જોઇયે કે જેના છોકરા સરકારી નિશાળમા જતા હોય, જે પોતે વકીલાત ચલાવતો હોય અથવા જેણે પોતે પોતાને લાગુ પડતી હોય એવી કોઇ કલમનુ પાલન કર્યું હોય એટલે દરેક પ્રતિનિધિ —પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ—ના શરીર ઉપર કેવળ હાથે કાંતેલ સુતરના હાથે વણેલા કપડા જ હોવા જોઇયે. આવાં ૭ હજાર પ્રતિનિધિ ને બીજા કામદારો હોય ત્યારની આપણી સ્થિતિનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ નથી

અમદાવાદે આવતી મહાસભાને આમત્રણ કર્યું છે, એટને અમદાવાદે નવા બંધારણને સફળ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ગણાય અમદાવાદે જેમ ભારે માન વહોર્યું છે તેમજ જોખમ વહોર્યું છે અમદાવાદનુ માન તે ગુજરાતનુ છે અને ગુજરાતનુ તે હિન્દનુ છે આપણે તૈયારીઓ આજથી કરશુ ત્યારે જ પૂરી તૈયારી કરી શકશુ. શુ કરવુ જોઇયે તે હવે પછી વિચારશુ

નોંધ

લો૦ તિલક સ્વરાજ રાષ્ટ્રીય ફંડ

અસહકારના ઠરાવ સાથે લોકમાન્યના સ્મરણાર્થે સ્વરાજનો ફાળો કરવાનો છે એ ઠરાવ પણ થયો છે મહાસભાની છેલ્લી બેઠકમા તે ફાળાને નામે પૈસા પણ ભરાયા આ ફાળામા યથાશક્તિ ભરવાની સહુની ફરજ છે એમા તો શક જ નથી મોટા માણસો ઘણા

તા. ૯-૧-૧૯૨૧

પૈસા આપે એના કરતા ઘણા માણસો, થોડા પૈસા આપે ને ઘણું ધન એકઠું થાય તેમાં આપણી શોભા છે ને તેમાં જ સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્યના ઇલકાબની સિદ્ધતા છે. એક વેપારી કરોડ રૂપીયા આપે તેમાં લોકમાન્યતા નથી, પણ કરોડો સ્ત્રીપુરુષની પાસેથી આપણે કરોડ પૈસા ઉઘરાવીયે તેની મહત્તા ઘણી વધારે ગણાય; અને તે જ લોકમાન્યની લોકમાન્યતાનો સારો પૂરાવો ગણાય. આ ફાળો એકઠો કરવામાં આપણો પોતાનો અંગત સ્વાર્થ છે, કેમકે આપણે તે પૈસા આપણા જ ભલાને અર્થે વાપરવા છે. સ્વરાજ લોકમાન્યનો જીવનમંત્ર હતો સ્વરાજ આપણે સારૂ આપણા મોક્ષનું દ્વાર છે, આપણા સુખની ચાવી છે, ગરીબની ભૂખનું નિવારણ છે, નાગાને ઢાંકવાનું સાધન છે, પાપનો નાશ કરવાનું હથિયાર છે. એટલે લોકમાન્યની પૂજામાં આપણી જ સિદ્ધિ રહેલી છે. આ ફાળો ઉઘરાવવામાં ઢીલ ન થવી જોઈયે, સંકોચ ન થવો જોઈયે. અસંખ્ય માણસોની પાસેથી ઉઘરાવવાનું છે એટલે ઘણા ઉઘરાવનારા હશે. તેઓએ પ્રામાણિકપણાની પ્રતિજ્ઞા લઈને કામે ચડવાનું રહ્યું છે. આ વર્ષમા ઉઘરાણું એક જ હોય અને તે લોકમાન્યને નામે, કેમકે તે ઉઘરાણામાંથી પ્રત્યેક યોગ્ય પ્રવૃત્તિને આશ્રય મળી શકે છે. એ ઉઘરાણું એક કરોડ રૂપીયાથી ઓછુ ન જ થવું જોઈયે એવો આપણે આગ્રહ રાખવો જોઈયે તેમાથી આપણે જોઈતી શાળાઓ વગેરે ખોલી શકીયે છીયે અને એવા અનેક કામો કરી શકીયે છીયે.

આવો ફાળો ઉઘરાવવા સારૂ આપણે દરેક ગામડામાં પ્રવેશ કરવો જોઈયે. દરેક શહેરમાં દરેક લત્તાના માણસોને સ્વરાજનો પેગામ પહોચાડવો જોઈયે. મારી ઉમેદ છે કે આ કામ વગરઢીલે હાથમાં લેવામાં આવશે.

ડયૂક ઑફ કૅનોંટ *

નામદાર ડ્યૂક ઑફ કૅનોંટ હવે આવી પહોચવાનો વખત આવ્યો છે. આપણને તેમના સાથે વેર નથી. તે ભલા માણસ છે; પણ તે અંગ્રેજી સત્તાને શરણ છે. અત્યારે તો તે બાદશાહના એલચી છે. અંગ્રેજી બાદશાહત જમાવવી એ તેમનો હેતુ છે. ચાલુ રાજ્યાધિકારીઓનો દરજ્જો વધે એ તેમના આગમનનુ પરિણામ આવે. એમને આવકાર આપીયે તેમાં આપણે આપણી ગુલામીને આવકાર આપવા જેવું થાય જો આપણે આ રાજસત્તાનો મદ ઉતારવા માગતા હોઈયે તો આપણો ધર્મ છે કે તે વધે એવુ એક પણ કાર્ય આપણે ન કરવું. આપણો જો વિશ્વાસ હોય કે નવી ધારાસભામાથી આપણને કંઈ લાભ થવાનો નથી તો આપણે તેને તેજ આપવા આવેલા પુરુષને વધાવી નથી શકતા. એથી જ્યા જ્યા ના. ડ્યૂક ઑફ કૅનોંટ આવે ત્યા ત્યા પ્રજાએ ઘર ઝાલીને બેસી રહેવું જોઈયે; રોશની વગેરે થાય તો તે જોવા ન જવું જોઈયે, બીજા કંઈ મેળાવડા થાય તેમાં પણ ભાગ ન લેવો જોઈયે. આ સત્તાની તરફનો આપણો અણગમો જાહેર કરવાનો આ જ એક સરળ રસ્તો છે.

* ડ્યૂક ઑફ કૅનોંટના આગમન વખતે ગાંધીજીએ પ્રજાને આપેલ સન્દેશો.

¶ સ્વરાજનું ખાતમુહૂર્ત

વાદ ને વિવાદ ગળ્યા,
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા;
જુદા સૌ ભેગા મળ્યા રે.— (મણિલાલ)

*　　　*　　　*

અમો પ્રેમને વશ થયા રાજી રે,
તેમાં શું કરે પંડિત ને કાજી રે — (એક જૂના ભજનમાંથી)

*　　　*　　　*

વીર્ય દેઓ ક્ષુદ્ર જને ના કરિતે
હીન જ્ઞાન, બળેર ચરણે ના લુટિતે*— (ગીતાંજલિ)

આશ્ચર્યપરંપરા

કૉંગ્રેસ ગઈ, પણ કૉંગ્રેસનાં સંભારણાં તો સદાય રહેશે. આજે હિન્દુસ્તાનનો એક ભાગ, શહેર, કસ્બો કે ગામડું એવું નહિ હોય કે જ્યાં કૉંગ્રેસના યાત્રાળુઓ પોતાના અનુભવો ઘેર રહેલાઓને નહિ કહી રહ્યા હોય. હિન્દુસ્તાનના નાનામાં નાના ગામડાના ખેડૂત, અભણ બાઈઓ કે બાળકોને પણ કૉંગ્રેસની કંઈક પીછાન થઈ ગયા વિના નહિ રહી હોય. કૉંગ્રેસનો ધ્વનિ જે થોડા દહાડા શહેરોની જ ચતુસ્સીમામાં જઈને વેરાઈ જતો તે દેશની દસે દિશામાં પથરાશે, તેના ઉપરાઉપરી પથરાતા પ્રતિધ્વનિ લોકોના જીવનમાં ચિરકાળને માટે સંઘરાઈ રહેશે, એટલુંજ નહિ, દેશની સીમા ઓળંગીને હજારો ગાઉ ઉપરના બહેરા કાનોને પણ ઉઘાડશે.

આ કૉંગ્રેસ વિષે અતિશય લાગતી આ ભાષા શા માટે, એમ કોઈ નહિ પૂછે એમ માનું છું. કારણ સૌ સ્વીકારશે કે આ કૉંગ્રેસ સામાન્ય નહોતી. ગઈ કૉંગ્રેસના જેવી કેવળ અપૂર્વ જ નહોતી; એ તો એક આશ્ચર્યપરંપરા હતી. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ જોઈએ તો તેમાં કેટલા પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, કેવા કેવા પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, તેટલું જ જોવાની જરૂર છે. સ્વાગત સમિતિના સભ્યોને અમૃતો અઢાર હજાર જેટલી પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા હતી. તેમાં ગાંધીજીના રાજકીય સંન્યાસીના આદર્શને જાણે પોષવા આવેલા હોય તેવા 'કેવળ ભગવાં જ ધારણ કરનારા' નહિ એવા સાધુઓ, કોઈ વીર રજપૂતાણી જેવી અ. સૌ. જાનકીબાઈ (જમનાલાલજીનાં પત્ની)ની આગેવાની નીચે કદી ઘર બહાર ન નીકળેલી એવી મારવાડી બહેનો, અને દેશમાં ચાલી રહેલી વિરાટ પ્રવૃત્તિની વાત સાંભળી દૂર પ્રદેશોથી

---

* રંકનો પરહરીશ હાથ કદી ન છોડવાનું અને ઉદ્ધત બળ આગળ કદી ન નમવાનું, હે પ્રભુ, મને બળ આપ.

આવેલા બરમી પ્રતિનિધિઓ, અને એ સૌ ઉપરાંત પુંસ્યર્તેજ પ્રગટ કરવા ઉભા થયેલા—દેશનું પાણી નજરોનજર જોવા, દેશને મનાવી શકાય તો મનાવવા, વિષ્ટિ કરવા આવેલા—અંગ્રેજ મહેમાનો, એ મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો કરતા હતા. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યાએ પ્રેક્ષકોને માટે તો ભાગ્યે જ જગ્યા રાખી હતી; એટલે પ્રેક્ષકો સમાઇ શકયા તેટલા મંડપમાં અને ન સમાયા તેટલા બહાર ઉભરાતા હતા. અસહકારનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારનારા છતાં ગાંધીજીએ સૂચવેલા માર્ગને સંપૂર્ણ રીતે ન માનનારા સૌ કોઇ રીસાઇને બહાર ન નીકળતાં, ગયા ત્રણ મહિનાના અનુભવ પછી પોતાના બદલાયલા વિચારનો લાભ આપવાને માટે ભારે સંખ્યામાં હાજર થયા હતા. આ બધાં એકત્રિત દળો કેન્દ્રીભૂત થવાને લીધે હું જે આશ્ચર્યપરંપરા આગળ કહી ગયો તે ઉત્પન્ન થવા પામી.

પ્રમુખ મહાશય

આ આશ્ચર્યપરંપરામાં હું પ્રમુખ મહાશયને પહેલા મુકતાં અચકાતો નથી. પ્રમુખ મહાશયની ચુંટણી દેશમાં વધાવી લેવામાં આવી હતી એમ તો ન જ કહેવાય. તેમનું ભાષણ જોતાં તેઓ કેવી વૃત્તિથી કામ લેશે તે કલ્પવું મુશ્કેલ હતું. પણ તેમણે તેમના કાર્યથી, તેમની દક્ષતાથી, તેમના સ્પષ્ટવચનીપણાથી સૌને આશ્ચર્ય પમાડયું, અને તેમની ચુંટણી ખોટી નહોતી થઈ એમ સૌને ખાત્રી કરી આપી. તેમના ભાષણમાં જ્યારે તેમની તેજસ્વી, અગાધ વિદ્વત્તા દૃષ્ટિએ પડતી હતી, ત્યારે તેમના અનુભવના ઉદ્ગારો પણ કેટલાકને ખૂંચ્યા વિના રહેતા ન હતા. અસહકારનાં મુખ્ય તત્ત્વો વિષે અશ્રદ્ધા, એટલું જ નહિ પણ તે કૃતિમાં મુકાય તો દેશ પાછો પોતાની પ્રથમની જંગલી દશા—દેશ જંગલી કયારે હતો તે તો પ્રમુખ મહાશય જ જાણે—ને પ્રાપ્ત કરશે એ મતલબના વચનો તેમનાં ભાષણમાં સ્પષ્ટ હતાં. છતાં એ ભાષણ વંચાયું ત્યારે અસહકારનાં તત્ત્વો ઉપરની ટીકાના ભાગને મ્હોઢે જ કહી જતાં પ્રમુખ મહાશયે ટુંકાવ્યો, મોળો કર્યો. વિદ્યાર્થીઓને વિષે કહ્યું કે બરોબર સમજીને તો તેઓ જેટલા વહેલા શાળાઓ છોડે તેમ સારૂ. વકીલો પણ સ્વાર્થત્યાગ કરવા નીકળે તો સારૂ એમ સુદ્ધાં જણાવ્યું. આમ પ્રથમ દિવસે જ તેમણે પોતાના વિચારમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જોઇ, અને છેવટને દિવસે તો તેમણે આશ્ચર્યકારક ઐકય જોઇને અસહકારના ઠરાવ વિષે પ્રસન્નતા દર્શાવી, એટલું જ નહિ પણ 'દેશનો આત્મા ખળભળી ઉઠયો છે, મદાન્ધ ઈંગ્લંડને તે આંખ ચોળાવી ઠેકાણે આણશે' એવા ભાવાર્થના ઉદ્ગારો કાઢયા. વિષયવિચારિણી સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે જે દક્ષતા દાખવી તે તો એ સભાનું કામ જોનારા જ જાણે. તેમનાં જ્ઞાન, વ્યવસ્થા અને પદ્ધતિ માટે તેમનું અજબ ચીકણાપણું અને તેમના અકૃત્રિમ તથા કૃત્રિમ વિનોદો અને મર્મવચનોનો એક દિવસ અનુભવ લીધા પછી સૌ કોઇને, કોની સાથે કામ લેવાનું છે તેની બરોબર ખબર થઇ ગઈ હતી. સર ફિરોજશાહ મહેતા અને ગોખલેજી જેવા અધ્યક્ષની નીચે જેમણે કામ કરેલું તેઓને પણ આ અધ્યક્ષના આકરાપણાએ સૌને ભૂલાવ્યા એમ કહેતાં સાંભળ્યા છે. છતાં એ આકરાપણાએ જ કોંગ્રેસની આગળ જે ભારે કામ હોલવાનું હતું તે સરસ રીતે હોલાવ્યું એમ કહી શકાય.

કેટલું કામ ઉકેલાયું ?

કૉંગ્રેસની આગળ જૂના બંધારણને ફેરવી તદ્દન નવું જ—મૂળગામી પરિવર્તનો કરનારું—બંધારણ તૈયાર કરવાનું કામ કાંઇ નાનુંસૂનું ન હતું. દરેક પ્રાંત એ પસંદ કરે તો જ પસાર થાય એવા કાયદાને લીધે મુશ્કેલી વધેલી હતી. અને આ ઉપરાંત એક વર્ષમાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત થાય એવો અસહકારનો કાર્યક્રમ રચવાનું તો હતું જ. વિષયવિચારિણી સમિતિના સભ્યોએ નથી જોયું પોતાના સ્વાસ્થ્ય તરફ કે નથી જોયું સમય તરફ. ચાર દિવસ આઠ આઠ દસ દસ કલાક કામ કરીને શુભ પરિણામે આણ્યું. એ સભામાં જે રીતે કામ ચાલ્યું તે દરમિયાન હાજર રહેનાર સૌ કોઇ સાક્ષી પૂરશે કે આ કૉંગ્રેસની વિષયવિચારિણી સમિતિએ કાર્ય સરસ રીતે આટોપવાની જેટલી ઉત્કંઠા, જેટલો જ્ઞાનભર્યો અને રસભર્યો ઉહાપોહ ચલાવ્યો છે તેટલો અગાઉ ભાગ્યે જ કોઇ સભાએ ચલાવ્યો હશે.

અને તેનાં મધુરાં ફળો દેશે એક અવાજે પસાર કરેલા મહત્ત્વના ઠરાવો છે.

અપ્રતિમ ઐક્ય

એ ઠરાવો પસાર થવાના મૂળમાં દેશના ઉપર આવી પડેલા અસહ્ય સંકટનું સામાન્ય ભાન જેટલું રહેલું હતું તેટલી જ તે ભાનથી ઉત્પન્ન થતી સમાધાનવૃત્તિ હતી. અને સૌથી સર્વોપરિ તો બધા 'વાદવિવાદ' 'ઝેર વિખવાદ' ટાળનારી પ્રેમવૃત્તિ રહેલી હતી. જે વીરો કલકત્તામાં અસહકારના ગાંધીજીના ઠરાવની વિરુદ્ધના દળમાં હતા તેઓ ગાંધીજીની સાથે ભળ્યા. શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે અસહકારનો ઠરાવ રજુ કર્યો ! તેમને અનુમોદન આપનારા ગાંધીજી, શ્રીયુત બિપિનચંદ્ર પાલ અને કસ્તુરીરંગ આયંગાર ! આ અલૌકિક દૃશ્યે સૌ કોઇને હેરત પમાડયા. સૌથી ભારે આશ્ચર્ય તો થયું આપણા અંગ્રેજ મહેમાન મિ. સ્પૂરને, જેમણે ચિરસ્મરણીય શબ્દોમાં એ ઐક્યને વર્ણવ્યું છે: 'મારા જન્મારામાં એક ટેક ધરી, એક જ સાધ્ય માટે, અડગ આત્મબલિદાન આપવા માટે તૈયાર થયેલો આવડો જનસમૂહ મેં કદી નથી જોયો. હું મારે દેશ જઇને સંદેશો દઇશ કે રાષ્ટ્રીય પક્ષના હિંદીઓ સૌ એક થઇ ગયેલા છે. મને આજે એમ લાગે છે કે આ દેશ પોતાનું પવિત્ર કાર્ય પવિત્ર રીતે કરી લઇ દુનિયાને વિવેકને પંથે લાવશે. આત્મોન્નતિના એક જ પંથ ત્યાગને પંથે આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનો પ્રયત્ન આ દેશને જ સ્વતંત્ર કરીને નહિ અટકે, અમને અને બીજા દેશોને પણ સ્વતંત્રતા અપાવવામાં મદદ દેશે.'

આ ઉદ્ગારોનું કારણ આ ઐક્યમાં રહેલી સત્યતા અને સરલતા હતી. વિષયવિચારિણી સમિતિમાં તો તેઓ સુંદર ઉહાપોહ જોઇ આવેલા હતા; પ્રત્યેક ઠરાવ ઉપર સૂક્ષ્મ ચર્ચા થતી જોઇ આવ્યા હતા. પણ ભરી સભામાં તેમણે વધારે મોહક દૃશ્યો જોયાં. અસહકારના ઠરાવમાં શિક્ષણ વિષેના ભાગમાં મૌલાના હઝરત મોહાનીને જરા મતભેદ હતો; તેઓએ ઠરાવમાં સુધારો મુકવાનો પોતાનો વિચાર અમલમાં મુકયો. ગાંધીજીએ બન્ને વચ્ચે સિદ્ધાન્તનો ભેદ નથી એમ ભરી સભામાં સમજાવી બતાવ્યું, અને તરત તેઓએ પોતાનો

સુધારો પાછો ખેંચી લીધો. દેશી રાજ્યોની આંતર ઘટનાઓથી કોંગ્રેસને મુક્ત રાખવાના ઠરાવ વિષે કેટલીક ગેરસમજ ઉભી થવાથી કેટલાક ભાઈઓએ ઉશ્કેરાઈને ભરી સભામાં ખુલાસા માગ્યા; ગાંધીજીએ તે ખુલાસા આપ્યા એટલે તે વિરોધપક્ષ પણ ટળી ગયો ! આ બધાં દૃશ્યો શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠેલામાં શ્રદ્ધા જાગૃત કરે એવાં હતાં.

અસહકારનો ઠરાવ

અસહકારના ઠરાવ ઉપર જેટલો ઉહાપોહ નાગપુરમાં ખાનગી અને જાહેરમાં થયો છે તેટલો બીજા કોઈ ઠરાવ ઉપર નથી થયો. ગાંધીજીએ પોતાનો ખરડો ઘડીને તેની નકલો મિત્રવર્ગમાં અગાઉથી વહેંચેલી હતી. તે ઉપર ચર્ચા કરવાને બે ત્રણ ખાનગી સભાઓ થઈ, ખાનગી મુલાકાતો થઈ અને સૌને મહાસભામાં ભંગાણ પડવાની ધાસ્તી કરાવતો ઠરાવ આખી મહાસભાએ ઉપર કહ્યું તેમ એક અવાજે મંજૂર કર્યો ! એ ઠરાવ રજુ કરતાં શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે તેટલું જ સુંદર ભાષણ કર્યું. એ ઠરાવની ભાષા એટલી બધી સ્પષ્ટ છે કે તેના ઉપર ઉંડા વિવેચનનીયે જરૂર રહેતી નથી. અહીં એટલું જણાવી દઈશ કે બહુ આગળ જનારા અસહકારીને પણ ગાંધીજીના ભાષણમાંના એક વાક્યનું રહસ્ય ઉંડા વિચાર પછી સમજાયા વિના નહિ રહે, 'લાલાજી, કસ્તુરીરંગ આયંગર કે શ્રીયુત દાસને મારા કરી લેવા માટે સિદ્ધાન્તનો કાંઈ ત્યાગ ન કરવો પડતો હોય ત્યાં સુધી મારે એક પગેલું પાણુ હઠવું પડે તોપણુ તૈયાર છું' આ ઠરાવની ખૂબી વિષે એક પરમ મિત્રના ઉદ્‌ગાર અહીં આપવાની છૂટ લઉં ? પુનિતહૃદય મિ. ઍન્ડ્રુઝે ગાંધીજીને એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ગીતાંજલિમાંની

" Give me the strength never to disown the poor,
Or to bend my knee before insolent might. "

એ પ્રાર્થનાની બન્ને વસ્તુ આ ઠરાવમાં અંતર્ગત છે. એ ઠરાવમાં આપણા ભાઈ સરકારી નોકરો—પોલીસ અને ફોજના નોકરો—પોતાના ક્ષેત્રમાં રહીને કેટલું કરી શકે એનું દિગ્દર્શન છે, એટલું જ નહિ પણ આપણા જ અનૌદાર્યથી જેઓ રંક બન્યા છે તેમને ફરી પોતાના કરી લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય પણ રહેલો છે; એ ઐક્ય અને દૃઢ નિશ્ચયમાં સરકારના ઉદ્ધત બળની સામે ન નમવાનો નિશ્ચય રહેલો છે.

સ્વરાજનો પાયો નંખાયો

મહાસભાએ જે બંધારણુ પસાર કર્યું છે તેની મહત્તા આજે સમજવી કઠણ છે. એ તો એક વર્ષના કાર્ય પછી સૌ કોઈ સમજી શકશે ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર આ નવા બંધારણમા દેશના સ્વરાજ્યનું ખાતમુહૂર્ત જોશે એમ મારૂં તો સ્પષ્ટ માનવું છે. કાંઈ પણ ઢંગધડા વિના, પોતાની અનુકૂળતા માટે—કેટલીકવાર તો તેવી અનુકૂળતાના પણ વિચાર વિના—દેશના વિભાગો પાડી આજના રાજ્યકર્તાઓ રાજ્ય કરી રહ્યા છે. તેના ભાષા પ્રમાણે વિભાગો પાડી મહાસભાએ દેશના ઐક્યની એક સૌથી મોટી કુંચી સાધી છે. બંધારણના જે બે

ઠરાવોની ઉપર ભારે ચર્ચા ચાલી હતી—ખરું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય એવી નવી પ્રથા દાખલ કરવા વિષેનો, તથા કૉંગ્રેસના ધ્યેય વિષેનો—એ બન્ને ઠરાવ વચ્ચે કેટલો અન્યોન્ય સંબંધ રહેલો છે તે ધ્યેય વિષેના ઠરાવની સામે થનારા ગૃહસ્થોના ભાગ્યે જ ખ્યાલમાં હશે. પ્રતિનિધિત્વની નવી પ્રથામાં દેશના સર્વ રાજકીય પક્ષોને મહાસભામાં લાવવાનો કાર્યસાધક ઉપાય રહેલો છે એ વાતની અવગણના કર્યા વિના આ નવા નક્કી થયેલા ધ્યેયની સામે થઈ શકાય એમ નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમાં અંતર્ગત રહીને કે ન રહીને હિન્દના લોકોને હાથે થનારી સ્વરાજપ્રાપ્તિ એ કૉંગ્રેસનું ધ્યેય છે એમ ઠરાવવામાં કૉંગ્રેસની સર્વ પક્ષોને સાથે લેવાની ઉત્કંઠા તથા ઊંડી દીર્ઘદૃષ્ટિ રહેલી છે. જે પક્ષને બ્રિટિશ રાજ્યનો પાલવ છોડવો નથી તે પક્ષને માટે આ ધ્યેય વિના કૉંગ્રેસનું દ્વાર ખુલ્લું રાખવું અશક્ય હતું. ભવિષ્યમાં એ પક્ષ પોતાના બળે કરીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેનું સ્વરાજ્ય દેશની પાસે મનાવી શકે છે.

તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ

સ્વરાજ્યનો આ પ્રમાણે પાયો નાંખી તેને માટે કાર્ય કરવાને મહાસભાએ કાર્યવાહક સમિતિ નીમી છે. તેણે પોતાના કાર્યની શરૂઆત કરી દીધી છે આ કાર્યને પાર પાડવાના ધન માટે પ્રાતઃસ્મરણીય લોકમાન્ય તિલક મહારાજનું સ્વરાજ્ય ફંડ સ્થાપવાનો સંકલ્પ પણ અસહકારના જ ઠરાવમાં આવી જાય છે. આનાથી ગાંધીજીને જે શાંતિ અને આનંદ થયો છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજા કોઈને થયો હશે. ત્રણેક માસ ઉપર કૉંગ્રેસ કમિટીની એક સભામાં તેમણે તિલક મહારાજના સ્મારક માટે તો 'સ્વરાજ ફંડ' જ જોઈયે એમ સૂચના કરી હતી; પણ પરદેશના પ્રચારના રસીઆ શ્રીયુત સત્યમૂર્તિ અને બીજા ભાઈઓને એ સૂચના પસંદ નહોતી પડી. શ્રીયુત કેળકરને પણ એ નહોતી ગમી. એ સૌ ભાઈઓએ આ વખતે ઠરાવમાં એ સૂચના દાખલ કરવામાં સંમતિ આપીને ભારે ઔદાર્ય દાખવ્યું છે અને દેશના ચિત્તને પણ પ્રસન્ન કર્યું છે. એ ફંડનું મંગળ મુહૂર્ત કરનારા સ્વાગતકારિણી સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. જમનાલાલજી જ થયા છે. એક લાખ રૂપીયાની અંજલિથી તેમણે લોકમાન્યના સ્મારક આ સ્વરાજ્ય ફંડની શરૂઆત કરી અને, બીજે જ દિવસે મુંબઈવાળા સુપ્રસિદ્ધ દાનશૂર શેઠ શાપુરજી ભરૂચાએ મહાસભાના કામને માટે જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય સ્થપાય ત્યાં સુધીને માટે દરમહિને દશ હજાર રૂપીયા આપ્યાં કરવાનું વચન આપ્યું! મહાસભાની આશ્ચર્યપરંપરાનાં આ કાંઈ નાનાં આશ્ચર્યો નથી.

છેવટનું આશ્ચર્ય

પણ મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય તો વાર્ષિક અધલાખની કમાણીવાળા શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે વકીલાત છોડીને આપ્યું છે. એ આત્મબલિદાનથી દેશને કેટલો લાભ થશે એનું સંપૂર્ણ માપ આજે ન નીકળી શકે; પણ પંડિતજી મોતીલાલ નેહરુની સાથે દેશસેવામાં જોડાઈને એમણે અનેક બીક દેશહિતૈષીઓને ઉત્તેજિત કર્યા છે એમ તો આપણે થોડા જ સમયમાં જોઈશું.

તા. ૧૬-૧-૧૯૨૧

આ તો બધી વાતો થઇ. એથી કોઈ પણ જણની છાતી ઉભરા આવે એમ છે; પણ મહાસભાએ કરેલા 'કાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી આપણી જવાબદારીનો વિચાર કરતાં છાતી બેસી જાય છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો સવાલ બાજુએ મુકો, ખરો political boycott 'રાજ્યદ્વારી બહિષ્કાર' પ્રશ્નને શીખવી ધારાસભાબહિષ્કારને ખરો વિજયવંત કરવાની વાત બાજુએ રાખો; નવા બંધારણનો થોડો ભાગ અમલમાં મુકતાં પ્રશ્નનો આખો દેહ વલોવી નાંખવો પડશે એમ હું અત્યારથી જોઇ રહ્યો છું. તાલુકાના મુખ્ય ગામેગામે ફરી, સભાઓ ભરી, બંધારણનું મહત્ત્વ લોકોના મન ઉપર ઠસાવવાને, ખરૂ સમજદાર પ્રતિનિધિમંડળ રચવાને, નિર્મળ મનના, નિસ્વાર્થી, સંપૂર્ણ સમય અર્પણ કરનારા વીરો નવા બનેલા દરેક પ્રાંત માટે ઓછામાં ઓછા ૯૦ થી ૧૦૦ સુધી જોઇશે; ત્રણ મહિના સાસ લીધા વિના તેમણે કામ કરવું જોઇશે; આડેઆડાં નાણાં જોઈશે. એ બધાને માટે દેશ તૈયાર છે ? તૈયાર નહિ હોય તો શરમાવાનો વખત આવશે. સામે બળીઆ શત્રુ તો અનેક વિઘ્ન નાંખનારા પડયા જ છે. 'The hour of the greatest triumph is the hour of the greatest humility.' (ભારેમાં ભારે વિજયની પળ એ જ ભારેમા ભારે વિનય અને નમ્રતાની પળ છે.) જે વિજયને ઉદ્દેશીને આંગ્લીશનું આ અમરવાક્ય નીકળેલું તે વિજય કરતાં આ વખતનો વિજય વધારે ભારે છે. તો તેને અનુરૂપ વધારે ભારે વિનયનમ્રતા પણ આપણે સજવી ઘટે છે. એ વિનયનમ્રતા, મહાબલિદાનને માટેની એ શક્તિ, પરમકૃપાળુ પ્રભુ સિવાય બીજો કોઈ આપી શકે એમ નથી

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઇ

તા. ૧૬-૧-૧૯૨૧

§ નમ્રતાની જરૂર

અહિંસાધર્મનું પાલન કરનાર હમેશા નમ્રવૃત્તિને પોષે છે. તે વિવેકી હોય છે. તે પોતાનો સઘળો આધાર એક પરમાત્મા ઉપર જ રાખે છે. આપણે જો પરમાત્માની જ મદદની આશા રાખતા હોઇયે તો આપણે અત્યંત નમ્ર બની, પાપથી ડરતા રહીને જ તેની પાસે પહોંચી શકીયે. અસહકારવાદીઓ નાગપુરમાં મળેલી અલૌકિક ફતેહથી ફુલાઈ ન જાય એમ હું ઇચ્છું છું. એક પળનો પણ શ્વાસ ખાધા વિના આપણે કાર્ય કરવા મંડી જવાનું છે. આંબાનું ઝાડ જેમ ફળ આવે છે તેમ નીચું નમે છે. નમ્રતા ધારણ કરીને જ તે પોતાની મહત્તા દાખવે છે. આપણું વર્તન પણ તેવું જ હોવું જોઇયે. પોતાના મતથી જેઓ જુદા હોય તેના પ્રત્યે કેટલાક અસહકારવાદીઓ ઉદ્ધતાઇથી વર્તતા સંભળાય છે; તેમની સાથેના વર્તનમાં સહનશક્તિની

ખામી બતાવતા જોવામાં આવે છે. તેઓ જો ફુલાઇ જવાની વૃત્તિને પોષશે તો મારી ખાત્રી છે કે તેઓ જરૂર પોતાની મહત્તા અને કીર્તિ ગુમાવી બેસસે. આપણે જે પ્રગતિ કરી છે તેથી અસંતુષ્ટ થવાનું પ્રયોજન નથી, છતાં આપણે મગરૂર થઇ શકીયે એટલું તો કંઇ ખાસ કરી નથી નાંખ્યું- મગરૂર થવાને તો આપણે જે કંઇ ભોગ અત્યાર સુધી આપ્યા છે તે કરતાં હજારગણા વધુ ભોગો આપવા પડશે. જે હજારો પ્રતિનિધિ બંધુઓ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મંડપમાં આવ્યા હતા તેમણે વિચાર-પૂર્વક ગંભીરતાથી સ્વીકારેલું છે કે આત્મભોગ વિના આપણે કંઇ જ કરી શકવાના નથી. છતાં હજુ ઘણા ઓછા પ્રતિનિધિ બંધુઓએ એ સિદ્ધાંતને વ્યવહારમાં મુકયો છે. વકીલોને એક બાજુએ રાખો; કેટલાં માબાપોએ પોતાનાં બાળકોને સરકારી અને સરકારી મદદ લેતી શાળાઓમાંથી ઉઠાડી લીધા ? જેઓએ અસહકારના ઠરાવને પોતાનો ટેકો આપ્યો હતો તેવા કેટલા પ્રતિનિધિઓએ રેંટીયા ઉપર સુતર કાતવાનું શરૂ કર્યું છે ? કેટલાએ પરદેશી કાપડ વાપરવાનો ત્યાગ કર્યો છે ?

અસહકારની હીલચાલ ફુલણજી બનવાની, બડાઈ મારવાની કે થાપ દેવાની નથી. આપણી સત્યનિષ્ઠાની એ હીલચાલ કસોટી છે. એ હીલચાલમાં આપણે અનેક સંગીન આપભોગો આપવા પડશે. રાષ્ટ્રનુ મહાન કાર્ય ઉપાડી લેવાની તાકાત આપણે ધરાવીયે છીયે યા નહિ, આપણે પ્રામાણિક છીયે યા નહિ, એ પ્રશ્ન આ હીલચાલ આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત કરે છે. જે વિચારો આપણે જનસમૂહ સમક્ષ મુકીયે છીયે તે જ મુજબ વ્યવહારમા આપણું આચરણ હોવું જોઇયે એ આ હીલચાલનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આપણે જેમ જેમ વધુ કાર્ય કરતા જઇયે તેમ તેમ આપણને એમ જ લાગવું જોઇયે કે આપણે ધારીયે છીયે તેથી વિશેષ અને તેથીયે વિશેષ હજુ કરવાનું બાકી છે. આપણી અપૂર્ણતા વિષેના આ વિચાર આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી આપણે વધુ અને વધુ નમ્ર બની આગળ વધવું રહ્યું. અસહકારવાદી પોતાના શુદ્ધ વર્તનથી પ્રજાનું ધ્યાન પોતા તરફ ઝટ કેવી રીતે ખેંચાઈ આવે તેનો જ વિચાર કરતો રહે. તે બીજાઓને દાબી દુભવીને નહિ, પરંતુ પોતે જે કંઇ કરી શકયો હોય તેથી નમ્ર બની બીજાઓને દાખલારૂપ થઇ પડે. તેના મતમા—તેની માન્યતામાં શું સમાયેલું છે તે માત્ર સંગીન કાર્ય કરીને જ તે બતાવે. પોતે લીધેલા માર્ગની યથાર્થતા વિષે તેને શંકાનું સ્થાન જરાયે હોવું ન જોઇયે. અને તે માર્ગને દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં જ તેના બળનું માપ કાઢી શકાય છે. મ્હોડે વાતો કરવા કરતાં જ્યારે તે સંગીન કાર્ય કરી બતાવે ત્યારે જ તેના મતની સચ્ચાઇ વિષે તેના

વિરોધીઓને ખાત્રી થઇ શકે. બોલવામાં કર્કશતા યા તો મગરૂરી હોય એ તેના પોતા વિષે અશ્રદ્ધા બતાવે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના મત વિષે અને તેની કાર્ય કરવાની શક્તિ વિષે તેના વિરોધીઓને તે શંકાશીલ બનાવે છે. એટલે આપણે ત્વરાથી ફતેહ મેળવવી હોય તો આપણી પ્રથમ ફરજ નમ્રતા ધારણ કરવાની છે. એટલે હું આશા છું રાખું કે પ્રત્યેક અસહકારવાદી સંયમી અને નમ્ર બનવાની આવશ્યકતા સમજશે. જો પ્રત્યેક અસહકારવાદી પોતાની ફરજ પૂર્ણ રીતે સમજી કાર્ય કરવાનું શરૂ કરે તો આપણને મહાન લાગતું કાર્ય તે છોટું થઇ પડે. એ મહાન કાર્યને છોટું કરી બતાવવું એ આપણા પોતાના જ હાથમાં છે અને એ જ રસ્તે હું અનેકવાર કહી ચુક્યો છું કે એક વરસની અંદર આપણે સ્વરાજ મેળવી શકીયે.

---

§ પ્રવૃત્તિને કેમ પોષવી ?

નાગપુરની રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ એકે અવાજે પસાર કરેલા અસહકારના ઠરાવનું પ્રત્યેક દેશપ્રેમી ભારતવાસી ધ્યાનપૂર્વક ચિંતન કરશે. એ ઠરાવ પસાર કરાવવા જે જે પ્રતિનિધિઓએ પોતાનો મત નોધાવ્યો તે બધા જો તેના કાર્યક્રમ પ્રમાણે તુરત અમલી કામ કરવા વળગી જાય તો એક વર્ષની અંદર આપણે સ્વરાજ્યને ઘેર કરીયે. સરકાર સાથે અસહકાર કરવાની આવશ્યકતા વિષે માત્ર પ્રતિનિધિઓએ જ આગ્રહ કર્યો છે એમ નથી, પણ હજારોની સંખ્યામાં જેઓએ મહાસભામા પ્રેક્ષકો તરીકે હાજરી આપી હતી તેઓએ પણ અનેક રીતે દર્શાવી આપ્યું હતું કે અસહકારના ઠરાવમા જે કાર્યક્રમ દોરવામા આવ્યો છે તે પ્રત્યે તેમની પણ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે.

નાતાલના તહેવારના દિવસોમા એક સ્થળે એકઠા મળી માત્ર ઠરાવો પસાર કરી બીજા તહેવારના દિવસો આવે ત્યાં સુધી કુંભકર્ણની નિદ્રા લેવી અને ફરી ઉઠીને પાછા ઠરાવો જ કરવા એકત્ર થવું એ દિવસો હવે સુભાગ્યે ગયા છે. પોતાની માન્યતા મુજબ કંઇ ને કંઇ કાર્ય જેમણે કર્યું નહિ હોય તેવાઓને માટે મહાસભામા હાજરી આપવી એ હવે વધુ અને વધુ મુશ્કેલ બનતું જશે. સરકારી યા તો સરકારની દેખરેખ નીચે ચાલતી શાળાઓમાં પોતાના બાળકોને ઉઠાડી લેવાની પ્રત્યેક જણ પાસે માગણી કરવામાં આવી છે. મહાસભાએ પ્રત્યેક ભારતવાસી પાસેથી

એવી આશા રાખી છે કે જેમ બને તેમ-થોડી વિદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો. હાથે કાંતેલા સૂતરમાંથી હાથની સાળ ઉપર વણાયેલા કાપડનોં જ માત્ર ઉપયોગ કરવો. લો. તિલક મેમોરિયલ સ્વરાજ્ય ફંડમાં ફુલ નહિ તો ફુલની પાંખડી મુકવી એમ પ્રત્યેક ભારતવાસીને વીનવવામા આવેલ છે. અસહકારની આ ચળવળ એ પોતાના હૃદયને ઉકેલી જોવાની એક ધાર્મિક ચળવળ છે. કાર્ય કરનારાઓએ પ્રજાને તેમની દેશ પ્રત્યેની ફરજને વિષે નિરંતર જાગૃત રાખવી જોઇયે. અસહકારના ઠરાવમા દાખલ કરેલો કાર્યક્રમ અમલમા મુકવા રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રત્યેક મંડળનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરી લેવો જોઇયે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ સ્વીકારેલા નવા બંધારણથી દરેક કાર્યકર્તા અસહકારના ઠરાવના કાર્યક્રમનો પ્રત્યેક અંગને એક વર્ષની અંદર પૂર્ણપણે અમલમાં મુકી દેવા પ્રજાને વ્યસ્થિત રીતે તૈયાર કરી શકે છે, અને ભારતવાસીઓનો મોટો સમુદાય સચેત બની પોતાના પ્રયાસો કાર્યક્ષેત્રમા ચાલુ રાખે તો આપણી આત્મનિર્ણયની યોગ્ય અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની આડે કંઇ પણ આવી શકે એમ નથી. આપણે હાલની બધી સરકારી શાળાઓને રાષ્ટ્રીય બનાવી દઇયે, અદાલતોનો બહિષ્કાર કરીયે અને આપણને જોઇતું સર્વ કાપડ આપણે જાતે જ બનાવી લઇયે તો આપણો રાજકારોબાર આપણે જ ચલાવવાનો આપણો અનિવાર્ય હક આપણે મેળવી લીધો સમજવો; અને જગતની કોઇ પણ શક્તિ પછી આપણને આપણા અંતિમ ધ્યેય તરફ જતા અટકાવી નહિ શકે. થોડાક હજાર સ્વાર્થત્યાગી, પ્રામાણિક અને ઉદ્યોગી કાર્યકર્તાઓની મદદથી મેં ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ વસ્તુઓ આપણે કોઇ પણ જાતની મુશ્કેલી વિના કરી શકીયે.

આ મહાન કાર્યને પહોંચી વળવા આપણે પૈસા કેવી રીતે એકઠા કરવા એ વિષે વિચાર કરવાનો આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. લો. તિલક સ્મારકસ્વરાજ ફંડ એવડું મોટું હોવું જ જોઇયે કે જે આપણી દરેક જરૂરીયાતને પહોંચી વળી શકે. આપણે જે નવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ ઉપજાવી કાઢવા માગીયે છીયે તેના ખર્ચનો સમાવેશ પણ એ જ ફંડમા થઇ જવો જોઇયે. એ ફંડમાં શ્રીમંતોના હજારોના દાનને તો આવકાર છે જ, છતાં કરોડો ગરીબોની એક એક પાઇથી પણ એ ફંડ વૃદ્ધિંગત અને પાવન થવું જોઇયે. આ ફંડમાં જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આપેલી દરેક પાઇ માતૃભૂમિમા 'સ્વરાજ' સ્થાપવાના દાન દેનારના નિશ્ચયની નિશાનીરૂપ હશે. હું એટલું કહેવાની હિંમત કરૂં છું કે પ્રજા પોતાની ઘણી બીનજરૂરી આદતોને ત્યાગી, ઘણા દુર્ગુણોને છોડી અને જોઇયે તે કરતાં વિશેષ વસ્તુઓ સંગ્રહવાની વૃત્તિ ઉપર સંયમ રાખી

તેમાંથી જે બચત થાય તે આ પવિત્ર ફંડમાં અર્પણ કરે તોપણ આ મહાન હીલચાલમાં નાણાંની ખોટ ન રહે.

જો ભારતમાતાની મહિલાઓ પોતાના વધારાનો દાગીનાઓ આ પવિત્ર ફંડને અર્પણ કરી દે, દારૂના વ્યસનમાં પડેલાઓ જો પોતાની એ આદતને ત્યાગી તેનાથી બચતા પૈસા અરધા પણ આ ફંડમાં જમા કરાવે, જો બીડી પીનારાઓ નિધન ભારતના ધનનો ધુમાડાના ગોટેગોટામાં નાશ કરતા અટકી સ્વરાજ મળતાં સુધી બીડી પીવાનું છોડી દઇ તેમાંથી બચતા પૈસા અરધા સ્વરાજ ફંડમાં આપે, તોપણ આ 'પવિત્ર' હીલચાલને ફતેહમંદ બનાવવા આપણને જેટલા પૈસા જોઇયે તેટલા જરૂર મળી રહે. દારૂ પીવાની ભૂરી આદતની સામે મધ્ય પ્રાન્તમાં જબરદસ્ત હીલચાલ 'ચાલી' રહેલી છે એ જાણીને મને ભારે આનંદ થયો છે. એ હીલચાલનું ત્યાં એ પરિણામ આવ્યું છે કે હજારો માણસોએ શાપ સમાન આ દુષ્ટ આદતને છોડી દીધી છે એવા ખબર મને મળ્યા છે. ભારતવર્ષમાંથી આ દુષ્ટ આદતને જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દેવા માટે જો વ્યવસ્થાપૂર્વક બંદોબસ્ત કરવામાં આવે તો અસહકારની ચળવળની એક ભારેમાં ભારે ફતેહ ગણી શકાય, અને મારી ખાત્રી છે કે જેઓ આ દુષ્ટ આદતમાંથી ઉગરી જાય તેઓ હર્ષપૂર્વક આભારની લાગણી સાથે તેમાંથી બચેલા પૈસાનો થોડો ભાગ આ ફંડને જરૂર અર્પણ કરે. આપણે અત્યંત ગરીબ પ્રજા છીયે, આપણે પ્રતિદિન ગરીબ થતા જઇયે છીયે અને જો આપણે ગરીબોમાંથી પૈસા એકઠા કરવા ઉમેદ રાખતા હોઇયે તો જાતે આપભોગનો દાખલો બેસાડીને જ આપણે તેમ કરી શકીયે. આપણી માતૃભૂમિને ખાતર એવું કંઇક ને કંઇક તો આપણી પાસે હોય છે જ કે જેનો આપણે ખુશીથી ત્યાગ કરી શકીયે. જેઓ શુદ્ધ ધાર્મિક "વૃત્તિથી ધાર્મિક કાર્યને માટે દાન" કરે છે તેમને પણ હું અવશ્ય સૂચવું કે તેમણે પોતાનું દાન ભારતવર્ષમાં 'સ્વરાજનું મંદિર' ચણવાના કાર્યમાં આપવું જોઇયે. આ કાર્યને સાધવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સમિતિએ એક કાર્યવાહક મંડળ ચુંટી કાઢયું છે, તે એક સુંદર યોજના ઘડી કાઢશે એમ મારી ખાત્રી છે. પરંતુ જે સ્વયંસેવકો કાર્ય કરવા ઇચ્છે તેમને હું સૂચના કરું છું કે તેમને ગરીબ વર્ગ પાસે પહોંચી તેમને સંયમી થવાનો બોધ આપી ઉપલી યોજનામાં પૂરવણી કરવી. આ કાર્યને માટે જુદા જુદા મુલાકામાં એકબીજા વચ્ચે નિર્મળ હરિફાઇ ચાલવી જોઇયે.

મજબૂત, વધારે શુદ્ધ કર્યો છે. મહાસભાએ એ સંદેશ પ્રથમ સંભળાવ્યો ત્યારે આપણામાં વિરોધ, શંકા અને અણુરાગ હતાં. તે જ નાગપુરમાં ફરી સંભળાવ્યો ત્યારે પરમાવધિનો આનંદ, સમાધાન અને સંપૂર્ણ એકમતીથી આખા સમાજનું અંતર ઉછળી રહ્યું હતું. તમે હા ના કરવાને, એ સંદેશો ઝીલી લેવાની ના પાડવાને મુખત્યાર હતા. તમે શ્રેષ્ઠ છતાં દુનિયાનાં ડહાપણવાળાઓની દૃષ્ટિએ ઓછો સાવચેતીવાળો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. હવે તમારી પોતાની જાતને હાનિ પહોંચાડયા સિવાય—રાષ્ટ્રકાર્યને હાનિ પહોંચાડયા સિવાય—તમારાથી પાછા ફરી શકાય નહિ.

પણ ચાલુ રાજ્યતંત્રે અને તેથીયે ચડી જઈને તો આજની પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ આપણી બુદ્ધિને ઘેરી ન લીધી હોત તો આપણને આજે આ સવાલનો આમ વિચાર કરવાનું જ રહેત નહિ. આરબોનો જ દાખલો લો. બહાદુર આરબ જાતિ પોતાની સ્વાધીનતા પણ જાળવી રહે અને બીજી બાજુએ તેમને ગુલામ બનાવનારાઓની શાળાઓમાં શિક્ષણ પણ લેતી જાય એવા દેખાવની શું કલ્પના સરખી કરી શકાય ખરી? એમની પાસે જઈને એમના ઉપર આક્રમણ કરનાર પરદેશીઓની શાળામાં ભણવા જવાનું કહેનારને તેઓ કેવળ હસી કાઢશે. આપણી બાબતમાં પણ એકવાર જે સરકારને આપણે ખરી કે ખોટી પણ આપણી ઇચ્છા મુજબ વર્તવાની ફરજ પાડવાનો અથવા તો તેનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તેના આશરા હેઠળ ચાલતી શાળાઓનો ત્યાગ કરવાનું કહેવામાં એ વાત શું તેટલી જ અંશે વધારે જ લાગુ નથી પડતી?

દેશનો એકાદ વર્ગ પણ જ્યાં સુધી કાર્યમાં, આપભોગમાં, તપસ્યામાં સાવ નહિ દટાઈ જાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ મળવાનું નથી. શબ્દજાળથી અને દલીલથી સરકાર થોડી જ સમજી જનાર છે? સચ્ચાઇના અને શરાતનના કૃત્યોને જ તે ઓળખશે.

તલવારનું શરાતન તે સમજે છે અને એ તલવારનો તોડ પણ આપણી સૌને તેણે કરી રાખ્યો છે. એ તો આપણે ક્યારે ભૂલેચૂકે પણ ખુનામરકી કરીયે એની વાટ જ જોઈ રહી છે. ખુનામરકીનો મુકાબલો કરવામાં અને તેને દાબી દેવામાં તે અજિત છે. તેથી જ આપણે અહિંસાધર્મ ઉપર દૃઢ રહીને તેમની હિંસ્રવૃત્તિને થીજવી દઈશું. તલવાર ચલાવવાની તરસ જેના ઉપર તે ચલાવવાને ટાંપી રહી હોય છે તેનાં તરફથી કશો જવાબ ન મળતાં એની મેળે મરી જાય છે. અહિંસા અસહકારનો પાયો છે. તેથી તમે તમારાથી જુદા પડનારાઓ પ્રત્યે રખે અધીરા કે

ઉછાછળા બનતા. અસહિષ્ણુતા એ જબરદસ્તીનો જ એક પ્રકાર છે અને તેથી તે આપણે સ્વીકારેલા ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. અહિંસામય અસહકાર સાચી લોકસત્તાનો પદાર્થપાઠ છે. જે ક્ષણે ગમે તેવી ઉશ્કેરણી વચ્ચે પણ આપણી આહંસાવૃત્તિને ઉદ્વેગ નથી એ આપણે બતાવી આપી શકીશુ તે જ ક્ષણે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થયુ સમજવું. કારણ તે જ ક્ષણે આપણે અસહકારનો આખો કાર્યક્રમ અમલમા મુકી દીધો હશે.

પણ આટલા ઉપરથી તમે રખે હડબડી ઉઠતા રાષ્ટ્રો અને જાતિઓ કંઇ ગણિતની ગણતરીઓ પાળીને નથી ચડતી કે નથી પડતી. એક દિવસની અંદર રાષ્ટ્રો સજીવન થયા છે અને એક દિવસમા નાશ પામ્યા છે. ત્રીસ કરોડ માણસ જેવા માણસને પોતાના સામર્થ્યનું ભાન થવાની જ માત્ર ખોટી છે થયુ તે જ ક્ષણે એ સામર્થ્યનો ઉપયોગ સરખો કર્યા વગર તેઓ તત્કાળ સ્વાધીન જ બન્યા સમજવા. આટલું સૂઝી આવવું શુ ભારે મુશ્કેલ છે? એ ભાનને અભાવે જ આટલા દિવસ રાજ્યકર્તાઓ આપણને એકબીજા સામે લડાવીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શક્યા એ સ્થિતિ ચાલવા દેવા ઇનકાર કરીયે તે જ ક્ષણે આપણે આપણા માલીક છીયે તેઓ કોણ છે?

તેથી જ શાળાકૉલેજોમા જનારા તરુણ નવયુવકો જેવા અને ભાવનાભર્યા વર્ગો જેમની ઉપર સરકાર પોતાની જાળ સ્હેજમા પાથરી શકે છે, તેમની તરફ અસહકાર પહેલુ ધ્યાન આપે છે.

વળી આપભોગનો પણ જ્યારે વિચાર કરીયે છીયે ત્યારે આપણી સંખ્યા સામુ જોતાં આપણે ભાગે આવતો આપભોગ તો છેક જ નજીવો લાગવા માડે છે. કારણ શો આપભોગ તમારી પાસેથી માગવામા આવ્યો છે? તમારા પુસ્તકી ભણતરને એક વરસને માટે અગર સ્વરાજ સ્થપાય ત્યા સુધીને માટે બંધ રાખવાનો. આખા વિદ્યાર્થી જગતમા મારામા વસતી શ્રદ્ધા મુકી દેવાનું મારામા સામર્થ્ય હોય તો હું તો કહુ છુ કે એક વરસ પણ અભ્યાસો છોડવા પડનાર નથી.

અને અભ્યાસત્યાગની એ મુદત દરમિયાન એ એક વરસથી પણ વહેલુ સ્વરાજ કરી ગડબડ વગર વેર કરવાની રીત શીખી લેવાનું પણ હું તમને કહી દઉં છુ. હું તમને રેંટીયાની ભેટ કરૂં છુ અને સૂચવું છું કે તેમા હિન્દુસ્તાનની આર્થિક દુર્દશાનો ઇલાજ રહેલો છે.

પણ મારી આ સૂચનાનો અસ્વીકાર કરી શ્રી. દાસે તમને આપવા કહેલા મહાવિદ્યાલયમા પણ તમે જઈ શકો છો, ગુજરાતના મહાવિદ્યાલયમાના તમારા વિદ્યાર્થી બંધુઓએ તો રોજના ૪ કલાક કાંતવાને આપવાનું માથે લીધુ છે. એક સુંદર કળા શીખી લેવી અને સાથે નાગાને ઢાંકવાનુ પુણ્યકર્મ સાધવુ એ ભારે આપભોગ નથી જ.

સરકારી કૉલેજને ત્યાગીને તમારો ધર્મ તમે જાણ્યો છે તમારા વખતનો ઉપયોગ કરવાનો સહેલામા સહેલો અને સૌથી વધુ લાભદાયક માર્ગ મે તમને બતાવ્યો છે

તમારા નિશ્ચયમા દૃઢ રહેવાના બળ અને હિમ્મત પ્રભુ તમને આપો.

તમારો શુભેચ્છક,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

રેંટીયાનો ધર્મ

મહાસભાના અસહકારના ઠરાવના અગો હુ વર્ણવી ગયો છુ, તે બધા અગત્યના છે. પણ એક અગ એવુ છે કે જેનો અમલ પ્રજા કરે તો તે જ વેળા સ્વરાજ મેળવે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. એ રેંટીયાનો ધર્મ છે.

ઠેકઠેકાણે મને પૂછવામા આવે છે કે શુ સ્વરાજ મળશે તો અનાજના દામ સોંઘા થશે અને કાપડના ભાવ ઘટશે ? આ સવાલ યોગ્ય છે સ્વરાજ મળો કે બીજુ કઇ મળો પણ જો આપણે પરદેશ ઉપર આપણા કાપડને સારૂ આધાર રાખશુ તો કાપડના કે અનાજના ભાવ ઘટવાના નથી. નહિ ઘટે કેમકે આપણે સાઠ કરોડ રૂપીયા જ્યા સુધી હિન્દુસ્તાન બહાર આપણા કાપડને સારૂ મોકલીયે છીયે ત્યા સુધી આપણી ભૂખ નહિ ભાગે. ત્યા સુધી કરોડો માણસો થોડા કે વત્તા પ્રમાણમા ઉદ્યોગ વિનાના રહેશે ને તેઓને પૂરૂ અનાજ કે વસ્ત્ર નહિ મળે

એટલે આપણી સમક્ષ આપણી હાજતજોગુ કાપડ પેદા કરવાનો પ્રશ્ન આવી પડયો છે. એટલુ જ કાપડ આપણે પેદા કરીયે તો આપણા સાઠ કરોડ રૂપીયા બચે, એટલુ જ નહિ પણ તે બધા ગરીબોના જ ઘરમાં જાય આ કામ કેવળ રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ વધારવાથી જ થઇ શકે. હિન્દુસ્તાનમા પાચ કરોડ રતલ સૂતર બહારથી આવે

છે. આ સૂતર એંશી નંબરનું ને તેથી પણ ચડતા નંબરનું હોય છે; એટલે જો તે ઝીણું હોય તો ચાળીસ કરોડ રતલ સૂતર થવા જાય. એટલું સૂતર આપણે ન કાંતીએ ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવાની વાત આપણે ભૂલી જવી જોઈએ. આટલું સૂતર કઈ રીતે કાઢવું ?

આપણી મીલો કાઢી શકે તેમ નથી. રેંટીયો જ એ કામ કરી શકે તેમ છે. અને સૂતરનો જથ્થો વધારવાનો સહેલામા સહેલો રસ્તો એ છે કે આપણી નિશાળોમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ એ કામ કરતા થઈ જાય. આવા કારણોને લઈને વિદ્યાપીઠની નિયામક સભાએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે વિદ્યાપીઠ સાથે સંબંધ ધરાવતી શાળાઓએ નિશાળોમા રેંટીયો દાખલ કરી સૂતર કઢાવવું જોઈએ. આપણા શિક્ષણક્રમમાં આટલી ટૂટી હમેશાં રહી છે એ હું તો હમેશા માનતો ને કહેતો આવ્યો છું. મારી ઉમેદ છે કે આ અભિપ્રાયને બધા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વધાવી લેશે. એ અભિપ્રાય વિષે વધારે વિચાર હવે પછી કરીશું.

સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ*

મારી ઉમેદ હતી કે મુસાફરીથી પાછો ફરીશ ત્યારે તમને મળીશ, તમારી સાથે મસલત કરીશ, સુખદુઃખની વાતો કરીશ અને મારા મુસાફરીના અનેક અનુભવોમાથી થોડા ટીપાં તમને આપીશ તે વખતે મને ખબર નહોતી કે જે સંદેશો આજે બે દિવસ થયા હું જેને તેને આપી રહ્યો છું તે જ સંદેશો આજે હું તમને આપીશ જે વસ્તુ અત્યારે હું તમારી આગળ મુકવાનો છું તે કંઈ નવી નથી તે વસ્તુ મારા મનમાં ઘૂળથી રહ્યા જ કરી છે ટાણે કટાણે મેં એનો વિચાર ક્યાં જ કીધો છે અને એનો અમલ પણ કીધો છે પણ મારી જિંદગી-માં અમુક વસ્તુઓને અમુક વખતે જ હું ધોળા દિવસના જેવી જોઈ શકું છું, જેમકે રોલેટ બિલની ચળવળ વખતે નાડીયાદમા મને એક દિવસ એકાએક ઉગી આવ્યું કે કાયદાઓનો સવિનય ભંગ કરવાને પ્રજા હજુ તૈયાર નથી નડિયાદમા હું પોતે રહ્યો હતો અને મારી માન્યતા પ્રમાણે મોટામા મોટું કામ મેં ત્યા કર્યું હતું. ત્યાંના જ માણસોએ ભીંત ભૂલે તેવી મોટી ભૂલ કરી મેં જોયું કે કાયદાનો સવિનય ભંગ તો તે જ કરી શકે કે જેણે ધાસ્તીથી નહિ પણ સમજીને આખી જિંદગી કાયદાને માન આપ્યું હોય

---

* ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય (અમદાવાદ) ના વિદ્યાર્થીઓ આગળ નવ મહિનામા સ્વરાજ મેળવવા શું કરવાની ફરજ છે તે સમજાવતા કરેલું ભાષણ; તા ૧૩-૧-૧૯૨૧

મારે માંડ અન્ન પાછું જેંથી લેવું પડ્યું. આવી રીતે અમુક વસ્તુ અમુક પ્રસંગે જ ઉગી આવે છે. હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે ભૂમિતિમાં મને કંઈ સમજાતું નહિ. ૧૩મા પ્રમેય સુધી ભૂમિતિ શું એની મને ખબર જ ન પડે. પણ પછી એ ૧૩મું પ્રમેય જે વખતે શિક્ષકે પાટીયા પર સમજાવ્યું તે વેળાએ એકાએક મારા અંતરમાં અજવાળું પડ્યું અને ત્યારપછી હું રસપૂર્વક ભૂમિતિ શીખતો થયો. એ જ પ્રમાણે આજે ત્રણ ચાર દિવસથી એક વસ્તુ મારા મનમાં ઠસી ગઈ છે. આપણે અસહકારને સફળ કરવા ઇચ્છતા હોઇયે, વિદ્યાર્થીઓની પાસે એમાં ભાગ લેવડાવવા માગતા હોઇયે અને સ્વરાજ એક વર્ષમાં જોઇતું હોય તો આપણે શું કરવું જોઇયે ? જે વસ્તુ હું પ્રથમથી માનતો આવ્યો છું તે જ વધુને હું અત્યારે તમારી આગળ મુકું છું. મારો તો એ વસ્તુમાં મૂળથી જ અડગ વિશ્વાસ રહ્યો, છતાં એ વિશ્વાસ શું કામ છે એનું એક પાસું હમણાં હું જેવું સમજ્યો તેવું અગાઉ નહોતો સમજતો.

કુલપતિ તરીકે હું તમને કંઇ કહેવા નથી આવ્યો મોટા ભાઈ તરીકે અથવા વડીલ તરીકે સલાહ આપવા અને મસલત કરવા આવેલો છું. તે સલાહ આગ્રહપૂર્વક તો આપવાનો જ. જેટલી દ્રઢતા અને વિશ્વાસથી આજે હું આ વસ્તુ કહીશ તેટલી દ્રઢતા અને વિશ્વાસપૂર્વક આ વસ્તુ અગાઉ કોઇ વાર મેં તમારી આગળ નથી મુકી. નિશાળો છોડવી, કેળવણી વગરના થવું એ તો આપઘાત કરવા જેવું છે એવું તમારું કહેવું હોય તો હું તમને કહીશ કે નિશાળમાં રહેવાનું પાપ છોડીને તમે અવશ્ય આપઘાત કરો એ આપઘાતની માફી ઇશ્વર તમને આપી રહેશે. અત્યાર સુધી હું તમને અનેક વાનીઓ પીરસતો. આજે તો હું એ કહેવા આવ્યો છું કે અસહકારને જો તમે ખરો કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારી પાસેનો એકેએક ક્ષણ સૂતર કાતવામાં જ આપો. આ તમને નવી વાત લાગશે, આથી તમને આઘાત પહોંચશે જેમને બી. એ. થવાની આકાંક્ષા છે અને જેમને આ વિદ્યાપીઠ એ ડિગ્રી આપશે એવી ખાત્રી આપવામાં આવી છે તેમને હું કહું છું કે આજે હિંદુસ્તાનને માટે રેંટીયો ચલાવવો એ જ ભારેમાં ભારે ડિગ્રી છે. હું આટલે સુધી જાઉં છું તે મારા વિચારોનો જેટલો વેગ અત્યારે છે તેટલો વેગ હું તમારામાં આવેલો જોવા ઇચ્છું છું તેને લીધે છે.

હિન્દુસ્તાન હાથથી ગયું તે, આપણે સ્વદેશીનો ત્યાગ કર્યો તેથી જ. હિન્દુસ્તાનમાં સૂતર કાતવું એ એક જુદો ધંધો નહોતો. દરેક વર્ગની પ્રત્યેક સ્ત્રી સૂતર કાતતી. કેટલાક પુરુષો પણ કાતતા. ઢાકાના મલમલનું સૂતર કાઢનાર પુરુષો હતા. પણ એ તો મેં થોડા ધંધાદારીઓની વાત કરી. સામાન્ય રીતે કાતવું એ ધંધો નહિ પણ કર્તવ્ય ગણાતું, ધર્મ મનાતો. કાતવાનું હિન્દુસ્તાનમાં ચાલુ હતું ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન આબાદ હતું, સમૃદ્ધ હતું. દેશની અંદરની માગણીને આપણે પેદા કરેલું કાપડ પહોંચી વળતું, એટલું જ નહિ પણ તેથી વધતું અને પરદેશ જતું એમ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ કહે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પવિત્ર કે અપવિત્ર સાધનો વડે કપડાં વણવાનો ઉદ્યોગ નાબુદ કર્યો, કરોડો રૂપીયા ગળે એટલા સારુ તેમણે લડાઈઓ કરી, બંદરો સર કર્યાં, વેપાર હાથ

તા. ૨૦-૧-૧૯૨૧

કર્યાં અને છેવટે રાજ્ય વસાવ્યું. આપણે જ્યાં સુધી પશ્ચાત્તાપ ન કરીએ, બાપદાદાઓની ઉપર ગુજરેલા જુલમ માટે જ્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરીએ ત્યાં સુધી સ્વરાજ શી રીતે લઈ શકીએ? દંડ દઈને આપણે તે નથી જ લઈ શકવાના. દંડ દેવાની પદ્ધતિ આપણે છોડી દેવી રહી. દંડથી નહિ પણ આત્મશુદ્ધિથી જ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને આપણે અંગ્રેજને રાજ્ય કરતા અટકાવવા જોઈએ. આપણી અપવિત્રતાને લીધે જ તેઓ રાજ્ય કરી રહ્યા છે, નભી રહ્યા છે એમ જો તમે માનતા હો, નિર્મળ સાધનોથી જ સ્વરાજને તમારે જો ઘેર કરવું હોય, તો શું કરવું જોઈએ? પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, પહેલાં કરતા તે કાંતવાનું કામ પાછું ઉપાડી લેવું જોઈએ. તમે કહેશો કે એ કામ તો સ્ત્રીવર્ગનું છે; તેમને કાંતવાનું કહેવા તૈયાર છીએ. હું કહીશ કે તેટલે નહિ ચાલે. પંજાબની સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાયેલી આપણે જોવા વારો આવ્યો; એ લાજે પણ આપણે પુરુષોએ એ કાંતવાનો ધંધો કોઈ બીજા ધંધાને બદલે કરવાનો નથી, પણ પ્રજાના ફાજલ વખતનો ઉપયોગ કરીને સૂતર કાંતવાનું છે, અને તેનાથી હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આપણું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું તો ત્યારે જ થશે જ્યારે સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો બધાં કાંતતાં થઈ જઈશું. બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારના હિમાયતીઓ લૅંકેશાયરને પછાડવા માટે બહિષ્કારની વાત કરે છે, પણ બીજાને પછાડવાના કરતાં પોતે કોઈથી ન પંછડાવાની વાત કરવી એ મને તો ઠીક લાગે છે. જાપાન, વિલાયત અને અમેરિકાનું બારું બંધ કરવું હોય તો આપણને જરૂરનું બધું જ કાપડ આપણે ઘરમાં પેદા કરી લેવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે સૂતર પેદા નહિ કરીએ ત્યાં સુધી આપણને જરૂરનું તેટલું કાપડ આપણે વણી નથી લઈ શકવાના. અનુભવી વેપારીઓનું કહેવું છે કે આપણને જરૂરનું બધું કાપડ મીલોની મારફત મેળવવા ઇચ્છીએ તો તેટલી મીલો ઊભી થતાં પચીસ વરસ જોઈએ ત્યારે નવ મહિનામાં એ કાર્ય કેમ સાધવું? મીલોથી તમે કરોડોનો ઉદ્ધાર કદાપિ નથી કરી શકવાના જે અનેક ભાઈઓ અને બહેનો ઉઘાડાં ફરે છે તેમને ઢાંકી નથી શકવાના. કોઈ પણ દેશ એકલી ખેતી ઉપર નથી નભી શકવાનો. ખેતીની જોડે મદદનીશ એવો બીજો ધંધો જોઈએ જ. ને ધંધો કાંતવાવણવાનો જ છે. તેનો જ્યાં સુધી આપણે પુનરુદ્ધાર નહિ કરીએ, તે નહિ શીખી લઈએ ત્યાં સુધી આપણું બીજું ભણતર ફોગટ છે.

આ બધું કહીને એ સિદ્ધ કરવા માગું છું કે જો આ વાત સાચી લાગતી હોય—અને દેશની મહાસભાએ ઠરાવ કરીને આ વાતની સચ્ચાઈ જાહેર રીતે માન્ય કરી છે—તો આપણે અત્યારે શું કરવું જોઈએ? જો નવ મહિનામાં સ્વરાજ મેળવવું હોય, તો વિદ્યાર્થીઓને માટે ખરી વિદ્યા એ જ છે કે હિન્દુસ્તાનનો કાપડનો ભૂખમરો મટાડવો. આજે હિંદુસ્તાનમાં કાપડનો ભૂખમરો છે. અનાજનો ભૂખમરો તેટલો નથી. એ કાપડ પેટે ૬૦ કરોડ રૂપીયા દર વરસે બહાર ચાલ્યા જાય છે. હિન્દુસ્તાન આજે ૪૦ કરોડ રતલ સૂતર પરદેશથી મંગાવે છે. એટલું સૂતર આપણે ઘરમાં કાંતી લેવું જોઈએ. વણકરની આપણે ત્યાં ખોટ નથી; કાંતનારની આજે ખોટ છે. વણનારાઓની સંખ્યાનો ચોક્કસ આંકડો હજુ મને મળ્યો નથી, પણ તેમની સંખ્યા પચાસ લાખ છે,

તેથી વધુ જેટલી છે. જો એ પૈસાને બચાવવા હોય તો આપણે સુતર કાંતવા લાગી જવું જોઇયે. ૬૦ કરોડ રૂપીયાનો વેપાર દેશમાં જ ખેડવામાં કેટલા માણસોને રોજી મળે તેનો વિચાર કરો. કપડાને ઘીની માફક વાપરવું જોઇયે. જોઇયે તેટલું કપડું વાપરી શકીયે એવી આપણી સ્થિતિ નથી. એકલા પહેરણથી ચાલે ત્યાં સુધી બીજું કંઇ ન પહેરવું જોઇયે. ટુંકા ધોતીઆથી ચલાવી શકીયે તો લાંબું નહિ પહેરવું જોઇયે. ૬૦ કરોડ રૂપીયા બચાવવા માટે તેટલો જ મોટો આપભોગ આપવો પડશે.

વિદ્યાર્થીઓ આ આખું વરસ આ જ કામ ઉપડી લે તો મહાસભાએ ઠરાવ્યા પ્રમાણે એક વરસની અંદર સ્વરાજ ઘેર કરી શકે. પણ આને માટે મહાપ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. અમુક શરતે તમારે આ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકો છો. વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ અટકાવીને હિન્દુસ્તાનને અર્થે મજુર બને. તમારી મજુરીને માટે તમે કંઇ મહેનતાણું ન લો તો તમારી મહેરબાની, પણ જેને લેવું હોય તે ખુશીથી લઈ શકે છે.

તમને સલાહ આપવાને હું યોગ્ય હોઉં તો તમને હું સલાહ આપીશ કે તમે તમારી કૉલેજો છોડી દો. સ્વરાજ માટેની લડતમાં તમારા તરફનો પૂરો હિસ્સો આપવા માગતા હો તો હિન્દને માટે જેટલું સુતર કાંતી શકો તેટલું કાંતો. રોજ છ કલાક કે તેટલા ન બને તો છેવટ ચાર કલાક પણ કાતવામાં આપો. તમે તદ્દન અભ્યાસ છોડી દો એવો મારો આગ્રહ નથી. છોડી દેશો તોયે તેમાં તમારી વિચારશક્તિ ઓછી થશે એમ હું માનતો નથી. જેનું મન મલિન નથી તેની વિચારશક્તિ કદાપિ ઘટતી નથી. મારો પોતાનો તો એ અનુભવ છે કે જ્યારે હું જેલમાં હતો અને વાચવાને મને એકે પુસ્તક નહોતું મળતું ત્યારે હું વધારે વિચાર કરી શકતો. આપણા મગજ વાચી વાચીને સડી ગયેલાં છે. તેથી મેં તમને કહ્યું કે તમે છ કલાક કાતો અને બાકીના વખતમાં શીખો. તમને તો હું એમ પણ કહું છું કે તમે આ કાતવાના કામમા પારંગત થઇ જાઓ તો તમે ગામડાંમાં પણ ચાલ્યા જઇ શકો છો. તમારામા એટલો આત્મવિશ્વાસ ન હોય તો તમે કૉલેજમાં પણ રહી શકો છો. પણ મને એટલી તો ખાત્રી લાગે છે કે બધાએ રોજ ચાર છ કલાક કાતવામાં આપ્યા વગર આપણને સ્વરાજ નહિ મળી શકે. એક મહિનામાં કે બહુ તો ત્રણ મહિનામાં કાંતતાં શીખીને તમે ગામડામા પહોચી જવાને તૈયાર થઈ જશો અને ત્યાં તેનો પ્રચાર કરી શકશો. સુતરનો ભૂખમરો મટાડીને જેટલુ હિન્દુસ્તાનને આબાદ લઇ જઈ શકશુ તેટલું બીજા કશાથી નહિ લઇ જઈ શકીયે. વળી હવે તો આપણે મહાસભાના બંધારણ પ્રમાણે મતદારસંઘ તૈયાર કરવાના છે તે ન હો તો કેવી રીતે થઇ શકશે? ગુજરાતનાં ગામડાને આજ હું કયો પેગામ પહોચાડી શકું? અંગ્રેજોને ગાળો દેવાનું કહું? કે તલવાર બંદુક તેમને આપું? ત્યારે હું તેમને શું કહું? મારો સંદેશો આજ એ છે કે બધા સુતર કાંતવામાં લાગી જાઓ. એક ગામડાનો માણસ અમદાવાદ આવીને કાપડ લઇ જાય છે ત્યારે મને ભારે લાગી આવે છે. મારો સ્વદેશીધર્મ એ છે કે દરેક ગામડું પોતાની જરૂરીયાતની ચીજો પોતે જ પેદા કરી લે. આ પ્રાચીન પ્રથાને જો આપણે પાછી લાવી શકીયે તો આ હિન્દુસ્તાનની ઉપર

કાઈ કુદષ્ટિ નાંખી શકનાર નથી. આચાર્ય મહારાજને અને અધ્યાપકોને હું વીનવું છું કે એક વર્ષને માટે તો તમે આવું જ ધોરણ સ્વીકારો અને વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંમાં મોકલી દેવા તૈયાર કરો.

આ વર્ષ દરમિયાન તમારૂં શિક્ષણ આટલું હોય તો બસ છે; તમારૂં ગુજરાતી સુધારો, અંગ્રેજીનો ત્યાગ કરો, હિન્દુસ્તાની શીખો, ઉર્દુ લિપિ શીખી લો, અને રેંટીયો ચલાવતાં શીખી લો. આટલું કરશો તો આપણે આવતા વર્ષને માટે તાલ બની જઇશું. હું તો ઇચ્છું છું કે સ્વરાજ મળે ત્યાં સુધી આ જ ધોરણ ચાલુ રાખો. તેમ ન થાય તો ઉપર એક વર્ષ સુધી તો રાખો જ. આ મારો આજનો સંદેશો છે.

તમે બેધડક થઇને જે કંઇ શંકા થાય તે પૂછજો. અશ્રદ્ધાવાળો એક પણ વિદ્યાર્થી આ નવું સ્વીકારી લે એમ હું નથી ઇચ્છતો. તમારાં બુદ્ધિ અને હૃદય કબૂલ કરે તો જ મારી વાત માનજો.

સવાલજવાબ

વિદ્યાર્થી—માબાપ કહેશે, તમને મહાવિદ્યાલયમાં ભણવા મોકલ્યા હતા, રેંટીયો કાંતવા નહિ.

ગાંધીજી—તેમને કહેવું કે રેંટીયો કાંતવો એ પણ ભણતર જ છે.

વિદ્યાર્થી—માબાપ ગામડે જવાની ના કહેશે અને કહેશે ઘેર જ બેસી રહો.

ગાંધીજી—તો તમે ઘેર બેસીને કાંતો એ સરળ રસ્તો છે. કાંતવાની પણ મનાઇ કરે તો વિનયપૂર્વક તેમને સમજાવવાં. આખો દિવસ રેંટીયો કાંતનાર છોકરાને માબાપ એક દિવસ, બે દિવસ કે બહુ તો ચાર દિવસ લડશે. પણ પછી તો સમજી જ જશે. મેં એવાં પણ માબાપ જોયાં છે જે છોકરાંને જૂઠું બોલાય એવું કહે છે. છોકરો જૂઠું ન બોલે તો ખીજાય છે, પણ બે ચાર દિવસ ખીજાઇને પોતાની મેળે રહી જાય છે. તમારામાં તેટલી દૃઢતા તો જોઇએ જ, અને એટલી દૃઢતાની કૉલેજના વિદ્યાર્થી પાસેથી તો હું આશા રાખું જ રાખું.

વિદ્યાર્થી—રેંટીયાથી અસહકારની લડતને શી મદદ મળશે?

ગાંધીજી—રેંટીયાથી હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકાશે. આર્થિક સ્વતંત્રતા નહિ આવે ત્યાં સુધી સ્વરાજ આપણે ભોગવી નથી શકવાના. આપણે સાબુ વિના, સોય વિના કે ટાંકણી વિના ચલાવી શકીયે; પણ કાપડ વિના ન ચલાવી શકીયે. અત્યારે આપણે બજારથી જેટલો માલ લાવીયે છીયે તેટલો આપી શકતા નથી. આથી વરસોવરસ આર્થિક ખોટ ચડતી જ જાય છે. સરકારી લશ્કરનો ભારે ખર્ચ આપણે ઉપાડવો પડે છે જ. ૬૦ કરોડ કપડાંમાં આપી દઇયે; અને બીજું નકામી હાજતોમાં જાય એ પણ જુદું. આ જો સાચું હોય તો આપણે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવી લેવી જ જોઇયે. ૬૦ કરોડ રૂપીયા આપણે બચાવી શકીયે છીયે તે બચાવી લઇયે. ૬૦ કરોડ બચાવશું

એટલે બીજાં પણ બચાવવાની શક્તિ આવશે અથવા તેવી ચીજો બહારથી લેવી પણ તે વખતે પાલવશે. ટાંકણીનું કે ઘડિયાળનું કારખાનું હિન્દુસ્તાનમાં નહિ હોય તો હિન્દ કંઈ રાંડવાનું નથી, પણ કપડાં વિના તો હિન્દ ખરેખર વૈધવ્યદશામાં છે.

વિદ્યાર્થી—રેંટીયાના દાખલ થવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં પાછો ખળભળાટ ઉત્પન્ન થશે.

ગાંધીજી—ખળભળાટથી તો વિદ્યાર્થીઓ ચડે છે. ખળભળાટ કરવો એ મારો અને અધ્યાપકોનો તો ધર્મ છે. અત્યારે વિદ્યાર્થીઓ જાગતા છતા સૂતા છે. માબાપ સાથે, જગત સાથે અને પોતાના સાથીઓની સાથે આવી જાતની વઢવાડ ચાલે ત્યાં કેટલાક જાગ્રત થાય એ સંભવિત છે, તેમાં પડતી નથી

વિદ્યાર્થી—વિદ્યાર્થી વગરના બીજા વર્ગને તમે કાતવાનુ કેમ નથી કહેતા? વિદ્યાર્થી પાસે ભણતર શા સારુ મુકાવો છો?

ગાંધીજી—કાતવું એ કેળવણી નથી એમ માનવુ એ આપણી પહેલી ભૂલ છે. બલિદાન એ કેળવણી નથી એમ માનવુ તે બીજી ભૂલ છે. કાલે જો બધા છોકરા સમજી જાય કે ભણતરનું બલિદાન કરીને દેશસેવા કરવી છે તો તે જ ક્ષણે મારું એક વરસનું કામ પૂરૂ થયુ એમ હુ સમજું.

વિદ્યાર્થી—રેંટીયાથી જીવન શી રીતે નભી શકશે?

ગાંધીજી—બુદ્ધિ વાપરનાર કમાણી પણ કરી શકે. પણ અત્યારે તો રેંટીયાને હું આપદ્ધર્મ તરીકે મુકું છુ હિન્દુસ્તાનના બધા છોકરાઓ રોજ ૪ કલાક સૂતર કાતવાની પ્રતિજ્ઞા લે તો એક મહિનામાં સૂતરના ભાવ ઘટી જાય.

વિદ્યાર્થી—શાળાઓમા આવો ફેરફાર કરવાથી અસહકારની ચળવળને ધક્કો નહિ પહોચે?

ગાંધીજી—નહિ. સરકારી શાળા છોડનારે સરકારી શિક્ષણ મલિન વસ્તુ છે એમ માનીને શાળા છોડવાની છે. આ વિદ્યાલયની લાલચથી જ છોડતા હોય તો તેમને તેમની કૉલેજો જ મુબારક છે. જેને એકલુ અક્ષરજ્ઞાન જ આપવું હોય તે ભલે તેવી જુદી કૉલેજ ઉઘાડે. આપણને જો સૂઝતુ હોય કે આપણુ આ જ કર્તવ્ય છે, એક વરસ આ કામ કરશુ તો દેશને લાભ થશે, સ્વરાજના આપણે સાધનભૂત થઇશું, તો આપણે આ કામ કરવું જ જોઇયે.

વિદ્યાર્થી—તમે માનો છો કે તમારા નવા વિચારને માટે દેશનુ વાતાવરણ તૈયાર છે? લડતના 'ટર્કિશ બાથ' ના ઉષ્ણ ઓરડામા એકદમ જ તમે પ્રજાને હડસેલો મારો છો!

ગાંધીજી—વાતાવરણ તૈયાર છે એમ જાણુ છુ, તેથી તો હું આ વાત કરું છુ ગયા ત્રણ માસમા દેશ ઘણો જ વધ્યો છે વાતાવરણ રેલવેની ગતિથી નહિ પણ બરફ પડે તેમ ભૂમિતિની રીતના ઝડપે વધી રહ્યુ છે. મેં આઠ વર્ષ ઉપર લખ્યુ હત કે હિન્દુસ્તાનને આ

માર્ગ લેવો પડવાનો છે. તે વખતે હું જાણતો ન હતો કે ૧૯૨૧ ના જાનેવારીની ૧૩મીએ તમારી પાસે હું એ વાત કરીશ.

વિદ્યાર્થી—દેશસેવા કરતાં પહેલાં કુટુંબસેવા ન કરવી જોઇયે ?

ગાંધીજી—જરૂર કરવી જોઇયે. પણ કુટુંબસેવા એ લોકસેવાની વિરોધી ન હોઇ શકે. પહેલાં પોતાની સેવા, પછી કુટુંબસેવા, પછી ગામસેવા અને પછી દેશસેવા એ ક્રમ હું માનું છું. પરંતુ કોઈ પણ સેવા જગતના કલ્યાણની વિરુદ્ધ ન હોવી જોઇયે. દેશના આવા દારિદ્રપના કાળમાં કુટુંબસેવાને નામે બહેનના વિવાહમાં વીસ હજાર રૂપીયા ખર્ચી ન શકાય.

વિદ્યાર્થી—દેશના રક્ષણ માટે પોલીસની જરૂર પડશે. આપ રેંટીયાને બદલે અમને કવાયત શીખવીને તે કામ માટે લાયક કેમ નથી કરતા ?

ગાંધીજી—પોલીસનું કાર્ય તે હું તમને કેવી રીતે શીખવું ? જ્યાં ભય હોય ત્યાં જઇને ઉભા રહેવાની શક્તિ આવવી જોઇયે. તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે ઉચ્ચ શિક્ષણ નીરાંતે લઈ લીધા પછી જ સ્વરાજની પેરવી કરીશું ?

વિદ્યાર્થી—સ્વરાજનો અર્થ શું ?

ગાંધીજી—આપણા હાથમાં લશ્કરી ખાતું આવે, ઉપજખર્ચનો અધિકાર આવે, મહેસૂલનો વહીવટ આપણા હાથમાં આવે અને અદાલતો આવે, એનું નામ સ્વરાજ. એવું સ્વરાજ મળે એટલે બધા અત્યાચારો આપણે અટકાવી શકીયે. આમા આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય તો આપણે આજે જ મેળવી શકીયે તેમ છીયે. તે રેંટીયાથી મેળવી શકાય. દેશ આજે કદાચ આ વસ્તુને ન પણ જીલે.

વિદ્યાર્થી—તમે વારંવાર 'લડાઇની સ્થિતિ' 'લડાઇની સ્થિતિ' છે એવી વાત કર્યા કરો છો તો શું 'વોલંટીયર આર્મી' ઉભું કર્યા વિના તે થઇ શકશે ? વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી તાલીમ પણ આપવી જ જોઇયે. તો હાલ રેંટીયાને બદલે તેના ઉપર વધારે ભાર મુકવાની જરૂર નથી શું ?

ગાંધીજી—એ લશ્કરી તાલીમ તો બહુ જ થોડા વખતમા દઈ શકાય એમ છે. અને લશ્કરી તાલીમ એટલે વળી શું ? બહાદુરી [સવાલ પૂછનાર વિદ્યાર્થી ભાઇ પુરાણીના અખાડામાં જનાર હતા એ ગાંધીજીને ખબર હતી.] બહાદુરી તે કંઇ અટાપટા ખેલવાથી આવે ? શહેરમાં પાછા તોફાન થાય અને લોકો ઘર બાળવા લાગે તો તરત દોડી જઇને જે ધક્કા પડે અને કહે કે મને માર્યા પછી જ તમે ઘર બાળી શકશો તે ખરો બહાદુર. તેવે વખતે શું હુકમો અપાતા હશે ? 'માર્ચ' 'ક્વિક માર્ચ' સાંભળવા સુધી ઉભા રહેવાતું હશે ? તેવે વખતે તો કવાયત પણ ભૂલવાની. એવે પ્રસંગે તો હું એમ જ કહી શકું કે ભાઇ, દોડાય તેટલું દોડીને એ જગાએ પહોંચી જાઓ. હું તો એવો સમય આવે તો કંઇ પણ સાથે લીધા વિના—જોડા પહેરતો હોઉં તો તે પણ પહેરવા મુકીને—દોડું અને આગો હોલવતાં ભસ્મ

થઈ જાઉં હું જો આમ ભસ્મ ન થઈ જાઉં તો કહેજો કે આધી બડી બડી વાતો-કરતો હતો તે બધી મિથ્યા.

વિદ્યાર્થી— આપણી બધી માગણીઓ સરકાર આપે ને કેવળ ખિલાફતની માગણી ન સ્વીકારાય તો લડત ચાલુ રાખવી જોઈયે ખરી ?

ગાંધીજી—જરૂર, ઇસ્લામને બચાવવામા હિન્દુ ધર્મને બચાવવાની હું તાલીમ લઈ રહ્યો છું એમ મે અનેકવેળા કહ્યુ છે ઈસ્લામના બચાવમા જ ગાયની રક્ષા રહેલી છે, અને જ્યા સુધી હિન્દુસ્તાનમા એક પણ ગાય મરે છે ત્યા સુધી મારા માસ, મારા સ્નાયુ, મારા રુધિરનુ પાણી થઇ રહ્યુ છે ગાયને બચાવવાને હું તાલીમ લઈ રહ્યો છુ, તપશ્ચર્યા કરી રહ્યો છું, અનેક વિભૂતિઓ મેળવી રહ્યો છું અને એ ગોરક્ષાનો મત્ર જપતો જપતો જ હુ મરીશ.

વિદ્યાર્થી—કેવળ રેંટીયાનુ જ ધ્યાન કીધાથી ચાલુ કેળવણી ભૂલી જવાશે એમ શું આપ નથી માનતા ?

ગાંધીજી—રેંટીયાની પ્રવૃત્તિથી સ્વતત્ર થઇ અક્ષરજ્ઞાન લેવા માટે આપણે ખરી લાયકાત મેળવીશુ એટલે એ રેંટીયાની પ્રવૃત્તિથી તો હાલની કેળવણી સતેજ થઈ રહેશે

વણકર પરિષદ્ આગળ *

ખૂબ કામમા રોકયેલો છતા આ સભાના પ્રમુખપદનો હું ઇનકાર કરી શકયો નહિ મારો ધધો વણકરનો નહોતો છતા હવે હું મને ખેડૂત-વણકર ગણુ છુ અદાલતમા પણ મારો એ જ ધધો જણાવેલો છે. મને લાગે છે કે વણકરોની ઉન્નતિ નહિ થાય ત્યા સુધી હિન્દની ઉન્નતિ અશકય નહિ તો મુશ્કેલ છે તેથી છેલ્લી ખાસ મહાસભામા આ વિષે ઠરાવ થયો કહેવાયુ હતુ હિન્દુસ્તાન પરતત્ર થયુ ત્યારે હિન્દુસ્તાનમા કાપડ બનતુ તેલુ ને તેટલુ દુનિયાના કોઇ બનતુ એટલુ બધુ કાપડ પેદા થતુ ત્યારે અહીં મીલ એક પણ નહોતી તે વખતે ખાદીથી ઢાકાની મલમલ સુધી તરેહવાર કાપડ બનતુ હિન્દને જોઈતુ કાપડ પૂરૂ પાડવા ઉપરાત વધારાનું પરદેશ મોકલાતુ બહારના માણસો અહીં જોવાને ખેચાઈ આવતા હારગ્રીવ્સ (કાતવાના સચાનો યોજક) કરતા વધારે શક્તિ પવિત્ર રેંટીયો શોધનારે બતાવી હતી આના કરતા હિન્દમા મોટી શોધકશક્તિ કોઈએ નથી બતાવી હિન્દ સુખી હતુ ત્યારે દરેક ઘરમા સૂતરની મીલ હતી બ્રહ્માએ વિચારી લીધુ કે હિન્દને સ્વતત્ર રહેવુ હોય તો સ્ત્રીઓને થોડુ સૂતર બનાવી લેવુ એ પોતાનો પવિત્ર ધધો છે એમ સમજાવી લે અટલે જ સૂતર બનાવનારી જુદી કોઇ કોમ પેદા ન કરતા બધી સ્ત્રીઓ માટે તે આવશ્યક રાખ્યુ કસ્ટ

---

* નાગપુર મહાસભા વેળાએ મળેલી વણકર પરિષદ્ના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલુ ભાષણ, તા ૨૫-૧૨-૧૯૨૦.

ઇન્ડિયા કંપનીએ અહીં પ્રવેશ કર્યો તે દિવસથી પડતી શરૂ થઈ. ત્યારથી વણકરે અને કાંતનારે પોતાનો ધંધો છોડ્યો. ચંપારણમાં જેમ લોકો પાસેથી ગળીનો પાક લઈ લેવામાં આવતો તેમ લોકો પાસેથી સૂતર માગવામાં આવતું. તે એટલે સુધી કે લોકોએ કંટાળીને પોતાનાં આંગળાં કાપી નાંખ્યાં હોકાયચરનું કાપડ પછી આવવા લાગ્યું. તમે ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માગતા હો તો પ્રાયશ્ચિત કરી પુરાણા કાંતવાના અને વણવાના ધંધાને સજીવન કરો. આપણે ધર્માચરણ ભૂલ્યા તેથી સ્વદેશીને નામે દુરાચરણ કરી રહ્યા છીએ. માટે હું કહું છું કે ધર્મરક્ષણ માટે નવું સૂતર પેદા કરો, નવું કાપડ બનાવો. તેમ ન થાય તો બહારથી જરૂર મંગાવવું પડે. નાનાભાઈ અને વાડીઆ સાહેબ કહે છે કે ૫૦ વરસ સુધી આપણે આપણું કપડું પૂરું કરીએ એ અશક્ય છે. ગોખલેજીએ બતાવ્યું હતું કે ૧૦૦ વર્ષ સુધીયે અશક્ય છે. તેઓની ભૂલ છે. તેઓને ખબર નહોતી કે હિન્દના દરેક ઘરમાં રેંટીયા ને સાળ હોઇ શકે છે.

જ્યાં સુધી સૂતર કાંતવાની ને વણવાની પ્રવૃત્તિ નથી ત્યાં સુધી સ્વદેશી ભંડાર કાઢવા તે દેશહિત નહિ પણ પાપ છે. મને રૂમાલ આપવામા આવ્યો તેનો ધાગો પરદેશી છે.

વણકરોની સંખ્યા બહુ થોડી જોઉં છું. ત્રણ વર્ણના કોઈમાંથી ત્રીજા અસ્પૃશ્ય લોક જોતો નથી. મને એક ગૃહસ્થે લખ્યું કે તેઓને નહિ પેસવા દે મેં કહ્યું કે તેઓને નહિ પેસવા દે તો હું ચાલ્યો જઈશ. બીજું અધિવેશન કરો ત્યારે એ વણકરોને બોલાવજો.

તમે તમારો ધંધો જે રીતે ચલાવો છો તે ઠીક નથી. દેશને માટે જ એ ચલાવવા માગતા હો તો નવું સૂતર પેદા કરીને કે કરાવીને તે વણો. તે વણવામાં તકલીફ પડશે, પણ તે ઉઠાવી લેવી જોઇએ. હિન્દુસ્તાનના બાળક અને બાળકીઓ રોજ એક કલાક કાંતે તો જેટલું ર કલ્પના કરીએ છીએ તેટલું કંતાઈ જાય આજે હિન્દ માટે બારીક કાપડ બનાવવાનું કહેવાનો મારો ધર્મ નથી આજે શોકાગ્નિ બળી રહ્યો છે તેમા હિન્દનાં સ્ત્રીપુરુષોને જો કરી શકું તો ભસ્મ કરવા હું ચાહું છું. કોઈઓને કહું છુ કે તેઓ પહેરે છે તે કાપડ તેમનું બનાવેલું નથી એ ખેદની વાત છે.

છિંદવાડાનું ભાષણ

ભાઈઓ અને બહેનો,

ત્રણ વર્ષ થયા હું તમારા શહેરમાં આવવાની પેરવી કરી રહ્યો હતો. હિન્દુસ્તાન આવ્યા પછી મારા પરિચયમાં આવનાર મુસલમાન ભાઇઓમા પહેલા અલી ભાઇઓ હતા. જ્યારથી તેઓ નજરકેદ થયા ત્યારથી હું તેમને મળવા આવવા માટે પરવાનગી મેળવવાની કોશીશ કરતો હતો, પણ તે મને મળેલી નહિ.

અલી ભાઈઓને છિન્દવાડા પર ભારે મોહબ્બત છે. હું મુંબઇ થઈને અમદાવાદ થોડો આરામ મેળવવા જઉં એ અમારો પહેલાં ઠરાવ હતો, પણ તેઓ મને છિન્દવાડા જેને માટે તેમને એટલી બધી લાગણી છે, જેની તેમણે સેવા કરી છે, જેણે તેમની પણ બદલામાં ઘણી સેવા કીધી છે, અને જેની પાસેથી તેમને ભારે આશાઓ છે તે આ સ્થળમાં લઇ આવ્યા છે.

મહાસભા

મહાસભાના મેળાવડાથી તો મધ્ય પ્રાંતનું ગૌરવ વધ્યું જ છે, પણ જે ઠરાવ મહાસભાએ કર્યો છે તેથી વળી વધારામાં વધારો થયો છે. હિન્દુસ્તાન તથા મધ્ય પ્રાંતને સારે નસીબે કલકત્તામાં જે થયું તેનાથી એક ડગલું પાછળ નહિ પણ આગળ જ નાગપુરમાં આપણે વધી શક્યા છીએ. આપણે ખિલાફતનું અપમાન ટાળવા ઇચ્છીએ, પંજાબનો અન્યાય દૂર કરાવવા ઇચ્છીએ અને સ્વરાજ સ્થાપવા માગતા હોઇએ તો આપણું કર્તવ્ય શું છે તે નાગપુરની મહાસભાએ આપણને બતાવ્યું છે. સરકારી ખિતાબદારોને જેટલું કહેવાપણું હતું તેટલું આપણે કહી ચુક્યા છીએ. ખિતાબોને સંઘરવા કે તજવાની જવાબદારી મહાસભાએ તેમના ઉપર જ રાખી છે, તેથી જ આ વખતમાં ઠરાવમાં તેમનું નામ પણ જોવામાં નથી આવતું. કોઇ બાળક પણ હવે એવો નહિ હોય કે જેને એ ખિતાબો ધરાવનારાઓનો ભય હોય અથવા તેમના ખિતાબોને વિષે કોઇ પણ જાતનું માન હોય.

વકીલો

વકીલોને મહાસભાએ વકીલાત છોડવાનો વધુ આકરો પ્રયત્ન કરવા તથા દેશની સેવામાં પોતાનો બધો વખત અર્પણ કરવા આગ્રહ કર્યો છે. જે વકીલોની પાસે પોતાના ગુજરાન જેટલી પણ બચત ન હોય તેઓને તેટલું મહાસભા જરૂર પૂરું પાડે. વકીલો પોતાની જે શક્તિ તથા સમયનો વ્યય અદાલતોમાં કરી રહ્યા છે તેની અત્યારે દેશના કાર્યમાં ઘણી જરૂર છે.

વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થીઓની તથા વિદ્યાર્થીઓ વિષેની માબાપોની ફરજ પણ મહાસભાએ સૂચવી છે. હું અત્યારે તે બધાની દલીલ ન આપતાં મહાસભાનું ફરમાન જ તમારી સામે મુકવા માગું છું. બાળકોને શાળાઓમાંથી ઉઠાડી લેવાની સાથે સાથે જ એ બાળકોને બીજાં કામોમાં જોડવાની પણ તમારી ફરજ રહેલી છે. શિક્ષણ મળી શકવું હોય તો તે આપવાની ગોઠવણ કરો. જો તે હાલ ન મળે તો બાળકોને બીજા દેશકાર્યમાં જોડો. હું નથી માનતો કે કોઇ પણ બાળક એવો હશે જે પંજાબમાં થયું, ખિલાફતને થયું તે સમજ્યા પછી નહિ કહે કે 'હું આ રાજ્યને નિર્મૂળ કરવા માગું છું.' જો તેવો વિરલો કોઇ હોય તો તેને હું કહીશ કે તારી શાળા તને મુબારક છે. ૧૬ વરસની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓને સરકારી અગરતાબાની શાળાકૉલેજોનો તરત ત્યાગ કરવાની મહાસભાએ સલાહ આપી છે.

તા. ૨૦-૧-૧૯૨૧

લશ્કરીઓ

તે જ પ્રમાણે લશ્કરી સિપાઈઓને પણ પોતાનો ભાગ ભજવવા મહાસભાએ કહ્યું છે. સરકારી નોકરીની વફાદારી કોમ પ્રત્યેની વફાદારીને તાબે છે, તેથી જ્યારે એક વફાદારી બીજી વફાદારીની આડે આવે ત્યારે નોકરીની વફાદારીનો ત્યાગ કરી કોમની વફાદારી સ્વીકારવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જો ડાયર જેવો કોઈ જુલમી અમલદાર બેહૂદો હુકમ કરે તો તમે તેના હુકમને માન આપવા કરતાં બહાદુર થઈને તેની ગોળી ખાઇ મરી જવું કબૂલ રાખજો. જલિયાંવાલાના નિર્દોષીઓ જેવાને ગોળીએ ઉડાડવા કરતાં જાતે ગોળીએ ઉડવા તૈયાર થવું બહેતર છે. તમે તમારા દેશબંધુઓને માટે રહમદિલ બનો. તમારા હોદ્દાનો ગેરલાભ લઇ તેમના ઉપર જુલમ કરવાને બદલે તેમને તમારા જ સમજી તેમના ખરા રક્ષક બનો. તમને મળતો પૈસો દેશના ભલામાં આપતાં તમને કોઇ નથી અટકાવી શકતું. જે કાંઇ બચાવતા હો તે જાહેરમાં આપો. તમે જાહેર સભામાં નિર્ભય થઇ આવી શકો છો. તમારાથી ભાષણ ન અપાય એ ખરું, પણ તમારા દેશની હીલચાલોથી વાકેફ રહેવા સભાઓમાં આવવા માટે તમને સરકાર બરતરફ ન જ કરી શકે. આ બધા ઉપરાંત

સ્વદેશી

ઉપર મહાસભાએ ખાસ ભાર મુકયો છે. જ્યારે લૅંકેશાયરનું કાપડ અહીં આવતું અટકશે ત્યારે જ હિન્દમાં સ્વતંત્રતાનો પાયો નંખાયો સમજજો. વળી એમ નહિ માનતા કે લૅંકેશાયરની જગા જાપાનને આપીને તમે ધારેલુ પાર પાડી શકશો. આપણી મુક્તિ રેંટીયામાં છે. દરેક ઘરમાં રેંટીયો દાખલ થવાની જરૂર છે. અત્યારે જો દેશનો એકએક માણસ—સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક—કંઇક ને કંઇક વખત કાંતવામા આપવાનું વ્રત લઇ લે તો જોતજોતામાં આપણે દેશનું અંગ ઢાંકવા બીજા ઉપર આધાર રાખતા બંધ થઇ જઇ સાઠ કરોડ રૂપીયા દેશને માટે બચાવી લઈ શકીયે.

હિન્દુમુસલમાન

તેટલું જ મહત્ત્વ હિન્દુમુસલમાન એકતાનું છે. આપણે અંગ્રેજનું ગળું નથી ઉડાવવા માગતા. તેવી જ રીતે આપણે એકબીજાનાં ગળાં પણ નથી ઉડાડવા માગતા. આપણે ભાઈઓ થઇને રહેવું છે. શેતાન હમેશાં છિદ્રોનો લાભ લે છે. માટે છિદ્રો પૂરવાં એ આપણું કામ છે.

અસ્પૃશ્યતા

જેમ હિન્દુમુસલમાને સંપથી રહેવાની જરૂર છે તેમ હિન્દુઓએ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ટાળી હિન્દુ ધર્મ ઉપરની નામોશી દૂર કરવાની જરૂર છે. મહાસભાએ બધા હિન્દુઓને અસ્પૃશ્યતાનો ખોટો રિવાજ છોડી દેવાની આજીજી કરી છે. તમે ખચીત માનજો કે જેમ હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેના અણરાગનો લાભ સરકાર લેવા ચૂકી નથી તેમ હિન્દુઓમાંના આ રિવાજને લીધે ફેલાતા આપસના અસંતોષનો પણ તે પૂરેપૂરો લાભ લેવા ચૂકે તેમ નથી.

જ્યાં સુધી આવી ખામીઓ આપણામા છે ત્યા સુધી આપણો સ્વરાજ્યનો પ્રયત્ન અફળ નીવડે તો કાઇ નવાઇ નહિ

ટૂંકમા આવો મહાસભાએ નાગપુરમા એકે અવાજે મંજૂર કરેલો ઠરાવ છે તેને અમલમા મુકવામા આપણી કસોટી થવાની છે. આપણે એક વરસની અંદર સ્વરાજ ઘેર કરવાનું બીડું ઝડપ્યુ છે જો સરકાર પોતાની શેતાનિયતને ભૂલી આપણને સંતોષીને આપણી ઈચ્છાની રુખે અહીં રહેવા તૈયાર હોય તો આપણે તેને રાખવા માગીયે જીયે, પણ તે શેતાનિયતને જાળવી રાખી આપણને દબાવવા માગે તો હું કહું છું કે તેને નાબુદ કરવી એ જ આપણો ધર્મ થયો તે જો આજ થઇ શકે તેમ હોય તો તેને માટે હું કાલ સુધી પણ રાહ જોવા નથી માગતો ઇશ્વર આપણને આ મહાન લડતમા જરૂરી તેટલી બધી કુરબાની કરવાનુ બળ આપો એવી મારી પ્રાર્થના છે

તા. ૨૩–૧–૧૯૨૧

લૂંટ અને ચોરી

જેટાણાથી કેટલાક ભાઇઓ અને બહેનોએ ત્યા લૂંટફાટથી વર્તી રહેલા ત્રાસની વાતો મને સભળાવી તેવી જ સ્થિતિ ખેડાના કેટલાક ગામડામા વર્તે છે એ પણ મે સાભળ્યુ વડનાલ હું તે જ કારણસર જઈ આવ્યો ત્યા ધારાળા ઠાકોરોની મુલાકાત લીધી અને વધુ સાભળ્યા પછી હું જોઇ શકો કે આ સવાલ મહત્ત્વનો છે. એ નવો નથી આવી લૂંટફાટ હમેશા થોડીઘણી ચાલી છે આ પણ રોગોના જેવો ઉપદ્રવ છે. કોઇ વાર વધારે ફાટી નીકળે છે ને કોઇ વેળા ધીમો ચાલે છે. આજ સુધી પ્રજાએ એમ જ માન્યુ છે કે આવી લૂંટફાટ અટકાવવી એ સરકારનુ કામ છે. પ્રજાની રક્ષા કરવાની સરકારની ફરજ તો અવશ્ય હોય જ છે પણ જે પ્રજા હમેશા આવી બાબતમા કેવળ સરકાર પર આધાર રાખે છે એ સ્વતંત્ર નથી બની શકતી. આવે અસહકારને વખતે પ્રજા જો સરકારનું રક્ષણ શોધે તો તેણે આત્મઘાત જ કર્યો કહેવાય

સરકારપક્ષ તરફથી તો હમેશા કહેવાયુ છે કે પ્રજા પોતાની રક્ષા કરવા તૈયાર નથી, પ્રજામા બહારના હુમલાઓમાથી બચવાની તાકાત જ નથી આ વાત યથાર્થ નથી એમ તો સ્હેજ વિચારે માલમ પડે એમ છે આ સરકાર ન હતી ત્યારે પણ હિન્દુસ્તાનમા બચવાની તાકાત હતી જો હિન્દુસ્તાનની પ્રજામા સ્વરક્ષાની શક્તિ ન હોત તો પ્રજાનો ક્યારનોયે નાશ થયો હોત. હકીકત તો એવી છે કે ગમે તેવી પતિત છે તોપણ હિન્દુસ્તાનની પ્રજા આજ સુધી પોતાની સભ્યતા સાંચવીને હયાત રહી

શકી છે, જ્યારે રોમ, ગ્રીસ, યૂનાન, ઇરાન વગેરે નાશ પામ્યાં છે. પ્રાચીન ગ્રીસ તે અર્વાચીન ઇજીપ્ત નથી. પ્રાચીન હિન્દ તે જ ઘણે ભાગે આજ પણ અર્વાચીન હિન્દ છે. છતાં દલીલને ખાતર માની લઇયે કે જ્યારે અંગ્રેજી સત્તા દાખલ થઈ ત્યારે હિન્દ સ્વરક્ષા કરવા અશક્ત હતું; તો આજે તો તેના કરતાં પણ વધારે અશક્ત છે. અને અશક્તતાનું મુખ્ય કારણ સરકાર જ છે. સરકારે પોતાનો પ્રથમ ધર્મ જ બજાવ્યો નથી. તેની ફરજ હતી કે આપણને ધીમે ધીમે સ્વરક્ષા કરવાને લાયક બનાવવા. તેને બદલે આજની આપણી દશા આપણને એવી ભાસે છે કે આપણે બહારના તેમજ અંદરના આવા ઉપદ્રવોની સામે લડવા અશક્ત છીયે.

આપણે અશક્ત છીયે એવો આપણને આભાસ આવે છે એમ મેં લખ્યું. હકીકતમાં સરકારે આપણને અશક્ત રાખવા અને વધારે અશક્ત બનાવવા ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે. તોપણ આપણે સ્વરક્ષણ કરવા કેવળ અશક્ત નથી બની ગયા. બહારના ઉપદ્રવોથી બચાવ કરવાનો વિષય અત્યારે હું અહીં નહિ તપાસું. તે વિષે થોડું હું પૂર્વે લખી ચુક્યો છું. વળી પ્રસંગોપાત તે વિષયને લંબાવીશ. આજે તો મેં ઉપર જણાવ્યા તે ઉપદ્રવોનો જ વિચાર કરીયે.

રોગનું કારણ જાણે જ તેનો ઇલાજ હાથ આવે છે. ઉપદ્રવોનાં કારણો તપાસીયે. બોટાદમાં મકરાણી અને બલૂચીનો ઉપદ્રવ સાંભળ્યો છે. ખેડામાં ધારાળાનો. બોટાદમાં કારણ એ અપાયું છે કે મકરાણી, બલૂચી વગેરેએ સરકારનો ડર મુક્યો છે અને તેઓને હવે કોઈ દંડનાર નથી એમ માની તેઓ પોતાનો લૂંટનો ધંધો કરે છે. ધારાળાઓ લૂંટ કરે છે તેમાં કારણ એ કહેવાય છે કે પાટીદારો પોતે પૈસા કમાવાના હેતુથી ધારાળાને ચડાવી લૂંટ કરાવે છે અને કોઇ એકબીજાની વચ્ચેની દુશ્મનાવટ સિદ્ધ કરવા ધારાળાની ખૂરી ટેવોનો ઉપયોગ કરે છે.

સહેલો અને સીધો ઉપાય તો એ છે કે મકરાણી, બલૂચી અને ધારાળાને આપણા ભાઇ જાણી આપણે તેઓને સારા થવા વીનવવું. તેઓ જો ભૂખને લીધે લૂંટ કરતા હોય તો તેઓની ભૂખ દૂર કરી, તેઓને કેળવણી આપી, તેઓની સારી ભાવનાઓ જાગૃત કરી. આપણને સ્વરાજ્ય હોય તો આપણે શું કરીયે? આપણું સ્વરાજ્ય વ્યવસ્થિત હોય તો અવશ્ય તેઓને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરીયે.

આ સુધારણાનું કામ સાધુઓનું છે. પૂર્વે પણ આવાઓને બોધ સાધુઓ જ આપતા. સ્વામિનારાયણે પોતે સામાન્ય વર્ણો પર સારી અસર પાડી તેઓની ખૂરી આદતો છોડાવી હતી. બધા સંપ્રદાયના સાધુફકીરોનો ધર્મ છે કે તેઓએ

નિર્ભય બની આવી કોમોમાં પ્રવેશ કરવો ને પોતાના જાનને જોખમે પણ આ લોકોને તેમના અયોગ્ય ધંધામાંથી રોકવા પ્રયત્ન કરવો. સાધુઓ જો આ તેમનું આવશ્યક કાર્ય હાથ લે તો થોડી જ મુદતમાં મેં વર્ણવી છે એવી કોમો પર અસર કરે.

જો પાટીદારો ઉપર મુકાયો છે એ આરોપ ખરો હોય તો તેઓએ અરસપરસનો દ્વેષ છોડવો જોઈએ, તેમજ અયોગ્ય રીતે, ચોરીનો માલ ખરીદીને પૈસો એકઠો કરવાની આદતને પાપ માનવું જોઈએ. પાટીદારો બહાદુર ને જ્ઞાની કોમ ગણાય. પાટીદાર કોમે ખેડાની લડત વેળા શૌર્ય, ચાતુરી, એકતા, સમજ વગેરે ગુણોનું દર્શન આખા હિન્દને કરાવ્યું હતું. એ કોમને માંહોમાંહે દ્વેષ અને અયોગ્ય રીતે કમાણીની ટેવ ન જ શોભે.

ધારાળાઓમાં કેટલાક જ્ઞાની ને વિવેકી આગેવાનો છે. તેમણે ધારાળાની સ્થિતિ સુધારવા સતત પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

ઉપરના બધા પ્રયત્નો એકબીજાના મદદગાર છે. પણ માનીયે કે એ બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય, તો હું જરૂર સલાહ આપું કે આપણે એવા લૂંટારા ચોર દસ્તાદિની સામે થવાની શક્તિ મેળવવી. એ શક્તિ હથિયારો જતા છતા હોઈ શકે. દરેક ગામના થોડા પુરુષોમાં પોતાની જાતને જોખમમાં મુકવાની શક્તિ આવે તો તેઓએ રક્ષક બની જવું જોઈયે ને ગામની ચોકી કરવી જોઈયે. જ્યારે કોઈ પણ ગામ લૂંટવાને ચોર વગેરે આવે ત્યારે આ માણસો જાગૃત રહે, ડરે નહિ ને લડવા તૈયાર થઈ જાય તો લૂંટારા જરૂર ભાગે. લૂટારાઓ પાસે બંદુકો વગેરે હોય છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. તેથી શું ? બંદુકદાર સામે પણ બહાદુર માણસ તો જરૂર લડી શકે છે બંદુકવાળાને મ્હાત કરનારા પણ ઘણાને મેં સાંભળ્યા છે. એ કંઇ અસ્વાભાવિક બીના નથી. બંદુક ફોડનાર પણ હમેશા કંઈ પોતાનું હથિયાર સાથે નથી રાખતો. છતા કોઈ વેળા તેનો ભેટો બંદુકવાળાની સાથે પણ થઈ જાય છે. ત્યારે તે પાછો ન હઠતા ઝૂઝે છે. શૌર્યનું માપ હમેંશા મરવાની શક્તિમાં જ રહેલું છે, એટલે શૌર્ય શરીરે નબળામાંયે યે હોઈ શકે. પોતાની જાતને બચાવવા જેટલું શૌર્ય દરેકમાં હોવું જોઈયે ને દરેકે એટલી કેળવણી લઈ જ લેવી જોઈએ. એ કેળવણી અટાપટાથી નથી આવતી પણ મનને કાબુ કરવાથી આવે છે, મોતનો ડર મુકવાથી આવે છે. લાઠી વગેરેના પ્રયોગો એવી શક્તિ મેળવવામાં અવશ્ય સહાયક હોય છે, અને જેમનામાં અહિંસા ધર્મ નથી વ્યાપ્યો, જેઓ મરણીઆ નથી થયા અને જેઓ મારીને પણ પોતાનો

બચાવ કરવા ઉત્સુક છે તેવાઓએ અવશ્ય અટાપટાની તાલીમ લઇને પણ સ્વરક્ષા કરવાનું બળ પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઇયે.

દુઃખની વાત તો એ છે કે આપણે પોતાનો કે પડોશીનો બચાવ કરવા અશક્ત છીયે એમ જ માની લીધું છે. આપણે શરીરે બળીઆ છતાં જો એક જ ચોર આવ્યો છે તો તેને લૂંટવા દીધો છે ને આપણે સૂતા રહ્યા છીયે. આપણે પડોશીધર્મને પીછાન્યો નથી; પાળ્યો તો ક્યાંથી જ હોય ? આ દશામાંથી આપણે તુરત નીકળી જ જવું જોઈયે. દરેક ગામમાં બહાદુરમાં બહાદુર માણસોએ સ્વયંસેવક બની લોકરક્ષા કરવાની જવાબદારી માથે લઇ લેવી જોઇયે. ચોર ઇત્યાદ વર્ગ જ્યારે સમજશે કે ગામડીઆઓ પોતાની રક્ષા કરી લેવાના છે ત્યારે તેઓ ચોરી કરતાં ડરશે. ઉત્તમ રીત તો મેં પ્રથમ બતાવી એ જ છે. ચોરોને પણ શાહુકાર બનાવતા આપણે શીખવું. કનિષ્ટ રસ્તો ચોરોને દંડ દેવાનો છે. ચોરોથી ડરીને સંતાઈ જવું એ બચાવનો રસ્તો નથી, એ તો ચોખ્ખી નામર્દાઇ છે. આજની સ્થિતિને પહોચી વળવા વ્યવહારમાં બધા રસ્તા સાથે લેવાવા જોઇયે.

પરદેશોમાં પ્રચાર

વિલાયતમાં હિન્દના હિતની ચળવળ કરવા બ્રિટિશ મહાસભા સમિતિ જેવી સંસ્થા અમર 'ઇંડિયા' જેવું છાપું નભાવવાની વિરુદ્ધ નાગપુરની મહાસભાએ કરેલો ઠરાવ કેટલાકને અજુગતો લાગ્યો છે. એમ પણ કહેવાયું છે કે મહાસભાએ નવું બંધારણ ઘડવા નીમેલી સમિતિએ બ્રિટિશ સમિતિ કે 'ઇંડિયા' છાપું બંધ કરવાની સલાહ આપવાનું નહોતું સૂચવેલું. આ સાચું છે, પણ એ સમિતિ અમૃતસરની મહાસભા વખતે નીમાઈ હતી અને એણે કલકત્તાની ખાસ બેઠકમાં મહાસભાએ અસહકારનો ઠરાવ પસાર કર્યો ત્યારઅગાઉ પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરેલો એ ભૂલવું ન જોઇયે. ત્યારપછી જે જે બનાવો બન્યા છે તે જોતાં વિલાયતમાં હિન્દના હિતની ચળવળ ચલાવવા ઉપર પ્રજાકીય પૈસાનું પાણી કરવાની ઉપયોગિતા વિષેના હિન્દી પ્રશ્નના વિચાર સાફ પલટાઈ ગયા છે. નાગપુરની મહાસભામાં એવી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી કે નહિ એ પ્રશ્નના પ્રતિનિધિઓને સિદ્ધાંતની વાત લાગી. તેમને લાગ્યું કે પ્રજાકીય અસહકારનો નિશ્ચય કરનારી મહાસભા પોતાના કામમાં મદદ આપવાને સારુ વિલાયતના સમિતિને નભાવી શકે નહિ.

મહાસભા પોતાને હાથે પાછા હઠવાનો પૂલ ભાંગી ચુકી છે. એણે સ્વાશ્રયી બનવાનો નિર્ણય કરી નાખ્યો છે. તેથી વિલાયતની કમિટી કેટલી કાર્યદક્ષ હતી એ સવાલનો વિચાર કરવાપણું નથી રહેતું. આ બદલાયેલી સ્થિતિમા એક પરદેશીઓની બનેલી સમિતિને નભાવી તે મારફત પરદેશોમા હિન્દુસ્તાનને માટે સહાનુભૂતિ મેળવવાનુ પ્રચારકાર્ય કરાવવામાં મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા નથી. જો પ્રજામા પાણી હશે અને તે પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરી બતાવશે તો એની સામે પરદેશોમા ગમે તેટલી ગેરસમજો ફેલાવવામા આવશે તોપણ હિન્દુસ્તાનનું કશુ નુક્સાન થનાર નથી.

તમે પોકાર કરીને કહો કે ચૂપ રહો, પણ જો શરીરને જરૂરી ખોરાક નાહ મળે તે મરવાનુ જ. તેમ આપણે આપણા કાર્યની જાહેરાતો કરીયે કે ન કરીયે તોપણ જે ક્ષણે આપણે સરકારને નભાવવાનુ છોડી દેશુ તે ક્ષણે એ સરકાર મરવાની જ. હુ પોતે તો પરદેશોમા પ્રચાર કરવામા પૈસા ખરચવા મહાસમિતિને આપવામા આવેલી છૂટની પણ સામે થાઉ. એવા ૪૫ હજાર રૂપીયા પરદેશોમા હિન્દુસ્તાન સામેના અન્યાયોની જાહેરાતો કરવામા ખરચવા કરતા તેમાંથી રેંટીયા કે પ્રાથમિક શાળાઓ ચાલુ કરાવવા હુ વધુ ઉપયોગી ગણું. દરેક સત્કાર્ય એના મૌનથી જ વધુ બોલે છે.

'ઇંડિયા' પત્ર બંધ કરવાની બાબતમા હું એમ કહું કે એના વગર જ આપણે સુખી થીયે. એને લીધે આપણામા ખોટી આશાઓ ઉભી થતી. આપણા જ એકલાના માન અને ઇજ્જતની કસોટીનો આ પ્રસંગ છે અને બ્રિટિશ પ્રજાના માનઇજ્જતનો નથી એવુ થોડુ જ છે ? જો બ્રિટિશ પ્રજા સ્વાર્થી અને લબાડ છાપાઓની વાતોમા જ પોતાનો વિશ્વાસ મુકવાનુ પસંદ કરશે તો ભલે કરે. આપણે કયા આડો હાથ દેવા જઇશુ ? આપણે મહાસભા તરફથી પંજાબ રિપોર્ટ પ્રગટ ન કર્યો શુ ? કોણે એને માન્યો ? મિ. મૉન્ટેગ્યુ એને માનવા તૈયાર નથી. બ્રિટિશ પ્રજા એની હામા હા ભણે છે. જૂઠની જાહેરાત કરવામા બ્રિટિશ છાપાવાળાઓ એક અમેરિકનોને જ હાર જાય તેમ છે. એમની બરોબરીમા આપણે ક્યા ઉતરવા જઇયે અને છક્કડ ખાઇયે ? એવી અભિલાષા સુદ્ધા પણ આપણામા અણગમો પેદા થવો જોઇયે.

તા. ૨૩-૧-૧૯૨૧

¶ વડતાલની યાત્રા

સ્વામિનારાયણના આ પવિત્ર ધામની યાત્રા કરવાનું ગાંધીજીએ ઠરાવ્યું છે એમ જ્યારે મેં સાંભળ્યું ત્યારે એમની સાથે જવાનું મેં માગી લીધું. સ્વામિનારાયણે પોતાનાં પવિત્ર પગલાંથી અંકિત કરી આ સ્થાનને તીર્થક્ષેત્ર બનાવ્યાને સો વર્ષ થયાં છે. ધારાળાઓમાંની લૂંટફાટની વૃત્તિ લૂંટી લેવી એ જ તેમણે પણ તે દિવસોમાં કામ ઉપાડ્યું હતું. કોળીઓના સરદાર જોબન પગી અને તખા પગીને સાધુજીવન અર્પી તેમના ગામમાં પવિત્ર ધામ બનાવનાર સ્વામિનારાયણના જેવું જ કામ કરવા ગાંધીજીએ સો વર્ષે પાછી એ ગામની મુલાકાત લેવા ધારી હતી એમ મને લાગ્યુ

નડિયાદથી વડતાલ અમે મોટરમાં ગયા ત્યારે મારી આંખ આગળ જે દૃશ્ય હું જોતો હતો તેને હું સ્વામિનારાયણના જીવનચરિત્રમાં અપાયલા વર્ણન જોડે મનમાં સરખાવી રહ્યો હતો, તે દિવસે મોટર કે આગગાડી ન હતાં બળદના ગાડામાં કે ઘોડા ઉપર સ્વામિનારાયણ પોતાના સાધુ સહિત આવતા દર્શનઘેલા—પ્રેમઘેલા લોકો અડધો ગાઉ સુધી સામા આવી આવવાની રાહ જોતા બેસી રહેતા, અને આવતાની સાથે સામા દોડતા દરેકને પોતાને ગામ લઈ જવાની ખેંચ મહાપુરુષ રસ્તામા મળે ત્યારે હાથમાંની લાકડી ફેંકી દેવી જોઈયે, છત્રી બંધ કરી દેવી જોઈયે એ જૂનો શિષ્ટાચાર પળાતો મેં જોયો. મોટરને લીધે સામા દોડી આવવાને બદલે લોકોને પાછળ દોડવું પડતુ એ ચિત્ર ઉલટું કંઈક દિલગીરી ઉપજાવનારૂં લાગ્યું.

નડિયાદમાં ગાંધીજી ત્રણ ઠેકાણે થોડું થોડું બોલ્યા. પહેલા રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ એ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શાળામા રેંટીયો દાખલ કરવા મુખ્ય અધ્યાપકને વિનંતિ કરી ચુક્યા હતા અને એક રેંટીયો સભામા ગાંધીજી આગળ મુક્યો પણ હતો. ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું:—

"અત્યારે તમારો, મારો, જે પોતાને હિન્દુસ્તાની કહેવડાવે છે તે દરેકનો એક જ ધર્મ છે. તે એ કે એક વર્ષમા સ્વરાજ મેળવવું છે તેને માટે યોગ્ય ઉપાયો લેવા જ છે, જરૂરી ભોગ આપવો જ છે. 'સ્વરાજ' એ કાંઈ રાજપ્રકરણી વિષય છે એમ તમે ન માની બેસો એમ ઇચ્છું છું. દરેક બાળકે 'સ્વરાજ્ય' એ શું છે તે સમજવું જોઇયે; એ સ્વધર્મ છે એમ માનવું જોઇયે. સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાની દરેક બાળકમાં શક્તિ હોવી જોઇયે. એને મારીને કે ધમકાવીને એની પાસે કોઇ કાંઈ ન કરાવી શકે એટલી તેનામાં સત્તા હોવી જોઈયે. ખોટું માને તેને ખોટું કહે, સાચાને સાચું કહે એટલી હિંમત દરેક બાળકમા હોવી જોઇયે. દરેક માબાપે બાળકને સાચા ખોટા વચ્ચેનો ભેદ શીખવ્યો હોવો જોઇએ એ જ સ્વરાજ્યનો અર્થ છે. સ્વરાજ્ય એટલે જે મનમાં હોય તે બોલવાનો અને કરવાનો તથા જે વસ્તુ પાપરૂપ મનાય તે ન કરવાનો અધિકાર.

"જ્યાં સુધી આપણે કોઈ પ્રકારની સ્વતંત્રતા નથી ભોગવતા, જ્યાં સુધી આપણી ખાવાપીવાની વસ્તુઓ ઉપર, આપણા વિચારો ઉપર પારકો અંકુશ છે, ત્યાં સુધી આપણાથી સ્વરાજ્ય કેમ ભોગવાય? વસ્ત્ર માટે આપણે પરાધીન છીયે. તેને લીધે આપણે અન્નની બાબતમાં પરાધીન થઈયે છીયે. હમણાં જ ભાઇ અમૃતલાલ ઠક્કર ઓરિસ્સામાં કામ કરી આવ્યા છે. ગુજરાતે ત્યાંના દુકાળના સંકટને નિવારવામાં કેટલોક હિસ્સો આપ્યો છે તેથી એ વાત કહું છું એ દુકાળનું કારણ ભલે અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ હોય, પણ ઓરિસ્સાના લોકો પાસે પૈસા નથી તેથી એ અનાજ લઇ શકતા ન હતા. એમની પાસે ધંધો ન હોવાથી એ લોકો કંગાલ છે. તેથી હું તો કહી રહ્યો છું કે જો બચ્ચાં પાસે પણ 'સ્વદેશની સેવા ઇચ્છતા હો તો જેમ એને ઇશ્વરનું નામ લેતાં અને લખતાં વાંચતાં શીખવવું જોઇયે તેમ એના હાથપગ પણ કેળવવા જોઇયે. એમાં જ હાર્દિક, માનસિક અને શારીરિક ત્રણે શિક્ષણ છે. રેંટીયામાં આજે હાથને મોટામાં મોટી કેળવણી છે; વળી એથી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી શકીયે છીયે, કારણકે એથી આપણે ૬૦ કરોડ રૂપીયા બચાવતાં શીખીયે છીયે.

"હું ઇચ્છું છું કે તમે બધાં બાળકો એમ માનતા થઈ જાઓ કે જેમ સત્યાદિ વ્રત પાળવાં એ ધર્મ છે, તેમ હિન્દુસ્તાનને માટે બે ચાર કે છ કલાક રેંટીયો ચલાવવો એ પણ ધર્મ છે. એક વર્ષ માટે છ કલાક રેંટીયો દરેક બાળક ચલાવે એમ હું ઇચ્છું છું. એ વસ્તુ ઇશ્વર આપણે માટે સહેલી અને હલકી બનાવે એમ હું પ્રાર્થના કરું છું, કારણકે એથી આપણે ધાર્મિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવીશું."

ત્યાંથી ગાંધીજી શિક્ષકોની સભામાં ગયા. નડિયાદની મ્યુનિસિપાલિટીએ સરકારી ગ્રાન્ટ છોડી દીધેલી હોવાથી, શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકોએ સરકારી નોકર મટી મ્યુનિસિપાલિટીના નોકરો થવું કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરવાનો હતો. ગાંધીજીએ એમને સરકારના પેન્શન ઉપર જેટલો વિશ્વાસ છે તેટલો શહેરીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવા સમજાવ્યા. જો તેઓ સાચે ભાવે શહેરીઓની સેવા કરશે તો શહેરીઓ તેમને ભૂલશે નહિ એવી શ્રદ્ધા રાખવા કહ્યું. અસહકારની બાબતમાં ગ્રાન્ટ છોડીને શહેરીઓએ પોતાની પ્રથમ ફરજ બજાવી હતી; હવે શિક્ષકોની વારી હતી. સરકારની મદદ છોડવાથી કેટલા ફાયદા થયા તે વિષે બોલતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે "અત્યાર સુધી આપણને સરકારની ધાસ્તી રહેતી, આપણને એમ થતું કે સરકારની મદદ જશે તો આપણું કેમ ચાલશે? તેને લીધે આપણે બ્હી બ્હીને ચાલવું પડતું. એની બીકથી આપણે વાત પણ નહોતા કરી શકતા. આજે આપણે જોઈયે છીયે કે આપણે સરકારની મદદ વિના ચલાવી શકીયે છીયે, અને સરકાર આપણને કશું કરી શકતી નથી. આપણે જૂઠાણામાંથી છૂટ્યા છીયે; આપણને જે લાગતું હોય તે બોલી શકીયે છીયે. આપણે સરકારને કહી દઇયે કે નિશાળ અમારી છે; પછી એ પોતાની અસર કેવી રીતે પહોંચાડે? શું એ બધાને દંડી શકે કે કેદ કરી શકે? પણ આ તો પહેલી અસર છે એની સુવર્ણ અસર તો હજુ હવે જોવાની છે. તે અસર પહોંચાડવા શિક્ષકોની મદદની જરૂર છે. સ્વરાજની લડતમાં તમારો ભાગ અને ભોગ આપવા તૈયાર થાઓ. સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે

તાં. ૨૩-૨-૧૯૨૧

તમારે પેન્શન પણ ચાલતું થશે. આપણે પોતાના હક્કોને માટે લડીએ છીએ, એમ જ્ઞાનપૂર્વક–હિમ્મતપૂર્વક બધા માને અને કરે એમાં જ આ લડતનું રહસ્ય રહેલું છે. તમે સર્વે સ્વરાજના શિક્ષક બનશો અને મ્યુનિસિપાલિટીને મદદ કરશો એમ ઇચ્છું છું.''

ત્યારપછી એ જ ઠેકાણે વેપારીઓની સભા થઇ. તેમને ઉદ્દેશીને ગાંધીજી બોલ્યા " નડિયાદે અત્યાર સુધી ઘણું કરી બતાવ્યું એ જ પ્રમાણે આગળ કર્યાં કરે અને વધે એમ ઇચ્છું છું. જો વેપારી તૈયાર થાય તો વકીલનું પણ કામ નથી. આપણે વેપારી દ્વારા પંજાબનો અને ખિલાફતનો ઇન્સાફ લઇ શકીયે છીયે. સાત કરોડ મુસલમાન અને ત્રેવીસ કરોડ હિન્દુઓને જો સ્વદેશીની ભાવના થઈ જાય તો આજે આપણે સ્વરાજ લઇ શકીયે. તેમાં પહેલું કાપડ કાઢવાનું છે. એ કાઢવાની શક્તિ આપણામાં આવે તો બીજી બધી ચીજો કાઢવાની શક્તિ પણ આપણે મેળવી શકીયે. એ શક્તિ ખોવામાં હિન્દુમુસલમાન બન્ને વેપારીઓ સરખા ગુન્હેગાર છે. એમને લોભ નથી છૂટતો. એ પોતાનો લોભ દૂર કરે તો આજે તમે સ્વરાજ્ય અને ઇન્સાફ મેળવી શકો. તમે જેટલું પરદેશી કાપડ હોય તે બાળી નાંખો, બાળી નાંખો તોયે મને દયા નહિ આવે. એને જોઇયે તો પરદેશ મોકલીને વેચી નાંખો પણ તમારા દેશમાં ન વેચો, અને દેશી કાપડ ઉત્પન્ન કરતા થઈ જાઓ. નડિયાદે અમદાવાદ ઉપર આધાર રાખવો એ પણ મને વસમું લાગે. એને સ્વદેશી કહેવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં સુધી નાનામોટા બધા જ સૂતર કાતતા નથી ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય દૂર છે. જો આપણે બધા કાતીયે તો સૂતર આપણને મફત મળે. પછી જેમ પંડ્યું દરેક જણ પોતાને માટે દળાવી શકે છે તેમ સૂતર વણાવી શકાય. આ રીતે બીજના કાપડની ઘટ પૂરી પડે. જો તમે પરદેશી માલ લેતા અને વેચતા બંધ થાઓ, તો તમે સ્વરાજ્ય મેળવી શકો.

બીજું તમે પૈસા આપી શકો. સ્વરાજ્ય માટે તમે ધન ખર્ચી તમારામાં કથીર નથી પણ સોનું છે એમ બતાવો. તમારા પૈસા તમને જ પાછા મળવાના છે. એ પૈસા તમારા ગામમાં જ વપરાશે. એમાથી તમને આઠ આના કે બાર આના વ્યાજ નહિ મળે, પણ શિક્ષણ મળશે, સ્વતંત્રતા મળશે. તમારૂં કાપડ તમે તૈયાર કરતા થશો. હું આગ્રહપૂર્વક તમને કહું છું કે આ બન્ને કામો કરી તમે નડિયાદને શોભાવજો. નડિયાદને શોભાવવામાં તમે આખા ગુજરાતને, હિન્દુસ્તાનને શોભાવશો."

નડિયાદથી અમે બપોરે અઢી વાગે ઉત્તરસંડા ગયા. જતાં ચોડું થયું હોવાથી લોકો ભૂખ્યા અને તરસ્યા બેસી બેસી ઉપર કંટાળો વિખરાવા લાગ્યા હતા. તેટલામાં અમે પહોંચ્યા એટલે પાછા ભેગા થઇ ગયા. ઉત્તરસંડામાં અસહકારી શાળા ચાલુ થઇ ગઈ છે, પણ તેના કાર્યવાહકને એક પૈની પણ મદદ મળી નથી. તેથી લોકોને પરસ્પર કુસંપ છોડવા અને શાળા માટે પૈસા આપવાનો ઉપદેશ કર્યો. કાતવાનું પણ કહ્યું જ. હિન્દુસ્તાનમાં ઘણાં બાળકોને દસ કલાક મજૂરી કરવી પડે છે, તેથી ૭ કલાકનો રેંટીયો એ સખત મજૂરી ન કહેવાય. રેંટીયામાં એક પંથને ત્રણ કાજ થાય છે. એથી સર્વેને કેળવણી આપી શકાશે. બાળકો પાસે સૂતર પણ કંતાવાય અને ભણાવાય પણ ખરૂં, અને એ દ્વારા સ્વરાજ મળે એ ત્રીજું.

ક્ષત્તરસંડાથી ઉપડયા. રસ્તામાં બોરીઆવી આવ્યું. ત્યાં રોકાવાનો વિચાર ન હતો. પણ લોકો—સ્ત્રીઓ અને પુરુષો—ટોળાંબંધ રસ્તામાં રાહ જોતાં ઉભાં જ હતાં; એટલે ત્યાં પણ થોડું રોકાવું પડયું. ત્યાં કહેલી વાત વડતાલમાં વિસ્તારથી કહી હતી, એટલે તેનો સાર અહીં નથી આપતો.

વડતાલમાં ગોમતીજીના કિનારા પરના વિશાળ ચોગાનમાં લગભગ ૧૫૦૦૦ માણસોની મેદની ભરાઇ હતી. તેમાં ૩૦૦૦થી વધુ તો સ્ત્રીઓ જ હશે. દસ દસ ગાઉથી ચાલીને લોકોનાં ટોળેટોળાં આવ્યાં હતાં. સ્વયંસેવકોએ વ્યવસ્થા રાખવા ખૂબ મહેનત લીધી હતી, પણ દર્શનઘેલા લોકોને વ્યવસ્થિત રાખવા એ સહેલું ન હતું. તેમાં વળી વરસાદના છાંટા આવી શાન્તિનો ભંગ કરતા હતા. ગોમતીજીનું મેદાન સ્વામિનારાયણનું પ્રિય સભાસ્થાન હતું. એના ઉપર એમણે કેટલીયે સભા ભરેલી, ત્યાં બેસી તળાવ ગળાવેલું, લોકોને બેસલા. એમણે જ્યાં જ્યાં સભા કરેલી ત્યાં ત્યાં ઓટા બાંધી સ્મારક કર્યાં છે. એવી જ રીતે આસોપાલવ અને આંબાના બે ઝાડો વચ્ચે બાંકડો મુકી તે ઉપર ગાંધીજીને માટે ખુરશી મુકી હતી. એમના વ્યાખ્યાનનો હેવાલ હું જુદો આપું છું.* એ વ્યાખ્યાનને ભાષણ ન કહી શકાય, એ ધર્મપ્રવચન જ હતું.

એ સાંભળતાં વચ્ચે વરસાદના છાંટાથી જે અવ્યવસ્થા થઇ તેથી એક પદાર્થપાઠ આપવાને ગાંધીજીને ઠીક પ્રસંગ મળી આવ્યો.

ત્યાંથી સાંજે મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા. સાધુઓએ એમને સર્વે મંદિરોમાં ફેરવ્યા; અક્ષરભુવન (સ્વામિનારાયણની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન)માં છેક નજીક જઇ એમણે જોયું. ત્યાંથી સાધુઓની ખાસ સભા થઈ. સાધુઓએ પણ એમની પાસે બે શબ્દ સાંભળવા ઇચ્છ્યું. તેમણે કહ્યું:

"હું હમેશાં સાધુઓને મળવા ઈચ્છા કરતો રહું છું. હરિદ્વારના કુંભમેળામાં હું ગયો ત્યારે મનને ઠારે એવા સાધુને ખોળવા મેં એકેએક સાધુના અખાડામાં ભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જેટલા કાંઇ પણ જાણીતા સાધુ હતા તેમને મળ્યો પણ મારે કહેવું જોઇયે કે હું નિરાશ થયો. મારી ખાત્રી છે કે સાધુ એ હિન્દુસ્તાનનું ભૂષણ છે, અને એના વડે જ હિન્દુસ્તાન ટકી રહેશે; પણ એ સાધુતા આજ હું ઘણી ઓછી રહેલી જોઉં છુ. હરિદ્વારમાં છેલ્લે દહાડે મેં આખી રાત વિચાર્યું કે હિન્દુસ્તાનના સાધુ સાધુ બને એટલા માટે હું મારા તરફથી શું કરી શકું? છેવટે મેં એક કપરૂં વ્રત લીધું. એ વ્રત કયું તે હું નથી કહેતો; પણ એ કઠણ છે એમ ઘણા માને છે. ઈશ્વરકૃપાથી એ વ્રત હું હજુ સાચવી શક્યો છુ.

"મને કેટલાક મિત્રોએ સૂચવ્યુ છે કે મારે સંન્યાસી થવું જોઇયે પણ હું સંન્યાસી નથી થયો: તે દિવસે પણ મારા અંતરાત્માએ એ કબૂલ ન કર્યું; આજે પણ નથી કરઈ-

* 'વડતાલનું વ્યાખ્યાન'—પૃ. ૮૨૪

તેનું કારણ કાઇ મારે ભોગ ભોગવવા છે એહું તો નહિ જ માનો. એનો ત્યાગ કરવા હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો કરૂ છુ પણ એ પ્રયત્નમાં જ હું જોઉં છુ કે હું ભગવાં પહેરવાને લાયક નથી હું કાયા, વાચા અને મન ત્રણેથી સત્ય, અહિંસા કે બ્રહ્મચર્ય પાળું છું એમ મારાથી ન કહી શકાય મને કરીને મને રાગદ્વેષ આવે, વાસનાઓ ઉઠે, તેને હું વિચાર કરીને રોકવા પ્રયત્ન કરૂ છું, અને શરીરે દાબી દઉં છુ. જો સંપૂર્ણ રીતે હું પાળી શકતો હોઉં, તો તો આજ હું સર્વ વિભૂતિનો સ્વામી હોઉ, હું નમ્ર છતા જગત મારે ચરણે હોય, કોઇ મને હસી કાઢશ કે મારો તિરસ્કાર કરવા ઈચ્છે જ નહિ.

"પણ હું તમને તમારો વેષ ઉતરાવવા નથી આવ્યો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમા મેં જે સરળતા અનુભવી છે, જે પ્રેમથી તમે મને બોલાવ્યો છે, તેના બદલામાં મારા મનમા જે છે તે કહી ન દઉં તો મેં મારી ફરજ બજાવી ન કહેવાય. માટે હું તો તમને કહું છું કે જે સાધુનો વેષ તમે બહાર રાખ્યો છે તેને તમે સાધુતાના ગુણોથી શોભાવો, અને તેથી તમે ઉજ્જવળ બનો તથા તમારા સંપ્રદાયને ઉજ્જવળ કરો."

કિશોરલાલ ઘ મશરૂવાળા

તા. ૨૭-૧-૧૯૨૧

અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ

મહાસભાના ઠરાવમા અસહકારને આત્મશુદ્ધિ અને યજ્ઞની રીત માન્યા છે. જો અસહકારનો એ અર્થ ન હોય તો અસહકાર એ પાપ જ ગણાય. પુણ્યપાપ વચ્ચે મેળ ન હોય, અંધારા અજવાળાને મેળ ન હોય, તે જ રીતે પ્રજાના હિતની વિરોધી સરકાર સાથે પ્રજાને પણ મેળ ન હોય; અસહકારથી આપણે સિદ્ધ કરીયે છીયે કે દુષ્ટમા દુષ્ટ રાજ્યનીતિ પણ જો પ્રજા તેને સહન ન કરે, તેમા પોતાનો હિસ્સો ન આપે, તો ટકી ન શકે.

આપણે લલચાઇયે છીયે તેથી પરદેશી કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં ખપી શકે છે; આપણે લોભાઇયે છીયે તેથી ખિતાબની લાયથી સરકાર પોતાનો કાબુ જમાવે છે; આપણે તેની શ્રીઓના મોહમા પડીયે છીયે તેથી સરકાર આપણી કેળવણીનો કબજો કરી આપણને સૂચવે છે કે આપણામા કેળવણી પૂરતીયે સ્વતંત્રતા લેવાની શક્તિ નથી; આપણે અત્યાચારી અમલદારોના હુકમોને તાબે રહીયે છીયે તેથી પંજાબમા હજુ તેવા અમલદારો સત્તા ચલાવી રહ્યા છે; આપણે દારૂ પીયે છીયે તેથી જ સરકાર કરોડોની ઉપજ દારૂમાથી કરી શકે છે; આપણે લડીયે છીયે તેથી જ સરકારની અદાલતો ચાલે છે. એટલે કે સરકારના પાપોમા આપણો હિસ્સો કંઇ ઓછો નથી.

જે વળા લોકમત શુદ્ધ થશે અને પ્રજા પાપમુક્ત થવા નિશ્ચય કરી લેશે તે જ દહાડે-સરકારના માથાનો તાજ ઉતરી પડશે. તેને આપણે જ ટકાવી રહ્યા છીયે. કંઇ-એક લાખ અંગ્રેજ પોતાના બળે ત્રીસ કોટિ ઉપર રાજ્ય નથી કરતા. એક લાખને આપણે અનેક લાખો જાણ્યે અજાણ્યે પૂરેપૂરી મદદ કરી રહ્યા છીયે ને બીજા કરોડો આપણે તે સ્થિતિને સાખી રહ્યા છીયે. સરકાર એટલે જેઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવી રહ્યા છે અને જેમા આપણે મદદ કરી રહ્યા છીયે તે આપણે જ્યારે આપણી મદદ ખેંચી લઇશુ ત્યારે સરકારનો પત્તો સરખોયે નહિ લાગે.

સરકારને આપણે પાપી માની છે, રાક્ષસી માની છે. આપણે પાપમુક્ત થઇયે તો સરકાર સૂકાં પાંદડાની જેમ ખરી પડે, અગર તો પશ્ચાત્તાપ કરી પુણ્યવાન થાય.

ત્યારે આપણે ક્યાં પાપથી સરકારને નિભાવી રહ્યા છીયે ? નિશાળોનું, અદાલતોનું, ખિતાબોનું, ધારાસભાઓનું તો આપણે જોયું. ખરૂં જોતા એ ચીજો પોતે પાપ નથી, એ તો પાપની નિશાનીઓ છે. સરકાર પુણ્યવાન હોય તો આપણે તેને હાથે ભણીયે, ઇન્સાફ લઇયે, માન લઇયે આ છોડતા આપણી પાપી આદતો આપણને છોડવી જ પડે છે.

એટલે ખરી વાત પાપી આદતોને છોડવાની છે. પ્રજા દારૂ પીયે, જુગાર રમે, ચોરી કરે, વ્યભિચાર કરે, દ્વેષ કરે તો અસહકાર ન ચાલે. કેમકે એ બૂરી આદતોનો લાભ લઇને જ સરકાર રાજ્ય ભોગવે છે.

દારૂની આદત કંઇ ઓછી ભયકર નથી. એ આદત આપણે છોડીયે તો કરોડો રૂપીઆ પ્રજાના ઘરમા રહી જાય ને ઘણા અત્યાચારો મટે. હું માનુ છુ કે અંગ્રેજ-ગનતનીતિમા જે ઘાતકીપણું છે તે જો તેઓ દારૂ ન પીતા હોય તો ન જ હોય. દારૂ પીવા વિના માણસ કેવળ ભાન ભૂલી શકતો જ નથી. ગમે તેટલો ઓછો દારૂ પીધો હોય છતા તેની ખુમારી ચડયા વિના ન જ રહે, તેથી બુદ્ધિ થોડીઘણી ડોળી થાય જ, માણસોનો અંતરાત્મા તે વેળા અવશ્ય મદ બને છે. એટલે આપણે જેઓ ત્યાગ મેળવવા નીકળ્યા છીયે તેઓએ પ્રજાને દારૂ પીવાની ટેવમાથી છોડાવવી જોઇયે. દારૂ પીનારને સારૂ કઇ ઠરાવ નથી હોઇ શકતો, કેમકે દારૂની લતવાળા ઘણા કંઇ જાહેર જીવનમા ભાગ લેતા નથી. પણ તે બાબત ઉપર ધ્યાન દેવાની તો અવશ્ય જરૂર છે. સ્હાની ટેવ છોડાવવાને સારૂ ઘણે ઠેકાણે ભારે પ્રયત્નો થયા. જેટલે દરજ્જે તેમા મારપીટનો અંશ ન હતો તેટલે દરજ્જે તે હીલચાલ સ્તુત્ય હતી. આપણે મારીને કોઇની પાસેથી

દારૂ છોડાવવા નથી ઇચ્છતા; પણ શરમાવીને, સમજાવીને આપણે છોડાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇયે. આપણામાંના કેટલાકે પોતપોતાનાં શહેરોમાંના દારૂપીનારાઓ પાસે જઇ તેમને સમજાવવા જોઇયે, તેમને બીજો ધંધો કરવા વીનવવા જોઇયે અને દારૂ પીનારાની નાતજાતો મારફતે મહેનત કરવી જોઇયે. આ કામ કઠિન છે; પણ પ્રજામત આગળ કંઇ જ કઠિન નથી. પ્રજામત જ્યારે દારૂને નહિ સાંખે ત્યારે દારૂ એક ક્ષણમાં બંધ થશે. અત્યારે તો આપણને આપણા પડોશીની ચિંતા નથી. એક પ્રજા થવું એટલે ત્રીસ કોટીએ એક કુટુંબ બનવું. એક હિન્દી પણ ભૂખે મરે તો આપણે બધા ભૂખે મરીયે છીયે એમ માનવું ને વર્તવું એમાં એક પ્રજા થવાપણું છે. એમ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે દરેક પોતાનો નજીકનો પડોશ સંભાળી લેવો; એટલે કે તેઓની સેવા કરતા થઇ જવું. આ ધોરણે કામ લેતા દારૂનાં પીઠાંમાત્રને આપણે ઘણી ટુંકી મુદતમાં નાબુદ કરી શકીયે છીયે. આખું હિન્દુસ્તાન દારૂ ક્યારે મુકશે એ વિચાર વાંચનારે કરવાનો નથી. તે તો પોતાના ગામને સંભાળી લે એટલે તેણે તેનો ધર્મ તે પરત્વે પૂરો બજાવ્યો. જેમ દારૂનું તેમજ તમાકુનું છે. તમાકુની અવગણના આપણે બહુ નથી કરતા, કેમકે તેના ખરાં પરિણામ પ્રત્યક્ષ નથી. તે અફીણના જેવો નશો છે. દર્દને ભૂલાવે છે. પણ તે આદતમાં પૈસાનો ક્ષય એટલો બધો થાય છે કે તે આદત મુકાવી જ જોઇયે. તે આદત સ્વરાજ મળતાં લગી મુકાય તોપણ તેમાંથી ઘણો પૈસો બચી બીજા સારા ઉપયોગમાં જઇ શકે છે.

વ્યભિચારનું તો શું કહું ? દારૂ બીડી વગેરેને હું વ્યભિચારને મુકાબલે પાપ જ ન સમજું. દારૂ પીનાર પોતે જ બગડે છે; વ્યભિચારી પોતાની સાથે ઘણાને વહોરે છે. વ્યભિચારમાંથી કેટલાં પાખંડો, કેટલા જૂઠાણાં, કજીઆ, કેટલાં દરદો નીપજે છે તેનો આંકડો કોણ રાખી શકે ? પરસ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરવી એના જેવાં પાપ થોડાં જ હશે. છતાં આ પાપ કંઈ એવું વ્યાપક નથી. તેમાંથી બચવાનો અને બચાવવાનો ઉપાય પણ સહેલો નથી. એ પાપમાંથી પ્રજાને છોડવવા સાર્વત્રિક ઉપાયો હજુ હું તો શોધી શક્યો નથી. વેશ્યાઓને કોણ સમજાવે ? વેશ્યાગામીને કોણ વીનવે ? તેને સારૂ મંડળો કેમ સ્થપાય ? હું તો એટલી જ શ્રદ્ધા રાખીને બેઠો છું કે જેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળની અંદર ભાગ લઈ રહ્યા છે તેઓ તો દૃઢતાપૂર્વક એ પાપમાંથી મુક્ત થશે, અને જેમ જેમ લોકો જાગૃત થતા જશે તેમ તેમ બીજાઓ પણ વ્યભિચારથી મુક્ત થશે. આ વ્યભિચારથી પ્રજા ક્ષીણ થઇ છે, રંક બની છે, નામર્દ બની છે. પશ્ચિમની પ્રજા કંઇ ઓછો વ્યભિચાર નથી કરતી. છતાં તે કેમ નામર્દ નથી એમ પ્રશ્ન ઉઠશે. મેં અનેક વેળા બતાવ્યું છે કે મારવાની શક્તિમાં મર્દાનગી

નથી પશ્ચિમની પ્રજાઓએ મારવાની શક્તિને કેળવી છે એ તેના દારૂના વ્યસન અને વ્યભિચારને લીધે છે એમ મારી દૃઢ માન્યતા છે. એમા બીજા કારણો છે ખરા, પણ આ કારણો મુખ્યમાના છે પશ્ચિમની પ્રજાને મર્દ કહેવી એ અતિશયોક્તિ છે

હા, એ પ્રજાઓમા મરવાની બીક આપણા કરતા ઓછી છે એ ખરૂં, પણ તેમ તો આપણી લૂટારૂ કામોમા પણ છે. જેટલે અંશે લૂટારૂ કામોને બહાદુર ગણીયે તેટલે અંશે પશ્ચિમની કામોને આપણે ભલે બહાદુર ગણીયે પશ્ચિમના મુકાબલો જ અસ્થાને ગણાય. પશ્ચિમનુ અનુકરણ કરીને હિન્દુસ્તાનમા ધર્મરાજ્ય દાખલ નહિ થઇ શકે એમ તો સહુએ સમજવુ જોઇયે. પશ્ચિમનો સંયમ આવશ્યકતા ઉપર-'પૅાલીસી' ઉપર રચાયેલો છે. પૂર્વનો સંયમ ધ્યેય સમાન છે. સત્ય ફાયદાકારક છે માટે બોલવુ એ ધર્મવચન નથી, સત્ય એ જ સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે એમ ધર્મોએ માન્યુ છે. નમાજથી કસરત મળે છે, પણ કોઇ મુસલમાન નમાજને કસરતની ખાતર નથી પઢતો, ધર્મ માનીને જ પઢે છે. એટલે જો અસહકાર કરીને હિન્દુસ્તાનને આપણે મુક્ત કરવા ઇચ્છતા હોઇયે તો આપણે આત્મશુદ્ધિને સમજવી પડશે, પશ્ચિમનો મોહ છોડવા પડશે. પશ્ચિમની પદ્ધતિના ત્યાગથી જ આપણે સ્વરાજ મેળવશુ; પશ્ચિમની પદ્ધતિના અનુકરણથી મેળવવુ હું અસંભવિત માનું છુ.

વડતાલનું વ્યાખ્યાન

ભાઇઓ અને બહેનો,

મને તમે સૌ ભાઈઓ અને બહેનો માફ કરશો કે હું પોતે અશક્ત છુ તેથી ઉભો રહીને બોલી નથી શકતો હકીકત તો એવી છે કે જેમ મારૂ શરીર અશક્ત થયુ છે તેમ મારો અવાજ પણ હું પહેલાના જેટલો કાઢી નથી શકતો પણ જેટલાને હું મારા ઉદ્ગારો પહોચાડી શકુ તેટલાને પહોચાડવા ઇચ્છુ છું, માટે સૌ શાન્ત રહેશો કારણકે શાન્તિ જળવાશે તો મારે જે કહેવાનુ છે તે ઘણા ભાઇબહેનો સાંભળીને સમજી શકશે

આ પવિત્ર સ્થાન પર આવતા મને આનંદ થાય છે ઇ સ ૧૯૧૫ની સાલથી આ પવિત્ર ધામની હું યાત્રા કરીશ એવુ મારા મનમા ઇચ્છતો હતો અને આજે એ તક આપવા માટે હું ઇશ્વરનો અનુગ્રહ સમજુ છું અને તમારો પણ પાડ માનું છુ

આ સભામા આટલા બધા સાધુ આવ્યા છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે, કારણકે મારો સંદેશો સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો માટે જ નહિ, પણ સર્વને માટે છે—સાધુને માટે વિશેષ

છે. જ્યારે સાધુવર્ગ અસહકાર શું છે, શું કામ હિંદુસ્તાનની પ્રજા એ કરી રહી છે તે સમજશે, ત્યારે અસહકારના મંત્ર વિના સાધુ નહિ રહી શકાય, સાધુતા જાળવી નહિ શકાય એમ તેઓ જાણશે અસહકાર એ કંઈ આપણા ધર્મમાં નવું તત્ત્વ નથી; પણ કેટલીક ઉપાધિને લઇને આપણે એને ભૂલી ગયા છીયે, અથવા તેનાં લક્ષણ વિસરી ગયા છીયે. તેથી એનો અમલ કરવામાં કેટલીક ઢીલ થાય છે, શંકાઓ ઉઠે છે અને તેથી સ્વરાજની સ્થાપનામાં કાળ જાય છે. પણ એ તત્ત્વ નવું નથી એમ હું જાણું છું, તેથી જ હું કહું છું કે જો પ્રજા બરાબર જવાબ આપે તો આપણે એક વર્ષમાં સ્વરાજ સ્થાપીયે. આ વાત કરવાને ચાર મહિના થઈ ગયા તોપણ હું એમ કહી રહ્યો છું, તેનું કારણ મારી પ્રજા ઉપરની અચલિત શ્રદ્ધા છે.

જ્યારે કેટલાક કેવળ રાજ્યપ્રકરણમાં મળેલા ભાઇઓ શંકા લાવે છે અને કહે છે કે આ પ્રવૃત્તિ રાજકીય નથી, પણ કોણ જાણે કેવીયે હશે, અથવા ધાર્મિક છે, ત્યારે હું કબૂલ કરું છું કે હા, એ ધાર્મિક છે એમાં જરાયે શંકા નથી; એ મેં છુપાવ્યું પણ નથી. જ્યાં સુધી સાધુઓ ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજતા નથી અને તેનો ઉપયોગ રાજકીય પ્રશ્નોના ઉકેલમાં કરતા નથી ત્યાં સુધી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. જ્યાં સુધી સાધુ આમાં પોતાનો પૂરો ઉપયોગ ન આપે ત્યાં સુધી તેમનામાં સાધુતા નથી આવી શકતી.

સરકારના અત્યાચારમાં સામેલ ન થવું, તેમાં ભાગ ન લેવો, તેમાં સીધી કે આડકતરી મદદ ન આપવી, એ અસહકાર છે. બધાં શાસ્ત્રો કહે છે કે રાક્ષસી પ્રવૃત્તિથી અલગ રહેવું. જ્યાં સુધી રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યાં સુધી તે પ્રવૃત્તિ કરવાવાળાની મદદ લઇયે કે એને મદદ આપીયે ત્યાં સુધી એના પાપના આપણે ભાગીદાર થઇયે છીયે. તુલસીદાસે કહ્યું છે કે અસંતોનો સંગ કરવામાં પાપ છે. ગીતાજી પણ કહે છે કે આપણે જો રાક્ષસી પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર કરીયે તો આપણે રાક્ષસ થઇયે.

[વરસાદના છાંટાથી આ વખતે અવ્યવસ્થા થઈ ગઇ. ગાંધીજીએ લોકોને શાન્ત બેસી રહેવા કહ્યું. એમણે કહ્યું કે આટલા વરસાદથી આપણે ભાગશું તો અસહકાર શું તે પણ સમજી નહિ શકીયે. પણ ઘોંઘાટમાં એ શબ્દો આગળ વધ્યા નહિ પાછી શાન્તિ થતાં સુધીમાં લગભગ અડધો કલાક વહી ગયો. શાન્તિ થયા બાદ ગાંધીજીએ પાછું ચાલુ કર્યું.]

આપણને આટલા સમયની અંદર એક પદાર્થપાઠ મળી ગયો છે, તે ઉપરથી આપણને સ્વરાજ મળવામાં ઢીલ કેમ થાય છે તે સમજી શકીયે છીયે. કળિયુગ આ સંસારમાં માવઠા રૂપ છે. જેમ માવઠાથી સુખ નથી મળતું તેમ કળિયુગમાં સીધું સુખ નથી મળી શકતું. અને જો આપણે ઇશ્વરભજન ઇચ્છતા હોઇયે, સત્યયુગ માફક રહેવા ઇચ્છતા હોઇયે તો આપણે કળિયુગનો ભય છોડવો જોઇયે.

આપણે અત્યારના માવઠાના ડરથી કેટલો વખત ગુમાવ્યો! અહીં કેટલા બધા માણસો લાકડી, છત્રી અને ધારીઆં લઇને બેઠા છે એમણે ઘોંઘાટ કરી મુકયો, છત્રીઓ ઉઘડી ગઇ

અને બહેનો નકામી નુકામી થઈ પડી. આ બતાવે છે કે આજે આપણે સ્વરાજને માટે લાયક નથી સ્વરાજમાં નિર્ભયતાનો ગુણ પહેલો જોઇયે. ઉપાધિથી-દુઃખથી ડરીને જે ધર્મ છોડે છે તે સ્વરાજ મેળવી ન શકે. ડરપોકને સુખ ન મળી શકે. એક ચોર કે લૂટારો એને બ્હીવડાવીને-ધમકાવીને ગમે તે કામ કરાવી લે; એટલે તે ધર્મનું પાલન કરી ન શકે.'

સભામાં દરેક સ્ત્રીપુરુષનો ધર્મ શાન્તિ જાળવવાનો છે. એમનો ધર્મ છે કે કોઈ દિવાનો થઈ ગુસ્સામાં હુમલો કરે તો તે સહન કરવો, હુમલો ન કરવો; ગાળાગાળી ન કરવી, ખુમરાણ ન કરવું, બહાર હોય તેણે અંદર આવવા પ્રયત્ન ન કરવો, પણ એક ચિત્તે સાંભળવું, વિચારવું, બરાબર લાગે તે વર્તનમાં ઉતારવું, બાકીનું ત્યાગવું. આટલો વ્યાવહારિક ધર્મ પાળવાને આપણે લાયક નથી બન્યા. બે ચાર વરસાદના છાંટામાં આપણે શાન્તિ ન રાખીયે તો આટલા ધારીઆં અને લાકડીઓમાં કોઈ દિવાનો બની તોફાન કરે, તોપણ આપણે નાસીયે. પછી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ ન કરી શકીયે, આપણું માન ન રાખી શકીયે. આપણને માણસનો વિશ્વાસ હોવો જોઇયે. કોઈ લાકડી અને ધારીઆથી મારવાનું નથી, પણ જેમ અનેક વ્યાધિઓ આવે છે તેમ કોઈ દિવાનો મારી બેસે તોપણ ડાહ્યાએ ખામોશ પકડવી એ એનો ધર્મ છે. ક્ષત્રિનો ધર્મ કોઈ ગાળો દે, લાકડી મારે, ધારીઉં મારે તો સામું મારવામાં નહિ પણ સહન કરવામાં છે. ક્ષત્રિનો ધર્મ ન ભાગવાનો છે. એનો ધર્મ મારવાનો નહિ, પણ મરવાનો અને મરીને જીવવાનો છે. હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે કોઇ પણ મારીને પ્રજાની રક્ષા નથી કરતું, પણ મારનાર મરવાની તૈયારી કરે છે, ને મરવાની પૂરી શક્તિ નથી તેથી મારીને મરે છે. જેટલે દરજ્જે તે તલવાર ઉગામે છે તેટલો એ ઓછો ક્ષત્રિ છે.

ક્ષત્રિને વિશ્વાસ હોય તો મરણ એ માથાનો મુગટ છે. મરવાનો ભય શો? જ્યાં સૌથી વધારે મરવાનો સંભવ ત્યાં જઈને ઉભો રહે તે જ બહાદુર. જે મારી શકે તેને કોઇ બહાદુર નથી કહેતું. એક કુંભાર ગધેડીને માર્યા કરે છે તેને આપણે ક્ષત્રિ નથી કહેતા. તેમ જે ક્ષત્રિ માર્યા કરે તેને આપણે કુંભાર કહી યથાર્થ વિશેષણ આપીયે છીયે. નામર્દ પુરુષ સ્ત્રીને માર્યા કરે છે, તેને આપણે બહાદુર નથી કહેતા, પણ નામર્દ કહી ખરૂ વિશેષણ આપીયે છીયે. જ્યાં સુધી ક્ષત્રિનો ગુણ આપણામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધી સ્વરાજ મળવું મુશ્કેલ છે. ક્ષત્રિનો ગુણ ધીરજ છે. બાર વર્ષના પ્રહ્લાદમાં, સુધન્વામાં, સીતામાં એ ગુણ આવ્યો હતો. રાવણે સીતાને લાલચો મોકલી, ભય કર્યો, પણ સીતાજી એકનાં બે ન થયાં, તેથી જ આપણે એને શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી—દેવી—માતા માનીયે છીયે. સ્ત્રીઓમાં સીતાના ગુણ ન આવે ત્યાં સુધી અસહકાર કરવા, સ્વરાજ મેળવવા આપણે નાલાયક છીયે સીતાએ રાવણનાં મિષ્ટાન્નોનો ત્યાગ કર્યો, એ મીઠાઇઓ કાંઇ કડવી ન હતી; પણ એ અપાત્રની હતી માટે એણે એને ફેંકી દીધી. રાવણે જે શણગાર મોકલ્યા તે તમે કદી ન જોયા હોય એવા ઉત્તમ હશે. એનાં હીરામોતી આજના હીરામોતી કરતાં વધારે ચકચકીત હશે; પણ એ અપાત્રને હાથે આવે છે જાણી એનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે જ એ પોતાના સતીત્વનું રક્ષણ કરી શક્યાં.

તા. ૨૭-૧-૧૯૨૧

હિન્દુસ્તાને પણ અસહકારનાં લક્ષણો જાણી લેવાની જરૂર છે. જો આપણે આપણા વીર્યનું, ધર્મનું, ગાયનું રક્ષણ કરવું હોય, આપણું અસ્તિત્વ રાખવું હોય તો અસહકાર જરૂરી છે

સરકારે આપણા માનની ચોરી કરી છે પૈસા તો તે ચોરતી જ હતી; પણ જ્યાં સુધી એ કેવળ પૈસાની ચોરી કરતી હતી ત્યાં સુધી મેં એની બરદાસ્ત કીધી. મેં મારા આશ્રમના જેવો એની સાથે વ્યવહાર રાખ્યો જેમ આશ્રમમાં હું કોઈ ચોરને શિક્ષા કરતો નથી તેમ મેં સરકારને પણ સહન કરી. પણ જ્યારે સરકારે મારા દેશના માનને છેડ્યું ત્યારે હું ચેતી ગયો કે એ તો રાવણનો અવતાર છે; એનો સંહાર કરવો જોઈએ આથી હું રામચંદ્રનો અવતાર છું એમ કહેવાનો દાવો નથી કરતો રામચંદ્રને આપણે ઈશ્વર માનીયે છીયે હું ઈશ્વર નથી, તમે પણ નથી, પણ આપણે બધા રામચંદ્રના વારસ છીયે તેની તપશ્ચર્યા, તેના દુઃખ વેઠવાનો આપણો ધર્મ છે એણે જેમ રાવણનો અસહકાર કર્યો તેમ આપણે પણ કરવો રહ્યો આપણે રામ નથી માટે આપણે એના શરીરને મારીને કશું ન કરી શકીયે. આપણે તો માનીયે છીયે કે એની દુષ્ટ વાસનાઓને લીધે એ વારંવાર નવા નવા શરીરો ધારણ કર્યા કરશે પણ આપણે વાલ્મીકિ તુલસીદાસજીની આજ્ઞા પાળી તેના સંગનો ત્યાગ કરવો જોઈયે, તેની દુષ્ટતાનો નાશ કરવો જોઈયે.

પારસી, કુરાન, બાઈબલ, સ્વામિનારાયણે એ જ શીખવ્યું છે કે દુષ્ટનો સંગ ન કરવો, એને મદદ ન દેવી, ન લેવી સરકારે ઇસ્લામ પર હાથ નાખી, મુસલમાનોને દગો દઈ એનું રાવણપણું બતાવ્યું છે આજે ઇસ્લામ અને કાલે હિન્દુ ધર્મ હિન્દુ ધર્મ ઉપર તો એણે અત્યાર પહેલાં જ તરાપ મારી છે, પણ અજ્ઞાનથી આપણે આપણી સભ્યતાનો ત્યાગ કરીને તેની સામે ખડું નથી કર્યું. હિન્દુઓએ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ ન કર્યો હોત તો ગાયોની છડેચોક કતલ કરનારને આપણે કેમ સલામી ભરી શકીયે ? આ કાંઈ એક વ્યક્તિનો સવાલ નથી એક વ્યક્તિ ગાય મારે તો તે આપણે સહન કરી લઈયે તે જુદી વાત છે પણ આ તો આપણા સરદાર-સરકાર-અન્નદાતા થઈને ગાય મારે તેને કેમ વફાદાર થઈ શકીયે ?

તમે પૂછશો કે આ વાત શું મેં એક વર્ષ ઉપર જ જાણી ? ના, પણ તે વખતે હું મિથ્યાત્વમાં ડૂબ્યો હતો. હું સરકારને સુધારીશ એમ માનતો હતો હું મરીને પણ એને અસર કરીશ એમ માનતો હતો પણ ઇસ્લામને જાણીબૂઝીને દીધેલા દગાથી મારો એ વિશ્વાસ ચાલ્યો ગયો. હું ચેતી ગયો ને સમજ્યો કે હે જીવ ! તું હિન્દુ હોય તો ચેતજે કે હવે તારે નાસવું જોઈયે, નહિ તો તું હિન્દુ ધર્મ છોડીશ. ત્યારથી હું હિન્દુ માતા પિતાને ધર્મરક્ષણાર્થે અસહકાર શીખવી રહ્યો છું જો તમારે હિન્દુ ધર્મનું પાલન કરવું હોય તો આ પવિત્ર ધામમાં હું કહું છું કે તમારો પહેલો અને છેલ્લો પાઠ અસહકાર છે.

પણ તમે કહેશો કે ત્યારે હું મુસલમાનો સાથે મિત્રતા કરવાની કેમ વાતો કરી રહ્યો છું ? એ પણ ગાયોને મારે છે ! હું કહું છું કે એ ગાયની કતલ ધર્મને નામે અને બહાને કરે છે. તેને હું સમજાવી શકીશ કે એક સનાતની—ચુસ્ત હિન્દુ તમારી સાથે રહે છે તે

એ શ્રદ્ધાથી કે તમારો ધર્મ બચાવતાં તે મરશે, તો ખુદા એમને કહેશે કે તમે ગાયને બચાવજો. હું એ શરત તેમની સાથે નથી કરતો, પણ ખુદા એમ કહેશે જ એમ હું માનું છું.

આ વાત હું હમેશાં નથી બોલતો. હું કોઈ શરત નથી કરતો; પણ સાધુ અને મંદિરની સમીપમાં મારાથી બોલાયા વિના નથી રહેવાતું. હું જો ન બોલું તો મને લાંછન લાગે.

તમે મુસલમાન કે અંગ્રેજની કતલ કરીને ગાયને નહિ બચાવી શકો, પણ તમારી પોતાની વ્હાલી ગરદનને કાપી આપીને જ બચાવશો. ગાયને બચાવતાં ગરદન આપશો ત્યારે યમરાજ તમને પૂછવાનો નથી, પણ તમને પોતાના સિંહાસન પર બેસાડશે. પણ એને બચાવવા તમે બીજાનો જાન લેશો તો એ જરૂર તમને પૂછવાનો છે; કારણકે તમે પણ માણસ છો, એ પણ માણસ છે. હું ઇશ્વર નથી કે જેથી ગાયને બચાવવા બીજાનું ખુન કરવાનો મને અધિકાર હોય. પણ હિન્દુધર્મે મારા પર ફરજ નાંખી છે તે એ કે ગાય માટે મારે મારી ગરદન આપવી. કેટલા હિન્દુઓએ આમ કર્યું છે? કેટલાએ વગરશરતે મુસલમાનોને જાન આપ્યો? વણિકવૃત્તિથી ગાય નહિ બચાવાય. હિન્દુ ખાનદાની માથું હોડે મુકવા કહે છે. જ્યારે મુસલમાનોની ખાત્રી થશે કે હિન્દુ એમને માટે જાન આપી રહ્યા છે ત્યારે તે ગૌહત્યા કરતા બંધ થઇ જશે. અલી ભાઇઓએ ગોમાંસ બંધ કર્યું છે, એમના રસોડામાં એ આવી પણ શકતું નથી; કારણ કે એ પડોશી પ્રત્યેનો ધર્મ જાણે છે અને પાળે છે. કુરાનમાં એમ નથી કહ્યું કે મુસલમાનોએ ગોમાંસ ખાવું જ જોઈયે. એણે ગોમાંસનો બાધ નથી ગણ્યો એટલું જ. એટલે એ પાડોશી તરીકેની પોતાની ફરજ ઓળખી ગોહત્યા છોડશે. આ શ્રદ્ધાથી જ હું મુસલમાનોનો સંગ કરી રહ્યો છું અને દરેક હિન્દુ સાધુને કહું છું કે તમે ખિલાફત માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપશો તો તમે હિન્દુ ધર્મનું ભારે રક્ષણ કર્યું કહેવાશે. અત્યારે દરેક હિન્દુનો ધર્મ ઇસ્લામને જોખમમાંથી બચાવવાનો છે. અને જો તેમ કરશો તો ઈશ્વર જ તેમને હિન્દુને મિત્ર ગણતાં શિખવશે, અને હિન્દુ પણ તેને મિત્ર ગણશે. અત્યાર સુધી તો મુસલમાનોએ માન્યું કે હિન્દુને પજવવા, હિન્દુઓએ માન્યું કે ગાયને બચાવવા મુસલમાનોને મારવા. આ બાવમાં વચ્ચે તટસ્થ અંગ્રેજો ગાયને માર્યા જતા હતા, તોપણ એને તો બન્નેએ આશીર્વાદ જ આપ્યા. એ રીતે આપણે અત્યાચાર કર્યો.

આ સરકારે ઇસ્લામને દગો દીધો અને પંજાબનું નાક કાપ્યું. પંજાબ તો આપણું શિર; આપણા ઋષિમુનિઓ જ્યાં વસ્યા તે એ દેશ. એ દેશના લોકોને એમણે ચાબુકે માર્યા, પેટે ચલાવ્યા, એમની સ્ત્રીઓના બુરખા ખેંચ્યા, સાધુઓનાં કપડાંને ધોળી પાળથી રંગ્યાં, એક હજાર માણસનાં પાછળથી ગોળી મારી ખુન કર્યાં; એ સરકાર હવે કહે છે એ તમે ભૂલી જાઓ. હજાર માણસની કતલ થઈ તેનો મને જખમ નથી. પણ કારી ઘા લાગે એવું તો એણે બીજું એ કહ્યું કે એ બધામાં હિન્દુસ્તાનનો જ દોષ. પોતે ખરાબ છતાં હિન્દુસ્તાનને જ ખરાબ કહ્યું. પોતે કાંઈ નથી કર્યું; એ તો માત્ર જનરલ ડાયરની સ્હેજ ભૂલ થઈ એમ કહે છે. એને માટે નથી એને પશ્ચાત્તાપ કે નથી માફી માગવાની વૃત્તિ. જ્યાં

સુધી પંજાબને ન્યાય નથી મળ્યો ત્યાં સુધી હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, સર્વેનો ધર્મ છે કે અસહકાર કરવો. મુસલમાન ધર્મમાં પણ એ વસ્તુ છે. તે માટે એમણે 'તર્ક મવાલત' શબ્દ વાપર્યો છે.

એ અસહકાર શાન્ત છે. એમાં લાકડીનો-બારીઆંનો ઉપયોગ નથી; માથાં કાપવાનો નથી; માથાં દેવાનો છે. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમ આપણા પ્રત્યે પણ અહિંસા પાળવાનો એ ધર્મ છે.

તમે ધારાળા નથી, પણ ઠાકરડા—નહિ ઠાકોર છો. તમારે ઠાકોર બનવું હોય તો તમે નાના ચોર ન થઇ શકો. પાટીદાર પણ પોતાને ક્ષત્રિ કહેવડાવે છે, પણ એ ક્ષત્રિ નથી; કારણકે એ ચોરીમાં પોતાનો ભાગ રાખે છે, એ ચોરીનો માલ લે છે. એ ક્ષત્રિપણું ભૂલી ગયા છે. પણ તમે તો ક્ષત્રિ જેવા જ લાગો છો, શસ્ત્ર રાખી ક્ષત્રિપણાનો દેખાવ કરો છો: હું તમને કહું છું કે તમે પ્રજાને રંજાડવા સારૂ ક્ષત્રિ નથી, પણ તેમનું રક્ષણ કરવા સારૂ છો. તમે દારૂ પીઓ, પ્રજાને દુભવો, સ્ત્રીઓ પર કુદૃષ્ટિ કરો, કોઇને લૂંટો એ તમારો ધર્મ નથી. એમ કરો તો તમે લંપટ કહેવાઓ. લંપટને ક્ષત્રિ ન કહેવાય હું ધારાળાઓને મારા ભાઈ સમજી તેમની મુલાકાત લેવા આવ્યો છું. હું કહું છું કે કોઇ પાટીદાર લંપટ બને તો તમે એને છોડજો. હું તમારામાંનો જ છું, પાટીદારમાંનો પણ છું. એમને ક્ષત્રિ જાણી હું એમની સાથે રહેવા આવ્યો. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે એ પાટીદારો લૂંટેલો માલ રાખે છે ત્યારે મને શંકા થઇ કે નામર્દ તો નહિ હોય ? જો તમે પાટીદાર કોમ મારફતે સ્વરાજ્યમાં હિસ્સો આપવા ઇચ્છતા હો તો તમે એ કામ ભૂલી જજો.

ધારાળા ઠાકોર ત્યારે જ બનશે કે જ્યારે તે દેશનું રક્ષણ કરતા હશે. સાધુ એ જ કે જે એમનામાં ચાલ્યો જાય, જે એમનો સંગ ન કરવા છતાં પદ્મપત્ર માફક નિર્લેપ રહી એમને સમજાવવા જાય. હું સાધુ હોવાનો દાવો નથી કરતો; પણ ગૃહસ્થ હોવા છતાં કહું છું કે જો હું આ કામમાં ન રોકાયો હોત તો હું ભીલોમાં અને જંગલી જાતોમાં જઇને રહેત; તેમને શુદ્ધ, દયાવાન, બહાદુર, સદાચરણી, સાચાબોલા થવાનો ઉપદેશ આપી એમની પાસે પ્રજાનું રક્ષણ કરાવત.

અહીં અનેક સાધુઓ રહે છે, તેમને હું વીનવીને કહું છું કે જ્યાં સુધી આવો કેર વર્તે છે ત્યાં સુધી જેમ નિશાળીઆને પણ સ્વયંસેવક થવાનું કહું છું તેમ તમે તમારો અધિકાર ઉપયોગમાં લઇ દેશના આ કામમાં પડી જાઓ. લુચ્ચા, ચોર, લંપટના દોષોનું હરણ કરવું એ તમારો ધર્મ છે. એમ ન કરો ત્યાં સુધી તમને સાધુ કહેવડાવવાનો અધિકાર નથી. જો તમે સ્વરાજ્ય ઇચ્છતા હો—એટલે રામરાજ્ય, સત્યયુગ ઇચ્છતા હો, જો તમે ભરતખંડને ધર્મભૂમિ—દેવભૂમિ બનાવવા ઇચ્છતા હો, તો પડોશી પર અત્યાચાર થતા હોય ત્યારે રક્ષા કરવી એ તમારો ધર્મ છે. તમારી પાસે યમનિયમનાં દિવ્ય શસ્ત્રો છે. એ શસ્ત્રોને યત્કિંચિત તપશ્ચર્યાથી તમે સ્હેજમાં સાચાં કરી શકો.

આપણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે આપણે સરકાર પાસે ઈન્સાફ નથી માગવો. રાવણ જો મને મારી જાય તો ઈન્સાફ હું રાવણ પાસે કેમ માગવા જાઉં? મારે કટિબદ્ધ થવા હિમ્મત મેળવવી. હિમ્મત મને કયાંથી મળે? મારે દયા શીખવી જોઈયે, જ્ઞાન મેળવવું જોઈયે. એ સર્વે એ તમારી પાસેથી જ શીખે શુદ્ધ ધર્મવાનને હિન્દુ, મુસલમાન, કાબુલી દરેક ઓળખશે અને માન આપશે. તમે ધારાળાને શીખવો કે લૂંટફાટ કરવી એ એમનું કામ નથી.

ધારાળાને હું કહું છું કે તમે સાધુને તસ્દી ન આપશો પાટીદારને કહું છું તમે ઉશ્કેરણી ન આપશો. તમે લાકડીએ લડજો તમે બ્રાહ્મણધર્મ ન પાળી શકો તો ધાડપાડુને મારીને કાઢજો.

એ બન્ને પોતાનો ધર્મ ભૂલે તો હું સાધુઓને કહું છું કે તમે, તેમની રક્ષા કરજો, સુધારજો, એમનો મેલ ધોજો; એ કામ કરશો ત્યારે ધર્મની પુનઃ સ્થાપના થશે, ત્યારે જ આપણે હિન્દુસ્તાનને કર્મભૂમિ કહીશું.

હું તો ચાલ્યો જઈશ પણ તમે આ કામ ઉપાડી લેજો. હું તો કહું છું આજે જ બેચાર સાધુ, બેચાર પાટીદાર, બેચાર ધારાળાની એક કમિટી નીમી આ કામ કરાવો—પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવો આ કામ કરશું તો સ્વરાજ એક વર્ષમા મળશે જ. ઈશ્વર તમને પ્રેમ, હિંમત, દયા, સત્ય યજ્ઞ કરવાની શક્તિ આપો એવી મારી તેની પ્રત્યે પ્રાર્થના છે

નોંધ*

'ઋષિઓના વંશજો'

આ લેખને હું મૂકાંથી નથી છાપતો. બે દિવસના અનુભવથી આ લખાયેલુ છે, તેમાં ક્ષણિક આવેશ હોવાનો સંભવ છે. પણ હું પોતે તો રેંટીયાને જે પદવી લેખકે આપી છે તે યોગ્ય છે એમ માનું છુ, એમ્યે આ લેખને પ્રગટ કરીને હું મને બાંધી લઉં છુ આશ્રમને વાસ્તે અતિશયોક્તિ થઈ હશે તે આશ્રમવાસીઓને સારૂ આદર્શ રહે તેં ખાતર છાપું છુ તે આદર્શ નહિ સાચવે ત્યાં તેઓને આ લેખ લજ્જિત કરશે. 'તપોવન' નામ એક મિત્રે સુચવેલું એ નામ તો હજીયે અયોગ્ય માનું છુ. સત્યનો આગ્રહ જો આશ્રમમાં ફેલી શકે તો મને તૃપ્તિ છે, ને દેશને પણ થાય જ એમ મારી અચલિત શ્રદ્ધા છે. તેથી સત્યાગ્રહઆશ્રમ એ જ એક નામ એ આશ્રમ જીવી શકે.

---

* 'ઋષિઓના વંશજો' એ લેખ નીચે લખેલી નોંધ

તા. ૩૦-૧-૧૯૨૧

તા. ૩૦-૧-૧૯૨૧

કેટલાક પ્રશ્નો

ઘણા ચર્ચાપત્રીઓને નિરાશા થતી હશે; કેમકે તેમના પત્રોને પૂરો ન્યાય નથી મળી શકતો. 'નવજીવન'ના વાંચનાર જાણે છે કે 'નવજીવન'મા જે લખાણ આપવામાં આવે છે તેને વિષે બહુ કાળજી વાપરવામા આવે છે, તેથી ચર્ચાપત્રોનો ઉપયોગ અવકાશ મળ્યે જ કરાય છે. એવા બે પત્રો ઑકટોબર માસમા લખાયેલા મારી પાસે પડ્યા છે. ત્યાર પછી તો ઘણા લખાણો થઇ ગયા. તેમ એ પત્ર લખનારની શંકાના જવાબ કદાચ તેમને મળ્યા પણ હોય. છતાં તેમના 'સવાલોને મેં નકામા નથી ગણ્યા એમ બતાવવા ખાતર પણ હું તેમને જવાબ દેવા', અહીં પ્રયત્ન કરું છું.

ચલાવવે હળવું અને અસરમાં પ્રચંડ

એક બાઇ સુરતથી લખે છે:

સ૦—આપ કહો છો કે જો આપને અને અલીભાઇઓને પરહેજ કરે અથવા કંઇ શિક્ષા થાય તો લોકોએ શાન્ત રહેવું. જો તેમ નહિ કરે તો અસહકારને ધક્કો પહોંચશે. આની મને સમજ પડતી નથી. વળી તમારી સાથે તો એક માત્ર નેહરૂ સાહેબ જ છે. ધારો કે તેમને પણ પકડે તો પછી તમારૂં કામ કોણ માથે લેશે?

જ૦—મારી સલાહ યોગ્ય જ છે. અસહકારની ચાવી શાન્તિ છે. જો શાન્તિનો ભંગ થાય તો અસહકારીનું બાજી ભાગી પડે. કેમકે શાન્તિભંગને અંગે સરકાર ત્રાસ વર્તાવે અને ત્રાસથી અકળાઈ જઇ લોકો દબાઇ જાય. અસહકાર એ ત્રાસનો ભય છોડવાની તાલીમ છે. આપણે હજુ ભયભીત છીયે. જ્યારે ભયરહિત થઇશું ત્યારે ત્રાસ વર્તાવનાર કોઈ હશે નહિ. હવે તો અસહકારમા એકલા નેહરૂજી છે એમ પણ કહેવાય એમ નથી. પણ બધા અસહકારી આગેવાનોને પકડે તોપણ અસહકાર ચાલ્યા કરે તો જ જીત મળે. અસહકારમા પ્રજાની સત્તા કેળવાય છે. પ્રજા પોતાના બળ પર ઊભી રહે ત્યારે જ સ્વરાજ એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવે. આપણે સરકારને મદદ નથી દેવી ને તેની મદદ નથી લેવી. એમાં કાંઇ મોટું કાર્ય નથી કરવાનું કે આગેવાનની જરૂર હોય. અસહકાર રામબાણ છતાં બચ્ચાંથી પણ ચલાવાય તેવું શસ્ત્ર છે. 'ચલાવવે હળવું ને અસરમા પ્રચંડ એવું' એ હથિયાર છે.

'આજે એક પગલું' બસ થાય'

સ૦—સમજો કે સ્વરાજ્ય મળ્યું, તો પછી આપ ખિલાફતનો કેવી રીતે ફડચો લાવવા માગો છો? શું યુરોપીઅનની સાથે લડાઇ કરશો? આપણે તો નિ:શસ્ત્ર છીયે.

જ૦—જો ખિલાફતના ફડચા વિના સ્વરાજ મળે તો આપણે તો સ્વરાજમા ઈન્વડથી તદ્દન જુદા હોઇશુ. આજે સરકાર ખિલાફતને દબાવી રહી છે તે કેવળ આપણી મદદથી ને આપણુને દબાવવા ખાતર. જ્યારે હિન્દુસ્તાનનો કબ્જો જશે ત્યારે મેસોપોટેમિયા કે કુસ્તનુનની તેને જરૂર નહિ રહે. પણ તે રહે કે ન રહે, આપણા સિપાહીઓને આપણે જ્યારે બહારથી પાછા બોલાવી લઇયે ત્યારે મેસોપો-ટેમિયામા સરકાર રહી જ ન શકે. આપણુને લડાઈ કરવાની જરૂર પડે એમ નથી. આપણુને યુરોપ અને એશિયામાના આપણા માણસો ખેંચી લેવાની જ માત્ર જરૂર છે. પણ ધારો કે આપણે લડવા માગીયે છીયે તો સ્વતંત્ર થયેલા હિન્દુસ્તાનને તે હક પણ રહેશે. તે વેળા આપણે શુ કરવા ઇચ્છીયે એ આજે કોણ કહી શકે?

બહારનો સંપ ન માગો, સત્કાર્ય કર્યે જાઓ

સ૦—આપે એક વર્ષમા સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન આપ્યુ છે. એકસપ હોય તો જરૂર એક મહિનામા મળે, પણ જ્યારે મોટા મોટા નેતાઓ—જેવા કે શાસ્ત્રીજી, બૅનરજી, માલવીયાજી ઇત્યાદી વિરુદ્ધ છે તો પછી વિજય મેળવવો દુષ્કર છે. વળી તમે પણ તે લોકોને તમારી તરફ લાવવાને કઇ યત્ન કરતા નથી.

જ૦—એકસપનો અર્થ સમજીયે. એકસપ એટલે એકમત નહિ કપાળે કપાળે જુદી મત હોય, છતા એકસંપ હોય. માલવીયાજીને ને મારે મતભેદ છે, છતા અમે બન્ને વચ્ચે ભારે સંપ છે. તેમને અને બીજાને એકમત કરવા મારો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. તે અસહકારીના કૃત્યોથી જ થાય જ્યાં દલીલ કામ નથી કરતી ત્યા એક સત્કાર્ય કરે છે. એક વર્ષમા સ્વરાજ્ય મેળવવાના મારા વચનની સાથે શરત રહેલી છે. ને અસહકારી પોતાની ફરજ બજાવશે તો સ્વરાજ્ય ખચીત એક વર્ષની અંદર મળશે. મહાસભામા મળેલા વીશ હજાર માણસો તેમજ જુદા જુદા શહેરોમા મળતા હજારો સ્ત્રી પુરુષોએ જે મત દર્શાવ્યા છે તે મુજબ તેઓ ચાલશે તો ધારેલી મુદતમા સ્વરાજ્ય મળશે જ. તેઓ તેમ નહિ વર્તે એમ માનવાનુ મને કંઈ કારણ નથી.

તા. ૩૦-૨-૧૯૨૧

હું ડિકટેટર છું ?

સ૦—તમે કહો છો કે તમે આપખુદ (ડિક્ટેટર) નથી. શું તમે કોઇ નેતાનું કહેવું સ્હેજ પણ માન્યુ છે ? વિષયવિચારિણી સમિતિમા પણ આપ ખડક જેવા અચલાયમાન જ રહ્યા. એક વાર કહો છો કે અંતરના અવાજ પ્રમાણે ચાલવું, તો પછી તમારા મતને ટેકો આપાવવાને શા માટે આટલુ મથન કરી રહ્યા છો ?

જ૦—હું તો અવશ્ય માનું છું કે હું આપખુદ નથી, એટલુ જ નહિ પણ મારામા આપખુદીનો સ્પર્શ સરખોયે નથી; કેમકે મારો ધર્મ જ સેવાધર્મ છે. મેં તો ઘણા નેતાઓનું કહેવું માન્યું છે ને માનતો આવું છુ. વિષયવિચારિણી સમિતિમાં મેં કલકત્તામા તેમજ નાગપુરમા ઘણુંયે પડતું મેલ્યુ છે. પણ આટલું સાચું છે કે જ્યાં અંતરના અવાજની વાત આવે છે ત્યા હુ આગ્રહી બનું છું; મને કોઇ ચળાવી નથી શકતું. તેથી મારી ઉપર આપખુદ હોવાનો આરોપ મેલવામા આવ્યો છે તેને હુ સાખી રહું છુ. આત્માના નાદને જ માનવાનું કહેતા છતા દલીલો કરી બીજાને મનાવાનો અધિકાર સર્વને હોય છે. આપણામા આત્માને સૂવાની ટેવ પડી ગઇ છે. તેને વખતોવખત જાગૃત કરવો પડે છે, ને તે જ પુરુષાર્થ છે. એકબીજાની બેડીઓ તોડવામા સહાય કરવી એ જ સેવા છે.

લોકોએ વધાવી એટલે મહાસભાએ વધાવી

સ૦—આપે મહાસભા મળ્યા પહેલા કહેલુ કે ‘મને મહાસભાની જરાયે દરકાર નથી’ તો પછી ‘કૉંગ્રેસમૅન’ હોવાનો દાવો કેમ કરો છો ?

જ૦—મહાસભાની મને દરકાર નથી એવું ધૃષ્ટ વાક્ય મેં કદી ઉચ્ચાર્યું નથી. તેમ ‘કૉંગ્રેસમૅન’ હોવાનો દાવોયે નથી કર્યો. કૉંગ્રેસ મહાસભા છે તેનો હું પૂજારી છુ. બચપણથી મે તેને આદર આપ્યો છે, તેથી જ દરેક વેળા મેં ત્યા હાજરી આપવા મહેનત કરી છે. પણ મહાસભાના ઠરાવને મેં વેદવાક્ય માન્યા નથી. જ્યા તેના ઠરાવ મારા અંગત ધર્મના વિરોધી લાગ્યા છે ત્યા તેની સામે વર્તન કરવાની છૂટ મે રાખી છે; ને એવી છૂટ સર્વને હોવી જોઇયે એમ મેં માન્યું છે. એમ કરતા છતા માણસ મહાસભાનો પૂજારી હોઈ શકે.

સ૦—મહાસભાએ આ ઠરાવ પસાર કર્યો ન હત તો શું આપની ચળવળને એક ટકો પણ ફતેહ મળત ? આ વીસ સદીઓ સુધીમા આ અસહકાર એક મોટામા મોટો સવાલ છે. અમૃત સમાન ‘મૉંટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ સુધારા’ મળ્યા છે તો પછી એક

ડિક્ટેટરની માફક આખા હિન્દુસ્તાનને અવળે માર્ગે દોરવવું એ વ્યાજબી છે? માલવીયાજી જેવા પણ કહે છે કે ગાંધીજીની તો અક્કલ ગઈ છે અને હિન્દુસ્તાનને અવળે માર્ગે દોરી રહ્યા છે.

જ૦—આ સવાલમાં બહુ ગેરસમજ જોઉં છું. મહાસભા એ પ્રજાઅવાજનું વાજીંત્ર છે. જ્યારે અમુક વસ્તુને પ્રજા ઝીલી લે ત્યારે તે સારી હોય કે ખરાબ, પણ મહાસભા તો તે પાસ કરે જ. હવે અમુક સુધારક કંઇ સુધારો દાખલ કરવા ઇચ્છે છે કે જે લોકોને પ્રિય નથી, તો તે મહાસભાની પાસે પાસ ન કરાવી શકાય એમાં નવાઈ નથી. મહાસભામાં ઠરાવ થયા પહેલાં અસહકારની ચળવળ જોરથી ચાલી રહી હતી, અને તેથી જ મહાસભાએ તેને વધાવી લીધી. મારા તો ઘણાયે વિચારો છે જે હું મહાસભા પાસે પાસ ન કરાવી શકું. કેમકે તે પ્રજાની પાસે પણ હું અંકાવી શક્યો નથી. હું માનું છું કે પુરુષ ઘરભંગ થાય ત્યારે તેણે ફરી પરણવું ન જોઈયે; હું માનું છું કે આપણે કેવળ નિરામિષ ભોજન કરવું જોઇયે; હું માનુ છું કે શીતળા કઢાવવામાં દોષ છે; હું માનુ છું કે આપણા શૌચાદિના રિવાજોમા કેટલાક એવા ખરાબ રિવાજો છે કે જેથી રોગો પેદા થાય છે. પણ આ બધી બાબતોમાં હું પ્રજામતને હજુ મારા પક્ષમા કેળવી નથી શક્યો; તેથી તેવો ઠરાવ મહાસભામા પણ પસાર ન કરાવી શકું. તેમ છતાં પ્રસંગોપાત મારા તે વિચારો પણ લોકો આગળ મુકતા હું અચકાતો નથી. મૉંટેગ્યુ સુધારા અમૃત સમાન છે એમ જો હિન્દે માન્યું હત તો મારૂં આપખુદીપણું મારા ખીસામાં જ રહી જાત. પ્રજાને ગમતી વસ્તુને મેં એક વ્યાવહારિક રૂપ આપ્યું છે તેથી જ મારા સંદેશાને પ્રજાએ વધાવી લીધો છે એમ મારૂં માનવું છે. હું પ્રજાને અવળે માર્ગે નથી દોરી જતો, પણ પ્રજા જે માર્ગે જાય છે તે અવળો હોય તો હું પણ ભૂલમાં પડી તે માર્ગે તણાયો છું. એમ હશે તો મારી કાર્યદક્ષતા ઓછી ગણાશે. હું તો માનું છું કે પ્રજા સીધે માર્ગે જ ચાલી રહી છે, અને પ્રજા ઘણા વેગથી આગળ વધી છે. માલવીયાજી માનતા જ નથી કે હું પ્રજાને અવળે માર્ગે દોરી રહ્યો છું. અમારી વચ્ચે થોડો મતભેદ છે ખરો, પણ તેઓ અસહકારના પૂજારી છે ને માને છે કે પ્રજા આગળ વધી રહી છે.

નવું રાજ્યતંત્ર હું નહિ ચલાવું, પ્રજા ચલાવશે

સ૦—સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી લો૦ મા. તિલકે કહ્યું હતું તેમ તમે હિમાલયની તળેટીમાં વાસો કરો તો પછી નવા રાજ્યતંત્રનું શું? તેને કોણ ચલાવશે? સગા ભાઇઓને નથી બનતું તો કરોડોનું શું પૂછવું?

તા. ૩૦-૧-૧૯૨૧

જ૦—આ સવાલમા પણ ભૂલ છે. લોકમાન્યે મારા હિમાલય જવા વિષેનું કંઈ કહ્યુ જ નથી. સ્વરાજ્ય મળ્યે મેં હિમાલય જવાનુ ધાર્યું નથી પણ નવું રાજ્યતંત્ર હું ચલાવવાનો નથી એ ચોક્કસ છે. તે તંત્ર તો પ્રજા જ ચલાવશે પ્રજામા જ્યા સુધી એટલો આત્મવિશ્વાસ નહિ આવે ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય મળે પણ શાનું ?

'પૉલિટિક્સ' અને ધર્મ

સ૦—મિ એન. વી. શર્માના કહેવા પ્રમાણે આપ પૉલિટિક્સમા ધર્મની મેળવણી નથી કરી દેતા ? પૉલિટિક્સ મહાત્માઓને સારૂ હોઈ શકે ? શું આપે આફ્રિકામા ને ખેડામા થોડાને સારૂ વિજય મેળવ્યો તેથી કરોડો માટે પણ મેળવી શકશો ?

જ૦—હું અવશ્ય ધર્મનું મિશ્રણ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમા કરું છું. દુનિયાની એક પણ ક્રિયા ધર્મરહિત ન હોવી જોઈએ એમ મારી અલ્પમતિ છે 'મહાત્મા'ને સારૂ શું ન હોઈ શકે એ સવાલ છે. જો તે સર્વ દુઃખોમા ભાગ ન લે તો મહાત્મા શાનો ? મારાથી બધા દુઃખોમા ભાગ નથી લેવાતો, તેથી હું 'મહાત્મા' હોવાનો દાવો નથી કરતો. પણ મહાત્મા થવાનો પ્રયત્ન આપણે બધા કરીએ તેમા અવિવેક નથી આપણા રાજ્યપ્રકરણમા આપણે ધર્મનીતિને દાખલ ન કર્યા તેથી તો સ્વરાજ્ય મળતા આટલો વખત લાગ્યો. જેવુ એકે તેવું અનેકે એ કાયદો છે. જે ધોરણે ખેડામા લડી શકાયુ તે જ ધોરણે ભારતવર્ષમા લડી શકાય, ને જીત પણ મળે.

સ૦—અમદાવાદમા આપે કહેલું કે એક માણસ પણ સંપૂર્ણ અસહકાર કરે તો તેની અસર થાય ને સ્વરાજ્ય મળે. શું આ બરોબર છે ?

જ૦—મારી ખાત્રી છે કે બરોબર સંપૂર્ણતાને પામેલો તો એક અસહકારી પણ બસ થાય. પણ મારા જેવા પ્રયત્નવાનની અસર પણ હું ઘણી સમજુ છું. જગતના બધા સુધારાનુ મૂળ એક જ વ્યક્તિ નાખે છે.

પોતાના કાળની પૂર્વે કોઈ જન્મતું નથી

સ૦—જેમ લોકમાન્ય હતા તેમ તમે પણ શું તમારા કાળની પૂર્વે નથી આવ્યા?

જ૦—કોઈ પોતાના કાળની પૂર્વે આવતું નથી ને જતુંયે નથી. પણ દુનિયાના બધા સુધારકોને વિષે એવો આભાસ આવ્યા કરે છે એક ધોરણે ચાલ્યા આવતા આપણને જ્યારે બીજું ધોરણ કોઈ બતાવે છે ત્યારે પ્રથમ તો આઘાત પહોંચે જ છે.

મુસલમાનોને મેં નથી જગાડ્યા

સ૦—મુસલમાનોને ખિલાફતનું કંઇ જ લાગતું નથી. તમે જ ખોંચીખોંચીને તેમને જગાડ્યા છે. શું મુસલમાનો ધારાસભાના ઉમેદવાર નથી થયા ? મિ. શફી વાઇસરાયના કારભારી મંડળમાં નથી ? શું ધનવાન ને ભણેલા મુસલમાન તમારી ચળવળમાં ભાગ લે છે ?

જ૦—મેં મુસલમાનોને જગાડ્યા છે એવો દાવો મારાથી થાય જ નહિ. તેઓને જગાડનાર તો અલી ભાઇઓ છે. મેં તો મારો ધર્મ, જાણી તેમને મારી મદદ આપી છે. ભણેલા આદિ મુસલમાનો પોતાનું ભાન ભૂલ્યા છે એ નવાઇની વાત નથી. એ આ જમાનાની તાસીર છે. આમ મુસલમાનો અલી ભાઇઓની સાથે જ છે. મિ. શફી વગેરે જેવા મુસલમાન અને હિન્દુ મૂર્છિત દશામાં ન હોય તો આજે આપણને આટલો વિલંબ થાય છે તે પણ ન થાત.

સારા કામમાં કદી નિષ્ફળતા નથી

સ૦—શું તમારી ચળવળ અવ્યાવહારિક અથવા અશક્ય નથી ? તમે મદ્રાસમાં કહ્યું હતું કે જો સંતોષકારક જવાબ ન મળે તો ચળવળ નિષ્ફળ પણ જાય. તો પછી જેઓએ તમને ટેકો આપ્યો છે તેમનું શું ? આખા હિન્દુસ્તાનની કેવી અવનતિ ! સત્યાગ્રહની માફક આ ચળવળને પણ અદબથી પ્રણામ કરો ને તમારા કહેવા મુજબ હિમાલયમાં વાસ કરો તો ?

જ૦—ચળવળ અવ્યાવહારિક નથી એમ દિવસે દિવસે સિદ્ધ થતું જાય છે. સીધો રસ્તો કદાચ પ્રથમ અગમ્ય લાગે તોપણ અવ્યાવહારિક તો નથી જ. સત્યના જેવો દુનિયામાં બીજો વ્યાવહારિક પદાર્થ નથી, સીધી લીટીના જેવી ટુંકી લીટી બીજી જગતમાં કોઇ દોરી શકયુ જ નથી. મદ્રાસનું ભાષણ આખું વાંચવું જોઇએ. ટાંકેલા વાકયનો અર્થ એટલો જ કે જો પૂરો ઉત્તર ન મળે તો ચળવળ નિષ્ફળ જવાનો આભાસ પ્રજાને આવે. પણ સારા કામમાં નિષ્ફળતા હોતી જ નથી. કાર્ય પ્રમાણે ફળ મળ્યાં જ કરે છે. પણ એક માણસ કરે તેનું ફળ પ્રજા ન જોઇ શકે એ સંભાવત છે. પ્રજા જોઇ શકે તેવું ફળ મેળવવા સારુ અનેકે તે કાર્ય કરેલું હોવું જોઇએ. બાકી જેણે કર્યું છે તેણે તો પૂરૂં ફળ મેળવ્યું જ છે. જેઓએ અભ્યાસ છોડયો છે, વકીલાત છોડી છે, તેઓને પુણ્યફળ મળી ચુકયું છે. ચળવળનું ગમે તે થાઓ, તેથી છોડનારને કંઇ હાનિ થવાની ? તેઓને છોડયાનો પશ્ચાતાપ

થાય તો દુઃખ ખઉં. તેથી જ હું કહી રહ્યો છું કે ત્યાગ વૈરાગ વિના નહિ ટકે. જેઓ આ સરકારથી તદ્દન ન થાકયા હોય તેને અસહકાર કરવાની સલાહ મેં આપી જ નથી. આ ચળવળ ધર્મ છે કેમકે તે એકે પણ કરવા યોગ્ય છે. પુણ્યકર્મ કરતાં નથી રોકાવાની કે નથી સાથી શોધવાની જરૂર; પાપકર્મ કરતાં પહેલાં હજાર જોઈને પૂછવું ને હજારો સાથીને શોધવા. સમય અને સાથી મળી રહે તોપણ અટકવું. અસહકારથી જેમ વ્યક્તિને કશો ગેરલાભ થવાનો નથી તેમ હિન્દુસ્તાનનું પણ સમજવું. સત્યાગ્રહને મેં અધવચથી છોડયો જ નથી. તેણે બીજું રૂપ પકડયું. કાયદાના સવિનય ભંગ રૂપે ચલાવતાં લોકો નહોતા શીખ્યા તેથી તે રૂપે સત્યાગ્રહ બંધ રહ્યો. તેથી હિન્દુસ્તાનને પારાવાર લાભ થયો છે એમ હું માનું છું. મારી ખાત્રી છે કે કાયદાના સવિનય ભંગને રોકીને મેં સત્યાગ્રહના મારા જ્ઞાનને સિદ્ધ કર્યું, મારી સત્યાગ્રહના નાયક તરીકેની લાયકાત બતાવી. મેં કાયદાનો ભંગ રોકયો તેથી જ સર માઇકલ ઓડવાયરે પંજાબને પછાડવાનો નિશ્ચય કર્યો છતાં તે ચડયું. તેવું જ મારા હિમાલય જવા વિષે સમજવું. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે પશ્ચિમનો પશુન્યાય હિન્દુસ્તાનને નહિ ભાવે—નહિ સદે. છતાં ધારો કે હિન્દુસ્તાને તે ગ્રહણ કર્યો. પછી હિન્દુસ્તાનમા મારું રહેવું હું નિરર્થક સમજું. તે વેળાએ હિમાલયનો એકાન્તવાસ મને સ્વર્ગીય લાગે. પશુબળનો પ્રયોગ કરવામાં હિન્દુસ્તાનને મારો ઉપયોગ નિરર્થક થાય. હિન્દુસ્તાન પણ તેવે સમયે મને આશીર્વાદ આપીને હિમાલય તરફ વળાવે.

આદર્શ રાજ્ય અકલ્પનીય નથી ?

સ૦—આપે 'નવજીવન'મા લખ્યું છે કે ખરેખરો બ્રહ્મચારી કલ્પનામા જ હોય. તે જ પ્રમાણે આદર્શ રાજ્યનું પણ શું ન કહેવાય? શું એવું રાજ્ય અગાઉ કદી હતું? કે ભવિષ્યમાં થશે ?

જ૦—આદર્શોનો સંપૂર્ણ અમલ થયે તે આદર્શ મટે છે. છતાં આપણે આદર્શને અવલંબીને ચાલવું ઘટે. નહિ તો આપણે ગોથાં ખાઈએ. આદર્શ સીધી લીટી, આદર્શ કાટખુણો, કલ્પનામાં જ રહે છે. છતાં તે આદર્શ લીટી અને કાટખુણા વિના કદીયે એક પણ મકાન ન ચણી શકત. તેમજ આદર્શ સ્વરાજ્યને— આદર્શ સાધનોને ધ્યાનમાં રાખતાં ને તેનો અમલ કરતાં આપણે વહેલામાં વહેલા યોગ્ય સ્વરાજ્ય મેળવશું.

× × × × ×

સુરતનિવાસીની પ્રશ્નાવલી પૂરી થઇ. તેણે પોતાનો કાગળ મધુર પ્રસ્તાવનાથી શરૂ કરેલો છે. પ્રશ્નોમા ભાષાની સખ્તી ક્યાક ક્યાક જોવામા આવશે, પણ પ્રશ્નો વિનયપૂર્વક પૂછ્યા છે એમ મારી માન્યતા છે. પૂછનારે પોતાનુ નામઠામ પણ આપ્યા છે તેના છેવટના વાક્યોમાથી ત્રણ ટાકું છુ: "જેમ પિતા પુત્રના અપરાધને ક્ષમા આપે તેમ આપ મારે વિષે પણ સમજી લેજો. જેમ નિશાળમા મહેતાજીઓ કહે છે કે મુશ્કેલીઓ હોય તો વારવાર પૂછજો તેમ જ હાલમા આના પ્રશ્નો વિદ્યાર્થી તરીકે અમારે તમને પૂછવા રહ્યા છે. જો પ્રશ્નો ભૂલ ભર્યા કે અપમાનભર્યા લાગે તો કાગળ તુરત ફાડી નાંખશો."

વિદ્યાર્થીઓની વર્તણૂક

બીજો કાગળ અમદાવાદના એક જાણીતા લેખકનો છે. તેમણે તે 'સ્વદેશી' ઉપનામથી લખ્યો છે. તેમા પાચ પ્રશ્નોની ચર્ચા છે એકમા વિદ્યાર્થીઓને મેં આપેલી સલાહ વિષે વિવેચન છે એ પ્રશ્ન એટલો બધો છણાયો છે કે હવે તેમાથી કંઇ વિશેષ નીકળે એમ નથી, તેથી છોડી દઉ છુ. હુ એટલુ જ કહીશ કે વિદ્યાર્થીઓને મે જે સલાહ આપી છે તેથી તેઓ ઉદ્ધત ને સ્વચ્છન્દી નથી બન્યા. તેઓ પીંજરામા પૂરાયા હતા; પીંજરામાથી નીકળેલુ પક્ષી થોડા ચાળા કરે જ. એથી તેની ઉપર કટાક્ષ કરવાપણુ ન હોય બહાર નીકળી પડેલા વિદ્યાર્થીઓના સમુદાયને જેટલો હું ઓળખુ છુ તેટલો કોઇ બીજો ભાગ્યે જ ઓળખતો હોય તેઓએ વિનય નથી છોડ્યો. તેઓ પોતાના આત્માની સાથે, જનસમાજની સાથે, તેમના વડીલોની સાથે ઝૂઝી રહ્યાં છે, અને તરુણ વયના જુવાનોની પાસેથી જેટલી આશા રાખી શકાય તેટલી તેઓ ફળીભૂત કરી રહ્યા છે. અસહકારમા અવિનય હોય જ નહિ. આ ભાઇ લખે છે કે માણસો પ્રકૃતિવશ રહીને વર્તે છે, એ ખરૂ જ છે. પણ માણસનામા બે સ્વભાવો રહ્યા છે એક 'અહરીમાન'નો ને બીજો 'ઓરમઝદ'નો; એક 'રાક્ષસ'નો ને બીજો 'મનુષ્ય'નો; એક સત્યનો ને બીજો અસત્યનો. સત્ય ઉપર જ ભાર દેવો, ઓરમઝદ તરફ જ તેનુ ધ્યાન ખેંચવું, કાલે પશુ હતો પણ હવે મનુષ્ય રૂપે—મનુષ્ય જ—છે એમ નિરતર કહ્યા કરવુ, એમા તેની ઉપર આઘાત નથી થતો એવો મારો ખાસ અનુભવ છે.

બીજો પ્રશ્ન ખાનગી શાળાઓના શિક્ષકોને મે તેમના કરાર તોડવાની સલાહ આપ્યાનું તેમણે સાભળેલું તે વિષે છે. એવી સલાહ મે કોઇને આપી જ નથી.

અવિવેકી અસહકારી

ત્રીજું વિવેચન કોઇ કહેવાતા અસહકારીએ ધારાસભાના ઉમેદવારને 'ગધેડાનો સરદાર' કહેલો તે વિષે છે. મને લખતાં ખેદ થાય છે કે આવા અવિવેકી વિશેષણો વાપરનારા અસહકારી પડ્યા છે. પણ એ વારસો ઘણા કાળનો ઉતર્યો છે એટલે પ્રયત્ને કરીને જ એ ટેવ જશે. ઘણા અસહકારીઓ પોતાની ભાષા ઉપર, પોતાના વિચારો ઉપર કાબુ મેળવી રહ્યા છે એમ હું જાણું છું. લખનાર એમ માને છે કે એમ બોલવાની પણ પ્રકૃતિ પડી ગઇ છે; તેની સામે થવાનો મારો પ્રયત્ન નિરર્થક જવાનો સંભવ છે. મારો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ મને જુદું જ શીખવે છે.

ખિલાફતમાં કેમ મચ્યો છું ?

ચોથો પ્રશ્ન મહત્વનો છે. એ ભાઇ લખે છેઃ "આપને ખિલાફતને વાસ્તે આટલું બધું લાગે છે એ સમજાતું જ નથી. અમારી ખાત્રી થઇ છે કે ખિલાફત ફક્ત 'પોલિટિકલ વેપન' (રાજ્યપ્રકરણી હથિયાર) છે. ઇતિહાસની તવારીખ તપાસતા, ઘણા ત્યાગ કર્યાં છતાં હિન્દુમુસલમાન એક રહે નહિ એમ જ લાગે છે. થાય અને ચાલુ રહે તો ઐક્ય ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પણ સ્વાર્થ અર્થે ન ચાલુ રહે તેમ લાગે છે. મારા જેવા ઘણાનું આવું માનવુ છે આથી ખિલાફતમા આપને એટલું કેમ લાગે છે તે એક લેખ દ્વારા આપ જણાવશો તો અમારા જેવા આપના આભારી થઇશું."

આ પ્રશ્ન મેં વાતોમા ને લખાણોમા ચર્ચ્યો છે. પણ તે એટલો બધો અગત્યનો છે કે તેની ચર્ચા જેટલી થાય એટલી ઓછી ગણી અહીં કરી નાખું છુ. ખિલાફતના પ્રશ્નને હુ સર્વોપરી સ્થાન આપુ છુ. અસહકારનું શસ્ત્ર મને એ જ રૂપે ખિલાફતનો પ્રશ્ન વિચારતા જ જડ્યું. તે વિષે મને બહુ લાગી આવ્યું છે, કેમકે હું ચુસ્ત હિન્દુ છું. જો સાત કરોડ મુસલમાનોથી માગ ધર્મને હું સુરક્ષિત રાખવા માગું તો મારે તેમના ધર્મને બચાવવા સારુ મરણપથારીએ સૂવા પણ તૈયાર રહેવું જોઇએ. તેમજ સર્વ હિન્દુને માટે પણ જ્યાં સુધી હિન્દુમુસલમાન એકદિલ ન થાય ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય અર્થ વિનાનો આદર્શ છે; ત્યાં સુધી ગૌરક્ષા અસંભવિત છે. સ્વાર્થ સર્યે મુસલમાન દગો દેશે એમ હુ માનતો નથી. જેઓ ધર્મને માને છે ને દગો દેતા નથી. હિન્દુઓએ ઘણો ત્યાગ કર્યાં છતા તે ફળ્યો નથી એવો ઐતિહાસિક દાખલો મેં એક પણ નથી જાણ્યો. આજ લગી જે થયુ

છે તે તો વાણીઆનું સારું થયેલું છે. આજના વ્યવહારમાં સાટાને અવકાશ જ નથી. હિન્દુ પોતાનો ધર્મ સમજી મુસલમાનને મદદ કરે ને ફળની આશા ઇશ્વરથી રાખે. મુસલમાનોની પાસેથી કંઈ જ ન માગે. ગૌરક્ષાની વાત અલી ભાઈઓની સાથે હું ભાગ્યે જ કરું છું. મૌલાના અબ્દુલ બારી સાહેબની સાથેનો સંવાદ હું પ્રગટ કરી ચુક્યો છું. છતાં તેઓ જાણે છે કે મેં એ છૂપાવ્યું નથી કે મુસલમાનોને સારૂ મરીને પણ તેઓનાં હૃદય પીગળાવવાની હું આશા રાખું છું. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે સારાનું ફળ ઇશ્વર આપે જ છે. મારી યાચના ઇશ્વર પાસે છે. મુસલમાન ભાઈઓને તો હું વિનામૂલે વેચાયો છું ને પ્રત્યેક હિન્દુને તેમ કરવા કહી રહ્યો છું. આમા દાવપેચ નથી, ખુલ્લી વાત છે. જો મુસલમાન ભાઈઓનો કેસ નબળો હત તો હું તેમને સારૂ મરવા તૈયાર ન થાત. તેમનો કેસ તદ્દન સાચો જાણ્યા છતા હું શકથી કે બીકથી અળગો રહું તો મારૂં હિન્દુત્વ લાજે, મારો પડોશીધર્મ જાય.

ખિલાફત એ રાજ્યપ્રકરણી હથિયાર નથી એમ હું જાણું છું. ખિલાફતનો બચાવ કરવો એ સવ મુસલમાનની ફરજ છે. હિન્દુ તેને ધર્મ ન માને એ વાત જુદી છે. ગાયને બચાવવી એ કંઈ મુસલમાન ધર્મરૂપે ન માને. પણ સર્વ મુસલમાન જાણે છે કે હિન્દુઓનો તે ધર્મ જ છે. તેમ સર્વ હિન્દુએ જાણવું જોઇયે કે ખિલાફતનો બચાવ કરવો એ મુસલમાનનો ધર્મ છે. અલી ભાઇઓની ધર્મપરાયણતા વિષે મને ભારે માન છે. કેવળ રાજ્યપ્રકરણી લાભ મેળવવાને ખાતર તેઓ ફકીરી ન લે. પણ ખિલાફતને બચાવતા ઇસ્લામની સત્તા અવશ્ય વધે. તેથી રાચવું એમા કંઇ ગુન્હો નથી. મુસલમાન રાજી થાય જ; અને જો હિન્દુ ધર્મની જાગૃતિ ને ઉન્નતિથી ઇતરધર્મીઓએ રાજી થવું જોઇયે એમ આપણે માનીયે તો ઇસ્લામની ઉન્નતિથી આપણે હિન્દુઓએ પણ રાજી થવું જોઇયે.

ગુરુ નાનકે અને કબીરે હિન્દુમુસલમાન બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ઇતિહાસ કોઈ અહીં રજુ નહિ કરે એવી હું આશા રાખું છું; કેમકે
1 આજનો પ્રયત્ન ધર્મની એકતા કરવાનો નથી, પણ ધર્મની ભિન્નતા છતા દિલની એકતા કરવાનો છે. ગુરુ નાનક આદિનો પ્રયત્ન ધર્મમા એકતા બતાવીને બન્નેને એક બનાવવાનો હતો. આજનો પ્રયત્ન તિતિક્ષાનો છે. સનાતની હિન્દુ ચુસ્ત રહે અને છતાં ચુસ્ત મુસલમાનને માન આપે, તેની સાચા દિલથી ઉન્નતિ ઇચ્છે, એ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન નવો જ છે, પણ હિન્દુ ધર્મના મૂળમા રહેલી એ ભાવના છે.

તા. ૩૦-૧-૧૯૨૧

આ પ્રયત્નને અંતે પણ માની લો કે મુસલમાન ભાઈઓ દગો દે. એક વાત તો એ છે કે બન્નેનો સ્વાર્થ સદાકાળને સારુ ઐક્ય જાળવવામાં જ સમાયેલો રહેશે. પણ એમ કહો કે ખિલાફત રૂપી વિશેષ અર્થ સર્યે મુસલમાન હિન્દુનો વિરોધ કરવા મંડી જાય. આ બીકથી આજે તટસ્થ રહીએ તો તેમાં આપણે અંગ્રેજી રાજ્યની ગુલામી નભાવવા ઉપરાંત શો અર્થ સાધી શકીએ? અત્યારના પ્રયત્ને ધારો કે ખિલાફતનો બચાવ થયો, સ્વરાજ મળ્યું ને પછી મુસલમાનોએ દગો દીધો; તોયે શું ? બાવીસ કરોડ હિન્દુને મુસલમાન દંડાવશે ? તેમનું આત્મબળ, તેમની તપશ્ચર્યા, તેમનો આજે કરેલો યત્ન, તેમને કંઈ જ મદદ નહિ આપે ? પણ મુસલમાનો તો બહારથી બીજાને લાવીને આપણી સાથે લડે તો ? હોય. તેથી પણ મર્દ કેમ ડરે ? આજનો પ્રયત્ન સ્વાવલંબી—સ્વતન્ત્ર બનવાનો છે. એક હોય તોપણ છાતી ખુલ્લી મૂકી અનેકની સામે ઊભો રહે ને જ્યાં પગ મુકયો હોય ત્યાંથી ન ખસે. આવું પશુઓ પણ સમય આવ્યે કરે છે. આવું આરબનાં બાળકો કરે છે. આવું કરતાં ડચ બાળકોને મેં જાણ્યાં છે. એ કંઈ દૈવી શક્તિ નથી, એ તો સામાન્ય મનુષ્યને મળેલી વસ્તુ હોય છે. એવી શક્તિવાળા ઘણા હિન્દી ન હોય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન સ્વતન્ત્ર ન બને. પ્રતાપના સમયના ક્ષત્રિયોમાં એ ધૈર્ય હતું. ક્ષત્રિય એટલે મારનાર નહિ; ક્ષત્રિય એટલે મરી જાણનાર. ગીતાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ક્ષત્રિય એ કે જે ભાગે નહિ, પીઠ બતાવે નહિ. હિન્દુમુસલમાનની આજની એકતામાં સાટાની વાત જ નથી. આપણા સહીઆરાનું ખતપત્ર આપણી એકબીજાની ખાનદાની છે. એ અવેજ વિનાની દોસ્તી છે, એ બન્નેને સારુ એકપક્ષી કરાર છે. તે જ સ્વેચ્છાએ થયેલું સહીઆરું કહેવાય. તે એકનું તોડયું તૂટયું જ નથી, ને તૂટે પણ છે. કાયદો તેના તોડનારને બાંધે નહિ. પણ પ્રેમ એના તોડનારને પણ ખેંચી રાખે.

'કાચે રે તાંતણે મને હરજીએ બાંધી
જેમ તાણે તેમ તેમની રે,
મને લાગી કટારી પ્રેમની.'

એમ મીરાંએ ગાયું ને કરી બતાવ્યું. એ જ તાંતણો મુસલમાનમાત્રને બાંધવા ને ગાયને છોડાવવા બસ છે. પણ ભોજા ભગતે આપણને પ્રેમની શરતો પણ જણાવી છેઃ

'ભગતી શીશ તણું સાટું,
આગળ વસમી છે વાટું.'

પ્રેમની પરીક્ષા અસિધારા પર ચાલવું એ છે. હિન્દુ જો પોતાના ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છે તો અસિધારા પર ચાલી જુએ.

માલવીયાજી ને શાસ્ત્રીજી

પાંચમો, પ્રશ્ન મજકુર ભાઇએ આમ ઉઠાવ્યો છેઃ "પંજાબ ને ખિલાફતની બાબતમાં માલવીયાજી તથા શાસ્ત્રીજીને આપના જેટલું લાગતું નથી એમ માનવામાં આપની ભયંકર ભૂલ થાય છે." આટલું કહીને આ ભાઇએ થોડી દલીલો આપી છે. આમાં તેઓએ એમ માની લીધું છે કે મેં આ બન્ને પ્રૌઢ નેતાઓ પર આક્ષેપો કર્યા છે. હું ખાત્રી આપું છું કે એવું કંઇ છે જ નહિ, બન્ને પ્રત્યે મારૂં માન જે હતું તે જ કાયમ છે. તેઓનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ તેવો જ કાયમ છે. મેં તો માત્ર વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવવામાં બે મિત્ર જેમની સાથે મને ગાઢ સંબંધ છે તેમનાં દાખલા આપી દીધા છે. ખિલાફત અને પંજાબને વિષે હું અધીરો થઈ મારૂં સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થયો છું. આ બન્ને નેતાઓ એ બન્ને અપમાનને સાંખી રહેવા તૈયાર છે. તેને વ્યવહારન્યાય કહો તોપણ ચિન્તા નથી. મારે મન આચાર એ માણસની લાગણીનું માપ છે. મને વધારે લાગણી છે એમ કહી હું વધારે માન ખાટવા ઇચ્છિતો નથી, તેમ માલવીયાજી અથવા શાસ્ત્રીજીને ઓછી છે એમ કહી તેમને લેશમાત્ર હીણવવા પણ ઇચ્છતો નથી.

તા. ૩-૨-૧૯૨૧

§ 'એક ડગલું બસ થાય'

ભલા મિ. સ્ટોકસ આજે કેટલાંક વરસ થયાં હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં વસનારા એક ધાર્મિક ખ્રિસ્તી છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિનો તેઓ લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. થોડા વખત ઉપર કલકત્તાનાં છાપાંઓમાં તેમણે અસહકાર વિષે ત્રણ લેખો લખ્યા છે. અસહકાર નૈતિક શસ્ત્ર તરીકે તેમને માન્ય છે, પણ એવી પ્રવૃત્તિ સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ નીવડે તો અંગ્રેજોને હિન્દુસ્તાન ખાલી કરવું પડે અને એવું થવા વખત આવે તો હિન્દુસ્તાનની શી ગત થાય એ ચિન્તા એમને ભારે વ્યાકુળ કરી મુકે છે. તેવો વિચાર આવતાંની સાથે જ એમની આંખ સામે હિન્દની સરહદ ઉપર અફઘાનોનાં ધાડાં ચડી આવતાં અને ઉત્તરની બાજુએથી નેપાળી ગુરખાઓનાં ટોળાં હિન્દને લૂંટતાં, રંજાડતાં તરવરવા માંડે છે. હું તો આ બધી કાલ્પનિક ચિન્તાઓના જવાબમાં કાર્ડિનલ ન્યૂમનની પેઠે એટલું જ કહી સંતોષ માનું કે

'દૂર દેશ જોવા હોંસ લગીર ન,
એક ડગલું બસ થાય—
મારે એક ડગલું બસ થાય.

અસહકારની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક પાયા ઉપર ખડી થયેલી છે. ઇશ્વરથી ડરીને ચાલનારા માણસમાત્રનો સર્વોપરી ધર્મ એટલો જ છે કે પાપથી નાસીને દૂર જવું. એમાં પરિણામનો વિચાર બિલકુલ આડે આવવા જ ન દેવો જોઈએ. સત્કાર્યનું ફળ હમેશાં શુભ જ આવે, બીજું આવી શકે જ નહિ, એવી એને અચલિત શ્રદ્ધા હોય. એ જ મારે મન ગીતાના નિષ્કામકર્મવાદનો પણ મર્મ છે. ઇશ્વર માણસને ભવિષ્યમા ડોકીઉં કરી જોવા નથી દેતો. એણે તો સત્યને જ શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસર્યા કરવું રહ્યું; પછી એવા અનુસરણમાં જીવતુ જોખમ પણ ભલે હોય. એ જાણે છે કે એ સ્વધર્મના માર્ગમા મરણ પણ શ્રેયસ્કર છે. સેતાનને વેચાઇને જીવવા કરતાં ઇશ્વરને માર્ગે મરણ હજાર દરજ્જે બહેતર છે. માટે જે જે કોઇ માને છે કે આ સરકાર સેતાનના પંથની પ્રતિનિધિ છે તેને માટે એ સરકારનો સંગ તજી અળગા થવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી.

છતાં વાદને ખાતર ઘડીભર માની લઇયે કે અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાન તજી ગયા અને હિન્દુસ્તાનમાં અશુભમાં અશુભ સ્થિતિ ઉભી થઇ. એ દશામાં પઠાણોએ કે ગુરખાઓએ હિન્દ પર ચડાઇ કરી અગર લૂંટફાટ કરી એમ માનીયે તોયે શું એ એટલી કલ્પના બહારની અસલ વસ્તુ છે? મારે હિસાબે તો અત્યારે સરકાર હિન્દુસ્તાનનો જે શારીરિક અને નૈતિક શક્તિપાત અહોરાત્ર કરી રહી છે તેને મુકાબલે એ સ્થિતિમાં પઠાણો કે ગુરખાઓના એવા ચાર દહાડાનાં ધીંગાણાંની સામે થવા આપણે અવશ્ય વધુ સમર્થ હોઇશું. મિ. સ્ટોક્સ શરીરબળનો નિષેધ માનતા જણાતા નથી એ હિસાબે તો એક થયેલા હિન્દના રજપૂતો, શીખો અને મુસલમીન યોદ્ધાઓના સામટા બળને એક દિશાના કે ચારેમેરથી પણ ચડી આવનારા લૂંટારૂઓનાં ધાડાંઓ સામે સફળતાપૂર્વક થઈ શકવા પૂરતું શ્રેય જરૂર આપી શકશે. 'જ્યાં એથીયે અશુભ જેવી સ્થિતિ, અશુભમાં અશુભ 'કલ્પીએ કે જાપાન બંગાળના ઉપસાગરમાથી આવી લાગે, ગુરખાઓ ઉત્તરમાંથી ઉતરી પડે અને પઠાણોનાં ધાડાં વાયવ્ય સરહદો પરથી ચડી આવે. એ સ્થિતિમાં પણ કાં તો અમે તેમને મારી હઠાવશું અને નાહ હાંકી મુકી શકીયે તો તેમની જોડે શરતો કરી લઇશું અને વહેલામાં વહેલી તકે હાંકી કાઢીશું. ગમે તેમ કરીશું તોયે આજની

નાદારી અને આ પાપી રાજ્યની ગુલામગીરીના કરતાં તો તે વખતનો ગમે તેવો છતાં તે રસ્તો વધારે જ મર્દાનગીભર્યો હશે એ વિષે મને કશો જ શક નથી.

પણ એવું અશુભ કલ્પવાની જ હું ના પાડું છું. જો મિ. સ્ટોક્સ કહે છે તેમ અસહકારની પ્રવૃત્તિ સફળ થાય—એ સફળ થાય એમ માની લઈને જ મિ. સ્ટોક્સે ઉપલી બધી બીકનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે—તો તો અંગ્રેજો અહીં રહે કે જાય, જે કંઈ કરશે તે બધું મીઠે મ્હોડે, મિત્ર તરીકે, બે ભાગીદારો વચ્ચે કરારનો અમલ થાય તેવી રીતે, રીતસર અને વ્યવસ્થાપૂર્વક કરવાના. મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી કુદરતી સાલસાઈમાં—પછી તે અંગ્રેજોમાં જોવા જઈએ કે બીજી કોઈ પણ જાતિમાં—હજુયે મને શ્રદ્ધા છે. અંગ્રેજો 'રાત લઈને' અહીંથી ભાગે અને સવારમાં ઉઠતાં આપણને વંદરબીની પેઠે વલવલવાનો વારો આવે એ હું નથી માનતો.

વળી ગુરખાઓ કે અફઘાનો પણ ન્યાય કે નીતિની વાત કાને પણ ન ધરનારા કે તેની આભડછેટ માનનારા હાડના ચોરલૂંટારા છે અગર તો તેમની પણ આત્મશુદ્ધિ કરવાના પ્રયત્નને કશો જવાબ વાળવાની શક્તિ વગરનાં જડ પ્રાણીઓ છે, એમ પણ મારે શા સારુ માની લેવું? જો હિન્દ પોતાની પુરાણી ધાર્મિકતા પાછી જીવનમાં આણી શકશે તો તેની પડોશી કોમો ઉપર પણ તેની અસર પડવાની જ. તે આ બળવાન પણ ગરીબ પહાડી કોમોના ઉદ્ધારના માર્ગ શોધવામાં રસ લેતું થશે, અને તેમનાથી ડરીને નહિ, પણ પડોશી તરીકેનો પોતાનો ધર્મ સમજીને પ્રસંગ પડ્યે તેમને ચાર દહાડા પાળશે પોષશે પણ ખરું. જાપાનની જોડે તો તેણે અંગ્રેજોની સાથે સાથે જ હિસાબ કરી લીધો હશે. હિન્દ જાપાનમાં બનનારી એક પણ વસ્તુ વાપરવાને પાપ માનતું થઈ ગયું હશે તો જાપાન હિન્દ ઉપર સ્વારી કરવાનો ખ્યાલ સરખો મનમાં નહિ લાવે. એને ખાવાપીવા અને પહેરવા પૂરતું છે. આપણે પરદેશો પર આધાર રાખતા બનીને તેમનામાં આપણે માટે લોભ અને તૃષ્ણા પેદા કરીએ તો જ તેમને આપણા ઉપર ચડાઈ કરવાનું આપણે કારણ આપીએ. આપણે એવા કોઈ પણ દેશના આશ્રિત બનવાનું છોડી દઈએ એટલે બસ.

આમ અન્તે હિન્દ અહિંસાથી સફળ થવા નિર્માયું હો કે હિંસાથી, ગમે તે સ્થિતિમાં પણ આપણું ભવિષ્ય મિ. સ્ટોક્સને દેખાય છે તેટલું શોચનીય નથી જ નથી. અને મારે મન તો એવું ગમે તે ભવિષ્ય સુદ્ધાં અત્યારની નામર્દાઈ અને નાદારીની હાલતના કરતાં તો ઓછું જ કાળું હશે. તેથી આપણે ઉઠાવેલી

અહિંસા અને આપભોગની આ ખુલ્લી અને સંપૂર્ણ ખાનદાનીભરી લડતમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક નિર્ભય અને અડગ બનીને આગળ ધપ્યાં જવા જેવો ઉત્તમ બીજો એક રસ્તો આપણે માટે નથી એમ જ મારું મન સાક્ષી પૂરે છે.

વેજવુડ અને શૌકતઅલી

વિલાયતના 'નેશન' પત્રમાં મારે વિષે અને મારા સાથીઓને વિષે કર્નલ વેજવુડે એક લેખ લખ્યો છે, તેમાં જાણેઅજાણે પણ તેઓ પોતાનું સમતોલન સાચવી શક્યા નથી એ જોઈને મને દુઃખ થયું છે. હું જોઉં છું કે જેમના વિષે તેમણે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમને લગતી પૂરતી હકીકતો મેળવવા કે તપાસવા તેમણે ઘટતી મહેનત નથી લીધી. મારી પોતાની બાબતમાં એમણે જે કંઈ લખ્યું છે તેની ત્રુટીઓ તપાસવા હું નથી ઇચ્છતો, પણ મૌ૦ શૌકતઅલીની બાબતમાં કર્નલ વેજવુડે પ્રગટ કરેલું અજ્ઞાન તો ખરેખર હેરત પમાડે તેવું છે. મૌ૦ શૌકતઅલી મુસલમાન કોમની ઉપર જે જાદુઇ અસર ધરાવે છે તેનું રહસ્ય જ કર્નલ વેજવુડ સમજ્યા નથી જણાતા. મૌ૦ શૌકતઅલીના કરતા વધુ ઇમાનદાર, વધુ સાચા દિલનો માણસ હજુ મેં જોયો નથી. હું નથી માનતો કે અંગ્રેજોને કે બીજી હરકોઇ જાતિને તે હાડથી ધિક્કારે છે. અલબત્ત ધર્મ—મજહબ એમને મન પ્રાણથી પણ પ્યારી ચીજ છે. અહિંસાને તે અલબત્ત માને છે, જોકે તલવારના ન્યાયમાં પણ તેમને વિશ્વાસ છે. જો અહિંસાને રસ્તે તેઓ ખિલાફતનો વાજબી ઇન્સાફ ન જ મેળવી શકે અને સમશેરને રસ્તે પોતાના દેશી ભાઇઓને લઇ જવા એ નાહક નીવડવાનું નથી એમ તેઓ જુએ તો તેઓ જરૂર સમશેર ખેંચે. પણ જે દિવસે એવી સમશેર ખેંચવા વારો આવશે તે દિવસે દુનિયામાં કોઈ તેમને આંગળી ચીંધી શકે નહિ એવી કોઇ પણ સિપાહીને છાજે તેવી ઢબે જ તેઓ સમશેર ખેંચનારા છે એ વિષે મારા મનમાં છાંટોભાર અંદેશો નથી. અહિંસાને તેઓ સ્હોડેશી માનતાં નથી શીખ્યા; અહિંસાનો પાઠ તેમણે હઝરત પેગમ્બર સાહેબના જીવનમાંથી લીધો છે. એ પાઠ એવો છે કે સબથી, અહિંસાના ઇલાજોથી જ્યાં સુધી હેતુની સિદ્ધિ સંભવતી હોય ત્યાં સુધી બળ વાપરવું મુનાસબ નથી. કર્નલ વેજવુડનું લખાણ વાંચીને હરકોઇને એમ જ થઇ આવે કે મૌ૦ શૌકતઅલીને કર્નલ વેજવુડે જાણે કેવળ લોહીને માટે જ તલસતા જોયા. કર્નલ વેજવુડ જેવાએ તો એટલું વિચારવું જ

ઘટતું હતું કે એક સિપાહી પણ તલવારના ન્યાયમાં વિશ્વાસ રાખતો હોવા છતાં દયા, ઉદારતા, ક્ષમા, શૌર્ય ઇત્યાદિ અન્તઃકરણના ગુણોથી છેક શૂન્ય હોતો નથી. હું કર્નલને ખાત્રી આપું છું કે મૌ૦ શૌકતઅલી તેમના પોતાના જેવા જ શૂરા સિપાહી છે, તેમના જેવા જ ભડ પુરુષ છે.

કર્નલ વેજ્વુડનો દૃષ્ટિદોષ મારે એટલા સારૂ બતાવી આપવો પડે છે કે અંગ્રેજ પ્રજા કર્નલના લખાણુ ઉપરથી દોરવાઇ જઇ અલી બિરાદરોને વિષે તેમજ મુસલમાન લાગણીને વિષે ભૂલાવામાં ન પડે એમ હું ઇચ્છું છું. અલી બિરાદરોએ પોતે પોતાની લાગણીઓનો સંયમ કરીને અને અસન્ત અણીને પ્રસંગે આખી ઇસ્લામી કોમની લાગણી ઉપર કાબુ જાળવીને સમસ્ત માનવજાતિની અપૂર્વ સેવા કરેલી છે. તેમનો આ અલૌકિક સંયમ જ તેમની ઉંડી ધર્મવૃત્તિનું સૌથી બારેમાં બારે ઉદાહરણ છે. કર્નલ વેજ્વુડ જેવા ઠરેલ અને દિલમોજ અંગ્રેજને પણ જ્યારે હું આવા ઉતાવળા અનુમાનો બાધતા જોઉં છું ત્યારે ખરેખર મને ઉંડો શોક થયા વગર રહેતો નથી; કારણ વસ્તુસ્થિતિને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ જોવાની આવી ના પાડવા જેટલી બીજી કોઇ વસ્તુ આજની લડતનો શાન્તિભર્યો નીવેડો આણવાના માર્ગમાં અન્તરાયરૂપ નથી.

---

૧. બંગાળની જાગૃતિ

આપણો કરાર પળાયો

અમે કાલે જ કલકત્તા પહોચ્યા. શ્રી. જયકરે પોતાનો ધંધો (સ્વરાજ મળે ત્યાં સુધી) છોડવાની ખુશખબર લઇને જ અમે મુંબઈથી નીકળ્યા હતા તે ખબર શ્રી. દાસને ગાંધીજીએ આપી તેઓ બહુ રાજી થયા. શ્રી. જયકર મુંબઇમાં તા. ૨૧મીએ સવારના પહોરમાં આવીને પોતાનો ધંધો છોડવાની વાત કરવા લાગ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને કહેલું એક વાક્ય યાદ આવે છેઃ 'ત્યારે હવે આપણો કાશીનો કરાર બરોબર પળાયો માત્ર માલવીયાજી અને લાલા હરકિશનલાલ રહ્યા છે.' આ કરારની વિગતમાં સ્હેજ ઉતરવાની જરૂર છે કે જેથી શ્રી. દાસને આ લડતમાં પડવાને પ્રેરનાર ખરૂં કારણ જડી આવે ટાકામાં અમે ડિસેંબરની ૧૯મીના અરસામાં હતા ત્યાં આપેલા એક પ્રૌઢ ભાષણના આરંભમાં ગાંધીજીએ શ્રી. દાસને આગ્રહ કરીને કહ્યું હતું કે 'પંજાબ કમિટિનો રીપોર્ટ' તૈયાર કરવામાં શ્રી. દાસની મને અમૂલ્ય મદદ મળી છે. એ રિપોર્ટની ઉપટની ભલામણ ઉપર અમે આવ્યા ત્યારે મેં સૌને વિનંતિ કરી કે આપણી ઓછામાં ઓછી માગણી આપણે લખવી જોઇયે, અને તે માગણી મેળવવા

માટે આપણે સૌએ પ્રાણ અર્પણ કરવાને પણ તૈયાર થવું જોઇયે. શ્રી. દાસને અમારી વચ્ચે કાશીમા મ્હોડે થએલા આ કરારનું હું સ્મરણ કરાવું છું.' તે દિવસના શ્રી. દાસ ભારે વિચારમાં પડયા હતા મહાસભામા આવીને તેમણે વિચારનું નિશ્ચયનું રૂપ આપ્યું, અને આજે તે નિશ્ચયને કૃતિમા મુકી રહ્યા છે.

'બંગાળના ભગીરથ'

શ્રી દાસ બંગાળમાં આજે આબાલવૃદ્ધ સૌની બત્રીશીએ ચડી રહ્યા છે. તેમણે જ કહ્યુ કે 'હું તો ગભરાઈ ગયો; આટલી આશા મેં નહોતી રાખી; અને હવે તો મારાથી અહીંથી ખસાય એવું નથી—આ વિદ્યાર્થીઓને છોડીને માસિક અધલાખની આવકવાળી વકીલાત છોડયાનું આ પરિણામ છે એમ સૌ કોઈ કહી રહ્યું છે. શ્રીયુત દાસ પણ તે માનતા થયા છે. 'નાયક' નામના એક પત્રમાં આવેલું એક 'કાર્ટૂન' (રમુજી ચિત્ર) બંગાળીઓની શ્રી. દાસને વિષેની લાગણીનું દ્યોતક છે. એ ચિત્રના સાધીજી રૂપી ગંગાને બંગાળમા ઉતારતા ભગીરથ જેવા શ્રી. દાસને ચિતર્યા છે.

વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ

કેટલા વિદ્યાર્થીઓ નીકળ્યા તે વિષે તો 'નવજીવન'મા ખબર આવી ગયા છે પ્રેસિડેન્સી કૉલેજના, સિબપુર એન્જિનીઅરિંગ કૉલેજના અને મેડિકલ કૉલેજના છોકરાઓ સિવાય બધી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે નીકળ્યા છે. ગાંધીજીને વિષે અમદાવાદમા જે અફવા ઉડી હતી (કે તેઓ ગુજરાત કૉલેજના પગથીઆને આડે લાંબા થઈ સૂવાના છે) તે અહીં તો વિદ્યાર્થીઓએ સાચી પાડેલી જણાય છે. આમાં બંગવાસી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને સૌથી ઓછા દોષી કહી શકાય. તેઓએ જે સંજોગોમાં આ કહેવાતો સત્યાગ્રહ કર્યો તે સંજોગો જાણવા જેવા છે. શ્રી. દાસને કૉલેજના આચાર્ય કહી ચુક્યા હતા કે ૭૦૦ જેટલા છોકરાની સહીવાળું વિનંતિપત્ર લાવે તો તેઓ કૉલેજને રાષ્ટ્રીય કરશે, એટલે કે તેનો યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબન્ધ તોડશે શ્રી. દાસ ૧૦૦૦ સહીઓ લઇને ગયા, ત્યારે તેમણે કહ્યુ 'એ સહીઓનો કાઇ અર્થ નથી' વિદ્યાર્થીઓ આ ન સહન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. તેમણે કૉલેજના પગથીયા ઉપર અડંગા નાખ્યા! તેમજ આચાર્યજીના ઘરના આંગણામા જઇને સવારના આઠ વાગ્યાના સુતા રાત્રે ૧૦ વાગે આચાર્યજીના પત્નીની કરુણ વિનન્તિ તેમને માનવી પડી 'બેટાઓ, તમે ઉઠો, ખાઓ તમારે દેશનું કાર્ય કરવું છે; આમ શરીર ઉપવાસે કરીને પાડી નાખો એ ઠીક નથી. પાચ દિવસની મુદત આચાર્યજીને આપો, જરા વિચારવાનો અવકાશ આપો' શંકાયુક્ત સત્યાગ્રહનાં આ પગલાંઓને પડતાં મુકાવવાનો શ્રી. દાસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓ સમજે છે કે આવું કરવામાં સૂક્ષ્મ હિંસા રહેલી છે. માત્ર એટલુંજ કે વિદ્યાર્થીઓ આ 'સૂક્ષ્મ હિંસા' બાદ કરીએ તો અતિશય આત્મનિગ્રહ બતાવી રહ્યા છે જૂનો એક દાખલો આપુ સ્કૉટિશ ચર્ચ કૉલેજના આચાર્ય ડૉ વૉટ પોતાના બૂટ અડાડી એક વિદ્યાર્થીને , ઓળંગી ગયા— લાત મારવા ખાતર બૂટ અડાડ્યા હોય એમ નથી લાગતુ, પણ ઓળંગવા ખાતર તો ખરાં

જ, કારણ બીજો જવાનો રસ્તો તેમને માટે હતો—બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમને ઓળંગી ગયા. પણ તેમણે શ્વાસ સરખોયે નથી કાઢયો. આમ પોતે આત્મનિગ્રહ કરીને તેઓ બીજાને પણ આત્મનિગ્રહના પાઠ આપી રહ્યા છે.

સર પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાય જેવા હજી તટસ્થ રીતે આ રંગો જોઇ રહ્યાં છે. તેમના જેવા સરલ હૃદયનાની પાસેથી હજી આશા રાખવી વ્યર્થ નથી કે તેઓ પોતાની કૉલેજ રાષ્ટ્રીય કરી બીજાને પણ માર્ગ બતાવશે. યુનિવર્સિટીના શિક્ષકોમાંથી એકાદ બે પ્રોફેસરો સિવાય કોઇ નીકળ્યા નથી.

મિરઝાપુર સ્કવેરની વિરાટસભા

ગઈ રાત્રે મિરઝાપુર સ્કવેરમાં વિદ્યાર્થીઓની જે સભા થઇ તેનું વર્ણન આપ્યુ જાય તેમ નથી. સ્કવેર (ચોગાન) નો વિસ્તાર જલિયાંવાલા બાગ જેટલો હશે; તેની તસુ જગ્યા પણ ખાલી રહી ન હતી. ચોગાનની બહાર લોકોનાં ધાડાં ઉભા હતા. ચારે બાજુના ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માળનાં મકાનો સ્ત્રીપુરુષોની હારથી જાણે લચી જશે એમ લાગતું હતું. શાન્તિ સ્થાપન કરતાં પ્રથમ ઠીક સમય ગયો. પ્રમુખપદ તો શ્રી. દાસને જ હોય. એક ટેબલ ઉપર ગાંધીજી અને ખુરશી ઉપર દાસ બેઠા હતા. ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે આરંભ કર્યો:

"મહાસભા શરૂ થઇ ત્યારે મારો જે અવાજ હતો તે અત્યારે નથી રહ્યો તે ખાતર હું દિલગીર છું. જેઓ મારો અવાજ ન સાંભળી શકે તેમણે તો મારા ભાષણના જેવા મળી શકે તેવા રિપોર્ટથી જ સંતોષ માનવો જોઇશે. આટલો અવાજ થાય છે તેથી હું દિલગીર છુ, પણ શું કરીયે? આવી મેદની આગળ આપણે ભાષણો આપવા જેવાં કામ લેવા છે તે આ પ્રકારનાં વિઘ્નો વચ્ચે જ લીધા વિના છૂટકો નથી.

પ્રસૂતિકાળની વેદના

"આજે આપણે પ્રસૂતિવેદનાનો અનુભવ લઇ રહ્યા છીયે પ્રસૂતિ પહેલાં જે દુઃખો— કષ્ટો પડે છે તે સૌનો આજે આપણે અનુભવ કરી રહ્યા છીયે. દેશની હાકલને આટલો સુન્દર જવાબ આપ્યા બદલ બંગાળના વિદ્યાર્થીઓને હું ધન્યવાદ આપું છુ. તેઓ જવાબ આપશે એ તો હું જાણતો જ હતો. પણ શ્રી. દાસ તેમના અગ્રેસર થાય તેની તેઓ રાહ જોઇ રહ્યા હતા. તેઓ અગ્રેસર થયા તે બદલ અને તમે તુરત તેમની પાછળ ચાલી નીકળ્યાં તે બદલ તમને બન્નેને હું જેટલું અભિનન્દન આપું તેટલું ઓછું છે. પણ શ્રી. દાસના વિદ્યાર્થીઓના કાર્યનો આરંભ તો હવે થાય છે. તમે વિદ્યાલયો તજ્યાં છે તેટલું જ બસ નથી; પાછા તેને બારણે ન ચડો તેની ખરી જરૂર છે. શ્રીયુત દાસ તમને બહાર કાઢીને બેસી શકે તેમ નથી તમારે માટે તેમણે કાર્ય શોધવું પડશે; અને યોગ્યતા મેળવવાના આ કાળમાં, આત્મશુદ્ધિના કાળમાં તમને તેમણે શુભ પ્રવૃત્તિમાં પરોવાયલા રાખવા પડશે."

[આટલું બોલાયા પછી અવાજ ભારે થવા માંડયો. કેટલોક કાળ અશાંતિ રહી. ગાંધીજીનો અવાજ પણ કાંઈક પડેલો લાગ્યો. શ્રી. બિપિનચંદ્ર પાલે પોતાના મોટા અવાજે શાન્તિ માટે વિનન્તિ કર્યા પછી પાછી શાન્તિ પથરાઈ. ત્યારપછી ગાંધીજીનો અવાજ ક્રમે ક્રમે એટલો તો પ્રફુલ્લિત થતો ગયો કે તે તો ત્રીસે ત્રીસ હજાર જેટલા શ્રોતાઓ સાંભળી શકયા હશે એમ લાગે છે.]

"ત્યારપછી શ્રી. દાસે અને તમારે મળીને હવે ઉપાયો યોજવા જોઈશે, કે જેથી આરંભેલું કાર્ય યોગ્ય રીતે આટોપી શકાય, જેથી તમારી શક્તિઓનો ઉપયોગ કેવળ સ્વરાજ મેળવવાને માટે જ થાય, અને કોઈ પણ દિશામાં મિથ્યા વ્યય થાય નહિ.

અધ્યાપકગણ અને શિક્ષિતવર્ગ પ્રત્યે

"જ્યારે વિદ્યાર્થીઓએ આવો ઉમંગભર્યો જવાબ આપ્યો છે, ત્યારે અધ્યાપકો ટ્રસ્ટીઓ, ચાલકો, માલીકોએ—ટુંકામાં શિક્ષિતવર્ગે, જે જવાબ આપવો જોઈતો હતો તે નથી આપ્યો તેથી મને પારાવાર દુઃખ થાય છે. આ કહું છું ત્યારે હું તેમના ઉપર અથવા તેમના દેશપ્રેમ ઉપર આક્ષેપ કરવા માગતો નથી. મને લાગે છે કે તેઓના મનમાં સ્પષ્ટ ભાસે છે કે વિદ્યાર્થીઓએ ભૂલ કરી છે, શ્રી. દાસે ભૂલ કરી છે. તેઓ માને છે કે દેશની આગળ અસહકાર મુકવામાં મેં પણ ગંભીર ભૂલ કરી છે, અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને શાળાપાઠશાળાઓ તજવાનો ઉપદેશ આપવામાં તો મારી ભયંકર ભૂલ થઈ છે. પણ મને જે કાંઈ અનુભવો થયા છે, મેં જે કાંઈ વાચ્યું છે અને સાંભળ્યું છે, તે છતાં પણ હું આપણા સૌ નેતાઓ અને મોટેરાઓને કહી શકું એમ છું કે જો આપણે આપણી ઇચ્છાપ્રમાણેનું સ્વરાજ જોઈતું હોય, જો હિન્દુસ્તાનને ખોયેલું માન પાછું મેળવવું હોય, અને ઇસ્લામ જે માન ખોવા બેઠું છે તેને જવા દેવું ન હોય, તો સરકારને આપણે ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેવું જોઈશે કે તેને આપણા તરફથી કશી મદદ મળશે નહિ. તેમ આપણે તેની મદદ લઈશું નહિ. તેના ઉપર આપણને તલભાર વિશ્વાસ રહ્યો નથી. તમે કહેશો કે મને એકલાને જ નથી રહ્યો, કારણ તમને તો શ્રદ્ધા છે કે આવી વાત હું કરતો જ આવ્યો છું. મૅકસમુલરે પોતાના એક પુસ્તકમાં કહ્યું છે—એક સંસ્કૃત કહેવતનું ભાષાન્તર કરીને—કે સત્ય જ્યાં સુધી સામાને ઠસી ન જાય ત્યાં સુધી તે ફરીફરીને કહ્યાં જ કરવું જોઈએ. એટલે જ હું ઉપરની વાત વિદ્યાર્થીઓનાં અને મોટેરાઓનાં મનમાં ઠસાવી ન શકું ત્યાં સુધી ફરીફરીને કહ્યાં જ કરવાનો. એટલે આજે મેં અનેક ઠેકાણે કહ્યું છે તે અહીં પણ હું કહેવા આવ્યો છું કે હિન્દુસ્તાનને પોતાની સ્વતન્ત્રતા પાછી નહિ મળે ત્યાં સુધી તેણે અસહકારની હાકલને બરોબર જવાબ આપ્યો નહિ ગણાય.

અસહકાર આપણા હાડમાં છે

"મારા અન્તરને સિદ્ધ થઈ ચુકયું છે કે અસહકાર સિવાય બીજી કોઈ રીતે આ સરકાર સામે લડાઈ થઈ શકે એમ નથી. પ્રત્યેક હિંદી પોતાના હાડમાં અસહકાર લઈને

જન્મ્યો છે. અને હિન્દુસ્તાનના લાખો માણસોને અસહકાર કેમ ગળે ઉતરી ગયો છે એ જાણવું હોય તો હું કહીશ કે તેનું કારણ એ પ્રવૃત્તિનો હું પ્રણેતા છું એ નથી તેનું કારણ તો એ જ છે કે અસહકાર આપણામાં જન્મથી છે દરેક ધર્મમાં તે અન્તર્ગત છે—પછી તે હિન્દુ ધર્મ હો કે ઈસ્લામ હો. અને આ જ કારણે આપણી શક્તિ પૂરતી ન હોવા છતાં, આપણે નિરાધાર છીએ એમ લાગવા છતા પણ એ અસહકારે આપણને આપણી દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગતા કીધા છે તેના વડે જ આપણે શ્રદ્ધા, આશા અને બળ મેળવી રહ્યા છીએ. શિક્ષિતવર્ગે હજી કાંઈ જવાબ નથી દીધો તેનું કારણ તેઓ શ્રદ્ધાહીન છે, અને સામાન્યવર્ગમાં આવેલી ધર્મજાગૃતિનું નામ પણ તેમનામાં નથી પાશ્ચાત્ય સુધારો તેમની રગેરગમાં ભરેલો છે—આધુનિક સુધારો કહું તો તે વધારે ઠીક છે, જોકે મેં તો બન્ને શબ્દો એકબીજાના પર્યાય તરીકે વાપર્યા છે. હું પશ્ચિમનો તિરસ્કાર કરતો નથી. પશ્ચિમની પાસેથી હું ઘણુંયે શીખ્યો છું, તેને માટે તેનો આભારી છું.

આધુનિક સુધારાની બલાથી બાર ગાઉ દૂર ભાગો

" આધુનિક સુધારાએ મને જો કોઈ વસ્તુ ખાસ શીખવી હોય તો તે એ છે કે તેનાથી બાર ગાઉ દૂર ભાગતા રહેવું આધુનિક સુધારો શી વસ્તુ છે ? તેનો અર્થ પાર્થિવ પૂજા, પશુપૂજા પદે પદે પાર્થિવ સુધારાની પૂજા તેમાં ન રહી હોય તો તેમાં બીજું કશું નથી એમ ખચીત માનજો મને સામાન્યવર્ગના મનની ખબર ન હોત તો આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવામાં મારી ભૂલ થાત. ૨૦ વર્ષ સુધી આધુનિક પ્રવૃત્તિથી ખદબદી રહેલા એક—દેશમાં—દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું રહ્યો છું. તે દેશે આધુનિક તેટલી સઘળી વાતો ગ્રહણ કરી છે, અને આજે તે પ્રવૃત્તિથી તરવરી રહેલો છે ત્યાં મેં દુનિયામાં શૂરવીરમાં શૂરવીર પુરુષો જોયાં છે છતાં મારે શિક્ષિતવર્ગને કહેવું જોઈએ કે આધુનિક સુધારાને શ્રેષ્ઠ રીતે પ્રચલિત થતો જોઈ આવ્યા છતાં હું એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે હિન્દુસ્તાનને તો પ્રભુ આધુનિક સુધારાની બલાથી મુક્ત જ રાખે તો સારું.

" આ પાઠ હું આજે નહિ પણ ૧૯૦૮માં શીખેલો, અને એ જ પાઠ હું અહીં આવ્યો ત્યારથી શાન્તિથી પણ દૃઢતાથી દેશને ભણાવી રહ્યો છું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે મારા અડગ વિશ્વાસને લીધે, આપણા ધર્મની સાહજિક સરળતા વિષે મારા વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમાં પણ હું મારી શાન્તિ અને આશા જાળવી શક્યો છું. આપણી તો હજી પારોઠમાં પહેલી પુણી છે. આ વિરોધ અને વિખવાદ ડગલે ડગલે આપણને હેરાન કરશે; પણ મારા જેવો જાગૃત, પ્રજ્વલિત વિશ્વાસ રાખશો તો લડાઈ કદી હારવાના નથી એમ નિશ્ચે માનજો. આધુનિક સુધારા ઉપર ઉછરેલા વમે લોકો આગળ પણ હું કહેતા શરમાતો નથી કે આ ધર્મયુદ્ધ છે, હું કહેતા શરમાતો નથી કે આપણી રાજકીય દૃષ્ટિ પલટાવી નાખવાનો આ એક મહાપ્રયાસ છે; આપણા રાજકાજને ધર્મમય બનાવવાનો મહાપ્રયાસ છે. અને જેમ આમાં આપણે પ્રગતિ કરતા જઈશું તેમ આપણે આપણા દેશ તરફ પણ વધારે પ્રગતિ કરી હશે.

તા. ૩-૨-૧૯૨૧

"હિન્દુસ્તાનનો સામાન્યવર્ગ આજે ચાલતા બ્રિટિશ રાજ્યથી કંટાળેલો છે એમ હું માનું છું; માટે જ મેં કહેવાની હિંમત ધરી છે કે સ્વરાજ એક વર્ષની અંદર મેળવી શકાય. ચાર મહિના તો આ વર્ષમાંથી ગયા, છતાં આખરે બંગાળના યુવકોની સાથે હું વાતચીત કરી રહ્યો છું. અત્યારે મારામાં જે વિશ્વાસની જ્યોત જળી રહી છે તેટલી કયારેયે બળવી ન હતી. તમે મારી આશા, હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રભુ કરે ને શૌકતઅલી, મહમદઅલી અને હું સ્વરાજની ધજા એક વર્ષની અંદર રોપાયેલી જોવાને જીવતા રહીયે. પણ ઇશ્વરની મરજી એવી હોય કે મારા શરીરની ભસ્મ આઠ મહિના પૂરા થાય તે પહેલાં ગંગાજળમાં ડૂબાડવી પડે, તોયે હું એટલી ખાત્રી આપું છું કે એવા જ વિશ્વાસથી મરીશ કે આ વર્ષ પૂરૂં થાય તે પહેલાં સ્વરાજ તમે મેળવ્યું હશે.

આપણી સમજમાં ફેર થવો જોઇયે

"આને તમે જેટલું દુષ્કર સમજો છો તેટલું તે કઠણ નથી. માત્ર આપણી સમજ જ ફેરવાવી જોઈયે. આપણે માની રહ્યા છીયે કે ધારાસભા હૉલમાં આપણને સ્વરાજના પાઠો મળશે. એ જ તો મુશ્કેલી છે. આપણે માની રહ્યા છીયે કે આજ જે કેળવણી આપણે મેળવી રહ્યા છીયે તેવી કેળવણીના ૧૬ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાંથી નીકળ્યા વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી. એમાં જ તો મોટી મારામારી છે. પણ એમાંની એકેય વસ્તુની આપણને જરૂર નથી. આપણને માત્ર બળ, હિંમત અને શ્રદ્ધા જોઈયે; અને સામાન્યવર્ગની પાસે આ બધું છે એમ મને પ્રતીતિ છે. માટે જ હું માનું છું કે સ્વરાજ આ વર્ષની અંદર મેળવી શકાય એમ છે.

મહાસભાની હાકલનો શો અર્થ છે?

"મહાસભાની હાકલનો એ અર્થ છે કે તમારી સામે, મારી સામે અને દેશના આખા શિક્ષિતવર્ગની સામે—જે વર્ગ હિન્દના કરોડો લોકો, કારીગરો અને ખેડૂતો' આગળ મહાસમુદ્રના એક ટીપા બરાબર છે તેની સામે—એક કસોટી મુકાયેલી છે. અને હું કહું છું તે ખચીત માનજો કે મહાસભા તો હિન્દુસ્તાનને તમારાથી છૂટું પાડશે, અને ઉદ્ધત હાથોમાંથી સ્વતન્ત્રતા લઇ તેનો વાવટો રોપશે. અને તેમ કરવામાં તમારી મદદ હશે તો તો ઠીક છે, અને મદદ વિના ચલાવવું પડશે તો તે પણ ચલાવી લેશે. આખું હિન્દુસ્તાન શિક્ષિત હિન્દમાં જ નથી આવી જતું આખું શિક્ષિત હિન્દ અશ્રદ્ધાળુ રહી આશા, હિંમત અને બળ વિના બાકીના હિન્દથી અલગ રહેશે તોપણ હિન્દની આશા ટકી રહેશે એ વિશ્વાસ મને ટકાવી રહ્યો છે. અને મારી આશા છે કે બંગાળના વિદ્યાર્થીઓ જો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળશે, તો અધ્યાપકો, ટ્રસ્ટીઓ અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ તેમની હાક સાંભળશે, અને તેમની નિરાશાની શિશિર બદલી તમે આશાની વસન્ત ઉત્પન્ન કરી શકશો.

"પણ હું તમને બંગાળના યુવકોને જે નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છો તે નિશ્ચયને ગમે તેમ થાય તોપણ વળગી રહેવાનું કહું છું. શ્રી. દાસ પોતાના વચનને વળગી રહેવાના છે એમાં મને સંદેહ જ નથી. તેમને ૧૦૦૦૦ રૂપીયાનું વચન મળી ચુકયું છે અને ૧૦૦૦૦ બાકીનું મળવાની વકી છે. કેટલાક મારવાડીઓ—કલકત્તામાં વસતા મારવાડીઓ—પાસેથી પણ તેમને વચનો મળ્યાં છે અને પૈસાની મદદનાં બીજાં ઘણાંયે વચનો મળવાની વકી છે. પણ પૈસા મેળવવા એ તો એક સામાન્ય મુશ્કેલી છે. તેમને કૉલેજને માટે મકાન શોધવાં પડશે, વધારે સારા અધ્યાપકો શોધવા પડશે.

ચાલુ ધોરણને ભૂલી જાઓ

"હું તમને વીનવીને કહું છું કે તમે જૂના ધોરણને ભૂલી જાઓ. જેમ આપણે જે સ્વરાજ મેળવવા માગીયે છીયે તે પણ આજની રાજ્યપ્રથાની હલકી નકલ હોય એવું આપણે નથી ઇચ્છતા તેમ આપણી શિક્ષણપ્રથા પણ ચાલુ ધોરણની હલકી નકલ નહિ હોય. તમે એ આશા ન રાખશો કે ઇંટ કે પથ્થરનાં મકાનો, બાંકડાઓ અને ખુરશીઓ તમારામાં ચેતન પૂરશે. તમે કેવળ ચારિત્ર શોધજો; તમે તમારા અધ્યાપકો અને તમારા શિક્ષકોના નિર્મળ ચારિત્રથી ચેતન મેળવવાની આશા રાખજો; તમને જરૂરનું પ્રેરકબળ તમારા પોતાના અંતરમાંથી, પોતાના આત્મનિશ્ચયમાંથી જ મેળવજો, અને હું તમને વચન આપું છું કે પછી તમને નિરાશ થવાનું કારણ નહિ રહે. પણ જો તમે એમ માનતા હશો કે શ્રી. દાસ તમને આલીશાન મકાનો આપવાના છે, તમને સુખશાન્તિ અને એશઆરામીમાં રાખવાના છે, તો તમે છેક નિરાશ થશો.

નવો સન્દેશ

"પણ આજે તો હું તમને એક નવો સન્દેશ દેવા આવ્યો છું, વધારે સરસ સન્દેશ દેવા આવ્યો છું. જો તમે એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ મેળવવાનો આગ્રહ રાખતા હો, જો તમારે એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ જોઇતું હોય, તો તે મેળવવાનો માર્ગ હું તમને જે સલાહ આપવા માગું છું તે સલાહ સ્વીકારીને વધારે ચોખ્ખો અને સુગમ કરવાનું હું તમને કહું છું. સ્વરાજપ્રાપ્તિને માટે જેણે પોતાનાં જીવન નિવેદિત કર્યાં છે તેમનો માર્ગ વધારે સહેલો અને સુગમ કરવાનું હું તમને કહું છું.

"તમે માનતા હો કે શાળાપાઠશાળાઓ હાલ ચાલે છે તેમ જ ચાલુ રાખવાથી સ્વરાજ મળી શકવાનું છે તો તમે ભારે ભૂલ ખાઓ છો. કોઈ પણ દેશને કષ્ટ ખમ્યા વિના અને ભોગ આપ્યા વિના સ્વતંત્રતા નથી મળી, નવો જન્મ પ્રાપ્ત નથી થયો. અને ભોગ યા તો ત્યાગનો અર્થ શો? અંગ્રેજીમાં 'Sacrifice' શબ્દ પવિત્ર કરવું એ ધાતુમાંથી આવેલો છે. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે અને આત્મશુદ્ધિની ખાતર ચાલુ કાર્ય-વ્યવહાર તજવા પડે તોપણ તે જરૂરનું છે. હું બંગાળને જાણતો હોઉં તો મને લાગે છે કે તમે તે કર્તવ્ય તજશો નહિ અને મને યોગ્ય જવાબ આપશો

તા. ૬-૨-૧૯૨૧

રેંટીયો લો

"આપણા શિક્ષણમાં બે ભારે ખામીઓ છે. આપણા શિક્ષણક્રમ ઘડનારાઓએ શરીર અને આત્માના શિક્ષણની અવગણના કરી. અસહકાર કરવામાંથી જ તમને આત્માનું શિક્ષણ મળી રહે છે,—કારણ પાપનો સંપર્ક તજવો એ જ અસહકારનો અર્થ છે. જો આ સંપર્ક આપણે ખરા દિલથી વિચારપૂર્વક તજીએ તો આપણે ઇશ્વરાભિમુખ થઇને શાંતિયે જાયે. આટલું થયું એટલે આત્માનું શિક્ષણ શરૂ થાય છે યા તો પૂરું થાય છે. પણ આપણા શરીરના શિક્ષણની અવગણના થઈ છે, અને હિન્દ રેંટીયા તજીને અને ચાકરીની ખાતર ભેંસ મારીને ગુલામ થઇ બેઠું છે. તેથી હું તમો બંગાળી યુવકોની આગળ રેંટીયો મુકતાં અચકાતો નથી અને આ આત્મશુદ્ધિના એક વર્ષ દરમિયાન રેંટીયો શીખવો અને જેટલુ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેટલું સુતર ઉત્પન્ન કરવું એ જ તમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ અને મુખ્ય કામ થઈ પડે એમ હું ઇચ્છું છું. તમારી સામાન્ય કેળવણી સ્વરાજ સ્થપાયા પછી શરૂ કરજો. આજે બંગાળનો દરેક યુવક અને યુવતી પોતાનો સઘળો સમય અને શક્તિ કાતવા પ્રીત્યર્થે જ આપો એમ માગું છું.

તા. ૬—૨—૧૯૨૧

¶ બંગાળની જાગૃતિ

[ચાલુ]

સ્વધર્મ ભૂલ્યા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરો

"તમારામાંથી જેઓને ઇંગ્લંડની માહીતી છે તેમને હું ત્યાંની લડાઇના દિવસોની સ્થિતિ યાદ દેવડાવું છું તે વેળાએ ત્યાંના એકેએક બાળકે અને એકેએક બાળકીએ પોતાનો નિયમિત અભ્યાસ બંધ કરી લડાઇને લગતુ કંઇ ને કંઇ કામ ઉપાડી લીધું હતું. નાની વયના બાળકોને પણ કામે લગાડવામા આવેલાં. માબાપોની ઇચ્છા ઉપરવટ થઇને પણ લડાઇના મેદાનપર ઝૂઝવાનો પ્રસંગ જ્યારે ખેડાના નૌજવાનો આગળ મુકયો ત્યારે મારી પ્રવૃત્તિથી સરકારની આંખ ઠરતી. એ જ સરકાર આજે મને કાચી વયના બાળકોને માબાપો સામે ઉશ્કેરવાનો દોષ દઈ રહી છે. મારૂ તમને એટલું જ કહેવું છે કે તમારૂં અન્તર તમને આજની લડતમા કેવળ યાહોમ કરવા જ પ્રેરતું હોય તો આજે તમે બીજું બધુ કામ બંધ કરી તમારો બધો સમય અને શક્તિ એક વરસને માટે સ્વરાજ મેળવવા પાછળ આપો. સૌ પહેલાં તો તમે રેંટીયો કાતતા શીખી લઈ સુતર પેદા કરતા થઈ જાઓ. તમામ જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનના દરેક પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળક કાતતાં નહિ થઇ જાય ત્યાં સુધી વિદેશી કાપડ અને વિદેશી વસ્તુઓનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર અસંભવિત છે. શાબ્દિક સુતરના તાંતણા તો

મહાસભાએ ૩૫ ઠરાવ કાઢ્યા એથી ભૂખ્યા સંતોષાયાં નહિ તેમ નાગા ઢંકાયાં નહિ. આજે એ કાર્યનો ખરો માર્ગ આપણને લાધ્યો છે. માટે જ બંગાળી ભાઈબહેનોને ચરણે દેશોદ્ધારની આ નવી તક હું અર્પણ કરી રહ્યો છું. એ ઉપાયથી વિદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર સાધીને લૅંકેશાયર તરફથી આમની સભામાં બેસનારા પંચાવન સભાસદોની પ્રવૃત્તિઓને આપણે નિષ્ફળ કરી મુકીશું. એથી હિન્દ ઉપર લોભની દૃષ્ટિ નાખનાર જાપાનને પણ આપણે અટકાવીશું. મહાસભાએ આપણને કહ્યું છે તેમ હિન્દ પોતાના અન્નવસ્ત્રની બાબતમાં સ્વતંત્ર નહિ બને ત્યાં સુધી તેની આર્થિક સ્વતન્ત્રતાની આશા વ્યર્થ છે. હિન્દુસ્તાન જેવો અફાટ દેશ પારકે આધારે નભ્યા કરીને સ્વાધીન બની જ કેમ શકે? કંપનીના કાળનો ઇતિહાસ યાદ કરો, અને જુલમથી કાયર થઇ આપણે સ્વધર્મ ભૂલ્યા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આજે જ આરંભો. આજે સૂતર કાંતીને હિન્દની આર્થિક સ્વતંત્રતા પેદા કરો.

"જો તમે એક વરસની અંદર સ્વરાજ સ્થાપવા માગતા હો, તો જેને આજથી તેર વરસ ઉપર આ મન્ત્રની સ્ફુરણા થઈ, ત્યારપછી તે ઉપર બાંધેલા સિદ્ધાન્તોમાંથી મેળવેલી શ્રદ્ધામાંથી જેને આજ સુધી કોઇ ડગાવી શક્યું નથી, અને જે એ દિશાએ આટલાં વરસો દરમિયાન એની શ્રદ્ધાને વધારે દૃઢ કરવામાં જ પરિણમેલા અનેક પ્રયાસો કરી ચુક્યો છે, તેની સલાહ માનજો. હિન્દની આર્થિક દશાનો જેમ જેમ હું અભ્યાસ કરતો ગયો, મીલોના ચાલકો જોડ જેટજેટલી મેં વાતો કરી, તેમ તેમ મારી વધુ ને વધુ જ ખાત્રી થતી ગઈ છે કે ઘેર ઘેર રેંટીયો ચાલુ કર્યા વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી. કોઈ પણ મીલવાળાને જઇને પૂછો; તે કહેશે કે મીલોમાંથી જ હિન્દ પોતાને જોઇતું બધું કાપડ મેળવવા માગે તો તેટલું બધુંય કાપડ આપે એટલી મીલો કાઢવાને ૫૦ વરસ જોઈએ. આમાં હું એટલું ઉમેરું છું કે જે હજારો વણકરો આજે દેશમાં હાથવણાટનું કામ કરી રહ્યા છે તેમને દેશી મીલો સૂતર પૂરું પાડી શકતી ન હોવાથી તેઓ વિલાયતી સૂતર વાપરી રહ્યા છે. ફરીફરીને હું આખા બંગાળના નવજુવાનોને આ ભૂલાઈ ગયેલી કળાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી હિંદની પરાધીનતાની બેડીઓ તોડવા વીનવું છું.

હિન્દી ભાષા શીખો

"બીજી પણ એક સૂચના મેં કરી છે. આપણી શાળાકૉલેજમાં આટલા દિવસ ખરા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મૂળાક્ષર સમાન એક રાષ્ટ્રીય ભાષાનું શિક્ષણ પણ આપણે આપ્યું નથી. અત્યારે દેશના એક પ્રાંતના નવજવાનોને બીજા પ્રાંતમાં જવું ને ખપ લાગવું સો શો વાત થઇ પડે છે. માટે મારી બીજી સલાહ એ છે કે કાંતવામાંથી જે કંઇ વખત તમે ફાજલ પાડો તેનો ઉપયોગ હિન્દી શીખી લેવામાં કરો. મારી તો ખાત્રી છે કે ચાલાક, નમ્ર, મહેનતુ અને દેશદાઝવાળો દરેક નવજવાન આ બન્ને વસ્તુ બે મહિનામાં શીખી લઇ શકે.

તા. ૬-૨-૧૯૨૧

ગામડાંઓની સેવા

"આટલી તૈયારી કર્યા પછી તમે મદ્રાસ ઇલાકો સિવાય હરકોઇ પ્રાન્તના ગામડાંઓમાં સેવાર્થે નીકળવા લાયક બનશો અને પ્રજાની જોડે અન્તર ખોલીને વાત કરી શકશો. ૨૨ કરોડ પ્રજા હિન્દુસ્તાની સમજે છે બીજી કોઈ ભાષા તે એટલી નથી જાણતી. તમારે એમનાં હૈયાં હાથ કરવાં હોય તો તમારે હિન્દી શીખી જ લેવી રહી. આટલું કરવા તૈયાર થશો તો મારૂં વચન છે કે આટલા દિવસની હિમ્મત અને શક્તિની ખામીનો એક વરસમાં તમે ખમ વાળી દીધો હશે.

"સરકારી નોકરી નહિ મળે એ ધાસ્કો પડતાં જ હતાશ થઈ પડતા હજારો અલ્પપ્રાણ વિદ્યાર્થીઓને હું જાણું છું. જો આ સરકારને સુધારવા અને નહિ તો ફીટાડવા તમે સંકલ્પ કર્યો હોય તો સરકારી નોકરીનો તમારી આગળ સવાલ જ કેમ ઉભો થઇ શકે? જો તમે આજીવિકા માટે સરકારની સામું ન જ જોવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો પછી અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનનું તમારે શું પ્રયોજન રહ્યું? સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજી ભાષાનું મહત્ત્વ હું નથી ઘટાડવા માગતો. અંગ્રેજી ગ્રન્થોમાં સમાયેલ ભારે વિભૂતિઓનો આંક પણ હું ઓછો નથી આંકતો. હું તો એટલું જ ઠસાવવા માગું છું કે સમસ્ત પ્રજાવર્ગ ઉપર અંગ્રેજીને આપણે નાહકની લાદી છે. સ્વરાજની દૃષ્ટિએ તો અંગ્રેજી ભાષાને બહુ જ ગૌણ સ્થાન છે. સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાત મેળવવા સારૂ કોઇને અંગ્રેજી શબ્દોનો ભંડોળ વધારવાની જરૂર નથી, અને તેથી જ ગુજરાતના નવજુવાનોને મેં અંગ્રેજી કેળવણી નવ કે બાર મહિનાને સારૂ સાવ મુલતવી રાખી કાતવાની સલાહ આપી છે.

"આટલું શીખીને તેઓ પોતાની જાતને દેશની સેવામાં અર્પણ કરવાને લાયક બનશે. હિન્દના સાડાસાત લાખ ગામડાંઓ માટે જ્યાં સુધી આવા સેવકોનું સૈન્ય આપણે તૈયાર ન કરીયે ત્યાં સુધી મહાસભાના નવા બંધારણથી આપણે લાભ ઉઠાવ્યો ન કહેવાય. ગામેગામ મહાસભાની એનાદ સમિતિ સ્થપાયેલી આપણે જોવા માગતા હોઇયે તો નવજવાનોએ આ કામ ઉપાડી લેવું જ રહ્યું. બંગાળના તેમજ આખા હિન્દના વિદ્યાર્થીવર્ગને સારૂ આ સેવાની તક એક અપૂર્વ પર્વણી છે. મારૂં હૃદય તો સાક્ષી જ પૂરે છે કે આવી અજાયી જો તમે એકેએક જણ આ સેવાના ક્ષેત્રમાં યાહોમ કરશો તો એક વરસને અન્તે આ પગલાને પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી યાદ કરવાનો વખત તમને નથી જ આવવાનો. ઉલટું તે દિવસે તો તમારાં હૈયાં હરખથી ફૂલ્યાં નહિ સમાતાં હોય, કારણ સ્વરાજ સ્થાપીને તમે હિન્દનું નાક રાખ્યું હશે, ઇસ્લામની ઇજ્જત બચાવી હશે, આખા રાષ્ટ્રને ઉંચે મસ્તકે દુનિયાભર ફરવાનું અધિકારી કર્યું હશે. ઇશ્વર તમને—બંગાળના યુવકો તેમજ યુવતીઓને—આ પ્રયોગ અને આત્મશુદ્ધિના આ પવિત્ર વરસમાંથી વિજયવન્તપણે પસાર થવાને અખૂટ ધૈર્ય, આશા અને શ્રદ્ધા આપો."

મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓને

ગાંધીજી બોલી રહ્યા પછી દાકતરી અભ્યાસવાળા વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને થોડું બોલવાની તેમને ફરી વિનન્તિ કરવામાં આવી એટલે તેઓ ફરી બોલવા ઉભા થયા.

"એક વસ્તુને મેં જાણીજોઈને છોડી દીધી. મારા ખ્યાલ બહાર નહોતી, પણ કાંતવાની તેમજ હિન્દીની વાત કરવામાં મારે તમારો એટલો બધો વખત લેવો પડ્યો કે મેડિકલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ વિષે કહેતાં હું જાણીજોઈને જ રહી ગયો. સામાન્ય શાળા-કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓને જે લાગુ પડે છે તે ખરું જોતા મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓને તો કંઇક વધુ જ લાગુ પડે છે. તેઓ હિન્દના ઘા રૂઝવનારા છે; જે રોગોથી દેશ દુઃખિત છે તેને મટાડનારા છે પંજાબના ઉપર પડયા તેના કરતા મોટા ઘા હિન્દના શરીર ઉપર હું અત્યારે જોતો નથી જે પરાધીનતા, દીનતા અને નાદારીના રોગમાં પ્રજા અત્યારે તરફડી રહી છે તેના કરતાં વધુ ભયંકર બીજો રોગ હિન્દને વળગેલો હું જાણતો નથી. જો મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ભાવિ ધંધાને વફાદાર નીવડવા માગતા હોય તો તેઓ આ અવસરે હિન્દનું અપમાન ધોવા, હિન્દની નાદારી ટાળવા, નાગાને ઢાંકવા અને દુખિયાને દિલાસો આપવા આગળ આવતા બિલકુલ આચકો ખાશે નહિ. ગમે તેટલા ભણેલા—કેળવાયલા, ગમે તેટલા સમૃદ્ધ હિન્દીને માટે હિન્દને પીડી રહેલા આ રોગને મટાડવાના કરતા વધારે ઉંચું બીજું કાર્ય અત્યારે હોઈ શકે નહિ તેથી સોળ વરસની ઉપરની વયના એકેએક મેડિકલ વિદ્યાર્થીને એક ક્ષણની પણ રાહ જોયા વિના તેમની શાળાકૉલેજો છોડવાનું કહેતાં હું અચકાતો નથી. મારી સલાહ માનવા ન માનવાને તમે મુખત્યાર છો જ તમારા અભ્યાસ ન જ અટકવા દેવાના તમે આગ્રહી હો તો નવી રાષ્ટ્રીય શાળાકૉલેજો ખોલવાને પણ તમે સ્વતંત્ર છો પણ યાદ રાખજો કે જ્યાં સુધી તમે તમારો આખો સમય આજની સ્વરાજની લડતમા અર્પણ કરી પ્રજાનું કાર્ય સહેલું નહિ કરી મુકો ત્યાં સુધી આજની આ પ્રજાકીય લડતમા નવજવાનો તરીકેના સૌથી અગત્યના હિસ્સામા તમે તમારો પૂરેપૂરો ફાળો આપ્યો નહિ કહેવાય.

'ભાષણો કરતાં થાકયો છું'

"તમારા મનમા હજુયે કંઇ શંકાઓના નિર્ણય કરાવવા બાકી રહેલા હોય તો હું તેના જવાબો આપવા તૈયાર છું, જોકે મારે કબૂલ કરવું જોઈયે કે જવાબો દેતાં દેતા અને ભાષણો કરતાં કરતાં હવે તો હું થાકયો છું. હવે તો હું મારાથી બને તો મૌન રાખી તમારા પોતાના ઉદ્યમ અને તમારા પોતાના અન્તઃકરણ ઉપર આ સવાલ છોડવાનું વધારે પસંદ કરૂં આજે જ 'નવજીવન'ના એક ચર્ચાપત્રીએ મને સવાલ કીધો છે કે 'જો તમે અંતઃકરણને સૌથી ઉપર ગણો છો તો શા માટે અમારી જોડે આટલી બધી દલીલો કર્યા કરો છો? અમને અમારા અંતરના બળ ઉપર છુટા કેમ નથી મુકી દેતા?' એક દૃષ્ટિએ આ ટાણો ઠીક હતો એમ મારે કહેવું જોઈયે. પણ હું જાણુ છું કે મારા અંતરમાં જે અનલ પ્રગટી રહ્યો છે તે જો તમારી પાસે ઉઘાડો ન કરી બતાવું તો મારા પોતા તરફનું કર્તવ્ય ચૂકું; આથી જ હિન્દના એકથી બીજા છેડા સુધી ઘૂમતો રહીને હું તમને આશા તથા ધૈર્યનો સન્દેશ આપી રહ્યો છું. હું નવરો પડું તો તો તમે મને કાતતો અને હિન્દુસ્તાની

ચોપડીઓનાં પાનાં ફેરવતો જ જુઓ. હું હિન્દુસ્તાની જાણું છું પણ તેની ખૂબીઓથી હું તેટલો જ નાકેર છું. અંગ્રેજીના જેટલી પ્રવીણતા હિન્દુસ્તાનીમાં હું નથી ધરાવતો એની મને કેટલી અડચણ થાય છે તે હું જ જાણું છું.

"બંગાળના નવજવાનો, તમારી બધી સંકુચિતતાઓને બંગાળના ઉપસાગરમાં ડૂબાવી દો અને એક એવી અસીમ આશાથી ઉભા થાઓ કે જેને નિરાશાનું કોઈ ક્ષિતિજ મર્યાદિત કરી શકે નહિ."

મહમદઅલીનું ભાષણ

ગાંધીજીનું ભાષણ ઉપર પૂરૂં આપી દેવામાં આવ્યું છે. એ પ્રસંગે મૌ. મહમદઅલીનું ભાષણ પણ બહુ અગત્યનું હતું. ખાસ કરીને તેમનો કર્નલ વેજવુડના કેટલાક આક્ષેપોને જવાબ. કર્નલ વેજવુડે 'નેશન' પત્રમાં લખેલા ગાંધીજી ઉપરના એક લેખમાં મૌ. શૌકતઅલીને વિષે લખ્યું છે કે તેમની અહિંસાવૃત્તિ માત્ર ઉપરઉપરની છે. તેને જવાબ આપતાં મૌ. મહમદઅલીએ જણાવ્યું કે 'અમે અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો છે, કારણ તે કાર્યક્રમથી કાર્ય વધારે જલદીથી આટોપી શકાય એમ અમને લાગ્યું છે. આપણે હિંસાત્મક યુદ્ધને માટે બૉંબબંદુકો બનાવવા બેસીયે તો કેટલો વર્ષ તૈયારીમાં લાગે તેની કલ્પના નથી, જ્યારે આ કાર્યક્રમથી—શાન્તિના કાર્યક્રમથી એક વર્ષમાં સ્વરાજ લેવાની આપણે આશા રાખીયે છીયે.' કાંતવાનું કામ કરવા વિષે બોલતાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું, "જેમ આપણી અનેક વર્ષોની ગુલામીની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી તેમ જ આપણી સ્વતન્ત્રતા પણ એટલી જલદી પ્રાપ્ત થશે કે તેની સરખામણી પણ નહિ કરી શકાય. બગરદીસે સ્વતન્ત્રતા ઘેર કરાય તે માટે ગાંધીજી એક વર્ષને માટે તમને સૌને પુસ્તકો પડતાં મુકી રેંટીયો લેવાનું કહે છે. એ રેંટીયાના તાંતણાથી તમે આર્થિક પરતન્ત્રતાના તાંતણા તોડી શકશો. તમે તમારા દિલને પૂછી જુઓ કે તમારી સ્વતંત્રતા માટે તે તમને શેક્સપીઅર વાંચવાનું કહે છે? જો તેમ કહેતું હોય તો તેમ કરો. પણ જો તેમ વાંચ્યા કરવાથી મૅંચેસ્ટરનો આપણી ઉપરનો કબજો વધતો જાય એમ લાગે તો શેક્સપીઅરના અભ્યાસ ઉપર પૂળો મુકો."

આ પછી બીજાં ભાષણો શ્રી. દાસ, પાલ, જિતેન્દ્રલાલ બૅનરજીનાં થયાં હતાં, તેમાં હું વાચકને નથી ઉતારવા ઇચ્છતો. માત્ર શ્રીયુત દાસને ૧૦૦૦૦ રૂપીયા મોકલવાનો પત્ર લખતાં બાબુ ગોપાલચન્દ્ર સિંહે તેમને લખેલા પત્રમાંનો છેલ્લો ફકરો અહીં ઉતારૂં છું: "વિદ્યાર્થીઓએ સારૂં કર્યું હોય કે માઠું કર્યું હોય, કાર્યમાં જે, અદમ્ય ઉત્સાહથી તેઓ અગ્રેસર થયા છે તે અદમ્ય ઉત્સાહને સુપથે વાળવાને માટે પ્રજાએ—ધની, નિર્ધન, પંડિત, મૂર્ખ, સૌએ—જીવતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઇયે. જેઓ નહિ કરે તેઓની ઉપર તે ન કર્યા બદલ આળ રહી જશે એવી મારી ખાત્રી છે. આ ખાત્રીને લીધે મેં જે

કાંઇ આપવાનું હતું તે આપ્યું છે." બાબુ રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાય, સર પ્રફુલ્લચન્દ્ર રાય અને બીજા વિદ્વાન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જેઓ આજે આ હીલચાલની વિરુદ્ધ થઈ રહ્યા છે તેઓ ઉપરના પત્રમાંની વાતની અવગણના કરે છે.

બીજી પ્રવૃત્તિ

આ વિરાટ સભા પછી ગાંધીજીએ અહીં અનેક સભાઓ આગળ ભાષણ આપ્યાં છે, અનેક જણને મળ્યા છે, શિક્ષણ મંડળ સ્થાપ્યું છે, વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપોને મળી રહ્યા છે, અને બીજાં જે કંઇ વ્યવહારુ પગલાં લેવાં જોઇયે તે લઇ રહ્યા છે. સ્ત્રીઓની સભાઓમાં પ્રગટ થયેલા ઉત્સાહનું વર્ણન આપી શકાય એમ નથી. સ્ત્રીઓની કુલ ત્રણ સભાઓ થઈ. એક શ્રીયુત દાસના આમણામાં, જ્યાં ચારસેં પાંચસેં બંગાળી બહેનો હશે તેમનામાં થયેલ ઉઘરાણામાં છસેં રૂપીયાથી વધારે રોકડા રૂપીયા અને પાંચ હજાર રૂપીયાની કિંમતના દાગીના હતા. બીજી મારવાડી બહેનોની થઇ; તેમણે તો ઘરેણાં અને નાણાંનો વરસાદ વરસાવ્યો. બન્ને મળીને ૧૦ હજારથી ઓછું ઉઘરાણું નહિ હોય અને ત્રીજી એક સભા બાબુ નિર્મળચન્દ્રને ત્યાં થઇ. ત્યાં માત્ર સોએક બંગાળી બહેનોમાંથી આઠસેં જેટલા રૂપીયા થયા.

શ્રીયુત દાસની પાસે ખાનગી ગૃહસ્થો તરફથી તો મદદ આવ્યે જ જાય છે; જમીન, મકાન વગેરેની. પેલે દિવસે લગભગ લાખ રૂપીયાની કિંમતની જમીન અને મકાનવાળી એક શાળા આખી શ્રીયુત દાસને સોંપવામાં આવી. મારવાડી ભાઇઓ પણ ઠીક ઉત્સાહ બતાવી રહ્યા છે. તેમના તરફથી એક લાખ રૂપીયાને આશરે ઉઘરાણું થયું છે. ગુજરાતી ભાઇઓની ખાસ સભા બુધવારે રાખવામાં આવી છે.

રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ વિષે અહીં હજુ જોઇયે તેટલો રસ ઉત્પન્ન થયો ન કહેવાય, જો કે બહેનો શ્રીયુત દાસને ત્યાં મુકવામાં આવેલા રેંટીયા ઉપર કાંતવાનું શીખી જાય છે. શ્રીમતી ઊર્મિલાદેવી—શ્રીયુત દાસના વિધવા બહેને પોતાનું મકાન કાંતવાનું શીખવા આવનારી બહેનોને માટે ખુલ્લું મુક્યું છે. એક વેપારી સંસ્થાએ રૂ. ૧૦૦૦૦ કેવળ રેંટીયાને માટે જ આપ્યા છે.

વિદ્યાર્થીઓ કેટલા બહાર છે તે હાલ કહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ કૉલેજો બધી બંધ કરવામાં આવી છે. બે ત્રણ દિવસમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય ખુલશે એટલે ખબર પડી જશે કે કેટલા નવા આવે છે. પ્રવેશ માટે અરજીઓ જ્યારે ઉભરાવા લાગી ત્યારે શ્રીયુત દાસે એવો આગ્રહ ધર્યો કે જેઓ પોતાની કૉલેજ છોડયાનું સર્ટિફિકેટ લઇ આવે તેમને જ દાખલ કરવા. આવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ કાંઇ ઓછી નથી. વિદ્યાલય માટે મહિને ૨૦૦૦ રૂપીયા ભાડાનું એક મકાન તથા ત્રણ મકાનો તેમને રહેવા માટે લેવામાં આવ્યાં છે. આવતી કાલે નવી ઉઘડનારી ધારાસભા પ્રત્યે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા માટે આખા શહેરમાં સવારથી સાંજ સુધી આઠ સભાઓ થશે. દરેક સ્થાને ગાંધીજી અને મૌ૦ મહમદઅલી હાજરી આપશે

અહીંનું કામ પાર પડાવ્યા પછી ૪થી તારીખે ગાંધીજી ઝરીઆ જવાનો ઈરાદો રાખે છે. ત્યાંથી તા. ૬ઠ્ઠીએ પટના, ૮મીએ ગોરખપુર, ૯મીએ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ખુલ્લું મુકવા કાશી અને ૧૩ મીએ દીલ્હી—આ પ્રમાણે ક્રમ હાલ રાખવામા આવ્યો છે. લાલા લજપતરાયજીના ઉપરાઉપરી તારો આવવાથી ગાંધીજીનો પંજાબ જવાનો પણ ઈરાદો છે.

કલકત્તા
તા. ૩૧-૧-૨૧ — મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઇ

---

† ના૦ ડયુક ઓફ કૉનૉટને ખુલ્લો પત્ર

નામદાર !

આપ નામદાર અત્યાર સુધીમા અસહકાર, અસહકારવાદીઓ, તેમજ તેમની કાર્યપદ્ધતિઓ વિષે ઘણું સાભળી ચુકયા હશો. તેમા આ પ્રવૃત્તિના ઉત્પાદક તરીકે અનાયાસે મારે વિષે પણ સાભળ્યુ હશે. મને અંદેશો છે કે આપ નામદારને આપવામા આવેલી માહીતી એકતરફી હોવી જોઇયે. આવી સ્થિતિ વચ્ચે આપને સત્ય–શોધનનો માર્ગ કરી આપવા ખાતર, મારા મિત્રોને ન્યાય આપવા ખાતર, મને પોતાને ન્યાય આપવા ખાતર, જે અસહકારની લડત હું એકલો જ નહિ પણ ભાઇ શૌકતઅલી અને મહમદઅલી જેવા મારા સૌથી નિકટના સાથીઓ પણ ચલાવી રહ્યા છીયે તેની મર્યાદા કેવડી છે એ વિષેનો ખુલાસો આપ નામદાર આગળ રજુ કરવો એ હું મારો ધર્મ સમજુ છુ.

આપ નામદાર જેવાની હિન્દની મુલાકાતનો રાષ્ટ્રીય બહિષ્કાર કરવામા આગળ પડતો ભાગ લેવો મારે મન સુખની વાત હોય જ નહિ. મેં કોઇના આગ્રહ વિના સ્વેચ્છાથી જીંદગીના સતત ૩૦ વરસ સુધી સરકારની એકનિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરી છે; એમ માનીને કે એ જ રસ્તે મારા દેશની પરાધીનતા મટી સ્વાતન્ત્ર્ય સ્થપાશે. એના એ જ મને આજ આપ નામદારના સ્વાગતનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર પ્રજાને સૂચવવામાં જેવી તેવી આનાકાની નથી થઈ.

એક વાત હું આરંભમા જ સ્પષ્ટ કરી દેવા માગું છુ કે એક અંગ્રેજ સદ્‌ગૃહસ્થ તરીકે આપ નામદારની સામે અમારામાના કોઇને કશું છે જ નહિ. આપનુ શરીર અમારે મન હરકોઇ વ્હાલામા વ્હાલા મિત્રના જેટલું જ પવિત્ર છે. એ શરીરને જોખમમા જુએ તો મારા મિત્રમાનો કોઈ પણ પોતાનો પ્રાણ ખરચીને

પણ તેની રક્ષા કરતા પાછો હઠે, એવું હું નથી માનતો. વ્યક્તિ તરીકે કોઇ પણ અંગ્રેજ સામે અમે લડાઇ નથી માંડી, અંગ્રેજોની જાન લેવા અમે નથી મથી રહ્યા. પણ જે રાજ્યતન્ત્રે હિન્દની પ્રજાને શરીરથી, મનથી અને આત્માથી કેવળ નપુસક અને નાદાર કરી મુકી એ રાજ્યતંત્રને અમે અવશ્ય જડથી ઉખેડવા ઇચ્છીયે છીયે. જે અંગ્રેજ સ્વભાવમાથી પંજાબમા ઓડવાયરશાહી અને ડાયરશાહી ઉદ્ભવી શકી, જેમાથી ઇસ્લામનુ—અમારા સાત કરોડ ભાઇઓના મજહબનું—કેવળ નિર્લજ્જતાપૂર્વક અપમાન થયુ કે જે વડા પ્રધાને પોતે જાતે કરેલી પવિત્ર જાહેર પ્રતિજ્ઞાનો સાફ સાફ ભંગ કરી સિદ્ધ કર્યું, તે સ્વભાવની સામે અમારા બધા બળપૂર્વક ઝૂઝવાનો અમે સંકલ્પ કર્યો છે. આટલા તિરસ્કાર પછી હિન્દની ત્રીસ કરોડ નિષ્પાપ પ્રજાની લાગણીઓને એક શુ, બે શુ, અનેક જીવસટોસટના સવાલોની બાબતમા નિયમ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક તુચ્છકારનાર સરસાઈ અને દોરના તોરને હવે વધુ વખત સાખી બરદાસ કરતા બેસી રહેવું એ અમારા સ્વમાનનું ઘાતક છે. એમા અમે નામોશી જોઇ રહ્યા છીયે. આપ નામદારને મન પણ ત્રીસ કરોડ હિન્દી પ્રજા લાખ અંગ્રેજોને હાથે રાત અને દહાડો જીવના જોખમની બીકથી ફફડતી રહે અને બીકની મારી તેમને આધીન રહે એ સ્થિતિ અભિમાન લેવા જોગ ન જ હોઇ શકે

આવા રાજ્યતન્ત્રનો અન્ત આણવા નહિ પણ તેના મોભાની રક્ષા કરીને તેને અક્ષત રાખવાનુ, તેને નભાવવાનુ કાર્ય બજાવી આપવાને સારુ અત્યારે આપ નામદારનુ આ દેશમા આગમન થયુ છે. આવ્યા પછી આપનુ પહેલવહેલું જ જાહેર ભાષણ તપાસો એ લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની તારીફમા વાચેલુ એક વખાણ જ છે. લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની અંગત ઓળખનુ હું માન ધરાવું છુ એઓ એક નિખાલસ અને મળતાવડા સ્વભાવના ગૃહસ્થ છે. તેઓ સ્વેચ્છાથી એક કીડી સરખીને પણ ઇજા નહિ કરે. છતા રાજ્યકર્તા તરીકે તેઓ નિષ્ફળ જ નીવડયા છે. તેમણે પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાનો સ્વાર્થ ધરાવનારા સલાહકારોની આપમતલબી શીખામણ સાભળીને તે મુજબ પોતાને તણાવા દીધા. મદ્રાસમા પણ તે પોતાના મુલાકાની પ્રજાનુ અન્તર ઓળખી શક્યા નથી દેખાતા. અહીંઆ બંગાળ પ્રાન્તમા આવીને પણ આપ અહીંના ગવર્નરને પ્રશસાનું પ્રમાણપત્ર આપી રહ્યા છો, જે હાકેમ પણ મે એમને વિષે જે જે કઇ સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી એક ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે પૂરેપૂરા સદ્‌ગૃહસ્થ છે, છતા હાકેમ તરીકે તેમને પણ બંગાળના અન્તરની અને તેના આન્તરિક અભિલાષોની કશી જ ગન્ધ નથી. બંગાળ એટલે કઇ કલકત્તા નથી. ફોર્ટ

વિલિયમ તથા કલકત્તાના રાજમહેલો આ સુન્દર પ્રાન્તની અશરાફ અને અસાધારણ સંસ્કારી ગ્રામીણ પ્રજાને ઉન્મત્તપણે અને શિરજોરીપૂર્વક નીચોવી કાઢીને ખડાં કરેલાં શરમનાં સ્મારકો નહિ તો બીજું શું છે ?

અસહકારીઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે હિન્દની નિર્ધનતા અને નામોશીના આ મહાપ્રશ્નને થીંગડું દેવા માગનાર સુધારાઓથી અંજાવામાં સાર નથી; તેમ અધીરાઇથી ઉકળી જઇ માથું વાઢવા તૈયાર થયે પણ કશું વળે તેમ નથી. આવેશ અને ક્રોધમાં ખુનામરકી તરફ અમારાથી ન જ વળી શકાય. અમે 'વગરઆનાકાનીએ' કબૂલ કરી લઇયે છીયે કે આજની આ સ્થિતિને માટે અમે પોતે પણ તેટલા જ દોષી છીયે. અમારી ગુલામીને માટે પાપ સાધેની અમારી આ આપખુશીની ભાગીદારી જેટલી જોખમદાર છે તેટલાં જોખમદાર બ્રિટિશ તોપો અને સંગીનો નથી.

આમ આપ નામદાર જોઈ શકશો કે આપને હાર્દિક સ્વાગત આપવાની હીલચાલમાં ભળવા—ભાગ લેવાને લગતો અમારો ઇનકાર કોઈ પણ રીતે આપ નામદારની પ્રત્યેના અમારા અંગત વિરોધનું ચિહ્ન નથી, પણ જે રાજ્યતન્ત્રને ટકાવવા આપ આવ્યા છો તે રાજ્યતન્ત્રની સામેના અમારા વિરોધનો નિદર્શક છે. હું સમજું છું કે અંગ્રેજોના વ્યક્તિગત પ્રયત્નો અંગ્રેજ જાતિનો સ્વભાવ એક દિવસમાં ન ફેરવી શકે. પણ જો અમે અંગ્રેજોના બરોબરીઆ થઇયે તો તેઓ અમારી સામે અવિલખે ભાતની નજરથી જોતા થાય. તેવા થવા સારૂ અમારે સૌ પહેલાં તો ભયરહિત થવું જોઇયે; અમારે સ્વાશ્રયી બનવું જોઇયે; અને જે સરકારને અમે કાં તો સુધારવા અને ન સુધરે તો ફીટાડવા માગીયે છીયે તેના હાથના કેળવણી, ન્યાય, રક્ષણ અને આશ્રયથી અમારે સ્વતંત્ર થઈ જવું જોઇયે. આથી જ આ અહિંસામય અસહકારની ઉત્પત્તિ થઇ છે. હું એ પણ જાણું છું કે અમે બધા જ હજી વાણીમા તેમજ આચરણમાં અહિંસાધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરનારા નથી થયા; પણ અત્યાર સુધીમા એ દિશાએ અમે કરેલી ગતિ કેવળ કલ્પનાતીત છે એવી હું આપ નામદારને ખાત્રી આપું છું. કદી ન સમજે તેટલાં આ અહિંસામય લડતનું રહસ્ય અને કિંમત પ્રજા અત્યારે સમજી ગઇ છે. હવે તો હરકોઇ રસ્તે ચાલનાર ત્રાહિતને પણ આ લડત કેવી ધાર્મિક અને આત્મશુદ્ધિના તત્ત્વ ઉપર ખડી થયેલી છે એ દેખાય તેમ છે. અમે રહ્યા દારૂની ટેવો છોડી રહ્યા છીયે. અમે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હિન્દને છોડવવા મથી રહ્યા છીયે. અમે પહેરવા ઓઢવામાં દાખલ કરેલો "ખોટો" પરદેશી ; ભભકો

અને ડાકડિમાક ફગાવી દઇ અમારા પુરાણા રેંટીયાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી રહ્યા છીયે, અને જીવનની અમારી પુરાતન સાદાઈ તરફ પાછા વળી રહ્યા છીયે આમ કરીને આજની આ હાનિકારક સંસ્થાને અમે થીગડી દેવા માગીયે છીયે.

આપ નામદારને એક અંગ્રેજ તરીકે આ પ્રવૃત્તિનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવા અને સામ્રાજ્યને માટે, બલ્કે આખી દુનિયાના દર્દોને માટે તેમાં સુતેલી શક્તિઓને આંક કાઢવા હું વીનવું છું. અમે દુનિયામા જે કંઇ નેક છે, પાક છે, તેની સામે લડાઇ કરવા નથી નીકળ્યા, ઇસ્લામનું—અમે મથી રહ્યા છીયે તે ઢબે—રક્ષણ કરવામા અમે બધા ધર્મોને અભય આપવા મથી રહ્યા છીયે; હિન્દુસ્તાનનું માન ભ્રષ્ટ ન થવા દેવામાં અમે આખી માનવજાતિના માનને માટે રક્ષણનો કોટ ચણી રહ્યા છીયે, કારણ અમારા હથિયાર કોઇને ઇજા કરે એમ નથી. અંગ્રેજોની જોડે અમે મિત્રને નાતે રહેવા ઇચ્છુક છીયે, પણ એ મૈત્રી વાતમા તેમ વર્તનમા બન્નેમા બે બરોબરીઆ વચ્ચે હોય તેવી મૈત્રી હોવી જોઇયે. આ નેમ પાર પડે ત્યાં સુધી અમારે અસહકાર એટલે અમારી પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરવાની આ લડત ચાલુ જ રાખ્યે છૂટકો. આપ નામદારને અને આપની મારફત પ્રત્યેક અંગ્રેજને અસહકારના આ સ્વરૂપને સમજી લેવા અને તેની કદર કરવા હું વીનવું છું.

લિ૦ હું છું,
આપ નામદારનો સાચો સેવક,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ

રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ ઠીક ચાલી રહી જણાય છે. રેંટીયાની માગણી અનેક જગ્યાએથી આવે છે એ હું જોઉં છું. પણ જો એક જ સ્થળેથી રેંટીયા બનાવી આપવાની માગણી થયાં કરે તો આપણે વળી પાછા અટવાઈ જવાના.

આ પ્રવૃત્તિમા જેટલું ફળ રહેલું છે તેટલી જ સહેલાઈ રહેલી છે. ફળ તેની સહેલાઇમા જ છે. રેંટીયો દરેક ગામમાં બની શકે એવી સામાન્ય વસ્તુ છે. તેનો દરેક ભાગ જે કોઇ ગામમા સુતાર ને લુહાર છે ત્યાં બની શકે તેમ છે. ત્રીસ કરોડની વસ્તી છે એટલે દસ માણસે એક ઘર ગણીયે તો ત્રણ કરોડ ઘર થયાં. ત્રણ

કરોડ રેંટીયા જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થાય ત્યારે સ્વરાજ્યવાદીને શાન્તિ વળે. તેટલા રેંટીયા જો એક જ સ્થળેથી તૈયાર કરી આપવાના હોય તો કામ અટકી પડે.

હિન્દુસ્તાનમાં સાડાસાત લાખ ગામડાં છે. એટલે આ પ્રવૃત્તિ તેટલાં ગામડાંમાં વહેંચાઈ જાય. આ ગામડાં અઢીસો જીલ્લામાં વહેંચાઈ ગયાં છે. એટલે જો દરેક જીલ્લાદીઠ એક એક માણસ આ કાર્ય કરનાર નીકળી પડે તો પ્રવૃત્તિ વ્યાપક સ્વરૂપ લઈ શકે; અને તે તે જીલ્લાને રેંટીયા તે તે જીલ્લાનો કારભારી પૂરા પાડી શકે અથવા માર્ગ બતાવી શકે તો જ કામ આગળ વધી શકે.

રેંટીયાની માગણીઓ કેવળ આશ્રમમાં જ ચાલી આવે છે એ બતાવે છે કે આપણે આપણા કારીગરવર્ગમાં પ્રવેશ નથી કર્યો. આપણે દરેક ગામની અઢારે વર્ણને સ્વરાજની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતી કરવી રહી છે. અંગ્રેજી ભણેલા જ સ્વરાજની ચળવળ ચલાવી શકે એ ઘેલછામાંથી આપણે જેમ નીકળતા જઈયે છીયે તેવી જ રીતે માત્ર મુસદીવર્ગ જ આ પ્રવૃત્તિ શોભાવી શકે એ વાત પણ આપણે ભૂલી જવી જોઈશે.

સ્વરાજની તાલીમ એ આપણી પ્રાથમિક તાલીમ છે. એ બાળક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પુરુષ, બધા વર્ણનાંને, બધા ધર્મનાંને આપવાની રહી છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર નથી. આપણે આ રાક્ષસી રાજ્યનો નાશ કરવો છે, તે રાજ્યમાં આપણું શ્રેય નથી. તેનો નાશ કરવાનું સાધન શાન્તિમય અસહકાર છે. અસહકાર એટલે આપણા બધામાં સહકાર. આપણામાં સહકાર એટલે આપણામાં સ્વતન્ત્ર થવાની ઇચ્છા ને શક્તિ. આ ઇચ્છા પાર પાડવાની શક્તિ મેળવવાનું મોટામાં મોટું સાધન રેંટીયો છે. આટલું જ્ઞાન સહુ કોઈને થોડા સમયમાં આપી શકાય છે.

એટલે આપણે આપણા સુતાર, લુહાર, મોચી, ખેડૂત વગેરેને આ કાર્યમાં પરોવવા જોઈયે. સ્વામિનારાયણનું મન્દિર કારીગરોએ મફત બાંધ્યું. ધનિક માણસોએ તેને સારૂ ધન આપ્યું. સ્વરાજમન્દિર સ્વરાજના ભક્ત કારીગરો કેમ મફત ન બાંધે? મજૂર પોતાની મજૂરીનું દાન આપે ને પૈસાદાર પોતાના પૈસાનું. આવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવા સારૂ યોગ્ય જ માણસોની જરૂર છે, પણ તે પ્રામાણિક સેવક હોવા જોઈયે.

અત્યારે હજુ બધી પ્રવૃત્તિ અપંગ વર્ગમાં જ ચાલી રહી છે. મારો ખાસ વિશ્વાસ છે કે આપણે શિક્ષિતવર્ગ ખરૂં સ્વરાજ-મેળવવા અપંગ બની ગયા છીયે. આપણને ખબર પડી ગઇ છે કે સ્વરાજ વાતોથી, ભાષણોથી, અરજીઓથી, વિલાયતનાં

તા. ૬-૨-૧૯૨૧

ઉપ્પુદેશનોથી ન મળે પણ સ્વરાજમા સ્વધર્મ રહ્યો છે, સ્વરાજ બહાદુરીથી અને મનથી જ મળે, એમ તો હજુ માનતા થવા લાગ્યા છીયે. હવે આપણે તે માન્યતાને વ્યાપક કરવાની રહી. એ માન્યતા જે દહાડે વ્યાપક થાય તે દહાડે સ્વરાજ છે. તે કામ કરીયે તો એક વર્ષમા કરી શકાય એવુ છે. તેથી જ હુ કહી રહ્યા છુ કે એક વર્ષમા સ્વરાજ મળવુ સભવિત છે.

પણ આ લેખનો વિષય તો રેટીયો છે. સ્વરાજ મેળવવુ એટલે રેટીયો દરેક ઘરમા દાખલ કરવો ને તે વડે સુતર કતાવવુ.

રેટીયો મારી પાસેથી મગાવવાને બદલે સધાએ તે પોતાના ગામમા પેદા કરાવી લેવો જોઇયે.

આપણે ડરીયે છીયે, આપણે અજાણ્યા છીયે, તેથી રેટીયો શોધતા વખત જાય છે હિન્દુસ્તાનમા ખૂણેખાચરે બધા પ્રાન્તોમા રેટીયો પડ્યો છે. દરેકે, પોતાના ગામમા ને લત્તામા શોધ કરી લેવી જોઇયે મળી આવે તો સુતારને શોધી, લેવો જોઇયે. કદાચ તેને જ્ઞાન હશે છેવટે ન જ મળે તો એક નમૂનો મગાવી તે પ્રમાણે બીજા બનાવડાવવા જોઇયે.

પણ રેટીયો મળ્યે જ કંઇ સૂતર કતાવાતુ નથી. તે તો પ્રથમ પગથીઉ છે રૂની પૂણી જોઇયે તેને સારૂ પીંજારાને શોધી લેવો પડશે, તેને પીનવવો પડશે તેને પણ સ્વરાજનો પાઠ દેવો પડશે

ઉપલા વિચારો વખતોવખત અપાઈ ગયા છે છતા તે જુદા કે તે જ શબ્દોમા કહી જવા પડે છે, કેમકે હજુ આપણામા કાર્યશક્તિ ને આવડત નથી આવ્યા

રેટીયાની માગણી થાય છે તેવી જ ખાદીની થયા કરે છે. સૂતર સારૂ પેદા થયુ એટલે ખાદી આખા હિન્દુસ્તાનમા પાથરી શકાય તેટલી ઉત્પન્ન થઈ શકશે

સૂતર તે સૂતર હોવુ જોઇયે રૂમાથી ગમે તેવો ધાગો તાણી કાઢ્યો તેને સૂતર કોઇ નહિ ગણે સૂતર એ કે જે વણી શકાય તે વળદાર, રેસા વિનાનુ ને એકતાર હોવુ જોઇયે, તે કીટીથી રહિત હોવુ જોઇયે.

ગુજરાતમા રેટીયો એટલે દરજ્જે પેસી ગયો છે કે જરા વધારે શ્રદ્ધા આવી જાય તો ગુજરાતમા જ કરોડ રૂપીયાની ખાદી એક વર્ષમા વણી શકાય આનો અર્થ એ થાય કે ગુજરાતના ગરીબ ઘરોમા એક કરોડ રૂપીયા પેસી જાય, ને તેમ છતા પાખડ ન વધે, કેમકે જ્યારે ગરીબના પેટમા ધાન નાખવાને સારૂ પૈસો અપાય છે ત્યારે તેનુ ફળ પુણ્ય જ હોય છે [illegible]

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૫-૪-૧૯૨૧

૬ સરકારની સંકડામણ

મારી નાગપુરની મુલાકાત દરમિયાન મને ડૉ. ચોળકર ઉપર જે ભાષણને માટે કામ ચાલ્યુ છે તે વાંચવા મળ્યુ પોલીસના માણસના હાથનો રિપોર્ટ છતા આ ભાષણ સાવ નિર્દોષ છે. ના. વાઇસરાયના શબ્દોમા કહીયે તો તે 'વિશેષણો વગરનું' છે. આખુ ભાષણ પહેલેથી છેલ્લે સુધી રીતસર દલીલો વાળું છે.

પણ 'પ્રજાસત્તાક રાજ્યતન્ત્ર'ની એમા ચર્ચા કરવામા આવી છે એ ભારે દોષ એમા રહેલો છે! જો આને ગુન્હો ગણવામા આવે તો મહાસભાના લગભગ એકેએક અનુયાયીને ગુન્હેગાર ગણવો રહ્યો. કારણ સંપૂર્ણ સ્વતન્ત્રતા વગર પોતાના જન્મસિદ્ધ હક્ક પામવાની તેને આશા ન જણાય તો પ્રજાસત્તાક રાજ્યતન્ત્ર સ્થાપવાનો વિચાર તેમજ તજવીજ કરતા તે અચકાશે નહિ

હકીકત તો એ છે કે મધ્ય પ્રાન્તમાં તેમજ બીજે દારૂનિષેધની હીલચાલની અસર થવા લાગી છે અને સરકાર હવે તેને બરદાસ કરી શકે એમ નથી. શ્રીયુત

તા. ૫-૪-૧૯૨૧

ભગવાનદીનજી જેમને લોકો મહાત્મા કહીને બોલાવે છે તેઓ નાગપુરના દિનપ્રતિદિન ખીલતા જતા અસહયોગ આશ્રમના માનવંતા આચાર્ય છે. તેઓ સરસ વક્તા અને કાર્યકર્તા છે. આબકારીના રક્ષણ ખાતર એમને મ્હોડે તાળુ દેવાનો સરકારનો ધર્મ (!) રહ્યો મધ્યપ્રાન્તો અને બીજે ચાલી રહેલી પકડાપકડી અને કેસોનો બીજો અર્થ હું કરી જ શકતો નથી. જેઓ પીઠાવાળાઓને અગર પીઠામા જનારાઓને મારફાડ કરવા લોકોને ઉશ્કેરે અગર જાતે તેમને મારફાડ કરે તેમની પર અલબત્ત કામ ચલાવો, પણ આટલે દહાડે આજે ઉઠીને રાજદ્રોહની કલમો હેઠળ લોકો પર કામ ચલાવવાનું કયું કારણ? જવાબ સ્પષ્ટ છે. દારૂનિષેધની આ હીલચાલમા જોખમદાર માણસોને હાથે કોઇ પણ જાતના જોરજબરાઈ થતા નથી. બેજવાબદાર લોકોને હાથે કપાક થતા છમકલા એક ક્ષણમા અટકાવી શકાય એમ હોય છે પણ સરકારને એ કયા જોઇયે છે? એને તો દારૂઅફીણની ઉપજ ડૂબવા બેઠી છે તેની બળતરા ઉઠી છે. અને તેથી આ આશ સ્ફટતું અટકાવવાને વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબી ગમે તેવા પગલા લેવા તેણે નિશ્ચય કર્યો છે,

આ ચિકિત્સા જો ખરી હોય તો તેનો ઉપાય પણ સાવ સહેલો છે. કાર્યકર્તાઓ પર કામ ચલાવવાનું લૂલુલંગડુ બહાનું પણ આપણે સરકારને ન મળવા દેવુ. ચાલુ રાજ્યતન્ત્રની સામે અપ્રીતિ પેદા કરવી એટલો જ જો રાજદ્રોહનો અર્થ હોય તો તેવી અપ્રીતિ કરવી એ અત્યારે પુણ્ય છે એ દરેક હિન્દીનો કર્તવ્યધર્મ છે પણ આ ધર્મનો પ્રજાને ઉપદેશ કરવાની આજે જરૂર નથી ચાલુ રાજ્યતન્ત્રને માટે પ્રજામા કોઇ પણ જાતનો પ્રેમ છે જ નહિ. ખિતાબદારો ખિતાબો રાખી રહ્યા છે તે તેમને એ ગમે છે એટલા સારૂ નહિ, પણ તેમનામા પોતાના ધનવૈભવ ખોવાનું જોખમ ખેડવા જેટલી હિમ્મત નથી એટલા માટે. મને એકથી વધુ એવા દાખલાઓની ખબર છે જેમા જાગીરદારોને તેઓ સરકારના આશ્રિત રહેવુ છોડી દે તો તેમની જાગીરો જપ્ત થવાની ધમકી મળેલી છે. બીજા પણ અનેક એવા લોકોને હું જાણું છુ જેઓ પોતાના રોજગારને ધક્કો પહોંચવાની બીકથી જ પોતાના ખિતાબો અગર સરકારી માનપાનને પકડી રહ્યા છે, આટલે સુધી સરકારનો દોર અસર કરે છે. પણ આ વર્ગના લોકો સુદ્ધા જે રાજ્યતન્ત્રની હેઠળ પોતાને બે પાંચ લાખ રૂપીયા મળવા છતા બીજી બાજુએ દેશના કરોડો રૂપીયા કશા વળતર વગર દેશની બહાર તણાઇ જાય છે એ રાજ્યતન્ત્રને દફનાયેલું જોઇ રાજી જ થાય એ વિષે મારા મનને શંકા નથી,

તા. ૫-૪-૧૯૨૧

તેથી જ હું ફરીફરીને કહું છું કે આ રાજ્યની સામે અપ્રીતિ ફેલાવવાના કાર્યમાં રોકાવાની આપણે જરૂર નથી પ્રજાની આખ આગળ અત્યારે . આ રાજ્યતન્ત્ર જેટલું કાળું છે તેથી વધારે કાળું આપણે ચિતરી શકવાના જ નથી. આપણે તો એ રાજ્યતન્ત્રને દફનાવવાનો રસ્તો જ લોકોના હાથમા મુકી છુટવું જોઇએ. એ રસ્તો આત્મશુદ્ધિનો છે. જ્યારે દારૂ ન પીવાને અગર તો રેંટીયો કાંતવાને ગુન્હો ગણવાનું જાહેર કરવાની સરકારને ફરજ પડે એવી સ્થિતિમા આપણે તેને લાવી મુકીશું ત્યારે જ સરકાર ખરી સંકડામણમા આવશે. આપણે સમજી જવું જોઇયે કે જ્યાં સુધી આપણે ચાલુ રાજ્યતન્ત્રથી અંજાઇને અગર તો અંજાવાનો દેખાવ કરીને અથવા તો તેને સખ્ખી ચલાવવાને નામનુ પણ બહાનુ આપીને તેને પ્રતિષ્ઠા પહેરાવીયે છીયે ત્યાં સુધી જ એ નભી શકે છે.

પણ આપણી હીલચાલની અસર થતી જાય છે તેમ તેમ સરકારને સંકડામણ પણ લાગવા માંડે એ દેખીતું છે. જુદા જુદા પ્રાન્તોમા નવા નવા સખ્ખીના પગલા લેવાવાનું ચાલુ છે. બિહાર સરકારે તેમા પહેલ કરી છે. હવે સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે પણ અસહકારની પ્રવૃત્તિને 'ક્રાન્તિકારક ' તરીકે જાહેર કરી છે ! આટલા દિવસ સુધી 'ક્રાન્તિ' શબ્દથી ખુનામરકીનો અર્થ સૂચવાતો, અને એ અર્થમા જામેલી સત્તાઓ તરફથી તેની હમેશા નાલેશી થતી આવી છે. પણ અસહકારની પ્રવૃત્તિને 'ક્રન્તિકારક' કહીયે તોપણ એ હથિયાર અને ખુનામરકીની ક્રાન્તિ નથી. એ સ્વાભાવિક ઉન્નતિની ક્રાન્તિ છે, એ લોહી વગરની ક્રાન્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિ વિચારનો પલટો છે, અન્તરપલટ છે. અસહકાર આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે અને તેથી માણસના વિચારોમા તે અસબત્ત ક્રાન્તિ કરી મુકનાર વસ્તુ છે. તેથી તેને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન એ જબરાઇથી સહકાર કરાવવા સમાન છે.

આમ આ પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવાના હુકમો બીજા ગન્ડોમા રેંટીયા શરૂ કરવાની કે દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિને દાબી દેવા અગર તો તેમા દખલ દેવાના અને એ રીતે દંગાતોફાનનો જુસ્સો ઉશ્કેરવાના હુકમો જ ગણાશે. કારણકે આડકતરી રીતે પણ લોકોને પરદેશી કપડા પહેરવા કે દારૂનાં પીઠાંને આશ્રય આપવાની ફરજ પાડવાનો પ્રયત્ન તેમના જુસ્સાને ઉકાળવાનો જ. પણ આપણી જીત તો આપણે આટલી હદ સુધીની જબરાઈ તેમજ જુસ્સાની સામે પણ સામો હાથ ન ઉગામતાં ત્યારે આપણી શાન્તિ ડગવા નહિ દઇયે ત્યારે જ છે. આપણી ખામોશીથી જ આપણે સરકારના પાગલપણાને જમીનદોસ્ત કરવું જોઇયે. આપણે ઘડી ન ભૂલવું

જતો હતો ને બળદનો ત્રાસ જોયાં કરતો હતો. બેએક મિનિટ તો સહન કર્યું. પછી બળદના માલીકની પાસેથી પરોણો માગ્યો. તેણે તે આપી દીધો.

તે સમજ્યો. મને તે ઓળખતો ન હતો. મને 'બાવાજી' નામથી બોલાવતો હતો. 'મહાત્માજી' કરતા ''બાવાજી' મને વધારે પ્રિય લાગ્યું. મારા પોશાક પરથી તેણે મને 'બાવો' માન્યો. 'બાવાજી'નો પોશાક પહેરવો સહેલ છે. 'બાવાજી'ના ગુણ મેળવવા દોહલા છે. છતાં હિન્દુસ્તાનના ભોળા લોક તો પહેરવેશની સાદાઈથી સદાય ભોળવાયા છે ને ભોળવાયે જશે.

મેં ગાડીવાનને લાકડીને ખૂડે છેડેયા વાપરવા ભલામણ કરીને લાકડી પાછી આપી. બળદને દોડાવવાની કંઈ જરૂર નથી, કલાક મોડા પહોચું તેની તેણે ફીકર ન કરવી એમ કહ્યું. તેને મેં આર કાઢી નાખવા વીનવ્યો. તેણે તેમ કરવાનું વચન આપ્યું. તે પાળશે કે નહિ તે જુદો સવાલ છે

આ બનાવની મારા મન ઉપર ઠીક અસર થઇ. આપણું જીવન કેવું વિચારશૂન્ય ને દયાશૂન્ય છે એ મેં જોયું. આપણા દરેક કૃત્યમા વિચાર અને દયા હોવા જ જોઇયે, અને જ્યા વધારે દુર્બળતા, નિરાધારતા, વધારે અવાચકતા છે ત્યાં વધારે દયા હોવી જોઇયે એમ સ્પષ્ટ લાગ્યુ આપણે આપણી જાત—માણસજાત ઉપર દયા ખાઇયે છીયે તેમાં નવાઇ નથી. તે તો ખાવી જ જોઇયે. પણ કંગાળ દુકાળીઆં મનુષ્યો કરતાં પણ પશુ વધારે નિરાધાર, દુઃખી ને અવાચક નથી? દુકાળીઆં તો દુઃખથી પીડાય ત્યારે આપણી સામે લડે પણ ખરાં; પણ બળદ શું કરે? તે તો ન બોલી શકે, ન બંડ કરી શકે.

મને પાઠ્ય પુસ્તકોમાંનો પશુસંવાદ યાદ આવ્યો. તેમાંનુ રહસ્ય તદ્દન સાચું લાગ્યું. આપણું જીવન કેવું વિચારશૂન્ય? મેં વિચાર્યું હોત તો બળદની ને હાંકનારની પરીક્ષા લીધી હોત ને લાકડીની આર મુસાફરીને આરંભે જ ખેંચાવી લીધી હોત.

જો ગાડીવાને વિચાર કર્યો હોત તો તે પોતાના વાંસામાં કોઇ આર ભોંકે તો કેવું લાગે એ જાણી લેત ને પરોણામાં આર ન રાખત, બળદને મારીને ન દોડાવત.

હું વિચારતો જાઉં છું તેમ તેમ સ્વરાજની શરતો 'વધતી' જાય છે. આપણે આત્મશુદ્ધિ કરી સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો આપણી શુદ્ધિની મર્યાદા ક્યા બાંધશું? આપણા ભંગી ભાઇને આપણે માજાયા ભાઇની જેમ ગણશું ત્યાં હદ આવી જશે? આપણાં પશુ ભાઇબહેનોનું શું? તેમના જીવમાં ને આપણા જીવમા કેટલો તફાવત

હશે ? આપણે ખાઈયે, સૂઈયે, સુખદુઃખ અનુભવીયે છીયે તેમ તેને પણ છે. આપણે બહુ તો તેના મોટા ભાઇ હોઇયે. તે સિવાય વધારે શું હોઈ શકે ?

આપણે બીજાને તેની ફરજ અદા કરવાનું કહીયે છીયે: ન કરે તો ચીડાઇયે છીયે; 'ડાયરને ફાંસીએ ચડાવો' એમ પોકાર કરીયે છીયે. પશુની આપણી સામેની ફરીઆદ સાંભળનાર આપણે વિષે શું વિચારતો હશે ?

આપણે હિન્દુ ગૌરક્ષાને પ્રાણરક્ષા સમાન ગણનારા; ગાયને બચાવવા મુસલમાન સાથે વેર બાંધનારા; બળદને આર ભોંકીને ચલાવીયે, બળદ ઉપર ન લાદવા જેટલો ભાર લાદીયે, તેને ઓછામાં ઓછું ખાવાનું આપીયે, ગાયની પાસેથી લોહી નીતરે ત્યા લગી દૂધ લઇયે, તેને ફુંકીને દૂધ ખેંચીયે, આપણો મુસલમાનને ગાય ન મારવાનું કહેવાનો શો અધિકાર ? મુસલમાન ગાયને ખોરાક સારૂ મારવામાં પાપ નથી માનતા. હિન્દુ બળદને આર મારવામાં પાપ નથી એમ કઇ દાવો કરી શકશે ? આપણે તો જાણીબુઝીને પાપ કરીયે છીયે. અજાણે થયેલા પાપની માફી ઇશ્વર આપે છે એમ કહેવાય છે. અજાણે થયેલા દોષોનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય, જાણી જોઇને પાપ કરીને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા નીકળ્યાથી કઇ શુદ્ધિ મેળવાય ?

એટલે વિચાર કરીયે તો આપણે જોઇશું કે સ્વરાજ મેળવવા સારૂ આત્મશુદ્ધિ મેળવવાની હદ જ નથી જેમ વહેલી શુદ્ધિ તેમ વહેલું સ્વરાજ.

સ્વરાજ એટલે ધર્મરાજ. જો ચાલુ રાજ્યનીતિ બદલી બીજી એવી જ રાજ્યનીતિ દાખલ કરીયે તો તે સ્વરાજમાં નહિ ખપે, તે વડે લોકકલ્યાણ નહિ થાય. જેમ સ્વરાજની શરતો છે તેમ સ્વરાજની નિશાનીઓ પણ રહેલી છે. મારા નડિયાદના ભાષણમાં મેં સ્વરાજની નિશાનીઓનો ઇશારો કર્યો હતો. કોઇ વેળા તે એક લેખમા ટાંકી જઇશ.

દરમિયાન આટલું તો આપણે સમજી લેવું જ જોઇશે કે આપણો આત્મશુદ્ધિનો દાવો ખરો હોય તો આપણે આપણું વર્તન સુધાર્યે જ જવું જોઇશે. કીડીથી માંડી કુંજર સુધી સૌના હકો તપાસી આપણે તે આપવા જોઇશે. એમ કર્યે આપણા હકો આપણને જગત વગરમાગ્યે આપશે એ વિષે કોઇએ શંકા જ ન રાખવી.

આ રાજ્યને—આ રાજ્યનીતિને રાક્ષસી રાજ્ય, રાક્ષસી રાજ્યનીતિ આપણે ગણીયે તે પહેલાં આપણે જાતે તેવી નીતિમાંથી નીકળી જવું જોઇશે. જેવા નીકળ્યા તેવી જ તે નીતિ બંધ થશે. તેથી જ હું કહી રહ્યો છું કે આપણે સાત મહિનામાં

સ્વરાજ મેળવી શકીયે છીયે કેમકે જે કરવું છે તે આપણે જ કરવું રહ્યું છે ને તે કાર્ય માત્ર વિચારના પરિવર્તનનું જ છે. આપણે આપણા ખ્યાલો બદલી દઇયે તો તે પ્રમાણે વર્તનમા ફેરફાર કરવો ક્ષણમાત્રની વાર છે.

હું ઉમેદ રાખું છું કે કોઈ વાંચનાર એવો આરોપ નહિ મુકે કે હું દહાડે દહાડે સ્વરાજની શરતો વધારતો જાઉં છુ. વિચારી વાચનાર સમજશે કે હું સ્વરાજની શરતો હળવી ને સહેલી બતાવી રહ્યો છું.

આપણે યા તો વધારે રાક્ષસી બનીને આ રાક્ષસી નીતિને રોકવી રહી અથવા તો રાક્ષસી નીતિથી અલગ રહી તેને મટાડવી રહી. પાપ, અન્યાય કોઇ કાળે સ્વતન્ત્રપણે નભી શકતા જ નથી. તેને હમેશા ઓથ જોઇયે તેથી જ સર્વ ધર્મનું શિક્ષણ છે કે પાપની સાથે અસહકાર કરવો એ પરમ ધર્મ છે. પણ જો તેમ કરીને આપણે પાપનીતિ દૂર કરવી હોય તો આપણે દરેક ક્ષણે વિચાર કરીને આપણા જીવનને પાપમાથી બચાવી લેવું એટલે પાપી નીતિ એની મેળે પડી ભાગશે.

અસ્પૃશ્યતા વિષે શંકા

અસ્પૃશ્યતાનો વિષય એવો છે કે તે બાબત અનેક માણસોને અનેક પ્રકારની શંકાઓ આવ્યા કરે છે. કોઇ એક રીતે તો કોઇ બીજી રીતે તેનો બચાવ કરવા મથી રહ્યા છે. આમ દરેક ઘર ઘાલી ગયેલા રિવાજોને વિષે બને છે કોઇ રિવાજો તેની સામે વિરોધ થયા વિના તુરત નથી દૂર થઇ શક્યા. શરાબ ઇત્યાદિ પીવાની ટેવનો પણ બચાવ થતો આપણે જોઇયે છીયે. કેટલાક તો શરાબ પીવાનો ધર્મ પણ માનનારા પડયા છે ! ત્યાં પછી અસ્પૃશ્યતાની તો વાત જ શી ? નીચેના ત્રણ પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાની એક મિત્રે સૂચના કરી છે :

૧. ભંગી ચમારનો ધધો જ મેલો છે. ને જેનો તે ધધો થઇ પડે છે તેની ઉપર તેની એવી સૂક્ષ્મ અસર થાય છે કે ભલે તે હમેશા નાહીને સાફ થાય તોપણ તેનું હાડ જ મેલુ થઇ ગયેલુ હોય છે. એટલે તેનો સ્પર્શ સર્વથા વર્જ્ય હોવો જોઇયે

૨. દાક્તર ઇત્યાદિ જે મેલાં કામ કરે છે તેવો ધંધો કંઈ ભંગીનો નથી તેઓ નિરન્તર તેવું કામ કરતા નથી ને કરે છે ત્યારે તેઓ તેવું કામ કરીને સાફ થઇ જાય છે.

તા. ૫-૪-૧૯૨૧

૩. ઢેડભંગી જ્યાં સુધી પોતાનો ધંધો જ ન મેલે ત્યાં લગી તેને અડાય જ નહિ.

ઉપલી દલીલો કંઇક નવા પ્રકારની છે. એક પક્ષ એમ કહે છે કે 'અસ્પૃશ્ય' જો ન્હાતાધોતા થઇ જાય તો પછી કંઈ કહેવા જેવું નથી રહેતું. હવે ઉપરની દલીલ કરનાર પક્ષ કહે છે કે ભંગીના હાડમાં જ મેલ પેસી ગયો છે તેથી આપણે તેને ગમે તેટલો ધોઇયે તોપણ તેનો સ્પર્શ ન કરી શકાય.

બન્ને પક્ષની ભૂલ હું તો ચોખ્ખી જોઇ શકું છું. આપણને ભંગી વગેરેને ન અડવાની ટેવ પડી છે. વળી તેને ધર્મનું રૂપ અપાયું છે. એટલે હવે તેઓને અડકવાની ઇચ્છા નથી થતી; તેથી ગમે તે પ્રકારે આપણી આદતનું સમર્થન કરવું આપણને ગમે છે. મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો ભંગીને જે મેલ ચડે છે તે મેલ શારીરિક છે અને તે મેલ તુરત દૂર કરી શકાય છે. પણ જેઓને અસત્ય, પાખંડ ઇત્યાદિનો મેલ ચડે છે તે એવો સૂક્ષ્મ હોય છે કે તેને કાઢવો જ મુશ્કેલ પડે છે. જો કોઇને અસ્પૃશ્ય ગણી શકાય તો તે અસત્ય અને પાખંડ રૂપી મેલથી ભરેલા લોકો છે. પણ તેઓને અસ્પૃશ્ય ગણવાની તો આપણી હિમ્મત જ નથી ચાલતી, કેમકે આપણા બધામાં એવો મેલ થોડેઘણે અંશે રહેલો જ છે. આપણે જો તેવું કરવા બેસીયે તો જગતના કાજી બન્યા જેવું થાય ને આપણે પોતે અસ્પૃશ્ય થઇ જઇયે. આ ખરી મલિનતાને સારૂ આપણી પાસે ધીરજ અને પોતાની આન્તરિક સ્વચ્છતા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. પણ ભંગીની મલિનતા તો હાડ નથી ચાલતી, એટલું જ નહિ પણ તેનો તો ઉપાય સહેલો છે. તેઓને આપણે આપણા કરીયે એટલે તેઓ જરૂર સાફ થઇ રહેવાના.

દાક્તરનો ધંધો મેલ સુંથવાનો નિરન્તરનો જ છે. તેઓને જો ચોરીએ કલાક વાઢકાપનું કામ મળે તો કંઇ તે કરવા તે ઇનકાર નહિ કરે. વળી તેઓ પણ પોતાની આજીવિકાને અર્થે પોતાનો મેલ સુંથવાનો ધંધો કરે છે. છતા તે કાર્યને આપણે પરોપકારી ગણીયે છીયે ને દાક્તરને માન આપીયે છીયે. મારી દલીલ એવી છે કે દાક્તરનો ધંધો તો માત્ર દરદીને ઉપકારક છે, પણ ભંગીનો ધંધો આખા જગતને ઉપકારક હોઇ દાક્તરના ધંધા કરતા પણ વધારે આવશ્યક ને પવિત્ર છે. દાક્તરો પોતાનો ધંધો છોડે તો દરદીઓનો નાશ થાય, પણ જો ભંગીનું કાર્ય બંધ થાય તો તો જગતનો નાસ થાય. તેથી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરનારને અપવિત્ર માની તેમને તરછોડવા એમાં ઘણું પાપ છે એમ માનવું જગાએ અયોગ્ય ન ગણાવું જોઇયે.

ભંગીચમારનો ધંધો છોડવાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ તો જગતને ભારે હાનિકારક કાર્ય માનું છું.

આપણી પાસે ઉપાય એક જ રહેલો છે. જેમ દાક્તરના ધંધાને આપણે પવિત્ર માન્યો છે તેમ ભંગીચમારના ધંધાને પવિત્ર માનવો. આપણે તેમને સારા રહેવા પ્રેરવા, તેમને દૂર કાઢવાને બદલે આપણી નજીક રાખવા ને તેમની સેવા કરવી. આપણે પાયખાના ચોખ્ખા રાખવાની ટેવ પાડવી ને આપણે પોતે પણ તે સાફ કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે સાફ કરવા તૈયાર થવું ને સાફ કરતા શીખવું જ્યારે આપણે ભંગીના ધંધાની પવિત્રતાને સમજતા થઇશુ ત્યારે આપણાં પાયખાના જે આજે નરકની ખાણરૂપ છે તે આપણા રસોડા કે આપણી બેઠકના જેવા સ્વચ્છ હશે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે ભંગીને અને તેના ધંધાને તુચ્છ ગણીને આપણે અનેક રોગોને સ્થાન આપ્યું છે બ્રાહ્મણનાં ઘર ભંગીનાં ઘરો કરતાં મેં મેલા જોયાં છે. ભંગીના ઘરની પાસે પાયખાનું હોતું નથી તેથી તે સ્વચ્છ લાગે છે. આપણા પાયખાનાંની ગંદકીથી ને આપણી તે વિષેની ભૂરી આદતોથી આપણામાં મરકી, કૉલેરા આદિ રોગો આવે છે ત્યારે ત્વરાથી ફેલાય છે એવી ઘણા વિદ્વાન દાક્તરોની માન્યતા છે. મે તો એ વાત ખાસ અનુભવી છે. આપણા પાયખાનાને આપણે એવી સ્થિતિમા મુકી શકીયે છીયે કે તેને સાફ કરવામા જરાયે સૂગ ન આવે, ને તેમા જ્યારે પ્રવેશ કરીયે ત્યારે તે સ્વચ્છ ને દુર્ગન્ધ વિનાના જોવામા આવે. અસ્પૃશ્યતાના પાપથી આપણે સામ્રાજ્યના અસ્પૃશ્ય ભંગી બન્યા છીયે, એટલું જ નહિ પણ તે પાપને અંગે આપણે રોગોના ભોગી પણ બન્યા છીયે ને આપણા શરીર નિસ્તેજ ને દુર્બળ બન્યાં છે. આપણા પાયખાનાં ઇત્યાદિના રિવાજોથી હવા ઉપર કેવી ખરાબ અસર થાય છે ને ખરાબ હવાની અસર શરીર ઉપર કેટલી ખરાબ થાય છે એનો આપણને ખ્યાલ જ નથી. એ વિષયને હું નવરાશે ચર્ચવા ઇચ્છું છું.

મને કંઇ મલિનતા ઉપર મોહ નથી, ભંગી ઉપર પણ મોહ નથી. મને અતિશયોક્તિની ટેવ નથી. હું હિન્દુ શાસ્ત્રોને માનનારો છું, હિન્દુ ધર્મનો અભિમાની છું. મારૂં સત્ય મને નિર્મોહ રાખે છે ને શાસ્ત્રને નામે ચાલતી બધી વસ્તુના અન્ધ સ્વીકારથી બચાવે છે. હું જેમ જેમ નમ્રપણે વિચાર કરૂં છું તેમ તેમ મને ભાસે છે કે જેવી ડાયરશાહી સામ્રાજ્યે ચલાવી, તેવી ડાયરશાહી હિન્દુ ધર્મને નામે હિન્દુઓએ ભંગી ઇત્યાદિ જાતિઓ ઉપર ચલાવી છે. જેમ સામ્રાજ્યની ડાયરશાહીને હું શેતાનિયત

કહું છું. તેની જ શેતાનિયત હું અસ્પૃશ્યતાને ગણું છું. તે દોષમાંથી હિન્દુ ધર્મને મુક્ત કરવા હું મથી રહ્યો છું ને તે માટે વધારે કઠિન તપશ્ચર્યાને સારૂ મને લાયક બનાવવા પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરૂં છું.

મારી નોંધ

ધોળામાં કાળું

એક મિત્ર સ્વદેશીને લગતી ચળવળનો લાભ લઇ કેટલાક લોકો અપ્રામાણિકપણું ચલાવી રહ્યા છે તેઓના દાખલા આપી લખે છે. 'હું તો દેશમાં પ્રથમ પ્રામાણિકપણું અને પછી સ્વદેશીનો પ્રચાર ઇચ્છું છું.' આ વિચાર નિર્મળ છે, પણ તેમા એકાન્તવાદ છે જૈન દર્શનમાંથી હું ઘણું જાણવા જેવું શીખ્યો છું તેમાંનો એક અનેકાન્તવાદ છે એકાન્તે એક વાત બરોબર નથી હોતી. દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે. 'હું તો પ્રામાણિકપણું પ્રથમ ઇચ્છું' એમા એકાન્તવાદ આવી જાય છે. એ વાત તો સદાય ઇચ્છવા જેવી છે. પણ પ્રામાણિકપણું ન આવે ત્યાં લગી સ્વદેશીનો પ્રચાર ઇચ્છવા જતાં સ્વદેશી અને પ્રામાણિકપણું બન્ને ગુમાવવાનો અવસર આવે. સત્ય કે એવા બીજા ગુણો મનુષ્યમા સ્વતન્ત્રતાએ નથી ઘડાતા કંઇક પણ કાર્ય કરતાં જ ઘડાય છે. હિન્દુસ્તાન લાયક બને ત્યારે જ સ્વરાજ ભોગવે એમ કહીને રાજ્યકર્તાએ આજ લગી સ્વરાજને અટકાવી રાખ્યું ને આપણે અટકાવવા દીધું. હિન્દુસ્તાન તો ક્યારનું લાયક છે. જો હિન્દુસ્તાનમાં પૂર્ણતા હોત તો હિન્દુસ્તાન ગુલામ ન જ થાત પણ સ્વરાજ ભોગવતાં જ સ્વરાજની લાયકાત આવે છે. તે જ રીતે સ્વદેશી ચલાવતાં જ પ્રામાણિકપણું આવશે. સ્વદેશી પ્રામાણિકતા વિના નહિ જ ચાલી શકે એ વિચાર શુદ્ધ છે ને અનેકાન્તવાદનો વિરોધી નથી. તેમ માનવાથી બન્ને વસ્તુ સાથે ચાલી શકે છે. પ્રામાણિકતા વિના એ વસ્તુ ન જ ચાલી શકે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી તે ગુણને વધારી શકાય ને દરેક સારી પ્રવૃત્તિ ચલાવતાં ક્ષોભ ન થાય. મારી માન્યતા તો એવી છે કે જો સ્વદેશીનો આપણે મોહમાં ફસાઈ ત્યાગ ન કર્યો હોત તો આજે જે સ્થિતિ આપણે ભોગવીયે છીયે, જે અસત્ય આપણામાં દાખલ થયું છે, તે ન જ થાત. સ્વદેશીનો પ્રચાર એટલે સત્યનો, સ્વધર્મનો ને સ્વરાજનો પ્રચાર છે એવી મારી ખાતરી છે. તેથી દેશમાં ચાલતી મન્દતાથી ન હારતાં સ્વદેશીના શ્રદ્ધાળુને મારી ભલામણ છે કે તેઓએ સ્વદેશીનો પ્રચાર વધાર્યો જ કરવો. સ્વદેશી ચલાવતાં, રેંટીયો દાખલ કરતા, ખાદી પહેરતાં પહેરાવતાં સત્યનો પદાર્થપાઠ અપાય છે.

અપ્રામાણિકતા

આ મિત્ર જે દાખલાઓ ટાંકે છે તે ખાદીના વ્યાપાર વિષે અને રેંટીયાના પોગજ વિષે છે. તે લખે છે કે ખાદી વેચનાર કાં તો ખાદી હાથના કાંતેલા સૂતરની કહી મીલના

સૂતરની વેચે છે અથવા તો ખરી ખાદી ઉપર ભારે નફો ચડાવે છે. રેંટીયા વેચનારા ગમે તેવા રેંટીયાની ઉપર ગમે તેવુ દામ લે છે. આ બન્ને દોષો હું પણ અનુભવી રહ્યો છું પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને અંગે ધૂતારા હોય જ છે. તેઓને પહોચી વળવામાં નવી પ્રવૃત્તિના ચાલકોની કાર્યદક્ષતાની પરીક્ષા આવી જાય છે અને તેની ઉપર જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિની સફળતાનો આધાર રહ્યો છે. ખાદીનું વધારે દામ લેવાય છે એ લાબો વખત નહિ ચાલે, કેમકે ખાદી જેમ વધારે ઉત્પન્ન થશે તેમ તેના વેચનારા હરિફાઇ કરીને દામ ઓછું કરશે ખોટી ખાદી વેચાયા કરે છે તેને પહોચી વળવું મુશ્કેલ છે. શુદ્ધ ખાદી આંકાવવાનો પ્રયત્ન હું કરી રહ્યો છું. તે આંકવાનું સાધન મેળવી રહ્યો છું પરીક્ષા કરનારા ચોકશીઓ તુરત મળવા મુશ્કેલ છે, કેમકે હાથના સૂતરની પારખ વણાઇ ગયા પછી કરવી સાવ સહેલી નથી દરમિયાન સહુએ પોતાને ભરોસો હોય તેવી જ જગ્યાએથી ખાદી લેવાનો નિશ્ચય કરવો તેમ છતાં છેતરાઇ જવાશે તો પાપ છેતરનારને હોય, છેતરાનારને કદી ન હોય. એવું કપટ ચાલતાં છતાં લોકોમા ખાદીનો પ્રેમ વધશે, ખાદીથી ભડક ભાગશે, ખાદી ખાનદાનનો પોષાક ગણાશે, એ ફાયદો તો દેશને થશે જ.

રેંટીયાની પરખ

ખરાબ રેંટીયા વેચાય છે તેમા ભય રહેલો છે ખરો. કેમકે જે ન કંતાય એવા અથવા ઘણુ ઓછુ કંતાય એવા અગર તો તુરત તૂટી જાય એવા રેંટીયા વેચાય તો રેંટીયાનો અણગમો ફેલાવાનો સંભવ બહુ રહ્યો છે પણ મારી ઉમેદ છે કે આનો ઉપાય થોડી મુદતમા થઇ શકશે. રેંટીયાના અખતરા ચાલી રહ્યા છે. રેંટીયા જાણનાર જેમ વધતા જશે તેમ તેમ ખરાબ રેંટીયા વેચાતા બંધ થઇ જશે. જેમ સોનાની કસોટી કાઢવાને ધર્મનો કાંટો મુબાઈમાં રહે છે તેમ રેંટીયાને સારૂ પણ જો કંઈ કસોટી કાઢી શકાય તો કાઢવી એ હું વિચારી રહ્યો છું. દરેક સારી વસ્તુઓનો પ્રચાર એમ જ વધે છે. જેમ ટાઈપરાઈટર, શીવવાના સંચા આદિને વિષે આપણે જાણી શકીયે છીયે તેમ જ રેટીયાનું પણ આપણે થોડા મુદતમા કરી શકીશું એવી મારી ઉમેદ છે રેટીયાની ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ એટલો બધો વધતો જાય છે કે હું માનું છું કે થોડા સમયમાં સારા, મજબૂત ને સસ્તા રેંટીયા આપણા હિન્દુસ્તાનની બજારોમાં જોઈશું દરમિયાન જ્યાં જ્યા રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે ત્યા ત્યાં કાર્યવાહકો પોતે રેંટીયા સારા કોને કહેવા ને નઠારા કોને કહેવા તે જાણી લે તો વધારે સારૂ આટલી પરીક્ષા તો હું અહી જ લખી નાખું.

૧. રેંટીયાનું ચક્ર અવાજ વિના ને અટકયા વિના ચાલવું જોઇયે.

૨. રેંટીયાનો દરેક ભાગ મજબૂત જોડેલો હોવો જોઇયે.

૩. ચક્રને ચલાવવાનો હાથો ખસી જાય એવો ન હોવો જોઇયે.

૪. રેંટીયાની ત્રાક અવાજ વિના ફરવી જોઇયે. આમ થવા સારૂ ચમરખાં ઘાસનાં કે ચામડાનાં હોવાં જોઇયે

૫. રેંટીયા વડે એક કલાકે સારા કાંતનારને હાથે ઓછામાં ઓછું અઢી તોલા સૂતર નીકળવું જોઇયે. છઠ્ઠી શરત ન પાળે એટલે કે એક કલાક સુધી જે રેંટીયો એ રીતે ન ચલાવી શકાયો હોય તે રેંટીયો પાસ ન જ કરવો જોઇયે.

સુતાર સ્વયંસેવક

આપણામાં કેવળ વિદ્યાર્થીઓને જ સ્વયંસેવક બનાવવાની રૂઢિ પડી ગઇ છે. તેને બદલે બધા સારા યુવકોને સ્વયસેવક મંડળમાં જોડવાની પ્રથા પાડવાની જરૂર છે એમ હું પહેલાં લખી ગયો છું. જો આપણે પ્રજાની પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ ચલાવવી જ હોય તો આપણે ઘણા કારીગરોને પણ પ્રજાકીય કાયમાં યોજવા જોઇયે. સુતારો, લુહારો વગેરે જ્યારે પ્રજાહિતને સારૂ કામ કરતા થઇ જશે ત્યારે આપણે સોંઘા ને સારા રેંટીયા પણ કરી શકશું. આજે તો આપણી દશા એવી કંગાલ છે કે જો કાંતવાને આપણે તૈયાર થઇયે છીયે તો તુરત અને સારા રેંટીયા બનાવી આપે એવા સુતાર મળતા નથી. સુતાર મળે છે તો ત્રાક બનાવનાર લુહાર નથી મળતા. લુહાર સુતાર મળે છે તો પ્રામાણિક ને સ્વદેશપ્રેમી પીંજારા નથી મળતા. પણ જો આપણી પાસે સ્વરાજને સારૂ કામ કરનારા લુહાર, સુતાર, પીંજારા વગેરેનાં મંડળો હોય તો આપણે પ્રજાને ઘણે આગળ ચડાવી શકીયે. આ કામ કેટલું સહેલું છે તે એક સુતાર ભાઇના કાગળ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તે લખે છેઃ "સ્વામીનારાયણનું મન્દિર મફત બાંધી અપાયા વિષે આપે લેખમાં જે લખ્યુ છે તે બરોબર છે. સ્વરાજમન્દિર બાંધવામાં જે કારીગરોની જરૂર પડે તે અમારી તરફથી પૂરા પાડવા જોઇયે. તે માટે કે મોટી શાળાઓ બાંધવી પડે તે માટે ઈસ્ટીમેટ કરી જેટલા સુતારનું કામ પડે તેટલા અમે અમારી નાત મળીને વહેંચાઈ જશું. મહિના મહિનાના વારા કરીને પગાર નહિ લેતાં દેશને વાસ્તે મદદ કરીશું." આ લખનાર મિસ્ત્રી જેવા ઘણા દેશમા હોવા જોઇયે કે જેને આપણે સ્વદેશના કાર્યમા પરોવીયે તો સ્હેજે પરોવી શકાય અને સ્વરાજનું મન્દિર ચણનાર કારીગરોનાં મડળો ઠેર ઠેર ઉભા થાય

¶ મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી

[પૃ. ૯૫૮ થી ચાલુ]

ઉમરાવતી

નાગપુરથી ગાંધીજીને ઉમરાવતી જવાનું હતું. ઉમરાવતી વરાડની પુરાણી રાજધાની નાગપુર રેલવેની મુખ્ય લાઇનથી ૭ માઇલ પડખે આવેલું છે અને બડનેરા જંકશનથી ત્યાં રેલવેની એક શાખા જાય છે. ઉમરાવતીનું ગાંધીજીને ઘણા દિવસનું આમન્ત્રણ હતું વળી ઉમરાવતી ગાંધીજીના પ્રિય સાથી સ્વર્ગસ્થ ભાઇ દાદાસાહેબ પટવર્ધનનું ગામ-તેથી પણ ગાંધીજીને મન ઉમરાવતી જવું યાત્રા સમાન હતું. અહીંઆ પણ ઝાઝી વ્યવસ્થા ન લેવામા આવી. સ્ટેશન

ઉપરથી જ સ્વયંસેવકોને હાથે અમારો કેટલોક સામાન ગોટે ચડી ગયો તે બે કલાકે પત્તો લાગ્યો. અહીં પણ સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની એમ જુદી જુદી બે સભાઓ થઇ. તિલક સ્વરાજ ફંડમાં નાણાં અને ઘરેણાં પણ ઠીક મળ્યાં.

૨૧. ભાઇ યાદવાડકર પટવર્ધન

પુરુષોની સભામાં પંદરેક હજાર લોકો હશે. ગાંધીજીના ભાષણમાં સૌ પહેલું સ્મરણ તો અલબત્ત ભાઇ યાદવાડકર પટવર્ધનનુંજ હતુંઃ "ભાઇ યાદવાડકરે પોતાનું સર્વસ્વ દેશને અર્પણ કર્યું હતું. મહાસભા, લીગ ઈત્યાદિ પ્રજાકીય સંઘો આપણી પાસેથી આજે જે જે કંઈ માગી રહ્યા છે તે બધી વસ્તુઓ તેમનામાં હતી. આપણે તેમના જેવા હોત તો આજ સ્વરાજ મળી ચુક્યું હોત. એક કાળે તેઓ હિન્દમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને સારૂ અશાન્ત ઉપાયોની જરૂર માનનારા હતા, પણ પાછળથી તેમના વિચાર બદલાયા હતા. તે પાકા સત્યાગ્રહી બન્યા હતા અને મહાસભા તથા લીગના કાર્યક્રમમાં જ હિન્દુસ્તાનનું શ્રેય છે એવી એમની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી"

દાદાસાહેબ ખાપર્ડે

અસહકારના શાન્તિમય સ્વરૂપ ઉપર ભાર મુકતાં તેમણે જણાવ્યું કે "મહાસભાના ઠરાવથી આપણે હરહાલતમા શાન્તિ જાળવવાને બંધાયેલા છીયે શાન્તિ જાળવવાની આપણી શક્તિને વિષે આપણને તેમજ અંગ્રેજોને બન્નેને શક છે. બંદુક તલવારથી દબાઇને નહિ ધર્મવૃત્તિને અનુસરીને આપણે શાન્તિ જાળવીયે છીયે એ આપણે બતાવી આપવું જોઇયે. દાદાસાહેબ ખાપર્ડે સાથે મારે પહેલેથી મતભેદ છે. એમનો એક રસ્તો છે, મારો બીજો છે. હું જાણું છું કે જે રસ્તે તે જવા માગે છે તે રસ્તે સ્વરાજ ન મળે. છતાં હું તેમને ગાળ ન દઉં. તેમના માણસને કૂવા પર પાણી ભરવા ન દેવું એમાં મહાસભાની આજ્ઞાનો ભંગ છે. કોઈ માણસ આપણો વિરોધી હોય અને તે છતાં તે એકલો હોય તોપણ આપણા તરફથી એ સાવ નિર્ભય રહે એવું જ એના તરફ આપણું વર્તન હોવું જોઇયે. અલબત્ત, દાદાસાહેબ ખાપર્ડેની પાસે ધારાસભા વગેરેમા આપણે સેવા ન લઇયે, પણ કરીયે તો ખરાં. તે માંદા પડે તો તેની સેવા કરીયે. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ માંદા પડે તો તેમની પણ સેવા કરીયે; પણ તેમના ખિતાબ જરૂર ન સ્વીકારીયે.

શરાબની કમાણી

"આપણી લડત આત્મશુદ્ધિની છે. આત્મશુદ્ધિ શું છે? દારૂ વગેરેનો ઉપયોગ કરનારાઓએ તે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. આ વસ્તુઓમાંથી સરકારને સત્તર કરોડ રૂપીયા મળે છે. એટલે તે બંધ થતા હોય ત્યાં સરકાર આપણને સુખે ન બેસવા દે એ દેખીતું છે. શરાબમાથી થતી કમાણીમાંથી આપણાં બાળકોને કેળવણી મળતી હોય તે આપણને ન ખપવી જોઇયે. સ્વરાજ્યમાં શરાબની કમાણી તો આપણને હરામ હોવી જોઇયે. તે વિના આપણે કેળવણી આપી શકીયે છીયે એવી મારી ખાતરી છે. ડૉ. શ્રીળકરે કરેલું ભાષણ હું

વાંચી ગયો છું. માજિસ્ટ્રેટ તેને ઇન્સાફ કે ગેરઇન્સાફ ગમે તે કરે પણ હું એટલું તો ચોક્ખું કહું છું કે મહાસભામાં, ખુલ્લી રીતે ન ચર્ચાયું હોય એવું એમાં તેમણે કશું જ નથી કહ્યું. 'રીપબ્લિક' (પ્રજાસત્તાક રાજ્ય) એ શબ્દ તેમણે વાપર્યો છે. પણ રીપબ્લિક એ જન્મસિદ્ધ હક છે. હિન્દ તો અનાદિકાળથી ગ્રામ્ય રીપબ્લિક ભોગવતું હતું. બિહારની સરકાર પંચાયતને તોડવા મથી રહી છે. સરકારની કોર્ટમાં જ ઇન્સાફ મળે એમ માનવું ભ્રમ છે. આપણને જનરલ ડાયર કે સર માઇકલ ઓડવાયર સામે ઇન્સાફ મળ્યો છે? હું સાક્ષી છું કે ઇન્સાફને બદલે ગેરઇન્સાફ મળ્યો છે. પણ તમે ડૉ. ચોળકરને માટે દિલગીર ન થતા. તેમને મુબારકબાદી આપો. તમે દારૂ પીવાની ટેવવાળાઓને વીનવી સમજાવી દારૂ છોડવાનું કહો. પીઠાંવાળાને દારૂ ન વેચવા વીનવો, ઇજારો લેવા ઇચ્છનારને તેમ ન કરવા વીનવો. પણ ક્યાંયે જબરદસ્તી ન કરતા. સરકારને વિષે 'શયતાન' શબ્દ પણ તમે ન વાપરો. પંજાબ વિષે પણ રોષ ન કરો. એ ટીકા કરવાનું મને એકલાને સોંપો. શરાબ બંધ કરાવવાનો તમે પ્રયત્ન કરો પણ તેમાં કોઇની નિન્દા ન કરો, ગાળો ન દો. આજ સખ્ત શબ્દોનો જમાનો ચાલ્યો ગયો છે હવે તો કામ કરવાનો વખત આવ્યો છે. આપણે બોલવા માટે કેદ જઇયે તેના કરતાં કાર્ય કર્યાને સારૂ જઇયે—ભલે દારૂ ન પીવો એને સરકાર પાપ ગણે—ત્યારે સરકારનું પોગળ તદ્દન ખુલ્લું થઇ જશે, ત્યારે તે એની મેળે નાશ પામશે."

ખાદીમાં મગરૂરી

પછી ગાંધીજીએ વ્યભિચાર, ચોરી, જૂઠાણું વગેરે આપણી વચ્ચેથી નિર્મૂળ કરવાનું કહ્યુ, અને સ્વદેશીધર્મની આવશ્યકતા ઉપર બોલતા હકીમ અજમલખાનજી વગેરે અત્યન્ત બારીક વૈભવી કપડાં પહેરનારા પણ આજ સ્વદેશીધર્મનું રહસ્ય સમજી હોંશથી ખાદી પહેરે છે અને તેમાં મગરૂરી માની રહ્યા છે તેમનું અનુકરણ કરવા કહ્યું. છેવટે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી છૂટવા તેમજ બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણના ઝગડામાં ન ફસાવા માટે બાર મુદ્દાને વિવેચન કર્યું અને 'તિલક સ્વરાજ ફાળા' માટે ભિક્ષા પણ માગી. થોડી જ વારમાં સારી રકમ જમા થઇ. આ પછી કાર્યવાહકોની સભા હતી તે પૂરી થતાં રાતના બાર વાગ્યા. તે જ રાત્રે જબલપુર જવાને માટે અમારે નાગપુર છોડવાનું હતું એટલે તા. ૩૦મીની સવારે તો અમે પાછા નાગપુર પહોંચ્યા.

સિવની—જબલપુર

વખત બચાવવા અને અનુકૂળ વખતે પહોચવા માટે અમારે અહીંથી ટ્રેનને બદલે મોટરમાં જબલપુર જવાનું હતું. એકસો પાંસઠ માઇલનો પાધરોદોર રસ્તો છે. રસ્તા પરનાં ગામડાંઓને તો ખબર પડી જ જાય અને દર જગાએ લોકોનાં ટોળાં હાજર જ હોય ! મધ્ય પ્રાન્તમાં ગરીબાઇ બહુ છે, તેમાંય આ વખતે દુષ્કાળે પોતાનો પંજો તેના ઉપર નાખ્યો છે. અરધે રસ્તે સિવનીમાં એક કલાક રોકાવાનું હતું અસહકારની લડતમાં સિવની ઐતિહાસિક સ્થળ બન્યું છે. શ્રી. ભગવાનદીનજી મધ્ય પ્રાન્તના એક પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન

છે. તે અસહકારને અંગે અહીં વ્યાખ્યાન દેવા ગયા હતા તે પછી તેમને પકડવામાં આવ્યા હતા. સિવની ગામ નાનકડું છે ને ૨ હજારની વસ્તી છે. વસ્તીમાં દક્ષિણી, હિન્દી અને મારવાડી લોકો છે. દક્ષિણીનું પ્રમાણ સ્હેજ વધારે હશે. અહીં પ્રથમ સ્ત્રીઓની સભા હતી. ગામના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ ઘણી એકઠી થઈ કહેવાય. 'તિલક સ્વરાજ ફંડ'માં પણ સારી રીતે પૈસા તથા દાગીના ભરાયા. આ સભા પછી જાહેર સભા થઇ લોકો સખત ગરમીમાં ખુલ્લા બેઠા હતા તેમાં તેમનો ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. ભાષણમાં ભગવાનદીનજીના ઉત્સાહનો ઉલ્લેખ કરવા ગાંધીજી ચૂક્યા નહિ: "ભગવાનદીનજી અહીં ભાષણ કરવા આવ્યા ને પકડાયા તેથી મને અહીં રોકાવાની વિશેષ ઇચ્છા થઇ. બીનગુન્હેગારને સરકાર પકડે તે આપણી જીતની ચોક્કસ નિશાની છે. આવી રીતે પકડાવામાં આપણે આનન્દ અને લ્હાવો માનવાં જોઇયે "

અટરનું પાણી

દારૂનો ત્યાગ કરવાનું સમજાવતા ગાંધીજીએ કહ્યું કે "દારૂ પીવા કરતા ગટરનું પાણી પીવું બહેતર છે. ગટરનું પાણી ગંદુ છે, તેનાથી રોગ થાય એટલું જ; પણ દારૂથી તો આત્મા મલિન થાય છે." પછી આ હીલચાલ આત્મશુદ્ધિની કેવી રીતે છે અને એવી પ્રજાકીય શુદ્ધિને માટે આપણે આજે શું શું કરવું જોઇયે તે સમજાવ્યા બાદ 'તિલક સ્વરાજ ફંડ'નું ઉઘરાણું ચાલ્યું, તેને જવાબ પણ સારો મળ્યો. અહીંથી પરબારા જબલપુર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં બે ચાર ગામડાંમાથી પસાર થતા ત્યા લોકો ભેળા થયા હતા, તેઓએ બહુ સારી વ્યવસ્થા રાખી હતી એમ અમે જોયુ એક જગ્યાએ તો ભાઇઓ તથા બહેનો અત્યન્ત શાન્તિપૂર્વક ગોઠવાઇને બેઠાં હતાં. અને ગાંધીજી આવ્યા ત્યાથી ગયા ત્યા સુધી તે જ વ્યવસ્થા તથા શાન્તિ રહ્યાં હતા. આટલી વ્યવસ્થા અને શાન્તિ આખા દેશમાં દરેક જગ્યાએ સ્વાભાવિક થઈ જાય તો સ્વરાજ બહુ સહેલું થઈ પડે. જબલપુર સાંજે પાચ વાગ્યે પહોચ્યા. આ શહેર નર્મદાને કિનારે આવેલું છે. રાત્રે આઠ વાગ્યે વિરાટ જાહેર સભા હતી. એક મોટા મેદાનમાં પચાસથી સાઠેક હજાર માણસો મળ્યાં હશે ! સ્ત્રીઓની સંખ્યા ત્રણ હજાર જેટલી હતી. અહીં સ્ત્રીઓને સ્વરાજના ફાળામા ઘરેણા આપવાનો શોખ હોય તેમ દેખાતું હતું. બીજે દિવસે બપોરે સ્ત્રીઓની ખાસ સભા મળી હતી તેમાં પણ પુષ્કળ દાગીનો ભેટ કરવામાં આવ્યા.

મ૦

તા. ૧૦-૪-૧૯૨૧

નોંધ

૬ નવા વાઇસરાય

નવા વાઇસરાય લૉર્ડ રીડિંગ પ્રત્યે અસહકારીઓનું કર્તવ્ય ખુલ્લું છે એમને આવકાર આપવાને મળનારા મેળાવડાઓમાં જેમ આપણે ભાગ ન લઇયે તેમ તેવા આવકારની સામે પણ આપણે ન જ થઇએ. તેવા આવકારને વખોડી કાઢનારા કોઈ મેળાવડા થવા હોય તો

તેમાં પણ આપણે ભાગ ન લઈએ. અંગ્રેજો જોડે આપણે કશું વ્યક્તિગત વેર નથી. અધિકારીઓની સામે પણ આપણે કશું અંગત વેર નથી. એઓ જે તન્ત્રને ચલાવી રહ્યા છે તે રાજ્યતન્ત્રને આપણે નાબૂદ કરવા ઉઠયા છીએ, અને તે તો આપણે કર્યે જ છૂટકો છે. કારણ એ રોમેરોમ સેતાનિયતથી ભરેલું છે. અમલદારોમાં પણ ડાયર ઓડવાયર જેવા જેમણે હિન્દુસ્તાનનું અનિષ્ટ કર્યું છે અને જેમણે તેનું નિમક હરામ કીધું છે, તેવાઓનો આપણે ટાળો કરી શકીએ. લૉર્ડ રીડિંગને તો આ અમૂલ્ય તક મળી છે એમ કહી શકાય. એ પ્રતિભાશાળી જાતિમાં જન્મેલા છે. 'અન્ત્યજ' એ શી વસ્તુ છે અને એના અન્તરની લાગણીઓ કેવી હોય એ તેઓ જાણે છે. જો અસહકારીઓની લડતને તેઓ નિર્વિકાર મનથી તપાસી જોશે અને પછી જો તેઓ તેમની માગણીની હિમાયત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડશે તો તેમને પોતાને જ અસહકારી થવું રહ્યું. જ્યાં સુધી સરકાર તરફથી પશ્ચાત્તાપ નથી ત્યાં સુધી તેઓ અસહકારીઓને 'ગઈ ગુજરી વિસરવા'ની વાત કેમ કરી શકશે? તેમ મુસલમાનોને પણ તેમની ન્યાય્ય માગણીઓ છોડી દેવાનું અગર તો હિન્દુઓને પોતાના ભાઈઓને દગો દેવાનું પણ તેમનાથી ન જ કહી શકાય. છેલ્લી રહી સ્વરાજની વાત. એમાં પણ વાઈસરાય સાહેબથી પ્રજાને એનો જન્મસિદ્ધ હક મેળવવાની વાત લૅન્કેશાયરની ખાતર કે બીજા કોઈની પણ ખાતર મુલતવી રાખવાનું કહી શકાય એમ નથી.

આમ ના૦ લૉર્ડ રીડિંગને આરંભથી હિન્દી માગણીઓને લગભગ સાવ પ્રતિકૂળ અને વિરોધી એવા અધિકારી વાતાવરણ વચ્ચે માથું ઉંચું રાખી રહેવું આમે ભારે તો પડવાનું જ છે. અસહકારીઓએ એ મુશ્કેલીઓમાં વધારો કરવાની જરાયે જરૂર નથી. અસહકારીઓને તો એઓ નામદાર પોતા તરફથી હિન્દુસ્તાનનું વધારેમાં વધારે શુભ કરવા ધારે છે એમ જ માનીને ચાલી લેવું છાજે. તેઓ કશું પ્રત્યક્ષ કરી શકશે કે કેમ એ અલાયદો સવાલ છે. તેમ તેઓ તેવું કશું કરી નાખશે એમ માની લઈ આશાના કિલ્લા બાંધવાની સામે પણ અસહકારીઓને ચેતવું છું. આ આપણી આખી લડત જ સ્વાશ્રય અને સ્વાવલંબનની છે. આપણી અભિવૃદ્ધિને માટે જોઈતું વાતાવરણ તેમજ ખાતરપાણી પણ આપણે જ પેદા કરી લેવાં રહ્યાં છે. એ સાધનોમાં નમ્ર ને ઉદાર ખાનદાનીથી આપણા કાર્યમાં હરકોઈ સ્ત્રી કે પુરુષની શુભેચ્છા અને સહાનુભૂતિ આપણે મેળવી લેવી એ પણ આવી જાય છે.

મારી ઓરિસ્સાની મુસાફરી

ગોપબન્ધુ દાસ

જ્યારે ઓરિસ્સામાં દુકાળ હતો ત્યારે જાતે ઓરિસ્સાનું દારિદ્ર્ય હું સમજી શક્યો હતો તોપણ મારી માન્યતા એવી રહેલી છે કે ચંપારણના જેટલા કંગાલ લોકો ક્યાંયે નહિ હોય. પણ મને ખાત્રી છે કે ઓરિસ્સા ભૂખે મરે છે. તફાવત એટલો છે કે ચંપારણમાં જમીના

મોલીકોનાં દુઃખથી પીડાઇ લોકો ભીખારી થયા હતા, અને ઓરિસ્સામાં જે દુઃખ છે તે કુદરતના કોપથી થયેલું છે. કા તો અનાવૃષ્ટિથી ધાન્ય ન પાકે અથવા તો અતિવૃષ્ટિ થઇ રેલ આવે ને પાક તેમજ ઘરો ધોવાઇ જાય, તેથી ઓરિસ્સામાં તો સદાય દુકાળ જેવું હોય છે.

ઓરિસ્સા દેશમા અત્યારે ખરા નેતા ગોપબન્ધુ દાસ છે, જેમણે રા. અમૃતલાલ ઠક્કરને દુકાળ વેળાએ પૂરી મદદ દીધી હતી. ગોપબન્ધુ બાબુ વકીલ થયા, થોડા વર્ષ વકીલાત કરી પણ ઉભરે છોડી દીધી ને પોતાનું સર્વસ્વ દેશસેવામા અર્પ્યું. તેમણે પુરીથી છટ બાર માઈલ દૂર આવેલ સખીગોપાલમા એક નિશાળ કાઢી.

કુંજશાળા

તેમાં ઉદ્યોગ ને ભણતર બન્ને શીખવવામા આવે છે. તે શાળા સરકારમાન્ય કરવામા આવી હતી, પણ અસહકારના ઠરાવ પછી ગોપબન્ધુ બાબુએ સરકારનો કાબુ કાઢી નાખ્યો કેટલાક બાળકો નેથી ગયા ને કેટલાક બીજા તેમા આવ્યા. એ નિશાળ સારૂ ગોપબન્ધુ બાબુ જાતે ભિક્ષા માગી દ્રવ્ય એકઠું કરે છે આ શાળા લગભગ વીસ એકર હરિયાળી કુંજોથી ઉભરાઇ જતી જગ્યામા આવેલી છે બાળકોને શિક્ષણ ઝાડોની છાયામા ખુલ્લા મેદાનમા દેવામા આવે છે ઉદ્યોગમા સુતારી કામ મુખ્ય છે. હવે કાતવાનું ને વણવાનું દાખલ કરવામા આવ્યુ છે. ગોપબન્ધુ બાબુ બિહાર ધારાસભાના સભાસદ હતા તેથી ગવર્નર આદિ મોટા માણસોને નોતરતા તેઓની ટીકા બધી નિશાળને વખાણનારી જોઈ.

સેવાસમાજ

ગોપબન્ધુ બાબુએ એક સેવાસમાજ કાઢી છે. તેમાં કેટલાક વકીલો અને બીજા વિદ્વાન ગૃહસ્થો જોડાયા છે. આમાના ઘણા અસહકાર શરૂ થયો ત્યારથી દરમાસે માત્ર દસ બાર રૂપીયા જેટલી રકમ ઉપર નિર્વાહ કરે છે. મૂઠી ચાવલની ભિક્ષા માગે છે, તે ઉપરથી હાલ સ્વરાજ આશ્રમ પણ સ્થપાયો છે. આ સભ્યો અને નિશાળના બાળકોનો ખોરાક મુખ્યત્વે કરીને ભાત, દાળ, તેલ ને મળે ત્યારે છાંટો ઘી અથવા શાક હોય છે. તેઓનું માસિક ખર્ચ સાતથી આઠ રૂપીયા આવે છે પહેલા થોડું ઘી લેતા, પણ અસહકાર પછી તે બંધ કર્યું છે આટલું દુઃખ સ્વેચ્છાએ સહન કરીને હિન્દુસ્તાનમા જીવતી બીજી કોઇ સમાજ ભાગ્યે જ હશે મેં જ્યારે પૂછ્યું કે આવા નબળા ખોરાકની અસર શરીર ઉપર નહિ થાય? ત્યારે ગોપબન્ધુ બાબુએ જવાબ આપ્યો કે સ્વરાજ ખાતર આટલુ દુઃખ સહન ન કરીએ? હું ચૂપ રહ્યો જ્યારે વિટંબણા માથે આવી પડે છે ત્યારે કોણ જાણે કયાથી ઇશ્વર તે સહન કરવાની શક્તિ આપી દે છે.

જગન્નાથ

ગોપબન્ધુ બાબુની નિશાળની યાત્રા કરી અમે જગન્નાથપુરી પહોંચ્યા પુરી દરીયાના કિનારા ઉપર આવેલુ હોવાથી ત્યા હવાની લહેર આવ્યા કરે છે. પણ તેથી કોઇએ એમ

નહિ માનવું કે, હવામા પુરી ડુમસ, પોરબંદર, વેરાવળ કરતા જરાયે ચઢી જાય છે. 'જાણીનો શાહુકાર કમાઇ ખાય' તેમ બંગાળીઓએ અને સરકારે તેને આરોગ્ય ભુવન ઠરાવી નામાંકિત કરી મુક્યુ છે. ત્યાથી બંગાળીઓ દર વર્ષે આરોગ્ય ચોરી જાય છે ને અજ્ઞાણુ જાત્રાળુ માને છે કે તેઓ જગન્નાથના દર્શન કરી પંડાઓને દક્ષિણા આપી પુણ્ય લૂંટી જાય છે. જગન્નાથનાં દર્શન કરવા હું ગયો ત્યારે મારા મનમાં અનેક વિચારો આવ્યા. મન્દિર પ્રાચીન છે, ભવ્ય છે ટોચ ઉપર સુદર્શન ચક્ર ઝગી રહ્યુ છે ને તેની ઉપર ધજા ફરકે છે મન્દિરને ઉંચું બાંધવામાં આવ્યુ છે. મૂર્તિઓ નારાયણ અને લક્ષ્મીની છે મૂર્તિઓ કદે મોટી હોઇ ભયાનક લાગે છે જ્યાં મૂર્તિ બિરાજે છે ત્યા ઘોર અંધારૂ છે નથી હવા કે નથી અજવાળુ. એક કે બે ઝાંખા દીવા હોય છે.

પરદેશી વાઘા

મૂર્તિને વાઘા પહેરાવવામા આવે છે તે પરદેશી છે ! આટલુ અધેર, આટલુ અવિચારી જીવન કેમ ? મૂર્તિના વાઘાને સારૂ તો અસંખ્ય કુમારિકાઓ પ્રેમપૂર્વક ઝીણું સૂતર કાંતવી ને તેને વણકરો પ્રેમપૂર્વક વણતા બીજા વસ્ત્રો અપવિત્ર ગણાતા હવે પંડાઓ કેમ પાખંડી અને પરદેશી થઇ ગયા એ વિચારમાં હું ગરકાવ થઈ ગયો જેમ બીજી જગ્યાએ તેમ અહીં પણ પંડાઓનો ત્રાસ પુષ્કળ છે ભાવિક માયાળુઓને તેઓ લૂંટે છે. જગન્નાથજી આ બધા અત્યાચારના સાક્ષી થઇ કેમ બેસી રહે છે ? 'જેવા પૂજારી તેવા દેવ' એ કહેણુ યાદ આવ્યુ નિરાકાર ઇશ્વર કઇ થોડા અત્યાચારોનો સાક્ષી નથી બનતો ! તેણે તો કર્મનો કાયદો ઘડીને હાથ ધોઈ નાંખ્યા છે. તો પછી જગન્નાથજીનો શો દોષ ?

હૃદયવેદક દેખાવ

અનેક જાણવાજોગ વસ્તુઓ મને બતાવવામા આવે છે તેમ મને દુકાળીઆના દર્શન પણ કરાવવામા આવ્યા હતા આ હાડપિંજર માત્ર રહેલાં, માસ્નાયુ વિનાનાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો, બાળબાળાઓને જોઇ હું બહુ દુખી થયો, હૃદય વેધાયું જો આમ દુકાળીઆને અનાજ ન મળે ને તેઓ ભૂખે મરે તો સ્વરાજ મળો વા ન મળો તેનો શો અર્થ ? સ્વરાજ તો એ જ કહેવાશે કે જેમાં એક પણ માણસ વગરવાંકે ને પરાણે ભૂખ્યુ કે નાગું નહિ રહે

અનાથાલય

આ મન્ત્ર ગોખતો હું પુરીની પોલીસના મુખી લાલા અમીચંદે કાઢેલું અનાથાશ્રમ જોવા ચાલ્યો અહીં દુકાળીઆને એકઠા કરવામાં આવ્યાં છે ને તેઓને સુતારી તેમજ પગરખાં સીવવાનું ને કાંતવાવણવાનું શીખવવામાં આવે છે કાંતવાવણવાનું તો સ્વદેશીની ને અસહકારની વૃત્તિ પછી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે આ ઉપરથી હું જોઇ શક્યો કે

કંતામણ એ દુષ્કાળનું નિવારણ છે એ વાક્ય જરાયે ખોટું નથી. નેતાઓની સાથે મેં આ બાબત વાત કરી અને પુરી દુષ્કાળ ફંડમાંથી જે રૂપીયા બચ્યાં છે તેનો ઉપયોગ દુષ્કાળપીડિત લોકોનાં ઘરમાં રેંટીયા દાખલ કરવા અર્થે કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

તા. ૧૪-૪-૧૯૨૧

§ દારૂગોળો

એક કરોડ રૂપીયા સ્વરાજ ફાળા માટે, એક કરોડ સભાસદ રાષ્ટ્રીય મહાસભા માટે અને વીસ લાખ રેંટીયા હિન્દુસ્તાનની આબરૂ ઢાંકવા માટે—હિન્દના સાત કરોડ ભૂખ્યાંને અન્નભેગાં કરવા માટે— આ બેઝવાડાની બેઠકમાં પસાર થયેલા મહાસમિતિના ઠરાવને શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે સ્વરાજની લડતના 'દારૂગોળા' તરીકે વર્ણવ્યો હતો. આ વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ છે એમ ન કહી શકાય. મહાસમિતિએ પ્રજા સમક્ષ રજુ કરેલો આ કાર્યક્રમ બહુ ભારે કે મુંઝવાડાભર્યો છે એમ પણ નહિ કહી શકાય. આપભોગ પણ ખરૂં જોતાં એમાં ઝાઝો નથી. માત્ર યોજનાની, નિશ્ચયની અને ઉદ્યોગની જ જરૂર છે. મહાસભાના ૨૧ પ્રાન્તો છે અને દરેક પ્રાન્તમાં મહાસભાનો આ કાર્યક્રમ ઉપાડી લઇ તેને પાર પાડવાના કામમાં આખા પ્રાન્તને પરોવી દે એવા કાર્યકર્તાઓ પણ પડેલા છે. તેથી મારી તો આગ્રહભરી સલાહ છે કે તેમણે દરેક સભાસદો નોંધવાના, સ્વરાજ ફાળો ઉઘરાવવાના અને રેંટીયા ચાલુ કરવાના કામમાં વગરવિલંબે પરોવાઇ જવું.

એક દિવસ ગુમાવ્યો અત્યારે આપણને પોસાય તેમ નથી એ વાત સતત આપણી આંખ આગળ રહેવી જરૂરી છે. આપણા પ્રાન્તમાંના ઉમ્મરે પહોંચેલ દરેક સ્ત્રીપુરુષ પાસે આપણે પહોંચી જવું જોઇયે અને તેમને મહાસભામાં જોડાવાની તક કરી આપવી જોઇયે. આપણે તો સમજણાં છોકરાંછોકરીઓને પણ દરેકને સ્વરાજ ફાળામાં ભરવાનો રસ્તો કરી આપવો જોઇયે અને દરેકે દરેક કુટુંબમાં રેંટીયાનો પ્રાણદાયી સન્દેશો પહોંચાડી દેવો જોઇયે. ગરીબમાં ગરીબ પ્રાન્તને પણ આ કાર્યક્રમનો પોતાનો હિસ્સો પૂરો કરવામાં અંદેશો આણવાનું કારણ નથી. મારા ધારવા મુજબ હિન્દુસ્તાનમાં ઓરિસ્સા પ્રાન્ત સૌથી ગરીબ છે. ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ જોડે મારે જ્યારે આ કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવા વિષે વાત થઇ ત્યારે તેઓએ વગરઆનાકાની એ પોતાનો હિસ્સો આપવા હા પાડી.

અને કેમ ન પાડે ? પ્રત્યક્ષ જગન્નાથ તેમની વચ્ચે બિરાજતા હોય ત્યાંના કાર્યકર્તાઓની શ્રદ્ધાને શા સારૂ સીમા હોય ? તેમની નિર્ધનતાને નવાં પૂર આવે અને તેમની સ્થિતિ સાવ નાદાર થઇ જાય એમ માનીયે તોપણ આખરે જગન્નાથજીનાં જાત્રાળુ પાસેથી ભિક્ષા માગીને—જગન્નાથજીના તાલેવંત મહંતો અને પંડાઓ પાસેથી ભિક્ષા ઉઘરાવીને પણ તેઓ સ્હેજે પોતાનો હિસ્સો આપી છૂટે. એ મહંતો અને પંડાઓ પણ એમને ઘટતી રીતે સમજાવવામાં આવે તો રાજીખુશીથી ફાળો આપ્યા વિના ન રહે. બાકી આપણી શ્રદ્ધા તો શ્રીમંતોના પૈસાનાં પૂરના કરતાં ગરીબોએ આપેલા એક એક પૈસામા જ વધુ હોવી જોઇયે. સખીગોપાલના હજારો સાવ નિર્ધન લોકોને પોતાના ગજવામાંનો પૈ પૈસો ખાલી કરી આપતાં મેં જોયાં ત્યારથી જે શ્રદ્ધા અને આશા મારામાં આવી છે તે વર્ણવી જાય એમ નથી. બિહારીઓએ તો મૂઠી ભિક્ષા માગવી શરૂ કરી દીધી છે! આવી મૂઠી અનાજની ભિક્ષા પણ જો વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉઘરાવાય અને વપરાય તો એક કરોડ રૂપીયા એકઠા કરવામાં કદીયે અડચણ આવે નહિ.

હું તો એટલે સુધી સૂચવું કે દરેક પ્રાન્તના કાર્યકર્તાઓએ પોતપોતાને ત્યાંના ગરીબવર્ગના મુખીઓની જોડે નિર્મળમાં નિર્મળ પ્રેમ અને સેવાનો નાતો બાંધી દેવો. સુતાર, લુહાર, ધોબી, કડીયા, ભંગી, મોચી, ચમાર—સૌ કોઇને આપણી આપણી પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા કરી મુકવા જોઇયે. સ્વરાજની અગત્ય કંઇ તેમને નિશાળે બેસાડીને શીખવવી પડે એમ નથી. સ્વરાજ જોડે રેંટીયાનો સંબન્ધ તો તેઓ સાનમા સમજી જાય એમ છે. આપણાં હજુ આજે પણ હયાતી ભોગવતાં ન્યાતબંધારણો—જે આપણાં સાચાં મહાજનો છે—દ્વારા આપણે એકેએક ન્યાતને અને પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને સહેલાઇથી પહોંચી શકીયે છીયે.

વળી એ પણ આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આ પૈસો તેમજ માણસો આપણે આપણી લડતનો ખરો દારૂગોળો—રેંટીયા બનાવવા અને વહેંચવાને સારૂ જોઇયે છીયે. એ દારૂગોળાની મદદથી આપણે આજ વરસે અને બને તો આવતા જુલાઈ માસની આખર પહેલાં પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી દેખાડવો જોઇયે. એક કરોડ રૂપીયા અને વીસ લાખ રેંટીયા—આટલા દારૂગોળાની મહાસભાની ઓછામાં ઓછી માગણી છે. ગયા ડિસેમ્બરની ૩૧મી પહેલા જે રેંટીયા દેશમા ચાલુ હતા તે ગણવાના નથી. જાડું સુતર માથાદીઠ ૬ રતલ આપણે વરસે દહાડે જોઇયે એ હિસાબે આપણે હિન્દુસ્તાનને સ્વતન્ત્ર કરવાને સારૂ ૧૮૦ કરોડ રતલ

સૂતર પેદા કરવું રહ્યું. આટલું 'કાપડ એક વરસમા પેદા કરવા વરસમા ઓછામા ઓછા ત્રણસેં દિવસ ફરનારા એક કરોડ વીસ લાખ રેંટીયા જોઇયે. દરરોજના અચ્છેરને હિસાબે વરસે દહાડે ૧૫૦ રતલ સૂતર આપે. મહાસભાએ તો જૂન આખર સુધીમા માત્ર ૨૦ લાખ રેંટીયા ચાલુ કરવાની માગણી કરી છે આ માગણીના મૂળમા એ શ્રદ્ધા અવશ્ય રહેલી છે કે આ ત્રણ મહિનામા વીસ લાખ રેંટીયા ચાલુ કરીને પ્રજા જે ચેતન પ્રાપ્ત કરશે તે તેને હાથે પછીના ત્રણ મહિનામા રહેજે બીજા વીસ લાખ ચાલુ કરાવ્યા વગર રહેશે નહિ. હિન્દુસ્તાનમા અત્યારે છ છ માણસવાળા પાચ કરોડ કુટુબો હશે. તેમાના માત્ર વીસ લાખ કુટુંબોને જ રેંટીયાનો રસ ચડાવવાની અત્યારે વાત છે.

અત્યારે ઠેકઠેકાણે જે કોઇ કાર્યકર્તાઓ પ્રજાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમનામાં રેંટીયાને વિષે મારામા છે તેટલી શ્રદ્ધા હોય તો તેઓ વગરવિલબે કાતતા શીખી લેશે. સારા નરસા રેંટીયાની પરીક્ષા પણ જાણી લેશે. સારા રેંટીયાના મુખ્ય લક્ષણો હું 'નવજીવન'મા આપી ચુકયો છુ. એ જેમા ન હોય તેવા રેંટીયા કયાયે ચાલુ ન કરવાની તેમણે સંભાળ લેવી ઘટે. અલબત્ત, કાર્યકર્તાઓએ પોતે પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ ત્યાગ નહિ કર્યો હોય ત્યા સુધી તો તેઓ પ્રજા ઉપર કશી જ અસર નાહ કરી શકે એ કહેવાની તો કશી જરૂર જ નથી રહેતી. આપણે જાતે આ જ ક્ષણે સર્વ પ્રકારના પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દાખલો બેસાડવા તૈયાર ન હોઇયે તો તો આપણે આ વરસે કોઈ કાળે પરદેશી કાપડનો હિન્દુસ્તાનમા સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી શકવાના નથી. એથી ઉલટું આટલુ આ એક જ કાર્ય જો આપણે સચ્ચાઇપૂર્વક ઉદ્યમમા લાગી જઇને શોભાવી દેખાડશુ તો એ એક જ આપણામા અદ્ભુત આશા, શ્રદ્ધા અને હિમ્મત પૂરશે.

ગુજરાનવાલાનું વ્યાખ્યાન*

ભાઇઓ અને બહેનો,

તમે સ્વરાજ માગો છો, ખિલાફત અને પંજાબ વિષે ન્યાય મેળવવા માગો છો. તેની પહેલી શરત અમન—શાન્તિ છે. આપણું તર્કે મવાલાત બાઅમન હોવું જોઇયે આપણી

* લાહોરમા સભાબંધીનો કાયદો હોવાથી ગુજરાનવાલામા મળેલી જંગી સભા સમક્ષ આપેલુ ભાષણ, તા ૧૯-૩-૧૯૨૧ (આ ભાષણ સાંભળવાને લાહોરના લોકોની ત્રણ ટ્રેનો ખીચાખીચ ભરાઇને આવી હતી)

પાસે બે ચોખ્ખા રસ્તા છે. એક તલવારનો અને બીજો તલવારને મ્યાનમાં રાખવાનો. હિન્દુઓ, મુસલમાનો અને શીખોએ આપણને કહી દીધું છે કે આપણી માગણી બીજે જ રસ્તે મળી શકશે. ગુસ્સાથી, મારપીટ કરવાથી કે દમાથી નહિ મળે હું તમારા સહુમાં યાકુબહસન જેવા થવાની તાકાદ ઈચ્છું છું. યાકુબહસન સાહેબ હમણાં જ વિલાયતથી પરણીને આવ્યા છે. કાલિકટમાં તેમણે એક મોટો જલસો ભરવાની તૈયારીઓ કરી હતી. જલસો ભરવાનો વખત થયો હતો તે જ વખતે માજીસ્ટ્રેટે તેમના ઉપર મનાઈનો હુકમ કાઢયો. યાકુબહસન સાહેબે વિચાર્યું કે જો તેઓ છેલ્લી ઘડીએ જલસામાં જતા અટકશે તો લોકો ઉશ્કેરાઈ જઈ તોફાન કરી મુકશે. તેઓ તરત જ હુકમનો અનાદર કરી ત્યાં ગયા. પરિણામે તેઓને પકડવામાં આવ્યા અને સરકારે તેમને માફી માગવા કહ્યું. પણ તેમ કરવા તેમણે ઇનકાર કર્યો અને જેલમાં ગયા. આવી સામાન્ય ફરજ બજાવવાની શક્તિ આપણા સહુમાં હોવી જોઇયે. આપણને જે જોઇતું હોય તે માટે જેલ જવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઇયે.

હસતાં હસતાં મરી જાઓ

વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે હું કહું છું કે તમે તમારા ગુસ્સાને કાબુમાં રાખો તમે કોઈની પાસે પરાણે એકે કામ ન કરાવો. તમને જો લાગે કે કૉલેજમાં રહેવામાં હીણપત છે તો આજે જ કૉલેજ છોડો પણ બીજા કોઇના ઉપર બળાત્કાર ન કરો. બીજાઓને સમજાવવાનું કામ શાણાઓનું છે. અસહકારમાં તાલીમ રહેલી છે. તાલીમથી આપણી તાકાત વધે છે. જે ભૂલો કરે તે પોતાની તાકાત ખોઇ બેસે છે. તમે તમારા કામથી, તમારી તાકાતથી, તમારી બહાદુરીથી તમારા કરતાં નબળા લોકો ઉપર અસર પાડો

વિદ્યાર્થીઓને જેણે ૨૧ દિવસ સુધી અઢાર માઇલ સખત તાપમાં ચલાવ્યા તેનો જુલમ હું જલિયવાલા બાગની કતલ કરતાં વધારે ભયંકર માનું છું. મને જો કોઈ ગોળી મારે તો હું તેને ભૂલી જાઉં પણ જો કોઇ જોરજુલમથી મારી પાસે યુનિયન જેકની સલામી કરાવે તો હું મારી બારેમા બારે નામોશી થયેલી માનું. જલિયાવાલા બાગમાં મરેલા માણસો શહીદ થયા, જ્યારે પેટ ઉપર ચાલનારા અને નાક ઘસનારા લોકોએ આખા હિન્દુસ્તાનને લજવ્યું. હિન્દુઓ, શીખો, પઠાણો! તમે ફરીથી એ રીતે હિન્દનું અપમાન ન થવા દેતા. સંભવ છે કે ફરીથી માર્શલ લૉ આવે. તે વખતે હું ઉમેદ રાખીશ કે એકે છોકરો કે એકે છોકરી પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ યુનિયન જૅકની સલામી કરનાર નહિ હોય; એકે હિન્દુ, મુસલમાન કે શીખની પીઠ ઉપર ગોળીનો ઘા નહિ લાગે. કોઈના મારથી ભય પામીને નાસવું એનું નામ સત્યાગ્રહ નથી. ખરો સત્યાગ્રહી ગોળીની સામે બેધડક ઉભો રહી મરી જાય છે. આ સ્વરાજની શરત છે. આટલી તાકાત તમારામાં હોય તો સ્વરાજ તમારા હાથમાં છે. જો તમને કોઈ મારવા આવે તો તમે હસતાં હસતાં મરી જાઓ એનું નામ 'રૂહાની તાકાત'—આત્મબળ છે.

તા. ૧૪-૪-૧૯૨૧

ગંદી અદાલતો

હું વકીલોને કહું છું કે તમે ગંદી અદાલતોનો બહિષ્કાર કરો. બીજા પ્રાન્તના વકીલો સાથે તો હું મજાક પણ કરી શકું, પણ પંજાબનો એક વકીલ કેમ હજી અદાલતોમાં ટકી શકે છે એ મારી સમજની બહાર છે. જે અદાલતોમાં લાલા હરકીશનલાલ જેવા તમારા નિર્દોષ નેતાઓને કાળા પાણીની સજા થઇ શકતી હોય તેનો કારભાર જ્યાં સુધી તમારા હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી તમે તેમાં ઘડીભર પણ કેમ પગ રાખી શકો? શું પાપી પેટને માટે સલ્તનતની ગુલામી કરવાની જરૂર હોય? એમ હોય તો સ્વરાજ અસંભવિત છે.

ખરું અર્થશાસ્ત્ર

મારી બીજી શરત પણ ઘણી સાધારણ છે. આપણે હિન્દમાં મળી શકે તે જ વસ્ત્ર પહેરવાં અથવા વસ્ત્ર વિના ચલાવવું. મા પોતાના બાળકને રોગમાંથી મુક્ત કરવા હિન્દુસ્તાનને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ફરી વળવાની તાકાત ધરાવે છે. ત્યારે શું આખા હિન્દુસ્તાનને રોગમાંથી મુક્ત કરવા માટે આપણે સ્વદેશીની સાધારણ શરત પાળવા અશક્ત હોઇશું? સૂતર કાંતવામાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક થોડા કલાક આપવા એ સહેલી વાત છે. હું નથી માનતો કે પંજાબના છોકરાઓ બીજા પ્રાન્તના છોકરાઓ કરતાં ઓછા બહાદુર છે. હું આશા રાખું છું કે તેઓ મને એમ નહિ કહે કે કાંતવું એ તો ઓરતોનો ધંધો છે. મદરેસામાંથી નીકળી જવું એ તમારી પહેલી ફરજ છે. નીકળીને શું કરવું એ ત્યારપછી વિચારજો. હું તો તમને નિશાળો કે કૉલેજો છોડયા પછી રેંટીયો લેવાની સલાહ આપી શકું. તેથી તમે એવા પ્રચારક બનશો કે તમારા પછીની દુનિયા પણ તેને ઉપાડી લેશે. હું કપડાં વણવામાં કે કાંતવામાં કોઇ જાતની નામર્દી નથી જોતો. જે મને કહે કે તેમાં નામર્દી છે તે જાણતા નથી કે મર્દાનગી શેમાં છે. જે પુરુષ વીશીમાં કામ કરે છે તે રસોઈ કરવાના કારણથી નામર્દ નથી બનતો. એક જમાનામાં હું હજારો લોકોને જમાડતો હતો ત્યારે હું મર્દમાં લેખાવા વધારે લાયક હતો. ખરું અર્થશાસ્ત્ર રેંટીયામાં છે, જે તમને રમેશચન્દ્ર દત્ત, મિલ કે રાધાકમલ મુકરજી કદી નહિ આપી શકે. હિન્દની આર્થિક સ્વતન્ત્રતાની આ ચાવી છે.

માબાપ જોડે અંગ્રેજી

હું ઘણા પંજાબી વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમાં આવ્યો છું. જ્યારે તમે તમારાં માબાપોને અંગ્રેજીમાં કાગળ લખો છો ત્યારે મારી આંખમાંથી દુ:ખનાં લોહી વહે છે. તમે જો પરાઈ ભાષા મારફતે સ્વરાજ લેવા માગો તો તે અસંભવિત છે. તમે એક વર્ષ માટે બીજો બધો અભ્યાસ છોડી દઈ હિન્દી શીખી લો એમ હું ઇચ્છું છું. તમે કહેશો કે અમારા ઘરનો ગુજરો કેમ ચાલશે? હું પૂછું છું, "શું તમે પુણી અને પટ્ટા બાંધીને પેટ નહિ ભરી શકો?" દરેક હિન્દી દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૬ છે. અમેરિકામાં ૪૯ પાઉંડ છે! આ સ્થિતિમાં આપણને

તા. '૪-૪-૧૯૨૧'

તેના જેટલું ખાય રાખવાનો શો અધિકાર ? આપણાં ત્રણ કરોડ ભાઈઓ અને બહેનોને એક જ વખત ખાવાનું સાંપડે છે. ઘીછાંટા કે અથાણાં તો તેમને જોવા નથી મળતાં. તેમનાં બાળકો દૂધ વિના ટળે છે. (અને મરે છે.) વિદ્યાર્થીઓને એવા આશ્રય તો ન જ હોય. કંગાલિયત સ્વીકારવી એ તેઓનો ધર્મ છે.

તિલક મહારાજનું શ્રાદ્ધ

એક શરત રહે છે. જે તિલક મહારાજને તમે સહુ પૂજો છો તેમના નામ પાછળ તમે સહુ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વરાજને ખાતર દ્રવ્યનું દાન કરશો એમ હું આશા રાખું છું. સ્વરાજ એ તિલક મહારાજનો મહામન્ત્ર હતો. તે સ્વરાજ હિન્દને માટે લેવું એ તિલક મહારાજનું શ્રાદ્ધ છે. પંજાબની પ્રવૃત્તિ માટે લાલાજીને એક લાખ રૂપીયાની જરૂર છે. તે તરત પૂરા પાડવા એ તમારી, સહુની ફરજ છે. પણ ભીખારીને પાઇ ફેંકીએ તેમ લાલાજીને પૈસા આપીને તમે સ્વરાજ નહિ મેળવો. તમારે સહુએ સોદાગર થવું જોઇશે. ઝવેરી જેમ ભારે હીરાની તેવી જ ભારે રકમ આપે છે તેમ જ સ્વરાજરૂપી હીરા માટે તમારે પણ ભારે રકમો આપવી જોઇશે. આજે પહેલી વખત હું જરા દુભાયો. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં બેરાંઓ મને પૈસાથી ભરી મૂકે છે. પણ આજની સ્ત્રીઓની સભામાં મેં કંજુસાઇ જોઈ. હું સ્ત્રીઓનો આશીર્વાદ માગું છું. પણ તેમની ઉદારતા મારફતે, કંજુસાઈ મારફતે નહિ. જેઓ સ્વરાજનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તેને નિર્ભય કરવા એ તમારું કામ છે. જો તમને લાલાજીમાં વિશ્વાસ ન હોય તો મને તેમ કહી દેજો. પણ જો તમે માનતા હો કે લાલાજી પંજાબના શેર છે તો તમે તેમને શેરને સન્તોષ થાય એટલો દામ આપજો.

અસહકારીઓના હાથમાં તો કીમીઓ પડ્યો છે. આપણે કોઇની સાથે ઝઘડો કર્યા વિના આપણું કામ કાઢી શકીએ છીએ. આપણે નથી ગુરુદ્વારાનો કબજો લેવાની જરૂર કે નથી કોઈ મસજીદ કે મન્દિરનો કબજો લેવાની જરૂર. આપણે જે વસ્તુ લેવા માગીએ તે મરીને લઈ શકીએ છીએ. જેટલી શેતાનિયત આપણા પ્રતિપક્ષીમાં છે તેટલી મેળવવા બેસીએ તો તો આપણને સો વર્ષ જોઇએ.

ખાનદાનીની લડત

છેવટે હું પ્રાર્થના કરું છું કે ઓરત, મરદ, વકીલ, વિદ્યાર્થી બધાને ઈશ્વર એટલું કહેવાની તાકાત આપો કે 'અમે મરશું, પણ કોઇને મારશું નહિ.' જો સાસ્ત્રીઆર કે ચિન્તામણિ તમારી પાસે આવે તો હું ઉમેદ રાખું કે તમે 'શેમ શેમ' ન પોકારતાં તમારી વર્તણુકથી તેમના મન હરણ કરો. હું તેમનો પૂજારી છું તેઓ માને છે કે સરકારની સાથે રહેવામાં શ્રેય છે. હું માનું છું કે તેઓ ભારે ભૂલ કરે છે. પણ તેઓ પણ માને છે કે હું ભૂલ કરું છું એ બધાને હું આપણા બુજરગ લેખું છું. તેમની સાથે વેર કરવું આપણને ન પાલવે. આપણે ખાનદાનીની લડત લડીએ છીએ.

પંજાબમાં ગાંધીજી

[પૃ. ૯૪પથી ચાલુ]

મારા ગયા પત્રમાં હું રોહતક સુધી પહોચ્યો હતો. રોહતકથી ગાંધીજી લાહોર આવ્યા. અહીં સભાબંધીનો કાયદો હતો. ગુજરાનવાલામાં ગાંધીજીનું ભાષણ થયું તે હું બીજે આપી ગયો છું. એ જ સભામાં લાલાજી પણ ઘણું જ લાગણીભર્યું બોલ્યા. તેમાંથી નીચે થોડો ભાગ આપું છું:

"હમણાં હમણાં પંજાબની શિક્ષિત પ્રજાનો કેટલોક ભાગ મારાં 'બંદે માતરમ્'ના લેખોથી નારાજ થયો છે. પણ મને કોઇની ખોટી ખુશામત કરવાની આદત નથી. પંજાબમાં આપણા ભાઇઓએ જે નામોશીભરેલું વર્તન કરેલું તે વિષે જાણી હું અમેરિકામાં બહુ શરમાયો હતો. અહીં આવ્યા પછી મારે તેથી વધારે શરમાવું પડ્યું છે હું કદી નહોતો ધારતો કે પંજાબની શિક્ષિત પ્રજા પોતાની ઉપર આટલે સુધી નામોશી લેશે મેં એક જ બહાદુર બાઈ જોઇ તે રતનબાઇ. જનરલ ડાયરની ગોળી સામે પોતાના શરીરની રક્ષાને તુચ્છ સમજી તે પોતાના પતિના મૃત શરીરની આગળ જલિયાંવાલા બાગમાં આખી રાત બેઠી રહી! જો અઢાર અઢાર માઇલ સુધી ફરજીયાત ચાલવાનો કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ઇનકાર કર્યો હત તો શું થાત? થોડાને માર સહન કરવો પડત, કેટલાકને રજા આપવામાં આવત. પણ થોડા વિદ્યાર્થીઓના આત્મભોગથી આખા પંજાબનું માન રહી જાત.

"પંજાબના શિક્ષિતોને હું કહેવા માગું છું કે જો તમે જેને તમારા બુજરગ ગણો છો તેની સાધારણ આજ્ઞાઓ પણ નહિ પાળો તો તેઓ જ્યારે તમારાં મસ્તકો માગશે ત્યારે કેમ કરી આપી શકશો? મારે શરમથી કબૂલ કરવું પડે છે કે અંગ્રેજી તાલીમે આપણી પ્રાચીન સભ્યતાનો નાશ કર્યો છે. તમારામાં વ્યવસ્થા જરાયે નથી. મને ગાંધીજીની સાથેની મુસાફરીઓમાં ઘણું જોવા મળ્યું. લોકો તેમને રાત્રે નીરાત નથી આપતા. તેમની મનાઇઓની પણ તમારા ઉપર કંઈ અસર નથી થતી. તેમના આરામની તમને કંઇ ચિન્તા નથી રહેતી. જે સોનાની ચિડિયા પાસે અઢળક સોનું મેળવવાની આશા રાખો છો તેને આવી વર્તણુકથી તો તમે ખોઇ બેસશો

"વિદ્યાર્થીઓ પાસે હું એકે આવેશનું કાર્ય નથી ઇચ્છતો. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાડી અને નોટિસો મોકલી પણ તેઓ બધા પાછા કૉલેજમાં ગયા તમે તોળીને બોલો, પણ બોલો તે પર કાયમ રહો હજી સુધી પંજાબના જુલમો પછી પણ જો તમે કૉલેજ નથી છોડી તો મારા ઉપદેશથી તો શાની જ છોડશો; માટે હું તો તમને છોડવાની અરજીએ નથી કરતો, કેમકે મારા કરતાં વધારે જબરદસ્ત, વધારે પવિત્ર અને વધારે ધર્માત્મા વ્યક્તિ તમને છોડવાનું કહી ચુકયા છે. પણ હું એટલી ચેતવણી આપું છું કે એક વખત છોડયા પછી ફરીથી સ્વપ્ને પણ જવાનો વિચાર ન કરશો."

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

"આ પછી લાલાજીએ કૉલેજ છોડનારા વિદ્યાર્થીઓની મદદથી પંજાબ પ્રાન્તિક સમિતિ શું કરી શકશે એ વિગતવાર સમજાવ્યું. પૈસાનું ઉઘરાણું પણ તેટલું જ ભારે થયું. કેટલાક લોકોએ તો પોતાનાં ખીસાં અક્ષરશઃ ઠાલવી આપ્યાં. કશું આપ્યા વિનાનો તો ભાગ્યે જ કોઈ રહ્યો હશે. અર્ધા કલાકની અંદર અઢારસો જેટલા રૂપીયા, પૈસા અને નોટોથી ગાંધીજીની ચાદર ઉભરાવા લાગી. આટલી નગદ રકમ હજી સુધી કોઇ સભામાં થયેલી મને યાદ નથી.

"તે જ સાંજે નીકળી બીજી સવારે ગાંધીજી તથા લાલાજી રાવળપિંડી પહોંચ્યા. એ શહેર હિન્દી સરકારના એક બડા ફોજી મથક તરીકે મશહૂર છે. સર માઇકલ ઓડવાયરે ફોજની ભરતીમાં વધારેમાં વધારે માણસો આ ભાગમાંથી મેળવેલા. રાવળપિંડીથી પેશાવર અને અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પાસે છે. કાશ્મીર પણ અહીં થઇને જ જવાય છે. અહીંનું વર્ણન ગાંધીજી પોતે 'નવજીવન'માં આપી ચુક્યા છે તેથી હું નહિ આપું. અહીં સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની સભામાં મળીને દાગીનાઓ ઉપરાંત ત્રણ હજાર રૂપીયા જેટલી રકમ તથા એક મારવાડી ગૃહસ્થ પાસેથી ૧૦ હજારની રકમ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં ભરાઈ. 'રામાનુજ'

વ્રતઉદ્યાપન*

આજનો દિવસ પવિત્ર સપ્તાહનો છેલ્લો દિવસ છે. શ્રદ્ધાળુ તે દહાડે જરૂર અપવાસ કરે, પ્રાર્થના કરે. મારૂં હૃદય તો એ જ માગી રહ્યું છે કે પરાધીન દશામાં આ આપણી છેલ્લી તેરમી એપ્રિલ હો. પણ એ કંઇ મારા હાથમાં નથી. ઈશ્વરના હાથમાંયે નથી. સ્વરાજ ઈશ્વર પણ આપે એમ નથી. સ્વરાજ તો આપણે હાથે જ લેવું રહ્યું. તે લેવાનો રસ્તો એક જ છે. એ આપણે સમજીએ અને તે પ્રમાણે વરતીએ ત્યારે સ્વરાજ જ છે. આપણે આ વર્ષે જ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવો છે. તે બહિષ્કાર કરવા સારૂ દરેકે પોતાનું શરીર ને ધોવાંની પેટી તપાસી લેવાં. પરદેશી કાપડનો સત્વર ત્યાગ કરવો. બીજા શું કરે છે તેનો ખ્યાલ જ નથી કરવાનો. ઓછામાં ઓછાં કપડાંથી ચલાવવાની ટેવ પાડી નાંખવી અને પોતે રેંટીયો ચલાવવો અને બીજાને ચલાવવાની સલાહ દેવી.

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

ભૂલવી ન જોઇયે (અમે આપણી પોતાની હાજતો) કરતા હજારગણું વધારે પેદા કરી થઇને તેના જોર ઉપર દુનિયાના દેશોને નીચોવવાની તે કોઇ પણ યોજનાને આપણે દૃઢતાપૂર્વક અભદ્ર અને અસ્પૃશ્ય જ માનવી જોઇયે. પ્રજાના વ્યર્થ વીતતા કલાકોનો આપણા ગામડાઓ અને ઝુપડાઓમા ઘેરઘેર કપાસમાથી કાપડ પેદા કરવા પાછળ ઉપયોગ કરી દેશને સમૃદ્ધ કરવામા જ આજે આપણી એકમાત્ર આશા રહી છે આમ હિન્દી પ્રજાના જીવનમા રેટીયાને હું હવા તેમજ ખોરાકના જેટલી જ આવશ્યક વસ્તુ ગણુ છુ.

વળી હિન્દુને માટે એ જેટલો આશીર્વાદરૂપ છે તેટલો જ મુસલમાનને માટે પણ છે બલ્કે મુસલમાનોને તો હિન્દુઓના કરતા પણ વધુ ઉત્સાહથી એ તરફ વળતા જોઉ છુ આના કારણ છે મુસલમાન ઓરત પરદાનશીન છે. રેટીયો કાતીને તે પોતાના પતિ પરના બોજાને અનાયાસે કઇકે હલકો કરી શકે છે આમ રેટીયો એ જ હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના જીવનનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ છે. એ વડે આપણે આજે આખી દુનિયાને જાહેર કરીયે છીયે કે અન્ન અને વસ્ત્ર એ બે બાબતમા તો અમે સંપૂર્ણ સ્વતન્ત્ર અને સ્વાશ્રયી બની રહેવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે મને આશા છે કે જેને જેને મારી આ વાત ગળે ઉતરે તેઓ પોતપોતાના ઘરમા વગરવિલમ્બે રેટીયાની સ્થાપના કરશે અને મે ઉપર સૂચવેલા નમૂનાનો એક એક રાષ્ટ્રીય ધ્વજ પણ ઘરમા વસાવશે

આ ધ્વજ ખાદીનો જ હોય એ કહેવાની તો મને લાગે છે મારે કશી જ જરૂર નથી રહેતી, કારણકે ખાદી જેવા જાડા અને સાદા કાપડને સર્વમાન્ય કરી-મુકીને જ આપણે હિન્દુસ્તાનને કાપડને વિષે પરદેશોની બજારોના પંજામાથી ઉગારી લઇ શકીશુ હું તો હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ધાર્મિક પન્થો તેમજ સપ્રદાયોને પણ વીનવુ છુ કે જો તેઓ આ બાબતમા મારી જોડે સહમત હોય તો તેમણે પોતપોતાના સાપ્રદાયિક ધ્વજમા—દાખલા તરીકે ખિલાફતના ઝુડામા—ડાબી બાજુના ઉપના ખૂણા પર આ રાષ્ટ્રીય ધ્વજને નાના આકારમા અવશ્ય સ્થાન આપવુ બીજા બધા એમ્સરખા કદના રાષ્ટ્રીય ધ્વજમા સામાન્ય કદના આખા રેટીયાની આકૃતિ સમાવી જોઇયે.

૬ ટાઈમ્સની ટીકા

મુંબઈના 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'એ 'અસહકારની નિષ્ફળતા' ઉપર એક લેખ લખ્યો છે 'ટાઇમ્સ'ના અભિપ્રાય મુજબ અસહકારના કાર્યક્રમમાં નક્કી કરેલાં ચાર પગલામાંનું પહેલું સદન્તર નિષ્ફળ નીવડ્યું છે, પણ આજે હું અગાઉનો ગાંધી રહ્યો નથી તેથી મારી હાર કબૂલ કરું એમ નથી.

મારી આંખને તો અસહકારની ક્યાંયે હાર દેખાતી નથી; ઊલટું હું તો જ્યાં ને ત્યાં લોકોમાં વ્યાપી ગયેલી મહાન જાગૃતિને જોઈ જોઈને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાઉં છું. હું માનું છું કે ધારાસભાઓ, શાળાકૉલેજો, અદાલતો ઇત્યાદિ જે જે સંસ્થાઓ ઉપર હરકોઈ સરકારની પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી હોય છે તે પ્રતિષ્ઠા તૂટી પડે એટલો પ્રજામત તૈયાર થયો એ નાનીસૂની સફળતા નથી. 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' અસહકારને 'જહન્નમનો સુહેલો રસ્તો' સમજે છે. હું માનપૂર્વક જણાવીશ કે હું એને અનેક અન્તરાયો પર જીત મેળવીને મહાપ્રયાસે ચડવાની 'સ્વર્ગની સીડી' સમજું છું. જો માત્ર અંધાધુંધી જ પેદા કરવાની આ પ્રવૃત્તિ હોય તો તો એ ચપટી વગાડવાની વારમાં બની શકે એવી બાબત હતી.

'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' શું કે બીજા ટીકાકારો શું, જે જે કોઈ આ રહસ્ય સમજવાને ઇન્તેજાર હોય તેમણે એ વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવી ઘટે કે હું એકલો જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનમાં નાના મોટા એકેએક આગેવાન અત્યારે સુલેહશાન્તિ જાળવવા—જોરજબરાઈ કે અંધાધુંધી ન થવા દેવા કમાલ કરી રહ્યા છે. બધા આગેવાનોને માટે એક પ્રકારનો અભિપ્રાય આપી છૂટવું અને મને એકલાને જુદા વર્ગમાં મુકવો એમાં કંઈ જ હાસલ નથી.

જે ટીકાકારો હજુ પણ અલી બિરાદરોના હેતુઓ તરફ શકની નજરથી જોવાનું છોડતા નથી તેઓ પોતાની જાતને તેમજ આ પ્રવૃત્તિને ભારે અન્યાય કરી રહ્યા છે. અલી બિરાદરોની વાત તો સાવ સીધી અને ચોખ્ખી છે, ચોક્કસ સંજોગોમાં તલવારથી કામ લેવામાં તેઓ અધર્મ નથી માનતા. મૌ. મહમદઅલી ઘણી જગાએ કહે છે કે 'લડાઈ અવશ્ય બૂરી ચીજ છે, પણ એથી પણ બૂરી વસ્તુઓ સંસારમાં છે' હું તો કહું છું કે અલી બિરાદરોના કરતાં વધારે દાના દુશ્મન અંગ્રેજ સરકારને બીજા કોઈ નહિ હોય. ખુણાની એમની લડાઈ નથી. તેઓ નિખાલસ–

પક્ષે પણ અવિશ્રાન્ત ઉદ્યમપૂર્વક શાન્તિથી પોતાની લડતનો ફડચો કરવા માગે છે. છતાં જો તેમનો તે પ્રયાસ સરકારની અગર તો લોકોની ઉદાસીનતાને લીધે નિષ્ફળ નીવડે તો તે વેળાએ ધર્મચુસ્ત ઇસ્લામીઓ તરીકે તેમણે તેમના હાથની વાત હોય તેટલે દરજ્જે લડાઇ પણ પોકારવી જ રહી. મારા સાથીઓ મારો ફાવે તેવો ઉપયોગ કરી લે છે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે. એટલો ભોળો હોવાનો હું ઇનકાર કરું છું. મારા સાથીઓ મને છેતરવાને અસમર્થ છે એમ હું સમજું છું. તેમને હું ઇશ્વરથી ડરનાર, બહાદુર અને ખાનદાન માણસો માનું છું તેમનો સાથ મારે મન કિંમતી લ્હાવા સમાન છે.

મારા પોતાના વલણ વિષે તો મારે એટલું જ કહેવું રહ્યું કે મારો પોતાનો ધર્મ જેમ મને ખુનામરકીના કોઇ પણ લડાઇ કરવા કે કરાવવાની મંજૂરી આપતો નથી, તેમ એ પણ તેટલું જ સાચું છે કે અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં પશુબળના દોરથી જે નામર્દાઇની શાન્તિ વર્તી રહી છે તેને મુકાબલે તો એવી ખુનામરકીવાળી લડાઇની સ્થિતિ પણ મારા મનને વ્યાકુળ ન કરી મુકે. અને તેથી જ આ શાન્તિમય અસહકારની લડતમાં અહિંસાને સર્વોપરી રાખવાના બધા પ્રયત્નો કરતો છતો અન્તે આમાં અંધાધુંધી થવાનું જોખમ હોય તો તે જોખમ ખેડીને પણ હું આ લડતમાં ભાગ લઇ રહ્યો છું. અસહકારના ટીકાકારો તેમની દાનત જ હોય તો તો આજ એકેએક કાર્યમાં એવી ખુનામરકી કે અંધાધુંધી ન થવા દેવાની જ પ્રબળ ઇચ્છા દેખશે. બાકી અસહકારીઓને તો ટીકાકારો તેમની વૃત્તિને સમજે કે ન સમજે, કે વિપરીત રીતે સમજે, તોપણ પોતાની ધીરજમાં અડગ રહ્યે છૂટકો છે. તેમને તો તેમનો ખાંડાની ધાર જેવો કઠણ પન્થ કાપ્યે જ છૂટકો છે.

અવળી સલાહ

સૈયદ રઝાઅલીએ મને ખુલ્લો પત્ર લખીને અસહકાર મુલતવી રાખવાની સલાહ આપી છે. એમની દલીલ એ છે કે નવા વાઇસરાય સાહેબને દેશની સ્થિતિ સમજવાની યોગ્ય તક આપવાને આપણે એમને દેશનું વાતાવરણ શાન્ત કરી આપવું જોઇએ. મારા અભિપ્રાય મુજબ તો ના. વાઇસરાયને હિન્દુસ્તાનની અત્યારની સ્થિતિ સમજવામાં કશો જ અન્તરાય નથી. જો કંઇ ખળભળાટ છે તે કાં તો અમલદાર-વર્ગનો ઉભો કરેલો છે અથવા તો કોઇ કોઇ જગ્યાએ સરકાર તરફથી કામ જ

કંઈ એવી બેહૂદી રીતે લેવામા આવ્યું છે કે ખુનામરકી થાય. મધ્ય પ્રાન્તમાં જ જુઓને. લોકો તો ત્યાં દારૂની બદીની સામે સાત્વિક કોપથી લડયા છે, ત્યારે સરકાર તે પરાણે તેમની ઉપર લાદવા મથી રહી છે. રાયબરેલીનાં રમખાણો વિષે તો નિયમિત અખબારો ન વાંચતો હોવાથી મને ઝાઝી માહિતી નથી કે હું કશું કહી શકું. મને તો લાગે છે કે મિ. રઝાઅલીએ મને વીનવવા કરતાં જે અધિકારી-વર્ગ લોકોને ચીડવીને દેશને ભડકાવી મુકવા મથી રહ્યો છે તેને જ વધુ વીનવવો ઘટે છે.

વળી આખી પ્રજાએ પોતાની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ મારફત શરૂ કરેલી હીલચાલને રોકનારો હું કોણ? બીજો પણ કોઇ એક માણસ—એની ઇચ્છા હોય તોપણ—પ્રજાને અટકવાનું કેમ કહી શકે?

પણ હું તો મિ. રઝાઅલીને એ જ પૂછવા ઇચ્છું છુ કે અસહકારને આમ રોકવાની વાત કરીને એઓ મારી પાસે શું કરાવવા ઇચ્છે છે? શું એઓ એમ કહેવા માગે છે કે ના. વાઇસરાયને હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ સમજવાનો રસ્તો સરળ કરી આપવાને સારૂ જેમણે પોતાના ખિતાબો છોડયા છે તેમણે એ ખિતાબો થોડા વખતને માટે સરકાર પાસેથી પાછા મંગાવવા? જે વકીલોએ વકીલાત છોડી છે તેમણે પાછી વકીલાત કરવા માંડવી? જે વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકૅાલેજોમાંથી ઉઠી ગયા છે તેમણે પાછા એ જ શાળાકૅાલેજોમા દાખલ થવા જવું? જેમણે રેંટીયો કાંતવા માંડયા છે તેમણે તે ના. વાઇસરાય હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી લે ત્યાં સુધી ઉંચો મુકવો? જે સુતારો રેંટીયા ઘડવામાં ગુંથાઈ ગયા છે તેમણે પોતાના રઘાવૅાસલા જ્યાના ત્યા અટકાવી દેવા. અને જેમણે દારૂનાં પીઠા ત્યાગ્યાં છે છે તેમણે કલાલ જોડેના નાતો પાછો ચાલુ કરવો?

શું મિ. રઝાઅલી ઇચ્છે છે કે આજે જે રાષ્ટ્રીય શાળાકૅાલેજો દેશમાં નીકળી છે તેમણે લૅાર્ડ રીડિંગને મદદ કરવાને સારૂ હાલ તુરતને માટે પોતાનાં બારણાં બંધ કરવાં? હકીકત તો એ છે કે મિ. રઝાઅલી અસહકાર પૂરો સમજ્યા જ નથી. એમને એ લક્ષમાં જ નથી આવતું કે અસહકાર એક પ્રકારની સદ્વૃત્તિ છે, જે એક વખત કેળવ્યા પછી મરજી માફક નથી ભૂંસી શકાતી. જો અંગ્રેજોને હૈયે હિન્દુસ્તાનનું હિત હશે, જે અંગ્રેજો હિન્દનું લુણ ખાઇ નમે છે તેઓ જો એ લુણને વફાદાર રહેવા માગતા હશે, તો તો તેઓ દેશમાંથી દારૂની જડ કાઢવામાં તેમજ પરદેશી કાપડની—અને એ રીતે અલબત્ત લેંકેશાયરના કાપડની પણ—આયાત

સાવ બંધ પાડવામાં કશું જ અજુગતું નહિ જુએ. હું તો એટલે સુધી કહીશ ખિલાફતનું સંપૂર્ણ રક્ષણ મળી જાય અને પંજાબનો ઘા રૂઝાય ત્યારપછી પણ બંધ પડેલા પીઠાં ફરી ન જ ઉઘડી શકે, તેમ પરદેશી કાપડની વપરાશ પણ પાછી ચાલુ ન જ થઈ શકે.

આશ્ચર્ય જ એ છે કે આ દેશમાં આજ પણ હજુ એવા ખાસા બુદ્ધિમાન અને કેળવાયેલા જાહેર પ્રજાસેવકો પડેલા છે જેમને હજુ પણ એ વાત નથી ઉગી ગઈ કે જ્યાં સુધી આ સરકાર એના મૂળ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા તૈયાર નથી ત્યાં સુધી એને એક પાપમાંથી બીજા પાપમાં જતા જઈને એમ પાપનો પન્થ ખેડયે જ છૂટકો છે. અલબત્ત, દાનત જ હોય તો દારૂની બદી પ્રજામાથી ધોઇ કાઢવાની તેમજ રેંટીયાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેના પ્રાચીન માહાત્મ્ય અને પવિત્રતાની ફરી એકવાર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની દેશભર આરંભાયલી આ બે મહાન પ્રાણદાયી પ્રવૃત્તિઓમાં તો સરકાર ઉપલા બે પ્રજાકીય અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પહેલાં પણ પ્રજાની જોડે સહકાર કરી શકે છે. એમ કરીને તો સરકાર ખિલાફત-પંજાબના અન્યાયોની તીવ્રતાને પણ કંઇક ઓછી કરશે. બાકી સરકારને આવો સહકાર કરવાની સુબુદ્ધિ થાય તેમાં પ્રજા તો ખિલાફત અને પંજાબનો ન્યાય મેળવવાની પોતાની શક્તિ એથી વધેલી જ અનુભવે એમાં શંકા નથી. પણ વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે એ જ કારણસર સરકાર દારૂનિષેધની તેમજ રેંટીયા મારફત હાથવણાટ વધારી પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાની પ્રજાએ ઉઠાવેલી આ મહાન પ્રવૃત્તિઓને શાન્તપણે આગળ ધપવા દેવા આજે તૈયાર નથી.

નોંધ

ભાષા અને વિચાર

ભાષા એ વિચારોને ભાગ્યે જ પૂરી રીતે સમજાવવાનું વાહન બને છે. ઘણી વેળા ભાષા વિચારને ઢાંકે છે. હમેશાં ભાષા એ વિચારોને મર્યાદિત કરે છે. તેમાંયે જ્યારે એકની ભાષાનો બીજો માણસ અનુવાદ કરે છે ત્યારે જે મુશ્કેલીઓ અને અનર્થ કસાં થાય છે તે તો અનુવાદકો અને પત્રકારો જ સમજે. અમારી ઉપર તો તેવી વિટંબણાઓ બહુયે વીતી છે. શ્રી. વામનરાવ જોશીનો સન્દેશો અમે મોટે અક્ષરે મુખપૃષ્ઠ પર છાપ્યો જ્યારે, છાપેલો તરજુમો અમે વાંચ્યો ત્યારે અમને જ શરમ આવી. અમે એ વીર પુરુષને અન્યાય કર્યો એમ લાગ્યું; અથવા અમે વાચકવર્ગને અન્યાય કર્યો. જે વિચારો, જે પદ્ધતિને અમે મહત્ત્વ આપવા ઇચ્છીયે

-હાય તેનો કેમ નહિ આ સન્દેશામાં વિરોધ આવતો હોય નહિ એમ જણાયું અમે જે અનુવાદ આપ્યો છે તે અંગ્રેજીમાંથી શ્રી. વામનરાવનો સન્દેશો અસલ તો મરાઠી છે. જે દોષ અમે અમારા અનુવાદમાં જોઈયે છીયે તે અસલમા તો છે જ નહિ 'આપણી પોતાની શરમ ઉઘાડી પાડવાનું આપણું કામ નથી' એવો વિચાર અમે શ્રી. વામનરાવના મુખમાં મુકયો છે. આપણી વીરતા તો આપણી શરમ પહેલી ઉઘાડી મુકવામા છે. રા. વામનરાવ પ્રજાની શરમ પોતે વીર બની ઢાકવા માગે છે, તેને છુપાવીને નહિ શરમ છુપાવવાથી તો પ્રજા વીર્યહીન બને, જેમ રોગ ઢાંકવાથી રોગ વધે. એક હિન્દી બીજાને પકડે ને ત્રીજો સજા કરે એમાં તો શરમ છે જ નહિ. એવો પ્રસંગ બને તેમાં શરમ હોઇ શકે. બાકી સ્વરાજ સ્થપાયે ગુન્હેગાર હિન્દીને સિપાઈ હિન્દી પકડશે ને હિન્દી ન્યાયધીશ સજા કરશે. તે શરમભર્યું નહિ લાગે, એટલું જ નહિ પણ એ માન્ય હશે ને જણાશે રા. વામનરાવે જે ઉદ્‌ગારો કાઢયા છે તે આજની પરિસ્થિતિને ઉદ્દેશીને કાઢયા છે એક નિર્દોષ હિન્દીને પાપી પેટને અર્થે નોકરી કરતો હિન્દી સિપાહી પકડે ને તેને તેવો ન્યાયાધીશ સજા કરે એ આપણી શરમને રા. વામનરાવે સૂચવી છે ને ઉઘાડી પાડી છે પણ આ બધો અર્થ અમે અમારા અનુવાદમાં નથી બતાવી શકયા એ અમને દુ:ખ દે છે. છતા એવા દોષો અનિવાર્ય જાણી અમે સન્તુષ્ટ રહીયે છીયે ભાષા અને તેમાયે તરજુમો મનુષ્યના વિચારો બતાવવાનું કેટલું અપૂર્ણ સાધન છે એ અમે જોઇ રહ્યા છીયે. ખરે! બોલવા કરતા કરવું એ જ ખરૂ સાધણુ છે. કૃત્યોમાં વિચારોનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે ભાષણોમાં ક્યાથી હોય? આપણે બધા શ્રી. વામનરાવનાં કૃત્યોનું અનુકરણ કરીયે, તેમના આપભોગમાં, તેમની વીરતામા, તેમની નિર્ભયતામાં, તેમની સાદાઇમાં, તેમના નિરભિમાનમાં તેમનો સન્દેશો વાંચીયે.

અન્ત્યજ પરિષદ્ *

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ સાહેબ, ભાઇઓ અને બહેનો,

આ પરિષદ્ કેટલાયે માસ પહેલાં ભરાવી જોઈતી હતી. અનેક ઉપાધિઓને લીધે એ ન ભરાઇ શકી. એની ઢીલમાં હું પણ કારણભૂત હતો તેની માફી માગું છું.

મને દિલગીરી થાય છે કે જે એક પક્ષને મારે ખાસ કરીને કહેવાનું છે તે પક્ષને હું અહીંઆં જોતો નથી પૂ. બહેન પાસેથી મેં એમ સાંભળ્યું કે અન્ત્યજો બહી ગયેલા છે તેથી તેમાંના કેટલાક હાજર રહ્યા નથી, એવી અફવા ઉઠેલી કે જે અહીંઆં આવશે તેને સરકાર પકડી જશે. આવી અનેક પ્રકારની અફવાઓ હિન્દુસ્તાનમાં ઉડ્યાં કરશે. એ કોણ ફેલાવે છે તેની પણ આપણને ખબર નથી. પણ આથી જેઓ અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ માને છે

---

* અમદાવાદમાં મળેલી ચોથી અન્ત્યજ પરિષદ્‌ના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ; તા. ૧૩-૪-૧૯૨૧.

બન્યા. આપણા સંસર્ગથી મુસલમાનને પણ એ દોષ લાગ્યો. હિન્દુમુસલમાન સામ્રાજ્યમાં પારીઆ બન્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં, કૅનેડામાં હિન્દુ એકલા નહિ પણ મુસલમાન પણ છે, અને એ બધા ભંગી ગણાયા એટલું બધું પાપ અસ્પૃશ્યતામાંથી આવેલું છે.

મને આ સમયે મારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થાય છે. અસ્પૃશ્યતાને હિન્દુ સમાજ જ્યાં સુધી ઇરાદાપૂર્વક ધર્મ સમજે છે, અસંખ્ય હિન્દુઓ અન્ત્યજોને અડવામાં પાપ છે, એમ માને છે ત્યાં સુધી સ્વરાજ અશક્ય છે. યુધિષ્ઠિરે કુતરા વિના સ્વર્ગમાં જવા ના પાડેલી. એ યુધિષ્ઠિરના વંશજ હિન્દુઓ અન્ત્યજોને મુકીને સ્વરાજ કેમ મેળવી શકે? જે ગુન્હાને માટે આપણે સલ્તનતને રાક્ષસી માનીયે છીયે એવો કયો ગુન્હો આપણે અન્ત્યજો પ્રત્યે નથી કર્યો?

આપણે આપણા ભાઇઓ પછડાયાથી દૂષિત થયા છીયે. આપણે એમને પેટ ચલાવીયે છીયે, આપણે એમની પાસે નાક ઘસાવ્યાં છે, રેલવેમાં આંખ લાલ કરીને એમને ધક્કો મારીયે છીયે, એના કરતાં અંગ્રેજી રાજ્યે શું વધારે કર્યું છે? ડાયર ઓડવાયર પર જે આરોપ આપણે મુકીયે છીયે તેવા કયા આરોપ બીજી પ્રજા અથવા આપણે આપણી પર ન મુકી શકીયે એમ છે? એ મેલમાંથી આપણે નીકળી જવું જોઇયે. જ્યાં સુધી એમ ન થાય ત્યાં સુધી સ્વરાજની વાત એ કેવળ વિતંડાવાદ છે. જ્યાં સુધી દુર્બળની રક્ષા ન થાય, એક પણ માણસનું દિલ સ્વરાજવાદીને હાથે દૂભાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળવાનું એ વિષે મારા મનમાં શંકા નથી. સ્વરાજનો અર્થ જ એ છે કે કોઈ પણ હિન્દુ કે મુસલમાન ઉદ્ધતાઇથી એમ ન માને કે બકરી જેવા હિન્દુ કે મુસલમાનને કચરી નાખીશું. એમ નહિ થાય તો સ્વરાજ મળશે તે જ દિવસે આપણે તેને ખોઈ બેસીશું. અન્ત્યજો જેવા દુર્બળની રક્ષા કરવાને બદલે તેમને કચરવા વગેરેના દોષોને જ્યાં સુધી આપણે કાઢી શકતા નથી ત્યાં સુધી આપણે ઘેટાં કરતાં, પશુ કરતાં પણ નકામું જીવન ગાળીયે છીયે.

પણ મને શ્રદ્ધા છે. હિન્દુસ્તાનમાં ભમતાં મને જણાયું છે કે જે દયા તુલસીદાસ શીખવે છે, જેનો વૈષ્ણવ ધર્મમાં ઉપદેશ થયો છે, જેનાથી ભાગવત નીતરી રહ્યું છે, જેનાથી ગીતાજી ભીંજાઈ રહી છે, તે દયા હિન્દમાં વધતી જ ચાલી છે. અત્યારે પણ ઉલ્કાપાત થઈ રહ્યા છે. અનેક અત્યાચારી હિન્દુ અને મુસલમાનો હજી પડયા છે. છતાં સરવાળો કરતાં હું જોઉં છું કે રહેમ વધી છે, દયા વધી છે, હિન્દુમુસલમાનની વૃત્તિ ઇશ્વર પ્રતિ છે. આપણે સરકારની અદાલતોનો મોહ છોડયો, વકીલાત અને સરકારી શાળાઓની ભ્રમણાનો મોહ છોડયો; એમ અનેક પ્રકારના મોહ છોડી રહ્યા છીયે. મારો અનુભવ મને કહે છે કે જેને આપણે હલકા અને નિરક્ષર ગણીયે છીયે તે જ સાક્ષર છે. આપણા કરતાં તેમનામાં કેળવણી અને ધાર્મિકપણું વધારે છે. અત્યારની પ્રવૃત્તિ પરથી એ જોઇ શકાય છે કે સ્વરાજ એટલે રામરાજ્ય—ધર્મરાજ્ય એવું મનાઇ રહ્યું છે. આ પ્રવૃત્તિને જે તટસ્થપણે જોશે તેને એ માલમ પડી જશે.

અન્ત્યજ ભાઇઓને હું કહું છું કે હિન્દુ સમાજમાં એક વર્ષ પહેલાં આ બાબતમાં જે આઘાત થતો, તે આજે નથી એ વિષે નિઃશંક રહેજો. પણ નિઃશંક કોણ રહી શકે?

જે લાયક હોય તે જ. હિન્દુઓએ તમારા પર અત્યાચાર કર્યો છે. વિવેકાનન્દે આપણને કહ્યું છે કે અન્ત્યજો દબાયેલા નહિ પણ દબાવેલા છે. હિન્દુ સંસાર પણ અન્ત્યજોને ડુબાડીને પોતે ડૂબ્યો છે. નેલોરમાં હું અન્ત્યજ ભાઇઓને મળ્યો હતો. ત્યાં મેં પ્રભુની પ્રાર્થના કરેલી કે હું આવતે જન્મે જન્મું તો અન્ત્યજ જ જન્મું અને તેમને પડતાં દુઃખો અનુભવું. હું બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે શુદ્ર પણ નહિ પણ અતિશુદ્ર જ જન્મવા ઇચ્છું છું. આજે ૧૩મીને દિવસે મેં આખો દિવસ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે મારાં પુરુષાર્થ, અન્ત્યજની સેવા, હિન્દુપણું અધૂરાં રહ્યાં હોય અને મારે જન્મવાપણું રહે, તો હું અન્ત્યજ જન્મું. આ જ જન્મે મોક્ષ મેળવવા હું મથી રહ્યો છું. પણ જો તેમાં નિષ્ફળ જાઉં તો જે દોષોને માટે હિન્દુ સંસાર જવાબદાર છે તે પણ મારે કાઢયે જ છૂટકો છે. તે બધા દોષો જો આજે ન નીકળે તો હું તમારામાં અવતરીને કઢાવું. પાયખાનું સાફ કરવું એ મને પ્રિય છે. આશ્રમમાં અત્યારે ૧૮ વર્ષનો એક બ્રાહ્મણ બાળક પાયખાનાં સાફ કરવાનું કામ ભંગીને તાલીમ દેવાની ખાતર કરી રહ્યો છે.

હિન્દુ સંસારનો મેલ તમે કાઢી રહ્યા છો એ વાત તમે સમજી લો. તમારામાં પવિત્ર આચારને દાખલ કરો. તમે એવા પવિત્ર બનો કે કોઇને કંઇ કહેવાપણું ન રહે. સાબુ ન મળી શકે તો તમારે ખારો કે માટી વાપરીને કપડાં ધોઇ નાખવાં. શરીર અને કપડાંમાંથી સ્વચ્છતાની સુગંધ આવવી જોઇયે. આ તો ઓછામાં ઓછું છે. બીજાં મોટાં દૂષણો તો કઢાવાં જ જોઇયે. તમે કેટલાક શરાબી બની ગયા છો, જુગાર ખેલી રહ્યા છો. બ્રાહ્મણો પણ જુગાર ખેલે છે, વ્યભિચાર કરે છે, શરાબી હોય છે. પણ એ કંઈ પતિત નથી ગણાતા; જ્યારે અન્ત્યજો પતિત ગણાય છે. અન્ત્યજો પોતાનો ઉદ્ધાર કંઇ હિન્દુ સંસાર પાસે મહેરબાની તરીકે નથી માગતા. હિન્દુ સંસારને ગરજ હોય તો અન્ત્યજોનો સ્પર્શ કરે. મને વિશ્વાસ છે કે ચાર પાંચ મહિનામાં આપણે સાફ થઇ જઇશું. એમ ન થાય તો હું જાણીશ કે જોકે મારા વિચારો સાચા હતા તો પણ મારી ગણતરી ખોટી હતી. હું પાછો કહીશ કે મેં ભૂલ કરી.

તમે હિન્દુપણાનો દાવો કરો છો; તમે ભાગવત પઢી રહ્યા છો માટે તમારા પર જો બીજા હિન્દુ અત્યાચાર કરે તો તેમાં દોષ ધર્મનો નથી, પણ બીજા હિન્દુનો છે. એમાંથી છૂટવા તમારે પોતે શુદ્ધ થવું જોઇશે, શરાબ વગેરે છોડવા પડશે.

વણકરને શું કામ અસ્પૃશ્ય માનતા હશે ? તેઓ ચામડાનો ધંધો કરે છે માટે ? જો કોઇ ચામડાંને માટે પ્રાણીનો વધ કરે કે ગોમાંસ ખાય તો તે અધમ છે. પણ ચામડાંનો ધંધો કંઈ અપવિત્ર નથી. તેના વિના ખેતી ન ચાલે જો તમારે પુરુષાર્થ કરવો હોય, જો તમે સ્વરાજ્યવાદી હો, તમારે તમારો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તમારે સ્વાશ્રયી થવું જોઇશે. મેં મુંબઇમાં સાંભળ્યું કે કેટલાક અન્ત્યજ ભાઇઓ અસહકારની વિરુદ્ધ છે ને અંગ્રેજી સરકાર મારફતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર શક્ય માને છે. આ ભ્રમણા મટાડવા સારુ

અન્ત્યજોની ખાસ સભામાં ભાષણ કરવા મને એક ભાઇએ સૂચવ્યું. મેં તેમને કહ્યું કે અન્ત્યજોને એ બાબત સમજાવવાની જરૂર હોય જ નહિ. હિન્દુ ધર્મનો અનાદર કરી કોઇની ખુશામત કરીને તમે તમારો ઉદ્ધાર નહિ કરી શકો. તમારે સ્વાશ્રયી બનવું જોઇશે. તમારો ઉદ્ધાર તમારા હાથમાં છે. તમારૂં સ્વરાજ તે તમારી લાયકાત વધારવામાં રહેલું છે.

આખા હિન્દુસ્તાનમાં હું અન્ત્યજો સાથે નિકટ સંબન્ધમાં આવું છું. હું જોઉં છું કે અન્ત્યજ કોમમાં જે શક્તિ રહેલી છે તે અન્ત્યજવર્ગ પણ નથી જાણતો અને બીજા હિન્દુઓ પણ નથી જાણતા. અન્ત્યજોની બુદ્ધિ કુમારિકાના જેવી નિર્દોષ છે. તમે વણવા, કાંતવા અને પીંજવાનો ધંધો શીખી લેજો. એથી તમારી ગરીબાઇ જશે. જ્યાં સુધી હરહંમેશ રેંટીયાનું પૂજન નહિ થાય ત્યાં સુધી લક્ષ્મી આવવાની નથી.

ગોધરામાં કહ્યું હતું તેમ તમને કહું છું કે તમે પોતે જ ઢેડ ઉંચો ને ભંગી નીચો એ ભ્રમણામાં કેમ પડયા છો ? ઢેડ અને ભંગી વચ્ચે કંઈ ફરક નથી. એમનો ધંધો સામાન્ય સમયમાં પણ વકીલાતના જેટલો કે સરકારની સેવા જેટલો જ ખાનદાન છે.

હવે એઠવાડ ન લેશો. એઠવાડ ચોકખો છે એમ કહે તોપણ ન લેશો. દાણા લેજો, પણ સડેલા દાણા ન લેશો. વિનય અને માનપૂર્વક કોરા દાણા આપવામાં આવે તો લેજો. હું સૂચવું છું એટલો પુરુષાર્થ જો તમે કરો તો જેટલા મહિનામાં હું કહું છું તેટલાં દિવસમાં અસ્પૃશ્યતાનો દોષ નીકળી જાય. હિન્દુ સંસાર પાપી નથી પણ અજ્ઞાનમાં પડયો છે. આ જ વરસમાં અસ્પૃશ્યતાનો નાશ થવો જોઈયે. જે બે કારણો માટે હું આજે જીવું છું તે ગાયની રક્ષા અને અન્ત્યજોનો ઉદ્ધાર. એ બે કામ થાય એટલે મારો મોક્ષ છે. ઈશ્વર તમને સહાય થાઓ અને પુરુષાર્થ કરવાનું બળ આપો.

પંજાબમાં ગાંધીજી

[પૃ. ૯૮૭ થી ચાલુ]

મૌનવાર

બીજે દિવસે ગાંધીજી પાછા લાહોર આવ્યા. સોમવારનો મૌનવાર અહીં જ ગળાયો. આ મૌનવાર અત્યારે ગાંધીજીને ખૂબ બચાવી રહ્યો છે. તે ઘણો જ વેળાસર દાખલ થયો છે એમ કહેવું જોઇયે. 'દર્શન' તેમજ ભાષણથી ગાંધીજીને બચાવવા આ જ એક રામબાણ ઈલાજ નીવડયો છે. જ્યાં જ્યાં લોકો મૌનવારની હકીકત જાણી ગયા છે ત્યાં ત્યાં આ દિવસે તેઓ સમજપૂર્વક પોતાનો દર્શનનો આગ્રહ છોડી દે છે. આમ છતાં એકે બોલ સાંભળ્યા કે બોલ્યા વિના કેવળ 'દર્શન'ની તૃપ્તિ ઇચ્છનારા કેટલાક તો ચડી આવે છે જ.

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

આમ આ મૌનવાર ગાંધીજીને શારીરિક નિવૃત્તિ આપે છે. પણ સાટે માનસિક પ્રવૃત્તિ તે દિવસે બમણી વધે છે. 'યંગ ઇંડિયા' તેમજ 'નવજીવન' નું સંપાદન મુખ્યત્વે ટ્રેનમાં મળતા ફુરસદના વખતમાં થાય છે એ કલ્પના 'નવજીવન' ના સામાન્ય વાચકને કદાચ નહિ હોય. પણ હવે તો મૌનવાર તે કાર્યમાં મોટો ભાગ લેવા લાગ્યો છે.

પણ આ વખતના મૌનવારમાં એકાએક ભારે વિક્ષેપ પડયો. રવિવારે રાત્રે રાવળપિંડીથી નીકળતાં નાનકાના સાહેબમાં ગુજરેલા ભયંકર હત્યાકાંડનો તાર ગાંધીજીને મળ્યો. આથી તેમને ભારે ઉદ્વેગ થઇ પડયો હતો. મૌન છતાં એક શીખ ભાઇને બોલાવી તેમની પાસેથી મળી તેટલી બધી હકીકત તેમણે જાણી લીધી. સાંજે મુલતાન જવાનું હતું તે મુલતવી રહ્યું અને મંગળવારનો દિવસ પણ મળી શકાયું તેટલા શીખ ભાઇઓને મળીને નાનકાનાની વિગતો મેળવવામાં વીત્યો. ૨૬મીએ તો લખનૌ ખિલાફત પરિષદ્‌માં જવાનું હતું. ત્યાં જઇ આવ્યા પછી નાનકાના જવાનું ઠરાવી અમૃતસર તથા લાયલપુર થઈ અમે લખનૌ ગયા. અમૃતસરમાં પણ સભાબંધીની આણ વર્તતી હતી. બાકી સ્વરાજ્ય આશ્રમમાં તો હજારોની ભીડ થઈ જ અને સ્વરાજ્યનું ઉઘરાણું પણ થયું.

શ્રીની પરિષદ્

લાયલપુરની સભાઓ સવારના જ ઉકેલાઈ. બપોરે ૩૦ માઇલ ઉપર 'શ્રી' નામે સ્થળે શીખોની એક પરિષદ્ હતી નાનકાનાના કાંડથી આખી શીખ દુનિયા ઉશ્કેરાયેલી હતી. પરિષદ્‌માં શીખોએ ગાંધીજીની હાજરી ખાસ ઇચ્છેલી, જે ગાંધીજીએ સહર્ષ સ્વીકારી. શ્રીના 'દિવાન' કૉન્ફરન્સમાંના તેમના ભાષણનો સાર જ હું અહીંઆં આપું છું:

"હું કબૂલ કરું છું કે આપણાં પવિત્ર સ્થળોનો કબજો આપણા હાથમાં હોવો જોઇયે. તે કબજો આપણે એક જ દિવસમાં લઈ શકીયે. પણ તે કઈ રીતે? જો એકે માણસ ગુરુદ્વારામાં ન જાય અને અપવિત્ર મહંતોના અપવિત્ર હાથમાં એકે પૈસો ન આપવામાં આવે તો તમે આજે જ તેઓ પાસે તમારું કહ્યું કરાવી શકો. હમણાં જો તમે માનતા હો કે નાનકાના સાહેબના ગુરુદ્વારાનો કબજો તમારા હાથમાં છે તો તમે ભૂલો છો. તે કબજો તો તમને સરકારી ફોજે આપ્યો છે. હું તમારી પાસે સરકારી ફોજ વડે અપાયેલ કબજો નથી ઇચ્છતો. તમને મળેલો કબજો છોડી દો એ મારી કહેવાની મતલબ નથી. પણ જે રીતે એ કબજો તમને મળ્યો એમાં થોડી નામોશી તો લાગે જ છે.

આ મરવાનો વખત છે

"મને શહીદોને માટે ઘણું દુઃખ થાય છે. પણ હું જોઉં છું કે આ રુદનનો વખત નથી. આ મરવાનો વખત છે. અત્યારે તો છાતી ઉપર ઘા ખાઇ આપણે સહુ મરી શકીયે એમ ઇચ્છું છું. એવી વીરતા નાનકાના સાહેબના શહીદોએ બતાવી જણાય છે. પણ હું આપણો પણ દોષ જોયા વિના નથી રહી શકતો. આપણને ધમકીથી ગુરુદ્વારાનો કબજો

લેવાનો કશો અધિકાર ન હોય. જો મહંતે લાયલપુરમાં આવીને લછમનસિંહને કતલ કીધા હત તો તેમ કર્યા પછી તે એક ઘડીભર પણ કબજો ન રાખી શકત. પણ નાનકાના સાહેબમાં તો આપણે તેને તક દીધી. ગુરુદ્વારાનો કબજો આપણે ખામોશીથી જ લઇ શકીયે આટલાં વર્ષ સુધી આપણે ચૂપ રહ્યા. શુ એક વર્ષ વધુ રહી જવામાં દોષ છે?"

ગાંધીજીના ભાષણ પછી મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ બોલ્યા મૌલાના સાહેબના ભાષણમાં હમેશા રસ અને અરબી વિદ્વત્તા રહ્યાં હોય છે. આ ભાષણમાં તેમણે હિન્દુસ્તાનને મોટા ગુરુદ્વારાની ઉપમા આપીને શીખોને કહ્યુ કે "હિન્દુસ્તાનનો જ કબજો આપણા હાથમાં નથી તે ગુરુદ્વારાનો કબજો આપણે લઇ શકીયે તો નાનાકાના જેવા ગુરુદ્વારાનો કબજો લેવો એ તો રમતવાત ગણાય."

લખનૌ

શીથી પાછા લાયલપુર આવ્યા અને લખનૌ ગયા અહીં મૌ મહમદઅલીના પ્રમુખપણા નીચે લખનૌ જીલ્લાની ખિલાફત પરિષદ્ હતી. મુસલમાનોમાં અસહકાર હવે ચર્ચાસ્પદ વિષય તરીકે મટી ગયો છે. અહીંઆ ગાંધીજી વકીલો તથા વિદ્યાર્થીઓ વિષે બોલ્યા "વકીલો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ વિષે જરૂરી કરવાનું તેટલું આપણે કરી ચુકયા. એ દિશાએ વિશેષ હીલચાલ કરવામાં આપણે જાતે હવે રોકાઇ રહેવાની અગત્ય નથી રહી. જેટલે સુધી આપણે આપણો અવાજ પહોચાડી શકયા છીયે તેટલાથી હું સન્તુષ્ટ છું જેઓને આપણે મનાવી નથી શકયા તેઓને સ્વેચ્છાએ અસહકાર કરવો હોય તો કરે. વકીલાત કરતા વકીલો તેમજ સરકારી નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિષ્ઠા નથી રહી. તેઓમાના ઘણા પોતે કબુલ કરે છે કે તેઓ ગુન્હો કરે છે. આટલું આપણે માટે બસ છે જેટલે દરજ્જે વકીલોની તેમજ સરકારી નિશાળમા જનારા વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિષ્ઠા ગઈ તેટલે દરજ્જે સરકારની પણ ઓછી થઇ"

સ્વદેશીપણાનો નમૂનો

આ પરિષદ્‌મા પાશ્ચાત્ય ઢબનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થયો હતો. મીઠી ઉર્દૂ છોડી અંગ્રેજીમા બોલવાનું હવે કોઈને સૂઝે પણ શાનું? ઘણા વક્તાઓ અંગ્રેજીની કશી મદદ વિના ઉર્દૂ વક્તૃત્વકળાને શિખરે પહોંચાડી શકયા. પરિષદ્‌માં મેજખુરશીનું નામનિશાન નહોતું. બધા દેશી ઢબના ગાદીતકીઆ હતા, જોકે ગાદીના ગલેફ ખાદીના હતા એમ તો હું નથી કહી શકતો પ્રમુખનાં વસ્ત્રો પણ ચોગા સિવાય ખાદીનાં જ હતાં મૌલાના શૌકતઅલી પોતાને માટે ખાસ શીવડાવેલ ભૂરા રંગની ખાદીના પોષાકમાં આવ્યા હતા. પં. મોતીલાલ નેહરૂ તો હવે ધોતીઉં અને ખાદીનાં અંગરખા પહેરતા થયા છે! હવે તેઓ શુદ્ધ કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ લાગે છે પં. જવાહરલાલ નેહરૂ તો આ પોષાકમાં જૂના થઇ ગયા છે. તાળીઓનો પાશ્ચાત્ય રિવાજ પણ અહીં વર્જિત હતો આ પ્રમાણે આ પરિષદ્ સ્વદેશીપણાનો નમૂનો હતો મૌ-અબદુલ બારી સાહેબ આ પ્રસંગે જરા બીમાર હતા.

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

નાનકાનાની યાત્રા

બીજી સાંજે પાછા ઉપડી ગાંધીજી સીધા નાનકાના સાહેબ ગયા. મૌ શૌકતઅલી સાથે હતા. સ્ટેશનથી ઉતરી પગપાળા ગુરુદ્વારા ગયા. એ યાત્રાનું વર્ણન તેમજ ખાલસાજીઓને તેઓએ આપેલી સલાહ તેઓ જાતે 'નવજીવન'ને આપી ચુક્યા છે. એટલે તેની પુનરુક્તિ અહીં નહિ કરૂં.

શીખો આગળ એમણે કહેલું, "દુનિયાના એકે ભાગમાં એકે નિર્દોષ માણસ માર્યો જાય અને હું જીવતો રહું એ હું સહન નથી કરી શકતો. કેટલાંક દુઃખો હું જે જોઇ રહ્યો છું તેવાં દુઃખનું હું નિવારણ ન કરી શકું ત્યારે મને આપઘાત કરવાનું મન થાય છે. પણ તેમ કરવાથી પાપ થાય 'એ જાણી હું ધીરજ રાખું છું." શીખોએ ઘણી નમ્રતા અને વિનયથી તેમનાં વચનો સાંભળ્યાં. ગાંધીજીના ભાષણ પછી તેમને ગુરુદ્વારાનો આખો પ્રદેશ બારીકીથી દેખાડવામાં આવ્યો. સાંજે ઉદ્વિગ્ન મને લાહોર પાછા ફર્યા અને બીજે દિવસે મુલતાનનો વાયદો પૂરો કરવા ગયા. મુલતાનમાં વીસેક હજાર રૂપીયાના સ્વરાજ્ય ફાળા માટે વચન મળ્યાં. તા. ૫મીએ સવારે લાહોર પહોંચી તે જ દિવસે બે ત્રણ કલાકમાં શિયાળકોટ જવા ઉપડયા.

શિયાળકોટના સન્ત

આ શહેર અત્યારે પંજાબનું શિરતાજ ગણાવાને લાયક છે. નેતાઓની વધારે પડતી સંખ્યા, તેમની વચ્ચે મતભેદ, દ્વેષ તથા હરિફાઇ, ખરૂ કામ મુકી મહત્ત્વ વગરનાં કાર્યો તરફ વધારે લક્ષ, હિન્દુમુસલમાનો વચ્ચે ઝગડા—આ આપણાં સારામાં સારાં શહેરો વિષેની સામાન્ય ફરીઆદો છે. શિયાળકોટ એ બધા દોષોથી મુક્ત છે. ગાંધીજી ત્યાં એક જ વ્યક્તિ ઉપરની તેમની અસીમ શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી જવા પ્રેરાયા હતા. તે વ્યક્તિ આગા સફદર. શિયાળકોટના લોકો તેમને વિષે કહે છે, 'યે હમારે મહાત્માજી હૈં'. હિન્દુમુસ્લીમ વરફના સમભાવ ઉપર તેમની આખી પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી છે. આ શહેરમાં એક મોટી હાઈ-સ્કૂલ અને એક બીજી પ્રાથમિક શાળા રાષ્ટ્રીય કરવામાં આવેલી છે. એ બન્ને મુસલમાન શાળાઓ છે. પણ હવે તેમાં હિન્દુઓને પણ પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૩૦૦ છે અને બીજીની ૮૦૦ છતાં બન્ને શાળાઓએ ગ્રાન્ટો ફગાવી દીધી છે. અહીંથી પાછા લાહોર થઇ ગાંધીજી જલંધર ગયા. જલંધરમાં મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ગાંધીજીને માનપત્ર આપવામાં આવેલું. આ પગલું ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ નીડર થઈ હવે સ્વતન્ત્રપણે લેવા લાગી છે. અહીંથી જ મોટરમાં હોશિયારપુર જઇ આવ્યા. ત્યાંથી અંબાલા આવ્યા. લુધિયાના પણ જઇ આવ્યા. દરેકને માત્ર થોડા થોડા કલાક જ આપી શકાયેલા દરેક જગાએ સ્વરાજ્ય ફાળાનું ઉઘરાણું થયું. અંબાલાથી તા. ૮મીની રાત્રે નીકળી તા. ૧૦મીએ ગાંધીજી મુંબઈ આવ્યા અને તે જ દિવસે ત્યાંથી નીકળી ઉપરાઉપર સાત રાત્રિઓ ટ્રેનમાં વીત્યા બાદ બે દિવસના વિશ્રામ માટે આશ્રમ આવ્યા

રામાનુજ

તા. ૨૪-૪-૧૯૨૧

ભેદનીતિ

સર વિલિયમ વિન્સેંટ હેલ્લી વડી ધારાસભામાં અસહકારની પ્રવૃત્તિને લગતું જે ભાષણ કર્યું તે હરકોઇને દુઃખ પમાડે એવું છે. હું તો એવી જ ઉમેદ રાખી રહ્યો છું કે એમના આતમીદારો વસ્તુસ્થિતિ વિષે એમને સાવ અંધારામાં રાખતા હશે અને તેથી એ ભાષણ એમની નફટાઈ કરતાં એમના અજ્ઞાનને જ વધારે દર્શાવતું હોવું જોઇયે.

ભાષણમાં અથથી તે ઇતિ સુધી સરકારના સખ્તીના ધોરણનો બચાવ કર્યો છે. હકીકતોને મારીમચડીને પોતાને જોઇતી શકલની બનાવવા મણા નથી મુકી. નથી મળી ત્યાં પાયા વગરની ભીંતો ચણી છે. લોકોને સત્ત્વભ્રષ્ટ કરવાનો અને અસહકારીઓના હેતુઓ વિષે ગેરસમજ ફેલાવવાનો જ એમાં પ્રયત્ન છે.

સર વિલિયમનું કહેવું છે કે 'સરકારને અટકાવી પાડવાનો અસહકારીઓનો હેતુ તો જાહેર જ છે અને એ હેતુ બર લાવવાના પ્રયત્નમાં જ્યાં જ્યાં ક્યાંયે પ્રજાકીય અસન્તોષની તેમણે મેર ફૂટતી જોઇ છે ત્યાં ત્યાં પોતાને માર્ગે તેનો ઉપયોગ કરી લેવા તેઓ ચૂક્યા નથી.' હવે ખરૂં જોતાં સર વિલિયમની આ બન્ને વાતો માત્ર અરધી જ સાચી છે. સરકારને અટકાવી પાડવી એને અસહકારના મુખ્ય હેતુ તરીકે કોઇએ ક્યાંયે વર્ણવ્યો નથી. મુખ્ય હેતુ તો છે પ્રજાની આત્મશુદ્ધિ. અલબત્ત, એવી આત્મશુદ્ધિનું સીધું પરિણામ એ આવી શકે કે જે સરકાર અમારા દુર્ગુણો અને દુર્બળતાઓ ઉપર જ નભતી હોય તે અટકી પડે. એ જ પ્રમાણે ગમે તે કારણસરનો પણ જ્યાં ક્યાયે અસન્તોષ જોયો ત્યાં તે અમારે કામે વાપરી લેતાં અમે આચકો નથી ખાધો એમ કહેવું એ પણ ભયંકર અર્ધસત્ય ઉચ્ચાર્યું કહેવાય. જ્યાં વ્યાજબી કારણસર પ્રજામાં અસન્તોષ જોયો ત્યાં તેના ટેકાથી અમારી અસહકારની હિમાયત અમે વધુ મજબૂત કીધી એમાં નવાઇ નથી. પણ ગમે તે કારણસર ફેલાયેલા હરકોઇ અસન્તોષનો પોતાના કાર્યને માટે ઉપયોગ કરી લેવાની લાલચમાં ન પડવા, અસહકારીઓ કડક રીતે ખબરદાર રહ્યા છે. અમારા કાર્યને અમારે પોતાને હાથે નબળું ન થવા દેવાની ખાતર પણ અમે એવો રસ્તો લેતા અચકાઇયે.

તા. ૨૪-૪-૧૯૨૧

આનો દાખલો પણ શોધવા દૂર જવું પડે તેમ નથી. બીજા જ 'વાક્યમાં સર વિલિયમ કહે છે: 'જ્યાં ક્યાંયે મજૂરો અને માલીકો વચ્ચે કંઇ ખટરાગ દેખાયો કે એ અસન્તોષ અને કડવાશને ફૂંકી ફૂંકીને સળગાવવા આ અસહકારીઓના આડતીઆઓ જાણે દોડયા જ છે।' આ ખોટી વાત છે, એટલું જ નહિ પણ આમાં મજૂરો અને માલીકોને અસહકારની સામે ઉઠાડવાની ઉશ્કેરણી પણ રહેલી છે. અસહકારનું તો એ ધોરણ પ્રસિદ્ધ જ છે કે મજૂર અને માલીકો વચ્ચેના ઝગડાઓનો રાજદ્વારી લાભ ન લેવો. અસહકારીઓ જ્યાં જ્યાં એ બે વર્ગો વચ્ચે પડયા છે ત્યાં ત્યાં બન્નેના સરખા હિત જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અમારી શુધબુધ અમને છોડી ગઇ હોય તો જ અમે એમ મજૂરો અને માલીકોને એકબીજા સામે લડાવી મારવાનો પ્રયત્ન કરીયે. એમ કરવામાં તો સરકારને માલીકો અને મજૂરોને અંદર અંદર એકબીજા જોડે વઢાડી મારવાની અને પરિણામે દેશ ઉપરનો તેમનો પંજો મજબૂત કરવાની અમે આયતી જ તક આપીયે.

ઝરીઆમાં જ જુઓ, એક મોટી હડતાળને વધુ ફેલાતી અટકાવનાર એક અસહકારી જ હતો. કલકત્તાની હડતાળમાં પણ નરમાશની સલાહ આપનાર અસહકારીઓ જ હતા. જ્યાં જ્યાં હડતાળીઆઓનું પગલું વ્યાજબી હશે, ખાનદાનીને શોભતું હશે, ત્યાં ત્યાં તેઓ તેમને સહાય કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે. જ્યાં જ્યાં ગેરવ્યાજબી કારણસર હડતાળ પડી હશે ત્યાં ત્યાં તેમણે હમેશાં મદદ આપવાની ના પાડી છે. સર વિલિયમ કહે છે, "જ્યાં બે કોમ વચ્ચે કડવાશ ઉભી થઇ છે ત્યાં આ અસહકારના એલચીઓ તેમની બદસલાહનું ભાતું લઇને પહોંચી જાય છે." સર વિલિયમને ખબર હોવી જોઇયે કે પોતે જૂઠાણું આચરી રહ્યા છે. અંગ્રેજો અને હિન્દીઓ વચ્ચે અત્યારે થોડી કડવાશ છે ? જલિયાંવાલાની યાદ અહોરાત્ર જાગતી છે. પણ 'આ એલચીઓ' તો જ્યાં અને ત્યાં શાન્તિ અને સુલેહના જ ફિરસ્તાઓ હોવાનું દેખાયું છે. દરેક જગાએ એમણે અવિચારી ટોળાંઓને ઘેલાં બનતાં રોક્યાં છે. અને હું તો એટલે સુધી કહીશ કે અસહકારની વૃત્તિ જો આજ ન વર્તતી હત તો ફાવે તેટલી ડાયર-ઓડવાયરશાહીઓના દોર ચાલ્યા હોત તોપણ અત્યાર સુધીમાં કેટલાયે વધુ નિર્દોષનાં લોહી રેડાયા વગર ન રહ્યા હોત.

પણ અસહકારીઓનું સૌથી મોટામાં મોટું પાપ જ એ છે કે તેઓ જે જટાએ તેમને લાતો મારી તેને સૂમવા ના પાડી રહ્યા છે, અન્યાયો જ્યાં સુધી કરેલા

અન્યાયની ખુલ્લા રાજ્દ્રોમા તેઓ ન કરે ત્યાં સુધી તેમનો સહકાર કરવા ઇનકાર કરી ગયા છે. જોકે એક અપમાન પામેલી, જખમી પ્રજાનો અંગ્રેજ લોકો પરનો કોપ તેમની ઉપરથી કાઢીને એ અંગ્રેજોના હાથે ચાલતા રાજ્યતન્ત્ર ઉપર વાળી દેવા માટે આશીર્વાદના હકદાર તો અસહકારીઓ જ છે.

પણ સર વિલિયમ 'ભેદ કરો અને ભોગવો'ની કુટિલ ભેદનીતિને અણીશુદ્ધ સાંગોપાંગ ન આચરે તો બીજુ આચરે કોણ? સર વિલિયમ બબ્બાળે છે: "જ્યાં જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચે ટંટા ઉઠે છે—સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં હમણા જ આપણે ન જોયું?—ત્યા પણ આ મેતાનના સાથીઓ અશાન્તિ પ્રવર્તાવવા અને અંધાધુધી મચાવવા દોડી જાય છે." સર વિલિયમે જાણવું જોઇએ કે કિસાનોની હીલચાલ પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂની દેખરેખ હેઠળ ચાલી રહી છે અને પંડિત જવાહરલાલજીનો સર્વોપરી હેતુ કિસાનોને સૌથી પહેલી ધીરજ અને શાન્તિ કેળવવાની તાલીમ આપવાનો છે. સર વિલિયમે આ બોલીને જમીનદારોને અસહકારની પ્રવૃત્તિની સામે ઉઠાડવાનો જ ચોખ્ખો પ્રયત્ન કર્યો છે. સદ્દભાગ્યે જમીનદારો શું, કિસાનો શું, સૌ કોઈ હવે સમજે છે કે જ્યા સુધી તેમની વાત વ્યાજબી છે ત્યાં સુધી અસહકારીઓ તરફની બીક રાખવાનું તેમને કશુ જ કારણ નથી

સર વિલિયમ આગળ કહે છે: 'આ હીલચાલ દેખીતી જ નાશકારી છે. હું જ્યાં સુધી જોઇ શક્યો છુ ત્યા સુધી એમા પ્રજાના હિતના ચણતરનો કશો મસાલો જ નથી.' કોહી ગયેલા અવયવને કાપી કાઢનાર સર્જનની પ્રવૃત્તિ જેટલે દરજ્જે નાશકારી કહી શકાય તેટલે દરજ્જે આ પ્રવૃત્તિ પણ અલબત્ત નાશકારી છે. પણ સર્જનના નસ્તરમા જેમ રોગીની તંદુરસ્તીનું બીજ છૂપાયેલું છે તેમ આ નાશકારી પ્રવૃત્તિમા પણ નિઃસંશય પ્રજાકીય સુધારાનું ચણતર છૂપાયેલું છે. દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિ કેવળ નાશકારી છે શું? આજ જ્યા ત્યા રાષ્ટ્રીય શાળાકૉલેજો ઉભી થઈ રહી છે તે બધી નાશની નિશાનીઓ છે શું? પ્રજામાં ઘેરઘેર જે હજારો રેંટીયા ફરતા થયા છે, તે પ્રજાની આબાદીનું ચણતર નહિ તો, પ્રજાની પાયમાલીની નિશાની છે શું? એનાથી તો પરદેશી સત્તાના પગ ભાગવાના જ; પછી એ સત્તા લેંકેશાયરની હો કે જાપાનની.

શ્રીમંત-સુશિક્ષિત અને આમપ્રજા વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી પ્રજાની નાદારીના, અરસપરસના કુસંપના અને વિદેશીઓના હુમલાનાં બીહામણાથી ભડકાવી મારીને સર વિલિયમ "બન્ને વર્ગને દિઙ્મૂઢ બનાવી દેવા મથે છે. હિન્દુ-

મુસલમાન એક્તા શુ એવી મૂદ્દાલ વસ્તુ છે કે અગ્રેજો તેમની તોપતલવારો સમેત હિન્દુસ્તાનનો કિનારો છોડશે તેની ઘડીએ આપણે એકબીજાના ગળા કાપવા બેસી જશુ? શુ સાઠ વરસ પહેલા આપણે આજે છીયે તેના કરતા આપણુ પોતાનુ રક્ષણ કરવાને ઓછા સમર્થ હતા? એટલું જ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય હિસાબે આજે આપણે જેટલા દુર્બળ છીયે તેટલા અગાઉ કદી નહોતા એ શુ સાચુ નથી? હું અનેક વેળા કહી ગયો છુ કે સ્વરાજની સ્થિતિ જ આપણામા સ્વરક્ષણની તાકાત સૂચવે છે, અને જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણુ કરવાને સમર્થ નથી તે તુરતના અને સપૂર્ણ સ્વરાજને માટે પણ પાત્ર ન હોઇ શકે આ એક જ વાક્યથી સર વિલિયમે બ્રિટિશ રાજ્યને અજાણતા પણ યથાર્થપણે વગોવી દીધુ છે અને એ રીતે એ રાજ્યને સુધારવાની, નહિ તો તેનો અન્ત આણવાની અગત્ય સિદ્ધ કરી આપી છે મે સૂચવેલે માર્ગે—એટલે કે આપભોગ અને આત્મબળને રસ્તે—પ્રજામા આજે પોતાનુ રક્ષણ કરી લેવાની તૈયારી છે. સર વિલિયમે સૂચવેલા માર્ગની ગણતરી મુજબ હિન્દુસ્તાનને મળેલા સુધારા હેઠળ તો સો વરસે પણ હિન્દ દુનિયાની પ્રજા ઓના સામટા સઘ સામે પોતાનુ રક્ષણ પોતે કરી લેવા જેટલુ શક્તિમાન થાય એવુ નથી. એ હિસાબે તો હિન્દને જકડનાર અને તેનામા નાદારીની લાગણી પેદા કરનાર બેડીઓ સુધારા મળતા વધુ જ મજબૂત બની છે. સર વિલિયમે હિન્દુસ્તાનમા કરોડોની મૂડીઓ રોકીને પડેલા અંગ્રેજોના હિત ઉપર અસહકારને લીધે ઝઝૂમી રહેલી પાયમાલી વિષે લાબી પડિતાઇ કરી છે. સર વિલિયમને યાદ દેવડાવવુ જોઇયે કે હિન્દનુ સૌથી મોટુ હિત—એનુ આર્થિક સ્વાવલબન તો આ પરદેશી રાજ્યને કારણે કેદહાડાનુયે પાયમાલ થઇ ચુકયુ છે, અને સર વિલિયમે દોરી આપેલો આ માર્ગ તો આજે હિન્દની નિર્ધનતાને કેવળ વધારે જ.

સર વિલિયમે અસહકારીઓના હેતુઓને કાળા ચીતરવાની જેમ કમાલ કરી છે તેમ તેમની કાર્યપદ્ધતિઓને પણ તેમણે બદશકલ કરવામા મણા નથી રાખી. કેળવાયેલા લોકોને અસહકારમા જોડવાના પ્રયત્નોમા અમે નિષ્ફળ નીવડયા છીયે એ સાચુ નથી. શિક્ષિતવર્ગે અસહકારને આપ્યો છે તે કરતા વધુ પ્રમાણમા જવાબ આપવો જોઇતો હતો એ હુ કબૂલ કરૂ છુ, પણ હુ અવશ્ય કહીશ કે તેમનો બહોળો ભાગ મનથી સપૂર્ણ અસહકારી બની ચુકયો છે, જોકે પ્રત્યક્ષ અસહકારમા પડવા જેટલુ બળ અને તેટલા આપભોગની તાકાત તેમનામા નથી આવી આમવર્ગમા તો અમે આરભથી જ કામ કરવા લાગી ગયા છીયે. એમને જ અમે અમારી

મુખ્ય પૂછ ગણીયે છીયે, કારણકે અન્તે એમને જ સ્વરાજ મેળવવુ રહ્યુ છે સ્વરાજ એકલા શ્રીમન્ત કે ભણેલા વર્ગની જ જોડે નિસબત ધરાવનારી વાત નથી. એ બન્ને વર્ગે સ્વરાજની હરકોઈ યોજના આગળ પોતાના અગત હિતસબન્ધો ગૌણ માનવા જોઈશે અને આમપ્રજામા ઘટતા પ્રમાણમા સયમ અને તાલીમ આવેલા અમે જોઇશુ તે જ ઘડીએ જરૂર જણાશે તો જે સરકારે તેમના કલ્યાણ સામુ કોઇ દહાડો ખરી રીતે જોયુ નથી અને જેણે તેમને હરહમેશ નીચોવ્યા છે અગર એવા નીચોવવાની સામે થવાના જ્યારે જ્યારે પણ કશાયે ચિહ્ન પ્રજાએ બતાવ્યા હશે ત્યારે ત્યારે તેમને કાળો કેર વર્તાવી દાબી દીધા છે, એવી સરકારને કરો આપતા અટકવાની સલાહ આપતા પણ અમે પાછી પાની કરવાના નથી

અસહકારની સામે સરકારની પ્રવૃત્તિને વર્ણવતા તો સર વિલિયમની કુટિલતાને કેવળ ભરતી જ ચડી છે. હિન્દરક્ષણ કાનુનનો તેઓ કોઇને નુકસાન ન કરનારા અને લોકોને ખુનામરકી કરતા વારનારા માણસો સામે ઉપયોગ નથી કરવા માગતા તેમની સામે તો તેઓ સામાન્ય કાયદાની કલમોનો અસામાન્ય ઉપયોગ માત્ર કરી રહ્યા છે અને આમ કાયદાની મર્યાદામા એવી રીતે નીકળનારા હુકમોની સામે ન થવાના અસહકારીઓના નિશ્ચયથી આયતી જ મળનારી છૂટનો તેઓ પ્યાસો લાભ લઇ રહ્યા છે । આ ચળવળખોરોને સ્વરાજ આપીને સતોષવા તેઓ તૈયાર નથી, કારણ તેમ કરે તો દેશ આખામા અધાધુધી વ્યાપે ને ? પજાબ અને ખિલાફતના જે બે મહાઅન્યાયોને લીધે આખા દેશભર આવડો અસન્તોષ વ્યાપ્યો અને જે આજે હિન્દના શરીરમા બે જાલીમ વિષ તરીકે કામ કરી રહ્યો છે તે તરફ આખ સરખી ફેરવવાની તેઓ તસ્દી નથી લેતા ખિલાફતના વચનો પળાય અને પજાબનો જખમ રૂઝવવામા આવે તો હિન્દુસ્તાનની ઉપર કઇ ભયાનક આફત ગુજરવાની છે એ તેઓ નથી જણાવતા.

અન્તમા ઇસ્લામ તેમજ હિન્દ માટે સપૂર્ણ ખાનદાનીની લડત લડી રહેલા અલી બીરાદરો ઉપર અશિષ્ટ અને વ્યગપૂર્ણ હુમલો કરીને, તેમજ ' યાકુબહસન નામના એક ગૃહસ્થ ' ઉપર એથી પણ વધુ શિષ્ટાચારશૂન્ય હુમલો કરીને તેમજ તેમની પત્નીની તુર્કી જાતિનો મર્યાદારહિત ઉલ્લેખ કરીને સર વિલિયમે પોતાના આ અસામાન્ય ભાષણના શિખર ઉપર કળશની શોભા ચડાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે ।

હું આરભે જ કહી ચુક્યો છુ કે સર વિલિયમ વિન્સેન્ટનું ભાષણ વાચવુ જ મને દુઃખદાયી હતું એથી પણ વધુ દુખદાયી મારે માટે તેમના ભાષણની આ ચર્ચા

કરવાનું થઇ પડયું છે. વાચકને હું ખાતરી આપવા ઇચ્છું છું કે ભાષામાં સંયમને હું જાણતો છતાં આ ભાષણની આગળ મારી સંયમશક્તિને જેવું તેવું તાણવું નથી પડયું. સર વિલિયમે ભજવી બતાવેલી આ મહાન અદ્ભુત કૃતિનો યથાર્થ ચિતાર આપે એવાં સંખ્યાબંધ વિશેષણોને આ લેખમાં મેં પ્રયત્નપૂર્વક વપરાતાં ટાળ્યાં છે. શિવ શિવ !

---

§ સાચી સમજણ

જ્યારે જ્યારે મારા મિત્રોને હું અસહકારની પ્રવૃત્તિના અવળા અર્થ લેતા જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મને એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ભજનની કડી યાદ આવે છે: 'જ્યારે ધૂમસ ઉડી જશે ને વાતાવરણ સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણે એકબીજાને અધિક પીછાનીશું.' એક મિત્રે 'સર્વન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા'એ ગઇ તા. ૧૪મીના અંકમાં અસહકાર ઉપર કરેલી ટીકાના કકરા મોકલી આપેલા હમણાં જ મેં જોયા. કાગળ પર કરેલા ઠરાવો અને ઠરાવોના હેતુઓ કાગળ પર સમજાવવામાં પણ શો અર્થ સરે એમ છે ? જોતજોતામાં વરસ પૂરું થશે અને અમારા શબ્દોના કરતાં અમારા કાર્યો જ અસહકારનો અર્થ વધુ સચોટપણે સમજાવશે.

મારે હિસાબે તો અસહકાર કયાયે અટકયો જ નથી, અને જ્યાં સુધી સરકાર ખિલાફત અને પંજાબની સામે કરેલા અપરાધોની તોબા ન કરે અને જ્યાં સુધી હિન્દનું રાજ્યતન્ત્ર પ્રજાના અવાજનો પડઘો ઝીલે એટલું ન પલટાય ત્યાં સુધી અટકવાનો પણ નથી. અલબત્ત, ખિતાબો, અદાલતો, શાળાકૉલેજો અને ધારાસભાઓની ઇન્દ્રજાળમાથી તો પ્રજાને છોડવ્યે જ છૂટકો હતો; અને મને એમ પણ લાગે છે કે આ બાબતોમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષે શોભાભર્યો જ જવાબ વાળ્યો છે.

તેમણે ખિતાબો રાખ્યા નથી, વકીલાત ન છોડેલા કોઇ રાષ્ટ્રીય પક્ષના વકીલની અસહકારીઓ વચ્ચે જાહેર પ્રતિષ્ઠા રહી નથી. શાળાકૉલેજોમાંથી છોકરાછોકરીઓ ઉડી ગયાં છે. તેઓ અત્યારે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી આપવામાં પછાત નથી અને કસોટીનો વખત આવશે ત્યારે પોતાના આત્મબલિદાનથી દુનિયાને ચાકત કર્યા વગર રહેવાનાં નથી એ વિષે પણ મારા મનમાં શંકા નથી. જેઓ ધારાસભાઓનો બાહષ્કાર કરી બહાર રહ્યા છે તેઓ પણ — જો જોનારા જોવાની દરકાર કરશે તો જોઈ શકશે — ધારાસભાઓમાં રહીને પ્રજાની જે સેવા ન કરી શકત એવી સેવા બજાવી રહ્યા છે. જે થોડાઓએ ખિતાબો ત્યાગ્યા છે તેમણે ઝાંપો બાંધ્યો છે અને બીજાઓને રસ્તો બતાવ્યો છે. ખમીર રોટીમાં ફેલાય તેમ આ

બધુ પ્રજામા દેખાતું જાય છે આ ખાસ વર્ગોને લઇયે તો એમનામા હવે ભાષણો દ્વાર અસહકારનો પ્રચાર કરવાની લગીરે જરૂર નથી રહી. જેમણે ખિતાબો છોડયા છે, શાળાકૉલેજો કે અદાલતધારાસભાઓનો ત્યાગ કર્યો છે તેમનું વર્તન અને તેમનું ચારિત્ર્ય જ ત્યાં ભાષણોના કરતા વધુ અસરકારક કામ કરશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ વધતી જ જાય છે વિદ્યાર્થીઓનો શાળાકૉલેજોનો ત્યાગ ચાલુ જ છે. આ બાબતમા અવારનવાર સરકાર તરફથી રજૂ કરવામાં આવતા આકડા સદંતર થાપ ખવડાવનારા હોય છે. હમણા જ કોઇ એક ધારાસભાના સભાસદે શાળાકૉલેજો છોડેલા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા ત્રણ હજારથી ઓછી જણાવ્યાનું મને યાદ છે ! આમા જે હજારો વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામા ફેરવાઇ ગયેલી સંસ્થાઓમાં ભણી રહ્યા છે તેનો કશો જ હિસાબ ગણવામા નથી આવ્યો દેખાતો. વકીલાત છોડનાર વકીલોની સખ્યા પણ ધીમે ધીમે વધતી જ જાય છે. ગંતૂર જીલ્લાના ૨૮ અને ધારવાડના ૧૦ વકીલોએ વકીલાત છોડયાની ખબરો તાજી છે. ખિતાબો પણ હજુ છોડાતા જાય છે, અને બીકણ તેમજ સાવધ લોકો પણ જેમ જેમ આ પ્રવૃત્તિ એ પ્રજાનો ગંભીર ધર્મવૃત્તિભર્યો પ્રયત્ન છે અને તે વૃત્તિ પ્રજામાં દિવસે દિવસે ઘર કરતી જાય છે એ સમજશે તેમ તેમ પોતાના ખિતાબો છોડશે.

મને તો લાગે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે જે કંઈ બન્યું તે બધું અહીંની લડતમા પણ બને તો નવાઇ નહિ. તેમ ન બને તો જ કંઇક નવાઇ લાગે. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત એકમતે પસાર થયેલા ઠરાવના પાયા ઉપર શરૂ થયેલી. જ્યારે પહેલી ઝુંબેશ જામી ત્યારે મોટો ભાગ મોળો પડયો. માત્ર ૧૫૦ જણ જેલના ઉમેદવાર બનવા સારૂ બાકી રહ્યા. પછી વચમાં માંડવાળની વાત ચાલી. વળી ભંગાણ પડયું. વળી પાછી લડત જામી. અમે થોડા સિવાય કોઇને લાગતું નહોતું કે આ આંગળીને ટેરવે ગણાય એટલા લડવૈયાઓનો સાથ દેવા અણીને વખતે કોઈ નીકળી આવે. બસ, લડતનો છેલ્લો અંક ગોળ જેલના જાત્રાળુ સ્ત્રીપુરુષોથી થયો. પણ લડતનો આરંભ થયો ન થયો એટલામાં એકાએક શું થયું ? જોતજોતામાં આખી હિન્દી કોમ સમુદ્રનો જુવાળ ઉઠે તેમ ઉઠી. કશી યોજના વગર, કશા પ્રયાસ વગર કે તજવીજ વગર, લગભગ ચાળીસ હજાર હિન્દીઓએ જેલ માગી. લગભગ દસ હજાર તો જેલ પ્રત્યક્ષ પામ્યા પણ ખરા. પરિણામ આવ્યું તે દુનિયા જાણે છે. હિન્દી કોમની તે ઘડીની બધી માગણીઓ પૂરી કરવામાં આવી. આપભોગની કડક તાલીમના ફળ રૂપે એક વગરલોહીની ક્રાન્તિ બનવા પામી.

તા. ૨૪-૪-૧૯૨૧

હિન્દની પ્રજા એથી ઓછું કરશે એમ માનવાની હું ના પાડું છું. લૉર્ડ કૅનિંગના શબ્દો યાદ કરીએ તો હિન્દના આ સ્વચ્છ આકાશમા હાથના અંગુઠા જેવડું વાદળું ક્ષિતિજ ઉપર દેખાય, પણ એ કઇ વેળાએ દશે દિશાઓને ઘેરી વળીને ટૂટી પડશે એ કોણ કહી શકશે? આખું હિન્દુસ્તાન અસહકારની પ્રવૃત્તિમા પ્રત્યક્ષ કાર્યથી ભળવા ક્યારે તૈયાર થશે એ હું નથી કહી શકતો પણ એટલું હું અવશ્ય કહીશ કે જે શિક્ષિતવર્ગોને મહાસભાએ પ્રવૃત્તિમા ભળવા આમન્ત્રણ કર્યું છે તે વર્ગો એક દિવસ—અને કદાચ આ જ વરસ દરમિયાન—અવશ્ય જવાબ વાળશે અને તે પણ હિન્દુસ્તાનના નામને શોભાવે એવી રીતે.

પણ આમ બનો યા ન બનો, પ્રજાની પ્રગતિને કોઇ પણ એક વ્યક્તિ કે વર્ગ ન જ રોકી શકે. અજાણ કારીગરો, સ્ત્રીઓ, રસ્તે ચાલનાર મજૂર સૌ કોઇ આ પ્રવૃત્તિમા ભાગ લઇ રહ્યા છે. શિક્ષિતવર્ગને કરેલા આમન્ત્રણે આ આમવર્ગને રસ્તો કરી આપ્યો છે. બકરા અને ઘેટા જુદા પડવા જરૂરી હતા જ. શિક્ષિતવર્ગોની પણ કસોટી થઈ જવાની જરૂર હતી. આરંભ પણ એ શિક્ષિતવર્ગોને હાથે અને તેમની મારફત થવો જરૂરી હતો. અસહકારની પ્રવૃત્તિ ઇશ્વરકૃપાથી અત્યાર સુધી સ્વાભાવિક માર્ગે જ ધપ્યે ગઇ છે.

સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ પણ એના ઉગ્ર અને સર્વવ્યાપક સ્વરૂપમા આવ્યે જ છૂટકો હતો અને તે બરાબર યોગ્ય વખતે આવી પહોંચી છે. અસહકારના કાર્યક્રમના એક જરૂરી અંગ તરીકે એ પ્રથમથી જ હતી અને અત્યારે પણ છે. મારે હિસાબે તો અસહકારના કાર્યક્રમનો એ સૌથી સલામતીભર્યો અને અસહકારની સફળતાને સારુ સૌથી ખાતરીલાયક વિભાગ છે. અત્યારના શુદ્ધ સ્વરૂપમા એ અત્યાર અગાઉ આટલા જોરથી ઉપાડી શકાય એમ નહોતું. પ્રજાના મનમા રેંટીયામા છુપાયેલું સત્ય ઉગી જવું જરૂરી હતું. એના અન્તરમા ઘર કરી બેઠેલા જૂના વહેમ અને કુશંકાઓ ભૂંસાવા જરૂરી હતા. એકલા બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર અગર તો જાતે પેદા કર્યા વિના બધા પરદેશી માલનો એકનો બહિષ્કાર કરવાના ખ્યાલમા રહેલી નિરર્થકતા પ્રજાને ગળે ઉતરવી જરૂરી હતી. સ્વદેશી કાપડનો ઉપયોગ ત્યાગ્યાથી પ્રજાએ પોતાની સ્વાધીનતા ખોઇ અને ફરી એકવાર હાથકંતામણ અને હાથવણાટને અપનાવવાથી એ સ્વાધીનતા ઘેર કરી શકાય એ વાત પ્રજાને સમજવી બાકી હતી અને એ પણ સમજવું બાકી હતું કે જે ઘડીએ એણે અજાણતા પણ હાથે કાતવાનું અને વણવાનું છોડ્યું તે જ ઘડીથી તેની રસવૃત્તિ માગી

ઇ. એને સૂઝવું બાકી હતું કે લશ્કરી ખરચોના પોષણના કરતા પણ આ રગથુ ધધો ખોઇ બેસવાથી જ હિન્દુસ્તાન વધુ શોષાયું છે, વધુ નિષ્પ્રાણ બન્યુ છે અને દુષ્કાળ હિન્દુસ્તાનનો રોજનો પરોણો બની રહ્યો છે. રેટીયામાં શ્રદ્ધાવાળા માણસો દરેક પ્રાન્તમા આગળ આવવા બાકી હતા અને લોકોમા પણ ખાદી પ્રત્યે પ્રીતિભાવ અને મમતા પેદા થવા બાકી હતા.

આ બધુ હવે થયુ છે. એક કરોડ સ્ત્રીપુરુષ અને એક કરોડ રૂપીયા આ રાષ્ટ્રીય ધર્મની નવેસર સ્થાપના કરવા જરૂરી છે. પાચ પદર રેટીયાનો આ સવાલ નથી; આ તો હિન્દુસ્તાનના ૬ કરોડ ઘરોમાના દરેકમા રેટીયા ચાલુ કરવાનો સવાલ છે. હિન્દને જોઇતું બધુ કાપડ પેદા કરવાનો અને તે આખા દેશભર સર્વ જગાએ પહોચાડવાનો આ સવાલ છે. જો હિન્દુસ્તાન ૩૦મી જૂન પહેલા એક કરોડ રૂપીયા, એક કરોડ કાતનારા સ્ત્રીપુરુષ આપી શકે અને ૨૦ લાખ ઘરમા રેટીયા ચાલુ કરાવી શકે તો સ્વરાજને માટે એ પચાણું ટકા તૈયાર થઇ ગયુ સમજવુ. કારણકે એ પ્રયત્ન જ પ્રજામા કોઇ પણ પ્રજાને સદાચારી, મહાન, સ્વાશ્રયી અને સન્તોષી બનાવનારો એકેએક સદ્‌ગુણ પેદા કરશે જ્યારે પ્રજા પોતાના શુદ્ધ મરજીયાત પ્રયાસથી પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર પાર ઉતારશે તે દિવસે તે સ્વરાજને માટે તૈયાર જ હશે. તે દિવસે હુ વચન આપુ છુ કે હિન્દુસ્તાનમાં પડેલી લશ્કરી છાવણીઓ અને દારૂગોળા તેમજ હથિયારોથી ભરેલા લશ્કરી કિલ્લાઓ હિન્દુસ્તાની બાળકોને ગેડીદડે રમવાની નિર્દોષ જગાઓ માત્ર બની રહેશે. તે દિવસે અગ્રેજો અને આપણી વચ્ચેનો સબન્ધ સોળે આના શુદ્ધ અને નિર્મળ હશે. તે દિવસે લૅન્કેશાયરના વેપારીઓનો મત હિન્દુસ્તાનનું રજ આહત કરી શકશે નહિ. અગ્રેજો પણ આ દેશમા મરજી હશે તો મિત્રો તરીકે, બરોબરીઆ તરીકે હિન્દનુ હિત કરવાનો અને હિન્દને મદદ કરવાનો એકમાત્ર શુભ હેતુ હૈયે ધરીને રહેતા હશે અસહકાર અગ્રેજોને ખાનદાનીની રીતે આપણી જોડે સહકાર કરવા નોતરનારી અથવા તો આપણા દેશમાથી રૂખસદ લેવા વીનવનારી પ્રવૃત્તિ છે એ આપણા નાતાને શુદ્ધ પાયા ઉપર ગોઠવવા અને આપણા સ્વમાનને અને નાભાને છાજે એ ઢબે એ નાતાને નક્કી કરવા ઉઠાવવામા આવેલી પ્રવૃત્તિ છે

પણ તમને રાવે તે નામ આ પ્રવૃત્તિને તમે આપો જોઇયે તો એને 'સ્વદેશી –દારૂનિષેધ'ની ચળવળ કહો, માની લો કે આટલા મોહનાનો બધો જ પ્રયાસ કેવળ નીવડયો છે તો એ દૃષ્ટિ ઘડીભર સ્વીકારી લઇને પણ સરકારને તેમજ મૉડરેટ

મિત્રોને આખા દેશભર રેંટીયા ચાલુ કરાવવાના અને દારૂ પીવાને ગુન્હો કરી મુકવાના પ્રજાના આજના પ્રયત્નમાં ખરા દિલથી ભળી જવા હું નોતરૂ છુ. બેમાથી એકે પક્ષે આ બે પ્રવૃત્તિઓના પરિણામની ચર્ચા કરવામા વખત ગાળવામા સાર નથી. ફળથી ઝાડની કિંમત અંકાશે.

કેટલીક શંકાઓ

પારસીઓ પ્રશ્નેના માગ, કાગળથી ઠીક ચર્ચા ઉત્પન્ન થયેલી છે. ભાઇ જી. કે. નરીમાને ખુલ્લો પત્ર લખ્યો છે. તે બીજાં છાપામા છપાઇ ચુકયો છે. આ ચર્ચામાં રસ લેનારે તે વાચેલો હોવો જોઇએ. તેથી તે 'નવજીવન'મા નથી છાપતો. ભાઈ નરીમાને જણાવેલા વિચારો માનને પાત્ર છે ને તેમા ઉઠાવેલી શંકાઓ બીજા પારસી ભાઇબહેનોને પણ થતી હશે. તેથી તેનો જવાબ દેવાનો હું પ્રયત્ન કરૂ છું.

પારસીઓએ અસહકારમાં ન જોડાવાના કારણો ભાઇ નરીમાને નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે :

૧. અગ્રેજો વિના હજુ કેટલાંક વર્ષ સુધી આપણુને ચાલે તેમ નથી

૨. પારસીઓ જોડાય તેના પહેલા ઘણા હિન્દુઓને અસહકારમા જોડવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૩. રેંટીયાથી સ્વરાજ મેળવવું મૃગજળ જેવું છે.

૪. જ્યા પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી, શાસ્ત્રીઆર, સર દિનશા વાચ્છા, ઇત્યાદિ અસહકારનો વિરોધ કરે છે ત્યાં સામાન્ય પારસી શુ કરે?

૫. ખિલાફતને હું સમજી શકતો નથી અથવા હિન્દુ અને મુસલમાન ધર્મ વચ્ચેનો અનિવાર્ય વિરોધ ઢાંકવા માગું છું.

૬. પંજાબ વિષેના મારા વિચારોમા અતિશયોક્તિ છે. જુઓ લાલા હરકિશનલાલનો દાખલો.

૭. અહિંસાનો મારો ઉપદેશ હાસ્યજનક છે, તે કેવળ જૈનને જ માન્ય છે; ને તે પ્રમાણે વર્તનારે આપઘાત જ કરવો જોઇએ. વળી મારી પ્રવૃત્તિ હડતાળાદિનો હિંસા જ કરાવી રહ્યાં છે.

૮. દારૂનિષેધ ઠીક છે, પણ અફીણ વગેરે છોડવવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઇયે. વળી વધારે ભારે વસ્તુ તો ગોવધનિષેધ છે. તેમાં મેં કેટલો હિસ્સો આપ્યો છે?'

પહેલી શંકાનો જવાબ

અંગ્રેજો વિના આપણને કેટલોક કાળ ન ચાલી શકે એવો એવો ખ્યાલ એ જ આપણી દુર્દશા ને તેમાંથી આપણે નીકળવું એ સ્વરાજ. અંગ્રેજો આવ્યા પહેલાં આપણી શી માઠી દશા હતી? ને તેઓ જશે કે તુરત આપણે લડવા બેસી જઇશું એમ માનવું એ આપણને નામોશી પહોંચાડનારૂં છે, પણ ધારો કે તે ભય ખરો હોય તોયે આપણે અરસપરસ ઝગડાનું જોખમ વહોરીને પણ અંગ્રેજી સરદારીમાંથી મુક્તિ મેળવવી જ જોઇયે.

બીજીનો જવાબ

પારસીઓ જોડાય તે પહેલાં ઘણા હિન્દુઓને મારે અસહકારમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇયે, એ કથન પણ આપણી દુર્બળતા સૂચવે છે. પારસી અને હિન્દુ બન્ને હિન્દી છે. બન્નેમાંના જેઓ સમજે તેમનો હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેનો ધર્મ એક જ છે. વળી હિન્દુ તો ઘણા જોડાઇ ગયા છે ને બાકીનાને જોડવાનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. એકે હિન્દુ ન જોડાય અગર તો પારસી વહેલા સમજે તોપણ તેઓએ અસહકારમાં જોડાવું જોઇયે. જે સમજી ગયો છે તે બીજાની રાહ ન જુએ.

ત્રીજીનો જવાબ

રેંટીયે સ્વરાજ એ જેને મૃગતૃષ્ણા જેવું લાગે તેને અસહકાર ન જ રૂચે, એ મારે કબૂલ કરવું જ જોઇયે. ધીમે ધીમે હિન્દુસ્તાન સમજતું થયું છે ને હજુ વધારે સમજશે એવો મારો વિશ્વાસ છે. જે ધર્મ છોડવાથી આપણે ભીખારી બન્યા છીયે તે ધર્મનો સ્વીકાર કરવાથી જ આપણે તવંગર બનીયે એ મને તો મૃગતૃષ્ણા ન જ લાગે. રેંટીયો સહજ ધર્મ છે એ તો હવે દિવસે દિવસે અનુભવ પુરવાર કરતો જાય છે. બે હજાર કે બસેં વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિએ પહોંચવામાં હું પાપ માનતો નથી. આપણે ભૂલથી, જબરદસ્તીથી કે કાળને વશ થઈ અમુક સારી ટેવો છોડી હોય તો પાછી ગ્રહણ કરીયે તેમાં આપણી વિવેકબુદ્ધિનો પ્રયોગ રહ્યો છે.

ચોથીનો જવાબ

પંડિતજી અને બીજા મહાન નેતાઓ આ યુદ્ધમાં નથી એ ખરેખર ખેદકારક છે. પણ જ્યારે નેતાઓ વચ્ચે મતભેદ રહે ત્યારે પ્રજાએ પોતાની પસંદગી કરવી

રહી છે. બધા એક મતના ન થાય ત્યાં લગી કંઇ જ ન કરવું એવો મત પ્રજા રાખે તો પ્રજાની પ્રગતિ કદી ન જ થાય. સ્વરાજમાં સહુએ પોતપોતાની પસંદગી કરવી પડશે.

પાંચમીનો જવાબ

ખિલાફતને હું ન સમજું એ બને, જોકે મેં યથાશક્તિ અભ્યાસ તો કર્યો જ છે. મુસલમાન અને હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે અનિવાર્ય વિરોધ છે એમ હું માનતો નથી. જો હોય તો તેનો અર્થ એમ થયો કે હિન્દુમુસલમાને તો હમેશના દુશ્મન રહેવું રહ્યું. માણસજાતે હમેશાં અરસપરસ દુશ્મન રહેવું જોઇયે એમ હું માનતો નથી. ખલીફાએ દસ વર્ષમાં એક વખત ધર્મને ખાતર યુદ્ધ કરવું જ જોઇયે એવો નિયમ હું જાણતો નથી. કુઝેડ પછી ધર્મને ખાતર યુદ્ધ થયું મેં જાણ્યું નથી. આફ્રિકામાં મેં કંઈ એવું નથી જોયું કે જેથી જઝીરત-ઉલ-અરબનો કબજો મુસલમાનોનો ન હોવો જોઇયે એવું મને સૂઝે.

છઠ્ઠીનો જવાબ

પંજાબ વિષેના મારા વિચારોમાં અતિશયોક્તિ નથી એમ હું જાણું છું. લાલા હરકિશનલાલ પોતે જો સરકારની સાથે જોડાઈ ગયા છે તો મારે સારુ અસહકાર કરવાનું વધારે કારણ છે. લાલા હરકિશનલાલ જેવાને પણ પંજાબની નામોશીનું દરદ એટલું ઓછું હોય તો આપણે પૂરણી કરવા સારુ પણ અસહકાર કરવો યોગ્ય જણાય છે.

સાતમીનો જવાબ

અહિંસાનો મારો ઉપદેશ હાસ્યજનક લાગે. તેમાં હિન્દુ ધર્મ રહેલો છે. તેના જ વત્તાઓછા પાલનમાં બધા ધર્મની જડ છે. જેટલી દયા તેટલો જ ધર્મ છે. દયાની સીમા ન હોય. હદ બાંધવી એ મારૂં કામ નથી. હદ પોતપોતાની સહુ બાંધી લે છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં અહિંસા પ્રધાન છે. જૈન ગ્રન્થોમાં તેનો સવિશેષ વિચાર છે એ મને માન્ય છે. પણ અહિંસાનો ઇજારો જૈન કે બીજા કોઈ મતને નથી. અહિંસા એ સર્વવ્યાપક, અચલિત નિયમ છે. જૈન દર્શનમાં અપવાસાદિના નિયમો છે તેને આત્મઘાતના પોષક કહેવા એ જૈન દર્શનને ન સમજવા જેવું મને લાગે છે. પણ અહિંસાના અન્તિમ લક્ષણની ચર્ચાની અહીં જરૂર જ નથી. તેનો સ્વીકાર ન કરાય તોયે અત્યારે આપણું કર્તવ્ય શાન્તિપૂર્વક—સહન કરીને જ યુદ્ધ કરવાનું છે એ સહુને સ્વીકાર્યા વિના ન જ ચાલે.

ભાઈ નરીમાને અહિંસાનું અન્તિમ લક્ષણ હસી કાઢયું છે ને બીજી તરફ સારી પ્રવૃત્તિને હિંસાજનક ગણી છે એ સૂચવે છે કે અહિંસાના તત્ત્વને તેમ પીછાન્યું નથી. અસહકારના ઉપદેશથી વેર વધે છે, હડતાળથી લોકોને નુકસા પહોંચે છે તે હિંસા છે એમ જ ભાઈ નરીમાન સૂચવતા લાગે છે. અહિંસાનો સુ એ છે કે ઘાતકીનું ઘાતકીપણું જાણતાં છતાં તેના પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો. પંજાબ અત્યાચાર કે ખિલાફતનો દગો લોકોથી છૂપાવીને હું લોકોને દ્વેષરહિત નથી બના શકતો. લોકોને એ હત્યાકાંડનું જ્ઞાન કરાવતા છતાં શાન્ત રાખવા એ મારું કર્ત છે. હડતાળ વગેરેથી કેટલાકને દુ:ખ થાય તે હિંસા નથી. પોતાનું કર્તવ્ય કર બીજાને દુ:ખ થાય તેને સારુ કરનાર જવાબદાર નથી. અફીણની દુકાને ન જવા અફીણ વેચનારને નુકસાન થાય તેનો દોષ મને ન લાગે. તેથી થતું દુ:ખ અફીણ વેચનારને પણ કલ્યાણકારક છે. અસહકારનો અર્થ એ છે કે પાપીને પાપ કર્મમા મદદ ન દેવી ને જ્યા સુધી તે પશ્ચાત્તાપ ન કરે ત્યા સુધી તેની મદદ તેનું દાન ન લેવાં.

અફીણનો જવાબ

ભાઈ નરીમાન એમ માનતા લાગે છે કે અફીણ વગેરેનો નિષેધ નથી ચાલ રહ્યો, બધાં વ્યસનો છોડાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. દારૂના પીઠા પાસે માણસે જતા લજવાય છે તેથી તેનો પહેરો થઈ શકે છે. વળી કેટલાક પારસી ભાઈએ દારૂનો વેપાર કરે છે તેથી મારી તેમને વિનન્તિ છે કે તેઓ એ વેપારને છોડે અફીણના વેપારીને પણ હું વીનવી રહ્યો છું. પણ અફીણનું વ્યસન ન છૂટે તોયે દારૂ છૂટી શકે તો છોડવું એમ હું તો દલીલ કરું.

ભાઈ નરીમાને ઘણા મુદ્દા કાઢયા છે. મારી પ્રાર્થના એવી છે કે ભલે તેઓ ખિલાફત, પંજાબ વગેરે બાબતમા વિરોધ કરે, છતા તેમણે દારૂનિષેધનો સ્વતંત્રતાએ વિચાર કરીને નિષેધ કરવા યોગ્ય લાગે તો તેમાં મદદ કરવા પારસીઓને પ્રેરવ જોઈએ. આ આત્મશુદ્ધિની લડતમા જે ભાગ જેને પસંદ પડે તે ભાગ પૂરતી પણ તે મદદ કરે તો પ્રજાને તેટલો લાભ પહોંચે.

દારૂનિષેધ હું કરી રહ્યો છું; ગોવધને સારુ શું કરું છું, તેને મેં કેટલો વખત આપ્યો છે એ ભાઈ નરીમાનનું છેલ્લું તીર છે. તે મર્મભાગે પહોચ્યું છે. ગોવધથ , જેવા સુસ્ત હિન્દુને કેટલું દરદ થાય તેનો ભાઈ નરીમાનને ખ્યાલ કે આવી શકે ? ગોવધ થાય છે ત્યા લગી મારો પોતાનો વધ થાય છે એમ મ

લાગ્યાં કરે છે. ગાયને છોડવવા મારો નિરન્તર પ્રયત્ન છે. જો મેં અત્યારે ઇસ્લામને બચાવવા મારો પ્રાણ અર્પ્યો છે તો તે ગાયને બચાવવા સારૂ. હું મુસલમાનોની જોડે વેપાર કરવા નથી ઇચ્છતો, તેથી હું ગોવધની વાત નથી કરતો. મારી પ્રાર્થના ઇશ્વર પ્રત્યે છે. મારૂં હૃદય તે જ જાણે છે. ખાનદાનીનો બદલો ઇશ્વર ખાનદાનીથી જ આપે છે. ઇન્સ્લામને બચાવતાં હું ગાયને બચાવી જ લઇશ એવી માન્યતાથી હું ખિલાફતને સારૂ મારો પ્રાણ આપું તેમાં ગાયનો બચાવ આવી જાય છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. જ્યા સુધી હું મુસલમાનોનો પ્રેમ ન મેળવી શકું ત્યાં સુધી અંગ્રેજોને હાથેથી ગાયને ન બચાવી શકું. મારો સર્વ પ્રયત્ન ગોવધ અટકાવવા સારૂ છે એમ ભાઈ નરીમાનને માની લેવા વીનવું છું. જે ગાયને બચાવવા ખાતર પ્રાણ હોમવા તૈયાર નથી તે હિન્દુ નથી. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનનો શુદ્ધ બચાવ હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી તરફથી નથી થતો ત્યા લગી હિન્દુ નામના જ છે. પણ હું ગાયને બચાવવાની ખાતર મુસલમાનને અથવા તો ખ્રિસ્તીને ન મારૂં પણ તેના રક્ષણ અર્થે હું મરૂં, એ મને મારો અહિંસાધર્મ શીખવે છે. ઇશ્વરના દરબારમા શુદ્ધ બલિદાન જ કામ આવે છે. હું શુદ્ધ થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તે શુદ્ધિમા જોડાવા બીજા હિન્દુઓને અને હિન્દુસ્તાનના બધાં સંતાનોને વીનવી રહ્યો છું. ભાઇ નરીમાનને પણ ગોવધ દુઃખ દે છે. તેમને હું આ આત્મશુદ્ધિના યજ્ઞમા જોડાવા નોતરૂં છું.

ગુજરાતના અનુભવો

મને એટલા બધા અનુભવો થયા કરે છે કે તે બધાનો ઉતારો કરવા જેટલો વખત નથી રહી શકતો. તેથી મારે ઘણુયે મુકી દેવું પડે છે. કાર્ય કરનારાઓનો લોભ મારી પાસેથી જેટલું થોડા કાળમા મેળવી શકાય તેટલું મેળવી લેવાનો હોઈ, મને તેઓ લખવાની એકાન્ત કે શાન્તિ રહેવા જ દેતા નથી. તેઓની કંજુસાઇનો પાર નથી. મને પણ સેવાનો લોભ જેટલી થઇ શકે એટલી કરી લેવી, જેટલું સમજાવાય તેટલું સમજાવી દેવું, એટલે મારા બધા અનુભવો હું વાંચનાર આગળ નથી મુકી શકતો.

આણંદ, રાસ, બોરસદ, હાલોલ, કાલોલ, વેજલપુર, ગોધરા, સુરત, ઓરપાડ, રાંદેર—એટલી જગ્યાઓમા હું આ લખતા સુધી ફરી ચુક્યો છું દરેક જગ્યાએ લોકોના ઉત્સાહનો પાર નથી. દરેક જગ્યાએ સ્ત્રીપુરુષોએ મોટી સંખ્યામાં હાજરી

આપી છે. દરેક જગ્યાએ રેંટીયાપ્રવૃત્તિ વધેલી જોઇ. લગભગ દરેક જગ્યાએ લોકોએ તિલક સ્વરાજ ફંડમાં નાણાં આપ્યાં છે.

એક વિધવાનું દાન

આણંદમાં એક વિધવા બહેને પોતાની પાસે સોનાની પચીસેક તોલાની પાટ હતી તે જ આપી દીધી. આ દાન એક વિધવા બાઇને સારુ ઘણું કહેવાય. મેં તે બાઇનું નામ પૂછ્યું. તેમણે નામ આપવાની ના પાડી. ધર્મ અર્થે આપેલા પૈસા વિષે નામઠામ કેવાં ? વધારે પૂછવાની મારી હિમ્મત ન ચાલી.

શરતી દાન

ગોધરામાં મિસિસ કોઠાવાલા રિવાજ મુજબ સભામાં આવ્યાં. તેમણે મને કહ્યું, 'તમારૂં બધું કામ મને પસંદ પડે છે, પણ તમારો અસહકાર મને પસંદ નથી. તમે લૉર્ડ રીડિંગને તો જરૂર તક આપો.'

મેં કહ્યું, 'હું તો અવશ્ય બધાને તક આપવા માગું છું. ઇન્સાફ કરે એટલે સહકાર જ છે. તમે જ તેમને સમજાવો કે પશ્ચાત્તાપ કરે, કરેલા ગુન્હાની હિન્દની માફી માગે ને ઇન્સાફ કરે. એટલે કંઇ તકરાર રહે જ નહિ.'

'તમે મને કહો કે તમે તક આપશો. તમે તેમને લખશો કે જો તે ઇન્સાફ આપે તો તમે અસહકાર છોડશો ?'

મેં કહ્યું, 'તક મળ્યે હું જરૂર લખીશ. પણ લૉર્ડ રીડિંગ એટલું જાણે છે.'

આ ભલી બહેને આવી શરત સાથે પચાસ રૂપીયા આપ્યા. બધી બહેનો એવી જ શરત કરી એટલા રૂપીયા આપે તોયે કરોડ રૂપીયા તુરત થઇ શકે એમ હું માનું છું.

વ્યવસ્થા

બધી જગ્યાએ વધતી જતી વ્યવસ્થા હું અનુભવી રહ્યો છું. પણ સુરતમાં વધારેમાં વધારે જોઇ. જ્યાં જાઓ ત્યાં લોકોને પ્રથમથી જ સમજાવવામાં આવેલું હોવાથી ઓછા અવાજથી, ઓછી ધાંધલથી કાર્ય થઇ શકતું હતું. લોકોને પ્રથમથી જ ચેતવણી અપાયેલી હોવાથી પૈસા પણ એકઠા થઇ રહેલા હતા. સુરતની બહેનોએ હીરાની વીંટી પણ દાનમાં આપી.

તા. ૨૪-૮-૧૯૨૧

રાંદેરનો અનુભવ

સુરતમા મ્યુનિસિપાલિટીએ માનપત્ર આપ્યુ, ત્યારે રાંદેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ ના પાડી એમ જણાયુ જુવાનીઆ હિન્દુમુસલમાને તેમ છતા માનપત્ર આપવાની હિમ્મત કરી, એક શહેરીઓનુ ને બીજુ ખિલાફતનુ. રસ્તા પણ શણગારેલા હતા છતા હુ જોઇ શક્યો કે ત્યાના આગેવાનો તો દૂર જ રહેલા છેક બાળકોથી બતાવાય તેટલો ઉત્સાહ તેઓએ બતાવેલો. મે ફાંફા ઘણાયે માર્યા, પણ રાંદેરમા આવી સ્થિતિમા હુ પૈસા નજીવા જ એકઠા કરી શક્યો. એક મુસલમાન ભાઇએ મારા હાથમા પાચ રૂપીયાની નોટ મુકી, એક બહેને પાચ રૂપીયા આપ્યા ને દરરોજ બે કલાક રેંટીયો ચલાવવાની ને હવે પછી પરદેશી કાપડ ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી રાંદેરના જેવો લૂખો અનુભવ તો મારી આખી મુસાફરીમા ક્યાયે નથી થયો

જુવાનવર્ગને નાસીપાસ ન થવા મારી ભલામણ છે તેઓએ માનપત્રની પેરવીઓ છોડી દેવી, ઉઘરાણું કરવા જરૂર મથવુ સાગ, મહેનતુ, નમ્ર જુવાન બહુ કરી શકશે. મધ્યમવર્ગ તેઓને પૈસા આપશે અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા આવશે. જુવાન વર્ગના—મુસલમાન અને હિન્દુ—પુષ્કળ કામ એકસપથી—એકદિલથી કરી રહ્યા છે એ મોટામા મોટી આશાની નિશાની છે.

બે ખામી

હજુ લોકોને સ્વદેશીની પૂરી સમજ કે ચીવટ નથી એમ જોઉ છુ. અત્યારે શણગારોમા પરદેશી કાપડ, પરદેશી કાગળો વપરાવા ચાલુ છે. જો પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર આ જ વર્ષે કરવો હોય તો આપણે દરેક બાબતમા વિચાર કરવો જોઇશે. ઝીણામા ઝીણી બાબતમા પણ ધ્યાન દેવુ જોઇશે. ધર્મ સમજીને પરદેશી કાપડને તિલાજલિ દેવામા આવે ત્યારે જ આપણે આ મહાન છતા સહેલુ કાર્ય કરી શકવાના છીયે તેમા ઢીલ પણ ન થવી જોઇયે. સમજુને સારૂ ; આપણી મીલનો માલ પણ પરદેશી જ છે હમેશા આપણે આપણી મીલના માલને અને પરદેશીને ઓળખી શકવાના નથી જેઓને સ્વદેશીનો સન્દેશો જ મળ્યો નથી એવા ગરીબોને સારૂ મીલનો માલ હોવો જોઇયે. ખરી સ્વદેશી એ જ કે જેમા રૂ ઉપરની બધી ક્રિયા તે તે ગામ કે શહેરમા થયેલી હોય. જે શહેરમા આ પ્રમાણે થાય એ શહેરની આબાદી વધવાની અને એ શહેર પોતાની સ્વતન્ત્રતા મેળવી લેવાનું આવી સ્થિતિ લાવવાને સારૂ લોકોએ ખૂબ ધ્યાન દઇને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાની જરૂર છે.

બીજી ખામી હજુ ફુલોના હાર આપવાનો શોખ નથી જતો એ છે. ફુલોના હાર આપવાથી હું કશો ફાયદો નથી જોતો. અસંખ્ય નકામા જાય છે. અત્યારે આપણી પાસે એમ ફેંકી દેવાના પૈસા જ નથી. હાર માત્ર સૂતરના જ હોય. સૂતરની ઉપર અનેક કળા કરીને હાર બનાવી શકાય; સૂતરને અનેક રીતે ગુંથી શકાય. સૂતરની ઝીણી સાંકળીઓ કરી શકાય. કેવળ એમ ને એમ ઝીણું સૂતર કાંતી તેની આંટીનો હાર આપવો એમા બહુ પ્રેમ અને વિચાર છે. જેને સૂતરનો હાર મળે એ તેનો સદુપયોગ કરી શકે છે. એવો સમય આવી રહ્યો છે કે જ્યારે સૂતરના હાર ગરીબોને આપી દીધા હશે તો તેઓ તેનો ઉપયોગ કરી લેશે. પુષ્પમાળાનો ઉપયોગ કોઇને નથી, અને નકામા ફુલો બગાડવા એ તો નુકસાન જ ગણાય.

'કામ, કામ ને કામ

જો આપણે આ જ વર્ષમાં સ્વરાજ લેવું હોય તો આપણે માત્ર કામમા જ રોકાઇ જવું જોઇયે. તમાશા, સરઘસો વગેરે જેટલે દરજ્જે લોકોમા ચૈતન્ય રેડવાને સારૂ જોઇયે તેટલે દરજ્જે ઠીક છે. પણ જ્યા ચૈતન્ય આવી ગયું છે ત્યા તો મૂગે મ્હોડે કામ જ કરવાનું છે. હમેશા પૈસા એકઠા કરવા, હમેશાં સૂતર કંતાવવું, રેંટીયા નવા તૈયાર કરાવવા, જે ઘરમા ન હોય ત્યાં દાખલ કરવા, ખાદી સંઘરવી, જેઓએ ઉપયોગ શરૂ ન કર્યો હોય તેમને વીનવવા; દારૂનિષેધના કામમા ઉત્સાહીને પરોવવા. આમ કોઇ ને કોઇ સ્વરાજના કાર્યમા જ પોતે રોકાઇ પ્રજાને પરોવવી જોઇયે.

નોંધ

'નવજીવન'ની ભાષા

એક પારસી બહેને, એક પારસી ભાઇએ અને બીજાઓએ 'નવજીવન'ની ભાષા ઉપર ટીકા મોકલી છે. 'નવજીવન'ની ભાષા સાદી રાખવા હમેશાં પ્રયત્ન થાય છે. હું માનું છું કે 'નવજીવન'નું ક્ષેત્ર ભાષા સુધારવાનું કે તેમાં કઠિન શબ્દો દાખલ કરવાનું નથી, પણ સાદામાં સાદી, વધુમાં વધુ માણસો સમજી શકે તેવી ભાષામાં વિચારોનો પ્રચાર કરવાનું છે. એમ છતાં બધા લેખકો એ જ ઉદ્દેશથી નથી લખતા. બધાને પોતપોતાના શબ્દો વાપરવાની ટેવ પડે છે. તેથી હમેશાં સાદી ભાષા 'નવજીવન'માં નથી વપરાતી એ હું પણ જોઉં છું. ઇરાદાપૂર્વક ભાષા કઠણ કરવાનો પ્રયત્ન નથી હોતો એટલી હું ટીકાકારોને ખાતરી

આપવા ઈચ્છુ છુ ઇરાદો તો ભાષા સાદી રાખવાનો જ રહેશે. ટીકાકારોનો ટીકાને સારુ આભાર માનું છુ. સંસ્કૃત શબ્દો ઓછા વપરાય એવો પ્રયત્ન જરૂર કરીશ. મને ખબર છે કે ઘણા મુસલમાન ભાઇઓ ને પારસીઓ 'નવજીવન' વાંચે છે ઘણી બહેનો જે અઘરા શબ્દો ન સમજે તેવી વાંચે છે. તેમને સારુ 'નવજીવન'નું વાચન સહેલું કરવું મારો ધર્મ સમજું છુ.

તા. ૧–૫–૧૯૨૧

ગુજરાતીઓને–

મહાન સિન્ધુ નદીના તટ પર સવારના પહોરમા એક ઝાડ તળે હું એકાન્તમા બેઠો છું. ઝાડોમાં પક્ષીઓ ગુંજારવ કરી રહ્યા છે. બે ત્રણ સ્વયંસેવકો સિવાય કોઇ નજરે નથી આવતું. ફરથી કોટરીનો પૂલ એક તરફ નજરે પડે છે. બીજી તરફ પાણી સિવાય કંઇ જ જોતો નથી. સામે કાંઠે ઝાડો અને છૂટાછવાયા ઘરો જોઉં છું. નદીમા બે ચાર નાનાં હોડકા કામ વિનાના સામે કાંઠે પડયા છે. મધુર પવન ચાલી રહ્યો છે ને તે પવનને લઇને પાણી ધીમુ ધીમુ ઉછળતું મંદ ગાન કર્યા કરે છે. તડકાથી પાણી અને રેતી સુવર્ણ સમા દીપી રહ્યા છે. પ્રેમના પાશથી સિન્ધી ભાઇઓએ મને ચોમેરથી બાંધી લીધો છે

આજ સોમવારનો દિવસ છે એટલે મારે સારૂ તેઓએ એકાન્ત ને શીતળ સ્થાન શોધી મને ત્યા મુકયો છે. મને કોઇ કહે છે કે મેં બહુ ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે હસવું આવે છે. જે સુખ, શાન્તિ અને આનન્દ હું અનુભવી રહ્યો છું તે ભાગ્યે કોઇ ચક્રવર્તીને મળતા હોય. મારી માન્યતા છે કે ચક્રવર્તીને એ શાન્તિ સંભવે જ નહિ. રાજપાટનો બોજો જ તેને કચરી નાખે. મન એ જ બન્ધ અને મોક્ષનું કારણ છે એનો હું પૂર્ણ અનુભવ લઈ રહ્યો છું.

આ પ્રેમની સાથે હુ ગુજરાતનો તાજો પ્રેમ સરખાવું છું ત્યારે મને એમ જ જણાય છે કે મને તો બન્ને સરખા છે. જ્યા જાઉં ત્યાં હું કેમ જાણે ગુજરાત જેટલો જ પ્રેમ અનુભવતો હોઉં નહિ! કેમકે હું સિન્ધને પણ મારો જ દેશ માની શકું છુ, સિન્ધીના સુખદુઃખમાં પણ તેટલો જ ભાગ લઇ શકું છું. સિન્ધને ભોગે ગુજરાતનો લાભ સ્વપ્ને પણ નથી ઇચ્છતો. પણ ગુજરાતના દોષો સિન્ધ ન ગ્રહણ કરે એવી કાળજી મારો દેશપ્રેમ અને મારો ધર્મ મારી પાસે રખાવે છે. જેમ

ગુજરાતને અર્થે સિન્ધને નુકસાન પહોંચે એ હું કદી પસંદ ન કરૂં તેમ જ મને પરદેશને વિષે રહે છે. પરદેશને નુકસાન પહોચાડીને હું હિન્દુસ્તાનને લાભ પહોચાડવાનો દોષ ન કરૂં. આ ભાવનાને જ હું ખરૂં સ્વદેશાભિમાન માનું છું.

પણ મારૂં સ્વદેશાભિમાન જેટલું વિશાળ છે તેટલું જ સંકુચિત છે. આખી દુનિયાના કલ્યાણને વળગવામા મને રસ આવતો જ નથી. મને તો મારા દેશના કલ્યાણમા જ રસ આવે છે. દેશના ભલામા હું જગતનું ભલું જોઉં છું. મારો વર્ણાશ્રમધર્મ મને શીખવે છે કે હું યુરોપમા જન્મવાને બદલે ભારતવર્ષમા જન્મ્યો એમા કંઇક અર્થ હોવો જોઇયે. પ્રત્યેક માણસ દેવાદાર જન્મે છે. તેનુ લેણું હોય તો તેનું તેને ભાન પણ નથી હોતું, ન હોવું જોઇયે. જે વેપારી પોતાનું ઉધાર ખાતું તપાસી લે છે તેને જમે પાસાની ફીકર જ નથી કરવી પડતી. જે પોતાની ફરજ શીખે છે તેને તેના હક પોતાની મેળે જ મળી રહે છે.

મારૂં સ્વદેશાભિમાન મારા દેશની ફરજ શી છે, તે તરફ જ મારૂં ધ્યાન ખેંચે છે. મારૂં ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન ગુજરાતીની હિન્દુસ્તાન પ્રત્યે શી ફરજ છે તે જ સૂચવે છે. જો આ વિચાર ખરો હોય, જો ગુજરાતી ભાઇબહેનો તે કબૂલ રાખતાં હોય તો ગુજરાતીઓને પોતાની ફરજ તો જાણમાં જ છે.

ગુજરાત એકનું આ જ વર્ષમા સ્વરાજ મેળવી શકે છે. દરેક માણસ પોતપોતાનું સ્વરાજ મેળવી શકે છે. ગુજરાતનું દરેક ગામ પોતાનું સ્વરાજ મેળવી શકે છે. ને સહુ પોતપોતાનું મેળવતા હિન્દસ્વરાજ મેળવવામાં પોતાનો પૂરો ફાળો ભરી દે છે.

જેઓ પોતાને ભાગે આવતું જ આપીને બેસશે તે કંજુસ ગણાશે. સ્વરાજની શરત એ છે કે સહુ પોતાને ભાગે પડતું આપે એ બસ નથી, પણ સહુ પોતાનાથી બનતું આપે એ બસ છે. જ્યારે સહુ સર્વનો બોજો ઉપાડવા તૈયાર થાય ત્યારે જ બધાનો બોજો ફાળે પડતો વહેંચાઇ જાય, કેમકે સહુની શક્તિ સરખી નથી હોતી. અને આવી સ્થિતિમાં સહુ હિસાબે આવતું જ કરીને બેસી રહે તો ગરીબ કચરાઇ જાય ને સાહુકાર કચરી નાખે.

હિન્દુસ્તાનની વસ્તી બત્રીસ કરોડની છે. એક કરોડ રૂપીયા આપવા—એકઠા કરવા—એટલે જણ દીઠ બે પૈસા આપવા. જો કરોડપતિ બે જ પૈસા આપીને બેસી રહે તો કંગાળની વતી, બાળકોની વતી, લૂલાંપાંગળાંની વતી, ડાંડની વતી કોણ આપે?

સીધો હિસાબ જ એ છે કે કરોડપતિએ બધો બોજો ઉપાડવાની વૃત્તિ રાખવી. જેને ઘણું મળ્યું તે ઘણું આપે

હિસાબ ગણવાની આ રીત પ્રમાણે ગુજરાતે પોતાનો હિસાબ કરવો જોઇયે. ગુજરાત દસ લાખ રૂપીયા ગુજરાતમા જ એકઠા કરે તો તે વધારે પડતું નથી જ. આ ગણતરીમાથી હું બહાર વસતા ગુજરાતીઓને અલગ રાખું છું. બંગાળામા વસતા ગુજરાતીઓ ભલે ગુજરાતને ધન મોકલે, પણ તેમણે બંગાળને પોતાનો ફાળો આપવો જ જોઇયે. મદ્રાસમા વસતા ગુજરાતીઓએ મદ્રાસની સેવા કરવી જ જોઇયે. જ્યાથી ગુજરાતીઓ ધન મેળવે ત્યા તેમણે પોતાની કમાણીનો સારો ભાગ ખરચવો એ તેમની ને હિન્દુસ્તાનની સભ્યતાને શોભા છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને જ હું ગુજરાતને સારૂ દસ લાખ રૂપીયા ગણુ છું.

આ ગણતરીમા મેં મુબઇને પણ અલગ ગણ્યુ છે. મુબઇમા વસનારા ગુજરાતીઓએ મુંબઇમાં ભારે ફાળો આપવો જ રહ્યો છે. મુંબઈ માટેની મારી આશાને વિષે હું હવે પછી લખવા ધારૂં છું. અત્યારે તો ગુજરાતમા વસતા ગુજરાતીઓમાથી દસ લાખની ગણતરી કરી રહ્યો .

આટલી રકમ કે એથી વધારે કે ઓછી એકઠી કરવાનુ વહેવારૂ પગલું એ છે કે દરેક જીલ્લાના ને દરેક દેશી રાજ્યના કામદારોએ યથાશક્તિ ફાળાનો બોજો માથે ઉપાડી લેવો.

એ જ પ્રમાણે મહાસભાના સભાસદોનુ છે. જ્યા વધારે જાગૃતિ ત્યા વધારે સભાસદોની આશા હોવી જોઇયે. સુરત નડિયાદ જેવા ભારે જાગૃત શહેર પોતાનો માત્ર હિસાબે આવતો ફાળો જ ભરીને સન્તુષ્ટ રહે તો હાથ આવેલી બાજી ખોઈ બેસીયે. જે ગામોમાં ભારે જાગૃતિ થયેલી છે ત્યાને સારૂ તો હું જરૂર એવી આશા રાખું કે ત્યાના દરેક ૨૧ વર્ષની ઉપરનાં સ્ત્રી, પુરુષ, ઢેડ, ભંગી, હિન્દુ, મુસલમાન, મહાસભાને ચોપડે ચડે. જો કોઇ ગરીબ માણસ પાસે ચાર આના ન હોય તો તેનો પડોશી તેને તેટલા પૈસા આપે ને નામ નોધાવે.

જે હિસાબ નામનો તે દામનો છે, તે જ રેંટીયાનો છે. જ્યાં વધારે કાર્યદક્ષતા, વધારે સમજ, ત્યા વધારે રેંટીયા દાખલ થવા જ જોઇયે. એમ એકબીજાને પૂરી સહાય કરવાથી જ આપણે જૂન માસ સુધીમાં આપણી નાનકડી, સરળ ને બધાને સમજી શકાય એવી યોજના અમલમાં મુકી શકશું.

જોકે યોજના સહેલી છે, છતા આપણે આળસમા રહીયે તો જરાયે પાર પડે તેવી નથી. બધા કાર્ય કરનારા પ્રામાણિકપણે હમેશા યથાશક્તિ કામ કરે તો જ યોજના પાર પડે. આ યોજના આપણી પરીક્ષા છે, કસોટી છે, સ્વરાજની લાયકાત મેળવવાની પ્રાથમિક કેળવણી છે. પણ તે કેળવણી આપણને એટલે લગી પહોચાડે છે કે જો આપણે આ પરીક્ષામા પસાર થઇયે તો બાકીની કેળવણીને સારૂ ભાગ્યે જ ત્રણ માસ જોઇયે કેમકે આ પરીક્ષા આપણને આત્મવિશ્વાસ, હિમ્મત ને બળ આપનારી છે.

ગુજરાત પોતાનો ધર્મ પૂરેપૂરો બજાવો એવી મારી ઉમેદ છે.

ગુજરાતની બહેનોમા આવેલી જાગૃતિથી હુ ચકિત થયો છુ તેઓના હાથમા બહુ સત્તા છે. સ્વરાજ મેળવવાની યોજનામા બહેનોનો ભાગ મરદોના જેટલો જ બલ્કે તેથી વધારે છે. બહેનો પોતાનો ભાગ પૂરો ભજવીને પોતાના, ગુજરાતના ને હિન્દના કીર્તિ ને ધર્મ ઉજ્જ્વળ કરો એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના

મારી નોંધ

હડતાળોનું સોંધારત

હડતાળોનો રાફડો ફાટયો જણાય છે તેમાયે કરાચીએ હદ વાળી છે એક માસમા પાચ હડતાળો. કોઇ જેલ જાય તો હડતાળ, કોઇ જેલમાથી છૂટે તોયે હડતાળ, ગવર્નર આવતાયે હડતાળ! આમ હડતાળો પાળવાથી હડતાળની કિંમત તદ્દન જતી રહે છે મારે મન હડતાળ એક પવિત્ર અને બળવાન સાધન છે. ખાસ ધાર્મિક પ્રસંગે હડતાળ હોય, અથવા પ્રજાની લાગણી ઘણી તીવ્ર હોય ત્યારે તે દર્શાવવા હડતાળ પળાય દરેક પ્રસંગને ધાર્મિક સમજી અથવા દરેક વખતે લાગણી તીવ્ર બનાવી હડતાળ પાળીયે તો ધાર્મિકતાનો ને લાગણીની તીવ્રતાનો આંક હલકો જ થાય સત્યાગ્રહ સપ્તાહની હડતાળ વિના તો ન જ ચલાવી શકાય એવું મને ન જણાયું હત તો હું આ હડતાળના સોંધારતની મોસમમા તેનો ભાવ વધારે ઉતારવામા સાધનભૂત ન જ થાત મારી ઉમેદ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં દરેક જગ્યાએ હવે હડતાળ જવલ્લે જ પાળવામા આવશે સારામા સારો ઉપાય એ છે કે મહાસભા અને ખિલાફત કમિટીએ મસલત કરી જાહેરનામુ ન કાઢ્યું હોય ત્યા લગી હડતાળ પાળવી જ નહિ

તા. ૧-૫-૧૯૨૧

જેલ મહેલ

વળી કોઈ જેલ જાય ત્યારે હડતાલ પાળવી એ તો આપણી નબળાઇની નિશાની છે. જેલો તો આપણે ભરી દેવી છે. હજારો જેલ જાય ત્યારે જ છૂટકારો થવાનો સંભવ છે. જુલમી રાજ્ય તળે સારા માણસને સારુ જેલ એ જ ઘણે ભાગે પવિત્ર સ્થળ છે. જેલ એ આપણી સ્વતન્ત્રતાનું સ્થળ છે. કેવળ નિર્દોષ માણસો જ્યારે જેલમાં ઘણી સંખ્યામાં જશે ત્યારે સ્વરાજ નજીક જ સમજવું. આ રાજ્યની અંદર જેલને જો આપણે આપણું સ્વાભાવિક ઘર બનાવવા માગતા હોઇયે તો તેવે પ્રસંગે હડતાળનો કશો અર્થ જ નથી રહેતો. જ્યારે આપણે ખરેખર જેલનો ભય છોડયો હશે ત્યારે સરકાર જેલમાં મોકલવાનું ભૂલી જશે. જ્યારે આપણે ઘોર અત્યાચારોને પણ હસતે મ્હોડે સહન કરશું છતાં પેટે નહિ ચાલીયે, 'યુનિયન જૅક'ની પરાણે સલામી નહિ કરીયે, નાકો નહિ ઘસડીયે ને ડાયરશાહીની સામે ઉભા રહી ગોળીઓના ઘા પીઠે નહિ પણ છાતીમાં ઝીલશું તે જ દહાડે સ્વરાજ છે; કેમકે એમાં ખરી વીરતા છે, એ જ ક્ષત્રિયતા છે. ક્ષત્રિયતા કેળવવા સારુ પુષ્ટ શરીરની જરૂર નથી, પણ મજબૂત, નીડર દિલની જરૂર છે. ક્રૂરતા, કઠોરતા એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ નથી, પણ સહનશીલતા, ક્ષમા, દયા, ઉદારતા, અપલાયનમ્ (યુદ્ધમાંથી ન નાસવું) અને ગોળીના વરસાદ વરસતા હોય ત્યારે પણ અડગ રહી નિર્ભયપણે ઉભા રહેવાની શક્તિમાં ક્ષત્રિયતા છે. શુદ્ધ ક્ષત્રિય મારતો નથી, પણ પ્રહાર પોતાની ઉપર ઝીલે છે. નાનકાનાનો મહન્ત ક્ષત્રિય ન ગણાય; તે ખુની ગણાય. લછમનસિંહ ને દલીપસિંહ શુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા. આ ક્ષત્રિયતા એક દુર્બળ અપંગ બાળકમાંયે હોઇ શકે શાન્તિમય અસહકાર એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ કેળવવાનું સાધન છે. ઇમામ હુસેન અને હસન ક્ષત્રિય હતા. તેઓની ઉપર જુલમ કરનાર જાલીમ હતો. બાળ પ્રહ્લાદ ક્ષત્રિય હતા. હિરણ્યકશિપુ રાક્ષસ હતો. ક્ષત્રિયતા અન્ય વર્ણોમાં હોય જ નહિ એવો વર્ણાશ્રમનો અર્થ નથી. ચારે વર્ણમાં તે ગુણ હોવો જોઇયે, પણ ક્ષત્રિયજાતિમાં તે પ્રધાનપદ ભોગવે અને તે ગુણ કેળવવાનો તેનો ખાસ ધંધો રહ્યો પણ જે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મી પોતાનું પશુબળ નિર્બળ ઉપર વાપરે તે ક્ષત્રિય નહિ પણ અક્ષત્રિય, રાક્ષસ કહેવાય. હિન્દમાંથી ક્ષત્રિયવટનો લગભગ લોપ થયો છે, તેને ફરી કેળવવી એ શાન્તિમય અસહકારનો હેતુ છે.

અસભ્યતા

કરાચીમાં જે પત્રિકા ના. ગવર્નરની મુલાકાતને વખતે છાપવામાં આવી હતી તે મને મળી છે. તેમાં આ વાકયો છેઃ 'સવારને રોજ ગવર્નર આવવાનો છે; તેના સાથમાં સામેલ થાઓ નહિ. પૂજ્ય ગાંન્ધીસનું ફરમાન છે કે હમણાની સરકાર સાથે કોઇ પણ હિન્દવાસીએ સામેલ થવું નહિ. સોમવાર ને ૨૧મી તારીખને રોજ હડતાળ કરી સરકારને બતાવી આપો કે અમારે સ્વરાજ જોઇયે છે. બધા કામધંધો બંધ કરી પ્રાર્થના કરો કે આપણને એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ જોઇયે છે.' અસહકારી અસભ્ય ન થાય. હોદ્દાને

જે માન આપણે હવે પછી પણ આપવા માગીયે છીયે તે માનના શબ્દો આપણે ન જ છોડીયે. આપણને મુંબઇના ગવર્નરની જાત સામે કે એના હોદ્દા સામે અસહકાર નથી. આપણો અસહકાર આખી રાજ્યનીતિની સાથે છે. જ્યારે અમુક સૂબો પોતાનો સૂબો લેવા આવે ત્યારે તેની સામે આપણને કંઈ ખાસ કહેવાનું ન હોય તોપણ આપણે હડતાળ પાળીયે એ નિરર્થક છે; તેને વિષે તોછડાપણે લખીયે તે અસભ્યતા છે. આપણે જલિયાંવાલા બાગની કતલ ચલાવનારને પણ તેને પૂરે નામે ઓળખીયે છીયે; 'જનરલ' ડાયર કહેતાં ક્ષોભ નથી પામતા, પામવાનું કારણ નથી. ભાષાની રૂઢ સભ્યતા છોડે તે અસહકારી પોતાના શાન્તિના નિયમનો ભંગ કરે છે.

બતાવવું કોને ?

મહાસભાનો હુકમ દરેક પ્રસંગે હડતાળ પાડવાનો નથી. છતાં ઉપરના જાહેરનામામાં આભાસ એવો અપાયો છે કે મહાસભાનો તેવો હુકમ છે. હડતાળ પાળી આપણે સરકારને શું બતાવવું હોય ? આપણે તો સ્વરાજ આપણી શક્તિ વડે મેળવવું છે. આપણે હડતાળો પાળીને શક્તિ મેળવી શકીયે તો જરૂર પાળીયે. આ પ્રસંગે તો જાહેરનામું જ સૂચવે છે કે આપણી હડતાળ સરકારને કંઈક બતાવવાની હતી સરકારને બતાવવાનું આપણને ઓછામાં ઓછું છે. અથવા જે બતાવવાનું છે તે તો આપણું સંગીન કાર્ય. તે શું છે એ મહાસભાએ સૂચવ્યું છે.

મારી પ્રાર્થના

અન્ત્યજ પરિષદ્‌ને સમયે મેં જે પ્રાર્થના કરી તે વિષે લખતાં એક સજ્જન લખે છે કે તેનું રહસ્ય તે નથી સમજી શકેલ. મારૂં ભાષણ બરોબર છપાયેલું છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો. મારી પ્રાર્થના આ છે: મને મોક્ષ જ પ્રિય છે. મારો બધો પ્રયાસ આ જ જન્મારે મોક્ષ મેળવવાનો છે. હું અસહકારની ગંભીર ચળવળમાં પણ તે જ કારણે પડયો છું. છતાં જો હું મારો મનોરથ આ જન્મે ન સાધી શકું ને આપણે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હજુંયે મુક્ત ન થયા હોઇયે તો હું પ્રભુ પાસે બીજો જન્મ અન્ત્યજને ઘેર ઇચ્છું કે જેથી હું તેમનાં દુઃખોનો પૂરો અનુભવ લઉં ને તે ઓછાં કરવા સારે તપશ્ચર્યા કરૂં. હું માનું છું કે જે દયાધર્મ હું વૈષ્ણવ તરીકે શીખ્યો છું, જેનું પાન મેં તુલસીરામાયણમાંથી કર્યું છે તે મને એ જ પ્રાર્થના શીખવે છે. અન્ત્યજોની ઉપર હિન્દુ ધર્મને નામે થતો અત્યાચાર મને અસહ્ય છે, દરેક હિન્દુને તે અસહ્ય હોવો જોઇયે.

તા. ૧-૫-૧૯૨૧

ગાંધીજી ગુજરાતમાં

જૂનો છેલ્લો

સાબરમતીથી તા. ૧૫મી ને શુક્રવારે નીકળ્યા. બોરસદ જવા માટે ખંભાત લાઇનમાં જવું પડે એટલે આણંદ સ્ટેશને થોડો વખત મળ્યો. તે દરમિયાન આણંદમાં એક જાહેર સભા કરી. તેનો અનુભવ ગાંધીજીએ પોતે આપ્યો છે. ત્યાંથી બોરસદ થઇ અમે અથડાતા કૂટાતા રાસ ગયા કારણ આડાને રસ્તે અમે મોટર લઈ ગયા હતા. રાસની આ ગાંધીજીની પહેલી મુલાકાત ન હતી. ખેડા જીલ્લાની સત્યાગ્રહની લડતમાં આ રાસ ગામે બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. તે વખતે ગાંધીજી બેએક વાર ત્યાં ગયેલા. સત્યાગ્રહની લડત પૂરી થયા પછી જ્યારે ગાંધીજીએ સૈન્યભરતીનું કામ ઉપાડ્યું ત્યારે રાસ ગામ તરફથી ઘણી આશા રાખીને તેઓ ત્યાં ફરી ગયેલા, પણ તે વખતે તેમને ત્યાંથી નિરાશ થઇ પાછા જવું પડેલું. આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને તેઓ બોલ્યા તે ટાંકવા જેવું છે :

ખાનદાનીની તાકાત

"સરકારને તેની મુશ્કેલીને વખતે મદદ આપવાની મેં પ્રજાને એક વખત સલાહ આપી હતી, સલ્તનતની નીચે આપણે હક્કો મેળવવા હોય તો આપણે આપણી ફરજ પહેલી અદા કરવી જોઇયે એમ મેં કહ્યું હતું. અને તેથી ખેડા જીલ્લાની લડત પૂરી થઇ કે તરત લોકોને સૈન્યમાં ભરતી થવા સમજાવવા હું આવ્યો હતો. હું સિપાહીગીરી કરવા તૈયાર થયો હતો. તે માટે મને અત્યારે જરાયે પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. તેથી તો હું કોમને ફાયદો જ થયેલો જોઉં છું. સિપાહીગીરી કરવાના આપણા ઠરાવથી આપણે આપણી ખાનદાની બતાવી. તે માટે મને દિલગીરી નથી થતી. દિલગીરી માત્ર એટલી જ થાય છે કે ખેડા જીલ્લાના હિમ્મતવાન અને દૃઢ પાટીદારો તથા ઠાકોરો પાસે હું જ્યારે ચાલ્યો ગયો ત્યારે સિપાહી બનવા માટે થોડા જ તૈયાર હતા. તેનું કારણ સરકાર તરફની તેમની ઈતરાજી કે અવિશ્વાસ ન હતું, પણ તમારી ઓછી હિમ્મત એ હતું. તમે મરવા તૈયાર નહોતા. તમને કોઇને સારું કે સરકારને સારુ મરવું નહોતું ગમતું. પરન્તુ અત્યારે તો યુગ બદલાયો છે. હું અત્યારે સરકારની સામો થયો છું, એ સરકારની સિપાહીગીરી કરવામાં હું અધર્મ સમજું છું, તેના પ્રત્યે મને સંપૂર્ણ અવિશ્વાસ આવી ગયો છે. તે વખતે હું આ સરકારને રાક્ષસી નહોતો કહેતો, પણ આજે હું આ રાજ્યને રાક્ષસી રાજ્ય અથવા રાવણરાજ્ય કહું છું. જે અનન્ય ભક્તિથી હું ખેડા જીલ્લામાં પેદલ ઘૂમી રહ્યો હતો અને મારી તાકાત સરકાર માટે ખર્ચતો હતો તે જ મારી તાકાત—મારી ખાનદાનીમાં મેળવેલી તાકાત—હું અત્યારે તે સરકાર સામે વાપરી રહ્યો છું, કારણ જે સત્ય હોય તે કરવું તેનું જ નામ સત્યાગ્રહ છે."

તા. ૧-૫-૧૯૨૧

તાલીમની કરામત

રાસમાં સભા પૂરી થયા બાદ તિલક સ્વરાજ ફાળા માટે ઉઘરાણું થયું તે લઈ અમે તરત બોરસદ પાછા વળ્યા. ગાંધીજી બોરસદમાં તે રાત ગાળશે એમ ધારી ત્યાંના લોકોએ પણ સભાઓ ગોઠવી હતી, પરન્તુ રાતે જ ગોધરા પહોચવું એમ નક્કી કરેલું એટલે એક જ સભામાં બધું પતવી નાંખવાનું કર્યું. રાસ જતી વખતે બોરસદથી પસાર થયેલા તે વખતે રસ્તા ઉપર લોકોને ઉભવા કરવાની ઠીક વ્યવસ્થા જોવામાં આવી ન હતી. વળી સભામાં પણ બરાબર શાન્તિ અને વ્યવસ્થા ન હતી ગાંધીજીએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

"બોરસદમાં હું પહેલાં (ખેડા જીલ્લાની લડત વખતે) આવ્યો ત્યારે મને સફળતા નહોતી મળી, પણ હવે બોરસદમાં જાગૃતિ આવી છે. જાગૃતિની પહેલી નિશાની એ છે કે આપણામાં સભાઓ ચલાવવાની, સરઘસોની વ્યવસ્થા રાખવાની શક્તિ આવે. તેને સારૂ તાલીમ જોઈયે. અગ્નિ અથવા પાણીના ધોધનો કાંઈ કરામત કર્યા વિના જેમ ઉપયોગ ન થાય તેમ તાલીમ વિનાની જાગૃતિ પણ નકામી છે. જાગૃતિની પ્રથમ શરત એ છે કે જ્યાં જે વખતે હોઈયે તે સ્થળ અને સમયનો ધર્મ આપણે સમજી લઈયે"

હાલોલ પરિષદ્

રાત્રે બાર વાગે અમે ગોધરા પહોચ્યા અને બીજે દિવસે હાલોલમાં તાલુકા પરિષદ્
૨૮ હતી તે માટે સવારે હાલોલ જવા નીકળ્યા. ગાંધીજી આ પરિષદ્‌ના પ્રમુખ હતા. હાલોલની વ્યવસ્થા બોરસદ અને રાસને મુકાબલે સારી ગણાય. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ બહુ જ ટુંકું હતું. દોઢ કે બે મિનિટ ચાલ્યું હશે. એ પણ સારૂં જ ગણાય, કારણ વાદયુગ ગયો છે એની એ નિશાનીરૂપ હતું. પરિષદ્‌ના પ્રમુખને ચાંદ આપવાનો શિરસ્તો છે, પરન્તુ ગાંધીજી જેવાને ચાંદ આપવા કરતા ભિક્ષાની કોથળી આપવી એ ત્યાંના વ્યવસ્થાપકોએ દુરસ્ત ધાર્યું.

ભેટમાં ભૂલ

કોથળી આપવાનો વિચાર તો સારો જ ગણાય, પણ કેવી કોથળી આપવી જોઈયે એ જોવામાં વ્યવસ્થાપકો ચાતરી ગયા. ખાસી સુરતની સાટીનની એક કોથળી તૈયાર કરાવી હતી તે ઉપર રેંટીયાનું ચિત્ર તથા સ્વરાજ એવા અક્ષરો કસબથી ભરેલા હતા. અંદરનું અસ્તર જ ખાદીનું હોવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું પણ તેય મીલના સૂતરના વણાટનું નીકળ્યું! તેના ઉપર ટીકા કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યુ.

"મને તો ખાદીના શણગાર, ખાદીની જ ભેટ અને ખાદીના ચાંદ હોય પરન્તુ જે વસ્તુ મને આપવામાં આવી છે તે સ્વરાજની નિશાની નથી. આપણને આજે જ સ્વરાજ નથી મળતું તેનું કારણ આમાં જોઈ શકાય છે. પોતાને એક ખેડુત તરીકે, એક વણકર તરીકે અને અત્યારે એક ભંગી તરીકે ઓળખાવતા માણસને તમે પ્રમુખ નીમ્યો છે, અને તેને આપી છે આવી કોથળી! તેમાં નથી કાગળીઆનો ભાર, નથી ચાંદીનો ભાર કે નથી

સોનાનો ભાર. વળી તો મને ખાલી કોથળી આપી છે. અને તેમાં વિશેષ ગુન્હો તો એ છે કે તેની તમામ વસ્તુ પરદેશી છે." સભામાંથી એક ભાઈએ તે સ્વદેશી છે એવો બચાવ કર્યો તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું: "તેનો રંગ પરદેશી છે, તેનું સૂતર પરદેશી છે, રેશમનો ધાગો પરદેશી છે. પછી સ્વદેશી શું છે ? હું સ્વદેશીનો નાયક હોવાનો દાવો કરું છું, એટલે તેની પરીક્ષા કરવાનો ગુણ મારામાં હોવો જોઈયે મારી સ્વદેશીની વ્યાખ્યા તો એવી સુન્દર છે કે તેમાં આપણને કોઈ જ પછાડી ન શકે. દાહોદનું સ્વદેશી એટલે દાહોદમાં જ બનેલું હિન્દુસ્થાનના બાકીના ભાગનું દાહોદને હરામ હોવું જોઈયે. આપણે સહુએ સ્વાશ્રયી બનવવાનું છે, સહુએ સર્વોપરી બનવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપણે એકબીજા સાથે આ બાબતમાં વધારે ને વધારે જેટલી હરિફાઈ કરશું ત્યારે આપણને સ્વરાજ મળશે એ જ સ્વરાજની ચાવી છે."

મહેમાનગતમાં વિવેક

શહેરમાં કરેલા શણગાર વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યુ:

"આ શહેરના શણગાર મારાથી સહ્યા નથી જતા. શણગારમાં એક તસુ પણ પરદેશી કાપડ ન હોવું જોઈયે તેને બદલે અહીં તો ઠેર ઠેર પરદેશી કાપડો લટકાવેલાં છે.' બધી ધ્વજપતાકાઓ પરદેશી છે. તેના રંગ બધા પરદેશી છે માટે આ શણગારને ચીંથરા સમાન 'સમજજો.' આપણે શણગાર તો મહેમાનને ખાતર કરીયે છીયે, તો પછી વિવેકની ખાતર, મારી મર્યાદાની ખાતર પણ મને જે ગમે તે તમારે કરવું જોઈતું હતું. દરેક વસ્તુ સમજીને વિચારપૂર્વક કરશું તો જ સ્વરાજ આગળ આવશે. અહીં સ્વયંસેવકો ફરતા દેખાય છે તેમણે જીનનાં અંગ્રેજી કટનાં કોટપાટલુન પહેર્યાં છે. સ્વરાજના સ્વયંસેવકો પાસે જીન કેવું? તમે નવી ખાદીનું ખર્ચ ન કરી શકતા હો તો તમારા આ જીનને બદલે ખાદી આપવા હું તૈયાર છું. મારી પાસેથી ખાદી કેમ લેવાય એમ તમને લાગતુ હોય તો હું તો તમને લંગોટ પહેરીને સ્વયંસેવા કરવાનું કહેવા તૈયાર છું. અંગ્રેજ જેવાં વસ્ત્રો પહેરીને જ સેવા થઇ શકે એવું નથી ; લોકો ઉપર તમારે પ્રેમથી, સદ્વર્તનથી અસર પાડવાની છે. જો વિલાયતી પાટલુનથી લોકો ઉપર અસર પાડવાની હોય તો તેનો ત્યાગ કરો. સ્વરાજ મેળવવા નીકળેલો હિન્દી તરીકેના આપણા મરતબા ખાતર પણ એ પોષાકનો ત્યાગ કરવો જોઈયે. હું તો સ્વયંસેવકોને દરરોજ બે કલાક રેંટીયા ચલાવવાની સલાહ આપું. તમારા કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં વણાવીને તમે પહેરો ત્યારે જ તમે સાચા સ્વયંસેવક બનો."

નિર્દોષતા કેળવો

સ્વદેશી સંબન્ધે વિશેષ બોલતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું:

આપણી સ્વરાજની સેનામાં જેટલું કામ બાળકબાળકીઓ કરશે તેટલું પુરુષો નથી કરી શકવાના તેમનામા ધતીંગ, પાખંડ, મદ ભરેલાં છે. તે જાય તો આજે જ સ્વરાજ છે. વયે મોટા હોવા છતાં આપણામાં નિર્દોષતા હોવી જોઈયે, મૌ. શૌકતઅલીના જેવી. એ

માણસનું મન બાળક જેટલું સ્વચ્છ, કોમળ છે. તે કોઇનું બૂરૂં નથી ઈચ્છતા. તેમને ડર માત્ર ઈશ્વરનો, ખુદાનો છે. તેમની પાસેથી નિર્દોષતા શીખો. મેં નિર્દોષતા અભ્યાસથી કેળવી છે. મેં કાંકરે કાંકરે પાળ બાંધી છે. મારૂં સરોવર ટીપે ટીપે ભરાયલું છે, છતાં તે અધૂરૂં છે. મૌ. શૌકતઅલીએ તો અનેક મોજશોખ ભોગવ્યા છતાં તેનામાં તાકાત છે કે તે અત્યારે રણીએ ચડી શકે. ખાદી એ મારો તો ભોગવિલાસ છે. રેશમ મારે શરીરે અડકાવવું એ મારા શરીર ઉપર અત્યાચાર કરવા સમાન છે, જ્યારે મલમલ અને રેશમ શૌકતઅલીને તો બહુ પસંદ છે. છતાં તે જ્યારે ખાદી પહેરે ત્યારે ચમત્કાર સમજવો જોઈયે. તેમણે ઇસ્લામ ખાતર ફકીરી ગ્રહણ કરી છે.”

ખેડૂત બાદશાહ

તાલુકા પરિષદ્‌માં સાત આઠ હજાર માણસ આવ્યાં હશે, પરન્તુ મોટો ખેડૂતવર્ગ તો બહાર જ રહ્યો હતો. તેમને માટે સાંજે ખાસ સભા રાખી હતી. ખેડૂતોને દારૂ, તાડી, ભાંગ, અફીણ વગેરે વ્યસનો છોડવાનો, અન્ત્યજોને અસ્પૃશ્ય નહિ માનવાનો, ચોરી લૂંટ વગેરે છોડવાનો તથા સ્વદેશીનો સન્દેશો ગાંધીજીએ સંભળાવ્યો. તેમાંથી થોડું જ ઉતારવાનો લોભ રાખીશ:

“તમારે તો ખાતર લઇને ધાન ઉગાડવાનુ રહ્યું. પછી તમે ભંગીઓનો કેમ તિરસ્કાર કરી શકો? આપણે સત્યયુગ દુનિયામા લાવવો છે. તે કાંઈ આકાશમાંથી પડવાનો નથી. આપણે આપણાં સત્કર્મોથી તે મેળવવાનો છે. તે માટે બધાં ખરાબ વ્યસનો છોડવાં જોઇયે. દારૂ, તાડી, ગાંજો, અફીણ એવી વસ્તુનું સેવન કરીને જે માણસ ભાન ભૂલે તે ખેતર જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ કેમ સંભાળી શકે? તમે તો જમીનનું રક્ષણ કરનારા છો, દુનિયાને અન્ન પૂરૂં પાડનારા છો. હમણાં હું સરકારને માટે લૂંટારા, રાક્ષસ એવાં વિશેષણ વાપરૂં છું, પણ તમે ખેડૂતો જ પ્રજાને લૂંટો તો તમને કેવા કહેવા? તમે તમારી ખાનદાની છોડી દો, વીરતા છોડી દો, સચ્ચાઈ છોડી દો અને જગતના તાત કહેવાતા તમે પ્રજાને પીડો એ તો દરીઆમાં આગના જેવું થયું. વકીલાત અપ્રિય થઇ પડવાથી પોતાને ખેડૂત, વણકર અને ભંગી ગણનાર મારા જેવાને પછી કયાં જવું? પણ મારો વિશ્વાસ છે કે તમે સારા છો, અને તેથી જ હું ખેડૂત બન્યો છું. ખેડૂતનો તકીઓ મોત છે. ખેડૂત મોતને માથા તળે રાખીને સુનારો છે. એને કોણ ડરાવી શકનારૂં હતું? તમે તો બાદશાહ છો, અને બાદશાહ રહો એ જ મારી માગણી છે. જે બાદશાહ પ્રજાને લૂંટે છે તે પાપી છે. માટે તમે સદાચરણી થાઓ.

“આ ગાંધી ખેડૂતનો બીજા ખેડૂતોનો જઇને સન્દેશો દેજો કે તેણે ચોરી કરવા ના કહી છે, જુગાર રમવા ના કહી છે. તમારે તો અનાજ પકાવીને વાજબી દામે તે વેચવાનું છે. તમે ઓછે દામે ન આપો, પણ કંજુસ વાણીઆની પેઠે અનાજના ભાવ ખાવાનો પણ ખેડૂતનો ધર્મ નથી. એથી બચશો તો જ તમને બરક્ત દેખાશે.

"તમારે વેઠ કરવાની નથી. તમે તે ખેતરની વેઠ કરશો કે સરકારની અને તુચ્ચાં અમલદારોની વેઠ કરશો? કહેજો તેમને કે અમે વેઠીઆ નથી, અમે તો ખેડૂત છીએ.

"તમે નિર્વ્યસની થાઓ, સંયમી થાઓ. સવારે ઉઠીને પ્રભુનું નામ લઈ પછી કામે ચડવું. સાંજે હળ છોડયા પછી ગાળો ભાંડવી કે ગાળોનાં ગીત ગાવાં એ બરાબર નથી. રાતે ભજન ગાઓ, હરિકીર્તન કરો. અત્યારે વરસાદ નથી વરસતો, કારણ રાજા પાપી બન્યો છે, પ્રજા પાપી બની છે. ઇશ્વર આપણો સમૂળો નાશ નથી કરતો, કારણ તેને આપણી વધુ પરીક્ષા કરવી છે. માટે સદાચારી બનો, વ્યસનો છોડો, ભજનકીર્તન કરો, પછી જોશો કે માગ્યા મેહ વરસશે."

શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ

ગુજરાતની આખી મુસાફરીમાં શ્રી વલ્લભભાઈ ગાંધીજીની સાથે જ હતા. ગાંધીજીને દર્શન માટે લોકો બહુ હેરાન કરતા તે ઉપર ટીકા કરતાં તેમણે જણાવ્યુંઃ

"આપણા હિન્દુસ્તાનના લોકોને એ વાતનો શોખ છે. બધા લોકો દર્શનના ભોગી છે અને કથા સાંભળવાના રસીઆ છે, પણ એટલાથી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. કેવળ દર્શન એ તો ફાંફાં છે. ઇશ્વર એવો ભોળો નથી કે માત્ર દર્શનથી આપણો ઉદ્ધાર કરે. તે જ પ્રમાણે ભાષણ સાંભળીએ અને તે ત્યાં જ ખંખેરી નાંખીને જઇયે તોપણ કાંઈ વળવાનું નથી. આપણે કામ કરતા થઈ જવાનું છે. અત્યારે જે દશા પ્રજા ભોગવે છે તે પોતાનાં કર્મનું જ ફળ છે. માટે કર્તવ્ય કર્મ કરતા થઇ જાઓ. આ જમાનો કર્મનો છે અને કર્મ કરીને જ આપણે તેને બદલી શકીશું."

કાલોલ અને અન્ત્યજો

ડાકોરથી રવિવારે સવારે વેજલપુર થઇને કાલોલ ગયાં. કાલોલમા જાહેર સભામા અન્ત્યજો ન આવે અને તેમની સભા એક બીજે સ્થળે અલગ ભરવી એવી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. ગાંધીજીને તો આ વાત માથાનો ઘા થઇ પડી. વ્યવસ્થાપકોએ કહ્યું કે અન્ત્યજોની બાબતમાં આગ્રહ કરીશું તો મહાજન છેડાઈ પડશે અને આજે જ નહિ પણ પછીથી પણ અમે ગામમાં કંઈ કામ કરી શકીશું નહિ. ગાંધીજીએ મહાજન સાથે દલીલ કરી અને તેઓએ થોડીક આનાકાની કર્યા પછી તેમની વાત સ્વીકારી. ગામલોકની જાહેર સભામાં કેટલાક અન્ત્યજો આવ્યા અને પછી એકલા અન્ત્યજોની સભા પણ જે મંડપમાં જાહેર સભા હતી તેમાં જ રાખવાનું ઠરાવ્યું. પણ દૂરના રહેઠાણથી તેઓ આવે એટલો વખત ન હોવાથી તેમના વાસમાં જ જઈને ગાંધીજી તેમને મળી આવ્યા.

ગોધરાના અન્ત્યજો

કાલોલથી સાંજે ગોધરા જવા નીકળ્યા. બીજે દિવસે ગાંધીજીનો મૌનવાર હતો. કાલોલથી નીકળ્યા ત્યારથી જ મૌન શરૂ થઇ ગયું. ગોધરામાં અમે અન્ત્યજ શાળા—અથવા વધારે ખરૂં કહીયે તો ભંગીની શાળામાં ઉતર્યાં હતા. કારણ ભંગીનાં છોકરાં એ શાળામાં

આવે તેથી ઢેડનાં છોકરાં તેમાં નથી આવતાં ! ભંગીઓને આપણાથી અળગા રાખીને આપણે તેમની કેવી ખાનાખરાબી કરી છે તેનું અમને અહીં ભાન થયું ગાંધીજીનું તો મૌન હતું એટલે વલ્લભભાઇ તથા હું ભંગી વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતે વળગ્યા. બીડી તો લગભગ દરેક છોકરો પીયે જ, પણ દારૂ જેણે ન ચાખ્યો હોય એવા પણ વીસ છોકરાના વર્ગમાંથી અમને બે જ મળ્યા. માંસ તો બધા જ છોકરાઓને ખાવું પડે, અને તેય હલાલ કરેલું નહિ પણ મડદાલ. માસ ખાવાની છોકરાઓ ના પાડે તો તેમને તેમનાં માબાપ મારે. એકેક છોકરાએ ભૂખ્યા રહેવાનો અખતરો ચલાવેલો, પણ રોજ ભૂખ્યાયે કેમ રહેવાય ? બીજું ખાવાનું તે પણ એઠવાડ. સાંજે આ લોક માગવા નીકળે તે ભીખ માગીને રાતે દસ સાડાદસ વાગ્યે ઘેર આવે ત્યારે છોકરાઓને વાળુ કરવાનું મળે, અને ઘેર રહે તેટલી ઘડી દારૂ પીને પુરુષો અને કેટલીક સ્ત્રીઓ મહોલ્લામા આવી હોય તેમની ગાળાગાળી સાંભળવાની. હિન્દુ સમાજના જ એક અગત્યના અંગની આ દશા છે. સમાજશરીરનો આ સડો આપણે કાઢીયે નહિ ત્યાં સુધી આપણી ઉન્નતિ કેમ થાય ?

સોમવારે સાંજે મૌન છોડયા પછી ગાંધીજી ત્યાંનું રાષ્ટ્રીય વિનયમન્દિર જોવા ગયા અને ત્યાંથી ભંગીઓનો એક વાસ જોવા ગયા. વાસના મ્હોં આગળ જ ગામમાંથી કચરાની ગાડીઓ એ લોકો ભરી લાવે તેના મોટા ઢગલા પડેલા પાણીને માટે એક કૂવો—જેને કૂવાનું નામ પણ ન અપાય, કારણ તે કૂવો ન હતો પણ એક મોટો ખાડો જ ખોદેલો હતો—તેમાં ઉતરી વાડકે વાડકે અથવા પવાલે પવાલે પાણી ભરવાનું અને બીજે કે ત્રીજે ઉપરની માટીથી પૂરાઇ જાય એટલે ફરીથી ખોદવો પડે. અમને કહેવામાં આવ્યું કે આ વાસમાં તો આટલો પણ કૂવો છે, પણ બીજા વાસવાળા ભંગીઓને તો નદીએથી પાણી લાવવું પડે અથવા કોઇને પૈસા આપીને ઘડો બે ઘડા પાણી લેવું પડે ! ગોધરાની નદીમાં વળી પાણી ન મળે એટલે વીરડા ખોદીને તેમાંથી પાણી કાઢે. જે સમાજની તેઓ અનન્ય સેવા કરે છે તે સમાજ તેમને પોતાનું પાણી પણ ન વાપરવા દે પછી ચોકખા તે તેઓ શી રીતે રહી શકે? આ બધું જોઇને ગાંધીજીનું હૃદય ચચળી રહ્યું હતું. એટલે ગોધરાના ભાષણમાં અન્ત્યજો સંબન્ધે જ તેઓ વધારે બોલ્યા. તેમણે ભાષણ શરૂ કરતાં જ જણાવ્યું:

અસ્પૃશ્ય શાસ્ત્ર

" આપણે આ સલ્તનતના, સામ્રાજ્યના, સરકારના ભંગી જેવા થઈ રહ્યાં છીયે તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે આપણા વૈષ્ણવો, શૈવો, પોતાને ચુસ્ત સનાતની હિન્દુ કહેવડાવનારાઓ ભંગીઓ તરફ પશુની રીતે વર્તે છે, તેમના ઉપર સિતમ ગુજારે છે. ભંગીઓ આપણા સહોદર છે, સગા ભાઇઓ છે. તેમની આપણે સેવા લઇયે છીયે અને પેટપૂરતો પગાર, પણ નથી આપતા એટલે તેમને એઠવાડમાંથી નિર્વાહ ચલાવવો પડે છે, સડેલું માંસ ખાવું પડે છે. સેવાનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે વકીલ, ડાકટર કે કલેકટર ભંગી કરતાં સમાજની જરાયે વધારે સેવા કરતા નથી. તેમના કરતાં તો ભંગીની સેવા ક્યાંયે ચડી જાય. ભંગી પોતાની સેવા કરવી મુકી દે તો સમાજની શી દશા થાય ? આપણા ઉપર

દુઃખ આવી પડયું છે તે આપણે અન્ત્યજો તરફ કરેલા પાપનો બદલો છે. આપણા પાપનું દુ:ખ મુસલમાનો પણ આપણી સાથે રહ્યા એટલે તેમને ભોગવવું પડે છે. ભંગીઓને અડવામાં કેટલાક હિન્દુઓ શાસ્ત્રનો બાધ લાવે છે. પણ હું કહું છું કે કોઇ શાસ્ત્ર ભંગીઓને અડવું એ પાપ છે એમ કહેતું હોય તો તે અશાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્ર એવું હોઇ જ ન શકે કે જે અક્કલની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો ગમે તેવા થઇ શકે. આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા ? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગ પીયે છે અને ગાંજો ફુંકે છે, શાસ્ત્રને નામે દેવીભક્તો માંસમદિરાનું સેવન કરે છે, શાસ્ત્રને નામે અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, શાસ્ત્રને નામે મદ્રાસ ઇલાકામાં કુમળી બાળાઓને વેશ્યાઓ બનાવવામાં આવે છે. આના કરતાં શાસ્ત્રનો બીજો શો અનર્થ હોઇ શકે ? હું મને પોતાને ચુસ્ત વૈષ્ણવ માનું છું, હું વર્ણાશ્રમધર્મને માનનારો છું. પણ હું કહું છું કે ભંગીને સ્પર્શ કરવામાં અભડાવું એ તો વર્ણાશ્રમધર્મની અતિશયતા છે, તેની ઉપર ચડેલો મેલ છે. ”

અપૂર્ણ]

નરહરિ પરીખ

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

પારસીઓની આશા કેમ રાખું છું ?

પારસીઓ જ્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં વસ્યા છે ત્યારની જ તેઓએ પોતે હિન્દુઓ સાથે કરેલી શરતો ખાનદાનીપૂર્વક પાળી છે.

જ્યારે મુંબઇમાં બધા મૂંગા હતા ત્યારે પારસીઓએ મુંબઇનું મ્હોં ખોલ્યું.

પારસીઓએ ગુજરાતની સેવા કરી છે તે હમેશાં યાદ રહેશે.

ખબરદાર, મલબારી જેવા પારસીઓએ ગુજરાતી ભાષાની પણ સેવા કંઇ ઓછી કરી નથી.

પારસીઓએ કદી ધર્મનો ઝઘડો કર્યો જ નથી અને પોતાનો ધર્મ સ્વતન્ત્રપણે પાળી શક્યા છે તેથી તેમણે પૂર્ણ સન્તોષ માન્યો છે.

પારસી સખાવતને તો કોઇની સખાવત જગતમાં પહોંચતી જ નથી.

પારસીમાં સારૂં જોવાની ને ઝીલવાની શક્તિ ઓછી નથી.

પારસી જેટલી નાની છતાં તેટલી જ પ્રખ્યાતિ પામેલી બીજી એકે કોમ દુનિયામાં નથી. તે ઉપરથી હું અનુમાન કરૂં છું કે તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રો ઉંચી કોટિનાં છે; તે સરળ છે, બચ્ચું પણ સમજી શકે તેવાં છે.

પણ જો પારસી કોમ પોતાની પ્રાચીન મહત્તાની ચૂડી ઉપર નભવા ને ઝૂલવા ઇચ્છે તો મોટી ભૂલ કરે.

જેમ બીજાઓ તેમજ પારસી અત્યારે પશ્ચિમના ઝેરી પવનમા સપડાયા છે. તેમણે પ્રાચીન સાદગીનો ત્યાગ કરવો શરૂ કર્યો છે તેમનામા મોજશોખ વધતા જાય છે. કોમની પાસે પુષ્કળ પૈસો હોવાથી કંઇક બેદરકારી આવી જણાય છે નાની કોમ જેમ નીતિને પગલે ચાલતા તુરત ચડી શકે તેમ જ જો અનીતિનું પગલુ ભરે તો તુરત પડે પણ. ને જો પડે તો તેનો નાશ થતા વાર ન જ લાગે.

મારા પિતાની પાસે એક પારસી ગૃહસ્થ આવતા. તેમનો સમન્ધ ઘણો નિકટ
૪ હતો હુ તે વેળા બાળક હતો. એદલજી શેઠને કેમ ભૂલું? જ્યારે મારા પિતાને મળવા આવે ત્યારે સાદાઇની જ વાત કરે તેમની પોતાની સાદાઇનો પાર ન હતો તેમને રાજકોટના માજી ઠાકોર સાથે પણ સંબન્ધ હતો, તેમને પણ નકામા ખર્ચ સામે કે ડોળ સામે વાત કરતા એદલજી શેઠ અચકાય નહિ જેવી તેમની સાદાઇ તેવી જ તેમની હિમ્મત હતી ને તેવી જ તેમની ખાનદાની હતી. ત્યારથી હું સમજતો આવ્યો છુ કે પારસી કોમ ધારે તો ઘણું કરી શકે, ઘણું આપી શકે. મારો વિશ્વાસ છે કે પારસી કોમ આ ઝેરી પવનમાથી બચી જશે, તેનુ સાહસ, તેનો ધર્મ તેને બચાવશે. હિન્દુસ્તાનમા હિન્દુસ્તાનના વતની તરીકે જેવી સેવા પહેલા કરી છે તેવી કરશે એમ મારો ભરોસો છે ઇશ્વર તેમને વિવેક, સદ્બુદ્ધિ ને હિમ્મત બક્ષો આ ધર્મયુદ્ધમા પારસીનો અમે તે ભાગ હો, તેમની ખાનદાની હિન્દુસ્તાનથી ભૂલાય તેમ નથી

એક પારસી બહેનનું ઇનામ

જાપાનના રાજનગર યોકોહામાથી એક બહેન મહેરબાઇ ભેસાનીઆએ અતિ પ્રેમાળ કાગળ લખ્યો છે તે કેટલોક વખત મારી સાથે જ પડી રહ્યો. આને સારુ તે બહેનની હુ માફી માગું છું. એ કાગળ કેટલીક મુદત પછી મે વાચ્યો પછી છાપવો કે નહિ એ વિચારમા ને બીજા વ્યવસાયમા રહી હું નિશ્ચય ન કરી શક્યો

ઇનામ કાઢવાથી સારા રાષ્ટ્રીય ગીત મળી શકે કે નહિ એ વિચારવા જેવુ મને લાગ્યુ છતા છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે અતિ શુદ્ધ ભાવના વાળો એક બહેનનો કાગળ મારે ન છાપવો એ યોગ્ય નહિ. તે બહેને વિચારેલું ઇનામ જાહેર

ન કરવું એ પણ મને ઠીક ન લાગ્યું. તેથી તે કાગળ નીચે આપું છું. તેમાંનો કેટલોક ભાગ મને જ લગતો હતો તે કાઢી નાખ્યો છે. કેટલાંક શબ્દો જ સુધાર્યા છે ને અંગ્રેજી ફકરાઓનો તરજુમો કર્યો છે. બાકીનો કાગળ જેવો ને તેવો જ આપું છું. દૂર બેઠેલી એક બહેન આટલો રસ આ ધર્મયુદ્ધમાં લે છે એ હર્ષ પામવા યોગ્ય છે.

ઇનામની લાલચે તો નહિ પણ એક બહેને આટલે દૂરથી ઇચ્છા કરી છે એ ઇચ્છાને માન આપવા ખાતર કોઇને સરસ્વતી દેવી પ્રેરે ને ગુજરાતના કવિઓ પ્રયત્ન કરશે તો હું આભારી થઇશ. બધા કાવ્યો છેવટે ૩૦મી જૂન સુધીમા મળી જવા જોઇયે. એક જ વિષયને લગતું ભારે કાવ્ય હશે તો બધું ઇનામ એક જ કવિને જશે. જો એકે કાવ્ય અમુક શ્રેણીનું નહિ હોય તો ઇનામ આપવામાં નહિ આવે. પરીક્ષકનું નામ હવે પછી જાહેર કરીશ.

શ્રીમતી મહેરબાઇનો કાગળ

"આપનું 'નવજીવન' સાત સાગર ઓળંગતું મારે માટે પ્રેમ, શીખ, દામ અને રંજના સંદેશા ચાલુ લાવે છે, પણ મારે અફસોસ સાથ લખવું પડે છે કે 'જુગ્ગાજીવન' ને આપણા હીંદી ભાઇઓ એવી ચુસ્તતાથી ચાહે છે કે 'નવજીવન' પર આડી નજર કરવી એવી તેઓને મન 'જુગ્ગાજીવન' ને બેવફા થવા બરાબર છે.

આપના 'નવજીવન' મા તમો દિવાળી વિષે વેપારી ભાઇઓને સુચના આપો છો તે અતરે કેટલી મોટી આવી તેનો ખ્યાલ કરૂં છું ત્યારે અફસોસ છૂટે છે. અતરે હીંદી પહેડીએ ફુલપાન લાઇટ પછવાડે ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ યતનો ધુમાડો કરાવ્યો છે.

અસહકાર હાસ્યમનકનું પગડયુ ઓળંગી ગયુ છે એ ખુસખબરથી ઘણીક ફીકરો ટળી ગઇ છે જ્યારે ઘણીક આંખ સામે તરી આવે છે અને તેનો હું ગંભીરાઇથી વીચાર કરતી હતી તેટલા સહકારીઓનો મેનીફેસ્ટો નજરે પડયો અને બાઇબલ સાભરી આવ્યું

મોઝીસ જ્યારે ઇસરાયલોને ઇજીપ્તની ગુલામગીરીમાથી ખુદાઇ બસારતે છોડવવા મથે છે ત્યારે ગુલામગીરીમા જમાનોથર દબાયલા એ બીચારાઓ પણ ઇજીપસીઅન લશકરને પૂઠે આવતુ જોઇને મોઝીસને એમજ કહે છ

'અમે આ જંગલમા મરી ફીટીયે તેના કરતા તો ઇજીપ્તની સરકારની ગુલામી કરીયે એ વધારે સારૂ છે !!!'

ગુલામગીરીમાં મળતા શાતી અને એસઆરામનો મોહ છોડી કોટો અને સ્કુલો વગરના જંગલી હીંદમા ભટકવું એઓને કેમ ગમે ? એ પશ્ચીમની મોહીનીને વશ જીવોને મોઝીસના જેવો કીરતારપરનો વિશ્વાસ હશેજ કેમ ?

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

મોઝીસે કહેલું:

"જહોવા (ઇશ્વર) તમારે ખાતર ઝૂઝશે. તમે શાંત રહેજો."

ઈશ્વરની સાહ્ય વગર આપણા અમે એવાં બળવાન બળ અને ઈચ્છા છતાં મહાન કાર્યો કદી થયા નથી તો પછી સત્યતા અને ઇનસાફની આ લડતનું પોલીતીક સ્વરૂપને ધર્મનાં સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખવાને હરકત શું છે?

ખુદા અને ધર્મના નામ પર મરવાવાવાળી હિંદની પ્રજાને આ પશ્ચિમનો નવો વાયુ કઈ ધ્યાનમાં આવવાનો છે? વળી ભાષણો સાંભળીને ઘર ગયા પછી પોલીતીકસની હંતર્થા કેટલીકવાર ટકી રહેસે?

ધર્મ અને દેશ ભક્તીના ગાયનો એઓની જીંદગીમાં આનંદ અને મીઠાસ લાવી શકે એમ ધારી અને નવજીવનમા પણ તમોએ અનેકવાર મેળાવડાઓમાં થતી ગડબડ લોકપ્રીય ગાયનોથી અટકાવી શકાય એવી સુચના કીધી હતી તે ધ્યાનમાં લઇ આ સાથ રૂ૨૫) રૂ. ની હુંડી બીડું છુ નીચલી સરતોએ દર રૂ. ૭૫) નાં ત્રણ ઇનામ આપવાનું 'નવજીવન'માં પ્રગટ કરવાને જો તમે એકમત થસો તો હું ખુસી થઇસ. પણ જો એ રકમ બીજા વધારે ઉપયોગી કામ માટે આપ વાપરી શકો એમ હોય તો મારા જીવને વધારે ખુસાલી થશે.

ગીત ૧લું—ખુદાની સ્તુતી બનતાં સુધી દરેક ધર્મનાં ખુદાનાં નામો આમેજ કરવાં;

બાઈબલ, અવસ્તા, ગીતા અને કુરાનની સાહદતોથી ખુદા સદા ઇન્સાફ અને સત્યતાની પક્ષમાં લડનારને સાહ્ય થાય છે તે બતાવવું;

ધર્મને આધારે આ હીંદના કટોકટીના વખતમાં હીંદપુત્રને અપીલ,

ખુદાની લહેરમાં જાનનીસાર કરવા તઈઆર થયલી પ્રજાની ભગવાનને સાહ્યતા માટે અપીલ;

એ બાબદો આપવી જોઇએ.

ગીત ૨જું—લોકમાન્યની જીંદગી પરથી મળતો બોધ, અને હિંદપ્રજા હાલ એ મરહુમ રૂસીનેજ પગલે ચાલવા જાનસદકે કરવા બી તઇઆર થસે એવો હીંદી પ્રજા તરફથી લોકમાન્યને સંદેશો;

ગીત ૩જું—સહકારીઓની અરજુના સાથ સરખામણી અને અરજુનાને સંબોધીને કીષ્ણએ કહેલા શબ્દોમાં સહકારીઓને અપીલ

'તારા હૃદયનું દૌર્બલ્ય

છોડીને હે પરંતપ! ઉઠ'

મારાં અશુદ્ધ અને કંગાલ ગુજરાતી માટે તમારૂં દયાળું જીગર ફકા નહી મગર મોટા મનથીજ જોશે એવી આસા છે. હીંદી બની અંગ્રેજી લખવા કરતાં જેવું તેવું પણ ગુજરાતીજ લખેલું આપને પ્રીય થઇ પડેસે એવી આસાથી લખ્યું છે

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

અને છેલ્લે હજારો માઇલ દૂરથી પણ મારા હજારો નમસ્કાર. અલ્લાહો અકબર! બંદેમાતરમ! હિન્દુ મુસલમાન પારસીકી જય! તમારી સત્યતા અને ઇનસાફની લડતનો જય! ખુદા હાફેઝ!

મહેરબાઈ ફ. લેસાનીઆ

નવસારીના પારસીઓ આગળ

બહેનો અને ભાઇઓ,

નવસારીમાં આ મારી પહેલી મુલાકાત નથી. સને ૧૯૧૫ની સાલમાં હું ઘૂમતો હતો ત્યારે એક દિવસ અહીં આવી ગયેલો. પરન્તુ તે સમય જુદો હતો અને આજનો[1] સમય જુદો છે. બન્નેમાં બહુ મોટો ભેદ છે. આજે તો નવો યુગ વર્તી રહ્યો છે. એ યુગની પ્રવૃત્તિનું કેવું પરિણામ આવશે તથા જગતની અંદર આપણી કેવી કસોટી થશે તે તો ઇશ્વર જાણે. આપણે ધારીએ ગમે તે, પણ તે પાર પાડવું કે નહિ એ ઇશ્વરના હાથની બાજી છે.' તેથી જ કહેવાય છે કે માણસ ધારે ગમે તેટલું પણ કરનારો તો ઇશ્વર છે.

ધર્મરાજ્ય કે અધર્મરાજ્ય

મારા જેવો માણસ પ્રજામાં દેખાતા જુસ્સાથી, પ્રજાની પ્રતિજ્ઞાઓથી ભોળવાઈ જઈ વિશ્વાસ રાખે કે એક વર્ષની અંદર ધર્મરાજ્ય સ્થાપશે, સ્વરાજ્ય સ્થપાશે; પણ કોને ખબર છે કે આપણે જે સ્થાપીશું તે ધર્મરાજ્ય હશે કે અધર્મરાજ્ય હશે? આપણું સ્વરાજ્ય તે રાક્ષસી રાજ્ય હશે કે રામરાજ્ય હશે તે અત્યારે કોને ખબર છે? પરન્તુ મારો આત્મા તો સાક્ષી પૂરે છે કે આપણી ગતિ ધર્મ તરફ છે. હિસાબ કાઢતાં એવો જવાબ આવે છે કે છેલ્લા પાંચ અથવા છ મહિનામા જે વેગથી આપણે કામ કર્યું છે તે જ વેગથી કામ કરીશું તો બાકીના છ મહિનામાં જરૂર ધર્મરાજ્ય સ્થાપી શકીશું.

મહારાજા ગાયકવાડની હદમાં

મને ભાન છે કે અત્યારે હું બ્રિટિશ હદમાં નથી. હું મહારાજા ગાયકવાડની હદમાં બેઠો રહીને બોલું છું. પણ હું જે ટીકાઓ કરવાનો છું તે સામાન્ય છે. મારું કાર્ય બ્રિટિશ અને દેશી બન્ને રાજ્યને સાર સરખું છે. બન્ને જગાએ ધાર્મિક ભાવના દાખલ કરવી, બન્ને જગાએથી મેલ હોય તે કાઢી નાંખવો એ તો ઈષ્ટ જ છે.

[1] પરન્તુ બ્રિટિશ હદમાં મારે જે કેટલીક ટીકાઓ કરવી પડે છે, કેટલાંક કાર્યો કરવાની સલાહ આપવી પડે છે તે હું જાણું છું કે અહીં પ્રસ્તુત ન હોય. એટલે મારે જે સામાન્યપણે કહેવાનું છે તે જ કહીશ.

પારસીઓનું ધામ

નવસારી આવવાનો મારો હેતુ ખાસ કરીને તો પારસીઓના આ મથકમાં આવીને પારસી બહેનો અને ભાઇઓનાં દર્શન કરું અને તેમને બે શબ્દ કહું એ છે. નવસારી પારસીઓનું મોટું મથક છે. મુંબઈ પારસીઓનું મથક છે. પણ મુંબઈ એકલા પારસીઓનું નહિ કહેવાય મુંબઈ તો અંગ્રેજીમાં જેને 'કૉસ્મૉપોલિટન' કહે છે એવું શહેર છે. મુંબઇ જગન્નાથપુરી જેવું છે, જોકે જગન્નાથપુરી તો તે પવિત્ર હોય તો જ તેને કહી શકાય; અને હું મુંબઇને પવિત્ર માનવા તૈયાર નથી. પારસીઓનું ખરું ધામ નવસારી જ છે.

પારસીઓ પ્રત્યે મારું ઋણ

મહુર્મ દાદાભાઈ નવરોજીની આ જન્મભૂમિ છે. હું તેમના ઘરમાં જઇ આવ્યો મારે માટે તો એ જાત્રાનું સ્થાન છે. પણ તેમના ઉપરાંત મારો સંબંધ પારસી બહેનો અને ભાઇઓ સાથે કેટલો નિકટ છે તે મેં મારા પારસી પ્રત્યેના જાહેર પત્રમાં થોડું જણાવ્યું છે. તેમાંયે મેં મારાં બધાં સુન્દર સ્મરણો નથી આપ્યાં. તેને માટે તેમાં જગા ન હતી. તેમનાં સ્મરણો એવાં સુન્દર છે અને તેમની સાથેનો મારો સંબન્ધ એવો નિકટ છે કે હું તેમના ઋણ નીચે—કરજ નીચે છું. મેં એ મારું કરજ ભરવા એ કાગળ લખ્યો હતો. જે પ્રેમ પારસીઓએ મારા ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં, વિલાયતમાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ઝાંઝીબારમાં, એડનમાં બતાવેલો છે એ હું વિસરી શકું એમ નથી. મારા પોતા વિષે હું એટલું તો ખાતરીથી કહું છું કે હું નગણો નથી. મારા ઉપર કરેલા ઉપકારની હું કિંમત આંકી શકું છું, અને તેથી જ આ જંગી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેમાં પારસીઓ અલગ રહે તો અથવા તટસ્થ રહે તોપણ મને દુઃખ થાય.

મને પારસીઓને વિષે પ્રેમ છે, તેમની શક્તિને વિષે માન છે, તેમની બુદ્ધિનો મને અનુભવ છે, તેમની કાર્યદક્ષતાનું મને જ્ઞાન છે. તે ઉપરથી હું માનું છું કે આ પ્રવૃત્તિથી તેઓ મુક્ત ન રહી શકે. પારસીઓ આ પ્રવૃત્તિથી અલગ રહે અથવા અસહકારી ન થાય તો મને જરૂર દુઃખ થાય

પારસીઓનાં સાહસ અને ઉદારતા

પારસીઓમાં વણિકવૃત્તિ છે. આખી દુનિયાના વ્યાપારીઓમાં કોઇથી વ્યાપારની દક્ષિતામાં તેઓ ઉતરે એમ નથી. પારસી કોમ ભારે સાહસી છે. એંશી હજાર અથવા લાખ માણસની તમારી કોમની કીર્તિ આખા જગતમાં તમારા સાહસથી ફેલાયલી છે. તમે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તમારી બુદ્ધિ અને શક્તિનો ચમત્કાર તમે દાખવ્યો છે. ઉદારતામાં પારસી કોમનો કોઈ મુકાબલો કરી શકે એમ નથી. પારસી કોમે જેટલું ધન જગતના ભલા ખાતર આપ્યું છે તેટલું બીજા કોઇએ નથી આપ્યું. ઍન્ડ્રુ કૅર્નેગીએ આખા 'જગતની કોમોના સખાવતના આંકડા કાઢી બતાવી આપ્યું છે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં પારસીઓની સખાવત

સહુથી વધે એમ છે. હિન્દુ કોમે બહુ આપ્યું છે, પણ હિન્દુ કોમ તો મહાસાગર છે અને તેમની સખાવત એ મહાસાગરમાં બિન્દુ સમાન ગણાય. મુસલમાનોએ પણ સખાવતો કરેલી છે, ખ્રિસ્તીઓની સખાવતો પણ પ્રસિદ્ધ છે; છતાં કાંઈ પણ સરખામણી યહુદીઓની સખાવત સાથે જ થઈ શકે એમ છે, અને તેમાં પારસીઓ ચડે છે. વળી પારસીઓની સખાવતો સહુને માટે છે. એવી કોમ જો પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ કરે તો દુનિયાનું ભલું જ કરી શકે.

હિન્દ સાથેનું સગપણ

પણ હિન્દુસ્તાન સાથે તો તેમનો ખાસ સંબંધ છે. હિન્દુસ્તાને પારસીઓને કટાકટીને બાથને સંઘર્યા છે. તેથી હિન્દે કાંઈ ખોયું નથી. તેમને સ્થાન આપીને હિન્દુ કોમે અને હિન્દુસ્તાને લાભ જ ઉઠાવ્યો છે. પારસીઓએ પણ લાભ ઉઠાવ્યો છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દી કહેવડાવીને તેઓ અભિમાન લઈ શકે છે. પારસીઓએ અહીં આવીને લીધું છે અને દીધું છે. મેં તેમની તરફથી મોટી આશાઓ રાખી છે. તેઓ આ નવા યુગની પ્રવૃત્તિમાં તેમની ઉદારતાથી થોડો ફાળો નહિ આપે એવી મારી ખાતરી છે. હું તેમની પાસેથી માત્ર પૈસાની અથવા બુદ્ધિની મદદનો ફાળો નથી માગતો. તે ફાળો તો તેઓ આપશે જ; પણ હું તો તેમની ખરા દિલની લાગણીનો ફાળો માગું છું, ધાર્મિક લાગણીનો ફાળો માગું છું. તમે જે પયગમ્બરને માનો છો તેના ફરમાનને યાદ કરો. મેં તમારાં ધર્મપુસ્તકો ગુજરાતીમાં તથા અંગ્રેજીમાં મળી શકે એટલાં વાંચ્યાં છે. હું વેદ કે ઉપનિષદ્ વાંચતો હોઉં અથવા ગીતાજી વાંચતો હોઉં એમ મને લાગેલું છે. કેટલાક પારસી લોકોએ જરથોસ્તનાં કથનોની ઉપનિષદ્ સાથે સરખામણી કરેલી છે. જરથોસ્તનાં ફરમાનોમાં અને બીજા ધર્મનાં ફરમાનોમાં ઘણું સરખાપણું છે. તેથી મારી ખાતરી છે કે પારસીઓ ધાર્મિક ફાળો દેશે.

બુદ્ધિવાદથી જગત નહિ ચાલે

જગત કાંઈ બુદ્ધિથી ચાલતું નથી, હૃદયથી ચાલે છે. આ જગતમાં બુદ્ધિ રાજ્ય નહિ કરે પણ આત્મા રાજ્ય કરશે. આત્મા રાજ્ય કરશે એટલે સદાચાર રાજ્ય કરશે. અત્યારે સદાચાર નથી એમ હું નથી કહેવા માગતો, પણ અહીં હું સદાચાર ખાસ અર્થમાં વાપરું છું. સદાચાર એટલે ધર્માચાર.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મુકાબલો

ઇરાન પૂર્વનો મુલક છે. અત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે મુકાબલો ચાલી રહ્યો છે. પશ્ચિમમાંથી આપણા ઉપર ભારે વંટોળિયાનો ધસારો આવ્યો છે. આપણે કાં તો તેમાં ઘસડાઈએ, કાં તો દૃઢતાથી સામે થઈ આપણે તેને પાછો વાળીએ. એ વંટોળિયાનું નામ છે જડવાદ, અથવા પૈસાને પરમેશ્વર માનવાનો વાદ. આપણે એની સામે નહિ થઈએ અને નકલ કરવામાં ફસાઈશું તો જડવાદી બનીશું. પૈસાને પરમેશ્વર માનીશું તો નાશ પામીશું.

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

પારસીઓને ચેતવણી

તમારી આટલી સ્તુતિ કર્યા પછી મને લાગે છે કે તમને ચેતવણીના બે બોલ કહેવાની મારી ફરજ છે. તમારી કોમ અંગ્રેજી બહુતરથી છેતરાઈને કદાચ પશ્ચિમના વાયુમાં ઘસડાઈ જાય તો તે અસંભવિત નથી. પારસીઓની માદરી જબાન ગુજરાતી છે. તેમની વસ્તી મુખ્યત્વે ગુજરાતમા છે એટલે તેઓ ગુજરાતી જ છે. છતાં એક પારસી બહેને મને થોડા દિવસ ઉપર લખ્યું છે કે અમારા પારસી ભાઇઓ પોતાને અંગ્રેજી નથી આવડતું એમ કહેવામાં મોટાઈ માને છે. ગુજરાતી હું ભૂલી ગયો છું એમ કહેવામાં મોટાઇ માને છે. એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજી ઢબો વગેરે માટે તેઓ ખાસ ચોકસ ઈ રાખવામાં ઘણો કાળ ગુમાવે છે. કેટલીક પારસી બહેનો મને આ કામમાં બહુ મદદ કરે છે. તેમને હું ગુજરાતી-મા લખવાનું કહું છું ત્યારે તેઓ મારાથી શરમાય છે અને કહે છે કે અમે ગુજરાતીમાં નથી લખી શકતી. આ કોમની દીન દશા સૂચવે છે

અંગ્રેજી ભાષા

અંગ્રેજી ભાષા આજકાલનો વાયુ છે. મારો તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર નથી. પણ એ ભાષા શીખવી એ જુદી વસ્તુ છે અને તેને માદરી જબાન બનાવવી એ જુદી વસ્તુ છે. રાજકારણી ભાષા અથવા વ્યાપારની ભાષા ઉપરાત અંગ્રેજીનું બીજું સ્થાન નથી પણ પારસીઓ જો તેને પોતાની માદરી જબાન કરે તો તેમનું અને હિન્દુસ્તાનનું દુર્ભાગ્ય છે. જો તમો તેને વળગશો તો પશ્ચિમના ગુલામ થઇને જ રહેશો, તમારા પ્રાચીન પયગમ્બરનું ચમત્કારી શિક્ષણ ભૂલશો.

યૂરોપ જીસસને ભૂલ્યું છે

યૂરોપની પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી કહેવાય છે, પણ ખ્રિસ્તનું ફરમાન તેઓ ભૂલ્યા છે ભલે તેઓ બાઇબલ વાચે, ભલે ઇશુનો અભ્યાસ કરે, પણ તેના ફરમાનો પ્રમાણે તેઓ આચરણ કરતા નથી. પશ્ચિમનો વાયુ જીસસનાં ફરમાનોનો વિરોધી છે. તેઓ જીસસને પણ ભૂલ્યા છે

પારસીઓને સન્દેશો

પારસી ભાઇઓને આ મારો સન્દેશો છે. અહીં ઘણા પારસીઓ ન આવ્યા હોય તો જે આવ્યા છે તેમને મારી વિનન્તિ છે કે આવતી કાલે મારો આ સન્દેશો તેઓ ઘેરઘેર પહોચાડે: તમે ઓછા જેટલા છો તેથી તમારે ક્ષોભ પામવાનું કારણ નથી સંખ્યા મહત્ત્વની વસ્તુ નથી ગુણ સંખ્યામા નથી, પણ માણસાઇમા છે, બહાદુરીમાં છે, હિમ્મતમા છે પચાસ હજાર ખોટા સીક્કા હશે તો તેની કાઇ કિંમત નથી પણ એક ખરા સીક્કાની કિંમત અમે તેટલા ખોટા સાક્કાથી વધારે છે. માટે જો પારસીઓ ખરા સીક્કા હોય તો તેઓ દુનિયાને પોતાનો હિસાબ આપી શકે છે. તેમની પાસેથી હું આશા રાખું છું કે તેઓ ખરા સીક્કા નીવડશે.

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

તમે પશ્ચિમના પવનમાં રખડશો, મોજશોખના ભીખારી બનશો, એશઆરામમાં મશગુલ થશો, પૈસાના પૂજારી બનશો તો ખુદાઇને ભૂલશો; અને જો જરથોસ્તના ઉપદેશને ભૂલશો તો જે વસ્તુ માટે તમે પંકાયા છો તે ખોશો, મહિને ખોઈને કાંકરા લઇ બેસશો."

પારસીઓમાં ઘણા અબજપતિઓ થઇ ગયા છે. તેઓ આટઆટલું કમાયા છતાં સાદાઈને તેમણે નહોતી છોડી, તેમણે તેમનાં હૃદય સાફ રાખ્યાં હતાં, તેઓ ખુદાને નહોતા ભૂલ્યા. પરન્તુ આધુનિક જમાનાનાં પારસી બહેનો અને ભાઇઓને વિષે મને કાંઇક શંકા થાય છે. મને ભય રહે છે કે રખેને તેઓ યૂરોપની મોહિનીમાં લુબ્ધ થઈ પ્રાચીન વારસો ખોઇ બેસે.

શરાબખાનાં તોડો

મેં તમને બહુ કહ્યું. અત્યારે તમે આખા અસહકારમાં દાખલ ન થાઓ તો કંઈ નહિ, પણ એક વસ્તુમાં હું તમારી ખાસ મદદ માગું છું. શરાબખાનામાંથી પૈસા કમાવાનો વિચાર તમે છોડી દો તો તમારો મોટો ઉપકાર થશે. એકલા પારસીઓ જ શરાબખાનાં ચલાવે છે એમ નથી. હિન્દુ પણ ચલાવે છે, અનાવલા બ્રાહ્મણો પણ ચલાવે છે, મુસલમાનો પણ તેમાં પડેલા છે. પંજાબમાં બહાદુર ગુરુ ગોવિન્દસિંહના અનુયાયી શીખ લોકોના હાથમાં પણ દારૂનાં કારખાનાં છે. તે સહુને હું વીનવી રહ્યો છું. પણ પારસી કોમ નાની હોઇ તેમને માટે આ કામ કરવું સહેલું છે. હિન્દુસ્તાનમાં દરેક ઠેકાણે પારસી ભાઇઓના હાથમાં શરાબખાનાં છે. સ્વરાજનું પહેલું કામ એ છે કે દેશમાં શરાબખાનાં ન હોય, દારૂ ગાળવાનાં મોટાં કારખાનાં ન હોય. કોઇ કોઈ જગ્યાએ દવાને માટે દારૂનાં નાનાં કારખાનાં ભલે હોય. પણ તે અફીણ કે સોમલની જેમ રહે. સોમલની દુકાનો ઠેકઠેકાણે નથી હોતી. તે મેળવવું અઘરું છે છતાં કેમિસ્ટની દુકાને તે મળી શકે છે. તેમ દારૂ પણ મળવો અઘરો હોવો જોઇયે.

પારસી બહેનો અને સ્વદેશી

હું સ્વદેશીની જંગી ચળવળમાં પારસીઓની મદદ માગું છું. તમે જાણીને રાજી થશો કે એક પારસી બહેને શુદ્ધ સ્વદેશી ચાળીસ સાડીઓનો ઑર્ડર આપ્યો છે. મદ્રાસમાં હાથના કાંતેલા સૂતરની ઝીણી સાડીઓ વણાઇ શકે છે. પારસી બહેનોને થોડો શોખ પણ જોઇયે તો તેમને પોસાય એવી સાડીઓ એકવાડામાં બની શકે છે.

કેટલીક પારસી બહેનોએ સ્વદેશી ધારણ કર્યું છે. પરન્તુ હું તો લોભી રહ્યો, કંજુસ રહ્યો. એટલે એ નાની આખી કોમમાં ઉજ્જવળતા જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મને આનન્દ ન થાય. તમે રેશમી વસ્ત્રમાં શોભા માનો છો, પણ તમે પોતાને અને હિન્દુસ્તાનને ખરેખર તો ખાદી પહેરીને જ શોભાવી શકશો. ઘણા હિન્દુઓ હજી ખાદી નથી પહેરતા, મુસલમાનો નથી પહેરતા. પણ બીજાનો દાખલો તમે ન લેજો. બીજા બૂરા થાય તેથી આપણે બૂરા થવાની જરૂર નથી. તમારી કોમ કરોડો હિન્દુમુસલમાનને દાખલો આપી

શકે છે. જ્યારે સુરતના એક હાથવણાટના કારખાનામાં હું ગયો ત્યારે મને આનંદ થયો કે એક પારસી ભાઈ સ્વદેશીમાં કાંઇક મદદ આપી રહ્યા છે. પણ હું તેટલાથી રાજી થાઉં એમ નથી. તમે તમારા દરેક ઘરમાં રેંટીયાને સ્થાન આપો. તમે પારસી બહેનો ઘણું બારીક કાંતી શકો એમ છો. તમે તમારી સ્ત્રીઓ માટે બારીક ઉન કાંતો છો. એ તમારી શક્તિ હિન્દુસ્તાનને અર્પણ કરો.

---

૧ ગાંધીજી ગુજરાતમાં

[પૃ. ૧૦૬૩થી ચાલુ]

ઝીણાં ઝીણાં અવિવેક

ગોધરાથી રાતે પંજાબ મેલમાં નીકળી મંગળવારે સવારે સુરત પહોંચ્યા. ખેડા અને પંચમહાલ જીલ્લાને મુકાબલે સુરતની વ્યવસ્થા બહુ સારી ગણાય. સ્વયંસેવકોની તાલીમ સારી હતી. શણગારમાં જોકે શુદ્ધ સ્વદેશીના શણગાર તો ન જ હતા છતાં ગાંડાઈ નહોતી દેખાતી. અહીં મને કાલોલના શણગારની એક મૂર્ખાઇ યાદ આવે છે. કાલોલમાં લોકોએ જુદી જુદી વસ્તુઓનાં તોરણ બાંધેલાં. તેમાં એક જણે સીઝરની સીગારેટની ડબ્બીઓનું જ તોરણ કરેલું ! અને મૂર્ખાઈની હદ તો ત્યાં વળી કે કાલોલના કોઈ કવિએ દુર્વ્યસનોની અટકાયત બાબતે કંઇ કાવ્યસંગ્રહ છપાવેલો તેની જાહેરખબર બરાબર આ તોરણ નીચે ! જેને માન આપવા સારૂ આપણે આટલાં ઉત્કટભેર ઉછળીયે છીએ તેને શું ગમશે શું નહિ તેનો પણ વિચાર કરવા આપણે રોકાતા નથી ! સુરતની પણ આટલી સુન્દર વ્યવસ્થા હોવા છતાં તેમાં એક શરતચૂક તો અમારૂં ધ્યાન ખેંચી જ રહી હતી. સ્થળે સ્થળે ગાંધીજીને માન આપવાની ગોઠવણો હતી, તેમાં કેટલીક જગાએ વિલાયતી વાજાં પણ રાખેલાં હતાં, અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં 'ગૉડ સેવ ધ કિંગ' જ વગાડી રહ્યાં હતાં ! છેક ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ કેટલું પરદેશી તત્ત્વ આપણામાં ઘુસી ગયું છે તેનો આ પૂરાવો છે અને તે કાઢવા સારૂ આપણે કેટલા જાગતા રહેવાની જરૂર છે તેનો એ ખ્યાલ આપે છે.

સુરત મ્યુનિસિપાલિટીનું માનપત્ર

સુરતમાં ઉતર્યા કે તરત મ્યુનિસિપાલિટી તરફના માનપત્રના મેળાવડામાં મ્યુનિસિપલ હૉલમાં જવાનું હતું. ગાંધીજીને આપવાનું માનપત્ર સુન્દર ત્રાંબાના પતરા ઉપર કોતરેલું અને ધાતુદાર બેઠકમાં ગોઠવેલું હતું. પતરાની એક બાજુએ રેંટીયાનું ચિત્ર હતું અને બીજી બાજુએ બુદ્ધ ભગવાનનું ચિત્ર હતું. શરૂઆત 'अक्रोधेन जिने क्रोधम्' વાળા પ્રખ્યાત શ્લોકથી કરવામાં આવી હતી. માનપત્રનો જવાબ વાળતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું:

"મારે કહેવું જોઈએ કે જેમ પૌષ્ટિક પદાર્થ દરેક માણસ ખાઈ કે હજમ નથી કરી શકતો તેમ જ મારે માટે વાપરેલાં પૌષ્ટિક વિશેષણો હું હજમ કરી શકું કે નહિ તેની મને ખબર નથી પડતી. કોઇક દિવસ તેને માટે લાયક થાઉં ખરો. મારો એ દિશામાં પ્રયત્ન છે. હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું કે ક્રોધને અક્રોધથી જીતું, અસત્યને સત્યથી જીતું અને એમ કરતો કરતો મરી જાઉં. પણ અત્યારે તો તમે વાપર્યાં છે તે વિશેષણોનો મારે માટે ઉપયોગ ન થઇ શકે. આ વિશેષણો સાંભળીને હું બેદરકાર બનું કે ફુલ્લ થાઉં અને એમ માની લઉં કે પ્રજાએ મને એવો કહ્યો એટલે હું લાયક થઈ ગયો તો તે જ દિવસથી મારો અધઃપાત શરૂ થાય. મારો પુરૂષાર્થ મારી નમ્રતામાં છે, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવામાં છે. આટલી જાગૃતિ રાખીને હું મારૂં કાર્ય કરૂં તો જ મારે સારૂ અને હિન્દુસ્તાનને માટે કુશળ છે.

હળવો અસહકાર

"તમે મને માનપત્ર આપો છો એ દેશની ચમત્કારી જાગૃતિ સૂચવે છે. એનો અર્થ એ જ છે કે મ્યુનિસિપાલિટી પોતાનો હોદ્દો સમજી છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓ મારફત દેશનું ઘણું કાર્ય કરવાની મેં આશા રાખી છે છેલ્લી બે મહાસભાના ઠરાવોમાં મ્યુનિસિપાલિટીને અસહકારમાં નથી મેળવી તેનું કારણ એ જ છે તેમાં સરકારનો ગન્ધ છે, સ્પર્શ છે, પણ અત્યારે આપણી પાસે તો એક વસ્તુ પણ એવી નથી જેમાં સહકારનો સ્પર્શ ન હોય. એક ઘઉંનો દાણો ખાવામાં પણ સહકાર છે. અત્યારે આપણે તો એક બાળક પણ કરવી શકે એવો અસહકાર કરીએ છીએ. જો આપણે તીવ્ર અસહકાર કરી શકીએ તો એ વસ્તુ તો એવી ચમત્કારી છે કે એક દિવસમાં સ્વરાજ મેળવી શકીએ. પણ મેં તો દેશ જીરવી શકે તેટલો જ હળવો અસહકાર દેશ આગળ મુક્યો છે અને તેમાં દરેક મ્યુનિસિપાલિટી ભળી શકે છે. દેશની દરેક મ્યુનિસિપાલિટી આ વસ્તુ સમજી જાય અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાર્યની રચના કરી લે તો તે મારફત સ્વરાજ સહેજે મેળવી શકાય એમ છે.

પરમથીયે પરમ પુરૂષાર્થ

"મ્યુનિસિપાલિટી શું કરી શકે તે બાબત મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે મહાસભાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરવાનું તમે જે વચન આપ્યું છે તે પાળો અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે કમર કસીને તૈયાર થાઓ. રેંટીયાને મુકીને આ વાત મેં પહેલી કરી. રેંટીયા એ આપણો પરમ પુરૂષાર્થ છે, પરન્તુ અસ્પૃશ્યતાની ગન્ધ પણ ન રહેવા દેવી એ તો હિંદુઓને માટે પરમથીયે પરમ પુરૂષાર્થ છે. રેંટીયાપ્રવૃત્તિમાં કાર્ય કરવાનું છે, જ્યારે આમાં તો ભાવના જ બદલવાની છે

પીઠ ઉપરનું પાઠું

"કાલે રાતે ગોધરામાં હું ભંગીવાડામાં ગયો હતો. ત્યાંની સ્થિતિ જોઈ મારૂ હૃદય બળવા લાગ્યું જે વસ્તુ નરી આંખે દેખી શકાય એવી છે તે હિન્દુઓ તેમની ચીબી આંખે

પણ કેમ નથી જોઇ શકતા, તેમની પીઠ ઉપર પાટુ પડયું છે તેની તેમને કેમ ખબર નથી પડતી એ મને નવાઇ લાગે છે.

"તમે શહેરનો કચરો કાઢવા, લોકનું આરોગ્ય સંભાળવા, બાળકોને કેળવણી આપવા, રોગ અટકાવવા નીમાયલા છો. આ કામ ભંગીઓનો તમે ઉદ્ધાર કરશો તો જ તમારાથી બની શકશે ઇંગ્લંડ બેલ્જીયમ જેવાં નાનાં રાજ્યોને માટે લડાઈ ઉપાડવાનું બહાનું બતાવી જેમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો તેમ આપણે પણ આપણાં ખીસાં ભરવાનો વિચાર રાખીશુ તો આપણા સ્વરાજનો કાંઇ અર્થ નથી.

"આ સરકારને હું રાક્ષસી શુ કામ કહું છું ? તેણે નબળાના રક્ષણ માટે તલવાર નહોતી ખેંચી, પણ તેના ભક્ષણ માટે ખેંચી હતી. આપણા સ્વરાજ્યમાં અથવા ધર્મરાજ્યમાં તો નબળાની સેવા કરવાની જ ભાવના રહેશે. આપણે શીતળતામય શુદ્ધ સ્વરાજ્ય મેળવવા તપશ્ચર્યા કરીયે ત્યારે જ ખરા સ્વરાજ્યવાદી કહેવાઈયે.

ભંગીવાડા આપણે રહેવા લાયક કરો

"એટલે ભંગીઓનો ઉદ્ધાર એ તમારૂં પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તેમનો વાસ સ્વચ્છ હોવો જોઇયે, તેમના ઘર સાફ હોવાં જોઇયે, તેમને માટે પાણીની સગવડ હોવી જોઇયે. હું હવે મને ભંગી તરીકે ઓળખાવું છું. હું તો ભંગીવાડામા રહેવામાં મોજ માણનારો રહ્યો. એ મારો ખરો વિલાસ છે. તેમનાં બાળકોને રમાડવામાં મારો આનન્દ છે. એટલે મારા જેવો માણસ ભંગીવાડામાં રહી શકે, સ્વાસ્થ્યના નિયમો જાળવી શકે એવી તેની સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની ફરજ બજાવી ન ગણાય."

સુવર્ણમય યોજના

૨૨૧ ત્યારપછી રેંટીયા અને રાષ્ટ્રીય શાળા વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું હતુ કે "રાષ્ટ્રીય શાળા એટલે રેંટીયાશાળા એમ જ આપણે અત્યારે સમજવું જોઇયે 'કારણ કેળવણી તો એવી હોવી જોઇયે કે જેથી આપણને પોષણ મળે, આપણે સ્વતંત્ર થઇયે, તેજસ્વી બનીયે કેળવણીના સંબન્ધમાં મારી ભૂલ હવે હુ સુધારૂં છું. જેવી સરકાર કેળવણી આપે છે તેવી જ આપણે આપવા પ્રયત્ન કરીશું તો આપણે પછડાઇ પડીશું આપણે તો જો આપણી પ્રજામાં શક્તિ રેડવા ઇચ્છતા હોઇયે તો રેંટીયો એ જ એક રામબાણ છે. રેંટીયો એ કેળવણીને માટે સુવર્ણમય યોજના છે. શાળામાં તમે રેંટીયો દાખલ કર્યો એટલે શાળા સારૂ તમારે ભિક્ષા નહિ માગવી પડે."

ત્યારપછી મ્યુનિસિપાલિટીના કામદારો, નોકરો તથા શિક્ષકોને પગાર સારૂ ન જોતા પ્રામાણિકપણે પોતાના કાર્યો કરી તે રીતે સ્વરાજ લાવવામાં મદદ કરવાનો બોધ આપ્યો

સ્ત્રીઓનો ઉત્સાહ

સુરતમાં બપોરે પ્રાન્તિક સમિતિની સભા હતી અને ત્યારપછી સ્ત્રીઓની સભા હતી. સ્ત્રીઓની સભામાં બંગડીઓ અને વીંટીઓનો વરસાદ વરસ્યો. એક બાઇએ આવીને કહ્યું કે મારા બે છોકરા છે તેમને આજથી હું દેશસેવામાં અર્પણ કરીશ. સુરતમાં શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ અમારી સાથે જોડાયાં હતાં.

. સ્ત્રીઓની સભા પછી અમે ઓરપાડ અને રાંદેર જઈ આવ્યા. ઓરપાડની સભા લગભગ ચાર વાગ્યે થઇ હતી. લોકોને તડકામાં જ બેસવાનું હતું અને ગામપરગામથી ઘણા લોક આવ્યા હતા છતાં શાન્તિ અદ્ભુત જળવાઈ હતી અને સ્વરાજ ફાળામાં ઉઘરાણું પણ ઠીક થયું હતું. રાંદેરના લૂખા અનુભવ વિષે ગાંધીજી લખી ચુક્યા છે.

વાવટા પર માનપત્ર

રાતે સુરતમાં તિલક મેદાનમાં જાહેરસભા હતી. લગભગ ૨૦ થી ૨૫ હજાર માણસ હશે. પણ વ્યવસ્થા એટલી સુન્દર હતી કે બધા સારી રીતે સાંભળી શકે વચમાં વ્યાખ્યાન માટે માંચડો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો અને ચોતરફ જવા આવવાના રસ્તા રાખેલા હતા. સ્વયંસેવકો પોતાનાં નાકાં બરાબર સાચવીને ઉભેલા હતા આ સભામાં સુરતના સ્વયંસેવક સૈન્ય તરફથી ગાંધીજીને એક માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું. માનપત્ર એક વાવટામાં ગોઠવવામાં આવેલું હતું. સ્વયંસેવક સૈન્યના સેનાપતિ માનપત્ર લઇને વાંચવા ઉભા થયા કે રંગબેરંગી સાટીન અને કસબી ભરતકામનો વાવટો જોઈ મારા મનમાં તો તુરત જ થયું કે હાલોલની કોર્યાણીવાળી દશા આ વાવટાની થનારી છે. પરન્તુ વાવટો નજીક લઇને જોયો ત્યારે તેમાં અર્થ રહેલો લાગ્યો. સુતરમાં જેટલી જાતનું સ્વદેશી યા પરદેશી ધાગાનું કપડું બને છે તેના નમૂના સુશોભિત રીતે ગોઠવી તેનો આ વાવટો બનાવેલો હતો અને વચમાં માનપત્ર ખાસા જાડા ખાદીના કટકા ઉપર છપાવેલું હતું ! પોતાના ભાષણમાં ગાંધીજીએ આ માનપત્રનો યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો અને સેનાપતિના તથા સૈનિકના ધર્મ સમજાવી સ્વયંસેવકોને બોધ દીધો. તિલક સ્વરાજ ફાળાની ભિક્ષામાં પણ સુરતી લાલાઓએ ઠીક ઉદારતા બતાવી ગણાય. તેમણે સત્યાગ્રહ સપ્તાહમાં ઉઘરાણાનું કામ કર્યું હતું છતાં સુરતમાંથી આઠ નવ હજાર રૂપીયા સ્ત્રીઓની સભામાં તથા આ જાહેર સભામાં થઈને થયા હશે.

વલસાડ—પારડી

૨૦મીની સવારે વલસાડ ગયા. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી પણ ગાંધીજીને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. બપોરે પારડી ગયા. વલસાડમાં મૌલાના શૌકતઅલી અમારી સાથે હતા.

સ્વરાજ્ય અને પારસી કોમનું હિત

વલસાડની જાહેર સભામાં એક પારસી ભાઇએ વલસાડની પારસી કોમ તરફથી કહ્યું કે 'આ સ્વરાજની લડતમાં પારસીઓ હિન્દુમુસલમાનની સાથે જ છે. પરન્તુ સ્વરાજમાં

પારસી કોમનું હિત સચવાશે કે કેમ એનો વિચાર કરવામાં જ પારસીઓ રહેજ વિલંબ કરે છે.' આના જવાબમાં ગાંધીજી બોલ્યા કે

"આ પારસી ભાઇએ મધુર ગુજરાતીમાં જે શબ્દો કહ્યા તે યાદ રાખવા જેવા છે હિન્દુમુસલમાનની એકતાનો અર્થ એ જ છે કે હિન્દુસ્તાનની એકેએક નાનીમોટી કોમ પોતપોતાના સ્વધર્મનું પાલન કરતી છતી સ્વતન્ત્રતાપૂર્વક રહી શકે. હિન્દુમુસલમાનની એકતામાં ત્રીસ કરોડ માનવજાતિનું બળ રહેલું છે. પણ યૂરોપની મોટી પ્રજાઓ નાની પ્રજાઓને બચાવવાને બહાને તેમને ગળી જાઈ એવો જો અર્થ થતો હોય તો બાવન વર્ષની ઉમ્મરે હું આમ રખડવા ન નીકળું. મારે નથી જોઇતું રાજ્ય કે નથી જોઇતા વૈભવ. મેં તે પેટ ભરીને માણી લીધા છે મારો આત્મા તો મને કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં નાનામાં નાની કોમ પણ નિસર્ભયતાથી રહી શકે એવી મારી પ્રવૃત્તિ છે. પારસી, શીખ, યહુદી, ખ્રિસ્તી, કોઇને રંજાડી ન શકાય, એક અબળા ઉપર પણ કુદૃષ્ટિ ન થઈ શકે એ સ્વરાજનો અર્થ છે. એ સ્વરાજ કોઈ આપવાનું નથી. એ નથી ઉપરથી પડવાનું કે નથી નીચેથી ભભૂકીયે ઉઠવાનું, આપણે તે સ્થાપવાનું છે. પારસી ભાઈઓને વખત લેવાનો અધિકાર છે. એ કોમ શું કરે છે તે તેઓ ભલે થોડો વખત જુએ; પણ મારા મનમાં તો ખાતરી થઇ છે કે તેઓ નિર્ભય છે. એટલે જ મેં તેમને આ સ્વરાજના યજ્ઞમાં બલિદાન દેવા બોલાવ્યા છે."

પારડીની સભામાં ગાંધીજીએ હિન્દુમુસલમાને દિલ સાફ કરી એક થવાની જરૂર ઉપર ખાસ ભાર મુકયો હતો.

મૌ. શૌકતઅલીએ તેમના ભાઇ મહમદઅલીના વચનો ટાંકી જણાવ્યું હતું કે "અંગ્રેજ સરકાર પાસે ત્રણ ચાર માઇલ સુધી ગોળો ફેંકી શકાય એવી તોપો છે. પણ આપણા મહાત્માજીએ તો એવી તોપ શોધી કાઢી છે કે પારડીમાં તમારા ઓરડામાં બેઠાં તે ચલાવો અને તેનો ગોળો સાત હજાર ગાઉ દૂર પડેલાં મૈંચેસ્ટર અને લૅંકેશાયરના મીલ-માલીકોને લાગે."

હિન્દુમુસલમાનની એકતા વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે

"દુશ્મનો હિન્દુમુસલમાનમાં ભેદ પાડવા માગે છે. હિન્દુઓને સમજાવે છે કે ખિલાફત-નું પતી જશે એટલે મુસલમાનો તમને દગો દેશે પરન્તુ હું મારા હિન્દુ ભાઈઓને એટલું જ કહું છું કે જે હિન્દુ બિનશરતે અમારા ધર્મ માટે પોતાનું માથું આપવા તૈયાર થયો છે, જે હિન્દુ અમારી કોમ ઉપર મહોબ્બત વર્ષાવી રહ્યો છે અને જે હિન્દુ અમને માલયા ભાઇ ગણે છે, તેને દગો દઈયે એટલા નાપાક અમે નથી જ."

વલસાડથી બીજે દિવસે ચીખલી અને બીલીમોરા થઇ અમે નવસારી ઉતર્યા. સ્ટેશનથી ઉતરીને તરત જલાલપુર જઇ આવ્યા ત્યાંથી આવી નવસારીમાં સ્ત્રીઓની જાહેર સભા કરી, સ્વ. દાદાભાઇના ઘરની જાત્રા કરી, અને ત્યાંથી સીસોદરા ગયા.

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

સીસોદરાના શણગાર.

સીસોદરા ગામ સુરત જીલ્લામાં સહુથી વધારે ઉત્સાહી ગણાય છે. આ ગામના વખાણ અમે અગાઉથી ખૂબ સાંભળ્યાં હતાં અને નજરે જોયું ત્યારે તે વખાણ અમને ઓછાં જ લાગ્યાં. આ ગામના શણગારમાં ગાંધીજી જેવા કટ્ટા સ્વદેશી પણ ખામી કાઢી શકે તેમ ન હતું. કેવળ વિશુદ્ધ ખાદી અને વનસ્પતિના શણગાર હતા, છતાં સૌન્દર્યમાં બીજા કોઇ ગામથી ઉતરે તેવા નહોતા. ખાદીનાં કપડાંને વિધવિધ રીતે બાંધીને તેની જુદા જુદા ઘાટની ઝાલરો બનાવેલી હતી. કેળના થાંભલા તથા નાળિયેરીની મોટી મોટી ડાળોની સુન્દર કમાનો બનાવેલી હતી અને તેનાં સ્થળે સ્થળે સૂતરના હાર જુદી જુદી રીતે ગુંથીને ગોઠવેલા હતા !

૫૦ મણ સૂતરનો પહાડ !

આ ગામમાં તેમજ આસપાસનાં ગામોમાં રેંટીયાપ્રવૃત્તિ પણ ધમધોકાર ચાલે છે. અમને એક ઓરડો બતાવવામાં આવ્યો. ત્યાં લગભગ પચાસેક મણ સૂતરનો પહાડ પડેલો હતો ! અહીં વણકરો પણ સારી સંખ્યામાં છે અને તેઓ સુરત જીલ્લામાં હોશિયાર ગણાય છે, એટલે સૂતરની વણવાની વ્યવસ્થા ગામમાં જ થાય છે. પણ આ બધાને ભૂલાવે એવો એક બનાવ તો સીસોદરાની જાહેર સભામાં બન્યો. અન્ત્યજ સ્ત્રીપુરુષો સભામાં બીજાઓથી જરા છેટે ઉભાં રહેલાં હતા માંચડા આગળ સારા સારા માણસોને બેસવાની જગા રાખેલી તે જરા ખાલી હતી. શ્રી વલ્લભભાઇની નજર પેલાં અન્ત્યજો ઉપર પડી. તેમણે ગાંધીજીને વાત કરી અને તેમણે તો સહુને બોલાવીને પેલી આગળની જગાઓ પર બેસાડયાં ! સભામાંથી કોઇ ઉઠીને ચાલ્યું ન ગયું, એટલું જ નહિ પણ કોઇ સ્ત્રી કે પુરુષના ચહેરા ઉપર નાખુશીનું ચિહ્ન પણ ન જણાયું. શ્રી. વલ્લભભાઇએ તો આ વાત પાકી કરવા પોતાના ભાષણ દરમિયાન જેઓ અન્ત્યજોનો સ્પર્શ કરવા રાજી હોય તેમના હાથ ઉંચા કરાવ્યા. ત્યાં તો ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા ઉંચા થયા ! ગાંધીજીનું સીસોદરાનું ભાષણ મુખ્યત્વે અન્ત્યજોનો સ્પર્શ કરવા વિષે જ થયું. તેમણે જણાવ્યું કે

ધર્મ સમજીને કર્મ કરો

"આજે તમે તમારા સહોદર ભાઇઓને તમારી વચ્ચે સ્થાન આપીને પવિત્ર થયા છો, પરન્તુ એ પવિત્રતા હમેશને માટે રાખજો. દૂઝણી ગાયને પાટુ ક્યાં મારીયે એમ ધારી મારી સેવા લેવા માટે, મને રાજી કરવા માટે આ તમે ન કરશો, પણ ધર્મ સમજીને કરજો. હું જે કંઇ સેવા કરૂં છું તે ધર્મ સમજીને જ કરૂં છું. મારે તમારી પાસેથી એ સેવાનો બદલો નથી જોઇતો. ધર્મને બદલા સાથે સંબન્ધ નથી. એને તો ઇશ્વર સાથે સંબન્ધ છે. મારે પ્રજાનો પગાર નથી જોઇતો. પગાર અને બદલો મને ઇશ્વર આપશે. હિન્દુ ધર્મ તો શીખવે છે કે માણસ જે કંઇ કરે તે કૃષ્ણાર્પણ કરે તો જ તેની સેવા ફળે. માટે આજે તમે અન્ત્યજોને અડવાનું જે પુણ્યકાર્ય કર્યું છે તે મારી સેવાના બદલા તરીકે કર્યું હોય

તો તેમાં તમારૂ કે મારૂ ભલું નથી યવાનું, પણ જ્ઞાનપૂર્વક કર્યું હશે તો જ તે શોભશે." શ્રી. વલ્લભભાઇએ તો બોરપાડમાંથી વિલાયતી ટોપીઓની હોળી દરેક સભામાં કરાવવાનું શરૂ કરી દીધેલું અને આ સભામાં તો તે હોળી મોટામાં મોટી થઇ. અહીં તિલક સ્વરાજ ફાળો પણ બીજાં ગામોના પ્રમાણમાં વધારે થયો હતો. આ બધી પ્રવૃત્તિ એટલા જ જોરથી કાયમ રાખવાની હોતાં શ્રી વલ્લભભાઇએ જણાવ્યું કે

સ્વરાજ્યની મજૂરી!

"આપણને મહાત્માજી કે બીજા કોઇ સ્વરાજ અપાવી નાખવાના નથી. તેમને તમે પૈસા કરી આપ્યા તે ઠીક છે, પણ એમ ન માનતા કે ગાંધીજી ઠીક સ્વરાજ ઉપાડી લાવવા સારૂ મજૂર મળ્યા છે, તેમને ચાર પૈસા આપી છૂટયા એટલે પરવાર્યા! એમ ગાંધીજીને મજૂરી આપીને છૂટી ગયે સ્વરાજ નથી મળવાનું. સ્વરાજની જે રસ્તો ગાંધીજીએ તમને સમજાવી છે તે જીવતોડ મહેનત કરીને પાળશો તો જ તમને સ્વરાજ મળશે."

રાતે અમે નવસારી પાછા આવ્યા. નવસારી તો પારસીઓનું મોટામાં મોટું મથક રહ્યું, એટલે ત્યાંનું ભાષણ વિશેષે પારસીઓને ઉદ્દેશીને જ હતું. તે આગળ બીજે છપાયું છે.* અહીં તો હિન્દુને ઉદ્દેશીને તેઓએ એ ભાષણમાં જે કહ્યું હતું તેટલો જ ભાગ ઉતારીશ:

હિન્દુઓની મોક્ષભૂમિ

"તમારો તો આ જ એક દેશ છે. આ દેશ છોડીને બીજા કોઈ દેશમાં તમે જગા તમે તમારી કરી શકો એમ નથી. આપણા શાસ્ત્રોમાં તો કહ્યું છે કે હિન્દુઓ માટે આ ભારતવર્ષને છોડીને બીજું મોક્ષ મેળવવાનું એક પણ સ્થાન નથી. તમારે સારૂ તો સદ્ગુણોને કેળવવાનું અને તમારા સદ્ગુણો દર્શાવવાનું આ જ સ્થાન છે. તમે હિન્દુસ્થાનને ઉજ્જવળ બનાવો, વીર પુરુષોની ભૂમિ બનાવો.

ફળિયે ફળિયે થર્મોપિલી

"હિન્દુઓના આ જગતના ઇતિહાસમાંના કાળા વિષે હું શું કહું? આપણો ઇતિહાસ ગૌરવવાળો છે. પરન્તુ આપણે આપણા પ્રાચીન વારસા ઉપર જ ઝૂઝીશું તો હારીશું. આપણા પૂર્વજો જેવા હતા તેવા આપણે થઇને બતાવવું જોઇએ. આપણા ઋષિમુનિઓએ આપણા ધર્મને બચાવવા સારૂ પોતાના અંગેઅંગના ટુકડા થવા દીધેલા છે. ટૉડ આપણને કહે છે કે 'યૂરોપમાં તો એક થર્મોપિલી છે, પરન્તુ હિન્દુસ્તાનમાં તો ફળિયે ફળિયે થર્મોપિલી જોવામાં આવે છે.' હિન્દુસ્તાનમાં કેવા વીર પુરુષો થઇ ગયા એને સારૂ હું તમને ઇતિહાસ શું બતાવું? હું તો તમને આટલું જ કહું છું કે હૃદય ઉપર હાથ મૂકી તમે તપાસી લો કે એ વીરતા અત્યારે આપણામાં છે?"

* 'નવસારી પારસીઓના આગળ'—પૃ. ૧૦૩૭

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

નિઃસ્વાર્થ લોભ

નવસારીથી ૨૨મીએ સવારે બારડોલી પહોંચ્યા. અહીં પણ ઉત્સાહ સારો હતો. અમારા ઉતારા આગળ મોટું મેદાન હતું અને ત્યાં લોક એકઠા થઈ ગયેલા તે ગાંધીજીના દર્શન વિના વેરાય જ નહિ. ઉપરે ઓરડામાં આવી દર્શન કરી વેરાઇ જવાનું તેમને સમજાવ્યું. પણ આમાંથી સ્ત્રીઓને સમજાવી શકાય તેમ ન હતું. તેમને તો દર્શન સાથે ગાંધીજીને ભેટ પણ ધરવી હતી. ગુજરાત કરતાં બીજા પ્રાન્તોમાં ગાંધીજી પ્રત્યે ભક્તિભાવ વિશેષ છે એવો મને ભાસ થયેલો, પણ સુરત જીલ્લામાં ગાંધીજી પ્રત્યે જે ભાવ જોયો તે ઉપરથી તો મારા મનને એમ જ થયું કે ગુજરાતનો આ એક જીલ્લો તો ભક્તિભાવમાં બીજા પ્રાન્તો કરતાં કોઈ પણ વાતે ઉતરે એમ નથી. ભેટની વાત આવી એટલે ગાંધીજી પણ ના કેમ પાડે? તેમને કાગળપત્ર લખવાનું કેટલુક કામ કરી લેવું હતું એટલે તેમના ખંડમાં થોડી સ્ત્રીઓ આવે અને તે જાય એટલે બીજી દાખલ થાય એમ શાન્તિથી સહુ આવીને દર્શન કરી જાય એવી ગોઠવણ રાખી. તેમની ગાદી આગળ ભેટ મુકવા માટે એક મોટો થાળ મુકી દીધો. આમ બેએક કલાક ચાલ્યુ અને ત્રાંબાનાણું, રૂપાનાણું તથા ઘરેણાંઓથી થાળ છલકાવા માંડ્યો. પણ અન્તે તો પ્રવાસના શ્રમથી બહુ થાકેલા એટલે ગાંધીજી ઉપર નિદ્રાદેવીએ અમલ ચલાવવા માંડ્યો. અમે કહ્યું કે હવે સ્ત્રીઓને આવવાનું બંધ કરીયે, પણ ગાંધીજીને તો પેલી ભેટનો લોભ લાગેલો તેઓ કહે કે 'એ બહેનો અહીં આવીને ચુપચૂપ ચાલી જાય છે તેમાં શી હરકત છે? તેઓ આવશે તોપણ હું તો નિરાંતે ઉંઘી શકીશ. તેઓ અહીં ઘોંઘાટ ન કરે એટલી જરા તેમને સૂચના આપજો.'*

આ નિઃસ્વાર્થ લોભ સ્વરાજની લોભી પ્રજાને વ્હાલો થઈ પડ્યો છે. લોકો ગાંધીજીને મૂર્તિમાન સ્વરાજ માનવા લાગ્યા છે અને તેમના દર્શનમાં સ્વરાજની આ મહાન પ્રવૃત્તિનાં દર્શન કરી તેઓ પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માને છે.

બારડોલીની જાહેર સભા ત્રણ વાગે ખરા તાપમાં હતી! લોકોને તડકામાં જ બેસવાનું હતુ એટલે ગાંધીજીએ પોતાનું ભાષણ ટુંકમાં પતવી નાંખ્યુ.

ત્યાંથી રાતે સુરત થઈ ગાંધીજી સિન્ધ જવા ઉપડ્યા. આમ એક અઠવાડિયાની અંદર ગાંધીજીએ ગુજરાતનાં લગભગ ૧૯ ગામની મુલાકાત લીધી અને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં લગભગ પચીસ હજાર ઉપર રૂપીયા એકઠા કર્યા. દાગીના તો જુદા.

અપૂર્ણ]

નરહરિ પરીખ

તા. ૮-૫-૧૯૨૧

માલેગાંવનો ગુન્હો

માલેગાવના અસહકારીઓએ જે પાપ કર્યા જણાય છે તેનાથી દરેક અસહકારીને લજ્જિત થવાનુ કારણ છે. માલેગાવના લોકોએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો, કર્મ છોડ્યું ને દેશને અને લડતને ભારે નુકસાન પહોચાડ્યું છે આપણે શાહુકાર—ખાનદાન હોવાનો દાવો ન કરીયે ને ગુન્હા કરીયે એ એક વાત છે, ને ખાનદાન હોવાનો દાવો કરીને ગુન્હા કરીયે તે બીજી વાત છે. કાળામા કાળુ નથી દેખાતું પણ દૂધમા કાળુ તુરત દેખાય; તેમ જ જ્યારે આપણે ચોકખા હોવાનો દાવો કરીને મેલા થઇયે ત્યારે આપણી ઉપર જગત થુ કે. 'આપણે તો ધર્મયુદ્ધમા મચ્યા છીયે,' 'આપણે શાન્તિથી જ કામ કરવું છે,' 'આપણે જાતે જ મરવું છે, આપણે કોઇને મારવા નથી,' આવી આવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરીને પછી આપણે મારીયે તો આપણે જગતને, પોતાને અને પરમેશ્વરને છેતરીયે માલેગાવના લોકોએ આવું જ કર્યું જણાય છે.

આ અકાર્યથી લડતને જરૂર ધક્કો પહોચ્યો છે. સ્વરાજ તેથી મોડુ તો થશે જ. કોણ જાણે છે કે આપણે મહિનામાસમાયે સ્વરાજ લઇને ન બેસીયે ? આપણે શરૂ કર્યું ત્યારે જે વેગ હતો તેના કરતા અત્યારે આપણો વેગ એટલો બધો વધ્યો છે કે આપણે કયારે પોતાનુ પાછું લેવાની શક્તિ મેળવીયે તેનું માપ કોઇથી કઢાય જ નહિ. પણ આપણે ભૂલો કરીયે તેટલુ મોડું તો થાય જ, એટલું એક બાળક પણ કહી શકે હિસાબ કરનારને ભૂલે ત્યાથી ફરી ગણવું પડે છે. તેમ આપણે પણ કરવું રહ્યું.

આપણી પ્રતિજ્ઞા એવી છે કે અમલદારો આપણને ગમે તેટલા ગુસ્સામા લાવે તોપણ આપણે તો સામે થવું જ નથી. આપણે માર ખાશુ પણ સામો હાથ ઉપાડશું નહિ તેમ નમશુ પણ નહિ. એમ છતા માલેગાવના અસહકારીઓએ એક સબ-ઇન્સ્પેક્ટર તથા બીજાઓને ઘાતકી રીતે મારી નાખ્યા જણાય છે.

કેટલાક અસહકારીઓએ કાયદાનો ભંગ કર્યો; તેમને સજા થઇ—તેમણે સજા વહોરી લીધી, તેમ છતા તેઓને લોકોએ બળાત્કારે છોડવ્યા. આમ કંઇ ખિલાફતનો બચાવ થાય નહિ, સ્વરાજ મળે નહિ.

તા. ૮-૫-૧૯૨૧

અસહકારનું મુખ્ય ને મોટું પદ શાન્તિ—અહિંસા—અમન છે. જેઓ શાન્તિનો ભંગ કરે છે તેઓ જ ખરા સહકારી છે. વિનીત પક્ષની મદદના કરતાં અશાન્તિ કરનારાની જ સરકારને વધુ મદદ મળે છે. એ ચાર અમલદારોને ગુમાવીને જો અસહકારને તોડી શકે તો સરકાર તેટલા અમલદારોને રહેવા જતા કરે તેમ છે.

હું ઘણી વેળા લખી ચુકયો છું કે શાન્તિ વિના સ્વરાજ કે ખિલાફતનો ફડચો અસંભવિત છે. વકીલ વકીલાત ન છોડે, વિદ્યાર્થીઓ નિશાળ ન છોડે, બીજા લોક પોતપોતાને લગતો અસહકાર ન કરે તો ચાલે. પણ કોઈ શાન્તિનો ભંગ કરે તે તો ન જ ચાલે. હિન્દુમુસલમાનની મિત્રતા, શાન્તિ અને સ્વદેશી એટલે રેંટીયો એ ત્રણ તો અનિવાર્ય શરતો છે, પણ તેમાંયે શાન્તિ મુખ્ય વસ્તુ છે. રઆાખળા માણસ ખાદી ન પહેરનારા રહે છતાં ઘણા પહેરતા થઇ જાય તોપણ ચાલે, થોડા હિન્દુમુસલમાન વઢે તે પણ સહન કરી શકાય; પણ શાન્તિનો તો એક માણસ પણ ભંગ કરીને ખુનખરાબી કરે તે અસહ્ય છે, તેથી દેશને ભારે નુકસાન થાય જ. શાન્તિની શરત એવી સખત છે.

પણ આખા હિન્દુસ્તાનને સારૂ કોણ જવાબદાર થઈ શકે ? આ સવાલમાં આપણી નિર્માલ્યતા છે. જો લોકો લૂંટફાટ કરે તો જેમ સરકારમાં તેને દબાવવાની શક્તિ છે તેમ લોકોને અશાન્તિ કરતા અટકાવવાની શક્તિ મેળવવામાં જ સ્વરાજનો સંભવ રહ્યો છે. આપણામાં લોકો પર શાન્તિ જાળવવા જેટલી અસર ઉપજાવવાની શક્તિ ન હોય તો આપણે સ્વરાજનો ખ્યાલ જ છોડવો જોઇયે લોકોની ઉપર આપણે અસર પાડી શકીયે છીયે એ શ્રદ્ધા ઉપર જ આપણી લડતનું આખું ચણતર છે. જો આપણે લોકોને શાન્તિ જાળવવાનું ન શીખવી શકીયે તો આપણે કબૂલ કરવું જ પડે કે આપણે સ્વરાજ મેળવવા લાયક નથી બન્યા તેથી સર્વ સ્વયંસેવકોએ આ વાત ઉપર પૂરો ભાર મુકવાની જરૂર છે.

શરાબી ભલે શરાબ ન છોડે, ખિતાબી ભલે ખિતાબને વળગી રહે, અમલદાર ભલે ઉદ્ધતાઇ વાપરે, સિપાહી ભલે આપણને મારે, તેમ છતાં આપણે મૂંગે મ્હોડે એ બધું સહન કરીયે અને શાન્તિ ન છોડીયે.

ત્યારે આપણે શું કરીયે ? માલેગાંવને સારૂ આપણે શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીયે ? પ્રથમ તો માલેગાંવના ગુન્હેગારોને શોધી કાઢીને તેઓને સમજાવીયે કે જેઓએ ગુન્હો કર્યો છે તેઓએ તે કબૂલ કરવો ને ઇરાદાપૂર્વક ફાંસીએ ચડવું. આપણે દરેક

આપણી જબાન ઉપર કાબુ મેળવવો ને બીજાની પાસે મેળવાવવો. આપણે તીખા ભાષણો છોડવાં; દરેક પ્રસંગે સભાઓ કરવાની અને હડતાળો પાળવાની આદત છોડવી; સરકારના દોષોનો જ વિચાર કરવાને બદલે આપણા દોષો જોતા—આપણી નબળાઇઓ તપાસતા શીખવું ને તે કાઢવાના ઉપાયો યોજવા. પંડિત અરજુનલાલ શેઠી પકડાયા. લોકોનાં ટોળા એકઠાં થયાં ને ધાંધલ મચાવી. આને હું નામર્દાઇનું લક્ષણ ગણું છું. તેઓ જેલમાં જવા માગતા નથી; તેઓ શેઠીજીને જેલમાં જવા દેવા ઇચ્છતા નથી; તેથી જ્યારે જ્યારે કોઇ પકડાય ત્યારે માત્ર ધાંધલ કરી મુકવામાં જ તેઓ મહત્ત્વ સમજતા જણાય છે. જો શેઠીજીના જેલ જવાથી ખરેખર શૌર્ય ચડયું હોય તો લોકો પોતાનુ કર્તવ્ય વધારે સમજે, પોતાને કરવાનો અસહકાર પૂરો કરે ને સ્વરાજ મેળવીને બેસી જાય. પોતે દુર્વ્યસનો છોડે, પોતે પરદેશી કાપડ પહેરતા હોય તે ફેંકી દે, રેંટીયો ચલાવતા ન હોય તો ચલાવવાનું શરૂ કરી દે. શેઠીજી પકડાતા જેઓએ ધાંધલ મચાવી તેમાના કેટલા શરાબી હતા, કેટલા પરદેશી કપડાં પહેરનારા હતા, કેટલા રેંટીયા ચલાવનારા હતા એ જાણવા જેવું છે. બાપના જીવતાં જે પુત્ર બાપના સદ્‌ગુણોની નકલ ઓછી કરતો હોય તોપણ બાપ મર્યે તો સંપૂર્ણતાએ તેમ કરે તે સપુત છે; નહિ કે જે ખૂબ રોકકળ કરી મુકે અથવા ખૂબ ન્યાતવરા કરવામા મચી જાય. ધાંધલ કરવાથી, શેઠીજીને ધાંધલથી છોડવવાથી, સ્વરાજ મળે નેમ નથી. તેથી તો સ્વરાજ મળતાં કંઇક ઢીલ જ થશે. પણ આપણું કર્તવ્ય કરવામાં આપણે વધારે તેજ બનશું તો સ્વરાજ વહેલું મળશે જ અને આપણે શેઠીજીને પણ આપણી વચ્ચે વહેલા પાછા વધાવવાની તાકાત મેળવીશુ. એટલે માલેગાંવનું એક પ્રાયશ્ચિત્ત તો એ જ છે કે આપણે પોતે આપણા મન પર, આપણા ગુસ્સા પર વધારે કાબુ મેળવી લેવો, આપણે વ્યસન છોડવાં અને રેંટીયો ચલાવતા ને કેવળ ખાદી પહેરતા થઇ જવું.

ગાંધીજી ગુજરાતમાં

[પૃ. ૧૦૪૯થી ચાલુ]

[પૃ. ૧૦૪૯થી ચાલુ]

દયાધર્મ

સિન્ધમાંથી પાછા ફર્યાં બાદ ગઈ તા. ૪થીએ ગાંધીજીએ કપડવંજ, ઠાસરા તથા નડિયાદની મુલાકાત લીધી. અમદાવાદના સ્ટેશને જ એક નોંધવા જેવો કિસ્સો બન્યો. એક અપંગ બાવો રતલામથી અમદાવાદ આવેલો. તેનું શરીર કેવળ હાડપિંજર હતું અને તેના હાથપગ અશક્તિથી જુદા થઇ ગયેલા હતા. તે રાત્રે અમદાવાદ આવ્યો હતો અને પોર્ટરોએ ગાડીમાંથી ઉપાડી તેને સ્ટેશનના પ્લૅટફોર્મ ઉપર મુકી દીધેલો. આખી રાત ત્યાં જ પડયો રહ્યો! સવારે કેટલાયે મુસાફરો ત્યાં થઇ પસાર થઈ ગયા અને કેટલાય રેલવેના કામદારોએ આ બાવાને જોયો, પણ કોઇનું તેના પર ધ્યાન ન ખેંચાયું. તે બાવાના સદ્ભાગ્યે ગાંધીજી પોતાના નિયમ વિરુદ્ધ તે દિવસે ગાડી ઉપડવાના વખત કરતા દશેક મિનિટ વહેલા સ્ટેશન ઉપર આવ્યા. તેમણે આ બાવાને જોયો અને તેમનું દયાભીનું હૃદય દુઃખી થયું. તેમણે પોતાના પીવાના દૂધમાંથી તેને દૂધ પીવડાવવાનું કહ્યું અને મહીપતરામના અનાથાશ્રમમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. આ કિસ્સો છે તો નાનો, પણ ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં કહીયે તો આપણા દેશમાંથી દયાનો લોપ થયો છે તેનો સ્પષ્ટ સૂચક છે.

કપડવંજ

કપડવંજ અમે સાડાદસ વાગ્યે પહોંચ્યા. કપડવંજના જાહેર જીવનના આત્મા ભાઇ હરિભાઇ ગાંધીજીની સાથે પ્રવાસમાં કેટલોક વખત રહેલા હોઇ પ્રવાસની વિટંબણાઓથી માહિતગાર હતા એટલે ગાંધીજીને ઉતરવાની તથા ત્યાં તેમને શાન્તિ આપવાની તેમણે કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરી હતી. પરન્તુ અવ્યવસ્થિત સરઘસનો ત્રાસ ગાંધીજીને નસીબે ટળી શકે એવી વ્યવસ્થા તો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

કપડવંજ ગુજરાતમાં બહુ જૂનું શહેર છે. તેનું નામ જ સૂચવે છે તેમ કાપડના વણાટનું તે મોટું મથક હતું અને ત્યાં બહુ ઝીણું સૂતર કંતાતું. તેની પાઘડીઓ વહોરા લોક વણતા. ગામમાં ગાંધીજીને આવકાર આપવા માટે જે સ્વદેશી અને વિદેશી વસ્તુઓના શણગાર કર્યાં હતા તેમાં એક દરવાજો સૂતરથી શણગારેલો હતો. અમને કહેવામાં આવ્યું કે આ સૂતર પચાસ વર્ષ પહેલાનું કંતાયેલું એક ઘરમાંથી મળી આવેલું હતું! અમે તે તપાસ્યું. મીલના સૂતરને આંટે એવું તે હતું.

આરામ લીધા પછી કપડવંજનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. પ્રથમ મસજીદમાં જવાનું હતું. હમણાં મૌ. શૌકતઅલી ગાંધીજીની સાથે ફરી શકતા નથી, પરન્તુ તેમને બદલે તેમના સગા અને મુરાદાબાદના અસહકારી બૅરિસ્ટર મૌ. મોઆઝમઅલી સાથે ફરે છે. મસજીદમાં તેમને મુકીને ગાંધીજી સ્ત્રીઓની સભામાં ગયા.

સ્ત્રીઓ તરફનો સત્કાર

ત્યાં ગાંધીજીની બેઠક આગળ પીળેલા ચોખાના સાથીઆ પૂર્યા હતા અને સુન્દર દીવીઓમાં ઘીના દીવા બળી રહ્યા હતા. કેટલીક બહેનોએ ગાંધીજીનું પૂજન કર્યું અને એક બાળાએ ગાંધીજીને સોનાની રાખડી બાંધી. સ્ત્રીઓમાં ઉત્સાહ ભારે હતો, પણ નવો ઉત્સાહ એટલે અશાન્તિ વધી હતી. સ્વરાજ અથવા રામરાજની બધી શરતો ગાંધીજીએ તેમને સમજાવી અને પવિત્ર થવાનો ઉપદેશ કર્યો. રેંટીયો ચલાવવાનું સમજાવતાં કહ્યું:

"જેમ આપણે ઘરમાંથી ચૂલો કાઢી નાંખીયે તો આપણા ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર પાણી ફરી જાય અને સ્ત્રીઓ વંઠી જાય તેજ પ્રમાણે રેંટીયા વિના પણ વંઠી જવાય."

પછી તિલક સ્વરાજ ફંડ માટે માગણી કરી અને તેનો જવાબ સ્ત્રીઓએ સારો વાળ્યો બધું મળીને લગભગ પાંચસો રૂપીયા ઉઘરાણું થયું, તથા દાગીનામાં બંગડીઓ, વીંટીઓ, અછોડા વગેરે ઠીક મળ્યાં.

પછી ત્યાંની વણાટશાળા જોઇ અને ત્યાંની જાહેર સભામાં ગયા. હજાર માણસોની સંખ્યા અને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં ઉઘરાણાની રકમને લોકોની 'સ્વરાજપિપાસાનું' માપ ગણીયે તો કપડવંજના પુરુષોની સભા કરતા સ્ત્રીઓની સભા બહુ ચડી જાય. કપડવંજની વહોરા કોમ વેપારમાં ચતુર અને સાહસી છે તેઓ કેટલાક કારણસર સભામાં પ્રથમથી જ હાજર ન હતા. એટલે તેમની ગેરહાજરી માટે દિલગીરી દર્શાવીને તેમને સંબોધીને ગાંધીજીએ જણાવ્યું:

વહોરા કોમને ઉપદેશ

વહોરા કોમે પણ સ્વરાજની અને હિન્દુસ્તાનની સેવા કરવાની છે તેમનો ખિલાફતના કામમાં હિસ્સો છે. સ્વરાજના કામમાં ધનિકોની પૂરેપૂરી સેવા લેવા હું ઇચ્છું છું. તેઓ બહારથી ખૂબ ધન કમાઇ લાવે છે. તેમને લાજમ છે કે તેઓ તેમના પૂરા હિસ્સાનું દાન તિલક સ્વરાજ ફાળામાં આપે. 'દાન' શબ્દની રૂઢિ પડી ગઈ છે તેથી હું 'દાન' શબ્દ વાપરૂં છું, બાકી એ પ્રયોગ તો ખોટો છે. કારણ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં આપવું એ તો વેપાર છે, સ્વરાજનો સોદો છે, તિલક મહારાજ પ્રત્યેની ફરજ છે. સોદામાં આપેલું અથવા ફરજ અદા કરવા જે અપાય તે દાન ન ગણાય."

ઇશ્વર આપણને સજા કરી રહ્યો છે"

અન્ત્યજો સંબન્ધી તેઓ બોલ્યા:

"આપણી પ્રજા ગોરા ઘોડાના માણસ આગળ ડરે છે, તેમ ભંગીઓ આપણાથી ડરે છે. જ્યાં સુધી આપણે તેમને માટે ગોરા ઘોડાના બન્યા છીયે ત્યાં સુધી સ્વરાજને રામરામ સમજવા. આપણે તેમને ભંગી માનીને દૂર રાખીયે છીયે તો, આખી દુનિયા

આપણને ભંગી માનીને અડવા દેતી નથી. આફ્રિકાથી આવેલા કોઇને પૂછો કે ત્યાં દારૂ પીનારો, વેશ્યાગમન કરનારો, જુગાર ખેલનારો ગોરો તમારાથી અભડાય છે કે નહિ? રેલવેમાં, ટ્રામમાં, ફૂટપાથ ઉપર ગોરાની સાથે આપણાથી ન ચલાય, જે જગાએ ગોરા વેપાર કરતા હોય ત્યાં આપણાથી વેપાર ન થાય, જ્યાંથી તે રોટી લેતા હોય ત્યાંથી આપણાથી રોટી ન લઇ શકાય. બધે આમ નથી થતું એ હું કબૂલ કરું છું. હું અંગ્રેજોને અન્યાય કરું એવો નથી. મારે તેમની સાથે અદાવત નથી. પણ મેં ઘણી જગાએ જોયેલું છે કે જ્યાં ગોરા રહે, સૂવે, પાણી પીયે અથવા ખાય ત્યાં આપણને રહેવાની રજા નથી. પરન્તુ ગોરાઓ તો તેમનુ શરીર અભડાવાની બીકથી આરોગ્યને બહાને આપણને દૂર રાખે છે. આત્મા અભડાશે એવું તેઓ નથી માનતા. પણ આપણે તો અન્ત્યજને અડવાથી આપણો આત્મા અભડાશે; આપણને ઇશ્વર સજા કરશે એમ જ માનતા થઈ ગયા છીએ ! ઇશ્વર તો અત્યારે જ આપણને સજા કરી રહ્યો છે. દુકાળો, સંકટ, કૉલેરા, મરકી, રાજ્યના અત્યાચાર એ બધા કરતા વધારે કયેરા કયા હોય? માટે હું હિન્દુ સમાજને વીનવીને કહું છું કે હિન્દુપણું અસ્પૃશ્યતાને પોષવામા નથી પણ તે દોષ ટાળવામાં છે."

જાહેર સભામા પાછળથી વહોરાઓ આવ્યા હતા અને તેમણે બધા એકઠા મળી વિચાર કરી તેમની કોમ તરફથી સ્વરાજ્ય ફાળામા મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પછી ભંગીવાડામા થઇ ગાંધીજી કઠલાલ જવા ઉપડી ગયા હતા.

કઠલાલ

કઠલાલમા ખેડા જીલ્લાની મહેસૂલની લડતના વખતના પોતાના સુન્દર સ્મરણો વિષે, તેની તરફથી પોતે બહુ મોટી આશા રાખેલી તે વિષે તથા હાલમાં કઠલાલમાં ચાલી રહેલા પક્ષાપક્ષી અને કંકાસને લીધે પોતાને કેટલું દુઃખ થાય છે તે વિષે કહી ગાંધીજીએ લોકોને સ્વરાજની શરતો સમજાવી હતી. સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને તેમણે જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા તે ટાંકવા જેવા છે:

સ્ત્રીઓ જ ધર્મરક્ષક

"ધર્મ સાચવવો એ નથી બ્રાહ્મણોના હાથમા કે નથી પુરુષોના હાથમા. એ તો સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે. સમાજનો પાયો ગૃહ છે અને ધર્મ ગૃહમાં કેળવવાનો છે. ગૃહના સુવાસ આખા સમાજમાં ફેલાશે. કોઇ શહેરમાં ગમે તેટલો ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હોય, ગમે તેટલી આબાદી દેખાતી હોય, પણ ત્યાં જો ગૃહ સારાં ન હોય તો એ શહેર સારું નથી એમ હું તુરત કહું. સ્ત્રીઓ જ ગૃહની દેવતાઓ છે. એ જો ધર્મ ન પાળે તો પ્રજાનું સત્યાનાશ વળી જાય. યાદવકુળનો શ્રીકૃષ્ણે સંહાર કર્યો હતો તેનું કારણ એ જ હતું કે યાદવ સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થઇ ગઇ હતી, તેઓ તેમનો ધર્મ ભૂલી હતી. માટે તમને હું પવિત્ર થઇને ધર્મનું પાલન કરવાનું કહું છું અને તમે પવિત્ર થઇને બને અને બો.

તા. ૮-૫-૧૯૨૧

ભારતવાસીને એટલે હિન્દુ અને મુસલમાનોને આ સ્વરાજની, ધર્મની લડતમાં બળ મળે એવો આશીર્વાદ આપો એ માગું છું.”

રાતે ૮ાા વાગે નડિયાદ જવા નીકળ્યા. નડિયાદથી રાતની ગાડીમાં નંદરબાર તરફ જવાનું હતું, પણ રસ્તામાં મોટર ખોટકી પડી એટલે મધરાત પછી નડિયાદ પહોંચ્યા ત્યાં જ રહેવું પડ્યું. બીજે દિવસે સવારે નડિયાદમાં સ્ટેશન બહારના ચોગાનમાં જાહેર સભા થઈ. સભા માત્ર જ દસ મિનિટ ચાલી હશે, કારણ જે ગાડીમાં ગાંધીજીને જવાનું હતું તે સ્ટેશનમાં આવી ઊભી હતી. આ થોડી મિનિટોમાં ગાંધીજીએ લોકોને રેંટિયામાં જ રાત-દહાડો મચી જવાનો ઉપદેશ કર્યો.

નરહરિ પરીખ

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૫-૪-૧૯૨૧

૬ સરકારની સંકડામણ

મારી નાગપુરની મુલાકાત દરમિયાન મને ડૉ. ચોળકર ઉપર જે ભાષણને માટે કામ ચાલ્યું છે તે વાચવા મળ્યુ પોલીસના માણસના હાથનો રિપોર્ટ છતા આ ભાષણ સાવ નિર્દોષ છે. ના. વાઇસરાયના શબ્દોમા કહીએ તો તે 'વિશેષણો વગરનું' છે. આખું ભાષણ પહેલેથી છેલ્લે સુધી રીતસર દલીલો વાળું છે.

પણ 'પ્રજાસત્તાક રાજ્યતન્ત્ર'ની એમા ચર્ચા કરવામા આવી છે એ મારે દોષ એમાં રહેલો છે! જો આને ગુન્હો ગણવામાં આવે તો મહાસભાના લગભગ એકેએક અનુયાયીને ગુન્હેગાર ગણવો રહ્યો. કારણ સંપૂર્ણ સ્વતન્ત્રતા વગર પોતાના જન્મસિદ્ધ હકો પામવાની તેને આશા ન જણાય તો પ્રજાસત્તાક રાજ્યતન્ત્ર સ્થાપવાનો વિચાર તેમજ તજવીજ કરતાં તે અચકાશે નહિ.

હકીકત તો એ છે કે મધ્ય પ્રાન્તમા તેમજ બીજે દારૂનિષેધની હીલચાલની અસર થવા લાગી છે અને સરકાર હવે તેને બરદાસ કરી શકે એમ નથી. શ્રીયુત

ભગવાનદીનજી જેમને લોકો મહાત્મા કહીને બોલાવે છે તેઓ નાગપુરના દિનપ્રતિદિન ખીલતા જતા અસહયોગ આશ્રમના માનવંતા આચાર્ય છે. તેઓ સરસ વક્તા અને કાર્યકર્તા છે. આબકારીના રક્ષણ ખાતર એમને મ્હોડે તાળું દેવાનો સરકારનો ધર્મ (!) રહ્યો. મધ્ય પ્રાન્તો અને બીજે ચાલી રહેલી પકડાપકડી અને કેસોનો બીજો અર્થ હું કરી જ શકતો નથી. જેઓ પીઠાવાળાઓને અગર પીઠામાં જનારાઓને મારઝૂડ કરવા લોકોને ઉશ્કેરે અગર જાતે તેમને મારઝૂડ કરે તેમની પર અલબત્ત કામ ચલાવો; પણ આટલે દહાડે આજે ઉઠીને રાજદ્રોહની કલમો હેઠળ લોકો પર કામ ચલાવવાનું કંઇ કારણ? જવાબ સ્પષ્ટ છે. દારૂનિષેધની આ હીલચાલમાં જોખમદાર માણસોને હાથે કોઇ પણ જાતના જોરજબરાઈ થતા નથી. બેજવાબદાર લોકોને હાથે ક્યાંક થતાં છમકલા એક ક્ષણમાં અટકાવી શકાય એમ હોય છે. પણ સરકારને એ ક્યાં જોઇયે છે? એને તો દારૂઅફીણની ઉપજ ડૂબવા બેઠી છે તેની બળતરા ઉઠી છે. અને તેથી આ આખ ફાટતું અટકાવવાને વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબી ગમે તેવા પગલા લેવા તેણે નિશ્ચય કર્યો છે,

આ ચિકિત્સા જો ખરી હોય તો તેનો ઉપાય પણ સાવ સહેલો છે. કાર્યકર્તાઓ પર કામ ચલાવવાનું લુલુંલંગડુ બહાનું પણ આપણે સરકારને ન મળવા દેવું. ચાલુ રાજ્યતન્ત્રની સામે અપ્રીતિ પેદા કરવી એટલો જ જો રાજદ્રોહનો અર્થ હોય તો તેવી અપ્રીતિ કરવી એ અત્યારે પુણ્ય છે એ દરેક હિન્દીનો કર્તવ્યધર્મ છે પણ આ ધર્મનો પ્રજાને ઉપદેશ કરવાની આજે જરૂર નથી ચાલુ રાજ્યતન્ત્રને માટે પ્રજામાં કોઇ પણ જાતનો પ્રેમ છે જ નહિ. ખિતાબદારો ખિતાબો રાખી રહ્યા છે તે તેમને એ ગમે છે એટલા સારૂ નહિ, પણ તેમનામાં પોતાના ધનવૈભવ ખોવાનું જોખમ ખેડવા જેટલી હિમ્મત નથી એટલા માટે. મને એકથી વધુ એવા દાખલાઓની ખબર છે જેમાં જાગીરદારોને તેઓ સરકારના આશ્રિત રહેવું છોડી દે તો તેમની જાગીરો જપ્ત થવાની ધમકી મળેલી છે. બીજા પણ અનેક એવા લોકોને હું જાણું છું જેઓ પોતાના રોજગારને ધક્કો પહોંચવાની બીકથી જ પોતાના ખિતાબો અગર સરકારી માનપાનને પકડી રહ્યા છે; આટલે સુધી સરકારનો દોર અસર કરે છે. પણ આ વર્ગના લોકો સુદ્ધા જે રાજ્યતન્ત્રની હેઠળ પોતાને બે પાંચ લાખ રૂપીયા મળવા છતાં બીજી બાજુએ દેશના કરોડો રૂપીયા કશા વળતર વગર દેશની બહાર તણાઇ જાય છે એ રાજ્યતન્ત્રને દફનાયેલું જોઇ રાજી જ થાય એ વિષે મારા મનને શંકા નથી.

તા. ૫-૪-૧૯૨૧

તેથી જ હું ફરીફરીને કહું છું કે આ રાજ્યની સામે અપ્રીતિ ફેલાવવાના કાર્યમાં રોકાવાની આપણે જરૂર નથી. પ્રજાની આંખ આગળ અત્યારે આ રાજ્યતન્ત્ર જેટલું કાળું છે તેથી વધારે કાળું આપણે ચિતરી શકવાના જ નથી. આપણે તો એ રાજ્યતન્ત્રને દફનાવવાનો રસ્તો જ લોકોના હાથમાં મુકી છૂટવું જોઇયે. એ રસ્તો આત્મશુદ્ધિનો છે. જ્યારે દારૂ ન પીવાને અગર તો રેંટીયો કાંતવાને ગુન્હો ગણવાનું જાહેર કરવાની સરકારને ફરજ પડે એવી સ્થિતિમાં આપણે તેને લાવી મુકીશું ત્યારે જ સરકાર પૂરી સંકડામણમાં આવશે. આપણે સમજી જવું જોઇયે કે જ્યાં સુધી આપણે ચાલુ રાજ્યતન્ત્રથી અંજાઇને અગર તો અંજાયાનો દેખાવ કરીને અથવા તો તેને સખ્તી ચલાવવાને નામનું પણ બહાનું આપીને તેને પ્રતિષ્ઠા પહેરાવીયે છીયે ત્યાં સુધી જ એ નભી શકે છે.

પણ આપણી હીલચાલની અસર થતી જાય છે તેમ તેમ સરકારને સંકડામણ પણ લાગવા માંડે એ દેખીતું છે. જુદા જુદા પ્રાન્તોમા નવા નવા સખ્તીનાં પગલાં લેવાવાનું ચાલુ છે. બિહાર સરકારે તેમાં પહેલ કરી છે. હવે સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે પણ અસહકારની પ્રવૃત્તિને 'ક્રાન્તિકારક' તરીકે જાહેર કરી છે ! આટલા દિવસ સુધી 'ક્રાન્તિ' શબ્દથી ખુનામરકીનો અર્થ સૂચવાતો, અને એ અર્થમાં જામેલી સત્તાઓ તરફથી તેની હમેશાં નાલેશી થતી આવી છે. પણ અસહકારની પ્રવૃત્તિને 'ક્રાન્તિકારક' કહીયે તોપણ એ હથિયાર અને ખુનામરકીની ક્રાન્તિ નથી. એ સ્વાભાવિક ઉન્નતિની ક્રાન્તિ છે, એ લોહી વગરની ક્રાન્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિ વિચારનો પલટો છે, અન્તરપલટ છે. અસહકાર આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે અને તેથી માણસના વિચારોમાં તે અલબત્ત ક્રાન્તિ કરી મુકનાર વસ્તુ છે. તેથી તેને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન એ જબરાઇથી સહકાર કરાવવા સમાન છે.

આમ આ પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવાના હુકમો બીજા શબ્દોમા રેંટીયા શરૂ કરવાની કે દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિને દાબી દેવા અગર તો તેમા દખલ દેવાના અને એ રીતે દંગાતોફાનનો જુસ્સો ઉશ્કેરવાના હુકમો જ ગણાશે. કારણકે, આડકતરી રીતે પણ લોકોને પરદેશી કપડાં પહેરવા કે દારૂનાં પીઠાંને આશ્રય આપવાની ફરજ પાડવાનો પ્રયત્ન તેમના જુસ્સાને ઉકાળવાનો જ. પણ આપણી જીત તો આપણે આટલી હદ સુધીની જબરાઇ તેમજ જુસ્સાની સામે પણ સામો હાથ ન ઉગામતાં જ્યારે આપણી શાન્તિ ડગવા નહિ દઇયે ત્યારે જ છે. આપણી ખામોશીથી જ આપણે સરકારના પાગલપણાને જમીનદોસ્ત કરવું જોઇયે. આપણે ઘડી ન ભૂલવું

જોઈએ કે પશુબળ જેટલું તેને તાબે થવાથી પોષાય છે તેટલું જ તેની સામે સામું પશુબળ વાપર્યાથી પણ પોષાય છે. તેથી એકેએક કાર્યકર્તાને મારી આગ્રહભરી સલાહ છે કે તેમણે આ સરકાર વિષે ભાષણ કરવું કે બોલવું પણ છોડી દઈ અને માત્ર એની બુરાઈ જોઈ લઈ સહકાર દ્વારા તેની આણ માનવાનું જ છોડી દેવું અને એવા અસહકાર દ્વારા આ બૂરા રાજ્યતન્ત્રને સાવ નોખું પાડી એકાકી કરી મુકવું.

પણ અસહકારની પ્રવૃત્તિ સામેની આ ઝુંબેશમાં બિહાર પ્રાન્ત બીજા બધાને પાછળ મુકે એમ છે. નવા નવા જાપતા અને સખ્તીના પ્રકારો શોધવામાં બિહાર સરકારને કોઈ આટી શકે તેમ નથી. ત્યાંની સરકારે હવે મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરો અને નોકરોને પણ અસહકારની બાબતમાં જાપતાના હુકમો કાઢયા છે ! તેમને અસહકારી સભાઓમાં ભાગ લેવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. સરકારનો ઠરાવ મેં જાતે નથી વાંચ્યો, પણ મને કહેવામાં આવ્યું છે કે એવો જ એનો મતલબ છે. જો આ ખરૂં હોય તો મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરોને તેમજ નોકરોને મારી એવી સલાહ છે કે તેમણે બિહાર સરકારના આ હુકમની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરવી અને સરકારને મ્યુનિસિપાલિટીઓને વીખેરી નાખવા આહ્વાન કરવું. મતદારોએ પણ તેમનામાં પાણી હોય તો એના એ કાઉન્સિલરોને ફરી ફરી ચુંટી મોકલવા અને સરકારને કાં તો આખા મ્યુનિસિપલ રાજ્યતન્ત્રને બંધ કરી દેવા અને નહિ તો ઉપર્લો ઉદ્ધત ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવા ફરજ પાડવી.

હિન્દી સરકારે તેના પહેલા ઠરાવમાં જે વલણ જાહેર કરેલું હતું તે યોગ્ય હતું. તેમા પ્રત્યક્ષ ખુનામરકી ન થાય અને અસહકારીઓ અહિંસાની મર્યાદાઓ પાળે ત્યાં સુધી તેમના બોલવા અને વિચારો ફેલાવવાની આડે ન આવવાની સરકારે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પણ મેં તો તે જ વેળાએ સરકારની આ પ્રતિજ્ઞા વિષે મારો અણવિશ્વાસ જાહેર કર્યો હતો. એ ઠરાવ ઘડનારાઓએ કેવળ ઉદાસીનતા રાખીને અગર તો ચાલવા દઈને આ પ્રવૃત્તિને અનાયાસે મરી રહેલી જોવાની ઉમેદ રાખી હતી. પણ એણે તો ઉલટું જોર કરવા માંડયું અને સરકારી સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા તોડી પાડીને, પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર જમાવીને અને દારૂની આવક ઉપર કાપ મુકીને ખરેખર અસરકારક થવા માંડયું. તે જ ઘડીએ સરકારને સાચો ધ્રાસકો પડયો અને તેને સખ્તીની શરૂઆત કરી દઈ આ પ્રવૃત્તિનો ફેલાવો અટકાવવાનાં પગલાં લેવાં માંડયા. અને આ તો હજુ સરકાર રમત કરી રહી છે. ખરી સખ્તી તો હજુ હવે ચાલવાની છે એ સમજી આપણે તેને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. શાન્તિને વળગી

રહી આત્મશુદ્ધિનો આપણો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાનો આપણો નિશ્ચય જેવો ને તેવો અચળ અને અડગ રહેવો જોઇયે. આપણે ઓડવાયરશાહીના કાળા કેર વર્તેલા જોવા પડશે અને એ આગમાં થઇને અણીશુદ્ધ બહાર નીકળી સીતાજીની પેઠે જ આપણે પણ હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેની આપણી એકનિષ્ઠ ભક્તિ—આપણી વફાદારી સિદ્ધ કરી આપવી પડશે.

વિચારમય જીવન

મારી મુસાફરીઓમાં કડવા અને મીઠા એમ બન્ને અનુભવો થયાં કરે છે. મધ્ય પ્રાન્તની મુસાફરી લાંબા કાળને સારૂ મને યાદ રહેશે. વર્ધા સત્તરમીએ સવારે પહોંચ્યા. તે જ દહાડે મોટરથી આર્વી અને આષ્ટિ જવાનું હતું. પન્થ લગભગ ૫૦ માઇલનો હતો. બપોરના એક વાગે નીકળી રાતના દસ વાગે પાછા વર્ધા પહોંચવાનું હતું. પણ ઇશ્વરે જુદું જ ધાર્યું હતું. જતાં રસ્તામાં મોટર ખોટકી. આષ્ટિ તો મુસીબતે પહોંચ્યા. પાછા ફરતાં બીજી મોટર પણ ટૂટી, ને આ વેળા એવી જગ્યાએ કે જ્યાં કશી મદદ ન મળી શકે. છેવટે એક ગામડા નજીક પહોંચ્યા. ત્યાંથી ગાડામાં જવાનું ઠર્યું. રાતના એક વાગે ગાડાની મુસાફરી શરૂ થઇ. હું થાક્યો હતો, ઉંઘ પણ ભરાઇ હતી. મને શી દરકાર કે બળદ કેવા છે, તેનો હાંકનારો કેવો છે એ જોઉં ? ઉંઘમાંયે હું એટલું સાંભળી શકતો હતો કે બળદ ઘોડાવેગે જતા હતા. વળી વચમાં જરા ધીમા ચાલે. પણ મોટે ભાગે દોડતા જ હતા. બળદ દોડે એ કોને ન ગમે? મેં વિચાર્યું, "ઠીક છે; આપણે વહેલા ઘેર પહોંચશું. આ તરફના બળદ સારા હશે."

સવાર પડી—જાગ્યો. મેં જોયું તો હાંકનારના પરોણામાં તો આર હતી ને તે આર વારંવાર બળદની પૂંઠમાં ઘોંચીને તેનાથી તે પ્રાણીઓને દોડાવતો હતો. બળદ આ ત્રાસથી રસ્તામાં શેરી રહ્યા હતા.

આ દશ્ય જોઇ મારી દીન દશા જો વાંચનાર કલ્પી શકતો હોય તો કલ્પી લે. તે જ ક્ષણે ગાડામાંથી ઉતરી જવાની ઇચ્છા થઇ. મોટરની મુસાફરી આના કરતાં તો હજારગણી સારી એમ થયું. વળી મેં વિચાર્યું કે મોટરના કારખાનામાં મોટર બનાવનાર અંગ્રેજ અમેરિકનની શી વલે થતી હશે એ કોણ જાણે? બળદગાડીમાં બેસવું એ મોટરમાં બેસવા કરતાં થોડું પાપ નહિ હોય? આમ મનની સાથે ઘાટ ઘડ્યે

જતો હતો ને બળદનો ત્રાસ જોયાં કરતો હતો. એકેક મિનિટ તો સહન કર્યું. પછી બળદના માલીકની પાસેથી પરોણો માગ્યો. તેણે તે આપી દીધો.

તે સમજ્યો. મને તે ઓળખતો ન હતો. મને 'બાવાજી' નામથી બોલાવતો. હતો. 'મહાત્માજી' કરતાં 'બાવાજી' મને વધારે પ્રિય લાગ્યું. મારા પોસાક પરથી તેણે મને 'બાવો' માન્યો. 'બાવાજી'નો પોશાક પહેરવો સહેલ છે. 'બાવાજી'ના ગુણ-મેળવવા દોહલા છે. છતાં હિન્દુસ્તાનના ભોળા લોક તો પહેરવેશની સાદાઇથી સદાય ભોળવાયા છે ને ભોળવાયે જશે.

મેં ગાડીવાનને લાકડીને બૂઠે છેડેથી વાપરવા ભલામણ કરીને લાકડી પાછી આપી. બળદને દોડાવવાની કંઇ જરૂર નથી, કલાક મોડા પહોંચું તેની તેણે ફીકર. ન કરવી એમ કહ્યું. તેને મેં આર કાઢી નાંખવા વીનવ્યો. તેણે તેમ કરવાનું વચન-આપ્યું. તે પાળશે કે નહિ તે જુદો સવાલ છે.

આ બનાવની મારા મન ઉપર ઠીક અસર થઇ. આપણું જીવન કેવું વિચારશૂન્ય ને દયાશૂન્ય છે એ મેં જોયું. આપણા દરેક કૃત્યમાં વિચાર અને દયા હોવાં જ જોઇયે, અને જ્યાં વધારે દુર્બળતા, નિરાધારતા, વધારે અવાચકતા છે ત્યાં વધારે દયા હોવી જોઇયે એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું. આપણે આપણી જાત—માણસજાત ઉપર દયા ખાઇયે છીયે તેમાં નવાઇ નથી. તે તો ખાવી જ જોઇયે. પણ કંગાળ દુકાળીઆં મનુષ્યો કરતાં પણ પશુ વધારે નિરાધાર, દુઃખી ને અવાચક નથી? દુકાળીઆં તો. દુઃખથી પીડાય ત્યારે આપણી સામે લડે પણ ખરાં; પણ બળદ શું કરે? તે તો ન. બોલી શકે, ન બંડ કરી શકે.

મને પાઠય પુસ્તકોમાંનો પશુસંવાદ યાદ આવ્યો. તેમાંનું રહસ્ય તદ્દન સાચું લાગ્યું. આપણું જીવન કેવું વિચારશૂન્ય? મેં વિચાર્યું હોત તો બળદની ને હાંકનારની પરીક્ષા લીધી હોત ને લાકડીની આર મુસાફરીને આરંભે જ ખેંચાવી લીધી હોત.

જો ગાડીવાને વિચાર કર્યો હોત તો તે પોતાના વાંસામાં કોઇ આર ભોંકે તો કેવું લાગે એ જાણી લેત ને પરોણામાં આર ન રાખત, બળદને મારીને ન દોડાવત.

હું વિચારતો જાઉં છું તેમ તેમ સ્વરાજની શરતો 'વધતી' જાય છે. આપણે-
13 આત્મશુદ્ધિ કરી સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો આપણી શુદ્ધિની મર્યાદા ક્યાં બાંધશું? આપણા ભંગી ભાઇને આપણે માજાયા ભાઇની જેમ ગણશું ત્યાં હદ આવી જશે? આપણાં પશુ ભાઇબહેનોનું શું? તેમના જીવમાં ને આપણા જીવમાં કેટલો તફાવત-

હશે ? આપણે આહારે, સ્પર્શે, સુખદુઃખ અનુભવીયે છીયે તેમ તેને પણ છે. આપણે બહુ તો તેના મોટા ભાઇ હોઇયે. તે સિવાય વધારે શું હોઈ શકે ?

આપણે બીજાને તેની ફરજ અદા કરવાનું કહીયે છીયે: ન કરે તો ચીડાઇયે છીયે; 'ડાયરને ફાંસીએ ચડાવો' એમ પોકાર કરીયે છીયે. પશુની આપણી સામેની ફરીઆદ સાંભળનાર આપણે વિષે શું વિચારતો હશે ?

આપણે હિન્દુ ગૌરક્ષાને પ્રાણરક્ષા સમાન ગણનારા; ગાયને બચાવવા મુસલમાન સાથે વેર બાંધનારા; બળદને આર ભોંકીને ચલાવીયે, બળદ ઉપર ન લાદવા જેટલો ભાર લાદીયે, તેને ઓછામાં ઓછું ખાવાનું આપીયે, ગાયની પાસેથી લોહી નીતરે ત્યાં લગી દૂધ લઇયે, તેને ફુંકીને દૂધ ખેંચીયે. આપણો મુસલમાનને ગાય ન મારવાનું કહેવાનો શો અધિકાર ? મુસલમાન ગાયને ખોરાક સારૂ મારવામાં પાપ નથી માનતા. હિન્દુ બળદને આર મારવામાં પાપ નથી એમ કંઇ દાવો કરી શકશે ? આપણે તો જાણીબુઝીને પાપ કરીયે છીયે. અજાણ્યે થયેલા પાપની માફી ઇશ્વર આપે છે એમ કહેવાય છે. અજાણ્યે થયેલા દોષોનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય. જાણી જોઇને પાપ કરીને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા નીકળ્યાથી કંઇ શુદ્ધિ મેળવાય ?

એટલે વિચાર કરીયે તો આપણે જોઇશું કે સ્વરાજ મેળવવા સારૂ આત્મશુદ્ધિ મેળવવાની હદ જ નથી. જેમ વહેલી શુદ્ધિ તેમ વહેલું સ્વરાજ.

સ્વરાજ એટલે ધર્મરાજ. જો ચાલુ રાજ્યનીતિ બદલી બીજી એવી જ રાજ્યનીતિ દાખલ કરીયે તો તે સ્વરાજમાં નહિ ખપે, તે વડે લોકકલ્યાણ નહિ થાય. જેમ સ્વરાજની શરતો છે તેમ સ્વરાજની નિશાનીઓ પણ રહેલી છે. મારા નડિયાદના ભાષણમાં મેં સ્વરાજની નિશાનીઓનો ઇશારો કર્યો હતો. કોઇ વેળા તે એક લેખમાં ટાંકી જઇશ.

દરમિયાન આટલું તો આપણે સમજી લેવું જ જોઇએ કે આપણો આત્મશુદ્ધિનો દાવો ખરો હોય તો આપણે આપણું વર્તન સુધાર્યે જ જવું જોઇશે કીડીથી માંડી કુંજર સુધી સૌના હકો તપાસી આપણે તે આપવા જોઇશે. એમ કર્યે આપણા હકો આપણને જગત વગરમાગ્યે આપશે એ વિષે કોઇએ શંકા જ ન રાખવી.'

આ રાજ્યને—આ રાજ્યનીતિને રાક્ષસી રાજ્ય, રાક્ષસી રાજ્યનીતિ આપણે ગણીયે તે પહેલાં આપણે જાતે તેવી નીતિમાંથી નીકળી જવું જોઇશે. જેવા નીકળ્યા તેવી જ તે નીતિ બંધ થશે. તેથી જ હું કહી રહ્યો છું કે આપણે સાત મહિનામાં

સ્વરાજ મેળવી શકીયે છીયે. કેમકે જે કરવું છે તે આપણે જ કરવું રહ્યું છે ને તે કાર્ય માત્ર વિચારના પરિવર્તનનું જ છે. આપણે આપણા ખ્યાલો બદલી દઈયે તો તે પ્રમાણે વર્તનમાં ફેરફાર કરવો ક્ષણમાત્રની વાર છે.

હું ઉમેદ રાખું છું કે કોઈ વાચનાર એવો આરોપ નહિ મુકે કે હું દહાડે દહાડે સ્વરાજની શરતો વધારતો જાઉં છું. વિચારી વાંચનાર સમજશે કે હું સ્વરાજની શરતો હળવી ને સહેલી બતાવી રહ્યો છું.

આપણે યા તો વધારે રાક્ષસી બનીને આ રાક્ષસી નીતિને રોકવી રહી અથવા તો રાક્ષસી નીતિથી અલગ રહી તેને મટાડવી રહી. પાપ, અન્યાય કોઇ કાળે સ્વતન્ત્રપણે નભી શકતા જ નથી. તેને હમેશા ઓથ જોઇયે. તેથી જ સવ ધર્મનું શિક્ષણ છે કે પાપની સાથે અસહકાર કરવો એ પરમ ધર્મ છે. પણ જો તેમ કરીને આપણે પાપનીતિ દૂર કરવી હોય તો આપણે દરેક ક્ષણે વિચાર કરીને આપણા જીવનને પાપમાંથી બચાવી લેવું એટલે પાપી નીતિ એની મેળે પડી ભાગશે.

અસ્પૃશ્યતા વિષે શંકા

અસ્પૃશ્યતાનો વિષય એવો છે કે તે બાબત અનેક માણસોને અનેક પ્રકારની શંકાઓ આવ્યા કરે છે. કોઇ એક રીતે તો કોઇ બીજી રીતે તેનો બચાવ કરવા મથી રહ્યા છે. આમ દરેક ઘર ઘાલી ગયેલા રિવાજોને વિષે બને છે. કોઇ રિવાજો તેની સામે વિરોધ થયા વિના તુરત નથી દૂર થઇ શક્યા. શરાબ ઇત્યાદિ પીવાની ટેવનો પણ બચાવ થતો આપણે જોઇયે છીયે. કેટલાક તો શરાબ પીવાનો ધર્મ પણ માનનારા પડયા છે! ત્યા પછી અસ્પૃશ્યતાની તો વાત જ શી? નીચેના ત્રણ પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાની એક મિત્રે સૂચના કરી છે:

૧. ભંગી ચમારનો ધંધો જ એવો છે ને જેવો તે ધંધો, થઇ પડે છે તેની ઉપર તેની એવી સૂક્ષ્મ અસર થાય છે કે ભલે તે હમેશાં નાહીને સાફ થાય તોપણ તેનું હાડ જ મેલું થઇ ગયેલું હોય છે. એટલે તેનો સ્પર્શ સર્વથા વર્જ્ય હોવો જોઇયે.

૨. દાક્તર ઇત્યાદિ જે મેલાં કામ કરે છે તેવો ધંધો કંઈ ભંગીનો નથી. તેઓ નિરન્તર તેવું કામ કરતા નથી ને કરે છે ત્યારે તેઓ તેવું કામ કરીને સાફ થઇ જાય છે.

તાઃ ૫-૪-૧૯૨૧

૩. ઢેડભંગી જ્યાં સુધી પોતાનો ધંધો જ ન મેલે ત્યાં લગી તેને અડાય જ નહિ.

ઉપલી દલીલો કંઇક નવા પ્રકારની છે. એક પક્ષ એમ કહે છે કે 'અસ્પૃશ્ય' જો ન્હાતાધોતા થઇ જાય તો પછી કંઈ કહેવા જેવું નથી રહેતું. હવે ઉપરની દલીલ કરનાર પક્ષ કહે છે કે ભંગીના હાડમાં જ મેલ પેસી ગયો છે તેથી આપણે તેને ગમે તેટલો ધોઇયે તોપણ તેનો સ્પર્શ ન કરી શકાય.

બન્ને પક્ષની ભૂલ હું તો ચોખ્ખી જોઇ શકું છું. આપણને ભંગી વગેરેને ન અડવાની ટેવ પડી છે. વળી તેને ધર્મનું રૂપ અપાયું છે. એટલે હવે તેઓને અડકવાની ઇચ્છા નથી થતી; તેથી ગમે તે પ્રકારે આપણી આદતનું સમર્થન કરવું આપણને ગમે છે. મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો ભંગીને જે મેલ ચડે છે તે મેલ શારીરિક છે અને તે મેલ તુરત દૂર કરી શકાય છે. પણ જેઓને અસત્ય, પાખંડ ઇત્યાદિનો મેલ ચડે છે તે એવો સૂક્ષ્મ હોય છે કે તેને કાઢવો જ મુશ્કેલ પડે છે. જો કોઇને અસ્પૃશ્ય ગણી શકાય તો તે અસત્ય અને પાખંડ રૂપી મેલથી ભરેલા લોકો છે. પણ તેઓને અસ્પૃશ્ય ગણવાની તો આપણી હિમ્મત જ નથી ચાલતી, કેમકે આપણા બધામાં એવો મેલ થોડેઘણે અંશે રહેલો જ છે. આપણે જો તેવું કરવા બેસીયે તો જગતના કાજી બન્યા જેવું થાય ને આપણે પોતે અસ્પૃશ્ય થઇ જઇયે. આ ખરી મલિનતાને સારૂ આપણી પાસે ધીરજ અને પોતાની આન્તરિક સ્વચ્છતા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. પણ ભંગીની મલિનતા તો હાડ નથી ઘાલતી, એટલું જ નહિ પણ તેનો તો ઉપાય સહેલો છે. તેઓને આપણે આપણા કરીયે એટલે તેઓ જરૂર સાફ થઈ રહેવાના.

દાકતરનો ધંધો મેલું ચુંથવાનો નિરન્તરનો જ છે. તેઓને જો ચોવીસે કલાક વાઢકાપનું કામ મળે તો કંઇ તે કરવા તે ઇનકાર નહિ કરે વળી તેઓ પણ પોતાની આજીવિકાને અર્થે પોતાનો મેલ ચુંથવાનો ધંધો કરે છે. છતાં તે કાર્યને આપણે પરોપકારી ગણિયે છીયે ને દાક્તરને માન આપીયે છીયે. મારી દલીલ એવી છે કે દાકતરનો ધંધો તો માત્ર દરદીને ઉપકારક છે, પણ ભંગીનો ધંધો આખા જગતને ઉપકારક હોઇ દાકતરના ધંધા કરતાં પણ વધારે આવશ્યક ને પવિત્ર છે. દાક્તરો પોતાનો ધંધો છોડે તો દરદીઓનો નાશ થાય, પણ જો ભંગીનું કાર્ય બંધ થાય તો, તો જગતનો નાશ થાય. તેથી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરનારને અપવિત્ર માની તેમને તરછોડવા એમાં ઘણું પાપ છે એમ માનવું જરાયે અયોગ્ય ન ગણાવું જોઇયે.

ભંગીચમારનો ધંધો છોડવાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ તો જગતને ભારે હાનિકારક કાર્ય માનું છું.

આપણી પાસે ઉપાય એક જ રહેલો છે. જેમ દાક્તરના ધંધાને આપણે પવિત્ર માન્યો છે તેમ ભંગીચમારના ધંધાને પવિત્ર માનવો. આપણે તેમને સારા રહેવા પ્રેરવા, તેમને દૂર કાઢવાને બદલે આપણી નજીક રાખવા ને તેમની સેવા કરવી. આપણે પાયખાનાં ચોખ્ખાં રાખવાની ટેવ પાડવી ને આપણે પોતે પણ તે સાફ કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે સાફ કરવા તૈયાર થવું ને સાફ કરતાં શીખવું જ્યારે આપણે ભંગીના ધંધાની પવિત્રતાને સમજતા થઇશું ત્યારે આપણા પાયખાના જે આજે નરકની ખાણરૂપ છે તે આપણા રસોડાં કે આપણી બેઠકના જેવાં સ્વચ્છ હશે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે ભંગીને અને તેના ધંધાને તુચ્છ ગણીને આપણે અનેક રોગોને સ્થાન આપ્યું છે. બ્રાહ્મણનાં ઘર ભંગીના ઘરો કરતાં મેં મેલાં જોયાં છે. ભંગીના ઘરની પાસે પાયખાનું હોતું નથી તેથી તે સ્વચ્છ લાગે છે. આપણાં પાયખાનાંની ગંદકીથી ને આપણી તે વિષેની ખુરી આદતોથી આપણામાં મરકી, કૉલેરા આદિ રોગો આવે છે ત્યારે ત્વરાથી ફેલાય છે એવી ઘણા વિદ્વાન દાક્તરોની માન્યતા છે. મેં તો એ વાત ખાસ અનુભવી છે. આપણા પાયખાનાને આપણે એવી સ્થિતિમાં મુકી શકીયે છીયે કે તેને સાફ કરવામાં જરાયે સુગ ન આવે, ને તેમાં જ્યારે પ્રવેશ કરીયે ત્યારે તે સ્વચ્છ ને દુર્ગન્ધ વિનાનાં જોવામા આવે. અસ્પૃશ્યતાના પાપથી આપણે સામ્રાજ્યના અસ્પૃશ્ય ભંગી બન્યા છીયે, એટલું જ નહિ પણ તે પાપને અંગે આપણે રોગોના ભોગી પણ બન્યા છીયે ને આપણા શરીર નિસ્તેજ ને દુર્બળ બન્યાં છે. આપણા પાયખાનાં ઇત્યાદિના રિવાજેથી હવા ઉપર કેવી ખરાબ અસર થાય છે ને ખરાબ હવાની અસર શરીર ઉપર કેટલી ખરાબ થાય છે એનો આપણને ખ્યાલ જ નથી. એ વિષયને હું નવરાશે ચર્ચવા ઇચ્છું છું.

મને કંઇ મલિનતા ઉપર મોહ નથી, ભંગી ઉપર પણ મોહ નથી. મને અતિશયોક્તિની ટેવ નથી. હું હિન્દુ શાસ્ત્રોને માનનારો છું, હિન્દુ ધર્મનો અભિમાની છું. મારું સત્ય મને નિર્મોહ રાખે છે ને શાસ્ત્રને નામે ચાલતી બધી વસ્તુના અન્ધ સ્વીકારથી બચાવે છે. હું જેમ જેમ નમ્રપણે વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને ભાસે છે કે જેવી ડાયરશાહી સામ્રાજ્યે ચલાવી, તેવી ડાયરશાહી હિન્દુ ધર્મને નામે હિન્દુઓએ ભંગી ઇત્યાદિ જાતિઓ ઉપર ચલાવી છે. જેમ સામ્રાજ્યની ડાયરશાહીને હું શેતાનિયત

કરું છું તેવી જ શેતાનિયત હું અસ્પૃશ્યતાને ગણું છું. તે દોષમાંથી હિન્દુ ધર્મને મુક્ત કરવા હું મથી રહ્યો છું, ને તે માટે વધારે કઠિન તપશ્ચર્યાને સારુ મને લાયક બનાવવા પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું.

મારી નોંધ

ધોળામાં કાળું

એક મિત્ર સ્વદેશીને લગતી ચળવળનો લાભ લઇ કેટલાક લોકો અપ્રામાણિકપણું ચલાવી રહ્યા છે તેઓના દાખલા આપી લખે છે: 'હું તો દેશમાં પ્રથમ પ્રામાણિકપણું અને પછી સ્વદેશીનો પ્રચાર ઇચ્છું છું.' આ વિચાર નિર્મળ છે, પણ તેમાં એકાન્તવાદ છે. જૈન દર્શનમાંથી હું ઘણું જાણવા જેવું શીખ્યો છું તેમાંનો એક અનેકાન્તવાદ છે. એકાન્તે એકે વાત બરોબર નથી હોતી. દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે. 'હું તો પ્રામાણિકપણું પ્રથમ ઇચ્છું' એમાં એકાન્તવાદ આવી જાય છે. એ વાત તો સદાય ઇચ્છવા જેવી છે. પણ પ્રામાણિકપણું ન આવે ત્યાં લગી સ્વદેશીનો પ્રચાર ઇચ્છવા જતાં સ્વદેશી અને પ્રામાણિકપણું બન્ને ગુમાવવાનો અવસર આવે. સત્ય કે એવા બીજા ગુણો મનુષ્યમાં સ્વતન્ત્રતાએ નથી ઘડાતા કંઇક પણ કાર્ય કરતાં જ ઘડાય છે. હિન્દુસ્તાન લાયક બને ત્યારે જ સ્વરાજ ભોગવે એમ કહીને રાજ્યકર્તાએ આજ લગી સ્વરાજને અટકાવી રાખ્યું ને આપણે અટકાવવા દીધું. હિન્દુસ્તાન તો ક્યારનું લાયક છે. જો હિન્દુસ્તાનમાં પૂર્ણતા હોત તો હિન્દુસ્તાન ગુલામ ન જ થાત. પણ સ્વરાજ ભોગવતાં જ સ્વરાજની લાયકાત આવે છે. તે જ રીતે સ્વદેશી ચલાવતાં જ પ્રામાણિકપણું આવશે. સ્વદેશી પ્રામાણિકતા વિના નહિ જ ચાલી શકે એ વિચાર શુદ્ધ છે ને અનેકાન્તવાદનો વિરોધી નથી. તેમ માનવાથી બન્ને વસ્તુ સાથે ચાલી શકે છે. પ્રામાણિકતા વિના એકે વસ્તુ ન જ ચાલી શકે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી તે ગુણને વધારી શકાય ને દરેક સારી પ્રવૃત્તિ ચલાવતાં ક્ષોભ ન થાય. મારી માન્યતા તો એવી છે કે જો સ્વદેશીનો આપણે મોહમાં ફસાઈ ત્યાગ ન કર્યો હત તો આજે જે સ્થિતિ આપણે ભોગવીયે છીયે, જે અસત્ય આપણામાં દાખલ થયું છે, તે ન જ થાત. સ્વદેશીનો પ્રચાર એટલે સત્યનો, સ્વધર્મનો ને સ્વરાજનો પ્રચાર છે એવી મારી ખાતરી છે. તેથી દેશમાં ચાલતી મન્દતાથી ન હારતાં સ્વદેશીના શ્રદ્ધાળુને મારી સલામણ છે કે તેઓએ સ્વદેશીનો પ્રચાર વધાર્યો જ કરવો. સ્વદેશી ચલાવતાં, રેંટીયો દાખલ કરતાં, ખાદી પહેરતાં પહેરાવતાં સત્યનો પદાર્થપાઠ અપાય છે.

અપ્રામાણિકતા

આ મિત્ર જે દાખલાઓ ટાંકે છે તે ખાદીના વ્યાપાર વિષે અને રેંટીયાના પોગળ વિષે છે. તે લખે છે કે ખાદી વેચનાર કાં તો ખાદી હાથના કાંતેલા સૂતરની કહી મીલના

સૂતરની વેચે છે અથવા તો ખરી ખાદી ઉપર ભારે નફો ચડાવે છે. રેંટીયા વેચનારા ગમે તેવા રેંટીયાની ઉપર ગમે તેવું દામ લે છે. આ બન્ને દોષો હું પણ અનુભવી રહ્યો છું પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને અંગે ધૂતારા હોય જ છે. તેઓને પહોંચી વળવામાં નવી પ્રવૃત્તિના ચાલકોની કાર્યદક્ષતાની પરીક્ષા આવી જાય છે અને તેની ઉપર જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિની સફળતાનો આધાર રહ્યો છે. ખાદીનું વધારે દામ લેવાય છે એ લાંબો વખત નહિ ચાલે, કેમકે ખાદી જેમ વધારે ઉત્પન્ન થશે તેમ તેના વેચનારા હરિફાઇ કરીને દામ ઓછું કરશે ખોટી ખાદી વેચાયા કરે છે તેને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે. શુદ્ધ ખાદી અંકાવવાનો પ્રયત્ન હું કરી રહ્યો છું. તે આંકવાનું સાધન મેળવી રહ્યો છું પરીક્ષા કરનારા ચોકશીઓ તુરત મળવા મુશ્કેલ છે, કેમકે હાથના સૂતરની પારખ વણાઇ ગયા પછી કરવી સાવ સહેલી નથી. દરમિયાન સહુએ પોતાને ભરોસો હોય તેવી જ જગ્યાએથી ખાદી લેવાનો નિશ્ચય કરવો તેમ છતા છેતરાઇ જવાશે તો પાપ છેતરનારને હોય, છેતરાનારને કદી ન હોય. એવું કપટ ચાલતાં છતા લોકોમા ખાદીનો પ્રેમ વધશે, ખાદીથી ભડક ભાગશે, ખાદી ખાનદાનનો પોષાક ગણાશે, એ ફાયદો તો દેશને થશે જ.

રેંટીયાની પરખ

ખરાબ રેંટીયા વેચાય છે તેમાં ભય રહેલો છે ખરો. કેમકે જે ન કંતાય એવા અથવા ઘણુ ઓછુ કંતાય એવા અગર તો તુરત તૂટી જાય એવા રેંટીયા વેચાય તો રેંટીયાનો અણગમો ફેલાવાનો સંભવ બહુ રહ્યો છે પણુ મારી ઉમેદ છે કે આનો ઉપાય થોડી મુદતમા થઇ શકશે. રેંટીયાના અખતરા ચાલી રહ્યા છે. રેંટીયા જાણનાર જેમ વધતા જશે તેમ તેમ ખરાબ રેંટીયા વેચાતા બંધ થઇ જશે. જેમ સોનાની કસોટી કાઢવાને ધર્મનો કાંટો મુંબાઇમાં રહે છે તેમ રેંટીયાને સારૂ પણ જો કંઈ કસોટી કાઢી શકાય તો કાઢવી એ હું વિચારી રહ્યો છું. દરેક સારી વસ્તુઓનો પ્રચાર એમ જ વધે છે. જેમ ટાઈપરાઈટર, શીવવાના સંચા આદિને વિષે આપણે જાણી શકીયે છીયે તેમ જ રેંટીયાનું પણ આપણે થોડી મુદતમાં કરી શકીશું. એવી મારી ઉમેદ છે. રેંટીયાની ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ એટલો બધો વધતો જાય છે કે હું માનું છુ કે થોડા સમયમા સારા, મજબુત ને સસ્તા રેંટીયા આપણા હિન્દુસ્તાનની બજારોમાં જોઈશું. દરમિયાન જ્યાં જ્યા રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે ત્યા ત્યાં કાર્યવાહકો પોતે રેંટીયા સારા કોને કહેવા ને નઠારા કોને કહેવા તે જાણી લે તો પચાસ સારૂ આટલી પરીક્ષા તો હું અહીં જ લખી નાંખું.

૧ રેંટીયાનું ચક્ર અવાજ વિના ને અટકયા વિના ચાલવું જોઇયે.

૨. રેંટીયાનો દરેક ભાગ મજબૂત બેઠેલો હોવો જોઇયે.

૩. ચક્રને ચલાવવાનો હાથો ખસી જાય એવો ન હોવો જોઇયે.

૪. રેંટીયાની ત્રાક અવાજ વિના ફરવી જોઇયે. આમ થવા સારૂ ચમરખાં ઘાસનાં કે ચામડાનાં હોવાં જોઇયે.

૫. રેંટીયા વડે એક કલાકે સારા કાંતનારને હાથે ઓછામાં ઓછું અઢી તોલા સૂતર નીકળવું જોઇયે: છઠ્ઠી શરત ન પાળે એટલે કે એક કલાક સુધી જે રેંટીયા એ રીતે ન ચલાવી શકાયો હોય તે રેંટીયો પાસ ન જ કરવો જોઇયે.'

સુતાર સ્વયંસેવક

આપણામાં કેવળ વિદ્યાર્થીઓને જ સ્વયંસેવક બનાવવાની રૂઢિ પડી ગઇ છે. તેને બદલે બધા સારા યુવકોને સ્વયસેવક મંડળમાં જોડવાની પ્રથા પાડવાની જરૂર છે એમ હું પહેલાં લખી ગયો છું. જો આપણે પ્રજાની પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ ચલાવવી જ હોય તો આપણે ઘણા કારીગરોને પણ પ્રજાકીય કાર્યમાં યોજવા જોઇયે. સુતારો, લુહારો વગેરે જ્યારે પ્રજાહિતને સારૂ કામ કરતા થઇ જશે ત્યારે આપણે સોંઘા ને સારા રેંટીયા પણ કરી શકશું. આજે તો આપણી દશા એવી કંગાલ છે કે જો કાંતવાને આપણે તૈયાર થઇયે છીયે તો તુરત અને સારા રેંટીયા બનાવી આપે એવા સુતાર મળતા નથી. સુતાર મળે છે તો ત્રાક બનાવનાર લુહાર નથી મળતા. લુહારસુતાર મળે છે તો પ્રામાણિક ને સ્વદેશપ્રેમી પીંજારા નથી મળતા. પણ જો આપણી પાસે સ્વરાજને સારૂ કામ કરનારા લુહાર, સુતાર, પીંજારા વગેરેનાં મંડળો હોય તો આપણે પ્રજાને ઘણે આગળ ચલાવી જઇયે આ કામ કેટલું સહેલું છે તે એક સુતાર ભાઇના કાગળ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તે લખે છે: "સ્વામીનારાયણનું મન્દિર મફત બાંધી અપાયા વિષે આપે લેખમાં જે લખ્યું છે તે બરોબર છે. સ્વરાજમન્દિર બાંધવામાં જે કારીગરોની જરૂર પડે તે અમારી તરફથી પૂરા પાડવા જોઇયે. તે માટે કે મોટી શાળાઓ બાંધવી પડે તે માટે ઇસ્ટીમેટ કરી જેટલા સુતારનું કામ પડે તેટલા અમે અમારી નાત મળીને વહેંચાઈ જશું. મહિના મહિનાના વારા કરીને પગાર નહિ લેતાં દેશને વાસ્તે મદદ કરીશું." આ લખનાર મિસ્ત્રી જેવા ઘણા દેશમાં હોવા જોઇયે કે જેને આપણે સ્વદેશના કાર્યમાં પરોવીયે તો સ્હેજે પરોવી શકાય અને સ્વરાજનું મન્દિર ચણનારા કારીગરોનાં મંડળો ઠેર ઠેર ઉભાં થાય

♦ મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી

[પૃ. ૯૫૮ થી ચાલુ]

ઉમરાવતી

નાગપુરથી ગાંધીજીને ઉમરાવતી જવાનું હતું. ઉમરાવતી વરાડની પુરાણી રાજધાની નાગપુર રેલવેની મુખ્ય લાઇનથી છ માઇલ પડખે આવેલું છે અને બડનેરા જંકશનથી ત્યાં રેલવેની એક શાખા જાય છે. ઉમરાવતીનું ગાંધીજીને ઘણા દિવસનું આમન્ત્રણ હતું વળી ઉમરાવતી ગાંધીજીના પ્રિય સાથી સ્વર્ગસ્થ ભાઇ ચાદવાડકર પટવર્ધનનું ગામ તેથી પણ ગાંધીજીને મન ઉમરાવતી જવું યાત્રા સમાન હતું. અહીંઆ પણ ગાડી વ્યવસ્થા ન જોવામાં આવી. સ્ટેશન

ઉપરથી જ સ્વયંસેવકોને હાથે અમારો કેટલોક સામાન ગોંટે ચડી ગયો તે બે કલાકે પત્તો લાગ્યો. અહીં પણ સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની એમ જુદી જુદી બે સભાઓ થઇ. તિલક સ્વરાજ ફંડમાં નાણાં અને ઘરેણાં પણ ઠીક મળ્યાં.

સ્વ. ભાઈ યાદવાડકર પટવર્ધન

પુરુષોની સભામાં પંદરેક હજાર લોકો હશે. ગાંધીજીના ભાષણમાં સૌ પહેલું સ્મરણ તો અલબત્ત ભાઇ યાદવાડકર પટવર્ધનનું જ હતું: "ભાઇ યાદવાડકરે પોતાનું સર્વસ્વ દેશને અર્પણ કર્યું હતું. મહાસભા, લીગ ઇત્યાદિ પ્રજાકીય સંઘો આપણી પાસેથી આજે જે જે કંઈ માગી રહ્યા છે તે બધી વસ્તુઓ તેમનામાં હતી. આપણે તેમના જેવા હોત તો આજ સ્વરાજ મળી ચુક્યું હોત. એક કાળે તેઓ હિન્દમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને સારુ અશાન્ત ઉપાયોની જરૂર માનનારા હતા, પણ પાછળથી તેમના વિચાર બદલાયા હતા. તે પાકા સત્યાગ્રહી બન્યા હતા અને મહાસભા તથા લીગના કાર્યક્રમમાં જ હિન્દુસ્તાનનું શ્રેય છે એવી એમની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી."

દાદાસાહેબ ખાપર્ડે

અસહકારના શાન્તિમય સ્વરૂપ ઉપર ભાર મુકતાં તેમણે જણાવ્યું કે "મહાસભાના ઠરાવથી આપણે હરહાલતમાં શાન્તિ જાળવવાને બંધાયેલા છીએ. શાન્તિ જાળવવાની આપણી શક્તિને વિષે આપણને તેમજ અંગ્રેજોને બન્નેને શક છે. બંદુક તલવારથી દબાઇને નહિ ધર્મશક્તિને અનુસરીને આપણે શાન્તિ જાળવીએ છીએ એ આપણે બતાવી આપવું જોઇએ. દાદાસાહેબ ખાપર્ડે સાથે મારે પહેલેથી મતભેદ છે. એમનો એક રસ્તો છે, મારો બીજો છે. હું જાણું છું કે જે રસ્તે તે જવા માગે છે તે રસ્તે સ્વરાજ ન મળે. છતાં હું તેમને ગાળ ન દઉં. તેમના માણસને કૂવા પર પાણી ભરવા ન દેવું એમાં મહાસભાની આજ્ઞાનો ભંગ છે. કોઈ માણસ આપણો વિરોધી હોય અને તે છતાં તે એકલો હોય તોપણ આપણા તરફથી એ સાવ નિર્ભય રહે એવું જ એના તરફ આપણું વર્તન હોવું જોઇએ. અલબત્ત, દાદાસાહેબ ખાપર્ડેની પાસે ધારાસભા વગેરેમાં આપણે સેવા ન લઇએ, પણ કરીએ તો ખરા. તે માંદા પડે તો તેની સેવા કરીએ. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ માંદા પડે તો તેમની પણ સેવા કરીએ; પણ તેમના ખિતાબ જરૂર ન સ્વીકારીએ.

શરાબની કમાણી

"આપણી લડત આત્મશુદ્ધિની છે. આત્મશુદ્ધિ શું છે? દારૂ વગેરેનો ઉપયોગ કરનારાઓએ તે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. આ વસ્તુઓમાંથી સરકારને સત્તર કરોડ રૂપીઆ મળે છે. એટલે તે બંધ થતા હોય ત્યાં સરકાર આપણને સુખે ન બેસવા દે એ દેખીતું છે. શરાબમાંથી થતી કમાણીમાંથી આપણાં બાળકોને કેળવણી મળતી હોય તે આપણને ન ખપવી જોઇએ. સ્વરાજ્યમાં શરાબની કમાણી તો આપણને હરામ હોવી જોઇએ. તે વિના આપણે કેળવણી આપી શકીએ છીએ એવી મારી ખાતરી છે. ડૉ. નાયરે કરેલું ભાષણ હું

નાંખી ગયો છું. મૅજિસ્ટ્રેટ તેને ઈન્સાફ કે ગેરઈન્સાફ ગમે તે કરે પણ હું એટલું તો ચોકખું કહું છું કે મહાસભામાં ખુલ્લી રીતે ન ચર્ચાયું હોય એવું એમાં તેમણે કશું જ નથી કહ્યું. 'રીપબ્લિક' (પ્રજાસત્તાક રાજ્ય) એ શબ્દ તેમણે વાપર્યો છે. પણ રીપબ્લિક એ જન્મસિદ્ધ હક છે. હિન્દ તો અનાદિકાળથી ગ્રામ્ય રીપબ્લિક ભોગવતું હતું. બિહારની સરકાર પંચાયતને તોડવા મથી રહી છે. સરકારની કોર્ટમાં જ ઇન્સાફ મળે એમ માનવું ભ્રમ છે. આપણને જનરલ ડાયર કે સર માઈકલ ઓડવાયર સામે ઈન્સાફ મળ્યો છે? હું સાક્ષી છું કે ઇન્સાફને બદલે ગેરઈન્સાફ મળ્યો છે. પણ તમે ડૉ. ચોળકરને માટે દિલગીર ન થતા. તેમને મુબારકબાદી આપો. તમે દારૂ પીવાની ટેવવાળાઓને વીનવી સમજાવી દારૂ છોડવાનું કહો પીઠાવાળાને દારૂ ન વેચવા વીનવો, ઇજારો લેવા ઇચ્છનારને તેમ ન કરવા વીનવો. પણ ક્યાંયે જબરદસ્તી ન કરતા. સરકારને વિષે 'શયતાન' શબ્દ પણ તમે ન વાપરો. પંજાબ વિષે પણ રોષ ન કરો. એ ટીકા કરવાનું મને એકલાને સોંપો. શરાબ બંધ કરાવવાનો તમે પ્રયત્ન કરો પણ તેમા કોઇની નિન્દા ન કરો, ગાળો ન દો. આજ સખ્ત શબ્દોનો જમાનો ચાલ્યો ગયો છે. હવે તો કામ કરવાનો વખત આવ્યો છે. આપણે બોલવા માટે કેદ જઇયે તેના કરતાં કાર્ય કર્યાને સારૂ જઈયે—ભલે દારૂ ન પીવો એને સરકાર પાપ ગણે—ત્યારે સરકારનું પોગળ તદન ખુલ્લુ થઇ જશે, ત્યારે તે એની મેળે નાશ પામશે."

ખાદીમાં મગરૂરી

પછી ગાંધીજીએ વ્યભિચાર, ચોરી, જૂઠાણુ વગેરે આપણી વચ્ચેથી નિર્મૂળ કરવાનુ કહ્યુ, અને સ્વદેશીધર્મની આવશ્યકતા ઉપર બોલતા હકીમ અજમલખાનજી વગેરે અત્યન્ત બારીક વૈભવી કપડાં પહેનારા પણ આજ સ્વદેશીધર્મનું રહસ્ય સમજી હોંશથી ખાદી પહેરે છે અને તેમાં મગરૂરી માની રહ્યા છે તેમનું અનુકરણ કરવા કહ્યું. છેવટે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી છૂટવા તેમજ બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણના ઝગડામાં ન ફસાવા માટે ભાર મુકીને વિવેચન કર્યું અને 'તિલક સ્વરાજ ફાળા' માટે ભિક્ષા પણ માગી. થોડી જ વારમાં સારી રકમ જમા થઇ. આ પછી કાર્યવાહકોની સભા હતી તે પૂરી થતાં રાતના બાર વાગ્યા. તે જ રાત્રે જબલપુર જવાને માટે અમારે નાગપુર ઉપડવાનું હતું એટલે તા. ૩૦મીની સવારે તો અમે પાછા નાગપુર પહોંચ્યા.

સિવની—જબલપુર

વખત બચાવવા અને અનુકૂળ વખતે પહોંચવા માટે અમારે અહીંથી ટ્રેનને બદલે મોટરમાં જબલપુર જવાનું હતું. એકસો પાંસઠ માઇલનો પાધરોદોર રસ્તો છે. રસ્તા પરનાં ગામડાંઓને તો ખબર પડી જ જાય અને હર જગાએ લોકોનાં ટોળાં હાજર જ હોય! મધ્ય પ્રાન્તમાં ગરીબાઇ બહુ છે, તેમાંય આ વખતે દુષ્કાળે પોતાનો પંજો તેના ઉપર નાંખ્યો છે. અરધેક રસ્તે સિવનીમાં એક કલાક રોકાવાનું હતું અસહકારની લડતમાં સિવની ઐતિહાસિક સ્થળ બન્યું છે. શ્રી. હરવાનકીનજી મધ્યપ્રાન્તના એક પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન

છે. તે અસહકારને અંગે અહીં વ્યાખ્યાન દેવા ગયા હતા તે પછી તેમને પકડવામાં આવ્યા હતા. સિવની ગામ નાનકડું છે ને ૨ હજારની વસ્તી છે. વસ્તીમાં દક્ષિણી, હિન્દી અને મારવાડી લોકો છે. દક્ષિણીનું પ્રમાણ સ્હેજ વધારે હશે. અહીં પ્રથમ સ્ત્રીઓની સભા હતી. ગામના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ ઘણી એકઠી થઈ કહેવાય. 'તિલક સ્વરાજ ફંડ'માં પણ સારી રીતે પૈસા તથા દાગીના ભરાયા. આ સભા પછી જાહેર સભા થઇ. લોકો સખત ગરમીમાં ખુલ્લા બેઠા હતા તેમાં તેમનો ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. ભાષણમાં ભગવાનદીનજીના ઉત્સાહનો ઉલ્લેખ કરવા ગાંધીજી ચૂક્યા નહિ: " ભગવાનદીનજી અહીં ભાષણ કરવા આવ્યા ને પકડાયા તેથી મને અહીં રોકાવાની વિશેષ ઇચ્છા થઇ. બીનગુન્હેગારને સરકાર પકડે તે આપણી જીતની ચોક્કસ નિશાની છે. આવી રીતે પકડાવામાં આપણે આનન્દ અને લ્હાવો માનવાં જોઇયે."

ગટરનું પાણી

દારૂનો ત્યાગ કરવાનું સમજાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે " દારૂ પીવા કરતાં ગટરનું પાણી પીવું બહેતર છે. ગટરનું પાણી ગંદું છે, તેનાથી રોગ થાય એટલું જ; પણ દારૂથી તો આત્મા મલિન થાય છે." પછી આ હીલચાલ આત્મશુદ્ધિની કેવી રીતે છે અને એવી પ્રજાકીય શુદ્ધિને માટે આપણે આજે શું શું કરવું જોઇયે તે સમજાવ્યા બાદ 'તિલક સ્વરાજ ફંડ'નું ઉઘરાણું ચાલ્યું, તેને જવાબ પણ સારો મળ્યો. અહીંથી પરબારા જબલપુર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ચે ચાર ગામડાંમાંથી પસાર થતાં ત્યાં લોકો ભેળા થયા હતા, તેઓએ બહુ ભારે વ્યવસ્થા રાખી હતી એમ અમે જોયું. એક જગ્યાએ તો ભાઇઓ તથા બહેનો અત્યન્ત શાન્તિપૂર્વક ગોઠવાઇને બેઠાં હતાં. અને ગાંધીજી આવ્યા ત્યાંથી ગયા ત્યાં સુધી તે જ વ્યવસ્થા તથા શાન્તિ રહ્યાં હતાં. આટલી વ્યવસ્થા અને શાન્તિ આખા દેશમાં દરેક જગ્યાએ સ્વાભાવિક થઈ જાય તો સ્વરાજ બહુ સહેલું થઈ પડે. જબલપુર સાંજે પાંચ વાગ્યે પહોંચ્યા. આ શહેર નર્મદાને કિનારે આવેલું છે. રાત્રે આઠ વાગ્યે વિરાટ જાહેર સભા હતી. એક મોટા મેદાનમાં પચાસથી સાઠેક હજાર માણસો મળ્યાં હશે! સ્ત્રીઓની સંખ્યા ત્રણ હજાર જેટલી હતી. અહીં સ્ત્રીઓને સ્વરાજના ફાળામાં ઘરેણાં આપવાનો શોખ હોય તેમ દેખાતું હતું. બીજે દિવસે બપોરે સ્ત્રીઓની ખાસ સભા મળી હતી તેમાં પણ પુષ્કળ દાગીનો ભેટ કરવામાં આવ્યો.

મ૦

તા. ૧૦-૪-૧૯૨૧

નોંધ

§ નવા વાઇસરાય

નવા વાઇસરાય લૉર્ડ રીડિંગ પ્રત્યે અસહકારીઓનું કર્તવ્ય ખુલ્લું છે. એમને આવકાર આપવાને મળનારા મેળાવડાઓમાં જેમ આપણે ભાગ ન લઇયે તેમ તેવા આવકારની સામે પણ આપણે ન જ થઇયે. તેવા આવકારને વખોડી કાઢનારા કોઈ મેળાવડા થવા હોય તો

તેમાં પણ આપણે ભાગે ન લઈએ. અંગ્રેજ જોડે આપણે કશું વ્યક્તિગત વેર નથી. અધિકારીઓની સામે પણ આપણે કશું અંગત વેર નથી. એઓ જે તન્ત્રને ચલાવી રહ્યા છે તે રાજ્યતન્ત્રને આપણે નાબૂદ કરવા ઇચ્છતા હોઈએ, અને તે તો આપણે કર્યે જ છૂટકો છે. કારણ એ રોમેરોમ સેતાનિયતથી ભરેલું છે. અમલદારોમાં પણ ડાયર ઓડવાયર જેવા એમણે હિન્દુસ્તાનનું અનિષ્ટ કર્યું છે અને એમણે તેનું નિમક હરામ કીધું છે, તેવાઓનો આપણે ટસો કરી શકીએ. લૉર્ડ રીડિંગને તો આ અમૂલ્ય તક મળી છે એમ કહી શકાય. એ પ્રતિભા-શાળી જાતિમાં જન્મેલા છે; 'અન્ત્યજ' એ શી વસ્તુ છે અને એના અન્તરની લાગણીઓ કેવી હોય એ તેઓ જાણે છે. જો અસહકારીઓની લડતને તેઓ નિર્વિકાર મનથી તપાસી જુએ અને પછી જો તેઓ તેમની માગણીની હિમાયત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડશે તો તેમને પોતાને જ અસહકારી થવું રહ્યું. જ્યાં સુધી સરકાર તરફથી પશ્ચાત્તાપ નથી ત્યાં સુધી તેઓ અસહકારીઓને 'ગઈ ગુજરી વિસરવા'ની વાત કેમ કરી શકશે? તેમ મુસલમાનોને પણ તેમની ન્યાય્ય માગણીઓ છોડી દેવાનું અગર તો હિન્દુઓને પોતાના ભાઈઓને દગો દેવાનું પણ તેમનાથી ન જ કહી શકાય. છેલ્લી રહી સ્વરાજની વાત. એમાં પણ વાઈસરાય સાહેબથી પ્રજાને એનો જન્મસિદ્ધ હક મેળવવાની વાત લૅન્કેશાયરની ખાતર કે બીજા કોઈની પણ ખાતર મુલતવી રાખવાનું કહી શકાય એમ નથી.

આમ ના૦ લૉર્ડ રીડિંગને ચારેમેરથી હિન્દી માગણીઓને લગભગ સાવ પ્રતિકૂળ અને વિરોધી એવા અધિકારી વાતાવરણ વચ્ચે માથું ઊંચું રાખી રહેવું આગે ભારે તો પડવાનું જ છે. અસહકારીઓએ એ મુશ્કેલીઓમાં વધારો કરવાની જરાયે જરૂર નથી. અસહકારીઓને તો એઓ નામદાર પોતા તરફથી હિન્દુસ્તાનનું વધારેમાં વધારે શુભ કરવા ધારે છે એમ જ માનીને ચાલી લેવું છાજે. તેઓ કશું પ્રત્યક્ષ કરી શકશે કે કેમ એ અલાયદો સવાલ છે. તેમ તેઓ તેવું કશું કરી નાખશે એમ માની લઈ આશાના કિલ્લા બાંધવાની સામે પણ અસહકારીઓને ચેતવું છું. આ આપણી આખી લડત જ સ્વાશ્રય અને સ્વાવલંબનની છે. આપણી અભિવૃદ્ધિને માટે જોઈતું વાતાવરણ તેમજ ખાતરપાણી પણ આપણે જ પેદા લેવાં કરી રહ્યાં છે. એ સાધનોમાં નમૂનેદાર ખાનદાનીથી આપણા કાર્યમાં હરકોઈ સ્ત્રી કે પુરુષની શુભેચ્છા અને સહાનુભૂતિ આપણે મેળવી લેવી એ પણ આવી જાય છે.

મારી ઑરિસ્સાની મુસાફરી

ગોપબન્ધુ દાસ

જ્યારે ઓરિસ્સામાં દુકાળ હતો ત્યારે જોકે ઓરિસ્સાનું દારિદ્ર્ય હું સમજી શક્યો હતો તોપણ મારી માન્યતા એવી રહેલી છે કે ચંપારણના જેટલા કંગાલ લોકો ક્યાંયે નહિ હોય. પણ મને ખાતરી છે કે ઓરિસ્સા ચડી જાય છે. હકીકત એવી છે કે ચંપારણમાં ગરીબના

માલીકાનાં દુઃખથી પાગઇ લોકો ભીખારી થયા હતા, અને ઓરિસ્સામાં જે દુઃખ છે તે કુદરતના કોપથી થયેલું છે. કાં તો અનાવૃષ્ટિથી ધાન્ય ન પાકે અથવા તો અતિવૃષ્ટિ થઈ રેલ આવે ને પાક તેમજ ઘરો ધોવાઇ જાય; તેથી ઓરિસ્સામાં તો સદાય દુકાળ જેવું હોય છે.

આ કંગાલ દેશમાં અત્યારે ખરા નેતા ગોપબન્ધુ દાસ છે, જેમણે રા. અમૃતલાલ ઠક્કરને દુકાળ વેળાએ પૂરી મદદ દીધી હતી. ગોપબન્ધુ બાબુ વકીલ થયા, થોડાં વર્ષ વકીલાત કરી પણ છેવટે છોડી દીધી ને પોતાનું સર્વસ્વ દેશસેવામાં અર્પ્યું. તેમણે પુરીથી છટ બાર માઇલ દૂર આવેલ સખીગોપાલમાં એક નિશાળ કાઢી.

કુંજશાળા

તેમાં ઉદ્યોગ ને ભણતર બન્ને શીખવવામાં આવે છે. તે શાળા સરકારમાન્ય કરવામાં આવી હતી, પણ અસહકારના ઠરાવ પછી ગોપબન્ધુ બાબુએ સરકારનો કાબુ કાઢી નાખ્યો. કેટલાક બાળકો તેથી ગયા ને કેટલાક બીજા તેમાં આવ્યા. એ નિશાળ સારૂ ગોપબન્ધુ બાબુ જાતે ભિક્ષા માગી દ્રવ્ય એકઠું કરે છે. આ શાળા લગભગ વીસ એકરે હરિયાળી કુંજોથી ઉભરાઇ જતી જગ્યામાં આવેલી છે. બાળકોને શિક્ષણ ઝાડોની છાયામાં ખુલા મેદાનમાં દેવામાં આવે છે. ઉદ્યોગમા સુતારી કામ મુખ્ય છે. હવે કાંતવાનું ને વણવાનું દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. ગોપબન્ધુ બાબુ બિહાર ધારાસભાના સભાસદ હતા તેથી સંવને શો આદિ મોટા માણસોને નોતરતા. તેઓની ટીકા બધી નિશાળને વખાણનારી જોઈ.

સેવાસમાજ

ગોપબન્ધુ બાબુએ એક સેવાસમાજ કાઢી છે. તેમાં કેટલાક વકીલો અને બીજા વિદ્વાન ગૃહસ્થો જોડાયા છે. આમાના ઘણા અસહકાર શરૂ થયો ત્યારથી દરમાસે માત્ર દસ બાર રૂપીયા જટલી રકમ ઉપર નિર્વાહ કરે છે. મૂઠી ચાવલની ભિક્ષા માગે છે, તે ઉપરથી હાલ સ્વરાજ આશ્રમ પણ સ્થપાયો છે. આ સભ્યો અને નિશાળના બાળકોનો ખોરાક મુખ્યત્વે કરીને ભાત, દાળ, તેલ ને મળે ત્યારે છૂટો ઘી અથવા શાક હોય છે. તેઓનું માસિક ખર્ચ સાતથી આઠ રૂપીયા આવે છે. પહેલાં થોડું ઘી લેતા, પણ અસહકાર પછી તે બંધ કર્યું છે. આટલું કષ્ટ સ્વેચ્છાએ સહન કરીને હિન્દુસ્તાનમાં જીવતી બીજી કોઇ સમાજ આજે ભાગ્યે જ હશે. મેં જ્યારે પૂછ્યું કે આવા નબળા ખોરાકની અસર શરીર ઉપર નહિ થાય? ત્યારે ગોપબન્ધુ બાબુએ જવાબ આપ્યો કે સ્વરાજ અંતર આટલું દુઃખ સહન ન કરીયે? હું ચૂપ રહ્યો. જ્યારે વિટંબણા માથે આવી પડે છે ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી ઇશ્વર તે સહન કરવાની શક્તિ આપી દે છે.

જગન્નાથ

ગોપબન્ધુ બાબુની નિશાળની યાત્રા કરી અમે જગન્નાથપુરી પહોંચ્યા. પુરી દરીઆના કિનારા ઉપર આવેલું હોવાથી ત્યાં હવાની લહેર આનંદ કરે છે. પણ તેથી કોઇએ એમ

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧.

નહિ માનવું કે હવામા પુરી ડુમસ, પોરબંદર, વેરાવળ કરતાં જરાયે ચડી જાય છે. 'અપુરીનો શાહુકાર કમાઇ ખાય' એમ બંગાળીઓએ અને સરકારે તેને આરોગ્ય ભુવન ઠરાવી નામાંકિત કરી મુકયું છે ત્યાથી બંગાળીઓ દર વર્ષે આરોગ્ય ચોરી જાય છે ને અંધાળુ જાત્રાળુ માને છે કે તેઓ જગન્નાથના દર્શન કરી પંડાઓને દક્ષિણા આપી પુણ્ય લુંટી જાય છે જગન્નાથનાં દર્શન કરવા હું ગયો ત્યારે મારા મનમાં અનેક વિચારો આવ્યા. મન્દિર પ્રાચીન છે, ભવ્ય છે ટોચ ઉપર સુદર્શન ચક્ર ઝુગી રહ્યું છે ને તેની ઉપર ધ્વજ ફરકે છે મન્દિરને ઉંચું બાંધવામાં આવ્યું છે. મૂર્તિઓ નારાયણ અને લક્ષ્મીની છે મૂર્તિઓ કહે ભોગી હોઇ ભયાનક લાગે છે જ્યાં મૂર્તિ બિરાજે છે ત્યાં ઘોર અંધારું છે નથી હવા કે નથી અજવાળું. એક કે બે ઝાંખા દીવા હોય છે

પરદેશી વાઘા

મૂર્તિને વાઘા પહેરાવવામાં આવે છે તે પરદેશી છે! આટલું અધેર, આટલું અવિચારી જીવન કેમ? મૂર્તિના વાઘાને સારૂ તો અસંખ્ય કુમારિકાઓ પ્રેમપૂર્વક ઝીણું સૂતર કાંતતી ને તેને વણકરો પ્રેમપૂર્વક વણતા બીજાં વસ્ત્રો અપવિત્ર ગણાતાં હવે પંડાઓ કેમ પાખંડી અને પરદેશી થઇ ગયા એ વિચારમાં હું ગરકાવ થઈ ગયો જેમ બીજી જગ્યાએ તેમ અહીં પણ પંડાઓનો ત્રાસ પુષ્કળ છે ભાવિક માયાળુઓને તેઓ લૂંટે છે. જગન્નાથજી આ બધા અત્યાચારના સાક્ષી થઇ કેમ બેસી રહે છે? 'જેવા પૂજારી તેવા દેવ' એ કહેણું યાદ આવ્યું નિરાધાર ઇશ્વર કંઇ થોડા અત્યાચારોનો સાક્ષી નથી બનતો! તેણે તો કર્મનો કાયદો ઘડીને હાથ ધોઈ નાખ્યા છે તો પછી જગન્નાથજીનો શો દોષ?

હૃદયવેધક દેખાવ

અનેક જાણવાજોગ વસ્તુઓ મને બતાવવામાં આવે છે તેમ મને દુકાળીઆના દર્શન પણ કરાવવામાં આવ્યાં હતાં આ હાડપિંજર માત્ર રહેલાં, માંસસ્નાયુ વિનાનાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો બાળબાળાઓને જોઇ હું બહુ દુઃખી થયો, હૃદય વેધાયું જો આમ દુકાળીઆને અનાજ ન મળે ને તેઓ ભૂખે મરે તો સ્વરાજ મળો વા ન મળો તેનો શો અર્થ? સ્વરાજ તો એ જ કહેવાશે કે જેમાં એક પણ માણસ વગરવાંકે ને પરાણે ભૂખ્યું કે નાગું નહિ રહે.

અનાથાશ્રમ

આ મન્ત્ર ગોખતો હું પુરીની પોલીસના મુખી લાલા અમીચંદે કાઢેલું અનાથાશ્રમ જોવા ચાલ્યો. અહીં દુકાળીઆને એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે ને તેઓને સાદડી તેમજ પગ-લુછણીયાં કરવાનું ને કાંતવાવણવાનું શીખવવામાં આવે છે કાંતવાવણવાનું તો સ્વદેશીની ને અસહકારની વૃત્તિ પછી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે આ ઉપરથી હું જોઇ શક્યો કે

કંતામણ એ દુષ્કાળનું નિવારણ છે એ વાક્ય જરાયે ખોટું નથી. નેતાઓની સાથે મેં આ બાબત વાત કરી અને પુરી દુષ્કાળ ફંડમાથી જે રૂપીયા બચ્યા છે તેનો ઉપયોગ દુષ્કાળપીડિત લોકોના ઘરમાં રેંટીયા દાખલ કરવા અર્થે કરવાનો ઠરાવ કરવામા આવ્યો.

તા. ૧૪-૪-૧૯૨૧

§ દારૂગોળો

એક કરોડ રૂપીયા સ્વરાજ ફાળા માટે, એક કરોડ સભાસદ રાષ્ટ્રીય મહાસભા માટે અને વીસ લાખ રેંટીયા હિન્દુસ્તાનની આબરૂ ઢાકવા માટે—હિન્દના સાત કરોડ ભૂખ્યાને અન્નભેગા કરવા માટે—આ બેઝવાડાની બેઠકમાં પસાર થયેલા મહાસમિતિના ઠરાવને શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે સ્વરાજની લડતના 'દારૂગોળા' તરીકે વર્ણવ્યો હતો. આ વર્ણનમા અતિશયોક્તિ છે એમ ન કહી શકાય. મહાસમિતિએ પ્રજા સમક્ષ રજુ કરેલો આ કાર્યક્રમ બહુ ભારે કે ગુંચવાડાભર્યો છે એમ પણ નહિ કહી શકાય. આપભોગ પણ ખરૂં જોતાં એમા ઝાઝો નથી. માત્ર યોજનાની, નિશ્ચયની અને ઉદ્યોગની જ જરૂર છે. મહાસભાના ૨૧ પ્રાન્તો છે અને દરેક પ્રાન્તમાં મહાસભાનો આ કાર્યક્રમ ઉપાડી લઇ તેને પાર પાડવાના કામમાં આખા પ્રાન્તને પરોવી દે એવા કાર્યકર્તાઓ પણ પડેલા છે. તેથી મારી તો આગ્રહભરી સલાહ છે કે તેમણે દરેકે સભાસદો નોંધવાના, સ્વરાજ ફાળો ઉઘરાવવાના અને રેંટીયા ચાલુ કરવાના કામમા વગરવિલંબે પરોવાઇ જવું.

એક દિવસ ગુમાવ્યો અત્યારે આપણને પોસાય તેમ નથી એ વાત સતત આપણી આંખ આગળ રહેવી જરૂરી છે. આપણા પ્રાન્તમાંના ઉમ્મરે પહોંચેલ દરેક આપુરૂષ પાસે આપણે પહોંચી જવું જોઇયે અને તેમને મહાસભામાં જોડાવાની તક કરી આપવી જોઇયે. આપણે તો સમજણાં છોકરાછોકરીઓને પણ દરેકને સ્વરાજ ફાળામા ભરવાનો રસ્તો કરી આપવો જોઇયે અને દરેકે દરેક કુટુંબમા રેંટીયાનો પ્રાણદાયી સન્દેશો પહોંચાડી દેવો જોઇયે. ગરીબમાં ગરીબ પ્રાન્તને પણ આ કાર્યક્રમનો પોતાનો હિસ્સો પૂરો કરવામાં અંદેશો આણવાનું કારણ નથી. મારા ધારવા મુજબ હિન્દુસ્તાનમાં ઓરિસ્સા પ્રાન્ત સૌથી ગરીબ છે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ જોડે મારે જ્યારે આ કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવા વિષે વાત થઇ ત્યારે તેઓએ વગરઆનાકાની-એ પોતાનો હિસ્સો આપવા હા પાડી.

તા. ૧૪-૪-૧૯૨૧

અને કેમ ન પાડે ? પ્રત્યક્ષ જગન્નાથ તેમની વચ્ચે બિરાજતા હોય ત્યાંના કાર્યકર્તાઓની શ્રદ્ધાને શા સારૂ સીમા હોય ? તેમની નિર્ધનતાને નવાં પૂર આવે અને તેમની સ્થિતિ સાવ નાદાર થઇ જાય એમ માનીયે તોપણ આખરે જગન્નાથજીના જાત્રાળુ પાસેથી ભિક્ષા માગીને—જગન્નાથજીના તાલેવંત મહંતો અને પંડાઓ પાસેથી ભિક્ષા ઉઘરાવીને પણ તેઓ સ્હેજે પોતાનો હિસ્સો આપી છૂટે. એ મહંતો અને પંડાઓ પણ એમને ઘટતી રીતે સમજાવવામાં આવે તો રાજીખુશીથી ફાળો આપ્યા વિના ન રહે બાકી આપણી શ્રદ્ધા તો શ્રીમંતોના પૈસાનાં પૂરના કરતાં ગરીબોએ આપેલા એક એક પૈસામાં જ વધુ હોવી જોઇયે. સખીગોપાલના હજારો સાવ નિર્ધન લોકોને પોતાના ગજવામાંનો પૈ પૈસો ખાલી કરી આપતાં મેં જોયાં ત્યારથી જે શ્રદ્ધા અને આશા મારામાં આવી છે તે વર્ણવી જાય એમ નથી. ભિખારીઓએ તો મૂઠી ભિક્ષા માગવી શરૂ કરી દીધી છે! આવી મૂઠી અનાજની ભિક્ષા પણ જો વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉઘરાવાય અને વપરાય તો એક કરોડ રૂપીયા એકઠા કરવામાં કશીયે અડચણ આવે નહિ.

હું તો એટલે સુધી સૂચવું કે દરેક પ્રાન્તના કાર્યકર્તાઓએ પોતપોતાને ત્યાંના કારીગરવર્ગના મુખીઓની જોડે નિર્મળમાં નિર્મળ પ્રેમ અને સેવાનો નાતો બાંધી દેવો સુતાર, લુહાર, ધોબી, કડીયા, ભંગી, મોચી, ચમાર—સૌ કોઇને આપણે આપણી પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા કરી મુકવા જોઇયે. સ્વરાજની અગત્ય કંઇ તેમને નિશાળે બેસાડીને શીખવવી પડે એમ નથી. સ્વરાજ જોડે રેંટીયાનો સંબન્ધ તો તેઓ સાનમાં સમજી જાય એમ છે. આપણાં હજુ આજે પણ હયાતી ભોગવતાં ન્યાતબંધારણો—જે આપણાં સાચા મહાજનો છે—દ્વારા આપણે એકેએક ન્યાતને અને પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને સહેલાઇથી પહોંચી શકીયે છીયે.

વળી એ પણ આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આ પૈસો તેમજ માણસો આપણે આપણી લડતનો ખરો દારૂગોળો—રેંટીયા બનાવવા અને વહેંચવાને સારૂ જોઇયે છીયે. એ દારૂગોળાની મદદથી આપણે આ જ વરસે અને બને તો આવતા જુલાઇ માસની આખર પહેલાં પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી દેખાડવો જોઇયે. એક કરોડ રૂપીયા અને વીસ લાખ રેંટીયા—આટલા દારૂગોળાની મહાસભાની ઓછામાં ઓછી માગણી છે. ગયા ડિસેમ્બરની ૩૧મી પહેલાં જે રેંટીયા દેશમાં ચાલુ હતા તે ગણવાના નથી. જાડું સૂતર માથાદીઠ ૬ રતલ આપણે વરસે દહાડે જોઇયે એ હિસાબે આપણે હિન્દુસ્તાનને સ્વતન્ત્ર કરવાને સારૂ ૧૮૦ કરોડ રતલ

સૂતર પેદા કરવું રહ્યું. આટલું કાપડ એક વરસમા પેદા કરવા વરસમા ઓછામા ઓછા ત્રણસે દિવસ ફરનારા એક કરોડ વીસ લાખ રેટીયા જોઇયે. દરરોજના અચ્છેરને હિસાબે વરસે દહાડે ૧૫૦ રતલ સૂતર આપે. મહાસભાએ તો જૂન આખર સુધીમા માત્ર ૨૦ લાખ રેટીયા ચાલુ કરવાની માગણી કરી છે આ માગણીના મૂળમા એ શ્રદ્ધા અવશ્ય રહેલી છે કે આ ત્રણ મહિનામાં વીસ લાખ રેટીયા ચાલુ કરીને પ્રજા જે ચેતન પ્રાપ્ત કરશે તે તેને હાથે પછીના ત્રણ મહિનામા સહેજે બીજા વીસ લાખ ચાલુ કરાવ્યા વગર રહેશે નહિ. હિન્દુસ્તાનમા અત્યારે છ છ માણસવાળા પાચ કરોડ કુટુંબો હશે. તેમાના માત્ર વીસ લાખ કુટુંબોને જ રેટીયાનો રસ ચડાવવાની અત્યારે વાત છે.

અત્યારે ઠેકઠેકાણે જે કોઇ કાર્યકર્તાઓ પ્રજાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમનામા રેટીયાને વિષે મારામા છે તેટલી શ્રદ્ધા હોય તો તેઓ વગરવિલબે કાંતતા શીખી લેશે સારા નરસા રેટીયાની પરીક્ષા પણ જાણી લેશે. સારા રેટીયાના મુખ્ય લક્ષણો હું 'નવજીવન'મા આપી ચુકયો છુ. એ જેમા ન હોય તેવા રેટીયા કયાયે ચાલુ ન કરવાની તેમણે સંભાળ લેવી ઘટે. અલબત, કાર્યકર્તાઓએ પોતે પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ ત્યાગ નહિ કર્યો હોય ત્યા સુધી તો તેઓ પ્રજા ઉપર કશી જ અસર નાંખી શકે એ કહેવાની તો કશી જરૂર જ નથી રહેતી. આપણે જાતે આ જ ક્ષણે સર્વ પ્રકારના પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દાખલો બેસાડવા તૈયાર ન હોઇયે તો તો આપણે આ વરસે કોઇ કાળે પરદેશી કાપડનો હિંદુસ્તાનમા સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી શકવાના નથી એથી ઉલટું આટલું આ એક જ કાર્ય જો આપણે સચ્ચાઇપૂર્વક ઉદ્યમમા લાગી જઇને શોભાવી દેખાડશું તો, એ એક જ આપણામા અદ્ભુત આશા, શ્રદ્ધા અને હિમ્મત પૂરશે.

ગુજરાનવાલાનું વ્યાખ્યાન*

ભાઇઓ અને બહેનો,

તમે સ્વરાજ માગો છો, ખિલાફત અને પંજાબ વિષે ન્યાય મેળવવા માગો છો. તેની પહેલી શરત અમન—શાન્તિ છે. આપણું તર્કે મવાલાત બાઅમન હોવુ જોઇયે આપણી

* લાહોરમા સભાબંધીનો કાયદો હોવાથી ગુજરાનવાલામા મળેલી જંગી સભા સમક્ષ આપેલુ ભાષણ, તા ૧૯-૩-૧૯૨૧ (આ ભાષણ સાંભળવાને લાહોરના લોકોની ત્રણ ટ્રેનો ખીચોખીચ લદાઇને આવી હતી)

પાસે બે ચોખ્ખા રસ્તા છે. એક તલવારનો અને બીજો તલવારને મ્યાનમા રાખવાનો હિન્દુઓ, મુસલમાનો અને શીખોએ આપણને કહી દીધુ છે કે આપણી માગણી બીજે જ રસ્તે મળી શકશે ગુસ્સાથી, મારપીટ કરવાથી કે દગાથી નહિ મળે હું તમારા સહુમાં યાકુબહસન જેવા થવાની તાકદ ઇચ્છું છું યાકુબહસન સાહેબ હમણાં જ વિલાયતથી પરણીને આવ્યા છે કાલિકટમા તેમણે એક મોટો જલસો ભરવાની તૈયારીઓ કરી હતી જલસો ભરવાનો વખત થયો હતો તે જ વખતે માજીસ્ટ્રેટે તેમના ઉપર મનાઇનો હુકમ કાઢયો યાકુબહસન સાહેબે વિચાર્યું કે જો તેઓ છેલ્લી ઘડીએ જલસામા જતા અટકશે તો લોકો ઉશ્કેરાઈ જઈ તોફાન કરી મુકશે તેથી તરતજ હુકમનો અનાદર કરી ત્યા ગયા પરિણામે તેઓને પકડવામા આવ્યા અને સરકારે તેમને માફી માગવા કહ્યુ પણ તેમ કરવા તેમણે ઇનકાર કર્યો અને જેલમા ગયા આવી સામાન્ય ફરજ બજાવવાની શક્તિ આપણા સહુમા હોવી જોઇયે આપણને જે જોઇતુ હોય તે માટે જેલ જવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઇયે

હસતાં હસતાં મરી જાઓ

વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે હું કહું છું કે તમે તમારા ગુસ્સાને કાબુમા રાખો તમે કોઈની પાસે પરાણે એકે કામ ન કરાવો તમને જો લાગે કે કૉલેજમા રહેવામા હીણપત છે તો આજે જ કૉલેજ છોડો પણ બીજા કોઇના ઉપર બળાત્કાર ન કરો બીજાઓને સમજાવવાનુ કામ વાલાજીનું છે અસહકારમા તાલીમ રહેલી છે તાલીમથી આપણી તાકાત વધે છે જે ભૂલો કરે તે પોતાની તાકાત ખોઇ બેસે છે તમે તમારા કામથી, તમારી તાકાતથી, તમારી બહાદુરીથી તમારા કરતાં નબળા લોકો ઉપર અસર પાડો

વિદ્યાર્થીઓને જેણે ૨૧ દિવસ સુધી અઢાર માઇલ સખત તાપમા ચલાવ્યા તેનો જુલમ હુ જલિયવાલા બાગની કતલ કરતા વધારે ભયકર માનુ છું મને જો કોઈ ગોળી મારે તો હું તેને ભૂલી જાઉ પણ જો કોઇ જોરજુલમથી મારી પાસે યુનિયન જૅકને સલામી કરાવે તો હું મારી બારેમા બારે નામોશી થયેલી માનુ જલિયાવાલા બાગમા મરેલા માણસો શહીદ થયા, જ્યારે પેટ ઉપર ચાલનારા અને નાક ઘસનારા લોકોએ આખા હિન્દુસ્તાનને લજવ્યુ હિન્દુઓ, શીખો, પઠાણો ! તમે ફરીથી એ રીતે હિન્દનું અપમાન ન થવા દેતા સભવ છે કે ફરીથી મ ર્શલ લૉ આવે તે વખતે હું ઉમેદ રાખીશ કે એકે છોકરો કે એકે છોકરી પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ યુનિયન જૅકની સલામી કરનાર નહિ હોય, એકે હિન્દુ, મુસલમાન કે શીખની પીઠ ઉપર ગોળીના ઘા નહિ લાગે કે ઇના મારથી ભય પામીને નાસશે એનું નામ સત્યાગ્રહ નથી. ખરો સત્યાગ્રહી ગોળીની સામે બેધડક ઉભો રહી મરી જાય છે આ સ્વરાજની શરત છે આટલી તાકાત તમારામા હોય તો સ્વરાજ તમારા હાથમા છે જો તમને કોઈ મારવા આવે તો તમે હસતા હસતા મરી જાઓ એનુ નામ 'રૂહાની તાકાત'—આત્મબળ છે

ગંદી અદાલતો

હું વકીલોને કહું છું કે તમે ગંદી અદાલતોનો બહિષ્કાર કરો. બીજા પ્રાન્તના વકીલો સાથે તો હું મનાઈ પણ કરી શકું, પણ પંજાબનો એકે વકીલ કેમ હજી અદાલતોમાં ટકી શકે છે એ મારી સમજની બહાર છે. જે અદાલતોમાં લાલા હરકીશનલાલ જેવા તમારા નિર્દોષ નેતાઓને કાળા પાણીની સજા થઈ શકતી હોય તેનો કારભાર જ્યાં સુધી તમારા હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી તમે તેમાં ઘડીભર પણ કેમ પગ રાખી શકો? શું પાપી પેટને માટે સલ્તનતની ગુલામી કરવાની જરૂર હોય? એમ હોય તો સ્વરાજ અસંભવિત છે.

ખરૂં અર્થશાસ્ત્ર

મારી બીજી શરત પણ ઘણી સાધારણ છે. આપણે હિન્દમાં મળી શકે તે જ વસ્ત્ર પહેરવાં અથવા વસ્ત્ર વિના ચલાવવું. મા પોતાના બાળકને રોગમાથી મુક્ત કરવા હિન્દુસ્તાનને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ફરી વળવાની તાકાત ધરાવે છે. ત્યારે શું આખા હિન્દુસ્તાનને રોગમાથી મુક્ત કરવા માટે આપણે સ્વદેશીની સાધારણ શરત પાળવા અશક્ત હોઈશું? સૂતર કાંતવામાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક થોડા કલાક આપવા એ સહેલી વાત છે. હું નથી માનતો કે પંજાબના છોકરાઓ બીજા પ્રાન્તના છોકરાઓ કરતાં ઓછા બહાદુર છે. હું આશા રાખું છું કે તેઓ મને એમ નહિ કહે કે કાતવું એ તો ઓરતોનો ધંધો છે. મદરેસામાથી નીકળી જવું એ તમારી પહેલી ફરજ છે. નીકળીને શું કરવું એ ત્યારપછી વિચારજો હું તો તમને નિશાળો કે કૉલેજો છોડયા પછી રેંટીયો લેવાની સલાહ આપી શકું. તેથી તમે એવા પ્રચારક બનશો કે તમારા પછીની દુનિયા પણ તેને ઉપાડી લેશે. હું કપડા વણવામાં કે કાંતવામાં કોઈ જાતની નામર્દી નથી જોતો. જે મને કહે કે તેમા નામર્દી છે તે જાણતા નથી કે મર્દાનગી શેમા છે. જે પુરુષ નીચીમા કામ કરે છે તે રસોઈ કરવાના કારણથી નામર્દ નથી બનતો. એક જમાનામાં હું હજારો લોકોને જમાડતો હતો ત્યારે હું મર્દમાં લેખાવા વધારે લાયક હતો. ખરૂ અર્થશાસ્ત્ર રેંટીયામા છે, એ તમને રમેશચન્દ્ર દત્ત, મિલ કે રાધાકમલ મુકરજી કદી નહિ આપી શકે હિન્દની આર્થિક સ્વતન્ત્રતાની આ ચાવી છે.

માબાપ જોડે અંગ્રેજી

હું ઘણા પંજાબી વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમા આવ્યો છું. જ્યારે તમે તમારાં માબાપોને અંગ્રેજીમાં કાગળ લખો છો ત્યારે મારી આંખમાંથી દુઃખનાં લોહી વહે છે. તમે જો પરાઈ ભાષા મારફતે સ્વરાજ લેવા માગો તો તે અસંભવિત છે. તમે એક વર્ષ માટે બીજો બધો અભ્યાસ છોડી દઈ હિન્દી શીખી લો એમ હું ઇચ્છું છું. તમે કહેશો કે અમારા ઘરનો ગુજારો કેમ ચાલશે? હું પૂછું છું. "શું તમે ચુડી અને પટેટા બાફીને પેટ નહિ ભરી શકો?" દરેક હિન્દી દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૬ છે. અમેરિકામાં ૪૯ પાઉંડ છે! આ સ્થિતિમાં આપણને

તેના જેટલું ખરચ રાખવાનો શો અધિકાર ? આપણા ત્રણ કરોડ ભાઈઓ અને બહેનોને એક જ વખત ખાવાનું સાંપડે છે. ઘીછાંટા કે અથાણાં તો તેમને લેવા નથી મળતાં. તેમનાં બાળકો દૂધ વિના ઝૂરે છે (અને મરે છે.) વિદ્યાર્થીઓને એવા આશય હો ન જ હોય. કંગાલિયત સ્વીકારવી એ તેઓનો ધર્મ છે.

તિલક મહારાજનું શ્રાદ્ધ

એક શબ્દ કહું છું. જે તિલક મહારાજને તમે સહુ પૂજો છો તેમના નામ પાછળ તમે સહુ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વરાજને ખાતર દ્રવ્યનું દાન કરશો એમ હું આશા રાખું છું. સ્વરાજ એ તિલક મહારાજનો મહામન્ત્ર હતો. તે સ્વરાજ હિન્દને માટે લેવું એ તિલક મહારાજનું શ્રાદ્ધ છે. પંજાબની પ્રવૃત્તિ માટે લાલાજીને એક લાખ રૂપિયાની જરૂર છે. તે તરત પૂરા પાડવા એ તમારી સહુની ફરજ છે. પણ ભીખારીને પાઈ ફેંકીએ તેમ લાલાજીને પૈસા આપીને તમે સ્વરાજ નહિ મેળવો. તમારે સહુએ સોદાગર થવું જોઈએ. ઝવેરી જેમ ભારે હીરાની તેવી જ ભારે રકમ આપે છે તેમ જ સ્વરાજરૂપી હીરા માટે તમારે પણ ભારે રકમો આપવી જોઈએ. આજે પહેલી વખત હું જરા દુભાયો છું. જ્યાં જાઉં છું ત્યાં બૈરાંઓ મને પૈસાથી ભરી મૂકે છે પણ આજની સ્ત્રીઓની સભામાં મેં કંજુસાઈ જોઈ. હું સ્ત્રીઓનો આશીર્વાદ માગું છું પણ તેમની ઉદારતા મારફતે, કંજુસાઈ મારફતે નહિ. જેઓ સ્વરાજનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તેનો નિર્ણય કરવા એ તમારૂં કામ છે. જો તમને લાલાજીમાં વિશ્વાસ ન હોય તો મને તેમ કહી દેજો પણ જો તમે માનતા હો કે લાલાજી પંજાબના શેર છે તો તમે તેમને શેરને સન્તોષ થાય એટલો ભાગ આપજો.

અસહકારીઓના હાથમાં તો કીમીઓ પડ્યો છે. આપણે કોઈની સાથે ઝઘડો કર્યા વિના આપણું કામ કાઢી શકીએ છીએ. આપણે નથી ગુરુદ્વારાનો કબજો લેવાની જરૂર કે નથી કોઈ મસજીદ કે મન્દિરનો કબજો લેવાની જરૂર. આપણે જે વસ્તુ લેવા માગીએ તે મરીને લઈ શકીએ છીએ. જેટલી શેતાનિયત આપણા પ્રતિપક્ષીમાં છે તેટલી મેળવવા બેસીએ તો તો આપણને સો વર્ષ જોઈએ.

ખાનદાનીની લડત

છેવટે હું પ્રાર્થના કરૂં છું કે ઓરત, મરદ, વકીલ, વિદ્યાર્થી બધાને ઈશ્વર એટલું કહેવાની તાકાત આપો કે 'અમે મરશું, પણ કોઈને મારશું નહિ' જો શાસ્ત્રીઆર કે ચિન્તામણિ તમારી પાસે આવે તો હું ઉમેદ રાખું કે તમે 'શેમ શેમ' ન પોકારતાં તમારી વર્તણૂંકથી તેમના મન હરણ કરો. હું તેમનો પૂજારી છું તેઓ માને છે કે સરકારની સાથે રહેવામાં શ્રેય છે. હું માનું છું કે તેઓ ભારે ભૂલ કરે છે પણ તેઓ પણ માને છે કે હું ભૂલ કરૂં છું એ બધાને હું આપણા બુઝરગ લેખું છું. તેમની સાથે વેર કર્યાં આપણને ન પાલવે. આપણે ખાનદાનીની લડત લડીએ છીએ.

---

૫. પંજાબમાં ગાંધીજી

[પૃ. ૯૪૫થી ચાલુ]

મારા ગયા પત્રમાં હું રોહતક સુધી પહોંચ્યો હતો. રોહતકથી ગાંધીજી લાહોર આવ્યા. અહીં સભાબંધીનો કાયદો હતો. ગુજરાનવાલામાં ગાંધીજીનું ભાષણ થયું તે હું બીજે આપી ગયો છું. એ જ સભામાં લાલાજી પણ ઘણું જ લાગણીભર્યું બોલ્યા. તેમાંથી નીચે થોડો ભાગ આપું છું:

"હમણાં હમણાં પંજાબની શિક્ષિત પ્રજાનો કેટલોક ભાગ મારા 'બંદે માતરમ્' ના લેખોથી નારાજ થયો છે; પણ મને કોઈની ખોટી ખુશામત કરવાની આદત નથી. પંજાબમાં આપણા ભાઈઓએ જે નામોશીભરેલું વર્તન કરેલું તે વિષે જાણી હું અમેરિકામાં બહુ શરમાયો હતો. અહીં આવ્યા પછી મારે તેથી વધારે શરમાવું પડયું છે. હું કદી નહોતો ધારતો કે પંજાબની શિક્ષિત પ્રજા પોતાની ઉપર આટલે સુધી નામોશી લેશે. મેં એક જ બહાદુર બાઈ જોઈ તે રતનબાઈ. જનરલ ડાયરની ગોળી સામે પોતાના શરીરની રક્ષાને તુચ્છ સમજી તે પોતાના પતિના મૃત શરીરની આગળ જલિયાંવાલા બાગમાં આખી રાત બેઠી રહી! જો અઢાર અઢાર માઈલ સુધી ફરજિયાત ચાલવાનો કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ઈનકાર કર્યો હત તો શું થાત? થોડાને માર સહન કરવો પડત, કેટલાકને રજા આપવામાં આવત. પણ થોડા વિદ્યાર્થીઓના આત્મભોગથી આખા પંજાબનું માન રહી જાત.

"પંજાબના શિક્ષિતોને હું કહેવા માગું છું કે જો તમે જેને તમારા બુજરગ ગણો છો તેની સાધારણ આજ્ઞાઓ પણ નહિ પાળો તો તેઓ જ્યારે તમારાં મસ્તકો માગશે ત્યારે કેમ કરી આપી શકશો? મારે શરમથી કબૂલ કરવું પડે છે કે અંગ્રેજી તાલીમે આપણી પ્રાચીન સભ્યતાનો નાશ કર્યો છે. તમારામાં વ્યવસ્થા જરાયે નથી. મને ગાંધીજીની સાથેની મુસાફરીઓમાં ઘણું જોવા મળ્યું. લોકો તેમને રાત્રે નીરાંત નથી આપતા. તેમની મનાઈઓની પણ તમારા ઉપર કંઈ અસર નથી થતી. તેમના આરામની તમને કંઈ ચિન્તા નથી રહેતી. જે સોનાની ચિડિયા પાસે અઢળક સોનું મેળવવાની આશા રાખો છો તેને આવી વર્તણૂકથી તો તમે ખોઈ બેસશો.

"વિદ્યાર્થીઓ પાસે હું એક આવેશનું કાર્ય નથી ઇચ્છતો. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાડી અને નોટિસો મોકલી પણ તેઓ બધા પાછા કૉલેજમાં ગયા. તમે તોફાને ચડો. પણ બોલો તે પર કાયમ રહો. ૯૭ સુધી પંજાબના જુલમો પછી પણ જો તમે

આ પછી લાલાજીએ કૉલેજ છોડનારા વિદ્યાર્થીઓની મદદથી પંજાબ પ્રાન્તિક સમિતિ શું કરી શકશે એ વિસ્તારવાર સમજાવ્યું પૈસાનું ઉઘરાણું પણ તેટલું જ ભારે થયું કેટલાક લોકોએ તો પોતાના ખીસા અક્ષરશઃ ઠાલવી આપ્યા. કશું આપ્યા વિનાનો તો ભાગ્યે જ કોઈ રહ્યો હશે. અર્ધા કલાકની અંદર અઢારસો જેટલા રૂપીયા, પૈસા અને નોટોથી ગાંધીજીની ચાદર ઉભરાવા લાગી. આટલી નગદ રકમ હજી સુધી કોઇ સભામાં થયેલી મને યાદ નથી.

તે જ સાંજે નીકળી બીજી સવારે ગાંધીજી તથા લાલાજી રાવળપિંડી પહોંચ્યા. એ શહેર હિન્દી સરકારના એક બડા ફોજી મથક તરીકે મશહુર છે સર માઇકલ ઓડવાયરે ફોજની ભરતીમાં વધારેમાં વધારે માણસો આ ભાગમાંથી મેળવેલા રાવળપિંડીથી પેશાવર અને અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પાસે છે કાશ્મીર પણ અહીં થઇને જ જવાય છે અહીંનું વર્ણન ગાંધીજી પોતે 'નવજીવન'માં આપી ચુક્યા છે* તેથી હું નહિ આપું. અહીં સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની સભામાં મળીને દાગીનાઓ ઉપરાંત ત્રણ હજાર રૂપીયા જેટલી રકમ તથા એક મારવાડી ગૃહસ્થ પાસેથી ૧૦ હજારની રકમ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં ભરાઈ. રામાનુજ

વ્રતઉદ્યાપન×

આજના દિવસ પવિત્ર સપ્તાહનો છેલ્લો દિવસ છે શ્રદ્ધાળુ તે દહાડે જરૂર અપવાસ કરે, પ્રાર્થના કરે. મારૂં હૃદય તો એ જ માગી રહ્યું છે કે પરાધીન દશામાં આ આપણી છેલ્લી તેરમી એપ્રિલ હો. પણ એ કંઇ મારા હાથમાં નથી ઈશ્વરના હાથમાંયે નથી સ્વરાજ ઈશ્વર પણ આપે એમ નથી. સ્વરાજ તો આપણે હાથે જ લેવું રહ્યું તે લેવાનો રસ્તો એક જ છે એ આપણે સમજીયે અને તે પ્રમાણે વરતીયે ત્યારે સ્વરાજ જ છે. આપણે આ વર્ષે જ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવો છે. તે બહિષ્કાર કરવા સારૂ દરેકે પોતાનું શરીર ને પોતાની પેટી તપાસી લેવા. પરદેશી કાપડનો સત્વર ત્યાગ કરવો બીજા શું કરે છે તેનો ખ્યાલ જ નથી કરવાનો ઓછામાં ઓછા કપડાથી ચલાવવાની ટેવ પાડી નાખવી અને પોતે રેંટીયો ચલાવવો અને બીજાને ચલાવવાની સલાહ દેવી

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

§ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ

એકેએક રાષ્ટ્રને પોતાનું રાષ્ટ્રીય નિશાન—રાષ્ટ્રીય ધ્વજ—જોઇયે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં પોતાના રાષ્ટ્રના ધ્વજને ફરકતો રાખવા, તેની ઇજ્જતને આંચ ન લાગવા દેવા લાખો લોકોએ તોપતલવારો સામે પોતાના પ્રાણ ન્યોછાવર કર્યા છે. એ એક જાતની એવી મૂર્તિપૂજા છે કે જેને માનવસમાજમાંથી કાઢી નાખવી પ્રાય મુશ્કેલ.

---

* 'રાવળપિંડીની બહેનો'—પૃ ૪૯૨

× સત્યાગ્રહ સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે બહાર પડેલો સન્દેશો; તા. ૧૩-૪-૧૯૨૧

કારણ ધ્વજા એ ભાવનાનું પ્રતીક છે. 'યુનિયન જૅક' ફરકતાંની સાથે જે અંગ્રેજના હૃદયમાં જે જે કંઈ ભાવનાઓ સ્ફુરી ઊઠે છે તેનું માપ કાઢવું કઠણ છે. 'ભગવા ઝુંડા' પર દૃષ્ટિ જતાંની વાર મરાઠાઓનો આખો મહારાષ્ટ્રધર્મ, માવળાઓનાં આત્મયજ્ઞ અને શિવાજીનું સ્વાર્પણ કોઈ પણ મરાઠાની નજર સન્મુખ ઊભું રહે છે. ચાંદ અને તારો ઇસ્લામના કોઈ પણ અનુયાયીમાં રહેલાં બારેમાં બારે શૌર્યપરાક્રમ બહાર આણવાને બસ છે.

આ વસ્તુ સમજી લઈએ તો આપણે માટે પણ એક રાષ્ટ્રીય પતાકાની જરૂર સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. હિન્દીઓનો—હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહૂદી અને બીજા જે જે કોઈએ હિન્દને પોતાનું વતન કરી માન્યું છે તે બધાનો—સામાન્ય એવો એક રાષ્ટ્રીય ધ્વજ અવશ્ય જોઈએ, જેને ફરકાવવા અને ફરકતો રાખવા આપણે જીવીએ અને જેને પડવા ન દેવા આપણે આપણા પ્રાણ ન્યોછાવર કરીએ.

મછલીપટ્ટમના રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયવાળા શ્રી. વેંકય્યાએ દુનિયાની પ્રજાઓના ધ્વજના ચિત્રો અને વર્ણનોવાળું એક પુસ્તક કેટલાંક વરસો થયાં પ્રગટ કરેલું છે. તેમાં તેમણે હિન્દી પ્રજાના એક રાષ્ટ્રીય ધ્વજને વિષે પણ કેટલીક સૂચનાઓ અને નમૂનાઓ રજૂ કરેલા છે. છેલ્લાં ચાર વરસથી મહાસભાની દરેક બેઠક વેળાએ શ્રી. વેંકય્યા આ રાષ્ટ્રીય ધ્વજનો સવાલ જે અખંડ ઉદ્યમ તથા ઉમંગથી ચર્ચતા તે જોઈ હું હમેશાં રાચતો ખરો, છતાં તે વિષે મારા અન્તરમાં કદી ઉમળકો ઊઠતો નહિ. આખા રાષ્ટ્રનું અન્તર હલાવે એવું કશું એમના એ નમૂનામાં હું જોઈ શકતો ન હતો. એવી ચિત્તાકર્ષક સૂચના રજૂ કરવાનું ભાગ્ય તો એક પંજાબી ગૃહસ્થનું હતું.

જલંધરવાળા લાલા હંસરાજે મારી જોડે રેંટીયાના ભાવિની ચર્ચા કરતાં અનાયાસે જ સૂચવી દીધું કે એને આપણા સ્વરાજ ધ્વજ ઉપર કાં સ્થાન ન મળે? તેમની આ સૂચનામાં રહેલી નવિનતાથી હું અચરજ પામ્યો. બેઝવાડામાં મેં શ્રી. વેંકય્યાને લાલ (હિન્દુઓનો રંગ) અને લીલી (મુસલમાનોનો રંગ) ભોંય ઉપર રેંટીયાનું ચિત્ર દોરેલો એક ધ્વજ તૈયાર કરી આપવા કહ્યું. ત્રણ કલાકમાં તો તે તૈયાર થઈને મને તે મળ્યો પણ ખરો. જરાક જો મોડું ન થઈ ગયું હોત તો મહાસમિતિની બેઠકમાં પણ એ રજૂ કરી શકાત. પણ એક રીતે એ યોગ્ય જ થયું એમ કહું તો ચાલે.

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

વધુ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજની ભોંય ઉપર બીજા ધર્મોને પણ સ્થાન મળવું જોઇએ. અલબત્ત, 'હિન્દુમુસલમાન એકતામાં કંઈ માત્ર એ બે જ જાતિઓના સમાવેશની ભાવના નથી. એ વ્યાપક શબ્દપ્રયોગ છે અને તેમાં હિન્દમાં સ્થાયી થયેલા બધા જ ધર્મોની એકતાની ભાવના આવી જાય છે. જો હિન્દુમુસલમાન એક બીજા જોડે પ્રેમભાવથી વર્તી શકે તો તેઓ બન્ને મળીને હિન્દમાંના બીજા ધર્મો જોડે પણ પ્રેમભાવથી વર્તવાને બંધાયેલા છે. એકતા હિન્દમાંના અમર તો દુનિયાના અન્ય ધર્મોને દહેશતરૂપ નથી જ. તેથી મારી સૂચના એવી છે કે આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજની ભોંય પીળી, લીલી તેમજ લાલ રહે. પીળો રંગ બીજા ધર્મોને સૂચવશે. સૌથી ઓછી સંખ્યાવાળાનો રંગ સૌથી પહેલો, મુસલમાની રંગ બીજો અને હિન્દુઓનો રંગ છેલ્લો રહે. આનો અર્થ એ રહે કે જે સૌથી વધારે બળવાન છે તેણે સૌથી ઓછા બળવાળાની ઢાલ બનીને રહેવું. આ ઉપરાંત પીળો રંગ પવિત્રતા અને શાન્તિ પણ સૂચવે છે. આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં એ બે વસ્તુઓ ન હોય તો તેનો કંઈ અર્થ જ નથી. વળી આપણામાંના નાનામાં નાનાની મોટામાં મોટાની જોડે સમાનતા સૂચવવા સારૂ એ ત્રણે રંગ આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજમા સરખી જગ્યા રોકે.

પણ રાષ્ટ્ર તરીકે હિન્દુસ્તાન જીવી કે મરી તો એક રેંટીયા પાછળ જ શકે. આ દેશના હરકોઇ વયોવૃદ્ધ સ્ત્રીને જઇને પૂછો. તે તમને તરત જ કહેશે કે જે દિવસે હિન્દુસ્તાનમાં રેંટીયો ઉંચો મુકાયો તે દિવસથી જ અહીં દુઃખદારિદ્રે ઘર કર્યું અને આપણી બધી બરકત અને સુખસંપત્તિ નષ્ટ થઇ. આખા હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીજાતિ અને આમપ્રજા તો રેંટીયાના આજના જીર્ણોદ્ધારનું મહત્ત્વ સાનમાં સમજી ગઇ છે, પ્રજાને તો આ આપત્કાળમાં એ અમૃતસંજીવની થઈ પડ્યો છે. અનેક ગરીબ સ્ત્રીઓનો તે શીયળરક્ષક છે. મને જેટલી જેટલી વિધવા બહેનો મળી છે તેમણે આ પુરાણા સાથીના પુનરુદ્ધારને માટે મારી આગળ આશીર્વચનોના વરસાદ વરસાવ્યા છે. રેંટીયાનો પુનરુદ્ધાર એ એક જ આજે કરોડો ભૂખે મરતા હિન્દીઓને ઉગારી શકે એમ છે. આ ૧૫૦૦ માઇલ પહોળા વિશાળ હિન્દુસ્તાનમાં ઉદ્યોગ ખીલવવાની બીજી કોઇ યાન્ત્રિક યોજના આમપ્રજાને દિનપ્રતિદિન વધતી જતી કંગાલિયતમાંથી આજે બચાવી શકે એમ નથી. હિન્દુસ્તાન કંઇ એક સામાન્ય કદનો દેશ નથી. એ તો એક વિશાળ ખંડ છે અને ઇંગ્લંડની પેઠે કોઇ કાળે એને કારખાનાંઓનું જાળું કરી મુકી શકાય એમ નથી, એ વાત આપણે કદાપિ

ભૂલવી ન જોઇયે, અને આપણી પોતાની હાજતો કરતાં હજારોગણું વધારે પેદા કરી લઇને તેના જોર ઉપર દુનિયાના દેશોને નીચોવવાની તો કોઇ પણ યોજનાને આપણે દૃઢતાપૂર્વક અભદ્ર અને અસ્પૃશ્ય જ માનવી જોઇયે. પ્રજાના વ્યર્થ વીતતા કલાકોનો આપણાં ગામડાઓ અને ઝુંપડાંઓમા ઘેરઘેર કપાસમાંથી કાપડ પેદા કરવા પાછળ ઉપયોગ કરી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં જ આજે આપણી એકમાત્ર આશા રહી છે. આમ હિન્દી પ્રજાના જીવનમા રેંટીયાને હું હવા તેમજ ખોરાકના જેટલી જ આવશ્યક વસ્તુ ગણું છું.

વળી હિન્દુને માટે એ જેટલો આશીર્વાદરૂપ છે તેટલો જ મુસલમાનને માટે પણ છે બલ્કે મુસલમાનોને તો હિન્દુઓના કરતાં પણ વધુ ઉત્સાહથી એ તરફ વળતા જોઉં છુ. આના કારણ છે, મુસલમાન ઓરત પરદાનશીન છે. રેંટીયો કાંતીને તે પોતાના પતિ પરના બોજાને અનાયાસે કંઇક હલકો કરી શકે છે. આમ રેંટીયો એ જ હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના જીવનનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ છે. એ વડે આપણે આજે આખી દુનિયાને જાહેર કરીયે છીયે કે અન્ન અને વસ્ત્ર એ બે બાબતમા તો અમે સંપૂર્ણ સ્વતન્ત્ર અને સ્વાશ્રયી બની રહેવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે. મને આશા છે કે જેને જેને મારી આ વાત ગળે ઉતરે તેઓ પોતપોતાના ઘરમા વગવિલંબે રેંટીયાની સ્થાપના કરશે અને મેં ઉપર સૂચવેલા નમૂનાનો એક એક રાષ્ટ્રીય ધ્વજ પણ ઘરમાં વસાવશે.

આ ધ્વજ ખાદીનો જ હોય એ કહેવાની તો મને લાગે છે મારે કશી જ જરૂર નથી રહેતી; કારણકે ખાદી જેવા જાડા અને સાદા કાપડને સર્વમાન્ય કરીને જ આપણે હિન્દુસ્તાનને કાપડને વિષે પરદેશોની બજારોના પંજામાથી છોડાવી શકીશું હું તો હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ધાર્મિક પન્થો તેમજ સંપ્રદાયોને પણ વીનવું છું કે જો તેઓ આ બાબતમાં મારી જોડે સહમત હોય તો તેમણે પોતપોતાના સાંપ્રદાયિક ધ્વજમાં—દાખલા તરીકે ખિલાફતના ઝુંડામાં— ડાબી બાજુના ઉપલા ખૂણા પર આ રાષ્ટ્રીય ધ્વજને નાના આકારમાં અવશ્ય સ્થાન આપવું બીજા બધા એમસરખા કદના રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં સામાન્ય કદના આખા રેંટીયાની આકૃતિ સમાવી જોઇયે.

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

ટાઈમ્સની ટીકા

મુંબઈના 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'એ 'અસહકારની નિષ્ફળતા' ઉપર એક લેખ લખ્યો છે. 'ટાઈમ્સ'ના અભિપ્રાય મુજબ અસહકારના કાર્યક્રમમાં નક્કી કરેલાં ચાર પગલામાંનું પહેલું સદંતર નિષ્ફળ નીવડ્યું છે, પણ આજે હું અગાઉનો ગાંધી રહ્યો નથી તેથી મારી હાર કબૂલ કરું એમ નથી.

મારી આંખને તો અસહકારની ક્યાંયે હાર દેખાતી નથી; ઊલટું હું તો જ્યાં ને ત્યાં લોકોમાં વ્યાપી ગયેલી મહાન જાગૃતિને જોઈ જોઈને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાઉં છું. હું માનું છું કે ધારાસભાઓ, શાળાકૉલેજો, અદાલતો ઇત્યાદિ જે જે સંસ્થાઓ ઉપર હરકોઈ સરકારની પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી હોય છે તે પ્રતિષ્ઠા તૂટી પડે એટલો પ્રજામત તૈયાર થાય એ નાનીસૂની સફળતા નથી. 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' અસહકારને 'જહન્નમનો સહેલો રસ્તો' સમજે છે. હું માનપૂર્વક જણાવીશ કે હું એને અનેક અન્તરાયો પર જીત મેળવીને મહાપ્રયાસે ચડવાની 'સ્વર્ગની સીડી' સમજું છું. જો માત્ર અંધાધુંધી જ પેદા કરવાની આ પ્રવૃત્તિ હોય તો તો એ ચપટી વગાડવાની વારમાં બની શકે એવી બાબત હતી.

'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' શું કે બીજા ટીકાકારો શું, જે જે કોઈ આ રહસ્ય સમજવાને ઇન્તેજાર હોય તેમણે એ વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવી ઘટે કે હું એકલો જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનમાં નાના મોટા એકેએક આગેવાન અત્યારે સુલેહશાન્તિ જાળવવા—જોગજબરાઈ કે અંધાધુંધી ન થવા દેવા કમાલ કરી રહ્યા છે. બધા આગેવાનોને માટે એક પ્રકારનો અભિપ્રાય આપી છૂટવું અને મને એકલાને જુદા વર્ગમાં મુકવો એમાં કંઈ જ હાસલ નથી.

જે ટીકાકારો હજુ પણ અલી બિરાદરોના હેતુઓ તરફ શકની નજરથી જોવાનું છોડતા નથી તેઓ પોતાની જાતને તેમજ આ પ્રવૃત્તિને ભારે અન્યાય કરી રહ્યા છે. અલી બિરાદરોની વાત તો સાવ સીધી અને ચોખ્ખી છે. ચોક્કસ સંજોગોમાં તલવારથી કામ લેવામાં તેઓ અધર્મ નથી માનતા. મૌ. મહમદઅલી ઘણી જગાએ કહે છે કે 'લડાઈ અવશ્ય ખૂરી ચીજ છે, પણ એથી પણ ખૂરી વસ્તુઓ સંસારમાં છે' હું તો કહું છું કે અલી બિરાદરોના કરતા વધારે દાના દુશ્મન અંગ્રેજ સરકારને બીજા કોઈ નહિ હોય. ખુરાઈની એમની લડાઈ નથી, તેઓ નિખાલસ–

પણે પણ અવિશ્રાન્ત ઉદ્યમપૂર્વક શાન્તિથી પોતાની લડતનો ફડચો કરવા માગે છે. છતાં જો તેમનો તે પ્રયાસ સરકારની અગર તો લોકોની ઉદાસીનતાને લીધે નિષ્ફળ નીવડે તો તે વેળાએ ધર્મચુસ્ત ઇસ્લામીઓ તરીકે તેમણે તેમના હાથથી બને હોય તેટલે દરજ્જે લડાઇ પણ પોકારવી જ રહી. મારા સાથીઓ માગે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરી લે છે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે. એટલો ભોળો હોવાનો હું ઇનકાર કરું છું. મારા સાથીઓ મને છેતરવાને અસમર્થ છે એમ હું સમજું છું. તેમને હું ઇશ્વરથી ડરનારા, બહાદુર અને ખાનદાન માણસો માનું છું. તેમનો સાથ મારે મન કિંમતી લ્હાવા સમાન છે.

મારા પોતાના વલણ વિષે તો મારે એટલું જ કહેવું રહ્યું કે મારો પોતાનો ધર્મ જેમ મને ખુનામરકીની કોઇ પણ લડાઇ કરવા કે કરાવવાની મંજૂરી આપતો નથી, તેમ એ પણ તેટલું જ સાચું છે કે અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં પશુબળના દોરથી જે નામર્દાઇની શાન્તિ વર્તી રહી છે તેને મુકાબલે તો એવી ખુનામરકીવાળી લડાઇની સ્થિતિ પણ મારા મનને વ્યાકુળ ન કરી મુકે. અને તેથી જ આ શાન્તિમય અસહકારની લડતમાં અહિંસાને સર્વોપરી રાખવાના બધા પ્રયત્નો કરતો છતાં અન્તે આમાં અંધાધુંધી થવાનું જોખમ હોય તો તે જોખમ ખેડીને પણ હું આ લડતમાં ભાગ લઇ રહ્યો છું. અસહકારના ટીકાકારો તેમની દાનત જ હોય તો તો આજ એકેએક કાર્યમાં એવી ખુનામરકી કે અંધાધુંધી ન થવા દેવાની જ પ્રબળ ઇચ્છા દેખશે બાકી અસહકારીઓને તો ટીકાકારો તેમની વૃત્તિને સમજે કે ન સમજે, કે વિપરીત રીતે સમજે, તોપણ પોતાની ધીરજમાં અડગ રહ્યે છૂટકો છે તેમને તો તેમનો ખાંડાની ધાર જેવો કઠણ પન્થ કાપ્યે જ છૂટકો છે

અવળી સલાહ

સૈયદ રઝાઅલીએ મને ખુલ્લો પત્ર લખીને અસહકાર મુલતવી રાખવાની સલાહ આપી છે. એમની દલીલ એ છે કે નવા વાઇસરાય સાહેબને દેશની સ્થિતિ સમજવાની યોગ્ય તક આપવાને આપણે એમને દેશનું વાતાવરણ શાન્ત કરી આપવું જોઇએ. મારા અભિપ્રાય મુજબ તો ના. વાઇસરાયને હિન્દુસ્તાનની અત્યારની સ્થિતિ સમજવામાં કશો જ અન્તરાય નથી. જે કંઈ ખળભળાટ છે તે કાં તો અમલદારવર્ગનો ઉભો કરેલો છે અથવા તો કોઇ કોઈ જગ્યાએ સરકાર તરફથી કામ જ

કંઈ એવી બેહૂદી રીતે લેવામા આવ્યુ છે કે ખુનામરકી થાય. મધ્ય પ્રાન્તમા જ જુઓને. લોકો તો ત્યાં દારૂની બદીની સામે સાત્વિક કોપથી ઉઠયા છે, ત્યારે સરકાર તે પરાણે તેમની ઉપર લાદવા મથી રહી છે. રાયબરેલીના રમખાણો વિષે તો નિયમિત અખબારો ન વાચતો હોવાથી મને ઝાઝી માહિતી નથી કે હુ કશું કહી શકું. મને તો લાગે છે કે મિ. રઝાઅલીએ મને વીનવવા કરતાં જે અધિકારી-વર્ગ લોકોને ચીડવીને દેશને ભડકાવી મુકવા મથી રહ્યો છે તેને જ વધુ વીનવવો ઘટે છે.

વળી આખી પ્રજાએ પોતાની પ્રતિનિધિ સસ્થાઓ મારફત શરૂ કરેલી હીલચાલને રોકનારો હું કોણ? બીજો પણ કોઇ એક માણસ—એની ઇચ્છા હોય તોપણ—પ્રજાને અટકવાનું કેમ કહી શકે?

પણ હું તો મિ. રઝાઅલીને એ જ પૂછવા ઇચ્છુ છુ કે અસહકારને આમ રોકવાની વાત કરીને એઓ મારી પાસે શુ કરાવવા ઇચ્છે છે? શુ એઓ એમ કહેવા માગે છે કે ના. વાઇસરાયને હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ સમજવાનો રસ્તો સરળ કરી આપવાને સારૂ જેમણે પોતાના ખિતાબો છોડયા છે તેમણે એ ખિતાબો થોડા વખતને માટે સરકાર પાસેથી પાછા મંગાવવા? જે વકીલોએ વકીલાત છોડી છે તેમણે પાછી વકીલાત કરવા માડવી? જે વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકૉલેજોમાથી ઉઠી ગયા છે તેમણે પાછા એ જ શાળાકૉલેજોમા દાખલ થવા જવું? જેમણે રેંટીયો કાંતવા માંડયા છે તેમણે તે ના. વાઇસરાય હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી લે ત્યાં સુધી ઉચો મુકવો? જે સુતારો રેંટીયા ઘડવામા ગુંથાઈ ગયા છે તેમણે પોતાના રધાવાસલા જ્યાના ત્યા અટકાવી દેવા. અને જેમણે દારૂના પીઠાં ત્યાગ્યા છે છે તેમણે કલાલ જોડેનો નાતો પાછો ચાલુ કરવો?

શું મિ. રઝાઅલી ઇચ્છે છે કે આજે જે રાષ્ટ્રીય શાળાકૉલેજો દેશમા નીકળી છે તેમણે લૉર્ડ રીડિંગને મદદ કરવાને સારૂ હાલ તુરતને માટે પોતાના બારણાં બંધ કરવાં? હકીકત તો એ છે કે મિ. રઝાઅલી અસહકાર પૂરો સમજ્યા જ નથી. એમને એ લક્ષમા જ નથી આવતું કે અસહકાર એક પ્રકારની સદ્વૃત્તિ છે, જે એક વખત કેળવ્યા પછી મરજી માફક નથી ભૂંસી શકાતી. જો અંગ્રેજોને હૈયે હિન્દુસ્તાનનું હિત હશે, જે અંગ્રેજો હિન્દનું લુણ ખાઇ નભે છે તેઓ જો એ લુણને વફાદાર રહેવા માગતા હશે, તો તો તેઓ દેશમાંથી દારૂની જડ કાઢવામા તેમજ પરદેશી કાપડની—અને એ રીતે અલબત્ત લૅંકેશાયરના કાપડની પણ—આયાત

સાવ બંધ પાડવામાં કશું જ અજુગતું નહિ જુએ. હું તો એટલે સુધી કહીશ ખિલાફતનું સંપૂર્ણ રક્ષણ મળી જાય અને પંજાબનો ઘા રૂઝાય ત્યારપછી પણ બંધ પડેલાં પીઠાં ફરી ન જ ઉઘડી શકે, તેમ પરદેશી કાપડની વપરાશ પણ પાછી ચાલુ ન જ થઈ શકે.

આશ્ચર્ય જ એ છે કે આ દેશમાં આજ પણ હજુ એવા ખાસા બુદ્ધિમાન અને કેળવાયેલા જાહેર પ્રજાસેવકો પડેલા છે જેમને હજુ પણ એ વાત નથી ઉગી ગઇ કે જ્યાં સુધી આ સરકાર એનાં મૂળ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા તૈયાર નથી ત્યાં સુધી એને એક પાપમાંથી બીજા પાપમાં જતાં જઇને એમ પાપનો પન્થ ખેડયે જ છૂટકો છે. અલબત્ત, દાનત જ હોય તો દારૂની બદી પ્રજામાંથી ધોઇ કાઢવાની તેમજ રેંટીયાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેનાં પ્રાચીન માહાત્મ્ય અને પવિત્રતાની ફરી એકવાર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની દેશભર આરંભાયલી આ બે મહાન પ્રાણદાયી પ્રવૃત્તિઓમાં તો સરકાર ઉપલા બે પ્રજાકીય અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પહેલાં પણ પ્રજાની જોડે સહકાર કરી શકે છે. એમ કરીને તો સરકાર ખિલાફત-પંજાબના અન્યાયોની તીવ્રતાને પણ કંઇક ઓછી કરશે. બાકી સરકારને આવો સહકાર કરવાની સુબુદ્ધિ થાય તેમાં પ્રજા તો ખિલાફત અને પંજાબનો ન્યાય મેળવવાની પોતાની શક્તિ એથી વધેલી જ અનુભવે એમાં શંકા નથી. પણ વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે એ જ કારણસર સરકાર દારૂનિષેધની તેમજ રેંટીયા મારફત હાથવણાટ વધારી પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાની પ્રજાએ ઉપાડેલી આ મહાન પ્રવૃત્તિઓને શાન્તપણે આગળ વધવા દેવા આજે તૈયાર નથી.

નોંધ

ભાષા અને વિચાર

ભાષા એ વિચારોને ભાગ્યે જ પૂરી રીતે સમજાવવાનું વાહન બને છે. ઘણી વેળા ભાષા વિચારને ઢાંકે છે. હમેશાં ભાષા એ વિચારોને મર્યાદિત કરે છે. તેમાંયે જ્યારે એકની ભાષાનો બીજો માણસ અનુવાદ કરે છે ત્યારે જે મુશ્કેલીઓ અને અનર્થ ઉભાં થાય છે તે તો અનુવાદકો અને પત્રકારો જ સમજે. અમારી ઉપર તો તેવી વિટંબણાઓ બહુયે વીતી છે. શ્રી. વામનરાવ જોશીનો સંદેશો અમે મોટે અક્ષરે મુખપૃષ્ઠ પર છાપ્યો ત્યારે છાપેલો તરજુમો અમે વાંચ્યો ત્યારે અમને જ શરમ આવી. અમે એ વીર પુરુષને અન્યાય કર્યો એમ લાગ્યું; અથવા અમે વાચકવર્ગને અન્યાય કર્યો. જે વિચારો, જે પદ્ધતિને અમે મદદ આપવા ઇચ્છાયે

છીયે તેનો કેમ લખે આ સન્દેશામાં વિરોધ આવતો હોય નહિ એમ જણાયું. અને જે અનુવાદ આપ્યો છે તે અંગ્રેજીમાંથી. શ્રી. વામનરાવનો સન્દેશો અસલ તો મરાઠી છે જે દોષ અમે અમારા અનુવાદમાં જોઈયે છીયે તે અસલમા તો છે જ નહિ 'આપણી પોતાની શરમ ઉઘાડી પાડવાનું આપણુ કામ નથી' એવો વિચાર અમે શ્રી. વામનરાવના મુખમાં મુકયો છે. આપણી વીરતા તો આપણી શરમ પહેલી ઉઘાડી મુકવામાં છે. રા. વામનરાવ પ્રજાની શરમ પોતે વીર બની ઢાંકવા માગે છે, તેને છૂપાવીને નહિ. શરમ છૂપાવવાથી તો પ્રજા વીર્યહીન બને, જેમ રોગ ઢાંકવાથી રોગ વધે. એક હિન્દી બીજાને પકડે ને ત્રીજો સજા કરે એમા તો શરમ છે જ નહિ. એવો પ્રસંગ બને તેમાં શરમ હોઇ શકે. બાકી સ્વરાજ સ્થપાયે ગુન્હેગાર હિન્દીને સિપાહી હિન્દી પકડશે ને હિન્દી ન્યાયધીશ સજા કરશે. તે શરમભર્યું નહિ લાગે, એટલું જ નહિ પણ એ માન્ય હશે ને જણાશે રા. વામનરાવે જે ઉદ્ગારો કાઢયા છે તે આજની પરિસ્થિતિને ઉદ્દેશીને કાઢયા છે એક નિર્દોષ હિન્દીને પાપી પેટને અર્થે નોકરી કરતો હિન્દી સિપાહી પકડે ને તેને તેવો ન્યાયાધીશ સજા કરે એ આપણી શરમને રા. વામનરાવે સૂચવી છે ને ઉઘાડી પાડી છે પણ આ બવો અર્થ અમે અમારા અનુવાદમાં નથી બતાવી શકયા એ અમને દુ:ખ દે છે. છતા એવા દોષો અનિવાર્ય જાણી અમે સન્તુષ્ટ રહીયે છીયે ભાષા અને તેમાંયે તરજુમો મનુષ્યના વિચારો બતાવવાનું કેટલું અપૂર્ણ સાધન છે એ અમે જોઇ રહ્યા છીયે. ખરે ! બોલવા કરતા કરવું એ જ ખરૂ ભાષણ છે કૃત્યોમાં વિચારોનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તે ભાષણોમાં ક્યાંથી હોય ? આપણે બધા શ્રી. વામનરાવનાં કૃત્યોનું અનુકરણ કરીયે, તેમના આપભોગમાં, તેમની વીરતામા, તેમની નિર્ભયતામા, તેમની સાદાઇમાં, તેમના નિરભિમાનમાં તેમનો સન્દેશો વાંચીયે

અન્ત્યજ પરિષદ્ *

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ સાહેબ, ભાઇઓ અને બહેનો,

આ પરિષદ્ કેટલાયે માસ પહેલાં ભરાવી જોઇતી હતી. અનેક ઉપાધિઓને લીધે એ ન ભરાઇ શકી. અને ઢીલમાં હું પણ કારણભૂત હતો તેની માફી માગું છુ.

મને દિલગીરી થાય છે કે જે એક પક્ષને મારે ખાસ કરીને કહેવાનું છે, તે પક્ષને હું અહીંઆં જોતો નથી. પૂ. બહેન પાસેથી મેં એમ સાંભળ્યું કે અન્ત્યજો બ્હી ગયેલા છે તેથી તેમાંના કેટલાક હાજર રહ્યા નથી. એવી અફવા ઉડેલી કે જે, અહીંઆં આવશે તેને સરકાર પકડી જશે. આવી અનેક પ્રકારની અફવાઓ હિન્દુસ્તાનમાં ઉડયાં કરે છે એ કોણ ઉડાડે છે તેની પણ આપણને ખબર નથી. પણ આથી જેઓ અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ માને છે

---

* અમદાવાદમાં મળેલી ચોથી અન્ત્યજ પરિષદ્ના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ; તા ૧૩-૪-૧૯૨૧.

તેઓને અને ઘણા અન્ત્યજ ભાઈઓને મારો સન્દેશો કદાચ નહિ પહોંચે. મારી આ દયામણી સ્થિતિમાં હું બહુ વખત ન લઉં તો તમે સમજજો કે હું થાકી ગયેલો છું. આપણે જે કાર્ય કરવાનું છે તે વિષે તો હું જરા પણ હાર્યો નથી. પણ પરિષદો મારફતે કાર્ય થઈ શકવા વિષે મને શંકા છે, અને અત્યારે તો વધારેપણે એ શંકા રહે છે.

હું અહીં કેટલાક પુરાણા મિત્રોને જોઉં છું. તેથી હું રાજી થાઉં છું. મારી સ્થિતિ કફોડી છે. જેમની સાથે કામ કરી હું હર્ષિત થતો, મગરૂરી માનતો, તેમને માટે મને પૂર્વના જેટલું જ માન છે, છતાં અનેક સંજોગોને લઈને—એ સંજોગો શા છે તે આખું હિન્દુસ્તાન જાણે છે—તેઓને આજકાલ મારી સાથે નથી જોતો. એમનાથી હું અળગો થયો છું કે એમણે મને અળગો કર્યો છે. અથવા તો મારે કર્મે એમનાથી મને અળગો કર્યો છે છતાં આ અન્ત્યજોના વિષયમાં તો જે વહાણમાં હું છું તે જ વહાણમાં તેઓ છે.

જેઓ આ વિષયમાં વિરોધ કરે છે, જેઓ ગેરસમજુતીમાં ડૂબેલા છે, તેમને કેવી રીતે સમજાવવા એની સમજણ પડતી નથી. જેઓ એમ માને છે કે હિન્દુ ધર્મ પાળનારે અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ તરીકે પાળવી જોઈયે, અસ્પૃશ્યને અડકીને ન્હાવું જોઈયે અને ન ન્હાય તો તે પાપ કહેવાય, તેમને હું કયા શબ્દોમાં વીનવી શકું? હું તો મારે જે કહેવાનું છે તે અહીંઆં કહી જાઉં છું.

અસ્પૃશ્યતાને હું હિન્દુ ધર્મમાં મહાન પાપ માનું છું. મારા આ વિચારો આજકાલના નથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં કફોડી સ્થિતિમાં આવી ગયા પછી આવ્યા છે એમ પણ નથી. એ વિચાર મારી નાસ્તિકતામાંથી જન્મ્યા છે એ પણ ખરૂં નથી. કેટલાક એમ માને છે કે ખ્રિસ્તીઓ સાથેના સંબન્ધમાંથી, ખ્રિસ્તી ધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી આ વિચારો મારામાં ઉતર્યા છે. એ ભાઈઓ અહીંઆં હાજર હોત તો હું એમને સમજાવત કે એ તેમની ભ્રમણા છે.

જે વખતે મને બાઈબલ પર મોહ ન હતો, મેં બાઈબલ વાંચ્યું પણ ન હતું, ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારાઓના સંબન્ધમાં હું બિલકુલ નહોતો આવ્યો, ત્યારના મારા આ વિચારો બંધાયેલા છે. મારી ઉમર ૧૨ વર્ષ કે તે નજીકની હતી ત્યારથી હું એ વસ્તુ સમજતો. અમારા કુટુંબમાં મેલું સાફ કરવા ઉકો નામનો એક અન્ત્યજ આવતો. ઉકાને હું કેમ ન અડી શકું એ હું માતાને પૂછતો. કેટલીક વાર ઉકાને અડી પણ જતો. માતા મને ન્હાવાનો હુકમ કરતી એટલે હું નાહી તો લેતો, પણ સાથે વિનોદ પણ કરતો કે ઉકાને અડકવામાં ધર્મ નથી, ધર્મ હોઈ જ ન શકે. પિતૃભક્ત અને માતૃભક્ત હોવાં છતાં હું કોઈ વાર ઝગડો પણ કરતો. માતાને હું કહેતો કે એમાં તમને સમજ નથી પડતી. ઉકાને અડકવામાં બાધ નથી

નિશાળે જતો ત્યાં પણ હું અન્ત્યજને અડકી જતો, પણ માતાપિતાથી છૂપું રાખતો નહિ. માતા મને કહેતી કે ગામમાં ઘણાયે મેમણ છે, તેમા કોઈના અંગરખાને અડી લેવું

હું માતૃપૂજક રહ્યો એટલે મેં એમ કરેલું પણ ખરૂં પણ તે ધર્મ છે એમ માનીને નહિ; કેવળ માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા કરેલું. પછી તો હું પોરબંદર ગયો. ત્યાં સંસ્કૃત સાથેનો મારો પહેલો પરિચય થયો. તે વખતે હું અંગ્રેજી નિશાળમાં નહોતો દાખલ થયો. મને અને મારા ભાઈને એક બ્રાહ્મણને સોંપવામાં આવેલા. ત્યાં હું 'રામરક્ષા' અને 'વિષ્ણુપંચક' શીખ્યો. તેમાંનું 'जले विष्णुः स्थले विष्णु.' એ વચન હું હજુ પણ ભૂલી નથી શકતો. ત્યાં મારી માતા સમાન એક ડોશી રહેતી. તે વખતે હું ઘણું ડરતો. દીવા હોલવાઈ જાય ત્યારે મને ભૂતનો ભય લાગતો. એ ડોશીએ મને કહેલું કે ડરી જાઓ ત્યારે રામરક્ષાનો પાઠ કરજો; ભક્તિપૂર્વક રામરક્ષાનો પાઠ કરશો તો ભૂતો નાસી જશે હું એ પ્રમાણે પાઠ કરતો, અને ભૂતો નાસી પણ જતાં રામરક્ષામાં અન્ત્યજોને અડકતા પાપ છે એમ લખેલું છે એવું મને ન લાગતું. હું તેનો અર્થ જાણતો ન હતો, અથવા જાણતો તે છેતરાવાયો.

અમારા કુટુંબમાં રામાયણ વચાતું. લાધા મહારાજ કરીને એક બ્રાહ્મણ તે વાચતા. લાધા મહારાજને રક્તપિત્ત થયેલું હતું. રામાયણ એ રક્તપિત્ત મટાડશે એવી તેમને શ્રદ્ધા હતી અને લાધા મહારાજનું રક્તપિત્ત ગયું પણ હતું. મને એમ લાગેલું કે જે રામાયણમાં રામને નિષાદે ગંગાની પાર ઉતારી દીધા હતા તે રામાયણમા અન્ત્યજો પાપી છે એમ નહિ માની લીધેલું હોવું જોઈયે ઈશ્વરને આપણે પ્રેમપૂર્વક 'દાસાનુદાસ', 'પતિતપાવન', ઇત્યાદિ વિશેષણોથી સંબોધીયે છીયે એ જ શીખવે છે કે દુનિયામા હિન્દુ જાતિમાં જન્મેલાને પતિત અને અસ્પૃશ્ય ગણવા એ પાપ છે—એમ માનવુ એ રાક્ષસી છે. તેથી જ હું કહેતો આવ્યો છું કે એ મોટામા મોટું પાપ છે. એટલું બધુ જ્ઞાન મને ૧૨મે વર્ષે થયેલું એમ હું નથી કહેતો, પણ તે વેળા મને આ દોષ તો જણાયેલો જ આ વાત હું વૈષ્ણવો અને ચુસ્ત હિન્દુઓની જાણ માટે કહી રહ્યો છું.

હું સનાતની હિન્દુ હોવાનો દાવો કરી રહ્યો છુ. મે શાસ્ત્રો જાણ્યા નથી એમ નથી. હું સંસ્કૃતનો ઊંડો અભ્યાસી નથી. વેદ ઉપનિષદોનો અર્થ હું વાંચી ગયો છું. એનો વિદ્વાનના જેવો અભ્યાસ નથી કર્યો. એનું મારૂ જ્ઞાન ઉપરચોટીયું છે. એ શાસ્ત્રોનો હિન્દુ તરીકે જેવો અભ્યાસ કરવો જોઈયે તેવો મેં કર્યો છે ૨૧ વર્ષની ઉમરે મેં બીજા ધર્મોનો પણ અભ્યાસ કર્યો. એક કાળ એવો પણ હતો કે જ્યારે મારે હિન્દુ રહેવું કે ખ્રિસ્તી થવું એ વિષે મારા મનમાં ભારે મૂંઝવણ થઈ રહી હતી. જ્યારે મારો આત્મા શાન્ત થયો ત્યારે મને લાગેલુ કે હિન્દુ ધર્મ એ જ મારે માટે મોક્ષનું દ્વાર છે હિન્દુ ધર્મ પરનો મારો વિશ્વાસ જ્ઞાનપૂર્વક દૃઢ થયો તે વખતે પણ હું એમ માનતો કે હિન્દુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ માન્યો નથી, અને જો માનેલો હોય તો હિન્દુ ધર્મ મારે માટે નથી

અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મમાં પાપ મનાયેલું નથી. શાસ્ત્રાર્થના ઝગડામા હું ઉતરવા માગતો નથી મનુસ્મૃતિ, ભાગવત વગેરેના શ્લોકમાંથી મારા મુદ્દાનું સમર્થન કરતાં મને મુશ્કેલીઓ પડે એ સંભવે, પણ હું હિન્દુ ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યો છું. હિન્દુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા માની છે એ પાપ છે એ પાપથી આપણે પતિત બન્યા, સામ્રાજ્યમાં ભંગી

બન્યા. આપણા સંસર્ગથી મુસલમાનને પણ એ દોષ લાગ્યો હિન્દુમુસલમાન સામ્રાજ્યમાં પારીઆ બન્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં, કેનેડામાં હિન્દુ એકલા નહિ પણ મુસલમાન પણ છે, અને એ બધા ભંગી ગણાયા એટલું બધું પાપ અસ્પૃશ્યતામાંથી આવેલું છે.

મને આ સમયે મારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થાય છે અસ્પૃશ્યતાને હિન્દુ સમાજ જ્યાં સુધી ઇરાદાપૂર્વક ધર્મ સમજે છે, અસંખ્ય હિન્દુઓ અન્ત્યજોને અડવામાં પાપ છે, એમ માને છે ત્યાં સુધી સ્વરાજ અશક્ય છે. યુધિષ્ઠિરે કૂતરા વિના સ્વર્ગમાં જવા ના પાડેલી એ યુધિષ્ઠિરના વંશજ હિન્દુઓ અન્ત્યજોને મુકીને સ્વરાજ કેમ મેળવી શકે? જે ગુન્હાને માટે આપણે સલ્તનતને રાક્ષસી માનીયે છીયે એવો કયો ગુન્હો આપણે અન્ત્યજો પ્રત્યે નથી કર્યો?

આપણે આપણા ભાઈઓ પછડાયાથી દૂષિત થયા છીયે. આપણે એમને પેટે ચલાવીયે છીયે, આપણે એમની પાસે નાક ઘસાવ્યાં છે, રેલવેમાં આંખ લાલ કરીને એમને ધક્કો મારીયે છીયે, એના કરતા અંગ્રેજી રાજ્યે શું વધારે કર્યું છે? ડાયર ઓડવાયર પર જે આરોપ આપણે મુકીયે છીયે તેવા કયા આરોપ બીજી પ્રજા અથવા આપણે આપણી પર ન મુકી શકીયે એમ છે? એ મેલમાંથી આપણે નીકળી જવું જોઇયે જ્યાં સુધી એમ ન થાય ત્યા સુધી સ્વરાજની વાત એ કેવળ વિતંડાવાદ છે જ્યાં સુધી દુર્બળની રક્ષા ન થાય, એક પણ માણસનુ દિલ સ્વરાજવાદીને હાથે દૂભાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળવાનું એ વિષે મારા મનમાં શંકા નથી. સ્વરાજનો અર્થ જ એ છે કે કોઈ પણ હિન્દુ કે મુસલમાન ઉદ્ધતાઇથી એમ ન માને કે બકરી જેવા હિન્દુ કે મુસલમાનને કચડી નાખીશુ. એમ નહિ થાય તો સ્વરાજ મળશે તે જ દિવસે આપણે તેને ખોઈ બેસીશુ અન્ત્યજો જેવા દુર્બળની રક્ષા કરવાને બદલે તેમને કચરવા વગેરેના દોષોને જ્યાં સુધી આપણે કાઢી સકતા નથી ત્યા સુધી આપણે વેઠાં કરતા, પશુ કરતા પણ નકામું જીવન ગાળીયે છીયે.

પણ મને શ્રદ્ધા છે. હિન્દુસ્તાનમાં ભમતાં મને જણાયું છે કે જે દયા તુલસીદાસ શીખવે છે, જેનો વૈષ્ણવ ધર્મમા ઉપદેશ થયો છે, જેનાથી ભાગવત નીતરી રહ્યું છે, જેનાથી ગીતાજી ભીંજાઈ રહી છે, તે દયા હિન્દમાં વધતી જ ચાલી છે અત્યારે પણ ઉલ્કાપાત થઈ રહ્યા છે. અનેક અત્યાચારી હિન્દુ અને મુસલમાનો હજી પડ્યા છે. છતાં સરવાળો કરતાં હું જોઉં છું કે રહેમ વધી છે, દયા વધી છે, હિન્દુમુસલમાનની વૃત્તિ ઇશ્વર પ્રતિ છે. આપણે સરકારની અદાલતોનો મોહ છોડ્યો, વકીલાત અને સરકારી શાળાઓની ભ્રમણાનો મોહ છોડ્યો, એમ અનેક પ્રકારના મોહ છોડી રહ્યા છીયે. મારો અનુભવ મને કહે છે કે જેને આપણે હલકા અને નિરક્ષર ગણીયે છીયે તે જ સાક્ષર છે આપણા કરતાં તેમનામાં કેળવણી અને ધાર્મિકપણું વધારે છે. અત્યારની પ્રવૃત્તિ પરથી એ જોઇ શકાય છે કે સ્વરાજ એટલે રામરાજ્ય—ધર્મરાજ્ય એવું મનાઇ રહ્યું છે આ પ્રવૃત્તિને જે તટસ્થપણે જોશે તેને એ માલુમ પડી જશે.

અન્ત્યજ ભાઇઓને હું કહું છું કે હિન્દુ સમાજમાં એક વર્ષ પહેલા આ બાબતમાં જે આઘાત હતો તે આજે નથી એ વિષે નિઃશંક રહેજો. પણ નિઃશંક કોણ રહી શકે?

જે લાયક હોય તે જ. હિન્દુઓએ તમારા પર અત્યાચાર કર્યો છે. વિવેકાનન્દે આપણને કહ્યું છે કે અન્ત્યજો દબાયેલા નહિ પણ દબાવેલા છે. હિન્દુ સંસાર પણ અન્ત્યજોને ડૂબાડીને પોતે ડૂબ્યો છે. મેલારમાં હું અન્ત્યજ ભાઈઓને મળ્યો હતો. ત્યાં મેં પ્રભુની પ્રાર્થના કરેલી કે હું આવતે જન્મે જન્મું તો અન્ત્યજ જ જન્મું અને તેમને પડતાં દુઃખો અનુભવું. હું બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે શૂદ્ર પણ નહિ પણ અતિશૂદ્ર જ જન્મવા ઇચ્છું છું. આજે ૧૩મીને દિવસે મેં આખો દિવસ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે મારાં પુરુષાર્થ, અન્ત્યજની સેવા, હિન્દુપણું અધૂરાં રહ્યાં હોય અને મારે જન્મવાપણું રહે, તો હું અન્ત્યજ જન્મું. આ જ જન્મે મોક્ષ મેળવવા હું મથી રહ્યો છું. પણ જો તેમાં નિષ્ફળ જાઉં તો જે દોષોને માટે હિન્દુ સંસાર જવાબદાર છે તે પણ મારે કાઢ્યે જ છૂટકો છે. તે બધા દોષો જો આજે ન નીકળે તો હું તમારામાં અવતરીને કાઢીશ. પાયખાનું સાફ કરવું એ મને પ્રિય છે. આશ્રમમાં અત્યારે ૧૮ વર્ષનો એક બ્રાહ્મણ બાળક પાયખાનાં સાફ કરવાનું કામ ભંગીને તાલીમ દેવાની ખાતર કરી રહ્યો છે.

હિન્દુ સંસારનો મેલ તમે કાઢી રહ્યા છો એ વાત તમે સમજી લો. તમારામાં પવિત્ર આચારને દાખલ કરો. તમે એવા પવિત્ર બનો કે કોઈને કંઈ કહેવાપણું ન રહે. સાબુ ન મળી શકે તો તમારે ખારો કે માટી વાપરીને કપડા ધોઈ નાખવાં. શરીર અને કપડાંમાંથી સ્વચ્છતાની સુગંધ આવવી જોઈએ. આ તો ઓછામાં ઓછું છે. બીજાં મોટાં દૂષણો તો કઢાવવાં જ જોઈએ. તમે કેટલાક શરાબી બની ગયા છો, જુગાર ખેલી રહ્યા છો. બ્રાહ્મણો પણ જુગાર ખેલે છે, વ્યભિચાર કરે છે, શરાબી હોય છે. પણ એ કંઈ પતિત નથી ગણાતા; જ્યારે અન્ત્યજો પતિત ગણાય છે. અન્ત્યજો પોતાનો ઉદ્ધાર કંઈ હિન્દુ સંસાર પાસે મહેરબાની તરીકે નથી માગતા. હિન્દુ સંસારને ગરજ હોય તો અન્ત્યજોનો સ્પર્શ કરે. મને વિશ્વાસ છે કે ચાર પાંચ મહિનામાં આપણે સાફ થઈ જઈશું. એમ ન થાય તો હું જાણીશ કે જોકે મારા વિચારો સાચા હતા તો પણ મારી ગણતરી ખોટી હતી. હું પાછો કહીશ કે મેં ભૂલ કરી.

તમે હિન્દુપણાનો દાવો કરો છો; તમે ભાગવત પઢી રહ્યા છો. માટે તમારા પર જો બીજા હિન્દુ અત્યાચાર કરે તો તેમાં દોષ ધર્મનો નથી, પણ બીજા હિન્દુનો છે. એમાંથી છૂટવા તમારે પોતે શુદ્ધ થવું જોઈશે, શરાબ વગેરે છોડવા પડશે.

વણકરને શું કામ અસ્પૃશ્ય ગણતા હશો? તેઓ ચામડાંનો ધંધો કરે છે માટે? જો કોઈ ચામડાંને માટે પ્રાણીનો વધ કરે કે ગોમાંસ ખાય તો તે અધમ છે. પણ ચામડાંનો ધંધો કંઈ અપવિત્ર નથી. તેના વિના ખેતી ન ચાલે. જો તમારે પુરુષાર્થ કરવો હોય, જો તમે સ્વરાજ્યવાદી હો, તમારે તમારો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તમારે સ્વાશ્રયી થવું જોઈશે. મેં મુંબઈમાં સાંભળ્યું કે કેટલાક 'અન્ત્યજ' ભાઈઓ અસહકારની વિરુદ્ધ છે ને અંગ્રેજી સરકાર મારફતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર શક્ય માને છે. આ ભ્રમણા મટાડવા સારુ,

અન્ત્યજોની ખાસ સભામા ભાષણ કરવા મને એક ભાઇએ સૂચવ્યુ મે તેમને કહ્યુ કે અન્ત્યજોને એ બાબત સમજાવવાની જરૂર હોય જ નહિ. હિન્દુ ધર્મનો અનાદર કરી કોઇની ખુશામત કરીને તમે તમારો ઉદ્ધાર નહિ કરી શકો તમારે સ્વાશ્રયી બનવુ જોઇશે તમારો ઉદ્ધાર તમારા હાથમા છે તમારૂ સ્વરાજ તે તમારી લાયકાત વધારવામા રહેલુ છે

આખા હિન્દુસ્તાનમા હું અન્ત્યજો સાથે નિકટ સબન્ધમા આવુ છુ હું જોઉં છું કે અન્ત્યજ કોમમા જે શક્તિ રહેલી છે તે અન્ત્યજવર્ગ પણ નથી જાણતો અને બીજા હિન્દુઓ પણ નથી જાણતા અન્ત્યજોની બુદ્ધિ કુમારિકાના જેવી નિર્દોષ છે. તમે વણવા, કાતવા અને પીંજવાનો ધધો શીખી લેજો એથી તમારી ગરીબાઇ જશે જ્યા સુધી દરરહ મેશ રેટીયાનુ પૂજન નહિ થાય ત્યા સુધી લક્ષ્મી આવવાની નથી

ગોધરામા કહ્યુ હતુ તેમ તમને કહુ છુ કે તમે પોતે જ ઢેડ હચો ને ભગી નીચો એ ભ્રમણામા કેમ પડયા છો ? ઢેડ અને ભગી વચ્ચ નઈ ફર નથી એમનો ધધો સામાન્ય સમયમા પણ વકીલાતના જેટલો કે સરકારની સેવા જેટલો જ ખાનદાન છે

હવે એંઠવાડ ન લેશો એંઠવાડ ચોખો છે એમ કહે તોપણ ન લેશો દાણા લેજો, પણ સડેલા દાણા ન લેશો વિનય અને માનપૂર્વક કોરા દાણા આપવામા આવે તો લેજો હું સૂચવુ છુ એટલો પુરુષાર્થ જો તમે કરો તો જેટલા મહિનામા હું કહું છુ તેટલા દિવસમાં અસ્પૃશ્યતાનો દોષ નીકળી જાય હિન્દુ સસાર પાપી નથી પણ અજ્ઞાનમા પડયો છે આ જ વરસમા અસ્પૃશ્યતાનો નાશ થવો જોઈયે જે બે કારણો માટે હું આજે જીવુ છું તે ગાયની રક્ષા અને અન્ત્યજોનો ઉદ્ધાર એ બે કામ થાય એટલે મારો મોક્ષ છે ઇશ્વર તમને સહાય થાઓ અને પુરુષાર્થ કરવાનુ બળ આપો

¶પંજાબમાં ગાંધીજી

[પૃ ’૯૭ થી ચાલુ]

મૌનવાર

બીજે દિવસે ગાધીજી પાછા લાહોર આવ્યા સોમવારનો મૌનવાર અહી જ ગળાયો આ મૌનવાર અત્યાર ગાધીજીને ખૂબ બચાવી રહ્યો છે તે ઘણો જ વેળાસર દાખલ થયો છે એમ કહેવુ જોઇયે ‘દર્શન’ તેમજ ભાષણો ગાધીજીને બચાવવા આ જ એક રામબાણ ઇલાજ નીવડયો છે જ્યા જ્યા લોકો મૌનવારની હકીકત જાણી ગયા છે ત્યા ત્યા આ દિવસે તેઓ સમજપૂર્વક પોતાનો દર્શનનો આગ્રહ છોડી દે છે આમ છતા એક બોલ સાભળ્યા કે બોલ્યા વિના કેવળ ‘દર્શન’ની તૃપ્તિ કરવનાર કેટલાક તો ચઢી આવે છે જ • ••

આમ આ મૌનવાર ગાંધીજીને શારીરિક નિવૃત્તિ આપે છે. પણ સાથે માનસિક પ્રવૃત્તિ તે દિવસે બમણી વધે છે. 'યંગ ઇંડિયા' તેમજ 'નવજીવન'નું સંપાદન મુખ્યત્વે ટ્રેનમાં મળતા ફુરસદના વખતમાં થાય છે એ કલ્પના 'નવજીવન'ના સામાન્ય વાચકને કદાચ નહિ હોય. પણ હવે તો મૌનવાર તે કાર્યમાં મોટો ભાગ લેવા લાગ્યો છે.

પણ આ વખતના મૌનવારમાં એકાએક ભારે વિક્ષેપ પડ્યો. રવિવારે રાત્રે રાવળપિંડીથી નીકળતાં નાનકાના સાહેબમાં ગુજરેલા ભયંકર હત્યાકાંડનો તાર ગાંધીજીને મળ્યો. આથી તેમને ભારે ઉદ્વેગ થઇ પડ્યો હતો. મૌન છતાં એક શીખ ભાઇને બોલાવી તેમની પાસેથી મળી તેટલી બધી હકીકત તેમણે જાણી લીધી. સાંજે મુલતાન જવાનું હતું તે મુલતવી રહ્યું. અને મંગળવારનો દિવસ પણ મળી શકાયું તેટલા શીખ ભાઇઓને મળીને નાનકાનાની વિગતો મેળવવામાં વીત્યો. ત્યાંથી તો લખનૌ ખિલાફત પરિષદમાં જવાનું હતું. ત્યાં જઇ આવ્યા પછી નાનકાના જવાનું ઠરાવી અમૃતસર તથા લાયલપુર થઈ અમે લખનૌ ગયા. અમૃતસરમાં પણ સભાબંધીની આણ વર્તતી હતી. બાકી સ્વરાજ્ય આશ્રમમાં તો હજારોની ભીડ થઈ જ અને સ્વરાજ્યનું ઉઘરાણું પણ થયું

થીની પરિષદ

લાયલપુરની સભાઓ સવારના જ ઉકેલાઈ. બપોરે ૩૦ માઇલ ઉપર 'થી' નામે સ્થળે શીખોની એક પરિષદ હતી નાનકાનાના કાંડથી આખી શીખ દુનિયા હરકરાયેલી હતી. પરિષદમાં શીખોએ ગાંધીજીની હાજરી ખાસ ઇચ્છેલી, જે ગાંધીજીએ સહર્ષ સ્વીકારી. થીના 'દિવાન' કૉન્ફરન્સમાંના તેમના ભાષણનો સાર જ હું અહીંઆં આપું છું:

"હું કબૂલ કરું છું કે આપણા પવિત્ર સ્થળોનો કબજો આપણા હાથમાં હોવો જોઇયે તે કબજો આપણે એક જ દિવસમાં લઈ શકીયે પણ તે કઈ રીતે? જો એક માણસ ગુરુદ્વારામાં ન જાય અને અપવિત્ર મહંતોના અપવિત્ર હાથમાં એક પૈસો ન આપવામાં આવે તો તમે આજે જ તેઓ પાસે તમારું કહ્યું કરાવી શકો. હમણાં જો તમે માનતા હો કે નાનકાના સાહિબના ગુરુદ્વારાંનો કબજો તમારા હાથમાં છે તો તમે ભૂલો છો. તે કબજો તો તમને સરકારી ફોજે સોંપ્યો છે. હું તમારી પાસે સરકારી ફોજ વડે અપાયેલ કબજો નથી ઇચ્છતો. તેમને મળેલો કબજો છોડી દો એ મારી કહેવાની મતલબ નથી. પણ જે રીતે એ કબજો તમને મળ્યો એમાં થોડી નામોશી તો લાગે જ છે.

આ મરવાનો વખત છે

"મને શહીદોને માટે ઘણું દુઃખ થાય છે. પણ હું જાણું છું કે આ રુદનનો વખત નથી. આ મરવાનો વખત છે. અત્યારે તો છાતી ઉપર ઘા ખાઇ આપણે સહુ મરી શકીયે એમ ઇચ્છું છું. એવી વીરતા નાનકાના સાહેબના શહીદોએ બતાવી જણાય છે. પણ હું આપણો પણ દોષ જોયા વિના નથી રહી શકતો. આપણને ધમકીથી ગુરુદ્વારાનો કબજો

લેવાનો કશો અધિકાર ન હોય. જો મહંતે લાયલપુરમાં આવીને લછમનસિંહને કતલ કીધા હત તો તેમ કર્યાં પછી તે એક ઘડીભર પણ કબજો ન રાખી શકત. પણ નાનકાના સાહેબમાં તો આપણે તેને તક દીધી. ગુરુદ્વારાનો કબજો આપણે આમોરથી જ લઇ શકીયે. આટલાં વર્ષ સુધી આપણે ચૂપ રહ્યા. શું એક વર્ષ વધુ રહી જવામાં દોષ છે ?"

ગાંધીજીના ભાષણ પછી મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ બોલ્યાં. મૌલાના સાહેબના ભાષણમાં હમેશા રસ અને અરબી વિદ્વત્તા રહ્યાં હોય છે. આ ભાષણમાં તેમણે હિન્દુસ્તાનને મોટા ગુરુદ્વારાની ઉપમા આપીને શીખોને કહ્યું કે "હિન્દુસ્તાનનો જ કબજો આપણા હાથમાં નથી. તે ગુરુદ્વારાનો કબજો આપણે લઇ શકીયે તો નાનાકાના જેવા ગુરુદ્વારાનો કબજો લેવો એ તો રમતવાત ગણાય."

લખનૌ

શ્રીથી પાછા લાયલપુર આવ્યા અને લખનૌ ગયા અહીં મો મહમદઅલીના પ્રમુખપણા નીચે લખનૌ જીલ્લાની ખિલાફત પરિષદ્ હતી. મુસલમાનોમાં અસહકાર હવે ચર્ચાસ્પદ વિષય તરીકે મટી ગયો છે. અહીંઆં ગાંધીજી વકીલો તથા વિદ્યાર્થીઓ વિષે બોલ્યા: "વકીલો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ વિષે જરૂરી કરવાનું તેટલું આપણે કરી ચુકયા. એ સિવાએ વિશેષ હીલચાલ કરવામાં આપણે જાતે હવે રોકાઇ રહેવાની અગત્ય નથી રહી. જેટલે સુધી આપણે આપણો અવાજ પહોંચાડી શકયા છીયે તેટલાથી હું સન્તુષ્ટ છુ જેઓને આપણે મનાવી નથી શકયા તેઓને સ્વેચ્છાએ અસહકાર કરવો હોય તો કરે. વકીલાત કરતા વકીલો તેમજ સરકારી નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિષ્ઠા નથી રહી. તેઓમાના ઘણા પોતે કબૂલ કરે છે કે તેઓ ગુન્હો કરે છે. આટલું આપણે માટે બસ છે. જેટલે દરજ્જે વકીલોની તેમજ સરકારી નિશાળમા જનારા વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિષ્ઠા ગઈ તેટલે દરજ્જે સરકારની પણ ઓછી થઇ."

સ્વદેશીપણાનો નમૂનો

આ પરિષદ્‌માં પાશ્ચાત્ય ઢબનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થયો હતો. મીઠી ઉર્દૂ છોડી અંગ્રેજીમા બોલવાનું હવે કોઈને સૂઝે પણ શાનું ? ઘણા વકાઓ અંગ્રેજીની કશી મદદ વિના ઉર્દૂ વક્તૃત્વકળાને શિખરે પહોંચાડી શકયા. પરિષદ્‌માં મેજખુરશીનું નામનિશાન નહોતું. બધા દેશી ઢબના ગાદીતકીઆ હતા, જેકે ગાદીના ગલેફ્ ખાદીના હતા એમ તો હું નથી કહી શકતો. પ્રમુખનાં વસ્ત્રો પણ ચોગા સિવાય ખાદીનાં જ હતાં. મૌલાના સૌકતઅલી પોતાને માટે ખાસ શીવડાવેલ બૂરા રંગની ખાદીના પોષાકમાં આવ્યા હતા. પં. મોતીલાલ નેહરુ તો હવે ધોતીઉં અને ખાદીનાં અંગરખાં પહેરતા થયા છે! હવે તેઓ શુદ્ધ કાસમીરી બ્રાહ્મણ લાગે છે. પં. જવાહરલાલ નહેરુ તો આ પોષાકમાં જૂના થઈ ગયા છે. તાળીઓનો પાશ્ચાત્ય રિવાજ પણ અહીં વર્જિત હતો આ પ્રમાણે આ પરિષદ્ સ્વદેશીપણાનો નમૂનો હતો મૌ. અબ્દુલ બારી સાહેબ આ પ્રસંગે જરા બીમાર હતા

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

નાનકાનાની યાત્રા

બીજી સાંજે પાછા ફરતાં ગાંધીજી સીધા નાનકાના સાહેબ ગયા. મૌ શૌકતઅલી સાથે હતા. સ્ટેશનથી ઉતરી પગપાળા ગુરુદ્વારા ગયા. એ યાત્રાનું વર્ણન તેમજ ખાલસાજી-ઓને તેઓએ આપેલી સલાહ તેઓ જાતે 'નવજીવન'ને આપી ચુક્યા છે. એટલે તેની પુનરુક્તિ અહીં નહિ કરું.

શીખો આગળ એમણે કહેલું, "દુનિયાના એકે ભાગમાં એકે નિર્દોષ માણસ માર્યો જાય અને હું જીવતો રહું એ હું સહન નથી કરી શકતો. કેટલાંક દુઃખો હું જે જોઇ રહ્યો છું તેવાં દુઃખનું હું નિવારણ ન કરી શકું ત્યારે મને આપઘાત કરવાનું મન થાય છે. પણ તેમ કરવાથી પાપ થાય એ જાણી હું ધીરજ રાખું છું." શીખોએ ઘણી નમ્રતા અને વિનયથી તેમનાં વચનો સાંભળ્યાં. ગાંધીજીના ભાષણ પછી તેમને ગુરુદ્વારાનો આખો પ્રદેશ બારીકીથી દેખાડવામાં આવ્યો. સાંજે ઉદ્વિગ્ન મને લાહોર પાછા ફર્યા અને બીજે દિવસે મુલતાનનો વાયદો પૂરો કરવા ગયા. મુલતાનમાં વીસેક હજાર રૂપીયાના સ્વરાજ્ય ફાળા માટે વચન મળ્યાં. તા. ૫મીએ સવારે લાહોર પહોંચી તે જ દિવસે બે ત્રણ કલાકમાં શિયાળકોટ જવા ઉપડયા.

શિયાળકોટના સન્ત

આ શહેર અત્યારે પંજાબનું શિરતાજ ગણાવાને લાયક છે. નેતાઓની વધારે પડતી સંખ્યા, તેમની વચ્ચે મતભેદ, દ્વેષ તથા હરિફાઇ, ખરું કામ મુકી મહત્ત્વ વગરનાં કાર્યો તરફ વધારે લક્ષ, હિન્દુમુસલમાનો વચ્ચે ઝગડા—આ આપણાં સારામાં સારાં શહેરો વિષેની સામાન્ય ફરીઆદો છે. શિયાળકોટ એ બધા દોષોથી મુક્ત છે. ગાંધીજી ત્યાં એક જ વ્યક્તિ ઉપરની તેમની અસીમ શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી જવા પ્રેરાયા હતા. તે વ્યક્તિ આગા સફદર. શિયાળકોટના લોકો તેમને વિષે કહે છે, 'યે હમારે મહાત્માજી હૈં'. હિન્દુમુસ્લીમ તરફના સમભાવ ઉપર તેમની આખી પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી છે. આ શહેરમાં એક મોટી હાઈ-સ્કૂલ અને એક બીજી પ્રાથમિક શાળા રાષ્ટ્રીય કરવામાં આવેલી છે. એ બન્ને મુસલમાન શાળાઓ છે. પણ હવે તેમાં હિન્દુઓને પણ પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૩૦૦ છે અને બીજીની ૮૦૦ છતાં બન્ને શાળાઓએ ગ્રાન્ટો ફગાવી દીધી છે. અહીંથી પાછા લાહોર થઇ ગાંધીજી જલંધર ગયા. જલંધરમાં મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ગાંધીજીને માનપત્ર આપવામાં આવેલું આ પગલું ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ નીડર થઈ હવે સ્વતન્ત્રપણે લેવા લાગી છે. અહીંથી જ મોટરમાં હોશિયારપુર જઇ આવ્યા. ત્યાંથી અંબાલા આવ્યા. લુધિયાના પણ જઇ આવ્યા. દરેકને માત્ર થોડા થોડા કલાક જ આપી શકાયેલા. દરેક જગાએ સ્વરાજ્ય ફાળાનું ઉઘરાણું થયું. અંબાલાથી તા. ૮મીની રાત્રે નીકળી તા. ૧૦મીએ ગાંધીજી મુંબઈ આવ્યા અને તે જ દિવસે ત્યાંથી નીકળી ઉપરાઉપર સાત રાત્રિઓ ટ્રેનમાં વીતાવ્યા બાદ બે દિવસના વિશ્રામ માટે આશ્રમ આવ્યા.

શંકરલાલ? શામાંનુજ

તા. ૨૪-૪-૧૯૨૧

§ ભેદનીતિ

સર વિલિયમ વિન્સેટે છેલ્લી 'વડી' ધારાસભામાં અસહકારની પ્રવૃત્તિને લગતું જે ભાષણ કર્યું તે હરકોઈને દુઃખ પમાડે એવું છે. હું તો એવી જ ઉમેદ રાખી રહ્યો છું કે એમના ખાતમીદારો વસ્તુસ્થિતિ વિષે એમને સાવ અંધારામાં રાખતા હશે અને તેથી એ ભાષણ એમની નઠારાઈ કરતા એમના અજ્ઞાનને જ વધારે દર્શાવતું હોવું જોઈએ.

ભાષણમાં અથથી તે ઇતિ સુધી સરકારના સખ્તીના ધોરણનો બચાવ કર્યો છે. હકીકતોને મારીમચડીને પોતાને જોઈતી શકલની બનાવવા મણા નથી મુકી. નથી મળી ત્યાં પાયા વગરની ભીંતો ચણી છે. લોકોને સત્વભ્રષ્ટ કરવાનો અને અસહકારીઓના હેતુઓ વિષે ગેરસમજ ફેલાવવાનો જ એમાં પ્રયત્ન છે

સર વિલિયમનું કહેવું છે કે 'સરકારને અટકાવી પાડવાનો અસહકારીઓનો હેતુ તો જાહેર જ છે અને એ હેતુ બર લાવવાના પ્રયત્નમાં જ્યાં જ્યાં ક્યાંયે પ્રજાકીય અસન્તોષની તેમણે સેર ફૂટતી જોઈ છે ત્યાં ત્યાં પોતાને માર્ગે તેનો ઉપયોગ કરી લેવા તેઓ ચૂક્યા નથી.' હવે ખરું જોતા સર વિલિયમની આ બન્ને વાતો માત્ર અરધી જ સાચી છે. સરકારને અટકાવી પાડવી એને અસહકારના મુખ્ય હેતુ તરીકે કોઈએ ક્યાંયે વર્ણવ્યો નથી. મુખ્ય હેતુ તો છે પ્રજાની આત્મશુદ્ધિ. અલબત્ત, એવી આત્મશુદ્ધિનું સીધું પરિણામ એ આવી શકે કે જે સરકાર અમારા દુર્ગુણો અને દુર્બળતાઓ ઉપર જ નભતી હોય તે અટકી પડે. એ જ પ્રમાણે ગમે તે કારણસરનો પણ જ્યાં ક્યાંયે અસન્તોષ જોયો ત્યાં તે અમારે કામે વાપરી લેતા અમે આંચકો નથી ખાધો, એમ કહેવું એ પણ ભયંકર અર્ધસત્ય ઉચ્ચાર્યું કહેવાય. જ્યાં વ્યાજબી કારણસર પ્રજામાં અસન્તોષ જોયો ત્યાં તેના ટેકાથી અમારી અસહકારની હિમાયત અમે વધુ મજબૂત કીધી' એમાં નવાઈ નથી પણ ગમે તે કારણસર ફેલાયેલા હરકોઈ અસન્તોષનો પોતાના કાર્યને માટે ઉપયોગ કરી લેવાની લાલચમાં ન પડવા અસહકારીઓ કડક રીતે ખબરદાર રહ્યા છે અમારા કાર્યને અમારે પોતાને હાથે નબળું ન થવા દેવાની ખાતર પણ અમે એવો રસ્તો લેતા અચકાઈએ

તા. ૨૪-૪-૧૯૨૧

આનો દાખલો પણ શોધવા દૂર જવું પડે તેમ નથી. બીજા જ વાક્યમાં સર વિલિયમ કહે છે: 'જ્યાં ક્યાંયે મજૂરો અને માલીકો વચ્ચે ટંટ ખટરાગ દેખ્યો કે એ અસન્તોષ અને કડવાશને ફૂંકી ફૂંકીને સળગાવવા આ અસહકારીઓના આડતીઆઓ જાણે દોડ્યા જ છે!' આ ખોટી વાત છે, એટલું જ નહિ પણ આમાં મજૂરો અને માલીકોને અસહકારની સામે ઉઠાડવાની ઉશ્કેરણી પણ રહેલી છે. અસહકારનું તો એ ધોરણ પ્રસિદ્ધ જ છે કે મજૂર અને માલીકો વચ્ચેના ઝગડાઓનો રાજદ્વારી લાભ ન લેવો. અસહકારીઓ જ્યાં જ્યાં એ બે વર્ગો વચ્ચે પડ્યા છે ત્યાં ત્યાં બન્નેના સરખા હિત જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અમારી શુધબુધ અમને છોડી ગઇ હોય તો જ અમે એમ મજૂરો અને માલીકોને એકબીજા સામે લડાવી મારવાનો પ્રયત્ન કરીયે એમ કરવામાં તો સરકારને માલીકો અને મજૂરોને અંદર અંદર એકબીજા જોડે વઢાડી મારવાની અને પરિણામે દેશ ઉપરનો તેમનો પંજો મજબૂત કરવાની અમે આયતી જ તક આપીયે

ઝરીઆમાં જ જુઓ, એક મોટી હડતાળને વધુ ફેલાતી અટકાવનાર એક અસહકારી જ હતો. કલકત્તાની હડતાળમાં પણ નરમાશની સલાહ આપનાર અસહકારીઓ જ હતા. જ્યાં જ્યાં હડતાળીઆઓનું પગલું વ્યાજબી હશે, ખાનદાનીને શોભતું હશે, ત્યાં ત્યાં તેઓ તેમને સહાય કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે. જ્યાં જ્યાં ગેરવ્યાજબી કારણસર હડતાળ પડી હશે ત્યાં ત્યાં તેમણે હમેશાં મદદ આપવાની ના પાડી છે. સર વિલિયમ કહે છે, "જ્યાં બે કોમ વચ્ચે કડવાશ ઉભી થઇ છે ત્યાં આ અસહકારના એલચીઓ' તેમની બદસલાહનું ભાતું લઇને પહોંચી જાય છે." સર વિલિયમને ખબર હોવી જોઇયે કે પોતે જૂઠાણું આચરી રહ્યા છે. અંગ્રેજો અને હિન્દીઓ વચ્ચે અત્યારે થોડી કડવાશ છે? જલિયાંવાલાની યાદ અહોરાત્ર જાગતી છે. પણ 'આ એલચીઓ' તો જ્યાં અને ત્યાં શાન્તિ અને સુલેહના જ ફિરસ્તાઓ હોવાનું દેખાયું છે. દરેક જગાએ એમણે અવિચારી ટોળાઓને ઘેલાં બનતાં રોક્યાં છે. અને હું તો એટલે સુધી કહીશ કે અસહકારની વૃત્તિ જો આજ ન વર્તતી હત તો ફાવે તેટલી ડાયર-ઓડવાયરશાહીઓના દોર ચાલ્યા હોત તોપણ અત્યાર સુધીમાં કેટલાયે વધુ નિર્દોષનાં લોહી રેડાયા વગર ન રહ્યાં હોત.

પણ અસહકારીઓનું સૌથી મોટામાં મોટું પાપ જ એ છે કે તેઓ જે બૂરાએ તેમને લાતો મારી તેને ચૂમવા ના પાડી રહ્યા છે, અન્યાયો જ્યાં સુધી કરેલા

અન્યાયની ખુલ્લા શબ્દોમા તોબા ન કરે ત્યા સુધી તેમનો સહકાર કરવા ઇનકાર કરી રહ્યા છે. જોકે એક અપમાન પામેલી જખમી પ્રજાનો અંગ્રેજ લોકો પરનો કોપ તેમની ઉપરથી કાઢીને એ અંગ્રેજોના હાથે ચાલતા ગન્યતન્ત્ર ઉપર વાળી દેવા માટે આશીર્વાદના હકદાર તો અસહકારીઓ જ છે

પણ સર વિલિયમ 'ભેદ કરો અને ભોગવો'ની કુટિલ ભેદનીતિને અણીશુદ્ધ માગોપાગ ન આચરે તો બીજુ આચરે કોણુ? સર વિલિયમ બખાળે છે. "જ્યા જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચે ટટા ઉઠે છે—સયુક્ત પ્રાન્તોમા હમણા જ આપણે ન જોયું?—ત્યા પણ આ સેતાનના સાથીઓ અશાન્તિ પ્રવર્તાવવા અને અંધાધુંધી મચાવવા દોડી જાય છે." સર વિલિયમે જાણવું જોઈએ કે કિસાનોની હીલચાલ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની દેખરેખ હેઠળ ચાલી રહી છે અને પડિત જવાહરલાલજીનો સર્વોપરી હેતુ કિસાનોને સૌથી પહેલી ધીરજ અને શાન્તિ કેળવવાની તાલીમ આપવાનો છે. સર વિલિયમે આ બોલીને જમીનદારોને અસહકારની પ્રવૃત્તિની સામે ઉશ્કેરવાનો જ ચોખ્ખો પ્રયત્ન કર્યો છે. સદ્‌ભાગ્યે જમીનદારો શુ, કિસાનો શુ, સૌ કોઈ હવે સમજે છે કે જ્યા સુધી તેમની વાત વ્યાજબી છે ત્યા સુધી અસહકારીઓ તરફની બીક રાખવાનું તેમને કશુ જ કારણ નથી

સર વિલિયમ આગળ કહે છે: 'આ હીલચાલ દેખીતી જ નાશકારી છે. હુ જ્યા સુધી જોઈ શક્યો છું ત્યા સુધી એમા પ્રજાના હિતના ચણતરનો કશો મસાલો જ નથી.' કોહી ગયેલા અવયવને કાપી કાઢનાર સર્જનની પ્રવૃત્તિ જેટલે દરજ્જે નાશકારી કહી શકાય તેટલે દરજ્જે આ પ્રવૃત્તિ પણ અલબત્ત નાશકારી છે. પણ સર્જનના નસ્તરમા જેમ રોગીની તંદુરસ્તીનું બીજ છુપાયેલું છે તેમ આ નાશકારી પ્રવૃત્તિમા પણ નિઃસંશય પ્રજાકીય સુધારાનું ચણતર છુપાયેલું છે. દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિ કેવળ નાશકારી છે શું? આજ જ્યા ત્યાં રાષ્ટ્રીય શાળાકૉલેજો ઉભી થઈ રહી છે તે બધી નાશની નિશાનીઓ છે શું? પ્રજામાં ઘેરઘેર જે હજારો રેંટીયા ફરતા થયા છે તે પ્રજાની આબાદીનું ચણતર નહિ તો પ્રજાની પાયમાલીની નિશાની છે શું? એનાથી તો પરદેશી સત્તાના પગ ભાગવાના જ, પછી એ સત્તા લૅંકેશાયરની હો કે જાપાનની.

શ્રીમંત-સુશિક્ષિત અને આમપ્રજા વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી પ્રજાની નાદારીનાં, અરસપરસના કુસંપનાં અને વિદેશીઓના હુમલાના બીહામણાથી ભડકાવી મારીને સર વિલિયમ બન્ને વર્ગને દિઙ્‌મૂઢ બનાવી દેવા મથે છે. હિન્દ-

મુસલમાન એકતા શું એની અદ્દલ વસ્તુ છે કે અંગ્રેજો તેમની તોપતલવારો સમેત હિન્દુસ્તાનનો કિનારો છોડશે તેની ઘડીએ આપણે એકબીજાનાં ગળા કાપવા બેસી જઈશું ? શું સાઠ વરસ પહેલા આપણે આજે છીયે તેના કરતા આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઓછા સમર્થ હતા ? એટલું જ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય હિસાબે આજે આપણે જેટલા દુર્બળ છીયે તેટલા અગાઉ કદી નહોતા એ શું સાચું નથી ? હું અનેક વેળા કહી ગયો છું કે સ્વરાજની સ્થિતિ જ આપણામા સ્વરક્ષણની તાકાત સૂચવે છે, અને જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ નથી તે તુરતના અને સંપૂર્ણ સ્વરાજને માટે પણ પાત્ર ન હોઇ શકે. આ એક જ વાક્યથી સર વિલિયમે બ્રિટિશ રાજ્યને અંજાણતાં પણ યથાર્થપણે વગોવી દીધું છે અને એ રીતે એ રાજ્યને સુધારવાની, નહિ તો તેનો અન્ત આણવાની અગત્ય સિદ્ધ કરી આપી છે મેં સૂચવેલે માર્ગે—એટલે કે આપભોગ અને આત્મબળને રસ્તે—પ્રજામા આજે પોતાનું રક્ષણ કરી લેવાની તૈયારી છે. સર વિલિયમે સૂચવેલા માર્ગની ગણતરી મુજબ હિન્દુસ્તાનને મળેલા સુધારા હેઠળ તો સો વરસે પણ હિન્દ દુનિયાની પ્રજાઓના સામટા સંઘ સામે પોતાનું રક્ષણ પોતે કરી લેવા જેટલું શક્તિમાન થાય એવું નથી. એ હિસાબે તો હિન્દને જકડનાર અને તેનામા નાદારીની લાગણી પેદા કરાવનાર બેડીઓ સુધારા મળતાં વધુ જ મજબૂત બની છે. સર વિલિયમે હિન્દુસ્તાનમાં કરોડોની મૂડીઓ રોકીને પડેલા અનેકોના હિત ઉપર અસહકારને લીધે ઝઝૂમી રહેલી પાયમાલી વિષે લાંબી પંડિતાઇ કરી છે. સર વિલિયમને યાદ દેવડાવવું જોઇયે કે હિન્દનું સૌથી મોટું હિત—એનું આર્થિક સ્વાવલંબન તો આ પરદેશી રાજ્યને કારણે કેદહાડાનુંયે પાયમાલ થઇ ચુક્યું છે, અને સર વિલિયમે દોરી આપેલો આ માર્ગ તો આજે હિન્દની નિર્ધનતાને કેવળ વધારે જ.

સર વિલિયમે અસહકારીઓના હેતુઓને કાળા ચીતરવાની જેમ કમાલ કરી છે તેમ તેમની કાર્યપદ્ધતિઓને પણ તેમણે બદશકલ કરવામાં મણા નથી મુકી. કેળવાયેલા લોકોને અસહકારમાં જોડવાના પ્રયત્નોમાં અમે નિષ્ફળ નીવડ્યા છીયે એ સાચું નથી. શિક્ષિતવર્ગે અસહકારને આપ્યો છે તે કરતાં વધુ પ્રમાણમાં જવાબ આપવો જોઇતો હતો એ હું કબૂલ કરું છું, પણ હું અવશ્ય કહીશ કે તેમનો અહોળો ભાગ મનથી સંપૂર્ણ અસહકારી બની ચુક્યો છે, જોકે પ્રત્યક્ષ અસહકારમાં પડવા જેટલું બળ અને તેટલા આપભોગની તાકાત તેમનામાં નથી આવી. ગ્રામવર્ગમાં તો અમે આરંભથી જ કામ કરવા લાગી ગયા છીયે. એમને જ અમે અમારી

મુખ્ય પૂંછ ગણીયે છીયે, કારણકે અન્તે એમને જ સ્વરાજ મેળવવું રહ્યું છે સ્વરાજ એકલા શ્રીમન્ત કે ભણેલા વર્ગની જ જોડે નિસબત ધરાવનારી વાત નથી. એ બન્ને વર્ગે સ્વરાજની હરકોઈ યોજના આગળ પોતાના અંગત હિતસંબન્ધો ગૌણ માનવા રહ્યા. અને આમપ્રજામાં ઘટતા પ્રમાણમાં સંયમ અને તાલીમ આવેલાં અમે જોઇશુ તે જ ઘડીએ જરૂર જણાશે તો જે સરકારે તેમના કલ્યાણ સામું કોઇ દહાડો ખરી રીતે જોયુ નથી અને જેણે તેમને હરહમેશ નીચોવ્યા છે અગર એવા નીચોવવાની સામે થવાનાં જ્યારે જ્યારે પણ કશાંયે ચિહ્ન પ્રજાએ બતાવ્યા હશે ત્યારે ત્યારે તેમને કાળો કેર વર્તાવી દાબી દીધાં છે, એવી સરકારને ટેરા આપતાં અટકવાની સલાહ આપતાં પણ અમે પાછી પાની કરવાના નથી.

અસહકારની સામે સરકારની પ્રવૃત્તિને વર્ણવતા તો સર વિલિયમની કુટિલતાને કેવળ ભરતી જ ચડી છે. હિન્દરક્ષણ કાનુનને તેઓ કોઇને નુકસાન ન કરનારા અને લોકોને ખુનામરકી કરતાં વારનારા માણસો સામે ઉપયોગ નથી કરવા માગતા. તેમની સામે તો તેઓ સામાન્ય કાયદાની કલમોનો અસામાન્ય ઉપયોગ માત્ર કરી રહ્યા છે અને આમ કાયદાની કોર્ટમા એવી રીતે નીકળનારા હુકમોની સામે ન થવાના અસહકારીઓના નિશ્ચયથી આપતી જ મળનારી છૂટનો તેઓ ખાસો લાભ લઇ રહ્યા છે' આ ચળવળખોરોને સ્વરાજ આપીને સંતોષવાં તેઓ તૈયાર નથી, કારણ તેમ કરે તો દેશ આખામાં અંધાધુંધી વ્યાપે ને ' પંજાબ અને ખિલાફતના જે બે મહાઅન્યાયોને લીધે આખા દેશભર આવડો અસન્તોષ વ્યાપ્યો અને જે આજે હિન્દના શરીરમાં બે જાલીમ વિષ તરીકે કામ કરી રહ્યા છે તે તરફ આંખ સરખી ફેરવવાની તેઓ તસ્દી નથી લેતા. ખિલાફતનાં વચનો પળાય અને પંજાબના જખમ રૂઝવવામાં આવે તો હિન્દુસ્તાનની ઉપર કઇ ભયાનક આફત ગુજરવાની છે એ તેઓ નથી જણાવતા.

અન્તમાં ઇસ્લામ તેમજ હિન્દ માટે સંપૂર્ણ ખાનદાનીની લડત લડી રહેલા અલી બીરાદરો ઉપર અશિષ્ટ અને વ્યંગપૂર્ણ હુમલો કરીને, તેમજ ' યાકુબહસન નામના એક ગૃહસ્થ ' ઉપર એથી પણ વધુ શિષ્ટાચારશૂન્ય હુમલો કરીને તેમજ તેમની પત્નીની તુર્કી જાતિનો મર્યાદારહિત ઉલ્લેખ કરીને સર વિલિયમે પોતાના આ અસામાન્ય ભાષણના શિખર ઉપર કળશની શોભા ચડાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે!

હું આરંભે જ કહી ચુકયો છું કે સર વિલિયમ વિન્સેન્ટનું ભાષણ વાંચવું જ મને દુઃખદાયી હતું. એથી પણ વધુ દુઃખદાયી મારે માટે તેમના ભાષણની આ ચર્ચા

કરવાનું થઇ પડ્યું છે. વાચકને હું ખાતરી આપવા ઇચ્છું છું કે ભાષામા સંયમને હું જાણતો છતા આ ભાષણની આગળ મારી સંયમશક્તિને જેવું તેવું તણાવું નથી પડ્યું સર વિલિયમે બજવી બતાવેલી આ મહાન અદ્ભુત કૃતિનો યથાર્થ ચિતાર આપે એવા ગંધ્યાબંધ વિશેષણોને આ લેખમાં મેં પ્રયત્નપૂર્વક વપરાતા ટાળ્યાં છે શિવ શિવ'

---

૬ સાચી સમજણ

જ્યારે જ્યારે મારા મિત્રોને હું અસહકારની પ્રવૃત્તિના અવળા અર્થ લેતા જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મને એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ભજનની કડી યાદ આવે છે: 'જયારે ધૂમસ ઉડી જશે ને વાતાવરણ સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણે એકબીજાને અધિક પીછાનીશું.' એક મિત્રે 'સર્વન્ટ ઑવ ઇન્ડિયા'એ ગઇ તા ૧૪ મીના અંકમા અસહકાર ઉપર કરેલી ટીકાના કકરા મોકલી આપેલા હમણા જ મે જોયા. કાગળ પર કરેલા ઠરાવો અને ઠરાવોના હેતુઓ કાગળ પર સમજાવવામા પણ શો અર્થ સરે એમ છે? જોતજોતામાં વરસ પૂરું થશે અને અમારા શબ્દોના કરતા અમારા કાર્યો જ અસહકારનો અર્થ વધુ સચોટપણે સમજાવશે.

મારે હિસાબે તો અસહકાર ક્યાયે અટક્યો જ નથી, અને જ્યા સુધી સરકાર ખિલાફત અને પંજાબની સામે કરેલા અપરાધોની તોબા ન કરે અને જ્યા સુધી હિન્દનું રાજ્યતન્ત્ર પ્રજાના અવાજનો પડઘો ઝીલે એટલું ન પલટાય ત્યા સુધી અટકવાનો પણ નથી અલબત્ત, ખિતાબો, અદાલતો, શાળાકૉલેજો અને ધારાસભાઓની ઇન્દ્રજાળમાથી તો પ્રજાને છોડવ્યે જ છૂટકો હતો; અને મને એમ પણ લાગે છે કે આ બાબતોમા રાષ્ટ્રીય પક્ષે શોભાભર્યો જ જવાબ વાળ્યો છે.

તેમણે ખિતાબો રાખ્યા નથી, વકીલાત ન છોડેલા કોઇ રાષ્ટ્રીય પક્ષના વકીલની અસહકારીઓ વચ્ચે જાહેર પ્રતિષ્ઠા રહી નથી. શાળાકૉલેજોમાથી છોકરાછોકરીઓ ઉઠી ગયા છે. તેઓ અત્યારે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી આપવામા પછાત નથી અને કસોટીનો વખત આવશે ત્યારે પોતાના આત્મયજ્ઞથી દુનિયાને ચાકત કર્યા વગર રહેવાના નથી એ વિષે પણ મારા મનમા શંકા નથી. જેઓ ધારાસભાઓનો બાહષ્કાર કરી બહાર રહ્યા છે તેઓ પણ — જો જોનારા જોવાની દરકાર કરશે તો જોઈ શકશે — ધારાસભાઓમા રહીને પ્રજાની જે સેવા ન કરી શકત એની સેવા બજાવી રહ્યા છે. જે થોડાઓએ ખિતાબો ત્યાગ્યા છે તેમણે ઝાપો બાગ્યો છે અને બીજાઓને રસ્તો બતાવ્યો છે. ખમીર રોટીમા ફેલાય તેમ આ

બધુ પ્રજામા ફેલાતુ જાય છે આ ખાસ વર્ગને લઈએ તો એમનામા હવે ભાષણો દ્વારા અસહકારનો પ્રચાર કરવાની લગીરે જરૂર નથી ?હી જેમણે ખિતાબો છોડ્યા છે, શાળાકૉલેજો કે અદાલતધારાસભાઓનો ત્યાગ કર્યો છે તેમનુ વર્તન અને તેમનુ ચારિત્ર્ય જ ત્યા ભાષણોના કરતા વધુ અસરકારક કામ કરશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસસ્થાઓ વધતી જ જાય છે વિદ્યાર્થીઓનો શાળા છોડવાનો ત્યાગ ચાલુ જ છે. આ બાબતમા અવારનવાર સરકાર તરફથી રજૂ કરવામા આવતા આકડા ગેરરસ્તે દોરનારા, ખવડાવનારા હોય છે. હમણા જ કોઈ એક ધારાસભાના સભાસદે શાળાકૉલેજો છોડેલા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા ત્રણ હજારથી ઓછી જણાવ્યાનુ મને યાદ છે। આમા જે હજારો વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય સસ્થામા ફેરવાઈ ગયેલી સસ્થાઓમા ભણી રહ્યા છે તેનો કશો જ હિસાબ ગણવામા નથી આવ્યો દેખાતો. વકીલાત છોડનાર વકીલોની સખ્યા પણ ધીમે ધીમે વધતી જ જાય છે. ગતૂર જીલ્લાના ૨૮ અને ધારવાડના ૧૦ વકીલોએ વકીલાત છોડ્યાની ખબરો તાજી છે. ખિતાબો પણ હજુ છોડાતા જાય છે, અને બીકણ તેમજ સાવધ લોકો પણ જેમ જેમ, આ પ્રવૃત્તિ પ્રજાનો ગભીર ધર્મવૃત્તિભર્યો પ્રયત્ન છે અને તે વૃત્તિ પ્રજામા દિવસે દિવસે ઘર કરતી જાય છે એ સમજશે તેમ તેમ પોતાના ખિતાબો છોડશે.

મને તો લાગે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામા જે જે કઈ બન્યુ તે બધુ અહીની લડતમા પણ બને તો નવાઈ નહિ તેમ ન બને તો જ કઈક નવાઈ લાગે. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત એકમતે પસાર થયેલા ઠરાવના પાયા ઉપર શરૂ થયેલી. જ્યારે પહેલી ઝુબેશ જામી ત્યારે મોટો ભાગ મોળો પડ્યો. માત્ર ૧૫૦ જણ જેલના ઉમેદવાર બનવા સારૂ બાકી રહ્યા પછી વચમા માડવાળની વાત ચાલી વળી ભગાણ પડ્યુ વળી પાછી લડત જામી અમે થોડા સિવાય કોઈને લાગતુ નહોતુ કે આ આગળીને વેઢે ગણાય એટલા લડવૈયાઓનો સાથ દેવા કોઈ નીકળી આવે બસ, લડતનો છેલ્લો અક સોળ જેલના જાત્રાળુ સ્ત્રીપુરુષોથી થયો. પણ લડતનો આરભ થયો ન થયો એટલામા એકાએક શુ થયુ ? જોતજોતામા આખી હિન્દી કોમ સમુદ્રનો જુવાળ ઉઠે તેમ ઉઠી. કશી યોજના વગર, કશા પ્રયાસ વગર કે તજવીજ વગર, લગભગ ચાળીસ હજાર હિન્દીઓએ જેલ માગી. લગભગ દસ હજાર તો જેલ પ્રત્યક્ષ પામ્યા પણ ખરા. પરિણામ આવ્યુ તે દુનિયા જાણે છે હિન્દી કોમની તે ઘડીની બધી માગણીઓ પૂરી કરવામા આવી. આપભોગની કડક તાલીમના ફળ રૂપે એક વગરલોહીની ક્રાન્તિ બનવા પામી.

તા. ૨૪-૪-૧૯૨૧.

હિન્દની પ્રજા એથી ઓછું કરશે એમ માનવાની હું ના પાડું છું. લૉર્ડ કેનિંગના શબ્દો યાદ કરીએ તો હિન્દના આ સ્વચ્છ આકાશમાં હાથના અંગુઠા જેવડું વાદળું ક્ષિતિજ ઉપર દેખાય, પણ એ કઇ વેળાએ દસે દિશાઓને ઘેરી વળીને ટૂટી પડશે એ કોણ કહી શકશે ? આખું હિન્દુસ્તાન અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ કાર્યથી ભળવા ક્યારે તૈયાર થશે એ હું નથી કહી શકતો. પણ એટલું હું અવશ્ય કહીશ કે જે શિક્ષિતવર્ગોને મહાસભાએ પ્રવૃત્તિમાં ભળવા આમન્ત્રણ કર્યું છે તે વર્ગો એક દિવસ—અને કદાચ આ જ વરસ દરમિયાન—અવશ્ય જવાબ વાળશે અને તે પણ હિન્દુસ્તાનના નામને શોભાવે એવી રીતે.

પણ આમ બનો યા ન બનો, પ્રજાની પ્રગતિને કોઇ પણ એક વ્યક્તિ કે વર્ગ ન જ રોકી શકે. અજાણ કારીગરો, સ્ત્રીઓ, રસ્તે ચાલનાર મજૂર સૌ કોઇ આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઇ રહ્યાં છે. શિક્ષિતવર્ગને કરેલા આમન્ત્રણે આ આમવર્ગને રસ્તો કરી આપ્યો છે. બકરાં અને ઘેટાં જુદાં પડવાં જરૂરી હતાં જ. શિક્ષિતવર્ગોની પણ કસોટી થઇ જવાની જરૂર હતી. આરંભ પણ એ શિક્ષિતવર્ગોને હાથે અને તેમની મારફત થવો જરૂરી હતો. અસહકારની પ્રવૃત્તિ ઇશ્વરકૃપાથી અત્યાર સુધી સ્વાભાવિક માર્ગે જ ધપ્યે ગઇ છે.

સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ પણ એના ઉગ્રમાં ઉગ્ર અને સર્વવ્યાપક સ્વરૂપમાં આવ્યે જ છૂટકો હતો અને તે બરાબર યોગ્ય વખતે આવી પહોંચી છે. અસહકારના કાર્યક્રમનાં એક જરૂરી અંગ તરીકે એ પ્રથમથી જ હતી અને અત્યારે પણ છે. મારે હિસાબે તો અસહકારના કાર્યક્રમનો એ સૌથી સલામતીભર્યો અને અસહકારની સફળતાને સારુ સૌથી ખાતરીલાયક વિભાગ છે. અત્યારના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એ અત્યાર અગાઉ આટલા જોરથી ઉપાડી શકાય એમ નહોતું. પ્રજાના મનમાં રેંટીયામાં છુપાયેલું સત્ય ઉગી જવું જરૂરી હતું. એના અન્તરમાં ઘર કરી બેઠેલા જૂના વહેમ અને કુશંકાઓ ભૂંસાવાં જરૂરી હતાં. એકલા બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર અગર તો જાતે પેદા કર્યા વિના બધા પરદેશી માલનો એકસો બહિષ્કાર કરવાના ખ્યાલમાં રહેલી નિરર્થકતા પ્રજાને ગળે ઉતરવી જરૂરી હતી. સ્વદેશી કાપડનો ઉપયોગ ત્યાગ્યાથી પ્રજાએ પોતાની સ્વાધીનતા ખોઇ અને ફરી એકવાર હાથકંતામણ અને હાથવણાટને અપનાવવાથી એ સ્વાધીનતા ઘેર, કરી શકાય એ વાત પ્રજાને સૂઝવી આણી હતી. એને એ પણ સમજવું બાકી હતું કે જે ઘડીએ એણે અજાણતાં પણ હાથે કાંતવાનું અને વણવાનું છોડયું તે જ ઘડીથી તેની રસવૃત્તિ મારી

ગઇ. એને સમઝવું બાકી હતું કે લશ્કરી ખર્ચોના શોષણના કરતા પણ આ ઘરગથુ ધધો ખોઇ બેસવાથી જ હિન્દુસ્તાન વધુ શોષાયું છે, વધુ નિષ્પ્રાણ બન્યુ છે અને દુષ્કાળ હિન્દુસ્તાનનો રોજનો પરોણો બની ગયો છે. રેટીયામા શ્રદ્ધાવાળા માણસો દરેક પ્રાન્તમા આગળ આવવા બાકી હતા અને લોકોમા પણ ખાદી પ્રત્યે પ્રીતિભાવ અને મમતા પેદા થવા બાકી હતા

આ બધુ હવે થયુ છે. એક કરોડ સ્ત્રીપુરુષ અને એક કરોડ રૂપીયા આ રાષ્ટ્રીય ધર્મની નવેસર સ્થાપના કરવા જરૂરી છે. પાચ પદર રેટીયાનો આ સવાલ નથી, આ તો હિન્દુસ્તાનના ૬ કરોડ ઘરોમાના દરેકમા રેટીયા ચાલુ કરવાનો સવાલ છે. હિન્દને જોઇતુ બધુ કાપડ પેદા કરવાનો અને તે આખા દેશભર સર્વ જગાએ પહોચાડવાનો આ સવાલ છે. જો હિન્દુસ્તાન ૩૦મી જૂન પહેલા એક કરોડ રૂપીયા એક કરોડ કાતનાર સ્ત્રીપુરુષ આપી શકે અને ૨૦ લાખ ઘરમા રેટીયા ચાલુ કરાવી શકે તો સ્વરાજને માટે એ પચાણું ટકા તૈયાર થઇ ગયુ સમજવુ કારણકે એ પ્રયત્ન જ પ્રજામા કોઇ પણ પ્રજાને સદાચારી, મહાન, સ્વાશ્રયી અને સન્તોષી બનાવનારો એકેએક સદ્ગુણ પેદા કરશે જ્યારે પ્રજા પોતાના શુદ્ધ મરજીઆત પ્રયાસથી પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર પાર ઉતારશે તે દિવસે તે સ્વરાજને માટે તૈયાર જ હશે. તે દિવસે હુ વચન આપુ છુ કે હિન્દુસ્તાનમા પડેલી લશ્કરી છાવણીઓ અને દારૂગોળા તેમજ હથિયારોથી ભરેલા લશ્કરી કિલ્લાઓ હિન્દુસ્તાની બાળકોને ગેડીદડે રમવાની નિર્દોષ જગાઓ માત્ર બની રહેશે. તે દિવસે અંગ્રેજો અને આપણી વચ્ચેનો સબન્ધ સોળે આના શુદ્ધ અને નિર્મળ હશે. તે દિવસે લૅન્કેશાયરના વેપારીઓનો અત હિન્દુસ્તાનનુ રજ આહત કરી શકશે નહિ અંગ્રેજો પણ આ દેશમા મરજી હશે તો મિત્રો તરીકે, બરોબરીઆ તરીકે હિન્દનું હિત કરવાનો અને હિન્દને મદદ કરવાનો એકમાત્ર શુભ હેતુ હૈયે ધરીને રહેતા હશે અસહકાર અંગ્રેજોને ખાનદાનીની રીતે આપણી જોડે સહકાર કરવા નોતરનારી અથવા તો આપણા દેશમાથી રૂખસત લેવા વીનવનારી પ્રવૃત્તિ છે એ આપણા નાતાને શુદ્ધ પાયા ઉપર ગોઠવવા અને આપણા સ્વમાનને અને મોભાને છાજે એ ઢબે એ નાતાને નક્કી કરવા ઉઠાવવામા આવેલી પ્રવૃત્તિ છે

પણ તમને ફાવે તે નામ આ પ્રવૃત્તિને તમે આપો. જોઇયે તો એને 'સ્વદેશી
૬ -દારૂનિષેધ'ની ચળવળ કહો માની લો કે આટલા માહનાનો બધો જ પ્રયાસ ફોગટ નીવડ્યો છે તો એ દૃષ્ટિ ઘડીભર સ્વીકારી લઇને પણ સરકારને તેમજ મૉડરે

મિત્રોને આખા દેશભર રેંટીયા ચાલુ કરાવવાના અને દારૂ પીવાને ગુન્હો કરી મુકવાના પ્રજાના આજના પ્રયત્નમા ખરા દિલથી ભળી જવા હું નોતરૂં છું. એમાથી એકે પક્ષે આ બે પ્રવૃત્તિઓના પરિણામની ચર્ચા કરવામા વખત ગાળવામાં સાર નથી. ફળથી ઝાડની કિંમત અંકાશે.

કેટલીક શંકાઓ

પારસીઓ પ્રત્યેના મારા કાગળથી ઠીક ચર્ચા ઉત્પન્ન થયેલી છે. ભાઇ છ. કે. નરીમાને ખુલ્લો પત્ર લખ્યો છે. તે બીજાં છાપામા છપાઇ ચુકયો છે. આ ચર્ચામા રસ લેનારે તે વાંચેલો હોવો જોઇયે. તેથી તે 'નવજીવન'મા નથી છાપતો. ભાઈ નરીમાને જણાવેલા વિચારો માનને પાત્ર છે ને તેમા ઉઠાવેલી શંકાઓ બીજાં પારસી બાઇબહેનોને પણ થતી હશે. તેથી તેનો જવાબ દેવાનો હું પ્રયત્ન કરૂં છું.

પારસીઓએ અસહકારમા ન જોડાવાના કારણો ભાઇ નરીમાને નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે :

૧. અંગ્રેજો વિના હજુ કેટલાક વર્ષ સુધી આપણને ચાલે તેમ નથી.

૨. પારસીઓ જોડાય તેના પહેલા ઘણા હિન્દુઓને અસહકારમાં જોડવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો જોઇયે.

૩. રેંટીયાથી સ્વરાજ મેળવવું મૃગજળ જેવું છે.

૪. જ્યાં પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી, શાસ્ત્રીઆર, સર દિનશા વાચ્છા, ઇત્યાદિ અસહકારનો વિરોધ કરે છે ત્યાં સામાન્ય પારસી શું કરે?

૫. ખિલાફતને હું સમજી શકતો નથી અથવા હિન્દુ અને મુસલમાન ધર્મ વચ્ચેનો અનિવાર્ય વિરોધ ઢાકવા માગું છું.

૬. પંજાબ વિષેના મારા વિચારોમા અતિશયોક્તિ છે. જુઓ લાલા હરકિશનલાલનો દાખલો.

૭. અહિંસાનો મારો ઉપદેશ હાસ્યજનક છે, તે કેવળ જૈનોને જ માન્ય છે; ને તે પ્રમાણે વર્તનારે આપઘાત જ કરવો જોઇયે. વળી મારી પ્રવૃત્તિ હડતાળાદિ તો હિંસા જ કરાવી રહ્યાં છે.

૮. દારૂનિષેધ ઠીક છે, પણ અફીણ વગેરે છોડવવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઇયે વળી વધારે ભારે વસ્તુ તો ગોવધનિષેધ છે તેમા મે કેટલો હિસ્સો આપો છે?

પહેલી શંકાનો જવાબ

અગ્રેજો વિના આપણને કેટલોક કાળ ન ચાલી શકે એવો એવો ખ્યાલ એ જ આપણી દુર્દશા ને તેમાથી આપણે નીકળવું એ સ્વરાજ. અગ્રેજો આવ્યા પહેલા આપણી શી માઠી દશા હતી? ને તેઓ જશે કે તુરત આપણે લડવા બેસી જઇશુ એમ માનવું એ આપણને નામોશી પહોચાડનારૂં છે. પણ ધારો કે તે ભય ખરો હોય તોયે આપણે અરસપરસ ઝગડાનુ જોખમ વહોરીને પણ અગ્રેજી સરદારીમાથી મુક્તિ મેળવવી જ જોઇયે

બીજીનો જવાબ

પારસીઓ જોડાય તે પહેલા ઘણા હિન્દુઓને મારે અસહકારમા જોડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇયે, એ કથન પણ આપણી દુર્બળતા સૂચવે છે. પારસી અને હિન્દુ બન્ને હિન્દી છે. બન્નેમાના જેઓ સમજે તેમનો હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેનો ધર્મ એક જ છે. વળી હિન્દુ તો ઘણા જોડાઇ ગયા છે ને બાકીનાને જોડવાનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે એકે હિન્દુ ન જોડાય અગર તો પારસી વહેલા સમજે તોપણ તેઓએ અસહકારમા જોડાવું જોઇયે જે સમજી ગયો છે તે બીજાની રાહ ન જુએ.

ત્રીજીનો જવાબ

રેટીયે સ્વરાજ એ જેને મૃગતૃષ્ણા જેવું લાગે તેને અસહકાર ન જ રુચે એ મારે કબૂલ કરવુ જ જોઇયે ધીમે ધીમે હિન્દુસ્તાન સમજતું થયું છે ને હજુ વધારે સમજશે એવો મારો વિશ્વાસ છે. જે ધર્મ છોડયાથી આપણે ભીખારી બન્યા છીયે તે ધર્મનો સ્વીકાર કરવાથી જ આપણે તવગર બનીયે એ મને તો મૃગતૃષ્ણા ન જ લાગે. રેટીયો સહજ ધર્મ છે એ તો હવે દિવસે દિવસે અનુભવ પૂરવાર કરતો જાય છે. બે હજાર કે બસેં વર્ષ પહેલાની સ્થિતિએ પહોચવામા હુ પાપ માનતો નથી આપણે ભૂલથી, જબરદસ્તીથી કે કાળને વશ થઈ અમુક સારી ટેવો છોડી હોય તો પાછી ગ્રહણ કરીયે તેમા આપણી વિવેકબુદ્ધિનો પ્રયોગ રહ્યો છે.

ચોથીનો જવાબ

પંડિતજી અને બીજા મહાન નેતાઓ આ યુદ્ધમા નથી એ ખરેખર ખેદકારક છે. પણ જ્યારે નેતાઓ વચ્ચે મતભેદ રહે ત્યારે પ્રજાએ પોતાની પસંદગી કરવી.

રહી છે. બધા એક મતના ન થાય ત્યા લગી કંઇ જ ન કરવું એવો મત પ્રજા રાખે તો પ્રજાની પ્રગતિ કદી ન જ થાય. સ્વરાજમા સહુએ પોતપોતાની પસંદગી કરવી પડશે

પાંચમીનો જવાબ

ખિલાફતને હું ન સમજું એ બને, જોકે મેં યથાશક્તિ અભ્યાસ તો કર્યો જ છે. મુસલમાન અને હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે અનિવાર્ય વિરોધ છે એમ હું માનતો નથી. જો હોય તો તેનો અર્થ એમ થયો કે હિન્દુમુસલમાને તો હમેશના દુશ્મન રહેવું રહ્યું. માણસજાતે હમેશાં અરસપરસ દુશ્મન રહેવું જોઇયે એમ હું માનતો નથી. ખલીફાએ દસ વર્ષમા એક વખત ધર્મને ખાતર યુદ્ધ કરવું જ જોઇયે એવો નિયમ હું જાણતો નથી. ક્રુઝેડ પછી ધર્મને ખાતર યુદ્ધ થયુ મે જાણ્યુ નથી. આફ્રિકામા મેં કંઈ એવું નથી જોયુ કે જેથી જઝીરત-ઉલ-અરબનો કબજો મુસલમાનોનો ન હોવો જોઇયે એવું મને સૂઝે.

છઠ્ઠીનો જવાબ

પંજાબ વિષેના મારા વિચારોમા અતિશયોક્તિ નથી એમ હું જાણું છુ. લાલા હરકિશનલાલ પોતે જો સરકારની સાથે જોડાઈ ગયા છે તો મારે સારૂ અસહકાર કરવાનું વધારે કારણ છે લાલા હરકિશનલાલ જેવાને પણ પંજાબની નામોશીનું દરદ એટલું ઓછું હોય તો આપણે પૂરણી કરવા સારૂ પણ અસહકાર કરવો યોગ્ય જણાય છે.

સાતમીનો જવાબ

અહિંસાનો મારો ઉપદેશ હાસ્યજનક લાગે. તેમા હિન્દુ ધર્મ રહેલો છે. તેના જ વત્તાઓછા પાલનમાં બધા ધર્મની જડ છે. જેટલી દયા તેટલો જ ધર્મ છે. દયાની સીમા ન હોય. હદ બાધવી એ મારૂં કામ નથી. હદ પોતપોતાની સહુ બાધી લે છે. વૈષ્ણવ ધર્મમા અહિંસા પ્રધાન છે. જૈન ગ્રન્થોમા તેનો સવિશેષ વિચાર છે એ મને માન્ય છે. પણ અહિંસાનો ઇજારો જૈન કે બીજા કોઈ મતને નથી. અહિંસા એ સર્વવ્યાપક, અચલિત નિયમ છે. જૈન દર્શનમાં અપવાસાદિના નિયમો છે તેને આત્મઘાતના પોષક કહેવા એ જૈન દર્શનને ન સમજવા જેવું મને લાગે છે. પણ અહિંસાના અન્તિમ લક્ષણની ચર્ચાની અહીં જરૂર જ નથી. તેનો સ્વીકાર ન કરાય તોયે અત્યારે આપણું કર્તવ્ય શાન્તિપૂર્વક—સહન કરીને જ યુદ્ધ કરવાનું છે એ સહુને સ્વીકાર્યા વિના ન જ ચાલે.

ભાઈ નરીમાને અહિંસાનું અન્તિમ લક્ષણ હસી કાઢ્યું છે ને બીજી તરફથી મારી પ્રવૃત્તિને હિંસાજનક ગણી છે એ સૂચવે છે કે અહિંસાના તત્ત્વને તેમણે પીછાન્યું નથી. અસહકારના ઉપદેશથી વેર વધે છે, હડતાળથી લોકોને નુકસાન પહોંચે છે તે હિંસા છે એમ જ ભાઈ નરીમાન સૂચવતા લાગે છે. અહિંસાનો મુદ્દો એ છે કે ઘાતકીનું ઘાતકીપણું જાણતાં છતાં તેના પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો. પંજાબનો અત્યાચાર કે ખિલાફતનો દગો લોકોથી છૂપાવીને હું લોકોને દ્વેષરહિત નથી બનાવી શકતો. લોકોને એ હત્યાકાંડનું જ્ઞાન કરાવતા છતાં શાન્ત રાખવા એ મારું કર્તવ્ય છે. હડતાળ વગેરેથી કેટલાકને દુઃખ થાય તે હિંસા નથી. પોતાનું કર્તવ્ય કરતા બીજાને દુઃખ થાય તેને સારુ કરનાર જવાબદાર નથી. અફીણની દુકાને ન જવાથી અફીણ વેચનારને નુકસાન થાય તેનો દોષ મને ન લાગે. તેથી થતું દુઃખ એ અફીણ વેચનારને પણ કલ્યાણકારક છે. અસહકારનો અર્થ એ છે કે પાપીને પાપકર્મમા મદદ ન દેવી ને જ્યાં સુધી તે પશ્ચાત્તાપ ન કરે ત્યાં સુધી તેની મદદ ને તેનુ દાન ન લેવાં.

આઠમીનો જવાબ

ભાઈ નરીમાન એમ માનતા લાગે છે કે અફીણ વગેરેનો નિષેધ નથી ચાલી રહ્યો. બધા વ્યસનો છોડાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. દારૂના પીઠા પાસે માણસો જતા લજવાય છે તેથી તેનો પહેરો થઈ શકે છે. વળી કેટલાક પારસી ભાઈઓ દારૂનો વેપાર કરે છે તેથી મારી તેમને વિનન્તિ છે કે તેઓ એ વેપારને છોડે. અફીણના વેપારીને પણ હું વીનવી રહ્યો છું. પણ અફીણનું વ્યસન ન છૂટે તોપે દારૂનું છૂટી શકે તો છોડવું એમ હું તો દલીલ કરું.

ભાઈ નરીમાને ઘણા મુદ્દા કાઢ્યા છે. મારી પ્રાર્થના એવી છે કે ભલે તેઓ ખિલાફત, પંજાબ વગેરે બાબતમાં વિરોધ કરે, છતાં તેમણે દારૂનિષેધનો સ્વતંત્રતાએ વિચાર કરીને નિષેધ કરવા યોગ્ય લાગે તો તેમાં મદદ કરવા પારસીઓને પ્રેરવા જોઈએ. આ આત્મશુદ્ધિની લડતમાં જે ભાગ જેને પસંદ પડે તે ભાગ પૂરતી પણ તે મદદ કરે તો પ્રજાને તેટલો લાભ પહોંચે.

દારૂનિષેધ હું કરી રહ્યો છું; ગોવધને સારુ શું કરું છું, તેને મેં કેટલો વખત આપ્યો છે એ ભાઈ નરીમાનનું છેલ્લું તીર છે. તે મર્મભાગે પહોંચ્યું છે. ગોવધથી મારા જેવા ચુસ્ત હિન્દુને કેટલું દરદ થાય તેનો ભાઈ નરીમાનને ખ્યાલ કેમ આવી શકે? ગોવધ થાય છે ત્યાં લગી મારો પોતાનો વધ થાય છે એમ મને

લામ્યાં કરે છે. ગાયને છોડવવા મારો નિરન્તર પ્રયત્ન છે. જો મેં અત્યારે ઇસ્લામને બચાવવા મારો પ્રાણ અર્પ્યો છે તો તે ગાયને બચાવવા સારૂ. હું મુસલમાનોની જોડે વેપાર કરવા નથી ઇચ્છતો,-તેથી હું ગોવધની વાત નથી કરતો. મારી પ્રાર્થના ઇશ્વર પ્રત્યે છે. મારૂં હૃદય તે જ જાણે છે. ખાનદાનીનો બદલો ઇશ્વર ખાનદાનીથી જ આપે છે. ઇસ્લામને બચાવતાં હું ગાયને બચાવી જ લઇશ. એવી માન્યતાથી હું ખિલાફતને સારૂ મારો પ્રાણ આપું તેમાં ગાયનો બચાવ આવી જાય છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. જ્યાં સુધી હું મુસલમાનોનો પ્રેમ ન મેળવી શકું ત્યાં સુધી અંગ્રેજોને હાથેથી ગાયને ન બચાવી શકું. મારો સર્વ પ્રયત્ન ગોવધ અટકાવવા સારૂ છે એમ ભાઈ નરીમાનને માની લેવા વીનવું છું. જે ગાયને બચાવવા ખાતર પ્રાણ હોમવા તૈયાર નથી તે હિન્દુ નથી. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનનો શુદ્ધ બચાવ હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી તરફથી નથી થતો, ત્યાં લગી હિન્દુ નામના જ છે. પણ હું ગાયને બચાવવાની ખાતર મુસલમાનને અથવા તો ખ્રિસ્તીને ન મારૂં પણ તેના રક્ષણ અર્થે હું મરૂં, એ મને મારો અહિંસાધર્મ શીખવે છે. ઇશ્વરના દરબારમાં શુદ્ધ બલિદાન જ કામ આવે છે. હું શુદ્ધ થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તે શુદ્ધિમાં જોડાવા બીજા હિન્દુઓને અને હિન્દુસ્તાનનાં બધા સંતાનોને વીનવી રહ્યો છું. ભાઇ નરીમાનને પણ ગોવધ દુઃખ દે છે. તેમને હું આ આત્મશુદ્ધિના યજ્ઞમાં જોડાવા નોતરૂં છું.

ગુજરાતના અનુભવો

મને એટલા બધા અનુભવો થયાં કરે છે કે તે બધાનો ઉતારો કરવા જેટલો વખત નથી રહી શકતો. તેથી મારે ઘણુંયે મુકી દેવું પડે છે. કાર્ય કરનારાઓનો લોભ મારી પાસેથી જેટલું થોડા કાળમાં મેળવી શકાય તેટલું મેળવી લેવાનો હોઈ, મને તેઓ લખવાની એકાન્ત કે શાન્તિ રહેવા જ દેતા નથી. તેઓની કંજુસાઇનો પાર નથી. મને પણ સેવાનો લોભ. જેટલી થઇ શકે એટલી કરી લેવી, જેટલું સમજાવાય તેટલું સમજાવી દેવું, એટલે મારા બધા અનુભવો હું વાંચનાર આગળ નથી મુકી શકતો.

આણંદ, રાસ, બોરસદ, હાલોલ, કાલોલ, વેજલપુર, ગોધરા, સુરત, ઓરપાડ, રાંદેર—એટલી જગ્યાઓમા હું આ લખતાં સુધી ફરી ચુક્યો છું. દરેક જગ્યાએ લોકોના ઉત્સાહનો પાર નથી. દરેક જગ્યાએ સ્ત્રીપુરુષોએ મોટી સંખ્યામાં હાજરી

આપી છે. દરેક જગ્યાએ રેંટીયાપ્રવૃત્તિ વધેલી જોઇ. લગભગ દરેક જગ્યાએ લોકોએ તિલક સ્વરાજ ફંડમાં નાણા આપ્યા છે.

એક વિધવાનું દાન

આણંદમા એક વિધવા બહેને પોતાની પાસે સોનાની પચીમેક તોલાની પાટ હતી તે જ આપી દીધી. આ દાન એક વિધવા બાઇને સારૂ ઘણું કહેવાય. મેં તે બાઇનું નામ પૂછ્યું. તેમણે નામ આપવાની ના પાડી 'ધર્મ અર્થે આપેલા પૈસા વિષે નામઠામ કેવાં ? વધારે પૂછવાની મારી હિમ્મત ન ચાલી.

શરતી દાન

ગોધરામા મિસિસ કોઠાવાલા રિવાજ મુજબ સભામા આવ્યા. તેમણે મને કહ્યું, 'તમારૂં બધું કામ મને પસંદ પડે છે, પણ તમારો અસહકાર મને પસંદ નથી. તમે લૉર્ડ રીડિંગને તો જરૂર તક આપો.'

મેં કહ્યું, 'હું તો અવશ્ય બધાને તક આપવા માગું છું ઇન્સાફ કરે એટલે સહકાર જ છે. તમે જ તેમને સમજાવો કે પશ્ચાતાપ કરે, કરેલા ગુન્હાની હિન્દની માફી માગે ને ઇન્સાફ કરે. એટલે કંઇ તકરાર રહે જ નહિ.'

'તમે મને કહો કે તમે તક આપશો. તમે તેમને લખશો કે જો તે ઇન્સાફ આપે તો તમે અસહકાર છોડશો ?'

મેં કહ્યું, 'તક મળ્યે હું જરૂર લખીશ. પણ લૉર્ડ રીડિંગ એટલું જાણે છે.'

આ ભલી બહેને આવી શરત સાથે પચાસ રૂપીયા આપ્યા બધી બહેનો એવી જ શરત કરી એટલા રૂપીયા આપે તોયે કરોડ રૂપીયા તુરત થઇ શકે એમ હું માનું છું.

વ્યવસ્થા

બધી જગ્યાએ વધતી જતી વ્યવસ્થા હું અનુભવી રહ્યો છું. પણ સુરતમાં વધારેમા વધારે જોઇ. જ્યાં જાઓ ત્યા લોકોને પ્રથમથી જ સમજાવવામા આવેલું હોવાથી ઓછા અવાજથી, ઓછી ધાંધલથી કાર્ય થઇ શકતું હતું. લોકોને પ્રથમથી જ ચેતવણી અપાયેલી હોવાથી પૈસા પણ એકઠા થઇ રહેલા હતા. સુરતની બહેનોએ હીરાની વીંટી પણ દાનમા આપી.

તા. ૨૪-૪-૧૯૨૧

રાંદેરનો અનુભવ

સુરતમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ માનપત્ર આપ્યું, ત્યારે રાંદેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ ના પાડી એમ જણાયું. જુવાનીઆ હિન્દુમુસલમાને તેમ છતાં માનપત્ર આપવાની હિમ્મત કરી; એક શહેરીઓનું ને બીજું ખિલાફતનું. રસ્તા પણ શણગારેલા હતા. છતા હું જોઇ શકયો કે ત્યાના આગેવાનો તો દૂર જ રહેલા. છેક બાળકોથી બતાવાય તેટલો ઉત્સાહ તેઓએ બતાવેલો. મેં ફાંફા ઘણાંયે માર્યાં, પણ રાંદેરમાં આની સ્થિતિમા હું પૈસા નજીવા જ એકઠા કરી શકયો. એક મુસલમાન ભાઇએ મારા હાથમાં પાંચ રૂપીઆની નોટ મુકી, એક બહેને પાચ રૂપીઆ આપ્યા ને દરરોજ બે કલાક રેંટીયો ચલાવવાની ને હવે પછી પરદેશી કાપડ ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. રાંદેરના જેવો લૂખો અનુભવ તો મારી આખી મુસાફરીમાં કયાયે નથી થયો.

જુવાનવર્ગને નાસીપાસ ન થવા મારી ભલામણ છે. તેઓએ માનપત્રની પેરવીઓ છોડી દેવી, ઉત્તરાર્ણ કરવા જરૂર મથવું. સારા, મહેનતુ, નમ્ર જુવાન બહુ કરી શકશે. મધ્યમવર્ગ તેઓને પૈસા આપશે અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા આવશે. જુવાન વર્ગના—મુસલમાન અને હિન્દુ—પુષ્કળ કામ એકસંપથી—એકદિલથી કરી રહ્યા છે એ મોટામાં મોટી આશાની નિશાની છે.

બે ખામી

હજુ લોકોને સ્વદેશીની પૂરી સમજ કે ચીવટ નથી એમ જોઉં છું. અત્યારે શણગારોમાં પરદેશી કાપડ, પરદેશી કાગળો વપરાતા ચાલુ છે. જો પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર આ જ વર્ષે કરવો હોય તો આપણે દરેક બાબતમાં વિચાર કરવો જોઇશે. ઝીણામા ઝીણી બાબતમા પણ ધ્યાન દેવું જોઇશે. ધર્મ સમજીને પરદેશી કાપડને તિલાંજલિ દેવામા આવે ત્યારે જ આપણે આ મહાન છતાં સહેલું કાર્ય કરી શકવાના છીયે. તેમાં ઢીલ પણ ન થવી જોઇયે. સમજુને સારૂ આપણી મીલનો માલ પણ પરદેશી જ છે. હમેશાં આપણે આપણી મીલના માલને અને પરદેશીને ઓળખી શકવાના નથી. જેઓને સ્વદેશીનો સન્દેશો જ મળ્યો નથી એવા ગરીબોને સારૂ મીલનો માલ હોવો જોઇયે. ખરી સ્વદેશી એ જ કે જેમાં રૂ ઉપરની બધી ક્રિયા તે તે ગામ કે શહેરમાં થયેલી હોય. જે શહેરમાં આ પ્રમાણે થાય એ શહેરની આબાદી વધવાની અને એ શહેર પોતાની સ્વતન્ત્રતા મેળવી લેવાનું. આવી સ્થિતિ લાવવાને સારૂ લોકોએ ખૂબ ધ્યાન દઇને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાની જરૂર છે.

બીજી ખામી હજુ ફુલોના હાર આપવાનો શોખ નથી જતો એ છે. ફુલોના હાર આપવાથી હું કશો ફાયદો નથી જોતો. અસંખ્ય નકામા જાય છે. અત્યારે આપણી પાસે એમ ફેંકી દેવાના પૈસા જ નથી. હાર માત્ર સૂતરના જ હોય. સૂતરની ઉપર અનેક કળા કરીને હાર બનાવી શકાય; સૂતરને અનેક રીતે ગુંથી શકાય. સૂતરની ઝીણી સાંકળીઓ કરી શકાય. કેવળ એમ ને એમ ઝીણું સૂતર કાંતી તેની આંટીનો હાર આપવો એમા બહુ પ્રેમ અને વિચાર છે. જેને સૂતરના હાર મળે એ તેનો સદુપયોગ કરી શકે છે. એવો સમય આવી રહ્યો છે કે જ્યારે સૂતરના હાર ગરીબોને આપી દીધા હશે તો તેઓ તેનો ઉપયોગ કરી લેશે. પુષ્પમાળાનો ઉપયોગ કોઇને નથી, અને નકામા ફુલો બગાડવા એ તો નુકસાન જ ગણાય.

કામ, કામ ને કામ

જો આપણે આ જ વર્ષમા સ્વરાજ લેવું હોય તો આપણે માત્ર કામમાં જ રોકાઇ જવું જોઇયે. તમાશા, સરઘસો વગેરે જેટલે દરજ્જે લોકોમાં ચૈતન્ય રેડવાને સારૂ જોઇયે તેટલે દરજ્જે ઠીક છે. પણ જ્યા ચૈતન્ય આવી ગયું છે ત્યાં તો મૂંગે મ્હોડે કામ જ કરવાનું છે. હમેશા પૈસા એકઠા કરવા, હમેશાં સૂતર કંતાવવું, રેંટીયા નવા તૈયાર કરાવવા, જે ઘરમા ન હોય ત્યા દાખલ કરવા, ખાદી સંઘરવી, જેઓએ ઉપયોગ શરૂ ન કર્યો હોય તેમને વીનવવા; દારૂનિષેધના કામમા ઉત્સાહીને પરોવવા. આમ કોઇ ને કોઇ સ્વરાજના કાર્યમા જ પોતે રોકાઇ પ્રજાને પરોવવી જોઇયે.

નોંધ

'નવજીવન'ની ભાષા

એક પારસી બહેને, એક પારસી ભાઇએ અને બીજાઓએ 'નવજીવન'ની ભાષા ઉપર ટીકા મોકલી છે. 'નવજીવન'ની ભાષા સાદી રાખવા હમેશાં પ્રયત્ન થાય છે. હું માનું છું કે 'નવજીવન'નું ક્ષેત્ર ભાષા સુધારવાનું કે તેમાં કઠિન શબ્દો દાખલ કરવાનું નથી, પણ સાદામાં સાદી, વધુમાં વધુ માણસો સમજી શકે તેવી ભાષામાં વિચારોનો પ્રચાર કરવાનું છે. એમ છતાં બધા લેખકો એ જ હેતુથી નથી લખતા. બધાને પોતપોતાના શબ્દો વાપરવાની ટેવ પડે છે. તેથી હમેશાં સાદી ભાષા 'નવજીવન'માં નથી વપરાતી એ હું પણ જોઉં છું. ઇરાદાપૂર્વક ભાષા કઠણ કરવાનો પ્રયત્ન નથી હોતો એટલી હું ટીકાકારોને ખાતરી

તા. ૧-૫-૧૯૨૧

આપના ઇચ્છું છું ઇરાદો તો ભાષા સાદી રાખવાનો જ રહેશે. ટીકાકારોનો ટીકાને સારૂ આભાર માનું છું. સંસ્કૃત શબ્દો ઓછા વપરાય એવો પ્રયત્ન જરૂર કરીશ. મને ખબર છે કે ઘણા મુસલમાન ભાઇઓ ને પારસીઓ 'નવજીવન' વાંચે છે ઘણી બહેનો જે અઘરા શબ્દો ન સમજે તેવી વાંચે છે. તેમને સારૂ 'નવજીવન'નું વાચન સહેલું કરવું મારો ધર્મ સમજું છું.

તા. ૧–૫–૧૯૨૧

ગુજરાતીઓને—

મહાન સિન્ધુ નદીના તટ પર સવારના પહોરમા એક ઝાડ તળે હું એકાન્તમાં બેઠો છું. ઝાડોમાં પક્ષીઓ ગુંજારવ કરી રહ્યા છે બે ત્રણ સ્વયંસેવકો સિવાય કોઇ નજરે નથી આવતું. દૂરથી કોટરીનો પૂલ એક તરફ નજરે પડે છે. બીજી તરફ પાણી સિવાય કંઇ જ જોતો નથી. સામે કાંઠે ઝાડો અને છૂટાછવાયા ઘરો જોઉં છું. નદીમા બે ચાર નાના હોડકા કામ વિનાના સામે કાંઠે પડયા છે. મધુર પવન ચાલી રહ્યો છે ને તે પવનને લઇને પાણી ધીમુ ધીમુ ઉછળતું મંદ ગાન કર્યા કરે છે. તડકાથી પાણી અને રેતી સુવર્ણ સમા દીપી રહ્યા છે. પ્રેમના પાશથી સિન્ધી ભાઇઓએ મને ચોમેરથી બાંધી લીધો છે

આજ સોમવારનો દિવસ છે એટલે મારે સારૂ તેઓએ એકાન્ત ને શીતળ સ્થાન શોધી મને ત્યાં મુકયો છે. મને કોઇ કહે છે કે મેં બહુ ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે હસવું આવે છે. જે સુખ, શાન્તિ અને આનન્દ હું અનુભવી રહ્યો છું તે ભાગ્યે કોઇ ચક્રવર્તીને મળતાં હોય. મારી માન્યતા છે કે ચક્રવર્તીને એ શાન્તિ સંભવે જ નહિ. રાજ્યપાટનો બોજો જ તેને કચરી નાખે. મન એ જ બન્ધ અને મોક્ષનું કારણ છે એનો હું પૂર્ણ અનુભવ લઈ રહ્યો છું.

આ પ્રેમની સાથે હું ગુજરાતનો તાજો પ્રેમ સરખાવું છું ત્યારે મને એમ જ જણાય છે કે મને તો બન્ને સરખા છે. જ્યાં જાઉં ત્યાં હું કેમ જાણે ગુજરાત જેટલો જ પ્રેમ અનુભવતો હોઉં નહિ ! કેમકે હું સિન્ધને પણ મારો જ દેશ માની શકું છું, સિન્ધીના સુખદુખમાં પણ તેટલો જ ભાગ લઇ શકું છું. સિન્ધને ભોગે ગુજરાતનો લાભ સ્વપ્ને પણ નથી ઇચ્છતો. પણ ગુજરાતના દોષો સિન્ધ ન ગ્રહણ કરે એવી કાળજી મારો દેશપ્રેમ અને મારો ધર્મ મારી પાસે રખાવે છે. જેમ

ગુજરાતને અર્થે સિન્ધને નુકસાન પહોંચે એ હું કદી પસંદ ન કરું તેમ જ મને પરદેશને વિષે રહે છે. પરદેશને નુકસાન પહોંચાડીને હું હિન્દુસ્તાનને લાભ પહોંચાડવાનો લોભ ન કરું. આ ભાવનાને જ હું ખરું સ્વદેશાભિમાન માનું છું.

પણ મારું સ્વદેશાભિમાન જેટલું વિશાળ છે તેટલું જ સંકુચિત છે. આખી દુનિયાના કલ્યાણને વળગવામાં મને રસ આવતો જ નથી. મને તો મારા દેશના કલ્યાણમાં જ રસ આવે છે. દેશના ભલામાં હું જગતનું ભલું જોઉં છું. મારો વર્ણાશ્રમધર્મ મને શીખવે છે કે હું યુરોપમાં જન્મવાને બદલે ભારતવર્ષમાં જન્મ્યો એમાં કંઈક અર્થ હોવો જોઈએ. પ્રત્યેક માણસ દેવાદાર જન્મે છે. તેનું લેણું હોય તો તેનું તેને ભાન પણ નથી હોતું, ન હોવું જોઈએ. જે વેપારી પોતાનું ઉધાર ખાતું તપાસી લે છે તેને જમે પાસાની ફીકર જ નથી કરવી પડતી. જે પોતાની ફરજ શીખે છે તેને તેના હક પોતાની મેળે જ મળી રહે છે.

મારું સ્વદેશાભિમાન મારા દેશની ફરજ શી છે તે તરફ જ મારું ધ્યાન ખેંચે છે. મારું ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન ગુજરાતીની હિન્દુસ્તાન પ્રત્યે શી ફરજ છે તે જ સૂચવે છે. જો આ વિચાર ખરો હોય, જો ગુજરાતી ભાઈબહેનો તે કબૂલ રાખતા હોય તો ગુજરાતીઓને પોતાની ફરજ તો જાણમાં જ છે.

ગુજરાત એકલું આ જ વર્ષમાં સ્વરાજ મેળવી શકે છે, દરેક માણસ પોતપોતાનું સ્વરાજ મેળવી શકે છે. ગુજરાતનું દરેક ગામ પોતાનું સ્વરાજ મેળવી શકે છે, ને સહુ પોતપોતાનું મેળવતાં હિન્દસ્વરાજ મેળવવામાં પોતાનો ફાળો ભરી દે છે.

જેઓ પોતાને ભાગે આવતું જ આપીને બેસશે તે કંજુસ ગણાશે. સ્વરાજની શરત એ છે કે સહુ પોતાને ભાગે પડતું આપે એ બસ નથી, પણ સહુ પોતાનાથી બનતું આપે એ બસ છે. જ્યારે સહુ સર્વનો બોજો ઉપાડવા તૈયાર થાય ત્યારે જ બધાનો બોજો શાળે પડતો વહેંચાઈ જાય, કેમકે સહુની શક્તિ સરખી નથી હોતી. અને આવી સ્થિતિમાં સહુ હિસાબે આવતું જ કરીને બેસી રહે તો ગરીબ કચરાઈ જાય ને શાહુકાર કચરી નાંખે.

હિન્દુસ્તાનની વસ્તી બત્રીસ કરોડની છે. એક કરોડ રૂપીયા આપવા—એકઠા કરવા—એટલે જણ દીઠ બે પૈસા આપવા. જો કરોડપતિ બે જ પૈસા આપીને બેસી રહે તો કંગાળની વતી, બાળકોની વતી, લુલાંપાંગળાંની વતી, રાંકની વતી કોણ આપે?

તા ૧-૫-૧૯૨૧

સીધો હિસાબ જ એ છે કે કરોડપતિઓ બધો બોજો ઉપાડવાની વૃત્તિ રાખવી જેને ઘણુ મળ્યું તે ઘણુ આપે ।

હિસ્સો ગણવાની આ રીત પ્રમાણે ગુજરાતે પોતાનો હિસાબ કરવો જોઇયે ગુજરાત દસ લાખ રૂપીયા ન્હેર તમા જ એકઠા કરે તો તે વધારે પડતુ નથી જ. આ ગણતરીમાથી હું બહાર વસતા ગુજરાતીઓને અલગ રાખુ છુ બંગાળામા વસતા ગુજરાતીઓ ભલે ગુજરાતને ધન મોકલે, પણ તેમણે બંગાળને પોતાનો ફાળો આપવો જ જોઇયે. મદ્રાસમા વસતા ગુજરાતીઓએ મદ્રાસની સેવા કરવી જ જોઇયે જ્યાથી ગુજરાતીઓ ધન મેળવે ત્યા તેમણે પોતાની કમાણીનો સારો ભાગ ખરચવો એ નેમતી ને હિન્દુસ્તાનની મહત્વતાને શોભા છે આ પ્રમાણે વિચાર કરીને જ હુ ગુજરાતને સારૂ દસ લાખ રૂપીયા ગણુ છુ

આ ગણતરીમા મે મુમબઇને પણ અલગ ગણ્યુ છે. મુમબઇમા વસનારા ગુજરાતીઓએ મુમબઇમા ભારે ફાળો આપવો જ રહ્યો છે મુમબઇ બાબેની મારી આશાને વિષે હુ હવે પછી લખવા ધારૂ છુ અત્યારે તો ગુજરાતમા વસતા ગુજરાતીઓમાથી દસ લાખની ગણતરી કરી ગયો .

આટલી રકમ કે એથી વધારે કે ઓછી એકઠી કરવાનુ વહેવારૂ પગલુ એ છે કે દરેક જીલ્લાના ને દરેક દેશી રાજ્યના કામદારોએ યથાશક્તિ ફાળાનો બોજો માથે ઉપાડી લેવો

એ જ પ્રમાણે મહાસભાના સભાસદોનુ છે જ્યા વધારે જાગૃતિ ત્યા વધારે સભાસદોની આશા હોવી જોઇયે. સુરત નડિયાદ જેવા ભારે જાગૃત શહેર પોતાનો માત્ર હિસાબે આવતો જ ભરીને સન્તુષ્ટ રહે તો હાથ આવેલી બાજી ખોઈ બેસીયે જે ગામોમા ભારે જાગૃતિ થયેલી છે ત્યાને સારૂ તો હુ જરૂર એવી આશા રાખુ કે ત્યાના દરેક ૨૧ વર્ષની ઉપરના સ્ત્રી, પુરૂષ ઢેડ, ભંગી, હિન્દુ, મુસલમાન, મહાસભાને ચોપડે ચડે. જો કોઇ ગરીબ માણસ પાસે ચાર આના ન હોય તો તેનો પડોશી તેને તેટલા પૈસા આપે ને નામ નોધાવે

જે હિસાબ નાણાનો તે દામનો છે, તે જ રેંટીયાનો છે. જ્યા વધારે કાર્યદક્ષતા, વધારે સમજ, ત્યા વધારે રેંટીયા દાખલ થવા જ જોઇયે એમ એકબીજાને પૂરી સહાય કરવાથી જ આપણે જૂન માસ સુધીમા આપણી નાનકડી, સરળ ને બધાને સમજી શકાય એવી યોજના અમલમા મુકી શકશુ

જોકે યોજના સહેલી છે, છતાં આપણે આળસમાં રહીયે તો જરાયે પાર પડે તેવી નથી બધા કાર્યકરનાર પ્રામાણિકપણે હમેશા યથાશક્તિ કામ કરે તો જ યોજના પાર પડે. આ યોજના આપણી પરીક્ષા છે, કસોટી છે, સ્વરાજની લાયકાત મેળવવાની પ્રાથમિક કેળવણી છે. પણ તે કેળવણી આપણને એટલે લગી પહોંચાડે છે કે જો આપણે આ પરીક્ષામાં પસાર થઇયે તો બાકીની કેળવણીને સારૂ ભાગ્યે જ ત્રણ માસ જોઇયે કેમકે આ પરીક્ષા આપણને આત્મવિશ્વાસ, હિમ્મત ને બળ આપનારી છે.

ગુજરાત પોતાનો ધર્મ પૂરેપૂરો બજાવો એવી મારી ઉમેદ છે

ગુજરાતની બ્હેનોમાં આવેલી જાગૃતિથી હું ચકિત થયો છુ તેઓના હાથમાં બહુ સત્તા છે. સ્વરાજ મેળવવાની યોજનામાં બ્હેનોનો ભાગ મરદોના જેટલો જ બલ્કે તેથી વધારે છે. બ્હેનો પોતાનો ભાગ પૂરો બજાવીને પોતાના, ગુજરાતના ને હિન્દના કીર્તિ ને ધર્મ ઉજ્જ્વળ કરો એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના

મારી નોંધ

હડતાળોનું સોધારત

હડતાળોનો રાફડો ફાટયો જણાય છે તેમાયે કરાચીએ હદ વાળી છે એક માસમાં પાચ હડતાળો કોઇ જેલ જાય તો હડતાળ, કોઇ જેલમાંથી છૂટે તોયે હડતાળ, ગવર્નર આવતાયે હડતાળ! આમ હડતાળો પાળવાથી હડતાળની કિમત તદ્દન જતી રહે છે મારે મન હડતાળ એક પવિત્ર અને બળવાન સાધન છે ભારે ધાર્મિક પ્રસગે હડતાળ હોય, અથવા પ્રજાની લાગણી ઘણી તીવ્ર હોય ત્યારે તે દર્શાવવા હડતાળ પળાય દરેક પ્રસગને ધાર્મિક સમજી અથવા દરેક વખતે લાગણી તીવ્ર બનાવી હડતાળ પાળીયે તો ધાર્મિકતાનો ને લાગણીની તીવ્રતાનો આંક હલકો જ થાય સત્યાગ્રહ સપ્તાહની હડતાળ વિના તો ન જ ચલાવી શકાય એવુ મને ન જણાયુ હત તો હું આ હડતાળના સોધારતની મોસમમાં તેનો ભાવ વધારે ઉતારવામાં સાધનભૂત ન જ થાત મારી ઉમેદ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં દરેક જગ્યાએ હવે હડતાળ જવલ્લે જ પાળવામાં આવશે સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે મહાસભા અને ખિલાફત કમિટીએ મસલત કરી જાહેરનામુ ન કાઢ્યુ હોય ત્યાં લગી હડતાળ પાળવી જ નહિ

જેલ મહેલ

વળી કોઈ જેલ જાય ત્યારે હડતાળ પાડવી એ તો આપણી નબળાઇની નિશાની છે. જેલો તો આપણે ભરી દેવી છે. હજારો જેલ જાય ત્યારે જ છૂટકારો થવાનો સંભવ છે. જુલમી રાજ્ય તળે સારા માણસને સારૂ જેલ એ જ ઘણે ભાગે પવિત્ર સ્થળ છે. જેલ એ આપણી સ્વતન્ત્રતાનું સ્થળ છે. કેવળ નિર્દોષ માણસો જ્યારે જેલમાં ઘણી સંખ્યામાં જશે ત્યારે સ્વરાજ નજીક જ સમજવું. આ રાજ્યની અંદર જેલને જો આપણે આપણું સ્વાભાવિક ઘર બનાવવા માગતા હોઇયે તો તેવે પ્રસંગે હડતાળનો કશો અર્થ જ નથી રહેતો. જ્યારે આપણે ખરેખર જેલનો ભય છોડયો હશે ત્યારે સરકાર જેલમાં મોકલવાનું ભૂલી જશે. જ્યારે આપણે ઘોર અત્યાચારોને પણ હસતે મ્હોડે સહન કરશું છતાં પેટે નહિ ચાલીયે, 'યુનિયન જેક'ની પરાણે સલામી નહિ કરીયે, નાકો નહિ ઘસડીયે ને ડાયરશાહીની સામે ઉભા રહી ગોળીઓના ઘા પીઠ નહિ પણ છાતીમાં ઝીલશું તે જ દહાડે સ્વરાજ છે; કેમકે એમાં ખરી વીરતા છે, એ જ ક્ષત્રિયતા છે. ક્ષત્રિયતા કેળવવા સારૂં પુષ્ટ શરીરની જરૂર નથી, પણ મજબુત, નીડર દિલની જરૂર છે. ક્રૂરતા, કઠોરતા એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ નથી, પણ સહનશીલતા, ક્ષમા, દયા, ઉદારતા, અપલાયનમ્ (યુદ્ધમાંથી ન નાસવું) અને ગોળીના વરસાદ વરસતા હોય ત્યારે પણ અડગ રહી નિર્ભયપણે ઉભા રહેવાની શક્તિમાં ક્ષત્રિયતા છે. શુદ્ધ ક્ષત્રિય મારતો નથી, પણ પ્રહાર પોતાની ઉપર ઝીલે છે નાનકાનાનો મહન્ત ક્ષત્રિય ન ગણાય; તે ખુની ગણાય. લછમનસિંહ ને દલીપસિંહ શુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા. આ ક્ષત્રિયતા એક દુર્બળ અપંગ બાળકમાંયે હોઇ શકે શાન્તિમય અસહકાર એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ કેળવવાનું સાધન છે. ઇમામ હુસેન અને હસન ક્ષત્રિય હતા તેઓની ઉપર જુલમ કરનાર જાલીમ હતો બાળ પ્રહ્લાદ ક્ષત્રિય હતા. હિરણ્યકશિપુ રાક્ષસ હતો ક્ષત્રિયતા અન્ય વર્ણોમાં હોય જ નહિ એવો વર્ણાશ્રમનો અર્થ નથી ચારે વર્ણમા તે ગુણ હોવો જોઇયે, પણ ક્ષત્રિયજાતિમાં તે પ્રધાનપદ ભોગવે અને તે ગુણ કેળવવાનો તેનો ખાસ ધંધો રહ્યો. પણ જે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મી પોતાનું પશુબળ નિર્બળ ઉપર વાપરે તે ક્ષત્રિય નહિ પણ અક્ષત્રિય, રાક્ષસ કહેવાય હિન્દમાંથી ક્ષત્રિયવટનો લગભગ લોપ થયો છે, તેને ફરી કેળવવી એ શાન્તિમય 'અસહકારનો હેતુ છે

અસભ્યતા

'કરાંચીમાં જે પત્રિકા ના. ગવર્નરની મુલાકાતને વખતે છાપવામા આવી હતી તે મને મળી છે. તેમાં આ વાક્યો છે: 'રવારને રોજ ગવર્નર આવવાનો છે; તેના સરઘસમાં સામેલ થાઓ નહિ. પૂજ્ય કૉન્ગ્રેસનું ફરમાન છે કે હમણાંની સરકાર સાથે કોઇ પણ હિન્દવાસીએ સામેલ થવું નહિ. સોમવાર ને ૧૧મી તારીખને રોજ હડતાળ કરી સરકારને બતાવી આપો કે અમારે સ્વરાજ જોઇયે છે. બધો કામધંધો બંધ કરી પ્રાર્થના કરો કે આપણને એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ જોઇયે છે.' અસહકારી અસભ્ય ન થાય હોદ્દાને

જે માન આપણે હવે પછી પણ આપવા માગીયે છીયે ને માનના શબ્દો આપણે ન જ છોડીયે. આપણને મુંબઇના ગવર્નરની જાત સામે કે એના હોદ્દા સામે અસહકાર નથી. આપણો અસહકાર આખી રાજ્યનીતિની સાથે છે. જ્યારે અમુક સૂબો પોતાનો સૂબો જોવા આવે ત્યારે તેની સામે આપણને કંઈ ખાસ કહેવાનું ન હોય તોપણ આપણે હડતાળ પાળીયે એ નિરર્થક છે; તેને વિષે તોછડાપણે લખીયે તે અસભ્યતા છે. આપણે જલિયાંવાલા બાગની કતલ ચલાવનારને પણ તેને પૂરે નામે ઓળખીયે છીયે; 'જનરલ' ડાયર કહેતા શરમ નથી ખાવા, ખાવાનું કારણ નથી. ભાષાની રૂઢ સભ્યતા છોડે તે અસહકારી પોતાના શાન્તિના નિયમનો ભંગ કરે છે.

બતાવવું કોને ?

મહાસભાનો હુકમ દરેક પ્રસંગે હડતાળ પાડવાનો નથી છતાં ઉપરના જાહેરનામામાં આભાસ એવો અપાયો છે કે મહાસભાનો તેવો હુકમ છે. હડતાળ પાળી આપણે સરકારને શું બતાવવું હોય ? આપણે તો સ્વરાજ આપણી શક્તિ વડે મેળવવું છે. આપણે હડતાળો પાળીને શક્તિ મેળવી શકીયે તો જરૂર પાળીયે. આ પ્રસંગે તો જાહેરનામું જ સૂચવે છે કે આપણી હડતાળ સરકારને કંઈક બતાવવાની હતી. સરકારને બતાવવાનું આપણને ઓછામાં ઓછું છે. અમને જે બતાવવાનું છે તે તો આપણું સંગીન કાર્ય. તે શું છે એ મહાસભાએ સૂચવ્યું છે.

મારી પ્રાર્થના

અન્ત્યજ પરિષદ્‌ને સમયે મેં જે પ્રાર્થના કરી તે વિષે લખતાં એક સજ્જન લખે છે કે તેનું રહસ્ય તે નથી સમજી શકેલ. મારૂં ભાષણ બરોબર છપાયેલું છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો. મારી પ્રાર્થના આ છે: મને મોક્ષ જ પ્રિય છે. મારો બધો પ્રયાસ આ જ જન્મારે મોક્ષ મેળવવાનો છે. હું અસહકારની ગંભીર ચળવળમાં પણ તે જ કારણે પડયો છું. છતાં જો હું મારો મનોરથ આ જન્મે ન સાધી શકું ને આપણે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હજુયે મુક્ત ન થયા હોઇયે તો હું પ્રભુ પાસે બીજો જન્મ અન્ત્યજને ઘેર ઇચ્છું કે જેથી હું તેમનાં દુઃખોનો પૂરો અનુભવ લઉં ને તે ઓછાં કરવા સારૂ તપશ્ચર્યા કરૂં. હું માનું છું કે જે દયાધર્મ હું વૈષ્ણવ તરીકે શીખ્યો છું, જેનું પાન મેં તુલસીરામાયણમાંથી કર્યું છે તે મને એ જ પ્રાર્થના શીખવે છે. અન્ત્યજોની ઉપર હિન્દુ ધર્મને નામે થતો અત્યાચાર મને અસહ્ય છે, દરેક હિન્દુને તે અસહ્ય હોવો જોઇયે.

ગાંધીજી ગુજરાતમાં

જૂનો જીલ્લો

સાબરમતીથી તા. ૧૫મી ને શુક્રવારે નીકળ્યા. બોરસદ જવા માટે ખંભાત લાઇનમાં હું પડે એટલે આણંદ સ્ટેશને થોડો વખત મળ્યો. તે દરમિયાન આણંદમાં એક જાહેર ભા કરી. તેનો અનુભવ ગાંધીજીએ પોતે આપ્યો છે. ત્યાંથી બોરસદ થઇ અમે અધડાંતો તા રાસ ગયા કારણ ગાડાને રસ્તે અમે મોટર લઈ ગયા હતા. રાસની આ ગાંધીજીની હેલી મુલાકાત ન હતી. ખેડા જીલ્લાની સત્યાગ્રહની લડતમાં આ રાસ ગામે બહુ આગળ ડતો ભાગ લીધો હતો. તે વખતે ગાંધીજી અનેક વાર ત્યાં ગયેલા. સત્યાગ્રહની લડત રી થયા પછી જ્યારે ગાંધીજીએ સૈન્યભરતીનું કામ ઉપાડયું ત્યારે રાસ ગામ તરફથી ણી આશા રાખીને તેઓ ત્યાં ફરી ગયેલા, પણ તે વખતે તેમને ત્યાંથી નિરાશ થઇ છા જવું પડેલું. આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને તેઓ બોલ્યા તે ટાંકવા જેવું છે :

ખાનદાનીની તાકાત

"સરકારને તેની મુશ્કેલીને વખતે મદદ આપવાની મેં પ્રજાને એક વખત સલાહ ાપી હતી, સલ્તનતની નીચે આપણે હકો મેળવવા હોય તો આપણે આપણી ફરજ હેલી અદા કરવી જોઇએ એમ મેં કહ્યું હતું. અને તેથી ખેડા જીલ્લાની લડત પૂરી થઇ તરત લોકોને સૈન્યમાં ભરતી થવા સમજાવવા હું આવ્યો હતો. હું સિપાહીગીરી રવા તૈયાર થયો હતો. તે માટે મને અત્યારે જરાયે પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. તેથી તો હું કોમને યિરો જ થયેલો જોઉં છું. સિપાહીગીરી કરવાના આપણા ઠરાવથી આપણે આપણી ખાનદાની તાવી. તે માટે મને દિલગીરી નથી થતી. દિલગીરી માત્ર એટલી જ થાય છે કે ખેડા જીલ્લાના હિમ્મતવાન અને દૃઢ પાટીદારો તથા ઠાકોરો પાસે હું જ્યારે ચાલ્યો ગયો ારે સિપાહી બનવા માટે થોડા જ તૈયાર હતા તેનું કારણ સરકાર તરફની તેમની તરાજી કે અણવિશ્વાસ ન હતું, પણ તમારી ઓછી હિમ્મત એ હતું. તમે મરવા તૈયાર હોતા. તમને કોઇને સારૂ કે સરકારને સારૂ મરવું નહોતું ગમતું. પરન્તુ અત્યારે તો યુગ બદલાયો હું અત્યારે સરકારની સામે થયો છું, એ સરકારની સિપાહીગીરી કરવામાં હું અધર્મ માનું છું, તેના પ્રત્યે મને સંપૂર્ણ અવિશ્વાસ આવી ગયો છે. તે વખતે હું આ સરકારને રાક્ષસી નહોતો કહેતો, પણ આજે હું આ રાજ્યને રાક્ષસી રાજ્ય અથવા રાવણરાજ્ય હું છું. જે અનન્ય ભક્તિથી હું ખેડા જીલ્લામાં પેદલ ઘૂમી રહ્યો હતો અને મારી તાકાત રકાર માટે ખર્ચતો હતો તે જ મારી તાકાત—મારી ખાનદાનીમાં મેળવેલી તાકાત—હું અત્યારે તે સરકાર સામે વાપરી રહ્યો છું, કારણ જે સત્ય હોય તે કરવું તેનું જ નામ ત્યાગ્રહ છે."

તાલીમની કરામત

રાસમા સભા પૂરી થયા બાદ તિલક સ્વરાજ ફાળા માટે ઉઘરાણું થયું તે લઈ અમે તરત બોરસદ પાછા વળ્યા. ગાંધીજી બોરસદમાં તે રાત ગાળશે એમ ધારી ત્યાંના લોકોએ પણ સભાઓ ગોઠવી હતી, પરન્તુ રાતે જ ગોધરા પહોંચવું એમ નક્કી કરેલું એટલે એક જ સભામાં બધું પતવી નાંખવાનું ઠર્યું. રાસ જતી વખતે બોરસદથી પસાર થયેલા તે વખતે રસ્તા ઉપર લોકોને ઉભવા કરવાની ઠીક વ્યવસ્થા જોવામાં આવી ન હતી. વળી સભામાં પણ બરાબર શાન્તિ અને વ્યવસ્થા ન હતી. ગાંધીજીએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

"બોરસદમાં હું પહેલાં (ખેડા જીલ્લાની લડત વખતે) આવ્યો ત્યારે મને સફળતા નહોતી મળી, પણ હવે બોરસદમાં જાગૃતિ આવી છે. જાગૃતિની પહેલી નિશાની એ છે કે આપણામાં સભાઓ ચલાવવાની, સરઘસોની વ્યવસ્થા રાખવાની શક્તિ આવે. તેને સારુ તાલીમ જોઇયે. અગ્નિ અથવા પાણીના ધોધનો કાંઇ કરામત કર્યા વિના જેમ ઉપયોગ ન થાય તેમ તાલીમ વિનાની જાગૃતિ પણ નકામી છે. જાગૃતિની પ્રથમ શરત એ છે કે જ્યાં જે વખતે હોઇયે તે સ્થળ અને સમયનો ધર્મ આપણે સમજી લઇયે"

હાલોલ પરિષદ્

રાત્રે બાર વાગે અમે ગોધરા પહોંચ્યા અને બીજે દિવસે હાલોલમાં તાલુકા પરિષદ્ હતી તે માટે સવારે હાલોલ જવા નીકળ્યા. ગાંધીજી આ પરિષદ્ના પ્રમુખ હતા. હાલોલની વ્યવસ્થા બોરસદ અને રાસને મુકાબલે સારી ગણાય. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ બહુ જ ટૂંકું હતું. દોઢ કે બે મિનિટ ચાલ્યું હશે. એ પણ સારું જ ગણાય, કારણ વાદયુગ ગયો છે એની એ નિશાનીરૂપ હતું. પરિષદ્ના પ્રમુખને ચાંદ આપવાનો શિરસ્તો છે, પરન્તુ ગાંધીજી જેવાને ચાંદ આપવા કરતાં ભિક્ષાની કોથળી આપવી એ ત્યાંના વ્યવસ્થાપકોએ દુરસ્ત ધાર્યું.

ભેટમાં ભૂલ

કોથળી આપવાનો વિચાર તો સારો જ ગણાય, પણ કેવી કોથળી આપવી જોઇયે એ જોવામા વ્યવસ્થાપકો ચાતરી ગયા. ખાસી સુરતની સાટીનની એક કોથળી તૈયાર કરાવી હતી. તે ઉપર રેંટીયાનું ચિત્ર તથા સ્વરાજ એવા અક્ષરો કસબથી ભરેલા હતા. અંદરનું અસ્તર જ ખાદીનું હોવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું પણ તેય મીલના સૂતરના વણાટનું નીકળ્યું! તેના ઉપર ટીકા કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું

"મને તો ખાદીના શણગાર, ખાદીની જ ભેટ અને ખાદીના ચાંદ હોય પરન્તુ જે વસ્તુ મને આપવામાં આવી છે તે સ્વરાજની નિશાની નથી. આપણને આજે જ સ્વરાજ નથી મળતું તેનું કારણ આમાં જોઇ શકાય છે. પોતાને એક ખેડૂત તરીકે, એક વણકર તરીકે અને અત્યારે એક ભંગી તરીકે ઓળખાવતા માણસને તમે પ્રમુખ નીમ્યો છે, અને તેને આપી છે આવી કોથળી! તેમાં નથી કાગળીઆંનો ભાર, નથી ચાંદીનો ભાર કે નથી

સોનાનો ભાર. તમે તો મને ખાલી ડાબલી આપી છે. અને તેમાં વિશેષ ગુન્હો તો એ છે કે તેની તમામ વસ્તુ પરદેશી છે." સભામાંથી એક ભાઈએ તે સ્વદેશી છે એવો બચાવ કર્યો તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું: "તેનો રંગ પરદેશી છે, તેનું સૂતર પરદેશી છે, રેશમનો ધાગો પરદેશી છે. પછી સ્વદેશી શું છે? હું સ્વદેશીનો નાયક હોવાનો દાવો કરું છું, એટલે તેની પરીક્ષા કરવાનો ગુણ મારામાં હોવો જોઈએ. મારી સ્વદેશીની વ્યાખ્યા તો એવી સુન્દર છે કે તેમાં આપણને કોઈ જ પછાડી ન શકે. હાલોલનું સ્વદેશી એટલે હાલોલમાં જ બનેલું. હિન્દુસ્તાનના બાકીના ભાગનું હાલોલને હરામ હોવું જોઈએ. આપણે સહુએ સ્વાશ્રયી બનવવાનું છે. સહુએ સર્વોપરી બનવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપણે એકબીજા સાથે આ બાબતમાં વધારે ને વધારે જોશથી હરિફાઈ કરશું ત્યારે આપણને સ્વરાજ મળશે. એ જ સ્વરાજની ચાવી છે."

મહેમાનગતમાં વિવેક

શહેરમાં કરેલા શણગાર વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું:

"આ શહેરના શણગાર મારાથી સહ્યા નથી જતા. શણગારમાં એક તસુ પણ પરદેશી કાપડ ન હોવું જોઈએ. તેને બદલે અહીં તો ઢેર ઢેર પરદેશી કાપડો લટકાવેલાં છે. બધી ધ્વજપતાકાઓ પરદેશી છે. તેના રંગ બધા પરદેશી છે. માટે આ શણગારને ચીંથરા સમાન સમજજો.' આપણે શણગાર તો મહેમાનને ખાતર કરીયે છીયે, તો પછી વિવેકની ખાતર, મારી મર્યાદાની ખાતર પણ મને જે ગમે તે તમારે કરવું જોઈતું હતું. દરેક વસ્તુ સમજીને વિચારપૂર્વક કરશું તો જ સ્વરાજ આગળ આવશે. અહીં સ્વયંસેવકો ફરતા દેખાય છે તેમણે જીનનાં અંગ્રેજી ઢબનાં કોટપાટલૂન પહેર્યાં છે. સ્વરાજના સ્વયંસેવકો પાસે જીન કેવું? તમે નવી ખાદીનું ખર્ચ ન કરી શકતા હો તો તમારા આ જીનને બદલે ખાદી આપવા હું તૈયાર છું. મારી પાસેથી ખાદી કેમ લેવાય એમ તમને લાગતું હોય તો હું તો તમને લંગોટ પહેરીને સ્વયંસેવા કરવાનું કહેવા તૈયાર છું અંગ્રેજ જેવાં વસ્ત્રો પહેરીને જ સેવા થઈ શકે એવું નથી. લોકો ઉપર તમારે પ્રેમથી, સદ્‌વર્તનથી અસર પાડવાની છે. જો વિલાયતી પાટલૂનથી લોકો ઉપર અસર પાડવાની હોય તો તેનો ત્યાગ કરો. સ્વરાજ મેળવવા નીકળેલા હિન્દી તરીકેના આપણા મરતબા ખાતર પણ એ પોષાકનો ત્યાગ કરવો જોઈયે. હું તો સ્વયંસેવકોને દરરોજ બે કલાક રેંટીયો ચલાવવાની સલાહ આપું. તમારા કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં વણાવીને તમે પહેરો ત્યારે જ તમે સાચા સ્વયંસેવક બનો."

નિર્દોષતા કેળવો

સ્વદેશી સંબન્ધે વિશેષ બોલતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું:

આપણી સ્વરાજની સેનામાં જેટલું કામ બાળકબાળકીઓ કરશે તેટલું પુરુષો નથી કરી શકવાના. તેમનામાં ધતીંગ, પાખંડ, મદ ભરેલાં છે. તે જાય તો આજે જ સ્વરાજ છે. વયે મોટા હોવા છતાં આપણામાં નિર્દોષતા હોવી જોઈયે, મૌ. શૌકતઅલીના જેવી ન્ર

માણસનું મન બાળક જેટલું સ્વચ્છ, કોમળ છે. તે કોઇનુ બૂરૂ નથી ઈચ્છતા. તેમને ડર માત્ર ઈશ્વરનો, ખુદાનો છે. તેમની પાસેથી નિર્દોષતા શીખો. મેં નિર્દોષતા અભ્યાસથી કેળવી છે. મેં કાંકરે કાંકરે પાળ બાંધી છે. મારૂ સરોવર ટીપે ટીપે ભરાયલું છે, છતાં તે અધૂરૂ છે મૌ. શૌકતઅલીએ તો અનેક મોજશોખ ભોગવ્યા છતાં તેનામાં તાકાત છે કે તે અત્યારે શૂળીએ ચઢી શકે. ખાદી એ મારો તો ભોગવિલાસ છે. રેશમ મારે શરીરે અડકાવવું એ મારા શરીર ઉપર અત્યાચાર કરવા સમાન છે, જ્યારે મલમલ અને રેશમ શૌકતઅલીને તો બહુ પસંદ છે. છતાં તે જ્યારે ખાદી પહેરે ત્યારે ચમત્કાર સમજવો જોઈયે તેમણે ઇસ્લામ ખાતર ફકીરી ગ્રહણ કરી છે."

ખેડૂત બાદશાહ

તાલુકા પરિષદ્‌માં સાત આઠ હજાર માણસ આવ્યાં હશે, પરન્તુ મોટો ખેડૂતવર્ગ તો બહાર જ રહ્યો હતો. તેમને માટે સાંજે ખાસ સભા રાખી હતી. ખેડૂતોને દારૂ, તાડી, ભાંગ, અફીણ વગેરે વ્યસનો છોડવાનો, અન્ત્યજોને અસ્પૃશ્ય નહિ માનવાનો, ચોરી, લૂંટ વગેરે છોડવાનો તથા સ્વદેશીનો સન્દેશો ગાંધીજીએ સંભળાવ્યો. તેમાંથી થોડું જ ઉતારવાનો લોભ રાખીશ:

"તમારે તો ખાતર લઇને ધાન ઉગાડવાનું રહ્યુ. પછી તમે ભંગીઓનો કેમ તિરસ્કાર કરી શકો? આપણે સત્યયુગ દુનિયામાં લાવવો છે. તે કાંઈ આકાશમાંથી પડવાનો નથી. આપણે આપણાં સત્કર્મોથી તે મેળવવાનો છે. તે માટે બધાં ખરાબ વ્યસનો છોડવાં જોઇયે-દારૂ, તાડી, ગાંજો, અફીણ એવી વસ્તુનું સેવન કરીને જે માણસ ભાન ભૂલે તે ખેતર જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ કેમ સંભાળી શકે? તમે તો જમીનનું રક્ષણ કરનારા છો, દુનિયાને અન્ન પૂરૂ પાડનારા છો. હમણાં હું સરકારને માટે લૂંટારા, રાક્ષસ એવાં વિશેષણ વાપરૂં છું, પણ તમે ખેડૂતો જ પ્રજાને લૂંટો તો તમને કેવા કહેવા? તમે તમારી ખાનદાની છોડી દો, વીરતા છોડી દો, સચ્ચાઈ છોડી દો અને જગતના તાત કહેવાતા તમે પ્રજાને પીડો એ તો દરીઆમાં આગના જેવું થયું. વકીલાત અપ્રિય થઇ પડવાથી પોતાને ખેડૂત, વણકર અને ભંગી ગણનાર મારા જેવાને પછી ક્યાં જવું? પણ મારો વિશ્વાસ છે કે તમે સારા છો, અને તેથી જ હું ખેડૂત બન્યો છું. ખેડૂતનો તકીઓ મોત છે. ખેડૂત મોતને માથા તળે રાખીને સુનારો છે. એને કોણ ડરાવી શકનારૂ હતું? તમે તો બાદશાહ છો, અને બાદશાહ રહો એ જ મારી માગણી છે. જે બાદશાહ પ્રજાને લૂંટે છે તે પાપી છે. માટે તમે સદાચરણી થાઓ.

"આ આંધી ખેડૂતનો બીજા ખેડૂતોનો જઇને સન્દેશો દેજો કે તેણે ચોરી કરવા ના કહી છે, જુગાર રમવા ના કહી છે. તમારે તો અનાજ પકાવીને વાજબી દામે તે વેચવાનું છે. તમે ઓછે દામે ન આપો, પણ કંજુસ વાણીઆની પેઠે અનાજના ભાવ ખાવાનો પણ ખેડૂતનો ધર્મ નથી. એથી બચશો તો જ તમને બરકત દેખાશે.

તા. ૧-૫-૧૯૨૨

"તમારે વેઠ કરવાની નથી. તમે તે ખેતરની વેઠ કરશો કે સરકારની અને લુચ્ચા અમલદારોની વેઠ કરશો? કહેજો તેમને કે અમે વેઠીઆ નથી, અમે તો ખેડૂત છીએ.

"તમે નિર્વ્યસની થાઓ, સંયમી થાઓ. સવારે ઉઠીને પ્રભુનું નામ લઈ પછી કામે ચડજો. સાંજે હળ છોડયા પછી ગાળો ભાંડવી કે ગાળોનાં ગીત ગાવાં એ બરાબર નથી. રાતે ભજન ગાઓ, હરિકીર્તન કરો. અત્યારે વરસાદ નથી વરસતો, કારણ રાજા પાપી બન્યો છે, પ્રજા પાપી બની છે. ઇશ્વર આપણો સમૂળો નાશ નથી કરતો, કારણ તેને આપણી વધુ પરીક્ષા કરવી છે. માટે સદાચારી બનો, વ્યસનો છોડો, ભજનકીર્તન કરો, પછી જોશો કે માગ્યા મેહ વરસશે."

શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ

ગુજરાતની આખી મુસાફરીમાં શ્રી વલ્લભભાઈ ગાંધીજીની સાથે જ હતા. ગાંધીજીને દર્શન માટે લોકો બહુ હેરાન કરતા તે ઉપર ટીકા કરતાં તેમણે જણાવ્યું:

"આપણા હિન્દુસ્તાનના લોકોને બે વાતનો શોખ છે. બધા લોકો દર્શનના ભૂખ્યા છે અને કથા સાંભળવાના રસીઆ છે, પણ એટલાથી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. કેવળ દર્શન એ તો ફાંફાં છે. ઇશ્વર એવો ભોળો નથી કે માત્ર દર્શનથી આપણો ઉદ્ધાર કરે. તે જ પ્રમાણે ભાષણ સાંભળીયે અને તે ત્યાં જ ખંખેરી નાંખીને જઇયે તોપણ કાંઈ વળવાનું નથી. આપણે કામ કરતા થઈ જવાનું છે. અત્યારે જે દશા પ્રજા ભોગવે છે તે પોતાનાં કર્મનું જ ફળ છે. માટે કર્તવ્ય કર્મ કરતા થઇ જાઓ. આ જમાનો કર્મનો છે અને કર્મ કરીને જ આપણે તેને બદલી શકીશું."

કાલોલ અને અન્ત્યજો

હાલોલથી રવિવારે સવારે વેજલપુર થઇને કાલોલ ગયા. કાલોલમાં જાહેર સભામાં અન્ત્યજો ન આવે અને તેમની સભા એક બીજે સ્થળે અલગ ભરવી એવી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. ગાંધીજીને તો આ વાત માથાનો ઘા થઇ પડી. વ્યવસ્થાપકોએ કહ્યું કે અન્ત્યજોની બાબતમાં આગ્રહ કરીશું તો મહાજન છેડાઈ પડશે અને આજે જ નહિ પણ પછીથી પણ અમે ગામમાં કંઈ કામ કરી શકીશું નહિ. ગાંધીજીએ મહાજન સાથે દલીલ કરી અને તેઓએ થોડીક આનાકાની કર્યા પછી તેમની વાત સ્વીકારી. ગામલોકની જાહેર સભામાં કેટલાક અન્ત્યજો આવ્યા અને પછી એકલા અન્ત્યજોની સભા પણ જે મંડપમાં જાહેર સભા હતી તેમાં જ રાખવાનું ઠરાવ્યું. પણ દૂરના રહેઠાણથી તેઓ આવે એટલો વખત ન હોવાથી તેમના વાસમાં જ જઈને ગાંધીજી તેમને મળી આવ્યા.

ગોધરાના અન્ત્યજો

કાલોલથી સાંજે ગોધરા જવા નીકળ્યા. બીજે દિવસે ગાંધીજીનો મૌનવાર હતો, કાલોલથી નીકળ્યા ત્યારથી જ મૌન શરૂ થઇ ગયું. ગોધરામાં અમે અન્ત્યજ શાળા—અથવા વધારે ખરૂં કહીયે તો ભંગીની શાળામાં ઉતર્યા હતા. કારણ ભંગીનાં છોકરાં એ શાળામાં

આવે તેથી ઢેડનાં છોકરાં તેમાં નથી આવતાં ! ભંગીઓને આપણાથી અળગા રાખીને આપણે તેમની કેવી ખાનાખરાબી કરી છે તેનું અમને અહીં ભાન થયું. ગાંધીજીનું તો મૌન હતું એટલે વલ્લભભાઇ તથા હું ભંગી વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતે વળગ્યા. બીડી તો લગભગ દરેક છોકરો પીયે જ, પણ દારૂ જેણે ન ચાખ્યો હોય એવા પણ વીસ છોકરાના વર્ગમાંથી અમને બે જ મળ્યા. માસ તો બધા જ છોકરાઓને ખાવું પડે, અને તેય હલાલ કરેલું નહિ પણ મડદાલ. માંસ ખાવાની છોકરાઓ ના પાડે તો તેમને તેમનાં માબાપ મારે. બેએક છોકરાઓએ ભૂખ્યા રહેવાનો અખતરો ચલાવેલો, પણ રોજ ભૂખ્યાયે કેમ રહેવાય ? બીજું ખાવાનું તે પણ એઠવાડ. સાંજે આ લોક માગવા નીકળે તે ભીખ માગીને રાતે દસ માડાદસ વાગ્યે ઘેર આવે ત્યારે છોકરાઓને વાળુ કરવાનું મળે, અને ઘેર રહે તેટલી ઘડી દારૂ પીને પુરુષો અને કેટલીક સ્ત્રીઓ મહોલ્લામાં આવી હોય તેમની ગાળાગાળી સાંભળવાની. હિન્દુ સમાજના જ એક અગત્યના અંગની આ દશા છે. સમાજશરીરનો આ સડો આપણે કાઢીયે નહિ ત્યાં સુધી આપણી ઉન્નતિ કેમ થાય ?

સોમવારે સાંજે મૌન છોડયા પછી ગાંધીજી ત્યાંનું રાષ્ટ્રીય વિનયમન્દિર જોવા ગયા અને ત્યાંથી ભંગીઓનો એક વાસ જોવા ગયા. વાસના મ્હોં આગળ જ, ગામમાંથી કચરાની ગાડીઓ એ લોકો ભરી લાવે તેના મોટા ઢગલા પડેલા. પાણીને માટે એક કૂવો—જેને કૂવાનું નામ પણ ન અપાય, કારણ તે કૂવો ન હતો પણ એક મોટો ખાડો જ ખોદેલો હતો—તેમાં ઉતરી વાડકે વાડકે અથવા પવાલે પવાલે પાણી ભરવાનું અને બીજે કે ત્રીજે ઉપરની માટીથી પૂરાઇ જાય એટલે ફરીથી ખોદવો પડે. અમને કહેવામાં આવ્યું કે આ વાસમાં તો આટલો પણ કૂવો છે, પણ બીજા વાસવાળા ભંગીઓને તો નદીએથી પાણી લાવવું પડે અથવા કોઇને પૈસા આપીને ઘડો બે ઘડા પાણી લેવું પડે ! ગોધરાની નદીમાં વળી પાણી ન મળે એટલે વીરડા ખોદીને તેમાંથી પાણી કાઢે. જે સમાજની તેઓ અનન્ય સેવા કરે છે તે સમાજ તેમને પોતાનું પાણી પણ ન વાપરવા દે પછી ચોક્ખા તે તેઓ શી રીતે રહી શકે? આ બધું જોઇને ગાંધીજીનું હૃદય ચચળી રહ્યું હતું, એટલે ગોધરાના ભાષણમાં અન્ત્યજો સંબન્ધે જ તેઓ વધારે બોલ્યા. તેમણે ભાષણ શરૂ કરતાં જ જણાવ્યુંઃ

અશાસ્ત્ર શાસ્ત્ર

"આપણે આ સલ્તનતના, સામ્રાજ્યના, સરકારના ભંગી જેવા થઈ રહ્યા છીયે તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે આપણા વૈષ્ણવો, શૈવો, પોતાને ચુસ્ત સનાતની હિન્દુ કહેવડાવનારાઓ ભંગીઓ તરફ પશુની રીતે વર્તે છે, તેમના ઉપર સિતમ ગુજારે છે. ભંગીઓ આપણા સહોદર છે, સગા ભાઇઓ છે. તેમની આપણે સેવા લઇયે છીયે અને પેટપૂરતો પગાર પણ નથી આપતા એટલે તેમને એઠવાડમાંથી નિર્વાહ ચલાવવો પડે છે, સડેલું માંસ ખાવું પડે છે. સેવાનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે વકીલ, ડાક્ટર કે કલેક્ટર ભંગી કરતાં સમાજની જરાયે વધારે સેવા કરતા નથી. તેમના કરતાં તો ભંગીની સેવા ક્યાંયે ચડી જાય. ભંગી પોતાની સેવા કરવી મુકી દે તો સમાજની શી દશા થાય ? આપણા ઉપર

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

દુઃખ આવી પડ્યું છે તે આપણે અન્ત્યજો તરફ કરેલા પાપનો બદલો છે. આપણા પાપનું દુઃખ મુસલમાનો પણ આપણી સાથે રહ્યા એટલે તેમને ભોગવવું પડે છે. ભંગીઓને અડવામાં કેટલાક હિન્દુઓ શાસ્ત્રનો બાધ લાવે છે. પણ હું કહું છું કે કોઈ શાસ્ત્ર ભંગીઓને અડવું એ પાપ છે એમ કહેતું હોય તો તે અશાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્ર એવું હોઇ જ ન શકે કે જે અક્કલની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો ગમે તેવા થઇ શકે. આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા ? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગ પીયે છે અને ગાંજો ફુંકે છે, શાસ્ત્રને નામે દેવીભક્તો માંસમદિરાનું સેવન કરે છે, શાસ્ત્રને નામે અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, શાસ્ત્રને નામે મદ્રાસ ઇલાકામાં કુમળી બાળાઓને વેશ્યાઓ બનાવવામાં આવે છે. આના કરતાં શાસ્ત્રનો બીજો શો અનર્થ હોઇ શકે ? હું મને પોતાને ચુસ્ત વૈષ્ણવ માનું છું, હું વર્ણાશ્રમધર્મને માનનારો છું પણ હું કહું છું કે ભંગીને સ્પર્શ કરવામાં અભડાવું એ તો વર્ણાશ્રમધર્મની અતિશયતા છે, તેની ઉપર ચડેલો મેલ છે.”

અપૂર્ણ]

નરહરિ પરીખ

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

પારસીઓની આશા કેમ રાખું છું ?

પારસીઓ જ્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં વસ્યા છે ત્યારથી જ તેઓએ પોતે હિન્દુઓ સાથે કરેલી શરતો પ્રામાણિકપણે પાળી છે.

જ્યારે મુંબઈમાં બધા મૂંગા હતા ત્યારે પારસીઓએ મુંબઇનું મ્હો ખોલ્યું.

પારસીઓએ ગુજરાતની સેવા કરી છે તે હમેશા યાદ રહેશે.

ખબરદાર, મલબારી જેવા પારસીઓએ ગુજરાતી ભાષાની પણ સેવા કંઇ ઓછી કરી નથી.

પારસીઓએ કદી ધર્મના ઝગડા કર્યા જ નથી અને પોતાનો ધર્મ સ્વતન્ત્રપણે પાળી શક્યા છે તેથી તેમણે પૂર્ણ સન્તોષ માન્યો છે.

પારસી સખાવતને તો કોઇની સખાવત જગતમાં પહોંચતી જ નથી.

પારસીમાં સારૂં જોવાની ને ઝીલવાની શક્તિ ઓછી નથી.

પારસી જેટલી નાની છતાં તેટલી જ પ્રખ્યાતિ પામેલી બીજી એકે કોમ દુનિયામાં નથી. તે ઉપરથી હું અનુમાન કરૂં છું કે તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રો ઉંચી કોટિનાં છે; તે સરળ છે, બચ્ચું પણ સમજી શકે તેવાં છે.

પણ જો પારસી કોમ પોતાની પ્રાચીન મહત્તાની મૂડી ઉપર નભવા ને ઝૂઝવા ઇચ્છે તો મોટી ભૂલ કરે.

જેમ બીજાઓ તેમજ પારસી અત્યારે પશ્ચિમના ઝેરી પવનમાં સપડાયા છે. તેમણે પ્રાચીન સાદગીનો ત્યાગ કરવો શરૂ કર્યો છે. તેમનામાં મોજશોખ વધતાં જાય છે. કોમની પાસે પુષ્કળ પૈસો હોવાથી કંઇક બેદરકારી આવી જણાય છે નાની કોમ જેમ નીતિને પગલે ચાલતાં તુરત ચડી શકે તેમ જ જો અનીતિનું પગલું ભરે તો તુરત પડે પણ. ને જો પડે તો તેનો નાશ થતા વાર ન જ લાગે.

મારા પિતાની પાસે એક પારસી ગૃહસ્થ આવતા. તેમનો સંબન્ધ ઘણો નિકટ હતો હું તે વેળા બાળક હતો. એદલજી શેઠને કેમ ભૂલું? જ્યારે મારા પિતાને મળવા આવે ત્યારે સાદાઈની જ વાત કરે. તેમની પોતાની સાદાઇનો પાર ન હતો. તેમને રાજકોટના માજી ઠાકોર સાથે પણ સંબન્ધ હતો, તેમને પણ નકામાં ખર્ચ સામે કે ડોળ સામે વાત કરતા એદલજી શેઠ અચકાય નહિ. જેવી તેમની સાદાઈ તેવી જ તેમની હિમ્મત હતી ને તેવી જ તેમની ખાનદાની હતી. ત્યારથી હું સમજતો આવ્યો છું કે પારસી કોમ ધારે તો ઘણું કરી શકે, ઘણું આપી શકે. મારો વિશ્વાસ છે કે પારસી કોમ આ ઝેરી પવનમાથી બચી જશે; તેનું સાહસ, તેનો ધર્મ તેને બચાવશે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુસ્તાનના વતની તરીકે જેવી સેવા પહેલા કરી છે તેવી કરશે એમ મારો ભરોસો છે. ઇશ્વર તેમને વિવેક, સદ્‌બુદ્ધિ ને હિમ્મત બક્ષો. આ ધર્મયુદ્ધમાં પારસીનો ગમે તે ભાગ હો, તેમની ખાનદાની હિન્દુસ્તાનથી ભૂલાય તેમ નથી

એક પારસી બહેનનું ઇનામ

જાપાનના ગંજનગર યોકોહામાથી એક બહેન મહેરબાઈ બેસાનીઆએ અતિ પ્રેમાળ કાગળ લખ્યો છે તે કેટલોક વખત મારી સાથે જ પડી રહ્યો. આને સારૂ તે બહેનની હું માફી માગું છું. એ કાગળ કેટલીક મુદત પછી મેં વાંચ્યો. પછી છાપવો કે નહિ એ વિચારમા ને બીજા વ્યવસાયમા રહી હું નિશ્ચય ન કરી શક્યો.

ઇનામ કાઢવાથી સારાં રાષ્ટ્રીય ગીત મળી શકે કે નહિ એ વિચારવા જેવું મને લાગ્યું. છતાં છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે અતિ શુદ્ધ ભાવના વાળો એક બહેનનો કાગળ મારે ન છાપવો એ યોગ્ય નહિ. તે બહેને વિચારેલું ઇનામ જાહેર

ન કરવું એ પણ મને ઠીક ન લાગ્યું. તેથી તે કાગળ નીચે આપું છું. તેમાંનો કેટલોક ભાગ મને જ લગતો હતો તે કાઢી નાખ્યો છે. કેટલાક શબ્દો જ સુધાર્યા છે ને અંગ્રેજી ફકરાઓનો તરજુમો કર્યો છે. બાકીનો કાગળ જેવો ને તેવો જ આપું છું. દૂર બેઠેલી એક બહેન આટલો રસ આ ધર્મયુદ્ધમાં લે છે એ હર્ષ પામવા યોગ્ય છે.

ઇનામની લાલચે તો નહિ પણ એક બહેને આટલે દૂરથી ઇચ્છા કરી છે એ ઇચ્છાને માન આપવા ખાતર કોઇને સરસ્વતી દેવી પ્રેરે ને ગુજરાતના કવિઓ પ્રયત્ન કરશે તો હું આભારી થઇશ. બધાં કાવ્યો છેવટે ૩૦મી જૂન સુધીમાં મળી જવાં જોઇયે. એક જ વિષયને લગતું ભારે કાવ્ય હશે તો બધું ઇનામ એક જ કવિને જશે. જો એકે કાવ્ય અમુક શ્રેણીનું નહિ હોય તો ઇનામ આપવામાં નહિ આવે. પરીક્ષકનું નામ હવે પછી જાહેર કરીશ.

શ્રીમતી મહેરબાઇનો કાગળ

"આપનું 'નવજીવન' સાત સાગર ઓળંગઠું મારે માટે પ્રેમ, શીખ, ધર્મ અને ફરજના સંદેશા ચાલુ લાવે છે, પણ મારે અફસોસ સાથ જોવું પડે છે કે 'જીવાંજીવન' ને આપણા હીંદી ભાઇઓ એવી સુસ્તતાથી ચાહે છે કે 'નવજીવન' પર આડી નજર કરતી એઓ તેઓને મન 'જીવાંજીવન' ને બેવફા થવા બરાબર છે.

આપના 'નવજીવન' માં તમો દિવાળી વિષે વેપારી ભાઈઓને સુચના આપો છો તે અતરે કેટલી મોડી આવી તેનો ખ્યાલ કરૂં છું ત્યારે અફસોસ છુટે છે. અતરે હીંદી પડોશીએ ફુલપાન લાઇટ પાઠવડે ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ યનનો ધુમાડો ઉડાડયો છે.,

અસહકાર હાંસ્યમલકનું પગલું ઓળંગી ગયું છે એ ખુસખબરથી ઘણીક ફીકરો ટળી ગઈ છે જ્યારે ઘણીક આંખ સામું તરી આવે છે. અને તેનો હું ગંભીરાઈથી વીચાર કરતી હતી તેટલાં સહકારીઓનો મેનીફેસ્ટો નજરે પડયો અને બાઇબલ સાંભરી આવ્યું.

મોઝીસ જ્યારે ઇસરાયલીને ઇજીપ્સની ગુલામગીરીમાંથી ખુદાઇ બસારતે છોડવવા મથે છે ત્યારે ગુલામગીરીમાં જમાનોસર દબાયલાં એ બીચારાઓ પણ ઇજીપસીઅન લશ્કરને પૂઠે આવતું જોઇને મોઝીસને એમજ કહે છે.

'અમે આ જંગલમાં મરી ફીટીયે તેના કરતાં તો ઇજીપ્સની સરકારની ગુલામી કરીયે એ વધારે સારૂં છે !!!'

ગુલામગીરીમાં મળતા શાંતી અને એસઆરામનો મોહ છોડી કાંટાં અને કુલો વગરના જંગલી હીંદમાં ભટકવું એઓને કેમ ગમે ? એ પશ્ચીમની મોહીનીને વગ જીવોને મોઝીસના જેવો કીરતારપરનો વિશ્વાસ કયાંથીજ હોય ?

મોઝીસે કહેલું:

'જીહોવા (ઇશ્વર) તમારે ખાતર ઝૂઝશે. તમે શાંત રહેજો.'

કીરતારની સાહ્ય વગર આપણા ગમે એવાં બળવાન બળ અને ઈચ્છા છતાં મહાન કાર્યો કદી થયાં નથી તો પછી સત્યતા અને ઇનસાફની આ લડતનું પોલીતીક સ્વરૂપને ધર્મનાં સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખવાને હરકત શું છે ?

ખુદા અને ધર્મના નામ પર મરવાવાવાળી હિંદની પ્રજાને આ પશ્ચિમનો નવો વાયુ કંઈ ધ્યાનમાં આવવાનો છે ? વળી આપણો સાંસળીને ઘર ગયા પછી પોલીતીક્સની ઉંતકંથા કેટલીકવાર ટકી રહેસે ?

ધર્મ અને દેશ ભક્તીના ગાયનો એઓની જીંદગીમાં આનંદ અને મીઠાસ લાવી શકે એમ ધારી અને નવજીવનમાં પણ તમોએ અનેકવાર મેળાવડાઓમાં થતી ગડબડ લોકપ્રીય ગાયનોથી અટકાવી શકાય એવી સુચના કીધી હતી તે ધ્યાનમાં લઇ આ સાથ ૨૨૫) રૂ. ની હુંડી બીડું છું. નીચલી સરતોએ દર રૂ. ૭૫) નાં **ત્રણ ઇનામ** આપવાનું 'નવજીવન'માં પ્રગટ કરવાને જો તમે એકમત થસો તો હું ખુસી થઇસ. પણ જો એ રકમ બીજા વધારે ઉપ્યોગી કામ માટે આપ વાપરી શકો એમ હોય તો મારા જીવને વધારે ખુસાલી થશે.

ગીત ૧લું—ખુદાની સ્તુતી. બનતાં સુધી દરેક ધર્મનાં ખુદાનાં નામો આમેજ કરવાં;

બાઈબલ, અવસ્તા, ગીતા અને કુરાનતી સાહદતોથી ખુદા સદા ઇન્સાફ અને સત્યતાની પક્ષમાં લડનારને સાહ્ય થાય છે તે બતાવવું;

ધર્મને આધારે આ હીંદના કતોકતીના વખતમાં હીંદપૂત્રને અપીલ;

ખુદાની લહેરમાં જાનનીસાર કરવા તઈઆર થવાની પ્રજાની સમવાનને સાહ્યતા માટે અપીલ;

એ બાબતો આપવી જોઇએ.

ગીત ૨જું—લોકમાન્યની જીંદગી પરથી મળતો બોધ, અને હિંદપ્રજા હાલ એ મરહૂમ રૂસીનેજ પગલે ચાલવા જાનસદકે કરવા બી તઇઆર થસે એવો હીંદી પ્રજા તરફથી લોકમાન્યને સંદેશો;

ગીત ૩જું—સહકારીઓની અરજુના સાથ સરખામણી અને અરજુનાને સંબોધીને શ્રીક્રુષ્ણે કહેલા શબ્દોમાં સહકારીઓને અપીલ:

'તારા હ્રદયનું દૌર્બલ્ય
છોડીને હે પરંતપ ! ઇ. '

મારો અશુદ્ધ અને કંગાલ ગુજરાતી માટે તમારું ધ્યાન જીગર કદી નહી મગર મોરાં મનથીજ જોશો એવી આસા છે. **હીંદી બની અંગ્રેજી લખવા કરતાં જેવું તેવું પણ ગુજરાતીજ લખેલ આપને પ્રીય થઇ પડસે એવી આસાથી લખ્યું છે.**

અને છેલ્લે હજારો માઇલ દૂરથી પણ મારા હજારો નમસ્કાર. અલ્લાહો અકબર! બંદેમાતરમ! હિન્દુ મુસલમાન પારસીની જય! તમારી સત્યતા અને ઇનસાફની લડતનો જય! ખુદા હાફેઝ'

મહેરબાઈ ફ. લેસાનીઆ

નવસારીના પારસીઓ આગળ

બહેનો અને ભાઇઓ,

નવસારીમાં આ મારી પહેલી મુલાકાત નથી. સને ૧૯૧૫ની સાલમાં હું ઘૂમતો હતો ત્યારે એક દિવસ અહીં આવી ગયેલો. પરન્તુ તે સમય જુદો હતો અને આજનો સમય જુદો છે. બન્નેમા બહુ મોટો ભેદ છે. આજે તો નવો યુગ વર્તી રહ્યો છે. એ યુગની પ્રવૃત્તિનું કેવું પરિણામ આવશે તથા જગતની અંદર આપણી કેવી કસોટી થશે તે તો ઇશ્વર જાણે. આપણે ધારીએ ગમે તે,, પણ તે પાર પાડવું કે નહિ એ ઇશ્વરના હાથની બાજી છે. તેથી જ કહેવાય છે કે માણસ ધારે ગમે તેટલું પણ કરનારો તો ઇશ્વર છે.

ધર્મરાજ્ય કે અધર્મરાજ્ય

મારા જેવા માણસ પ્રજામાં દેખાતા જુસ્સાથી, પ્રજાની પ્રતિજ્ઞાઓથી ભોળવાઈ જઈ વિશ્વાસ રાખે, કે એક વર્ષની અંદર ધર્મરાજ્ય સ્થાપશે, સ્વરાજ્ય સ્થપાશે; પણ કોને ખબર છે કે આપણે જે સ્થાપીશું તે ધર્મરાજ્ય હશે કે અધર્મરાજ્ય હશે? આપણું સ્વરાજ્ય તે રાક્ષસી રાજ્ય હશે કે રામરાજ્ય હશે તે અત્યારે કોને ખબર છે? પરન્તુ મારો આત્મા તો સાક્ષી પૂરે છે કે આપણી ગતિ ધર્મ તરફ છે. હિસાબ કાઢતાં એવો જવાબ આવે છે કે છેલ્લા પાંચ અથવા છ મહિનામાં જે વેગથી આપણે કામ કર્યું છે તે જ વેગથી કામ કરીશુ તો બાકીના છ મહિનામાં જરૂર ધર્મરાજ્ય સ્થાપી શકીશું.

મહારાજા ગાયકવાડની હદમાં

મને ભાન છે કે અત્યારે હું બ્રિટિશ હદમાં નથી. હું મહારાજા ગાયકવાડની હદમાં બેઠો રહીને બોલું છું. પણ હું જે ટીકાઓ કરવાનો છુ તે સામાન્ય છે. મારૂં કાર્ય બ્રિટિશ અને દેશી બન્ને રાજ્યને સારૂ સરખું છે. બન્ને જગાએ ધાર્મિક ભાવના દાખલ કરવી, બન્ને જગાએથી મેલ હોય તે કાઢી નાંખવો એ તો ઈષ્ટ જ છે.

પરન્તુ બ્રિટિશ હદમાં મારે જે કેટલીક ટીકાઓ કરવી પડે છે, કેટલાંક કાર્યો કરવાની સલાહ આપવી પડે છે તે હું જાણું છું કે અહીં પ્રસ્તુત ન હોય. એટલે મારે જે સામાન્યપણે કહેવાનું છે તે જ કહીશ

પારસીઓનું ધામ

નવસારી આવવાનો મારો હેતુ ખાસ કરીને તો પારસીઓના આ મથકમાં આવીને પારસી બહેનો અને ભાઇઓનાં દર્શન કરૂં અને તેમને બે શબ્દ કહું એ છે. નવસારી પારસીઓનું મોટું મથક છે. મુંબઈ પારસીઓનું મથક છે. પણ મુંબઈ એકલા પારસીઓનું નહિ કહેવાય. મુંબઈ તો અંગ્રેજીમાં જેને 'કૉસ્મૉપોલિટન' કહે છે એવું શહેર છે. મુંબઇ જગન્નાથપુરી જેવું છે, જોકે જગન્નાથપુરી તો તે પવિત્ર હોય તો જ તેને કહી શકાય; અને હું મુંબઇને પવિત્ર માનવા તૈયાર નથી. પારસીઓનું ખરૂં ધામ નવસારી જ છે.

પારસીઓ પ્રત્યે મારૂં ઋણ

મહુર્મ દાદાભાઈ નવરોજીની આ જન્મભૂમિ છે. હું તેમના ઘરમાં જઇ આવ્યો. મારે માટે તો એ જાત્રાનું સ્થાન છે. પણ તેમના ઉપરાંત મારો સંબન્ધ પારસી બહેનો અને ભાઇઓ સાથે કેટલો નિકટ છે તે મેં મારા પારસી પ્રત્યેના જાહેર પત્રમાં થોડું જણાવ્યું છે. તેમાંયે મેં મારાં બધાં સુન્દર સ્મરણો નથી આપ્યાં. તેને માટે તેમાં જગા ન હતી. તેમનાં સ્મરણો એવાં સુન્દર છે અને તેમની સાથેનો મારો સંબન્ધ એવો નિકટ છે કે હું તેમના ઋણ નીચે—કરજ નીચે છું. મેં એ મારૂં કરજ ભરવા એ કાગળ લખ્યો હતો. જે પ્રેમ પારસીઓએ મારા ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં, વિલાયતમાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ઝાંઝીબારમાં, એડનમાં બતાવેલો છે એ હું વિસરી શકું એમ નથી. મારા પોતા વિષે હું એટલું તો ખાતરીથી કહું છું કે હું નગણો નથી. મારા ઉપર કરેલા ઉપકારની હું કિંમત આંકી શકું છું, અને તેથી જ આ જંગી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેમાં પારસીઓ અલગ રહે તો અથવા તટસ્થ રહે તોપણ મને દુઃખ થાય.

મને પારસીઓને વિષે પ્રેમ છે, તેમની શક્તિને વિષે માન છે, તેમની બુદ્ધિનો મને અનુભવ છે, તેમની કાર્યદક્ષતાનું મને જ્ઞાન છે. તે ઉપરથી હું માનું છું કે આ પ્રવૃત્તિથી તેઓ મુક્ત ન રહી શકે. પારસીઓ આ પ્રવૃત્તિથી અલગ રહે અથવા અસહકારી ન થાય તો મને જરૂર દુઃખ થાય.

પારસીઓનાં સાહસ અને ઉદારતા

પારસીઓમાં વણિકવૃત્તિ છે. આખી દુનિયાના વ્યાપારીઓમાં કોઇથી, વ્યાપારની હરિફાઇમાં તેઓ ઉતરે એમ નથી. પારસી કોમ ભારે સાહસી છે. એંશી હજાર અથવા લાખ માણસની તમારી કોમની કીર્તિ આખા જગતમાં તમારા સાહસથી ફેલાયલી છે. તમે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તમારી બુદ્ધિ અને શક્તિનો ચમત્કાર તમે દાખવ્યો છે. ઉદારતામાં પારસી કોમનો કોઈ મુકાબલો કરી શકે એમ નથી. પારસી કોમે જેટલું ધન જગતના ભલા ખાતર આપ્યું છે તેટલું બીજા કોઇએ નથી આપ્યું. ઍન્ડ્રુ કૉર્નેગીએ આખા જગતની કોમોના સખાવતના આંકડા કાઢી બતાવી આપ્યું છે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં પારસીઓની સખાવત

રાહથી વધે એમ છે. હિન્દુ કોમે બહુ આપ્યું છે, પણ હિન્દુ કોમ તો મહાસાગર છે અને તેમની સખાવત એ મહાસાગરમાં બિન્દુ સમાન ગણાય. મુસલમાનોએ પણ સખાવતો કરેલી છે, ખ્રિસ્તીઓની સખાવતો પણ પ્રસિદ્ધ છે; છતાં કાંઇ પણ સરખામણી યહુદીઓની સખાવત સાથે જ થઈ શકે એમ છે, અને તેમાં પારસીઓ ચડે છે. વળી પારસીઓની સખાવતો સહુને માટે છે. એવી કોમ જો પોતાની શક્તિને સદુપયોગ કરે તો દુનિયાનું ભલું જ કરી શકે.

હિન્દ સાથેનું સગપણ

પણ હિન્દુસ્તાન સાથે તો તેમનો ખાસ સંબંધ છે. હિન્દુસ્તાને પારસીઓને કટોકટીને વખતે સંઘર્યા છે. તેથી હિન્દે કાંઇ ખોયું નથી. તેમને સ્થાન આપીને હિન્દ કોમે અને હિન્દુસ્તાને લાભ જ ઉઠાવ્યો છે પારસીઓએ પણ લાભ ઉઠાવ્યો છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દી કહેવડાવીને તેઓ અભિમાન લઇ શકે છે. પારસીઓએ અહીં આવીને લીધું છે અને દીધું છે. મેં તેમની તરફથી મોટી આશાઓ રાખી છે. તેઓ આ નવા યુગની પ્રવૃત્તિમાં તેમની ઉદારતાથી થોડો ફાળો નહિ આપે એવી મારી ખાતરી છે. હું તેમની પાસેથી માત્ર પૈસાની અથવા બુદ્ધિની મદદનો ફાળો નથી માગતો. તે ફાળો તો તેઓ આપશે જ, પણ હું તો તેમની ખરા દિલની લાગણીનો ફાળો માગું છું, ધાર્મિક લાગણીનો ફાળો માગું છું. તમે જે પયગમ્બરને માનો છો તેના ફરમાનને યાદ કરો. મેં તમારાં ધર્મપુસ્તકો ગુજરાતીમાં તથા અંગ્રેજીમાં મળી શકે એટલાં વાંચ્યાં છે. હું વેદ કે ઉપનિષદ્ વાંચતો હોઉં અથવા ગીતાજી વાંચતો હોઉં એમ મને લાગેલું છે. કેટલાક પારસી લોકોએ જરથોસ્તનાં કથનોની ઉપનિષદ્ સાથે સરખામણી કરેલી છે. જરથોસ્તનાં ફરમાનોમાં અને બીજા ધર્મનાં ફરમાનોમાં ઘણું સરખાપણું છે તેથી મારી ખાતરી છે કે પારસીઓ ધાર્મિક ફાળો દેશે.

બુદ્ધિવાદથી જગત નહિ ચાલે

જગત કંઈ બુદ્ધિથી ચાલતું નથી, હૃદયથી ચાલે છે. આ જગતમાં બુદ્ધિ રાજ્ય નહિ કરે પણ આત્મા રાજ્ય કરશે. આત્મા રાજ્ય કરશે એટલે સદાચાર રાજ્ય કરશે. અત્યારે સદાચાર નથી એમ હું નથી કહેવા માગતો, પણ અહીં હું સદાચાર ખાસ અર્થમાં વાપરું છું. સદાચાર એટલે ધર્માચાર.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મુકાબલો

ઇરાન પૂર્વનો મુલક છે. અત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે મુકાબલો ચાલી રહ્યો છે. પશ્ચિમમાંથી આપણા ઉપર ભારે વંટોળિયાનો ધસારો આવ્યો છે. આપણે કાં તો તેમાં ઘસડાઇયે કાં તો દૃઢતાથી સામે થઈ આપણે તેને પાછો વાળીએ. એ વંટોળિયાનું નામ છે જડવાદ, અથવા પૈસાને પરમેશ્વર માનવાનો વાદ. આપણે એની સામે નહિ થઇએ અને નકલ કરવામાં ફસાઈશું તો જડવાદી બનીશું. પૈસાને પરમેશ્વર માનીશું તો નાશ પામીશું.

પારસીઓને ચેતવણી

તમારી આટલી સ્તુતિ કર્યા પછી મને લાગે છે કે તમને ચેતવણીના બે બોલ કહેવાની મારી ફરજ છે. તમારી કોમ અંગ્રેજી ભણતરથી છેતરાઇને કદાચ પશ્ચિમના વાયુમાં ઘસડાઈ જાય તો તે અસંભવિત નથી. પારસીઓની માદરી જબાન ગુજરાતી છે. તેમની વસ્તી મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં છે એટલે તેઓ ગુજરાતી જ છે. છતાં એક પારસી બહેને મને થોડા દિવસ ઉપર લખ્યું છે કે અમારા પારસી ભાઈઓ પોતાને અંગ્રેજી નથી આવડતું એમ કહેવામાં મોટાઈ માને છે. ગુજરાતી હું ભૂલી ગયો છું એમ કહેવામાં મોટાઇ માને છે એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજી ઢબો વગેરે માટે તેઓ ખાસ ચોકસાઈ રાખવામાં ઘણો કાળ ગુમાવે છે. કેટલીક પારસી બહેનો મને આ કામમાં બહુ મદદ કરે છે. તેમને હું ગુજરાતીમાં લખવાનું કહું છું ત્યારે તેઓ મારાથી શરમાય છે અને કહે છે કે અમે ગુજરાતીમાં નથી લખી શકતી. આ કોમની દીન દશા સૂચવે છે

અંગ્રેજી ભાષા

અંગ્રેજી ભાષા આજકાલનો વાયુ છે મારો તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર નથી. પણ એ ભાષા શીખવી એ જુદી વસ્તુ છે અને તેને માદરી જબાન બનાવવી એ જુદી વસ્તુ છે રાજકારણી ભાષા અથવા વ્યાપારની ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજીનું બીજું સ્થાન નથી. પણ પારસીઓ જો તેને પોતાની માદરી જબાન કરે તો તેમનું અને હિન્દુસ્તાનનું દુર્ભાગ્ય છે. જો તમો તેને વળગશો તો પશ્ચિમના ગુલામ થઇને જ રહેશો, તમારા પ્રાચીન પયગમ્બરનું ચમત્કારી શિક્ષણ ભૂલશો

યુરોપ જીસસને ભૂલ્યું છે

યુરોપની પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી કહેવાય છે, પણ ખ્રિસ્તનું ફરમાન તેઓ ભૂલ્યા છે ભલે તેઓ બાઇબલ વાચે, ભલે હિબ્રુનો અભ્યાસ કરે, પણ તેનાં ફરમાનો પ્રમાણે તેઓ આચરણ કરતા નથી. પશ્ચિમનો વાયુ જીસસનાં ફરમાનોનો વિરોધી છે તેઓ જીસસને પણ ભૂલ્યા છે

પારસીઓને સન્દેશો

પારસી ભાઇઓને આ મારો સન્દેશો છે. અહીં ઘણા પારસીઓ ન આવ્યા હોય તો જે આવ્યા છે તેમને મારી વિનન્તિ છે કે આવતી કાલે મારો આ સન્દેશો તેઓ ઘેરઘેર પહોંચાડે: તમે ખોબા જેટલા છો તેથી તમારે હ્રાસ પામવાનું કારણ નથી. સંખ્યા મહત્વની વસ્તુ નથી. ગુણ સંખ્યામાં નથી, પણ માણસાઇમાં છે, બહાદુરીમાં છે, હિમ્મતમાં છે. પચાસ હજાર ખોટા સીક્કા હશે તો તેની કાંઇ કિંમત નથી. પણ એક ખરા સીક્કાની કિંમત ગમે તેટલા ખોટા સીક્કાથી વધારે છે. માટે જો પારસીઓ ખરા સીક્કા હોય તો તેઓ દુનિયાને પોતાનો હિસાબ [illegible] તેઓ ખરા સીક્કા નીવડશે.

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

તમે પશ્ચિમના પવનમાં ઘસડાશો, મોજશોખના ભીખારી બનશો, એશઆરામમાં મશગુલ થશો, પૈસાના પૂજારી બનશો તો ખુદાઇને ભૂલશો; અને જો જરથોસ્તના ઉપદેશને ભૂલશો તો જે વસ્તુ માટે તમે પંકાયા છો તે ખોશો, મણિને ખોઈને કાંકરા લઇ બેસશો.”

પારસીઓમાં ઘણા અબજપતિઓ થઇ ગયા છે. તેઓ આટઆટલું કમાયા છતાં સાદાઈને તેમણે નહોતી છોડી, તેમણે તેમના હૃદય સાફ રાખ્યાં હતાં, તેઓ ખુદાને નહોતા ભૂલ્યા. પરન્તુ આધુનિક જમાનાનાં પારસી બહેનો અને ભાઇઓને વિષે મને કાંઇક શંકા થાય છે. મને ભય રહે છે કે રખેને તેઓ યૂરોપની મોહિનીમાં લુબ્ધ થઈ પ્રાચીન વારસો ખોઇ બેસે.

શરાબખાનાં તોડો

મેં તમને બહુ કહ્યું. અત્યારે તમે આખા અસહકારમાં દાખલ ન થાઓ તો કંઈ નહિ, પણ એક વસ્તુમાં હું તમારી ખાસ મદદ માગું છું. શરાબખાનામાંથી પૈસા કમાવાનો વિચાર તમે છોડી દો તો તમારો મોટો ઉપકાર થશે. એકલા પારસીઓ જ શરાબખાનાં ચલાવે છે એમ નથી. હિન્દુ પણ ચલાવે છે, અનાવલા બ્રાહ્મણો પણ ચલાવે છે, મુસલમાનો પણ તેમાં પડેલા છે. પંજાબમા બહાદુર ગુરુ ગોવિન્દસિંહના અનુયાયી શીખ લોકોના હાથમાં પણ દારૂનાં કારખાનાં છે. તે સહુને હું વીનવી રહ્યો છું. પણ પારસી કોમ નાની હોઇ તેમને માટે આ કામ કરવું સહેલું છે. હિન્દુસ્તાનમાં દરેક ઠેકાણે પારસી ભાઇઓના હાથમાં શરાબખાનાં છે. સ્વરાજનું પહેલું કામ એ છે કે દેશમાં શરાબખાનાં ન હોય, દારૂ ગાળવાનાં મોટાં કારખાનાં ન હોય. કોઇ કોઈ જગ્યાએ દવાને માટે દારૂનાં નાનાં કારખાનાં ભલે હોય. પણ તે અફીણ કે સોમલની જેમ રહે. સોમલની દુકાનો ઠેરઠેકાણે નથી હોતી. તે મેળવવું અઘરું છે છતાં કેમિસ્ટની દુકાને ને મળી શકે છે. તેમ દારૂ પણ મળવો અઘરો હોવો જોઇયે.

પારસી બહેનો અને સ્વદેશી

હું સ્વદેશીની જંગી ચળવળમાં પારસીઓની મદદ માગું છું. તમે જાણીને રાજી થશો કે એક પારસી બહેને શુદ્ધ સ્વદેશી ચાળીસ સાડીઓનો ઑર્ડર આપ્યો છે. મદ્રાસમાં હાથના કાંતેલા સૂતરની ઝીણી સાડીઓ વણાઇ શકે છે. પારસી બહેનોને થોડો શોખ પણ જોઇયે તો તેમને પોસાય એવી સાડીઓ બેઝવાડામાં બની શકે છે.

કેટલીક પારસી બહેનોએ સ્વદેશી ધારણ કર્યું છે. પરન્તુ હું તો લોભી રહ્યો, કંજુસ રહ્યો. એટલે એ નાની આખી કોમમાં ઉજ્જ્વળતા જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મને આનન્દ ન થાય. તમે રેશમી વસ્ત્રમાં શોભા માનો છો, પણ તમે પોતાને અને હિન્દુસ્તાનને ખરેખર તો ખાદી પહેરીને જ શોભાવી શકશો. ઘણા હિન્દુઓ હજી ખાદી નથી પહેરતા. મુસલમાનો નથી પહેરતા. પણ બીજાનો દાખલો તમે ન લેજો. બીજા ભૂલ થાય તેથી આપણે ભૂલ થવાની જરૂર નથી. તમારી કોમ કરોડો હિન્દુમુસલમાનને દાખલો આપી

શકે છે. જ્યારે સુરતના એક હાથવણાટના કારખાનામાં હું ગયો ત્યારે મને આનન્દ થયો કે એક પારસી ભાઈ સ્વદેશીમાં કાંઇક મદદ આપી રહ્યા છે. પણ હું તેટલાથી રાજી થાઉં એમ નથી તમે તમારા દરેક ઘરમાં રેંટીયાને સ્થાન આપો. તમે પારસી બહેનો ઘણું બારીક કાંતી શકો એમ છો. તમે તમારી સ્ત્રીઓ માટે બારીક ઊન કાંતો છો. એ તમારી શક્તિ હિન્દુસ્તાનને અર્પણ કરો

ગાંધીજી ગુજરાતમાં

[પૃ ૧૦૩૩થી ચાલુ]

ઝીણા ઝીણા અવિવેક

ગોધરાથી રાતે પંજાબ મેલમાં નીકળી મંગળવારે સવારે સુરત પહોંચ્યા. ખેડા અને પંચમહાલ જીલ્લાને મુકાબલે સુરતની વ્યવસ્થા બહુ સારી ગણાય. સ્વયંસેવકોની તાલીમ સારી હતી. શણગારમાં જોકે શુદ્ધ સ્વદેશીના શણગાર તો ન જ હતા છતાં ગાંડાઈ નહોતી દેખાતી. અહીં મને કાલોલના શણગારની એક મૂર્ખાઇ યાદ આવે છે. કાલોલમાં લોકોએ જુદી જુદી વસ્તુઓનાં તોરણ બાંધેલાં. તેમાં એક જણે સીગરની સીગારેટની ડબ્બીઓનું જ તોરણું કરેલું ! અને મૂર્ખાઈની હદ તો ત્યાં વળી કે કાલોલના કોઈ કવિએ દુર્વ્યસનોની અટકાયત સંબન્ધે કંઇ. કાવ્યસંગ્રહ છપાવેલો તેની જાહેરખબર બરાબર આ તોરણ નીચે ! જેને માન આપવા સારૂ આપણે આટલા ઉલટભેર ઉછળીયે છીયે તેને શું ગમશે શું નહિ તેનો પણ વિચાર કરવા આપણે રોકાતા નથી ! સુરતની પણ આટલી સુન્દર વ્યવસ્થા હોવા છતાં તેમાં એક શરતચૂક તો અમારૂં ધ્યાન ખેંચી જ રહી હતી. સ્થળે સ્થળે ગાંધીજીને માન આપવાની ગોઠવણો હતી, તેમાં કેટલીક જગાએ વિલાયતી વાજાં પણ રાખેલાં હતાં. અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં 'ગૉડ સેવ ધ કિંગ' જ વગાડી રહ્યાં હતાં ! છેક ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ કેટલું પરદેશી તત્ત્વ આપણામાં ઘુસી ગયું છે તેનો આ પુરાવો છે અને તે કાઢવા સારૂ આપણે કેટલા જાગતા રહેવાની જરૂર છે તેનો એ ખ્યાલ આપે છે.

સુરત મ્યુનિસિપાલિટીનું માનપત્ર

સુરતમાં ઉતર્યા કે તરત મ્યુનિસિપાલિટી તરફના માનપત્રના મેળાવડામાં મ્યુનિસિપલ હૉલમાં જવાનું હતું. ગાંધીજીને આપવાનું માનપત્ર સુન્દર ત્રાંબાના પતરા ઉપર કોતરેલું અને ધારદાર બેઠકમાં ગોઠવેલું હતું. પતરાની એક બાજુએ રેંટીયાનું ચિત્ર હતું અને બીજી બાજુએ બુદ્ધ ભગવાનનું ચિત્ર હતું. શરૂઆત 'અક્રોધેન જિને ક્રોધમ્' વાળા પ્રખ્યાત શ્લોકથી કરવામાં આવી હતી. માનપત્રનો જવાબ વાળતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું:

"મારે કહેવું જોઈએ કે જેમ પૌષ્ટિક પદાર્થ દરેક માણસ ખાઈ કે હજમ નથી કરી શકતો તેમ જ મારે માટે વાપરેલાં પૌષ્ટિક વિશેષણો હું હજમ કરી શકું કે નહિ તેની મને ખબર નથી પડતી. કોઈક દિવસ તેને માટે લાયક થાઉં ખરો. મારો એ દિશામાં પ્રયત્ન છે. હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું કે ક્રોધને અક્રોધથી જીતું, અસત્યને સત્યથી જીતું અને એમ કરતો કરતો મરી જાઉં. પણ અત્યારે તો તમે વાપર્યાં છે તે વિશેષણોનો મારે માટે ઉપયોગ ન થઈ શકે. આ વિશેષણો સાંભળીને હું બેદરકાર બનું કે ઉદ્ધત થાઉં અને એમ માની લઉં કે પ્રજાએ મને એવો કહ્યો એટલે હું લાયક થઈ ગયો તો તે જ દિવસથી મારો અધઃપાત શરૂ થાય. મારો પુરુષાર્થ મારી નમ્રતામાં છે, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવામાં છે. આટલી જાગૃતિ રાખીને હું મારું કાર્ય કરું તો જ મારે સારુ અને હિન્દુસ્તાનને સારુ શુભ છે.

હળવો અસહકાર

"તમે મને માનપત્ર આપો છો એ દેશની ચમત્કારી જાગૃતિ સૂચવે છે. એનો અર્થ એ જ છે કે મ્યુનિસિપાલિટી પોતાનો હોદ્દો સમજી છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓ મારફત દેશનું ઘણું કાર્ય કરવાની મેં આશા રાખી છે. છેલ્લી બે મહાસભાના ઠરાવોમાં મ્યુનિસિપાલિટીને અસહકારમાં નથી ભેળવી તેનું કારણ એ જ છે તેમાં સરકારનો ગન્ધ છે, સ્પર્શ છે; પણ અત્યારે આપણી પાસે તો એક વસ્તુ પણ એવી નથી જેમાં સહકારનો સ્પર્શ ન હોય. એક ઘઉંનો દાણો ખાવામાં પણ સહકાર છે. અત્યારે આપણે તો એક બાળક પણ ઉચકી શકે એવો અસહકાર કરીએ છીએ. જો આપણે તીવ્ર અસહકાર કરી શકીએ તો એ વસ્તુ તો એવી ચમત્કારી છે કે એક દિવસમાં સ્વરાજ મેળવી શકીએ. પણ મેં તો દેશ જીરવી શકે તેટલો જ હળવો અસહકાર દેશ આગળ મુક્યો છે અને તેમાં દરેક મ્યુનિસિપાલિટી ભળી શકે છે. દેશની દરેક મ્યુનિસિપાલિટી આ વસ્તુ સમજી જાય અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાર્યની રચના કરી લે તો તે મારફત સ્વરાજ સહેજે મેળવી શકાય એમ છે.

પરમથીયે પરમ પુરુષાર્થ

"મ્યુનિસિપાલિટી શું કરી શકે તે બાબત મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે મહાસભાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરવાનું તમે જે વચન આપ્યું છે તે પાળો. અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે કમર કસીને તૈયાર થાઓ. રેંટિયાને મુકીને આ વાત મેં પહેલી કરી. રેંટિયો એ આપણો પરમ પુરુષાર્થ છે, પરન્તુ અસ્પૃશ્યતાની ગન્ધ પણ ન રહેવા દેવી એ તો હિન્દુઓને માટે પરમથીયે પરમ પુરુષાર્થ છે. રેંટીયાપ્રવૃત્તિમાં કાર્ય કરવાનું છે, જ્યારે આમાં તો ભાવના જ બદલવાની છે.

પીઠ ઉપરનું પાઠું

"કાલે રાતે ગોધરામાં હું ભંગીવાડામાં ગયો હતો. ત્યાંની સ્થિતિ જોઈ મારું હૃદય બળવા લાગ્યું. જે વસ્તુ નરી આંખે દેખી શકાય એવી છે તે હિન્દુઓ તેમની ઝીણી આંખે

પણ કેમ નથી જોઇ શકતા, તેમની પીઠ ઉપર પાટુ પડયું છે તેની તેમને કેમ ખબર નથી પડતી એ મને નવાઇ લાગે છે.

"તમે શહેરનો કચરો કાઢવા, લોકનું આરોગ્ય સંભાળવા, બાળકોને કેળવણી આપવા, રોગ અટકાવવા નીમાયલા છો. આ કામ ભંગીઓનો તમે ઉદ્ધાર કરશો તો જ તમારાથી બની શકશે ઇંગ્લંડે બેલ્જીયમ જેવાં નાનાં રાજ્યોને માટે લડાઈ ઉપાડવાનું બહાનું બતાવી જેમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો તેમ આપણે પણ આપણાં ખીસાં ભરવાનો વિચાર રાખીશુ તો આપણા સ્વરાજનો કાંઇ અર્થ નથી.

"આ સરકારને હું રાક્ષસી શું કામ કહું છું? તેણે નબળાના રક્ષણ માટે તલવાર નહોતી ખેંચી, પણ તેના ભક્ષણ માટે ખેંચી હતી. આપણા સ્વરાજ્યમાં અથવા ધર્મરાજ્યમા તો નબળાની સેવા કરવાની જ ભાવના રહેશે. આપણે શીતળતામય શુદ્ધ સ્વરાજ્ય મેળવવા તપશ્ચર્યા કરીયે ત્યારે જ ખરા સ્વરાજ્યવાદી કહેવાઇયે.

ભંગીવાડા આપણે રહેવા લાયક કરો

"એટલે ભંગીઓનો ઉદ્ધાર એ તમારૂં પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તેમનો વાસ સ્વચ્છ હોવો જોઇયે, તેમનાં ઘર સાફ હોવાં જોઇયે, તેમને માટે પાણીની સગવડ હોવી જોઇયે. હું હવે મને ભંગી તરીકે ઓળખાવું છું. હું તો ભંગીવાડામાં રહેવામાં મોજ માણનારો રહ્યો. એ મારો ખરો વિલાસ છે. તેમનાં બાળકોને રમાડવામાં મારો આનન્દ છે. એટલે સારા જેવો માણસ ભંગીવાડામાં રહી શકે, સ્વાસ્થ્યના નિયમો જાળવી શકે એવી તેની સ્થિતિ ન થાય ત્યા સુધી મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની ફરજ બજાવી ન ગણાય."

સુવર્ણમય યોજના

ત્યારપછી રેંટીયા અને રાષ્ટ્રીય શાળા વિષે બોલતા તેમણે જણાવ્યું હતુ કે "રાષ્ટ્રીય શાળા એટલે રેંટીયાશાળા એમ જ આપણે અત્યારે સમજવું જોઇયે કારણ કેળવણી તો એવી હોવી જોઇયે કે જેથી આપણને પોષણ મળે, આપણે સ્વતંત્ર થઇયે, તેજસ્વી બનીયે કેળવણીના સંબન્ધમાં મારી ભૂલ હતે હું સુધારૂં છું જેવી સરકાર કેળવણી આપે છે તેવી જ આપણે આપવા પ્રયત્ન કરીશું તો આપણે પછડાઇ પડીશુ આપણે તો જે આપણી પ્રજામા શક્તિ રેડવા ઇચ્છતા હોઇયે તો રેંટીયો એ જ એક રામબાણ છે. રેંટીયો એ કેળવણીને માટે સુવર્ણમય યોજના છે. શાળામા તમે રેંટીયો દાખલ કર્યો એટલે શાળા સારૂ તમારે ભિક્ષા નહિ માગવી પડે."

ત્યારપછી મ્યુનિસિપાલિટીના કામદારો, નોકરો તથા શિક્ષકોને પગાર સારુ ન જોતાં પ્રામાણિકપણે પોતાનાં કાર્યો કરી તે રીતે સ્વરાજ કાળામાં મદદ કરવાનો બોધ આપ્યો.

સ્ત્રીઓનો ઉત્સાહ

સુરતમાં બપોરે પ્રાન્તિક સમિતિની સભા હતી અને ત્યારપછી સ્ત્રીઓની સભા હતી સ્ત્રીઓની સભામાં બંગડીઓ અને વીંટીઓનો વરસાદ વરસ્યો. એક બાઈએ બોલીને કહ્યુ કે મારા બે છોકરા છે તેમને આજથી હું દેશસેવામાં અર્પણ કરીશ. સુરતમાં શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ અમારી સાથે જોડાયાં હતા.

સ્ત્રીઓની સભા પછી અમે ઓરપાડ અને રાંદેર જઈ આવ્યા. ઓરપાડની સભા લગભગ ચાર વાગ્યે થઈ હતી. લોકોને તડકામાં જ બેસવાનું હતું અને ગામપરગામથી ઘણા લોક આવ્યા હતા છતાં શાન્તિ અદ્ભુત જળવાઈ હતી અને સ્વરાજ ફાળામાં ઉઘરાણું પણ ઠીક થયું હતું. રાંદેરના વખા અનુભવ વિષે ગાંધીજી લખી ચુકયા છે

વાવટા પર માનપત્ર

રાતે સુરતમાં તિલક મેદાનમાં જાહેરસભા હતી. લગભગ ૨૦ થી ૨૫ હજાર માણસ હશે. પણ વ્યવસ્થા એટલી સુન્દર હતી કે બધા સારી રીતે સાંભળી શકે વચમાં વ્યાખ્યાન માટે માંચડા ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો અને ચોતરફ જવા આવવાના રસ્તા રાખેલા હતા. સ્વયંસેવકો પોતાનાં નાકાં બરાબર સાચવીને ઉભેલા હતા આ સભામાં સુરતના સ્વયંસેવક સૈન્ય તરફથી ગાંધીજીને એક માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યુ. માનપત્ર એક વાવટામાં ગોઠવવામાં આવેલું હતું. સ્વયંસેવક સૈન્યના સેનાપતિ માનપત્ર લઇને વાંચવા ઉભા થયા કે રંગબેરંગી સાટીન અને કસબી ભરતકામનો વાવટો જોઈ મારા મનમાં તો તુરત જ થયું કે હાલોલની કોયળીવાળી દશા આ વાવટાની થનારી છે. પરન્તુ વાવટો નજીક લઇને જોયો ત્યારે તેમાં અર્થ રહેલો લાગ્યો. સુતરમાં જેટલી જાતનું સ્વદેશી યા પરદેશી ધાગાનું કપડું બને છે તેના નમૂના સુશોભિત રીતે ગોઠવી તેનો આ વાવટો બનાવેલો હતો અને વચમાં માનપત્ર ખાસા જાડા ખાદીના કટકા ઉપર છપાવેલું હતુ ! પોતાના ભાષણમાં ગાંધીજીએ આ માનપત્રનો યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો અને સેનાપતિના તથા સૈનિકના ધર્મ સમજાવી સ્વયંસેવકોને બોધ દીધો. તિલક સ્વરાજ ફાળાની ભિક્ષામાં પણ સુરતી લાલાઓએ ઠીક ઉદારતા બતાવી ગણાય. તેમણે સત્યાગ્રહ સપ્તાહમાં ઉઘરાણાનું કામ કર્યું હતું છતાં સુરતમાંથી આઠ નવ હજાર રૂપીયા સ્ત્રીઓની સભામાં તથા આ જાહેર સભામાં થઈને થયા હશે.

વલસાડ—પારડી

૨૦મીની સવારે વલસાડ ગયા. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી પણ ગાંધીજીને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. બપોરે પારડી ગયા. વલસાડમાં મૌલાના શૌકતઅલી અમારી સાથે હતા.

સ્વરાજ્ય અને પારસી કોમનું હિત

વલસાડની જાહેર સભામાં એક પારસી ભાઈએ વલસાડની પારસી કોમ તરફથી કહ્યુ કે " આ સ્વરાજની લડતમાં પારસીઓ હિન્દુમુસલમાનની સાથે જ છે. પરન્તુ સ્વરાજમાં

પારસી કોમનું હિત સચવાશે કે કેમ એનો વિચાર કરવામા જ પારસીઓ સ્હેજ વિલંબ કરે છે.' આના જવાબમાં ગાંધીજી બોલ્યા કે

"આ પારસી ભાઇએ મધુર ગુજરાતીમા જે શબ્દો કહ્યા તે યાદ રાખવા જેવા છે હિન્દુમુસલમાનની એકતાનો અર્થ એ જ છે કે હિન્દુસ્તાનની એકેએક નાનીમોટી કોમ પોતપોતાના સ્વધર્મનુ પાલન કરતી છતી સ્વતન્ત્રતાપૂર્વક રહી શકે. હિન્દુમુસલમાનની એકતામાં ત્રીસ કરોડ માનવજાતિનું બળ રહેલું છે. પણ યુરોપની મોટી પ્રજાઓ નાની પ્રજાઓને બચાવવાને બહાને તેમને ગળી ગઈ એવો જે અર્થ થતો હોય તો બાવન વર્ષની ઉમ્મરે હું આમ રખડવા ન નીકળું. મારે નથી જોઇતું રાજ્ય કે નથી જોઇતા વૈભવ. મેં તે પેટ ભરીને માણી લીધા છે મારો આત્મા તો મને કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં નાનામાં નાની કોમ પણ નિર્ભયતાથી રહી શકે એવી મારી પ્રવૃત્તિ છે. પારસી, શીખ, યહુદી, ખ્રિસ્તી, કોઇને રંજાડી ન શકાય, એક અબળા ઉપર પણ કુદૃષ્ટિ ન થઈ શકે એ સ્વરાજનો અર્થ છે. એ સ્વરાજ કોઈ આપવાનું નથી એ નથી ઉપરથી પડવાનું કે નથી નીચેથી ભભૂકીને ઉઠવાનું, આપણે તે સ્થાપવાનું છે. પારસી ભાઇઓને વખત લેવાનો અધિકાર છે. બે કોમ શુ કરે છે તે તેઓ ભલે થોડો વખત જુએ; પણ મારા મનમાં તો ખાતરી થઇ છે કે તેઓ નિર્ભય છે. એટલે જ મેં તેમને આ સ્વરાજના યજ્ઞમાં બલિદાન દેવા બોલાવ્યા છે."

પારડીની સભામાં ગાધીજીએ હિન્દુમુસલમાને દિલ સાફ કરી એક થવાની જરૂર ઉપર ખાસ ભાર મુકયો હતો.

મૌ. શૌકતઅલીએ તેમના ભાઇ મહમદઅલીનાં વચનો ટાંકી જણાવ્યું હતું કે "અંગ્રેજ સરકાર પાસે ત્રણ ચાર માઇલ સુધી ગોળો ફેંકી શકાય એવી તોપો છે. પણ આપણા મહાત્માજીએ તો એવી તોપ શોધી કાઢી છે કે પારડીમાં તમારા ઓરડામાં બેઠાં તે ચલાવો અને તેનો ગોળો સાત હજાર ગાઉ દૂર પડેલાં મૅંચેસ્ટર અને લૅંકેશાયરના મીલમાલીકોને લાગે."

હિન્દુમુસલમાનની એકતા વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યુ હતુ કે

"દુસ્મનો હિન્દુમુસલમાનમાં ભેદ પાડવા માગે છે. હિન્દુઓને સમજાવે છે કે ખિલાફતનું પતી જશે એટલે મુસલમાનો તમને દગો દેશે પરન્તુ હું મારા હિન્દુ ભાઈઓને એટલું જ કહું છું કે જે હિન્દુ બિનશરતે અમારા ધર્મ માટે પોતાનું માથું આપવા તૈયાર થયા છે, જે હિન્દુ અમારી કોમ ઉપર મહોબ્બત વર્ષાવી રહ્યો છે અને જે હિન્દુ અમને માજાયા ભાઇ ગણે છે, તેને દગો દઈયે એટલા નાપાક અમે નથી જ."

વલસાડથી બીજે દિવસે ચીખલી અને બીલીમોરા થઇ અમે નવસારી ઉતર્યાં. સ્ટેશનથી ઉતરીને તરત જલાલપુર જઇ આવ્યા. ત્યાંથી આવી નવસારીમાં સ્ત્રીઓની જાહેર સભા કરી, સ્વ. દાદાભાઇના ઘરની જાત્રા કરી, અને ત્યાંથી સીસોદરા ગયા.

સીસોદરાના શણગાર

સીસોદરા ગામ સુરત જીલ્લામાં સહુથી વધારે ઉત્સાહી ગણાય છે. આ ગામના વખાણ અમે અગાઉથી ખૂબ સાંભળ્યાં હતાં અને નજરે જોયું ત્યારે વખાણ અમને ઓછાં જ લાગ્યાં. આ ગામના શણગારમાં ગાંધીજી જેવા કટ્ટા સ્વદેશી પણ ખામી કાઢી શકે તેમ ન હતું. કેવળ વિશુદ્ધ ખાદી અને વનસ્પતિના શણગાર હતા, છતાં સૌન્દર્યમાં બીજા કોઈ ગામથી ઉતરે તેવા નહોતા. ખાદીનાં કપડાંને વિધવિધ રીતે બાંધીને તેની જુદા જુદા ઘાટની ઝાલરો બનાવેલી હતી કેળના થાંભલા તથા નાળિયેરીની મોટી મોટી ડાળોની સુન્દર કમાનો બનાવેલી હતી અને તેમાં સ્થળે સ્થળે સૂતરના હાર જુદી જુદી રીતે ગુંથીને ગોઠવેલા હતા !

૫૦ મણ સૂતરનો પહાડ !

આ ગામમાં તેમજ આસપાસનાં ગામોમાં રેંટીયાપ્રવૃત્તિ પણ ધમધોકાર ચાલે છે. અમને એક ઓરડો બતાવવામાં આવ્યો. ત્યાં લગભગ પચાસેક મણ સૂતરનો પહાડ પડેલો હતો ! અહીં વણકરો પણ સારી સંખ્યામાં છે અને તેઓ સુરત જીલ્લામાં હોશિયાર ગણાય છે, એટલે સૂતરની વણવાની વ્યવસ્થા ગામમાં જ થાય છે. પણ આ બધાનેય ભૂલાવે એવો એક બનાવ તો સીસોદરાની જાહેર સભામાં બન્યો. અન્ત્યજ સ્ત્રીપુરુષો સભામાં બીજાઓથી જરા છેટે ઉભાં રહેલાં હતા માંચડા આગળ સારા સારા માણસોને બેસવાની જગા રાખેલી તે જરા ખાલી હતી. શ્રી વલ્લભભાઈની નજર પેલાં અન્ત્યજો ઉપર પડી. તેમણે ગાંધીજીને વાત કરી અને તેમણે તો સહુને બોલાવીને પેલી આગળની જગાઓ પર બેસાડયાં ! સભામાંથી કોઇ ઉઠીને ચાલ્યુ ન ગયું, એટલું જ નહિ પણ કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષના ચહેરા ઉપર નાખુશીનું ચિહ્ન પણ ન જણાયું. શ્રી. વલ્લભભાઇએ તો આ વાત પાકી કરવા પોતાના ભાષણ દરમિયાન જેઓ અન્ત્યજોનો સ્પર્શ કરવા રાજી હોય તેમના હાથ ઉંચા કરાવ્યા. ત્યાં તો ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા ઉંચા થયા ! ગાંધીજીનું સીસોદરાનું ભાષણ મુખ્યત્વે અન્ત્યજોનો સ્પર્શ કરવા વિષે જ થયું. તેમણે જણાવ્યું કે

ધર્મ સમજીને કર્મ કરો

"આજે તમે તમારા સહોદર ભાઇઓને તમારી વચ્ચે સ્થાન આપીને પવિત્ર થયા છો, પરન્તુ એ પવિત્રતા હમેશને માટે રાખજો. દુઝણી ગાયને પાટુ ક્યાં મારીયે એમ મારી મારી સેવા લેવા માટે, મને રાજી કરવા માટે આ તમે ન કરશો, પણ ધર્મ સમજીને કરજો. હું જે કંઇ સેવા કરૂં છું તે ધર્મ સમજીને જ કરૂ છુ. મારે તમારી પાસેથી એ સેવાનો બદલો નથી જોઇતો. ધર્મને બદલા સાથે સંબન્ધ નથી. એને તો ઇશ્વર સાથે સંબન્ધ છે. મારે પ્રજાનો પગાર નથી જોઇતો. પગાર અને બદલો મને ઇશ્વર આપશે. હિન્દુ ધર્મ તો શીખવે છે કે માણસ જે કંઈ કરે તે કૃષ્ણાર્પણ કરે તો જ તેની સેવા ફળે. માટે આજે તમે અન્ત્યજોને અડવાનું જે પુણ્યકાર્ય કર્યુ છે તે મારી સેવાના બદલા તરીકે કર્યું હોય

તો તેમાં તમારૂં કે મારૂં ભલું નથી થવાનું, પણ જ્ઞાનપૂર્વક કર્યું હશે તો જ તે શોભશે." શ્રી. વલ્લભભાઇએ તો ઓરપાડમાંથી વિલાયતી ટોપીઓની હોળી દરેક સભામાં કરાવવાનું શરૂ કરી દીધેલું અને આ સભામાં તો તે હોળી મોટામાં મોટી થઇ. અહીં તિલક સ્વરાજ ફાળો પણ બીજાં ગામોના પ્રમાણમાં વધારે થયો હતો. આ બધી પ્રવૃત્તિ એટલા જ જોરથી કાયમ રાખવાનું કહેતાં શ્રી. વલ્લભભાઇએ જણાવ્યું કે

સ્વરાજ્યની મજૂરી!

"આપણને મહાત્માજી કે બીજા કોઇ સ્વરાજ અપાવી શકવાના નથી. તેમને તમે પૈસા કરી આપ્યા તે ઠીક છે, પણ એમ ન માનતા કે ગાંધીજી ઠીક સ્વરાજ ઉપાડી લાવવા સારૂ મજૂર મળ્યા છે, તેમને ચાર પૈસા આપી છૂટ્યા એટલે પરવાર્યા! એમ ગાંધીજીને મજૂરી આપીને છૂટી ગયે સ્વરાજ નથી મળવાનું. સ્વરાજની જે ગરબો ગાંધીજીએ તમને સમજાવી છે તે જીવતોડ મહેનત કરીને પાળશો તો જ તમને સ્વરાજ મળશે."

રાતે અમે નવસારી પાછા આવ્યા. નવસારી તો પારસીઓનું મોટામાં મોટું મથક રહ્યું, એટલે ત્યાંનું ભાષણ વિશેષે પારસીઓને ઉદ્દેશીને જ હતું. તે આજે બીજે છપાયું છે.* અહીં તો હિન્દુને ઉદ્દેશીને તેઓએ એ ભાષણમાં જે કહ્યું હતું તેટલો જ ભાગ ઉતારીશ:

હિન્દુઓની મોક્ષભૂમિ

"તમારો તો આ જ એક દેશ છે. આ દેશ છોડીને બીજા કોઈ દેશમાં તરું જગા તમે તમારી કરી શકો એમ નથી. આપણાં શાસ્ત્રોમાં તો કહ્યું છે કે હિન્દુઓ માટે આ ભારતવર્ષને છોડીને બીજું મોક્ષ મેળવવાનું એક પણ સ્થાન નથી. તમારે સારૂ તો સદ્ગુણોને કેળવવાનું અને તમારા સદ્ગુણો દર્શાવવાનું આ જ સ્થાન છે. તમે હિન્દુસ્તાનને ઉજ્જવળ બનાવો, વીર પુરુષોની ભૂમિ બનાવો.

ફળિયે ફળિયે થર્મોપિલી

"હિન્દુઓના આ જગતના ઇતિહાસમાંના કાળા વિષે હું શું કહું? આપણો ઇતિહાસ ગૌરવવાળો છે. પરન્તુ આપણે આપણા પ્રાચીન વારસા ઉપર જ ઝૂઝીશું તો હારીશું. આપણા પૂર્વજો જેવા હતા તેવા આપણે થઇને બતાવવું જોઇયે. આપણા ઋષિમુનિઓએ આપણા ધર્મને બચાવવા સારૂ પોતાના અંગેઅંગના ટુકડા થવા દીધેલા છે. ટૉડ આપણને કહે છે કે 'યુરોપમાં તો એક થર્મોપિલી છે, પરન્તુ હિન્દુસ્તાનમાં તો ફળિયે ફળિયે થર્મોપિલી જોવામાં આવે છે.' હિન્દુસ્તાનમાં કેવા વીર પુરુષો થઇ ગયા એને સારૂ, હું તમને ઇતિહાસ શું બતાવું? હું તો તમને આટલું જ કહું છું કે હૃદય ઉપર હાથ મૂકી તમે તપાસી લો કે એ વીરતા અત્યારે આપણામાં છે?"

* 'નવસારી પારસીઓના આગળ'—પૃ. ૧૦૩૭

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

નિઃસ્વાર્થ લોભ

નવસારીથી ૨૨મીએ સવારે બારડોલી પહોંચ્યા. અહીં પણ ઉત્સાહ સારો હતો. અમારા ઉતારા આગળ મોટું ચોગાન હતું અને ત્યાં લોક એકઠા થઇ ગયેલા તે ગાંધીજીના દર્શન વિના વેરાય જ નહિ. છેવટે ઓરડામાં આવી દર્શન આપી વેરાઇ જવાનું તેમને સમજાવ્યું. પણ આમાંથી સ્ત્રીઓને સમજાવી શકાય તેમ ન હતું. તેમને તો દર્શન સાથે ગાંધીજીને ભેટ પણ ધરવી હતી. ગુજરાત કરતાં બીજા પ્રાન્તોમાં ગાંધીજી પ્રત્યે ભક્તિભાવ વિશેષ છે એવો મને ભાસ થયેલો, પણ સુરત જીલ્લામાં ગાંધીજી પ્રત્યે જે ભાવ જોયો તે ઉપરથી તો મારા મનને એમ જ થયું કે ગુજરાતનો આ એક જીલ્લો તો ભક્તિભાવમાં બીજા પ્રાન્તો કરતાં કોઈ પણ વાતે ઉતરે એમ નથી. ભેટની વાત આવી એટલે ગાંધીજી પણ ના કેમ પાડે? તેમને કાગળપત્ર લખવાનું કેટલુંક કામ કરી લેવું હતું એટલે તેમના ખંડમાં થોડી સ્ત્રીઓ આવે અને તે જાય એટલે બીજી દાખલ થાય એમ શાન્તિથી સહુ આવીને દર્શન કરી જાય એવી ગોઠવણ રાખી. તેમની ગાદી આગળ ભેટ મુકવા માટે એક મોટો થાળ મુકી દીધો. આમ બેએક કલાક ચાલ્યું અને ત્રાંબાનાણું, રૂપાનાણું તથા ઘરેણાંઓથી થાળ છલકાવા માંડયો. પણ અન્તે તો પ્રવાસના શ્રમથી બહુ થાકેલા એટલે ગાંધીજી ઉપર નિદ્રાદેવીએ અમલ ચલાવવા માંડયો. અમે કહ્યું કે હવે સ્ત્રીઓને આવવાનું બંધ કરીયે, પણ ગાંધીજીને તો પેલી ભેટનો લોભ લાગેલો. તેઓ કહે કે 'એ બહેનો અહીં આવીને ચુપચૂપ ચાલી જાય છે તેમાં શી હરકત છે? તેઓ આવશે તોપણ હું તો નિરાંતે ઉંઘી શકીશ. તેઓ અહીં ઘોંઘાટ ન કરે એટલી જરા તેમને સૂચના આપજો.'

આ નિઃસ્વાર્થ લોભ સ્વરાજની લોભી પ્રજાને વ્હાલો થઈ પડયો છે. લોકો ગાંધીજીને મૂર્તિમાન સ્વરાજ માનવા લાગ્યા છે અને તેમના દર્શનમાં સ્વરાજની આ મહાન પ્રવૃત્તિનાં દર્શન કરી તેઓ પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માને છે.

બારડોલીની જાહેર સભા ત્રણ વાગે ખરા તાપમાં હતી! લોકોને તડકામાં જ બેસવાનું હતું એટલે ગાંધીજીએ પોતાનું ભાષણ ટુંકમાં પતવી નાંખ્યું.

ત્યાંથી રાતે સુરત થઈ ગાંધીજી સિન્ધ જવા ઉપડયા. આમ એક અઠવાડિયાની અંદર ગાંધીજીએ ગુજરાતનાં લગભગ ૧૯ ગામની મુલાકાત લીધી. અને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં લગભગ પચીસ હજાર ઉપર રૂપીયા એકઠા કર્યા. દાગીના તો જુદા.

નરહરિ પરીખ

તા. ૮-૫-૧૯૨૧.

માલેગાંવનો ગુન્હો

માલેગાંવના અસહકારીઓએ જે પાપ કર્યાં જણાય છે તેનાથી દરેક અસહકારીને લજ્જિત થવાનું કારણ છે. માલેગાંવના લોકોએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો, કર્મ છોડ્યું ને દેશને અને લડતને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. આપણે શાહુકાર—ખાનદાન હોવાનો દાવો ન કરીયે ને ગુન્હા કરીયે એ એક વાત છે, ને ખાનદાન હોવાનો દાવો કરીને ગુન્હા કરીયે તે બીજી વાત છે. કાળામાં કાળું નથી દેખાતું પણ દૂધમાં કાળું તુરત દેખાય; તેમ જ જ્યારે આપણે ચોકખા હોવાનો દાવો કરીને મેલા થઇયે ત્યારે આપણી ઉપર જગત થુંકે. 'આપણે તો ધર્મયુદ્ધમાં મચ્યા છીયે,' 'આપણે શાન્તિથી જ કામ કરવું છે,' 'આપણે જાતે જ મરવું છે, આપણે કોઇને મારવા નથી,' આવી આવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરીને પછી આપણે મારીયે તો આપણે જગતને, પોતાને અને પરમેશ્વરને છેતરીયે. માલેગાંવના લોકોએ આવું જ કર્યું જણાય છે.

આ અકાર્યથી લડતને જરૂર ધક્કો પહોંચ્યો છે. સ્વરાજ તેથી મોડું તો થશે જ. કોણ જાણે છે કે આપણે મહિનામાસમાંયે સ્વરાજ લઇને ન બેસીયે ? આપણે શરૂ કર્યું ત્યારે જે વેગ હતો તેના કરતાં અત્યારે આપણો વેગ એટલો બધો વધ્યો છે કે આપણે ક્યારે પોતાનું પાછું લેવાની શક્તિ મેળવીયે તેનું માપ કોઇથી કઢાય જ નહિ. પણ આપણે ભૂલો કરીયે તેટલું મોડું તો થાય જ, એટલું એક બાળક પણ કહી શકે. હિસાબ કરનારને ભૂલે ત્યાંથી ફરી ગણવું પડે છે. તેમ આપણે પણ કરવું રહ્યું.

આપણી પ્રતિજ્ઞા એવી છે કે અમલદારો આપણને ગમે તેટલા ગુસ્સામાં લાવે તોપણ આપણે તો સામે થવું જ નથી. આપણે માર ખાશું પણ સામો હાથ ઉપાડશું નહિ તેમ નમશું પણ નહિ. એમ છતાં માલેગાંવના અસહકારીઓએ એક સબ-ઇન્સ્પેક્ટર તથા બીજાઓને ઘાતકી રીતે મારી નાખ્યા જણાય છે.

કેટલાક અસહકારીઓએ કાયદાનો ભંગ કર્યો; તેમને સજા થઇ—તેમણે સજા વહોરી લીધી; તેમ છતાં તેઓને લોકોએ બળાત્કારે છોડવ્યા. આમ કંઇ ખિલાફતનો બચાવ થાય નહિ, સ્વરાજ મળે નહિ.

તા. ૮-૫-૧૯૨૨

અસહકારનું મુખ્ય ને મોટું પદ શાન્તિ—અહિંસા—અમન છે. જેઓ શાન્તિનો ભંગ કરે છે તેઓ જ ખરા સહકારી છે. વિનીત પક્ષની મદદના કરતાં અશાન્તિ કરનારાની જ સરકારને વધુ મદદ મળે છે. બે ચાર અમલદારોને ગુમાવીને જો અસહકારને તોડી શકે તો સરકાર તેટલા અમલદારોને રહેંસી જતા કરે તેમ છે.

હું ઘણી વેળા લખી ચુક્યો છું કે શાન્તિ વિના સ્વરાજ કે ખિલાફતનો ફડચો અસંભવિત છે. વકીલ વકીલાત ન છોડે, વિદ્યાર્થીઓ નિશાળ ન છોડે, બીજા લોક પોતપોતાને લગતો અસહકાર ન કરે તો ચાલે. પણ કોઇ શાન્તિનો ભંગ કરે તે તો ન જ ચાલે. હિન્દુમુસલમાનની મિત્રતા, શાન્તિ અને સ્વદેશી એટલે રેંટીયો એ ત્રણ તો અનિવાર્ય શરતો છે, પણ તેમાંયે શાન્તિ મુખ્ય વસ્તુ છે. રખાખજ્યા માણસ ખાદી ન પહેરનારા રહે છતા ઘણા પહેરતા થઇ જાય તોપણ ચાલે, થોડા હિન્દુમુસલમાન વઢે તે પણ સહન કરી શકાય; પણ શાન્તિનો તો એક માણસ પણ ભંગ કરીને ખુનખરાબી કરે તે અસહ્ય છે, તેથી દેશને ભારે નુકસાન થાય જ. શાન્તિની શરત એવી સખત છે.

પણ આખા હિન્દુસ્તાનને સારૂ કોણ જવાબદાર થઇ શકે ? આ સવાલમા આપણી નિર્માલ્યતા છે. જો લોકો લૂંટફાટ કરે તો જેમ સરકારમાં તેને દબાવવાની શક્તિ છે તેમ લોકોને અશાન્તિ કરતા અટકાવવાની શક્તિ મેળવવામા જ સ્વરાજનો સંભવ રહ્યો છે, આપણામા લોકો પર શાન્તિ જાળવવા જેટલી અસર ઉપજાવવાની શક્તિ ન હોય તો આપણે સ્વરાજનો ખ્યાલ જ છોડવો જોઇએ. લોકોની ઉપર આપણે અસર પાડી શકીયે છીયે એ શ્રદ્ધા ઉપર જ આપણી લડતનું આખું ચણતર છે. જો આપણે લોકોને શાન્તિ જાળવવાનું ન શીખવી શકીયે તો આપણે કબૂલ કરવું જ પડે કે આપણે સ્વરાજ મેળવવા લાયક નથી બન્યા. તેથી સર્વ સ્વયંસેવકોએ આ વાત ઉપર પૂરો ભાર મુકવાની જરૂર છે.

શરાબી ભલે શરાબ ન છોડે, ખિતાબી ભલે ખિતાબને વળગી રહે, અમલદાર ભલે ઉદ્ધતાઇ વાપરે, સિપાહી ભલે આપણને મારે, તેમ છતાં, આપણે મૂંગે મ્હોડે એ બધું સહન કરીયે અને શાન્તિ ન છોડીયે.

ત્યારે આપણે શું કરીયે ? માલેગાંવને સારૂ આપણે શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીયે ? પ્રથમ તો માલેગાંવના ગુન્હેગારોને શોધી કાઢીને તેઓને સમજાવીયે કે જેઓએ ગુન્હો કર્યો છે તેઓએ તે કબૂલ કરવો ને ઇરાદાપૂર્વક ફાંસીએ ચડવું. આપણે દરેક

આપણી જબાન ઉપર કાબુ મેળવવો ને બીજાની પાસે મેળવાવવો. આપણે તીખા ભાષણો છોડવાં; દરેક પ્રસંગે સભાઓ કરવાની અને હડતાળો પાળવાની આદત છોડવી; સરકારના દોષોનો જ વિચાર કરવાને બદલે આપણા દોષો જોતાં—આપણી નબળાઇઓ તપાસતાં શીખવું ને તે કાઢવાના ઉપાયો યોજવા. પંડિત અરજુનલાલ શેઠી પકડાયા. લોકોનાં ટોળાં એકઠાં થયાં ને ધાંધલ મચાવી. આને હું નામર્દાઇનું લક્ષણ ગણું છું. તેઓ જેલમાં જવા માગતા નથી; તેઓ શેઠીજીને જેલમાં જવા દેવા ઇચ્છતા નથી; તેથી જ્યારે જ્યારે કોઇ પકડાય ત્યારે માત્ર ધાંધલ કરી મુકવા-માં જ તેઓ મહત્ત્વ સમજતા જણાય છે. જો શેઠીજીના જેલ જવાથી ખરેખર શૌર્ય ચડ્યું હોય તો લોકો પોતાનું કર્તવ્ય વધારે સમજે, પોતાને કરવાનો અસહકાર પૂરો કરે ને સ્વરાજ મેળવીને બેસી જાય. પોતે દુર્વ્યસનો છોડે, પોતે પરદેશી કાપડ પહેરતા હોય તે ફેંકી દે, રેંટીયો ચલાવતા ન હોય તો ચલાવવાનું શરૂ કરી દે. શેઠીજી પકડાતાં જેઓએ ધાંધલ મચાવી તેમાંના કેટલા શરાબી હતા, કેટલા પરદેશી કપડાં પહેરનારા હતા, કેટલા રેંટીયા ચલાવનારા હતા એ જાણવા જેવું છે. બાપના જીવતાં જે પુત્ર બાપના સદ્ગુણોની નકલ ઓછી કરતો હોય તોપણ બાપ મર્યે તો સંપૂર્ણતાએ તેમ કરે તે સપૂત છે; નહિ કે જે ખૂબ રોકકળ કરી મુકે અથવા ખૂબ ન્યાતવરા કરવામાં મચી જાય. ધાંધલ કરવાથી, શેઠીજીને ધાંધલથી છોડવવાથી, સ્વરાજ મળે તેમ નથી. તેથી તો સ્વરાજ મળતાં કંઇક ઢીલ જ થશે. પણ આપણું કર્તવ્ય કરવામાં આપણે વધારે તેજ બનશું તો સ્વરાજ વહેલું મળશે જ અને આપણે શેઠીજીને પણ આપણી વચ્ચે વહેલા પાછા વધાવવાની તાકાત મેળવીશું. એટલે માલેગાંવનું એક પ્રાયશ્ચિત્ત તો એ જ છે કે આપણે પોતે આપણા મન પર, આપણા ગુસ્સા પર વધારે કાબુ મેળવી લેવો, આપણે વ્યસન છોડવાં અને રેંટીયો ચલાવતા ને કેવળ ખાદી પહેરતા થઇ જવું.

ગાંધીજી ગુજરાતમાં

[પૃ. ૧૦૪૯થી ચાલુ]

દયાધર્મ

સિન્ધમાંથી પાછા ફર્યા બાદ ગઈ તા. ૪થીએ ગાંધીજીએ કપડવંજ, કઠલાલ તથા નડિયાદની મુલાકાત લીધી. અમદાવાદના સ્ટેશને જ એક નોંધવા જેવો કિસ્સો બન્યો. એક અપંગ બાવો રતલામથી અમદાવાદ આવેલો. તેનું શરીર કેવળ હાડપિંજર હતું અને તેના હાથપગ અશક્તિથી જૂઠા થઇ ગયેલા હતા. તે રાત્રે અમદાવાદ આવ્યો હતો અને પોર્ટરોએ ગાડીમાંથી ઉપાડી તેને સ્ટેશનના પ્લૅટફૉર્મ ઉપર મુકી દીધેલો. આખી રાત ત્યાં જ પડયો રહ્યો! સવારે કેટલાયે મુસાફરો ત્યાં થઇ પસાર થઈ ગયા અને કેટલાય રેલવેના કામદારોએ આ બાવાને જોયો, પણ કોઇનું તેના પર ધ્યાન ન ખેંચાયું. તે બાવાના સદ્ભાગ્યે ગાંધીજી પોતાના નિયમ વિરુદ્ધ તે દિવસે ગાડી ઉપડવાના વખત કરતાં દશેક મિનિટ વહેલા સ્ટેશન ઉપર આવ્યા. તેમણે આ બાવાને જોયો અને તેમનું દયાભીનું હૃદય દુઃખી થયું. તેમણે પોતાના પીવાના દુધમાંથી તેને દુધ પીવડાવવાનું કહ્યું અને મહીપતરામના અનાથાશ્રમમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. આ કિસ્સો છે તો નાનો, પણ ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં કહીયે તો 'આપણા' દેશમાંથી દયાનો લોપ થયો છે તેનો સ્પષ્ટ સૂચક છે.

કપડવંજ

કપડવંજ અમે સાડાદસ વાગે પહોંચ્યા. કપડવંજના જાહેર જીવનના આત્મા ભાઇ હરિભાઇ ગાંધીજીની સાથે પ્રવાસમાં કેટલોક વખત ફરેલા હોઇ પ્રવાસની વિટંબણાઓથી માહિતગાર રહ્યા એટલે ગાંધીજીને ઉતરવાની તથા ત્યાં તેમને શાન્તિ આપવાની તેમણે કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરી હતી. પરન્તુ અવ્યવસ્થિત સરઘસનો ત્રાસ ગાંધીજીને નસીબેથ ટળી શકે એવી વ્યવસ્થા તો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

કપડવંજ ગુજરાતમાં બહુ જૂનું શહેર છે. તેનું નામ જ સૂચવે છે તેમ કાપડના વણાટનું તે મોટું મથક હતું અને ત્યાં બહુ ઝીણું સૂતર કંતાતું. તેની પાઘડીઓ વહોરા લોક વણતા. ગામમાં ગાંધીજીને આવકાર આપવા માટે જે સ્વદેશી અને વિદેશી વસ્તુઓના શણગાર કર્યા હતા તેમાં એક દરવાજો સૂતરથી શણગારેલો હતો. અમને કહેવામાં આવ્યું કે આ સૂતર પચાસ વર્ષ પહેલાનું કંતાયેલું એક ઘરમાંથી મળી આવેલું હતું! અમે તે તપાસ્યું. મીલના સૂતરને આંટે એવું તે હતું.

આરામ લીધા પછી કપડવંજનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. પ્રથમ મસજીદમાં જવાનું હતું. હમણાં મૌ. શૌકતઅલી ગાંધીજીની સાથે ફરી શકતા નથી, પરન્તુ તેમને બદલે તેમના સગા અને મુરાદાબાદના અસહકારી બૅરિસ્ટર મૌ. મોઆઝમઅલી સાથે ફરે છે. મસજીદમાં તેમને મુકીને ગાંધીજી સ્ત્રીઓની સભામાં ગયા.

સ્ત્રીઓ તરફનો સત્કાર

ત્યાં ગાંધીજીની બેઠક આગળ પીળેલા ચોખાના સાથીઆ પૂર્યાં હતા અને સુન્દર દીવાઓમાં ઘીના દીવા બળી રહ્યા હતા. કેટલીક બહેનોએ ગાંધીજીનું પૂજન કર્યું અને એક બાળાએ ગાંધીજીને સોનાની રાખડી બાંધી. સ્ત્રીઓમાં ઉત્સાહ ભારે હતો, પણ નવો ઉત્સાહ એટલે અશાન્તિ ઘણી હતી. સ્વરાજ અથવા રામરાજ્યની બધી શરતો ગાંધીજીએ તેમને સમજાવી અને પવિત્ર બનવાનો ઉપદેશ કર્યો. રેંટીયો ચલાવવાનું સમજાવતાં કહ્યું:

"જેમ આપણે ઘરમાંથી ચૂલો કાઢી નાંખીયે તો આપણા ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર પાણી ફરી વળે અને સ્ત્રીઓ વંઠી જાય તેજ પ્રમાણે રેંટીયા વિના પણ વંઠી જવાય."

પછી તિલક સ્વરાજ ફંડ માટે માગણી કરી અને તેનો જવાબ સ્ત્રીઓએ સારો વાળ્યો. બધું મળીને લગભગ પાંચસો રૂપીયા ઉઘરાણું થયું, તથા દાગીનામાં બંગડીઓ, વીંટીઓ અછોડા વગેરે ઠીક મળ્યાં.

પછી ત્યાંની વણાટશાળા જોઇ અને ત્યાંની જાહેર સભામાં ગયા. હાજર માણસોની સંખ્યા અને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં ઉઘરાણાની રકમને લોકોની સ્વરાજ્યપિપાસાનું માપ ગણીયે તો કપડવંજના પુરૂષોની સભા કરતાં સ્ત્રીઓની સભા બહુ ચડી જાય. કપડવંજની વહોરા કોમ વેપારમાં ચતુર અને સાહસી છે. તેઓ કેટલાક કારણસર સભામાં પ્રથમથી જ હાજર ન હતા એટલે તેમની ગેરહાજરી માટે દિલગીરી દર્શાવીને તેમને સંબોધીને ગાંધીજીએ જણાવ્યું:

વહોરા કોમને ઉપદેશ

વહોરા કોમે પણ સ્વરાજની અને હિન્દુસ્તાનની સેવા કરવાની છે તેમનો ખિલાફતના કામમાં હિસ્સો છે. સ્વરાજના કામમાં ધનિકોની પૂરેપૂરી સેવા લેવા હું ઇચ્છું છું. તેઓ બહારથી ખૂબ ધન કમાઇ લાવે છે. તેમને લાજમ છે કે તેઓ તેમના પૂરા હિસ્સાનું દાન તિલક સ્વરાજ ફાળામાં આપે. 'દાન' શબ્દની રૂઢિ પડી ગઈ છે તેથી હું 'દાન' શબ્દ વાપરું છું, બાકી એ પ્રયોગ તો ખોટો છે. કારણ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં આપવું એ તો વેપાર છે, સ્વરાજનો સોદો છે, તિલક મહારાજ પ્રત્યેની ફરજ છે. સોદામાં આપેલું અથવા ફરજ અદા કરવા જે અપાય તે દાન ન ગણાય."

ઇશ્વર આપણને સજા કરી રહ્યો છે

અન્ત્યજો સંબન્ધી તેઓ બોલ્યા:

31. "આપણી પ્રજા ગોરા ચ્હેરાના માણસ આગળ ડરે છે, તેમ ભંગીઓ આપણાથી ડરે છે. જ્યાં સુધી આપણે તેમને માટે ગોરા ચ્હેરાના બન્યા છીયે ત્યાં સુધી સ્વરાજને રામરામ સમજવા. આપણે તેમને ભંગી માનીને દૂર રાખીયે છીયે તો આખી દુનિયા

આપણને ભંગી માનીને અડવા દેતી નથી. આફ્રિકાથી આવેલા કોઇને પૂછો કે ત્યાં દારૂ પીનારો, વેશ્યાગમન કરનારો, જુગાર ખેલનારો ગોરો તમારાથી અભડાય છે કે નહિ? રેલવેમાં, ટ્રામમાં, ફૂટપાથ ઉપર ગોરાની સાથે આપણાથી ન ચલાય, જે જગાએ ગોરા વેપાર કરતા હોય ત્યાં આપણાથી વેપાર ન થાય, જ્યાંથી તે રોટી લેતા હોય ત્યાંથી આપણાથી રોટી ન લઇ શકાય. બધે આમ નથી થતું એ હું કબૂલ કરું છું. હું અંગ્રેજોને અન્યાય કરું એવો નથી. મારે તેમની સાથે અદાવત નથી. પણ મેં ઘણી જગાએ જોયેલું છે કે જ્યાં ગોરા રહે, સૂવે, પાણી પીએ અથવા ખાય ત્યાં આપણને રહેવાની રજા નથી. પરન્તુ ગોરાઓ તો તેમનું શરીર અભડાવાની બીકથી આરોગ્યને બહાને આપણને દૂર રાખે છે. આત્મા અભડાશે એવું તેઓ નથી માનતા. પણ આપણે તો અન્ત્યજને અડવાથી આપણો આત્મા અભડાશે, આપણને ઇશ્વર સજા કરશે એમ જ માનતા થઈ ગયા છીએ! ઇશ્વર તો અત્યારે જ આપણને સજા કરી રહ્યો છે. દુષ્કાળો, સંકટ, કૉલેરા, મરકી, રાજ્યના અત્યાચાર એ બધા કરતાં વધારે કલેશ કયા હોય? માટે હું હિન્દુ સમાજને વીનવીને કહું છું કે હિન્દુપણું અસ્પૃશ્યતાને પોષવામાં નથી પણ તે દોષ ટાળવામાં છે"

જાહેર સભામાં પાછળથી વહોરાઓ આવ્યા હતા અને તેમણે બધા એકઠા મળી વિચાર કરી તેમની કોમ તરફથી સ્વરાજ ફાળામાં મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પછી ભંગીવાડામાં થઇ ગાંધીજી કઠલાલ જવા ઉપડી ગયા હતા.

કઠલાલ

કઠલાલમાં ખેડા જીલ્લાની મહેસૂલની લડતના વખતનાં પોતાના સુન્દર સ્મરણો વિષે, તેની તરફથી પોતે બહુ મોટી આશા રાખેલી તે વિષે તથા હાલમાં કઠલાલમાં ચાલી રહેલાં પક્ષાપક્ષી અને કંકાસને લીધે પોતાને કેટલું દુઃખ થાય છે તે વિષે કહી ગાંધીજીએ લોકોને સ્વરાજની શરતો સમજાવી હતી. સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને તેમણે જે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા હતા તે ટાંકવા જેવા છે:

સ્ત્રીઓ જ ધર્મરક્ષક

"ધર્મ સાચવવો એ નથી બ્રાહ્મણોના હાથમાં કે નથી પુરુષોના હાથમાં. એ તો સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે. સમાજનો પાયો ગૃહ છે અને ધર્મ ગૃહમાં કેળવવાનો છે. ગૃહના સુવાસ આખા સમાજમાં ફેલાશે. કોઇ શહેરમાં ગમે તેટલો ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હોય, ગમે તેટલી આબાદી દેખાતી હોય, પણ ત્યાં જો ગૃહ સારાં ન હોય તો એ શહેર સારું નથી એમ હું તુરત કહું. સ્ત્રીઓ જ ગૃહની દેવતાઓ છે. એ જો ધર્મ ન પાળે તો પ્રજાનું સત્યાનાશ વળી જાય. યાદવકુળનો શ્રીકૃષ્ણે સંહાર કર્યો હતો તેનું કારણ એ જ હતું કે યાદવ સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થઈ ગઇ હતી, તેઓ તેમનો ધર્મ ભૂલી હતી. માટે તમને હું પવિત્ર થઇને ધર્મનું પાલન કરવાનું કહું છું અને તમે પવિત્ર થઇને મને અને મૌ.

તા. ૮-૫-૧૯૨૧

શક્તિઅલીને એટલે હિન્દુ અને મુસલમાનોને આ સ્વરાજની, ધર્મની લડતમાં યશ મળે એવો આશીર્વાદ આપો એ માગું છું.”

રાતે ૯ા વાગે નડિયાદ જવા નીકળ્યા. નડિયાદથી રાતની ગાડીમાં નંદરબાર તરફ જવાનું હતું, પણ રસ્તામાં મોટર ખોટકી પડી એટલે મધરાત પછી નડિયાદ પહોંચ્યા ત્યાંજ રહેવું પડ્યું. બીજે દિવસે સવારે નડિયાદમાં સ્ટેશન બહારના ચોગાનમાં જાહેર સભા થઈ. સભા ભાગ્યે જ દસ મિનિટ ચાલી હશે, કારણ જે ગાડીમાં ગાંધીજીને જવાનું હતું તે સ્ટેશનમાં આવી ઊભી હતી. આ થોડીક મિનિટોમાં ગાંધીજીએ લોકોને રેંટિયામાં જ રાત-દહાડો મચી જવાનો ઉપદેશ કર્યો

નરહરિ પરીખ

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૮–૫–૧૯૨૧

મારી નોંધ

<u>અજબ હુકમ</u>

'દારૂની દુકાનની આજુબાજુમાં તથા ગામમાં દારૂ પીવા જનારા લોકોને ત્રાસ નહિ આપવા બાબત' વડોદરા સરકાર તરફથી એક જાહેરનામું નીકળ્યું છે। તે જોતાં દુઃખ જ ઉત્પન્ન થાય છે. નોટિસમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે:

"તપાસ ઉપરથી એમ જણાઇ આવે છે કે કેટલેક ઠેકાણે દારૂની દુકાનની આસપાસ અગર રસ્તામાં નિશાળના છોકરાઓ અને ગામના ઇતર રહેવાસીઓ દારૂ પીવા જનારા લોકોની સ્વતન્ત્રતા ઉપર અડચણો કરી તેમની સ્વતન્ત્રતાનો અટકાવ કરે છે અને તેનાં સીધે સુલેહનો ભંગ થવાનો સંભવ હોવાનું જણાઇ આવે છે. તેથી આ જાહેરનામાથી આ પ્રાન્તના તમામ લોકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે આવી રીતે દારૂ પીવા જનારા લોકોની સ્વતન્ત્રતાનો ભંગ કરી તેમને હરકત કરવી નહિ; એટલું જ નહિ પણ જે જે ઠેકાણે દારૂની દુકાન હશે તે તે ઠેકાણે દુકાનની નજીકમાં અગર રસ્તામાં નિશાળના છોકરાઓએ અગર બીજા રહેવાસીઓએ એકઠા થવું નહિ અને એકઠા થયેલા જણાઇ આવે તો તેમને તુરત વિખેરી નાખવાની તજવીજ લાગતાવળગતા નોકરોએ કરવી જોઇએ."

દારૂ પીવાની સ્વતન્ત્રતા કેવી હશે? ચોરી કરનારને ચોરી કરવાનો અખત્યાર છે એમાં શક નથી. પણ શાહુકારને ચોરી અટકાવવાનો પણ અખત્યાર નથી? ચોરને તો મારીને હાંકી કાઢવાની સત્તા પણ લોકોને કાયદો આપે છે. ચોરીની સ્વતન્ત્રતાનું રક્ષણ કઇ રીતે થાય છે? દારૂનિષેધ કરાવનાર તો શરાબીને સમજાવીને અટકાવે છે. તેમાં સ્વતન્ત્રતાનો શો ભંગ થયો? વડોદરા સરકારની નોટિસનો અર્થ ચોકખો એવો જ નીકળે છે કે કેમ જાણે દારૂ પીવો એ એક સદ્‌ગુણ હોય નહિ, અને દારૂ વેચવાની દુકાનની હસ્તી પણ કેમ જાણે લોકોને લાભદાયક હોય નહિ! શરાબીને કે શરાબના પીઠાના માલીકને કોઇ ગાળ દે, કોઇ તેને મારે કે તેની ઉપર બીજી રીતે બળાત્કાર કરે, તેને વડોદરા સરકાર દંડ દે, તેની સામે મનાઇ હુકમ કાઢે તો તે વ્યાજબી છે. પણ દુકાનની આસપાસ ઉભા રહી શરાબીને અગ્નિમાં ન પડવાનું કહેનારને, શરમાવનારને ગુન્હેગાર ગણવો એ તો શરાબીને ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે. વડોદરા રાજ્યનીતિને મેં આવી શરમભરેલી તો નહોતી ધારી. હું તો હજુ ઉમેદ રાખીશ કે આવી નોટિસ વિચારપૂર્વક નથી નીકળી પણ કોઇ આપખુદી અમલદારે પોતાની જવાબદારીથી કાઢી છે. જો આ અનુમાન ખરૂં હોય તો વડોદરા સરકાર તરફથી આ નોટિસ પાછી ખેંચી લેનારો હુકમ નીકળવાની હું આશા રાખું છું.

દારૂની આવક

દારૂ અફીણ ઇત્યાદિના વેપારની આવકમાંથી આપણાં બાળકો આજે ભણે છે એ પ્રજાએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. આપણા ધર્મના ને નીતિના વિચારો મોળા ન પડયા હોય તો આપણે આ વિષે પૂરો ખ્યાલ રાખીએ ને આપણાં બાળકોને પાપી પૈસાની આવકમાંથી કેળવણી ન દઇએ ગમે તેમ હો, સ્વરાજ મળ્યે એ ઉપજ ઉપર તો આપણે મીંડું વાળવું જ છે દારૂ ઇત્યાદિનો વેપાર આપણે નહિ જ કરીએ. પ્રજા નવો કર સહન કરી શકે તેમ નથી એ આપણે જાણીયે છીયે. કરો તો આપણે ઉલટા ઓછા કરવા પડશે. છતાં આજે અપાય છે તેના કરતાં ઘણાં વધારે બાળકોને આપણે કેળવણી આપવી પડશે. આ કામ મેં સૂચવ્યા છે તે ઉપાયથી જ થઇ શકે તેમ છે. ફી ન લેવી, કર વધારે ન લેવા ને ઉત્તમ કેળવણી આપવી. આમ રેંટીયાનો ઉદ્યોગ દાખલ કરીને આપણે 'એક પન્થ ને દો કાજ' કરી લઇયે છીયે.

એક પારસી ભાઇનો બચાવ

જલગામથી શ્રી પીરોજશા તેમુલજી મીસ્તરી જણાવે છે કે તેમની પાસે દારૂનું પીઠું છે. તેઓ બાળપણથી જ એ ધંધામાં રોકાયેલા છે. તેમને બહોળું કુટુંબ છે. તેમની ઉમ્મર એકાવન વર્ષની છે. તેઓ જણાવે છે કે જો તેઓ દુકાન છોડે તો બીજા ચાર હિન્દુ તો તે લેવા તૈયાર જ બેઠા છે. આવી સ્થિતિમાં તે પોતાનો ધંધો છોડી પોતાનો ને પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવા સારૂ અપંગ બને તેમાં હાંસલ શું? દારૂનો ધંધો કંઈ તેથી બંધ થવાનો? આવી આ ભાઈની દલીલ છે. તેમના પ્રત્યે મારી લાગણી છે. તેમની

કુરકેસી સમજવા જેવી છે. પણ આવાં ધર્મસંકટોમાંથી નીકળી જવું એમાં જ પુરૂષાર્થ છે. જો આ ભાઇ દારૂ પીવો, કે, વેચવો પાપ માને તો ઉપરની દલીલ આપવાપણું નથી રહેતું. હજારો લોકો પાપકર્મ કરે છે, છતાં તેટલા ઉપરથી આપણને પાપ કરવાનો અધિકાર નથી મળતો. અને પાપ કરીને જ આપણે કુટુંબનિર્વાહ કરતા હોઇયે તો તેના કરતાં ભીખ માગીને નિર્વાહ કરવો એ વધારે સારૂં છે.

એ ભાઇ પોતાના કાગળમાં કેટલીક ખબરો આપે છે એ જાણવા જેવી છે ને ખેદકારક છે. તેઓ લખે છે કે પોતે દેશી દારૂ વેચે છે ને સ્વયંસેવકો પજવણી કરે છે, પણ વિલાયતી દારૂ પીનારને તો રોકવાની કે કહેવાની પણ તેઓની હિમ્મત નથી ચાલતી. વળી તેઓ લખે છે કે સ્વયંસેવકો કંઈ માત્ર સમજાવે જ છે એમ નથી. તેઓ તો દુકાનને ઘેરો ઘાલે છે, ગાળો દે છે, જૂના નોકરોને ધમકી આપે છે. જો ધમકીથી કામ ન સરે તો માર પણ મારે છે. પીઠાવાળાના હાથમાંથી દારૂ છીનવી લે છે. દારૂ હોવાનો જેની ઉપર શક આવે તેના ઘરની તો ઝડતી લે છે; તેવાઓના પાણી બંધ કરવામાં આવે છે, દુકાનમાંથી કોઈ નીકળે તો તેનું મ્હોડું કાળું કરી તેને ગધેડા પર બેસાડી ફેરવે છે!

આ બધી ફરીઆદ સાચી હોય એમ કાગળ ઉપરથી જણાય છે. જો એમ હોય તો એ હકીકતો સ્વયંસેવકોને ખરેખર શરમાવનારી છે દારૂ પીનારને સમજાવવાની જેટલી આપણી ફરજ છે તેટલી જ ફરજ તેઓના શરીરની રક્ષા કરવાની પણ છે. દારૂડીઆઓ પાસે દારૂ છોડાવવામાં જો આપણે જબરદસ્તીનો ઉપયોગ કરીશું તો દારૂ છૂટવાનો નથી, એટલું જ નહિ, પણ આપણી લડતને ધક્કો પહોંચશે. દરેક જગ્યાના સ્વયંસેવકોએ જાણવું જોઇયે કે તેઓને કોઈની ઉપર જબરદસ્તી કરવાનો હક છે જ નહિ તેઓએ નીતસર વિનયપૂર્વક જે પ્રયાસો કરવા યોગ્ય હોય તે જ કરવા, એટલે કે દુકાનો નજીક ઉભા રહી દારૂ પીનારને વિનયપૂર્વક સમજાવવા, તેમના કુટુંબીઓને સમજાવવા, તેમની ન્યાતવાળાઓને કહેવું. આ ઉપરાંત આપણને કંઈ પણ દબાણ મુકવાનો અધિકાર જ નથી. પ્રજાને મારીને પુણ્યવાન પણ ન બનાવાય. જેઓને પાપી થવું હોય તેને પાપ કરવાનો અખત્યાર છે જ. પાપ કરવાની છૂટ હોવા છતાં જે પાપ નથી કરતો તે જ પુણ્યવાન કહેવાય ને તેવાથી જ દેશને ફાયદો થાય. જો પાપને મટાડવા જબરદસ્તી કરવાનું તત્ત્વ દાખલ કરીયે તો જે દોષને સારૂ આપણે સરકારને રાક્ષસી માનીયે છીયે તે જ દોષ આપણામાં આવી જાય ને આપણે પણ રાક્ષસી બનીયે.

રાષ્ટ્રીય શાળા—રેંટીયાશાળા

જો આપણે માનતા હોઇયે કે સૂતરને તાંતણે જ સ્વરાજ છે, જો રેંટીયાની શક્તિ વિષે આપણને પૂરો વિશ્વાસ હોય, જો આપણે માનતા હોઇયે કે હિન્દુસ્તાનની આર્થિક ઉન્નતિ બીજી કોઇ પણ રીતે અસંભવિત છે, જો આપણે સમજતા હોઇયે કે કરોડો માણસો

ખીજા ધંધા વિના હમેશાં ઓછી કમાણીને લીધે કંગાળ સ્થિતિમાં રહે છે, તો આપણે તુરત સમજી લઇયે કે આપણાં બાળકોને પ્રથમ કેળવણી કેવળ કાંતવાની જ આપીયે. તેમાંથી બે પરિણામ નીપજશે. એક તો એ કે બાળકો સ્વાશ્રયી થતાં શીખશે અને જ્યારે બાળકોને શાળામાં પણ કાંતવાનું શીખવવામાં આવશે ત્યારે કાંતવાની પ્રવૃત્તિ તુરત વ્યાપક થઈ જશે. છેક હતાશ થઈ ગયેલાઓને, ભિક્ષા માગીને જ પેટ ભરવાની જેને ટેવ પડી ગયેલી છે તેવાઓને રેંટીયો શીખવવો જરા મુશ્કેલીનું કામ છે. જો તે કામ આપણે તેઓને જ સારૂ રાખીયે ને તેને કંગાળનો ધંધો બનાવી મુકીયે તો તે કદી પ્રસરી નહિ શકે; પણ જ્યારે શ્રેષ્ઠ લોકો તેને ધર્મ સમજી ગ્રહણ કરશે ત્યારે સામાન્ય લોકો તુરત ઝીલી લેશે. તેથી અત્યારે બાળકોની ને મોટાની કેળવણી રેંટીયા સિવાય બીજી કંઇ જ ન હોઇ શકે એ સ્હેજે સમજાઇ શકે એવી વાત છે.

સીધો હિસાબ

હિસાબ ગણવાની રીત સહેલી છે. જે પ્રવૃત્તિથી આપણને વહેલામાં વહેલું સ્વરાજ મળી શકે તેમાં જ આપણે બધાએ રોકાવું જોઇયે. એવી પ્રવૃત્તિ રેંટીયો જ છે, કેમકે તે વડે આપણે આ જ વર્ષમાં પરદેશી કાપડનો સર્વથા બહિષ્કાર કરી શકીયે છીયે; ને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવો એટલે સ્વરાજ મેળવવું છે. આપણે અંગ્રેજી જ્ઞાન વધારીને સ્વરાજ આ વર્ષમાં ન મેળવી શકીયે, તેથી તે મેળવવાની પ્રવૃત્તિ હાલ તો મોકુફ જ રાખવી જોઇયે. આપણે ભારે ગણિતશાસ્ત્રી થઇને કે ભારે શાસ્ત્રીય શોધો કરીને સ્વરાજ આ વર્ષે ન મેળવી શકીયે, તેથી તે પણ હાલ મોકુફ રાખવું. આપણે ટાંકણીઓનાં કે કાગળના કે એવા બીજાં કારખાનાં કાઢીને પણ આ વર્ષે સ્વરાજ ન મેળવી શકીયે, તેથી તે કામ પણ હાલ મોકુફ રાખવું. આમ ગમે તે બીજા કાર્યને વિષે આપણે મનને સવાલ પૂછશું તો જવાબ એક જ મળે છે. તેથી આપણે જોઈ શકીયે છીયે કે આપણાં મહાવિદ્યાલયમાં, વિનયમન્દિરમાં, કુમારમન્દિરમા, અધ્યાપન મન્દિરમાં, પ્રત્યેક મન્દિરમાં આજે તો એક જ પ્રવૃત્તિને સ્થાન હોઈ શકે. જે અક્ષરજ્ઞાન આજે આપણું જરૂરનું લાગે તે વિનોદના વખતમાં હાથને આરામ આપવાને સમયે આપી શકાય. એક અંગ્રેજી સાક્ષર પોતાનો આરામ કેવળ પ્રવૃત્તિનો પ્રકાર બદલીને મેળવી લેતો હતો. જો તે આમની સભામાંથી થાકીને નીકળે તો માખીઓ અને કીડીઓની ક્રીડાઓનું અવલોકન કરે તેમાંથી થાકે તો પુસ્તકો વાંચે. આમ પોતે નિર્દોષ આનન્દ ને આરામ પોતાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી મેળવી શકતો હતો. આપણા વિદ્યાર્થીઓને આપણે આમ ટેવ કાં ન પાડીયે? રેંટીયાથી થાકે ત્યારે હિન્દી શીખે, તેમાંથી થાકે તો રેંટીયા પર જાય, તેમ કરવાની હિમ્મત ન ચાલે તો સંગીત શીખે; તેમાંથી થાકે ને વળી રેંટીયાનો વિચાર કરે. તેટલા પછી પણ રેંટીયા પર પાછું મન ન જાય તો કવાયત શીખે. વળી રેંટીયાનું ચિન્તન કરે. એમ કરતાં કરતાં તેને વ્યસન પડી જશે. જો કોઇ વ્યસનની અત્યારે પ્રજાને જરૂર હોય તો તે રેંટીયાની છે. દારૂ પીનારને હું રેંટીયો અકસીર ઇલાજ

તરીકે સૂચવું છું. દારૂના નશા કરતા રેંટીયાનો કેફ કંઈ ઓછો નથી જેને તે કેફ ચડયો છે તે જ એની અસર જાણે છે. તફાવત એ છે કે એક મારે છે, બીજો જીવાડે છે.

કાર્યકુશળતા

કાર્યની કુશળતા વિના રેંટીયો ચાલે તેમ નથી. છે તો નાનકડું સરખું હથિયાર, ફેરવ્યે હળવું, હિમ્મત પણ પ્રમાણમા કંઇ જ નહિ, છતા તે માણસના ઉદ્યમની, તેની દૃઢતાની, પ્રામાણિકતાની, શાન્તિની ઠીક પરીક્ષા લે છે. કાતવું એટલે રૂને જેમ ફાવે તેમ ખેંચવું એ નથી. કાતવું એટલે તેની આગલી ક્રિયાઓ જાણવી. 'રામાનુજ'નો લેખ જેણે વાચ્યો છે તેઓ આ સમજી શકશે આન્ધ્ર દેશમા ૧૭૦ નબરનું સૂતર કાતનારી બાઇઓ કપાસની પરીક્ષા કરી જાણે છે, કાલુ પોતે જ ફોલે છે, કપાસ જાતે જ લોઢે છે, પીંજે છે પોતે જ, ને સમુદ્રના ફીણ જેવી ચકચકિત ને તેટલી જ સફેદ ને તેટલી જ મુલાયમ પુણીઓ પણ તે જ બાઈઓ જાતે બનાવી લે છે આમાં જ તેની કળાનો મુખ્ય ઉપયોગ થઇ જાય છે: પછી ૧૨૦ નંબરનું સૂતર કાઢવું એ તેને રમત વાત જણાય છે. કાતવાની ક્રિયા વખત લે છે. તેના પહેલાંની ક્રિયાઓ જાણવે અઘેલી છે તેમજ વખત થોડો લે છે. દરેકે પેલી આદર્શ બાઇઓને સ્થાને પહોચવાની જરૂર નથી, પણ દરેકે પીંજવાની ને પુણી બનાવવાની ક્રિયા જાણી લેવાની તો જરૂર છે જ પુણી બનાવતાં એક દહાડામા શીખાય પીંજવાનું શીખતા માનો કે એક અઠવાડિયુ જાય એટલો સમય આપીને પીંજવાનું દરેક કાતનારે જાણી જ લેવુ જોઇયે. મીલની પુણી વાપરવાથી અર્થ સરતો નથી ને દરેક ઠેકાણે મીલની પુણી પહોચાડાય પણ નહિ.

વાચનારે એટલુ પણ જાણવું જોઇયે કે પીંજારાનો તો પૂર્વે ધંધો જ હતો, તે ધર્મ નહોતો, તેથી પીંજારાને બીજા કારીગરોની પેઠે જ રોજી મળતી હતી. પીંજારા સહેલાઇથી મહિનાના રૂા. ૪૫ કે ઓછામા ઓછા ત્રીસ કમાઇ લે છે મુંબઇમા રૂ. ૩ા દરરોજની કમાણી કેટલાકને થાય છે. કાતનારને જાતે પીંજી લેવામાં એટલો બધો થોડો વખત જોઇયે છે કે તે જો કમાણીનો ઉદ્દેશ રાખે તો એક શેર સૂતર પાછળ બે આના વધારી રાકે દરેક જણ દહાડામા જેટલું કાતે તેટલું બહુ ઓછા સમયમાં પીંજી લે છે.

મારી ભૂલ

હું અનુભવે જોઉં છું કે મેં જ્યારે નિશાળના બાળકની કમાણી ચાર કલાકનો એક આનો ગણી ત્યારે ભૂલ કરેલી. સારે નસીબે એ ભૂલ મારી સાવચેતીની છે અજ્ઞાનને લઇને મેં અતિ સાવધાનીથી લખ્યું. આઠ કલાક કાતનારની કમાણી મેં બે જ આના ગણી હતી. હવે જોઉં છું કે આઠ કલાક કાંતનાર ૨૦ તોલા નહિ પણ ૪૦ તોલા સ્હેજે કાંતી શકે. જો આપણે સામાન્ય દામ ૪૦ તોલે ચાર આના ગણીયે તો આઠ કલાક કામ કરનારને ચાર આના મળી શકે. સત્યાગ્રહાશ્રમના બાળકોએ સત્યાગ્રહ સપ્તાહમાં કેવળ

કાંતવાનું જ કામ કર્યું. કેટલાકે દસ દસ કલાક કાંતેલું. સવારના સાડાચારથી કોઈ શરૂ કરતા. પરિણામે એક વિદ્યાર્થીએ દસ કલાકમાં સીત્તેર તોલા કાંત્યું! કલાકના સાત તોલા થયા. કલાકના પાંચ તોલા તો વધારે બાળકોએ કાંત્યું. આ બધામાંના કોઈને પાંચ મહિના કરતાં વધારેની તાલીમ નથી. તે પણ હમેશાં ચાર ચાર કલાકની પણ નહિ. આ બાળકોની શક્તિએ મારી આંખો ખોલી છે ને હું જોઉં છું કે કાળજી રાખનાર બાળક જરૂર કલાકના પાંચ તોલા સૂતર આપે. એ હિસાબે ચાર કલાક કામ કરનાર બાળક પોતાની નિશાળ સારૂ કલાકના બે પૈસા આપે અથવા પચીસ દિવસના ચાર કલાક લેખે રૂા. ૩-૨-૦ આપે. આ ઉપજ હું વધારેમાં વધારે ગણું છું. પણ દર માસે સરેરાશ બે રૂપીયા પડે તોપણ ૨૦ બાળકના વર્ષના રૂા. ૪૦ થયા. સરસ શિક્ષકને સરસ બાળકો જરૂર રૂા. ૬૦ માંસિક આપે.

પણ આ તો એક જ ભૂલ.

વિશેષ અનુભવ સૂચવે છે કે પીંજણ પણ બાળકો જ કરે ને પુણી પણ બાળકો જ કરે. આમ થવાથી અચ્છેર રૂ ઉપર એક આનો બીજી કમાણી થાય. એક શેરનું પીંજામણ ને પુણીઆમણ બે આના ગણું છું. તેમાં થોડો વખત જાય એટલે આપણે ચાર કલાકનો વધારો ચાર પૈસાને બદલે બે જ પૈસા ગણીયે તો ૨૫ દિવસનો વધારો ૫૦ પૈસા થયો. એટલે સારો બાળક રૂા. ૩-૨-૦ + ૦-૧૨-૬ = ૩-૧૪-૬ આપે. માંરી પ્રથમ ગણતરી માત્ર રૂા. ૧-૯-૦ હતી. પીંજામણ નોખું જ ને પીંજવાનું પીંજારા મારફતે જ કરાવવું જોઇયે એ માન્યતા માંરી બીજી ભૂલ હતી.

વળી જ્યારે નિશાળમાં કાંતવાવણવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે ત્યારે કપાસ વગેરે પ્રથમથી જ ભર્યા હોય ને સૂતરનું બજારદામ ગણતાં હમેશાં થોડુંવધારે તો ઉમેરાય જ. એક શેર સૂતર પાછળ બે પૈસા ઉમેરવા એ હું જરાયે વધારે નથી ગણતો. આ બધાં દામ અંકાઈ જાય પછી પ્રજાને ચોમેરથી કેટલો લાભ થાય તે તો જેઓ કારખાનાં ચલાવે છે તેને પૂછીયે તો માલમ પડે. લાખો બાળકો જે નિશાળમાં ભણતા હોય તેઓને આ ધંધો શીખવવામાં આવે, તેઓની મહેનતનો આંક મુકવામાં આવે ને તેથી પ્રજાનો અંકુશ સૂતરની બજાર ઉપર રહે તેનો લાભ કેટલો બધો થાય એ વિચાર હું જ્યારે કરવા બેસું છું ત્યારે મને એમ જ લાગે છે કે જો પ્રજા આ સીધી વાત સમજી જાય તો દેશનો ભૂખમરો થોડી જ મુદતમાં નાબુદ થાય

હજુ એક વસ્તુ રહે છે. જ્યારે નિશાળમાં વણવાનું પણ દાખલ કરીયે ત્યારે વળી નિશાળની કમાણી કરવાની શક્તિ વધે. જ્યારે કંતામણના કલાકના આપણે બે પૈસા ગણીયે છીયે ત્યારે વણકરનો કલાકનો એક આનો તો સ્હેજે ગણાય. પણ હાલ તુરત વણાટને આપણે ગણતરીમાં ન લઇયે તોપણ જે નિશાળમાં દરેક વિદ્યાર્થી લગભગ ચાર રૂપીયા જેટલી કમાણી કરી આપે એટલે ચાર રૂપીયા ફી દર માસે આપે તે શાળાને ન જોઇયે ગ્રાંટ કે ન જોઇયે કાંઇ દાન. તે શાળા સ્વાશ્રયી બને. બાળકોને ફી આપવી જ ન પડે.

તા. ૮-૫-૧૯૨૧

સુરત મ્યુનિસિપાલિટીને મેં આ પ્રમાણે કેળવણી આપવાની સલાહ આપી છે. સુરત મ્યુનિસિપાલિટીને એક લાખ દસ હજાર રૂપીયાની ગ્રાંટ જતી કરવી છે. તેમ કરાય, વધારે કર પણ ન નંખાય ને બાળકોને મફત કેળવણી આપી શકાય તેમ સ્વરાજ મેળવવામાં મોટી સહાય થઇ શકે એવો આ અકસીર ઈલાજ છે.

મુશ્કેલીઓ મારી નજર બહાર નથી. મકાનની મુશ્કેલી મોટામાં મોટી છે. શહેરીઓની જ્યાં મદદ હોય ત્યાં આવી મુશ્કેલી નાબુદ કરવી એ નજીવી વાત હોવી જોઇયે. મહાજનોની વાડીઓ, મન્દિરો, મસજીદોનો ઉપયોગ રેંટીયા સમાવવા સારૂ થઈ શકે. ચાલુ મકાનોમાં જેટલાં બાળકોને પૂરવામાં આવે છે તેટલાં બાળકોને રેંટીયાની તાલીમ તેમાં ન આપી શકાય. સારે નસીબે રેંટીયો કંઈક જગ્યા તો રોકે જ છે અને તેને શ્વાસોચ્છ્વાસ નથી લેવા પડતો એટલે જગ્યા રોકતો છતો તે હવાનો બગાડ કરવાને બદલે હવા સુધારશે ને બાળકોની માનસિક સ્થિતિ ઉપરાંત શારીરિક સ્થિતિ પણ પ્રમાણમાં હવા ઓછી ગંદી રહેવાથી સુધરશે.

રેંટીયામાં સ્વરાજ

અતિ વિનયભાવથી, દલીલો સહિત, રેંટીયાની સ્વરાજ અપાવવાની શક્તિ વિષે એક ગૃહસ્થ શંકા ઉઠાવે છે. એ કાગળ જો કે આખોયે છાપવાલાયક છે છતાં સ્થળસંકોચને લીધે તેની દલીલ જ ટુંકામાં આપું છું. તે કહે છે: "રેંટીયાથી સ્વાશ્રયી બનાય, સુખે પેટ પણ ભરી શકાય, પણ આપણા હાથમાં તે દ્વારા રાજ્યસત્તા કઇ રીતે આવે એ સમજાતું નથી. ક્લાઇવના વખતમાં રેંટીયો તો હતો જ, છતાં આપણે સ્વતન્ત્રતા ખોઈ બેઠા. તેથી લૅંકેશાયરનો સ્વાર્થ બંધ થતાં કાંઇ ઇગ્લંડનો બધો સ્વાર્થ બંધ થતો નથી. એટલે પરદેશી કાપડ બંધ થાય તોપણ ઇગ્લંડનો સ્વાર્થ કાયમ રહેશે." આ શંકાઓ અઘટિત નથી, પણ 'નવજીવન'ના વાંચનારને એનો ઉત્તર આપવો એ સહેલું હોવું જોઈયે. છતાં મજકુર મિત્રને તેઓ 'નવજીવન'ના અભ્યાસી જણાય છે તે છતાં એ શંકા રહેલી છે તેમાં હું મારી સમજાવવાની શક્તિની અપૂર્ણતા જોઈ રહ્યો છુ. ધીરજથી એ જ વસ્તુ નોખી નોખી રીતે સમજાવ્યા કરીશ તેમ તે વાંચનારાઓને ગળે ઉતરશે એવી હું આશા રાખું છું. કેમકે મારી ખાતરી છે કે મારી સમજણમાં ક્યાંય ત્રુટી નથી. મારી સમજાવવાની શક્તિ જ ખોડભરી હોવી જોઇયે. મજકુર લેખક રેંટીયા વડે આપણે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર નીપજાવી શકીયે એમ તો માનતા જણાય જ છે. ત્યારે હું સૂચવું છું કે એ શક્તિ વડે આપણે અનેક પ્રકારની બિટંબણાઓ અને સરકાર તરફથી થતી કનડગતો છતાં પણ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર નીપજાવી શકીયે તે જ શક્તિ આપણને સંપૂર્ણ રાજ્યસત્તા મેળવવા સારૂ પૂરી થઈ પડવી જોઇયે.

હવે આંકડા તપાસીયે. આપણે પરદેશી કાપડમાં ૬૦ કરોડ રૂપીયા ખરચીયે છીયે. બીજે નંબરે ખાંડ આવે છે; તેમાં ૨૩ કરોડ રૂપીયા જાય છે. ત્રીજે નંબરે લોખંડ આવે છે; તેના ૧૬ કરોડ છે. ત્યારપછીની જાણવાજેવી રકમ લગભગ ૬॥ કરોડની; તે

સાંચાકામની છે. અને તેટલી જ, લગભગ ખનિજ તેલની છે. બીજી પ્રમાણમાં નજીવી છે. જો આપણે ૬૦ કરોડ બચાવવાના સાહસમાં સફળ થઇયે, તો બીજી રકમો બચાવવાનાં સાહસ બાળકની રમત જેમ લાગશે. એટલે કે જો ઈંગ્લંડની સ્વાર્થનીતિનો મોટામાં મોટો ભાગ આપણે રદ કરી શકીયે તો બીજા ભાગોનો છેદ ઉડાવવો એ અશક્ય ન રહે અને જ્યારે એવી સુન્દર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે, નિઃસ્વાર્થી ઇંગ્લંડ લશ્કર ઇત્યાદિ સત્તા બળાત્કારે ન રાખે એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે.

હવે બીજી રીતે એ જ વસ્તુને તપાસીયે. સ્વરાજ મેળવવાને સારૂ પ્રામાણિકતા, એકતા, દૃઢતા, સંઘશક્તિ, રાષ્ટ્રીય વ્યાપારશક્તિ, સર્વવ્યાપક રાષ્ટ્રીયતા, વીરતા અને ત્યાગની જરૂર છે. આ બધા ગુણો આપણે બતાવીયે ત્યારે જ રેંટીયો હિન્દુસ્તાનમાં ફરી વ્યાપક બની શકે. આટલા ગુણો બતાવનારી પ્રજાને કોઇ પણ સત્તા ગુલામીમાં ન જ રાખી શકે.

જે વેળાએ હિન્દુસ્તાન પરદેશી કાપડનો ધર્મ સમજી ત્યાગ કરશે તે વેળાએ આપણે સરકારને અલ્ટીમેટમ—રજાચિઠ્ઠી મોકલવા શક્તિમાન હોઈશું, તે વખતે આપણે એટલે સુધી કસાયેલા હોઈશું કે એ રજાચિઠ્ઠી કબૂલ ન રાખે—આપણી ઇચ્છાને માન ન આપે તો આપણે મહેસૂલ બંધ કરવા પણ તૈયાર હોઈશું.

ક્લાઈવના વખતમાં રેંટીયો આપણે ચલાવતા હતા તે વાત સાચી છે. તે વખતે આપણે પરાધીન નહોતા બની ગયા, પણ બનવાની શરૂઆત થઇ હતી. અને જેમ જેમ રેંટીયાનો ત્યાગ થતો ગયો તેમ તેમ આપણે પરાધીન બનતા ગયા અથવા આપણને અપંગ બનાવવામાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને રસ વધતો ગયો.

દાગીના વગેરેનું શું?

એ જ ભાઇ એક બીજા કાગળમાં લખે છે કે હું દરેક સ્થળેથી ઘરેણા, રૂપીયા વગેરે ઉઘરાવ્યા કરૂં છું. મારી ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ છે. પણ બધાની ઉપર મારો કાબુ ન હોય અથવા મારો આ હીલચાલની સાથે સંબન્ધ બંધ થાય તો એટલા બધા પૈસા, દાગીના વગેરેનું શું થાય? આ પ્રશ્ન પણ ઉપરના પ્રશ્નના જેવો જ અગત્યનો છે. જે જે પૈસા અને દાગીના હું ઉઘરાવું છું તે તે પૈસા અને દાગીના તે તે જગાની પ્રાન્તિક સમિતિને જ્યાં તે બની ગઇ હોય ત્યાં, સોંપતો આવું છું. તે તે પ્રાન્તમાં તેનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે, એવો મારો વિશ્વાસ છે. જેમકે બંગાળનું ઉઘરાણું શ્રી. ચિત્તરંજન દાસને સોંપાયું; બિહારમાં ત્યાંના મન્ત્રી બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને, સંયુક્ત પ્રાન્તમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુને, મધ્ય પ્રાન્તમાં શેઠ જમનાલાલજીને, દિલ્હીમાં ડૉ. અનસારીને, પંજાબમાં લાલા લજપતરાયને, ઉત્કલમાં શ્રી. ગોપબન્ધુ દાસને, આન્ધ્ર દેશમાં શ્રી વેન્કટાપૈયાને, મદ્રાસમાં શ્રી. રાજગોપાલાચારીને, કર્ણાટકમાં શ્રી. ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને, મહારાષ્ટ્રમાં શ્રી. નરસોપંત કેળકરને, મુંબઇમાં શ્રી. શંકરલાલ બૅન્કરને અને ગુજરાતમાં શ્રી. વલ્લભભાઇ પટેલને સોંપાયું છે. સિન્ધમાં આખા પ્રાન્તને સારૂ હજી સમિતિ નથી થઇ અને

પ્રાન્તના જુદા જુદા વિભાગોમાં મેળ નથી, તેથી ત્યાંનું ઉઘરાણું મારી સાથે લાવ્યો છું અને તેની વ્યવસ્થાનો વિચાર મહાસભાની સમિતિ મારફતે હું કરી લેવા ધારું છું. જ્યાં જ્યાં નાણાંધરેણાં સોંપાયાં છે ત્યાં ત્યાં તે તે ગૃહસ્થો પોતે પ્રતિષ્ઠિત છે, તેઓ સમિતિના પ્રમુખ કે મન્ત્રી છે અને તેઓનો મને પોતાને વિશ્વાસ છે. દાન આપનારાઓને પણ મેં દાનની વ્યવસ્થા હું કેવી રીતે કરવાનો તે સૂચવેલું છે એ બધા નાણાંનો હિસાબ રાખવા અને તે બહાર પાડવા તે તે સમિતિઓ બંધાયેલી છે અને તેની ઉપર મહાન સમિતિનો અંકુશ રહેલો છે. એટલે આ નાણાં વિષે કોઇ પ્રકારની અફરાતફર થવાનો સંભવ ઓછામાં ઓછો છે. એથી વિશેષ શું કરી શકાય ? હું કબૂલ કરું છું કે ઘણા પૈસા પ્રજાના અત્યારના મારા ઉપરના મોહને લીધે મળે છે, પણ જે કાર્ય કરવાનું છે તેને વિષેનો પ્રજાનો વિશ્વાસ પણ એ નાણાંને સારુ જવાબદાર છે, અને તેટલે જ દરજ્જે જે મહાન વ્યક્તિનું સ્મરણ આપણે કાયમ રાખવું છે તે વાત પણ જવાબદાર છે નાણાંનો વ્યય સારો જ થાય એવી પૂરેપૂરી સાવચેતી રાખવામાં આવેલી છે. ગુજરાતમાં જે પૈસા એકઠા થયેલા છે તેનો હિસાબ થોડા સમયમાં પ્રગટ થશે અને વખતોવખત પ્રગટ થયાં જ કરશે તમામ સંસ્થાઓને જાગ્રત રાખવા અને પોતે જાગ્રત રહેવા મારી ગુજરાતી ભાઇબહેનોને સલાહ અને વિનન્તિ છે. કરોડ રૂપીયા ઉઘરાવવાની અને પૂરી પ્રામાણિકતાથી તેનું ખર્ચ કરવાની આપણી શક્તિ ઉપર આપણા ભવિષ્યનો આધાર છે

એક અન્ત્યજનો 'ખુલ્લો પત્ર'

ભાઇ નૂડાભાઇ શિવજીએ મારી ઉપર એક 'ખુલ્લો પત્ર' લખ્યો છે તેનો સાર અહીં આપું છું. તે કહે છે કે જે હિન્દુઓ અન્ત્યજ વિષે મારાં ભાષણો સાંભળે છે તે માત્ર હા જી હા કરવાને જ, તેમ કરે છે. તે ભાઇ માને છે, કે મેં જે ગેરહાજરી વિષે દિલગીરી બતાવી તે અન્ત્યજોની ગેરહાજરી વિષે હતી, અને તેથી તે જણાવે છે કે અન્ત્યજોની ગેરહાજરી કંઇ ખોટી અરજીને લીધે બીકને માર્યે ન હતી પણ કેવળ અન્ત્યજ ભાઇઓના અવિશ્વાસને લીધે હતી. ભાઈ નૂડાભાઇ જેવી માન્યતા ધરાવનારને હું ખબર આપું છું કે મેં જે દિલગીરી જાહેર કરી તે પોતાને ચુસ્ત માનનારા હિન્દુઓની ગેરહાજરીને સારુ. મારા ભાષણમાં તેઓ પ્રત્યે વિનન્તિ હતી તેથી મેં તેઓની હાજરી ઇચ્છી હતી.

પણ જો અન્ત્યજ ભાઇઓ અવિશ્વાસને લીધે ઓછા પ્રમાણમાં હાજર રહેલા હતા એ વાત બરોબર હોય તો તે પણ ખેદકારક છે તેઓએ પોતાની ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનો છે. અન્ત્યજ પરિષદ્ ભરવાનો હેતુ સમસ્ત હિન્દુ સમાજ ઉપર અસર પાડવાનો છે તેના કરતાં અન્ત્યજ સમાજ ઉપર પાડવાનો વધારે છે. જે જે ઠરાવો કરવામાં આવ્યા તેમાં ઘણા તો અંદરના સુધારા કરવાને લગતા હતા. તેથી હવે પછી એવી ગેરસમજથી અન્ત્યજ ભાઇઓ પરિષદોથી દૂર નહિ રહે એમ હું આશા રાખું છું.

ભાઈ જૂઠાભાઇ વળી લખે છે કે સ્વરાજની ચળવળ પહેલાં તો અસ્પૃશ્યતાની જ સામે લડત ચાલવી જોઇયે. અન્ત્યજો પર જે રાક્ષસી રાજ્ય હિન્દુ સમાજ ચલાવે છે તે પ્રથમ દૂર થાય પછી અંગ્રેજી રાજ્યની ટીકા કરવી યોગ્ય ગણાશે. ભાઇ જૂઠાભાઈની આ દલીલ વિષે મારી દિલસોજી છે. પણ તેમાં મોટી ભૂલ રહેલી છે. સ્વરાજપ્રાપ્તિ એ પાપમાંથી મુક્ત થવાની ચળવળ છે. આત્મશુદ્ધિ એટલે જ પાપમુક્તિ. અન્ત્યજોની અસ્પૃશ્યતા દૂર ન થાય ત્યાં લગી હિન્દુ સમાજની અસ્પૃશ્યતા દૂર નથી થવાની. એકનો બીજાની સાથે નિકટ સંબન્ધ રહેલો છે. અન્ત્યજની અસ્પૃશ્યતાનું પાપ ન મુકાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ મળે જ શાનું ? તેથી જૂઠાભાઇના જેવા વિચાર રાખનારે ધીરજ રાખી આ સ્વરાજની ચળવળમાં પૂરો ભાગ લેવાની જરૂર હું માનું છું. અન્ત્યજને સ્વરાજ બીજા હિન્દુઓ નહિ આપે, તેઓ જ લેશે. સ્વરાજની કલ્પના જે સમજે તેને અસહકારની જરૂર સ્પષ્ટ જણાયા વિના ન જ રહે.

કાલોલના હિન્દુઓ

ગુજરાતનો મારો અનુભવ વર્ણવતાં કાલોલના મહાજનની અન્ત્યજો પ્રત્યેની સારી ભાવનાની મેં નોંધ લીધી હતી. પાછળથી મને ખબર મળી કે તેઓ મારા અન્ત્યજવાડામાં જવાથી એટલા બધા રોષે ભરાયા કે તેઓએ આકરાં વેણો પણ વાપર્યાં ને ઘણાઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત દાખલ સ્નાન પણ કર્યાં. આ સાંભળી હું દિલગીર થયો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેઓના ગુસ્સાનું કારણ એવુયે છે કે કેટલાકે મારા જવા બાદ અન્ત્યજોને મંડપમા પરાણે દાખલ કર્યા. જો કોઇએ એવો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે પણ હું દોષ ગણું. આપણે એકબીજાના ખોટાખરા વિચારોને પણ સહન કરીને જ આગળ વધી શકશું જેઓએ સ્નાન કર્યું, જેઓએ મારે વિષે આકરાં વેણ વાપર્યાં હોય તેઓને પણ પોતાના હક હતા. અન્ત્યજસ્પર્શને જે પાપ માને છે તેની ઉપર કંઇ બળાત્કાર કરીને તેવી ભૂલ નહિ બતાવાય, તેની સાથે ધીરજ રાખી, તેને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવીને જ અસ્પૃશ્યતાનો મેલ ધોઈ શકાશે. આ બનાવમાંથી હું તો એટલો જ સાર ખેંચવા ઈચ્છું છું કે કોઇએ સ્વરાજની લાલચે કે મને સારૂં લગાડવા ખાતર મૌન ધારણ કરવાની કે મનમાં દુભાઇને અન્ત્યજસ્પર્શ કરવાની જરૂર નથી. જે કરવું તે વિચારપૂર્વક સમજીને કરવાથી જ આપણે લાભ ઉઠાવી શકીએ છીએ ખોટી શરમ, બીક વગેરે પણ સ્વરાજ મળવામાં અન્તરાયરૂપ છે.

તા. ૧૫-૫-૧૯૨૧

ગુંચવાયેલું કોકડું

એક ભાઇ 'સ્વદેશી' ઉપનામથી કેટલાક પ્રશ્નો સરળભાવે પૂછે છે. તેમણે મારી જાણને ખાતર પોતાનું નામ પણ આપ્યું છે. તે વિદ્વાન ગૃહસ્થ છે. તેમના સવાલો સમજવા યોગ્ય છે. તે પૂછે છે:

સ૦—અસહકારનો જે ઠરાવ મહાસભામાં સર્વાનુમતે પસાર થયો તેમાં પોતાનો હિસ્સો આપનાર દરેક પ્રતિનિધિ તે ઠરાવનો પ્રત્યેક મુદ્દો રફતે રફતે નહિ પણ તરત જ અમલમાં મુકવા બંધાયેલો નથી શું?

જ૦—અવશ્ય છે જ.

સ૦—જો બંધાયેલ હોય ને જો તેમ ન કરે તો તેવા પ્રતિનિધિ અસહકાર એક રમકડું છે એમ ધારતા ન હોય? આવા લોકો પોતાને તેમજ બીજાને છેતરતા નથી?

જ૦—અવશ્ય છેતરે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ અસહકારની લડતને ધક્કો પહોંચાડે છે. તેઓ પોતાની સિપાહીગીરીની શરત પાળતા નથી. જ્યાં પાંચ ફુટ ઉંચા માણસની જ ભરતી થતી હોય ત્યાં ચાર ફુટ ઉંચો કામ ન આવે, તેમ જ અસહકારના સૈન્યમાં રહીને જેઓ તેની શરત નથી પાળતા તે અસહકારના કાયદાનો અવિનયી ભંગ કરે છે ને ગુન્હેગાર બને છે.

સ૦—જો ઘણાખરા અસહકારીઓ આ કોટિના હોય તો શું આપને નિરાશા ન ઉપજે? આપનું અજબ આશાવાદીપણું ઘસાય નહિ?

જ૦—હજુ તો પ્રજાની કસોટી થાય છે. પણ જો ઘણાખરા અસહકારીઓ ત્રીસમી જૂન પછી પણ તેવા જ રહે તો મને ઘણું દુઃખ થાય ખરૂં. તથાપિ મારો આશાવાદ ઘસાય નહિ. જ્યાં સુધી મને મારી પોતાની આશા છે ત્યાં સુધી મારો આશાવાદ તૂટે તેમ નથી. ને બધાને મારા જેવા જ કલ્પનારો હું એમ જ માનું છું કે જે મને સહજ લાગે છે ને જે કરવા યોગ્ય છે તે બધા માણસો કરશે જ. છેતરનારા પોતાની મેળે નીકળી જવાના.

સ૦—આવા પ્રતિનિધિનો જાહેર રીતે તિરસ્કાર થવો જરૂરનો નથી?

જ૦—જો હું જનરલ ડાયરનોયે તિરસ્કાર ન કરૂં તો પછી હું નબળાં પ્રતિનિધિઓનો તિરસ્કાર કેમ કરૂં? આ લડત આત્મશુદ્ધિની હોઇ તેમાં કોઇના તિરસ્કારને અવકાશ જ નથી. પણ તેવાઓનો બહિષ્કાર થાય ખરો. એટલે કે તેવાને પ્રતિનિધિપણું ન મળે, તેવાઓ સ્વયંસેવક ન બની શકે, તેવાઓ હોદ્દેદાર ન બની શકે. હું માનું છું કે આપણું વાતાવરણ દિવસે દિવસે ચોકખું થતું જાય છે. હવે થોડી જ સમિતિઓમા વકીલાત ન છોડનારા વકીલો હોદ્દો ભોગવે છે. સરકારી નિશાળોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ સ્વયંસેવક બને છે. સહુ પોતપોતાની મર્યાદા સમજતા થઇ જતા જણાય છે.

સ૦—જે ન્યાય પ્રતિનિધિને લાગુ પડે તે આપના અનુયાયી અથવા આપનાં સૂત્રોની પ્રશંસા કરનારને લાગુ ન પડે?

જ૦—મને અનુયાયી કોઈ છે જ નહિ. અથવા જેઓ મારાં સૂત્રોને પસંદ કરે ને તેને અનુસરે તે મારા અનુયાયી. એટલે અનુયાયી સૂત્રોને ન અનુસરે એ કહેવું જ અર્થવિનાનું છે. મારા 'અનુયાયી'ને સારૂ પ્રમાણપત્રની જરૂર જ ન હોય. સહુ તેવાઓને ઓળખી લે. જે સાચું ન બોલે, ન આચરે, જે દયાનું કાયાથી, વાચાથી ને મનથી પાલન કરવા પ્રયત્નવાન ન રહે, જે ખાદી ન પહેરે, પરદેશી કાપડનો સર્વથા ત્યાગ ન કરે, જે ભંગીને પોતાના સહોદર ભાઇ સમ ન ગણે, જે પરસ્ત્રીને પોતાની માબહેન સમાન ન ગણે, જે ધર્મને ખાતર, દેશને ખાતર, સત્યને ખાતર મરવા તૈયાર ન હોય, જે પોતાની તુચ્છતા સમજી નમ્રપણે ન વર્તે, તે મારો 'અનુયાયી' નથી. સૂત્રોના પ્રશંસકને પણ હું તો એ જ કાયદો લાગુ પાડું. કહેણી ને રહેણીમાં તફાવત રાખવાની ને તે સહન કરવાની આદત આપણામા એટલી પડી ગઈ છે કે તે એક રોગ જેવું થઇ પડયું છે. જેઓ બોલે તે જ પ્રમાણે કરવા તૈયાર ન હોય તે જો બોલવાનું જ બંધ કરે તો હું જાણું છું કે જગત ઘણા વિતંડાવાદમાંથી, ઘણાં વ્યાખ્યાનોમાંથી ને ઘણી ચિસાટોમાંથી બચી જાય.

સ૦—જો આવા 'परोपदेशे पांडित्यम्' કરનાર' પ્રતિનિધિઓ અને પ્રશંસકોના ટેકાથી સ્વરાજ મળે તો આપ સ્વીકારો ખરા? સ્વીકારો તો એવું સ્વરાજ કેટલો વખત ટકાવાય?

જ૦—સ્વરાજનો સ્વીકાર મારે કરવાપણું જ ન હોય. તેનો સ્વીકાર પ્રજાએ કરવાનો રહ્યો. પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે હું જાણું છું કે એવા મિથ્યાચારથી સ્વરાજ ન જ મળે. એટલે મળે તો ટકે કે નહિ એ સવાલ ઉદ્ભવતો જ નથી.

આ ભાઈના બધા સવાલો બહુ દુઃખથી લખાયેલા છે એમ આપણે જોઇ શકીએ છીએ. એમના જેવ સવાલો ઘણાં સરળ સ્ત્રીપુરુષોને થાય જ. તેનું સમાધાન દરેક અસહકારીએ પોતાના વર્તનથી કરવાની જરૂર છે. સ્વરાજ મળતાં જે વાર લાગે છે તેનું કારણ આપણે જ છીએ.

બીજી પણ કેટલીક શંકા એ ભાઇએ પોતાના કાગળની પ્રસ્તાવનામાં ઉઠાવી છે. તે સમજવા જેવી હોઇ તે પણ પ્રશ્નરૂપે ટાંકું છું:

સ૦—આપનાં કેટલાંક સૂત્રોમાં મનુષ્યસ્વભાવ વિરુદ્ધ અજબ ત્યાગ નથી રહ્યો?

જ૦—અસહકારના એકે સૂત્રમાં એવો કઠિન ત્યાગ નથી. અસહકારનો ત્યાગ સહેલો છે ને જનસ્વભાવથી વિરુદ્ધ નથી, તેથી જ પ્રજાએ તેને વધાવી લીધો છે એમ માનું છું. મુખ્ય સૂત્ર તો હિન્દુમુસલમાનની એકતા, અશાન્તિના પ્રસંગો આવે ત્યારે પણ શાન્તિની સ્થિતિ, પરદેશી વસ્ત્રનો સર્વથા ત્યાગ, રેંટીયો અમુક વખત હમેશાં ચલાવવો, યથાશક્તિ દાન આપવું, ભંગીને ભાઇ ગણવો, દારૂ વ્યભિચારનો ત્યાગ કરવો ઇત્યાદિ છે. આમાં હું કયાંયે સંન્યાસ નથી જોતો. જે બીજી પ્રજાઓ નથી કરી શકી તે મેં માગ્યું જ નથી. શાન્તિ એ કદાચ નવી વસ્તુ ગણાશે. પણ શીખોએ તેની મર્યાદિત સાધના કરી બતાવી છે. ઉંડે ઉતરતાં જોવામાં આવશે કે ધાર્યે સમયે અંગ્રેજોએ પણ શાન્તિનું પાલન કર્યું છે. મેં તો ત્યાં સુધી કહેલું છે. કે શાન્તિને પૉલીસી—એક સમયને લગતું હથિયાર—સમજીને તેનો ઉપયોગ કરશું તોપણ આપણે છુટશું. મારી કલ્પનામા શાન્તિ એ સબળનું—શુદ્ધ ક્ષત્રિયનું હથિયાર છે. પણ આપણે ભલે તેને દુર્બળનું હથિયાર ગણીયે તોપણ શસ્ત્રબળ અત્યારે અસંભવિત જાણીને હિન્દુસ્તાન જો મરવાનો જ મન્ત્ર સાધે, મારવાનું મેલી દે તો આજે સ્વરાજ લઇ શકાય તેમ છે.

સ૦—આપ શાસક સાથે અસહકાર કરાવો છો તો પછી જેઓ ધારાસભામાં જનારા સહકારીઓના ભંગી વગેરેને અટકાવી તેમની સાથેનો અસહકાર સૂચવે છે તેમને કેમ રોકો છો?

જ૦—આપણે શાસક સાથે અસહકાર નથી કરતા; આપણો અસહકાર શાસકનીતિ પરત્વે છે. આપણો અસહકાર વ્યક્તિગત નથી. આપણે એક પણ અધિકારીના ભંગીને કે કુંભારને સેવા કરતાં રોકયો નથી. તેમ કરવું હું ઇષ્ટ પણ માનતો નથી. તો પછી આપણા જે ભાઇઓ મતભેદને લીધે ધારાસભા વગેરેમાં

જાય તેના અંગી વગેરેને આપણે કેમ ગણીયે? આપણે તો પ્રત્યેકને પ્રેમ વડે જીતવાની ઉમેદ રાખીયે છીયે. પ્રેમ ન કહો તો, આપણે કોઇને બળાત્કારે આપણી તરફ લાવવા માગતા નથી પણ તેની બુદ્ધિને જાગૃત કરી, તેને સમજાવી આપણા મતનો પ્રચાર કરવા ઇચ્છીયે છીયે. અસહકારનુ મૂળ તિરસ્કાર નથી પણ પ્રેમ છે; અસહકારનું મૂળ દુર્બળતા નથી પણ અતુલ બળ છે, અસહકારનું મૂળ અસત્ય નથી પણ સત્ય છે; અસહકારનું મૂળ અન્ધશ્રદ્ધા નથી પણ જ્ઞાનમય શ્રદ્ધા, વિવેક, બુદ્ધિ વગેરે છે; અસહકારનું મૂળ અધર્મ નથી પણ ધર્મ છે, આત્મવિશ્વાસ છે.

સ૦—તમે ફક્ત મહાત્મા છો કે સાથે સાથે સ્ટેટ્સમૅન (મુત્સદ્દી) પણ છો?

જ૦—મારો અભિપ્રાય એવો છે કે જે મહાત્મા છે તે સ્ટેટ્સમૅન હોવો જ જોઇયે. સ્ટેટ્સમૅન એ કે જે સ્ટેટની—પ્રજાની રક્ષા, સેવા કરી શકે કોઇ આત્મા 'મહાન' એટલે જ દરજ્જે હોય કે જેટલે દરજ્જે તે જનસમાજનો દાસ બન્યો છે.

મારી નોંધ

§ સ્વામી ગોવિન્દાનન્દ

આખર સ્વામી ગોવિન્દાનન્દજીને પાચ વરસ કાળા પાણી મળ્યા સ્વામીજીનો વાસો શાબુત છે સરકારે અનાદ પણ એમને વરસોના વરસ સુધી વગરતપાસે કારાગૃહવાસથી નવાજ્યા છે. એમણે જુદી જુદી જેલોમા એમના પર ગુજરેલ સિતમોના અનુભવો નોંધ્યા છે આજે ફરી એકવાર અદાલતના દારસમાથી ખબરદારીપૂર્વક લઈ જઇને સરકારે તેમને જૂના સિતમનો ભેટો કરાવી દીધો છે! અદાલતનો ફારસ ભજવ્યાથી એમને મળેલી કાળા પાણીની સજાનુ બેહૂદાપણુ કોઇ રીતે છાટાભાર ઓછુ થતુ નથી એ તો દેખીતુ છે. એથી તો ઉલટું સરકારના આખા વહેવાર નીચે રહેલુ પાખડ આંધળાની આંખે પણ દેખાઇ આવે એટલુ ઉઘાડું થાય છે આ નીતિ જ સિદ્ધ કરી આપે છે કે આકૃતિ ફરી છે પણ અન્તર પલટાયુ નથી, બહારનો વેષ બદલાયો છે પણ ભીતરની કાની ઓગળી નથી સારા કામ એ જ સારાપણાની એકમાત્ર કસોટી હોઇ શકે

જે ભાષણ માટે સ્વામીજીને પાચ વરસનો દેશનિકાલ મળ્યો તે આખું હું વાંચી ગયો છું એમાં અલબત્ત કડવા વચનો અને આકરી ભાષા છે, પણ અસામાન્ય એવું કશું જ નથી, અને ખુનામરકી કે મારફાડ તરફની ઉશ્કેરણીની તો કયાંયે ગન્ધ સરખી નથી અપ્રીતિ અવશ્ય છે, પણ સરકાર પ્રત્યેની અપ્રીતિ ખોલી બતાવવા સારુ જો એમના પર

કરી શકું છું. 'નવજીવન'ના વાંચનારને હું ખાતરી આપું છું કે જ્યાં ટીકા કરવાની જરૂર જણાય છે ત્યાં હું ટીકા કરતાં ચૂકતો નથી. પણ તે સલ્તનતનો નાશ કે સુધારો આપણે ટીકા કરીને નહિ કરી શકીયે, પણ આપણું કર્તવ્ય કરીને, આપણે પોતે સુધરીને જ કરી શકીશું. આપણને રેંટીયા કાંતવામાંથી, મહાસભામાં નામ નોંધાવવામાંથી ને તિલક સ્વરાજ ફાળામા પૈસા ઉઘરાવવામાંથી જરાયે અવકાશ જ નથી. જ્યારે આપણે મૂઠીભર કામ કરનારા આપણી દરેક ક્ષણ ઉપલા કાર્યોને આપીયે ત્યારે જ જૂન માસ સુધીમાં કરવાના કાર્યક્રમને પહોંચી વળીયે તેમ છીયે. ત્યારે આપણે સરકારની ટીકા કરવામાં કેમ વખત ગાળીયે?

મને તો સ્ટેશનો પર થતી ભીડ અને અવાજો પણ અસહ્ય થઈ પડ્યાં છે. અવાજો ને ભીડથી સ્વરાજ મળનારૂં નથી. તેને માટેનો સમય હવે ગયો છે. જ્યારે જાગૃતિ નહોતી ત્યારે તેની જરૂર ભલે ગણાતી હોય હવે તો જાગૃતિ જોઈએ તેટલી છે. આપણને નાયગરાનો ધોધ હાથ આવ્યો છે. તેનો ઉપયોગ પણ આપણે જાણ્યો છે. એટલે આપણું કાર્ય મૂંગે મ્હોડે તેનો ઉપયોગ જ કરવાનું રહ્યું છે.

જેમ સરકારની ટીકાની જરૂર નથી તેમજ સહકારીની ટીકાનીયે જરૂર નથી. આપણી બધી ટીકા આપણા કાર્યમાં સમાયેલી છે. એક અમોલ આચરણ જેટલું ફળ લાવે છે તેટલું ફળ ખાંડી જેટલાં ભાષણો કે લખાણો નથી આપતાં એવો જગતમાત્રનો જાતિઅનુભવ છે. ભાષણ ઘણી વેળા આપણા આચરણની ખામીનું દર્પણ હોય છે. બહુબોલકો ભાગ્યે જ પોતાના બોલ પાળે છે. વચન પાળનારા કંજુસની જેમ જોખીજોખીને પોતાના મુખમાંથી વાક્યો કાઢે છે. અને જ્યાં સરકારની પાસેથી માગણી કરવાનું મેલી આપણે આપણી પોતાની પાસે જ માગણી કરતા થઈ ગયા છીયે ત્યાં તો જે કંઈ ટીકા હોય, જે બળાપો હોય તે આપણે પોતાને જ વિષે હોઈ શકે.

અશાન્ત અસહકારી

ભાવનગરની જૈન કન્યાશાળા વિષે ત્યાંના એક ગૃહસ્થ પોતાનું નામ આપી કેટલીક દુઃખદાયક બીના લખે છે. તે કાગળ મારી પાસે કેટલીક મુદ્દત થયાં પડ્યો રહ્યો છે, પણ રખડપાટને લઈને હું બધા પત્રોને ઇચ્છું તેટલી ઝડપથી નથી પહોંચી શકતો. આ ગૃહસ્થે પોતે રજા આપી છે છતાં તેમનું નામ હું પ્રગટ નથી કરતો, કેમકે હું તેમને ભાવનગરમાં અયોગ્ય ટીકાને પાત્ર બનાવવા નથી ઇચ્છતો. હું જાણું છું કે આપણામાં હજુ એકબીજાની ટીકા નિખાલસપણે થઈ હોય તોપણ સહન કરવાની શક્તિ નથી આવી. સ્વરાજવાદીએ તો ઝેરી ટીકા પણ સહન કરતા શીખવું જોઈએ. એ ભાઈ લખે છે કે છઠ્ઠી એપ્રિલને પવિત્ર દિવસે પણ અસહકારીઓનું ટોળું ત્યાં કન્યાશાળા બંધ કરાવવા જઈ પહોંચેલું. એક જ જણ વિનયપૂર્વક કહેવા ગયેલ હોત તો કંઈ કહેવા જેવું નહિ રહેત, પણ ખબરપત્રીના લખવા પ્રમાણે તો ટોળું પહોંચી ગયું. ટોળાના સરદારે જોરપૂર્વક નિશાળ બંધ કરાવવા

કહ્યું. મુખ્ય અધ્યાપકે કંઈ દલીલ શરૂ કરી. તેના 'જવાબમાં પથ્થરનો વરસાદ વરસ્યો!' એક કન્યાનું માથું ફૂટ્યું; બીજીને સ્હેજ વાગ્યું. એટલામાં સારે નસીબે શાન્તિ સમજનાર એક અસહકારી આવી પહોંચ્યા. તેમણે પથરાનો વરસાદ ને જોરજુલમ અટકાવ્યાં. આ ભાઇને હું ધન્યવાદ આપું છું. બીજાઓને વિષે તો હું શું લખું? જો ઉપરની હકીકત ખરી હોય તો તેઓએ છકી જઇ, પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો ને પોતાનું ભાન ભૂલ્યા. પરાણે પુણ્ય કરાવવાની અનીતિમાંથી નીકળવા ઇચ્છનારા આપણે બીજાની ઉપર કેમ જોરજુલમ કરીયે?

ઉપરની ખબર આપનાર ભાઇ લખે છે કે શાળામાં વ્યવસ્થાપકોએ એવો ઉપદ્રવ થયા છતાં પોલીસની મદદ માગી જ નહિ. આ ખામોશીને સારૂ હું વ્યવસ્થાપકોને ધન્યવાદ આપું છું. જેઓ શાન્તિનો ભંગ કરે છે તે બીજી બધી શરતોનું પાલન કરતા છતાં પણ અસહકારી ન કહેવાય. અને અસહકારીનાં તીરો સહન કરીને પણ શાન્તિ જાળવનાર સહકારીને હું અજાણપણે રહેલ અસહકારી તરીકે જ ગણું છું.

'સ્વરાજ ઈશ્વર પણ આપે એમ નથી'

આ વાક્ય સત્યાગ્રહ સપ્તાહ વેળાના મારા સન્દેશામાં છે. ભાઈ રજબઅલી જીણાભાઇ લખે છે કે આ વાક્યનું રહસ્ય ઘણા માણસો સમજે એમ નથી ને તેમાં કેમ જાણે ઈશ્વરની શક્તિની પણ હું મર્યાદા બાંધતો ન હોઉં એવો આભાસ આવે છે ને તેથી આસ્તિક લોકોને દુઃખ પણ લાગ્યું હોય. હું પોતે મને આસ્તિક ગણું છું. ઈશ્વરતત્વને માનનારો છું. મેં તો એક ચોકખી વાત ચોકખા શબ્દોમાં લખી ઇશ્વરનો કાયદો રજૂ કર્યો છે. પાપીને સ્વર્ગ આપવું એ ઈશ્વરે પોતાના હાથમાં જ નથી રાખ્યું. કાયદા બનાવીને ઇશ્વરે પોતાના હાથ જ કેમ જાણે ધોઇ નાંખ્યા છે કહીયે તો ચાલે. ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન હોવાથી જ તેણે અપવાદ વિનાના કાયદા ઘડ્યા છે. સ્વરાજ એ માણસની ને પ્રજાની સ્થિતિ સૂચવે છે. જેમ ખાય તે જ ભૂખ શાન્ત કરી શકે તેમ પરતન્ત્ર મટે તે જ સ્વતન્ત્ર થાય. આપણે દારૂ ન છોડીયે, પરદેશી કાપડનો ત્યાગ ન કરીયે, હિન્દુમુસલમાન લડ્યાં કરીયે, તો ઇશ્વર સ્વરાજ આપે? આપી શકે? પણ આપણે પ્રજામતથી પરદેશી કાપડ છોડીયે ને દારૂ ત્યાગીયે તો શું આપણને સ્વરાજ ન મળે? ઈશ્વરના કાયદાનો ભંગ કરતો છતાં કોઇ ઇશ્વર પાસેથી સ્વર્ગની આશા રાખી શકે? ન જ રાખે. તેથી આપણે પ્રાર્થના કરીયે તે પણ આપણે સ્વરાજને સારૂ નહિ પણ સ્વરાજને સારૂ શક્તિ મળવાની કરી શકીયે. પ્રાર્થનાનો એક અર્થ જ એ છે કે અમુક વસ્તુ કે સ્થિતિ મેળવવાની પોતાની તીવ્ર ઇચ્છા રજૂ કરવી.

તા. ૨૨–૫–૧૯૨૧

પાંચસેંમો મજલો !

સીમલાનું નામ સાભળ્યું હતું—જોયું ન હતું. જોવાની ઇચ્છા થતી, પણ જતાં હમેશાં ડરતો. સીમલામાં હું ખોવાઈ જાઇશ એમ મને લાગ્યા કરતું. સીમલામાં હું એકલો જ જંગલી જેવો દેખાઉં એમ લાગતું.

હવે સીમલા જોયું. હું ભારતભૂષણ પંડિત માલવીયાજીને મળવા આવ્યો છું; તેમની છાયા તળે છું. મકાનનું નામ 'શાન્તકુટી' છે. અહીં તો માગ સાથીઓથી જ ઘેરાયેલો છું. હવા સુન્દર છે. કુદરતે પોતાનું કરવામાં મણા નથી રાખી. આ પહાડો હિમાચળનું અંગ છે છતા બહારથી મને જરાયે શાન્તિ નથી મળતી. અને જો મારી શાન્તિનો આધાર બહારના વાતાવરણ ઉપર જ હોય તો મારે અહીંથી ભાગી જવું પડે અથવા હું દિવાનો બનું.

સીમલાનું નામ શીમળા માતા પરથી પડ્યું છે, જેમ મુંબઇનું મુમ્બાદેવી પરથી ને કલકત્તાનું કાલી પરથી. ત્રણે દેવી બેવળ નીવડી છે અથવા તેના ઉપાસકો દેવીને ભૂલી ગયા છે. કાલીના મન્દિરનો વિચાર કરું છું ત્યાં શ્વાસ છૂટે છે. એ મન્દિર જ કેમ કહેવાય? ત્યા રોજ અક્ષરશઃ લોહીની નદીઓ વહે છે. જે હજારો બકરાંની કતલ ત્યા ધર્મને નામે કરવામાં આવે છે તે ઇશ્વરના દરબારમાં કેવી ફરીઆદ કરતાં હશે એ કોને ખબર? કાલીમાતાની ધીરજ તે કેટલી? તે થોડી જ આળસી ભોગે માગે છે? આપનાગ તેને વગોવે છે.

મુંબઇમાં અત્યાચારો ઓછા નથી થતા. પણ ધર્મને નામે ત્યા હમેશા ધાડ નથી પડતી. શેરબજારમા જનારા, ઘોડદોડમા ઘેલાની જેમ પૈસા ફેંકનારા પાખંડને પાખંડને નામે ઓળખે છે, પોતાની નબળાઇ કબૂલ કરે છે. મુંબઇના કતલખાનાઓમાં જે કતલ થાય છે તે પેટને ખાતર થાય છે, ધર્મને નામે નહિ એ જ્ઞાનથી મુંબઇમાં રહેવું કેવળ અસહ્ય નથી લાગતું.

પણ સીમલા? દિલ્હી ભલે હિન્દની ગુલામીનું નિશાન ન ગણાય, ખરૂં પાયતખ્ત દિલ્હી નથી. રાજ્યકર્તાનું ખરૂં મથક સીમલા છે. સીમલાની મ્યુનિસિપાલિટીએ ના. વાઇસરૉયને જણાવ્યું કે અમલદારવર્ગ સીમલાના પહાડની શાન્તિમાં ને તેની ઠંડીમાં પોતાની પૉલીસી—રાજ્યનીતિ પ્રતિવર્ષ ઘડે છે. એ રાજ્યનીતિ કેવી તેનો અનુભવ.

તા. ૨૨-૫-૧૯૨૧

આપણે પેટ ભરીને ૧૯૧૯ના ઉનાળામાં કર્યો. એ રાજ્યનીતિના તાપનું માપ હિન્દુસ્તાનનો ગરમમાં ગરમ ભાગ પણ નહિ આપી શકે.

સીમલા નિહાળ્યા પછી મારા વિચારોમાં ફેરફાર નથી થતો. સીમલાની પાછળ અઢળક ધન ખરચાયું છે. મારા જેવા અભિમાનીનું માન પણ અહીં હણાયું છે. સીમલામાં વાહન ઘોડો અથવા રિક્ષા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું કદી રિક્ષામાં ન બેઠો, પણ અહીં મારી નબળાઇએ મને તેમાં બેસાડ્યો છે. નાનાંમોટાં સ્ત્રીપુરુષ બધાં રિક્ષામાં બેસે છે. મોટરની મનાઈ છે એ તો વ્યાજબી જ લાગે છે. ઘોડાગાડી માત્ર વાઈસરૉય સાહેબ અને એક બે બીજા અમલદારો જ વાપરી શકે છે એ પણ યથાર્થ લાગે છે. અહીંના રસ્તા સાંકડા છે. ઉંચા પહાડોમાં રસ્તા કોતરવા તે તો સાંકડા જ હોઇ શકે. તે રસ્તે ગાડીઓની આવજા થોડી જ હોઇ શકે.

પણ આશ્ચર્ય એ છે કે રિક્ષા એટલી સામાન્ય વસ્તુ થઇ પડી છે ! કેમ જાણે આપણે ગાડીમાં જોડાવું એ આપણો ધર્મ ન હોય ! મેં ધમડી જનાર ભાઇઓને મેં પૂછ્યું, 'તમે આ ધંધો કેમ કરો છો ?' જવાબ મળ્યો, 'પેટ ભરવું શું ના ?' આ જવાબ પૂરો નથી એ જાણું છું. છતાં તેઓ શોખથી જાનવર બને છે એમ તો ન જ કહેવાય. મારી ફરીઆદ તો એ છે કે આપણે મનુષ્યને જાનવર બનાવીયે છીયે. પછી આપણે સામ્રાજ્યના બેલ બન્યા છીયે તેમાં શી નવાઇ ?

રિક્ષા કંઇ અંગ્રેજો જ નથી વાપરતા. જેટલી છૂટથી તેઓ વાપરે છે તેટલી જ છૂટથી આપણે વાપરીયે છીયે. આપણે બેલ બનાવવામાં ભાન લઇ જાતે બેલ બન્યા છીયે.

એક રિક્ષા પાછળ ચાર માણસ હોય છે. ત્રણને દર માસે જણ દીઠ અઢાર રૂપીયા મળે છે, ચોથા સરદારને વીસ મળે છે. રસ્તાઓમાં ઉંચાણ નીચાણ એટલું હોય છે કે ચાર માણસો છતાં તેઓ હારી જાય છે. રિક્ષામાં એક જ માણસ બેસી શકે એવી તેની બનાવટ હોય છે. આટલેથી સદ્‌ભાગ્ય.

સીમલા ૭૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. ત્યાંથી રાજ્યવહીવટ ચાલે છે તેનો અર્થ સમજાય તો આ સામ્રાજ્ય શું છે તેની ખબર પડે. મુંબઇના માળાઓમાં બધા વેપારીઓ છેલ્લે માળે રહીને વેપાર કરતા હોય તો ઘરાકની શી વલે થાય ? ચોથો મજલો ૬૦ ફુટ લગી જતો હશે. હિન્દુસ્તાનનો વેપાર ચલાવનારા આ સરકારરૂપી વેપારીના ત્રીસ કરોડ ઘરાકને સાઠ ફુટને બદલે સાડાસાત હજાર ફુટ ઉંચે જવું પડે છે ! મુંબઇનો વેપાર ચોથે મજલે ન ચાલે એમ આપણે જાણીયે છીયે. હિન્દુસ્તાનનો

વેપાર પાંચસેમે મજલે ચાલે છે! હિન્દુસ્તાન ભૂખે મરે તેમાં શી નવાઇ? ત્રણ કરોડ બાળુડાં સીમલાની તળેટીએ ભૂખે રળવળ્યાં કરે છે તે, હવે આશ્ચર્યકારક ન જ જણાવું જોઇયે.

જ્યાં સુધી સામ્રાજ્ય અને આપણી વચ્ચે પાંચસો મજલા જેટલું અન્તર છે ત્યાં સુધી તે અન્તર નભાવવા સારૂ ડાયરશાહી ચાલવી જ જોઇયે.

સ્વરાજ પણ જો તે જ મજલેથી ચાલે તો તે સ્વરાજ ન હોય.

પણ મેં સરખામણી સાચી નથી કરી એમ કોઇ વિવેકી કહેશે. શેઠ તો ભલે ૭૫૦૦ ફુટ ઉંચે હોય. પણ વાણોતરને—તલાટીને, પટેલને, મામલતદારને—તો ભોંયતળીએ રાખે છે. જો શેઠ પોતાને ખર્ચે પાંચસેમે મજલે રહેતા હોય તો આ દલીલમાં કંઇક વજુદ હોઇ શકે. પણ શેઠ તો ત્યાં ઘરાકને ખર્ચે રહે છે. શેઠ ત્યાં રહેવાનું ખર્ચ લે છે ને પોતાનો નફો લે છે. આવા વેપારીનાં ઘરાક દીવાળીઆં એટલે ભીખારી બને એમાં શી નવાઇ?

એ તો ગંગાની કાવડ કરતાયે મોંઘું થયું. ગંગાની કાવડ રામેશ્વર લગી જતી. એક દમુડી ગંગાજળનું દામ આપનાર જાણે છે કે ગંગાજળ તે મોંઘું કે સોંઘું હતું.

સીમલામાં સાંકડનો પાર નથી. ઘરો ભરાઇ ગયાં છે. મોંઘારત તો હોય જ. પાણી પણ એકેક હજાર ફુટ નીચેથી આવે છે. લોટો પાણી વાપરતાયે શરમ આવે તેમ છે. અમે જ્યા રહીયે છીયે ત્યા પાણી તો આવે છે, પણ આખો દહાડો ભરભર થાય ત્યારે દૂરથી પાણી ભરનારા પૂરૂં પાડી શકે છે. સીમલાની આસપાસ ઝરા છે જ નહિ. સ્વરાજ મેળવવું એટલે સરકારને પાંચસેમે મજલેથી ભોંયતળીએ લાવવી ને આપણી ને તેની વચ્ચે સ્વાભાવિકતા દાખલ કરવી—પછી તે ભલે અંગ્રેજી સરકાર હો કે દેશી. ભેદ કાળાધોળાનો નથી; ભેદ ઉચનીચનો છે. બ્રાહ્મણ એ કે જે ભંગીની સેવા કરે. ભંગીની કાંધ ઉપર ચડીને સવારી કરે તે બ્રાહ્મણ નહિ. પ્રજાની વચ્ચે ને પોતાની વચ્ચે ૫૦૦ મજલાનું અન્તર રાખે તે રાજા નથી. કર્મે આપણે સુખી દુઃખી, રાય રંક જન્મીયે છીયે. સુખી પુરુષાર્થ કરી દુઃખીનાં દુઃખ ટાળે છે; રાય પુરુષાર્થ કરી રંકને પોતાના જેવા બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, એટલે કે પોતે રાય છતાં ઇરાદાપૂર્વક રંક બને છે. ઇશ્વર દાસનો દાસ બની ઐશ્વર્ય મેળવે છે; પતિતને પાવન કરી પોતે પૂજ્ય બને છે. સીમલામાં અવળો ન્યાય ભાળ્યો ને મારૂં હૃદય રડ્યું.

નવ. ૧૯-૫-૧૯૨૧

§ કાબુલનો હાઉ !

૧

એક ભાઈએ મારા ઉપર સંખ્યાબંધ સવાલોની એક જંત્રી મોકલી આપી છે. તેમાં સૌથી મહત્ત્વનો સવાલ મૌલાના મહમદઅલીએ કાબુલની ચડાઈની બીક વિષે મદ્રાસમાં કાઢેલા ઉદ્ગારોને લગતો છે. મૌ. મહમદઅલીનું ભાષણ વાંચવાનું મારાથી નથી બની શક્યું, પણ મૌ. મહમદઅલી કરે કે ન કરે તોપણ હું તો અફઘાનિસ્તાનના અમીર જો બ્રિટિશ સરકાર સામે લડાઈ માંડે તો એક રીતે અલબત્ત મદદ કરું. એટલે કે હું મારા દેશબંધુઓને પોકારીને કહું કે જે સરકારે સત્તાની લગામ પોતાના હાથમાં રાખવાની બાબતમાં પ્રજાનો બધો વિશ્વાસ ખોયો છે તે સરકારને મદદ કરવી એ મહાપાપ છે.

બીજી બાજુએ અમીરના સ્વાગતને માટે પણ માન અને મેળાવડાઓ કરવાની હું પ્રજાને ચોકખી ના કહું. એવા સ્વાગતથી હિન્દુ તેમ મુસલમાન બન્ને કોમોએ ખિલાફત, પંજાબ અને સ્વરાજને માટે અખત્યાર કરેલા અહિંસાધર્મનો ચોકખો ભંગ જ થાય. અને મને લાગે છે કે મૌ. મહમદઅલી પણ હું ઉપર કહી ગયો તેના કરતાં વધુ કહેવા ન જ માગે. હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે થયેલી સમજણ જ્યાં લગી કાયમ છે ત્યાં સુધી એમનાથી બીજું થાય જ નહિ. મુસલમાનો જોઈયે તો એ કરાર તોડી શકે છે. પણ જરા ઊંડા ઉતરીને જોઈશું તો જણાશે કે હિન્દુમુસલમાન એકતા એ હવે એક અભંગ વસ્તુ છે. એ કરારનો ભંગ એટલે હિન્દુસ્તાનના આખા ધ્યેયનો નાશ. વળી હિન્દુમુસલમાન બન્ને મળીને આજે સશસ્ત્ર બંડ કરે એ પણ મારી કલ્પના બહારની વસ્તુ છે. અને મુસલમાનો એકલા સશસ્ત્ર બંડ કરીને ખાટવાની ઉમેદ તો ભાગ્યે જ રાખી શકે.

પણ હું તો મૂળ કાબુલની ચડાઈની વાતનો જ નાહકનો હાઉ કરી મુકીને તેનાથી ફફડી ઉઠવાની સામે વાચકને ચેતવવા ઇચ્છું છું. એમના પોતાના જ લશ્કરી લેખકોએ કેટલીયે વાર આપણી આગળ એમનું રહસ્ય કહી નાંખ્યું છે કે તેમની ચડાઈઓ અને દરોડાઓ ઘણીવાર, માત્ર સિપાઈઓની તાલીમને ખાતર અગર તો તેમની નવરી પલટણોને વચમાં વચમાં કામ આપવા ઉભા કરેલા હોય છે. હિન્દુસ્તાનની દુર્બળ, નિઃશસ્ત્ર, રાંક, અશરાફ પ્રજાને ભાન નથી કે આ સરકાર કેવી કેવી તરકીબોથી

તેની બુદ્ધિને ભમાવીને તેને હમેશાં પોતાની મૂઠીમાં મન્ત્રમુગ્ધ રાખે છે. આપણામાંના કેટલાક સારામાં સારા લોકો પણ હજુ પણ એ જ ભ્રમણામાં વસે છે કે હિન્દુસ્તાનનું લશ્કરી બજેટ જાણે સાચે જ હિન્દુસ્તાનને બહારના શત્રુઓની ચડાઇના ભયથી બચાવવા ખાતર જ વેગડવેગે વધ્યું જાય છે! હકીકત તો એ છે કે એ ખરચો શીખ, ગુરખા, પઠાણ, રજપૂતો ઇત્યાદિ આપણા સિપાઇઓ ઉપરના સરકારના અણવિશ્વાસને લીધે એટલે કે આપણી ઉપરના અણવિશ્વાસને લીધે અને તેથી કરીને આપણને પરાણે પોતાના પંજામાં દબાયેલા રાખવા માટે વધ્યા જાય છે.

મારી માન્યતા—હું કદાચ ભૂલતો હોઉં—તો એવી છે કે આટલા દિવસ સરકાર અમીર જોડે દોસ્તીના કરાર કાયમ રાખવા ખબરદાર રહેતી તે રશિયાની ચડાઇની બીકે નહિ પણ હિન્દી લશ્કર કોઇવાર રૂઠે તો શું કરવું એ બીકે. આજે તો હવે કંઇયે રશિયન ચડાઇની બીક નથી. બૉલ્શેવિકોના ભયનાં જે બીહામણાં ચિત્રો દોરી બતાવવામાં આવે છે તેને મેં કદી સાચાં માન્યાં નથી. અને બંગાળના એક સમયના વગરતાજના રાજા શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજીના શબ્દોમાં કહીયે તો 'પ્રજાકીય વિશ્વાસના પહોળા પાયા ઉપર ખડી થયેલી' કોઇ પણ સરકારે રશિયન, બૉલ્શેવિક કે બીજી કોઇ પણ ચડાઇનો ભય શા સારૂ રાખવો જોઇયે? હિન્દુસ્તાન સન્તોષી અને સબળ હોય તો બ્રિટન જેવા દોસ્તની મદદમાં હરકોઇ ચડાઇને મારી હઠાવતાં તેને કેટલી વાર? પણ આ સરકારે ઇરાદાપૂર્વક આપણું પુરુષાતન હરી લીધું, આપણને રાતદિવસ આપણા પડોશીઓની અને આખી દુનિયાની ચડાઇની બીકે ફફડતા કરી મૂક્યા, અને આપણાં બધા અમૂલાં અરબાક ડગો ચૂસી લઇને આપણને આપણા સંરક્ષણની બાબતમાં શું, કે દહાડે દહાડે વધતી જતી ગરીબાઇને પહોંચી વળવાની બાબતમાં શું, લેશ આત્મવિશ્વાસ વગરના કરી મૂક્યા છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચે મને તો અલબત્ત આશા છે કે અમીર આ સરકારની જોડે કોઇ પણ જાતના દોસ્તીના કોલકરારોમાં ઉતરશે નહિ. કારણ એવા કોઇ પણ જાતના કોલકરાર હિન્દુસ્તાનના તેમજ ઇસ્લામનાં હિતની સામે એક નાપાક ચાલું કર્યા બરાબર ગણાશે. આ સરકાર પોતાના હાથમાંની 'આપત્કાળ'ના બહાના હેઠળ ઓડવાયરશાહી ચલાવવાની સત્તા છોડવા રાજી નથી, મુસલમાનોને આપેલાં વચનો (મારી નજરમાં હિન્દી સરકાર અને સામ્રાજ્ય સરકાર વચ્ચે ભેદ માનવાનું કંઇ જ કારણ નથી.) પાળવા ખુશી નથી અને હિન્દુસ્તાનને પોતાનો રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થ પૂરેપૂરો અજમાવવાની તક આપવા તૈયાર નથી, તેથી જ તો

તા. ૨૨-૫-૧૯૨૧

હિન્દુસ્તાનના હિત વિરુદ્ધના કોલકરારોમાં અફઘાનિસ્તાનને ઉતારવાની સરકારની આટલી ધડમથલ છે. મને ઉમેદ છે કે જેટલા અસહકારીઓ છે તેટલાઓમાં તો આ બાબતમાં એક જ મત છે. અને તે એ જ કે જે સરકારની જોડે સહકાર કરવા અમે અત્યારે રાજી નથી તેની જોડે બીજા પણ દોસ્તીના કેરારમાં ન જ ઊતરે.

૨

ઉપલો લેખ વાંચ્યા પછી ભાઈ ઍન્ડ્રૂઝે મારા ઉપર કાગળ લખ્યો છે. તેઓ પૂછે છે કે એ લેખથી અફઘાનોને હિન્દી સરહદ ઉપર ચડી આવવાને હું આમન્ત્રણ નથી આપતો શું? અને તેમ કરીને ખુનામરકીની લડાઈનો હું સીધો ભાગીદાર નથી બનતો શું?

મારો લેખ હિન્દી લોકોને અને સરકારને ઉદ્દેશીને લખાયો છે. કેવળ મારા લેખના જોર ઉપર અફઘાનો ચડ દઈને હિન્દુસ્તાન ઉપર દોડ્યા આવે એટલા તે મૂરખ છે એમ હું માનતો નથી. છતાં જ્યારે ભાઈ ઍન્ડ્રૂઝ જેવાની નજરમાં એ લખાણમાંથી એવો અર્થ નીકળી શક્યો છે ત્યારે જેને જેને કોઈને આ બાબતમાં કશું લાગતું હોય તે સૌ આગળ હું સ્પષ્ટ કરવા ઇન્તેજાર છું કે અફઘાનોને કે બીજી કોઈ પણ પરદેશી સત્તાને આપણી મદદે આવવાને હું નોતરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ હું તો તેઓ કોઈ આપણી મદદે ન જ આવે એ જોવાનો આગ્રહી છું. બહારની કશી મદદ વગર પોતાનો ઝગડો સરકાર જોડે પોતે જ પતાવી લેવાને હિન્દુસ્તાન શક્તિમાન છે એવી મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. એ ઉપરાંત સાવ નિર્મળ અને કેવળ અહિંસાત્મક સાધનોની જ મદદથી હિન્દુસ્તાનને પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવું સાવ સંભવિત છે એ બતાવી આપવામાં પણ મને રસ છે. તેથી અફઘાનોને હિન્દની સરહદથી છેટા રાખવા હું એકે પ્રયત્ન બાકી રાખું એમ નથી. પણ એમને હિન્દી સરકાર ઉપર ચડી આવતા અટકાવવાની મારી કાળજી પાછળ હું આ સરકારની મદદ માગવા અગર તો તેને માણસો કે પૈસાની મદદ કરવાની હદ સુધી કદાપિ ન જાઉં.

આ વાત એ લેખમાં મેં બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવી છે. મારી નજરમાં તો ચાલુ સરકાર સૌથી અસહ્ય વસ્તુ છે; હિન્દુસ્તાનના પુરુષાતનને એ મોટામાં મોટા ભયરૂપ છે; અને હું ગમે તે ભોગે એનું નવેસર ચણતર જોવા રાજી છું. મારા મનને છાંટાભાર શંકા નથી રહી કે આ સરકાર સાવ ઈશ્વરવિમુખ અને અધર્મી છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રામાણિક અને સચ્ચાઈને ચાહનારા ઉદારદિલ અંગ્રેજો અને હિન્દીઓ અલબત્ત પડેલા છે. પણ એથી તો અત્યારે હિન્દુસ્તાનને

માટે એની ભયંકરતા ઘટવાને બદલે ઉલટી વધે છે. એવા એકલદોકલ અધિકારીને જોઇને પ્રજા ઉલટી ભૂલાવામાં પડે છે, તેનો બુદ્ધિભેદ થાય છે અને આ તન્ત્રની હાડની દુષ્ટતા ઝટ દઇને એના ધ્યાનમાં નથી આવતી. મારી ઝુમેશ વ્યક્તિઓની સામે છે જ નહિ. આ આખી લડત રાજ્યના તન્ત્ર સામે છે, 'સરકાર'ને નામે જે સમુદાયને હાથે અત્યારે આ દેશનો બધો કારભાર ચાલે છે તેની સામે છે. એ તન્ત્રમાં વ્યાપી રહેલું ઝેર કાઢી નાંખવાના કાર્ય આગળ સારામાં સારા વાઇસરાયોને પણ હાર ખાવી પડી છે. એ ઝેર જ એ તન્ત્રનો પાયો છે. તેથી આવા આ વિષવૃક્ષને ઉખાડવાના પ્રયત્નમાં અત્યારે હિન્દુસ્તાનને માથે ખરામાં ખરી આફત તૂટી પડે તો તેને પણ મારૂં મન અત્યારે ઘડીભર કબૂલ રાખીલે એમ છે.

પણ હું જે કંઇ કરવા ઇચ્છું તેમાં અને જે અત્યારે કરી શકું એમા જમીન આસમાનનું અંતર છે. હું કબૂલ કરૂં છું—અને દુઃખ થાય છે કે અસહકારની પ્રવૃત્તિ હજી સિપાઇવર્ગ ઉપર એટલી અસર નથી પાડી શકી કે બીડને પ્રસંગે તેઓ સરકારને મદદ કરવાની ના સુણાવી દેવાની હિમ્મત બતાવે. જ્યારે આપણા સિપાઇઓમા એ સમજણ ઉગશે કે તેમની હસ્તી સ્વદેશને સારૂ છે, જ્યારે એમનો ભાન થશે કે વગરસમજ્યે વગરવિચાર્યે ઉપરીના હુકમથી ગોળીઓ છોડનારા સંચા બનવું એ સિપાઇના ધંધાની કેવળ દિલગી છે, ત્યારે તે ક્ષણે જ હિન્દુસ્તાનના દુન્યવી સ્વાતન્ત્ર્યની લડત વિજયી થઇ સમજવી.

અત્યારે તો હિન્દી સિપાઇનો દિલ પર હરકોઈ સામાન્ય હિન્દીના જેટલું જ બીકનું વાદળ ઘેરાયેલું રહે છે. એ લશ્કરભરતીનાં ટેપો ખદબદાવી મુકે છે, કારણ એને લાગે છે કે ગુજરાનનો એ એક જ રસ્તો છે. સરકારે પણ જીવ લેવાની કળાનો આ ધંધો અનેક જાતનાં ખાસ ઇનામો અને બક્ષિશોની લાલચોથી આકર્ષક બનાવ્યો છે; તેમ બીજી બાજુએ તેટલી જ ચાલાકીપૂર્વક તકસીર માટેની સજાઓ પણ એવી બનાવી મુકી છે કે એકવાર એ જાળામા સપડાનાર સિપાઇને એમાંથી છૂટવું લગભગ અશક્ય થઇ પડે છે. આ સ્થિતિમાં હું એવું કશું માનતો જ નથી કે તુરતમાં જો કદી અફઘાનોને હિન્દ પર ચડાઇ કરવાની બુદ્ધિ સૂઝે જ તો બ્રિટિશ સરકાર હિન્દુસ્તાનીઓની મદદ વગરની રહે. પણ મારો તો ધર્મ જ હતો—અને તે પણ ખાસ જ્યારે મને સવાલ કરવામા આવ્યો ત્યારે—કે અફઘાન ચડાઈ જેવો પ્રસંગ જો કદી ઉભો થાય જ તો તે પ્રસંગે અસહકારના સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ હિન્દીઓનો—મારો ધર્મ શું હોઇ શકે તે ચોકખું કરી દેવું. વળી અફઘાન ચડાઇને વિષે

ઉભા કરેલા આ નાટકના હાઉ સામે હબડી ન ઉઠવા પ્રજાને ચેતાવવાની પણ તેટલી જ જરૂર હતી.

ભાઈ ઍન્ડ્રુઝના સવાલના બીજા ભાગમાં પણ અહિંસાધર્મને વિષે કંઈક ભ્રમ રહેલો જણાય છે. અહિંસાત્મક અસહકારીના ધર્મમાં કંઈ સરકાર સામે બીજા કોઈએ લડાઈ માંડી હોય તો તેમાં સરકારને મદદ કરવાનો સમાવેશ નથી થતો. અહિંસાત્મક અસહકારી એવી કશી લડાઈને છૂપી કે ઉઘાડી રીતે ઉત્તેજન આપવાની કે મદદ કરવાની દિશાએ પણ કશુંયે ન કરે. એ તેમાં સીધી કે આડકતરી રીતે ભાગ ન લે. પણ એવી લડાઈમાં લડાઈનો અન્ત આણવા ખાતર પણ સરકારને મદદ કરવાની એની ફરજ ઉભી નથી થતી. ઉલટું એની પ્રાર્થના તો પોતે જે સત્તાને મિટાવવા ઇચ્છે છે તે સત્તાની હાર થાય એવી જ હોય અને તે દેખીતી રીતે જ એવી હોવી જોઈયે. આમ મારા અસહકારધર્મની દૃષ્ટિએ તો હું અફઘાનની ચડાઈ આવે તોપણ ભાવ સ્વસ્થ જ રહું. તેમ હિન્દના રક્ષણની દૃષ્ટિએ પણ તેટલો જ નચિન્ત રહું. અફઘાનોનું હિન્દુસ્તાને કશું જ બગાડ્યું નથી. તેઓ પણ ઇશ્વરનો ડર રાખનારી પ્રજા છે. મુંબઈ કે કલકત્તાની બજારોમાં જંગલી દંગા મચાવનારા બે ચાર કાબુલીઓના દાખલા ઉપરથી આખી અફઘાન પ્રજાને માટે મત બાંધવાની સામે અમલદારીઓને હું ચેતવું છું. સરહદ ઉપરનું બ્રિટિશ નાકું તૂટે તો તે જ વખતે એ અફઘાનોના ધાડા હિન્દુસ્તાન ઉપર ભૂખ્યા વાઘોની પેઠે તૂટી પડે એમ માનવું એ વહેમ છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈયે કે જો તેઓ હિન્દુસ્તાન ઉપર તૂટી પડવા ઇચ્છે જ તો આજે પણ એમને કોઈ રોકે એમ નથી. પણ આપણે આપણા સ્વદેશ પ્રત્યે જે પ્રીતિનો દાવો કરીયે છીયે તેટલો જ તેમને પણ સ્વદેશ વ્હાલો છે. સરહદના વતનીઓનો સવાલ જુદો છે. તેમની મુશ્કેલીઓની ચર્ચા તો મારે વળી એલાયદા લેખમાં કરવી રહી.

---

§ હિન્દુમુસલમાન એકતા

'સંપ ત્યાં બળ છે' એ કેવળ બાળકોને શીખામણનું બોધવચન જ નથી પણ જીવનનો એક અટૂટ નિયમ છે એ વાત હિન્દુમુસલમાન એકતાના સવાલથી જેટલી સ્પષ્ટપણે સાબીત થાય છે તેટલી બીજા કશાથી જ નથી થતી. કુસંપ કરીને છૂટા ભેરડીના ભાગની પેઠે આપણે એકેએક ભાગી જઈયે એ દેખીતું છે. જ્યાં સુધી

આપણે હિન્દુ અને મુસલમાન એકબીજાનાં ગળાં કાપવા તૈયાર હોઇયે ત્યા સુધી કોઇ પણ ત્રાહિત સત્તા આવીને હિન્દુસ્તાનને સ્હેજે ગુલામ બનાવી શકે એમા શી નવાઇ છે ? વળી હિન્દુમુસલમાનનું ઐક્ય એટલે કેવળ હિન્દુ અને મુસલમાન કોમ વચ્ચેનું જ ઐક્ય નહિ. પણ જે જે કોઇ લોકો—પછી તે ચાહે તે ધર્મને માનતા હોય—હિન્દુસ્તાનને પોતાનું ઘર માની આ દેશમાં વસે છે તે બધા વચ્ચેનું ઐક્ય. એવી એકતા હજુ આપણે એટલી હદ સુધી નથી કેળવી કે તે ઝાઝુ તાણ કે મરડાટ ખમી શકે એ વાતનું મને પૂરૂં ભાન છે. દિવસે રાત્રે વધતો છતાં હજુ એ કુમળો છોડ છે તેથી તેની ખાસ માવજત રહેવાની જરૂર છે.

નેલોરમાં આ સવાલ કશા પડદા વગર તેના ચોકખા સ્થૂલ સ્વરૂપમા મારી આગળ ખડો થયો અને એ બાબતને લગતી ઝાંખપ જતી રહી. નેલોરમાં બે કોમ વચ્ચે એખલાસ નહોતો. મને નજીવી લાગી એવી એક બાબત ઉપર બે વર્ષ ઉપર બન્ને કોમો લડી પડેલી. મસીદ આગળ થઇને પસાર થતી વેળાએ વાજાં વગાડવાં કે નહિ એ જરીપુરાણો સવાલ જ અહી પણ ઉઠેલો. મને લાગે છે કે હરકોઈ નજીવી બાબતને મોટું રૂપ આપી દઇને કેમ જાણે એના ઉપર જ હિન્દુ કે મુસલમાન કોમના ધર્મનો બચાવ કે નાશ-લટકી રહ્યો હોય એવી નાદાનીની અવસ્થામાંથી હરેક ભોગે હવે તો ઉગરી ગયે જ આપણો છૂટકો છે. આપણને સારાસારનો વિચાર હોવો જ જોઇયે. મસીદ આગળથી પસાર થતાં વાજાં વગાડવાનો આગ્રહ ધરવામાં અને પોતાના ગામમાં અગર બીજી કોઇ જગાઓએ અગાઉ તેમ કર્યાના દાખલા ટાંકી બતાવવામા હિન્દુઓ કઇ બારે સિદ્ધ મેળવી લેવાના છે કે તેટલા સારૂ તેમણે પોતાના ભાઇઓ જોડે વિખવાદ કરવા તૈયાર થવું ? મસીદ આગળ થઇને પસાર થતી વેળાએ, વાજાં વગાડવાં જ જોઇયે એવી કોઇ જાતની શાસ્ત્રાજ્ઞા કે ધર્માજ્ઞા નથી. બીજી બાજુએ મસીદ જેવી જગાની આસપાસ ચોવીસે કલાક પવિત્ર શાન્તિ વર્તતી રહે એ મુસલમાનોની લાગણી સ્હેજે સમજી શકાય તેવી છે. હિન્દુને મન જે વસ્તુ આવશ્યક ન હોય તે મુસલમાનને મન આવશ્યક હોઈ શકે છે; અને ખાસ અગત્યની ન હોય એવી બધી બાબતોમાં બન્ને કોમોએ એકબીજાને નમતું આપવું જ જોઇયે. નજીવી બાબતો માટે લડવું એ મૂર્ખતા છે, એ ગુન્હો છે. જો આપણે એકબીજા પ્રત્યે ઉદારતાભરી સહનશક્તિ અને બધી બીનઅગત્યની બાબતોમાં સ્હેજે નમતું મુકવાની વૃત્તિ કેળવશું તો જ જે એકતા આપણે બન્ને કોમો વચ્ચે કાયમ રાખવા ઉમેદ રાખીયે છીયે તે કાયમ કરી શકીશું. હિન્દુને ગાય પ્રાણસમાન પ્રિય છે. એટલે મુસલમાને પણ એ બાબતમાં શાણા થઇને પોતાના

તા. ૨૨-૫-૧૯૨૧

હિન્દુ ભાઈની સગવડ સાચવવી જોઈયે. નિમાજને વખતે શાન્તિ એ મુસલમાનને મન કિંમતી વસ્તુ છે, એટલે દરેક હિન્દુએ પોતાના મુસલમાન ભાઈની લાગણીને ગણી થઈને માન આપવું જોઈયે. પણ આ તો આદર્શ હિન્દુમુસલમાનોને લગતી સલાહ થઈ. આપણી વચ્ચે તો હઠીયે વા જોડે વઢનારા હિન્દુઓ તેમજ મુસલમાનો નથી પડ્યા એમ નથી. એવાઓને માટે આપણે સપૂર્ણ શુદ્ધ નીયતવાળા અને સૌ કોઈના વિશ્વાસપાત્ર એવા માણસોની પચાયતો સ્થાપવી જોઈયે. એ પચાયતોના ચુકાદા માન્ય કરવાને બન્ને પક્ષ બંધાયેલા રહે. આવી પચાયતોના ચુકાદાના નિષ્પક્ષપાતપણા વિષે તેમજ તે માન્ય રાખવાની તરફેણમા પ્રજામત એટલો કેળવાવો જોઈયે કે એ વિષે કોઈને કશું જ કહેવાપણું ન રહે.

હું જાણું છું કે હિન્દુમુસલમાન બન્ને કોમોમા હજીયે એકબીજા પ્રત્યે પુષ્કળ —અતિશય અણવિશ્વાસ રહેલો છે. ઘણા હિન્દુઓને મુસલમાનોની ઇમાનદારી વિષે સંદેહ રહ્યા કરે છે. સ્વરાજ એટલે તો તેમની નજરમા મુસલમાન રાજ્ય જ દેખાય છે. એમની દલીલ એ હોય છે કે અંગ્રેજોની પછવાડે હિન્દુમુસલમાનો દુનિયામાં મુસલમાની રાજ્યોને હિન્દુસ્તાનમા મુસલમાન સામ્રાજ્ય જમાવવામા મદદ કરશે બીજી બાજુ મુસલમાનોને એ ભય રહ્યાં કરે છે કે મુસલમાનો કરતા હિન્દુસ્તાનમા હિન્દુઓની સંખ્યા ઘણી જ મોટી હોવાને લીધે હિન્દુઓ તેમને સંખ્યાબળથી દરેક બાબતમા કચડી નાખશે. મારે કહેવું પડે છે કે આ વૃત્તિ બન્ને પક્ષની કેવળ નબળાઈની જ નિશાની છે. ઉદારતા નહિ તો છેવટ સુખશાન્તિમા રહેવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા પણ હિન્દુમુસલમાનોને એકબીજા પ્રત્યે વિશ્વાસ અને સહનશીલતા બતાવવાની ફરજ શીખવશે.

મને તો આ બન્ને કોમને કાયમને માટે એકબીજાથી અલગ રાખે એવું બન્નેમાથી એકેના ધર્મમા કશું જ જડ્યું નથી. બળાત્કારે વટલાવવાના દિવસો હવે ગયા છે. મુસલમાનો સાથે લડી પડવાને હિન્દુઓને ગોવધ સિવાય બીજું કશુંયે જરા પણ વજુદવાળું કારણ જડે એવું નથી રહ્યું. મુસલમાનોને પણ તેમનો ધર્મ કંઈ ગોવધ કરવાની ફરજ નથી પાડતો. હકીકત તો એ છે કે અત્યાર અગાઉ કદી પણ આપણે એકબીજા સાથે ભળવાનો, આપમના ઝગડા પતવી દેવાનો અને એક જ પવિત્ર ભૂમિના ફરજદોની પેઠે ભાઈ ભાઈ બનીને મહોબ્બતની ગાંઠથી બંધાયેલા રહેવાનો ખરો પ્રયત્ન જ કર્યો નથી. અત્યારે આપણને જીંદગીમાં ન મળે એવી આ તક મળી છે. ખિલાફતનો પ્રશ્ન બીજા સો વર્ષ સુધી ફરી નહિ ઉઠે. હિન્દુઓને

જો મુસલમાનો સાથે કાયમની મિત્રતા કરી લઈ કાયમને માટે તેમને હાથે તાંતણે બાંધી લેવા હોય તો આજે તેમણે ઇસ્લામના માનનું રક્ષણ કરવાના મુસલમાનોના પ્રયત્નમાં તેમની સાથે જાનનિસારી કરવા તૈયાર થવું જોઈયે.

મારી નોંધ

૬ ભાઈ હૉર્નિમેન વગેરે

કેટલાક મિત્રોએ મારા પર ભાઇ હૉર્નિમેનને વિસારી મુકવાનો આરોપ મુકયો છે. બીજા કેટલાક હું સાવરકર બંધુઓને વિષે પણ કેમ જવલ્લે જ કંઈક લખું છું તે સમજતા નથી. 'કઠણ કેસો કાયદાને બગાડે' એવી વકીલોની દુનિયાની એક કહેવત છે. એની યથાર્થતા હું અત્યારે બરાબર જોઇ શકું છું. કેટલાયે ન્યાયાધીશોને દેખીતા તો હડહડતા ગેરવ્યાજબી છતાં કાયદાની દૃષ્ટિએ સાવ શાબ્બત એવા ચુકાદા આપવા પડયાના દાખલા છે. તે જ પ્રમાણે કઠણ કેસો અસહકારીને પણ ઘણીક ગુંચવણમાં નાંખી દે છે એમ કહી શકાય ખરૂં. ત્રેવડિયો પત્રકાર તરીકે મારો તો ધર્મ રહ્યો કે દેશની સામે આજે જે એક જ મહાપ્રશ્ન પડેલો છે તેને લગતા હોય તે જ વિષયોની ચર્ચાથી આ કટારો ભરવી. વળી ભાઈ હૉર્નિમેન અગર તો સાવરકર બંધુઓને વિષે જો હું અત્યારે કંઇ લખું જ તો તે પણ સરકાર ઉપર તેમના લાભમાં કશી અસર પાડવાની દૃષ્ટિએ તો ન જ લખી શકું; માત્ર પ્રજાને એમના સ્મરણને ખાતર પણ અસહકાર તરફ વધુ જોરથી વળવાની સલાહ આપવા ખાતર લખું. ભાઇ હૉર્નિમેનને પાછા આવેલા અને એક સમર્થ અને બહાદુર સાથી તરીકે ફરી પાછા આપણી વચ્ચે કામ કરતા જોઇને મને આનન્દ જ થાય. એઓ અન્યાયના ભોગ થઇને જ દેશવટો ભોગવી રહ્યા છે એ હું ભૂલ્યો નથી. સાવરકર ભાઇઓની શક્તિઓનો પણ જાહેર હિતને ખાતર ઉપયોગ થવો જોઇતો હતો એમ માનું છું. અત્યારે તો હિન્દુસ્તાન વેળાસર પોતાની બિગડી ન સુધારી લે ત્યાં સુધી તેણે તેના બે એકનિષ્ઠ પુત્રો ખોયા સરખું જ છે. એ બે ભાઇઓમાંના એકને હું સારી રીતે ઓળખું છું. લંડનમાં હું એના સમાગમમાં આવેલો. એ બહાદુર માણસ છે, ચાલાક છે, દેશભક્ત છે. એ કાળે એમના વિચારો ખુલ્લમખુલ્લા ક્રાન્તિવાદી હતા. ચાલુ રાજ્યતન્ત્રમાં ભરેલી શેતાનિયત તેમની દૃષ્ટિને મારા કરતાં ઘણી વહેલી દેખાઇ. હિન્દુસ્તાન ઉપર અત્યન્ત પ્રેમ બતાવ્યાને માટે તે અત્યારે આંદામાનનાં કાળાં પાણી ભોગવી રહેલ છે. કોઈ સરળ સરકાર હોત તો તેની હેઠળ એ ભાઇ આજે એકાદ મોટો હોદ્દો ભોગવતા હોત. આવી સ્થિતિ વચ્ચે તેમને માટે અને તેમના ભાઇને માટે મને લાગી આવે એ ખુલ્લું છે. જો આજે આપણે અસહકાર ન માંડયો હોત તો તો હૉર્નિમેનને પાછા આવવા દેવાની કે સાવરકર બંધુઓને મુક્ત કરવા જેવી છૂટાછવાઈને પ્રજાને પટાવવાનો સરકારે કેટલાયે પ્રયત્ન કર્યો હોત. હવે તો અસહકારની લડત બન્ને પક્ષો વચ્ચે

તા. ૨૨-૫-૧૯૨૧

મારી પાડીને રસ્તો બંધ થયો છે. જેઓ સાવરકર બંધુઓને તેમજ બીજા ઘણા જેતેવી જ રીતે કેદ ભોગવી રહ્યા છે તેમને છોડાવવા અગર તો ભાઈ હૉર્નિમેનને પાછા હિન્દુસ્તાન લાવવા ઇન્તેજાર છે તેમને માટે એક જ ધોરી રસ્તો છે અને તે એ કે તેમણે અસહકારની લડતને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાના તેમજ સ્વરાજ સ્થાપવાના કાર્યમાં અનન્યભાવે નિરફતાર થઇ જવું અને એ મહાન હેતુ સફળ થાય ત્યાં સુધી હાલ કેદ ભોગવી રહેલા આપણા ભાઈઓને છોડાવવાની ફરી બીજી પેરવી કરવાનું માંડી વાળવું. એટલું જ નહિ પણ દરેક વ્યાજબી અને ખાનદાનીભર્યા નિર્મળ શાન્તિમય માર્ગોથી આ સરકારની સામે થઇને આપણે જાતે જેલ મેળવવા મથવું.

એ માર્ગો કયા?

એવા નિર્મળ અને ખાનદાનીભર્યા માર્ગો કયા એ હવે અંધારામાં રહ્યું નથી. હજુ થોડા જ દિવસ ઉપર સંયુક્ત પ્રાન્તના કિસાનોને ઉદ્દેશીને પંડિત મોતીલાલજીએ બહાર પાડેલી એક પત્રિકા વહેંચવાના 'ગુન્હા'ને સારુ પાંચ નૌજવાનોને સજા ફરમાવવામાં આવી. પત્રિકામાં તો ફરકેશાહી સામે પણ શાન્તિ જાળવવાનો કિસાનોને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ મૅજિસ્ટ્રેટે એ પત્રિકાને ફિતુરી ગણી! સજામાં એ પત્રિકાઓ ન વહેંચવા વિષે જામીનગીરી આપવાની હતી. તે આપવા ઇનકાર કરીને પાંચે જુવાનોએ જેલ માગી લીધી. સરકારની સામે થવાનો આ એક નિર્મળ માર્ગ કહેવાય. ધોળી ટોપી સરકારની આંખમાં ખૂંચે ત્યાં તે પહેરવાના આગ્રહમાં મક્કમ રહીને નોકરીમાંથી બરતરફી અગર તો જેલ સુદ્ધાં મેળવવા વિષે તો હું ઉપર લખી ચુક્યો છું. અલાહાબાદમાં મેં સાંભળ્યું કેટલાક સરકારના ખેરખ્વાહ નોકરો તો ગરીબ લોકોને એટલે સુધી બીવડાવી મુકવા મથી રહ્યા છે કે રેંટીયા ચાલુ કરશે તેના પર સરકાર કામ ચલાવશે! મને લાગે છે કે કેમે કરીને રેંટીયાને જો એકવાર આપણે સરકાર પાસે રાજદ્રોહી વસ્તુ તરીકે જાહેર કરાવી શકીએ તો તો જેલ માગી લેવાનું ભારેમાં ભારે ખાનદાન સાધન આપણે પેદા કર્યું ગણાશે.

નવા વાઇસરાય

હું પંડિતજીનો તેડાવ્યો સીમલા ગયો. તેમની તબીયત નાદુરસ્ત હોવાથી હું જ્યાં હોઉં ત્યાં આવવાને બદલે મને બોલાવ્યો. હું તેમને મારી પાસે કેમ જ આવવા દઉં? હું સીમલા ગયો. ત્યાં વાઇસરાય સાહેબની મને મળવાની ઇચ્છા છે એમ પંડિતજીએ મને જણાવ્યું. મેં વાઇસરાય સાહેબને લખ્યું કે જો તેમને મને મળવાની ઇચ્છા હોય તો હું તેમને મળવા જવા ને મારે જે કહેવાનું હોય તે સંભળાવવા ખુશી છું. તેઓ સાહેબે વખત લખી મોકલ્યો. અમારી મુલાકાત લાંબી ચાલી. વાઇસરાય સાહેબે ઘણી ધીરજથી, ઘણા વિનયથી ને ધ્યાનથી મારી બધી વાત સાંભળી. તેમને કહેવાનું હતું તે મેં માનપૂર્વક સાંભળ્યું. અમે એકબીજાને કંઈક ઓળખતા થયા.

પરિણામ હું જાણતો નથી ને જાણું છું. જે આપણને જોઈયે છે તે આપવું તેમના હાથમાં નથી તે જો સારા હોય, સાચા હોય ને આપણી વાત સમજી જાય તો આપણને મદદગાર મિત્ર તરીકે નીવડી શકે. બાકી લેવું તે આપણા જ હાથમાં રહ્યું છે. આપણામાં મેળવવાની શક્તિ હોવી જોઈયે. લેનાર હોય તો દેનાર મળી રહે છે. પ્યાલો લઈને જનાર ઘડા જેટલું ન મળ્યાની ફરીઆદ સાગર પાસે નોંધાવે તેનો કંઈ અર્થ હોય?

એટલે સ્વરાજ લેવાની, ખિલાફત-પંજાબનો ન્યાય મેળવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી જોઈયે તે હજુ નથી આવી, આવતી જાય છે. આપણા રસ્તામાં માલેગાવ જેવાં વિઘ્નો પડ્યા છે. આપણી આળસે આપણે ધાર્યું મેળવી નથી શકતા, છતાં બીજા પરની ઉપર ઉતારીયે છીયે બીજા બધી પોતાની જાત ઉપર જ ઉતારવી એ અસહકારનું એક લક્ષણ છે.

સાથીઓને

ના. વાઇસરાય સાહેબની મુલાકાત પછી હું સાથીઓને આટલું તો કહી શકું છું કે તેઓએ ખાલી વાતો, તમાશા, ભાષણો છોડી પોતાના કાર્યમાં મચ્યા રહેવું.

આપણી પાસે પાંચ કામ છે.

(૧) અસ્પૃશ્યતાનિષેધ, (૨) દારૂનિષેધ, (૩) મહાસભાના સભાસદ મેળવવા, (૪) તિલક સ્વરાજ ફાળો ઉઘરાવવો, (૫) રેંટીયા દાખલ કરવા.

આમાંના એક પણ કામને સારુ બાપણની જરૂર નથી.

અસ્પૃશ્યતા મટાડવા માટે આપણે ભંગી ઇત્યાદિની સેવા કરવી, તેમને. [illegible] જવું, તેમની સ્થિતિ સુધારવી.

દારૂનિષેધને સારુ દારૂની દુકાનો પાસે ઉભા રહી જનારાને વિનયપૂર્વક ચેતવવા. છતાં જવા ઇચ્છે તો જવા દેવા. દરેક ન્યાતે મદ્યપાન વિરુદ્ધ ધારા પસાર કરવા ને તેનો ભંગ કરનારનો બહિષ્કાર કરવો.

બહિષ્કાર એટલે ધોબી હજામ વગેરે બંધ કરવા એ નહિ. બહિષ્કાર એટલે તેને ત્યાં પાણી ન પીવું, તેને ત્યાં વિવાહવહેવાર ન રાખવો. તેને ત્યાં જમણવહેવાર ન રાખવો. બહિષ્કાર બે પ્રકારના છે: એક સભ્ય ને બીજો અસભ્ય. સભ્ય બહિષ્કારનું મૂળ પ્રેમ છે, અસભ્યનું મૂળ તિરસ્કાર છે. અસભ્ય બહિષ્કારનું બીજું નામ તિરસ્કાર છે. અસભ્ય બહિષ્કાર શાન્તિમય અસહકારમાં હરામ છે, ત્યાજ્ય છે. સભ્ય બહિષ્કારમાં સેવા ન લેવાનો, સંગ ન કરવાનો ભાવ છે. અસભ્ય બહિષ્કારમાં દંડ દેવાનો, દુઃખ દેવાનો ભાવ છે. દારૂ પીનારને આપણે દંડ નથી દેતા, પણ તેનો સંગ તજી આપણું દુઃખ પ્રદર્શિત કરીયે છીએ. સંગ તજવો એટલે પાણી, ભોજન અને બેટીવ્યવહાર તજવો. પણ કોઇની સેવા બંધ કરવી એ નિર્દયતા છે. દવાદારૂ સહુને સારુ છે. હજામ, ધોબી, વાહન વગેરે સાર્વજનિક સેવા સારા

તમારા બધાને સારુ છે. ઢાલમ, મીઠી, પખાલી ઘર ન પૂછે. મુનીને પણ બાળી પીવાનો હક છે. આમ આચારમાં વચ્ચે વિવેક કરતાં શીખશું તેમ સ્વરાજ વહેલું આવશે. દારૂનિષેધમાં બહિષ્કારનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા જોઉં છું. તેથી બહિષ્કારનો આટલો વિચાર કર્યો. ઘણી જગ્યાએ અસભ્ય બહિષ્કારનાં ફળ કડવાં આવ્યાં છે. અસભ્યતામાત્રનો ત્યાગ કરવામાં આપણું જોર રહેલું છે. દારૂની ટેવ પડ્યા પછી તે એટલે સુધી માણસને ગુલામ બનાવે છે કે તે માણસ દયાને પાત્ર બને છે. ને દયાથી જ આપણે તેવાઓને સુધારી શકશું.

દારૂની દુકાનવાળાનો પણ તિરસ્કાર ન કરીએ. તેને લાંબા કાળનો ધંધો છોડવો એ સહેલી વાત નથી. તેને બીજો ધંધો સૂઝવો જોઈએ, આવડવો જોઈએ. હું સમજાવી શકું તો દારૂના પીઠાવાળા બધાને પીંજનારા, કાતનારા ને વણનારા બનાવું. તેમાંથી તેઓને પૂરું આજીવિકા મળી રહે તેમાં લવલેશ શંકા નથી. દારૂનું પીઠું ચલાવવાના કામમાં બૈરાંછોકરાં કામ ન કરી શકે; કાતવાવણવામાં બધા મદદ કરી શકે. એટલે કોઈને કોઈનું પેટ ભરવાપણું રહેતું નથી. સહુ પોતાનો ફાળો ઓછોવત્તો આપી શકે છે.

મહાસભાના સભાસદો ભરાવવા, તિલક મહારાજના સ્મરણાર્થે દ્રવ્ય એકઠું કરવું અને ચરખા દાખલ કરવા એને માટે સભાની જરૂર નથી, પણ અનેક સ્વયંસેવકોએ ઘેર ઘેર ભટકવું જોઈએ. જ્યાં સુધી એ પ્રમાણે કામ નહિ થાય ત્યાં સુધી જૂન માસ સુધીની યોજના પાર નહિ પડે.

આપણને વાતો કરવાનો પણ અવકાશ નથી. હું તો મારા દાખલામાંથી સમજું છું કે એક ક્ષણ પણ વાતમાં જાય છે, દર્શન દેવામાં જાય છે અથવા આળસમાં જાય છે તો તે પાછી નથી મળતી. આપણને અત્યારે નથી હર્ષનો વખત રહ્યો, નથી શોકનો. જેઓએ કાર્ય કરવાનો રસ ચાખ્યો છે તેઓને તો હું જરૂર કહેવા ઈચ્છું છું કે તેમણે એક ક્ષણ પણ નકામી ન જવા દેવી. ક્ષણ આપણી નથી; તે આપણે દેશને આપી ચૂક્યા છીએ.

રેંટીયાનો અર્થ

રેંટીયો દાખલ કરવાનો અર્થ એટલો જ નથી કે તે બધાં કુટુંબમાં દાખલ થયો એટલે રેંટી
થયું. ખરો અર્થ તો એ છે કે તે બરોબર ચાલે અને તે કુટુંબ ખાદી પહેરતું થઈ જાય. અસ
દરેક રેંટીયો ઓછામાં ઓછા ચાર કલાક ચાલવો જોઈએ. એક કલાકના આપણે ઓછામાં ઓછા ત્રણ તોલા ગણીએ, ને તે પ્રમાણે દરેક રેંટીયા દીઠ સૂતર દરેક ગામમાં નીકળવું જોઈએ. ત્યારે રેંટીયા ચાલે છે એમ ગણાય. પ્રજાનું આળસ છોડવાની આ વાત છે. દરેક જણે ભાર ઉઠાવવામાં ફાળો ભરવાની આ વાત છે. તે કંઈ કેવળ રેંટીયા બનાવ્યે જ થઈ જવાનું નથી.

આમ જ્યારે નિશ્ચય-

એક મિત્રની સાથે હું વાત કરતો હતો. તેણે રેંટીયાને પ્રધાનપદ આપ્યું તેનું કારણ મેં પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું, રેંટીયો આપણને આર્થિક સ્વતન્ત્રતા તો આપશે જ, લોકોને સ્વાશ્રયી બનાવશે જ, પણ સર્વથી વધારે સેવા તો એ કરશે કે તેથી સ્ત્રીપુરુષ બન્નેને નિરાંતે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળશે ને બધા શાન્ત તથા પવિત્ર થશે. જેઓ નિરન્તર રેંટીયો કાંતશે તેમના હૃદય પર એવી ભારે છાપ પડશે કે તેવી બીજા કશાની નહિ પડે.

કોણ જોડાઈ શકે ?

એક મિત્ર પૂછે છે, 'મહાસભામાં સહકારી પણ સભાસદ થઇ શકે?' જેઓ મહાસભાના બંધારણને કબૂલ કરે તેઓ સહકારી હોવા છતા સભાસદ થઈ શકે. તેમનાથી પ્રતિનિધિ ન થવાય એવો મારો અભિપ્રાય છે.

રાષ્ટ્રીય વાવટો

તે જ મિત્ર કહે છે કે રેંટીયા ઉપર બધાની શ્રદ્ધા નથી, ઘણાને તેની શક્તિ વિષે શંકા છે, તો પછી હિન્દી વાવટા પર કંઇ બાજું ચિહ્ન ન મુકી શકાય? તેમણે ઉંકાર સૂચવ્યો છે. હકીકત એમ છે કે દરેક નિશાનીનો કોઇને કોઈ તો વિરોધ કરશે જ. પણ કરોડો હિન્દુમુસલમાન કબૂલ કરે એવી શક્તિ રેંટીયો જ છે. ૐકારમાં ભલે અર્ધચન્દ્ર હોય છતાં બધા મુસલમાન તે કબૂલ ન જ કરે. પ્રજાના વાવટામાં ધર્મની સંજ્ઞા ન મુકવી જોઇયે એવી મારી ખાતરી છે.

ખિલાફત 'નોટ'

ખિલાફતની એક રૂપીયાની પહોંચ નોટ તરીકે વપરાય છે એ વિષે મેં કંઇ જ નથી લખ્યું એમ કહી એક મિત્ર ઠપકો આપે છે. તે વિષે ખિલાફત કમિટીએ ચાંપતા ઉપાયો લીધા હતા એમ હું જાણતો હતો તેથી મેં કંઇ લખ્યું નથી. મારી પાસે આર્ય ફરીઆદ પહેલી જ આવી છે. હજારો રૂપીયાની પહોંચો વેચાઈ ગઇ છે. કોઇ જ માણસે હજુ તેને નોટ તરીકે વાપરતા હશે. શરૂઆતમાં તેવી ભ્રમણા પડી હતી. તેથી કમિટી જ નુકસાન થવા લાગ્યું, એટલે કમિટીએ જ સખત ઉપાયો લીધા હતા.

રામરાજ્યનો અનર્થ

૫ એ જ મિત્ર રામરાજ્યનો અક્ષરાર્થ કરી પૂછે છે કે જ્યાં સુધી દશરથ અને ર પેદા ન થાય ત્યાં સુધી કંઇ રામરાજ્ય મળે ? આપણે તો રામરાજ્યનો અર્થ સ્વરાજ ધર્મરાજ્ય, પ્રજાસત્ય કરીયે છીયે. તેવું રાજ્ય તો જ્યારે પ્રજા ધર્મિષ્ઠ અને વીર્યવાન બને ત્યારે જ સંભવે. પ્રજા ધર્મવાળી બને એવો મહાસભાનો, સહુ અસહકારીઓનો પ્રયાસ છે. જો પ્રજાને કોઇ એક રાજા જ છોડવવાનો હોય તો પ્રજા તેની ગુલામ બ પણી જાશે તે મહદ્ગુણી હોય. આપણે તો રાજ્યતન્ત્ર—રાજ્યનીતિ બદલવા મથી રહ્યા

તા. ૨૨-૫-૧૯૨૧

પછી આપણા નોકર તરીકે અંગ્રેજોને રહો કે હિન્દી એ ફીકર કરવા જેવી વાત નથી. આપણે અંગ્રેજી પ્રજાને બદલવાનો પ્રયાસ પણ નથી કરતા. આપણે આપણને બદલવાનો પ્રયાસ કરવા મથીએ છીએ.

દક્ષિણ આફ્રિકા

તે જ ભાઇ દક્ષિણ આફ્રિકાનો દાખલો આપી લખે છે કે જેવી દશા ત્યાં થઇ એવી અહીં નહિ થાય? ત્યાં લડ્યાં, છૂટ્યા, છતાં આજે હતા એવા થઇ રહ્યા. આમાં ગેરસમજ છે. જે કાયદા ફેરવવા સારૂ લડ્યા હતા તે ફેરવાયા જ. ત્યાંની સડેલ રાજ્યપદ્ધતિ બદલવાની ન હતી, અમુક કાયદાની સામે જ હતી. રોલેટ કાયદો નાબુદ થઈ ગયો હત તોપે બીજાં દુઃખો રહી જાત; છતાં સત્યાગ્રહનો તે કાયદા પરત્વે જય જ ગણાત. રોલેટ કાયદાનો અમલ તો બંધ થયો જ. ને કાયદારૂપે નથી ભૂંસાયો તેથી ને લેવામાં આપણને બીજી લડત પ્રાપ્ત થઇ તેને અંગે આપણે ખિલાફત ને પંજાબનો ઇન્સાફ મેળવશું ને રાજ્યનીતિ બદલશું તો સેહલું તો થયું જ ગણાશે. પણ સંભવ છે કે ત્યારપછી વળી બીજાં ને નવાં વિઘ્નો આવી પડે, પણ તેથી શું? શૂરાને લડાઇ તો આવ્યાં જ કરે. જ્યારે વિઘ્નો આવે ત્યારે સત્યાગ્રહરૂપી હથિયારની વખાર તૈયાર જ છે, તે વખારમાંથી જે હથિયારની જરૂર હશે તે સત્યાગ્રહીને મળી રહેશે.

ધોળી ટોપી

ધોળી ટોપીને ગાંધી ટોપીનું નામ આપી સંયુક્ત પ્રાન્તના એક કલેક્ટરે સરકારી નોકરોને તે પહેરવાની મનાઈ કરી છે. સીમલામાં ઘણા નોકરો મને મળવા આવ્યા તેમને મેં કહ્યું, 'તમે નોકરીમાં રહેતા છતાં જરૂર તિલક સ્વરાજ્ય ફંડમાં નાણાં ભરી શકો છો ને ખાદીનો પોશાક પહેરી શકો છો. તમારી પરદેશી ટોપીઓને બદલે ખાદીની ટોપીઓ પહેરી શકો છો.' તેઓએ કહ્યું, 'જો અમે ખાદીનાં કપડાં ને ખાદીની ટોપીઓ પહેરીએ તો અમને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકે.' આવાં દુર્બળતાનાં વચન સાંભળી હું દુઃખ પામ્યો. જો ખાદીની ટોપી પહેરવી ગુન્હો ગણાય તો તે ગુન્હો કરી નોકરીમાંથી મુક્ત થવું એ જ યોગ્ય ગણાય. વળી ઘણા નોકરો ખાદીની ટોપી પહેરે ત્યાં તેને કોઈ કાઢી પણ ન શકે, ને કાઢે તો, બેપરવા રહેવું જોઇયે. શું પ્રજામાં એટલું બળ પણ નથી આવ્યું કે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવાં કપડાં પહેરવાની સ્વતન્ત્રતા પણ પ્રજા ન બતાવી શકે? મારી તો ઉમેદ છે કે પ્રજા, નોકરવર્ગ ને બીજો બધો વર્ગ ખાદીની ખાનદાની સમજી ખાદીની ટોપી વગેરેનો ઉપયોગ તો કરશે જ.

શાશ્વત અંગ

અસહકારનું એક અંગ ક્ષણિક છે ને બીજું શાશ્વત છે. શાશ્વત અંગ તો સૌ કોઈને લાગુ પડે છે. સ્વરાજ મળ્યે ખાદીનો ત્યાગ કરી પરદેશી કાપડ નહિ પહેરીએ, સ્વરાજ મળ્યે દારૂ ફરી પીતા નહિ જ થઈએ; સ્વરાજ મળ્યે કેળવણીની પદ્ધતિમાં જે ફેરફારો કરી

ય જાયે તે બંધ નહિ કરીયે. સ્વરાજ મળ્યે સરકારી અદાલતોમાં ને નિશાળોમાં જવામાં ધર્મ નહિ સમજીયે, સરકાર તરફથી માન લેતાં અપમાન નહિ માનીયે.

વસઈનું વ્યાખ્યાન*

તમારો પ્રેમ મને અહીં ખેંચી લાવ્યો છે. હું દિલગીર છું કે તમારી વચમાં હું ઘણો વખત નહિ રહી શકું. પ્રમુખ સાહેબની રજાથી મારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે હું ટૂંકામાં કહી જઈશ.

પહેલાં મારે મુળશી પેટા વિષે જ બોલવું જોઈયે. મને દુઃખ થાય છે કે હજી સુધી હું ત્યાં જઈ આપણા ભાઈઓની તકલીફ જાતે અનુભવી નથી શક્યો. મને તેની વિગતો વિષે ઓછી માહિતી છે. હું છાપાં વાંચ્યે જ વાંચવા પામું છું. જે વિષે હું બહુ ન જાણું તે બાબતમાં કંઈ પણ બોલતાં કે લખતાં હું સ્વાભાવિક રીતે અચકાઉં. છતાં વિગતોમાં ઉતર્યાં વિના મેં 'યંગ ઇન્ડિયા'માં મારા વિચારો દર્શાવ્યા છે. મુળશી પેટાથી સત્યાગ્રહીઓના જે પ્રતિનિધિ આવેલા છે તેમને હું મારી દિલસોજી જાહેર કરું છું. પોતાના હક માટે જે લડતા હોય તેને માટે મને હમેશાં દિલસોજી છે. હું સમજું છું કે મુળશી પેટાના માણસો પોતાની જમીનની માલીકી કાયમ રાખવા લડી રહ્યાં છે. હું તેમના દાવામાં તેમની સાથે છું દેહત્યાગ કરીને પોતાના કબજાની વસ્તુનું રક્ષણ જે લોકો કરે તેમની હું હમેશાં સાથે છું પણ સત્યની ખાતર પણ જે મરવા તૈયાર થાય છે તેની સાથે હું કહી સામેલ નથી થઇ શકતો તે સત્યને ખાતર લડે છે કે અસત્યને માટે એટલો નિર્ણય કરવા પૂરતી જ મદદ તે મારી પાસેથી મેળવી શકે. જ્યારે મુળશી પેટાના લોકોના સત્યાગ્રહ કરવા બાબત મને પૂછવામાં આવેલું ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે ત્યાંના લોકોમાં જો એટલી તાકાત હોય તો તે અખતરો જરૂર કરવા જેવો છે તે તાકાત તેઓ ધરાવે છે એ તેમણે સિદ્ધ કર્યું છે. તેઓ જેટલું મેળવી શક્યા છે તેટલું સારું છે. પણ પૂર્ણ શાન્તિ તો તેઓ હમેશાને માટે નિર્ભય બને ત્યારે જ મેળવી શકે. જે માણસ પોતાની જમીન છોડવા ન માગે તેના પાસેથી કાયદાની મદદથી તે છોડાવવી એ આપણા દેશની સભ્યતા નથી મારી પાસે એક નાનો કેસ હતો. તે માણસની જમીન સાધારણ હતી પણ તેને બચાવવા ખાતર તે માણસ પાછળ દિવાનો થઇ ગયો હતો. જેમ પિતા પોતાના બાળકને વેચવા તૈયાર નથી થતો તેમ જ માણસ પોતાની જમીનથી સ્વાભાવિક રીતે અળગો થવા ન ઇચ્છે. આ આપણો પ્રાચીન સ્વભાવ છે. મને ઉમેદ છે કે આપણી તાતા કંપની મુળશી પેટામાં સત્યાગ્રહીઓ સામે કંઇ પણ નહિ કરે. લોકોને પ્રસન્ન કરીને ભલે મદદ પણ લઈ લે, પણ જ્યાં સુધી એક માણસ નારાજ હોય ત્યાં સુધી કંઈ

---

* વસઇ ખાતે મળેલી પહેલી મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તિક પરિષદમાં આપેલું ભાષણ

પણ પંમડું નહિ લે એમ આશા રાખું છું. લૅંડ એક્વિઝીશન ઍક્ટના આશ્રયથી જમીન લેવી એ વિલાયતી સભ્યતા ભલે હોય. પણ જે સભ્યતાને હું રાક્ષસી ગાણું છું તેની સાથે મને લેવાદેવા ન હોય. માટે જ્યાં સુધી મુળશી પેટાના લોકો શાન્તિથી પોતાની લડત ચલાવે ત્યાં સુધી આખા હિન્દે તેમની સાથે રહેવું જોઈએ.

લછમનસિંહ અને દલીપસિંહની બહાદુરી હું મુળશી પેટામાં જોવા ઈચ્છું છું. આ બન્ને લડવૈયા એક આંગળી ઉગામ્યા વિના નાનકાના સાહેબમાં મહંત નારાયણદાસના પ્રહારો સામે અડગ રહી મરી ગયા. લછમનસિંહ અને દલીપસિંહના મિત્રોએ તે દિવસે તેમને મન્દિરમાં જવા ના કહેલી. મહંત નારાયણદાસે તેમને મારી નાંખવાની તૈયારીઓ કરી રાખેલી. પણ તેમણે જવાબમાં કહ્યું, 'ગુરુ ગ્રન્થસાહેબની સામે અમે માથું મુકાવીશું. તે સ્થિતિમાં મરી જવું એવાં અમારાં અહોભાગ્ય ક્યાંથી? તેમના આ શબ્દો અક્ષરેઅક્ષર સાચા નીવડયા. લછમનસિંહ મન્દિરની અંદર પહોંચી ગયા હતા. તે ગ્રન્થસાહેબની પાસે મસ્તક નમાવી રહ્યો હતો ત્યારે તેને ઠાર મારવામાં આવ્યો. દલીપસિંહ બહાર રહી ગયેલો. નારાયણદાસ તેની કતલ કરવા બહાર આવ્યો દલીપસિંહે તેને કહ્યું, 'તું પાગલ થઈ ગયો છે.' દલીપસિંહ પાસે બરછી હતી. પણ તે તેણે મ્યાનમાં રાખી. તેનું શરીર બધા શીખોના શરીર જેવું કદાવર હતું. તે ઈચ્છત તો બે ત્રણ માણસોને તો ત્યાં જ પૂરા કરી શકત. પણ તે તેના સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ હતું. તે મહાસભાની 'અહિંસા'ની આજ્ઞાથી બંધાયેલ હતો. તે નારાયણદાસને સમજાવતો તેને હાથે જ કતલ થયો. આવા બે જ માણસો ૩૩ કરોડમાં બસ નથી. શીખો જ નહિ પણ હિન્દુ અને મુસલમાનોમાં પણ એવા વીરોની જરૂર છે. લછમનસિંહ અને દલીપસિંહની તાકાત ઓછી ન હતી. પણ તેમણે તલવારથી કોઈના ઉપર અત્યાચાર નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો. મુળશી પેટા વિષે છું આથી વિશેષ નહિ કહું.

નાનકાના સાહેબમાં આ બે ભાઈઓએ જ્યારે ભારેમાં ભારે ખાનદાનીનું કામ કર્યું ત્યારે માલેગાંવનિવાસીઓએ તેટલી જ હેવાનિયત દેખાડી છે. સબ-ઇન્સ્પેક્ટરે ગમે તેટલી ગાળો દીધી હોય, ગમે તેટલા ઘાંચપરોણા કર્યા હોય, તોપણ મહાસભાને જે માન આપતો હોય તેનાથી તેને મારી નાંખવાનું ઘોર કૃત્ય ન જ કરાય. મહાસભાના અનુયાયીઓની ૧૯ પ્રતિજ્ઞા છે કે હિન્દને આઝાદ કરવા અમે કોઈને મારશું નહિ જ, પણ પોતે મરશું. ત્યાં નારાયણદાસે ઓછી ગાળો દીધી હતી? માલેગાંવમાં આપણા ભાઈઓએ માણસાઈનો ત્યાગ કર્યો. એ રીતે કાંઈ સ્વરાજ ન મળે. હું વકીલ તરીકે નહિ પણ એક હિન્દી તરીકે બોલી રહ્યો છું. શાન્તિનો આપણો દાવો આવાં કૃત્યો બંધ કરીને જ્યારે આપણે સિદ્ધ કરશું ત્યારે અને ત્યારે જ સ્વરાજ મેળવશું, પંજાબનો ઇન્સાફ લેશું, ખિલાફતનો ફેંસલો કરાવશું અને આજે ન્યાયને નામે ચાલતા અત્યાચારો દૂર કરશું. ત્યારે દુનિયા જોશે કે આપણી શાન્તિની તાકાત સામે મોટા વજીરોને પોતાનું કહેલું રદ કરવું પડયું છે, ઓડવાયર અને ડાયરનાં પેનશનો બંધ કરવાં પડયાં છે. ત્યારે તે સમજશે કે આપણી તાકાત નથી.

આયર્લૅંડમાં કે નથી રશિયા કે ઇજીપ્તમાં. આપણી અને તેમની સરખામણી જ ન હોય. તેઓના અસહકારમાં મિશ્રિત પ્રવૃત્તિ રહેલી છે. આપણો આધાર છળ અને ગાળ નહિ પણ સચ્ચાઈ છે. આપણે હમણાં કર આપવાનું બંધ કેમ નથી કરતાં ? કેમકે માલેગાંવમાં રહેલા પાગલ જેવા બીજા પણ પાગલો હિન્દમાં હજી પડેલા છે. જેઓ માનતા હોય કે આ 'શાન્તિ' થી પણ ઉંચું શસ્ત્ર આપણી પાસે પડેલું છે તેમને હું દૂર રહેવા અરજી કરું છું. ઓછામાં ઓછું તેઓ આ હીલચાલની પ્રગતિમાં દખલ તો ન જ દે.

આ મહારાષ્ટ્રની સભા છે. મહારાષ્ટ્ર વિષે મારી આશાઓ હું આગળ જાહેર કરી ચુક્યો છું. મારી તેનામાં જે શ્રદ્ધા હતી તે હજી કાયમ છે. જ્યારે તેને આ હીલચાલમાં પૂરો વિશ્વાસ બેસશે ત્યારે હું જાણું છું કે મારું કાર્ય પૂરું થશે. જેટલું બલિદાન અને જ્ઞાન મહારાષ્ટ્રમાં રહેલાં છે તેટલાં મેં બીજે ક્યાંયે નથી જોયાં. જ્યાં જ્ઞાન અને બલિદાનનો સમાગમ થાય છે ત્યાં યજ્ઞ સંપૂર્ણ થાય છે. તે યજ્ઞ જ્યારે મહારાષ્ટ્ર ખરા ઉત્સાહથી આરંભશે ત્યારે મારા જેવા પ્રાકૃત મનુષ્યોની આ દેશને અને આ હીલચાલને અપેક્ષા નહિ રહે. જ્યાં સુધી તે જાગૃત નથી થયું ત્યાં સુધી જ મારે ફરવાપણું રહે છે. મને ઘણા કહે છે કે મહારાષ્ટ્ર પાછળ છે. હમણાં તે સાચું છે. મહારાષ્ટ્રમાં જ્યારે થોડી વધારે શ્રદ્ધા આવી જશે ત્યારે તેની શક્તિ આપોઆપ સિદ્ધ થશે. સૂર્યના ઉદયનો જેમ ઢંઢેરો નથી પીટાતો તેમ જ મહારાષ્ટ્રની જાગૃતિ પોતાની મેળે જણાઈ આવશે. મારી ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે તે મહારાષ્ટ્રને શક્તિ દે કે જેથી તે પોતાનો પૂરો યજ્ઞ આપે. તમારા જેટલી લોકમાન્યની પૂજા કોઈ નથી કરતું. તેઓ સ્વરાજ માટે જ જીવતા હતા, સ્વરાજ માટે જ જેલમાં ગયા અને સ્વરાજનું જ કામ કરતાં તેમણે દેહત્યાગ કર્યો. તમે તેમના સાચા વારસ છો એમ સિદ્ધ કરી બતાવશો તો આ જ વર્ષમાં આપણે સ્વરાજ લઈ અથવા તે લેતાં લેતાં મરી જઈશું. તેટલું કરી શકશો તો હું કહીશ કે તિલક મહારાજ તમારામાં વળી જન્મ્યા. નહિ તો તમે તિલક મહારાજને માટે નાલાયક ઠરશો એમ કહેવા હું રજા લઉં છું.

હિન્દુસ્તાનની ઉન્નતિ જેટલી આ પાંચ છ મહિનામાં થઈ છે તેટલી આગળ કદી થઈ ન હતી એમ તમને જો ખાતરી થઇ જાય તો તમે આ જ વર્ષમાં સ્વરાજ લઈ લેશો. ત્યારે જ તમે તિલક મહારાજના આત્માને શાન્તિ આપશો. અત્યારે તો તેમનો આત્મા દુઃખથી વિસ્મય પામી રહ્યો હશે કે મહારાષ્ટ્રમાં કેમ હજુ શ્રદ્ધા નથી આવી કે તે હિન્દને પોતાની તપશ્ચર્યાથી ઉગારે.

૧ મને ઉમેદ છે કે એકે માણસ આ તપશ્ચર્યાનું વ્રત લીધા વિના અહીંથી ઘેર નહિ જાય. તમે તમારા હાથ ઉંચા કરી દેશો એથી હું મુગ્ધ નથી થવાનો. હું તો પ્રતિમા પૂજું છું. મારે તો તમારા કાર્યની પ્રતિમા જોઈએ, સ્વર્ગસ્થ તિલક મહારાજની નહિ. આપણે સ્વરાજનો સોદો કરીયે છીએ. મને જ્યારે સિન્ધી ભાઈઓએ પૂછ્યું કે, જો આપણે કરોડ રૂપીયા નહિ ભેગા કરી શકીયે તો ? મેં કહ્યું કે તો તમે અને હું સાથે સિન્ધુ નદીમાં ડૂબી

મરશું. હું જાણું છું કે મહારાષ્ટ્રમાં દ્રવ્ય ઓછું છે, પણ તેમાં શક્તિ વધારે છે. તે શક્તિથી તમે ઇચ્છો તો દ્રવ્યનો પણ વરસાદ વરસાવી શકો છો. આ મંડપમાં આ જ પળે તમે શું કરી શકો છો? જો તમારા દિલમાં એક બાબત વિષે આસ્થા ન હોય તો તો તમે સહુને જાહેર કરી દેજો કે 'અમે મહારાષ્ટ્રના જ્ઞાની લોકો ઍન્ડ્રૂઝ અને ગ્રિવને પી ચુકયા પછી માનીએ છીએ કે ગાંધી જે કહે છે તે પાગલપણું છે.' મને એટલું જ દુઃખ થશે કે અસહકાર જ્ઞાનાતીત છે, શ્રદ્ધાતીત નથી. પણ તમારું કર્તવ્ય નક્કી કરવું તમારા હાથમાં છે, હું તો એટલું જ કહીશ કે તમે જે સ્વીકારો તે હૃદયથી સ્વીકારજો.'

॥ ઉત્તરમાં મુસાફરી

ત્રણ મહિના બાદ

ત્રણેક મહિના પછી મારા પત્રો દ્વારા 'નવજીવન'ના વાચકોની હું પાછો ભેટ કરું છું. બીજા કામના રોકાણને લીધે આટલા દિવસ ગાંધીજી જોડે જવાનું ભાગ્ય મને નહોતું મળ્યું. દરમિયાન ભાઇ 'રામાનુજે' ઠેકઠેકાણેની હકીકતોનાં સુન્દર બયાનો 'નવજીવન'ને આપ્યાં છે.

વાયવ્ય પ્રાન્તમાં અમે છ મહિને આવ્યા. લોકોનો ઉત્સાહ વધેલો લાગ્યો, પણ વ્યવસ્થાશક્તિમાં ઝાઝો સુધારો ન જણાયો. રાત્રે ગાંધીજીનો નિદ્રાભંગ હજી ભાગ્યે જ થાય છે, પણ સ્ટેશનો પર ભીડ, પોકારો અને બીજા ઉતારુઓની સગવડ પ્રત્યે દુર્લક્ષ વગેરે દોષોમાંથી હજુ આપણે છૂટયા નથી

રોટલાના ત્રાસ

બોરીબંદર પર રાત્રે હું જેમ તેમ નોકરોના ડબામાં જગા મેળવી શકેલો. નોકરો કેમે માને જ નહિ કે હું 'નોકર' હોઉં. પણ 'હું ગાંધીજીનો નોકર છું' એવી ખાતરી મળ્યા પછી મને તુરત તેમણે દાખલ કર્યો અને કહ્યું, 'અમે ગાંધીજીના ગુલામ છીએ.' બીજે દિવસે તેમની દૃષ્ટિ ફેરવાઈ. લોકોનાં ટોળેટોળાં સ્ટેશન ઉપર આવતાં હતાં અને પેલાઓને પૂરી શાક લેવાને ડબામાંથી બહાર નીકળવું ફાવતું ન હતું. બપોરે બાર વાગ્યા પણ પેલાઓ કશું પામ્યા ન હતા! મારી આંખ મીંચાઇ એટલે પેલાઓ અમારે વિષે કડવાં વચનો કાઢવા લાગ્યા. મેં બેઠા થઇ મારી પાસે જેટલું કંઇ ખાવાનું હતું તે તેમને ઠાલવી આપ્યું. ને પાછી આંખ મીંચી. એટલે પેલાઓએ પાછી વાતો કરવા માંડી. એકે કહ્યું, 'જો કાલે તો તું આને ડબામાં પેસવા નહોતો દેતો. પેસવા ન દીધો હોત તો આજે શા હાલ થાત? એણે ખાવાનું આપ્યું તો આપણે પામ્યા, નહિ તો ભૂખ્યા જ મરવાનું હતું ને?' બીજાએ જવાબ આપ્યો, 'શા સારુ? ગાંધી અને ગાંધીના કોઇ પણ માણસોને પેસવા ન દીધાં હોત તો બન્નેય પૂરી શાક મળે?'

મુસાફરોની તકલીફનો આથી ખ્યાલ આવશે. કાનપુરના સ્ટેશન આગળથી અમે દસબાર વાર પસાર થયા હઈશું, છતાં આ વખતે પણ હજારોનાં માથાં એકબીજા ઉપર ધક્કામુક્કી કરતાં ગાંધીજીના ડબા ઉપર ધસારો કરતાં હતાં. આપણી વ્યવસ્થાશક્તિની ન્યૂનતા અને ભક્તિની ઘેલછા જ મહાસમિતિને સવિનય ભંગની સલાહ આપતાં અટકાવે છે. માલેગાંવનાં ધાડાંએ આ જ પ્રકારનાં હશે. આજે તો સ્થળે સ્થળે કેવળ શાન્ત કાર્યમાં જ પરાયણ રહેવાની તથા તેમ કરવાની સૌને સલાહ આપવાની દરેક જણની ફરજ છે. શાન્તિ વિના સ્વરાજ આઘું જશે એ તો આજે સૌને ચોકખું ચાંદરણા જેવું ભાસી જવું જોઈએ.

અલાહાબાદ મ્યુનિસિપાલિટી

અમારા ગયા પહેલાં અલાહાબાદમાં જરાક ખળભળાટ મચેલો. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીના કેટલાક ઉત્સાહી સભ્યોને બીજી મ્યુનિસિપાલિટીની માફક ગાંધીજીને માનપત્ર આપી ગાંધીજીના કાર્યને માટેની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા થઇ. તેમણે ઠરાવ મુકયો. વિરુદ્ધ મતે તે ઉડી ગયો. એટલે લોકોએ ભેળા થઇને ઠરાવ કર્યો કે કેટલાક 'શહેરી બાપ ઓ'—'જામે જમશેદ' જેવા પત્રોનો 'City Fathers'ને માટેનો શબ્દ વાપરી લઉં ?—ગાંધીજીને માન ન આપે તો 'શહેરી બચ્ચાઓ'એ તો જરૂર આપવું. એટલે કિસાનોની પરિષદ્ હતી તેમાં જ ગાંધીજીને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. પ્રતાપગઢ, ફૈઝાબાદ, બરેલી વગેરે જીલ્લાઓમાં સભાબંધીના હુકમો હોવાને લીધે પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂએ કિસાનોની પરિષદ્ અલાહાબાદમાં જ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. પરિષદ્ ચાંદનીમાં ખુલ્લા મેદાનમાં બેઠી હતી. હજારો ખેડૂતો ગામડાંમાંથી ઉભરાયા હતા. પંડિત મોતીલાલજીએ ખાદીના કપડા ઉપર લખાયલું સાદું માનપત્ર ગાંધીજીને વાંચી સંભળાવ્યું તેના ઉત્તરમાં કહેલાં વચનોમાંના અગત્યનાં અહીં ટાંકું છું:

“હું આજે પહેલીવાર અહીં નથી આવ્યો, ઘણી વખત આવી ગયો છું; બલ્કે હું તો અહીંનો પુરાણો રહીશ બની ગયેલો કહેવાઉં. પણ જેમ બીજી મ્યુનિસિપાલિટીઓ મને આવકાર આપી તે તે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અમારી સાથે છે, કે નહિ તે ખાતરીપૂર્વક બતાવી આપે છે તેમ તમે પણ બતાવવાનો વિચાર કર્યો. અહીંના સભ્યોએ માન્યું કે મ્યુનિસિપાલિટીને રાજદ્વારી બાબત સાથે કશો સંબન્ધ નથી એટલે રાજદ્વારી કામોમાં પડેલા મારા જેવાને માન આપવું ન જોઇએ. આ દલીલ ઠીક છે. પણ આપણે તો આજે જોઈ રહ્યા છીએ કે મ્યુનિસિપાલિટીને રાજદ્વારી કામમાં મ્હોં ઘાલ્યા વિના છૂટકો નથી. મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની તાકાતનો ઉપયોગ કરે તો જ આપણે સ્વરાજને માટે લાયક થઇએ. પણ અલાહાબાદની મ્યુનિસિપાલિટી સ્વરાજને પન્થે આસ્તેકદમ ચાલશે એમ લાગે છે. તેણે જે કામ કર્યું તે મારી સામે કશી અદાવતથી નથી કર્યું એમ સમજીને કર્યું. આજકાલ જે મ્યુનિસિપાલિટી માનપત્રો આપી રહી છે તે નાની છે, અલાહાબાદ જેવી મોટી નથી. પણ વાત તો એ છે કે નાની મ્યુનિસિપાલિટીથી જે કામ થાય છે તે મોટીથી નથી થતું,

કારણ મોટી મ્યુનિસિપાલિટી એવી કઠણ પદ્ધતિને, વશ થઇ જાય છે કે તે સ્હેજે તેના ચોકઠામાંથી નથી નીકળી શકતી.

"પણ મ્યુનિસિપાલિટીની સાથે આપણે ઝગડો નથી કરી શકતા. એવાં તોફાનોમાં પડીશું તો આપણે આપણી મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ કરેલાં ફરમાનો ભૂલી જવાના. આપણે તો આ વર્ષમાં ત્રણ વાતો સિદ્ધ કરવાની છે, અને તે માનપત્રોથી, મગજો પકવવાથી કે જલસા કર્યાથી ન મેળવી શકીયે. સાચી સરકાર તો આપણે છીયે અને જ્યારે મહાસભાનું ફરમાન થયું છે કે અમુક જ કાર્ય કરવું ત્યારે તે છોડીને આપણે બીજું કાંઇ કાર્ય નથી કરી શકતા. આપણે જલસા છોડીશું, ગાનતાન છોડીશું, માનપત્રો આપવાનું છોડીશું તો સ્વરાજ નથી રોકાવાનું, પણ મહાસભાએ સોંપેલું કામ છોડીશું તો સ્વરાજ જરૂર રોકાશે.

અલાહાબાદ ફકીરાબાદ

આબકારપત્રમાં કહ્યું તેમ અલાહાબાદને તમે ખરૂ ફકીરાબાદ બનાવશો તો સ્વરાજ તુરત લઇશું અહીં આવ્યા છો તેમાંના કેટલાએ કમિટીમા નામો દાખલ કરાવ્યાં છે? (પં. જવાહરલાલ: 'બધાએ.' ગાંધીજીએ આનન્દ પ્રગટ કર્યો.) ફકીરાબાદ પૈસા કેમ ઉઘરાવે એ પ્રશ્ન તમે કર્યો છે અને તો એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ ભાસે છે. આ તો ત્રિવેણીસ્થાન છે. ત્રિવેણીના પવિત્ર સ્થાન પ્રયાગજીમા લાખો માણસો યાત્રાળુ તરીકે આવે છે. હું જ્યારે જગન્નાથપુરીમાં ગયો ત્યારે જ મેં વિચાર કરી લીધો હતો કે આપણાં યાત્રાનાં સ્થાનો યાત્રાળુઓ પાસેથી નાણાં એકઠા કરી સ્વરાજ મેળવવામા ભારે મદદ કરી શકે છે. અહીંના તીર્થક્ષેત્રમાંથી વાયવ્ય પ્રાન્તનો ફાળો તો તમે સ્હેજે એકઠો કરી શકો."

આ પછી ગાંધીજી રેંટીયા અને સ્વદેશી વિષે બોલ્યા હતા, અને માલેગાવના ગુન્હા ઉપર સખત ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા: "આપણામા ફાંસીએ ચડવાની તાકાત આવવી જોઇએ. મને કે પંડિતજીને પકડે તો અમને સ્વરાજ લાગે છોડાવજો, તોફાનથી છોડાવવા ઇચ્છતા નહિ. માલેગાવે આપણને ભારે ધડો આપવો જોઇયે. ત્યાંના લોકોએ મહાસભા અને ખિલાફત કમિટીને નામોશી લગાડી છે, ઇશ્વરનું અપમાન કર્યું છે."

મહમદઅલીને શીદને પકડશો?

મૌ. મહમદઅલીના અફઘાન હાક વિષેના કેટલાક સ્પષ્ટ ઉદ્ગારોથી સરકાર ચીડાઇ છે અને તેમને પકડવા માગે છે એવી અફવાઓ જ્યાં ત્યાં ઉડી રહી છે, તેને ઉદ્દેશીને ગાંધીજી બોલ્યા:

"સરકાર ભાઈ મહમદઅલીને શા માટે પકડવા માગે છે? તેઓ જે કહી રહ્યા છે તે જ હું પણ કહું છું. જો તેઓ કહે કે અમીર ચડી આવે તો એક પણ હિન્દુ કે મુસલમાન બ્રિટિશ સલ્તનતને મદદ નહિ દે, તો હું પણ તે જ કહી રહ્યો છું. હું અફઘાનોથી નથી

ડરતો. હું કોઇથી પણ ડરતો હોઉં તો હું નાલાયક છું. હું સાત કરોડ મુસલમાનથી ડરું તો નાલાયક છું. ઇન્સાનથી ડરવું એ તો સ્વરાજ માટેની નાલાયકી સૂચવે છે. સાત કરોડ મુસલમાન શા માટે હિન્દુઓથી ડરે ? કોઈ ધર્મ ડરવાનું નથી શીખવતો. અમીરને હું એટલું જરૂર કહું કે આ સલ્તનત અમારી વાત ન સાંભળે, અમારી માગણી હક્કપૂર્વક ન જ સ્વીકારે તો અમે તેને મદદ ન દઇયે. મારામાં, આપણામાં, આજે એટલી તાકાત નથી કે સિપાઇઓને આપણે સમજાવી શકીયે; કારણ તેઓએ પોતાનો ગુસ્સો નથી રોકયો. એટલે સિપાઇઓને સરકારની બાજુએ રહીને લડતા અટકવાની હું આજે સલાહ ન આપી શકું, પણ જે સલ્તનતને આપણે મિટાવવી છે તેને નભાવવામાં આપણે શા માટે મદદ કરીયે ? મહમદઅલીને પકડે તોપણ તમે તેમને સુખે જેલમાં જવા દેજો. તમે તેમને જેલમાં ન જવા દેવા માટે તોફાન કરશો, કાયરતા બતાવશો, તો તમે એમને લજવશો, ખુદાને લજવશો. મારા ઉપર તમે જરા પણ મહોબ્બત રાખતા હો, ખિલાફત પંજાબના મામલાનો આ જ વર્ષમાં ફેંસલો કરવા માગતા હો, તો તમે તોફાનની વાત ભૂલી જાઓ. તમે તેટલું પણ કરવા તૈયાર ન હો તો તમે સ્વરાજ માટે લાયક નથી, હું પણ લાયક નથી."

ખિસાનોની પરિષદ જોવાની તો અમને તક ન મળી, કારણ પૂ. પંડિત માલવીયાજીનો પત્ર આવવાથી ગાંધીજીને બીજે જ દિવસે સીમલા જવાનું નક્કી થયું. સીમલા વિષે ગાંધીજી તો ઘણુંયે લખી ચુક્યા છે. બીજું કેટલુંક હું આવતા પત્રમાં લખીશ.

શાંતિકુટી, સીમલા

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૨૯-૫-૧૯૨૧

§ સરહદ પરના ભાઈઓ

સરહદના પ્રાન્તમાં વસતા પંજાબી ભાઇઓ આખા હિન્દુસ્તાનની સહાનુભૂતિને પાત્ર છે. તેમની ઉપર પાડોશમાં વસતી સરહદ પરની જાતિઓની અવારનવાર ધાડો પડવાની હમેશાં ધાસ્તી રહે છે. તેઓ રક્ષણના સાધન વગરના છે અને મને હકીકતો મળી છે ત્યાં સુધી તો સરકાર પણ એમનું કશું રક્ષણ કરતી જણાતી નથી. આજકાલ તો એ બાજુના સરકારી અમલદારોનો લગભગ એવો જ શિરસ્તો પડી ગયેલો જણાય છે કે ફરીઆદ કરવા આવનારને 'અલી ભાઇઓ પાસે જાઓ' અગર તો 'ગાંધી પાસે જાઓ' એમ સુણાવી દેવું ! જો સરહદનો પ્રાન્ત અમારે સુપરત

હોત તો અમે શું કરત એ તો મારી આગળ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. અમારા હાથ નીચેના જીલ્લાઓની નિઃશસ્ત્ર વસ્તીનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્નમાં અમે અલબત્ત અમારા પ્રાણ મોંઘા કરત.

વળી સ્વરક્ષણને સારૂ અમે વસ્તીને જરૂરી જણાત તો હથિયારબંધ પણ બનાવત. પણ એથીયે વધુ તો અમે સરહદ પરની એ ધાડપાડુ જાતિઓનાં મન હરી લઇને તેમને લૂંટારા મટાડી ભરોસાપાત્ર પડોશીઓ બનાવી મુકવા મથત.

પણ અત્યારે તો છે તે સ્થિતિનો વિચાર કરવો રહ્યો. મારી તો એવી જ માન્યતા છે કે ત્યાં પણ હિન્દુઓ અને મુસલમાનો એકબીજા તરફ ભાઇચારાની જ લાગણીથી જ જોનારા છે, અને ત્યાંનો કોઇ મુસલમાન પોતાના-હિન્દુ ભાઇ સામે ધાડપાડુઓને મદદ કરવાનો દ્રોહ કરનારો નથી. આમ સરહદની આ તરફની બાજુની મુસલમાન વસ્તી પેલીમેરની ધાડપાડુ જાતિઓ સામે એકંદર વસ્તીનું રક્ષણ કરવામાં ઓછી મદદરૂપ થઇ પડે તેમ નથી.

સરહદ પરની જાતોને વિષે પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. મારી નજરમાં તો તેઓ પણ સમજુ બનાવી શકાય એવા છે. તેઓ ખુદાથી ડરનારા છે અને લૂંટ પણ કેવળ મોજને ખાતર નથી કરતા. હું તો એટલે સુધી માનું છું કે આખા દેશભર આજે જે આત્મશુદ્ધિનો મોજો પ્રસરી રહ્યો છે તેની પવિત્ર અસર નીચે તેઓ પણ તેમની મેળે જ આવી રહ્યા છે.

આવી જાતોને સુધારવાનું કામ સહેલું નથી. તેમાં વખતનો ભોગ તેમજ માણસની ધીરજની કસોટી રહેલી છે એ હું જાણું છું. વળી આવી વાત જેમની માલમિલકત પ્રત્યક્ષ લૂંટાઇ છે અગર તો સગાંવ્હાલાં ખૂંચવી જવામાં આવ્યા છે તેમને ઝાઝી દિલાસારૂપ ન જ નીવડી શકે એ પણ દેખીતું છે.

છતા આ મુશ્કેલીનું મૂળ તપાસવા જતાં પણ તે એનાં એ જ કારણોમાંથી જડી આવતું માલુમ પડશે. આપણે અંગ્રેજોથી ડરતા થયા અને ત્યારથી જ ગુલામ બન્યા. આજે સરહદના લોકોથી ડરીયે છીયે અને આપણી ગુલામીભરી નબળાઇમાં સન્તોષ માનીને અંગ્રેજ આપણું એમના હાથથી રક્ષણ કરે છે તેને સારૂ આભારનાં આંસુ આણીયે છીયે. મારે હિસાબે તો કોઇ પણ સ્વમાન સમજનારા માણસને માટે એથી વધુ મોટી નામોશીની સ્થિતિ બીજી કોઇ જ નથી કે જેમને તે પોતાને ભરખનાર માને છે તેમના જ ઉપર તેને પોતાની અગર પોતાના કુટુંબની સલામતી

કે સંરક્ષણનો આધાર રાખવો પડે. એ રીતે મારા પુરુષાતનને ખરસી કરીને મારી સલામતી મેળવવા કરતાં તો હું મારી અને મારાં સર્વ સગાવ્હાલાંઓની હોળી થયેલી બહેતર સમજું. આ બધી નાદારીની અને ડરકણુપણાની લાગણી જ આપણામાં આપણે આપણા રોજના વહેવારમાંથી ઇશ્વરને રૂખસત આપી દીધાથી પેઠી છે. આપણે આપણાં કામકાજમાત્રમાં ઇશ્વરને વિસારી મુક્યો છે. આપણે કેવળ નાસ્તિક બની ગયા છીયે. આપણે માનતા થઈ ગઇ ગયા છીયે કે આખર સરવાળે પશુબળ એ જ એક આપણને ઉગારશે. પશુબળની સામે ઉભા રહેવાનો પ્રસંગ આવતાં જ આપણે આપણું બધું તત્વજ્ઞાન વીંટાળી મુકીયે છીયે. ઉગ્યાથી આથમતા સુધીનું આપણું જીવન ક્યાંયે ઇશ્વિરનું ભાન કરાવતું નથી. જો આપણને ઇશ્વિરમાં લગીરે શ્રદ્ધા ઉપજે તો આજે જ આપણે સરહદના લોકો જોડે ભાઇચારો થતો જોઇ શકીયે. તેમ કરવા જતાં અલબત્ત આપણે પ્રસંગોપાત આપણી ઇજ્જતના કરતાં આપણી માલમિલકત અને કોઇ પ્રસંગે આપણી જાન સીફે રાજીખુશીથી આપી દેવા તૈયાર થવું પડે. સરહદ ઉપર વસતા આપણા એ પાડોશીઓ સાવ હિંસક પશુ જ છે અને માણસજાતની વધુ મુલાયમ લાગણીઓને ઝીલવાને કેવળ નાલાયક જ છે એમ માની લેવાની આપણે ચોકખી ના પાડવી જોઇયે.

આમ આપણું સ્વમાન સાચવીને આ ગુંચનો ઉકેલ કરવાના બે રસ્તા આપણી સામે રહે છે. એક તો લૂંટફાટ કે હુમલા સામે આપણા જાનમાલનું ગમે તેટલું નબળાઇભર્યું પણ રક્ષણ કરવાને આપણે કમર બાંધવી, અથવા તો ઉદાત્ત ભાવનાને ઝીલવાની માણસજાતની કુદરતી પ્રેરણાશક્તિમાં વિશ્વાસ ધરી એ સરહદ પરના ભાઇઓને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો. મને તો લાગે છે કદાચ આ બન્ને માર્ગ આપણે એકીવારે લેવા વારો આવે. ગમે તેમ થાય તોપણ ત્રીજા અને હલકા માર્ગથી તો આપણે બચવું જોઇયે. તે માર્ગ એ કે બ્રિટિશ બંદુકો અને બ્રિટિશ હથિયાર આપણી વહારે રહીને આપણને આફતથી બચાવે. એ રસ્તો ચોકખો રાષ્ટ્રીય આપઘાતનો જ છે.

વળી મારાં લખાણ સરહદ પરના એ ભાઇઓને પહોંચતાં હોય તો એમને પણ હું તેમની જરીપુરાણી આદતો છોડી દેવા વીનવું. હું એમને સમજાવું કે જે પેગંબરના નામને તેઓ બીજા બધાં નામોથી શ્રેષ્ઠ માને છે અને જેને તેઓ રહમ અને ઇન્સાફના ખુદાનો 'પેગંબર' ગણે છે તેની નસીહતને તેઓ એક પણ મરદ કે સ્ત્રીને લૂંટીને એબ લગાડે છે. જો જે કોઇ મુસલમાન અગર તો હલેમાનું આ

સીધા સાદા લોકો ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનું વજન હોય તેમનો ધર્મ છે કે તેઓ આ સરળ લોકોને સમજાવે કે જો તેઓ ઇસ્લામને તેના ઉપર ઝઝુમી રહેલા સંકટમાંથી બચાવવાને ઇચ્છતા હોય તો તેમણે તે કાર્યને સારુ પોતાના હિસ્સાના નાનામાં નાના અંશ તરીકે એટલું તો કરવું જોઇયે કે તેમનો કોઇ પરોણો તેમને હાથે રંજાડાય નહિ. એમજ દરેક સરહદના વતનીને સમજાવી આપવું જોઇયે કે જેમને તે એવી રીતે નાહક પજવવા નીકળી પડે છે તેઓએ તેનું કશુંયે બગાડ્યું નથી જ, પણ ઉલટા તેઓ તો હિન્દુમુસલમાન બધા જ એક સાથે મળીને એકતાની ગાંઠે બંધાઇને ઇસ્લામની ઇજ્જત બચાવવાને આજે પોતાનું બધું બળ વાપરી રહ્યા છે.

---

§ મધ્ય પ્રાન્તમાં સખ્તી

દરેક પ્રાન્તમાં સરકારી સખ્તી પોતાનો ખાસ પચરંગી રંગ પકડતી જાય છે. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં ચળવળના આગેવાનોને સામાન્ય રીતે છેડવામાં નથી આવતા. પંડિત મોતીલાલ નેહરુને એમણે લખેલી 'કિસાનોને સન્દેશ' વાળી પત્રિકા માટે અધિકારીઓએ કશું કર્યું નથી, પણ તે પત્રિકા વહેંચનારા જુવાનોને જેલ આપવામાં આવી છે. બીજી તરફ મધ્ય પ્રાન્તમાં જુઓ તો એથી ઉલટું છે. ત્યાંના કૃપાવંત મૅજિસ્ટ્રેટવર્ગે તો આગેવાનોને જ એક પછી એક વીણી વાણીને લેવા માંડ્યા છે. એમનો છેલ્લો ભક્ષ 'ભવિષ્ય' પત્ર વાળા ભાઇ સુન્દરલાલજી છે. ભાઇ સુન્દરલાલજી મધ્ય પ્રાન્તની વિદ્યાર્થી આલમ ઉપર અસાધારણ વજન ધરાવે છે. ખુનામરકી કે તોફાનનો જુસ્સો રોકવાની દિશાએ તેમનું વજન ભારે છે.

પણ ભાઇ સુન્દરલાલ નિર્ભય અને અસરકારક વક્તા છે અને તેથી મધ્ય પ્રાન્તની સરકારની નજરે તેમને ઝેરના બી વેરતા વારવા રહ્યા. આ રહ્યું ભાઇ સુન્દરલાલની સામેનું સરકારી તહોમતનામું :—

"તમે તા. ૨૭ માર્ચ ૧૯૨૧ને દિવસે અગર એ અરસામાં ખારણગામમાં પાંચેક હજાર માણસોની મેદની સમક્ષ ભાષણ કર્યું તેનો સાર એ હતો કે સરકારનું હિન્દુસ્તાનનું રાજ્યતન્ત્ર ઇરાદાપૂર્વક અને બદદાનતથી તેમજ આ દેશને ફોલી ખાવાના તથા તેને છેક જ નાદાર અને પામર બનાવી મુકવાના ઉદ્દેશથી ચલાવવામાં આવે છે; દેશમાં દરહમેશ ફાટી નીકળતા ઘેપી રોગો, દુકાળો, ઉદ્યોગનો નાશ અને બીજી બધી આફતો જે વડે હિન્દુસ્તાનને બ્યારઘાસર વિનાશના મ્હોડામાં લઇ જવાનું કાર્ય ચાલુ છે, તે બધાના મૂળમા

અંગ્રેજ સરકાર જ છે. વળી મુસલમાનોને આપેલાં વચનો સરકારે તોડયાં છે, પંજાબમાં સરકારે કાળા કેર વર્તાવ્યા, તેથી પ્રજાનો સરકાર ઉપરનો બધો ઇતબાર ઉઠી ગયો છે; આ બધાનો એકમાત્ર ઇલાજ એ જ કે બ્રિટિશ અમલને હિન્દુસ્તાનમાંથી અહિંસાત્મક અસહકારના શસ્ત્ર વડે મિટાવી દેવો આ ભાષણથી તમે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમા કાયદાથી સ્થાપિત થયેલી સરકારને ધિક્કાર કે તિરસ્કારને પાત્ર બનાવી છે કે બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અગર તો તે સરકાર પ્રત્યે અપ્રીતિ ફેલાવી છે કે ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ રીતે મારી હકુમતમાં આવે તેમ હિન્દી પીનલ કોડની ૧૨૪ અ કલમ નીચે આવનારો ગુન્હો કર્યો છે."

આમ આરોપ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણવવામા આવ્યો છે. મારપીટ કે દંગાનોફાનની વાત કે ઇરાદાની પણ એમાં ફરીઆદ નથી. આખો ગુન્હો માત્ર અપ્રીતિ ફેલાવ્યાનો છે. આ તહોમતમાં એવું કશું જ નથી જે છેલ્લા બાર મહિના થયા હજારો સભાઓમા હજારો વેળા નહિ કહેવાઇ ચુક્યું હોય. ખરું જોવા બેસીયે તો તો અસહકારીનો ધર્મ જ અત્યારે પ્રજાની સરકાર તરફની અપ્રીતિને કડી બનાવવાનો અને તે ફેલાવવાનો છે. અસહકારનો સાર જ અત્યારે આ સરકાર તરફની અપ્રીતિ છે. આ દેશમાના એકેએક અસહકારીની આજે એ માન્યતા છે. ચાલુ સરકાર—એટલે કે રાજ્યતન્ત્ર, કોઇ ચોક્સ વ્યક્તિ નહિ—દુષ્ટ છે; એના પ્રભાવ હેઠળ હિન્દ નીચોવાઇ રહ્યું છે; એના જ પ્રતાપે અગાઉ કદી ન આવેલી એવી નિર્ધનતા અને તેને પરિણામે દુષ્કાળ અને રોગે દેશમાં ઘર કર્યાં છે. રાજ્યતન્ત્ર જ હિન્દની આ નાદારીને માટે જવાબદાર છે. બ્રિટિશ પ્રધાનોએ મુસલમાનોને આપેલાં વચનો અલબત્ત-તોડયા છે. આ અને એથી પણ કેટલુંયે વધારે દરેક અસહકારી બેશક માને છે અને તેથી જ અસહકાર કરીને એ બદીનો તે નાશ કરવા મથે છે. ભાઇ સુન્દરલાલને સરદારના તરફનો આવો સત્કાર પામવાને માટે હું મુબારકબાદી આપું છું. મને સાચે જ એમની અદેખાઇ આવે છે.—મધ્ય પ્રાન્તની સરકાર સુખેથી બીજા પણ બધા આગેવાનોને પ્રજા પાસેથી ખૂંચવી લે. તેઓ જોશે કે તેમના એકેએક પ્રયત્ન છતા જે અપ્રીતિને તેઓ આમ દાબી દેવા મથે છે તે તેમની પાગલ અને અવિચારી સખ્તીને પરિણામે વધારે ને વધારે તીવ્ર જ બનતી જાય છે. પ્રજાની ફરજ તો ચોકખી છે. તેણે તો તેના સંગીન કાર્યક્રમનું ચણતર બેખટકે ચણ્યે જ જવું રહ્યું. એમાં જ ભાવિ વિજયની તૈયારી સામપેલી છે. સરકાર ભીનાજ ખોઇ બેસે તોપણ આપણે તો મેજનું શાબત રાખીને શાન્તિપૂર્વક અડગ રહી આપણે કાર્ય કર્યે જવાનું છે.

તા. ૨૯-૫-૧૯૨૧

ગુજરાતમાં વસતા ધનિકવર્ગને—

જુનની ત્રીસમી તારીખ નજીક આવતી જાય છે. ગુજરાતમાં હજુ આપણે તિલક સ્વરાજ ફાળામાં બે લાખને પણ નથી પહોંચ્યા. તેમાયે ખરેખરા ધનિકવર્ગનો ફાળો ઓછો જ છે.

શું ધનિકવર્ગને સ્વધર્મ વ્હાલો નથી ? ને શું તેઓ હિન્દુસ્તાનને 'તે જગતની સામે ઉભી શકે એવું જોવા ઇચ્છતા નથી ? શું તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં ત્રણ કરોડ કરતાં વધારે માણસો ભૂખે મરે છે તેઓનું પેટ ભરવામાં પોતાનો ફાળો આપવા ઇચ્છતા નથી ? શું તેઓને હિન્દુસ્તાનની કીર્તિ વ્હાલી નથી ? શું હિન્દુસ્તાન ગુલામીમાંથી છૂટે એ તેમને પસંદ નથી ? શું તેઓ ધારે તો ગુજરાતનો બોજો એક દહાડામા ઉઠાવી શકે તેમ નથી ? શું કેવળ અમદાવાદના જ મીલમાલીકો ધારે તો દસ લાખ રૂપીયા એક દિવસમા આપી શકે તેમ નથી ?

તેઓ ધારે તો ઘણું કરી શકે તેમ છે. હું આશા રાખું છું કે દેશમા અત્યારે તીવ્ર વેગથી ચાલી રહેલી ચળવળમાં તેઓ પોતાનો હિસ્સો આપ્યા વિના નહિ જ રહે.

'જો આપણે મદદ દઇયે તો સરકાર હરકત લાવશે' એવી દહેશત ધનિકવર્ગ મનમાંથી કાઢી નાખે એમ હું માગું છું. એવી દહેશત રાખવાના દિવસ ગયા. વળી જો એક જ પૈસાદારને આપવાનું હોય તો તેને ડર બતાવી શકાય; પણ જ્યાં બધાય આપવા બેસે ત્યાં ડર કેમ બતાવાય ?

છતા ડર એવી ચીજ છે કે આપવાની મરજી હોય છતા પહેલ કરવાની હિમ્મત કોઇને આવતી જ નથી. આવી જાતના ભયોને છોડવા એ પણ આ જંગી લડતનું એક મહાન પરિણામ હોવું જોઇયે. મારી ઉમેદ છે કે ધનિકવર્ગ હિમ્મત રાખી રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમા પૂરો ભાગ લેશે.

પણ કદાચ નિર્ભયતાનો ધર્મ પાળવો ધનિકવર્ગમાના .કોઇને કઠિન માલમ પડે તોયે દયાધર્મને તેઓ નહિ છોડે એવી હું આશા રાખીશ. દુષ્કાળીઆંઓને સારૂ જે મદદ થઇ શકે તે તો તેઓ આપે જ. ઝેરી મરકી જ્યારે ફેલાઇ હતી ત્યારે, આમળ દુષ્કાળ હતો ત્યારે, ધનિકવર્ગે દ્રવ્ય આપવામાં પાછી પાની નહોતી કરી. છેવટે, બીજું કંઇ તેઓ ન કરે કે કરી શકે તોયે દુષ્કાળનિવારણનો બોજો તો તેઓ ઉચકી લેશે જ એવી હું પ્રાર્થના કરૂં છું.

ગુજરાત બહારના ગુજરાતીઓને—

બેઝવાડાની માગણીનો પોતાનો ફાળો ગુજરાતે ઉપાડવાનો છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતે નબળા પ્રાન્તોની પણ વહારે જવું રહ્યું છે, ’ને તેથી જ મેં ગુજરાતને હિસાબે દસ લાખ રૂપીયા મુકયા છે. જો ગુજરાત આટલો બોજો નહિ ઉપાડે તો મને ધાસ્તી છે કે ત્રીસમી જૂન પહેલાં એક કરોડ રૂપીયા આપણે એકઠા નહિ જ કરી શકીએ.

પણ ગુજરાતની ઉપર ત્રીજો બોજો રહ્યો છે. ગુજરાતમાં કેટલીક જગ્યાએ દુષ્કાળ ચાલી રહ્યો છે. ત્યાં પણ મદદની જરૂર છે. આ ત્રણે બાબત સારૂ ગુજરાતની બહાર રહેતા ગુજરાતી ભાઇઓનું હું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું. જ્યાં જ્યાં રહે છે, ત્યાં ત્યાંની તેઓની ફરજ તેઓએ અદા કરવી જોઇએ એ વિષે તો વિવાદ ન જ હોય. પણ તેટલી જ ફરજ તેઓની ગુજરાત પ્રત્યે રહેલી છે. જો ગુજરાતે દસ લાખનો ફાળો ભરવો હોય તો તે ફાળો ગમે ત્યાં વસતા બધા ગુજરાતીઓ ગુજરાત ભણી પણ પોતાની દષ્ટિ ગણે તો જ ભરાય. જો તેમ કરે તો ગુજરાત દસ લાખ પૂરા ભરી શકે, એટલું જ નહિ પણ તેવી વધારે આપવા પણ સમર્થ છે.

પારસી અને મુસલમાન ગુજરાતીઓને જો હું ગુજરાત પ્રત્યેની તેમની ફરજનું ભાન કરાવી શકું તો તેઓ પણ એકલા જ એક કરોડ રૂપીયા પૂરા પાડવાને શક્તિમાન છે.

હું વધારે ભાર ગુજરાતમાં ચાલતા દુષ્કાળ પર દેવા ઇચ્છું છું. ઓરિસ્સામાં દુષ્કાળમાં ગુજરાતીઓએ સરસ ફાળો ભર્યો હતો. ખરૂં જોતાં તે દુષ્કાળને ગુજરાતે જ સંભાળી લીધો હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી.’ ત્યારે ગુજરાતનો દુષ્કાળ ગુજરાતીઓ સંભાળે તેમાં નવાઇ શાની હોય?

જેઓ બીજી બાબતોના અત્યારના વાયુને અનુકૂળ ન હોય તેવાઓની પાસે પણ દુષ્કાળ વિષે મારી યાચના છે. તેઓ દુષ્કાળના ફાળામાં બે રીતે નાણું ભરી શકે છે. એક તો તેને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં જવા દઇને, અને જો તેમ કરતાં તેમને અડચણ હોય તો કેવળ દુષ્કાળ ફંડને સારૂ જ નાણું મોકલીને. ખરૂં જોતાં ત્રણ રીતે નાણું મોકલી શકાય: (૧) વગરશરતે મોકલેલા; આ બધાં તિલક સ્વરાજ ફાળામાં જશે; (૨) તિલક સ્વરાજ ફાળામાં, છતાં કેવળ દુષ્કાળને માટે જ વાપરવા સારૂ; આ નાણું તિલક સ્વરાજ ફાળામાં ગણાશે છતાં કેવળ દુષ્કાળને જ સારૂ વપરાશે; અને (૩) કેવળ દુષ્કાળને સારૂ ને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં ન ગણવાની શરતે.

બીજી શરતે સરકારી નોકરો અને અસહકારનો વિરોધ કરનારા પણ છૂટથી નાણાં મોકલી શકે છે ને મોકલશે એવી હું ઉમેદ રાખું છું. જે નાણાં મળે છે તે બધાંનો હિસાબ બહાર પડે છે. સાવધાન મન્ત્રીઓ ને ખજાનચીના હાથમાં બધું કામ છે. એટલે વગરસંકોચે બહાર વસતા ગુજરાતીઓએ તાકીદે નાણાં મોકલવાં એવી મારી પ્રાર્થના છે.

આ કાગળ દક્ષિણ તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં કે જાપાન, વિલાયત વગેરે સ્થળોમાં વસતા હિન્દીઓને મોડો મળશે. તેથી જેઓના સંબન્ધીઓ ઉપરની જગ્યાઓમા વસે છે તેવાઓને તાર મોકલવા ગુજરાતમાં રહેનારા પણ બહાર સંબન્ધ ધરાવનારાઓને મારી ભલામણ છે.

મારી નોંધ

મહારાષ્ટ્રની યાત્રા

લો. તિલક મહારાજના જન્મપ્રાન્તમાં જવું—જેમા આધુનિક કાળમા વીર પુરુષો પેદા થયા છે, જેમાં શિવાજી થઇ ગયા, જેમાં રામદાસ અને તુકારામે ગાયું તેમાં જવું મારે સારુ યાત્રા રૂપે જ છે. મહારાષ્ટ્ર ધારે તો સઘળું કરી શકે એ વિશ્વાસ મને હમેશાં રહ્યો છે. પણ મહારાષ્ટ્રની અશ્રદ્ધા મને દુઃખ દીધાં જ કરે છે. વધારેમાં વધારે કાર્ય થઇ શકે એવો જે પ્રાન્ત છે ત્યાં જ ઓછામા ઓછું થયુ છે એમ મને ભય રહ્યાં જ કરે છે. મહારાષ્ટ્રના કામદારોને પણ એમ જ માનતા જોઉં છું. સીમલા છોડયા પછી હું કાલકા, અંબાલા પહોંચ્યો ત્યાંથી મધ્ય પ્રાન્તના ખંડવામાં ને તે પછી ભુસાવળ, સંગમનેર અને યેવલામાં પહોંચ્યો. આ નોંધ કુર્ડુવાડી જતાં રસ્તામાં લખી રહ્યો છું. કુર્ડુવાડી જવા યેવલાથી ધોંડ આવવું પડે છે ને ધોંડથી ગાડી બદલવી પડે છે. ધોંડ અમારી ગાડી મોડી પહોંચવાથી લેવાની હતી તે ગાડી ચાલી ગઇ હતી તેથી ધોંડનો અનુભવ પણ લીધો. આમવર્ગની શ્રદ્ધા બધે સરખી જ છે, પણ કામ કરનારાઓ ઓછા છે એમ લાગ્યું. પ્રબન્ધ કરવાની શક્તિ ઓછી છે, ધાંધલ ને ઘોંઘાટનો પાર નથી, માણસોથી સ્ટેશનો ખદબદાવી મુકવામાં આવે છે, પણ જ્યારે કામ તપાસીયે ત્યારે ઓછામાં ઓછુ ભુસાવળ, સંગમનેર અને યેવલામાં જેઓ મને બોલાવનાર હતા તેઓ સરસ કામ કરનારા છે. એમ છતાં મેં પરિણામ ઓછુ જોયું

આપણને માંધલનો, જયઘોષોનો, ચરણસ્પર્શનો હવે વખત જ કયાં છે? સ્ટેશને જવાનો વખત હોય તો કાં એટલો વખત કાંતવાને ન આપીયે? એટલો સમય ઉધરાણું કરવામાં કાં ન ગાળીયે? મહાસભાના સભાસદો કયાં ઓછા કરવાના છે? દિવસ અને

રાત કામ કર્યા કરીયે ત્યારે જ આપણે જૂન માસ સુધીના કાર્યને પહોંચાયે તેમ છે. બે માસ ગયા પણ આપણે ૨/૩ કામ પણ પૂરું નથી કર્યું—અરધુંયે નથી કર્યું.

આપણે ત્રીસમી જૂન સુધીનું કામ પૂરું નહિ કરી શકીયે તો આપણી સ્વરાજ મેળવવાની ઇચ્છા કે શક્તિ ઓછાં ગણાશે.

ભુસાવળમાં ને સંગમનેરમાં ઉઘરાણું સામાન્ય રીતે ઠીક થયું ગણાય. પણ યેવલામાં તો કંઇ જ નહિ એમ મારે કહેવું જોઇયે. યેવલામાં ધન ખૂબ છે. ત્યાં બસો વર્ષથી વસતા ગુજરાતી વેપારીઓ છે, છતાં યેવલામાં તિલક ફંડમાં ઓછામાં ઓછા પૈસા મળ્યા છે. યેવલામાં એક જ ગૃહસ્થે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયને સારૂ ત્રીસ હજાર રૂપીયા આપ્યા ખરા. આ પૈસા આપવાની તો ઘણા કાળથી વાત ચાલતી જ હતી. એ ગૃહસ્થે આપ્યા તે સખી ગણાય છે. તિલક ફાળામાં તો જનતા પાસેથી ઉઘરાવવાનું હતું. તેમાં સ્ત્રીપુરુષોના મળી માંડ ત્રણસેં રૂપીયા થયા હશે; જ્યારે યેવલાની પાસેના એક નાનકડા ગામે તેને પાદરે થઇને પસાર થતાં ત્રણસેંની રકમ આપી!

ધર્મસંકટ

યેવલામાં મારી ઉપર મહાધર્મસંકટ આવી પડયું. મને પેલા ત્રીસ હજાર રૂપીયા મેળવવા ખાસ લઈ જવામાં આવ્યો હતો, રાષ્ટ્રીય શાળા મારે ઉઘાડવાની હતી. યેવલા અમે મોટરથી રાતના દસ વાગે પહોંચ્યા. જાહેર સભા રાતના એક વાગે થઇ! મારા થાકનો પાર ન હતો. આખા દિવસની મોટરની મુસાફરી પછી આ ઉજાગરો હતો. આ સભામાં મેં રાષ્ટ્રીય શાળાની વાતો કરી તે જ સભામાં મેં સાંભળ્યું કે આ શાળામાં આ વર્ષને સારૂ પણ અંગ્રેજી શીખવવાનું છે! એવી શાળા ખોલવાને પણ હું નારાજ તો ખરો. છતાં અંગ્રેજી શિક્ષણ વિષે મારા ઉદ્‌ગારો કાઢી શાળા ખોલવા વિષે હું બે બોલ બોલ્યો. આટલો કડવો ઘૂંટડો તો ઉતાર્યો. બીજે દહાડો મારૂ પવિત્ર મૌનવાર હતો, છતાં મેં રાષ્ટ્રીય શાળા મૂંગે મ્હોડે ઉઘાડી આપવાની કબુલાત આપી હતી. તેવામાં મને ખબર મળ્યા કે એમાં તો અસ્પૃશ્યને દાખલ કરવાનો પ્રતિબન્ધ છે! આવી શાળા મેં આ વર્ષમાં તો એક પણ નથી ખોલી. શાળાઓ અનેક ખોલી છે. મારે લાચારીથી વ્યવસ્થાપકોને કહેવડાવવું પડયું કે મારાથી એવી શાળા ખોલવા નહિ જઈ શકાય; અને હું ઉપટે ન જ ગયો. આવું જ સંકટ મને કરાંચીમાં સ્વદેશી ભંડાર ખોલવાની બાબતમાં આવી પડયું હતું. તે ભંડારમાં બધો ખાપરો હતો, તેથી તે ભંડાર ખોલવાની પણ મારે ના પાડવી પડી હતી. જે જે કામો અસહકારનાં વિરોધી હોય અથવા જેને વિષે હું ખાસ વિચારો ધરાવતો હોઉં તેનાં વિરોધી હોય, તેવાં કાર્ય કરવામાં મને ભેળવશો જ ન જોઇયે.

ક્રિ મૌ. મહમદઅલીવાળું ભાષણ

શીનું મૌ. મહમદઅલીના મદ્રાસના તથા શાહાજીના મુંબઇના ભાષણ ઉપર કશું ન કહેવા માટે 'ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફૉર્મર' મને ઠપકો આપે છે. ટીકાવાળા પૅરેગ્રાફમાં લેખક કહેલા તર્કવિતર્ક કે ખિલાફતની વકાલતમાં હું નહિ ઉતરું. મારા ટીકાકારોને હું કઇ સ્થિતિમાં

તા. ૨૯-૫-૧૯૨૧

'યંગ ઇન્ડિયા'નું સંપાદન કરું છું તેની જાણ નથી. છાપાંઓ હું ભાગ્યે જ વાંચું છું. મારી સતત ચાલુ મુસાફરીઓમાં છાપાં મને મળે છે પણ ભાગ્યે જ. પણ જ્યારે ઉપલી ટીકા મારા જોવામાં આવી ત્યારે મેં સીમલામાં મૌ. મહમદઅલીના ભાષણની એક નકલ ખાસ મેળવીને વાંચી જોઈ. જે પૅરેગ્રાફ ઉપર ટીકા થઈ છે તે હું બે વાર વાંચી ગયો અને હું એમાં વાંધાભર્યું એવું કશું જ જોઈ શક્યો નથી. એ ભાષણમાં મૌલાનાએ પાછળથી અલાહાબાદમાં છાપાના પ્રતિનિધિને આપેલી મુલાકાત દરમિયાન કરેલી વાતથી અસંગત કે વિરોધી એવું કશું જ કહેલું નથી. મદ્રાસના ભાષણમાં તેમણે મુસલમાનોનું વલણ માત્ર રજૂ કર્યું છે. અલાહાબાદની મુલાકાતમાં તેમણે આદર્શ મુસલમાન વર્તનનો મેં કરી બતાવેલો અર્થ તેમજ તેમાં મુકેલી મર્યાદા સ્વીકાર્યાં છે. મુસલમાનો જો કદી હથિયાર પકડે જ તો તે ઇસ્લામના રક્ષણની બાજુએ જ પકડે એ તો દેખીતી વાત છે. ગૂંચવણ બધી ત્યાં ઊભી થાય છે કે અફઘાનો હિન્દને પચાવવાની દાનત કર્યા વગર અંગ્રેજોને શિકસ્ત આપવાની ચડાઈ લાવે એ આપણે અસંભવિત માનીએ છીએ. મુસલમાનોને માટે તેઓ અફઘાનોને જઈ મળવા સમર્થ હોય તોપણ જો તેઓ હિન્દને ખરા વફાદાર હોય તો તેવી રીતે જઈને ન મળવાનું આ વજનદાર કારણ ગણાય ખરું; અને તે કદાચ ગણાશે પણ. પરન્તુ ગમે તે સ્થિતિમાં પણ મુસલમાનોને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તેમનું ખરું વલણ રજૂ કરવાનો હક તો આપણે આપીએ જ; અને તેઓ તેમ કરે તો તે સારુ તેમને માન પણ આપીએ. અલી-ભાઈઓના બે મોટામાં મોટા ગુણ જ તેમની બહાદુરી અને તેમની સચ્ચાઈ છે. મૌ મહમદઅલીના ભાષણમાં આ બે સદ્ગુણ સિવાય બીજું કશું હું જોઈ શકતો નથી.

ઠ લાલાજીના આક્ષેપ

પણ 'ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફૉર્મર'ને તો હું એથી વધુ નિકટ લાવવા ઇચ્છું છું. મારા મદદનીશે લાલાજીની સામે થયેલી તીખી ટીકા તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું અને મારે એ વિશે કશું કહેવાપણું છે કે કેમ એમ પૂછ્યું. મારી પાસે એ ભાષણ નહોતું તેમ તે ઉપર થયેલી ટીકા પણ મેં જોઈ નહોતી. તેથી એ વિષે મેં લાલાજીને કાગળ લખી હકીકત પૂછાવી અને એ વિષે મને ખુલાસો લખી જણાવવા વિનન્તિ કરી. મેં એમને સૂચવ્યું કે જો તેમનાથી એક પણ ઉતાવળો શબ્દ બોલાઈ ગયો હોય તો તેમણે તે માટે ઉદાર મનથી માફી માગી લેવી જોઈએ. એઓની જોડેના નિકટ સંબન્ધથી હું એમની ઓળખાણનો અધિકારી થયો છું. તેમના ઉદાર, ક્ષમાશીલ અને નિખાલસ સ્વભાવથી હું પરિચિત છું તેમણે મને જવાબમાં લખ્યું કે મુંબઈમાં પોતે કરેલું ભાષણ ખાસ કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી જ ઉચ્ચારેલું હતું અને તેમાં કોઈની પણ ઉપર વ્યક્તિગત હુમલો નહોતો. તેમણે મૉડરેટોના વર્તન ઉપર એક પક્ષ તરીકે જ ટીકા કરી હતી. મારા અભિપ્રાય માટે તેમણે મરાઠી ભાષણની એક કાપલી પણ મારા પર મોકલી આપી. આ બધું હું સિંધમાં હતો ત્યારે બનેલું. એ ભાષણ

તા. ૨૯-૫-૧૯૨૧

વાંચવાનું મારાથી ન બનેલું, અને પછી તો પાછો એ વાત જ હું ભૂલી ગયો. અન્તે 'સોશિયલ રિફૉર્મર'ના ઠપકાએ મને જગાડ્યો.

હવે હું લાલાજીનું ભાષણ વાંચી ગયો છું અને મને જણાવવાને ઘણી જ ખુશી ઉપજે છે કે તેમાં અપમાન કે અવિનયભર્યું મને કશું જ જડતું નથી. ભાષણ લાલાજીની હમેશની જોરદાર લડાકુ ભાષામાં તો છે જ. એની ઢબ પણ કોઈ એક પક્ષનો આગેવાન બોલતો હોય એવી છે. લાલાજીએ વરસોનાં વરસ પશ્ચિમમાં વસીને ટીકાની ઢબ પણ પશ્ચિમની કેળવી છે; પણ એ નિર્મળમાં નિર્મળ પાશ્ચાત્ય ઢબ છે એ પણ સાથે કહેવું જોઈએ. એમાં હલકું એવું કશું જ નથી. એમણે મુંબઈના ભાષણમાં મુકેલા આરોપ દીવાનપદ પામેલા મૉડરેટોના વર્તન ઉપરથી ખોટા નથી જ પડતા. લાલાજીનો આકરામાં આકરો આરોપ એ છે કે મૉડરેટો નોકરશાહીના સંઘમાં ભળીને લા-પતા થઈ ગયા છે. આ આરોપ અલબત્ત ગંભીર છે, પણ તેમણે રજૂ કરેલા દાખલાઓ તેને સચોટપણે પૂરવાર કરે છે. મૉડરેટો ચાહે તો સામો જવાબ વાળી શકે છે કે 'તમે બહાર રહ્યા દીવાનગીરીની મુશ્કેલીઓ શું સમજો!' પણ એ જ વસ્તુ સરકારના પક્ષમાં ભળેલા આગેવાનો જે ભ્રમણામાં ફસાયા છે તેને સચોટ પૂરવાર કરે છે. તેમણે જાણવું જોઈતું હતું કે તેમની આવી દશા થવાની જ. અને ત્યારે નહિ તો હવે તો તેઓ જાતઅનુભવથી સમજ્યા જ હશે, કે સરકારના ધોરણ ઉપર અસરકારક કાબુ મળ્યા સિવાય દીવાન બનવામાં પણ કશો સાર નથી. અત્યારે ચાલી રહેલી સરકારની દમનનીતિ લગભગ અગાઉના જેટલી જ બેહૂદી છે. અત્યારે કામ ચલાવવાનો ફારસ રાખવામાં આવ્યો છે તેથી અગાઉની સ્થિતિમાં કશો ખાસ ફેરફાર થયો નથી. હકીકત તો એ છે કે પીનલ કોડની રાજદ્વારી કલમોમાંની ઘણીખરી કલમો જ એવી છે કે લગભગ દરેક અસહકારીનું ભાષણ તેની હેઠળ આવી શકે. હું માનું છું કે જો મારા ઉપર તેવું તહોમત મુકવામાં આવે તો મારે એમાં સમાવેલા રાજદ્રોહના આરોપને કબુલ જ કરી લેવો પડે. ચાલુ રાજ્યતન્ત્રને અપ્રીતિ ફેલાવવી એ તો અત્યારે દરેક અસહકારીનો ધર્મ થયો છે. અસહકારીઓ તો એક જખમી અને અપમાનિત પ્રજાના રોષને વ્યવસ્થિત અને શાન્ત માર્ગે રસ્તો કરી આપી રહ્યા છે. લાલાજીએ કરેલા આકરા આરોપોનો સંગીન અને વિચારવંત જવાબ અપાયેલો જોવા તો હું આતુર જ છું. બાકી મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ લાલાજીના ભાષણમાં તો અવિચારી કે મીજાજ ખોઈને ઉચ્ચારેલું તો એવું કશું જ નથી અને એ આખું ભાષણ એમણે અન્તે વિદ્યાર્થીને ઉદ્દેશીને કરેલા સુન્દર ઉપદેશના સૂરથી ક્યારે 'લુખું' પડતું કે બેસૂરું બનતું નથી.

૬ 'દેવતાઈ' પુરુષ

મારા ઉપર એક છાપાની કાપલી આવી છે. તેમાં મને દેવતાઈ પુરુષ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યાની બીના છે અને મને પૂછવામાં આવ્યું કે મને સાચે જ કશો ખાસ ઈશ્વરી સાક્ષાત્કાર થયો છે કે કેમ? મારે નામે ફેલાવો પામેલા ચમત્કાર વિષે તો ક.

અમારું લખી ચુકયો છું. તેમ આ છેલ્લા આરોપ વિષે પણ મારે તેટલો જ ચોખ્ખો ઇનકાર કરવો રહ્યો છે. દરેક ધર્મપરાયણ હિન્દુની પેઠે હું અલબત્ત ઈશ્વરપ્રાર્થના કરું છું. હું એમ પણ માનું છું કે માણસથી ડરવું છોડી કેવળ ઇશ્વરી સત્ય શોધીયે તો આપણે બધા જ દેવતાઈ થઇ શકીયે. હું માનું છું કે હું શુદ્ધ ઇશ્વરી સત્ય શોધી રહ્યો છું અને માણસજાતની બધી જ બીક મેં છોડી છે. આ સ્થિતિમાં મને જરૂર એમ ભાસે છે કે ઇશ્વર અસહકારની પ્રવૃત્તિનો સાથી છે. ઇશ્વરી ઇચ્છાનો કશો ખાસ સાક્ષાત્કાર તો મને નથી થયો. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે ઇશ્વર પ્રત્યેક માણસને અહોરાત્ર સાક્ષાત્કાર આપ્યાં જ કરે છે, પણ આપણે આપણા અન્તરાત્માના એ ઝીણા અવાજને કાને ધરવાની ના પાડીયે છીયે. આપણે આપણી સામેના અગ્નિથંભ સામે આપણી આંખો મીંચીયે છીયે. મને સર્વત્ર એની સર્વવ્યાપકતાનું ભાન થયાં કરે છે અને ઉપલો સવાલ કરનારને માટે પણ તે માર્ગ તેટલો જ ખુલ્લો છે.

§ હું લશ્કરભરતી સારૂ કેમ મથ્યો ?

સિંધવાળા ભાઇ જેઠમલે મને ખુલ્લો પત્ર લખીને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા છે. તેમાં અપવાદ વગરની અહિંસાના વિચારો ધરાવનાર હું ખેડા જીલ્લામાં લશ્કરભરતી સારૂ કેમ મથ્યો એવો એક સવાલ કરેલ છે. મારો અહિંસાધર્મ મને શીખવે છે કે હથિયારને બળે કરીને હું દુનિયાને મારા મતની નહિ કરી શકું તેમ મારાં છોકરાંના હાથ પણ રખે તેઓ બીજા કોઈને મારવામાં તે વાપરે એ બીકે હું કાપી ન નાંખું. જે માણસ બીજા કોઇને ઈજા કરી શકે એમ છે છતાં સંયમ બતાવીને તેમ નથી કરતો તે જ અહિંસાધર્મ પાળે છે. હિન્દના સિપાઇનો જ્યાં સુધી શરીરબળ પર વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી તેમને હથિયાર મળવાં જ જોઇયે. લશ્કરભરતીને વેળાએ મેં જેમનો શરીરબળ પર વિશ્વાસ હતો છતાં જેઓ લડાઈમાં ભળવા આનાકાની કરતા હતા તેમને જ લડાઇમાં સામેલ થવા અને કેવળ સરકાર સામે તેમને ફરીઆદનાં કારણ હતાં તેટલા ખાતર લડાઇથી દૂર ન રહેવા વીનવેલા. સરકાર જોડે સાટાની રૂએ મદદ આપવા નીકળવાની મેં એમને ના પાડેલી. સાટું કરવાની તો હમેશાં જ હું વિરુદ્ધ રહેતો આવ્યો છું.

§ અહિંસાધર્મ

હિન્દુસ્તાનમા શું કે દુનિયામાં શું કોઇ એક વખત માણસમાત્ર અહિંસાધર્મ પાળનારા હશે એવી અપેક્ષા હું નથી રાખતો. પોલીસ કદાચ સત્યયુગમાં પણ રહેવાના. પણ એવા વખતની તો હું જરૂર ઉમેદ રાખું છું કે જ્યારે આપણે હિન્દુસ્તાનમાં પશુબળના ઉપર ઓછો આધાર રાખતા હોઇશું; જ્યારે માણસના અન્તરમાં વસતો સાત્ત્વિક અંશ, દૈવી પ્રકૃતિ—બ્રાહ્મણસ્વભાવ—માણસના જીવનવ્યવહાર પર રાજ્ય ભોગવતો હશે. આટલા વિવેચન પછી મારી અલી બિરાદરો જોડેની બાદ મિત્રતાનું રહસ્ય સમજવું પણ મુશ્કેલ નહિ રહે. હું એમને પૂરા ખાનદાન, ઇમાનદાર અને પોતાની જબાન ઉપર કાયમ રહેનારા ગૃહસ્થો માનું છું. તેઓ અસહકારની લડતમા છે ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મ પાળવાની પ્રતિજ્ઞાનો અમલ

કરે છે ફિરદુ માટે માટે બસ છે. હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજોના રાજ્યને બદલે અફઘાનોનું રાજ્ય થવા દેવાની સામે તેઓ પણ શાહ જેટમલના જેટલા જ છે. હું એમ પણ માનું છું કે જેમ જેમ જમાવ જશે તેમ તેમ તેઓ એ પણ જોતા થશે કે શારીરબળથી હિન્દુસ્તાન કદી પણ—ઓછામાં ઓછું એક પેઢી સુધી તો નહિ જ—સ્વતન્ત્ર થઇ શકે એમ નથી. બીજી બાજુએ માનું છું કે આ પત્રમાં વખતોવખત ચર્ચાયેલો અસહકારનો સાદો કાર્યક્રમ હિન્દુસ્તાન ઉપાડી લે તો હિન્દુસ્તાન તેમજ ખિલાફત બન્ને આ જ વર્ષે આઝાદ બને.

§ મહાસભા કેટલો ત્યાગ માગે છે?

વકીલાત છોડેલા એક વકીલ ભાઇ પૂછે છે કે દરેક અસહકારીએ સંન્યાસી થઇને દુનિયાનો ત્યાગ કરવો જોઇયે કે નહિ? મને ધાસ્તી છે કે હું સંન્યાસીના જેવી જીંદગી ગુજારતો દેખાઉં છું તે ઉપરથી આ સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે, કારણકે અત્યારે દેશની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલો મહાસભાનો કાર્યક્રમ તો હજારો બોઅર સ્ત્રીઓએ, અને બાળકોએ બોઅર લડાઇ વેળાએ જે આપ્યું અગર તો છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં હજારો અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને જર્મનોએ જે આપ્યું તેના સોમા ભાગનો ત્યાગ પણ પ્રજા પાસેથી ભાગ્યે જ માગે છે. આટલા અલ્પ ત્યાગથી જ મહાન ફતેહ આપણને મળી શકે છે તેનું રહસ્ય એ જ છે કે આપણા કાર્યક્રમમા કોઇની હિંસા નથી, આપણું ધ્યેય સાવ શુદ્ધ અને ન્યાય્ય છે અને આપણે તેત્રીસ કરોડ છીયે.

§ અસહકારી બચાવ કરે?

સદરહુ ભાઇ આગળ જઇને પૂછે છે કે જો કોઇ અસહકારીની સામે ખોટો કેસ ઉભો કરવામાં આવે તો તેણે શું કરવું? જવાબ એટલો જ છે કે જેની સામે સરકારે ખોટાં તહોમત આણ્યા તેઓ તો જેલ મેળવી ચુકયા છે. જેઓની સામે બીજા કોઇ ખોટા દાવા લાવે તે જો ફરીઆદી ખાનગી પંચ આગળ પતાવટ કરવા જવા તૈયાર ન હોય તો કોર્ટમાં પોતાને જે કંઇ કહેવું હોય એનો એકરાર રજૂ કરે અને પોતાનો સાક્ષીપૂરાવો હોય તે પણ જોઇયે તો રજૂ કરે. પણ પોતાની બાજુ સાબીત કરવા સારૂ દલીલ કે વકીલ ન આપે. આમ કરવાથી સંભવ છે કે ચુકાદો એની તરફેણમાં આવે. પણ વિપરીતમાં વિપરીત કલ્પી લઇયે તોપણ કદાચ એને કોઇ બામટાને હાથ પોતાનું ધન કે મિલકત જવા દેવા વારો આવે. એથી વધુ મોટું જોખમ તો એ માર્ગમાં નથી જ. અને બારેમાં બારે વકીલોને રાખીને લાખો રૂપીયાના પાણી કર્યાં છતાં પણ વાહીયાત કેસોમાં અવળા ચુકાદા અપાવાના દાખલ તો ક્યાં થોડા બન્યા છે?

§ અશ્રદ્ધા

એ ભાઇનો ત્રીજો સવાલ એ છે કે 'અસહકારનો પ્રજાકીય ચળવળને ઘણેો અંશે આપણું પોતાનું રાજ્યતન્ત્ર સ્થપાય નહિ ત્યાં સુધી સફળ થઇ શકે એવો છે ખરો?' આ સવાલના મૂળમાં આપણી પ્રજાકીય નાદારીની ભાવના રહેલી છે. આ અશ્રદ્ધાને લીધે

આપણા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ થઇ રહ્યો છે. એ ભાવના જ્યારે આપણામાંથી સમૂળી નષ્ટ થશે અને આત્મવિશ્વાસ આવશે ત્યારે જ આપણે સ્વરાજ મેળવીશું. પ્રજાકીય રાજ્યતન્ત્ર પણ પ્રજાને પોતાને જ હાથે રચવું પડવાનું. સરકારને હાથે પ્રજાકીય ચણતર થોડું જ બનવાનું હતું? દારૂની બદી સરકારની મદદ સિવાય આપણે કાં બંધ ન કરવી? પરદેશી કાપડ સરકારી મદદ સિવાય આપણે કાં બંધ કરી ન શકીયે? અસહકારથી આપણે જોઇ શકીયે છીયે કે મુદ્દાની ઘણીખરી બાબતોમાં આપણે આપણા જ પ્રયત્નથી સરકારથી સ્વતન્ત્ર થઇ શકીયે તેમ છે. સરકાર એટલે પ્રજાએ પોતાના કામ ચલાવવા ઉભી કરેલી એક આડત નહિ તો બીજું છે શું? આડતીઓ વિશ્વાસને અપાત્ર નીવડે ત્યારે શેઠને તેની જોડે વહેવાર બંધ કરવાનો સમ્પૂર્ણ હક છે એથી ઉલટું શેઠ જ્યારે પોતાને નિરાધાર અને નાદાર સમજવા લાગે છે ત્યારે તે આડતીઆની મૂઠીમાં જાય છે અને તેનો ગુલામ બને છે. આપણી અત્યારની સ્થિતિ એવી જ છે અને તેમાંથી ચાહે તે ભોગે પણ મુક્ત થયે જ આપણો છૂટકો છે

૨ સ્વરાજ મુલતવી રહે કે?

છેલ્લો સવાલ એમણે એ કર્યો છે કે 'ધારો કે મહાસભાએ દોરી આપેલા અસહકારના કાર્યક્રમમાં તેને પ્રજા તરફથી જોઇતા પ્રમાણમાં જવાબ ન જ મળ્યો, તો તેટલે દરજ્જે શું સ્વરાજપ્રાપ્તિ મોકુફ રાખવામા આવશે?' આવી મોકુફીનો વિચાર કરતા હું કમકમું છું, કારણ એમાં પ્રજાનો પોતાને વિષેનો અણવિશ્વાસ પ્રગટ થાય છે. મને તો એમ જ લાગ્યા કરે છે કે પ્રજા વખતસર ઘટતો જવાબ આપ્યા વિના નહિ જ રહે. છતા ,ઉપલા સવાલનો એક દલીલ તરીકે તો એ જ જવાબ આપવો રહ્યો કે જો નક્કી થયેલા કાર્યક્રમને પ્રજા તરફથી ઘટતા પ્રમાણમાં જવાબ ન મળે તો આપણું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં ઢીલ થાય ખરી.

---

૧ સીમલામાં ગાંધીજી

વાઇસરાયની મુલાકાત

સીમલા જવાનું કેમ થયું તે ગાંધીજી પોતે જ પોતાની નોંધમા ગયા અંકમા જણાવી ગયા છે. એ જ સંજોગો ગાંધીજીએ પોતાના સીમલાના જાહેર ભાષણમાં તેમજ સીમલા છોડયા પછી અંબાલા, ભુસાવળ, સંગમનેર વગેરે સ્થળે વર્ણવ્યા છે. 'ઇંગ્લિશમૅન' પત્ર આ કૃત્ય તરફ ભારે શંકાની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને કહે છે કે ગાંધીજીના બધા સાથીઓ તેમના સીમલા જવાની વિરુદ્ધ હોવા જોઇયે, નહિ તો ગાંધીજીને સીમલા જવાનાં કારણોના આટલા લાંબા ખુલાસા કેમ આપવા પડે? અહીં એટલું જ કહી દેવું જરૂરનું છે કે પૂ. પંડિત માલવીયાજીનો પત્ર અલ્હાબાદ આવ્યો ત્યારે ત્યાં પંડિત મોતીલાલજી, અલી

ભાઈઓ, લાલા લજપતરાય અને બીજા કેટલાક નેતાઓ હાજર હતા. ગાંધીજીએ તેમની સાથે મસલત કરીને નિશ્ચય કરેલો કે સીમલા જવું તે મુખ્યત્વે પંડિતજીને મળવા માટે; અને પછી જરૂર જણાય તો વાઈસરાયને મળવું. મિ. ઍન્ડ્રુઝ જેઓ સીમલાથી તે જ દિવસે આવ્યા હતા તેમનું કહેવું હતું કે વાઇસરાય ગાંધીજીને મ્હોંડેથી ગાંધીજીનું દૃષ્ટિબિન્દુ જાણવા આતુર છે. સીમલા જઇને પંડિતજીને મુખે પણ એ જ હકીકત સાંભળી. એટલે ગાંધીજીએ વાઇસરાયને લખી જણાવ્યું કે મારા વિચાર જાણવાની આપની ઈચ્છા હોય તો હું તે સંભળાવવાને તૈયાર છું. વાઇસરાય સાહેબે તે પ્રમાણે મળવાનો વખત ગાંધીજીને મોકલી આપ્યો. ગાંધીજી આટલા ખુલાસા આપે છે તે નેતાઓને માટે નહિ, પણ લોકોને માટે. લોકોની વિચારશક્તિ એટલી જાગૃત થયેલી છે કે તેઓ નેતાઓના પ્રત્યેક કૃત્યની બરાબર ચોકી રાખે છે, અને તે જ સ્થિતિ બરાબર છે. આ ચોકીદારોને સંતોષવા માટે આ હકીકતો ગાંધીજી વારંવાર આપી રહ્યા છે, તે એ સમજાવવા કે અસહકારનો સિદ્ધાન્ત એમ નથી કહેતો કે સામા પક્ષને પોતાનો પક્ષ શું છે તે સમજાવવો નહિ. સરકારનો નાનામાં નાનો અમલદાર આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ જાણવા માગે તો તેને પણ તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવું એ આપણો ધર્મ છે.

‘હું કાંઈ લેવા નહોતો ગયો’

સીમલામાં વાઈસરાયને ગાંધીજી એક બે વાર નહિ પણ છ વાર મળ્યા! આટલી બધી મુલાકાતોમાં શું કરી આવ્યા એ પ્રશ્ન અનુચિત નથી અને તેનો જવાબ ગાંધીજી આપી ચુક્યા છે. તેમણે અથથી ઈતિ સુધી વાઈસરાય સાહેબને અસહકારીઓનો પક્ષ સંભળાવ્યો, સમજાવ્યો. વાઇસરાયે પણ છ દિવસ સુધી કલાકના કલાકો શાન્ત ચિત્તે, સંપૂર્ણ સભ્યતાથી તે સાંભળ્યું. એથી એટલું તો કલ્પી જ શકાય કે તેમની આપણી સ્થિતિ સમજવાની ઈચ્છા તીવ્ર હોવી જોઈયે. આપણો પક્ષ સમજાવ્યા પછી ગાંધીજીએ તેમની હકીકત પણ સાંભળી. એટલે કાંઇ પરિણામ આવ્યું હોય તો એટલું આવ્યું કહેવાય કે વાઈસરાય ગાંધીજીને વધારે સમજતા થયા, અને ગાંધીજી વાઈસરાયને વધારે સમજતા થયા. આ ઉપરાંત કશું ફળ આવ્યું નથી એમ ગાંધીજી કહે છે. ‘હું કાંઈ લેવા ગયો ન હતો કે લઇને આવું, હું તો દેવા ગયો હતો તે દઈ આવ્યો. આટલી મુલાકાતો પછી મારા વિચારો હતા તે જ કાયમ રહ્યા છે, અને આપણે એ જીતવું હોય તો દશગણા જોરથી આપણી શાન્ત લડત ચાલુ રાખ્યાથી જ જીતાશે. સ્વરાજ આપવું વાઇસરાયના હાથમાં નથી; એ લેવું આપણા હાથમાં છે.’ આ ગાંધીજીના સીમલા પછીના ઉદ્ગારો છે. આટલું તો ત્યાં શું બન્યું તે વિષે. ‘તમે વાઈસરાયની સાથે શું વાતચીત કરી આવ્યા?’ એ પ્રશ્ન પણ નથી પૂછાતો એમ નથી. પણ એ પ્રશ્ન સુરુચિયુક્ત નથી એમ ઘણા કબુલ કરશે.

એક જ વાતાવરણ

જતી વેળા અમે કાઠકા પહોંચ્યા ત્યારથી જ હું તો કંઇ જુદા જ વાતાવરણની ઉમેદ રાખતો હતો. ગરમી તો કાંઇક ઓછી થવા લાગી, પણ લોકોના મનનું વાતાવરણ

તો જરાય બદલાયલું ન લાગ્યું. કાલકાનું પ્લૅટફૉર્મ પણ માણસોથી ભરેલું હતું. પંજાબના સૂતરના દડાઓ અહીંથી જ ફેંકાવા લાગ્યા, તે સીમલાને પાંચસેંમે મજલે પણ ઓછા ન ન થયા. કાલકા સ્ટેશન ઉપર પોલીસનાં માણસો પણ ઠીક આવકાર આપતાં હતાં. ગાંધીજીએ પૂછ્યું, 'તમે કેમ આવી શકયા ?' જવાબ મળ્યો, 'અમે તો અમારા વડાની રજા લઇને આવ્યા છીયે ! અને કાલકાથી તે સીમલા સુધીનાં ડઝનબંધ સ્ટેશનોએ માણસોનાં ટોળાં સ્ટેશન ઉપર આવતાં જ હતાં. હજારો ફીટ ઉંચે સીમલાના પહાડ પર લોકોને શી ખબર હશે ?' એમ મને સ્હેજ શંકા થતી હતી, પણ પહાડ ઉપરનાં અને નીચે તળેટીનાં માણસોના ઉત્સાહમાં મને કશો ફરક ન લાગ્યો. નાનામાં નાના સ્ટેશન ઉપર મજૂરો સુદ્ધાં આવીને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં પૈસા અર્પે જતા હતા. એક ગામે તો સો સવાસો રૂપીયાની થેલી લોકોએ તૈયાર રાખી હતી. ત્યાંની વસ્તી ભાગ્યે જ ૫૦૦ માણસની હશે !

સીમલા સ્ટેશન ઉપર મને આપણો નવો રાષ્ટ્રીય વાવટો જોઇને આશ્ચર્ય થયું. લંબચોરસ લાલ, લીલી અને ધોળી ભૂમિ પર રેંટીયાની આકૃતિ ર ચોંટાડીને કાઢી હતી !

સીમલા આઠ દિવસ રહ્યા તે દરમિયાન દર્શનને માટે આવનારની સંખ્યા બીજે કોઇ ઠેકાણે કરતાં ઉતરે એમ ન હતી. આખો દિવસ તળેટી ઉપરનાં ગામડાંઓનાં માણસો આવ્યા જ કરતાં, અને સવારે ને સાંજે સરકારી કચેરીઓમાંથી નોકરો આવતા. સરકારી નોકરોની એક ટોળી સ્વરાજ ફાળા માટે પોતાનું નાનું ઉઘરાણું લીધા વિના નહોતી આવતી ગાંધીજી વાઇસરાય સાહેબને ત્યાં ગયા હોય તો 'વાઇસરીગલ લૉજ'ની બહાર સેંકડો નોકરો—સેક્રેટરીઅટમાંના—દર્શન માટે ટાળું વળીને ઉભા હોય. આમ સરકારી નોકરો સરકારી જાહેરનામાંઓને ઓટીએ બાંધી પોતાથી થાય તેટલું કરી રહ્યા છે. સીમલાના નોકરોને ગાંધીજીએ ઊન ન વાપરતા હોય ત્યારે ખાદીનો ઉપયોગ કરવાને કહ્યું. પણ 'તેમણે બિચારાઓએ જણાવ્યું કે કદાચ ખાદી તેમની નોકરી લઇ લે તો ? આમને જ ઉદ્દેશીને ગાંધીજી ૧૫મી તારીખની સીમલાની જાહેર સભામાં બોલેલા કે 'જ્યાં તમને તમારી માતાએ કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં પહેરવાની પરવાનગી ન હોય તે સંતનતમાં હું રહેવા નથી માગતો. તેને મિટાવી દેવી જોઇયે અથવા સુધારવી જોઇયે.' ..

સીમલામાં જ્યારે સામાન્યવર્ગનો ઉત્સાહ ઠીક જણાયો ત્યારે કેળવાયલો વર્ગ એટલે મોટે ભાગે વકીલવર્ગ (કારણ વકીલવર્ગ સિવાયના ઘણાખરા તો સરકારી નોકરો જ હશે) તો અસહકારની ચળવળથી ન પલળેલો જણાયો કોઇ વકીલે સીમલામા વકીલાત છોડી નથી છતાં લાલા મોહનલાલ નામના એક પંજાબી ગૃહસ્થ જેઓ નામની વકીલાત હજી કરે છે અને વેપાર કરે છે તેમણે કાર્યમાં સહાનુભૂતિ બતાવવા ગાંધીજીને એક સાંજે નોતર્યા અને ૧૦ હજાર રૂપીયા મિત્રમંડળ પાસેથી ભેગા કરી આપ્યા.

સીમલાની જાહેર સભા

વાઇસરાય સાહેબની સાથે લાંબી મુલાકાતો છતાં સભાઓએ ગાંધીજીને સીમલામાં પણ છોડ્યા ન હતા; તેમજ શાન્તકુટી ઉપર પણ ઘણા યૂરોપીઅન અમલદારો, અંગ્રેજી

•

છાપાંના પ્રતિનિધિઓ વગેરે મુલાકાત માટે આવ્યાં જ કરતા. એક સ્ત્રીઓની સભા રાખી હતી તેમાં સ્ત્રીઓની હાજરી ઠીક હતી, પણ જે જાહેર સભા થઇ તે તો કાંઈ ગંજાવર જલસો હતો.

જે સ્થળમાં આ સભા થઇ ત્યાંનું દૃશ્ય પણ અજબ મોદ પમાડે એવું હતું. મોટા રસ્તાથી ઉતરતાં લગભગ ૧ હજાર ફીટ નીચે થોડીક સપાટ જમીન છે ત્યાં થોડીક ખુરશીઓ અને માંચડો ગોઠવ્યો હતો, અને સામે પાંચસેં ફુટની ઉંચાઈ સુધી જાણે એક ઉપર એક અગાશીએ ચડી હજારો મધપુડામાંની માખીઓની જેમ ચોંટયાં હતાં. સભામાં લાલાજી અને અંબાલાના વકીલ લાલા દુનીચંદ ઉપરાંત પંડિત માલવીજી પણ પધાર્યા હતા. સામેના તાડની ઉંચાઇને પણ ભૂલાવે એવાં દેવદારો પેલાં માણસોથી ખીચોખીચ ભરેલી અગાશીઓને સોહાવતાં હતાં. પ્રમુખસ્થાને લાલાજી બિરાજ્યા હતા. પ્રથમ ગાંધીજીને શહેરીઓ તરફથી એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું.

આજનું ગાંધીજીનું ભાષણ અગત્યનું હતું. આરંભમાં તેમણે વાઇસરાયની મુલાકાત લેવાનું કેમ થયું તે સંબન્ધે ખુલાસો કર્યો અને જણાવ્યું, "અમારી વાતનું કાઇ પરિણામ આવશે ? હું કહું છું કે આવે અને નયે આવે. આપણે તો જે કરવાનું છે તે ખુદાની મદદ માગીને કરી લેવાનું છે. મેં વાઇસરાયને આપણો કેસ સુણાવ્યો ને તેમણે બહુ ધીરજ અને પ્રેમથી લાંબા સમય સુધી તે સાંભળ્યો. મેં પણ તેમનું કહેવું સાંભળી લીધું છે. મેં અંગ્રેજી સલ્તનતની મુશ્કેલીઓ તેમની પાસેથી સાંભળી. હું તો એટલું જ કહી શકું છું કે જે એકરાર આપણે ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને મહાસભામાં, શીખ લીગમાં તેમજ ખિલાફત પરિષદોમાં કરેલો છે તે પાળશું તો આ વર્ષમાં જરૂર ધારેલું મેળવશું. વાઇસરાય સાહેબના હાથમાં કાંઈ નથી. ઇંગ્લંડથી શું તાર આવે છે તે ભૂલી જાઓ. આપણી લડત ખાનદાનીની છે, ઇન્સાફની છે, અને ઇન્સાફ માટે મરવાને આપણે તૈયાર છીયે એ આપણે જગતને બતાવી આપવાનું છે. પરીક્ષા લીધા વિના ઇશ્વર કશું આપતો નથી, અને આપણે કાંઈ મેળવીયે તે પહેલાં એ પરીક્ષામાં ઉતર્યે જ આપણો છુટકો છે. બદમાશ જેવા બદમાશ પણ પોતાનું ધાર્યું મેળવવા માટે તૈયાર હોય છે તો તમે મોટા છ છ ફીટ ઉંચા પંજાબીઓ, જો ફરી પેટે ચાલવા ન માગતા હો, જો તમારામાંનો એક પણ નાકલીટી ન તાણવા માગતો હોય, તો જે પાઠ શીખ ભાઇઓએ શીખવ્યો તે લઇયે. એમની માફક માથું મેલ્યે મુગી ધર્મકૃત્ય માટે તૈયાર થાઓ. મહન્ત નારાણદાસની માફક ખુની ન બનો. ખુન કરીને સ્વરાજ નહિ મેળવી શકો; પંજાબ ને ખિલાફતના સવાલનો નીવેડો નહિ લાવી શકો. કોઇનું ખુન લઇને નહિ, ખુન આપીને જ તમે આ વસ્તુઓ મેળવી શકશો; લછમનસિંહની તાકાત મેળવીને જ મેળવી શકશો."

આ સલ્તનત મટે તો ?

પછી 'આ સલ્તનત મટે તો હિન્દુઓનું શું થાય ?' એ પ્રશ્નનો ગાંધીજીએ ઉત્તર આપ્યો. "હું તો તમને કહું છું કે તમારાં તીર્થો પહાડોને હાથે ભ્રષ્ટ થશે, તમારી ઓરતની

ઉન્નત લૂંટારો એવા ભયથી તમે જ્યાં સુધી ડરી રહ્યા છો ત્યાં સુધી તમારા દરદારને દાટી દો, તમારી ઓરતોને જોહાર કરાવો. તમે પઠાણોને મારી ન શકો તોપણ તેમનાથી ભાગી જવાની નહિ પણ તેમની સામે ઉભા રહી મરી જવાની તાકાત તો તમારામાં હોવી જ જોઇયે. અફઘાનથી ન ડરો, ન મુસલમાનથી ડરો; કેવળ ઇશ્વરનો ડર રાખો. પેગમ્બર સાહેબના જમાનામાં પણ સામેથી આવતાં ધાડાંઓને જોઈને કેટલાક ડરકણોએ કહ્યું હતું કે 'અમે એકલા જ છીયે. કેમ લડશું ?' પેગમ્બર સાહેબે જવાબ આપ્યો હતો, 'નહિ, તમે એકલા નથી; તમારી સાથે ખુદા છે' હું પણ તમને કહું છું કે તમે તમારી જાતને પામર ન માનો. તમે બહાદુર હશો તો તમારી સાથે અફઘાન પણ પાક બનશે. હું અફઘાનને ઓળખું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનામાંના ઘણા મારા અસીલ હતા તેમની ખાનદાનીની મને પીછાન છે. તેઓ બૂરા હોય તોયે મને લાગે છે કે તેઓ ખુદાથી ડરનારા છે. જો મુસલમાનોને તમે ભાઇ સમજતા હો, જો તમારો તેમના ઉપર ઇતબાર હોય તો પઠાણોની દહેશત તમે જરાય ન રાખશો. જો પઠાણ આવે તો તેમની સાથે પણ અસહકાર કરવાવાળો હું બેઠો છું. હિન્દુસ્તાનનો એક પણ ટુકડો તેમને હાથ નહિ જવા દઉં. મને ખુદા તે ઘડીયે તાકાત આપશે કે હું તેમને ટુકડો લેવા દેતાં પહેલા મારી જીંદગી આપી દઉં. આપણે એકબીજાના ગેરવિશ્વાસથી ગુલામ બન્યા છીયે. જો મુસલમાનો ઇસ્લામને બેઆબ આણશે, જો કરોડો મુસલમાનો દગો દેશે, તો ઈસ્લામ મરી જશે. આપણો અને તેમનો વાણીઆગતનો સંબન્ધ નથી, ખાનદાનીનો વ્યવહાર છે.

ડાયર માટે જાહેર પ્રાર્થના

"બધા ધર્મોને હું કહું છું કે આપણે એકદિલ થવા માગીયે છીયે. ખ્રિસ્તીઓ સાથે આપણે એકદિલ નથી શું ? ઍન્ડ્રુઝ અને સ્ટોકસ જેવા મદદ કરે તે શું આપણે નથી સ્વીકારતા ? આપણે કોઇને દુશ્મન કરવા નથી માગતા. આપણે આપણું ખુન આપવા માગીયે છીયે. અંગ્રેજ નોકર બનીને રહે, ભાઈ બનીને રહેવા માગે, સરદારી છોડીને રહેવા માગે તો ભલે રહે, નહિ તો ચાલ્યા જાય.

"જેમ તેમ હોય, શાન્તિ વિના કશું નથી. જો તમે શાન્તિ છોડશો તો બાજી ખોશો. મારા દિલમાં મેં જનરલ ડાયર કે માઇકલ ઓડવાયર માટે સજા નથી ચાહી. અને આજે ઇદગાહની આ પવિત્ર જગ્યાએ હું ખુદાને પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદા તેમના દિલને સાફ કરે."

છેવટે શીખોને ગુરુ નાનક અને ગુરુ તેગ બહાદુરની મારફત જીવતે મરી છૂટવાનો આપી સ્વદેશી પર વિવેચન કર્યું હતું.

એક રમુજી પ્રસંગ

આ પછી લાલાજી ઉપસંહાર કરવાને ઉભા થયા. તેમણે હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય અને નીડરતા ઉપરનાં ગાંધીજીનાં વચનો ઉપર વધારે ભાર મુકયો. દેશમાં અશાન્તિ ફેલાઇ રહી છે ' એ આક્ષેપને તેમણે એક જ વાકયમાં ઉડાવ્યો: "દુનિયામાં આટલી વસ્તી વાળો એક દેશ એવો બતાવશો કે જે હિન્દુસ્તાન જેટલી શાન્તિ આવી હાલતમાં જાળવી શકયો

હોય ?" સ્વરાજનો મન્ત્ર પ્રજા કેટલો પી ગઇ છે તે શ્રોતાઓને બતાવવા તેમણે કહ્યું, "ન કરે નારાયણ, અને ગાંધી મહાત્મા સ્વરાજથી કાંઇ ઓછું લઇ લે તો તે પણ આપણે ન લઇયે. મહાત્માજી આપણને છેતરે તો આપણને મહાત્માજી પણ ન જોઇયે." આ વચનોને શ્રોતાજનો પણ ગમ્મતમાંજ લેતા હતા, અને તરત 'મહાત્મા ગાંધીજી કી જે' કરીને વધાવતા હતા! પછી માલવીયાજીએ મલકમાં લાલાજીને કહ્યુ, 'આ બેઅદબીને માટે ગાંધીજીની માફી માગો.' લાલાજીએ આ પ્રમાણે માફી માગીઃ 'લોકો તો સ્વરાજ—શુદ્ધ સ્વરાજ—ને માટે ગાંધીજી જ્યાં લઇ જાય ત્યાં તેમની પાછળ જવાને માટે તૈયાર છે." આથી લોકોમાં ભારે ખુશાલીના પોકારો ચાલ્યા અને ફરી ફરી ઉઠતી 'મહાત્મા ગાંધીજી કી જે' થી ચોમેરના પહાડો કેટલીક મિનિટો સુધી ગાજી રહ્યા!

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૫-૬-૧૯૨૧

વાઈસરાય બોલ્યા

વાઇસરાય સાહેબનું ભાષણ વાંચ્યું. તે ઠીક છે એમ માનું છું; છતા તેમાં સીમલાની ગંધ છે. આપણને તેની ફિકર નથી. બોલ્યું પાળવું એ ન્યાયથી જો. તે સાહેબ પોતાની કારકીર્દીનું માપ કરાવવા માગતા હોય તો તેમણે પાળી બતાવવું જોઇશે.

ખાણા પછી ભાષણો કરવાની ટેવ જ ભુંડી છે. ખાઇને માણસ આળસ મરડે છે. ખાઇને તુરત માણસ ઠરેલ વિચાર કરવાને લાયક નથી હોતો, અને તે પણ વળી એવા દબદબામાં અપાયેલું ખાણું કે જે દબદબાનાં ખાસ બ્યાન પણ છાપાંઓમાં છપાય. વાઇસરાયનાં ભાષણોમાં તેથી જ જોઇયે તેટલી ગંભીરતા હોતી નથી.

હિન્દુસ્તાનને અત્યારે ગાંભીર્ય જોઇયે છે. હિન્દુસ્તાન જખમી છે. તેનો જખમ હજુ રૂઝાયો નથી, એટલું જ નહિ પણ તે ઝખમ ઉંડો જતો જાય છે. તેમાંથી હજુ લોહી વહ્યાં કરે છે. તે મલમપટ્ટીથી ઢાંકયો જાય તેમ નથી. તેને સારુ તો ભારે શસ્ત્રવૈદ્ય જોઇયે. તેનામાં કુશળતા હોવી જોઇયે. તેનામાં ધૈર્ય જોઇયે. સારા શસ્ત્રવૈદોને મેં જોખમકારક ક્રિયાઓ કરતી વેળા મૂંગે પેટે રહેલા જાણ્યા છે. કોઈ શ્રદ્ધાળુ વૈદોને શસ્ત્રક્રિયા કરતી વેળા ઈશ્વરનું નામ સાથે સાથે લેતા પણ જાણ્યા છે.

અલી ભાઇઓના કાગળને પણ તેઓ સાહેબ જેવો તેવો કાગળ ન માને. એ કાગળ તેમને ખાતર નથી લખાયો. એ કાગળ મિત્રોને ખાતર લખાયો છે. તેમના

ભાષણો તેમણે ભલે બતાવ્યાં. એક દુશ્મન પણ જો ભૂલ બતાવે તો તે કબૂલ કરવી એ ખાનદાનીની નિશાની છે. અલી ભાઇઓનાં કોઈ ભાષણોમાં કેટલાંક વાક્યો એવાં હતાં કે તેના બે અર્થ થઇ શકે. પોતાને, ધર્મને અને દેશને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરનારના મુખમાંથી બે અર્થ વાળું વાક્ય જાણેઅજાણ્યે પણ ન નીકળવું જોઇયે એ જ અલી ભાઇઓના લખાણનો અર્થ છે. તેમણે પોતાની ખાનદાની બતાવવા મારા જેવા મિત્રોની સલાહને માન આપ્યું છે ને પોતે પોતાની જીભ ઉપર હજુ પણ વધારે કાબુ મુકવાની શુદ્ધ ને પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

વાઇસરાય સાહેબને હજુ અનુભવની જરૂર છે. તેઓએ અગાઉ નથી ચાલેલી એવા પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તેમનું ભાષણ પ્રાથમિક અભ્યાસ સૂચવે છે. તેમના ભાષણમાં સાવધાનીનો પ્રયત્ન છે. પ્રયત્નની સફળતા પૂરી નથી. તેમણે અસહકારીને રીઝવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અસહકારીઓ ભાષણોથી રીઝે તેમ નથી. તેઓ ભાષણોનો અવળો અર્થ નહિ કરે; પણ પરીક્ષાને સારૂ તો તેઓને કાર્ય જ જોઇશે.

ગુજરાતનો નિશ્ચય

ભરૂચમા ભરાયેલી પરિષદ વિષે હું બહુયે લખવા ઇચ્છું છું. પણ મધરાતે થાકયોપાકયો થોડું જ લખીશ.

આ માસની આખર સુધીમાં દશ લાખ રૂપીયા એકઠા કરવા, ત્રણ લાખ સભાસદ, એક લાખ રેંટીયા. આ ગુજરાતને સારૂ કઠિન છે તેટલું જ સહેલું છે.

માણસોને અભાવે કઠિન લાગે છે. ઘણાં માણસો—પુરુષો અને સ્ત્રીઓ—કામ કરવા નીકળી પડે તો સહેલું છે. આ ત્રણ કામમાં જેઓ કાચા અસહકારી છે, જેઓને અસહકારને વિષે શ્રદ્ધા નથી તે પણ મદદ કરી શકે. જેઓ અસહકારને પાપ માને છે તે જ ન કરી શકે. અસહકારને પાપ માનનારા તો ગુજરાતમાં એક હાથના વેઢા પર ગણી શકાય તેટલાયે નહિ હોય એવો મને વિશ્વાસ છે.

આટલા પૈસા કેમ પેદા થાય? (૧) સ્ત્રીઓ પોતાના દાગીના ઉતારે તો, (૨) ધનાઢ્ય પોતાની મિલકતના અમુક ટકા આપે તો, (૩) બધા કમાણીનો અમુક ભાગ આપે તો, (૪) દારૂ પીનારા પોતાના દારૂના ખર્ચનો અમુક હિસ્સો આપે

તો,' (૫) કેટલાક ધનવાળા પોતે સર્વસ્વ આપે તો;—આવા ઘણાયે 'તો' રહેલાં છે. તે 'તો'નો પ્રયોગ કરીને આપણે આપણું કામ પૂરું પાડવાનું રહ્યું છે.

ભરૂચ પરિષદે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન પડે તો ગુજરાતનું નાક જાય, આ વર્ષે સ્વરાજ મેળવવામાં વિઘ્ન આવે. જેઓ પૈસા ન આપી શકે તે રેંટીયાનું કામ કરી લે. જેઓ રેંટીયા ન ચલાવી શકે તે સભાસદ બનાવે. સૌ પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે.

ઇશ્વર ગુજરાતની લાજ રાખો.

મારી નોંધ

સભાસદનો ધર્મ

મને નીચે પ્રમાણે સવાલ કરવામાં આવ્યો છે:

"'પ્રતિનિધિઓ' કેવા ચુંટવા જોઇયે તે તમે લખ્યું તેમ પણ 'સભાસદો' કોણ થઇ શકે એ પણ જણાવો તો સારૂ."

જેઓ અસહકારનો ઠરાવ પસંદ કરે છે તેઓ તેને અનુકૂળ હોય તેવા જ પ્રતિનિધિ ચુંટે એ ચોકખું છે. એટલે પ્રતિનિધિ વકીલ ન હોય, ખિતાબદાર ન હોય, ખાદી પહેરનારો હોય, અન્ત્યજનો તિરસ્કાર ન કરતો હોય વગેરે. સભાસદને સારૂ તો નીચેની જ શરત છે:

૧. ૨૧ વર્ષનો કે તેની ઉપરનો હોય.

૨. ચાર આના દર વર્ષે ભરે.

૩. સ્વરાજ હિન્દુસ્તાનનું ધ્યેય માને.

૪. સ્વરાજ મેળવવા સારૂ શાન્તિ અને સત્ય એ બે જ સાધનો છે એમ માને

આટલી શરતોનું પાલન કરનાર ભલે સહકારી હોય, ભલે ખિતાબદાર હોય, વકીલ હોય, વિલાયતી કાપડ પહેરતો હોય, છતાં મહાસભામાં સભાસદ થઇ શકે છે. મહાસભા એ પક્ષનું યંત્ર નથી, તેથી મહાસભામાં સભાસદ થવાને સારૂ ઓછામાં ઓછી મર્યાદા જ હોય. જે મર્યાદા સર્વમાન્ય છે તે જ રાખવામાં આવી છે. આ તો મહાસભાના કાયદાનો અર્થ.

મારી ઉમેદ એવી ખરી કે અત્યારે અસહકાર પણ એટલો વ્યાપક છે કે બધા અસહકારી જ હોય. પણ દેશની ભાવના વાંચવામાં મારી ભૂલ પણ થતી હોય અથવા દેશ માને છે તે કરવા તૈયાર નથી એમ પણ હોય. અસહકારી હોવાનો દાવો કરનાર

પસિથી જરૂર અસહકારની શરતનું પાલન હું ઇચ્છું. પણ મહાસભાના સભાસદ વધારે સંખ્યામાં અસહકારી થાય તો આગામી મહાસભાના વિચારોને બદલી પણ શકે. દિવસે દિવસે મામલો શુદ્ધ થતો જાય છે, ધ્યેય અને સાધન સ્પષ્ટ થતાં જાય છે. 'મામલામાં (ઉગે તે જ) માટી' એ કહેવત પ્રમાણે આપણે દેશમાં 'માટી'ને શોધ્યા કરીયે છીયે માટીને શોધવાનું મહાસભા એક સાધન છે.

અલી ભાઇઓની પ્રતિજ્ઞા

મૌ. શૌકતઅલી તથા મૌ. મહમદઅલીની સહીથી નીચેનો ખુલાસો બહાર પાડવામાં આવ્યો છેઃ

"મિત્રોએ અમારાં કેટલાંક ભાષણો તરફ અમારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું છે જેમાં તેમના અભિપ્રાય મુજબ ખુનામરકી તરફ ઉશ્કેરણી રહેલી હોય એવો ભાસ થાય છે. અમે જાહેર કરવા ઇચ્છીયે છીયે કે એ ભાષણોથી ખુનામરકી તરફ ઉશ્કેરણી કરવાનો અમે કદી ઇરાદો રાખ્યો નથી અને અમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે અમારાં એ ભાષણોમાંના કોઇ પણ ભાગ એવા અર્થમાં લઈ શકાય એમ હશે છતા અમારા મિત્રોની દલીલ અને તેમણે કરેલા અર્થમાં રહેલું વજુદ અમે જોઈ શકીયે છીયે, તેથી અમે અન્તઃકરણથી દિલગીર છીયે અને અમારાં ભાષણોમાંના કેટલાક ભાગોમાં આવેલી નાહકની તીખાશ માટે અમારી દિલગીરી જાહેર કરીયે છીયે. અમે પ્રજાને જાહેર રીતે ખાતરી આપીયે છીયે અને પ્રતિજ્ઞા કરીયે છીયે કે જ્યાં સુધી અમે અસહકારની પ્રવૃત્તિમા સામેલ છીયે ત્યાં સુધી હાલ કે ભવિષ્યમાં સીધી કે આડકતરી કોઈ રીતે ખુનામરકીની હિમાયત નહિ કરીયે અગર તો ખુનામરકીને અનુકૂળ વાતાવરણ પણ તૈયાર નહિ કરીયે. અમે અલબત્ત માનીયે છીયે કે જે અહિંસાત્મક અસહકારને વફાદાર રહેવા અમે અમારા વચનથી બંધાયા છીયે તેનાથી એમ કરવું એ વિરૂદ્ધ છે."

ભરૂચનાં ભાષણ

૧*

પુરાણી પ્રતિજ્ઞા

આ ઠરાવ સીધો, સાદો, એક બાળક કે બાળા પણ સમજી શકે એવો છે. આ ઠરાવના પૂર્ણપણા પર હિન્દુસ્તાનના સ્વરાજનો આધાર છે, ખિલાફતનું કામ પૂરૂં થવાનો

---

* ભરૂચમાં મળેલી પાંચમી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્ સમક્ષ બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ ૩૦મી જૂન સુધીમાં પાર ઉતારવાને વધુ જોરાવર પ્રયત્નો આદરવાને લગતો બીજો ઠરાવ રજૂ કરતાં કરેલું ભાષણ; તા. ૧-૬-૧૯૨૧

આધાર છે, પંજાબના ઇન્સાફનો આધાર છે. ગુજરાતનાં ભાઇબહેનોને હું ગયા વર્ષની યાદ દેવડાવું છું. ગયે વર્ષે મહાસભાએ અસહકારનો ઠરાવ નહોતો કર્યો ત્યારે આપણે તે કર્યો હતો. જ્યારે પંજાબના ઇન્સાફ અને સ્વરાજની વાત પણ ન હતી ત્યારે આપણે ગુજરાતના હિન્દુ અને મુસલમાનોએ વિચારી લીધું હતું કે ખિલાફતનો ફડચો આપણે આપણી પોતાની સાત્વિક સત્તાને બળે કરવો છે. ખિલાફતના ફડચાની અંદર પંજાબ અને સ્વરાજનો ફડચો આવી જાય છે એવો વિચાર આખું હિન્દુસ્તાન ન કરી લે તોયે આપણે ગુજરાતીઓએ સર્વસ્વ હોમીને પણ ખિલાફતનો ફડચો લાવવાનો નિશ્ચય કરી દીધો હતો. તે વખતે ગુજરાતે જે શ્રદ્ધા બતાવેલી તેની હું તમને યાદ દેવા ઇચ્છું છુ. રા. વિઠ્ઠલભાઈ સાહેબે આપણને મહેણું માર્યું છે કે આપણે આપણું કર્તવ્ય નથી કર્યું, આપણો પૂરો ફાળો નથી આપ્યો. આપણે કર્તવ્ય નહિ કરીયે તો એ મહેણાને લાયક જ રહીશું. પણ આપણે નિશ્ચય કરીશું તો કર્તવ્ય કરીને આપણે ત્રીસ દિવસમાં એ મહેણાને અવશ્ય ધોઇ શકીશું. આ પરિષદમાં આવેલાં પ્રતિનિધિ ભાઇબહેનો આખું હિન્દુસ્તાન શું કરશે એનો વિચાર ન કરતા સૂતાં, બેસતા, ખાતાં ગુજરાતમાંના પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર કરી લેશે તો 'દસ લાખ રૂપીયા, ૧ લાખ રેંટીયા અને ત્રણ લાખ સભાસદો જરૂર થઇ શકશે.

રેંટીયાથી સરકાર કઇ રીતે ચાલી જવાની ?

રેંટીયાથી તે સરકાર કઈ રીતે ચાલી જવાની એ પ્રશ્ન પૂછાયો છે. એનો જવાબ એ છે કે રેંટીયા દેખીને સરકાર નહિ ચાલી નીકળે, પણ એ ૨૦ લાખ રેંટીયા ધારી મુદતમાં ચાલતા કરી મુકીને તમે જે શ્રદ્ધા દુનિયાને દેખાડી દેશો તે શ્રદ્ધા જોઇને સરકાર શરણ આવશે. એ આપણી શક્તિનું માપ છે. તમે આટલું કરી બતાવશો તે વખતે જગત જાણી લેશે, સરકાર સમજી ગઇ હશે કે તમે શ્રદ્ધાળુ છો, તમે સ્વરાજ સાચે જ લેવા માગો છો. તે વખતે આપણે સિપાઈઓને હથિયાર મુકવાનું કે પ્રજાને કર નહિ આપવાનું કહેવાપણું રહ્યું નહિ હોય. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનને એ શ્રદ્ધા નહિ આવે ત્યાં સુધી રેંટીયો એ જેટલી સહેલી વસ્તુ છે તેટલી જ મુશ્કેલ છે. રેંટીયો પૂરેપૂરો દાખલ થયો હશે તે વખતે હિન્દુસ્તાનમાં એક પણ માણસ ભૂખે નહિ મરતો હોય, ઓરતોને કમાવા માટે લાજ લુંટાવવી પડતી નહિ હોય; તે વખતે હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મરાજ્ય હશે, રામરાજ્ય હશે, ખુદાઇ રાજ્ય હશે.

દસ લાખ શા સારૂ ?

એક લાખ રેંટીયા ચાલુ કરવા, ત્રણ લાખ સભાસદ મેળવવા અને ૧૦ લાખ રૂપીયા ભેગા કરવા એ ગુજરાતની શક્તિનું માપ છે. ગુજરાતને હિસ્સે તો ત્રણ લાખ રૂપીયા આપવાના આવે છતાં દસ લાખ રૂપીયા ભેગા કરવાનો બોજો ગુજરાતને માથે શા માટે એ સવાલ પણ પૂછાયો છે. ગુજરાતને આપણે આ ઇટતનો પાયો બનાવ્યું છે. પાયાને વધારેમાં વધારે બોજો ઉચકવાનો હોય એ કોણ નથી જાણતું? અને તેથી તેને માટે આટલાને ઉમુ ભારે છે આપણા બધામાં શ્રદ્ધા હોય તો દસ લાખ રૂપીયા મેળવવા

તા. ૫-૬-૧૯૨૧

મુશ્કેલ નથી. આપણે ગુજરાતમાં જો એટલી શ્રદ્ધા નહિ બતાવી શકીયે તો હું મુંબઈમાં જઈને વેપારીઓ પાસે શી રીતે માગી શકવાનો? બેઝવાડામાં નક્કી કરેલો કાર્યક્રમ વખતસર પાર ઉતારવાને સારુ આપણે મરી ફીટવું જોઈયે. ત્રીસમી જૂને આ કામ ન થાય તો આપણે માટે મરી જવું એ જ બહેતર છે. આ સ્વરાજની ચાવી છે., એ ચાવી હિન્દુસ્તાને જાણી લીધી એમ આ બાદશાહી જે ઘડીએ જોશે તે જ ઘડીએ કાં તો તે નાસી જશે, નહિ તો પ્રજાની નોકર બનીને રહેશે.

કયો ચમત્કાર મોટો?

કલકત્તામાં કોઈએ મી. મહમદઅલીને પૂછેલું કે કેટલાક લોકો કહે છે કે રેંટીયાથી સ્વરાજ મેળવવાની વાત ચમત્કાર જેવી છે. મૌલાનાએ કહ્યું, 'હશે, પણ ૭ હજાર માઈલથી આવેલા મૂઠીભર ગોરાઓ તેત્રીસ કરોડ માણસો પર સત્તા ચલાવી શકે એ ચમત્કાર મોટો કે આ મોટો?' સ્વરાજ મેળવવાને માટે આપણામાં આત્મશ્રદ્ધા આવવી જોઈશે, આપણે એક થવું જોઈશે. હિન્દુસ્તાન જેવું મહાન મન્દિર જેમાં મુસલમાનોની મસજીદો છે, હિન્દુઓનાં મન્દિરો છે, શીખોનાં ગુરુદ્વારા છે, પારસીઓનાં દેવળો છે, એ મન્દિરમાં પૂજા કરવા ગુજરાતીઓ જેવા પૂજારીઓ ૧૦ લાખ રૂપીયા આપી દે તો આપણે સ્વરાજને માટે લાયક છીયે. ગુજરાત એટલું બાથ ભીડવા તૈયાર થાય તોયે બસ છે. આટલી યોજનાશક્તિ ન બતાવીયે, આટલું હોમવા તૈયાર ન હોઈયે તો આપણે સ્વરાજની વાત છોડી દેવી જોઈયે. આટલામાં ફકીર બનવાપણું કશુંયે નથી. તમે ગુજરાતી બહેનો એકલી જ જો આ વાતનો નિશ્ચય કરો તો ગુજરાતમાંથી ૧૦ લાખ રૂપીયા કાલે જ આપી શકશો. અત્યારે હિન્દુસ્તાન રાંડીરાંડ છે તે વખતે આપણને ઘરેણાં કે શણગાર ધારણ કરવાનો અધિકાર કેમ હોય? હજારો માણસો ભૂખે મરતાં હોય તે વખતે સોનાચાંદીના દાગીના પહેરાય જ કેમ? તમે સૌ બહેનો સૌભાગ્ય સાચવવા જેટલા શણગાર રાખી બીજા બધા આપી દો તો ૧૦ લાખ રૂપીયા ઘડીવારમાં તૈયાર છે. એ ભાવના ગુજરાતની બહેનોમાં પ્રગટશે તે જ દિવસે દેવો આકાશમાંથી જોવા ઉતરશે. ગુજરાતની બહેનોએ સ્વરાજનો, સ્વધર્મનો આ મન્ત્ર જાણી લેવો જોઈયે કે અત્યારે તેમની લાજ ઘરેણાં ઉતારીને જ સાચવી શકાય એમ છે.

ગાંધી ગમે ત્યાંથી પૂરા કરશે!

આપણામાં અવિશ્વાસ છે; કેટલાકને મારામાં અતિવિશ્વાસ છે. તેમને લાગે છે કે ગાંધી ગમે ત્યાંથી એક કરોડ રૂપીયા લાવીને ત્રીસમી જૂન પહેલાં પૂરા કરશે. પણ હું કહું છું કે એ સાવ ભૂલભરેલી માન્યતા છે. ગાંધીમાં કદાચ એવું બળ હોય તોપણ એમ ગાંધીને બળે મળેલું રાજ્ય એ ગાંધીરાજ્ય હશે, સ્વરાજ્ય નહિ હોય. ગાંધીરાજ્યને તમે રાક્ષસી રાજ્ય સમજજો. ગાંધીની તો એવી ઈચ્છા છે કે એના જેટલું બળ, એના જેટલી આત્મશ્રદ્ધા બધામાં આવે. માત્ર મારી ખામીઓ, મારામાં રહેલું પાખંડ ઇત્યાદિ તમારામાં ન આવો એ મારી ઈચ્છા છે. હું મારું રાજ્ય ઈચ્છતો નથી, હું સ્વરાજ ઈચ્છું છું. અમે ત્રણ ભાઈઓમાં જે શૌર્ય અને એકદિલી છે તે તમારામાં આવો એમ હું ઈચ્છું છું.

ઘરથી જ શરૂઆત કરજો

મેં એવા પણ માણસો જોયા છે કે જેમણે પોતાની ધર્મપત્નીને વિવેકથી સમજાવીને તેમની પાસેથી તેમનાં ઘરેણાં દેશને માટે લીધાં છે. તમે બધા પુરુષો એ વાતનો વિચાર કરજો. તમારી બહેનોને, તમારી પત્નીઓને સમજાવીને તેમના શણગાર ઉતારાવવાનો નિશ્ચય કરજો. શરૂઆત હમેશાં ઘરથી જ કરજો. જે જે સારાં કામ છે તેની શરૂઆત કુટુંબથી જ થવી જોઇયે. કુટુંબને બચાવીને અળગાં રાખીયે ત્યાં સુધી કામ નથી થઈ શકવાનું. હું આ પ્રતિનિધિ ભાઈઓને કહું છું કે તમે ફકીર થજો, એક લંગોટીથી ચલાવજો, રાતદિવસ દસ લાખ મેળવવા મહેનત કરજો અને ત્યારપછી જ કહેજો કે રૂપીયા ભેગા ન થઈ શકયા એ વખત આવશે તે વખતે ધનિકો પણ એની મેળે શરમાશે. આપણામાં ફકીરની શ્રદ્ધા આવવી જોઇશે.

હું શું માગું છું ?

હું તમને હમેશાને માટે ફકીર બનવા નથી કહેતો. જે ભોગ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોએ ઉદ્ધી લડાઇમાં આપ્યા, જે ભોગ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જંગલી ગણાતા બોઅર લોકોએ આપ્યા, જે ભોગ આરબોએ આપ્યા તેનાથી તો હું તમારી પાસે ઓછો ભોગ માગું છું. આરબોએ સ્વદેશ ખાતર પોતાની પ્યારી જાનો આપી. અંગ્રેજને કહી દીધેલું કે અમારે તમારી ટ્રામ, મોટર, રેલવે નથી જોઇતી, અમને તો અમારો દેશ વ્હાલો છે. એ આરબોએ જે જોસ્સાથી આત્મયજ્ઞ કર્યો તે જ જોસ્સાથી તમે હું એથી ઓછું માગી રહ્યો છું તે આપો.

તમારાં આભૂષણો પર મને દ્વેષ આવે છે !

સ્વરાજ ઘેર આવે ત્યારે હીરા, મોતી, આભૂષણો બધું પહેરજો. તે વખતે મને તમારા પર દ્વેષ નહિ આવે. અત્યારે તો મને દ્વેષ આવે છે. જોકે હું દ્વેષથી ઘણો મુક્ત થયો છું, છતાં જ્યારે હિન્દુસ્તાન આટલું પડેલું છતાં આજે શણગાર અને ઝવેરાત પહેરેલાં હોઈને હું મારી પાસે જોઉં છું ત્યારે મને દ્વેષ થાય છે. મને થાય છે કે આ હજી કેમ નહિ સમજતાં હોય ? આ કામ તમે આજ રાતથી શરૂ કરી દેજો. નર્મદાને પવિત્ર તટેથી તમે આનો રંગ લઇને જશો તો ઘણું છે. હિન્દુમુસલમાન બન્નેના ભલાની ખાતર કામ કરવામાં, ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં પાછી પાની ન કરશો. મન્દિરો બાંધવા પાછળ અને હીરાદીકરીના વિવાહમાં જેટલું ધન વાપરો છો તેટલું આ મહાન દેવાલય બાંધવામાં, આ વિવાહ કરતાં પણ વધારે મંગળ કાર્યમાં આપશો તો દસ લાખ રૂપીયા ભેગા કરવા એ કંઇ જ વાત નથી. ગરીબ માણસો પાસે પૈસો ન હોય તો તેમની વતી તમે પોતે ચાર આના આપીને એમનાં નામ મહાસભાના ચોપડામાં નોંધાવજો રેંટીયા માટે સુતારો અને લુહારોને મેળવી લઇયે તો એ પણ રમત વાત છે. હું તો કહું છું એકલી બહેનો સ્ત્રીઓ દિવસ કામ કરવા નીકળી પડે તોપણ પૈસા ભેગા કરવા એ રમત વાત છે. ભાષણો કરીને હવે હું થાકી ગયો છું. પણ મને હજી ગુજરાતની બહેનો પરથી વિશ્વાસ નથી ગયો. તેમનામાં એટલી નિર્મળતા,

એટલી શ્રદ્ધા છે કે ધર્મરાજ્યની વાત સાંભળતાં જ તેઓ પીગળી જાય છે. એમની પાસેથી જે ઘરેણાંના વરસાદ વરસે છે તેમાંથી મારામાં શ્રદ્ધા આવી છે.

લોર્ડ રીડિંગ પાસેથી મારામાં શ્રદ્ધા નથી આવી !

મારી શ્રદ્ધા બહેનો પાસેથી, ભંગીઓ પાસેથી આવી છે. થોડા જ દિવસ પર વળી એક પારસી ભાઈએ મને બાર હજાર રૂપીયા મોકલી આપ્યા છે. તે પારસી દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા ભાઈ રૂસ્તમજી છે. એ ટાટા કરતાં ઓછા પૈસાદાર છે, પણ એમની પાસે ટાટા કરતાં વધારે વિશાળ હૃદય છે. એમને પહોંચ મોકલવાનો પણ મને વખત નથી મળ્યો. આવા લોકો પાસેથી મારામાં શ્રદ્ધા આવેલી છે.

આ ઉત્તમ ચોઘડીઉં છે

આપણું સ્વરાજ સીમલામાંથી નથી આવવાનું. અહીંઆં લાલ, લીલા અને સફેદ રંગ વાળો જે વાવટો ફરકે છે અને જેના પર રેંટીયાનું ચિત્ર આલેખાયું છે તે વાવટાને માટે તમે મરવાને તૈયાર થાઓ તે દિવસે સ્વરાજ છે. તમારી વાત સાંભળવા જે અંગ્રેજ તમને બોલાવે તેને તમે તે સુખે કહો—કહેજાવો પણ સ્વરાજ તો તમારે જ બળે આવવાનું છે તે સમજી રાખજો. આ ઉત્તમ ચોઘડીઉં છે. આ અમૃત ચોઘડીઉં ભૂલ્યા તો જેમ લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે તે વખતે મ્હોં ધોવા જનારને આપણે મૂરખ કહીયે છીયે તેમ હિન્દુસ્તાન પણ મૂરખ ગણાશે. આ પરિષદને એ અમૃત ચોઘડીઉં ગણીને તમે એનો ઉપયોગ કરી લેજો. આપણે જો દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને કામ કરીશું, મરવાને તૈયાર થઇશું તો પંજાબનો ન્યાય, ખિલાફતનો ઇન્સાફ અને સ્વરાજ એ ત્રણે વાત આપણા હાથની છે.

૨*

'ઠંડી તાકાત' જોઇયે છે

આપણે આગળ વધતા જઇશું તેમ આપણે સરકારને વિનન્તિ કરવાની નહિ હોય પણ આપણને પોતાને વિનન્તિ કરવાની હશે તેમાં આપણે કાચા નીવડીશું તો આપણો સ્વરાજનો રોટલો કાચો રહેશે અને આપણે પાકા હોઇશું તો સ્વરાજનો રોટલો પાકો થશે. પૈસા, રેંટીયા અને સભાસદો તો આપણે આંખે જોઇ શકીયે, પણ શાન્તિ તો દિલમાં રાખી શકાય. તે આંખે જોવાની વસ્તુ નથી. આપણને જીવવાને જેમ શ્વાસની જરૂર છે તેવી જ જરૂર આ લડત માટે શાન્તિની છે એ વાત હિન્દુસ્તાને સમજી લેવી જોઇએ. આપણે પથ્થરમાં છે તેવી, પાટુ મારે તો યે શાન્ત રહે એવી શાન્તિ નથી જોઇતી, આપણે જાનવરના જેવી, કુતરાના જેવી—કે કોઇ મારે એટલે ભસવા માંડીયે, નહિ તો નરદમ ડરતા હોઇયે એવી—શાન્તિ નથી જોઇતી. આપણે તો સરદાર લછમનસિંગ અને દલીપસિંગે બતાવી આપી તેવી શાન્તિ જોઇયે છે. ભાઈ શૌકતઅલીના શબ્દોમાં કહું તો આપણને ઠંડી તાકાતની

* અહિંસાને લગતા ઠરાવ પર બોલતા કહેલું ભાષણ; તા. ૧-૯-૧૯૨૧

જરૂર છે. એ નથી મેળવી ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજને માટે લાયક નહિ ગણાઇયે. હવાઇ જહાજોને બળે સ્વરાજ લેવા ઇચ્છશું તો તે સો વર્ષે પણ નહિ મળે. માલેગાંવના કિસ્સાથી સ્વરાજનો કાંટો પાછો ઠેલાવો. એથી આપણે સ્વરાજ ખોઈ બેસવાના નથી એ સાચું, પણ તેથી આપણે પાછા તો ઠેલાયા જ. સરકાર શાન્તિ રાખે ત્યારે શાન્તિ રાખવી એ આપણી શરત નથી. એ તો સરકાર સાથે સહકાર થયો. આપણે તો શાન્તિમય અસહકાર કરવા બેઠા છીયે. સરકારના ગોળીબાર કે માથા પર એરોપ્લેનમાંથી દારૂગોળા છૂટે ત્યારે પણ શાન્ત બેસીને આપણું કામ ચલાવ્યે જ જઇયે અને કલેક્ટરને મારવા ન દોડીયે, પોસ્ટ ઑફિસ ન બાળીયે ત્યારે જ સાચી શાન્તિ કહેવાય. એ શાન્તિ મેળવી લીધી હશે ત્યારે આપણને આ સરકાર જાય તો પઠાણ આવશે એવી બીક નહિ લાગે. આપણામાં જ્યાં સુધી શાન્તિની તાકાત હશે ત્યાં સુધી આપણને કોઈ નથી જીતી જવાના.

આપણે શીખી લેવાનો એક પાઠ આ શાન્તિનો અને બીજો પાઠ હિન્દુમુસલમાનના ઐક્યનો છે. આપણે આપસમાં લડયાં કરીશું તો એમાં જ આપણી લડત ખતમ થઈ જવાની. આપણે તો શૌર્યની હિમ્મત જોઇયે છે, નામર્દાઇની નહિ આપણે હિમ્મતની શાન્તિ જોઇયે છે. એવી શાન્તિ મારા જેવો અશક્ત તેમજ જે મારા જેવા પાંચને ખીસામાં રાખી શકે એવો છે તે બન્ને રાખી શકે છે. હું નાનો દસ બાર વર્ષનો હતો ત્યારે ભૂતથી ડરતો. તે વખતે મારી દાઇ રંભાએ મને કહેલું કે છોકરા, ભૂત આવે ત્યારે રામનું નામ લેવું. એમ હું 'રામરક્ષા'નો પાઠ કરતો અને ભૂતપલીતને ઓરડીમાંથી કાઢી શકતો. હિન્દુસ્તાનમાં જે શાન્તિ જોઇયે છે તે પેલા પ્રાણ જતાં પણ શયદો ન કબૂલ કરનારા આરબ છોકરાના જેવી, પ્રલ્હાદના જેવી શાન્તિ છે. મુસલમાનોને હું કહેતો આવ્યો છું કે તમે તે આરબ છોકરા તરફ નજર રાખો અને હિન્દુઓને કહેતો આવ્યો છું કે તમે પ્રલ્હાદ તરફ નજર રાખો અને તેમના જેવી શાન્તિ, ધીરજ અને હિંમત કેળવો.

માલેગાંવને ઠરાવમાં મુકયું છે તેનું કારણ એ કે એને આપણે ભૂલી જવાનું છે અને લછમનસિંગ અને દલીપસિંગની શાન્તિને—તેમના આત્મબલિદાનને યાદ રાખવાનું છે. આવી શાન્તિ કેળવવાને સારૂ તમે અહીં હાથ ઉંચા કરશો એનો અર્થ એ થશે કે આજથી તમે માણસનો ડર છોડયો છે અને એક ખુદાનો જ ડર રાખતા થયા છો. જ્યાં સુધી આપણે માણસમાત્રનો ડર છોડી ખુદાથી ડરતા થયા નથી ત્યાં સુધી જગત આપણને ડરાવી રહ્યું છે અને ડરાવશે. એ તાકાત ગુજરાતની મારફતે હિન્દુસ્તાનને આપવાની છે. ગુજરાતની મારફતે તો સરકારનો ચેરો બંધ કરવાનું કામ કરવાનું છે. પણ તે કામ આપણામાં શાન્તિની તાકાત આવે ત્યારે જ થઇ શકે. પ્રભુ બધા ભાઇઓને એ તાકાત આપો.

તા. ૯-૬-૧૯૨૧

તા. ૯-૬-૧૯૨૧

કવિની ચિન્તા

કવિવર રવીન્દ્રનાથને લૉર્ડ હાર્ડિંજે એશિયાના કવિશ્રેષ્ઠ કહ્યા, અને આજે તે લગભગ દુનિયાના કવિશિરોમણિ થયા છે અગર તો થતા જાય છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. કવિની અત્યારને સમયે હિન્દુસ્તાનને સારુ મોટામાં મોટી સેવા કઇ હોય ? અલબત્ત, તેમનાં કાવ્યો દ્વારા હિન્દુસ્તાનનો સન્દેશો દુનિયાને સમજાવવાનું કાર્ય. કવિ આ વસ્તુ બરાબર સમજે છે તેથી જ તેમને કાળજી છે કે હિન્દુસ્તાનને નામે આજે કોઇ જાતનો ખોટો કે નબળાઇભર્યો સન્દેશો દુનિયાને પહોંચે નહિ. આમ સ્વાભાવિક રીતે જ એમને હિન્દુસ્તાનની ઇજ્જતની ચિન્તા રહે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં આજે અસહકારની જે પ્રવૃત્તિ ચાલી છે તેને વિષે યુરોપથી થોડા વખત ઉપર કવિએ પોતાના કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેઓ લખે છે કે આ વૃત્તિની જોડે પોતાના અન્તરાત્માનો મેળ બેસાડવા તેઓ બહુ મથ્યા, પણ કેમે કર્યા એમના અન્તરના સૂરનો અસહકારના સૂર જોડે મેળ બેસી શક્યો નહિ. અસહકારની ધાંધલ-અને ધમચકડી વચ્ચે તેમની વીણાના તારને છેડવા લાયક તેમને કશું જ મળી શક્યું નહિ.

કવિએ ત્રણ જોશદાર કાગળોમાં પોતાની વ્યથા રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમાં તેઓ જે હિન્દુસ્તાનની પોતે કલ્પના કરે છે તેવા હિન્દુસ્તાનને અસહકાર જેવું તત્ત્વ શોભી શકે નહિ, કારણ અસહકાર એ નેતિવાદી એટલે કે નકાર અને નિરાશાનો સિદ્ધાન્ત છે, એમ જણાવે છે. હિન્દુસ્તાનની ઇજ્જતને વિષે કવિની કાળજીને માટે હરકોઇ હિન્દીને અભિમાન જ થાય એ વિષે તો બે મત હોઇ જ ન શકે. વળી એઓએ એમની શંકાઓ આવી સુન્દર અને સ્પષ્ટ ભાષામાં યુરોપથી આપણને લખી મોકલી તે સારુ પણ આપણે ખુશી થવું જોઇએ.

સંપૂર્ણ માન અને નમ્રતાપૂર્વક કવિની શંકાઓનો ઉત્તર આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ. તેમના અગર તો તેમની અલૌકિક પ્રતિભાથી મુગ્ધ થતા વાચકની ખાતરી કરી આપવામાં કદાચ હું નિષ્ફળ પણ થાઉં; છતા હું કવિને તેમજ હિન્દુસ્તાનને એટલી ખાતરી અવશ્ય આપવા ઇચ્છું છું કે અસહકારનો સિદ્ધાન્ત જે તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં કલ્પાયો છે તેમાં એવું કશું જ નથી કે જે અખત્યાર કર્યા માટે કોઇ પણ દેશની પ્રજાને કે વ્યક્તિને શરમાવું પડે. વળી આખર સરવાળે તેના અમલ

તરફથી જોતાં જો કદાચ અસહકાર નિષ્ફળ ગયેલો જ માલમ પડે તોપણ જેમ સત્યનું આચરણ કરનાર તેના વ્યવહારમાં સફળ થયેલો ન દેખાય તેટલા ઉપરથી આપણે સત્યના સિદ્ધાન્તને નિષ્ફળ ગણી કાઢી નથી નાંખતા, તેમ અસહકાર પણ સિદ્ધાન્તરૂપે દૂષિત નહિ જ ગણાય. કદાચ અસહકાર એના યોગ્ય સમય પહેલાં પણ દેશમાં દાખલ થયો હોય. જો એમ બન્યું હશે તો હિન્દુસ્તાને અને દુનિયાએ પણ એને પાકવા દેવો પડશે. પણ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે હિન્દુસ્તાનને માટે કાં તો ખુનામરકી નહિ તો અસહકાર એ બે સિવાય ત્રીજો મુક્તિનો માર્ગ નથી.

તેમ કવિએ એવો પણ ભય રાખવાનું મુદ્દલ કારણ નથી કે અસહકારના મૂળમાં હિન્દુસ્તાન અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે કશી 'ચીનની દીવાલ' ઉભી કરવાનો હેતુ રહેલો છે. તેમાં તો ઉલટો એ બે વચ્ચે સાચો, ખાનદાનીભર્યો અને એકબીજા પ્રત્યેનાં માન અને વિશ્વાસ ઉપર ખડો થયેલો સ્વેચ્છાપ્રેરિત સહકાર સ્થાપવાનો રસ્તો કરવાનો જ હેતુ છે. આ આખી લડત જ અત્યારે પ્રજાને જે ફરજીયાત સહકાર કરવો પડે છે તેની સામે, અધિકારીવર્ગના એકતરફી સંપની સામે તેમજ સુધારાને નામે પોતાને ઓળખાવતી છતાં ખરૂં જોતાં શસ્ત્રબળના જોર ઉપર પ્રજા પર લદાયેલી અને લોકોને ચૂસી ખાનારી પદ્ધતિની સામે છે.

અસહકાર એટલે આવી નિર્બળ દુષ્ટતામાં આટલા દિવસ આપણે અજાણે અને નાખુશીપૂર્વક ભાગ લેતા આવ્યા તે હવે પછી લેવાનો ઇનકાર કરવો.

પણ કવિ સૌથી વધારે તો વિદ્યાર્થીઓને લગતા અસહકારથી ભડકયા છે. એમને લાગે છે કે તેમને તો નવી શાળાઓ સ્થાપ્યા પહેલાં સરકારી શાળાકૉલેજો છોડવાનું નહોતું જ કહેવાવું જોઇતું. અહીંઆં મારાથી કવિની જોડે મળતા નથી જ થવાતું. લખવાવાચવાની કેળવણીને હું જીંદગીમાં કદી પણ સાતમે આસમાન નથી ચડાવી શકયો. મારો અનુભવ છે કે માણસનું ચારિત્ર એ તેની લખીવાંચી શકવાની કેળવણીથી તદ્દન ઇલાયદી વસ્તુ છે અને એકલી લખવાવાંચવાની કેળવણી માણસની નૈતિક કમાઈમાં એક દમડીનો પણ ઉમેરો કરે છે એવો નિયમ નથી. મારી તો દઢ-માન્યતા છે કે સરકારી શાળાઓએ આપણી બધી મર્દાનગી હરી લીધી છે અને આપણને નામર્દ, નાદાર અને નાસ્તિક કરી મુકયા છે. અસન્તોષથી તેમણે આપણાં જીવનને ભરી દીધાં છે અને બીજી બાજુએ એ અસન્તોષ મટાડવા માટે કશો જ માર્ગ ન રાખીને દસે દિશાએ આપણે માટે નાસીપાસી જ પીરસી મુકી છે. જે કારકુનો અને દુભાષીઆઓ મેળવવા એમણે મૂળ શાળાકૉલેજો કાઢેલી તે

કારકુનો અને દુભાષીઆઓ બનવા ઉપરાંત આજે આપણે બીજા શું થઇયે છીયે? હરકોઇ સરકાર પ્રજાની મરજીયાત દેખાતી મદદ ઉપર જ હમેશાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા બાંધે છે અને જો આપણને ગુલામ બનાવ્યા રાખવાના કામમાં સરકારની જોડે સહકાર કરવો એ આપણે સારૂ પાપ છે તો જે સંસ્થાઓ દ્વારા આપણે એવી સરકારની જોડે વધારેમાં વધારે મરજીયાત સહકાર કરતા દેખાઇયે છીયે ત્યાંથી જ અસહકારનો આરંભ કરી દેવો શું સાવ વાસ્તવિક નથી? યુવકો અને નવજવાનોનો વર્ગ જ હમેશાં હરકોઈ પ્રજાની બધી આશા અને ઉમેદોનો દારૂગોળો છે. મારી દઢ માન્યતા છે કે જે ક્ષણે આપણને સુઝી આવ્યું કે ચાલુ રાજ્યતન્ત્ર સાવ દુષ્ટ જ છે અગર તો મુખ્યત્વે કરીને દુષ્ટ છે, તે જ ક્ષણથી આપણાં બાળકોને એવી સરકારનો પાસ લાગવા દેવો એ આપણે સારૂ પાપ થઇ ચુક્યું.'

અને વિદ્યાર્થીઓએ આવેશમાં આવી જઇને શાળાકૉલેજો છોડી, અગર તો આવેશનો ઉભરો શમતાંની સાથે જ ઘણા મોટા ભાગના છોકરાઓ ત્યાગેલી સરકારી કે અંશતઃ સરકારી શાળાકૉલેજોમાં પાછા ગયા, એ દલીલથી તો મેં રજુ કરેલા સિદ્ધાન્તને કશી જ ક્ષતિ નથી પહોંચતી. ઉલટું એમની એવી પાછીપાની મેં સૂચવેલા પગલાની અઘટિતતા સૂચવવાને બદલે તેની વધુ અગત્ય જ સૂચવે છે. કારણ એ આપણે કેટલી હદ સુધી પડયા છીયે એનો સાચો ચિતાર આપણી સામે ખડો કરે છે. વળી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થપાવાથી પણ કંઈ બહુ ઝાઝા વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકૉલેજો છોડી આવતા નથી એવો અનુભવ છે. સૌથી મક્કમ અને સાચા વિદ્યાર્થીઓ તો કશી રાષ્ટ્રીય શાળા કે કૉલેજ ભણવા સારૂ મળી શકશે કે કેમ એનો કશો વિચાર કરવા ન થોભતાં બહાર નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓ જ છે; અને મને ખબર છે ત્યાં સુધી એ જ વિદ્યાર્થીઓ આજે મોખરાના સેવકો બનીને દેશની સરસમાં સરસ સેવા બજાવી રહ્યા છે.

પણ 'આ વિદ્યાર્થીઓને શાળાઓ છોડવવાની સામેનો કવિનો વાંધો ખરી રીતે તો મૂળ અસહકારના જ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેના એમના વિરોધને લીધે છે. નિષેધાત્મક કે નેતિવાદી એવી દરેક વસ્તુથી કવિ ભડકે છે. એમનો આખો આત્મા જ ધર્મની નિષેધાત્મક આજ્ઞાઓ સામે ઉકળી ઉઠે છે. કવિનો આ અસન્તોષ એમના પોતાના જ અપ્રતિમ શબ્દોમાં રજૂ કરીશ:

"આ હીલચાલની તરફદારી કરતાં રા.........એ મને ઘણીવાર કહ્યુ છે કે હરકોઇ ક્રાન્તિના આરંભમાં માણસનામાં આદર્શને પચાવીને પોતાનો કરી લેવા કરતાં વિરોધી લાગતી

વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી દેવા તરફની વૃત્તિ જ હમેશાં વધુ જોરાવર હોય છે. આમ હોય છે એ હું જાણું છું છતાં હું એને આદર્શ સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં બ્રહ્મવિદ્યાનું ધ્યેય મોક્ષ એટલે છૂટકારો છે, જ્યારે બૌદ્ધોનું ધ્યેય નિર્વાણ એટલે શૂન્યત્વ (શમી જવું) છે. મુક્તિનો આદર્શ સત્યના ભાવાત્મક સ્વરૂપની તરફ આપણું લક્ષ ખેંચે છે, જ્યારે નિર્વાણ તેના અભાવાત્મક સ્વરૂપની આપણા મન ઉપર છાપ પાડે છે. તેથી જ બુદ્ધે સંસારની દૃષ્ટિ 'દુઃખ'ની ઉપર ઠેરવવા પ્રયત્ન કર્યો જે દુઃખમાંથી જીવને તરી જવાનું છે, અને બ્રહ્મવિદ્યાએ 'આનન્દ' સ્વરૂપ ઉપર ભાર દીધો જેને જીવે પ્રાપ્ત કરવાનું છે."

આ અને આવા જ બીજા જે ફકરાઓ કવિના પત્રોમાં છે તે ઉપરથી તેમના મનનું વલણ કઇ દિશાએ છે તેની કુંચી આપણને જડી આવે છે.

મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ તો માણસના જીવનપથમાં નિષેધ એ વિધિના જેટલી જ ઉપયોગી અને આદરણીય વસ્તુ છે. ભૌતિક બંધનોમાંથી છૂટકારો અગર તો એ બંધનોનો અભાવ જીવને 'આનન્દ'મા જ દોરી જાય. અન્તમાં એટલું જ કહીને હું આ દલીલ પૂરી કરીશ કે બ્રહ્મવિદ્યા એટલે કે શાસ્ત્રોનો પણ છેલ્લો નિર્ણય 'નેતિ' જ છે. ઉપનિષદોને બ્રહ્મનું સૌથી છેવટમાં છેવટનું વર્ણન કરવાને 'નેતિ' સિવાય બીજો શબ્દ જડ્યો નથી.

આથી મને લાગે છે કે કવિવર રવીન્દ્રનાથ અસહકારના નેતિવાદી સ્વરૂપની આશંકા કરીને નાહક જ ભડકી ઉઠ્યા છે. આપણે વિચારી જોઇયે કે સરકારને 'ના' કહેવાની પણ તાકાત આપણામાં રહી હતી શું ? સરકાર ગમે તે કહે, ગમે તે કરે, ગમે તે આપણી પાસે કરાવવા માગે, 'નહિ કરીયે' કહેવાની તાકાત પણ આપણે ખોઇ બેઠા હતા. એવી 'ના' કહેવી 'રાજદ્રોહ' થઇ બેઠો હતો ! આમ આપણા અન્તઃકરણને કબૂલ ન હોય એવી વાતમાં સહકાર કરવાની ઇરાદાપૂર્વક 'ના' કહેવાની તાકાત કેળવવી એ પણ માણસને માટે દરેક ખેડૂતને વાવેતર કરતા પહેલાં જડ ઘાલી બેઠેલા જાળાઝાંખરાં ખેડી-સાફ કરવાં જેટલા જરૂરી છે તેટલું જ જરૂરી છે. ખેડૂતને તો મોલ ઉગીને વધ્યે જતા હોય તે દરમિયાન પણ નકામા ઉગતા ઘાસ કે વેલાઓને નીંદી કાઢવાનું કાર્ય હમેશાં કરતા રહેવું પડે છે. તે જ રીતે જ્યારે એક આખી પ્રજા અસહકાર કરવા ઉભી થાય ત્યારે તેનો પણ એ જ અર્થ છે કે સરકાર પ્રજાની શરતે જ એ પ્રજાની જોડે સહકાર કરે. આવી શરતો સરકારને સંભળાવી દેવાનો હરકોઇ પ્રજાને હક છે અને ઇશ્વરથી બ્હીને ચાલનારી દરેક સરકારનો પણ એ જ ધર્મ છે કે તે પ્રજાની શરતે જ પ્રજાની સેવા શોધે.

અસહકાર એ પ્રજાએ આપેલી એક જાતની નોટિસ છે કે પ્રજા સરકારના હાથ નીચે સગીર બાળકની સ્થિતિમાં રહેવા હવે ખુશી નથી. આ નોટિસનો અમલ કરાવવાને માટે પ્રજાએ ખુનામરકી કરીને—એકબીજાના જાનમાલ ખૂંચવીને હિસાબ કરી લેવાનો અધાર્મિક અને અસ્વાભાવિક માર્ગ ઇરાદાપૂર્વક છોડી દઇને અસહકારનો ધર્મસંગત અને સ્વાભાવિક માર્ગ અખત્યાર કર્યો છે. અને જે સ્વર્ગીય સ્વરાજ પોતાના દેશને પ્રાપ્ત થયેલું જોવાનો કવિનો મનોરથ છે તે મેળવવાનું જો કદી હિન્દુસ્તાનના ભાગ્યમાં હશે જ તો તે અહિંસાત્મક અસહકારના નિર્મળ શસ્ત્ર વડે જ મળવાનું છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. કવિને મારી અરજ છે કે તમે દુનિયાને તમારો શાન્તિનો સન્દેશો બેધડક સંભળાવ્યે જજો અને અન્તરમાં વિશ્વાસ રાખજો કે અસહકારની લડતથી તો હિન્દુસ્તાન, જો તે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને વફાદાર રહેશે તો, તેમના ઉચ્ચ તેમજ ઉદાત્ત સન્દેશાના જીવતા અને જળહળતા દાખલા રૂપે જ પોતાની જાતને સિદ્ધ કરશે. 'સ્વદેશાભિમાન' શબ્દને તેના આજના અધમ અર્થમાંથી ઉગારી લઇ તેને જે વિશાળ અને વ્યાપક વિશ્વબન્ધુત્વનો સૂચક બનાવવાનો પોતાનો આટલા કાળથી પ્રયત્ન છે તે જ અર્થ આપવાનો અસહકારની પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે. યૂરોપના પગ આગળ દીનહીન પડેલું કે એના ચરણસ્પર્શ વડે પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલું માનનારૂં હિન્દ માનવજાતિને કશો જ આશાનો સન્દેશ આપી શકે નહિ શકે નહિ. જાગૃત અને સ્વતન્ત્ર હિન્દુસ્તાન આજની વ્યાકુળ કષ્ટાતી દુનિયાને શાન્તિ અને આશ્વાસનનો સન્દેશો અવશ્ય આપી શકે. એ સન્દેશો હિન્દુસ્તાન ઉન્નત માથે ટટાર ઉભું રહીને દુનિયાને આપી શકે એ સારૂ જોઇતી ભૂમિકા તૈયાર કરવાનો અસહકારનો ઉદ્દેશ છે.

આપણી કસોટી

હિન્દુસ્તાને બે માસ પહેલાં બેઝવાડામાં પોતાના પનોતા પ્રતિનિધિઓની મારફતે ચર્ચા કર્યા પછી વિચારપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી કે ત્રીસમી જૂન સુધીમાં

૧. આપણે ઓછામાં ઓછા એક કરોડ રૂપીયા તિલક મહારાજના સ્મરણ અર્થે એકઠા કરવા ને તેનો ઉપયોગ સ્વરાજ મેળવવા સારૂ કરવો.

૨. આપણે મહાસભાના દફતરમાં ઓછામાં ઓછાં એક કરોડ ૨૧ વર્ષનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં નામ નોંધાવવાં.

૩. આપણે ઓછામાં ઓછા વીસ લાખ રેંટીયા હિન્દુસ્તાનમાં ચાલુ કરવા.

આમાંનું એક પણ કાર્ય જો આપણે હાથે અધૂરૂં રહે તો હિન્દુસ્તાનની લાજ જાય, વાંચનારની જાય, મારી પણ જાય. હાલ તો પૈસાની વાત કરવા માગું છું. એ લાજ રાખવા મારે. ભીખારી બનીને પણ મારી પાસે હોય તો એક કરોડ રૂપીયા આપવા જોઇયે. વાંચનારે પણ તેમ જ કરવું ઘટે. લાખના કરતાં લાજ વધારે વ્હાલી હોવી જોઇયે. સ્વરાજ મેળવવું એટલે હિન્દુસ્તાનની લાજને આપણી પોતાની લાજ જાણવી. હિન્દુસ્તાનનું દુઃખ તે આપણું અંગત દુઃખ માનવું.

આખા હિન્દુસ્તાનમાં મળી હજુ આપણે વીસ લાખ કરતાં વધારે રૂપીયા એકઠા નથી કર્યા. એંશી લાખ એકઠા કરવા રહ્યા. તેટલું કરવાને આપણી પાસે આજથી ચોવીસ દહાડા જ રહ્યા. આગલે વેગે કામ કરીયે તો ચોવીસ દહાડા કંઈ જ નથી. આપણી ગતિને નવો વેગ આપીયે તો ચોવીસ દહાડા ઘણા છે.

ગુજરાત ધારે તો એકલું એંશી લાખ રૂપીયા આ માસની આખરે એકઠા કરી લે. પણ ગુજરાતને પોતાનામાં એટલો વિશ્વાસ નથી, તેથી ગુજરાતને કંજુસની જેમ પોતાની શક્તિનો આક દસ લાખ રૂપીયાનો માંડ્યો છે. ભરૂચમાં ગુજરાતના પ્રતીનધિઓએ પરિષદમાં વિચારપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી કે હિન્દુસ્તાનના કર્તવ્યના બોજામાંથી ગુજરાતના બોજા તરીકે

૧. દસ લાખ રૂપીયા દેવા,
૨. ત્રણ લાખ સભાસદો દેવા, ને
૩. એક લાખ રેંટીયા ચાલુ કરી દેવા.

આ પત્રિકાનો મુખ્ય હેતુ તો દસ લાખ રૂપીયા એકઠા કરવાની ફરજ ને તે કેમ અદા કરી શકાય તે બતાવવાનો છે.

વધારેમાં વધારે કેટલું આપી શકાય એ તો મેં સૂચવ્યું, પણ એવા આપનારા ઘણાં નથી હોતા. ઘણાને તો કંઇક આધાર કે ધોરણ જોઇયે. મિત્રોની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી હું નીચેનું ધોરણ સૂચવું છુંઃ

૧. પગારદારે પોતાના માસિક પગારનો ઓછામાં ઓછો દસમો ભાગ આપવો.

૨. વેપારી, વકીલ, દાક્તર વગેરે સ્વતન્ત્ર ધંધાદારે છેલ્લા બાર માસની પોતાની ચોકખી કમાણીનો ઓછામાં ઓછો બારમો ભાગ આપવો.

૩. સ્થાવર મિલકતનું ભાડું કે રોકડ મિલકતનું વ્યાજ ખાનારે પોતાની મિલકત ગીરો મુકી હોય તો ગીરોની રકમ બાદ કરતાં વધે તેટલી મિલકતની કિંમત પર ઓછામાં ઓછા અઢી ટકા આપવા.

ઉપરના ધોરણે બધા આપે તો આપણને એક કરોડ રૂપીઆ સ્હેજે મળે.

વાંચનાર, તમે હિન્દુ હો કે મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી કે યહુદી, તમે સ્ત્રી હો કે પુરૂષ, તમે મીલના માલીક હો કે મજૂર, તમે નોકર હો કે સ્વતન્ત્ર ધંધાદારી હો, બીજાનો ખ્યાલ ન કરતાં, કોઇની સાથે સરખામણી ન કરતાં, તમારી શક્તિ હોય તેટલું તો તમે આજે જ કોઇ ઉઘરાવનારની રાહ જોયા વિના ફાળો લેવાને નક્કી થયેલા મથકોમાંથી કોઇ પણ ઠેકાણે આપી તમારૂં કર્જ અદા કરી લેજો.

જ્યાં પૈસા ભરો ત્યાંથી પહોંચ લેજો.

તમારાં સગાને, મિત્રને આ પત્રિકા વંચાવજો ને તેમની પાસેથી પણ ઉઘરાવી ભરી દેજો.

---

૧ ગાંધીજીની મનોદશા

'હમારી ફી ધર દો'

ગાધીજી હવે મુસાફરી કરે છે તે કેવળ બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ ૩૦મી જૂન પહેલાં પૂરો કરવાને માટે જ. સ્થળે સ્થળે કાર્યક્રમને ઉત્તેજન મળે એવાં જ એમનાં ભાષણો હોય છે; પણ એ ઉપરાંત દરેક સ્થળે જવાની પ્રથમ શરત સો તે સ્થળે સારૂં ઉઘરાણું કરેલું હોવું જોઇયે, અથવા સારા ઉઘરાણાની આશા આપવી જોઇયે એમ હોય છે. મૌલાના શૌકતઅલી તો પોતાની મજાકની ભાષામાં આ ઉઘરાણાને 'ફી' કહે છે, અને હરકોઈ સ્થળે જવાનું આમન્ત્રણ આપવા આપનારને કહે છે: 'ઇતને હજાર રૂપીયે ફી હમારી હૈ, ઇતને હજાર ફી મહાત્માજીકી હૈ; ચાહો ઉસકે લે જાઓ!'

આ ફી માટે જ ગાંધીજીને અંબાલા લઈ જવામાં આવેલા. ત્યાં ચાર હજાર રૂપીઆ ઉઘરાવી શકાયા. આ માટે ચાર કલાકની અંદર ચાર સભાઓ ભરવી પડી; બે સ્ત્રીઓની અને બે પુરૂષોની. પંજાબમાં સૂતરના ઢગલાનો પાર નથી, પણ હજી ખાદીનો વાપર તો ઓછો જ છે. ચાર બહેનો ખરા દિલથી પોતાની મુશ્કેલીઓ ગાંધીજી આગળ જણાવતી હતી, અને ખાદીની વપરાશ સ્ત્રીઓમાં દાખલ કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ગઇ હતી.

અંબાલાથી નીકળી ખંડવા આવ્યા. ત્યાં ઠીક ઠીક ઉઘરાણું થયું કહેવાય. ત્યાંથી ભુસાવળ જવા નીકળ્યા. મુસાફરી દિવસની હતી. સ્ટેશન ઉપર તિલક સ્વરાજ ફંડના પૈસા

તો ભેગા થતા હતા જ. એક સ્ટેશન ઉપર લોકોનો ભારે હલ્લો હતો. તેમને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીએ બોલેલાં વચનોનો સાર અહીં મુકી દઉં છું. (દરેક ઠેકાણે એકાદ મિનિટ તો, તેઓને સમય હોય તો બોલે છે જ, પણ અહીં પાંચેક મિનિટ સુધી બોલવાનો સમય મળ્યો હતો.)

ગાંધીજી અધીરા થયા

"સ્ટેશન ઉપર આવનારાઓએ પૈસા લઇને જ આવવું જોઇયે. આપણે ત્રણ ઉપાધિમાંથી આ વર્ષમાં મુક્ત થવાનું છે. તેને માટે બેઝવાડામાં ઉપાયો યોજાયા. જૂન ૩૦મી સુધીમાં ૧ કરોડ રૂપીયા નહિ થાય તો નાક કપાશે, અને જો તેવું થવાનો વખત આવ્યો તો હું જરૂર કહેવાનો કે આ વર્ષમાં સ્વરાજ નહિ મળે. સ્વદેશી ચાલી રહ્યું છે, પણ તોયે જોઉં છું કે કેટલાક તો માત્ર સ્વદેશી ટોપી પહેરીને જ સ્વદેશી થયા કહેવડાવવા માગે છે. હું હવે તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે પરદેશી કાપડ છોડવા માગતા ન હોય તેવાને હું મળવા નથી માગતો. ખાદીને ખાનદાનીનો પોષાક નથી બનાવી ત્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળવાનું. જો આ લડત આત્મશુદ્ધિની છે એ વાત ખરી હોય તો ખાદી પહેરવા ઉપરાંત તમે શરાબ તજો, વ્યભિચાર તજો, પ્રામાણિક બનો, માલેગાંવના લોકોની માફક પાગલ ન બનો, ભંગીચમારને અસ્પૃશ્ય ન માનો, તેમની અને બ્રાહ્મણની સરખી સેવા કરો. ફુલો ન લાવો; સ્વરાજ માટે ફુલોને બદલે પૈસા લાવો."

આ ટુંકાં ને ટચ વાક્યોમાં ગાંધીજીનાં ઘણાં ભાષણોનો નીચોડ આવી જાય છે. એમાં એમની હાલ ચાલી રહેલા કામથી થતી અધીરાઈ સ્પષ્ટ દીસે છે. આટલાં વર્ષમાં ગાંધીજીની બીજી પ્રવૃત્તિનો જેણે અભ્યાસ કર્યો છે તેને આ મનોદશાથી આશ્ચર્ય નથી થવાનું. એક લક્ષ્ય બાંધી દઈ તેઓ તેને માટે તન્મય બને છે અને બીજા સૌને તન્મય બનાવવાને ઈચ્છે છે. લોકો તેમ તન્મય ન બને તો રહેજ અધીરા થાય છે. મને યાદ છે કે રંગરૂટ ભરતી કરતી વખતે કોઈ મળવા માગતું અથવા તો અમુક માણસ 'સરસ' છે એમ તેમને કહેવામાં આવતું તો તેઓ કહેતા: 'એ રેક્રુટ થાય એમ છે?' ત્યારપછી સત્યાગ્રહ વખતના એક ભાષણમાં તેમણે કહેલું, 'હું તો સ્વદેશીઘેલો થયો છું, વૈદર્ભી જેમ નળ માટે ઘેલી થઈ હતી તેમ હું સ્વદેશીઘેલો થયો છું, મને બીજો વિચાર નથી.' આ જ દશા આજે તેમની છે. તેઓ સ્વરાજઘેલા છે અને દેશને પણ તેની પાછળ ઘેલો થવાનું કહી રહ્યા છે.

હું તો પ્રજાનો ગુલામ છું

આ જ મનોદશા હવે પછીના ઘણાખરા પ્રસંગોએ દીસતી હતી. ભુસાવળ તા. ૨૦મીએ પહોંચ્યા. ભુસાવળમાં ભાઈ દાસ્તાનેએ પોતાનાથી થાય તેટલી મહેનતે ઉઘરાણું કરીને દોઢેક હજાર રૂપીયા ભેગા કર્યા હતા. ત્યાંના ભાષણના બે ચાર ઉદ્ગાર અહીં મુકી દઉં:

"લોકમાન્યને તમે પૂજનારા છો. અહીં લોકમાન્યને તમે સાક્ષી રાખ્યા છે. (મરાઠી પ્રદેશમાં અચૂક લોકમાન્યની મૂર્તિ કે છબિ સભાને સ્થાને હોય જ.) સ્વરાજના જે આત્મા હતા, સ્વરાજ જેમનો મન્ત્ર હતો, તેઓનો આત્મા તમને પૂછે છે કે તમે સ્વરાજ માટે કેટલું કરવાને તૈયાર છો? શું તમે તેમના નામને અમર રાખવા માટે એક કરોડ રૂપીયા ન ભેગા કરી શકો? પરદેશી કાપડને તમે ન કાઢી શકો ત્યાં સુધી સ્વરાજના દર્શન નથી. જે ખાદી નથી પહેરતો, જેને ઝીણાં મલમલનાં વસ્ત્ર વિના નથી ચાલતું, તેને બારણે હું નહિ ચઢું. આજ સુધી સરકારને સુણાવ્યું છે કે તમે ફલાણું કરો. હવે પ્રજાને સુણાવવા માગું છું કે તમારૂં આ કર્તવ્ય છે. હું તો પ્રજાનો ગુલામ છું. પણ પ્રજા મને અમુક રસ્તે જ ગુલામ બતાવી શકે છે. જે રસ્તો મેં પ્રજા આગળ મુકી છે તે પાળીને જ તે મારી સેવાની આશા રાખી શકે ચરણસ્પર્શમાં તો પતન જ રહેલું છે."

સંગમનેરની અવ્યવસ્થા

ભુસાવળથી સંગમનેર આવ્યા સંગમનેર તો હજારો માણસો આવશે, એ એક મધ્યસ્થળ છે, એવી એવી વાતો કરવામાં આવી હતી. પણ બધી વાતો ખોટી પડી. ત્યાંના જેવી અવ્યવસ્થા અથવા કુવ્યવસ્થા ક્યાંયે ન જોઇ. ઘણો જ સમય ગુમાવવો પડે એવું કાંઈ સરઘસ કાઢ્યું હતું. તેમાં કાન ચીરી નાખે એવા અવાજ કરવામાં આવતા હતા; મુકામનું કશું ઠેકાણું ન હતું; એક મન્દિરમાં લઇ ગયા; ત્યાં સેંકડો માણસોનો પ્રસારો થયો અને લવલેશ શાન્તિ ન રહી. આ સંજોગો જ અધીરાઇ ઉત્પન્ન કરે એવા હતા. ત્યાંના ભાષણમાં ગાંધીજીના દિલને થયેલું તીવ્ર દુઃખ જ જોઇ શકાય છે.

"આજે ભારેમાં ભારે સલ્તનતનો આપણે મુકાબલો કરી રહ્યા છીયે. ત્રણ મહા-પ્રશ્નોનો ફડચો લાવવાનો છે. પણ આપણા ચાળા કશું કરવાના નથી લાગતા મને આજના દશ્યથી વિચાર આવ્યો કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં જો આ જ પ્રમાણે કામ ચાલી રહ્યું હોય તો સ્વરાજને માટે હિન્દ લાયક નથી. હિન્દુસ્તાનમાં સ્થળે સ્થળે મળતા પ્રેમના સાગરમાં હું નાહી રહ્યો છું. પણ પ્રેમાગ્નિથી જ્યાં સુધી શક્તિ પ્રગટે નહિ ત્યાં સુધી તે પ્રેમ નકામો છે. મને મારી પૂજા નથી ગમતી, **મને ચરણસ્પર્શ નથી ગમતો. મને તે અતિશય અપ્રિય છે એમાં હિન્દુસ્તાનનું તો પતન જ રહ્યું છે. હિન્દુસ્તાન ચરણસ્પર્શથી સ્વરાજ નથી મેળવવાનું; હિન્દુસ્તાનને હું ટટાર-ઉભેલું જોવા** માગું છું. જગતમાં બધા દેશની સામે તે ટટાર ઉભું રહે એ જોવા ઈચ્છું છું. મારે નથી જોઈતું ગાંધીરાજ, નથી જોઈતુ વ્યક્તિરાજ મારે એક સ્વરાજ જ જોઇયે છે. એટલે મને ચરણ-સ્પર્શ નથી જોઈતો."

ઉપર કાળા બીબાંમાં આપેલા ઉદ્ગારો સર નારાયણરાવ ચંદાવરકરને હું ભેટ કરૂં છું. 'ગાંધીજી પોતાને અવતાર મનાવા દે છે, ચરણસ્પર્શ કરવા દે છે, તેની સામે કશો હુંકાર -સુદ્ધાં નથી કરતા,' એવો તેમણે 'ટાઇમ્સ' પત્રમાં આક્ષેપ કર્યો છે. 'યંગ ઇંડિયા' પત્ર પણ તેઓ નામદાર વાંચતા નથી જણાતા. તો આ ઉદ્ગારો તેમને શી રીતે પહોંચશે? (પણ ન પહોંચે તેમાં વાંક કોનો?)

વર્ણસંકર કારભાર

ગાંધીજીને પહેરાવવામાં આવેલો હાર કોઈ રંગીલો માળીને ત્યાંથી આણેલો હશે, એટલે તેના ઉપર ખાસી જાપાની રેશમની ગુલાબી પટીઓ હતી! તેથી સ્વાભાવિક રીતે ગાંધીજીનું દિલ દુભાયું:

"યુરોપીય સુધારાની નકલ આપણે તેની અતિશયતામાં જ કરી. તેના કરતાં તેની સુન્દરતાની નકલ કરત તો સારૂં. આ રિબનનો ઉપયોગ તો કેવળ ઓરતોને માટે જ થાય છે. તમને ક્યાં શું વાપરવું તેનો પણ ખ્યાલ નથી, ત્યારે શા સારુ તે વાપરો છો? પુષ્પની સાથે રિબનથી શોભા વધતી હશે એમ તમે માન્યું, એ બતાવે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં આપણો વર્ણસંકર કારભાર ચાલી રહ્યો છે. એ કારભારમાંથી બચવાનો ઉપાય મહાસભા બતાવી રહી છે. તમે કરો છો તેમાં નથી વિવેક, નથી વિચાર. તિલક મહારાજની પૂજા કરો છો? તિલક મહારાજે તો એક જ મન્ત્ર બતાવ્યો છે. એ જ મન્ત્ર જપતાં તેમણે દેહ છોડ્યો. તિલક મહારાજનો વારસો તો હિન્દુસ્તાનને હતો, પણ હિન્દુસ્તાનનાં બીજા ભાગો કરતાં તમારી ફરજ વધારે છે. ૧લી ઑગસ્ટને દિવસે તમે તેમના આત્માને શો ઉત્તર વાળશો? પણ સ્વદેશી તો બનો. મન્દિરમાંથી તો પરદેશી ચીજોનો ઉપયોગ છોડો. પૂજારીઓને કહું છું કે તમે મને પરદેશી કાપડથી શણગારેલાં મન્દિરમાં લઈ જાઓ છો તેથી મને દુઃખ થાય છે."

સંગમનેરમાં ૧૬૦૦ રૂપીયા થયા.

યેવલા

યેવલાએ તો બારે નિરાશા ઉત્પન્ન કરી. ત્યાંની અવ્યવસ્થાનો પણ પાર ન હતો. રાતે ૧૧ વાગે પહોંચ્યા; ચોખ્ખી 'ના' છતાં સરઘસ નીકળ્યાં; બે વાગે સભા થઈ! અને સભા થતાં શું થયું તે તો ગાંધીજી ગયા અંકમાં પોતે જ કહી ચુક્યા છે. ત્યાંના ધર્મસંકટની વાત કરી છે તે વિસરવી જોઈતી નથી.

બાર્શી

અહમદનગરથી નીકળી શોલાપુર જીલ્લામાં આવ્યા. બાર્શીમાં રા. યશવંતપ્રસાદ દેશાઈને ત્યાં મુકામ હતો. એઓ એક વણવાકાંતવાની મીલ ચલાવતા હોઈ ખાદીના પ્રચારમાં બારે રસ લેનારા છે, અને આર્થિક રીતે ખાદી જ ઉદ્ધારકર્તા છે એમ ચોક્કસ માનનારા છે. એમણે તો મીલના મજૂરો માટે રેંટીયા રાખ્યા છે. તેમની મીલના ચોગાનમાં અનેક રેંટીયા ચાલે છે અને તેની ખાદી નીકળે છે. આ મજૂરો અને મીલના નોકરોએ મળીને ગાંધીજીને માટે એક થેલી તૈયાર રાખી હતી જ. આ થેલી ૧૭૦૦ રૂપીયાની હશે. શહેરનું બાકીનું ઉઘરાણું મોટું નીવડું હશે.

સાંજે બાર્શીમાં સભા થઈ. ત્યાંના રા. ગુરાવે ત્યાં રહેવું કાર્ય વાંચવા ઉભા થયા અને શાન્ત ચિત્તે, કાંઈક અભિમાન સાથે કહેવા લાગ્યા કે અમારો બાર્શી તાલુકો કૃતકૃત્ય થઈ ચુક્યો છે, કારણ તેલંગાણ કરવાના ૪૨૦૦ રૂપીયા તો હમે લગભગ થઈ જવા આવ્યા છે; ૨૫ જેટલા તો રેંટીયા ચાલે છે! અને તેના સુતરમાંથી ખાદી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ

તે વણાય પણ છે અને પૂના વેચાવા જાય છે! આ 'કૃતકૃત્યતા' ની ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણમાં ઠીક ખબર લીધી. આખું ભાષણ બહુ મહત્વનું છે, અને પ્રાન્તના દરેક કાર્યકર્તાને વિચારવા જેવું છે.

ઉલટો હિસાબ

"આપણા ભાઇએ આનન્દથી કહ્યું કે બાકીનાં જીલ્લા ખુશીથી પોતાનું કામ કરી લેશે. હું ભાઇ સુલાખેના હિસાબને ધન્યવાદ નથી દઈ શકતો. પ્રત્યેક જીલ્લા, તાલુકો, ફિરકો આવો ઉલટો હિસાબ કરવા માંડે તો તો હિન્દુસ્તાનના દરેક જણ દીઠ બે પૈસા લેખે પણ હિસાબ ચલે! પણ એ ત્રીસ કરોડમાંથી ત્રણ કરોડ તો એવા છે કે જેને પૂરૂં એક રોજનું ખાવાનું પણ નથી મળતું. એવા ત્રણ કોટિની પાસેથી કોણ બબ્બે પૈસા લેશે? હિન્દુસ્તાનના અપંગો પાસેથી કોણ બબ્બે પૈસા લેશે? મુંબઇવાળા કહે કે અમારો હિસ્સો પૂરો થયો. અને તેમ કહીને બેસી જાય તો કદી આપણે આપણું કાર્ય કરી શકવાના નથી. આવો હિસાબ છોડયે જ છૂટકો છે. પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષે સમજવું જોઇયે કે એક કરોડ રૂપીયા હિન્દુસ્તાનમાં ભેગા કરવા માટે દરેકે પોતે કેટલા કાઢવા જોઇયે. હું તો એ પૂછું છું કે તમારા જીલ્લાના લોકોની શક્તિ કેટલી છે? તિલક મહારાજના જીવનને પૂજીયે છીયે તેમાંથી કાંઇક તો બોધ લઇયે. તેમણે એવો વિચાર કરેલો ખરો કે જેટલું દરેક હિન્દી આપે તેટલું જ હું પણ દેશને આપીને બેસી રહું? તેમણે તો તેમનું સર્વસ્વ આપ્યું. હું તમને પૂછું છું કે સર્વસ્વ આપનાર કેટલા રહ્યા છે? પણ સર્વસ્વ તો ઘેર ગયું. તમે જેટલું આપી શકો છો તેટલુંયે આપી ચુક્યા? પરમેશ્વર કોઇની પાસે શક્તિ ઉપરાંત નથી માગતો. શક્તિ પ્રમાણે ન આપે તો તે પોતાના દેશનો, ગામનો દ્રોહી છે. તમે તમારા દ્રોહી ન થાઓ. તમે તમને છેતરો નહિ એમ હું ઇચ્છું છું. આપણે એક ભારે સલ્તનતની સામે લડવાનું રહ્યું છે. આપણને એણે છેતર્યાં; આપણને દગો દીધો; આપણને એણે પેટે ચલાવ્યા. એ સલ્તનતને આપણે દગાથી કે શેતાનિયતથી ન મિટાવી શકીયે. દગાબાજીનો ઉપાય ખાનદાની છે; શેતાનિયતનો ઉપાય ખુદાની શક્તિ છે. તમે તમારા હૃદયને ન ફોસલાવશો. તમે તિલક મહારાજની સ્મૃતિને કાયમ રાખવા માગતા હો તો તેમની સંવત્સરી ફરી આવે તે પહેલાં તમારો જન્મસિદ્ધ હક છે તે આજે તમને જે સાધ્ય બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે ગણતરી કરીને સિદ્ધ કરી આપશો.

રેંટીયા નંગ ૨૫; અને ખાદી મુંબઇ જાય!

૨૫ રેંટીયા છે અને ખાદી તો મુંબઇ પૂના જાય છે એમ તમે કહ્યું ત્યારે મારૂં હૃદય રડવા લાગ્યું. અહીંથી ખાદી બહાર જાય તેનો અર્થ તો એ છે કે તમને ઝીણું કાપડ જોઇયે એટલે ખાદી તમે અહીં વાપરી ન શકો, અને બહાર મોકલો છો. તમારૂં સ્વદેશી તો એ છે કે તમે તમારૂં જોઈ લો ગુજ્રાતનો વિચાર જ ન કરો. મારૂં સ્વદેશાભિમાન કહે છે કે હું પ્રથમ મારૂં ઘર, પછી શહેર, પછી પ્રાન્ત સ્વતન્ત્ર બનાવું. હું તમને કહેવા માગું છું કે ૨૫ રેંટીયાથી તમે ભારે સલ્તનતની સામે મુકાબલો નથી કરી શકવાના. આપણે મહાસભાને માનતા હોઇયે તો સ્વદેશીતત્વ બરાબર સમજી લેવું જોઇયે. વકીલોએ વકીલાત ન છોડી એવું

મને દર્દ છે; પણ વકીલો નિર્ભય કે ધાર્મિક બને તેટલાથી કંઈ આખો દેશ નિર્ભય ને ધાર્મિક ન બને; અને સારા સારા વકીલોએ તો ભોગ આપ્યા અને ખાનદાની બતાવી છે. બીજા વકીલો જે અશ્રદ્ધાથી બેઠા છે, કુટુંબનિર્વાહનો જેમને ભય છે, તેઓ પણ ભવિષ્યમાં નીકળશે પણ સ્વદેશી માટે તો એમ જ છે કે દેશ જ્યાં સુધી એ ગ્રહણ ન કરે ત્યાં સુધી પરદેશી કાપડ આવતું બંધ નથી થવાનું. હું મારા દિલને છેતરી નથી શકતો. હિન્દીઓને હું જેટલો મળું છું તેટલો બીજા કોઇને નહિ મળતો હોઉં પણ ૩૦ કોટિને મારો અવાજ હજી નથી પહોંચ્યો મીલનું કાપડ તો ગરીબ માટે છે, જેમને મારો અવાજ નથી પહોંચી શકતો. તે ગરીબોને માટે જ રહેશે તો જ મીલના માલીકો ખાનદાન થશે જેને મારો અવાજ ન પહોંચે તેને માટે તો બીજો ઉપાય નથી, સિવાય કે તેઓ અહીં કાપડ કાઢે અને તે વાપરે. એમા દ્રવ્ય, યજ્ઞ કે હોશયારીની જરૂર નથી એને માટે દિલની લાગણીની જરૂર છે

૨૫ રેંટલુડીથી આપણો શુક્રવાર કેમ વળે ?

મૌ મહમદઅલીએ કહ્યુ છે કે રેંટીયો વેચીને આપણે ગુલામીનો પાયો નાખ્યો જો ગુલામી હઠાવવા માગતા હો તો રેંટીયો લો. ચરખા વિના હિન્દુસ્તાનના અત્યાચાર, દારિદ્ર ભગાડવા અશક્ય છે. આથી તમને કહુ છું કે તમે ખોટું મિથ્યાભિમાન ન લો કે ૨૫ રેંટલુડીથી આપણો શુક્રવાર વળી ગયો. હું તો અહીં ભાઇને ખાદી પહેરતા નથી જોતો ખાદીની ટોપી જ પહેરીને ૫૦ કરોડનો વેપાર નથી બંધ કરી શકાતો તમારે ખાદીનો બોજો ઉપાડવો જ પડશે !

આપણા ઘરડાઓ બારીક પહેરતાં શરમાતા

તમારે બારીક કપડું જોઇતુ હોય તો તમે તમારી સ્ત્રી, છોકરા, છોકરીને બારીક કાંતતાં શીખવો. ૩૦ વર્ષ ઉપર તો આપણા ઘરડાઓ બારીક કાપડ પહેરતાં શરમાતા મારી માતાનું પવિત્ર સ્મરણ મને હજી છે. તે તો પોતાની વહુ માટે બારીક લુગડાં રાખતી; પોતે પહેરતાં તો તે શરમાતી. તમે હિન્દની પ્રાચીન સાદાઈ ગ્રહણ ન કરો તો હિન્દુસ્તાનની બારીક મલમલનો ઉદ્ધાર ન કરી શકો તમે ૪૨૦૦ સભાસદ દાખલ કરીને સન્તોષ માની લેશો તો બિહારનાં ભૂખ્યાઓને કોણ દાખલ કરશે ? તમે ૧૦૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી ૫૦ હજાર જ્યારે ભેગા કરો ત્યારે કામ થવાની આશા રહેશે. ઉલટા હિસાબ છોડીને સીધો હિસાબ કરો "

આટલો આ મહત્ત્વના ભાષણનો મેં અંશ આપી દીધો. બીજા વિષયો વિષે તેઓ બોલેલા તે આપ નથી લીધો. ટુંકામાં ટુંકાં અને લાંબાં ભાષણોમાં ગાંધીજીનું કોઈ સમજાઇ ગયું નહી જે અધીરાઈ ગાંધીજીની અહીં દેખાય છે તે તેમના ભરૂચ પ્રાન્તિક પરિષદના અમલના ભાષણમાં વધારે ખૂંચે એવી રીતે જોશો એ અધીરાઇને દેશ શું જવાબ નહિ આપે ?

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૧૨-૬-૧૯૨૧

ગુજરાતની ફરજ

કોઇ પણ કામનો આરંભ ન કરવો એ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે, પણ જો આરંભ કર્યો તો તેને પારુ ઉતારવું ખુબ આવશ્યક છે. ગુજરાત પરિષદે નર્મદાના પવિત્ર તટ પર નિશ્ચય કર્યો કે ગુજરાતે આ માસની જ આખરે દસ લાખ રૂપીયા તિલક સ્વરાજ ફાળાને સારૂ એકઠા કરવા, ત્રણ લાખ સભાસદો અને એક લાખ રેંટીયા આપવા પરિષદને આટલા કાર્યને વિષે વિશ્વાસ ન હતો તો પરિષદ તે ઠરાવનો ઇનિકાર કરી શકતી હતી. તેને બદલે પરિષદે તેને વધાવી લીધો પરિષદ એટલે ગુજરાત કાઠીયાવાડથી આવેલા સભ્યો. તેઓએ ઇરાદાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી કે જૂન માસની વીસમી તારીખ પહેલા ઉપલાં ત્રણ કાર્યો પૂરા કરવાં. એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન ન થાય તો આપણે સ્વરાજને સારૂ લગભગ નાલાયક ઠરીયે ને ગુજરાતની મારફતે સ્વરાજ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મુશ્કેલ થઇ પડે. મેં પરિષદમા કહ્યું તે હું માનું છું. એટલે કે જો હિન્દુસ્તાનનો એક પણ પ્રાન્ત સંપૂર્ણ અસહકાર કરવાને સારૂ તૈયાર થાય તો સ્વરાજ મળે. આ પ્રવૃત્તિનો ગુણ જ કાટખૂણાના જેવો છે. જેમ એક ચોરસ આકૃતિમાં એક કાટખૂણો હોય તો બીજા પણ ત્રણ કાટખૂણા જ હોય. તેમ જ જો એક પ્રાન્ત તૈયાર થઇ જાય તો બીજા તૈયાર જ હોય. વાત કેવળ ભડક ભાગવાની છે. વાઘ મનાતા કોઇ પ્રાણીને જો પાચ સાત તેને ઓળખી ગયા હોય તે તેનો ડર છોડી તેની સાથે ગેલ કરે તો બીજા તો તેમ કરતા તુરત થઇ જ જાય. એકનો અનુભવ બીજાને જ્ઞાન આપવાને બસ છે. તેવું જ સ્વરાજનું છે. એક મોટા સમુદાયે પોતાની શક્તિ બતાવવાની રહી.

પણ જો ગુજરાત ફક્ત જ કુંદી ન શકે તો છેલ્લા ધોરણની, પરીક્ષા કઇ રીતે પસાર કરે? પરિષદે મુકરર કરેલો ક્રમ એ તો કક્કાની પરીક્ષા છે. એવી પ્રાથમિક પરીક્ષામાં આપણે પાર ન ઉતરીએ તો આપણને જ આપણે વિષે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાની.

આ લેખ બહાર પડશે ત્યારે લગભગ અરધો માસ ગયો હશે. જો આપણે પરિષદની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવી હોય તો દરેક પોતાનું કાર્ય સમજી બોજો ઉઠાવી લેવો જોઇયે. ઘણા માણસો યથાશક્તિ આપે તો આપણે પાર ઉતરીયે અથવા થોડા ભરણીયા થઇ સર્વસ્વ આપે તોયે પૂરૂં થાય.

સૌ પોતાની ફરજ બજાવશે તો આપણે વગરમુશ્કેલીએ આપણું કામ પૂરું કરશું.

ગુજરાતનો યથાશક્તિ ફાળો દસ લાખ ન હોય. ગુજરાતે આજ લગી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં આપવા ઇચ્છયું નથી તેથી આપ્યું નથી. મુંબઈ ઉપર નજર રાખી છે તેથી ગુજરાતને પોતાનો વિશ્વાસ નથી. વીરમગામ કેમ બાર હજાર આપી સન્તોષ માને? વઢવાણ કેમ છ સાત હજાર જ આપીને સન્તોષ માને? આ બધી રકમો આપણી જાહેર કામોની બખિલાઈની નિશાની છે. છતાં એવોયે સમય હતો કે જ્યારે વઢવાણ કે વીરમગામમાં એટલા પૈસા પણ થવા મુશ્કેલ હતા. વીરમગામ તથા વઢવાણમાં આટલું મળ્યું તો વધારે પણ મળે ને જેમ ત્યાં મળે તેમ બીજે મળે. દરેક મોટા શહેરે પોતાની શક્તિનું માપ લઇને પોતાનો ફાળો ઉઘરાવી લેવો. જે ધોરણ મેં મિત્રવર્ગની સલાહ લઇને જાહેર કર્યું છે તે તો લાગુ પાડી જ દેવું જોઇયે. પગારદાર કોઈ પોતાના માસિક પગારના દસ ટકાથી ઓછું ન જ આપે. મોટો પગાર મેળવનાર પોતાની મેળે વધારે આપી નાના પગારદારોને ઢાંકે. વેપારી, વકીલ, દાક્તર વગેરે પોતાની કમાણીના બારમા ભાગથી ઓછું ન જ આપે; છતાં પ્રથમ પંક્તિના વકીલદાક્તરને સારુ આંક કેવો? જે વકીલ વરસે દહાડે રૂ. ૬૦૦૦૦ કમાતો હોય તે શું માત્ર પાચ હજાર આપીને સન્તોષ પામે? શ્રી. દાસ પોતાની કમાણીનો અર્ધો ભાગ જાહેર કામમાં ખર્ચતા પાછું વાળી ન જોતા. જ્યારે વકીલોને ધંધો છોડવાની વાત આવી ત્યારે તેમણે પોતાની કમાણીનો અર્ધ ભાગ ખુશીથી આપવાની સૂચના કરી હતી. એટલે એવા વકીલ પોતે ખૂબ આપી પોતાના બીજા મનથી નબળા ભાઇઓને ઢાંકે. મિલકતવાળો, વ્યાજ ઉપર જ નભનાર પોતાની મિલકત ઉપર અઢી ટકા આપે તેમાં શી નવાઈ? જેની પાસે એક લાખ રૂપીયાના મકાન છે તે માણસ અઢી હજાર રૂપીયા આપે તેમાં કંઇ વધારે કરે? સેંકડે અઢી રૂપીયા આપવા એ તો વધારેમાં વધારે ૭ માસનું વ્યાજ થયું. ઘણા તો સો રૂપીયાની મિલકતનું ભાડું કે વ્યાજ વર્ષના પાંચ ટકા નહિ પણ બાર ટકા પાડે છે. તેને સારુ તો અઢી રૂપીયા તે અઢી માસનું જ વ્યાજ થયું. આમ વિચાર કરતાં ગુજરાતનાં શહેરોમાંથી આપણે સ્હેજે દસ લાખ રૂપીયા ત્રીસમી જૂન પહેલાં ભેળા કરી શકીયે છીયે. શક્તિ, ઇચ્છા ને કાર્યદક્ષતાની ત્રિવેણી મળે તો અતિ પ્રયાસ વિના ગુજરાત જરૂર પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરે. ઇશ્વર ગુજરાતને સહાય કરો.

---

૬ ખાણા પછીનું ભાષણ

વાઇસરૉય સાહેબે મિ. ઍન્ડ્રુઝના ભાષણને ખાણા પછીનું વક્તવ્ય કહ્યું એ જ વર્ણન કદાચ વાઇસરૉય સાહેબના પોતાના ભાષણને તેટલું જ લાગુ પડે છે. અગાઉના દિવસોમાં, હું મૅન્શન હાઉસમાં વખતોવખત અપાતાં જુદા જુદા વડા પ્રધાનોનાં ઐતિહાસિક કહેવાતાં ભાષણોનો કંઈક સૂક્ષ્મ અભ્યાસી હતો. એ ભાષણો ઉપર મને હમેશાં કૃત્રિમતાનું આવરણ જણાતું. ના. વાઇસરૉયનું ભાષણ હું કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો. મારે દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે કે એમાં પણ હું ઉપર કહી તેવી જ કૃત્રિમતાની ગંધ અનુભવું છું. વાઇસરૉય સાહેબે ઇરાદાપૂર્વક એને આવો કૃત્રિમ રંગ ચડાવ્યો એમ હું નથી કહેતો. એમ તો ઊલટું આતુર હિન્દુસ્તાનને કંઈક સાચો ઇસદાર સન્દેશો આપવાને તેમણે કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હોય એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો એ ભાષણમાં મોજૂદ છે. છતાં સરવાળે તેવો કશો સન્દેશો હિન્દી પ્રજાને આપવાના કાર્યમાં માગ નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ તેઓ સાહેબ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. આને માટે વાઇસરાયના હોદ્દાને અંગે સ્વાભાવિક બની રહેલી અનેક મર્યાદાઓ જવાબદાર છે એ પણ સાચું છે. હાકેમ તરીકે બ્રિટિશ સત્તામાં ભૂલને અવકાશ જ નથી એ હમેશનો દાવો પોતાના ભાષણમાં તેઓ પોતે પણ કરી લેતા ખચકાયા નહિ.

આ દેશમાં જાતીય અસમાનતા એટલે કે કાળાગોરાની મોટપનાનપના ભેદનું નામનિશાન સરખું ન જ હોઈ શકે અને ન હોવું જોઈએ એ વાતને તો એમણે અબાધિત સિદ્ધાન્ત રૂપે, 'શહેનશાહના ઇલાકાની માવ મદારની' તરીકે જ ગણાવી. હું તેઓ નામદારને નમ્રપણે કહેવાની રજા લઉં છું કે આજના હિન્દી માટે આના જેટલી હડહડતી ખોટી અને બનાવટી વાત બીજી એકે નથી કારણ. તેનો જાતિ અનુભવ—પછી તે પોતે ગમે તેવડા મોટા દરજ્જાનો હિન્દી કેમ ન હોય—એ બતાવે કે ઇંગ્લૅંડને જુદો પાડે છે. કોઈ સામાન્ય અંગ્રેજની સામું જુઓ. પોતાની જાતિની ચડતીના ખ્યાલ પાછળ તેને ઘેનો નશો. એ ખ્યાલ આજે એનો લગભગ ધર્મ થઈ પડ્યો છે. વળી તે પોતાના આ ખ્યાલને ઢાંકવાની પણ કશી જ જરૂર જોતો નથી. જેમ વિલાયતમાં તેમ આ દેશમાં પણ એ ખ્યાલ ડગલે ને પગલે તમારા ઉપર લદાય છે. કાયદાપોથીમાં પણ એ મોજૂદ છે. વાઇસરાય સાહેબના ભાષણમાં આગલાઓને ભૂતકાળની અનેક ભૂલોને માટે ખુલ્લા દિલનો એકરાર અને તેને પરિણામે

'જાગ્યા ત્યાંથી સવાર' ગણી નવે ચોપડે નવા પાનાથી શરૂઆત કરવાની નિખાલસતા સાંપડતી નથી.

આમ 'બ્રિટિશ રાજ્યતન્ત્રના પાયાના સિદ્ધાન્તો' ઉપરનું વાઇસરાય સાહેબનું વાર્તિક મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ બસૂરું નીવડયું છે. પણ એઓ નામદારે અલી બિરાદરોને વિષે કરેલો ઉલ્લેખ તો મને ધાસ્તી છે કે વળી એથીયે વધુ બેહૂદો બન્યો છે. હું જોઉં છું કે આ ભાઇઓને વિષે બોલવામાં વાઇસરાય સાહેબે અસાધારણ ખબરદારી રાખી છે. કશીજ લાગણી ન દુખવવા એમણે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. પણ ખરૂં જોતા એમાં લાગણી દુખવવા ન દુખવવાનો કયાંય સવાલ જ નહોતો. અલી બિરાદરો જે કંઇ બાબતમાં ચાતર્યા હોય અગર તેમણે ભૂલ કરી હોય તે બાબતમાં તેમનો મુલાજો રાખવાની કશીયે જરૂર નહોતી. અલી બિરાદરોએ બહાર પાડેલો ખુલાસો મારી સલાહને તેમણે માન્ય રાખ્યાથી જ બહાર પડયો છે. એમાં મિત્રોને ઉદ્દેશીને માફી માગવામાં આવેલી છે, સરકારને ઉદ્દેશીને નહિ. સરકાર પકડે કે કામ ચલાવે તેનાથી બચવા ખાતર નહિ પણ પોતાના અંતરના તેમજ મિત્રોના અવાજની જોડે પોતાનો રાગ જાળવવાને સારૂ માગેલી છે. આમ હોવાથી તેઓ 'પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળશે ત્યાં સુધી તેમના ઉપર સરકાર કામ નહિ ચલાવે' એવી ખાતરી આપવા નીકળવું એ ખાંમદ્ નહિ તો નાહકનો વાણીક્ષય છે. ના. લૉર્ડ રીડિંગની સરકાર અલી બિરાદરો ઉપર ચાહે ત્યારે કામ ચલાવવાને મોકળી છે.

અસહકારની આ લડતમાં છૂપી કે ઉઘાડી કોઇ પણ નમૂનાની ચાલાકીને કે રાજદ્વારી દાવપેચને સ્થાન જ નથી. અસહકારમાં એક જ ચાલાકીને અવકાશ છે અને તે સત્યભાષણ, સત્યનો આગ્રહ અને સત્યનું જ અનુકરણ—પછી તેને સારૂ ચાહે તેટલો ભોગ ભલે આપવો પડે. વાઇસરાય સાહેબે મને અલી બિરાદરોનાં ભાષણો બતાવ્યાં. મેં જોયું કે એમાંના કેટલાક ફકરા ઘટતા અર્થમાં વાંચી શકાતા નહોતા. તેમાંથી ખુનામરકીને ઉત્તેજન મળી શકે એવા અર્થ કાઢી શકાય એમ હતું. મને તરત જ લાગ્યું કે સરકાર કામ ચલાવવા તૈયાર હોય કે ન હોય, તોપણ મારો ધર્મ અલી બિરાદરોને શી સલાહ આપવાનો હતો એ તો સ્પષ્ટ હતું. મેં તે આપી અને અલી બિરાદરોએ તે માની. વાઇસરાય સાહેબને સૂચવવાની રજા લઉં છું કે જો તે નામદાર અસહકારીઓને નિઃશસ્ત્ર કરી મૂકવા આતુર હોય તો સર્વ પ્રકારની રાજદ્વારી ચાલાકી છોડી દઇ, સાવ નિખાલસ વૃત્તિ અખત્યાર

ટકવી એ જ તેમને માટે એક માત્ર ધોરી માર્ગ છે. અસહકારીઓ આશ્રય કે રક્ષણની શોધમાં નથી; તેમને તેની જરૂર પણ નથી. અને વાઇસરાય સાહેબ પણ અધિકારીવર્ગના ગુન્હાઓને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન ન કરે એવી સાચી આશા હું તેમની પાસેથી રાખું.

હકીકત એ છે કે શું આજના હિન્દુસ્તાનમાં કે શું આવતી કાલે ઘડાઈ તૈયાર થનારા હિન્દુસ્તાનમાં—અધિકારનો દોર ચલાવનારા વર્ગને સારૂ હવે સ્થાન રહ્યું નથી. તેથી વાઇસરાય સાહેબ પણ જો તેઓ પોતાની 'એવા ઇન્સાફના પાયા ઉપર રચાયેલું જે રાજ્ય અહીં ચલાવવાનો અમારો (અંગ્રેજોનો) ઇરાદો છે તેને હિન્દીઓ પૂરા દિલથી ઝીલી લેશે' એ માન્યતાને વળગી રહેશે તો તેમને તરત જ પોતાની ભૂલ જડી આવશે. હું ભવિષ્ય વરતું છું કે હિન્દના ભાવિ ચણતરમાં હવે અંગ્રેજોના હેતુઓ શું છે અને તેઓ શું ઇરાદો રાખે છે તેને હિસાબમાં વજન નહિ મળે; હિન્દીઓ પોતે શું ઇરાદો રાખે છે તેનો જ હિસાબ ગણાશે. પોતાનો કારભાર ગમે તે રીતે પણ જાતે ચલાવવાનો તેઓ વધુ અને વધુ આગ્રહભર્યો દાવો કરી જ રહ્યા છે. ગમે તેટલું સુન્દર સુરાજ્ય પણ સ્વરાજની ગરજ સારી શકે નહિ એ તેઓ હવે જોતા થવા લાગ્યા છે.

આમ ધાસ્તી વાઇસરાય સાહેબના ઇરાદાઓને વિષે નથી; તેમનો ઇરાદો તો શુભ છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. ધાસ્તી તેઓ નામદાર જે ધ્યેયને માટે કામ કરી રહ્યા છે તે ધ્યેયને જ વિષે છે. તેઓ ભવિષ્યના કોઈ એક અચોક્કસ કાળે હિન્દને માટે ઉજ્જવલ ભાવિ જોઈ રહ્યા છે, જ્યારે બધા હિન્દીઓ નહિ તો ઓછામાં ઓછું અસહકારીઓ તો એકેએક એમ જ માનનારા છે કે હિન્દનું ભારે ઉજળું ભવિષ્ય અત્યારે આ ઘડીએ પણ ચાલુ રાજ્યતન્ત્રને હાથે છિન્નભિન્ન થઇ રહ્યું છે. કારણ એ રાજ્યતન્ત્ર જ પ્રજાને સદાને માટે નહિ તોપણ કાળના કાળ સુધી ગુલામીમાં ડૂબેલી રાખવાની ખાસ કુંચીઓ સાથે હેતુપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. કેટલીકવાર એ દૃષ્ટિ વચ્ચેનું અન્તર જ તેના આદર્શને પણ એકબીજાથી જુદા પાડી દે છે. તેમ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ હિન્દને માટે દૂરના ભવિષ્યને સારૂ સ્વતન્ત્રતાના આદર્શને કબૂલ રાખી હાલને માટે 'સગીરની દશામાં સન્તોષ માનવાની' હિમાયત કરે ત્યારે હું કહું કે હિન્દી પ્રજાના આદર્શથી એ આદર્શ સાવ જુદો છે. સ્વરાજ એ તો લોકમાન્ય કહેતા તેમ હિન્દુસ્તાનનો ગળથુથીનો હક હોવો

જોઇયે. એ હકના ભોગવટાથી આટઆટલા કાળથી એને વંચિત રાખવામાં આવ્યું છે. હિન્દી પ્રજામાં આજે અધીરાઈ જોવામાં આવે એમાં નવાઇ શી ?

આટલી ચર્ચા પછી કદાચ વાઇસિરાય સાહેબને તેમણે વાંચેલા અને સાભળેલા સિદ્ધાન્તની યથાર્થતા વધુ સારી રીતે સમજાશે કે કર્યાના પ્રાયશ્ચિતરૂપે આજે સરકાર તરફથી લેવામાં આવનાર હરકોઇ પગલાને વિષે જ્યાં સુધી તે પગલું પ્રાયશ્ચિત્તનું માપ પૂરૂં ભરી કાઢવામા ઓછું પડશે ત્યાં સુધી તે ગમે તેવું નિખાલસ દેખાતું હશે અને કેટલાકનુ તેથી સમાધાન પણ થાય તેવું હશે, તોપણ ઓછામાં ઓછું અસહકારીઓને તો તેના મૂળમા રહેલી દાનતની શુદ્ધતા વિષે શક જ રહેવાનો. તેઓ તો એવા પ્રયત્નમાં હિન્દને ગુલામીની યાતનાઓમાં રાખવાની મુદત બની શકે તેટલી લંબાવવાનો હેતુ જ જોશે. હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યને આજે કલંક લાગ્યું છે. જલિયાવાલાના નિર્દોષ શહીદોનાં ખુન અને ઇસ્લામના દ્રોહના તેને ડાઘ લાગ્યા છે. અને જેમ ચોકખું દૂધ પણ ઝેરવાળા કટોરામાં પડતાં હરકોઇ વિચારશાળી માણસ તેને ઝેર જ કહે તેમ બ્રિટિશ સરકારના પણ એકેએક કૃત્ય સામું હિન્દુસ્તાનમાં આજે તેની (ઇંગ્લંડની) અત્યારની ઇજ્જતને હિસાબે જ હરકોઇ દ્વારા જોવાય એ દેખીતું છે. હિન્દુસ્તાનની અશાન્તિ એ અશાન્તિનાં મૂળ કારણો શોધી કાઢીને તેને જ દૂર કર્યાથી અગર તો છેવટ તેનો ઇલાજ કર્યાથી જ મટી શકે એમ છે; ગમે તેવી ભારે પણ ચાર હકો કે છૂટોની મધલાળથી આજની કડવાશને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કર્યાથી નહિ.

---

§ કાબુલનો હાઉ !

૩

બાબુ બિપિનચન્દ્ર પાલ જેવા શાખત દેશભક્તને પણ મતલબી લોકોએ ઉભું કરેલું અફઘાન હાઉ વળગ્યું છે એ જાણી મારી પેઠે જ અનેક લોકો આશ્ચર્ય પામશે. પાલબાબુ સંપૂર્ણ સ્વરાજના માનનારા છે, અને હું પાલબાબુને જણાવવાની રજા લઉં છું કે એ સ્વરાજ જ્યાં સુધી આપણે આપણામાંથી આ નાદારી અને નિરાધાર-પણાની ભાવનાને કાયમને માટે દફનાવીશું નહિ ત્યાં સુધી આપણે હાથે સ્થપાવું અસંભવિત છે. સ્વરાજનો અર્થ જ એ છે કે અફઘાન અગર તો આપણા દેશમાં ઉભા થનાર બીજા કોઇ પણ ભયને પહોંચી વળવાની આપણી તૈયારી. અસહકારની

આખી યોજના જ બીજાઓની શુદ્ધબુદ્ધિમાં આપણા પોતાના જેવો જ વિશ્વાસ રાખવાના અને એવા વિશ્વાસને સારુ તેઓ અપાત્ર છે એવું જો તેઓ સિદ્ધ કરી આપે તો તેમની કુટિલતાને શુદ્ધ આપભોગ દ્વારા જ હંફાવવાની જાતે તૈયારી કરવાના સિદ્ધાન્ત ઉપર ખડી થયેલી છે. ખુદ બિપિનબાબુએ પોતે અલાહાબાદમાં હિન્દુમુસ્લીમ પરિષદ્ વેળાએ ડૉ. સપ્રુને જવાબ આપતાં જે શબ્દો કહ્યા હતા તેની હું તેમને યાદ આપું ? તેમણે જાતે કહેલું કે 'જે એકતા, દક્ષતા અને સહનશક્તિને બળે કરીને અત્યારની ગુલામીમાંથી અમે બહાર પડીશું તે જ શક્તિ તેવી જાતના બીજા બધા જ ભયની સામે બાથ ભીડવાનું બળ અમારામાં મુક્યા વગર કેમ રહેશે ?'

જે સાર્વભૌમ ઇસ્લામ પન્થના આગમનની આશંકાથી પાલબાબુ ફડકી ઉઠયા છે તેમા જેટલે દરજ્જે દુનિયામાં બધાં મુસલમાન રાજ્યોના સંગઠનની ભાવના રહેલી છે તેટલે દરજ્જે તો મારે હિસાબે એ એક પ્રશંસાપાત્ર સિદ્ધાન્ત જ છે. અલબત્ત, એવું સંગઠન દુનિયાને નીચોવવાના અગર તો જોરજુલમથી દુનિયાને ઇસ્લામની અનુયાયી બનાવવાના હેતુથી થાય તો એ સિદ્ધાન્ત ભયપ્રદ ખરો. પણ મારી ઓળખાણમાંના એક પણ ડાહ્યા મુસલમાનને આ સિદ્ધાન્તને એવા અર્થમાં લેતો મેં મારી આટલી જીંદગીમા જોયો નથી. દુનિયા પશુબળના સામ્રાજ્યથી થાકી છે.,

પાલબાબુને હું ખાતરી આપું છું કે હું લોકોની કોઈ પણ ભાવનાઓ જોડે રમત નથી કરી શકતો. બૂરી ભાવનાઓથી ભાગવા તરફ અને સારીને હરપ્રયત્ને વળગી રહેવા તરફ જ હમેશાં મારું વલણ રહે છે. હું માનતો જ નથી કે વિચારી મુસલમાનો અફઘાન સત્તાને વિચારી હિન્દુઓના કરતા કોઇ પણ રીતે વધુ આવકાર આપે. 'કાબુલનો હાઉ' વાળા મારા અગાઉના લેખમા મારા એક સાથીનું વલણ બરાબર શું હતું અને એ કેટલું ચોક્કસ હતું તે સિદ્ધ કરવાના અને સ્વાર્થી લોકોને ખૂણેથી ફફડી ઉઠવાની સામે હિન્દુસ્તાનને ચેતવવાનો જ મારો પ્રયત્ન હતો.

. અફઘાન ચડાઇ આવે અગર તો એવી ચડાઇની અફવા સરખી ફેલાય તો તેટલા ઉપરથી પણ મુસલમાનોની ઘણી મોટી વસ્તીમાં ખુલ્લો બળવો નહિ તોપણ અંધાધુંધી તો જરૂર મચી જાય એ પાલબાબુનો ખ્યાલ મને હરગીજ કબૂલ નથી. ઉલટી મારી તો એવી દૃઢ માન્યતા છે કે મુસલમાનોને તો આજે એવી કશી જ મૂર્ખાઇ કરતા પહેલા ઘણો જ વિચાર કરવો પડે એટલું એમના મઝહબની ઇજ્જતનું એમાં જોખમ રહેલું છે. મૌ. શૌકતઅલી અનેક જગાએ કહે છે તેમ મુસલમાનો એની રીતે હિંસાઅહિંસાની કબુંબર કરી મુકે એટલા ભોળા નથી.

પાલબાણુએ હિન્દુઓને પણ તેમના 'ઘણા મોટા ભાગના લોકોમાં' 'મુસલમાનો જોડે પોતાનો પણ હિસાબ સમજી લેવાની' ચિન્તાનું આરોપણ કરી ભારે અન્યાય કર્યો છે. હું એમને ખાતરી આપું છું કે આ બાબતમાં હિન્દુઓની લાગણીઓને એમણે કેવળ અવળા અર્થમાં સમજ્યા છે. મુસલમાનો ખિલાફતના સવાલને વિષે જેટલા ચિન્તાતુર છે તેટલા જ હિન્દુઓ ગોવધના સવાલને વિષે છે; અને હિન્દુઓ જાણે છે કે તેમના મહાન મનોરથની સિદ્ધિ મુસલમાનોની પ્રીતિ સંપાદન કર્યા વગર બીજે એકે માર્ગે નથી; અને મારી ખાતરી છે કે હિન્દુઓ જ્યારે મુસલમાનોને ગાયના બચાવને ખાતર અનેક નાનીમોટી બાબતો જતી કરતા જોશે ત્યારે દરેક હિન્દુ દરેક મુસલમાનના ભૂતકાળના એકેએક અન્યાય ખુશીથી ગળી જશે. તેમ મુસલમાન પણ એકેએક જો જોશે કે હિન્દુઓની ખુશીથી આપેલી મદદથી જ તે ઇસ્લામની ઇજ્જત રાખી શકેલ છે તો તે પણ હિન્દુઓના અહેસાનથી પોતાને હમેશને માટે બંધાયેલો ગણશે.

અફઘાન ચડાઇ આવે તો મુસલમાનો તેમજ હિન્દુઓ તેને આવકાર આપે એ પાલબાણુના ખ્યાલનો હું સાફ ઇનકાર કરું છું. મૌ. મહમદઅલીના કાલ્પનિક ઇરાદાઓની સામે આખા દેશમા ચારેમેરથી જે વિરોધ ઉઠ્યો તે જ હરકોઇને બતાવી આપે એમ છે કે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા એવી કશી અફઘાન ચડાઇને હરગીજ સાંખી શકે નહિ.

પણ પાલબાણુ જ્યારે કહેવા એમે છે કે અમીર ચડાઇ કરે અને તે વેળા જો આપણે સરકારને મદદ ન કરીયે તો દેશમા કેવળ ક્રાન્તિ જ થાય ત્યારે હું તેમને સૂચવવાની રજા લઉં છું કે એમા બીજો રસ્તો છે જ નહિ એવું કંઇ નથી. જો હિન્દુસ્તાન અસહકારી બનીને એવે વખતે સરકારને મદદ નહિ કરે તો સરકાર પ્રજાની જોડે પતાવટ કરશે. એવી પતાવટ કરી લેવી અને ખિલાફત તથા પંજાબના જખમો રૂઝવવા તેના કરતાં તો હિન્દુસ્તાનને વીલું મુકીને ચાલતા થવું બહેતર એમ માનવા જેટલી બ્રિટિશ પ્રજા જડ અને બેઅક્કલ છે એમ હું માનતો નથી. એટલુ કરાવવાની શક્તિ હજુ આજે હિન્દુસ્તાનમા નથી એ હું પૂરેપૂરું સમજું છું; હું તો માત્ર પાલબાણુના ખ્યાલમાં ન આવી શકનારો એવો બીજો એક સંભવ માત્ર સૂચવું છું.

પાલબાણુને લાલાજીએ તેમજ મેં સીમલામા જાહેર કરેલા વિચારો અને અમારા અગાઉના વિચારો વચ્ચે વિરોધ દેખાય છે. હકીકતમાં તો અમારા એમાથી

તા॰ ૧૨-૬-૧૯૨૧

એકેએ અફઘાન ચડાઈની વાતને કદી જ આવકારદાયક કહી નથી. છતાં હું ખુશીથી ફરી એકવાર આ બાબતમાં મારું વલણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજુ કરું છું:

૧. અફઘાનો હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવા માગે છે એ વાતને હું માનતો નથી.

૨. હું માનું છું કે એવી ચડાઈ જો આવે જ તો તેને પહોંચી વળવાને સરકારની પાસે પૂરતી સામગ્રી છે.

૩. મારે એ પણ દુઃખની સાથે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જો કદી એવી અફઘાન ચડાઈ આવે જ તો આપણા એકેએક રાજામહારાજા અત્યારે સરકારને વગરશરતની મદદ આપે.

૪. હું એમ પણ માનું છું કે એક પ્રજા તરીકે આપણે હજુ એટલા બધા ભ્રષ્ટ અને અફઘાનોના હેતુઓ વિષે જ નહિ પણ હિન્દુમુસલમાન આપસમાં પણ એકબીજાને વિષે એટલા શંકાશીલ છીએ કે એવી ચડાઈ જેવી કશી આફત આવવાનાં ચિહ્ન જણાય તેની સાથે જ કેટલાક તો કેવળ ગભરાટના માર્યા જ સરકારની મદદે દોડી જાય અને એ રીતે હિન્દુસ્તાનની બેડીઓ વધુ સખત કરાવવામાં હથિયારરૂપ બને.

૫. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો કોઈ પરસત્તા હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરે તેમાં અને ખિલાફતની ખાતર થઈને હિન્દુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર સામે ચડાઈ લાવે એ બે વચ્ચેનો ભેદ સમજી શકાય એમ છે. અફઘાનો હિન્દુસ્તાન સરકારને કેવળ ખેંચપરાણે કરવા ખાતર ચડાઈ લાવે એવું હું માનતો નથી. છતાં સાથે મને એમ પણ લાગે ખરું કે જો તેઓ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ લાવે અને તેમાં સફળ થાય તો હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરીને અહીંઆં રહી પડવાની લાલચમાંથી પણ તેઓ ભાગ્યે જ બચી શકે.

૬. આવી મારી માન્યતા છતાં જે સરકારને હું કાં તો સુધારવા નહિ તો મિટાવવા મથી રહ્યો છું તે સરકારને વગરશરતે મદદ કરવી એને હું એક અસહકારી તરીકેના મારા ધર્મથી વિરુદ્ધનું કાર્ય સમજું છું.

૭. એવા પ્રસંગની ધાંધલ વેળાએ મૂઠીભર અસહકારીઓના વિરોધની છાપ ભલે ન પડેલી જણાય, પણ એવો એમનો વિરોધ પ્રજામાં જે આત્મબળનાં બીજ વેરશે તેમાંથી પ્રાણવાન અને તેજસ્વી હિન્દ ઉભું થશે.

૮. પોતાની ઇજ્જત આપીને અફઘાનની આફતમાંથી હિન્દુસ્તાન પોતાનું રક્ષણ ખરીદે તેના કરતાં તો અફઘાનોને હાથે તેનો દાળોવાટો થઇ જાય એ મારે મન બહેતર છે. જે સરકાર ખિલાફત અને પંજાબના જખમોને હજુ વહેવા દઇ રહી છે એ જ નઠોર અને પશ્ચાત્તાપહીન સરકારને હાથે હિન્દનું રક્ષણ ઇચ્છવું, એ હિન્દુસ્તાનની ઇજ્જતને વેચવા નીકળવા સમાન છે.

૯. છતાં બ્રિટિશ પ્રજાને વિષે મારો એવો વિશ્વાસ છે કે જે ઘડીએ આપણે આપણા ધ્યેયને વિષે પૂરતું નિશ્ચયબળ બતાવી આપીશું અને તેને માટે પૂરતો ભોગ આપી છૂટશું તે જ ઘડીએ બ્રિટિશ પ્રજા આપણા અવાજને સંપૂર્ણ અનુકૂળ સૂરથી ઝીલી લેશે. મારો ઇતિહાસનો અનુભવ એવો છે કે એ પ્રજા સીધા સરળ ન્યાયની વાત સાંભળનારી નથી. એવો શુદ્ધ ન્યાય તેની 'વહેવારુ બુદ્ધિ'ને અતિ અગોચર લાગે છે. છતાં જ્યારે એ ન્યાયની પાછળ તેનો અમલ કરાવનારું બળ સજ્જ છે એમ તે દેખે છે ત્યારે તે જ ઘડીએ અનુકૂળ થઇ જવાની દૂરંદેશી તેનામાં છે—પછી એ બળ પશુબળ હો કે આત્મબળ હો, એની તેને તમા નથી.

બાકી પ્રત્યેક અસહકારીનો તો ધર્મ જ છે કે તે અફઘાનને ચોકખું કહી દે કે ખિલાફતને તેનો લડાઇ અગાઉનો દરજ્જો પાછો મેળવી આપવાની અસહકારમાં પૂરતી શક્તિ છે એવો પોતાનો વિશ્વાસ છે અને તેથી હિન્દુસ્તાન તેઓની લશ્કરી મદદ કે મધ્યસ્થી બિલકુલ માગતું નથી. દરેક અસહકારી અફઘાનને સમજાવી દે કે હિન્દુસ્તાનને ગુલામીમાં ટકાવવા ખાતર બ્રિટિશ સરકાર જોડે કોઇ પણ જાતના વહેવારમાં ઉતરવા ઇનકાર કરીને જ તેઓ હિન્દુસ્તાન તરફથી માન અને કદર પામી શકશે. દરેક અસહકારી અફઘાનોને કહી દેશે કે હિન્દુસ્તાનના દિલમાં તેના પડોશીઓ પ્રત્યે શુદ્ધ અને નિર્મળ ભાઇચારા સિવાય બીજા કશા જ પ્રકારની લાગણી નથી.

મારી નોંધ

કટાયેલી તોપો

દક્ષિણના પ્રવાસ વિષે મારો વધારે લખવાનો વિચાર હતો, પણ ત્યારપછીના અનુભવો ઉપર એટલું બધું લખવાનું છે કે મારે કેટલાક અગત્યનાં સ્મરણોને પણ ટૂંકેથી જ પતાવવાં રહ્યાં. હું જોઉં છું કે જ્યાં જ્યાં જરાયે શ્રદ્ધા છે, કામદારો છે, ત્યાં ત્યાં લોકો ઉદાર દિલે પૈસા આપે છે. તેવા દાખલાઓ આ મુસાફરીના ટાંકવા જેટલો વખત મને નથી બાર્શી, કુર્દુવાડી, પંઢરપુર ને શોલાપુરની મુસાફરીમા એ જોઇ શક્યો. બાર્શીમાં એક જ મીલ છે. તેના માલીક ભાવનગરના દેશાઇ કુટુંબના ભાઇ યશવંતપ્રસાદ હરિપ્રસાદ છે. તેઓ મીલના માલીક છતાં દરેક જાહેર કામમા ભાગ લે છે ને પોતાનો ફાળો આપે છે. પોતે જે રીતે રહે છે તે બધા મીલમાલીકોએ અનુકરણ કરવા જેવી છે. પોતાને સારૂ મજૂરોના જેવું જ એક ઝુંપડું બાંધ્યુ છે. પોતે, પોતાના કામદારોએ ને મીલના અમલદારોએ મળીને તિલક સ્વરાજ ફંડમાં ભર્યું. ત્યાના મજૂરો મને સુખી લાગ્યા. ભાઇ યશવંતપ્રસાદની રેંટીયામાં અટળ શ્રદ્ધા છે ને પોતે જાતે રેંટીયાનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. મીલના બાળકોને પણ રેંટીયો શીખવે છે પોતે ખાદી પહેરે છે ને બીજાઓને પહેરવાનો ઉપદેશ કરે છે. બાર્શીમાં બીજા વેપારીઓ ઘણા છે છતાં તેઓએ પૂરી મદદ નહિ આપવાથી ધારીયે તેટલો ફાળો ત્યાં ન થઇ શક્યો.

કુર્દુવાડી તો એક રેલજંકશનનું જ ગામ છે. વસ્તી માત્ર બે હજારની છે, છતાં ત્યાંથી લગભગ ૨૦૦૦ રૂપીયા થયા. તે તો એક કચ્છી ભાઇ શેઠ રાયમલના ઉત્સાહને જ આભારી છે. પંઢરપુર એ તો દક્ષિણનું કાશી છે; છતાં ત્યાં તો પ્રમાણમાં નિરાશા જ થઈ પણ પંઢરપુર એ એવું સ્થાન છે કે ત્યાંને સારૂ તો નોખું જ પ્રકરણ જોઇયે. ત્યાં દક્ષિણના ઘણાખરા પુરાણા સંતો અને જ્ઞાનીઓએ નિવાસ કરેલો. શોલાપુર પણ પ્રકરણ માગે. તે દક્ષિણમા વેપારનું ભારે મથક ગણાય. તેમાં લિંગાયતોનું સિદ્ધેશ્વર નામનું એક તળાવમાં આવેલું સુન્દર દેવળ છે. શોલાપુરમાં મીલો છે. બીજો પણ ઘણો વેપાર છે. ત્યાં દસ હજાર ઉપરાંત રૂપીયા થયા પણ તેના વેપારના પ્રમાણમાં તે ઘણા જ થોડા ગણાય

શોલાપુર પછી અમે કર્ણાટકમા પ્રવેશ કર્યો બાગલકોટ અને બીજાપુર ગયા. બન્ને જગ્યાએ ઉત્સાહ ખૂબ હતો. પૈસા પણ ઠીક થયા, જોકે ત્યા દુષ્કાળ હતો. અહીં ભાઈ હોજલગીનું રાજ્ય છે તેમની ઉપર હમણાં તો ત્યાંના માજીસ્ટ્રેટ સાહેબે કંઇ નોટિસ કાઢવાની મહેરબાની પણ કરી છે. બીજાપુર મુસલમાની બાદશાહતમાં પંકાયેલું છે. ત્યાં ઘણાં જૂનાં મકાનો,

મસજીદો અને દરગાઓ છે. સુલતાન મહમદનો રોજો ને ત્યાંની જુમ્મા મસજીદ જોવા જઈ શક્યો. જેટલા પૈસા મુસલમાન બાદશાહોએ કબરો પર ખરચ્યા છે તેટલા કોઈએ દુનિયામાં નહિ ખરચ્યા હોય. તાજમહાલ એક રત્નજડિત કબર જ છે.

બીજાપુરના રોજાનો 'ગોળ ઘુમટ' જગતપ્રસિદ્ધ ગણાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. ઘુમટ બસેં ફુટ જેટલો ઉંચો છે. ઘુમટની અંદર ફરતી ગૅલરી છે. તે દોઢસો પગથીએથી ચડાય છે. ગૅલરીનો વ્યાસ સવાસો ફુટ હશે. બન્ને છેડે ઉભેલા માણસો ડીવાલ ભણી મ્હોં રાખી કાનમાં વાત કરે તે સંભળાય છે. બીજાપુરની જુમ્મા મસજીદ પણ ભવ્ય છે. ત્યાં હાથે લખેલું, વેલોથી શણગારેલું અને ખીસામાં મુકી શકાય એવું કુરાને શરીફ પણ જોયુ..

છતાં મારે જે લખવું છે તે તો કટાયેલી તોપોનું ને પડી ગયેલા કિલ્લાઓનું. જે તોપો એક વેળા બાદશાહીની નિશાની હતી, લોકોને ડરાવતી હતી, તે તોપો આજે જીર્ણ થયેલી જોઈ ને તેની ઉપર હિન્દુમુસલમાન બાળકોને 'ઘેડે' રમતાં મેં જોયાં. આસપાસનો કોટ ખંડેર થઈ ગયેલો જોયો ને મને કોલાબાની તોપો વિષે મેં લખેલું વાક્ય યાદ આવ્યું. હું માનું છું કે હિન્દુસ્તાન શાન્તિમય અસહકાર પુરેપુરો વાપરશે તો બ્રિટિશ તોપોને કાટ ચડશે, તે પર ઘાસ ઉગશે ને તેની ઉપર તેમજ હિન્દુસ્તાનમાં સરકારે બાંધેલા કિલ્લાઓમાં આપણાં બાળકો ગેડીદડે રમશે. આ વચન ઉપર ઘણા થોડાએ શ્રદ્ધા રાખી છે; કેટલાક હસ્યા છે, કેટલાકે મારી ભોળાઈની દયા ખાધી છે; એમ છતાં મારી એ માન્યતા દિવસે દિવસે વધારે દૃઢ થતી જાય છે. દિલ્હીનો કોટ જોઈને કોઇ કહે કે મોગલ બાદશાહી કદી પણ તુટી પડે ? શું એવા વિચાર કરનારને તે બાદશાહીને સમયે લોકોએ નહિ હસી કાઢ્યા હોય ? છતાં હું માનું કે જેટલું શક્ય મોગલ બાદશાહીનું પડવું હતું તેથી વધારે શક્ય આ બાદશાહીનું પડવું છે લોકોના શુદ્ધ અણગમાની સામે કોઇ બાદશાહી ટકી જ ન શકે. જે બ્હીએ તેને જ બીજો બ્હીવડાવે. હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા અપંગોને હું સરીઆમ રસ્તાઓમાં પડેલા જોઉં છું. તેઓને કોઇ બ્હીવડાવતું નથી, કેમકે તેઓ પોતે નિર્ભય થઇ પડ્યા હોય છે. તેમને વિશ્વાસ છે કે તેમને કોઇ કંઇ કરનાર નથી. હજારો ચાલતા માણસને તેઓની હાજરીની અગવડ જણાય છે, તોપણ તેઓ તેની બરદાસ કરી લે છે. તે જ પ્રમાણે જો આપણે પેલા અપંગની જેમ નિર્ભય થઇ જઇયે તો કોલાબાની તોપો કે કિલ્લો આપણને ધુરકાવવાને બદલે તે આપણને ટંખરહિત લાગશે.

નિર્દોષ ટોપી

પી વેશ — આ લખતાં જ હું છાપામાં ખબર વાંચું છું કે શ્રી. કૌજલગી કોર્ટમાં ધોળી ટોપી પહેરીને ગયા તેથી તે તેમને ઉતારવાનો હુકમ કોર્ટે કર્યો. તેમણે ના પાડી તેથી તેમનો

રૂ. ૨૦૦ દંડ કર્યો ને એક કલાક બહાર મોકલ્યા. કલાક પછી વળી પાછા તેઓ તે જ નિર્દોષ ટોપી પહેરીને દાખલ થયા, તેથી તેમને વળી ઉતારવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો ને વળી તેમણે ઇનકાર કર્યો ને વળી રૂ. ૨૦૦ દંડ થયો ! પછી માજીસ્ટ્રેટે બીજા માજીસ્ટ્રેટ. કને તેમને મોકલવાનો હુકમ કર્યો. જ્યાં આવું અંધેર ચાલી શકે છે ત્યાં વકીલો વકીલાત કરવા તૈયાર છે! પણ વકીલો ગમે તેમ કરે; આટલું જાણ્યા પછી પણ લોકો પરદેશી ટોપીને વળગી રહે તો તેના જેવી બીજી શરમ કઈ હોય ! નિર્દોષતા જ્યારે દોષ ગણાવા લાગે ત્યારે સ્વરાજની નોબત ગગડી સમજવી. પણ નિર્દોષતા આમ દોષ ઠરે ત્યારે ને લોકો નિર્દોષતાથી ડરવા લાગે તો ગુલામીની સાંકળનો ચળકાટ વધે. જૂના કેદીઓને પોતાની બેડી સાફ કરતાં ને તેના ચળકાટથી ખુશ થતા મેં નજરે જોયા છે. જેમ જેમ અસહકારી ઉપર જુલમ થતો જાય તેમ તેમ અસહકારને દઢાવવો એ જ આપણી પાસે ગુલામીના બંધન તોડવાનો રસ્તો છે. બીજાપુરની બધી કોર્ટોમાં બધે સફેદ ટોપી જ જોવામાં આવે તો માજીસ્ટ્રેટ કોનો દંડ કરે ને કેમ વસુલ કરે ?

ગુજરાત પરિષદ્

આ પરિષદ્‌નાં સ્મરણ પણ મારે ટૂંકાં જ લખવાં રહ્યાં. આ પરિષદ્ તે આગામી મહાસભાની તૈયારી તરીકે ગણાવી જોઇયે. તૈયારી તરીકે એ પરિષદે કેટલુંક કામ તો બહુ સ્તુત્ય કર્યું ગણાય.

પરિષદ્‌નો શણગાર સાદો ને મોટે ભાગે સ્વદેશી હતો. પરિષદ્‌માં બધી બેઠકો ભોંય પર જ હતી. પ્રમુખ અને બીજા કેટલાક ઓટા ઉપર ગાદીએ બેઠા હતા. વાવટાઓ મુખ્ય ભાગે ખાદીના હતા. સ્વરાજનો વાવટો મંડપને મોખરે ફરકી રહ્યો હતો. લોકો ઘોંઘાટ નહોતા કરતા. જગ્યાની તંગી ન હતી. બૈરાંઓને સારુ ગોઠવણ ઘણી સારી ગણાય. સ્વાગતકારિણી સભાના પ્રમુખનું ભાષણ ટૂંકું ને સરસ ગુજરાતીમાં હતું. તેમણે પોતાનું ભાષણ વાંચતાં માત્ર પંદર મિનિટ લીધી. પ્રમુખનું ભાષણ પણ ટૂંકું, સાદું, મુદ્દાસર ને વિનયી હતું. તેમાં જેટલો વિવેક તેટલું જ શૌર્ય હતું. હિમ્મત અથવા શૌર્યની સાથે તોછડાઇ, ગરમ વિશેષણો વગેરે હોવાં જ જોઇયે એમ આપણે ઘણીવાર માની લઇયે છીયે. શ્રી. વલ્લભભાઇ પટેલે બતાવી આપ્યું કે શુદ્ધ જોરની સાથે તો શુદ્ધ સભ્યતા જ હોય. તેમનું ભાષણ વાંચતાં બરાબર ત્રીસ મિનિટ ગઇ હતી. આમ બન્ને ભાષણો ટૂંકાં હોવાથી પ્રજાનો વખત બચી ગયો, કોઇને થાક ન લાગ્યો ને બે દિવસમાં ખૂબ કામ થઇ શક્યું. પરિષદ્‌ની બેઠક સવારના ને સાંજના રાખવાની યોજનાથી લોકો તાપમાંથી બચી ગયા. આપણામાં સવારના વહેલી સભાઓ બોલાવવાની પ્રથા, વધારે લોકપ્રિય બનાવવાની જરૂર છે. ઉનાળાના દહાડામાં તો અવશ્ય કરીને સભાઓ વહેલી સવારે જ કરવી જોઇયે.

મારા જેવા દરદીને સારુ ખુરશી રાખવામાં આવે છે. તે બદલીને હવે આપણે પુરાણી બાજઠ દાખલ કરવી જોઇયે. જ્યાં બધા ભોંયપર કે ઓટલે બેઠા હોય છે ત્યાં વચમાં એક

ખુરશી જરાયે દીપતી નથી. ખુરશી એ માનની નિશાની નથી એ આપણે સિદ્ધ કરી મુકવું જોઇયે. એક જગ્યાએ ખુરશીથી ગેરસમજ થઇ હતી. ત્યાં બે જ ખુરશીઓ હતી; એક મારે સારૂ બોલવાની ને બીજી પ્રમુખની. હવે એક અજાણ્યા ગૃહસ્થ જરા સભાના શરૂ થયા પછી આવ્યા. સહુ નીચે જ બેઠા તો હતા, પણ આ ગૃહસ્થને લાગ્યું કે જો તે નીચે બેસે તો પોતાનું અપમાન પોતે જ વહોરી લીધા બરોબર થાય. હું સમજી ગયો. તેમને એમાં કશું અપમાન નહોતું એ કહીને સમજાવવું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. મેં તુરત જ ટેબલ ઉપર બેસી મારી ખુરશી ખાલી કરી. જો મારે સારૂ બાજઠ જ હત તો ઉપરની મુશ્કેલી ઉભી જ ન થાત. વાત નજીવી છે પણ તેમાં સાર ઠીક ઠીક રહ્યો છે.

સ્વયંસેવકોએ ઠીક સેવા કરી ગણાય. ભાઈ પુરાણીની તાલીમની અસર ચોકખી જોવામાં આવતી હતી છતાં તેઓમાં હજુ વધારે કાર્યદક્ષતાની આવશ્યકતા છે એમ મને લાગ્યું. તેઓમાં અવાજો શાન્ત કરવાની સમજ ઓછી જોઇ. ટોળે વળીને હસવાની ટેવ પણ હતી. તેઓનો બાળકો પ્રત્યેનો વિનય કદાચ ઓછો હશે. જે પ્રજા પોતાનાં બાળકોને, પોતાની સ્ત્રીઓને ને પોતાના નોકરોને માન નથી આપતી તે પ્રજાની સભ્યતા નાશ પામે છે. સેવકોએ તો ધર્મ માનીને દુર્બળની રક્ષા કરવી જોઇયે, તેઓને માનથી બોલાવવા જોઇયે ને તેઓને યોગ્ય સગવડો કરી આપવી જોઇયે.

સ્વયંસેવકોથી તો ખાદી સિવાય બીજું કપડું ન જ પહેરી શકાય. પરિષદમાં આવેલા ઘણાખરા પ્રતિનિધિઓએ પરદેશી કપડાં પહેર્યાં હતાં. આ દૃશ્ય ખેદકારક હતું. હવે તો સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞાને નવ માસ થઇ ગયા, છતાં પ્રતિનિધિ પણ સ્વદેશી કપડાંનો મોહ ન છોડે, ખાદીના ભારથી ગભરાય અથવા તેનાથી શરમાય એ તો દરીયામાં આગ લાગવા જેવું થયું. તે કોણ બુઝાવે? હું જાણું છું કે પાઘડી અને ધોતીઆં વિષે ભારેમાં ભારે મુશ્કેલીઓ જોવામાં આવે છે. પણ વિચારપૂર્વક એ બન્ને બાબતનો ફેરફાર થઇ શકે એમ છે. ઝીણું ધોતીયું પાંચ વારનું જોઇયે. જાડું સાડાત્રણ વાર ચાલી શકે છે. ઝીણું બાવન ઇંચ પનાનું જોઇયે તો જાડું પીસ્તાળીસ ઇંચનું ચલાવી શકાય. ખાદીને રંગાવીને તેની પાઘડી કરાવવી એ મુશ્કેલીની વાત જ નથી; પણ જો તેવી પાઘડીનો ભાર ન ઉચકી શકાય તો જ્યાં સુધી પાતળી ખાદી તૈયાર ન થાય ત્યાં લગી ખાદીની ટોપીથી જ ગુજારો કરવો જોઇએ.

આપણે આગામી મહાસભાને સમયે ખાદી સિવાય બીજું કંઇ જ ગુજરાતમાં ન દેખાડીયે એ બહુ ઇચ્છવા જેવું છે. તેમાં કાંઈ ગુજરાત ખોશે? ગુજરાતે તો ગરીબોનાં ઘર જ ભર્યાં હશે. જે માણસ એક વાર ખાદી લે છે તે ઓછામાં ઓછા ત્રણ આના ગરીબના ઘરમાં મુકે છે. આટલી બધી શક્તિ જ્યાં એક વાર ખાદીમાં રહેલી છે ત્યાં કેમ કોઈ પણ માણસ ખાદી પહેર્યા વિના રહે? ખાદીમાં કેટલું સ્વદેશાભિમાન છુપાયેલું છે એ તો ખાદીને સમજપૂર્વક પહેરનાર જ જાણે.

તા. ૧૨-૬-૧૯૨૧

બહેનોનું બલિદાન

જ્યારે મેં પૈસાની માગણી કરી ત્યારે બહેનોએ જે દૃશ્ય બતાવ્યું તે ન ભૂલાય એવું હતું. એક પછી એક એમ બહેનોની હાર જ ચાલી. તેઓએ દાગીના અને રૂપીયાનો વરસાદ વરસાવ્યો. પુરુષોએ તે ઝીલી લીધો ને ઠીક પૈસા આપ્યા કહેવાય. આટલી ઉદારતા જ્યાં સ્ત્રીપુરુષોએ બતાવી ત્યાં મને એમ ખબર મળ્યા છે કે બે બહેનોએ પોતાના કંઈ દાગીના આપ્યા તેને સારુ તેમના પતિઓ તેમને ખીજ્યા. દાગીના એ સ્ત્રીધન છે. તેની ઉપર પુરુષને કશો અધિકાર નથી. સ્ત્રીઓ દાગીનાનો ઉપયોગ સત્કાર્યમાં કરે તેમાં પતિએ વચમાં ન આવવું. જોઇયે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

પણ જેટલો સન્તોષ સ્ત્રીઓની ઉદારતા વિષે હતો તેટલો જ અસન્તોષ તેમના પોષાક વિષે મારે જાહેર કરવો જ જોઇયે. વિલાયતી, જપાની ને ફ્રાન્સની સાડીએ જેટલો પ્રવેશ ગુજરાતમાં કર્યો છે તેટલો ભાગ્યે જ હિન્દમાં બીજે કોઇ ઠેકાણે હશે.

આ વિષય બહેનોએ વિચારવા યોગ્ય છે. હિન્દુસ્તાનને ખાતર, હિન્દુસ્તાનની ગરીબ સ્ત્રીઓની પવિત્રતાની રક્ષાને ખાતર, ગુજરાતની બહેનોએ ઇરાદાપૂર્વક ખાદીની સાડીનો ભાર ઉચકવો ઘટે છે.

પ્રદર્શન

પરિષદને અંગે ખાદીનું, રેંટીયાનું ને રૂ પીંજવાના સરંજામનું પ્રદર્શન હતું. રેંટીયામાં ખાસ નવીનતા ન હતી પણ તેમાં અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ હતી. કોઈ મુસાફરીને સારુ હલકા ને પેટીમાં મુકેલા બનાવેલા હતા, તો કોઈમાં સૌન્દર્ય હતું તો કોઇ મજબૂતીને સારુ વખાણવાલાયક હતા. જેટલી કળા આજકાલ કારીગરો અનેક જગ્યાએ રેંટીયા પાછળ વાપરી રહ્યા છે તેટલી બીજી કોઇ બાબતમાં નહિ વપરાતી હોય. આગામી મહાસભા અને તેને લગતું પ્રદર્શન આપણે આદર્શ બનાવી રાખીયે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

સરખેજ ને આણંદ

જ્યાં આગળથી કામ થયું હોય, જ્યાં થોડાયે દિલથી કામ કરનારા હોય તેમાં ને જ્યાં અગાઉ કામ ન થયું હોય તેમાં કેટલો ફરક હોય છે તેનો અનુભવ સરખેજ અને આણંદમાં થયો. સરખેજમાં એક કલાકમાં બે હજાર જેટલી વસ્તીમાંથી લગભગ ૧૨૦૦ રૂપીયા થયા ને આણંદ જ્યાં પાંચ હજારની વસ્તી છે ને જ્યાં સરસ વેપાર છે ત્યાં માત્ર પાંચસેં રૂપીયા થયા. સરખેજમાં રાષ્ટ્રીય શાળા છે. સરખેજની સભામાં અત્યન્ત શાન્તિ હતી, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સરખી સંખ્યામાં હાજર હતાં ને બન્નેને સારુ એક જ સભાથી ચાલી શક્યું. આણંદમાં બે નોખી સભા હતી. બન્નેમાં ઘોંઘાટ ને અવ્યવસ્થાનો પાર ન હતો. સરખેજની સભામાં અન્ત્યજોને પણ આવવાની રજા આપવામાં આવી હતી. તેઓનાં ૨૦ ઘર છે, તેમાંથી ૩૨ રૂપીયાનું ઉઘરાણું તેઓએ તિલક ફંડને સારુ કર્યું હતું. આણંદમાં અન્ત્યજોની નોખી મુલાકાત કરવી પડી ને ત્યાંથી સાતેક રૂપીયા મળ્યા.

આ ટીકા કરીને હું સાણંદના દોષો બતાવવા નથી ઇચ્છતો. મારી ખાતરી છે કે જો સાણંદમાં થોડા ચારિત્રવાન સ્વયંસેવકો કામ કરે અને તેઓ થોડા સ્થાનિક ગૃહસ્થોને રસ લેતા કરી મુકે તો સાણંદ સરખેજની સાથે ઉભી શકે. મારી ઉમેદ છે કે સાણંદમાં કોઈ ને કોઈ સ્વયંસેવક પહોંચી જશે ને ત્યાં જોઇતી જાગૃતિ આવશે. સાણંદનિવાસીઓને હું સલાહ આપું છું કે તેઓએ તુરત ત્યાંનું જાહેર કાર્ય વ્યવસ્થિત કરી સાણંદમાં જેવી શક્તિ છે તે પ્રમાણે તેને શોભાવવી.

પરદેશને નુકસાની?

પરદેશને નુકસાની પહોંચાડીને હિન્દુસ્તાનને લાભ પહોંચાડવાનો દોષ હું ન કરૂં, એ મારા લખાણને ઉદ્દેશીને એક યુવક પૂછે છે કે રેંટીયાથી ને અસહકારથી ઇંગ્લંડને ભારે નુકસાન પહોંચશે તેનું શું? આવા પ્રશ્નો થયાં જ કરે છે. સાવ ઝીણું કાંતનારા સવાલો સારા હોય છે, પણ જો પૂછનારા માનસિક કંતામણને છોડી રેંટીયાના કંતામણને વળગી જશે તો તેઓનાં માનસિક કોકડાં એની મેળે ઉકેલાઇ જશે. રેંટીયાથી કે અસહકારથી ઇંગ્લંડને કશું નુકસાન હું માનતો જ નથી. એ બન્ને આત્મશુદ્ધિનાં સાધન છે. તે આપણને તેમ ઇંગ્લંડને પાવન કરનારાં છે. દારૂની દુકાનો બંધ કરવાથી પીનારને કે વેચનારને જેમ આપણે નુકસાન માનીયે તેમ જ અસહકાર અને રેંટીયા વિષે. વળી હું પર બાળીને તીરથ કરવા નથી ઇચ્છતો. જેમ હું પરદેશને નુકસાન ન પહોંચાડું તેમ મારા દેશને પણ નુકસાન ન થવા દઉં. જેમ મેંચેસ્ટરનો વેપાર હિન્દને નુકસાનકર્તા છે તેથી ત્યાજ્ય છે, તેમ હિન્દુસ્તાનનો ચીનની સાથેનો અફીણનો વેપાર ચીનને નુકસાનકર્તા હોઇ હું ત્યાજ્ય સમજું છું. કોઇ ગેરલાભ ઉઠાવતા હોય તે આપણે આપણા શાન્ત પ્રયત્નથી દૂર કરીયે તેથી સામેનાને નુકસાન હોય જ નહિ.

હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય

એ જ ભાઇને હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય વિષે શંકા હજુ રહ્યા કરે છે. તે લખે છે કે જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનનું એક પણ અબોલું પ્રાણી મુસલમાનને હાથે મરે છે અને જ્યાં સુધી તેઓ તાબુતમાં 'તાજીયા' લટકાવે છે ત્યાં સુધી ઐક્ય સંભવે જ નહિ. આમાં હું બહુ અજ્ઞાન જોઉં છું. કરોડો હિન્દુ બીજાં જાનવરો મારે છે, કાછીયા જેવા પ્રાણીઓને ધર્મને બહાને વટકાવે છે, તેમ છતાં તેઓની સાથે તકરાર નથી થતી, તો મુસલમાનની સાથે કેમ કરીયે? સહિષ્ણુતા એ પણ હિન્દુધર્મનો ને બધા ધર્મનો ગુણ રહ્યો છે. મુસલમાનો હિન્દુના માનને સારૂ, મહોબતને સારૂ ગાયને બચાવી રહ્યા છે એ હું તેમનો ઉપકાર માનું છું અને બધા હિન્દુએ માનવો જોઇયે.

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૧૬-૯-૧૯૨૧

મૉડરેટ ભાઈઓને–

વહાલા મિત્રો,

તાલીમ અને સંગતે ફરીને જેઓ આજ દિવસ લગી મૉડરેટોને નામે ઓળખાતા આવ્યા છે તેમના જ સમાગમમાં હું ઉછરેલો છતાં આજે વિચારોમાં હું તમારાથી વિખૂટો પડી ગયેલો છું એ વાત મારે માટે જેવાતેવા દુઃખની નથી. કંઈક સંજોગોને કારણે ને કંઈક પ્રકૃતિ જ મૂળથી એવી તેને લીધે આટલી જિંદગીમાં હું કદી જ હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ રાજદ્વારી પક્ષમાં તેને પોતાનો કરીને ભળી શક્યો નથી છતાં મારે એમ પણ કહેવું જ જોઈએ કે રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોના કરતાં મૉડરેટ પક્ષના લોકોની જ મારા જીવન ઉપર વધુ અસર થયેલી છે. દાદાભાઈ, ગોખલે, તૈયબજી, ફિરોજશાહ મહેતા, એ બધાં નામ મારે માટે પૂજ્ય અને પ્રાતઃસ્મરણીય છે. તેમની દેશસેવા પ્રજાથી કદી જ ન ભૂલી શકાય. આ દેશના ભાગ જેવા કેટલાયના જીવનમાં તેમના આદર્શથી દેશભક્તિની જ્યોત પ્રગટી હશે. તમારામાંના ઘણા જેઓ હજુ હયાત છે તેમની જોડે પણ મેં અનેક મધુર પ્રસંગોના લ્હાવા લીધા હશે. આજે

કઇ વસ્તુને કારણે હું તમારાથી વિખૂટો પડી રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોના ખોળામાં ફેંકાયો છું? આજે તમારા કરતાં રાષ્ટ્રીય પક્ષની જોડે મારો વધુ મેળ ખાય છે તેનું શું કારણ? તમે હિન્દુસ્તાનને રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોના કરતા ઓછું ચાહો છો એમ માનવાને હું અસમર્થ છું; દેશને સારૂ થઇને આપભોગ આપવાને રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોના કરતાં ઓછા ખુશી છો એવું માનવાની હું ના પાડું છું; તેમ, બુદ્ધિમાં, ચારિત્રમાં અને કાર્યશક્તિમાં પણ મૉડરેટો ચડિયાતા નહિ તોપણ રાષ્ટ્રીય પક્ષથી ઉતરે એવા તો નથી જ. આમ ભેદ માત્ર આદર્શનો જ છે એ ખુલ્લું છે.

પણ જુદા જુદા આદર્શના વાદમાં ઉતરીને હું તમને નહિ થકવું. અહીંઆં તો હું માત્ર અસહકારના કાર્યક્રમમાં જે ચણતરનાં પગથીઆં છે તે તરફ જ તમારૂં લક્ષ ખેંચવા ઇચ્છું છું. 'અસહકાર' શબ્દ કદાચ તમને નાહ ગમતો હોય. એ કાર્યક્રમમાંનાં કેટલાક પગથીઆં પણ તમને અળખામણાં લાગતાં હશે—અને લાગે છે એ હું જાણું છું. પણ અસહકારીઓ તમારા જેટલા જ ભારતમૈયાના પૂજારી છે એટલી જ વાત જો તમે કબૂલ રાખતા હો તોપણ તેમના કાર્યક્રમમાંનાં-જે પગથીઆ-ઓને વિષે મતભેદ છે જ નહિ તેમના અમલ પ્રત્યે પણ શું તમે મૈત્રીની નજરથી ન જુઓ? હું દારૂનિષેધ જેવી બાબતની વાત કરી રહ્યો છું. હું તમને મારા તરફથી ખાતરી આપી શકું છું કે આખી પ્રજા આ બદીથી કંટાળી છે. જે દુર્ભાગી લોકો આ વ્યસનના ગુલામ બનેલા છે તેઓને તેમની પોતાની જ સામે થવામાં મદદ કરી ઉગારવાના છે. કેટલાક તો એવી મદદ પોતાને મ્હોડે માગી રહ્યા છે. આવી સાર્વત્રિક લોકલાગણીના મોજો જ્યારે આ બદીની સામે ઉછળ્યો છે તે વખતે તેનો લાભ લેવા હું તમને ન વીનવું? વળી આ હીલચાલ અત્યારે તક જોઇને કોઇએ જાણીજોઇને ઉઠાવી એવું પણ નથી બન્યું. એ એની મેળે જ ઉઠી છે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે સરકારની આબકારી આવક બંધ પાડવાનો હેતુ એમાં છેલામા છેલ્લો અને આ હીલચાલ ચલાવી રહેલાઓના મનમાં સાથી ઓછા મહત્ત્વનો છે. એ બદીથી જ પ્રજા ધાંધી થઇ છે. આ દેશમાં અત્યારે આ બદીનો જેટલો વિરોધ થઇ રહ્યો છે તેટલા મક્કમ અને કેળવાયેલા વિરોધ સામે દુનિયાના કોઇ પણ દેશમાં દારૂનું વેચાણ ચાલી શકે નહિ. નાગપુરનાં ટોળાંએ કેટલીક ભૂલો કે બળાત્કાર કર્યાં હશે, છતાં એમનું ધ્યેય તો પવિત્ર હતું, એમની આંખ સામે માત્ર એક જ વસ્તુ હતીઃ લોકોના પંચ-પ્રાણ હરી લેનારા આ મદ્યપાનની જડ સમાજમાંથી કઇ રીતે ઉખાડવી. પ્રજા પાસે પરાણે દારૂ કેમ છોડાવાય, જેમને દારૂ પીવો છે તેમને સા સગવડ હોવી જ જોઇયે,

તા. ૧૬-૬-૧૯૨૧

એ દલીલથી તમે રખે ભરમાતા. પોતાની પ્રજામાના દુર્ગુણોને પોષવાનું રાજ્યનુ કામ નથી. વ્યભિચારખાનાંઓને આપણે વ્યભિચારના ઇજારા દઇને કે નિયમો બાંધી આપીને સગવડો કરી આપતા નથી. ચોરને આપણે તેની ચોરી કરવાની વૃત્તિને સંતોષવાની સોઇ નથી કરી આપતા. દારૂ તો મારે હિસાબે ચોરી કે કદાચ વ્યભિચારના કરતાં પણ બુરી ચીજ છે. કારણ ઘણીવાર આ બન્ને કુકર્મનું પિતૃપદ દારૂને જ હોય છે. આથી આ રોગ બદીને દેશમાથી સંપૂર્ણ રૂપે ફના કરી દેવાના અને દારૂના એકેએક પીઠાને ઉડાડી મુકવાના કાર્યમા સામેલ થવા હું તમને વીનવું છું. કેટલાયે કલાલો તેમણે ભરેલી હજારાની રકમો તેમને પાછી મળે તો આજે રાજી થઇને પોતાના પીઠા બંધ કરવા તૈયાર છે.

‘છોકરાઓની કેળવણીનું શું ?’ એ સવાલ તમે પૂછશો. હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવુ છે કે દારૂની આવકમાથી આજે આપણા બાળકોને કેળવણી લેવા જેવા એ આપણે માટે ભારેમા ભારે નામોશી છે. આપણા બાળકોની કેળવણી આપણે જતી કરીને પણ આ બદીને સમાજમાથી ઉખાડવાને આજે જ આપણે તૈયાર નહિ થઇયે તો ભાવિ પ્રજાના શાપ આપણે માથે ઉતરશે અને આપણે પણ તેને લાયક જ ઠરીશુ.

પણ મારે હિસાબે તો આમ કરવા જતામા આપણે આપણા બાળકોની કેળવણી ખોવાપણું પણ નથી. હું જાણુ છુ કે તમારામાના ઘણા રેંટીયાની મદદથી શાળા કૉલેજોની કેળવણીને સ્વાશ્રયી કરી મુકવાના મારા ખ્યાલને હાસ્યાસ્પદ ગણો છો, પણ હું તમને ખાતરી આપુ છું કે રેંટીયો આપણા કેળવણીના પ્રશ્નનો જેટલો સચોટ ઉકેલ આણે છે તેટલો બીજુ કાંઇ પણ સાધન લાવી શકે એમ નથી. નવા નવા કર ઉપાડવાની પ્રજામા શક્તિ રહી નથી. છે તે કરો પણ અસહ્ય થઇ પડ્યા છે. આ સ્થિતિમા જો પ્રજાની દિવસે દિવસ વધતી જતી ગરીબાઇનો ઇલાજ કરવો હોય તો દારૂઅફીણની આવક જ નહિ પણ બીજી આવક પણ સારી પેઠે ઘટાડવી પડવાની.

અને એ જ સવાલ મને હાલના આ રાજ્યતન્ત્રના વિષય ઉપર લાવી મુકે છે. સુધારા મેળવીને દેશ વધુ દરિદ્ર, વધુ ગુલામ જ નથી બન્યો તો બીજુ શું થયુ છે ? સુધારા હેઠળ વાર્ષિક ખરચો ન વધ્યા ? જેમ જેમ આ રાજ્યતન્ત્રનો હું વધુ વધુ અભ્યાસ કરતો જાઉં છું તેમ તેમ મારી તો વધુ ને વધુ જ ખાતરી થતી જાય છે કે આ રાજ્યને સુધારવાના કાર્યમાં થીગડા દઇને ચલાવી લેવા મથવું એ કેવળ ફાંફા છે. અર્ધદગ્ધ ઇલાજોને હવે સ્થાન જ નથી. જડમૂળમાથી અધો

પલટો થવાની જરૂર છે. એવા રાજ્યપલટાનો ઉચ્ચાર સરખો તમને અળખામણો છે એ હું જાણું છું. પણ હું જે રાજ્યપલટાની હિમાયત કરી રહ્યો છું તે ખુનામરકી અને તોપતલવારથી થનારો નહિ પણ દેશના ઉંચા દરજ્જાના હોદ્દા ભોગનારાઓના રહેણીકરણીને લગતા ખ્યાલોના પલટાને વિષે છે. મારે સાફ કહી દેવું ઘટે કે સિવિલ સર્વિસની ઉપલી શ્રેણીના નોકરોને મળનારા રોજ દહીને વધતા જનારા પગારોનું ધોરણ જોઇને હું તો ચમકું જ છું, અને મને આશા છે કે તમે પણ એથી ચમકી ઉઠો જ. પાવડે પગાર ખેંચનારા આ રાજ્યકર્તાઓની જીંદગીમા અને તેમના પગ તળે છુંદાતી ધૂંધવાતી કરોડોની પ્રજા જે જીંદગી ગાળી રહી છે તે વચ્ચે ક્યાંયે સરખાપણું તમે જોઇ શકો છો? ગામડાઓમાં કે રસ્તા પર મળતા સેંકડો-હજારો કંગાળ લોકો સામુ જુઓ. તેમના ચોટી ગયેલાં પેટ, તેમની આંખોની જગ્યાના કુવા અને તેમની દૂરથી ગણી શકાતી પાસળીઓમાં તમે મારા કથનનો જીવતો જાગતો પુરાવો જોશો.

હવે તમે રાજ્યકર્તાઓના વર્ગને પામ્યા છો, તમે સુધારાની છાયામાં પ્રધાનોના પદ પામી રાજ્યકર્તાઓ બન્યા છો. તમારી ગાદીઓ તમારી અગાઉના પરદેશીઓના કરતા કશીયે મુલાયમ નથી એવું જ તમારે વિષે પણ ન બોલાય એ સંભાળજો. શું તમારે પણ પાયમેંમે મનદેથી જ રાજ્ય ચલાવવું જોઇએ? શું તમારે પણ તમે જે, ધોરણને એક વરસ અગાઉ વખોડતા હતા તેને જ જાતે અખત્યાર કરીને રાજ્ય ચલાવવું જોઇએ? તમારા જ અમલ હેઠળ એક માણસને તેના ચોકસ અભિપ્રાયોને સારૂ આજે જનમ કાળાપાણીની સજા અપાઇ છે. એના ભાષણમાં ખુનામરકીની ઉશ્કેરણી હતી એ દલીલ તમને નહિ શોભે, કારણ ગઇ કાલ જ તમે પોતે એવી દલીલોથી સન્તોષાતા નહોતા. અલી બિરાદર જેવાઓએ પોતાના ભાષણમા ખુનામરકીની ગન્ધ હોવાથી શંકા ઉઠવાને સારૂ પણ મિત્રોની માફી માગી છે. એમણે જેલ જવાની બીકે માફી માગી એવું માનીને તો તમે દેશને મહાઅન્યાય જ કરશો દેશમા નવા જ જુસ્સાનો જન્મ થયો છે. દુન્યવી અદાલતના ન્યાયાધીશના કરતા અન્તરની અદાલતના ન્યાયાધીશની બીક પ્રજામાં આવી છે. છેલ્લા છ મહિનામાં ગંખ્યાબંધ ઉચ્ચ આદર્શો વાળા નવજવાનોએ સરકારે તેમની પાસે માગેલી જામીનગીરીઓ આપવામાં નામોશી માનીને તેવી જામીનગીરી આપવા ઇનકાર કરી તેની જેલોને વ્હાલી કરી છે એથી તમે વાકેફ છો? તમારા જ અમલ હેઠળ ભોળા શિવ જેવા સાવ નિર્દોષ મોપલા લોકોની ધીરજ કસોટીએ ચડાવવામાં કશી બાકી રાખ-

-વામાં આવી નથી, જેમાં અત્યારની ઘડી સુધી મોપલાઓએ હાર ખાધી નથી. હું તો ધારું અને હું એમ અન્તઃકરણથી માનું છું કે જે શાન્તિ અને ન્યાયને નામે આ બધો કેર અત્યારે વર્તી રહ્યો છે તેમા તમારો કશો જ હાથ નથી. પણ જ્યાં તમારી આંખમાં પણ ધૂળ નાંખવામા આવતી હોય એવી બાબતો સિવાયની બીજી તો એકે બાબતમાં 'તમારા હાથમાં કશું જ નથી' એમ તો પ્રજાને કે મને તમારાથી ન જ કહેવા દેવાય. પણ આમાંથી તો મારે આપણા આદર્શોની ચર્ચા કરવી પડે, જેમા હું અત્યારે નહિ ઉતરું. જો દારૂની આવક બંધ પાડવાના કામ પૂરતો પણ પ્રજાને આજે તમારો સહકાર મળી શકે તોપણ તમે અત્યાર સુધી દેશની બજાવેલી અનેક સેવાઓમાં ઉમેરો કરશો, અને એવુ પણ બને કે એવું એક જ પગલુ પણ બીજી અનેક શક્યતાઓને વિષે તમારી આખ ખોલી દે.

તમારો સદાનો

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

§ અંગ્રેજી વિદ્યા અને રવિબાબુ

કવિવર રવીન્દ્રનાથના અસહકાર ઉપરના લેખોનો નમ્ર જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી શાન્તિનિકેતનના વ્યવસ્થાપક ઉપરનો તેમનો કાગળ મારા જોવામા આવ્યો. એ કાગળમાં જુસ્સો છે અને વિગતોનું અજ્ઞાન છે એ જોઇ મને ખેદ થયો. મિ. પીઅર્સન જેવા સાચા અને નેક અગ્રેજનું ભાષણ પણ લંડનમા આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ સાભળવાની ના પાડી તેથી કવિશ્રીને સ્વાભાવિક રીતે રોષ ચડ્યો. મેં હિન્દી સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી ન ભણવાની સલાહ આપી તેનું પણ તેમને તેટલું જ ખોટું લાગ્યું છે. આવી સલાહ આપવાના મારાં કારણો તો કવિશ્રીએ પોતાની મેળે જ કલ્પ્યાં છે.

અસહકારીઓ ઍન્ડ્રુઝ સાહેબને પૂજે છે, મિ. સ્ટોક્સ માટે તેમના મનમા આદર છે; નાગપુરમા અસહકારીઓએ મિ. વેજવુડ, બેન સ્પૂર અને હૉલફર્ડ નાઇટનાં ભાષણ વિવેકપૂર્વક સાભળેલાં; મૌલાના મહમદઅલીએ એક અંગ્રેજ અમલદારે મિત્ર તરીકે જ્યારે દાવત આપી ત્યારે એને ત્યાં ચા પીવાની પણ હા પાડેલી; ચુસ્ત અસહકારી હકીમ અજમલખાને પોતાની ટિબી કૉલેજમાં લૉર્ડ અને લેડી હાર્ડિંજની છબી ખુલી મુકવાનો સમારંભ કરેલો, એટલું જ નહિ પણ તે સમારંભ ઉજવવા તેમણે ઘણા

અંગ્રેજોને આમન્ત્રણ કરેલું,—આ બધું જો કવિશ્રી ધ્યાનમાં રાખત અને અસહકારને લીધે વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્ધત થાય છે એવો આરોપ મુકવાની ઉતાવળ તેમણે ન કરી હોત તો કેટલું સારૂં થાત! તેમજ આજની હીલચાલ ધાર્મિક છે અને તેથી રાષ્ટ્રધર્મ, દેશાભિમાન વગેરે જૂના શબ્દોમાં નવો જ અર્થ દાખલ થવા લાગ્યો છે અને તેથી તે વૃત્તિઓનું કાર્યક્ષેત્ર પણ વધવા લાગ્યું છે એટલી શ્રદ્ધા રાખત, પોતાના મનમાં શંકારૂપી પિશાચને સ્થાન ન આપત, તો કેટલું સારૂં થાત!

કવિની દિવ્ય દૃષ્ટિથી જો તેમણે એટલું જોયું હોત કે હિન્દી સ્ત્રીઓની ઇચ્છા સંકુચિત થાય એવી ઇચ્છા પણ મારા હૃદયને સ્પર્શી ન શકે, અંગ્રેજી વિદ્યા અંગ્રેજોની છે એટલા જ કારણસર હું તેનો વિરોધ ન કરી શકું, જો કવિશ્રીએ યાદ રાખ્યું હોત કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વાતન્ત્ર્ય આપવા માટે હું મારી આખી જીંદગી લડતો આવ્યો છુ, તો તેમને હાથે અને જે ગેરઇન્સાફ થયો છે તે ન થવા પામત. હું જાણું છુ કે જાણીજોઇને તો પ્રત્યક્ષ શત્રુને પણ તેઓ કોઇ દહાડો ગેરઇન્સાફ ન જ કરે. કવિશ્રીને વખતે ખબર નહિ હોય કે આજે લોકો જે અંગ્રેજી ભણે છે તે વેપારી બુદ્ધિથી અને કહેવાતા રાજકીય લાભને ખાતર જ ભણે છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ એમ માનતા થયા છે (અને હાલની સ્થિતિ જોતા તે સાવ સ્વાભાવિક છે) કે અંગ્રેજી વગર તેમને સરકારી નોકરી ન જ મળી શકે. છોકરીઓને તો સારો વર મળે એટલા જ માટે અંગ્રેજી ભણાવવામા આવે છે! હું એવા કેટલાયે દાખલા જોઉં છું કે જેમાં અંગ્રેજો જોડે અંગ્રેજી બોલતાં આવડે એટલા જ માટે સ્ત્રીઓ અંગ્રેજી ભણવા માગે છે. પોતાની સ્ત્રી પોતાની સાથે અથવા પોતાના મિત્રો સાથે અંગ્રેજીમાં બોલી શકતી નથી એવું દુઃખ માનનારા કેટલાયે પતિઓને મેં જોયા છે! હું એવાં કુટુંબોને પણ ઓળખું છું કે જેમાં અંગ્રેજી ભાષાને સ્વભાષા બનાવવામાં આવે છે! સેંકડો નવજવાનો એમ માને છે કે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન થયા વગર હિન્દુસ્તાનને સ્વાતન્ત્ર્ય મળવું અશક્ય જેવું જ છે. આ દોષે સમાજમાં એટલું ઘર ઘાલ્યું છે કે જાણે કેળવણી એટલે માત્ર અંગ્રેજી ભાષાનું જ જ્ઞાન. મારે મન તો આ બધાં આપણી ગુલામીનાં અને અધઃપતનનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો છે. આજે જે રીતે દેશી ભાષાઓની ઉપેક્ષા થાય છે અને તેમને ખાવાના પણ ફાંફા પડે છે તે મારાથી તો બિલકુલ જોયું જતું નથી. માબાપો પોતાના દીકરાઓને અને પતિ પોતાની પત્નીને પોતાની સ્વભાષા છોડી અંગ્રેજીમાં પત્રો લખે તે તો મારાથી કેમ જ ખમી શકાય?

મને લાગે છે કે કવિશ્રી જેટલો જ હું પણ ચંડોલની સ્વતન્ત્રતા પર મુગ્ધ છું. મને પણ ખુલ્લી હવા પર શ્રદ્ધા છે. મારૂં ઘર બધી બાજુએ ઉભી દીવાલોથી ઢંકાયેલું

રહે અને એની બારીઓ અને બાકોરાંઓ બંધ કરી પૂરી દેવામાં આવે એ હું નથી ઇચ્છતો. મારા ઘરની આસપાસ દેશદેશાંતરની સંસ્કૃતિનો પવન સૂસવતો રહે એમ જ હું પણ ઇચ્છું છું. પણ તે પવનથી મારી ધરતી ઉપરથી મારા પગ ડગી જાય અને હું ઉથલી પડું એ હું નથી ઇચ્છતો. પારકાના ઘરમાં આગંતુક, ભીખારી અથવા ગુલામ તરીકે રહેવા હું રાજી નથી. ખોટા અભિમાનને વશ થઇને અથવા કહેવાતી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને ખાતર મારી દેશભગિનીઓ ઉપર અંગ્રેજી વિદ્યાનો નાહક બોજો નાખવાની હું ના પાડું છું. આપણા દેશના જુવાન છોકરાઓ અને છોકરીઓ જો તેમને સાહિત્યમાં રસ હોય તો દુનિયાની બીજી ભાષાઓની પેઠે જ અંગ્રેજી પણ પેટ ભરીને ભલે ભણે એમ હું ઇચ્છું અને પછી આશા રાખું કે તેઓ અંગ્રેજી ભણ્યાનો લાભ ડૉ. બોઝ, રાય અને ખુદ કવિશ્રીની પોતાની પેઠે હિન્દુસ્તાનને અને દુનિયાને આપે. પણ હિન્દુસ્તાનનો એક પણ માણસ પોતાની જન્મભાષાને ભૂલી જાય, તેનો ઉપહાસ કરે, અથવા તેની શરમ માને અગર તો તેને એમ પણ થાય કે તે પોતાના ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિચારો સ્વભાષામા મુકી ન શકે, એ મને ન પરવડે. હું તો બંધ બારણાના ધર્મને માનતો જ નથી; મારા ધર્મમાં ઈશ્વરે સરજેલી ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુને પણ સ્થાન છે; પણ તેમા જાતિ, ધર્મ, વર્ણ કે રંગના ગર્વને હરગીજ સ્થાન નથી. આ આન્તરશુદ્ધિની, સુધારાની અને આખી દુનિયાનું હિત સાધનાર દેશાભિમાનની મહાન હીલચાલ વિષે કવિશ્રીની ગેરસમજ થઇ છે એ જોઇને હું બહુ જ દલગીર થયો છું. કવિશ્રી જો ધીરજ રાખશે તો તેઓ જોશે કે પરદેશમાં તેમને પોતાના દેશબન્ધુઓને સારૂ દિલગીર થવું પડે કે નીચું જોવું પડે એવું કશું જ આજે હિન્દુસ્તાન નથી કરી રહ્યું. આ હીલચાલને અંગે જે કેટલીક દિલગીરીભરી ઘટનાઓ બની તે જ આ હીલચાલનું સાચું સ્વરૂપ છે એમ તેઓ ન માની લે એવી હું તેમને નમ્રતાપૂર્વક ચેતવણી આપું છું. ડાયર અને ઓડવાયર ઉપરથી અંગ્રેજ લોકોની કિંમત કરવી એ જેટલું ભૂલભરેલું છે તેટલું જ લંડનમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ બતાવેલા અવિવેક ઉપરથી, અથવા માલેગાંવના અત્યાચાર ઉપરથી અસહકારની કિંમત આંકવી એ પણ ભૂલભરેલું છે.

બહેનો પ્રત્યે—

આ મારી છેલ્લી પત્રિકા છે. પત્રિકાઓનું આજ લગીનું પરિણામ હું જાણતો નથી. જે જે વર્ગને સારુ પત્રિકા લખી છે તે વર્ગમાંનો એક પણ પૂરો જવાબ આપે તો દસ લાખ રૂપીયા જૂન માસના અન્ત સુધીમા થાય જ.

બહેનોએ આખા ભારતવર્ષમાં જે જાગૃતિ બતાવી છે તેટલી બીજા વર્ગે નથી બતાવી. બહેનોએ આજ લગી રાષ્ટ્રીય સભાઓમા સંખ્યાબંધ આવવાનું રાખ્યુ જ નથી. પણ હવે બધી જગ્યાએ તેઓ હજારોની સંખ્યામાં આવવા લાગી છે એ જ મારા જેવા શ્રદ્ધાળુને સારુ તો શુભ ચિહ્ન છે. એ જ મને તો બતાવે છે કે હવે ધર્મરાજ્ય આપણી નજીક આવતું જાય છે.

હિન્દુસ્તાનની લાજ બીજા વર્ગ ન રાખે તોયે સ્ત્રીઓ રાખી શકે છે. સ્ત્રીઓએ હમેશા ધર્મને સાચવ્યો છે. ધર્મને સારુ સ્ત્રીઓએ પોતાનો દેહ આપ્યો છે. ધર્મને સારુ સીતા દમયંતીએ હજારો દુઃખ ઉઠાવ્યા છે.

સ્ત્રીઓની ઉદારતા સેંકડો વહેમો અને ધુતારાને પણ પોષી રહેલ છે. તે જ સ્ત્રીઓ જ્યારે રાષ્ટ્રકાર્યને સમજી જાય તો પછી બાકી શું જ રહે ? પછી રાષ્ટ્રનો ખજાનો ખાલી ન જ રહેવો જોઈએ.

સ્ત્રીઓથી સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય તિલકનું નામ અજાણ્યું નથી. તેઓનું સ્મરણ તેમને ઓછું પ્રિય નથી. તેમનું ચારિત્રબળ હિન્દુસ્તાનને દીપાવે છે. તેમનો આત્મભોગ હિન્દુસ્તાને પોષે છે. તેમનું સ્મરણ કાયમ રાખવા સારુ અને સ્વરાજ સ્થાપવા સારુ ગુજરાતનો ફાળો દસ લાખ રૂપીયા છે. આ ફાળામાં બહેનો રૂપીયા ને ઘરેણાં આપી શકે છે.

ઘરેણાને આજે બહેનો શું કરશે ? જ્યારે હિન્દુસ્તાનના કરોડોને ખાવાનું પૂરું નથી મળતું, જ્યારે હિન્દુસ્તાનમા અત્યાચાર વ્યાપી રહ્યો છે, ત્યારે બહેનો ઘરેણાને કેમ પહેરી શકે ? અશોકવાટિકામા સીતાજી ઘરેણાં પહેરતા હતા ? દમયંતી વનમાં વલવલતી હતી ત્યારે તેના અંગ ઉપર દાગીના હતા ? તારામતી જ્યારે હરિશ્ચંદ્ર સંગે ભટકતી હતી ત્યારે શું હીરામોતીના હાર પહેરતી હતી ? આ અધર્મના જમાનામા ઘરેણાં પહેરવાં એ મને તો અયોગ્ય જણાય છે.

જે બહેનો ઘરેણા પોતાના દુઃખના સમયને સારુ મદદરૂપે સંઘરે છે તેમને હું એટલું જ કહીશ કે જો તમે ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખો તો ઘરેણા કરતા તે વિશ્વાસ

તમને વધારે મદદગાર થશે. યાદ રાખજો કે હિન્દુસ્તાનમાં કરોડો સ્ત્રીઓ તો એવી જ છે કે જેમની પાસે વાલની વીંટી પણ નથી ને જેઓને ઉંચે આભ અને નીચે ધરતી જ છે. તેઓને પણ ઇશ્વર ખાવાનું આપી રહે છે. તમે પણ જો કામ કરતા નહિ શરમાઓ તો તમારા પવિત્ર હાથપગ તમને ઘરેણાંના કરતા વધારે જવાબ દેશે. જેને દાંત આપ્યા છે તેને ઇશ્વર જરૂર ચાવણું આપશે. મહેનતુ પ્રામાણિકને આજ લગી ભૂખે મરવું નથી પડયું. આળસુને જ ઘરેણાંની ઉપર આધારે રાખવો પડે છે. બહેનો આળસ તજો અને ઘરેણાં પણ તજો.

બહેનો જે પૈસા ભરશે તેનો ઉપયોગ જ ઘરેણાંની ગરજ સારશે, કેમકે તે પૈસા ગરીબ બહેનોને રેંટીયા આપવામાં ને આપણાં બાળકોને ખરૂં ભણતર આપવામાં જશે. એટલે જે પૈસા કે ઘરેણાં બહેનો ભરશે તેનો ઉપયોગ ખરૂં જોતાં તેમને જ મળશે. પોતાની કમાણી પોતાની પાસે રાખી પોતે જ તેનો ઉપયોગ મોજશોખમાં કરે છે તે કુટુંબઘાતી ગણાય છે, સ્વાર્થી કહેવાય છે. જે પોતાની કમાણી કુટુંબની પેટીમાં નાખે છે તેને પણ તેટલો જ ઉપયોગ પોતાની કમાણીનો મળે છે. પણ તે કુટુંબસેવક ગણાય છે, નિઃસ્વાર્થી ગણાય છે. દેશસેવા એટલે દેશને કુટુંબ ગણવું. દેશની પેટીમાં આપણે મુકેલા પૈસાનો પણ આપણને પૂરો ઉપયોગ મળે છે. જેમ આપણે મુકેલાનો ઉપયોગ બીજાને મળે છે તેમ બીજાએ મુકેલાનો ઉપયોગ આપણને મળે છે. આમ જે બહેનો પૈસા કે ઘરેણાં આપશે તે કશુંયે નહિ ખૂએ.

બહેનો પોતાના પતિને ને કુટુંબને પણ આ કામમાં પ્રેરી શકે છે. ઘણી વેળા સ્ત્રીઓના અતિ ખરચને લઇને પુરુષો ઇચ્છે એટલું દેશને દાન નથી દઇ શકતા. કોઇ વેળા સ્ત્રી પોતાના પતિને દાન કરતા રોકે પણ છે. આમ ન કરતા પુરુષવર્ગને ઉત્તેજન આપવા હું બહેનોને વીનવું છું. મારી જાણ બહાર નથી કે ઘણી સ્ત્રીઓ પુરુષવર્ગને વધારે આપવા પણ પ્રેરે છે ને તેમાં સ્નેહમંદ પણ થાય છે. એના જેવી બીજી બહેનો પણ થાઓ.

જે બહેનો આ પત્રિકા વાંચે તે બીજીને વંચાવે એવી મારી પ્રાર્થના છે. બહેનો પોતે જ આપીને સન્તુષ્ટ નહિ રહે પણ પોતાની બહેનપણીઓને પણ આપવા પ્રેરશે એવી મારી આશા છે.

જ્યાં પૈસા ભરો ત્યાંથી પહોંચ લેજો.

સત્યાગ્રહાશ્રમ
જેઠ શુદ ૯, સં. ૧૯૭૭

તા. ૧૬-૬-૧૯૨૧

મજૂરોને ઠપકો*

ખંજર ભોંક્યું !

મૌ. મહમદઅલી સાહેબ આજે પહેલી જ વાર અમદાવાદમાં આવેલા છે. તમે એમનું સ્વાગત કર્યું છે અને એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા ઇચ્છો છો મારો ઇરાદો તેમની અને તમારી વચ્ચે વધારે અન્તર પાડવાનો ન હતો, પણ જ્યારે હું અહીંઆં આવી પહોંચ્યો ત્યારે મારા દિલમાં ખંજર ભોંકવામાં આવ્યું, એટલે હવે હું બે ચાર મિનિટમાં ફેંસલો નહિ કરૂં. મેં જ્યારે સાબરમતી પર સાંભળ્યુ કે મૌલાના સાહેબ આવી ગયા છે ત્યારે મને હર્ષ થયો અને હું સીધો ચાલ્યો આવ્યો. પણ અહીં આવતાં વેંત મેં શું સાંભળ્યું ? મજૂરો આજે કામ ઉપર ચડયા નથી. તેઓ મીલોમાં ગયા અને ચાલ્યા આવ્યા. આમ કરીને હિન્દુમુસલમાન મજૂરોએ પોતાનું નાક કાપ્યુ છે, અનસૂયાબહેનનું નાક કાપ્યું છે, બેંકરનું નાક કાપ્યુ છે. એમનું નાક કઇ રીતે કપાયુ છે તેનો ખુલાસો તમે પોતે જ કરજો. પણ માર નાક તો તમે કાપ્યું જ છે.

તમે મને વટાવી નહિ શકો

મજૂરો મને વટાવી નહિ શકે. હું તો માનું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં કોઇ મને નહિ વટાવી શકે. હિન્દુસ્તાનને ગુલામીમાંથી છોડાવવા મથી રહ્યો છું તે હું કંઈ મજૂરોની ગુલામીમાં નહિ પડું. તમે એમ ધારતા હશો કે નસૂયા તો બાઈ માણુસ છે, એને ફોસલાવી શકાશે; ગાંધી ધરડું પાન ખખળી ગયેલ છે ને હિન્દુસ્તાનમાં ફર્યા કરે છે, એને પણ ફોસલાવી શકાશે. પણ એને તમે એમ ફોસલાવી નહિ શકો. તમે હમણાં ભાઈ અખતર પાસેથી જાલીમ વિષેની કવિતા સાંભળી. જાલીમની ગુલામીમાંથી છૂટવા માગનાર બીજાને ગુલામીમાં નાંખી ન શકે. મૌ. શૌકતઅલી અને મહમદઅલીને સારામાં સારી રીતે માન તમે મીલમાં કામ કરીને જ આપી શકત. ત્રણ દિવસ તમે ઇદના તહેવારની રજાઓ પાળી ! ગઈ કાલનો ઘુંટડો પણ જેમ તેમ કરી હું ઉતારી ગયો. પણ આજનો ઘુંટડો ઉતારવો અશક્ય છે.

---

*અમદાવાદના મીલમજૂરોએ ઇદના તહેવારની દર વરસ મુજબ બે દિવસ રજા પાળવાને બદલે ત્રણ દિવસ પાળી. ચોથે દિવસે અલી બિરાદરોની પધરામણી હતી તેથી તેમના સ્વાગતને સારૂ માલીકો પાસેથી રજા લીધી અને તે દહાડે મૌ. શૌકતઅલી એકલા જ પધાર્યા તેથી મૌ. મહમદઅલીના સ્વાગત માટે પાંચમે દહાડે પણ આગેવાનો અને મુખીઓની ના છતાં વળી પાછી રજા પાળી. આ દુર્વર્તન માટે તા. ૧૨-૬-૧૯૨૧ની રાત્રે મિરજાપુર સેવાશ્રમના ચોગાનમાં મૌ. મહમદઅલીના વ્યાખ્યાન માટે મળેલી જાહેર સભામાં ગાંધીજીએ પોતાના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણની શરૂઆત મજૂરોને સખત ઠપકાનાં વચનોથી કરી હતી.

તા. ૧૬-૬-૧૯૨૧

તમારી તલવાર ગાંધીની ગરદન પર ફરશે

તમે એમ માનો છો કે ગાંધી ખુનામરકી કરવા તો ઇચ્છે છે, પણ એ મોટા માણસ એટલે એમનાથી કંઇ એમ ન કહેવાય; તેથી જ્યારે એ કહે કે ખુનામરકી ન કરવી ત્યારે આપણે એવો અર્થ કાઢવાનો કે ખુનામરકી કરવી ! એવો અવળો અર્થ તમારાથી ન કાઢી શકાય. એવો અવળો અર્થ કાઢી ૧૯૧૯ના એપ્રિલમાં તમે બે નિર્દોષ માણસનાં ખુન કર્યાં. તમે એવો અર્થ ન કાઢશો કે ગાંધી તો મોટા માણસ છે, એ કહે કે મકાન ન સળગાવવાં ત્યારે મકાન સળગાવવાં, એ કહે કે તલવાર ન ચલાવવી ત્યારે તલવાર ચલાવવી, એ જ તમારૂં કામ છે. યાદ રાખજો કે ફરીથી તમે એવી ભૂલ કરશો તો તે વખતે તમારી તલવારને ગાંધીની ગરદન પર ફરવાનું હશે. જે ગાંધી તમને પોતાના સગાં માને છે તે તમને કહે છે કે એ કંઇ કહે તેનો તમે અવળો અર્થ કરશો તો એના પોતાના ગળા પર છરી ફરશે. તમારી એવી ભૂલોના વિચારમાત્રથી હું થરથરી જાઉં છું. તમે મીલ છોડીને પાછા બહાર નીકળ્યા જ કેમ ? બે ચાર માણસોએ દબાવ્યા, કંઇ કહ્યું એટલે ચાલી નીકળ્યા ! એમ ભાગી છૂટીને તમે જવાંમર્દી નથી બતાવી. જો મુસલમાન ખિલાફતનો, હિન્દુઓ હિન્દુ ધર્મનો અને એ બન્ને હિન્દુસ્તાનનો બચાવ કરવા ઇચ્છતા હોય તો તેમણે સિંહ બનવું જોઇશે, બેટાં બન્યે નહિ પાલવે. આપણે બદમાશી નથી કરવી. એમ કરીને આપણે ધર્મને અને ઇસ્લામને બચાવવા નથી માગતા. આપણે તો જવાંમર્દી બતાવવી છે. આપણે દગાનો મુકાબલો દગાથી નથી કરવો, ખુનીને મારવો નથી પણ મરવું છે. આ વાત તમે જાણી અને સમજી લેજો. આજે મજૂરોએ પોતાના કામથી મારૂં નાક કાપ્યું છે, મૌલાના સાહેબનું અપમાન કર્યું છે, ખિલાફતનું, સ્વરાજ્યનું, હિન્દુસ્તાનનું કામ રોક્યુ છે; સ્વરાજ્યનો ચાંદ રોક્યો છે; એને આજે ગ્રહણ લગાડ્યું છે. મારા જેવો માણસ જે આજે એક જ કામમાં તલ્લીન થઇ ગયેલો છે તેને તમે નાસીપાસ કેમ કરી શકો ? મને મજૂરો પર એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે જે ખાનદાન મજૂરોએ ૨૩ દિવસ ઝાડ નીચે બેસી ખુદા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેઓ ખુદાને નહિ ભૂલે. આજે તમે ખિલાફતને, હિન્દુ ધર્મને અને હિન્દુસ્તાનને ભૂલી ગયા.

મીલમાલીકોની માફી માગજો

એના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તમે મીલમાલીકોની માફી માગજો અને જેટલા કલાક કામથી દૂર રહ્યા હો તેટલા કલાક ભરી દેજો. એમ કરવામાં ખાનદાની રહેલી છે. તમને એમ ભય છે કે મીલમાલીકો તમને કચરશે. એવો ભય બેટાંને હોય છે; જેનામાં તાકાત હશે તે એમ ડરશે નહિ એવાને કોઇ નહિ દબાવે. એવી તાકાત નહિ હોય તેવાને આખી દુનિયા દબાવશે. તર્કેમવાલાતનો અર્થ જ એ કે ઇન્સાનિયતને જાણવી અને શીખવવી.

અમારી પાસેથી તમે કામ કરાવવા ઇચ્છતા હો તો અમે કહીયે તેનો ઉંધો અર્થ ન કરો. હવે હું શું મ્હોડું લઇને મીલમાલીકોની પાસે સ્વરાજ અને ખિલાફત માટે મદદ

માગવા જવાનો ? તેઓ મને સંભળાવે છે કે તમે જે કામ કરી રહ્યા છો તેથી તો હિન્દુસ્તાનનું સત્યાનાશ વળવાનું છે. અમે કરોડપતિઓ છીયે તો સારું અમે મજૂરોને પણ કંઇક આપેલું છે. મજૂરોને અમે પૈસા આપીયે તે તેમણે સારી રીતે તો વાપરવા. અત્યારે તો તેઓ જે રીતે પૈસા વાપરી રહ્યા છે તે માર્ગે વાપર્યે જશે તો હિન્દુસ્તાન વંઠી જશે. હું આવું ઇચ્છતો નથી, પણ તમે તો એ જ રસ્તો લઈ બેઠા છો. હું પોતે મીલમાલીક હોત તો હું તમને બતાવી દેત કે તમે મને ગુલામીમાં નાંખી નહિ શકો. અત્યારે મીલમાલીકો તમારી આગળ બકરાં થઇ ગયા છે. તેઓ લાગ આવ્યે તમને અને તમે લાગ આવ્યે તેમને કચરવાને તૈયાર છો. તમે બન્ને વર્ગ એકબીજાથી ડરો છો. અને તેથી મીલમાલીકોની માફી માગતાં તેઓનું ચડી ન વાગે એવું તમે ઇચ્છો છો.

માફી કોને સારૂ માગી ?

હું તમને અલી ભાઇઓએ માગેલી માફીની વાત કરવા ઈચ્છું છું. એ માફી શું જેલમાં નહિ જવાને ખાતર માગેલી છે ? અલી ભાઇઓ કંઇ જેલથી ડરતા નથી. અમે ત્રણે જણ આ વર્ષમાં ફાંસીએ ચડવાની પેરવી કરી રહ્યા છીયે. ત્યારે શું એ માફી તમારે સારૂ માગી છે ? નહિ. એ માફી ખિલાફતના ન્યાયની ખાતર ખાનદાનીથી કામ કરનારાઓને સારૂ છે. મેં એમને કહ્યું કે તમારા ભાષણમાં તીખાશ રહેલી છે, એમાંથી કોઇ એવો પણ અર્થ કાઢી શકે કે તમે ખુનામરકી કરાવવા ઇચ્છો છો. એમણે મારી નમ્ર સલાહ માની અને નિખાલસ દિલથી આખા હિન્દુસ્તાનને જણાવી દીધું કે અમે ખુનામરકી નથી ઇચ્છતા. એ ભાઈઓ જાણે છે કે અમન ને તલવાર વચ્ચે મેળ હોઈ શકે નહિ તેઓ કહે છે કે તર્કમવાલાતથી જો ખિલાફતનો ફડચો નહિ આવે તો અમે તલવાર ખેંચી પોને મરીશું અગર દુશ્મનને મારીશું અને ખિલાફતનો ફડચો લાવીશું. મારો પોતાનો ધર્મ મને તલવાર ખેંચવાની ના કહે છે. હું કોઇને મારી નાંખવા નથી ઈચ્છતો. હિન્દુ ધર્મને બચાવવા હું મરી જાઉં પણ કોઇને મારૂં નહિ. મારી અને અલી ભાઈઓની વચ્ચે આટલો ફેરફ છતાં હું એમને સમજાવી શક્યો છું કે અત્યારે તલવાર ન ખેંચવી એ આપણું કામ છે. એમણે માફી માગી છે તે જેલમાંથી બચવા સારૂ નહિ. પણ દિલ પરનો અંકુશ ગુમાવીને જેલમાં જવું તે હરામ છે. આપણે પાક બનીયે, કુરબાની કરીયે અને તેમ કરતાં જાલીમ આપણને જેલમાં મોકલે તો દુનિયા તેના પર થૂંકે છે. પાક માણસને ફાંસીએ ચડાવે તે આખા જગતના તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે. અમે ઈચ્છીયે છીયે કે અમે સરકારના હાથમાં જઇયે અને સરકાર અમને ફાંસીએ ચડાવી દે. અલી ભાઇઓની એ માફીનો અમદાવાદમાં બીજો અર્થ થતો હોય, હિન્દુસ્તાનમાં બીજો અર્થ થતો હોય તો અમદાવાદ બૂડે છે, હિન્દુસ્તાન બૂડે છે. દિવસે દિવસે આપણામાં ખાનદાનીની જડ ઉંડી જતી જાય છે. તમે તાલીમબાજ બનો, ખાનદાન બની જાઓ. કોઈ વાત તમને ન રૂચે ને તમે નાપસંદગી બતાવી સામે થાઓ એ જુદી વાત, પણ તમે શિરજોરી કરો એ કેમ ચાલે ? એ કાયદો તમે શીખી જાઓ તો ખિલાફત અને પંજાબના ન્યાય અને સ્વરાજ તમારા હાથમાં છે.

તા. ૧૯-૬-૧૯૨૧

મીલનું કાપડ કંગાલો પહેરે

મજૂરો માટેની પત્રિકા આજે વહેંચાઇ છે. તિલક સ્વરાજ ફાળામાં પૈસા આપવા, મહાસભાને ચોપડે નામ નોંધાવવાં અને ઘરમાં ચરખો દાખલ કરવો એ મજૂરોની ફરજ છે. ઘરમાં ચરખો દાખલ કર્યો એટલે તમારે માટે દુષ્કાળનો વીમો ઉતરી ચુક્યો એમ સમજજો. મજૂરોએ મીલનું કાપડ ન પહેરવું જોઇયે અને સમજી જવું જોઇયે કે મીલનું કાપડ તો જે કંગાલ માણસો છે તેવાને માટે છે.

માજણ્યા ભાઈ

મારા અને અલી ભાઈઓના સંબન્ધ વિષે હું બે શબ્દ કહેવા માગું છું. અમારો સંબન્ધ કોઈ પણ માજણ્યા ભાઇ વચ્ચેના સંબન્ધથી ઉતરતો નહિ હોય. હું ૧૯૧૫માં, દિલ્હી ગયો ત્યારથી મેં એ બન્નેને જાણ્યા છે; તે દિવસથી મેં એમને નથી છોડયા તેમ એમણે મને નથી છોડયો. તેઓ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન છે, હુ ધર્મચુસ્ત હિન્દુ હોવાનો દાવો કરૂં છું. એ નથી ઇચ્છતા કે હું મારો ધર્મ બગાડું, હુ નથી ઇચ્છતો કે એ એમનો ધર્મ બગાડે. પોતપોતાનો ધર્મ પાળવા છતાં અમે એટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીયે કે એકીસાથે ફાંસીએ ચડી ખાખ થઇશે હિન્દુ ધર્મ અને ઇસ્લામ બન્નેમાં એટલી ખાનદાની જરૂર રહેલી છે.

હવે હું મૌલાના સાહેબને વિનન્તિ કરૂં છું કે એમને આપવાનો પેગામ એઓ તમને આપે.

તા. ૧૯-૬-૧૯૨૧

૬ હદ આવી

લાહોર જીલ્લાના મૅજીસ્ટ્રેટે મહાસભાની લાહોર શહેરસમિતિની બેઠક બંધ કર્યાની ખબર આવી લાગી છે. સભાસંબંધીના કાયદા મુજબ જાહેર સભાનો અર્થ તો આજ સુધી એવો જ થતો જોયો છે કે જે સભામાં જાહેર પ્રજામાંનો કોઈ પણ શખ્સ દાખલ થવાની શરતો કબૂલ કરીને હાજર રહેવાનો હક ધરાવી શકે આવી સભાઓ સિવાયની બીજી બધી સભાઓ ખાનગી જ કહેવાય. લાહોર સમિતિની સભા તો દેખીતી રીતે જ માત્ર સમિતિના સભ્યોને માટે હતી અને તેમ જાહેર પણ કરવામાં આવ્યું હતું. પણ મૅજીસ્ટ્રેટ સાહેબને તેટલાથી કળ વળે તેમ નહોતું. તેમણે સમિતિના મન્ત્રીને પોતાની સમક્ષ હાજર થવા અને પોતાને સન્તોષ થાય તેવો ખુલાસો કરવા ફરમાવ્યું. લાલા અમીરચંદે સ્વાભાવિક રીતે જ એમ 'જીહુજૂર' કરવા ના પાડી અને વિનયપૂર્વક લખી જણાવ્યું કે મળનારી સભા એ માત્ર

સમિતિના સભાસદોની એટલે ખાનગી હતી અને તે ચોક્કસ કામને માટે જ બોલાવવામાં આવી હતી.

પણ મૅજીસ્ટ્રેટ સાહેબ એમ સખણા શાના રહે? એમણે સભાબંધીના કાયદાનો લાગસો જ ઉપયોગ કર્યો અને સમિતિની-સભા બંધ કરવાનો હુકમ બજાવ્યો જ. મન્ત્રીએ આ હુકમ સાવ ગેરકાયદેસર હતો એનો વાંધો ઉઠાવ્યો અને છતાં તુરતને માટે તેનો સવિનય ભંગ ન કરતાં પોતે તેને તાબે થાય છે એવી મૅજીસ્ટ્રેટને ખબર આપી. એ તો દિવસે દિવસે ખુલ્લું જ થતું જાય છે કે નોકરશાહી હવે અસહકારીઓને કાયદાના 'સવિનય ભંગ'ની ગુંબેશમાં ઉતારવાને અધીરી થઇ છે અને તેથી તે અસહકારીઓને જ્યાં અને ત્યાં આમ ઘોંચપરોણા કરીને લલકારી રહી છે. હું ખાતરી આપું છું કે હવે થોડાક જ વધુ આવા હુકમો નીકળવાની વાર છે અને નોકરશાહીની તરસ છીપવાને ઝાઝો વિલંબ નાહ જ થાય. આટલા દિવસ આપણે આપણી દુર્બળતાને કારણ આવા હુકમો સાંખતા આવ્યા. આજે પ્રજા પોતાના બળને કારણે આ બધા હુકમો સાંખી રહી છે અને એ બળ દિવસેદિવસ વધી રહ્યું છે. પણ નોકરશાહીને આ શાનું સૂઝે? આખા દેશભર જ્યાં જ્યાં આવા હુકમો નીકળે છે ત્યાં બધે જ તેનો સવિનય ભંગ કરવાને પ્રજા તલપાપડ થઇ રહી છે. પણ તેમનો નમ્રતેદાર સંયમ અને જાતે સ્વીકારી લીધેલી તાલીમ જ જેને જેને આવા હુકમો મળે છે તેને તેનો સવિનય ભંગ કરતાં અટકાવે છે. હજી વધુ તાલીમ અને વધુ સંયમ કેળવીને પણ પ્રજા ચડશે જ. કાયદાના 'સવિનય ભંગ'નો અમલ કરવાનો ઉચ્ચ અધિકાર અને લાયકાત આપણને પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં આ બન્ને ગુણોને હજુ પુષ્કળ વધારે પ્રમાણમાં આપણે કમાવા પડશે. સવિનય ભંગ તે જ છે જેમાં કોઇ પણ પ્રકારની શેખી કે ધમકી ન હોય, જોરજુલમાઇ ન હોય. એમાં અંધાધુધી પણ ન હોય. સવિનય ભંગ કરનાર માણસ જેલને માગી લે છે. એ જેલનો આશક છે. તેથી તે પકડાય કે જેલ જાય ત્યારે શોક કે રોષનાં પ્રદર્શન કરવાપણું ન હોય પણ તેને તેની ઇષ્ટ વસ્તુ મળી તે સારૂ આનન્દઓચ્છવ કરવાપણું જ હોય. ચોક્કસ નક્કી કરી આપેલા કાયદાની બહારના બીજા કાયદાઓ પ્રજા નહિ બાગે અગર તો મુખ્ય આગેવાનો પકડાય તોપણ પ્રજા તોફાન કે રમખાણ નહિ કરી બેસે એવી આપણે ખેળાધરી લઇ શકતા હોઇએ તો આવતી કાલથી જ કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ થઇ શકે. અસહકારમાં અહિંસા જેટલી જરૂરી વસ્તુ છે તેટલી જ કાયદાના ભંગમાં વિનય અગત્યની

વસ્તુ છે. કાયદાનો સવિનય ભંગ એ અસહકારનું તીખામાં તીખું સ્વરૂપ છે; કર ભરવાના ઇનકાર કરતાં પણ વધુ તેજ અને જલદ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરનાર પોતે જ પોતાનો કાયદો બને છે. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરનારાનામાં ઊંચી કોટીની હિમ્મત અને સારાસારવિવેકશક્તિ જોઇયે. કાયદાના સવિનય ભંગમાં રાજ્યની સત્તાનો અગર તો દખલગિરીનો સંપૂર્ણ ઇનકાર રહેલો છે અને તેથી રાજ્ય જ્યારે ન્યાયનીતિમાં સાવ દીવાળાકું બની ગયું હોય અને એને સુધારવાના બધા પ્રયત્નો ફોક હોય ત્યારે જ એનો ભંગ વ્યાજબી ગણાઈ શકે.

સંભવ છે કે મારા વિચારમાં દોષ હોય, મારી બુદ્ધિમાં મન્દતા કે જડતા હોય; પણ મારી આંખને આ સરકારના રંગઢંગમાં ક્યાંયે પશ્ચાત્તાપનો લવલેશ સરખો દેખાતો નથી. એટલું જ નહિ પણ હું તો એને ઉલટી પ્રજાને ધોચપરોણા કરીકરીને તેને હાથે તોફાન કે મારફાડ કરાવવાની અને પછી ફરી પાછી ડાયરશાહી ચલાવવાનું ખાસું બહાનું શોધવાની પેરવી કરી રહેલી દેખું છું. પંજાબના પાપનું જે એક જ રસ્તે પ્રાયશ્ચિત્ત સંભવે છે. તે કરવાના સરકારના ઇનકારનો અર્થ જ એ છે કે અમૃતસરની પેઠે લોકો જ્યા જ્યાં ક્યાયે ઘેલા થાય ત્યા ડાયરશાહી ચલાવીને અપરાધી નિરપરાધી સૌ કોઇને ધોળે દહાડે તારા દેખાડી દેવા અને અમૃતસરના એક અધિકારીના શબ્દોમાં કહીયે તો આજની પ્રજાના અપરાધના ફળ એમના છોકરાંનાં છોકરાંને ભોગવવાં પડે એટલે સુધી એમને વશે કરવી.

પરાણે ગળામા પહેરાવેલી બ્રિટિશ ઝૂંસરી અસહ્ય છે. એ જીવતીજાગતી નામોશી છે. જે પ્રજામા પોતાના માનની લાગણી જાગેલી છે તેણે તે ઝૂંસરીને ફગાવી દેવામાં રહેલી હાડમારી, દુઃખો અને આત્મબલિદાન આપ્યે જ છૂટકો છે. અંગ્રેજોને અહીં રહેવું હોય તો તેઓ મિત્ર બનીને, બરોબરીઆ બનીને રહી શકે છે; અગર તો જો તેમને નોકરી કરવી હોય તો તે પણ તેઓ સાચેસાચા નોકર થઇને કરી શકે છે. તેમણે પોતાના શેઠની ઇચ્છા જ સંપૂર્ણ ચોખ્ખાઇપૂર્વક બજાવી લાવવી જોઇયે. હિન્દી મજૂરોને તેમનાથી નીચોવી પીવાય નાહ; અંગ્રેજ મૂડીદારોને માટે કશી જ ખાસ છૂટો કે લાભો માગી શકાય નહિ. તેમણે આપણામાના નાનામા નાના જોડે પણ બરોબરીઆને નાતે હરિફાઈ કરી લેવી રહી. તેમની યોજનાશક્તિ, તેમની ઉદ્યમશીલતા અને તેમનાં સાધનોની વિપુલતા વડે કરીને તેઓ અહીં સહેલાઇથી જબરો વેપાર ખેડે તેમાં તેમને કોઇ ના ન પાડે., માત્ર તેમના સંગીન-બંદુકો અને તેમની ચાબુકનો દોર જ આથમવો જોઇયે. પંજાબનો ઇનસાફ

કરવાનો સરકારનો ઇનકાર, મુસલમાન ભાઇઓને મનાવવાનો ઇનકાર સૂચવે છે કે એ રોગ આથમવાનાં હજુ કશાં ચિહ્‌ન નથી.

આપણી તરફથી તો સરકારના આ વલણ જોડે સમાધાની કરવાપણું કશુંયે ન જ હોવું જોઇએ. આપણે નબળા હોઇયે કે સબળા—જે કંઇ ભોગ આપવા પડે, જે બલિદાન દેવાં પડે, જે કંઇ પાયમાલી વહોરી લેવી પડે, તે સર્વ કંઇ માથે લઇને પણ આ લડત છેવટ સુધી લડ્યે ગયે જ છૂટકો છે. તેથી 'કાયદાના સવિનય ભંગ'ને માટે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સલામતીભર્યું વાતાવરણ આપણે પેદા કર્યું છે એમ આપણને જણાય તેની સાથે જ આપણે એ હોડીના સઢ પણ ફરકાવ્યે જ છૂટકો છે. દરમિયાન લાહોર જિલ્લા મજિસ્ટ્રેટ જેવા તુમાખી અધિકારીઓના હુકમો પણ આપણે ગળી લેવા ઉચિત છે. આજે અન્યાયી કાયદાઓનું પણ વિચારપૂર્વક પાલન કરવાનો જે સંયમ આપણે બતાવીશું તેમાંથી જ કાલ સવારે એ જ કાયદાઓ વિનયપૂર્વક ભાંગવાનું સામર્થ્ય આપણામાં આવશે.

---

૬ ગરીબોનો વાલી

"તુલસી હાય ગરીબ કી કબૂ ન ખાલી જાય
મૂએ ઢોર કે ચામસે લોહા ભસ્મ હો જાય!"

"બંગાળ સરકાર ઉપર માનવજાતિને નામે હું તહોમત મૂકું છું કે તેમણે ગરીબોને કચડ્યા છે. જ્યાં દયા દાખવવાની હતી ત્યાં તેણે સોટી સમાણી, જ્યાં હુન્નર બતાવવાની હતી ત્યાં તેણે ગુરખા નરપશુઓને છૂટા છોડી મૂક્યા; જ્યાં માણસની માણસાઇ જ સહાનુભૂતિ અને કરુણાને પુકાર કરી રહી હતી ત્યાં બંગાળ સરકારે [illegible] માણસાઇ વેચી ખાધી અને પડવા પર પાટુની પેઠે આટલું ઓછું થયું હોય તેમ આજે પાછી એ રોજીંદા છાપાઓમાં પોતાના જાહેરાતખાતા મારફત આ હેવાનિયતભર્યા અત્યાચારના બચાવ પ્રગટ કરાવી રહી છે!......

"એકલા બંગાળ જ શું, આખા હિન્દુસ્તાનની સામે આજે એક જ સવાલ છે. અને તે એટલો જ કે બંગાળ સરકાર જ નહિ પણ ખુદ હિન્દુસ્તાન સરકાર દિવસેદિવસ, ગરીબ અને દુખિયાંની સામે થઇને ધનિક જાલીમોનો પક્ષ કરી રહી છે. આ ભયાનક તહોમત છે. તેથી જ તો એ ગરીબો ગાંધીજીના વાવટા હેઠળ આજે આમ ઉભરાઇ રહ્યા છે, કેમકે તે ગરીબમાં ગરીબ છે, તેમણે ગરીબોને અપનાવ્યાં છે અને તે તેમનાં દુઃખ પોતે બરાબર સમજે છે. તેથી જ તો લોકો આજે સરકાર જ્યાં ક્યાંક તેમને કંઇક આપવા તૈયાર છે

ત્યાં પણ તેનો ઈનકાર કરવા લાગ્યાં છે. આ કટોકટીના કાળનું નૈહાટીમાં એક નજરે જોનારે મને સુણાવ્યું તેના કરતાં વધુ સચોટ ચિહ્ન મારી નજરે ચડ્યું નથી. આસામથી પાછા ફરેલા આ ગરીબ મજૂરો અહીં પ્રત્યક્ષ ભૂખમરો વેઠી રહ્યા હતા. તેમની આગળ ઊનો ઊનો ભાત પીરસવામાં આવ્યો. પણ જેવું એમણે સાંભળ્યું કે એ ચાવલ સરકારનો મોકલેલો હતો તે જ ઘડીએ તેમણે એ ભાતને હાથ સરખો અડકાડવાનો ઈનકાર કર્યો ! એમાં તેમને પાછા ચ્હાના બગીચાઓ પર લઈ જવાનો સરકારનો કંઈક પેચ હોવો જોઈએ એવી એમને ધાસ્તી લાગી. પણ સેવાસમિતિનાં માણસોએ જ્યારે તેમને વસ્તીમાંથી આણેલા ચાવલ આપ્યા ત્યારે તેઓ એવા તો ભૂખ્યા ડાંસ હતા કે ચાવલને એમ ને એમ કાચા જ ખાવા મંડી પડયા !

કયામતનો દિવસ શરૂ થયો છે

"હિન્દુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ અમલના ઇતિહાસમાં આ નવો અને અશુભ બનાવ છે. જેઓ આપણી આંખ સામે ચાલી રહેલી આ ક્રાન્તિની વચ્ચે નથી અને જે તેમના કાગળપત્રો અને ઠુમારોની વચ્ચે દટાયેલા છે તેઓ આટલેથી વેળાસર ચેતશે તો સારું છે. કારણ કયામતનો દિન આવી લાગ્યો જણાય છે ને ચિત્રગુપ્તના ચોપડા ઉઘડ્યા છે. સરકારને એક જ સૌથી મોટા સવાલનો જવાબ આપવો પડવાનો છે, અને તે એ કે 'તમે ધનિકોના તાલેવાનોનો પક્ષ કરશો કે ગરીબોનો—મોહતાજોનો ? તમે ધનદોલતના બંદા છો કે ખુદાના ? તમે બેમાંથી કોના પક્ષના છો ?"

આસામના ચ્હાના બગીચાઓ છોડી નીકળેલા મજૂરો ઉપર ચાંદપુર ગામ આગળ જે અત્યાચારો ગુજર્યા—અને જે હજુ પૂરા થઈ ગયા છે એમ નથી—તે વિષે બાઈ ઍન્ડ્રુઝે વિચારપૂર્વક તૈયાર કરીને કલકત્તામાં આપેલું લેખી બાયણ જેમણે વાંચ્યું છે અને જેમણે તે પર ફરી ફરી ઉભરાતે હૈયે આંસુ સાર્યાં છે તેઓ ઉપર ટાંકેલા ફકરાઓને તુરત ઓળખશે. બાઈ ઍન્ડ્રુઝ પોતાને જે લાગે છે તે સ્પષ્ટ લખનારા તેમ જ કહી દેનારા માણસ છે. તેઓ સત્યને પોતાની પાસે પ્રગટતાં જેમ અટકાવતા નથી તેમ બીજા પાસે પણ તેને છૂપાવતા નથી. તેઓ દિનરાત માનવસેવામાં પોતાની જાતને ઘેસવી નાખનારા છે. તેઓ દેશના મોટામા મોટા હાકેમની સામે પણ આરોપ આણતાં જેમ અચકાતા નથી તેમ પોતાની ભૂલ પણ જો તેમને જણાઈ આવે તો કબૂલ કરતા આનાકાની કરતા નથી. અને તેઓ આવા સત્યવાદી, ચુસ્ત અને ઇશ્વરથી ડરનારા હોવાથી જ કેટલાક છાપાઓ તેમને કાં તો ગાળો આપ્યાં કરે છે નહિ તો તિરસ્કારવૃત્તિથી તેમનું નામ જ પડતું મુકે છે. ફીજી, દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા, સીલોન, પંજાબ વગેરેને લગતા તેમણે જાહેર કરેલા

અહેવાલો આજની ઘડીએ પણ જેટલા ને તેટલા જ સાચા છે. તેમાંના ઘણાખરા ખુદ ત્યાં ત્યાંના અધિકારીઓને મ્હોડે પણ કબૂલ રાખવામાં આવેલા છે. કેટલેક દાખલામાં એઓ ગરીબ અને નિરાધારને સહાય કરવામાં સફળ નીવડ્યા છે, અને મારી ખાતરી છે કે ભવિષ્યમાં પણ તેમની બદનામી કરવાના બીજા કેટલાયે હુમલાઓને તેઓ તરી પાર ઉતરશે.

પણ આજના આ લેખનો હેતુ ભાઇ ઍન્ડ્રુઝનો બચાવ કરવાનો નથી. આસામના અત્યાચારોને લગતો આ લેખ લખીને મારા જખમી દિલને કંઇક મલમ લગાડવાનો અને તેમાંથી શીખવાનો જ મારો ઉદ્દેશ છે. આસામના મજૂરોએ હડતાળ પાડી તેની સાથે જ મને એ લગભગ આખા દેશની થઇ પડેલી આફતના સ્થાન ઉપર પહોંચી જવા વીનવનારો તાર મળ્યો હતો. મેં મિત્રોને તાર કર્યા, જેને જેને લખવા યોગ્ય લાગ્યું તે બધાને કાગળો લખ્યા, પણ હાથમાંનું કામ પડતું મેલીને ત્યાં પહોંચવાની મારી હિમ્મત ચાલી નહિ. કોઇ પણ માણસને ગમે તેવું નાનું પણ જે નાકું સંભાળીને તે પોતાનું કામ બજાવી રહ્યા હોય ત્યાંથી છૂટવાનો ઘટતો માર્ગ ન જડી આવે ત્યાં સુધી તેને છોડીને ગમે તેટલું ભારે પણ બીજું નાકું સંભાળવા દોડી જવાનો અધિકાર ન હોઇ શકે. મને તેવો માર્ગ ન જડ્યો. તેથી હાથનું કામ પડતું મેલીને ચાલી નીકળવાની મારી હિમ્મત ચાલી નહિ. આમાં મારે હાથે કશું અઘટિત થયું હોય તો એ ગરીબ, મોહતાજ, મૂંગાં મજૂર ભાઇબહેનો તેમજ ઇશ્વર મને તેની ક્ષમા આપશે. કારણ મને લાગે છે કે અહીં રહીને બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ પાર પાડવામાં ગિરફતાર રહેવામાં હું એ મજૂર ભાઇબહેનોની પૂરી સેવા કરી રહ્યો છું. મારી લાચારીનું ભાન મને વધુ દુઃખદાયી તો એ કારણે છે કે કંઇ ને કંઇ કારણસર મજૂરવર્ગ એમ માનતો થઇ ગયો છે કે જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં ક્યાંયે તેઓ દુઃખમાં હશે ત્યારે ત્યારે હું તેમની પડખે ઉભો જ હોઇશ. આવા મોટા ભાગના દાખલાઓમાં હું તેમને મારી સાચા દિલની પ્રાર્થના અને સહાનુભૂતિ સિવાય બીજું કશું ભાગ્યે જ મોકલી શકું છું એ મારી લાચારીનું મને પૂરેપૂરું ભાન છે. અન્તરાત્મા દરેક ઠેકાણે ઉડીને પહોંચવા ઉત્સુક છે, પણ શરીર અસમર્થ છે; તેથી આવી આવી ઘટનાઓની વાતો જ્યારે જ્યારે મને પહોંચે છે ત્યારે ત્યારે હું કેવળ સાંભળું છું ને સમસમી રહું છું.

પણ સદ્ભાગ્યે માણસ જેટલો દુર્બળ છે તેટલો જ પરમેશ્વર સમર્થ છે. એ અનન્ત સાધનો દ્વારા કાર્ય કરે છે. એના ભાથામાં ઍન્ડ્રુઝ અને દાસો પોલા

છે. હું તો એવી જ શ્રદ્ધા ધરીને સુખી થાઉં છું કે ઇશ્વર કોઇ દુખિયાને વીસરી મુકતો નથી. આપણે તો ઇશ્વરનું નામ લઇ નમ્રભાવે બની શકે તેટલી કાળજીપૂર્વક આપણને સોંપેલું કાર્ય કર્યે જઇએ એટલું જ આપણે જોવાનું છે.

આસામના અત્યાચારે ભાઈ ઍન્ડ્રુઝને સરકારની સામે વળતી એક નવું ભયાનક તહોમત આણવાની ફરજ પાડી છે. તટસ્થતા અને નિષ્પક્ષપાતપણાને નામે ગરીબ મજૂરોની અત્યન્ત તાકીદની હાજતો સુદ્ધાં પૂરી પાડવા તરફ બતાવવામાં આવેલી નઠોરતા, ગુરખા લોકોએ વરસાવેલા ગોળીબાર અને એવા તદ્દન નિઃશસ્ત્ર નિરાધાર લોકોની સામે એવો ગોળીબાર કરવાની જરૂર ઉભી થયાનો સરકારનો હમેશનો જરીપુરાણો બચાવ,—આ બધું સરકારને સાવ જંગલી અને કોઇ પણ જાતના આત્મમાનને માટે તદ્દન નાલાયક તરીકે ઓળખાવે છે. ગુરખા સિપાઇઓને શા માટે મજૂરો ઉપર શિકારી કૂતરાઓની પેરે છોડવામાં આવ્યા? સૌ કોઇ જાણે છે કે લશ્કરમાં કેટલાક લોકો તો કેવળ પશુ અને હેવાનની ઢબે વર્તવાને સારુ જ કેળવેલા હોય છે. લશ્કરી લોકોને આમ નિઃશસ્ત્ર પ્રજા ઉપર છોડી મુકવામાં આવે ત્યારે એનો અર્થ શું એ પ્રજા જાણે છે. દરેક જણ જાણે છે કે લશ્કરભરતીમાં જનારા લોકોમાં માણસજાતના કેટલાક દુષ્ટમાં દુષ્ટ નમૂનાઓ હોય છે. લડાઇના મેદાન ઉપર તેઓ કદાચ ખપના હતા હશે, પણ હડતાળીઆ મજૂરોને ઠેકાણે લાવવાના કામમાં તેમનો ઉપયોગ કરવો એ કેવળ તોફાન અને ખૂનીઆનો જ ઉપાડો પક્ષ કર્યા સમાન છે.

મારી નજરે તો મુદ્દાની એવી પ્રત્યેક બાબતમાં સુધારાનો બધો જ શ્રમ ભાંગતો જાય છે. અને એ નિઃસંશય છે કે આવતા થોડા મહિનામાં કાં તો આ રાજ્યતન્ત્રમાં એટલો પલટો થવો જોઇએ કે તેમાં નાનામાં નાનો તે મોટામાં મોટાનો બરોબરીઓ ગણાશે, અને નહિ તો એક એવી કુએેશ જામશે કે જેવી દુનિયાએ અગાઉ કદી નહિ દેખી હોય. દહાડાના દહાડા સુધીના ભૂખ્યા ટળવળી રહેલા મજૂરો સરકારને નામે મોકલવામાં આવેલો ભાત લેવાની ના પાડે ને જહોં ફરવે એનું રહસ્ય તાલીમની મદદથી ડરવાનો ઇનકાર નહિ તો બીજું શું હોઇ શકે? અને આવી શાન્તિભરી હિમ્મત અને ત્યાગનો જુસ્સો જ્યારે આખા હિન્દુસ્તાનમાં વ્યાપી જશે ત્યારે સરકારનું આવી બન્યું જ સમજવું. આપણે ખુન લેવાની નહિ, કેવળ ખુન આપવાની—મરી છૂટવાની કળા શીખી લેવાની જ જરૂર છે. ખુન દેવાને રસ્તે આપણે એક સરકારને દફનાવશું તો તેની જગાએ બીજી તેવી જ દેખ જો

થવાનો અને દીન હીન ગરીબ નિર્દોષ બિચારાં આજની પેઠે આમ ને આમ જ કચડાતા રહેવાના.

મ્હાના બગીચાના આ મજૂરો તરફ લાગણી દર્શાવવાને ખાતર બ્રહ્મપુત્રામાં ચાલતી સ્ટીમરોના માણસોએ પણ હડતાળ પાડી તેને ભાઈ ઍન્ડ્રુઝે વાજબી રીતે જ વખોડી કાઢી છે. આ હડતાળ ગમે તેણે પડાવી હોય પણ તેણે તેમ કરીને મ્હાના મજૂરોનું હિત નથી જ કર્યું. હિન્દુસ્તાનમાં આપણે રાજદ્વારી હેતુઓની ખાતર મજૂરોની હડતાળો નથી જોઈતી. આપણે હજુ તેટલી તાલીમ નથી મેળવી. અત્યારે તો તેવી હડતાળો ન પડે તેમાં જ આપણી સ્વતન્ત્રતાની લડતને મદદ થવાની છે. આપણને અત્યારે નિરંકુશ અસન્તોષનું વાતાવરણ નથી જોઈતું. એવી અશાન્તિ આપણા કાર્યક્રમના છેલ્લા પગથીઆઓ ખરાં કરવામાં આપણને અંતરાયરૂપ થાય એમ છે. જે સિપાઈ ગાંડોતુર થઈ કુકરી સમજુતો ગાંડા જનાવરની પેઠે ફાવે તેમ દોડાદોડ કરે છે તે લશ્કરમાં રહેવાને નાલાયક છે. આપણે આપણામાંનાં બધા બેતાલ અને બેલગામ તત્ત્વો પર કાબુ મેળવવો જોઈયે, અથવા તો સરકારનો કર્યો તેમ એવા નિરંકુશ તત્ત્વોનો પણ ત્યાગ કરી-દઈને તેમને એકાકી કરી મુકવાં જોઈયે. આમ એક જ રીતે આપણે હડતાળીઆઓ તરફ સહાનુભુતિ બતાવવાનું અને તેમને મદદ કરવાનું રાખવું જોઈયે; અને તે એ કે જ્યારે જ્યારે જે દુઃખો માટે તેમણે હડતાળ પાડી હોય તેના ‘વાજબીપણા’ વિષે શંકાને સ્થાન ન હોય ત્યારે તેમને ધનધાન્ય ઇત્યાદિથી બનતી મદદ પહોંચાડીને આપણે તેમને તેમની લડતમાં ટટાર અને મક્કમ રાખવાને બનતું કરવું. બીજી બધી હડતાળોને અટકાવવાને આપણે આગ્રહપૂર્વક મથવું જોઈયે. આપણે મૂડીનો કે મૂડીવાળાઓનો નાશ નથી માગતા; આપણે તો મૂડીદારો અને મજૂરો વચ્ચેનો નાતો સરખો કરવા માગીયે છીયે. આ સ્થિતિમાં એક હડતાળ પ્રત્યે લાગણી દર્શાવવા બીજી હડતાળો પડાવવી એ મૂર્ખાઈ લેખાય.

ભાઈ એન્ડ્રુઝે આ ગરીબ મજૂરોને તેમના વતનભેગા કરવાને પૈસાની મદદ માગી છે. એમની અપીલ આપણા ભુખ્યાડુખ્યા ભાઈઓ પ્રત્યેની આપણી લાગણીનું એટલે કે સ્વરાજ્યને માટેની આપણી ધગશનું માપ છે. મને ઉમેદ છે કે એકલા કલકત્તાએ જ આ ‘ગરીબના વાલી’ની ભિક્ષાની ઝોળી છલકાવી દીધી હશે.

તા. ૧૯-૬-૧૯૨૧

૬ વાઈસરાય વિષે વધુ

વાઇસરાય સાહેબના ભાષણનો થોડો વધારે વિચાર કરવો ઘટે છે, દરદી જ્યારે દરદથી ઘેરાય છે ત્યારે જે વૈદ રોગનાં પડીકાં આપે છે તે સામાન્ય ગણાય છે. ક્ષયથી ઘેરાયેલાને સારુ જેમ જલદ માત્રા જ હોય અથવા તો કંઇ જ ન હોય, તેમ હિન્દુસ્તાન જે અત્યારે ભારે પીડાથી હલમલી રહ્યું છે તેને સારુ જો કોઇ વાઇસરાય વૈદ બનવા માગે તો તેણે તો અસામાન્ય વૈદ બનવું જોઇયે. પણ રીડિંગ સાહેબે તો એક પગ દહીંમાં ને બીજો દૂધમાં રાખ્યો છે. એમ કરતાં તેઓ સાહેબ ઉભયભ્રષ્ટ થાય તો નવાઇ નહિ. એક તરફથી કહે છે કે આ સામ્રાજ્યમાં કાળા ધોળા વચ્ચે અસમાનતા કે ભેદ હોય જ નહિ—હોવા જોઇયે નહિ, ને બીજી બાજુથી અત્યારે આંધળો પણ જોઇ શકે એવી જે અસમાનતા વર્તી રહી છે તેની કબૂલત-નો એક પણ અક્ષર તેમના ભાષણમાં નથી. તેમનું ભાષણ વાચનાર અજાણ્યો હોય તો એમ જ સમજે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કદી રંગભેદ રહ્યો નથી અને કોઇ વેળા જો કોઇએ જોયો હોય તો તે અપવાદ રૂપે જ હશે. હકીકત એ છે કે રંગભેદ ન હોય એ જ અહીં તો અપવાદ રૂપે છે.

દરદને ઢાંકવાથી દરદનો ઇલાજ મળતો નથી ને દરદ વધે છે. ઘરમાં રહેલા અંગારને આપણે ઢાંકીયે તો તે યોગ્ય વાયુ ન મળતાં બધું બાળી મૂકે છે. તે જ રીતે ઢાંકેલું દરદ, ઢાંકેલો ગુન્હો પણ ઉલટો વધારે જ ફુટી નીકળે છે ને ભયંકર સ્વરૂપ પણ પકડે. વાઇસરાય સાહેબે હિન્દુસ્તાનના દરદને ઢાંક્યું છે.

અત્યારે હિન્દુસ્તાનને ચાલાકીની ગરજ નથી. હિન્દુસ્તાન કર્ણપ્રિય શબ્દપ્રયોગો-થી સન્તુષ્ટ થાય તેમ નથી, હિન્દુસ્તાનને સાદાઈ અને સચ્ચાઇ જોઇયે. હિન્દુસ્તાન-ને કાદમ્બરી નથી જોઇતી, હિન્દુસ્તાન ગીતા માગે છે. હિન્દુસ્તાનને અરેબિયન નાઇટ્સ ન જોઇયે, કુરાન ખપે; હિન્દુસ્તાનને જંતરમંતર ન ચાલે, હિન્દુસ્તાનને સીધી વાત જ ભાવે. હિન્દુસ્તાન પાતરાંથી રીઝે તેમ નથી, હિન્દુસ્તાન ભૂખને વળગ્યું છે. વાઇસરાયે શબ્દપ્રયોગના સુકાં પાતરાં વેર્યાં છે. તે કેમ ચાલે ?

જ્યારે આપણે ખોટા માનમરતબાના ખ્યાલોને કાઢવા મથી રહ્યા છીયે ત્યારે વાઇસરાય સાહેબ મને પોતાના સીમલાના ઠેકાણાની યાદી દેવડાવે છે ! મને મળવાને પોતે ઇચ્છ્યું છતાં મળવાની જેમ જાણે ઇચ્છા તો મારી જ હોય નહિ એમ કરી પોતાનો દરજ્જો જાળવતાં ખોઈ બેસે છે ! અલી ભાઇઓએ જેમ જાણે જેલમાં-

નિશ્ચય ઉપર હું આવ્યો. મેં વાઇસરાયના મન્ત્રીને લખ્યું કે જો વાઇસરાય સાહેબ અસહકારની લડતને લગતા મારા વિચારો મારે મ્હોડેથી સાંભળવા ઇચ્છિતા હશે તો હું ખુશીથી તેમને મળવા આવીશ. તે મુજબ હું તેમને મળ્યો. પણ તે અલી ભાઇઓને પકડવાના સરકારે કરેલા નિર્ણયને ફેરવાવવાને સારૂ નહિ, પણ હું અસહકારી શા માટે બન્યો તે તેમને સમજાવી આપવા માટે. તેમ પહેલા દિવસની અમારી આખી મુલાકાત—જે બધી મુલાકાતોમાં સૌથી લાંબી થઇ હતી—દરમિયાને અલી ભાઇઓની ચનારી પરહેઝને લગતો એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારાયો નહોતો. અલી ભાઇઓની વાત બધી વાતોની જોડે વાતચીતના સાધારણ વહેણમાં નીકળે ત્યારે જ નીકળી અને તે અહિંસાતત્ત્વની તેમજ તેનો કેટલી હદ સુધી પ્રત્યક્ષ અમલ થઇ રહ્યો છે એને લગતી ચર્ચા ચાલી ત્યારે જ નીકળી. તેમાં જ્યારે વાઇસરાય સાહેબે મને અલી ભાઇઓનાં ભાષણોના રિપોર્ટમાંના ઉતારા દેખાડ્યા ત્યારે મેં જોયું કે એમાંથી જે અર્થ કાઢવા કેટલાક લોકો મથી રહ્યા હતા તેવો અર્થ તેમાંથી કાઢી શકાય એવું હતું ખરૂં. તેથી મેં વાઇસરાય સાહેબને કહ્યું કે સરકાર તેમને પકડે કે ન પકડે, હું પોતે તો અલી ભાઇઓને મળીશ તે સાથે જ આ બાબતમાં ખરી હકીકતનો ખુલાસો બહાર પાડી પોતાનું વલણ ચોકખું કરી દેવા તેમને વીનવીશ. સરકાર એમને પકડવાનું કે કામ ચલાવવાનું બંધ રાખે તો જ હું અલી ભાઇઓને આવી સલાહ આપું એવી કશી શરત એની અંદર હતી જ નહિ. સરકારે પોતાની ઇચ્છાથી એ ખુલાસા પછી પોતાનો નિર્ણય ફેરવ્યો એ ડહાપણ કર્યું. એમ કરવું સ્વાભાવિક પણ હતું. મારા મનને એથી રાહત મળી એ પણ હું કબૂલ કરી લઉં છું. પણ પાલખાણની પેઠે હું એમ નથી માનતો કે અલી બિરાદરો પકડાત તો અવશ્ય ખુનામરકી થાત. અલી બિરાદરો મારી પેઠે જ અત્યારે ગજબોડના કાયદાનો ભંગ તો કરી જ રહ્યા છે અને તેથી પરહેઝ અને જેલના ઉમેદવાર છે જ. અને પ્રજા જો અમને સાથ આપે જશે તો મોડીવહેલી પણ આ જ વરસ દરમિયાન અમારે એ સ્થિતિ લાવ્યે જ છૂટકો છે કે જ્યારે કાં તો અમને બધાને પકડ્યા વગર નહિ તો પ્રજાની તેની માગણીઓ પૂરી કરી આપ્યા વગર સરકારને બીજો રસ્તો નહિ રહે. અલી ભાઇઓની માફીનો અર્થ એટલો જ છે કે જેનો પોતે પણ બચાવ ન કરી શકે એવા ભલના કારણસર તેઓ પકડાવા માગતા નથી.

આમ ખુનામરકીને ઉત્તેજન આપ્યાના ખોટા બહાના હેઠળ અલી ભાઇઓ ન પકડાય એ જોવાને હું એટલો તત્પર હતો તેટલો જ એ બન્ને ભાઇ તેમજ હું

'કાયદાથી સ્થાપિત થયેલી' આ સરકારને વિષે અપ્રીતિ ફેલાવવાના આરોપસર પકડાઇયે એ જોઇને તો હું આનન્દ જ પામુ. અમને બધાને લાગ્યું કે જે બધી ઘટનાઓ બની રહી હતી તે વચ્ચે અલી ભાઇઓએ પોતાના ચોકખા વલણનો એવો ખુલાસો બહાર ન પાડવો એ લડતને નુકસાન પહોંચાડવા અને શત્રુના હાથમા મદદરૂપ થઇ પડવા સમાન હતું.

મુદ્દાની નહિ એવી બધી નાનીસૂની બાબતોમાં હું ચર્ચા કરીને અગર છૂટછાટ મુકીને સમાધાની કરવાની ઉમેદ રાખું છું એ પાલખાજીની ધારણા સાચી છે. પણ વાઇસરાયની જોડે એવી કશી જ આડવાળની શરતો મેં ચર્ચી નથી. એ કામ પ્રજાએ રીતસર ચુંટી કાઢેલા અને એ કામને માટે અધિકાર આપેલા પ્રતિનિધિઓનુ છે; મારૂ ન હોય. પાલખાજીને હું ખાતરી આપુ છુ કે એમ પ્રજાની જાણ બહાર મારી મુખત્યારીએ હુ ફડચો કરીશ એવી કશી જ બીક તેમણે રાખવી નહિ. તેમ એવી કશી શરતો નક્કી કરવાનો વખત આવશે ત્યારે પડદા પાછળ નમી કરવાનું એવું કશુ જ નહિ હોય. બે અજાણ્યા માણસો મળે અને એકબીજાનો પરિચય કરવાની ખાતર ભેગા બેસી વાતોચીતો કરે તે ખાનગી કે અગત સ્વરૂપની તો કહેવાય જ. અમે એકબીજાને ઓળખતા થવા ખાતર મળ્યા. છતા હુ વાચકને એટલું કહી દેવા ઇન્તેજાર છુ કે અમારી વચ્ચે થયેલી વાતચીતને પરિણામે તુરતમા કશી સમાધાની થવાની આશા તે ન જ બાધે એવી સમાધાનીને માટે પ્રજા પણ કરવાનુ તેટલુ હજુ ક્યાં કરી છૂટી છે? અને વાઇસરાય પણ મારે હિસાબે તો તેલ અને પાણીને એક કરવા મથી રહ્યા છે. એઓ છાશની દોણીમાં દૂધ બગવા માગે છે. એમને ખિલાફત અને પંજાબના જખમ વહેતા રહેવા દેવા છે અને તોય હિન્દને મનાવવું છે, સુખી કરવું છે! આ કેમ બની શકવાનુ?

જો પંજાબ અને ખિલાફતના ઇન્સાફ મળી જાય તો સ્વરાજની લડતનું બાકીનું કામ હું બીજા આગેવાનોને સોંપી દઇ નિવૃત્ત થઇ જાઉં એ પાલખાજીની અટકળ સાચી છે. કારણ હિન્દુસ્તાન જે દહાડે આ બે મહાન અન્યાયોનો ઇન્સાફ મેળવી લેવા જેટલુ સામર્થ્ય બતાવી શક્યું હશે તે દહાડે પછી સ્વરાજ સ્થાપવું એ તો માત્ર માણસ મોકલી દેવાની ખબર આપવા જેવી જ વાત રહી હશે. હરેક અન્યાયનો ઇન્સાફ મેળવવાની અને ડાયરશાહી તેમજ લૉઇડ જ્યૉર્જશાહી ન થવા દેવાની લોકોમા શક્તિ આવે એટલે એથી સ્વરાજ કંઇ બીજું રહ્યું એમ મને નથી લાગતું. માઇકલ ઓડવાયરનો પન્થ જાલીમનો છે અને લૉઇડ જ્યૉર્જનો

વિશ્વાસઘાતનો છે. આ બે પત્થરરૂપી દૈત્યોનો આપણે પહેલો નાશ કરીશું ત્યારપછી જ આપણે સ્વરાજ ચલાવવાને લાયક થઈશું. બંગાળના અસહકારીઓ જો મારી વાઇસરાય જોડેની મુલાકાતને સારૂ મારા ઉપર રોષે ન ભરાયા હોય તો તેનો એટલો જ અર્થ છે કે તેઓ જાણે છે કે પંજાબ અને ખિલાફતનો પ્રથમ ફડચો થયા સિવાય કોઇ જાતની સમાધાની થવી અસંભવિત છે. તેઓ જાણે છે કે સ્વરાજની યોજનાઓ ઉપર ચર્ચા કરવાનો સમય કોઇ પણ જાતની સમાધાનીમાં અત્યારે અન્તરાયરૂપ એવા આ બે મહાઅન્યાયો દૂર થયા પહેલાં સંભવતો જ નથી. એ અન્યાયો દૂર થવાની આશા ન હોય તો પછી હિન્દુસ્તાનને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા સિવાય બીજું ધ્યેય જ ન હોઇ શકે. બારીસાલ પરિષદમાં મળેલા બંગાળીઓને પાલબાબુની સ્વરાજની ચર્ચાનો એટલા સારૂ રોષ ચડચો કે ભાઇ મારા ધારવા મુજબ તેમને પાલબાબુની એવી ચર્ચા 'બેંશ ભાગોળે' ના જેવી પ્રસંગ પહેલાની અને સ્વરાજના યોગ્ય જુસ્સાને હરકતકર્તા લાગેલી. પાલબાબુનો પ્રયત્ન પાયો મજબૂત કર્યા પહેલા કળશ ચડાવવા જેવો હતો. અત્યારે સ્વરાજની યોજનાઓની એવી અપ્રાસંગિક ચર્ચાઓ કરવાનું છોડી દેવા હું પાલબાબુને નમ્રપણે વીનવું છું અને તેમને ખાતરી આપુ છું કે હું પોતે તો સ્વરાજની કોઇ પણ યોજનાને વિષે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની જોડે ખુલ્લી અને સંપૂર્ણ ચર્ચા કર્યા વગર કોઇ પણ જાતની પ્રવૃત્તિ કરવાનો નથી. ખિલાફત અને પંજાબની બાબતમાં તો કશું ચર્ચા કરવાપણું કે નક્કી કરવાપણું છે જ નહિ, કારણકે એ બાબતમાં સમાધાની માટેની પ્રજાની ઓછામાં ઓછી માગણીઓ સૌ કોઇને વિદિત છે.

---

§ 'લીડર'ની ટીકા

નિશાળો બંધાવવાનું અને વકીલોને વકીલાત છોડી ઘેર બેસવાનું કહેવાનું કરી હવે બેજવાડાનો કાર્યક્રમ કાઢીને તેમાં પ્રજાને પરોવવાનું મને ડહાપણ આવ્યું તે માટે 'લીડર' પત્રે મારા અઘટિત વખાણ કર્યાં છે, અને આટલા દિવસ પ્રજાને અસહકારનાં ખંડનાત્મક અંગ સ્વીકારવાનો ઉપદેશ કર્યો એટલા સારૂ મારો ઉપહાસ કર્યો છે. તે પત્રમાં એક લખનાર મને બાજીનો ક્રમ હવે સાવ પાછો ખેંચી લેવા વીનવે છે. 'લીડર'ને તથા તે લખનારને તરત વિદિત થાય કે હું ઇચ્છું તોય તેમ કરવાને અશક્ત છું. એ સત્તા મહાસભાની અને ખિલાફત કમિટીની

છે. અને ખંડનાત્મક અંગ ઉપરની મારી શ્રદ્ધા તો જેવી ને તેવી જ અડગ છે. એટલે મહાસભા તથા ખિલાફત કમિટી તેને છોડે તોય હું પોતે તો તે ન જ છોડું. તેમને મન અહિંસા પરમધર્મ ન હોય. એ મંડળમાંથી એકેને અહિંસા પરમધર્મ નથી. પરન્તુ મારે મન તો અહિંસા એ સંસારના સન્તાપમાત્રનું પરમનિવારણ છે. એટલે વકીલો પાછા વકીલાત કરવા માંડે અથવા વિદ્યાર્થીઓ પાછા સરકારી નિશાળે જાય એમાં મારી સંમતિ કદાપિ ન હોય. અને મહાસભા જ્યાં લગી અસહકારી છે ત્યાં લગી વકીલો અથવા સરકારી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ મહાસભાનો કારભાર કરે એમાં પણ હું સંમત ન થાઉં.

અસહકારના પહેલા પગથીઆ સમાન ખંડનાત્મક અંગનો ભાષણો ઇત્યાદિ દ્વારા પ્રચાર હવે પૂરો થયો. ઇલકાબ, કોર્ટ, નિશાળ અને ધારાસભા પરત્વે આપણી શું સ્થિતિ છે તે જાણી લીધું. આ વસ્તુઓની આગલી પ્રતિષ્ઠા નાશ પામી છે એમ હું માનું છું. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એકાએક ધ્યાન ખેંચે એવું પરિણામ નજરે નથી પડતું એ જોઇને સામા પક્ષ વાળા ભલે આશ્વાસન લે. જે લોકોએ મહાસભાનો આદેશ માગ્યો છે તેઓ દ્વારા શાન્તિમય છતાં સંગીન પ્રચાર થયાં જ કરશે. પણ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે મહાસભાએ ઠરાવેલી ત્રણ શરતો પળાય નહિ ત્યાં લગી સહકાર થવો અસંભવિત છે.

બેઝવાડાના કાર્યક્રમમાત્રથી સ્વરાજસ્થાપના ન થાય એ વાત મનેય માન્ય છે, પણ સ્વરાજની દિશામાં તે એક મોટું પગલું છે એવો મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે. આટલું કામ પાર પડયું એટલે પ્રજામાં આત્મવિશ્વાસ આવશે અને જરૂર પડયે તે બીજાં પગલાં પણ લઇ શકશે, એક કરોડ મતદારો (મહાસભાના સભાસદને અનેક વિવિધ મંડળોને સારુ રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ ચુંટનારા મતદારો જ છે) એટલે સ્વરાજને માટે એક વાસ્તવિક મતાધિકારીઓનું જૂથ ઉભું થયું. વીસ લાખ રેંટીયા ફરવા માંડે એટલે જગત જાણે કે હવે હિન્દુસ્તાને દરિદ્રતાને દેશવટો આપવાનો, સ્વાવલંબી થવાનો અને આર્થિક સ્વાતન્ત્ર્ય પામવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એક કરોડ રૂપીયા મળે તો પોતાના ભાગ્યમાં લખેલા શુભલેખ સાચા પાડવાના પ્રજાના નિશ્ચયનું શકુન થયું ગણાય.

બીજી પ્રજાઓના ઇતિહાસોથી આપણે આપણાં મગજ એટલા બધાં ભરી દીધા છે કે ત્રીસ વર્ષના કે સો વર્ષના વિગ્રહ વિના—એટલે લશ્કરી શિક્ષણ તથા મોટાં સૈન્ય વિના—આપણી ઇષ્ટસિદ્ધિ થાય એ આપણને ગળે જ ઉતરતું નથી.

આપણે આપણો પોતાનો ઇતિહાસ વાંચવાનો શ્રમ લેતા નથી અને એક રાજ જાય ને બીજે આવે, રાજવંશો સ્થપાય ને નાશ પામે, છતા પ્રજાનું ફેવાડું ફરકતું નહિ એ વાત આપણે ભૂલી જઇયે છીયે. છેલ્લું મહાભારત યુદ્ધ પણ આપણને એ જ શીખવે છે કે લશ્કર કરતાં દેશના ભવિષ્ય વિષેની આપણી દૃષ્ટિ ફેરવવાની જ વિશેષ જરૂર છે. લાંબા કાળના અભ્યાસે કરીને આપણા મનમા બસ એમ જ ઠસી ગયું છે કે આપણી કરોડોની પ્રજા એક લાખ અગ્રેજ (જેમાના બધા કંઇ અમલદારો નથી) આગળ કશી ગણતરીમા નથી! એકવાર અંગ્રેજી રાજ્યનો ડર આપણે કાઢી નાખીયે અને આપણે ચરણરજદાસ છીયે એ વિચારને કાયમને માટે દફનાવી દઇયે એટલે તે જ ક્ષણે આપણો છૂટકારો છે. હું માનું છું કે એક વર્ષની અંદર આટલો વિચારપલટો શક્ય છે, અને મને આશા છે કે એટલી મુદતમાં હિન્દુસ્તાન તૈયાર થઇ જશે. આજ લગી આપણે બોલ્યા છીયે બહુ ને કર્યું છે થોડું. મહાસભાના બે જ વર્ષ પહેલાના ઠરાવો જોઇયે તોયે જણાઇ આવે કે અરજી કરવાનો ઠરાવ થયો હોય પણ અરજી થાય નહિ એ સ્થિતિ હતી. આજલગી કંઇ કામ હોય તો આપણે સરકારના મ્હો સામું જોઇને બેસતા; અને સરકાર તો આપણી સામું જોતી નથી એ આપણે જાણ્યું, એટલે આપણને અસન્ત નિરાશા થઇ છે. આપણી ઉપર કે સરકાર ઉપર આપણને વિશ્વાસ રહ્યો નથી. અસહકારની પ્રવૃત્તિ એ આ નિરાશા અને અવિશ્વાસના કાળા વાદળાને હટાડીને આશાનાં કિરણ સર્વ દિશાએ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન છે. આપણને આપણા પોતામા આસ્થા બેસી એટલે અંગ્રેજોનેય આપણા ઉપર આસ્થા બેસશે એવું મારૂ વચન છે. તે પછી જ સરકાર અને આપણી વચ્ચે મહકાર મ બને, ત્યા લગી નહિ જ. વિચારશું તો આપણને જણાશે કે ચાલુ રાજ્યતન્ત્રનું આખુ મંડાણ આપણી નબળાઇના તલસ્પર્શી અભ્યાસ ઉપર છે, અને આપણી નબળાઇ એથી વધે છે, ઘટતી નથી અસહકારમા જેટલો રાજ્યપદ્ધતિના અન્તર્ગત સડા સામો વિરોધ છે તેટલો જ આપણા પોતામાની હૃદયદુર્બલતા સામો પણ વિરોધ છે. દુષ્ટ રાજ્ય રાજ્યપદ્ધતિનો સ્પર્શ થતા જ અગ્રેજ અને હિન્દી બેય વટલાઇ જાય છે. જેને અસહકારમા અશ્રદ્ધા હોય એને પણ એક અખતરા તરીકે અસહકારનો ક્રમ અનુસરી જોવા હું વીનવું છું, અને એટલી પણ ખાતરી આપું છું કે જો એ ક્રમ પ્રજાને હાથે સંપૂર્ણ રીતે પાર પડશે તો સ્વરાજ પણ આ જ વર્ષે સ્થપાયા સિવાય રહેનાર નથી.

તા. ૨૬-૬-૧૯૨૧

§ કરોડ કરો

કોઈ પણ વ્યક્તિના સ્મરણને ખરા આદરભાવથી કાયમ કરવાનો માર્ગ એક જ છે, અને તે એ કે તેના જીવનના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવું. જેને આખા હિન્દુસ્તાને 'લોકમાન્ય' કરીને થાપ્યા અને આજે પણ જેને પ્રજા 'લોકમાન્ય' એ એક જ નામથી ઓળખવા માગે છે તેમનું સ્મરણ તેમના સમગ્ર જીવનના એકમાત્ર ધ્રુવ લક્ષ્ય 'સ્વરાજ'ની સ્થાપના સિવાય બીજું કયુ હોઈ શકે?

ઑગસ્ટની ૧લી તારીખ આવશે ને લોકમાન્ય સ્વર્ગે સિધાવ્યાને એક વર્ષ થશે. લોકમાન્યનું વર્ષશ્રાદ્ધ હિન્દુસ્તાન કઈ રીતે કરે? સ્વરાજ સ્થાપી બતાવીને જ હિન્દુસ્તાને લોકમાન્યની વરસી વાળવી શોભે. આવું શ્રાદ્ધ કરીયે એ લોકમાન્યનું કેવું સુન્દર, કેવું ઉમદા સ્મારક કર્યું કહેવાય! અને ૧લી ઑગસ્ટ આવી પહોંચે તે અગાઉ લોકમાન્યનું એવું સ્મારક કરવું અશક્ય છે એમ માનવાને પણ કશું કારણ નથી.

છતા મારા જેવો આશાવાદી પણ ઑગસ્ટની ૧લી તારીખે તો સ્વરાજ-સ્થાપનાની ઝાંખીની ઉમેદ ન કરે. તથાપિ જો આપણે રાવના દિવસ કરીને ઉદ્યમ કરીયે, ઉદ્યમમાં ગિરફતાર થઈ જઈએ તો અકટોબરની ૧લી તારીખે તો અવશ્ય સ્વરાજ સ્થાપી શકાય. પણ એથીયે વધુ અશ્રદ્ધાભરી કલ્પના કરીયે તોપણ તા. ૩૧મી ડિસેમ્બરથી તો સ્વરાજસ્થાપનાની તારીખને કોઈ પણ રીતે આઘી ન જ ઠેલી શકાય. જો મોડામા મોડું તા ૩૧મી ડિસેમ્બરને દિવસે પણ હિન્દુસ્તાન સ્વરાજ ન જાહેર કરી શકે તો મારે હિસાબે તો મહાસભાએ ડૂબી મરવું રહ્યું.

પણ એકવાડામાં આપણે માથે લીધેલા કરોડ રૂપીયા પણ જો આપણે મુદ્દતસર ભેળા ન કરી શકીયે તો સ્વરાજસ્થાપના તો કેટલી દૂર રહી? આજથી તો એક કરોડ પૂરા કરવાને હવે આપણી પાસે ચોકખા ચાર દિવસ રહ્યા છે.

થયેલું કામ આપણે તપાસી જઈએ. જો બધું વ્યવસ્થાસર પાર ઉતરે તો મુંબઈની બહાર ત્રીસમી જૂન સુધીમા ૪૦ લાખ ભેળા થશે. આ ચાળીસ લાખ પણ જુદા જુદા પ્રાન્તો તરફથી નીચે ધાર્યા મુજબની રકમ મુદતની અંદર પૂરી ભરાય તો જ, એ ધ્યાનમા રાખવાનું છે: બંગાળ ૩; પંજાબ ૪; સિન્ધ ૩; આન્ધ્ર

૩; મધ્ય પ્રાન્ત ૩; બિહાર ૪; ગુજરાત ૧૦; અને બાકીના બધા પ્રાન્તો મળીને ૧૦ લાખ. આ પ્રમાણે મુંબઇ સિવાય બહારના બધા પ્રાન્તો મળીને ૪૦ પુરા કરી લે એમ માનીયે.

બાકીના સાઠ લાખ મુંબઇએ જ કરવા અને કરાવી આપવા રહ્યા. જો આપણે ૩૦મી જૂન પહેલાં કરોડ કરવા હોય તો મુંબઇ અને કલકત્તાના ધનિકોમાંથી જ એટલે કે જેમને આ લડતને વિષે શ્રદ્ધા છે અને તેના પ્રત્યે જેની લાગણી છે તેમની વચ્ચેથી જ ભેળા કરવા રહ્યા.

જો હિન્દુસ્તાનનો ધનિકવર્ગ સમજી જાય કે તેમની ખરી સલામતી આપ્તુ સરકારથી ડરવામાં નહિ પણ નીડર બનીને પ્રજાની લડતને મદદ કરવામાં રહેલી છે, તો આ કરોડની રકમ એકઠી કરવી તો શું પણ એક મહિનામાં સ્વરાજ સ્થાપવું એ પણ કશી મોટી વાત ન રહે. આજે એ ધનિકવર્ગ લાખો રૂપીયા મેળવી રહ્યો છે તે કરોડો રૂપીયા દેશ બહાર મોકલીને, એટલે કે તેઓ પોતાને મળનારા લાખો રૂપીયાના બદલામાં તેમના કરોડો કંગાલ દેશવાસીઓના મ્હોંનો કોળીઓ ઝૂંટવીને અમર તો અનેકોને ભૂખે ટળવળાવીને કરોડો રૂપીયા પરદેશીઓના ઘરમાં મોકલે છે, તેઓ જ આજે બીજા હરકોઇ વર્ગના કરતાં મુખ્યત્વે કરીને હાલનું રાવણમય્યું રાજ્યતન્ત્ર નભાવી રહ્યા છે, જે રાજ્યતન્ત્ર આખર વેળાએ નરી ડાયરઓડવાયરશાહી ચલાવીને પણ હિન્દુસ્તાનને કબજે રાખવા બેસુમાર લશ્કરી ખરચનો બોજો વેંઢારી રહ્યું છે.

પણ આજે પ્રત્યક્ષ જે સ્થિતિ વર્તી રહી છે તે તરફ પણ આપણે દુર્લક્ષ્ય ન જ કરીયે. આપણા ધનવાનમાં ધનવાન માણસો આજે કલેક્ટરો અને કમીશનરોની ઇતરાજી વહોરતાં ડરી રહ્યા છે. કેટલાક તો પ્રામાણિકપણે અસહકારના વિજયમાં જોખમ જોઇ રહ્યા છે. તેમને લાગે છે કે અસહકાર સફળ થાય તો ઓછામાં ઓછુ તુરતને માટે તો અંધાધુંધી, ખાનાખરાબી અને જાનમાલનો નાશ પ્રવર્ત્યા વગર રહે જ નહિ. આવા લોકોને આપણે ધીરજ ન ખોતાં મનસાવાચાકર્મણા અહિંસાની ભાવનાથી આખા દેશના વાતાવરણને ભરી દઇને ખંત અને ઉદ્યોગથી તેમનાં મન જીતી લેવાં.

દરમિયાન આ ખોટ જો આપણે ભરી કાઢવી હોય તો જે થોડા ધનિકો અને અનેક ગુણસંપન્ન સ્ત્રીપુરુષો અત્યારે આપણી લડતમાં સામેલ છે તેમણે અત્યાર સુધી આપ્યા તેના કરતાં વધુ મોટા ભોગો આપવા રહ્યા છે એ આપણને સચોટ વસી જવું જોઇયે. મુંબઇમાં આનો ઠીક આરંભ થઇ ચુક્યો છે. જાતનો

તા. ૨૬-૬-૧૯૨૧

મહેનત કરનારા મર્જશ્રીમંતોની નાનીમોટી ટુકડીઓ 'કરોડ કરવા' નીકળી પડેલી અત્યારે મુંબઇમાં ઠેરઠેર જોવામાં આવે છે. તેમને અનેક ચડઉતર ઓળંગવી ઉતરવી પડે છે; પણ તેઓ હિમ્મત ન હારતાં, પરિશ્રમ સામું ન જોતાં, પોતાનો માર્ગ કાપ્યે જાય છે.

આપણે ઉઘરાણીની, આગ્રહની, કે શરમાવીને આંકડો મુકાવવા આવનારની રાહ જોઇ બેસી રહેવાનું છોડી દેવું જોઇએ. મુંબઇના ધનિકોએ ઉઘરાવવા આવનારની રાહ ન જોતાં જાતે જ પોતપોતાની રકમો મોકલી આપીને ઉઘરાવનારાઓને તેટલી મદદ કાં ન કરવી? તેમ બીજાઓ ભરે પછી ભરવા સુધી રાહ જોવાની ટેવ પણ કાં રાખવી?

અને જેઓ લાખોહજારો ન આપી શકે તેવાઓનું શું? તેવાઓ પણ થોડાક ધનિકોની ઉપર પડનારો અતિશય બોજો થોડે અંશે પણ અવશ્ય હલકો કરી શકે. તેમણે કોઈ સંસ્થા કે સોસાયટી તરફના નિમન્ત્રણની રાહ જોઇ બેસી ન જ રહેવું ઘટે. દરેક ફિરકાએ, દરેક ન્યાતે, દરેક વેપારીબજારે, પોતપોતાના ઇલાકા કે બજારનો ફાળો ઉઘરાવવાનું અને યોગ્ય સ્થળે ભરાવવાનું ચાલુ કરી દેવું જોઇએ. બાકી રહેલા આ ચાર દિવસો જે જેને કોઇ ને કોઇક ફાળો એકઠો કરવાની તાકાત છે તેણે તે એકઠો કરવાની રીતસર સત્તા મેળવીને નાણાં ભેળાં કરવામાં જ ગાળવા નિશ્ચય કરવો જોઇએ.

હિન્દુસ્તાનના બધા પ્રાન્તોનું કુલ ભરણું મળીને ૪૦ લાખથી વધુ ન થાય એ નામોશીની વાત તો છે જ. એ નામોશી ધોઈ કાઢવાનો વખત હજુયે નથી વીત્યો. હજુયે આપણે આ આપભોગના ઉત્સવના છેલ્લા ચાર દિવસોને પર્વના દિવસો સમજીને સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થી સ્વાર્થત્યાગી અને ફાળો ઉઘરાવવા પાછળ પોતાની બધી શક્તિઓ આપી દે એવા સેવકો દેશને આપીને એ નામોશી ધોઇ શકીયે છીયે.

ધનિકવર્ગના આટલા બધા લોકો દ્રવ્ય આપવાને નારાજ છે તેમજ આમ વર્ગમાંથી ફાળો ઉઘરાવવાની સંપૂર્ણ યોજના આપણે નથી તૈયાર કરી શક્યા એનો અર્થ એ જ થયો કે આપણામાંના થોડાકે મરણીઆ થઇને સ્વરાજસંસ્થાપનાના આ યજ્ઞમાં પોતાનું સર્વસ્વ હોમવું અને રાષ્ટ્રની સેવાને ખાતર ફકીરી લેવી. ગુજરાતના ચાર કાર્યકર્તા આગેવાન ભાઇઓ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને આ દિશાએ મંગળાચરણ કરી ચુક્યા છે. એક ભાઇ જેઓ વિદેહ થયા તે તો પોતાની જીંદગીની

કુલ કમાણીની રકમ રૂ. ૨૫ હજારથી વધુ, આના પાઇ સિક્કે સ્વરાજ ફાળાને આપતા ગયા છે. મને ઉમેદ છે કે આ ભાઇઓના ઉજ્જ્વલ આપભોગનો ચેપ બીજાઓને પણ લાગશે. સ્વતન્ત્રતાની લડતમા આવનારને ત્રિકાળે પણ નુકસાન ન હોય.

જો આ જ વર્ષે આપણે સ્વરાજ મેળવવું હોય તો આપણે ઓછામા ઓછો એકવાડાનો કાર્યક્રમ તો પ્રતિજ્ઞા કરેલી મુદતની અંદર પૂરો કરી બતાવવો જ જોઇયે. આપણે કરોડ રૂપીયા કરી બતાવીશું તો તે એ કાર્યક્રમની સફળતાની એક જીવતી જાગતી સાબીતી થશે.

મહાસભાના કરોડ સભાસદો કરવાનું અને ૨૦ લાખ રેંટીયા ચાલુ કરવાનું કામ પણ ઓછું મહત્ત્વનું નથી. આને સારૂ આ છેલ્લા દિવસોના પ્રયત્ન તરીકે હું આખા દેશભર ગામેગામ અને જ્યા જ્યા ભરી શકાય ત્યા બે ગંજાવર જાહેર સભાઓ ભરવાની સૂચના કરૂં છું. એક આજે અને બીજી ત્રીસની તારીખને દિવસે. આ સભાઓમા મહાસભાનું ધ્યેય લોકોને સમજાવી બતાવવાનું અને ૨૧ વરસ અને તેથી વધુ ઉમરના એકેએક સ્ત્રીપુરુષને પોતાને ત્યાની કોઇ એક જૂની મહાસભાસમિતિના સભાસદ બનાવવાનું કામ કરવામા આવે. સભાસદો નોંધવા અને તેના લવાજમના ચાર ચાર આના ઉઘરાવવા સિવાય બીજું કશુ જ કામ આ સભાઓમા ન થાય. આ બધી જગાઓમા આ દિવસોને સારૂ સભાસદો નોંધવાના ખાસ મથકની સમિતિઓ તરફથી પૂરા પાડવામાં આવે અને જવાબદાર માણસો સભાસદો મેળવવાનું કામ માથે લે.

રેંટીયાઓના નક્કી આંકડાઓ હજુ આપણને મળ્યા નથી, છતા ચારે પાસે ગામેગામથી જે જે અહેવાલો આવી રહ્યા છે તે ઉપરથી મને વિશ્વાસ છે કે રેંટીયો પ્રજાવર્ગમા એટલે સુધી દાખલ થઇ ચુક્યો છે કે થોડા કે વધુ પ્રમાણમા કાંતનાર વીસ લાખ રેંટીયા દેશમા ફરતા થઇ ગયા હોવા જોઇયે.

ગુજરાતમાં આપભોગ

ગુજરાતે પ્રજાકાર્યમાં ભારે આપભોગ કર્યો હજુ મેં જાણ્યો નથી. જે આપભોગ ભરૂચ પરિષદ વેળાએ થયો તેને હું ગુજરાતનો આપભોગ ગણતો નથી. તે ગુજરાતમાં થયેલો આપભોગ છે, ગુજરાતમાં જ્યારે ઘણા સ્ત્રીપુરુષો દેશને સારૂ સર્વસ્વ આપે ત્યારે જ આપણે ગુજરાતના આપભોગની વાત કરી શકીયે.

પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય ત્યારે બીજાને પોતાનું સિંહપણું ઓળખી લેતાં વાર નથી લાગતી. એક પ્રાન્ત પણ અસહકારની સંપૂર્ણ સફળતા બતાવે એટલે બીજાને જરાયે વખત લાગે તેમ નથી. અને એકમાં પણ સ્વરાજની શક્તિ આવી કે ખિલાફતનો અને પંજાબનો પણ ફેંસલો થયો જ સમજવો. એ શક્તિ કેવી એનો ખ્યાલ બીજે સમયે આપવા ધારૂં છું. અત્યારે તો એટલું જ સૂચવવા ઇચ્છું છું કે આપણે અસહકારની પૂરી શક્તિ મેળવવાની તૈયારી કરીયે તેમાંયે ઘણા જુવાનોએ, ઘણી સ્ત્રીઓએ સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઇયે.

બધું આપે તો ખાય શું ? બીખ માગીને ખાવું ને સેવા કરવી તેના કરતા સેવાનો વિચાર છોડી પોતાનું ને કુટુંબનું પેટ ભરવું એ જ બરોબર ગણાય; અને 'બીખ' માગીને સેવા કરવાની હોય તો ઉપરનો વિચાર બરોબર જ છે. પણ દરેક મજૂર પોતાની મજૂરીજોગો લાયક છે જ. અને જે સેવાનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું એ સેવા સરદારી કરવાની નહિ પણ ખરેખરી મજૂરી કરવાની. સ્વયંસેવક એ કે જે પગાર લઇ સેવા કરતો હોય એના કરતાં વધારે વૈતરૂં કરે, વધારે પ્રામાણિક હોય, વધારે શક્તિ ધરાવે, વધારે નમ્ર હોય, હુકમને તાબે રહેવાની શક્તિ વધારે ધરાવે. એવા સેવકને માત્ર તેના પેટપૂરતું જ આપેલું હોય. એ ભિક્ષા ઉપર નથી નભતો, પણ એ દેશની સાચી સેવા કરે છે. એ વધારે આપે છે અને થોડું લે છે. જે પોતાની પાસે દ્રવ્ય રાખીને દેશની મફત સેવા કરવાનો દાવો કરે છે એ પેલા સર્વસ્વ આપનારના કરતાં ઓછો યોગ્ય છે. જો સામાન્ય અનુભવ એથી ઉલટો હોય તો એનો અર્થ એ છે કે સર્વસ્વ આપનારે ચોરી કરી, એટલે કે તેણે પોતાનુ દ્રવ્ય તો આપ્યું છે પણ પોતાનું મન, પોતાનું શરીર નથી આપ્યાં. એટલું જ નહિ પણ સર્વસ્વ આપવાનો દાવો કરી વધારે લે છે અને ઓછું આપે છે. હું મારી પાસે રહેલા લાખ આપીને દેશને લાખોના ખરચમાં ઉતારૂં, મારો વખત ચોરૂં, મારૂં મન ચોરૂં તો હું અવશ્ય ભીખારી બન્યો, ભીખારીથી પણ નપાવટ બન્યો. એવા આપભોગનું વર્ણન હું નથી કરી રહ્યો. જે આપભોગની માગણી હું કરૂં છું તેમાં ભીખારીપણાને અવકાશ જ નથી. એ આપભોગ છૂપાવ્યો છૂપી શકતો નથી. અને જ્યાં સુધી એવી સ્થિતિ દેશમાં ઉત્પન્ન નથી થઇ ત્યાં સુધી સ્વરાજનો વિચાર કરવો નિરર્થક છે. જ્યારે કેટલાંક સ્રીપુરુષો સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થશે ત્યારે જ સ્વરાજ-સેના ઉભી થશે, ત્યારે જ તેની પાછળ સામાન્ય ત્યાગ કરનારા નીકળી પડશે અને તેઓ શોભશે.

પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય ત્યારે બીજાને પોતાનું સિંહપણું ઓળખી લેતાં વાર નથી લાગતી. એક પ્રાન્ત પણ અસહકારની સંપૂર્ણ સફળતા બતાવે એટલે બીજાને જરાયે વખત લાગે તેમ નથી. અને એકમાં પણ સ્વરાજની શક્તિ આવી કે ખિલાફતનો અને પંજાબનો પણ ફેંસલો થયો જ સમજવો. એ શક્તિ કેવી એનો ખ્યાલ બીજે સમયે આપવા ધારૂં છું. અત્યારે તો એટલું જ સૂચવવા ઇચ્છું છું કે આપણે અસહકારની પૂરી શક્તિ મેળવવાની તૈયારી કરીયે તેમાંયે ઘણા જુવાનોએ, ઘણી સ્ત્રીઓએ સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઇયે.

બધું આપે તો ખાય શું ? ભીખ માગીને ખાવું ને સેવા કરવી તેના કરતા સેવાનો વિચાર છોડી પોતાનું ને કુટુંબનું પેટ ભરવું એ જ બરોબર ગણાય; અને 'ભીખ' માગીને સેવા કરવાની હોય તો ઉપરનો વિચાર બરોબર જ છે. પણ દરેક મજૂર પોતાની મજૂરીજોગો લાયક છે જ. અને જે સેવાનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું એ સેવા સરદારી કરવાની નહિ પણ ખરેખરી મજૂરી કરવાની. સ્વયંસેવક એ કે જે પગાર લઇ સેવા કરતો હોય એના કરતાં વધારે વૈતરૂં કરે, વધારે પ્રામાણિક હોય, વધારે શક્તિ ધરાવે, વધારે નમ્ર હોય, હુકમને તાબે રહેવાની શક્તિ વધારે ધરાવે. એવા સેવકને માત્ર તેના પેટપૂરતું જ આપેલું હોય. એ ભિક્ષા ઉપર નથી નભતો, પણ એ દેશની સાચી સેવા કરે છે. એ વધારે આપે છે અને થોડું લે છે. જે પોતાની પાસે દ્રવ્ય રાખીને દેશની મફત સેવા કરવાનો દાવો કરે છે એ પેલા સર્વસ્વ આપનારના કરતા ઓછો યોગ્ય છે. જો સામાન્ય અનુભવ એથી ઉલટો હોય તો એનો અર્થ એ છે કે સર્વસ્વ આપનારે ચોરી કરી, એટલે કે તેણે પોતાનું દ્રવ્ય તો આપ્યું છે પણ પોતાનું મન, પોતાનું શરીર નથી આપ્યાં. એટલું જ નહિ પણ સર્વસ્વ આપવાનો દાવો કરી વધારે લે છે અને ઓછું આપે છે. હું મારી પાસે રહેલા લાખ આપીને દેશને લાખોના ખરચમા ઉતારૂં, મારો વખત ચોરું, મારૂં મન ચોરૂં તો હું અવશ્ય ભીખારી બન્યો, ભીખારીથી પણ નપાવટ બન્યો.' એવા આપભોગનું વર્ણન હું નથી કરી રહ્યો. જે આપભોગની માગણી હું કરૂં છું તેમા ભીખારીપણાને અવકાશ જ નથી. એ આપભોગ છુપાવ્યો છુપી શકતો નથી. અને જ્યાં સુધી એવી સ્થિતિ દેશમાં ઉત્પન્ન નથી થઇ ત્યા સુધી સ્વરાજનો વિચાર કરવો નિરર્થક છે. જ્યારે કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થશે ત્યારે જ સ્વરાજ સેના ઉભી થશે, ત્યારે જ તેની પાછળ સામાન્ય ત્યાગ કરનારા નીકળી પડશે અને તેઓ શોભશે.

પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય ત્યારે બીજાને પોતાનું સિંહપણું ઓળખી લેતાં વાર નથી લાગતી. એક પ્રાન્ત પણ અસહકારની સંપૂર્ણ સફળતા બતાવે એટલે બીજાને જરાયે વખત લાગે તેમ નથી. અને એકમાં પણ સ્વરાજની શકિત આવી કે ખિલાફતનો અને પંજાબનો પણ ફેંસલો થયો જ સમજવો. એ શકિત કેવી એનો ખ્યાલ બીજે સમયે આપવા ધારું છું. અત્યારે તો એટલું જ સૂચવવા ઇચ્છું છું-કે આપણે અસહકારની પૂરી શકિત મેળવવાની તૈયારી કરીયે તેમાયે ઘણા જુવાનોએ, ઘણી સ્ત્રીઓએ સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઇયે.

બધું આપે તો ખાય શું ? ભીખ માગીને ખાવું ને સેવા કરવી તેના કરતા સેવાનો વિચાર છોડી પોતાનું ને કુટુંબનું પેટ ભરવું એ જ બરોબર ગણાય; અને 'ભીખ' માગીને સેવા કરવાની હોય તો ઉપરનો વિચાર બરોબર જ છે. પણ દરેક મજૂર પોતાની મજૂરીજોગો લાયક છે જ. અને જે સેવાનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું એ સેવા સરદારી કરવાની નહિ પણ ખરેખરી મજૂરી કરવાની. સ્વયંસેવક એ કે જે પગાર લઇ સેવા કરતો હોય એના કરતાં વધારે વૈતરું કરે, વધારે પ્રામાણિક હોય, વધારે શકિત ધરાવે, વધારે નમ્ર હોય, હુકમને તાબે રહેવાની શકિત વધારે ધરાવે. એવા સેવકને માત્ર તેના પેટપૂરતું જ આપેલું હોય. એ ભિક્ષા ઉપર નથી નભતો, પણ એ દેશની સાચી સેવા કરે છે. એ વધારે આપે છે અને થોડું લે છે. જે પોતાની પાસે દ્રવ્ય રાખીને દેશની મફત સેવા કરવાનો દાવો કરે છે એ પેલા સર્વસ્વ આપનારના કરતાં ઓછો યોગ્ય છે. જો સામાન્ય અનુભવ એથી ઉલટો હોય તો એનો અર્થ એ છે કે સર્વસ્વ આપનારે ચોરી કરી, એટલે કે તેણે પોતાનું દ્રવ્ય તો આપ્યું છે પણ પોતાનું મન, પોતાનું શરીર નથી આપ્યાં. એટલું જ નહિ પણ સર્વસ્વ આપવાનો દાવો કરી વધારે લે છે અને ઓછું આપે છે. હું મારી પાસે રહેલા લાખ આપીને દેશને લાખોના ખરચમાં ઉતારું, મારો વખત ચોરું,-મારું મન ચોરું તો હું અવશ્ય ભીખારી બન્યો, ભીખારીથી પણ નપાવટ બન્યો. એવા આપભોગનું વર્ણન હું નથી કરી રહ્યો. જે આપભોગની માગણી હું કરું છું તેમા ભીખારીપણાને અવકાશ જ નથી. એ આપભોગ છૂપાવ્યો છૂપી શકતો નથી. અને જ્યાં સુધી એવી સ્થિતિ દેશમાં ઉત્પન્ન નથી થઇ ત્યાં સુધી સ્વરાજનો વિચાર કરવો નિરર્થક છે. જ્યારે કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થશે ત્યારે જ સ્વરાજ-સેના ઉભી થશે, ત્યારે જ તેની પાછળ સામાન્ય ત્યાગ કરનારા નીકળી પડશે અને તેઓ શોભશે.

એવા ત્યાગનો આ સમય છે. પ્રાન્તિક સમિતિએ સ્વયંસેવકોની માગણી કરી છે, જેની શક્તિ નથી, જેને કંઇ ધંધો મળતો નથી એવાઓએ અરજી કરી હોય તો ભલે કરે, પણ જેની અરજીની હું આશા રાખું એ તો એવાની કે જે પોતાનું સર્વસ્વ આપીને દેશ જેટલું આપી શકે તેટલાથી પોતાનો ગુજારો કરે અને તેમ કરવામાં ગૌરવ માને. બીજું કાંઇ પણ ન સૂઝે ત્યારે જેઓ સ્વરાજના સેવક થાય તેવાના વડે આપણે આ મહાધર્મયુદ્ધમાં કદી પણ જીત મેળવવાના નથી. તેથી હું ઉમેદ રાખું છું કે જે ભાઇઓએ ત્યાગ કરેલો છે તેમનો ચેપ બીજા ઘણાને લાગશે અને ગુજરાતમાંના ત્યાગનું વર્ણન કરવાને બદલે ગુજરાતના ત્યાગનું વર્ણન કરવાનો શુભ પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થશે.

મધુરી અને પુષ્પા

મધુરી અને પુષ્પા બે ૭ સાત વર્ષની બાળાઓ છે. હું એક કુટુંબની મુલાકાતે તિલક સ્વરાજ ફાળામાં દાન લેવાને લોભે પહોંચી ગયો હતો.

કુટુંબના પ્રેમાળ સ્ત્રીપુરુષોથી હું વીંટળાયેલો બેઠો હતો. તેવામાં મધુરી મારી પાસે ધીમે ચાલતી આવી પહોંચી. મેં તેને બોલાવી. કમનસીબે મને ખુરશીએ બેસાર્યો હતો. આ કુટુંબમાં ટેબલખુરશી વાપરવાનો ઠીક ચાલ હતો. ખુરશીએ બેઠેલો હું મધુરીને ખોળામાં તો કેમ બેસારૂં ? મેં તેને મારી પાસે લીધી ને તેનું માથું મારા ખોળામાં મુક્યું. મધુરી ધીમે સાદે બોલી:

'મેં તમને છેતર્યા છે !'

'મને તો મોટેરાં છેતરે, બાળકો કદી ન છેતરે. તું મને ન જ છેતરે.'

આમ મેં હસીને જવાબ આપ્યો હું મધુરીની મુખમુદ્રા જોઇ રહ્યો હતો

'મેં તમને સાચે જ છેતર્યા છે, મેં તમને દોઢ જ રૂપીયો આપ્યો.' મધુરીએ હિમ્મતથી ઉત્તર વાળ્યો.

'ત્યારે તો હું ખરે જ છેતરાયો. તેં તો આટલા દાગીના પહેર્યા છે ને મને દોઢ જ રૂપીયો આપ્યો ?'

એમ કહી મેં મધુરીનો નાનકડો હાથ મારા હાથમાં લીધો. તેની બંગડી મારા હાથમાં નાચવા લાગી. હું બોલ્યો:

'હવે તો તારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇયે. નાનાં બાળકો તો તદ્દન નિર્દોષ હોય. તે કદી કોઇને છેતરે નહિ. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એટલે પાપ ધોવું, મેલ કાઢવો. હવે તારે તો મેલ કાઢવો જ જોઇયે.'

'એ મેલ હવે કેમ નીકળે ? મેં તમને છેતર્યા તો ખરા જ.'

'મેલ કાઢવાનો સહેલો ઉપાય છે. તું તો સમજી ગઇ છે કે તારે મને ઘરેણાં આપવાં જોઇતા હતા, તેથી જ તેં કહ્યું કે તેં મને છેતર્યો. હવે તો તું મને બધાય ઘરેણા આપી દે એટલે તારૂં પાપ ધોવાઇ જશે.'

મધુરીનું મ્હોં હમણાં સુધી તો તેજસ્વી હતું, તે કંઇક ઝીલું પડયું. હું સમજ્યો ને મેં શરૂ કર્યું:

'બાળકોને ઘરેણાનું શું કામ હોય ? આપણે તો આપણા કામ વડે શોભીયે. ઘરેણા તો ખોવાય પણ ખરાં. તેના કરતાં તે આપણે સારાં કામમાં આપી દઇયે. તું તો બહુ ડાહી છોકરી લાગે છે. વળી પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કરે છે. તારે રાજી થઇને બધાય ઘરેણાં આપી દેવાં જોઇયે. તેમાંથી હું ગરીબ ઘરોમાં રેંટીયા આપીશ. તારા જેવા બાળકોને ભણાવીશ. તારા જેવી બીજી છોકરીઓએ પણ પોતાનાં ઘરેણા આપ્યાં છે'

હુ થોભ્યો.

મધુરીના કાનમા બે ઝીણાં માણેકના લવીંગીઆ હતા. હાથમા બે સોનાની ચૂડી ને એક કાચની બંગડી હતી. તે ધીમે સાદે બોલી:

'હુ આ કાચની બંગડી આપુ તો ચાલે ?'

આ બાળકને હું શું જવાબ દઉં ? એને તો મારી સાથે લઇ જઇને મારી દીકરી જ બનાવી લઉં ? પણ મને તો એવી કેટલીયે દીકરીઓ છે. હું તો હાલ કૃપણ વાણીઓ જ રહ્યો છું, લેવાનું જ જાણું છું. તેથી હું બોલ્યો:

'તારી કાચની બંગડીનાં પણ હું તો નાણા કરૂં. છતા મને તો તારા બધાં ઘરેણા જોઇયે. તે આપવામા શી મોટી વાત છે ? એક તો તારૂં પાપ ધોવાશે ને મારા જેવાનુ કામ થશે. આપણને તારા ઘરેણા સ્વરાજ લેવામાં કામ આવશે. મને બધા નહિ આપે ?'

'હું મારી સોનાની બંગડી તો નહિ આપું. પણ મારાં આ (લવીંગીઆ બતાવીને) લેશો ?'

'એ તો તું ઠીક બોલી. પણ મને આ બંગડી પણ આપે તો કેવું સારું ?'

મધુરી કંઇક કોચવાઇ. મેં તેને બ્હી જાઈને કહ્યું: 'ઠીક ત્યારે લવીંગીઆં આપજે.'

મધુરી દોડી ગઇ. એક મિનિટમાં પાછી આવી. લવીંગીઆં ઉતારવાં શરૂ કર્યાં. દરમિયાન હું બોલ્યો:

'માજીની રજા લીધી ?'

'મને રજા આપી છે.'

'બધાં ઘરેણાં આપી દેવાનું કહ્યું. પણ મારે મારી બંગડી નથી આપવી.'

લવીંગીઆં ઉતર્યાં, મારા હાથમાં પડ્યાં. એક વળા નીચે પડી ગયેલો તે ધ્યાનથી શોધી મને મધુરીએ આપ્યો.

પણ મારો લોભ કેમે કર્યો ન જાય. મારી નજર પેલી બંગડી પરથી ન ઉતરે. હું આ બાળાનું નામ અત્યાર લગી જાણતો ન હતો. કોની છોકરી હતી તે પણ નહોતો જાણતો. મેં હવે નામ જાણી લીધું, તેના લાયક બાપને ઓળખી લીધા ને બોલ્યો:

'અરે મધુરી ! આ બંગડીમાં આટલી શી લાલચ ? તારા જેવી નિર્દોષ છોકરીને તે વળી ઘરેણાં કેવાં ? બંગડી પણ આપે નહિ ?'

મધુરી પીગળી. તેણે પોતાને જ હાથે બંગડી ઉતારી ને મારા હાથમાં મુકી ! મને લાગ્યું કે હું જીત્યો.

પણ જીતી તો મધુરી. મારું મન એ બાળકીએ ચોરી લીધું. તેનાં માતપિતાને મનમાં દ્વેષ કરવા લાગ્યો. એવાં બાળક સર્વ માબાપને હજો એમ આત્માએ માગ્યું. મારો સ્વરાજ મળવા વિષેનો વિશ્વાસ વધ્યો. મેં મધુરીને કહ્યું:

'હવે તો તેં હદ વાળી. તું બીજી બંગડી આપે તોયે ન લઉં. પણ આટલું આપ્યું તેટલું તેં ખુશી થઇને આપ્યું છે ? તારે પાછું જોઇયે તો તું લઇ લે.'

એમ કહી મેં ઘરેણા તેની આગળ ધર્યા.

'એ તો મેં તમને ખુશી થઇને આપ્યાં છે. મારે પાછાં નથી જોઇતાં.'

મને સવાશેર લોહી ચડ્યું.

દરેક વાંચનારે હજુ રેંટીયો ન લીધો હોય તો મેળવી લે ને કાંતવાનું શીખી લે.

આ ચાર દિવસ અમૂલ્ય છે, તે ફરી આનવાના નથી, એમ સમજી દરેક વાંચનાર પોતાથી બચે તેટલો બધો વખત આ ત્રણ કાર્યમાં જ આપે.

દરેક વાંચનાર રાષ્ટ્રકાર્યને પોતાનું જ ગણી ઉકેલે.

કોઈ એમ ન સમજે કે હવે ચાર દિવસમાં શું થાય?

ચાર દિવસમાં હજારો જન્મશે, હજારો મરશે.

એક જ રાતમાં રામચન્દ્ર જેવાનું ભવિષ્ય બદલાયું; એક જ દિવસમા હરિશ્ચન્દ્રે સત્યને સારૂ ફકીરી લીધી; એક જ દિવસમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્ય હારી ગયા. મનુષ્ય-જીવનમા—પ્રજાજીવનમાં એક દિવસની કિંમત ઓછી નથી. તો પછી ચાર દિવસનું શું કહેવું? જો ગુજરાતે પોતાને પરાક્રમે સ્વરાજ—ધર્મરાજ મેળવવું હોય તો ગુજરાત આ પ્રથમ પરીક્ષામા પૂરા દોકડા મેળવે.

કાઠીયાવાડીઓને—

જેમ જેમ જૂનની આખર નજીક આવતી જાય છે તેમ તેમ કાઠીયાવાડ ભણી મારી દૃષ્ટિ વધારે જાય છે. અત્યારે તો હું માત્ર કાઠીયાવાડની પૈસા સંબન્ધી સ્થિતિ વિષે જ લખવા ધારૂં છું. બીજા વિષયોમા હવે પછી પડવાની ઉમેદ રાખું છું.

સ્વરાજનું કાર્ય એ આખા ભારતવર્ષનું છે. દેશી રાજ્યોનો સ્વાર્થ કંઇ થોડો નથી. દેશી રાજ્યાધિકારીઓ જાણે છે કે સ્વરાજની ચળવળથી તેમનું બળ વધ્યું છે. દેશી રાજ્યોની રૈયત જાણે છે કે તેમનું જોર વધ્યું છે.

આ ચળવળ રાજાનો, સત્તાનો કે ધનનો નાશ કરવાની નથી. પણ તેને સ્વચ્છ કરવાની છે. જેટલે અંશે પાખંડ ઘટે તેટલે અંશે સ્વરાજની શીશીનો પારો ઉંચે ચડે. પાખંડ, અત્યાચાર અધર્મનો નાશ કરનારી આ પ્રવૃત્તિ છે.

આવી આ પ્રવૃત્તિમાં કાઠીયાવાડના રાજાઓ અને તેમની પ્રજા શો ફાળો આપશે? હજુ તો કંઇ નથી આપ્યું. કાઠીયાવાડ ધારે તો કરોડમા રહેલી ખોટ પૂરી પાડે. કાઠીયાવાડના સાહસિક લોકો અનેક જગ્યાએ ઉદ્યમને અર્થે ફેલાઇ ગયા છે. જ્યાં છે ત્યા ત્યા તો તેઓ આપી રહ્યા છે. વધારે આપો એમ ઇચ્છું છું. છતા તેમનો એ ફાળો તો ભારતવાસી તરીકેનો. પણ કાઠીયાવાડી ગુજરાતી

તરીકે તેઓ કાઠીયાવાડથી શું મોકલશે? ગુજરાતના દસ લાખના ફાળામાં શું આપશે? અથવા બળ કરી ગુજરાતનો કાળો કાં ખેવડાવી ન શકે?

પોરબંદર, રાણાવાવ, કુતિયાણા, બાંટવા, જેતપુર, ધોરાજીના મેમણો જ ધારે તો કરોડનો ઇજારો લઇ શકે. જામનગરના એક જ મેમણ ધારે તો સાઠ લાખની ખોટ પૂરી પાડે.

કાઠીયાવાડના એક જ રાજા રેંટીયાનો ધર્મ સમજી જાય તો તેને જ નિમિત્તે સ્વરાજના ફાળામા કરોડ રૂપીઆ આપી શકે.

પણ હું જાણું છું કે મારે એવી આશા રાખવાની નથી. રાજાઓમા કે મેમણ ભાઇઓમા એવી શ્રદ્ધા નથી આવી. આ વેળાનું ઉઘરાણું એ સર્વની શ્રદ્ધાનું માપ છે.

પોતાના દરદ સારૂ આપણે કેટલું આપીયે? હિન્દુસ્તાનનું દરદ પોતાનુ ગણનાર કેટલા હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી કે યહુદી છે? કેટલા રાજા ને રંક છે? હિન્દુસ્તાનના ભયંકર ક્ષયરોગને સારૂ સહુ કેટલું આપવા તૈયાર છે? એ કસોટી આપણી બધાની થઇ રહી છે. જૂનની ત્રીસમી સુધીમાં દરેક હિન્દવાસીએ જવાબ આપવાનો છે, દરેક કાઠીયાવાડીએ પોતાની ફરજ બજાવવાની છે.

જેઓ હિન્દુસ્તાનને ક્ષય છે એમ માનતા નથી અથવા જેઓ ચાલુ પ્રવૃત્તિના એક પણ અંશને તે ક્ષયનું નિવારણ માનતા નથી તેઓ આમાં ન જ આપે. પણ એવા અશ્રદ્ધાળુ કાઠીયાવાડીઓ મેં ઓછા જ જોયા છે. તેથી કાઠીયાવાડની આશા હું મોટી રાખું છું.

વઢવાણ અને વીરમગામના લોકોએ મને વધારે આશા આપી. ઝાલાવાડ ગરીબાઇને સારૂ ને તેના સાંકડા મનને સારૂં વગોવાયું છે. એ જ ઝાલાવાડે મને આશ્ચર્ય પમાડયું છે. એકલું ઝાલાવાડ જો રૂપીઆ ૨૫,૦૦૦થી વધારે આપી શકે તો હાલાર, સોરઠ ને ગોહિલવાડ શું આપે? ભાવનગર શું આપે? ભાવનગર તો અત્યારે કાઠીયાવાડનું મોટામાં મોટું બંદર છે. ત્યાનો વેપાર સારામાં-સારો છે. ત્યાની પ્રજા પ્રમાણમા સુખી છે. તેનો હિસ્સો ક્યાં છે?

ઝાલાવાડની બહેનોએ કંઇક નિરાશા ઉત્પન્ન કરી ખરી, બહેનોની સંખ્યા ઘણી જોઇ. પણ આખા હિન્દુસ્તાનના મારા અનુભવમાં વઢવાણની બે સભામા આવેલી બહેનોએ ઓછામા ઓછો ફાળો ભર્યો એમ મેં દુઃખપૂર્વક અનુભવ્યું. એ બહેનોએ સ્વરાજ્યનું—ધર્મરાજ્યનું નામ જ નહિ સાંભળ્યું હોય? કે એ તો હોય પુરુષવર્ગનો

હતા? તેમણે બહેનોને આ ધર્મકાર્યને સારુ જરાયે તૈયાર નહિ કરેલી? ગમે તેમ હો. કાઠીયાવાડની બહેનોની મને તો બહુ આશા છે. તેમને રેંટીયો ગમ્યો છે. સેંકડો ગરીબ બહેનો પોતાની આજીવિકા પેદા કરી રહી છે ને હિન્દમાતાની સેવા કરી રહી છે. શું ધનિક બહેનો પોતાના દાગીના અથવા પૈસા ન આપે?

કાઠીયાવાડીઓ મને ખાસ તેમનો ગણે છે. તે પ્રેમની કસોટી હવે થવાની છે. જો કાઠીયાવાડનો ખાસ પ્રેમ છતાં હું કાઠીયાવાડને સમજણુ ન પાડી શક્યો હોઉં તો હું બીજા ભારતવાસીઓને કેમ સમજાવી શકું? કાઠીયાવાડ જો મારો સન્દેશો સમજી ગયું હોય તો જરૂર કાઠીયાવાડનો ફાળો પ્રમાણમાં સૌથી મોટો હોવાની આશા રાખીશ.

તે આશા ઈશ્વર સફળ કરો.

---

૧ એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ

ભાઇ એચ પી મોદીની વિનન્તિથી ગાંધીજી ગયા અઠવાડિયામાં પારસી સેંટ્રલ એસોસીએશનને મળ્યા. એના સભ્યો તો સોથી ઉપર છે, પણ દસ પંદરથી વધારે આ વેળા હાજર ન હતા બીજાઓ તો એસોસીએશનની બહારના પારસી સજ્જનો હતા. છતાં આટલા નાનકડા મેળાવડામા થયેલી વાતચીતને મેં 'એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ' કરી ઓળખાવવા ધારી છે. શા માટે એ આગળ ઉપર સમજાવવાના પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રથમ તો એ પ્રસંગનો થોડો ખ્યાલ આપી દઉં. આરંભમાં પારસી કોમની ખાનદાની, ઉદારતા, ચારિત્રબળ અને સત્યપ્રિયતાની ગાંધીજીએ ભારે તારીફ કરી. પછી એ કોમમાંથી નીપજેલા દેશભક્તોની સાથેના પોતાના પ્રસગનાં પુણ્યસ્મરણો કહી બતાવ્યાં. સર ફિરોઝશાહની સાથેનો પ્રથમ પ્રસંગ તો ગાંધીજીની ભાષામાં શી આપી દઉં: 'હું તાજો બૅરિસ્ટર થઇને આવેલો હતો. એક વેળા રાજકોટમાં પોલિટિકલ એજંટે મારૂ અપમાન કર્યું. સર ફિરોઝશાહ ત્યાં એક કેસમા આવ્યા હતા. તેમને મેં એક મિત્રની મારફત જણાવ્યુ કે પોલિટિકલ એજંટને હું નોટિસ આપવા માગું છુ તેમણે મને કહ્યું, તું બેવકૂફ છે; એવા તો કડવા ઘુંટડા કેટલાયે પીવા પડશે. ત્યારથી તે આજ સુધી મેં તેમનો ઉપદેશ સંઘરી રાખ્યો છે કે પોતાના અંગત સ્વાર્થને માટે લડાઇ કરવા જતાં બહુ સાવચેતી રાખવી જોઇયે. અને તે શીખામણને માન આપીને સેંકડો અંગત માનઅપમાન હું સહન કરી ચુકયો છુ." આટલું કહી સંસ્કૃત નાન્દીમાં નાટકકાર જેમ નાટકનું રહસ્ય અવ્યક્ત રીતે કહી દે છે તેમ ગાંધીજીએ કહી દીધુ કે હાલની લડત અંગત સ્વાર્થની નથી કે કોઇ સલ

અપમાન સામે નથી, પણ આખા દેશની સામેના અસહ્ય અપમાન સામે છે. આગળ ચાલતાં તેમણે જણાવ્યું: 'ઉંડા અભ્યાસ પછી હું કહી ચકું છું કે હિન્દની આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિ બ્રિટિશ અમલમાં જેવી કંગાલ છે તેટલી નબળી કદી ન હતી, કોઈ જમાનામાં આવી કંગાળ ન હતી. પગથી તે માથા સુધી કોઈ બાદશાહત હિન્દુસ્તાનને દબાવી દઇ શકી હોય તો તે આ જ છે એમ મને લાગે છે.' આ બાદશાહતમાં મલસલા ચમરબંધીને પણ નમવું પડે છે અને અપમાન સહેવાં પડે છે, એવું તો મર્હુમ હિન્દના દાદા અને ગોખલે કહી ગયેલા. આ જ બાદશાહતમાં લાલા હરકિશનલાલ જેવા ડરકણ માણસને અશાન્તિ અટકાવવા જતાં કાળાપાણીની સજા થયેલી અને લાલા દુનીચંદ જેવા કદી લહેરમાં ન બોલનાર પણ એ જ સજા પામેલા; આ જ બાદશાહતમાં બહાદુર ચતુર લૉર્ડ સિંહ જેવાને સિવિલ સર્વિસ ધોળીને પી ગઇ છે, અને બિહાર સર્વિસના આજે જેટલા ફૂટાહોર છે તેટલા ક્યાંયે નથી; આ સખત લડત ચાલી રહેલી છતાં આસામમાં હજી બીજો જલિયાંવાલા બન્યાનું સાંભળીયે છીયે. જે દૂષિત પ્રધાને લઇને આ બધું થઈ રહ્યું છે તેને મિટાવવા અથવા તો સુધારવા હું મથી રહ્યો છું. પારસી કોમ જેણે કોઇ કોમનો વાદ કર્યા વિના બારે સખાવતો કરી છે, જે ૫૦ વર્ષ થયાં આગેવાની ભોગવતી આવી છે, તે તે ન છોડે એમ માગું છું. બલિદાન કરવાની શક્તિ ધરાવનારી, ચકોર, અને ગણતરી કરી કામ કરનારી તમારી કોમ હિન્દુસ્તાનનું સિંહાસન લઇ લે એમ ઇચ્છું છું.'

આટલી વાતચીત પછી 'તમારે કેવું સ્વરાજ જોઇયે છે ?' 'આપણે આસ્તે આસ્તે સ્વરાજ લઇયે તો શું ?' એવા હવે તો જૂના થઈ ગયેલા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા. એ પ્રશ્નોનો તડ અને ફડ જવાબ તો એ જ હોય કે 'જે રાજ્યમાં ઉપર કહી તેવી હેવાનિયત નહિ હોય, ઉપર કહી છે તેવી કંગાલિયત નહિ હોય તેવું સ્વરાજ આપણે જોઇયે.' પણ ગાંધીજી તો તડ અને ફડ જવાબ આપવા નહોતા ગયા. તેમને તો એક કોમને પોતાની કરવી હતી, લડતમાં પોતાનો હિસ્સો આપતી કરી દેવી હતી, એટલે તેમણે વિસ્તારથી એનો ઉત્તર વાળ્યો: 'મારે જે સ્વરાજ જોઇયે છે તે તો સહેલાઇથી મળે એમ નથી. પણ આજે હું જે માગી રહ્યો છું તે પાર્લામેંટરી સ્વરાજ. લશ્કર તથા પોલીસ ઉપરની અને નાયદા ઘડવાની સત્તા આપણા હાથમાં આવે, કમાન્ડર ઈન ચીફની પણ આપણે નીમણૂક કરી શકીયે. એક પણ સિપાઇને આપણી મરજી વિના બહાર ન મોકલાય. એટલું થાય તે જ ક્ષણે આપણી પાસે સ્વરાજ છે. આપણો પ્રધાન અંગ્રેજ હોય કે હિન્દી હોય, પણ તે આપણે જ પસંદ કરેલો હશે. અંગ્રેજ અમલદાર જે મારા ઉપર સરદારી કરવા ઇચ્છે એને હું કાઢી મુકું. ટૉમસન પંજાબમાં નાલાયક ઠર્યા તેને વાઇસરાય સાહેબે સીમલામાં ઉંચી જગ્યા આપીને ત્યાંથી ખેંચી લીધા. એવી જગ્યા લેવાને તેઓને વીનવ્યા ! આવો ન્યાય સ્વરાજમાં ન હોય.

તા. ૨૬-૬-૧૯૨૧

'પણ' સામો સવાલ ઉઠ્યો: 'આપણે સ્વરાજ માટે લાયક છીયે ખરા ? તમે જ કહો છો કે આપણે સ્વદેશી વાપરતા ન થઇયે તો સ્વરાજ ન મળે; આપણે અહિંસા પાળનારા ન હોઈયે તો સ્વરાજ ન મેળવી શકીયે; આપણે ભેંઝવાડાનો કાર્યક્રમ પાર ન ઉતારીયે તો સ્વરાજ ન મેળવી શકીયે; તો સ્વરાજ માટે આપણે આજ લાયક છીયે એમ કેમ કહેવાય ?' ગાંધીજીએ આના ઉત્તરમાં લાયકાત અને તાકાત વચ્ચેનો ભેદ એક સારો દાખલો આપી સમજાવ્યો: 'એક ભીખારી પાસેથી તમે તેનો રોટલો ઝુંટવી લો તો તે પાછો મેળવવાનો તેને અધિકાર છે ને લાયકાત પણ છે, પણ તે મેળવવાની તેનામાં તાકાત ન હોય એમ બને. તેવું જ હિન્દુસ્તાનને વિષે છે. તેનામાં સ્વરાજ લેવાની લાયકાત આજે છે, તાકાત નથી.'

વળી પાછો સવાલ ઉઠ્યો: 'આપણે કાયદા લશ્કર ઈત્યાદિનો જ્ઞાન શી રીતે મેળવશું ? આપણે તો ૧૫૦ વર્ષ સુધી મુનશીપણું જ કર્યું છે. આપણામાંથી કોઇ કેપ્ટન થયા નથી, કમાન્ડર થયા નથી.'

ગાંધીજીએ વધારે સ્પષ્ટ કર્યું, 'હું એમ માનનારો છું કે માણસજાત પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ કોઈ કાળે ખોઈ બેઠી નથી હોતી. આપણે ઇંગ્લંડની શરતે જ કામ કરીયે તો કેટલાં વર્ષો સુધી મુનશીપણું કર્યાં કરવું પડશે તેનો મને ખ્યાલ નથી આવી શકતો. મને તો મુનશીપણું ન જોઇયે. આપણે ભૂલો કરશું, પણ આપણે જ આપણી ભૂલો સુધારશું. અંગ્રેજ સત્તા ચાલી જાય ત્યારે કોઇ ચડાઇ કરવાને નવરૂ નથી. હિન્દુસ્તાન સ્વાશ્રયી બને તો તેને નૌકાસેના ન જોઇયે. ઘણી સલ્તનતો નૌકાસેના વિનાની છે.'

છેવટે એક ભાઇએ પ્રામાણિકપણે પોતાને લાગતું હતુ તે જણાવી દીધુ: 'આ લડતથી પારસી કોમને લાભ છે કે નહિ ? અમને તો લાગે છે કે સ્વરાજમાં પારસી કોમને ખમવુ પડશે. અમને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય કોઇ પણ રાજ્ય કરતાં સારૂં લાગે છે. અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું નીકળી જાય તો પારસીઓને કશો લાભ થાય એમ નથી.'

આનો ઉત્તર ગાંધીજીએ આપ્યો: 'તમે વિચારો કે આ સલ્તનતના ૧૫૦ વર્ષના અમલ પહેલા પારસીઓની શી સ્થિતિ હતી ? જો તે બૂરી હતી એમ તમને લાગે અને આજે તેમની સ્થિતિ સારી છે એમ લાગે તો તમે અસહકારમાં ન જ જોડાશો. હિન્દુમુસલમાન કોમ મોટેરાની છે એટલે હિન્દુમુસલમાન સંજ્ઞા વાપરીયે, બાકી એ ઐક્યમા બધી કોમોનું ઐક્ય આવી જાય છે. એ બેનું ઐક્ય કોઈની ઉપર ગિરજોરી કરવા માટે નથી. નહાસભામા વરસોના વરસ કોણે સ્વરાજ માગ્યું છે ? પારસીઓએ પોતાના પરાક્રમને બળે રાજ્ય ચલાવ્યું છે. જે કોમનામાં આટલી શક્તિ, આટલી કાબેલિયત છે તે કોમનું કોણ બગાડી શકે ? નાનકડી કોમનો મોટી કોમમાં હમેશાં સમાસ થઈ જાય છે અને રક્ષણ થાય છે પણ હું તમને હિંમત દેવા નથી આવ્યો. તમને એમ થાય કે હિન્દુમુસલમાન કોમના બે ઘંટીનાં પડીયાં વચ્ચે તમે દાણાની માફક પીસાઇ જશો તો તમારે હરગીજ અસહકારમા ન જોડાવું.'

આ વાતચીતની શરૂઆત તેમજ આખર એક જ ધ્વનિથી થઈ. શરૂઆતમાં શેઠ હોરમસજી આલ્તવાલા બોલેલા કે 'જ્યાં સુધી ગાંધીજી વફાદાર રહેશે ત્યાં સુધી પારસી કોમ તેમને હમેશાં આભારી રહેશે અને તેમના કામને સંપૂર્ણ ફતેહ ઇચ્છશે તેમજ તેમના કામમાં મદદ કરશે.' અન્તમાં ભાઇ રુમસીવાલાએ પણ આ જ વાત વધારે ખુલ્લી કરીને કહી: 'પારસી કોમ માને છે કે અંગ્રેજોએ તેમને આશ્રય આપ્યો છે. (ગાંધીજીના માથા ઉપર ટાંગેલી ના. બાદશાહની છબી તરફ આંગળી કરીને) જગતની સુલેહ જાળવનાર જ્યૉર્જ પાંચમા જે આપના માથા ઉપર બેઠા છે તેને જ પારસીઓ તો માનશે. વફાદારીમાં રહીને તમે જે કરશો તેમાં તન મન ધનથી અમે મદદ કરશું. જ્યૉર્જ પાંચમાની છાયા અમારા ઉપર છે ત્યાં સુધી અમને જે દુઃખ પડે, જે વિપત્તિ પડે તે ખમશું, પણ એ રાજ્યને નહિ કાઢીયે.'

આ તો મેં ગાંધીજી અને પારસી ભાઇઓની વાતચીતનો સાર આપી દીધો. એ વાતચીતમાં તો હિન્દુસ્તાનમાં આજે જે સ્થિતિ વર્તી રહી છે તેનો હુબેહુબ ચિતાર મળી રહેતો હતો એમ મને લાગે છે, અને તેમાંજ એ પ્રસંગનું મહત્ત્વ છે. પારસી કોમ જેવડી નાનકડી કોમને જે ભયો છે તે જ ભયો બીજી નાનકડી કોમ પણ રાખી રહી છે. વફાદારીના જે ઉદ્ગાર આપણે સાંભળ્યા તે જ ઉદ્ગાર કાઢનાર ધનિકવર્ગ હિન્દુ સમાજમાં, મુસલમાન સમાજમાં આજે ભર્યો પડ્યો છે; આપણે સ્વરાજ માટે લાયક નથી એવો વિચાર ધરાવનારા દરેક કોમમાં મોજુદ છે. છતાં કોઇ કોમમાંથી અસહકારીઓ નથી નીકળ્યા એવું તો છે જ નહિ. પારસી કોમમાંથી ભણ્યા અભણ્યા અનેક ભાઈઓ આ લડતમાં સરસ ભાગ ભજવી જ રહ્યા છે. 'એક ગરીબ પારસીનો સ્વરાજ ફંડ પેટે ફાળો,' 'એક ગરીબ પારસી સ્ત્રીના શેરનો ડિવિડંડ સ્વરાજ ફંડ પેટે' આવી આવી ચીઠ્ઠીઓ સાથે ગાંધીજી પાસે પારસી ભાઇઓ તરફની મદદો ચાલી જ આવે છે. જે નાસીપાસી ઉપલા સજ્જનના ઉદ્ગારમાં આપણે જોઇ તે નાસીપાસી, આ બાદશાહના પ્રતાપે, આપણામાંના ઘણાઓ હજુ સેવી રહ્યા છે.

આનો ઉપાય શો? 'આ આત્મશુદ્ધિની લડતમાં હિસ્સો લઇ જુઓ' એ જ ઉત્તર મળ્યા વિના રહેતો નથી. તવંગરવર્ગને ગાંધીજી કહે છે કે તમારા ઉદ્યોગોથી ગરીબનાં પેટ નથી ભરાતાં. ગરીબને ભૂખે મારીને તમે તાલેવાન થવાની વાત મુકી દો. એ થતાંની સાથે જ ગરીબતાલેવાનના કજીઆ બંધ થશે. આ વસ્તુ નથી સમજાતી એમ પણ નથી. 'કોઇ પણ માણસે હિન્દુસ્તાનમાં બોલ્શેવિઝમ શેકયું હોય તો તે ગાંધીએ એમ તમે મને પાંચ વર્ષ પછી કહેજો' એ ઉદ્ગારોને બધાએ તાળીઓથી વધાવી લીધા હતા. ગાંધીજીએ પારસીઓને કહ્યું તે જ બીજે ઠેકાણે પણ કહ્યું છે કે અહુર્મઝદ અને અહ્‌રિમાન, ઈશ્વર અને શયતાન એ બે વિરોધી તત્ત્વો બધા જ ધર્મોમાં છે, અને એકને છોડીને બીજાને તજો એવું દરેક ધર્મમાં ઉપદેશાયું છે. છતાં એ બીજી વફાદારી આગળ ઇશ્વરને વફાદાર રહેવાનું હંમેશ મુકનારા આપણામાં ઘણાએ છે. એક અમેરિકન પાદરીને પણ ગાંધીજીએ તો કહ્યું હતું કે

'તમે સરકારની દયાને પાત્ર રહેશો તો ઇશુના સેવક બની, સરકારના (કોઈ વેળા) ઉંચી સલાહના ઉઠાવનારા બનશો.' આ સલાહ સૌને નથી સમજાઈ એમ નથી. ગાંધીજી આ ઉદ્ગારો કાઢે છે તો તે ખપે વધાવી લેવાય છે.

સવાલ એ છે કે આપણામાંના ઘણાને આજે આપણે કેટલા પાણીમાં છીયે તેનું માપ નથી, આપણે ઘણા આપણા મન સાથે નિશ્ચય કરી શક્યા નથી. આ ઢીલચાલ શું તો બૂરી છે, તો તેને તોડવે જ છુટકો; અથવા તો તે રૂડી છે તો તેને માટે કરોડ જોઈયે જ છુટકો. આ વિધાન ચોકખું ચાંદરણા જેવું આપણને લાગી જવું જોઈયે તે હજી નથી લાગ્યું. એ નથી સમજાયું તેથી જ સર ફિરોજશાહ અને હિન્દના દાદા જેવા જેના સરદાર હતા તેવી ભડ કોમમાં પણ અંગ્રેજ સરકારના આશ્રય વિના અમે કેમ ટકી શકીશું એવી કાયરની બીક કોઇ અનુભવી રહ્યા છે. એ નથી સમજાયું એટલે જ આપણામાંના ઘણા ભડ પુરુષો હજી બધાયે માનઅપમાન સેવી વફાદારીનો ટકો ઘુંટી રહ્યા છે, કરોડો નાગાંભૂખ્યાં ટળવળે છે તોપણ 'સ્વરાજ માટે આપણે લાયક નથી,' 'સ્વરાજ મળશે તો રખેને આપણે સર્વસ્વ ખોઇ બેસીશું' એવી શંકાઓ કરી રહ્યા છે; અને પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર મુકી ભયભીત દશામાં ગાંધીજીને પૂછે છેઃ 'તમને નાગેલા પૈસા મળશે?' આ સવાલ તો ગાંધીજીને કોઇ અંગ્રેજ પૂછી શકે, આપણે પૂછવાનો ન હોય. 'મને પૈસા શી રીતે મળે? કરોડપતિ પારસીઓ, કરોડપતિ ભાટીઆઓ(?), કરોડપતિ મારવાડીઓ તો મારાથી ભાગતા ફરે છે. મારે તો હવે મારા જેવા ભંગી પાસેથી જ લેવા રહ્યા'. આ કરુણ વચનની ઉપર વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રજાનો એક ભાગ—દાનવીરો, અગાઉ ભારે બલિદાન અને સેવાથી મશહૂર થયેલી કોમો—શું બાકીના ભાગને જ સ્વરાજની લડત સોંપી જાતે હાથ જોડી બેસી રહેશે? હાલ વર્તેલી ભયભીત દશામાંથી નીકળવાની એકમાત્ર કુંચી શ્રદ્ધા છે.

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ

તા. ૩-૭-૧૯૨૧

કરોડ કર્યાં!

તિલક સ્વરાજ ફાળાના નીચેના આંકડાઓ તા ૩૦મીની સાંજ સુધીમાં ગાંધીજીને મળ્યા છે —

હિન્દુસ્તાન સમસ્ત

પ્રાન્ત	આશરે લાખ
મુંબઈ	૩૭
ગુજરાત કાઠીયાવાડ	૧૫
પંજાબ	૫
બંગાળ	૮
મદ્રાસ અને આન્ધ્ર	૮
મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાડ	૩
મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈના પગ સાથે)	૩
બિહાર	૩
સિન્ધ	૩
બ્રહ્મદેશ	૧ા
સંયુક્ત પ્રાન્ત	૧
કર્ણાટક	૧
અજમેર મેરવાડા	૧ા
ઓરિસ્સા, આસામ	૪૦૧

મુંબઈની વિગત:—

	આશરે લાખ
માંડવી	૫
કોલાબા	૩
શેર બજાર	૩
ઝવેરી બજાર	૩
ગોદરેજ	૩
પોદ્દાર	૨
દાણી	૫
સુસર મોમાની	૧
કોટ	૧-૪૬ હજાર
કાપડ માર્કીટ	૨
સુરજમલ	૬૦ હજાર
પારસી	૩૫ હજાર
મારવાડી કાપડ મંડળ	૨૩ હજાર
સ્ત્રીઓ	૩૦ હજાર
પરચુરણ	૫ લાખ

ગુજરાતની વિગત —

૫,૧૧,૮૦૦ પ્રાન્તિક સમિતિને સા;

૨,૮૫,૦૦૦ ગુ૦ના બીજા મથકામાં,

૧,૫૧,૦૦૦ જુદા જુદા ગૃહસ્થો તરફથી કબૂલાયેલા;

૭,૦૦,૦૦૦ 'અસહકારની પ્રવૃત્તિ અને સ્થાનિક ઉપયોગ માટે અગાઉ મળેલી રકમોમાંથી આ ફાળામાં ભેગવવામાં આવેલા,

૩ થી ૪ લાખ અમદાવાદની આપવા કહેલા

રેંટીયા— ગુજરાતમાં ગણાયેલા ૧૦૪૩૮૮;

સભાસદો:-આશરે બે લાખ,

ચોકખા ગણાયેલા ૧૪૨૦૦૦

ગાંધીજીનો સન્દેશો

[મુંબઇથી મોકલેલો તાર]

જૂનની આખરે હિન્દુસ્તાન લોકમાન્યના સ્મરણ અને સ્વરાજસ્થાપનાને સારુ આશરે એંશી લાખ જેવડી રકમ ઉભી કરી શક્યું છે. મને ઉમેદ છે કે બાકીના વીસ લાખ પ્રજા વગરઢીલે પૂરા કરી લેશે. બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ જો કે અક્ષરશઃ પાર ઉતર્યો ન કહી શકાય, તોપણ પ્રજાએ મહાસભાની માગણીનો આ સુન્દર જવાબ વાળ્યો કહેવાય. મુંબઇએ તેની આગલી બધી સખાવતોને આજની ઉદારતાથી ઢાંકી દીધી છે. તેણે અને બીજા પ્રાન્તોએ મળીને હવે બાકીની રકમ સત્વર પૂરી કરી લેવી જોઇએ પણ હવે સૌથી એકાગ્ર પ્રયત્નો તો પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર અને એક નમાના કરોડ સભાસદો નોંધવાનું કાર્ય પૂરૂં કરી આપવા તરફ વાળવા જોઇએ.

ઉપલો તાર મળ્યા પછી પાછળ તરતોતરત બીજો નીચે મુજબનો મળ્યો છેઃ

" દેશબન્ધુ ચિત્તરંજન દાસ તારથી ખબર આપે છે કે તિલક સ્વરાજ ફાળામા બંગાળનો ફાળો ૨૫ લાખનો પડ્યો છે. આમ હિન્દુસ્તાનને પોતાની પ્રતિજ્ઞાના કરોડ પૂરા કર્યા છે'

—ગાંધી "

---

§ આપણી ત્રૂટીઓ

મદ્રાસથી ' જૉનબુલ ' ની સહીથી એક અંગ્રેજે મને નીચેની નિખાલસ અને વિચારવાજોગ ટીકાનો એક કાગળ લખી મોકલ્યો છે :

" આપની કારકીર્દી અને આપની પ્રવૃત્તિની કદરના અને તેની સાથે સાથે થોડાક ખુલાસાના બે શબ્દ આપની ઉપર મોકલવાની એક અંગ્રેજને આપ રજા આપશો.

'યંગ ઇન્ડિયા' પત્રમાં ના. વાઇસરાયના ભાષણ ઉપર આપે કરેલી ટીકા વાંચીને હું આ લખવા પ્રેરાયો છુ, મને લાગે છે કે નિખાલસ સત્ય જોવાની અને તે કહેવાની સર્વોપરી શક્તિ અત્યારના બીજા કોઇ પણ ઇંગ્રાજ રાજ્યાધિકારીઓના કરતાં આપનામાં વધારે છે. હિન્દુસ્તાનની બધી આપદાનું મૂળ આપને એ વાતમાં જડ્યું છે કે હરકોઇ યૂરોપીઅન આ દેશમા હરકોઇ હિન્દુસ્તાનીને પોતાથી નીચો ગણે છે અને તેના પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે. મને પોતાને પણ આપની પેઠે જ લાગે છે. પણ હું આપને જે વસ્તુ તરફ દોરવા માગું છુ તે એ છે કે (૧) આ સ્થિતિ છે તેમાં દોષ કોનો છે ? અને (૨) આનો ઈલાજ શું ?

તા. ૩-૭-૧૯૨૨

" હિન્દુસ્તાનમાં વસનારો અંગ્રેજ આમવર્ગના હિન્દીઓને પોતાના દેશવાસીઓને મુકાબલે નીચા, અને હલકા ન કેમ ગણે? નોકર તરીકે શું કે કામદાર તરીકે શું, દરેકોઈ સ્થિતિમાં પણ હિન્દી મનુષ્ય અંગ્રેજના કરતાં ઉતરતો છે એવો જ બધે અનુભવ થાય છે. નોકર કે 'મજૂર' તરીકે એ અંગ્રેજને મુકાબલે ઉતરતો છે. એનામાં સારાનરસાનો વિચાર ઓછો અને રજા ભોગવવાની ઇચ્છા વધારે છે. એના ઉપર સતત દેખરેખ કરવાની જરૂર રહે છે. શેઠ કે મજૂરમાલીક તરીકે પણ એ અંગ્રેજને મુકાબલે ઉતરતો છે. ન્યાયવૃત્તિમાં તેમ ઉદારતામાં બન્નેમાં એ અંગ્રેજને મુકાબલે ફીકો પડે છે. પશુ તરીકે પણ એ અંગ્રેજને મુકાબલે હાર ખાય છે; જોતજોતામાં એ રોગોનો ભોગ થઇ પડે છે. (ઉંચ વર્ણનો હોય તો) મોટે ભાગે કંઈ પણ મહેનતનું કામ કરવા અશક્તિમાં કરે છે અને ઘણું ખરું જે ઉમ્મરે એ ભરજુવાનીમાં દેખાવો જોઇયે તે ઉમ્મરે એ થાકેલો હારેલો ડોસો દેખાવા લાગે છે. એનાં છોકરાં માખીઓ મરે એમ મરે છે. અહીંઆં મદ્રાસમાં પાંચ વરસથી ઓછી ઉમ્મરની અંદર મરતાં બાળકોનું પ્રમાણ જન્મની સંખ્યાથી અરધું છે!

નાગરિક કે શહેરી તરીકે પણ અંગ્રેજને મુકાબલે એ ઉતરતો છે. રુશ્વત આપવા જેવી બાબતમાં પોતાને આગ્રહ કરનારનો એ જવલ્લે જ વિરોધ કરે છે. એ પોતાના દયાધર્મની અને જીવદયાની બડાશ હાંકે છે, પણ એના પોતાના ઘરની ગાય કે ઢોરઢાંખર ઝીણી ભૂખ વેઠીવેઠીને મરે છે એવું એને કશું સ્નાનસૂતક પહોંચતું નથી. બળદ અને ઘોડા ઉપર તો આ દેશમાં જે નિર્દયતા ગુજરે છે તેટલી દુનિયાના પડ ઉપર બીજા કોઇ દેશમાં નહિ ગુજરતી હોય. ગૃહસ્થાશ્રમની પવિત્રતા અખંડ રાખવાની ખાતર એણે એક બાજુએથી બાળલગ્ન અને બીજી તરફથી વિધવાના આમરણ વૈધવ્યના વિધિ ઉભા કર્યાં, છતાં આજે હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્લંડના કરતાં પણ ગુપ્તેન્દ્રિનાં દરદોનું પ્રમાણ અધિક છે. અને એ જ આ ધર્મપ્રધાન દેશમાં ધર્મને નામે નાની બાળાઓને દેવમન્દિરોની મુરલીઓ બનાવીને વેશ્યાના ધંધામાં નાંખવામાં આવે છે!

હવે બીજી બાજુએ નજર કરો. હજુ ગઇ કાલ સુધી જે શત્રુના મુલકો કહેવાતા તેમાં આજે જે અનેક અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો કેવળ ભૂતદયાનાં કામો પાછળ પોતાનાં જીવન અર્પી રહ્યા છે તેવી ભક્તિપૂર્વક હિન્દુસ્તાન બહારના કોઇ પણ દયાના કાર્યમાં જીવન અર્પતા હિન્દીઓના કેટલા દાખલા હિન્દુસ્તાન ટાંકી શકશે? અને હિન્દુસ્તાને આજે સંપૂર્ણ સ્વરાજ વેર કર્યું હોય અને તેના ઉપર કશું સંકટ આવી પડે તો દર સાડાચાર કરોડની વસ્તીમાંથી અગ્યાર કરોડ હિન્દીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક ખાંધે બંદૂક નાખીને લશ્કરમાં જઇ ઉભા રહેનારા નીકળશે ખરા?

આટલી ત્રીસ બત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી હિન્દુસ્તાને મહાન પુરુષ પણ કેટલા પેદા કર્યા? એક, બે ને ત્રણ! ટાગોર, બોઝ, ગાંધી. આધબધ, કેટલો અનર્ગળ પાકો હવે ઇંગ્લંડે એક ક્વીનવિક્ટોરિયાના વખતમાં જ કેટલા મહાન પુરુષો પેદા કર્યા તે ગણી જુઓ. ઇંગ્લંડની વસ્તી તે વખતે તમારા આજના મહેસુર રાજ્યથી મોટી નહોતી.

પ્રકૃતિ લડાયક નથી. હિન્દુસ્તાનનો આત્મા માણસે ભલે ભૂલ કરી હશે તોપણ તેની સજા માટે માણસ જેવી જાતનો જાન લેવા નીકળી પોતાના લાખો પુત્રોને ખાઇઓ અને છાવણીઓમાં મોકલવામાં ગૌરવ માનવાનો ઇનકાર કરશે. મારા અભિપ્રાય મુજબ આખી હિન્દી જાતિ—તેની મુસલમાન વસ્તી સમેત—બીજાનું લોહી લેવા કરતા જાતે દુઃખ સહી લેવાને માટે જ વધુ લાયક-સરજાયેલી છે. અને એ માન્યતાને લઇને મેં એની અનેક આપદાઓના એકમાત્ર અકસીર ઇલાજ તરીકે 'અસહકાર' રૂપી માત્રા સૂચવવાની હિમ્મત કરી છે. આ ઇલાજને હિન્દુસ્તાન ઉપાડી લેશે કે નહિ એ જોવું રહ્યું છે. જો હિન્દુસ્તાન કેવળ ફાંનો લેવાનો હેતુ અન્તરમા ધરીને એને ઉચકશે તો એ હારશે. જો આત્મશુદ્ધિ અને આત્મયજ્ઞની સાધના તરીકે એને સ્વીકારશે (અને મારી શ્રદ્ધા તો એવી જ છે કે એ જ સ્વરૂપે હિન્દની પ્રજા અત્યારે અસહકારની પ્રવૃત્તિને ઓળખી રહી છે) તો એનો વિજય ચોક્કસ છે. આમા હિન્દુસ્તાનને નપુંસક કે નામર્દ ગણી કાઢવાનો અવકાશ આપવાપણું નથી. જાટ અને મરાઠાઓ, મુસલમાનો, શીખો અને ગુરખાઓની સિપાઇગીરી અને અંગત બહાદુરીથી દુનિયા આજે અજાણ્યુ નથી. મારો મુદ્દો માત્ર એટલો જ છે કે લડવાનો અને સામાની જાન લેવાનો ખુની જુસ્સો હિન્દુસ્તાનના હાડમાં નથી, અને દુનિયાના વિકાસમાં એને કોઇ ખાસ ઉચ્ચતર ભાગ ભજવવાનું નિર્માયું હોય એ કારણે પણ આમ હોય. એ નિર્માણ શું છે તેની તો કાળે કરીને જ ખબર પડે.

પણ આ બધી ચર્ચાને 'જૉન બુલ' વકીલાતી દલીલ કહી શકે છે. હું તો એટલું જ કહું કે આપણે પોતે તો 'જૉન બુલ'ની ટીકા જેવી સર્વ ચર્ચાને મિત્રભાવે આપેલી ચેતવણીરૂપ સમજવી અને આપણા જાતીય જીવનમાં રહેલા એકેએક સડાને ધોઇ કાઢવા હરેક પુરુષાર્થ વગરવિલંબે આદરી દેવો. 'જૉન બુલ'નું કહેવું મને સર્વથા માન્ય છે કે પોતાના પુરુષાર્થને બળે સામા પાસેથી આદર કમાવો એ એવો આદર ન પામ્યાની ફરીઆદ કરવા કરતાં બહેતર છે. અને બસ એ જ કારણે હિન્દુસ્તાને અસહકાર આરંભ્યો છે. 'જૉન બુલ'ને અસહકાર શબ્દ નથી ગમતો. મને એના કરતા વધુ બહેતર શબ્દ આ જ વસ્તુને સૂચવનારો મળી આવે તો આજે જ હું એ શબ્દનો ત્યાગ કરૂં. અત્યારે તો એ જ શબ્દથી આ પ્રવૃત્તિનો ભાવ વધારેમાં વધારે સૂચવી શકાય છે. અમે અમારી અધોગતિમાં પેટ ભરીને સહકાર કરી ચુક્યા. હવે વધારે વખત તેમ કરવાનો ઇનકાર કરવો એ જ અમારો ધર્મ થઇ પડ્યો છે. એમાં દોષ અમારો કે તમારો એ વાતનો નિર્ણય કરવા રોકાવાની

પણ અગત્ય નથી રહેતી. વસ્તુસ્થિતિ તો 'જૉન બુલ' પોતે કબૂલ કરે છે તેમ મોજુદ છે જ, કે સામાન્ય અંગ્રેજની આંખમા સામાન્ય હિન્દીને માટે આદર કે અભી નથી. આ સ્થિતિમા જ્યાં સુધી તેઓ તેમજ અમે એકબીજાને સમોવડીઆ માનતા થઇયે ત્યાં સુધી અમારે તેમનો સહકાર છોડી મ્હોં ફેરવીને અળગા જ ઉભા રહેવું રહ્યું.

પણ 'જૉન બુલ'ની દલીલને બીજી પણ બાજુ છે. એના આખા પત્રમાંના આદર અને કદરના વાતાવરણ વચ્ચે પણ એની પ્રકૃતિમાં ભીતર ઘર કરી બેઠેલી જાતીય સૂગ અને નફરતની લાગણી ક્યાંક ક્યાક ઉઘાડી પડ્યા વિના રહેતી નથી. તેણે હિન્દીઓમાં વર્ણવેલી બધી ખામીઓ કબૂલ કરી લઇયે તોપણ હિન્દીઓમાં એ ખામીઓ છે તેટલા સારૂ તેમના પ્રત્યે ઘૃણા અને સૂગની દૃષ્ટિએ જોવાનું વાજબીપણું કઇ રીતે પૂરવાર થાય છે? અને સમાનતાનો સિદ્ધાન્ત પણ સામાના ગુણદોષ જોખી જોયા વગર જ એકબીજા પ્રત્યે માનની નજરે જોવાની જરૂર નથી કહેતો શું? અનેક હિન્દુઓ અન્ત્યજોની બાબતમા જે ભૂલ કરે છે તે જ ભૂલ શું આ બાબતમાં 'જૉન બુલ' પોતે કરતો નથી? જો અસ્પૃશ્યતાની વૃત્તિને હું 'શેતાની' કહેવામા ખોટું નથી કરતો તો અંગ્રેજોમાના આ જાતીય શ્રેષ્ઠતાના પન્થને પણ હું તે જ વિશેષણ લગાડું તેમાં ક્યા અન્યાય થયો? હિન્દીઓ જોડે વર્તે છે તે જ ઢબે અંગ્રેજો તેમના પોતાના નીચલા વર્ગના જાનભાઇઓ જોડે વર્તે છે શું? હિન્દુઓ અન્ત્યજોને જેમ સદાને માટે પોતાના ગુલામ માને છે તે જ પ્રમાણે શું અંગ્રેજો પોતાને હમેશા હુકમ કરવાને અને હિન્દીઓને તે હુકમો ઉઠાવવાને સરજાયેલા નથી માનતા? મારો આખો આત્મા જ આ ચાલુ રાજ્યતન્ત્રની સામે એ એક વાત ઉપર ઉકળી ઉઠ્યો છે; કારણકે હું માનું છુ કે આ દેશમા વસતા અંગ્રેજો જાતીય શ્રેષ્ઠતાના આ ધતીંગને જ્યા સુધી સદાને માટે નહિ દફનાવી શકે ત્યા સુધી અંગ્રેજી સંબન્ધ હેઠળ હિન્દુસ્તાનને માટે ખરી સ્વતન્ત્રતાના બધા મનોરથ વ્યર્થ છે. અંગ્રેજોની આ તુમાખી વચ્ચે મહાનમાં મહાન હિન્દીઓને પણ ઠીંગણા બન્યા રહેવું પડ્યું છે, અને તેથી શુભ ઇરાદા વાળા કોઇ છૂટાછવાયા અંગ્રેજ હાકેમના અમલ હેઠળ પણ આપણે આપણી પોતાની શક્તિઓનો યોગ્ય આક કાઢવાને અસમર્થ રહ્યા છીયે, તે એટલી હદ સુધી કે આપણે એમ જ માનતા થઇ ગયા કે જાણે અંગ્રેજોના હાથ નીચે લાબાં કાળ સુધી તાલીમ લીધા વગર આપણાથી કંઇ થઇ જ શકે નહિ! આ શુદ્ધ ભ્રમણા ઉપલી વસ્તુસ્થિતિમાથી જ જન્મી છે. હું તો ઉલટું એમ માનું છું કે

આપણે આજે જ આપણા દેશનો કારોબાર સંભાળી લેવાને સંપૂર્ણ લાયક છીયે અને તેથી એવા સંપૂર્ણ સ્વરાજની બધી સત્તાઓનો જેમાં સમાવેશ ન થતો હોય એવા કોઇ પણ રાજકારોબારી 'સુધારાનો અમલ કરવામાં ચાલુ સરકાર જોડે સહકાર' કરવાનો આપણે દૃઢતાપૂર્વક ઇનકાર જ કર્યે જવું રહ્યું. સ્વરાજમાં કદાચ આજના રાજ્યતન્ત્રમાં થાય છે તેના કરતાં આપણે હાથે વધારે ભૂલો થશે; પણ એવી ભૂલોમાંથી સુદ્ધા આપણે શીખી શકીશું, એવી ભૂલો કરવાના હકથી બળાત્કારપૂર્વક અટકાવી રાખ્યાથી નહિ.

વૈષ્ણવો પ્રત્યે—

તમારામાના ઘણા મારાં સગાં છે, ઘણા જ્ઞાતિભાઈ છે, કેટલાક બાળસ્નેહી છે. મારી ઉપર ઘણા કાગળો આવે છે. તેમાના કોઇ મારા અન્ત્યજ સંબન્ધી વિચારોને સારૂ મને ધન્યવાદ આપે છે, ઘણા તો તેને મારી ભૂલ માની વિનયપૂર્વક સમજાવે છે, કોઇ વળી રોષે ભરાઇ ગાળો ભાંડે છે, ને કોઇ કોઇ તો મને ધમકીઓ પણ આપે છે.

આ બધાને હું મારી પર રહેલા તેમના પ્રેમની નિશાની ગણું છું. અન્ત્યજને વિષે મારા જેવા વિચારો તો ઘણાયે ધરાવે છે; તેમને ઘણાયે અડે છે. પણ મારી ઉપર કેટલાકને રોષ આવે છે તેનું કારણ તો હું એ સમજું છું કે મને તેઓ બીજી રીતે મર્યાદાધર્મ પાળનારો ને સારો માને છે. અન્ત્યજ વિષેના મારા વિચારો રૂપી તેઓએ માનેલી ભૂલ તેઓ સાખી નથી શકતા. તેઓ માને છે કે મારા આ વિચારો સ્વરાજ્ય પ્રત્યેની આપણી ગતિને પણ રોકે છે. કોઇ તો એમ પણ માને છે કે મેં હાથે કરીને આપત્તિ વહોરી લઇને મારી હકથી સ્વરાજના નાવને તોફાનમાં નાખ્યુ છે.

ત્યારે મારી નમ્ર માન્યતા એવી છે કે અન્ત્યજો પ્રત્યેનો મારો ભાવ મારા વૈષ્ણવધર્મને દીપાવે છે; તેમાં મારી શુદ્ધ દયા રહેલી છે; તેમા મારી મર્યાદાની શુદ્ધતા સિદ્ધ થાય છે.

કેટલાક વૈષ્ણવો માને છે કે હું તો વર્ણાશ્રમધર્મનો લોપ કરી રહ્યા છું. મારી તો માન્યતા છે કે વર્ણાશ્રમધર્મને હું મલિનતામાંથી ઉગારી લઇ તેનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી રહ્યો છું. હું કાંઇ પાણી, રોટી કે બેટીવ્યવહારની હિમાયત નથી કરી

રહ્યો. હું તો કહું છું કે કોઇ પણ મનુષ્યને અડતાં આપણે પાપ કરીયે છીયે એ ભાવનામાં જ પાપ રહેલું છે.

રજસ્વળાનો દાખલો આપી અન્ત્યજની અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરવામાં આવે છે તેને મારી મતિ તો અજ્ઞાન માને છે. રજસ્વળામા રહેલી બ્હેનને અડી જઇયે તો તેને આપણે પાપ નથી માનતા. પણ આપણે તેને અડી જઇયે તો શારીરિક શૌચના નિયમનો ભંગ થયો જાણી આપણે ન્હાઈ નાખી સ્વચ્છ થઇ લઇયે છીયે. જે અન્ત્યજ ભાઈએ મેલું કાર્ય કર્યું હોય તેનો તે ન ન્હાય અથવા બીજી રીતે સ્વચ્છ ન થાય ત્યાં લગી સ્પર્શ ન કરવો અથવા આપણાથી થઇ ગયો તો આપણે ન્હાઈ લેવું એ હું સમજી શકું છું. પણ અન્ત્યજ કુળમાં જન્મેલાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એ ધર્મ હોય એમ મારો આત્મા સ્વીકારી જ નથી શકતો.

વૈષ્ણવધર્મનું મૂળ દયા છે. અન્ત્યજો પ્રત્યેની આપણી વર્તણુકમાં હું તો દયાનો છાંટો સરખોયે નથી જોતો. અન્ત્યજોને ગાળ વિના તો આપણામાંના ઘણા બોલાવતા જ નથી. ભૂલેચૂકે તે આપણા ડબ્બામા બેસે તો તેની ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસે છે. તેને આપણે જાનવરને આપીયે છીયે તેમ એંઠું અનાજ આપીયે છીયે, તેને તાવ આવે, સરપ કરડે, તો આપણા વૈદ કે દાક્તર તેની દવા કરવા નહિ જાય. જો જાય તો આપણું ચાલે ત્યા સુધી તેને આપણે અટકાવીયે છીયે ! અન્ત્યજને રહેવાને ખરાબમા ખરાબ લત્તા, તેને સારૂ ન દીવાની, ન રસ્તાની સગવડ. તેને સારૂ કૂવા ન હોય. જાહેર કૂવા, ધર્મશાળા, વિદ્યાલયોનો તેમને ઉપયોગ ન મળે. તેમની પાસેથી કઠિનમાં કઠિન સેવા લઈ આપણે તેને ઓછામાં ઓછો પગાર આપીયે છીયે. તેને તો ઉંચે આભ ને નીચે ધરતી છે. આ કંઇ વૈષ્ણવ-ધર્મની નિશાની છે ? આને દયાધર્મ કહેવો કે ક્રૂરતાધર્મ કહેવો ? અંગ્રેજ સરકાર, જેની સાથે તમે પણ અસહકાર માંડયો છે તે આપણો આટલો દરજ્જે તિરસ્કાર નથી કરતી. આપણે તો આપણી અન્ત્યજો પ્રત્યેની ડાયરશાહીને ધર્મ માનીને પોષીયે છીયે !

હું તો માનું છું કે આપણે વાવ્યું તેવું લણીયે છીયે. આપણે અન્ત્યજોનો તિરસ્કાર કરી જગતના તિરસ્કારને પાત્ર બન્યા છીયે.

અસ્પૃશ્યતાને બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકતી નથી. તે સત્યનો, અહિંસાનો વિરોધી ધર્મ છે તેથી ધર્મ જ નથી. આપણે ઉંચા ને બીજા નીચા એ વિચાર જ નીચ છે. જે બ્રાહ્મણમાં શુદ્રનો—સેવાનો—ગુણ નથી એ કંઇ બ્રાહ્મણ નથી. બ્રાહ્મણ તો એ

કે જેનામાં ક્ષત્રિમના, વૈશ્યના ને શૂદ્રના બધા ગુણો છે ને તે ઉપરાંત જ્ઞાન છે. શૂદ્ર કંઈ જ્ઞાનથી કેવળ વિમુખ નથી. તેનામાં સેવા પ્રધાન છે. વર્ણાશ્રમધર્મમાં ઉંચનીચની ભાવનાને અવકાશ નથી. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં તો ભંગીઓ, ચાંડાલ ઈત્યાદિ તરી ગયા છે. જે ધર્મ જગતમાત્રને વિષ્ણુસમ જાણે છે તે અન્ત્યજને વિષ્ણુથી રહિત કેમ માને?

પણ તમારી પાસે હું શાસ્ત્રાર્થ મુકવા નથી ઇચ્છતો. હું વિદ્વાન હોવાનો દાવો નથી કરતો. શાસ્ત્રાર્થમા મને બધા શાસ્ત્રી ભલે હરાવે. મને વિશ્વાસ છે કે દયાધર્મનો મને ઠીક અનુભવ છે. અન્ત્યજના તિરસ્કારને દયાધર્મમાં અવકાશ ન જ હોય.

વળી અન્ત્યજ કોને કહેશો? વણકર અન્ત્યજ? ચામડાના લખપતિ વેપારી છે તે અન્ત્યજ? કે કાંચન બધું સ્વચ્છ કરે છે તે? જેણે ચમારનો ધંધો છોડ્યો છે, જે ભંગી મોટર હાંકે છે, મીલમાં કામ કરે છે, હમેશા ન્હાયધુએ છે તે પણ અસ્પૃશ્ય?

પણ હું દલીલ શાને કરૂં? જેને અસ્પૃશ્ય માનો તેને અડવામાં પાપ માનો ત્યાં લગી ન્હાવું હોય તો ન્હાઓ, પણ મારી અરજ તો એ છે કે જેમ રજસ્વળામા આવેલી માતાનો તમે તિરસ્કાર નથી કરતા પણ તેની સેવા કરો છો તેમ અન્ત્યજનો પણ તિરસ્કાર ન કરતા તેમની સેવા કરો. તેમને સારૂ કૂવા ખોદાવો, તેમને સારૂ નિશાળો બંધાવો, તેમને દવા આપો, તેમને સારૂ વૈદ મોકલો, તેમના દુઃખમાં ભાગ લઈ તેમની આંતરડીની દુવા લો. તેમને સારી જગ્યામાં રાખો, તેમને સારો પગાર આપો, તેમને માન આપી, બોધ કરી, તેમને નાના ભાઈ સમજી, તેમની પાસે મદ્યપાન, ગોમાસાહાર ઈત્યાદિ છોડાવો. જેઓ છોડે તેમને ઉત્તેજન આપો. એમ કરતા તમે જોઈ શકશો કે આભડછેટ અદકેરૂં અંગ છે. તમારામાંના કેટલાકે તિલક સ્વરાજ ફાળામા મારા અન્ત્યજને લગતા વિચારોને કારણે પૈસા ભર્યા જ નથી. હું તો તમને વીનવું છું કે તમે અસ્પૃશ્યતાને ન છોડો તોપણ તેમને સુધારવાના કામને સારૂ તો પૈસાની મદદ આપી જ શકો છો. કેટલાક વૈષ્ણવોએ તો પોતે આપેલા પૈસા ખાસ એ જ કામને સારૂ આંકચા છે. વળી મારા અન્ત્યજ વિષેના વિચાર તમને પસંદ ન હોય તોપણ તમે સ્વદેશી ચળવળને સારૂ, દુષ્કાળને સારૂ, વિદ્યાલયોને સારૂ તો દ્રવ્ય આપી જ શકો છો. પણ મારી માન્યતા તો એવી જ છે કે તમે અન્ત્યજોની ઉન્નતિ થાય એ વાતનો વિરોધ તો ન જ કરો. તેથી તમારા એવા દયાધર્મની નિશાની દાખલ હું તો તમને અન્ત્યજોની ઉન્નતિનાં કાર્યોને સારૂ આંકીને જ દ્રવ્ય આપવા વીનવું છું.

મારી નોંધ

ઘડો કે ગાગર

આ નોંધ હું આપણી પરીક્ષાને આગલે દહાડે લખી રહ્યો છું. કુંભારની ભાષામાં અત્યારે તો ચાક ઉપર પીંડો છે. તેમાંથી શુદ્ધ સંપૂર્ણ ઘડો ઉતરશે કે નાનકડી ગાગર એ તો કામદારો જાણે કે ઇશ્વર જાણે. જેવી દાનત તેવી બરકત હોય છે. ઉપરાવનારાઓની દાનત સારી હશે તો બરકત જ હશે. ગુજરાતમાંથી દસ લાખ રૂપીયાને વિષે તો હવે સંશય રહ્યો જ નથી. આશા તો દસની ઉપર જવાની બંધાય છે. એમાં નવાઇ પણ શી હોય ? આપણી પાસે પ્રમાણમાં દોલત પુષ્કળ છે. ગુજરાતની ભીખો જ આપણી આશા પૂરી પાડી શકે છે. ગુજરાતની બહાર વેપાર કરનારા સાહસિક વેપારીઓ આપી શકે. રાજાઓ ભય છોડે તો આપી શકે. આપણે તો આજ લગી આવાં કામોમાં પ્રજા તરીકે હાથ નાખ્યો નથી, આપણી શક્તિ અજમાવી નથી; એથી આપણે ડરતા ડરતાં આંક ઓછો માંડયો. ડર છોડશું તેમ આગળ વધશું.

પણ આપણને તો સભાસદો ત્રણ લાખ જોઇયે, ને એક લાખ રેંટીયા જોઇયે. આટલું આપણે કર્યું છે કે નહિ તેની ઉપર આપણા ભવિષ્યનો આધાર રહ્યો છે. ઇશ્વર ગુજરાતની ને હિન્દુસ્તાનની લાજ રાખો.

આપણી જવાબદારી

પણ જેમ આપણી પાસે પૈસા વધે, સભાસદ વધે, રેંટીયા વધે તેમ આપણી જવાબદારી પણ વધે. પૈસા મળ્યે આપણે નસીબદાર ન ગણાઇયે; પૈસા વાપરતા પણ આપણને આવડવું જોઇયે, પૈસાનો હિસાબ રાખતાં આવડવું જોઇયે. આપણને તે પૈસાનો ઉપયોગ પણ જોઇયે. પૈસા વ્યાજે મુકવા નથી લીધા, પણ આજની જરૂરને સારૂ લીધા છે. આપણે તે પૈસામાંથી પ્રજાજીવનને આગળ વધારવાનું છે આપણે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાનો છે. આપણે રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાની છે. આપણે અન્ત્યજોની દયામણી સ્થિતિ સુધારવાની છે. આપણે દુષ્કાળની પીડા ભાંગવી છે. આપણે દારૂ પીનાર પાસેથી દારૂ છોડાવવો છે. એ બધાં કામોમાં આપણો બધો પૈસો જોઇશે. તેને સારૂ આપણી પાસે પ્રામાણિક કામદારો જોઇયે. આપણો હિસાબ ચોકખો હોવો જોઇયે. એક બાળકને પણ તે જોવાનો હક હોવો જોઇયે. આપણને મળેલા પૈસાના શુદ્ધ વહીવટ ઉપર આપણે ભવિષ્યની મદદની આશા રાખી શકીયે. આમાં આપણી પાસે નિર્દોષ બહેનોના અમૂલ્ય દાનોના આવ્યા છે. કેટલીક બાળાઓએ પોતાને વ્હાલાં એવા બધા આભૂષણો આપી દીધાં છે. કેટલીકનાં નામ હું જાણું છું, પણ હું આપવા નથી ઇચ્છતો. તેમણે નામની દરકાર નથી રાખી. સ્ત્રીઓનું દ્રવ્ય તેમનાં નામ જાહેર કરીને આપવું મને ગમતું જ નથી.

તેમાં હું એટલી બધી પવિત્રતાનું આરોપણ કરૂં છું કે તેમનાં નામ આપવાં મને પાપ જેવું લાગે છે. તેમણે તે દાગીના કેવળ ધર્માર્થે આપ્યા છે. એક વિધવા બહેને પોતાની પાસેનાં રહેલાં મોતીમાણેકના બધા દાગીના આપ્યા છે. તે લેતાં મારૂં હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ દાગીનાના આપણે અધિકારી છીએ? વિધવા પોતાના દાગીના આપવા ઇચ્છતી જ નથી; તેને તે સંઘરે છે. આ બહેનને મેં સાવધાન કર્યાં. મેં કહ્યું કે જો તે સંકોચ કે શરમથી તેમણે આપ્યાં હોય તો પાછાં લઇ લે. એ શાને લે? નિશ્ચય કરી જ રાખ્યો હતો. આમ મળેલાં નાણાંનો આપણે ગફલતથી, ઓછી આવડતથી કે અપ્રામાણિકતાથી દુરૂપયોગ કરીએ તો! આપણને સ્વરાજ તો ન જ મળે, પણ આપણે નરકના અધિકારી બનીએ. આ બહેનોનું પુણ્ય, તેમની શ્રદ્ધા આપણને નભાવી લેશે, આપણી લાજ રાખશે, આપણા મનોરથો પૂરા પાડશે.

પારસી સખાવત

પારસીઓ લડતમાં નથી જોડાતા એવું જ્યારે જ્યારે મેં સાંભળ્યું છે ત્યારે ત્યારે મને હસવું જ આવ્યું છે. બધા મળી હિન્દુસ્તાનમાં એક લાખ પારસી છે. સંખ્યાનો જ હિસાબ કરતાં એઓમાંથી રૂ. ૮૧૨૦, તેટલા જ સભાસદ અને ૮૨૮ રેંટીયા મળી આવે તો તેમનો ફાળો પૂરો મળ્યો કહેવાય. પણ રૂ. ૪૧૨૦ તો તેમણે પરચુરણીઆમાંથી જ આપ્યા છે. પારસી ભાઇઓએ નનામા રૂપીયા મોકલ્યા છે તેમાંથી જ એટલા મળ્યા હશે. પારસી રૂસ્તમજીએ રૂ. ૫૨૦૦૦ મોકલ્યા તે પણ હું તેમાં જ ગણું છું. તેઓએ બધા મળી ૪૧૨૦ સભાસદ પણ આપ્યા હશે એમ માનું છું. કેટલાક પારસી સ્વયંસેવકો મહાસભાના સભાસદો નોંધવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેઓ મુંબઇમાં સરસ કામ કરી રહ્યા છે. પારસી વકીલે વકીલાત પણ છોડી છે. એક ગૃહસ્થે પોતાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ કોમને આપવા ધાર્યું છે. રેંટીયા અવશ્ય થોડા ચાલે છે, છતાં પારસી બહેનો તેમજ કેટલાક ભાઇઓએ તે પણ લીધા છે. તેઓ દારૂના પીઠાંની ચોકી પણ કરે છે. એટલે કોઈ રીતે તેઓએ ઓછું કર્યું છે એમ કેમ કહેવાય? તેમનાં બધાં છાપાં કંઇ ચળવળની વિરૂદ્ધ નથી. 'સાંજ વર્તમાન'ની સેવા પ્રસિદ્ધ છે. ભાઈ ભરૂચાની મહેનતથી કોણ વાકેફગાર નથી? પારસી બહેનો કેટલીક જે કામ કરી રહેલ છે તેનાં સ્મરણ તો વળી બીજે પ્રસંગે આપીશ, પણ એક નામ તો આપે જ છૂટકો છે. હિન્દના દાદાની પૌત્રી તનતોડ કામ કરી રહી છે. તેણે તો સર્વાંશે ખાદીનો પોશાક ધારણ કર્યો છે. જો આટલું જ પારસી કોમે કર્યું હત, તોપણ આપણે તેમનો ઉપકાર માની શકત, તેમની સામે આંગળી ચીંધવાનું ન રહેત.

પણ ભાઇ ગોદરેજે તો આડો આંક વાળ્યો છે. તેમણે તો ત્રણ લાખની સખાવત કરી છે! એટલા તો કોઇ એક આસામીએ હજુ નથી આપ્યા. એ પૈસા એવી રકમે આજ નથી મળતા એ ખરૂં, પણ એ પૈસા તો સોનામહોર જેવા છે. તેમણે આપણી પ્રવૃત્તિનાં બે શુદ્ધમાં શુદ્ધ અંગોને સારૂ એ પૈસા આંક્યા છે. દારૂનિષેધ સારૂ અને અન્ત્યજઉન્નતિને

સારૂ. અન્ત્યજકજાતિને સારૂ આપ્યા છે એ તેમનો પોતાનો ખાસ અભિપ્રાય હતો. હું પોતે તો તે કાર્યને સારૂ હિન્દુનાં જ નાણાં રોકવા ઇચ્છું. એ સુધારો હિન્દુઓએ જ કરવો રહ્યો છે. પણ આ ભાઇએ પોતાના નિર્મળ દિલથી આપવા ધાર્યું તે હું કેમ ખાળી શકું ? આ સખાવત મેળવીને પારસી તરફથી મારી જાણ પ્રમાણે હું ઓછામાં ઓછા ચાર લાખ રૂપીયા સ્હેજે ગણું છું. તેમની તરફથી જે ભેટ મળવાની છે એ તો નોખું જ. ભાઇ ગોદરેજને અને પારસી કોમને આપણે જેટલા ધન્યવાદ આપીયે તેટલા ઓછા છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી પણ મદદ આવી ચુકી છે. પારીદાર મંડળે રૂ. ૮૨૭૫ ને ખત્રી મંડળે રૂ. ૯૬૦ તારથી મોકલ્યા છે. હું હજુ વધારે આશા રાખું છું.* દક્ષિણ આફ્રિકાના પારીદારોની સખાવત મેં હમેશાં અનુભવી છે.

જૂન પછી

કોઇ એમ માનતા જણાય છે કે જૂન માસ પછી આપણે રજા વિના પૈસા ન જ ઉઘરાવાય કે મોકલાય. આ તો વહેમ જ છે. આજ લગી આપણે બેઝવાડામાં મુકરર કરેલી ત્રણ વસ્તુ ઉપર જ ધ્યાન આપ્યું. તેનો અર્થ એવો નથી કે જૂન પછી નવા સભાસદ ન કરવા અથવા નવા રેંટીયા ન બનાવવા કે પૈસા એકઠા ન કરવા. તિલક સ્વરાજ ફાળો આપણે ભલે એક કરોડ પૂરા કર્યા પછી બંધ કરીયે. પણ એક કરોડ પૂરા થતાં સુધી પૈસા એકઠા કરવા તો આપણે બંધાયેલા જ છીયે. આપણી પ્રતિજ્ઞાનાં બે અંગ છે. એક કરોડ રૂપીયા એકઠા કરવા ને તે ૩૦મી જૂનની અંદર. ત્રીસ જૂન સુધી ન કરી શકીયે ને ત્યારપછી પણ મહેનત કરી એક કરોડ એકઠા કરીયે તોયે આપણે ઋણમુક્ત તો થઇયે જ. મુદત ગઇ તેથી શરમાઇયે. પણ મુદત વીત્યે ન આપીને કે ઓછા આપીને બેશરમ તો ન જ થઇયે. એટલે મારી ઉમેદ છે કે જેઓને આ ફાળામાં ભરવાના રહ્યા હોય તેઓએ તે ભર્યે જવા. ગુજરાતે તેને સારૂ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નહિ રહે, કેમકે ગુજરાતે તો પોતે વહોરેલું કરજ અદા કર્યું હતી.

આ તો તિલક સ્વરાજ ફાળા વિષે પણ સભાસદો અને રેંટીયાનું શું ? તેમાં તો એટલું જ કે ત્રીસમી જૂન સુધીમાં આપણે ગુજરાતમાં ત્રણ લાખ સભાસદ અને એક લાખ રેંટીયા ઓછામા ઓછા કરવા. પણ આપણું કર્તવ્ય તો એ છે કે ગુજરાતે આ વર્ષની અંદર ૨૧ વર્ષના લગભગ દરેક સ્ત્રીપુરૂષને સભાસદ નોંધવું તેમજ ગુજરાતના દરેક ઘરમાં રેંટીયો દાખલ કરવો અને આબાલવૃદ્ધને તે ચલાવવા લલચાવવાં. ગુજરાત પ્રાન્તની વસ્તી જો નેવું લાખ ગણીયે ને પાંચ જણ દીઠ એક ઘર ગણીયે તો ૧૮ લાખ ઘર થયાં. એટલે જ્યાં સુધી આપણે અઢાર લાખ રેંટીયા ચલાવતા ન થઇયે ત્યાં સુધી આપણને સન્તોષ જ ન થવો જોઇયે. રેંટીયા ને સભાસદ વધારવાની પ્રવૃત્તિને તો હદ હોય જ નહિ. જેમ એ બે વધ્યાં તેમ

* આ લખાયા પછી સ્ટેન્જરની ઇંડિયન એસોસીએશન તરફથી આશરે સો પાઉન્ડ તથા નાઇરોબીથી રૂ. ૧૨૭૪ મોકલાયાના તાર મળ્યા છે.

આપણું બળ વધ્યું, સ્વરાજ વાવટાનું તેજ વધ્યું, તેના સઢમાં પવન વધારે ભરાયો ને સ્વરાજના વહાણની ગતિ વધી. જૂન માસ સુધી અમુક સંખ્યામાં રેંટીયા ને સભાસદ કરી આપણે આપણી ગતિનો વેગ આંક્યો, માપ કાઢ્યું કે આપણો ઉત્સાહ વધ્યો કે ઘટ્યો, આપણી શ્રદ્ધા વધી કે ઘટી. બન્ને પ્રવૃત્તિના સતત જારી રહેવા પર આપણો સ્વરાજ મળવાનો આધાર રહે છે.

૬ મુક્તિનો માર્ગ

સમજુ વર્ગોમાં પણ હજુ એવા લોકો પડ્યા છે જેઓને હિન્દુસ્તાનની સ્વતન્ત્રતાને માટે જેલ જવાના માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા નથી બેસતી. તેઓનું કહેવું એમ છે કે પાણીદાર માણસો જેલમાં જઇ જઇને બેસે તેમાં દેશ એટલા કાર્યદક્ષ માણસોની સેવા ખોઈ બેસવા ઉપરાંત બીજું કયું સુફળ મેળવે છે? આમ કહેવું એનો અર્થ તો એ થયો કે લડાઇની અંદર શૂરામાં શૂરા સિપાઈઓએ લડાઇને મોખરે રહી મરવાનું જોખમ ન ખેડતાં સૌની પાછળ રહેવું કે જેથી તેની બુદ્ધિ અને સલાહનો લાભ લશ્કર ખોઇ ન બેસે! આવી દલીલો કરનારા પોતાની નાસ્તિકતા અને અશ્રદ્ધા માત્ર સૂચવે છે. તેઓ ભૂલી જાય છે કે લોકમાન્યે પ્રજા ઉપરનું પોતાનું અથાગ વજન હિન્દુસ્તાનને માટે વારંવાર જેલ ભોગવીને જ મેળવ્યું હતું. ઇશુ ખ્રિસ્તે શૂળીએ ચઢીને મોત લીધું એ તેના દયાધર્મની પરાકાષ્ઠા હતી. કરબલાના મેદાન ઉપર ઈમામ હસને આપેલા ભોગે ઇસ્લામને દુનિયામાં અજેય કરી મુકયો. હરિશ્ચન્દ્ર એમણે સત્યને ખાતર જે જે અનન્ત આપદાઓ ઉઠાવી તેને લીધે જ અમર થયા. આજનું હિન્દુસ્તાન પણ મહાન વિભૂતિઓએ પાવન કરેલો શુદ્ધ આત્મયજ્ઞનો આ સનાતન માર્ગ સ્વીકારીને પોતાનાં લાખો સંતાનોને સ્વાતન્ત્ર્યની યજ્ઞવેદી ઉપર હોમવા તૈયાર નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્વતન્ત્રતાથી વિમુખ રહેશે એ જ મહાયજ્ઞનું મંગલાચરણ આજે હજારો ચારિત્ર્યવાન હિન્દીઓએ સ્વેચ્છાપૂર્વક સરકારની જેલો શોધીને કરવાનું છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિ જ એ હેતુથી કલ્પાયેલી છે કે તેમાંથી રાષ્ટ્રનું ઉંચામા ઉંચું ચારિત્રરૂપી ધન અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈને બહાર સોળે કળાએ ઝળકી ઉઠે. આપણે સ્વતન્ત્રતાના ખરા ઉપાસક હોઇયે તો પ્રાણ શરીરને છોડી જાય તે ઘડી સુધી સંકટો અને દુઃખોથી ન હારતાં તેમને વધાવતા રહેવું જોઇયે એ જ મુક્તિનો માર્ગ છે. બચાવ શોધશે તે નાશ પામશે. મરીને જીવવાનો મન્ત્ર શોધશે તેનું જ જીવ્યું સાર્થક થશે.

૭ બચાવ કરવો?

આમ ચાલુ સરકારના દોરનો શુદ્ધ વિરોધ કરીને સરકારી જેલોને ભરી દેવી એ જ યોગ્ય છે ત્યાં પછી આમાંથી એની મેળે જ એ પણ ફલિત થાય છે કે એવો શુભ અવસર પ્રાપ્ત થવાનો જ્યાં જ્યાં કદાપિ પણ પ્રસંગ આવે ત્યાં અંગ્રેજી અદાલતો સમક્ષ અસહકારીએ વકીલ કરવો તો દૂર રહ્યો, પણ જાતે સુદ્ધા પોતાના બચાવને સારુ કશી દલીલ કે સાક્ષી પુરાવા રજૂ કરવાનો કશોયે પ્રયત્ન ન કરતાં સીધી જેલ મેળવી લેવી. આની

સામે કડક અને ગૂંચવાડાભર્યા કેસોના દાખલાઓ રજૂ કરી શકાય એ હું જાણું છું. હાલમાં જ સાવરકર બન્ધુઓનો એવો કિસ્સો બન્યો છે. કલકત્તાના 'કૅપીટલ' પત્રમાંના એક લેખકે આ બહાદુર ભાઈઓ સામે આંદામાનમાં રહ્યાં રહ્યાં લડાઈ દરમિયાન શત્રુને મદદગાર થવાનો પ્રયત્ન કર્યાનો આરોપ કરી તેમની નાલેશી કરી છે. એ લખાણ આ બન્ને ભાઈઓના છુટકારાની ક્યાંક ક્યાંક આશા રખાતી હતી તેની પણ સામે ગયું કહેવાય છે. આ કારણસર સદરહુ પત્ર સામે કાયદેસર પગલાં લેવાયાં છે. સાવરકર બન્ધુઓ અત્યારે અસહકારી નથી એ દૃષ્ટિએ આ સાવ સ્વાભાવિક છે. પણ જો એ ચુસ્ત અસહકારીઓ હોત તો આવા કઠણ સંજોગો વચ્ચે સુદ્ધાં પોતાના જાલીમ વિરોધીઓ સામે કશાં પગલાં લેવાનું એવું સાવ વ્યાજબી અને સ્વાભાવિક કાર્ય પણ મારી વાળવાની સલાહ આપતાં હું અચકાત નહિ. અલબત્ત, આવા કઠણ કિસ્સાઓમા સુદ્ધાં બચાવ ન શોધવામાં કે ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તોપણ અંગ્રેજી અદાલતોનો આશ્રય લેવા ના પાડવામા અંગ્રેજી અદાલતોના બહિષ્કારનો નિશ્ચય જ વધુ પ્રમાણમાં દેખાઇ આવે છે, તથાપિ આપભોગના કાયદાની રૂએ પણ એવો ત્યાગ તેટલો જ જરૂરી છે એ સહેલાઇથી સમજાય તેવું છે.

૨ આત્મશુદ્ધિની અસર

ગુજરાતના માનવંત બુજરગ ભાઇસાહેબ અબ્બાસ તૈયબજીને કોણ નથી ઓળખતું ? છેક પંજાબ પ્રકરણને માટે મહાસભાએ નીમેલી કમિટીની તપાસમાં તેઓએ પોતાનું તનમન અર્પ્યું તે દિવસથી માંડીને આજની ઘડી સુધી કંઇ ને કંઈ દેશકાર્ય સિવાય બીજા કશા કામમાં તેઓએ પોતાનું ચિત્ત પરોવ્યું નથી. પણ આ અસહકારની પ્રવૃત્તિએ તો જેમ અનેકનાં જીવન સાવ પલટાવી દીધાં છે તેમ એમના જીવનમાં પણ તેણે છેક ઉથલપાથલ કરી નાખી છે. એઓ આટલા બુજરગ છતાં અત્યારે રાતના દિવસ કરીને બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ પૂરો કરાવવા ખેડા જીલ્લામાં ગામેગામ ઘૂમી રહ્યા છે. ગામડાંના ખેડૂતોની કઠણ જીંદગીનો એમને અગાઉ કદીનો અનુભવ ન છતાં તેઓ ગુજરાતનાં ગામડાંના ખેડૂતપાટીદારો વચ્ચે સાવ તેમના થઇને વિચરી રહ્યા છે. તેમની જોડે કામ કરનારા નવજવાન મિત્રો મને જણાવે છે કે અવિશ્રાન્ત ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમમાં તેઓ બધા જુવાનીઆઓને ટપી રહ્યા છે. તેમની તબીયત વિષે કંઈક ચિન્તાતુર થઇને થોડા દિવસ પર મેં તેમને એક કાગળ લખેલો તેના જવાબમા તેમના તરફથી આવેલા કાગળમાંથી નીચેનો ભાગ 'નવજીવન'-ના વાચકોને અહીં ભેટ કરું છું. તેઓ લખે છે:

"હું તમને ખાતરી આપું છું કે મારી તબીયતને વિષે સાવ નચિન્ત રહેજો. અત્યારે હું જે તંદુરસ્તી અનુભવી રહ્યો છું તેટલી વરસોનાં વરસથી અનુભવ્યાનું મને યાદ નથી. સાચે જ, બેઝવાડામાં ધારણ કરેલી ખાદીએ તો મને વયમાં વીસ વરસ નાનો કરી મેલ્યો છે. અને હું ચોમેર શું શું અનુભવી રહ્યો છું ! જ્યાં જાઉં છું ત્યાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો સૌ કોઈ મને પોતાના પ્રેમથી નવરાવી રહ્યાં છે. હું જેટલે ઠેકાણે ફર્યો તેમાંનાં ઘણાખરાં ગામોએ પોતાના હિસ્સાના કરતાં બબ્બે ત્રણ ત્રણ ગણું આપ્યું છે. માત્ર આણંદ નહિ-

યાદ જેવાં મોટાં ગામો જ પછાત રહ્યાં કહેવાય; જોકે નડિયાદ દારમાં આવતુ જાય છે અને મને ઉમેદ છે કે વધુ આગળ નહિ જાય તોપણ તે પોતાનો હિસ્સો તો પૂરો કરી આપશે જ. આજે હું કપડવંજ જાઉં છું અને હાલ રાત્રિઓ નડિયાદમાં જ ગાળવાનું ઠરાવ્યું છે; નહિ તો નડિયાદી સુસરો ઉંધ કાઢશે!.........

"આપણા કેટલાક કાર્યકર્તાઓમાં જોઈયે તેટલી પહેલ નથી. મને લાગે છે કે તે ઉચ્ચ વર્ગના અક્કડપણામાંથી આજે આટલી ઉમ્મરે હું ઉગરી ગયો છું તે ઉચ્ચ વર્ગના તેઓ છે તેથી જ તેના પાશ હજુ તેઓ ખંખેરી શકતા નથી. સુભાનઅલ્લાહ! શી ખૂબી છે! ગામડાઓના સારા ગરીબ પ્રજાવર્ગ વચ્ચે વસવું અને તેમનામાંના એક બનીર હેવું એ એમની તરફનાં આટલાં પ્રેમ અને મમતા વચ્ચે મારે હિસાબે તો અલૌકિક માન છે. મને તો લાગે છે આ ખાદીના ભેખથી જ ભેદમાત્ર ભાંગી પડયા છે અને અમારી વચ્ચે એક જ આત્મીયતા વર્તી રહી છે. મરદો અને સ્ત્રીઓ સૌ કોઇ આવે છે અને કશા ભેદ વગર મને પોતામાંનો જ એક ગણી મારી જોડે વાતો કરે છે, હળેમળે છે. આજે જ જીંદગીમા પહેલીવાર જોઉં છું કે પેલા બ્રહ્મોજીના અમીરી પોશાકે મારી વચ્ચે અને મારા આ ગરીબ ભાઇબહેનો વચ્ચે કેવડો દરીઓ ખોદી રાખ્યો હતો! એ પોશાકમાં આ લોકોનો વિશ્વાસ અને મમતા મેળવવાં કેટલું અશક્ય હતું એ અત્યારે જ ખરૂ જોઈ શકું છુ; અત્યારે જ પહેલી વાર જોઉં છું મેં જીંદગીમાં કેટલું જવા દીધુ, કેટલુ ખોયું છે!

"આ પ્રવૃત્તિએ મારા જીવનપ્રવાહ ઉપર કેટલી અસર કરી છે એ હજુ હું પૂરૂ નથી માપી શક્યો; એની ઝાંખી કલ્પના માત્ર મને આવવા લાગી છે. છતાં એમાં મુદ્દાના પલટાઓ કયા તે તો હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. આપવામાં, યજ્ઞ કરવામાં, અર્પાઈ જવામાં કયું અપરંપાર સુખ ભરેલું છે એ અનુભવ પણ નવો છે."

૬ સાચો સેવાભાવ

ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિએ મહાસમિતિને માટે મોકલવાના સભ્યોની ચુંટણી કરી લીધી છે. તેમાં નીચેના સભ્યો ક્રમવાર ચુંટાયા છે. શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજી, શ્રી. ઇમામસાહેબ અબદુલકાદર બાવઝીર, સૈયદ એફ. એદરૂસ, બહેન અનસૂયા સારાભાઈ, શ્રી. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, શ્રી. વલ્લભભાઇ પટેલ, શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ, શ્રી. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, ડૉ. દીક્ષિત, ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ, શ્રી. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડયા, શ્રી વામનરાવ મુકાદમ. આ ચુંટણી સ્વાભાવિકપણે જ પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની ઢબે થઇ આ ચુંટણીમાં પ્રજાના નાનામોટા સર્વ કાર્યકર્તાઓને માટે કશું શીખવાપણું ન હોત તો ઉપલાં નામોની યાદી આપીને પણ વાચકનો વખત હું ન લેત. વાચક જોશે કે ઉપલી યાદીમાં ત્રણ મુસલમાન ભાઇઓ ચુંટાયા છે, અને તેઓની ચુંટણી સૌ પહેલી થયેલ છે. મતલબ કે એ ત્રણને ચુંટી આપવાનો મતદારોનો નિશ્ચય જ હતો. સંખ્યાને હિસાબે બે કરતાં વધુ મુસલમાન સભ્યો ચુંટી આપવાની મતદારોને માથે ફરજ પડે તેમ ન હોતું, છતાં મતદારોએ ત્રણે ઉમેદવારોને ચુંટી આપીને ડહાપણ જ બતાવ્યું છે. આ ઉપરાંત મતદારો ઓછામાં ઓછુ એક સ્ત્રી

પ્રતિનિધિને પણ ચુંટી મોકલવાને આતુર હતા, તેથી મુસલમાન ભાઈઓની પાછળ જ બહેન અનસૂયાની ચુંટણી થઈ. પણ આ ચુંટણીની સૌથી વિચારવાલાયક બાજુ તો એ છે કે એક તરફ જ્યારે આપણા બધા જ કાર્યદક્ષ પ્રજાસેવકો ચુંટાયા છે ત્યારે બીજી તરફ તેટલા જ કામગરા અને કાર્યમાં ગિરફતાર થઈ ગયેલા સંખ્યાબંધ કાર્યકર્તાઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રને વળગી રહી ઉપલી ચુંટણીથી ઇરાદાપૂર્વક દૂર રહ્યા છે. તેમણે મહાસમિતિમાં જવાની ઇચ્છાનો ડહાપણ અને સાચા સેવાભાવથી સંયમ કરી ચુંટણી માટે ઉમેદવારી જ ન કરી. આ અપૂર્વ આપવિસારની—આ અનન્ય સેવાભાવની હું સૌ કોઇને ભેટ કરું છું. કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે—પ્રજાના સેવકો વચ્ચે માનની જગાઓ માટે હરિફાઇ ન ચાલવી જોઇએ. પ્રત્યેક કાર્યકર્તાની દૃષ્ટિ વધારેમાં વધારે કાર્યદક્ષ કામદાર તરીકે પંકાવાની ઉપર રહેવી જોઇએ. જો મોટા માનના હોદ્દાઓ જોડે મોટી જોખમદારીઓ પણ જોડાયેલી હોય તો તેવા હોદ્દાઓ ઉપર જ બધા જ કંઇ સામટા ચુંટાઇ શકે નહિ એ દેખીતું છે; તેથી દરેકને માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ એ જ છે કે જાતે બાજુએ ખસી બીજાને ચુંટાવા દેવા. આવો શુદ્ધ સેવાભાવ કેળવી શકીશું તો આપણી વચ્ચે કશી કડવાશ, કશી અજુગતી હરિફાઇ કે દ્વેષમત્સર પેદા થઈ શકશે નહિ. પ્રજાની સર્વોપરી સેવા તો કોઈ પણ માનનો હોદ્દો ન ભોગવતાં પણ થઇ શકે છે; એટલું જ નહિ પણ ખરું કહીયે તો દુનિયામાં મૌન કાર્ય કરનારા જ ઘણે ભાગે પ્રજાઓના મોટામાં મોટા સેવકો નીકળ્યા છે.

એક ટુંકી વાતચીત*

મિ. ચેસ્ટર—તમે હિન્દુસ્તાનની ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિ ઇચ્છો છો ખરા ?

ગાંધીજી—હા, મને લાગે છે કે આ હીલચાલમાં બીજું કશું ન હોય તોપણ તેથી ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિ તો થવાની જ.

ચે૦—દેશને પરદેશો ફોલી ખાઇ રહ્યા છે તે અટકશે ?

ગાં૦—હા, આજે તો તેઓને એમ જ છે કે રખેને કોઈ ઠેકાણે કાંઇ ફોલી ખાવાનું બાકી રહ્યું હોય. હાલની નીતિ જ એવું સ્થાન શોધી રહી છે કે જ્યાં નસ્તર માર્યાથી લોહી થોડું વધારે ચોહી કાઢી શકાય.

ચે૦—હિન્દુસ્તાન જેવા અશિક્ષિત દેશને સ્વરાજને લાયક તમે ગણો ? સ્વરાજ તે ચલાવી શકે ?

ગાં૦—હિન્દુસ્તાન જેવી સંસ્કારી પ્રજા મને દુનિયાના પડ ઉપર બીજી નથી દેખાતી. યૂરોપના લોકોને હું જાણું છું—તેમને વિષે સાંભળીને અને વાંચ્યાથી. અમેરિકા અને દક્ષિણ

* મિ. ચેસ્ટર નામના દેશ જતા એક અમેરિકન પાદરી થોડા દિવસમાં અમેરિકા જતા હોઇ, ગાંધીજીની મુલાકાતે આવ્યા હતા. તેમની સાથે થયેલી ટુંકી વાતચીતનો સાર.

આફ્રિદીઓને તો હું પરિચયથી ઓળખું છું હું ત્યાંના સુન્દરમાં સુન્દર માણસો તેમજ કચરાના પણ સમાગમમાં આવેલો છું અને હું કહું છું કે હિન્દની સંસ્કૃતિ તો કોઈ નિરાળી જ ચીજ છે કારણ અહીં સંસ્કૃતિ પોથીના પાનામાંથી નથી શીખવી પડી અહીં તો પરંપરાથી એ ઝીલાતી આવી છે સ્વરાજ એટલે વાચવાલખવાની જ શક્તિ નથી સ્વરાજ એટલે પોતાના ઉપર કાબુ મેળવવો, પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ હોવી અજ્ઞાન તમે કોને કહેશો? પ્રેસિડેંટ ક્રુગર તો સાચે જ પોતાની સહી કરી જાણતો, છતાં તેને તમે અજ્ઞાન કહી શકશો?

ચે૦—હું સમજ્યો વ્યાવહારિક જ્ઞાન હોવા છતાં નિરક્ષરતા સંભવે.

ગાં૦—આજે તો હિન્દુસ્તાનને હું દેશને આદર્શરૂપ થવાને લાયક બનાવી રહ્યો છું રેંટીયો એ એનું જીવતદાન છે રેંટીયો દેશને તબાહીથી અને જોખમની સામે બચાવ કરશે સ્વાશ્રયી હિન્દની સામે કોઈ નજર નહિ નાખી શકે

ચે૦—હા, પણ તમે શી રીતે પારકા દેશને હુમલો કરતા રોકી શકો?

ગાં૦—જે નીચ સ્વાર્થને માટે ઇંગ્લંડ પોતાનો પગ રાખી રહેલું હોય તે સ્વાર્થ ન રહે એટલે તે રહીને શું કરે? પછી રહેવું હોય તો તે હિન્દના સમોવડીઆ, સાથી અને સેવક તરીકે જ રહી શકે ચીન હજી એક ઢાલુ થયું નથી, અને તેટલે જ અંશે તે પાશ્ચાત્ય હુમલાની સામે ટકી રહી શક્યું છે હિન્દુસ્તાન પોતાને ઓળખે અને પરવશતા તજે તે જ દિવસે હિન્દુસ્તાન એશિયાને સમતોલ રાખશે, એટલું જ નહિ પણ યૂરોપને સુદ્ધાં સમતોલ રાખશે

ચે૦—કોઈ દુશ્મનને કેવળ વધારે મુલક—જમીન મેળવવાને માટે ચડાઈ કરવાની જરૂર ન રહે?

ગાં૦—જમીન મેળવવાની ઇચ્છા પણ જમીનમાંથી ધન લૂંટવાની સેતાની વૃત્તિથી જ થાય છે ને? મારી માન્યતા એવી છે કે હિન્દુસ્તાન અસહકારની લડતમાં રહેલી સઘળી શરતો ન પાળે તો જ તે બીજા દેશોનો શિકાર બની શકે

ચે૦—મને માફ કરજો, પણ હું એટલું પૂછી શકું ખરો કે અસહકારીઓ પાદરીઓની સામે કેમ વર્તશે?

ગાં૦—કેવળ સારમાણસાઈનું વર્તન રાખશે તેઓ પોતાનું કેળવણી આરોગ્ય વગેરે ફેલાવવાનું કાર્ય કરશે તેમાં અમે નાહક આડા આવીશું, પણ તેઓ પણ પોતાની સ્થિતિ સમજે એમ હું ઇચ્છું છું અત્યારે તો તેઓની સ્થિતિ પણ ઓછી નામોશીભરેલી નથી તેઓ સરકારની દયા પર જ આજે નભી રહ્યા છે એટલે તેઓ ઇશ્વરના સેવક તરીકે આવ્યા છે, છતાં સરકારના આદેશોને આધીન છે અને સરકાર તો કોઈ વાર હલકો આદેશ પણ કરે અમે તો આજે સેતાન અને ઇશ્વર વચ્ચે ભારે ભેદ કરી રહ્યા છીયે હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય એ વ્યાપક છે એમાં સૌ કોમ અને ધર્મના ઐક્યની ભાવના છે એમાં કોઇ કોમની ઉપર બળજોરી કરવાનો ખ્યાલ નથી